

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

12'2024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 12, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 6 від 24.12.2024 р.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

Варич О.Г. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ОСВІТУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	16
Васильєв Є.О., Пономарьова Г.П. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ ОХОРОНИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ.....	20
Гончар Ю.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕДУРНИХ ВИМОГ ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПРАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	29
Завальнюк І.В. ПРАВОВА ЕТНОЛОГІЯ: ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРАВОВИХ СИСТЕМ.....	33
Кобан О.Г. ДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	36
Кончаковська В.В., Макарова О.В., Симонова І.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ.....	39
Малишев Б.В., Крапивін Є.О. РОЛЬ ПРИМУСУ В ПРАВІ (АНАЛІЗ ІДЕЙ КЕННЕТА ХІММИ).....	42
Панасюк О.П. СТАТУТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СУДОВИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	46
Удовика Л.Г., Калугіна І.О. ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЇ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ЛЕГАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ.....	51

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Байрачна Л.К., Носенко О.В., Євчук О.І. ЛЕГІТИМНІСТЬ МЕТИ ЯК УМОВА ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРІЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....	56
Качурінер В.Л. ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ В ЗАКОНОДАВСТВІ ФРАНЦІЇ.....	61
Коросташова І.М., Макушев П.В. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ЗАСНОВНИЦЬКІ ЦІННОСТІ, ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ.....	64
Кулініч О.О. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	70
Мацелюх І.А., Бабяк Д.С. ТРАНСФОРМАЦІЯ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	73
Стещенко Т.В., Голуб А.С., Стрельник В.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НЕДОЛІКІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	76
Халимон С.І., Сівіцкас І.Д. ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ЧОМУ БЮДЖЕТ ВТРАЧАЄ МІЛЬЙОНИ?.....	81

РОЗДІЛ 3

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Бакалінська О.О. СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ 301 ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	86
--	----

Волощенко О.М. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У РОЗРІЗІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	90
Заборовський В.В., Менджул М.В., Феннич В.П. ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ СПРАВИ ПРО ОСКАРЖЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ АБО ВІДМОВИ В ЇХ ВЧИНЕННІ.....	93
Івашенко Ю.Р., Панченко В.В. ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ ШЛЮБУ: ЗАГРОЗИ ТА ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	96
Кабальський Р.О. ПУБЛІЧНІСТЬ І ПРОЗОРИСТЬ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: БАЛАНС МІЖ ВІДКРИТІСТЮ ТА ЗАХИСТОМ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ.....	100
Кульчій О.О. СУДОВИЙ ЗАХИСТ УЧАСНИКІВ ВІДНОСИН СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АВТОВЛАСНИКІВ У КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЄС.....	104
Кушнір А.А. ПОЯВА ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ НЕРУХОМОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	108
Максимів Л.М. МАЙНОВІ ОБ'ЄКТИ В СИСТЕМІ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВА ВЛАСНОСТІ.....	113
Матвєєва А.В., Сайко І.О. КОНФЛІКТ ЗАКОНОДАВСТВ У СФЕРІ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ.....	118
Пазій С.А. ОБМЕЖУВАЛЬНИЙ ПРИПИС У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ У КОНТЕКСТІ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ.....	121
Попова Н.О. ПРАВОВА ОХОРОНА НЕЗАРЕЄСТРОВАНИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	125
Савчук В.С. КОНЦЕПЦІЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД.....	129
Сидоренко Н.О. УЧАСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ.....	133
Синегубов О.В., Бортнік О.Г., Черненко О.М. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ І НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ.....	137
Степчук М.Р. ВІДШКОДУВАННЯ ТА КОМПЕНСАЦІЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗНИЩЕННЯМ АБО ПОШКОДЖЕННЯМ НЕРУХОМОСТІ: ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ПІДХОДУ В ПЕРІОД АТО/ООС ТА ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	144
РОЗДІЛ 4	
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,	
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	
Богун В.П. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОЇ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ.....	148
Дуліба Є.В., Зражевський О.В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ У СПОРАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН.....	153
Остапенко Ю.І., Зіненко Д.С. ДЖЕРЕЛА ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ.....	157
Сичук І.В. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТІВ ІННОВАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА.....	161
Щербакова Н.В., Захарченко А.М. НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	167
Яковенков С.С. ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ.....	173

РОЗДІЛ 5**ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Бурак В.Я., Рим О.М. ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ.....	178
Бурак В.Я., Стасів О.В. АТЕСТАЦІЯ ЯК ОЦІНКА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКА.....	183
Палетич Д.С., Серeda О.Г. ЕФЕКТИВНІСТЬ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КВОТ ДЛЯ ЖІНОК І ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ.....	186
Чудик-Білоусова Н.І. РЕФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА БІЗНЕСУ.....	191

РОЗДІЛ 6**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

Балюк Г.І., Малюга Л.Ю., Ковальчук Т.Г. ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА: СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ. МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ.....	199
Грузенський В.В. СКЛАД ТА ЗМІСТ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ҐРУНТІВ УКРАЇНИ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ.....	205
Колба Д.Б., Швець О.М. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОБЛЕМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВА КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЕЮ В УКРАЇНІ, ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.....	209
Полосенко Д.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ПЕСТИЦИДАМИ ТА АГРОХІМІКАТАМИ У КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ЄС У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....	213
Полторацька П.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ДОМАШНІХ ТВАРИН: МІЖНАРОДНО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	217
Рубльова О.В. ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ПРОЯВУ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	221
Товпиґа Л.М. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	225

РОЗДІЛ 7**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Атаманчук Н.І. ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРУВАННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ В УКРАЇНІ.....	228
Голосніченко Д.І. ПРАВО НА ДОСТОВІРНУ ІНФОРМАЦІЮ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	233
Горшкова О.О. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ: АРГУМЕНТИ «ЗА» ТА «ПРОТИ».....	237
Ібрагімов Д.М., Шульґа Т.М. ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ.....	240
Мкртчян Р.С., Стаднік М.О., Євменчук В.В. ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АРЕШТУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ.....	244
Нікітенко О.І., Журавель В.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У ПРИКОРДОННИХ РАЙОНАХ ДЕРЖАВИ.....	248

Нікітенко О.І., Журавель І.В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ	252
Пасат М.О., Шульга Т.М. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	255
Писаренко О.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ ПОСЛУГ ПЕРЕВЕЗЕНЬ ПАСАЖИРІВ.....	260
Пономаренко В.В. ЗАХОДИ ВПЛИВУ ЗА ПОРУШЕННЯ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	263
Рибицька О.М. ДОКУМЕНТОЛОГІЯ В СИЛАХ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ПІД ЧАС ДІЇ ОСОБЛИВОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	267
Романенко Л.В. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ.....	271
Ткачов І.В., Ільченко Ю.О. ТЕРОРИЗМ І МЕДІА: ОГЛЯД РОЛІ МЕДІА В ПОШИРЕННІ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ У ПРОТИДІЇ ЦЬОМУ ЯВИЩУ.....	274
Товкун Л.В., Леонович М.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	278
Томіна В.Ю. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	283
Федорюк Л.В. МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ДЕРЖАВНОГО СТРАХУВАННЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	286
Шовкун Ю.І. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ОБМЕЖЕНЬ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ.....	290

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Айдинян А.В. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕКЛАРУВАННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: АНАЛІЗ СТАНУ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ.....	295
Бабенко А.М., Підгородинський В.М., Позігун І.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ВІДМИВАННЮ ГРОШЕЙ.....	300
Боднар І.В., Кириєнко А.І., Єсипенко О.Г. ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	303
Коломійчук В.О. СВОБОДА ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПОСЯГАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА СТ. 206 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	307
Копотун І.М., Куранда Д.М. ФОНОВІ ЯВИЩА У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ В «КАЛЕЙДОСКОП» ПРИКЛАДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	311
Корогод С.В. СПЕЦИФІКА КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ.....	314
Кузнєцов М.Г. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ ЗА КК УКРАЇНИ.....	317
Кулик Л.М., Хрульова В.Б. КІЛЬКІСНІ ТА ЯКІСНІ ПОКАЗНИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ, СУЧАСНІ РЕАЛІЇ.....	320
Soloviova A.M. LEGAL FRAMEWORK FOR PROPERTY PROTECTION IN UKRAINE DURING WARTIME: HARMONIZATION OF CRIMINAL LEGISLATION.....	324
Стрілець Г.О., Філіпова Н.А., Арабаджи Т.Є. ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ РФ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	329

Хорошун О.В. ТЕРИТОРІАЛЬНІ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ.....	333
Ясницька Т.Ю. СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	336

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гафич О.І. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ДОКАЗОВОЇ БАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: РОЛЬ АДВОКАТА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ПІДЗАХИСНОГО.....	340
Гурін О.Ю. СПЕЦІАЛЬНЕ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ.....	344
Дробінський А.В. ЧИННИКИ, ЯКІ ПРИЗВОДЯТЬ ДО ПОРУШЕННЯ РОЗУМНИХ СТРОКІВ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ.....	347
Жидков Д.В., Демура М.І. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТИМЧАСОВОГО ВИЛУЧЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	351
Калініков О.В. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ ЗА ВІДСУТНОСТІ ПІДОЗРЮВАНОВОГО, ОБВИНУВАЧЕНОГО.....	357
Крамаренко Ю.М. ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ.....	361
Кузьмич М.М. ОПЕРАТИВНО-ЧЕРГОВА СЛУЖБА ОРГАНУ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ: ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ, ЗАВДАННЯ (ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	366
Лугіна Н.А., Руденок Н.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	372
Шевчук В.М., Тищенко О.І. ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ, СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	375

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Стрельбіцька Л.Я. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДІАЦІЇ: СВІТОВІ ПІДХОДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	381
Чистякова А.С. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ У ПРОВАДЖЕННЯХ IN ABSENTIA.....	380

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бабін Б.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ КРИМСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ.....	389
Бехруз Х.Н. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ.....	394
Бірюков Р.М. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПІДРОЗДІЛ ПО БОРОТЬБІ З ОБІГОМ НАРКОТИКІВ ЯК ПОПЕРЕДНИК ЄВРОПОЛУ.....	398
Брацук І.З., Березюк Е.-А.А. ВПЛИВ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК «ПРАВА НА ВІРОСПОВІДАННЯ» У США.....	402
Halchynskyy S.V. FROM “THE CANNON-SHOT RULE” TO THE UNITED NATIONS CONVENTION ON THE LAW OF THE SEA: THE HISTORY OF THE LEGAL STATUS OF THE TERRITORIAL SEA AND THE EXCLUSIVE ECONOMIC ZONE.....	406

Гарбазей Д.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ПІДТРИМКА ІНОЗЕМНИМИ СТРУКТУРНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ ЩОДО АНЕКСІЇ КРИМУ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЄС ТА США).....	412
Діденко Л.В. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ.....	416
Дроздов О.М., Дроздова О.В., Ковтун В.В. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС.....	419
Карвацька С.Б., Лабик А.Р., Строч М.І. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ.....	428
Олійник Д.С., Островська М.В., Асірян С.Р. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАБОРОНИ АБОРТІВ В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН.....	432
Падалка А.М., Пашинська І.В. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА НА ГЛОБАЛЬНОМУ РІВНІ.....	436
Тицька Я.О. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ВІДОБРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЙ НАУКОВОГО ПОШУКУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКТРИНІ.....	440
Ульянова Г.О. ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБИТРАЖУ В ІЗРАЇЛІ.....	443
Філатов В.В. ВНЕСОК РИМСЬКОГО ПРАВА В РОЗВИТОК ВИХІДНИХ ІДЕЙ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ.....	446

РОЗДІЛ 12

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Змійвський Г.А., Пугач В.В., Власов К.В., Горбунов В.І. АНАЛІЗ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДІОЕЛЕКТРОННОГО ЗАХИСТУ СИСТЕМ ЗВ'ЯЗКУ ТА ПРОТИДІЇ РАДІОЕЛЕКТРОННІЙ РОЗВІДЦІ ПРОТИВНИКА ОРГАНАМИ УПРАВЛІННЯ ЗВ'ЯЗКОМ І ПІДРОЗДІЛАМИ ЗВ'ЯЗКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ, ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	449
Куртов А.І., Потіхенський А.І., Куртов Д.А. ПРАВОВІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПОВСЯКДЕННОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДРОЗДІЛІВ: ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПЕРЕВІРКИ ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ПІД ЧАС БОЙОВИХ ДІЙ.....	453
Пашенко Є.М., Корольов С.С., Гашенко С.В., Мороховський М.Л., Прозванюк О.В. ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ, ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ТА ЗВ'ЯЗКУ В ЕЛЕКТРОМАГНІТНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА КІБЕРПРОСТОРІ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ПІДРОЗДІЛАМИ СИЛ ОБОРОНИ І БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	456
Чалий М.Г., Воєвода А.Г. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ПРИЗОВУ ОБВИНУВАЧЕНОГО ДЛЯ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ НА СТАДІЇ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	460

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Varych O.H. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE MECHANISM OF PROTECTION OF THE RIGHT TO EDUCATION IN MODERN CONDITIONS.....	16
Vasyliiev Ye.O., Ponomarova H.P. HISTORICAL FEATURES AND LATEST TRENDS IN COPYRIGHT PROTECTION IN UKRAINE.....	20
Honchar Yu.V. IMPLEMENTATION OF PROCEDURAL REQUIREMENTS OF FORMAL CERTAINTY IN LAW-MAKING ACTIVITIES UNDER MARTIAL LAW.....	29
Zavaliuk I.V. LEGAL ETHNOLOGY: A HISTORICAL APPROACH TO THE ANALYSIS OF LEGAL SYSTEMS.....	33
Koban O.H. THE QUESTION OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR THE USE OF FORCE AND ITS SIGNIFICANCE AT THE PRESENT STAGE.....	36
Konchakovska V.V., Makarova O.V., Symonova I.V. LEGAL ASPECTS OF POSTMORTEM REPRODUCTION IN UKRAINE.....	39
Malyshev B.V., Krapyvin Ye.O. COERCION'S ROLE IN THE CONCEPT OF LAW (KENNETH HIMMA'S IDEAS ANALYSIS).....	42
Panasiuk O.P. THE STATUTES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AS A LEGAL FOUNDATION FOR THE FORMATION OF JUDICIAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN LANDS.....	46
Udovyka L.H., Kaluhina I.O. THE CONCEPT OF CORRUPTION: SCIENTIFIC APPROACHES AND LEGAL INTERPRETATION.....	51

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bairachna L.K., Nosenko O.V., Yevenchuk O.I. LEGITIMACY OF THE PURPOSE AS A CONDITION FOR THE LAWFUL RESTRICTION OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS: THEORY AND JUDICIAL PRACTICE.....	56
Kachuriner V.L. THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY IN THE LEGISLATION OF FRANCE.....	61
Korostashova I.M., Makushev P.V. THE RULE OF LAW, FOUNDING VALUES, LEGAL AND CONSTITUTIONAL TRADITIONS OF THE EUROPEAN UNION AND EU MEMBER STATES AND EUROPEAN INTEGRATION: HISTORY AND PRESENT.....	64
Kulinich O.O. CONSTITUTIONALLY LEGAL PROTECTION OF THE SOCIAL RIGHTS OF CITIZENS IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	70
Matseliukh I.A., Babiak D.S. TRANSFORMATION OF PUBLIC AUTHORITIES OF UKRAINE IN THE PROCESS OF ACHIEVING INDEPENDENCE.....	73
Steshenko T.V., Holub A.S., Strelnyk V.V. PROBLEMATIC ISSUES OF INTERACTION BETWEEN STATE AUTHORITIES AND LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES: WAYS TO OVERCOME SHORTCOMINGS AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....	76
Khalymon S.I., Sivitskas I.D. INDEXATION OF MILITARY PERSONNEL'S SALARIES WHY IS THE BUDGET LOSING MILLIONS?.....	81

SECTION 3 CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Bakalinska O.O. SPECIAL REPORT 301 AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LEGISLATION IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY.....	86
Voloshchenko O.M. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ELEMENTS OF THE PRINCIPLE OF PROPORTION IN THE VIEW OF THE JUDICIAL PRACTICE OF THE SUPREME COURT AND THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	90
Zaborovskiy V.V., Mendzhul M.V., Fennykh V.P. PROCEDURE FOR CONSIDERING AND RESOLUTION OF CASES ON APPEAL OF NOTARIAL ACTIVITIES OR REFUSAL TO PERFORM THEM.....	93
Ivashchenko Yu.R., Panchenko V.V. THE LEGAL INSTITUTE OF MARRIAGE: THREATS AND CHALLENGES DURING MARITAL LAW.....	96
Kabalskyi R.O. PUBLICITY AND TRANSPARENCY OF CIVIL PROCEDURE: BALANCING OPENNESS AND PROTECTION OF CONFIDENTIALITY.....	100
Kulchii O.O. JUDICIAL PROTECTION OF PARTICIPANTS IN MOTOR VEHICLE OWNERS' CIVIL LIABILITY INSURANCE RELATIONS IN THE CONTEXT OF HARMONIZATION OF UKRAINIAN AND EU LEGISLATION.....	104
Kushnir A.A. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF REAL ESTATE ON UKRAINIAN LAND.....	108
Maksymiv L.M. PROPERTY OBJECTS IN THE SYSTEM OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW AND PROPERTY RIGHTS.....	113
Matvieieva A.V., Saiko I.O. THE CONFLICT OF LAWS IN THE FIELD OF EMPLOYMENT OF UKRAINIANS ABROAD.....	118
Pazii S.A. A CIVIL RESTRAINING ORDER IN THE CONTEXT OF THE ISTANBUL CONVENTION.....	121
Popova N.O. LEGAL PROTECTION OF UNREGISTERED TRADEMARKS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION.....	125
Savchuk V.S. THE CONCEPT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF CIVIL PROCEEDINGS: A DOCTRINAL APPROACH.....	129
Sydorenko N.O. PARTICIPATION IN THE CIVIL PROCESS OF THE NATIONAL AGENCY ON CORRUPTION PREVENTION.....	133
Synichubov O.V., Bortnik O.H., Chernenko O.M. ENSURING THE BEST INTERESTS OF THE CHILD IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: EUROPEAN STANDARDS AND NATIONAL IMPLEMENTATION CHALLENGES.....	137
Stepchuk M.R. REIMBURSEMENT AND COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY DESTRUCTION OR DAMAGE TO REAL ESTATE: EVOLUTION OF THE LEGISLATIVE APPROACH DURING THE ATO/OOC AND CERTAIN PROBLEMS OF COURT PRACTICE.....	144

SECTION 4 ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Bohun V.P. ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM OF STATE CLIMATE POLICY IN THE SPHERE OF ECONOMY IN UKRAINE.....	148
Duliba Ye.V., Zrazhevskiy O.V. SOME ISSUES OF DELIMITATION OF JURISDICTION OF ADMINISTRATIVE AND COMMERCIAL COURTS IN DISPUTES ARISING FROM CORPORATE RELATIONS.....	153
Ostapenko Yu.I., Zinenko D.S. SOURCES OF FINANCIAL AND CREDIT SECURITY OF AGRICULTURAL PRODUCTS.....	157
Sychuk I.V. LEGAL CHARACTERISTICS OF SUBJECTS OF INNOVATIVE ENTERPRISE.....	161

Shcherbakova N.V., Zakharchenko A.M. DIRECTIONS TO IMPROVE LEGAL REGULATION OF REORGANIZATION OF ECONOMIC ORGANIZATIONS.....	167
Yakovenkov S.S. STATE SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES DURING WAR: LEGAL ASPECTS AND CURRENT CHALLENGES.....	173

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Burak V.Ya., Rym O.M. PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF ACADEMIC STAFF OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES.....	178
Burak V.Ya., Stasiv O.V. CERTIFICATION AS AN EVALUATION OF EMPLOYEE'S PROFESSIONAL PERFORMANCE.....	183
Paletych D.S., Sereda O.H. CURRENT ISSUES IN ENSURING GENDER EQUALITY IN THE SPHERE OF EMPLOYMENT RELATIONS: LEGAL ASPECTS AND THE EFFECTIVENESS OF WOMEN'S QUOTA MECHANISMS.....	186
Chudyk-Bilousova N.I. REFORMING LABOR LEGISLATION AS THE BASIS FOR THE SOCIAL DIRECTION OF THE UKRAINIAN ECONOMY AND BUSINESS.....	191

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Baliuk H.I., Maliuha L.Yu., Kovalchuk T.H. CHORNOBYL DISASTER: SOCIO-ECOLOGICAL LEGAL PROBLEMS. PAST AND PRESENT.....	199
Hruzynskyi V.V. THE COMPOSITION AND CONTENT OF LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF RESTORATION OF LANDS AND SOILS OF UKRAINE THAT SUFFERED AS A RESULT OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....	205
Kolba D.B., Shvets O.M. CHARACTERISTICS OF THE PROBLEMS OF REALIZING OWNERSHIP RIGHTS AND LAND USE RIGHTS IN UKRAINE, WAYS TO OVERCOME THEM.....	209
Polosenko D.O. LEGAL REGULATION OF PESTICIDES AND AGROCHEMICALS IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF EU LEGISLATION INTO THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE.....	213
Poltoratska P.V. PROBLEMATIC ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF DOMESTIC ANIMALS: AN INTERNATIONAL COMPARATIVE ASPECT.....	217
Rublova O.V. THE LEGAL STRUCTURE OF ENVIRONMENTAL OFFENSES AND THEIR SPECIFIC MANIFESTATIONS IN LAND RELATIONS.....	221
Tovpyha L.M. CURRENT ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL LAW IN THE CONDITIONS OF MARTIAL ARTS.....	225

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Atamanchuk N.I. FEATURES OF THE FINANCIAL AND LEGAL REGULATION OF THE ADMINISTRATION OF CUSTOMS PAYMENTS IN UKRAINE.....	228
Holosnichenko D.I. THE RIGHT TO RELIABLE INFORMATION IN THE MINDS OF THE MILITARY STAND.....	233
Horshkova O.O. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PRACTICE OF GOVERNMENT BODIES: ARGUMENTS FOR AND AGAINST.....	237
Ibrahimov D.M., Shulha T.M. STATE TAX POLICY IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES.....	240

Mkrtchian R.S., Stadnik M.O., Yevmenchuk V.V. CONCEPT OF ADMINISTRATIVE ARREST AND FEATURES OF ITS APPLICATION.....	244
Nikitenko O.I., Zhuravel V.V. LEGAL PRINCIPLES OF THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES IN RELATION TO PROVIDING SECURITY IN THE BORDER AREAS OF THE STATE.....	248
Nikitenko O.I., Zhuravel I.V. LEGAL ENSURANCE OF STATE SECURITY OF UKRAINE BY LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES.....	252
Pasat M.O., Shulha T.M. DIGITALIZATION OF PERSONAL INCOME TAXATION IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION.....	255
Pysarenko O.V. THEORETICAL, LEGAL AND APPLIED ISSUES OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE AGREEMENTS IN THE FIELD OF REGULATION OF PASSENGER TRANSPORT SERVICES	260
Ponomarenko V.V. MEASURES OF INFLUENCE FOR VIOLATIONS OF BUDGET LEGISLATION.....	263
Rybytska O.M. DOCUMENTATION IN THE SECURITY AND DEFENSE FORCES DURING THE OPERATION OF THE SPECIAL RIGHT-WING REGIME OF MARTIAL LAW.....	267
Romanenko L.V. WAYS OF IMPROVING THE PUBLIC ADMINISTRATION OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS.....	271
Tkachov I.V., Ilchenko Yu.O. TERRORISM AND MEDIA: REVIEW OF ROLE OF MEDIA IN SPREADING THE TERRORISTIC PROPAGANDA AND INTERNATIONAL EXPERIENCE OF COMBATING THIS PHENOMENON.....	274
Tovkun L.V., Leonovych M.Yu. LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	278
Tomina V.Yu. CURRENT ISSUES OF HUMAN RIGHTS PROTECTION DURING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE IN UKRAINE.....	283
Fedoriuk L.V. MODELS OF LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF STATE INSURANCE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	286
Shovkun Yu.I. WAYS TO DEVELOP A SYSTEM FOR ENSURING COMPLIANCE WITH RESTRICTIONS DURING PUBLIC SERVICE.....	290

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Aidynian A.V. CRIMINAL LIABILITY FOR DECLARING FALSE INFORMATION: ANALYSIS OF THE STATE OF LAW ENFORCEMENT.....	295
Babenko A.M., Pidhorodynskiy V.M., Pozihun I.O. INTERNATIONAL LEGAL MEASURES TO PREVENT MONEY LAUNDERING.....	300
Bodnar I.V., Kyrnyenko A.I., Yesypenko O.H. MAIN DIRECTIONS OF REFORMING THE PENITENTIARY LEGISLATION OF UKRAINE.....	303
Kolomiichuk V.O. FREEDOM OF ECONOMIC ACTIVITY AS AN OBJECT OF CRIMINAL OFFENSE UNDER ARTICLE 206 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	307
Kopotun I.M., Kuranda D.M. BACKGROUND PHENOMENA IN THE SPHERE OF EXECUTION OF PUNISHMENTS IN UKRAINE IN THE "KALEIDOSCOPE" OF APPLIED RESEARCH.....	311
Korohod S.V. SPECIFICS OF QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....	314
Kuznietsov M.H. CONCEPT AND PECULIARITIES OF CLASSIFICATION OF CRIMES AGAINST ELECTORAL RIGHTS UNDER THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE	317
Kulyk L.M., Khrulova V.B. QUANTITATIVE AND QUALITATIVE INDICATORS OF OFFENSES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND INVIOABILITY OF THE PERSON, MODERN REALITIES.....	320

Soloviova A.M. LEGAL FRAMEWORK FOR PROPERTY PROTECTION IN UKRAINE DURING WARTIME: HARMONIZATION OF CRIMINAL LEGISLATION.....	324
Strilets H.O., Filipova N.A., Arabadzhy T.Ye. MILITARY CRIMES OF THE RF ON THE TERRITORY OF UKRAINE.....	329
Khoroshun O.V. TERRITORIAL OFFICES OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION.....	333
Yasnyska T.Yu. SOCIAL CONDITIONALITY OF RESPONSIBILITY FOR COLLABORATION ACTIVITIES.....	336

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Hafych O.I. DIGITALIZATION OF EVIDENCE BASE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE ROLE OF A LAWYER IN PROTECTING THE RIGHTS OF THE DEFENDANT.....	340
Hurin O.Yu. SPECIAL PRE-JUDICIAL INVESTIGATION AS AN EFFECTIVE TOOL FOR INVESTIGATING WAR CRIMES.....	344
Drombinskyi A.V. FACTORS THAT LEAD TO VIOLATION OF REASONABLE TIME LIMITS FOR COURT PROCEEDINGS	347
Zhydkov D.V., Demura M.I. PROBLEMATIC ASPECTS OF TEMPORARY SEIZURE OF VEHICLES WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	351
Kalinnikov O.V. PRAXEOLOGICAL BASIS FOR CHOOSING A PREVENTIVE MEASURE IN THE ABSENCE OF A SUSPECT OR ACCUSED.....	357
Kramarenko Yu.M. RELATIONS IN THE SPHERE OF OPERATIVE INVESTIGATION ACTIVITY: LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS.....	361
Kuzmych M.M. OPERATIONAL-DUTY SERVICE OF THE STATE BORDER GUARD AGENCY: CONCEPT, FUNCTIONS, TASKS (ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECT).....	366
Luhina N.A., Rudenok N.Yu. FEATURES OF FORENSIC MEDICAL EXAMINATION IN THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL.....	372
Shevchuk V.M., Tyshchenko O.I. TECHNOLOGIZATION OF CRIMINALISTICS, FORENSIC EXAMINATION AND CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE MODERN CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....	375

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Strelbitska L.Ya. LEGAL REGULATION OF MEDIATION: GLOBAL APPROACHES AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....	381
Chystiakova A.S. PROBLEMS OF THE DEFENSE IN PROCEEDINGS IN ABSENTIA.....	384

SECTION 11

INTERNATIONAL LAW

Babin B.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL CRIMEAN PLATFORM.....	389
Bekhruz Kh.N. INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF JUVENILE JUSTICE.....	394
Biriukov R.M. THE EUROPEAN DRUG UNIT AS A PRECURSOR TO EUROPOL.....	398
Bratsuk I.Z., Bereziuk E.-A.A. THE INFLUENCE OF CASE LAW ON THE DEVELOPMENT OF THE FREEDOM OF RELIGION IN THE UNITED STATES.....	402

Halchynskyy S.V. FROM “THE CANNON-SHOT RULE” TO THE UNITED NATIONS CONVENTION ON THE LAW OF THE SEA: THE HISTORY OF THE LEGAL STATUS OF THE TERRITORIAL SEA AND THE EXCLUSIVE ECONOMIC ZONE.....	406
Harbazei D.O. INTERNATIONAL LEGAL SUPPORT BY FOREIGN STRUCTURAL ORGANIZATIONS OF UKRAINE REGARDING THE ANNEXATION OF CRIMEA (EXAMPLE OF EU COUNTRIES AND USA).....	412
Didenko L.V. THE DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO LEGAL ASSISTANCE AND ITS ROLE IN ENSURING ACCESS TO JUSTICE.....	416
Drozdov O.M., Drozdova O.V., Kovtun V.V. INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: ENSURING HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE PRACTICE OF THE EU COURT OF JUSTICE.....	419
Karvatska S.B., Labyk A.R., Stroich M.I. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EVOLUTIONARY INTERPRETATION OF DIGITAL HUMAN RIGHTS IN THE PRACTICE OF THE ECTHR.....	428
Oliinyk D.S., Ostrovska M.V., Asirian S.R. PROBLEMATIC ASPECTS OF ABORTION BANS IN EUROPEAN UNION MEMBER STATES: EXPERIENCE OF EUROPEAN COUNTRIES.....	432
Padalka A.M., Pashynska I.V. MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE SECURITY ENVIRONMENT AT THE GLOBAL LEVEL.....	436
Tytska Ya.O. INTERNATIONAL LAW AND REFLECTION OF SCIENTIFIC RESEARCH CATEGORIES OF DOMESTIC DOCTRINE.....	440
Ulianova H.O. FEATURES OF THE INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION SYSTEM IN ISRAEL.....	443
Filatov V.V. THE CONTRIBUTION OF ROMAN LAW TO THE DEVELOPMENT OF THE ORIGINAL IDEAS OF TRANSITIONAL JUSTICE.....	446

SECTION 12

MILITARY LAW

Zmiivskyy H.A., Puhach V.V., Vlasov K.V., Horbunov V.I. ANALYSIS AND GENERALIZATION OF THE EXPERIENCE OF PROVIDING RADIO-ELECTRONIC PROTECTION OF COMMUNICATION SYSTEMS AND ANTI-RADIO-ELECTRONIC INTELLIGENCE OF THE ADVERSARY BY COMMUNICATION MANAGEMENT BODIES AND COMMUNICATION UNITS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE, OTHERS MILITARY FORMS AND LAW ENFORCEMENT BODIES.....	449
Kurtov A.I., Potikhenskyi A.I., Kurtov D.A. LEGAL ASPECTS OF MANAGEMENT OF THE DAILY ACTIVITIES OF UNITS: FEATURES OF THE ACTIVITIES REGARDING CHECKS OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT DURING COMBAT ACTIONS.....	453
Pashchenko Ye.M., Korolov S.S., Hashenko S.V., Morokhovskyy M.L., Prozvaniuk O.V. LEGAL BASIS OF INFORMATION SECURITY, INFORMATIZATION AND COMMUNICATIONS IN THE ELECTROMAGNETIC ENVIRONMENT AND CYBERSPACE AS A COMPONENT OF ENSURING THE FULFILLMENT OF TASKS BY UNITS OF THE DEFENSE AND SECURITY FORCES OF UKRAINE.....	456
Chalyi M.H., Voievoda A.H. PROBLEMATIC ISSUES OF LEGAL CONSEQUENCES OF CONSCRIPTION OF THE ACCUSED FOR MILITARY SERVICE DURING MOBILIZATION IN A CRIMINAL CASE AT THE STAGE OF COURT PROCEEDINGS.....	460

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/1>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ОСВІТУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE MECHANISM OF PROTECTION OF THE RIGHT TO EDUCATION IN MODERN CONDITIONS

Варич О.Г., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються теоретико-правові аспекти, що характерні для міжнародних та національних механізмів захисту права на освіту в сучасний період. В основу статті покладено теоретичний та практичний досвід в напрямку дослідження проблем механізму захисту прав людини. На підставі норм міжнародного та національного законодавства з'ясовується поняття, значення та місце права на освіту в системі прав людини, виокремлюються основні напрямки діяльності відповідних суб'єктів, що здатні створити основу та забезпечити реалізацію відповідних прав людини та громадянина. У статті наголошується, що конституційному праву на освіту характерні всі особливості та ознаки, що властиві усім правам людини (є складовою конституційно-правового статусу людини, притаманне людині протягом всього життя, закріплюється як на міжнародному, так і на національному рівні, забезпечується з боку держави тощо).

У статті пропонується дослідження механізму захисту права на освіту як категорії статичного характеру (сукупність правових та інших засобів спрямованих на захист права на освіту) та динамічного характеру (безпосередня юридична діяльність відповідних суб'єктів). В цьому напрямку механізм захисту права на освіту передбачає сукупність як юридичних, так і політичних, економічних, ідеологічних засобів, що спрямовані на захист відповідного права.

Важливим в цьому напрямку є дослідження питань (умов та чинників) дієвості та ефективності сучасних механізмів захисту права на освіту, зокрема, в умовах воєнного стану, змін, що відбуваються в інформаційно-технічному просторі тощо. Так, ефективність механізму захисту права на освіту в значній мірі пов'язується з: рівнем нормативного закріплення та правового забезпечення прав людини (на національному та міжнародному рівнях); злагодженістю роботи відповідних суб'єктів, що уповноважені державою на сприяння у здійсненні охорони та захисту відповідних прав; належним застосуванням юридичного інструментарію, що дозволяє в повній мірі забезпечити дотримання закріплених на нормативному рівні прав людини.

Ключові слова: права людини, право на освіту, механізм захисту прав людини, механізм захисту права на освіту.

The article explores the theoretical and legal aspects that are characteristic of international and national mechanisms for protecting the right to education in the modern period. The article is based on theoretical and practical experience in the direction of studying the problems of the mechanism for protecting human rights. On the basis of the norms of international and national legislation, the concept, meaning and place of the right to education in the system of human rights are clarified, the main directions of activity of the relevant subjects are distinguished, which are able to create the basis and ensure the implementation of the relevant human and citizen rights. The article notes that the constitutional right to education is characterized by all the features and characteristics inherent in all human rights (it is a component of the constitutional and legal status of a person, inherent in a person throughout life, is ensured and enshrined both at the international and national levels, is provided by the state, etc.). The article proposes a study of the mechanism of protection of the right to education as a category of static nature (a set of legal and other means aimed at protecting the right to education) and dynamic nature (direct legal activity of the relevant subjects). In this direction, the mechanism for protecting the right to education involves a set of both legal and political, economic, ideological means aimed at protecting the relevant right.

Important in this direction is the study of issues (conditions and factors) of the effectiveness and effectiveness of modern mechanisms for protecting the right to education, in particular, under martial law, changes occurring in the information and technical space, etc. Thus, the effectiveness of the mechanism for protecting the right to education is largely associated with: the level of normative consolidation and legal protection of human rights (at the national and international levels); the coherence of the work of the relevant entities authorized by the state to assist in the implementation of the protection and protection of relevant rights; due application of legal instruments that allow to fully ensure compliance with human rights enshrined at the normative level.

Key words: human rights, right to education, mechanism of human rights protection, mechanism of protection of right to education.

Зміни, що відбуваються як на світовому, так і на національному рівнях викликають необхідність значних трансформацій у праві та у діяльності держави. Особливої уваги потребує сфера захисту прав людини, де основним завданням держави є створення відповідного належного правового інструментарію, що дозволяє в повній мірі забезпечити дотримання закріплених на нормативному рівні прав людини.

Суцільно, механізм захисту прав людини є доволі широким поняттям, що охоплює як юридичні, так і політичні, економічні, ідеологічні, культурні засоби, що спрямовані на захист відповідного права.

Юридична складова механізму забезпечення прав людини – це система ефективних юридичних засобів (гарантій) їх реалізації, охорони та захисту, закріплених у нормативно-правових актах та в інших джерелах права. Механізм юридичного забезпечення прав людини складається з таких елементів: 1) національне законодавство (зокрема ратифіковані міжнародні договори як його частина) та міжнародні нормативно-правові акти у яких проголошуються права людини; 2) юридичний механізм реалізації прав людини; 3) юридичний механізм охорони прав людини; 4) юридичний механізм захисту прав людини [1, с. 27].

Важливим у суцільній системі прав людини виступає конституційно закріплене право на освіту як одне з основних прав людини оскільки саме воно здатне сформувати і встановити визначальні передумови розвитку як окремої особистості, так і всього суспільства. Саме тому право на освіту можливо розглядати як встановлену та закріплену на національному та міжнародному рівнях міру можливої поведінки суб'єкта, яка здатна сформувати знання, вміння, навички, погляди переконання, досвід окремої особистості, що в значній мірі впливає на формування відповідних цінностей всього суспільства.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) рекомендує розглядати право на освіту як елемент права на життя, права на розвиток, права на безперервну освіту, яке має реалізовуватися протягом усього життя людини [2, с. 83].

Окрім того, що право на освіту є невід'ємним, загальним, постійним правом воно ще і гарантується державою. Саме це означає, що повинен існувати механізм його забезпечення та захисту, підґрунтям якого виступають як національні, так і міжнародні нормативно-правові акти.

Так, механізм захисту права на освіту можливо розглядати як категорію статичного характеру, що передбачає сукупність правових та інших засобів спрямованих на захист права на освіту. З точки зору динаміки механізм захисту права на освіту можливо розглядати як закріпленний на нормативному рівні стадійний процес забезпечення реалізації та захисту відповідних прав суб'єктів. В цьому напрямку можливо виокремити наступні стадії механізму захисту права на освіту: 1) нормативне закріплення права на освіту як на міжнародному, так і на національному рівнях; 2) формування та створення системи відповідних інститутів, що здатні забезпечити реалізацію відповідних прав; 3) діяльність відповідних суб'єктів, що спрямована на реалізацію права на освіту; 4) застосування юридичного інструментарію, що спрямовується на захист права на освіту.

Важливим в цьому напрямку є дослідження міжнародно-правових та національних механізмів захисту права на освіту. Нормативною основою існування міжнародних механізмів захисту права на освіту виступають наступні нормативно-правові акти: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р., Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14.12.1960 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р. Нормативною основою існування національних механізмів захисту права на освіту виступають наступні нормативно-правові акти: Конституція України, Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України», Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», Закон України «Про дошкільну освіту», Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки» від 23.02.2022 тощо.

Повноцінне забезпечення права на освіту залежить від багатьох чинників, зокрема й від змісту принципів та норм права, від досконалості освітнього законодавства як домінуючої форми зовнішнього виразу норм права романо-германської правової системи [3, с. 180].

Важливим нормативним підґрунтям міжнародно-правових механізмів захисту права на освіту виступає Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року оскільки саме цей нормативно-правовий акт вперше юридично закріпив право на освіту та встановив важливий постулат щодо загальності освіти – «Кожна людина має право на освіту» (стаття 26) [4]. Разом з тим, Загальна декларація прав людини встановили визначальну мету освіти у світовому масштабі: «Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна спри-

яти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру».

Міжнародні механізми захисту права на освіту передбачені також Конвенцією з подолання дискримінації в галузі освіти від 14.12.1960 (далі – Конвенція). Статті 1–4 Конвенції закріплюють положення, що сприяють належній реалізації права на освіту. Так, з одного боку, Конвенцією закріплено недопущення дискримінації у галузі освіти за певними особливостями (виокремлення, виключення, обмеження чи надання переваги за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, економічного стану чи народження, що має на меті або є наслідком знищення або порушення рівності в освіті). В цьому напрямку Конвенція закріпила чіткі механізми забезпечення реалізації означених положень шляхом встановлення у статті 3 відповідних зобов'язань для держав-учасниць: а) скасувати всі законодавчі положення та адміністративні інструкції та припинити будь-яку адміністративну практику дискримінаційного характеру в галузі освіти; б) законодавчо забезпечити відсутність дискримінації під час прийому учнів до закладів освіти; в) не допускати жодних відмінностей у ставленні державних органів до громадян у питаннях оплати навчання, надання стипендій чи інших форм допомоги, а також необхідних дозволів і умов для здійснення навчання в зарубіжних країнах, за винятком відмінностей у заслугах або потребах учнів; г) при будь-якій формі державної допомоги, що надається закладам освіти, не допускати жодних обмежень чи переваг виключно на підставі належності учнів до певної групи; г) надавати іноземним громадянам, які проживають на їхній території, такий самий доступ до освіти, як і їхнім власним громадянам [5].

Інша частина Конвенції стосується недопущення позбавлення осіб права на отримання освіти будь-якого рівня та типу, вільний доступ до належного рівня освіти. Реалізація цих положень можлива завдяки закріпленому Конвенцією відповідного механізму. В цьому напрямку, держави-учасниці зобов'язуються: а) зробити початкову освіту безкоштовною та обов'язковою; зробити середню освіту в її різних формах досяжною та доступною для всіх; зробити вищу освіту однаково доступною для всіх на основі індивідуальних можливостей; забезпечувати дотримання передбаченого законом обов'язку відвідувати навчання; б) забезпечити однакові освітні стандарти у всіх державних освітніх установах одного рівня, а також рівні умови якості наданої освіти; в) заохочувати та інтенсифікувати відповідними методами навчання осіб, які не здобули початкову освіту або не завершили її повний курс, та продовження їх навчання на основі індивідуальних здібностей [5].

На національному рівні з урахуванням зазначених вище положень міжнародно-правових документів Конституційний суд України у рішенні від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 зазначив, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної юридичної системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства [6].

Втім, ефективність міжнародних механізмів захисту права на освіту буде підвищуватись, якщо відбуватиметься їх «співпраця» з національними. Так, на конституційному рівні встановлюється обов'язок держави щодо необхідності забезпечення доступності і безоплатності дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвитку дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання, надання державних стипендій та пільг учням і студентам [7]. Нормативне закріплення на національному рівні озна-

ченої гарантії безумовно сприяє: загальнодоступності освіти, встановлює обов'язок людини отримати повну загальну середню освіту, можливості здобуття освіти у різних формах. Втім, гарантії реалізації права людини на освіту є, з одного боку, похідними від фундаментальних конституційних прав людини (права на життя, на вільний розвиток людини, свободи творчості), а з іншого, виступають механізмом, який здатний забезпечити реалізацію цих фундаментальних прав.

Євроінтеграційні наміри України створюють додаткові можливості та перспективи у розвитку та інтеграції вищої освіти у європейський простір. Тому, для повноцінної реалізації механізму захисту права на освіту, адаптація національного законодавства до європейського є вельми актуальною. В цьому напрямку найбільш важливою є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, де в статті 431 глави 23 визначено курс на активізацію співпраці в галузі вищої освіти, спрямованої на реформування та модернізацію системи вищої освіти, підвищення її якості та важливості, зближення систем вищої освіти в рамках Болонського процесу [8, с. 29].

Важливе місце в механізмі захисту права на освіту як на національному, так і на міжнародному рівнях займає діяльність судових органів. Серед міжнародних та регіональних судових органів, до повноважень яких віднесено захист порушених прав людини слід зазначити наступні: Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний суд юстиції, Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини та Африканський суд з прав людини і народів [9, с. 6].

Європейський суд з прав людини як унікальна міжнародна організація, яка забезпечує неухильне дотримання і виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та, яка ратифікована Україною 17 липня 1997 року. Рішення Європейського суду з прав людини у цій сфері стосуються різних аспектів освітнього процесу, зокрема мови викладання, відсутності дискримінації, поваги до релігійних і світоглядних переконань тощо. Важливо, що Європейський суд з прав людини не прагне до уніфікації освітнього законодавства різних країн. Розглядаючи кожну справу, він враховує конкретні умови, за яких має бути реалізоване право на освіту, що й робить напрацьований ним досвід завжди актуальним та необхідним для вивчення [10, с. 80]. Так, впродовж 2023 року (станом на травень 2023 року) Європейський суд з прав людини розглянув дві справи щодо порушення права на освіту. Справа *Telek and others v. Turkiye* № 66763/17, 66767/17, 15891/18 (порушення статті 2 Першого протоколу до Конвенції – порушення права на продовження заявниками навчання в докторантурі в іноземних університетах) та справа *Szolcsan v. Hungary* № 24408/16 (порушення статті 2 Першого протоколу до Конвенції – пору-

шення права на освіту без дискримінації). Втім, станом на вересень 2024 жодної справи Європейським судом з прав людини щодо порушення права на освіту розглянуто не було.

Визначальним в цьому напрямку є необхідність національним судам під час розгляду справ, пов'язаних із порушенням права на освіту, враховувати розвиток міжнародного і європейського права за допомогою досягнення консенсусу в питаннях мови, освіти, навчання, які демонструє Європейський суд з прав людини. Варто звертати увагу на те, що Суд у тлумаченні загальних норм права неодноразово спирався на міжнародно-правові документи, які стосуються прав національних меншин, прав дитини, а також прав осіб з інвалідністю, використовувати ці міжнародні документи у зв'язку із сучасною ситуацією, що склалася в Україні [11, с. 7].

Втім, значною перешкодою на шляху до подальшого розвитку та вдосконалення національних механізмів захисту права на освіту стала війна. Вже третій рік поспіль реалізація права на освіту для громадян України відбувається у воєнних реаліях, що вплинуло на зміну освітнього процесу як за формою, так і за змістом.

Ведення бойових дій, руйнування закладів освіти, щоденна загроза життя через російські ракетні обстріли – все це негативно впливає на освіту та призводить до порушення права на її здобуття. Важливо пам'ятати, міграція та нерівність можливостей для доступу до освіти можуть призвести до дискримінації та виключення частини учасників з освітнього процесу. У таких умовах освіта має адаптуватися до війни, задовольняти потреби учасників освітнього процесу і бути доступною для всіх, незалежно від соціального статусу, національної та релігійної належності, або місця перебування. У цьому контексті варто згадати про особливості навчання внутрішньо переміщених осіб під час воєнного стану [12].

З урахуванням всіх проблем та змін вважаємо, що механізм захисту права на освіту потребує певної модифікації, що пов'язується з необхідністю: 1) універсалізації механізму захисту права на освіту, що дозволить повноцінно отримувати захист відповідного права всіма суб'єктами (в тому числі і тими, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях, тимчасово переміщених осіб); 2) врахування розвитку інформаційних технологій, що здатні в значній мірі не лише покращити процес отримання (надання) освітніх послуг, а і внести відповідні корективи до механізму захисту права на освіту; 3) вдосконалення юридичних гарантій захисту права на освіту на законодавчому рівні шляхом кодифікації освітнього законодавства; 4) врахування діяльності Європейського суду з прав людини як унікальної міжнародної організації, що забезпечує неухильне дотримання і виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в тому числі і захист права на освіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кельман М. С., Токарська А. С., Ярмол Л. В., Цебенко С. Б., Дутко А. О. Сучасні механізми захисту прав людини : колективна монографія. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с.
2. Невара Л. Міжнародні механізми забезпечення і захисту права на освіту. Український часопис міжнародного права. *Міжнародне право захисту прав людини*. Київ, 2016. № 2. С. 83–86.
3. Мельничук О.Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2015. 459 с.
4. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року / База даних «Законодавство України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 25.12.2024)
5. Конвенція з подолання дискримінації в освіті: прийнята Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури від 14 грудня 1960 / База даних «Законодавство України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення 25.12.2024)
6. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року / База «Законодавство України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення 25.12.2024).
7. Конституція України від 28 червня 1996 року / База даних «Законодавство України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.12.2024).
8. Кузніченко О.В., Ільченко М. Конституційне право на освіту та його захист в умовах євроінтеграції. *Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми становлення правової демократичної держави*. Одеса, 2023. № 1. С. 29–35.

9. Дацюк Т.К., Кузнєцова З.В., Ніколенко К. В.. Трансформація механізму захисту прав людини на сучасному етапі. URL: <https://zenodo.org/records/7431715> (дата звернення 25.12.2024)

10. Коваль Т.В. Рішення Європейського суду з прав людини у справах щодо порушення права на освіту: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород, 2019. № 58. С. 77–80.

11. Біла-Кисельова А.А. Право на освіту в світлі практики Європейського суду з прав людини: нотатки для національного суду щодо захисту прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми становлення правової демократичної держави*. Одеса, 2020. № 3. С. 3–7.

12. Лубінець Д. Право на освіту в умовах війни: між навчанням та безпекою. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/579376_pravo_osvitu_umovah_viyuni_mizh.html (дата звернення 25.12.2024).

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ ОХОРОНИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

HISTORICAL FEATURES AND LATEST TRENDS IN COPYRIGHT PROTECTION IN UKRAINE

Васильєв Є.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Пономарьова Г.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено історичні особливості становлення та розвитку охорони авторського права на українських землях. Розглянуто правові аспекти охорони авторських прав у період існування Австрійської та Російської імперій, коли законодавство переважно базувалося на принципах цензури, що обмежувало захист творів. Аналізується вплив міжнародних правових актів на формування національного законодавства у сфері авторського права.

Особливу увагу приділено радянському періоду, коли авторське право зазнало значних змін, зокрема введення обмежень щодо прав зарубіжних авторів. Зміни, пов'язані із приєднанням СРСР до Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 року, стали важливим кроком до визнання міжнародних стандартів охорони авторських прав.

Виявлено шляхи реформування правової охорони авторського права у пострадянський період розвитку українського законодавства. Визначено, що прийняття Закону України «Про авторське право і суміжні права» (1993 р.) та укладення Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 р. сприяли суттєвому удосконаленню охорони авторського права. Відзначається вплив Директиви ЄС 93/98/ЄЕС на строки охорони авторських прав у національному законодавстві України. У статті також аналізується сучасний Закон України «Про авторське право та суміжні права» (2022 р.), який враховує нові виклики цифрової епохи.

Серед новітніх тенденцій виділяються впровадження правової охорони результатів діяльності штучного інтелекту, нові підходи до регулювання службових творів, а також захист прав у сфері цифрових технологій. Автори роблять висновок про значний прогрес України в реформуванні національного законодавства для відповідності вимогам європейського правового простору.

Ключові слова: інтелектуальна власність, авторське право, правова охорона літературних та художніх творів.

The article examines the historical features of the formation and development of copyright protection in Ukrainian lands. The legal aspects of copyright protection during the existence of the Austrian and Russian Empires are considered, when the legislation was mainly based on the principles of censorship, which limited the protection of works. The influence of international legal acts on the formation of national legislation in the field of copyright is analyzed.

Particular attention is paid to the Soviet period, when copyright underwent significant changes, in particular the introduction of restrictions on the rights of foreign authors. The changes associated with the accession of the USSR to the Universal Copyright Convention of 1952 became an important step towards the recognition of international standards of copyright protection.

Ways of reforming the legal protection of copyright in the post-Soviet period of the development of Ukrainian legislation are identified. It is determined that the adoption of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" (1993) and the beginning of Ukrainian legislation to EU law contributed to a significant improvement in copyright protection. The impact of EU Directive 93/98/EEC on the terms of copyright protection in the national legislation of Ukraine is noted. The article also analyzes the current Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" (2022), which takes into account the new challenges of the digital age.

Among the latest trends, the introduction of legal protection of the results of artificial intelligence activities, new approaches to the regulation of official works, as well as the protection of rights in the field of digital technologies are highlighted. The authors conclude that Ukraine has made significant progress in reforming national legislation to comply with the requirements of the European legal space.

Key words: intellectual property, copyright, legal protection of literary and artistic works.

З набуттям Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу 23 червня 2022 року залишається актуальним співставлення найрізноманітніших аспектів національної правової системи України із ключовими принципами та засадами *acquis communautaire*. Одним із ключових показників на шляху до членства України в ЄС згідно Звіту про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС 2023 року від 08.11.2023 [1] є показники прогресу у царині правової охорони інтелектуальної власності (глава 7 Звіту), у тому числі авторське право та суміжні права.

Розвиток правової охорони авторського права в країнах Європи у різні періоди розглядалися в роботах багатьох дослідників, наприклад, Д. Ліпцик, Р. Патерсона, С. Рікетсона, Л. Тульє, Г. Шершеневича, існує також чимало публікацій вітчизняних дослідників права інтелектуальної власності – В. Дроб'язка, Р. Дроб'язка, Р. Еннана, М. Стрелі, А. Капіци, А. Штефан та інших. Метою цієї статті є узагальнення історичних особливостей правової охорони авторського права в Україні та виявлення нових

тенденцій у його розвитку в контексті європейської інтеграції України та глобалізації світової торгівлі.

Як відомо, зародження авторського права у середньовічній Європі відбувається після відкриття Й. Гуттенбергом друкарського верстату в середині XV ст. та у зв'язку з інтелектуальним піднесенням доби просвітництва. У багатьох європейських країнах наприкінці XV – на початку XVI ст. стає поширеною практика надання правової охорони окремим творам у формі привілеїв, такі привілеї могли бути надані автору, але найчастіше їх отримували видавці чи друкарі творів [2]. На українських землях, які у XIV ст. опинилися у складі Польського королівства, діяв королівський книжковий привілей, наданий 30 вересня 1505 р. Йоганну Галлеру, яким охоронялись усі твори, що були надруковані володільцем привілею [3, с. 8].

Посилення державного контролю за видавничою діяльністю у XVI ст. у низці європейських країн надалі супроводжується запровадженням дозвольного порядку видавничої діяльності та започаткуванням цензури друкованих видань. На західноукраїнських землях, які напри-

кінці XVIII ст. були включені до складу Австрійської імперії, було поширено дію імперського указу «Правила Цензури» від 17 лютого 1775 р. На переконання Л.В. Міхневича, це був передусім акт цензурного законодавства, який лише побіжно торкався питань авторського права. Також Указ 1775 р. закріплював територіальний принцип захисту прав автора та видавця: передрук творів вітчизняних авторів не дозволявся, тоді як друк та розповсюдження іноземних видань були звичайною комерційною діяльністю видавців, і здійснювалися вільно [4, с. 57]. Австрійський указ 1775 р. став основою для створення Статуту Йосипа II Габсбурга про цензуру та друкарство для Габсбурзьких земель, опублікованого у Компендіумі всіх статутів і положень для королівських та імператорських спадкових земель, прийнятих за уряду імператора Йосифа II (1785–1790) [5]. У 1786 році цензуру творів перед публікацією було замінено на процедуру перевірки твору після публікації, а вже Цивільний кодекс Австрії 1811 р. розглядав авторське право окремо від правил цензури.

Перебування Австрії у складі Німецького союзу зумовило поширення застосування на її території джерел німецького видавничого права, основою якого на деякий час став меморандум, представлений 82 німецькими книготорговцями на Віденському конгресі в 1814 році. У ньому була видана єдина заборона на перевидання для всіх книг, виданих у Німеччині [4, с. 8]. Прийнята у 1837 році Директива про взаємний захист авторських прав у Німецькому союзі була покликана уніфікувати підходи німецьких держав до захисту прав авторів і видавців творів, зокрема, був заборонений передрук творів без дозволу автора чи його правонаступника, а строк чинності авторського права мав становити щонайменше 10 років з моменту створення твору; за порушення авторського права передбачалась санкція у вигляді конфіскації обладнання, що використовувалось для контрафакції твору [4, с. 9].

Австрійською імперією у 1840 році був укладений міжнародний договір з Сардинією, який мав на меті врегулювати суперечки між видавцями щодо перевидання творів. За цим договором правовій охороні підлягали літературні твори, гравюри, літографічні твори, ордени та скульптури, а також переклади зарубіжних творів. Вважається також, що Договір 1840 року став основою для видання австрійського закону (патенту) про авторське право 1846 року [5].

У розвиток положень договору 1840 року Патент 1846 року також надав правову охорону літературним, художнім, музичним та графічним творам. За загальним правилом, авторське право на літературні та художні твори зберігало чинність упродовж усього життя автора та ще 30 років після його смерті, але якщо про смерть автора було невідомо або твір був анонімний, посмертний, виданий під псевдонімом чи у співавторстві, то цей строк мав обчислюватись від дати публікації твору. Для робіт, опублікованих академіями, університетами та іншими подібними установами, правова охорона твору тривала упродовж 50 років [6, с. 14].

На відміну від попереднього законодавства патент 1846 року також дозволяв передачу авторського права в цілому іншій особі, містив положення щодо покарання, яке має бути накладено за порушення авторського права, а також закріпив право автора на компенсацію. Зокрема, патент передбачав відповідальність для будь-кого, хто організував передрук твору без дозволу або «свідомо брав у ньому участь» у вигляді штрафу розміром від 25 до 1000 гульденів [6, с. 12].

У 1895 році в Австрії з'являється новий закон «Про авторські права на твори літератури, мистецтва та фотографії», в якому більш детальна увага була присвячена змісту авторського права, строкам чинності авторських прав, а також конкретним правовим засобам протидії незаконному використанню творів, що охоронялись авторським правом. Виникнення авторського права пов'язувалось

з оприлюдненням (публікацією) твору у межах Австрії, за ознакою резидентства автора або на принципах взаємності згідно з міжнародними договорами. З метою ефективного захисту прав авторів при Міністерстві торгівлі було започатковано ведення реєстру авторів та їх творів, що дозволяв захищати інтереси авторів, чії твори були опубліковані під псевдонімом або анонімно [7, с. 86].

Закон 1895 року захищав права на літературні, сценічні твори (драматичні, драматично-музичні та хореографічні), малюнки, ілюстрації, плани, карти, пластичні зображення та ескізи, які служили літературним цілям і за своєю природою не були витворами мистецтва, а також навчальні або розважальні лекції, музичні твори з текстом або без нього, твори образотворчого мистецтва. На відміну від раніше чинного патенту 1846 року, об'єктами авторського права більше не вважались офіційні документи органів державної влади, публічно проголошені промови та оголошення. Закон 1895 року також вперше надавав правову охорону фотографічним творам упродовж 10 років з моменту виготовлення першого відбитка, за умови зазначення на фотографії відомостей про її автора (прізвище, адресу фірми та рік створення знімка).

На українських землях у складі Угорщини Закон 1895 року не діяв, натомість підлягав застосуванню угорський закон про авторське право 1884 року, який надавав захист угорським видавцям, а також іноземцям, що проживали в Угорщині упродовж двох років, якщо інше не було передбачено міжнародними договорами. В Угорщині авторське право на літературні твори підлягало захисту довше, ніж в Австрії – упродовж усього життя автора та 50 років після його смерті [8, с. 438]. Попри те, що Австро-Угорська держава не брала участі в укладенні Бернської конвенції 1886 р. про охорону літературних і художніх творів, обидва закони дуалістичної держави про авторське право – австрійський закон 1895 року та угорський закон 1884 року – відбивали основні тогочасні європейські тенденції розвитку авторського права.

На українських землях у складі Російської імперії станом на кінець XIX ст. авторське право зберігало досить архаїчний вигляд у порівнянні із законодавством Австрії та Угорщини. Російське законодавство XIX ст. охороняло авторські права на літературні твори переважно в межах цензурного законодавства. Уперше захист авторських прав на літературні твори згадується у Цензурному статуті 1828 р., який визнавав за спадкоємцями автора літературного твору право на використання твору упродовж 25 років після смерті автора, зі спливом цього строку твір ставав суспільним надбанням. Закон від 08.01.1830 «Про права творців, перекладачів, видавців» уперше пов'язує авторське право з правом власності [9, с. 125]. З 1845 року положення Цензурного статуту були доповнені Правилами про музичну власність, у 1848 році було додано Положення про художню власність. З 1857 року в інтересах спадкоємців російського письменника О.С. Пушкіна строк охорони прав на літературні твори був збільшений до 50 років після смерті автора.

Авторське право як самостійний правовий інститут у Російській імперії було сформовано лише в 1877 році, коли правила про авторське право були вилучені з Цензурного статуту та були включені до складу X тому Зводу законів Російської імперії. Водночас залежність авторського права від цензурних правил усе ще зберігалась: захисту підлягали майнові інтереси авторів творів тією мірою, якою вони відповідали вимогам цензури. Тобто авторське право не підлягало захисту у разі видання книги без дотримання цензурних правил.

У 1861 році Російською імперією була укладена конвенція з Францією про літературну та художню власність, у 1862 році схожа конвенція також була укладена з Бельгією. Обидві конвенції були укладені строком на 25 років та були покликані забезпечити взаємне визнання

авторських прав, що походили з кожної з договірних держав та передбачали заходи щодо боротьби з контрафакцією творів. Цими конвенціями була передбачена охорона таких об'єктів авторського права як книги, брошури, драматичні твори, музичні твори, картини, гравюри, плани, географічні карти, літографія та малюнки, скульптури, та інші твори науки, літератури чи мистецтва, переклади творів, незалежно від того, ким вони були видані – приватними особами або публічними установами, академією, університетом тощо.

Російські письменники демонстрували зацікавленість в захисті їх творів за межами Російської імперії та в уніфікації підходів до захисту авторських прав. Російський письменник Іван Тургенєв був одним з учасників міжнародного літературного конгресу 1878 року в Парижі, де була заснована Міжнародна літературна організація. Учасники конгресу 1878 року виходили з того, що право автора на його твір є видом права власності і тому має бути вічним, щоправда з метою усунення зловживань з боку спадкоємців авторів допускалось застосування 20 річного строку давності, в силу якої спадкоємець, який не реалізував свого права, який не видав твори, позбавляється свого права.

У результаті зусиль літераторів та Міжнародної літературної організації, а також завдяки трьом дипломатичним конференціям, які відбулись у 1884–1886 рр., була ухвалена Бернська конвенція 1886 р. про охорону літературних і художніх творів. Водночас російський уряд не поспішав долучитись до числа учасників Бернської конвенції 1886 р. Крім того, імператорським вельнням від 09.08.1885 було ініційовано припинення з 1887 року чинності укладених раніше конвенцій Російської імперії з Францією та Бельгією. Відмова російського уряду від міжнародного співробітництва була пов'язана передусім із більшою користю конвенції для іноземних авторів, обмеженням можливостей їх дешевого перекладу та поширення їх в освіті [9, с. 127].

Укладення Російською імперією на початку ХХ століття нових торговельних договорів з Німеччиною, Францією та Австро-Угорщиною зумовлювало зобов'язання російського уряду щодо забезпечення взаємного захисту авторських прав. Розв'язання цього завдання було неможливим без розробка та прийняття нового закону про авторське право [10, с. 6]. Закон 1911 року упродовж усього життя автора та протягом 50 років після його смерті надавав правову охорону наступним об'єктам авторського права: письмовим та усним літературним творам (промови, лекції, реферати, доклади, повідомлення, проповіді тощо); музичним творам, у тому числі музичним імпровізаціям; художнім творам (живопис, гравіювання та інші види графічного мистецтва); фотографічні та подібні їм твори. За автором було визнано приналежність виключного права усіма можливими способами відтворювати, публікувати та поширювати свій твір.

Закон 1911 року пропонував диференційований підхід до надання правової охорони творів в залежності від місця їх оприлюднення та підданства автора. Щодо творів, які були оприлюднені в Росії, авторське право було визнано за всіма авторами та їх правонаступниками незалежно від підданства. У разі оприлюднення творів за межами Росії авторське право також 1911 року визнавав авторське право лише за російськими підданими, а також за їхніми правонаступниками незалежно від підданства. Щодо неоприлюднених творів закон 1911 року визнавав авторське право за усіма авторами та їхніми правонаступниками незалежно від їх підданства та місцезнаходження твору [11].

Передрук у Росії виданих за кордоном літературних творів без згоди осіб, які мають на них авторське право за законами країни, в якій було видано ці твори, за законом 1911 року не допускався. Автор твору, виданого в Росії, а також російський підданий, який видав свій твір за кордоном, та їхні спадкоємці користувались винятковим правом перекладу його іншими мовами, якщо на великому

аркуші або у передмові твору ними заявлено про збереження у себе цього права. Виключне право перекладу належало автору протягом 10 років від часу видання оригіналу, за умови надрукування перекладу автором протягом 5 років від часу видання оригіналу.

Законом 1911 року було також врегульовано питання укладення видавничого договору. За таким договором автор, який поступився іншій особі (видавцю) своїм правом на одне чи декілька видань свого твору, був зобов'язаний передати твір у розпорядження видавця, а видавець був зобов'язаний видати цей твір у належному вигляді та в обумовленій кількості примірників та вжити усіх звичайних заходів щодо поширення видання. Відступлення прав видавця за видавничим договором іншій особі було дозволено лише за згодою автора або його правонаступників.

З початком відродження української державності у 1917 році лідери Української Центральної Ради та гетьман Павло Скоропадський намагались розв'язати питання національного та культурного відродження України. Водночас нове національне законодавство про захист авторського у край напружених умовах української національної революції так і не було створено. У 1917–1918 рр. в Україні продовжували діяти норми імперського закону 1911 року. Зі встановленням в Україні влади більшовиків у 1919 році колишнє імперське законодавство втрачає чинність, натомість були запроваджені численні обмеження приватноправових відносин, зокрема, скасування спадкування Декретом РНК України від 11.03.1919, та заборона Постановою Всеукраїнського кінокомітету від 02.04.1919 будь-якої приватної кіно- і фотозйомки вуличних подій, маніфестацій, пересування військ, а також вилучення усіх наявних в приватних руках вуличних кіно- і фотозйомок, зроблених після 01.01.1919 [12].

Декретом РНК УСРР від 11.03.1921 «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей» було передбачено обернення у державну власність низки об'єктів авторського права. Декрет передбачав, що всі значні збірки пам'яток мистецтва та старовини, а також різних речей, які мають цінність для музеїв УСРР, оголошуються всенародним надбанням і переходять до видавництва Всеукраїнського комітету охорони пам'яток, мистецтва, старовини та природи і його органів на місцях. Виключення було зроблено для колекцій та збірок, що склалися із предметів, утворених творчістю або науковою працею самого власника і потрібних йому для його мистецьких чи наукових праць, відчувувати такі колекції дозволялось тільки у виняткових випадках, коли колекції та збірки визнаються необхідними для наукових та мистецьких установ держави, за винагороду, що відповідає праці колекціонера [13].

З початком нової економічної політики в УСРР Постановою ВУЦВК від 26.07.1922 «Про основні приватні масткові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР» [14] було передбачено визнання за громадянам УСРР авторського і винахідницького права, а також права на товарні знаки. Натомість у Цивільного кодексі УСРР 1922 року питання правової охорони авторського права не розглядалися. Лише 30.01.1925 ЦВК і РНК СРСР була прийнята постанова «Про основи авторського права» [15]. Особливістю цього документа була можливість примусового викупу авторського права на будь-який твір за рішенням Уряду СРСР як тимчасовий захід, який практично майже не застосовувався. За всіма авторами визнавалось виключне право на створені ними твори, яке мало чинність 25 років від моменту першого видання або першого публічного виконання твору. Передбачався перехід авторських прав до спадкоємців на 15 років після смерті автора. Використання творів допускалося не інакше як на підставі договорів з авторами, умови яких регулювались законом. Доволі широким був перелік підстав для вільного використання творів [16].

Постановою РНК УСРР від 08.12.1925 «Про авторський гонорар за прилюдне виконання драматичних і музичних творів» було передбачено, що розмір авторської винагороди за прилюдне виконання драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних творів і пантоміми, а також строки і порядок її виплати встановлювалися за згодою автора з адміністрацією театральних підприємств і організаторами видовищ [17]. Згідно з інструкцією Наркомосвіти УСРР від 19.04.1926 «Про порядок виплати авторського гонорару за прилюдне виконання драматичних і музичних творів» передбачалось, що у всіх театральних афішах, рекламах, програмах тощо, випущених театральними підприємствами та іншими установами чи особами, повинно бути точно зазначено: якщо виконуються твори оригінальні – прізвище автора; твори перекладені, крім прізвища автора – прізвище перекладача; твори перероблені чи інсценізації, крім прізвища автора – прізвище автора інсценізації. Для контролю над виконанням у театрах та інших видовищних закладах твору того чи іншого автора театральнo-видовищними закладами системи Наркомосвіти УСРР не дали четвертого ряду партеру виділялося безплатне місце – «авторське» – для автора твору або його уповноваженого. Адміністрація театральнo-видовищного закладу зобов'язана була на вимогу автора або його уповноваженого видавати їм програму вечора, вистави, концерту та касовий звіт про збір за виставу, концерт тощо [18].

Остаточо питання про авторські права було розв'язано радянською владою в Україні лише з прийняттям Постанови ЦВК і РНК УСРР від 06.02.1929 «Про авторське право» [19], якою було закріплено, що авторське право на оприлюднені та неоприлюднені твори на території УСРР або інших союзних республік визнавалося за авторами та їх правонаступниками незалежно від їхнього громадянства. Авторське право на твір, що вийшов у світ або знаходився в іншій об'єктивній формі за кордоном, визнавалося тільки тоді, коли між СРСР і відповідною державою була спеціальна угода і в межах, установлених такою угодою. Натомість коли автором твору, що вийшов у світ в іноземній державі або зберігається там у вигляді рукопису, ескізу чи в іншій об'єктивній формі, був громадянин Союзу РСР, то права цього автора та його спадкоємців щодо твору підлягали захисту незалежно від наявності угоди між Союзом РСР та іноземною державою.

Постановою від 06.02.1929 було передбачено, що авторське право поширюється на всякий твір літератури, науки й мистецтва, хоч який був би спосіб і форма його створення, та його вартість і призначення, як-ось: усні твори (промови, лекції, доповіді тощо); писані твори (книги, статті, збірники тощо); переклади; твори драматичні й музично-драматичні; твори хореографічні і пантоміми, що про постановку їх є вказівки, викладені в письмі або іншим способом; кінематографічні сценарії, кінематографічні постановки; музичні твори з текстом або без тексту (в тому числі музичні твори для супроводу кіно-фільм); малюнки, ілюстрації, твори малювання, скульптури, архітектури й графічного мистецтва, географічні мапи; плани, ескізи і пластичні твори, стосовні наук, техніки або постановки на сцені драматичного чи музично-драматичного твору; кіно-фільми; фотографічні твори або твори, витворені способами, аналогічними з фотографією тощо. Також були застережені права упорядників та редакторів збірників творів, з умовою, що вони самостійно обробили ці твори.

Строк чинності авторського права, відповідно до Постанови від 16.02.1929, охоплював усе життя автора та визначений період після його смерті, тривалість якого залежала від твору, який охоронявся авторським правом. За загальним правилом авторське право зберігало свою чинність за життя автора, а також зберігало силу для спадкоємців автора упродовж 15 років після його смерті. Для хореографічних та кінематографічних творів, панто-

міми, сценаріїв та кінофільмів був встановлений скорочений 10 річний строк чинності авторського права для автора та його спадкоємців. Фотографічні та подібні їм твори у вигляді знімків захищались авторським правом упродовж 5 років, а збірники знімків – упродовж 10 років. За видавцями журналів та інших періодичних видань, а так само енциклопедичних словників було визнано авторське право на ці видання в цілому протягом 10 років з часу, коли вони вийшли в світ.

Відповідно до п. 32 Постанови від 16.02.1929 було передбачено, що твори, строк чинності авторського права на які минули, за винятком творів, визнаних власністю держави, можна було відтворювати, видавати, розповсюджувати та виконувати без обмежень. Водночас Приміткою до п. 15 Постанови від 16.05.1929 було дозволено спеціальною постановою Ради Народніх Комісарів УСРР продовжувати строк чинності авторського права у разі, якщо через політичний чи культурний гніт за дореволюційних часів автор або його спадкоємці були позбавлені змоги використати своє авторське право. Зокрема, постановою РНК УСРР від 16.09.1929 [20] було продовжено строк чинності авторських прав на твори українських письменників Михайла Коцюбинського, Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Тобілевича та композитора Миколи Лисенка з огляду на політичний та культурний гніт дореволюційних часів, що перешкодив їм скористатись в повній мірі авторським правом.

Розпорядження авторським правом, відповідно до п. 16 Постанови від 16.05.1929, могло здійснюватися на підставі видавничого договору, заповіту або іншим законним способом. Договір про передачу авторського права мав бути укладений в письмовій формі та мав містити точні вказівки характеру й умов використання авторського права. Відповідно до умов видавничого договору автор міг передати видавцеві право видавати та розповсюджувати свої твори, виявлені в об'єктивній формі, а видавець був зобов'язаний випустити зазначені твори в світ своїм коштом і вжити заходів до їх розповсюдження. Видавничі договори з видавництвами, що належали приватним особам, можна укладати на строк не більше 5 років, тоді як договори з видавництвами, підпорядкованими державним органам, партійним, професійним, кооперативним і громадським організаціям можна було укладати на будь-який строк або безстроково [19].

Радянська держава у Постанові від 16.02.1929 застерігала власне виключне право видавати на території УСРР будь-які твори, зокрема й ті, що були об'єктами авторського права, за умови якщо твір випущено у світ уперше на території УСРР або коли він перебував на цій території у формі рукопису, ескізу чи в іншій об'єктивній формі, а також коли твір українського письменника випущено у світ за кордоном, незалежно від мови, якою цей твір видано.

Отже, Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 06.02.1929 «Про авторське право» була першим законодавчим актом, який комплексно врегулював питання правової охорони авторського права УСРР. Цим документом було регламентовано перелік об'єктів інтелектуальної власності, які захищаються авторським правом, дозволені випадки вільного використання творів, строки охорони творів, вимоги щодо форми та змісту видавничих договорів. Як бачимо, радянська влада не поспішала визнавати права іноземних авторів тих країн, з якими не були укладені двосторонні угоди щодо взаємного визнання авторського права, а переклад іноземних творів не вважався порушенням авторського права.

Наступний етап у розвитку правового регулювання авторського права в радянській Україні пов'язується із прийняттям Цивільного кодексу УРСР 1963 року, в якому авторському праву був присвячений окремий розділ [21]. У ст. 472 ЦК УРСР було визначено, що авторське право поширюється па твори науки, літератури або мисте-

цтва незалежно від форми, призначення і цінності твору, а також від способу його відтворення. Це право поширювалось як на твори, випущені в світ, так і на ті, що не були випущені в світ, однак виражені в будь-якій об'єктивній формі, що дозволяє відтворювати результат творчої діяльності автора (рукопис, креслення, зображення, публічне проголошення або виконання, плівка, механічний чи магнітний запис та ін.).

У ст. 475 ЦК УРСР 1963 р. були перелічені права автора, які складають сутність авторського права, а саме право на опублікування, відтворення і розповсюдження свого твору всіма дозволеними законом способами під своїм ім'ям, під умовним ім'ям (псевдонім) або без позначення імені (анонімно); право на недоторканність твору; право на одержання винагороди за використання твору іншими особами, крім випадків, зазначених у законі. Можна помітити, що за автором визнавались як майнові, так і немайнові правомочності суб'єкта авторського права. Із прийняттям ЦК УРСР 1963 р. вперше у радянському законодавстві України було визнано низку особистих немайнових прав автора – право опублікувати твір під своїм ім'ям, під умовним ім'ям (псевдонім) або без позначення імені (анонімно), а також право на недоторканність твору як за життя автора, так і після його смерті. Цивільний кодекс допускав визнання суб'єктами авторського права юридичних осіб, водночас у разі створення твору в порядку виконання службового завдання в науковій або іншій організації авторське право на такий твір зберігалось за його автором.

Кодексом 1963 р. було дещо скорочено перелік випадків вільного використання творів без згоди автора та без сплати йому авторської винагороди. Насамперед, можна помітити виключення з переліку подібних випадків використання твору для перекладу. Новелою ЦК УРСР 1963 р. можна також вважати положення ст. 497, яка передбачала можливі способи захисту порушеного авторського права.

Порушеннями, які згідно ЦК УРСР 1963 р. давали підстави для захисту авторського права, вважались використання чужого твору без договору з автором або його спадкоємцями, недодержання умов використання твору без згоди автора, порушення недоторканності твору або інших особистих немайнових прав автора. За наявності подібних порушень автор, а після його смерті – спадкоємці та інші особи, зазначені в статті 478 ЦК УРСР, мали право вимагати поновлення порушених прав (внесення відповідних виправлень, публікації в пресі або іншим способом про допущені порушення), або заборони випуску твору в світ, або припинення його розповсюдження. Також передбачалась можливість накладення на порушника штрафу та стягнення з нього збитків, заподіяних внаслідок порушення авторського права.

У порівнянні з Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 06.02.1929 «Про авторське право» Цивільний кодекс УРСР більш детально врегулював види авторських договорів, з якими пов'язувалось розпорядження майновими правами автора на твір. Окрім відомого раніше договору про видання або перевидання твору (видавничого договору), у ст. 501 ЦК УРСР 1963 р. також згадуються договір про депонування рукопису; договір про публічне виконання неопублікованого твору (постановочний договір); причому постановочний договір, що передбачає виплату одноразової винагороди, може бути укладений автором на один і той же твір лише з однією організацією; договір про використання неопублікованого твору в кінофільмі чи телевізійному фільмі (сценарний договір), в радіо- чи телевізійній передачі; договір про створення твору образотворчого мистецтва з метою публічного виставлення (до говір художнього замовлення); договір про використання у промисловості неопублікованого твору декоративно-прикладного мистецтва; а також інші договори про передачу творів літератури, науки чи мистецтва для

використання будь-яким іншим способом. Авторські договори мали укладатись відповідно до типових договорів, які затверджувались Радою Міністрів Української РСР або відповідними відомствами за її дорученням.

Попри згадані новації ЦК УРСР 1963 р. щодо охорони авторського права на той час залишалось невирішеним питання правової охорони іноземних творів, які були вперше оприлюднені за межами УРСР та інших радянських республік. Цивільний кодекс 1963 р. в цьому питанні цілкомитово наслідував положення раніше чинної Постанови від 06.02.1929 та захищав оприлюднені за кордоном твори лише за умови, якщо їх авторами були громадяни СРСР або якщо існував відповідний міжнародний договір з іноземною державою. Строки чинності авторського права із прийняттям ЦК УРСР 1963 р. також не зазнали суттєвих змін – за загальним правилом авторське право належало автору довічно, а його спадкоємці набували відповідні права в порядку спадкування та користувались ними протягом 15 років, які обчислювались з першого січня року смерті автора. Авторське право на фотографічні твори і на твори, одержані способами, аналогічними фотографії, належало авторові та його спадкоємцям упродовж 5 років, а на збірники таких творів – протягом 10 років з дня випуску у світ цих творів. Тож за обсягом правової охорони радянське законодавство про захист авторського права все ще поступалося законодавству країн-учасниць Бернської конвенції 1886 р.

Збільшення строків охорони авторського права в СРСР стає можливим внаслідок приєднання Радянського Союзу 27 травня 1973 року до Всесвітньої конвенції про авторське право, укладеної в Женеві у 1952 році під егідою ЮНЕСКО. Головна мета Конвенції – створення універсального режиму для охорони і захисту авторських прав на літературні, наукові і художні твори на міжнародному рівні. Кожна Договірні Держава була зобов'язана вжити всіх заходів, необхідних для забезпечення достатньої і ефективної охорони прав авторів і всіх інших власників авторських прав на літературні, наукові і художні твори, як-от: твори письмові, музикальні, драматичні та кінематографічні, твори живопису, графіки та скульптури. Випущені в світ твори громадян будь-якої Договірної Держави, рівно як і твори, вперше випущені в світ на території такої Держави, користуються в кожній іншій Договірній Державі охороною, яку така Держава надає творам своїх громадян, які вперше випущені в світ на її власній території.

У Конвенції був регламентований порядок публікації творів, оформлення авторства, конкретні гарантії матеріальних і нематеріальних прав авторів. Приєднання до Конвенції мало розв'язати проблему охорони іноземних творів, які до цього часу у багатьох випадках перекладались без дозволу автора та з порушенням його авторських прав, ця проблема мала бути розв'язана завдяки передбаченій Конвенцією процедурою видачі ліцензії-дозволу на переклад.

Ця конвенція за рівнем захисту авторського права дещо поступалась Бернській конвенції про охорону літературних та художніх творів 1886 р. Відмінність полягала, насамперед, у різних строках охорони авторського права: за Конвенцією 1952 року період охорони авторського права не міг бути коротше життя автора і 25 років після його смерті, тоді як країни-учасниці Бернської конвенції на той час брали на себе зобов'язання забезпечити охорону авторського права упродовж щонайменше 50 років після смерті автора. Приєднання СРСР до Всесвітньої конвенції про авторське право зумовило внесення відповідних змін до Цивільного кодексу УРСР 1963 року. Положення Конвенції відповідно до ст.7 Закону України від 12.09.1991 «Про правонаступництво України» зберігали свою чинність після проголошення незалежності України, крім того Постановою Верховної Ради України від 23.12.1993 № 3794-XII [22] було визнано участь України у Всесвітній конвенції про авторське право 1952 року та її

обов'язковість для України як однієї з держав – правонаступниць колишнього Союзу РСР.

Першим після проголошення незалежності України законодавчим актом у сфері охорони авторського права став Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ «Про авторське право і суміжні права» [23]. На відміну від положень Цивільного кодексу УРСР 1963 р. у ст. 1 Закону № 3792-ХІІ було визначено, що він охороняє особисті (немайнові) і майнові права авторів та їх правонаступників, пов'язані із створенням та використанням творів науки, літератури і мистецтва (авторське право), і права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення (суміжні права). Отже, по-перше, бачимо чітке розмежування особистих немайнових та майнових прав автора. По-друге, особисті немайнові права автора в силу своєї природи є невідчужуваними – право вимагати визнання свого авторства, згадування його імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо; право заборонити згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом; право вибирати псевдонім (вигадане ім'я) у зв'язку з використанням твору; право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора; право на обнародування твору. Більшість особистих немайнових прав могла бути реалізована лише самим автором, хоча право протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора, право на обнародування твору могли бути реалізовані спадкоємцями автора.

У ст. 9 Закону № 3792-ХІІ увага приділена майновим аспектам авторського права. Було визначено, що автору або іншій особі, яка має авторське право, належать виключні права на використання твору в будь-якій формі і будь-яким способом. Також законом був визначений невиключний перелік майнових прав автора або іншої особи, яка має авторське право, у тому числі виключне право дозволяти або забороняти: 1) відтворення творів; 2) публічне виконання і публічне сповіщення творів; 3) публічний показ; 4) будь-яке повторне публічне сповіщення в ефірі чи по проводах вже переданих в ефір творів, якщо воно здійснюється іншою організацією; 5) переклади творів; 6) переробки, адаптації, аранжування та інші подібні зміни творів; 7) розповсюдження творів шляхом продажу, відчуження іншим способом або шляхом здачі в наймання чи у прокат та іншої передачі до першого продажу примірників твору; 8) здача в наймання після першого продажу, відчуження іншим способом примірників аудіовізуальних творів, музичних творів у нотній формі, а також творів, зафіксованих на фонограмі або у формі, яку читає машина; 9) імпорт примірників творів.

У ст. 15 Закону № 3792-ХІІ був наведений виключний перелік дозволених випадків вільного використання творів без згоди автора або іншої особи, що має авторське право, але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення. Також у ст. ст. 16–19 Закону № 3792-ХІІ при дотримання визначених умов було дозволено вільне відтворення бібліотеками та архівами примірників твору репрографічним способом, вільне відтворення примірників твору для навчання, вільне відтворення комп'ютерних програм, вільне відтворення в особистих цілях творів, зафіксованих у звуко- і відеозаписах. Закон «Про авторське право і суміжні права» у ст. 39 також дозволяв доручати управління своїми майновими правами на колективній основі організаціям, які не мають права займатися комерційною діяльністю. Такі організації могли на основі і в межах повноважень, добровільно переданих їм авторами та іншими особами, які мають авторське право і суміжні права. На їхню діяльність не поширюється обмеження, передбачені антимонопольним законодавством.

Щодо творів образотворчого мистецтва у ст. 22 Закону № 3792-ХІІ були передбачені додаткові можливості для автора у вигляді права доступу до твору образотворчого мистецтва, таке право виникало у разі, коли при передачі твору у власність іншій особі автор не поступався набувачу твору своїми майновими авторськими правами, тоді автор мав право вимагати доступу до цього твору з метою його використання для відтворення (виготовлення примірників, слайдів, карток, переробок тощо) за умови, що це не зачіпає необґрунтовано законних прав та інтересів власника твору образотворчого мистецтва. Такий підхід вочевидь вказує на принципове розмежування законодавцем права власності на твір та майнових аспектів авторського права. Крім того, у ст. 23 Закону № 3792-ХІІ вперше в національному законодавстві України було втілено право слідування, в силу якого автор протягом життя, а після його смерті спадкоємці у межах строку чинності авторського права щодо проданих автором оригіналів творів образотворчого мистецтва користувались невідчужуваним правом на одержання п'яти відсотків від ціни кожного наступного продажу твору через аукціон, галерею, салон, магазин тощо, що йде за першим його відступленням, здійсненим автором твору (право слідування). Збір і виплата винагороди, одержаної в результаті використання права слідування, здійснюються через організації, які управляють майновими правами авторів на колективній основі.

Строк охорони авторського права відповідно до ст. 24 Закону № 3792-ХІІ включав період за життя автора і 50 років після його смерті. Для творів, обнародуваних анонімно або під псевдонімом, строк охорони спливав через 50 років після того, як твір було обнародовано, однак якщо взятий автором псевдонім не викликає сумніву щодо особи автора або якщо автор твору, обнародованого анонімно або під псевдонімом, розкриє свою особу протягом 50 років, застосовується загальний строк чинності авторського права. Зі спливом строку дії авторського права на твори вони переходили до суспільного надбання, могли вільно використовуватися будь-якою особою без виплати авторської винагороди, однак зберігали чинність право автора на ім'я, право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора.

З укладенням Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 (надалі – Угода про партнерство та співробітництво з ЄС) [24], ратифікованої Законом України від 10.11.1994 № 237/94-ВР [25], Україна взяла на себе зобов'язання щодо продовження удосконалення захисту прав на інтелектуальну власність для того, щоб до кінця п'ятого року після набуття чинності Угодою, забезпечити рівень захисту, аналогічний до існуючого в Співтоваристві, включаючи ефективні засоби забезпечення дотримання таких прав. Ці зобов'язання також передбачали приєднання України до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів в редакції Паризького акту 1971 року.

Іншим стратегічним завданням України в середині 90-х років ХХ століття стає членство у Світовій організації торгівлі, у межах якої була укладена Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994, відома як Угода TRIPS. У ст. 9 Угоди TRIPS на держави-учасниці СОТ було покладено обов'язок забезпечити виконання положень Бернської конвенції щодо надання правової охорони об'єктам авторського права та суміжних прав. На виконання зобов'язань України за Угодою про партнерство і співробітництво з ЄС Законом України від 31.05.95 № 189/95-ВР було здійснено приєднання України до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (Паризького акту від 24 липня 1971 року, зміненого 2 жовтня 1979 року).

Окрім приєднання України до Бернської конвенції Угода про партнерство та співробітництво від 14.06.1994 також передбачала забезпечення рівня захисту, аналогічного до існуючого в Співтоваристві, включаючи ефективні засоби забезпечення дотримання таких прав. Отже Україна мала забезпечити наближення національного законодавства із законодавством ЄС щодо захисту авторського права та суміжних прав, зокрема, відповідність національного законодавства Директиви Ради 93/98/ЄЕС від 29.10.1993 стосовно уніфікації термінів захисту авторського права і деяких суміжних прав [26]. Ця Директива з метою встановлення високого рівня захисту, який одночасно відповідав би вимогам внутрішнього ринку та потребі у встановленні правового середовища, придатного для розвитку процесу створення літературних та художніх творів у Співтоваристві, передбачала визначення терміну захисту авторського права, що буде становити 70 років після смерті автора або 70 років після законного доведення до загального відома творів автора, а для суміжних прав – 50 років після дати встановлення строку. З метою наближення національного законодавства України до вимог директиви Ради 93/98/ЄЕС Законом України від 11.07.2001 № 2627-III було збільшено строк правової охорони авторського права до 70 років після смерті автора [27].

У рамках Угоди про Асоціацію, укладеної між Україною та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами була продовжена співпраця у царині правової охорони інтелектуальної власності. Зокрема, стаття 157 Угоди про асоціацію передбачала спрощення створення і комерційного використання інноваційних продуктів та продуктів творчої діяльності на території Сторін, а також досягнення належного та ефективного рівня охорони і захисту прав інтелектуальної власності.

Одним з наступних напрямків, за яким мала бути забезпечена відповідність національного законодавства про охорону авторського права *acquis communautaire*, було регулювання діяльності організацій колективного управління авторськими та суміжними правами. Закон № 3792-XII лише побіжно згадував про діяльність подібних організацій, тоді як у межах Європейського Союзу ці питання вже отримали більш детальну правову розробку, зокрема, була схвалена Директива Європейського парламенту і Ради 2014/26/ЄС від 26.02.2014 про колективне управління авторським правом і суміжними правами та мультитериторіальне ліцензування прав на музичні твори для онлайн використання на внутрішньому ринку [28]. Положення цієї Директиви мали безпосередній вплив на розробку та прийняття Закону України від 15.05.2018 № 943-IX «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [29].

Законом № 943-IX було передбачено, що колективне управління майновими правами, які випливають з авторського права здійснюється добровільне, розширене або обов'язкове колективне управління об'єктами авторського права і (або) суміжних прав. При цьому випадки розширеного та обов'язкового колективного управління були чітко регламентовані законом. Зокрема, обов'язкове колективне управління об'єктами авторського права і (або) суміжних прав було передбачено виключно у таких сферах: 1) право слідування щодо творів образотворчого мистецтва; 2) репрографічне відтворення творів та їх частин (уривків); 3) відтворення в домашніх умовах і в особистих цілях творів, виконань, зафіксованих у фонограмах, відеограмах, їх примірниках, а також аудіовізуальних творів та їх примірників; 4) кабельна ретрансляція об'єктів авторського права і (або) суміжних прав, крім прав організацій мовлення щодо їхніх власних програм (передач) мовлення. За кожною сферою обов'язкового колективного управління законом було дозволено визначення лише однієї акредитованої організації.

Новий Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX «Про авторське право та суміжні права», який набув чинності 1 січня 2023 року, став проявом чергового етапу гармонізації законодавства України з правом Європейського союзу, ним врегульовані відносини щодо набуття, здійснення та захисту особистих немайнових та майнових авторських та/або суміжних прав, а також щодо прав особливого роду (*sui generis*), пов'язаних зі сферою авторського права та/або суміжних прав [30].

Серед суттєвих змін, запроваджених цим законом, насамперед, слід звернути увагу на зміни в правовій охороні службового твору, створеного працівником у зв'язку з виконанням обов'язків за трудовим договором (контрактом). Відповідно до положень ст. 14 Закону № 2811-IX особисті немайнові авторські права на цей твір належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір. Водночас майнові права на службовий твір згідно ч. 2 ст. 15 Закону № 2811-IX переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному обсязі, якщо інше прямо не передбачено законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Щоправда, як виняток, майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом.

Право роботодавця доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, є ще однією новацією Закону № 2811-IX. Також замовнику надається право вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення (ч. 4 ст. 15 Закону).

Закон України від 01.12.2022 «Про авторське право та суміжні права» також вперше запровадив у національному законодавстві правову охорону результатів діяльності штучного інтелекту, які не є творами у звичному розумінні. З'явився такий об'єкт права, як неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, тобто об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта (за визначенням, зазначеним у ст. 33 Закону). Водночас законом розмежовано охорону неоригінальних об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою, та охорону авторських прав на твори, які створюються фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій.

Суб'єкт права особливого роду (*sui generis*) на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, має право використовувати об'єкт будь-яким способом (способами), а також має виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами. Можна побачити, що майнові права суб'єкта права особливого роду (*sui generis*) на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, є подібними до майнових прав інтелектуальної власності на твір. Строк чинності майнового права особливого роду (*sui generis*) становить 25 років та обчислюється з 1 січня року, наступного за роком, в якому згенеровано неоригінальний об'єкт. Водночас жодні особисті немайнові права на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, не виникають і не підлягають охороні.

Законом № 2811-IX також удосконалено правову охорону баз даних. Зокрема, стаття 21 передбачає, що правова охорона надається виключно тим базам даних (компіля-

ціям), які за добором та/або упорядкуванням їх складових частин є результатом творчої діяльності. Бази даних, які не відповідають критеріям оригінальності (розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники тощо), авторським правом не охороняються, натомість їх виробникам надається право особливого роду (*sui generis*). Це право діє з дати закінчення створення бази даних та спливає через 15 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком створення бази даних, воно може передаватися (відчужуватися) відповідно до законодавства.

Із прийняттям Закону України від 01.12.2022 «Про авторське право та суміжні права» також було суттєво удосконалено механізми запобігання порушенням авторського права та застосування відповідальності до порушників авторського права. Зокрема, у ст. 58 Закону № 2811-IX визначені умови притягнення до відповідальності власників веб-сайтів, провайдерів послуг обміну контентом за порушення авторського права та/або суміжних прав. Положення закону демонструють сприйняття ключових аспектів законодавства ЄС у сфері охорони авторського права і суміжних прав в умовах цифрової економіки, які передбачені Директивою ЄС 2019/790 про авторське право в єдиному цифровому ринку [32].

Узагальнюючи викладений матеріал можна дійти висновку, що правова охорона авторського права на українських землях була започаткована ще наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. Так само, як і в багатьох інших європейських країнах, правова охорона літературних творів була започаткована в інтересах видавничої книжкової продукції, тому першими правову охорону здобувають літературні твори, і лише згодом авторським правом стали охоронятись інші об'єкти – художні, музичні та фотографічні твори. В Австрійській та Російських імперіях охорона літературних творів спершу була нерозривно пов'язана із правилами цензури, тож захист могли отримати лише ті твори, які отримали дозвіл на їх друк.

Навіть попри відсутність Австро-Угорської та Російської імперії серед числа країн-учасниць Бернської конвенції про охорону літературних та художніх творів 1886 р. наступний розвиток законодавства цих країн засвідчив високий ступінь сприйняття ключових принципів та ідей Бернської конвенції та їхню імплементацію у законодавстві про охорону авторських прав: в австрійському законі 1895 р., угорському законі 1884 року, російському законі 1911 року. Водночас одним з найбільш складних питань, яке тривалий час залишалося невирішеним, було питання правової охорони творів зарубіжних авторів.

Радянське законодавство України з питань авторського прав тривалий час ігнорувало права зарубіжних авторів

та дозволяло без обмежень перекладати твори, які були видані за кордоном. Крім того, радянський уряд залишав за собою право націоналізації будь-якого твору. Лише з моменту приєднання СРСР до Всесвітньої конвенції про авторське право, укладеної в Женеві в 1952 р., було вирішено проблему охорони іноземних творів, які мали негативний правовий захист на території УРСР та інших радянських республік.

Питання щодо тривалості правової охорони авторського права на українських землях упродовж XX століття вирішувалось по-різному. Станом на початок XX століття літературні та художні твори на українських землях під владою Угорщини за законом 1884 р. та під владою Російської імперії за законом 1911 р. підлягали захисту упродовж усього життя автора та протягом 50 років після його смерті, тоді як на українських землях під владою Австрії діяв закон 1895 р., за яким охорона літературним та художнім творам була надана за життя автора та протягом 30 років після його смерті. Після встановлення в Україні радянської влади строки чинності авторського права були переглянуті Постановою ЦВК і РНК УСРР від 06.02.1929, твори підлягали охороні за життя автора та протягом 15 років після його смерті. Наступні перегляди строків чинності авторських прав були пов'язані з приєднанням СРСР у 1973 р. до Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., а також з прийняттям Верховною Радою України Закону від 23.12.1993 № 3792-ХІІ «Про авторське право і суміжні права». Востаннє строк чинності авторських прав на літературні та художні твори був збільшений Законом України від 11.07.2001 № 2627-III на виконання вимог директиви Ради 93/98/ЄЕ і нині літературні та художні твори охороняються упродовж усього життя автора та 70 років після його смерті. Такі зміни тривалості строків охорони об'єктів авторського права спричинили перехід деяких творів у суспільне надбання та подальше відновлення їх правової охорони.

Законодавство про захист авторського права незалежної України, починаючи з 1993 року, засвідчило визнання не лише майнових, але й особистих немайнових прав автора, характеризується поступовою імплементацією визнаних міжнародних стандартів у сфері захисту прав інтелектуальної власності. Унаслідок укладення Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, а також Угоди про асоціацію з ЄС Україна взяла на себе зобов'язання щодо приведення власного законодавства у відповідність із ключовими принципами та засадами *acquis communautaire* та послідовно втілює їх у національному законодавстві України щодо охорони авторського права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ukraine Report 2023. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en (дата звернення 01.11.2024).
2. Васильев Є.О. Становлення правового регулювання охорони прав інтелектуальної власності на літературні та художні твори в країнах Європи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 21-27.
3. Armstrong E. Before copyright: The french book-privilege system 1498-1526. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1990. 305 p.
4. Міхневич Л.В. Законодавче закріплення авторського права на українських землях Австрійської (Австро-Угорської) імперії. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 72. Ч.1. С. 55-60.
5. Kawohl, F. (2008) 'Commentary on the Austrian Statutes on Censorship and Printing (1781)', in *Primary Sources on Copyright (1450-1900)*, eds L. Bently & M. Kretschmer, URL: https://www.copyrighthistory.org/cam/tools/request/showRecord.php?id=commentary_d_1781 (дата звернення 01.11.2024).
6. Günther Sammer. Der Öffentlichkeitsbegriff im Urheberrecht Eine kritische Analyse. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Dr. iur. (Doctor iuris) an der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz. 2009. 306 p. URL: <https://unipub.uni-graz.at/obvugrns/download/pdf/207391> (дата звернення 01.11.2024).
7. Іващенко В. Законодавче забезпечення охорони авторських прав на українських землях наприкінці XIX ст. – на початку XX століть. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 6. С. 83-87.
8. Bowker R.R. Copyright: its history and its law. Houghton mifflin company. Boston and New York, 1912. 750 p. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Page:Copyright_Its_History_And_Its_Law_\(1912\).djvu](https://en.wikisource.org/wiki/Page:Copyright_Its_History_And_Its_Law_(1912).djvu) (дата звернення 01.11.2024).
9. Шершеневич Г.Ф. Авторское право на литературные произведения. Казань. Типография императорского университета. 1891. 391 с.
10. Александровский Ю.В. Авторское право. Закон 20 марта 1911 г. Исторической очерк, законодательные мотивы разъяснения. С.-Петербург: Товарищество по изданию новых законов, 1911. 180 с.

11. Об авторском праве : Высочайше утвержденный одобренный Государственным советом и Государственной думою закон. 20 марта 1911 г. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/8426-ob-avtorskom-prave> (дата звернення 01.11.2024).
12. О воспрещении частных кино- и фотосъемок уличных событий, манифестаций и проч.: Постановление Всеукраинского Кинокомитета от 02.04.1919 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1919. № 34. Ст. 393.
13. О покупке для государственных музеев у частных лиц музейных ценностей : Декрет СНК Украины от 11.03.1921 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1921. № 4. Ст. 126.
14. Про основні приватні маєткові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР : Постанова ВУЦВК від 26 липня 1922 р. *Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1922. № 31. Ст. 492.
15. Об основах авторского права : Постановление ЦИК и СНК СССР от 30.01.1925 г. *СЗ СССР*. 1925. № 7. Ст. 67.
16. Васильев Е.О. Об'єкти цивільних правовідносин в УСРР у період нової економічної політики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 14-19.
17. Про авторський гонорар за прилюдне виконання драматичних і музичних творів : Постанова РНК УСРР від 08.12.1925 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. 1925. № 100. Ст. 550.
18. Про порядок виплати авторського гонорару за прилюдне виконання драматичних і музичних творів : Інструкція Наркомосвіти УСРР від 19.04.1926 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. 1926. Відділ другий. № 11. Ст. 37.
19. Постанова ЦВК і РНК УСРР від 06.02.1929 «Про авторське право» року. *Збірник узаконень УСРР*. 1929. Відділ 1. № 7. Ст. 55.
20. Постанова Наркомосвіти УСРР «Про продовження строку використання авторського права спадкоємцям письменників Коцюбинського Михайла, Кропивницького Марка, Старицького Михайла, Тобілевича Івана та композитора Лисенка Миколи» від 16.09.1929 року. *Бюлетень НКО УСРР*. 1929. № 38 (177). Ст. 521.
21. Постанова ВР УРСР від 18.07.1963 «Про затвердження Цивільного кодексу Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1963. № 30. Ст. 463.
22. Постанова Верховної Ради України від 23.12.2993 № 3794-XII «Про участь України у Всесвітній конвенції про авторське право 1952 року». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 70.
23. Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII «Про авторське право і суміжні права». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.
24. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994. *Офіційний вісник України*. 2006. № 24. Ст. 1794
25. Закон України від 10.11.1994 № 237/94-ВР «Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 46. Ст. 415.
26. Директива Ради 93/98/ЄЕС стосовно уніфікації термінів захисту авторського права і деяких суміжних прав від 29 жовтня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_434.
27. Закон України від 11.07.2021 № 2627-III «Про внесення змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права». *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 43. Ст. 214.
28. Directive 2014/26/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on collective management of copyright and related rights and multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market Text with EEA relevance. OJ L 84, 20.3.2014, p. 72–98. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2014/26/oj> (дата звернення 01.11.2024).
29. Закон України від 15.05.2018 № 943-IX «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав». *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 32. Ст. 242.
30. Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX «Про авторське право та суміжні права». *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 57. Ст. 166.
31. Закон України від 30.03.2023 № 2974-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної класності». *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 63. Ст. 209.
32. Директива Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/984_022-19 (дата звернення 01.11.2024).

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕДУРНИХ ВИМОГ ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПРАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

IMPLEMENTATION OF PROCEDURAL REQUIREMENTS OF FORMAL CERTAINTY IN LAW-MAKING ACTIVITIES UNDER MARTIAL LAW

Гончар Ю.В., аспірантка кафедри теорії та історії права та держави

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядається реалізація процедурних вимог формальної визначеності у правотворчій діяльності в умовах воєнного стану. Основна увага приділена дослідженню процедурних етапів нормотворчого процесу, таких як передпроектна стадія, проектна стадія, затвердження нормативно-правових актів, їх офіційна промульгація та вступ у дію. Особливий акцент зроблено на забезпеченні стабільності, передбачуваності та дотриманні вимог юридичної техніки в умовах кризових обставин.

Аналізуються виклики, що виникають у кризові періоди, зокрема порушення ієрархії нормативно-правових актів, недостатність правової визначеності та стабільності. Наводяться приклади правових колізій, які виникають між законами та підзаконними актами, особливо у сфері нотаріату та реалізації процедури оформлення спадкових прав. Детально розглядається проблема забезпечення заборони зворотної дії нормативно-правових актів, послідовності та прозорості правотворчої діяльності.

Висвітлюються питання передбачуваності та стабільності правового регулювання, роль процедур формальної визначеності в забезпеченні правової системи, особливо в умовах динамічних змін суспільних відносин під час воєнного стану. Наголошується на важливості дотримання принципу верховенства права та демократичних основ функціонування правової системи.

Пропонуються рекомендації щодо вдосконалення нормотворчої діяльності в умовах кризових ситуацій, підкреслюючи необхідність уникнення правових колізій, запровадження прозорих механізмів законодавчого процесу та врахування довгострокових наслідків для правової системи.

Також акцентовано увагу на необхідності посилення комунікації між різними суб'єктами правотворчої діяльності, зокрема органами виконавчої влади, представниками юридичної спільноти та громадськими організаціями. Впровадження механізмів попередньої оцінки проектів нормативно-правових актів дозволить підвищити рівень їх якості та відповідності вимогам стабільності та правової визначеності. Особливо наголошено на важливості гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню довіри до правової системи в умовах кризових викликів.

Ключові слова: право, правотворчість, формальна визначеність, процедурні вимоги формальної визначеності, правова стабільність, колізії у законодавстві, передбачуваність, юридична техніка, права людини, верховенство права.

The article examines the implementation of procedural requirements for formal certainty in law-making activities under martial law. Particular attention is paid to the study of procedural stages of the legislative process, including the preparatory stage, drafting stage, approval of normative legal acts, their official promulgation, and entry into force. Emphasis is placed on ensuring stability, predictability, and adherence to legal drafting requirements under crisis conditions.

The challenges arising during crises are analyzed, including violations of the hierarchy of normative legal acts, insufficient legal certainty, and lack of stability. Examples of legal conflicts between laws and subordinate regulations are highlighted, especially in the fields of notarial activities and the procedure for inheritance rights. The issue of ensuring the prohibition of retroactive effect of normative legal acts, consistency, and transparency in law-making activities is examined in detail.

Issues of predictability and stability of legal regulation, the role of procedural formal certainty in ensuring the legal system, especially under dynamic changes in social relations during martial law, are discussed. The importance of adhering to the principle of the rule of law and the democratic foundations of the legal system is emphasized.

Recommendations are proposed for improving legislative activities in crisis situations, emphasizing the need to avoid legal conflicts, introduce transparent mechanisms for the legislative process, and consider the long-term consequences for the legal system.

Additionally, attention is drawn to the need to enhance communication between various stakeholders in law-making, including executive authorities, legal professionals, and civil society organizations. The implementation of mechanisms for preliminary assessment of draft normative legal acts will improve their quality and compliance with the requirements of stability and legal certainty. Special emphasis is placed on the importance of harmonizing national legislation with international standards, which will contribute to increasing trust in the legal system under crisis challenges.

Key words: law, lawmaking, formal certainty, procedural requirements of formal certainty, legal stability, legislative conflicts, predictability, legal drafting techniques, human rights, rule of law.

Правотворчість є фундаментальною складовою ефективного функціонування держави та її правової системи, її стабільності та адаптації до інтересів і потреб суспільства, забезпечення правового порядку, прав і свобод людини. Однак у кризові періоди, одним з яких є воєнний стан, перед правотворчістю постають нові важливі виклики, спричинені необхідністю забезпечення балансу правової системи та, з одного боку, врахування динамічності змін суспільного життя, яке вимагає швидкого правового реагування, і з іншого – врахування ризику порушення вимог верховенства права, формальної визначеності та демократичних принципів функціонування держави та права. Правотворчість в умовах воєнного стану піддається підвищеному ризику прийняття правових норм, які можуть мати тимчасовий характер та є недосконалими з точки зору дотримання вимог юридичної техніки, але викликають довгострокові наслідки для правової системи. Це ставить

перед правотворцями складне завдання: як забезпечити своєчасність адаптації законодавства до існуючих викликів, при цьому дотримуючись вимог послідовності, стабільності, передбачуваності та єдності правової системи.

Зважаючи на ключову роль правотворчості в забезпеченні ефективного функціонування держави, важливо чітко визначити її розуміння та основні характеристики. З'ясування сутності правотворчості дозволить окреслити її значення у період воєнного стану та виявити основні виклики, які постають перед законодавцями.

Передусім, слід зупинитися на доктринальних засадах правотворчості, її ознаках, процедурних вимогах та етапах здійснення, що створить основу аналізу впливу кризових умов на цей процес.

Так, П. Рабінович розглядає категорію правотворчості як діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових

колективів або (у передбачених законом випадках) усього народу чи його територіальних спільностей із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм [1, с. 103]. На думку М. Козюбри правотворчість як частина загального процесу правотворення є особливим видом діяльності, що притаманний спеціально уповноваженим органам із формування, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби та інтереси людей [2, с. 192]. На нашу думку, правотворчість може бути охарактеризована як нормативно регульована процедура створення, зміни, доповнення правових актів у відповідності до правових вимог юридичної техніки з метою забезпечення системності суспільства.

Ефективність правових норм залежить, насамперед, від процедури прийняття нормативно-правових актів, внесення змін і порядку набрання ними чинності. Ігнорування процедури прийняття та оприлюднення нормативно-правових актів, а також внесення змін до них є однією з основних причин порушення формальної визначеності. Отже, при створенні нормативно-правового акту дотримання закріпленої у законодавстві процедури є істотним. Такі вимоги, як послідовність процедури нормопроекування, стабільність нормативно-правових актів, своєчасне внесення змін тощо сприяють гарантуванню свободи особистості та підвищують довіру до закону та влади. Будь-яке відхилення від процедури прийняття та оприлюднення нормативно-правового акту призводить до визнання його нечинності.

Відповідність нормативно-правового акту вимогам формальної визначеності пов'язується з дотриманням як формальних і юридико-технічних, так і процедурних вимог. На нашу думку, найбільш детально процедурні вимоги визначає С.П. Погребняк, відносячи до них: обов'язкову промульгацію нормативно-правового акту, заборону зворотної сили у часі; стабільність; послідовність правотворчості; заборону необґрунтованих змін до законодавства; введення перехідного періоду у разі необхідності [3, с. 41]. А.М. Приймак до цих вимог, додає передбачуваність правової політики [4, с. 53–55].

Наведені підходи до процедурних вимог, що ґрунтуються на формальній визначеності, надають можливість виокремити основні вимоги до нормопроектної діяльності та нормативно-правових актів серед них: 1) послідовність; 2) обов'язкова промульгація; 3) заборона зворотної сили у часі; 4) стабільність та своєчасність; 5) передбачуваність. Зупинимось на них докладніше.

Послідовність. Вимога послідовності нормопроектної діяльності забезпечується завдяки стадійності процедури прийняття нормативно-правових актів. Процедура прийняття законів чітко закріплена Законом України «Про затвердження Регламенту Верховної Ради України» [5], проаналізувавши який можливо зробити висновок, що процес прийняття закону пов'язується з виокремленням наступних стадій:

1) *передпроектна стадія.* Проекуванню та прийняттю закону передують ідеї про його об'єктивну необхідність. Саме ця мета пов'язується із процесом визначення необхідності правового регулювання, з'ясуванням факторів, що на це впливають, а також обґрунтуванням його своєчасності та актуальності. Це забезпечується шляхом планування нормопроектної діяльності та розробки концепцій реформування відповідної сфери суспільних відносин. Варто зазначити, що наразі за об'єктивних причин розробка концепцій реформування є факультативним, а не обов'язковим етапом. На нашу думку, така факультативність негативно впливає на послідовність нормопроектної діяльності, ефективність та механізм реалізації нормативно-правового акту. Вважаємо, що саме на цій стадії закладаються основи формальної визначеності акту, що розглядається у наступних етапах правотворчої діяльності держави;

2) *проектна стадія:*

– *вияв законодавчої ініціативи,* що має професійний та індивідуалізований характер, оскільки залежить від волевиявлення суб'єктів, які відповідно до Конституції наділені правом законодавчої ініціативи: Президент України, народні депутати та Кабінет Міністрів України [6]. Кожен із суб'єктів діє у відповідності до наданих повноважень та обґрунтовує об'єктивну необхідність формально визначеного акту;

– *розробка проектів законів.* Кожен суб'єкт права законодавчої ініціативи діє у відповідності до нормативно-правових актів, які регламентують підготовку та подання законопроектів, є формально-визначеними в аспекті особливості їх діяльності у сфері нормопроекування;

– *внесення і відкликання законопроектів.* Законопроект вноситься до Верховної Ради України від імені суб'єкта права законодавчої ініціативи. Якщо законопроект запропоновано кількома народними депутатами, ініціатором його внесення вважається той представник, підпис якого стоїть першим;

– *розгляд законопроектів у комітетах Верховної Ради України.* Головний комітет має розглянути законопроект не пізніше 30 днів і прийняти рішення про включення його до порядку денного сесії Верховної ради України. В обов'язковому порядку законопроект подається на розгляд до комітету. Перед попереднім розглядом законопроекту головний комітет може запросити Кабінет Міністрів України, міністерства, інші державні органи, об'єднання громадян для участі в обговоренні його необхідності. На цьому етапі іде перша апробація формальної визначеності правового акту з точки зору дотримання процедури, формального виразу та змісту;

3) *обговорення законопроекту: перше читання* – обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу; *друге читання* – статейне обговорення і прийняття законопроекту у другому читанні; *третє читання* – прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження, в цілому. Таким чином, отримує відображення і затвердження формальна визначеність акту;

4) *підписання акту, оприлюднення та вступ у законну силу.* Текст прийнятого закону у десятиденний строк подається на підпис Голові Верховної Ради України, який підписує поданий закон не пізніше п'яти днів з дня його подання. Підписаний закон Голова Верховної ради України невідкладно направляє Президентові України [5]. Це є завершальним етапом забезпечення процедурних вимог формальної визначеності права, що набирає офіційного, загальнообов'язкового характеру.

Обов'язкова промульгація. Офіційне оприлюднення є основним способом оприлюднення законів, що передбачає публічне оголошення тексту прийнятого закону в конкретному офіційному джерелі, що має офіційне юридичне значення і регулюється нормативно-правовими актами. Як наслідок, інформування громадян про прийняття акта є формою гарантії їх прав, необхідною складовою принципу верховенства права. Тобто процедурні аспекти оприлюднення та визначення офіційних джерел для цього мають бути передбачені законом. Це має вирішальне значення для спроможності держави забезпечити інформування населення про зміст законів та інших нормативних актів, а також формальне закріплення правової визначеності.

У зв'язку з цим варто зазначити, що публікація правових норм пов'язана з презумпцією знання закону, яка передбачає, що кожен зобов'язаний знати і виконувати вимоги закону. Але слід також визнати, що держава має створити належні умови для ознайомлення особи зі змістом законодавчого акту. Зрештою, особа не може бути змушена дотримуватися закону, якщо вона не була належним чином повідомлена про його прийняття.

Заборона зворотної сили у часі є одним з надважливих як конституційних приписів, так і вимог формальної визначеності. Ст. 58 Конституції України встановлює правило неможливості застосування зворотної дії в часі, крім випадків, коли акти пом'якшують або скасовують відповідальність особи [6].

Конституція України допускає зворотню дію законів та інших нормативно-правових актів лише у виключних випадках, проте зазначене питання набуває більшої дискусійності саме у приватному праві, оскільки здебільшого пом'якшення чи скасування відповідальності однієї сторони спричиняє негативні наслідки для іншої сторони. І. Жилінкова зазначає, що пом'якшення відповідальності в публічній сфері стосується відносин особи та держави, пом'якшення відповідальності у приватному праві – це насамперед пом'якшення відповідальності боржника перед кредитором, що здебільшого означатиме порушення прав останнього [7, с. 117].

Стабільність та своєчасність оновлення. Наступною суттєвою вимогою формальної визначеності є стабільність законодавства, що є важливою умовою забезпечення ефективності правового регулювання, довіри громадян до чинного законодавства та до держави загалом. Незмінність законодавства покликана регулювати суспільні відносини впродовж тривалого періоду. Д.А. Монастирський під стабільністю закону визначає його здатність зберігати свою ефективність протягом тривалого часу без внесення суттєвих змін [8, с. 20]. Однак слід зазначити, що неможливо говорити про абсолютну сталість нормативно-правового акту, оскільки суспільні відносини є динамічними, тому законодавство має змінюватись у відповідності до змін у суспільних відносин та суспільних потреб. Порушує стабільність внесення змін і доповнень, які не викликані зміною суспільних відносин, а є результатом недосконалості законодавчого процесу.

Разом з тим оновлення законодавства стабілізує його, усуває дублювання правових норм, приводить у відповідність до потреб суспільства та створює основу для ефективного правового регулювання. З точки зору формальної визначеності ця вимога забезпечує визначеність поведінки суб'єкта, можливість співвіднести власні інтереси із суспільними та реалізувати надані права шляхом правомирної поведінки.

Передбачуваність. Формальна визначеність характеризується чіткою регламентацією суспільних відносин, зменшенням числа юридичних прогалин та колізій. Проте поширеним явищем є надмірна регламентація, що засвідчує значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють один і той же предмет. Недоліком цього є існування значної кількості нормативних актів з одного і того ж питання, що негативно впливає на дотримання вимоги передбачуваності, оскільки ускладнює розуміння того, який із нормативно-правових актів слід застосовувати, призводить до дублювання інформації та виникнення колізій у праві. У теорії права інформаційна надмірність характеризується як явище, коли частина текстового змісту правових норм у тій чи іншій формі повторює одну й ту ж інформацію, не має додаткового змісту і може бути видалена або змінена без негативного впливу на зміст правової норми. Важливо визнати, що дублювання є негативним явищем, яке впливає як на формальну визначеність, так і загалом на дотримання принципу верховенства права [9, с. 110–113].

Як зазначав С. Шевчук, повторення положень інших законодавчих актів призводить до їх знецінення та збільшення обсягу нормативно-правового акту [10, с. 296]. Це значно ускладнює можливість забезпечення формальної визначеності права, призводить до дублювання положень різних правових актів та спричиняє негативні наслідки для юридичної практики. Одним із них є проблема виник-

нення колізій у праві. Колізії – це наявність двох або більше нормативних орієнтирів, які по різному врегулюють одні і ті ж суспільні відносини. Колізії – це негативне явище, яке пов'язане, в першу чергу, із стрімким розвитком суспільних відносин і, по-друге, із недосконалістю юридичної техніки. Вважаємо за доцільне розглянути практичні проблеми колізійності нормативно-правових актів, які були прийняті з моменту введення в Україні воєнного стану.

У сфері нотаріату в умовах воєнного стану найбільш важливою була Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року №164 (далі – Постанова) [11] та Наказ Міністерства юстиції від 11 березня 2022 року №1118/5 (далі – Наказ) [12], які запроваджують низку змін до законодавства та порушують ієрархію нормативно-правових актів, за якої закони мають вищу юридичну силу, а підзаконні акти повинні прийматись на основі положень закону та не суперечити їм. Аналізуючи згадані акти КМУ та Міністерства юстиції можливо виокремити наступне:

1) Постанова дозволяла викладати на білому аркуші, а не на спеціальному бланку наступні документи: заяву про надання дозволу на виїзд дитини, на якій справжність підпису засвідчена нотаріально, довіреності, заповіти, документи, на яких справжність підпису засвідчена нотаріально (з 06.03.2022р. по 27.04.2022р.); довіреності і заяви про надання дозволу на тимчасовий виїзд дитини за кордон, на яких справжність підпису засвідчена нотаріально (з 28.04.2022р. по 23.05.2023р.) [12]. При цьому ст. 34 Закону України «Про нотаріат» містить наступне положення: «Тексти... заповітів, довіреностей,... а також заяв, на яких нотаріусом засвідчується справжність підпису... викладаються на спеціальних бланках нотаріальних документів» [13]. Колізія полягає у тому, що в Законі України «Про нотаріат» зміни не були внесені та в принципі не могли бути внесені Постановою Кабінету Міністрів України.

2) Постанова встановлювала, що на час воєнного стану перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття зупиняється із дати введення воєнного стану [11], що суперечить положенням Конституції України щодо заборони зворотної дії нормативно-правових актів у часі [6] та Цивільного кодексу України щодо шестимісячного строку для прийняття спадщини [14]. Положення Цивільного кодексу України не містять підстав зупинення строку для прийняття або відмови від прийняття спадщини. Виникає аналогічна проблема, адже ігнорування нотаріусами ст. 1270 Цивільного кодексу України з посиланням на Постанову є порушенням прав громадян України. А спадкоємець, що прийняв спадщину поза встановлений ст. 1270 Цивільного кодексу України строк у випадку наявності спору з іншими спадкоємцями, може зіштовхнутись із судовою тяганиною.

Зазначена колізія існувала впродовж тривалого періоду воєнного стану на території України та була вирішена на нормативному рівні лише 30.01.2024 року у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини». Вирішення зазначеної проблеми здійснено Верховним Судом, який дійшов висновку, що п. 3 Постанови суперечить статті 1270 Цивільного кодексу України, а отже не підлягає застосуванню. Така позиція обґрунтовується з нормативної точки зору із посиланням на частину 4 ст. 4 Цивільного Кодексу України, де зазначено, що у разі суперечності положень постанови Кабінету Міністрів України та Цивільного кодексу України, застосуванню підлягають положення останнього [15]. Таке нормативне положення відповідає сталим у доктрині приватного права підходам до розуміння ієрархічних колізій та методам подолання останніх (як по вертикалі, так і по горизонталі).

3) Наказ вносить зміни до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, шляхом доповнення, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану спадкова справа заводиться за зверненням заявника будь-яким нотаріусом України, незалежно від місця відкриття спадщини» [12]. Натомість положення ст. 1221 Цивільного кодексу України закріплюють, що «місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця... В особливих випадках місце відкриття спадщини встановлюється законом» [15]. Тобто фактично Цивільний кодекс України допускає можливість зміни місця відкриття спадщини, проте така зміна повинна встановлюватись законом, а не Наказом Міністерства юстиції, який є підзаконним актом.

Зазначена проблема існувала впродовж тривалого періоду дії воєнного стану на території України та була вирішена на нормативному рівні з прийняттям Закону України від 23.02.2023 № 2923-IX «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», яким було внесено зміни до ст. 1221 Цивільного кодексу та визначено, що місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви. Подібні зміни були внесені і до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» 18.08.2023 р., чим було усунуто аналізовану колізію. Проте із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» 30.01.2024 р. аналізована стаття Цивільного кодексу України була викладена у попередньому формулюванні та встановила, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Таким чином, наразі існує колізія щодо місця відкриття спадщини між положеннями Цивільного кодексу України та Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

На нашу думку, аналізовані приклади правотворчості у період воєнного стану не повною мірою відповідають вимогам формальної визначеності, а саме вимогам щодо: 1) заборони зворотної дії нормативно-правових актів у часі, оскільки окремі положення мали ретроспективну дію (з 24.02.2022р.), хоча фактично були прийняті пізніше; 2) передбачуваність, оскільки прийняття аналізованих нормативно-правових актів сприяло виникненню численних колізій, які впродовж тривалого часу ускладнювали реалізацію наданих прав фізичними та юридичними особами, а також спричинили негативні юридичні наслідки, які існують дотепер; 3) стабільності, оскільки нормативно-правові акти приймалися із порушенням вимог ієрархічності та доцільності через необхідність швидкого реагування, а також окремі положення піддавалися постійним змінам.

Таким чином, під час дії воєнного стану правотворчі органи стикаються із складним завданням – забезпечити ефективність і оперативність процесів без шкоди для фундаментальних демократичних принципів. Це вимагає від держави комплексного підходу до організації правотворчої діяльності, яка повинна ґрунтуватися на довірі суспільства та дотриманні конституційних норм. Дотримання процедурних вимог формальної визначеності при здійсненні правотворчої діяльності у період воєнного стану відіграє ключову роль у забезпеченні правової стабільності, передбачуваності та захисту прав громадян. Аналіз цього процесу в кризових умовах дозволяє виокремити декілька його особливостей: по-перше, воєнний стан вимагає швидкої адаптації нормативно-правових актів до нових викликів, що може призводити до послаблення формальної визначеності та стабільності правової системи; по-друге, період воєнного стану вимагає створення механізмів, здатних адаптуватися до динамічних змін суспільних відносин; по-третє, всі норми, які приймаються в кризових умовах, мають оцінюватися з точки зору їхнього впливу на майбутній розвиток правової системи з метою уникнення юридичного хаосу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
2. Козюбра М.І. Загальна теорія права : підручник. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
3. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2009. 240 с.
4. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Т. 103. С. 53–55.
5. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. 10 лют.
6. Конституція України : Закон України від 28 чер. 1996 р. №254 к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. 28 чер.
7. Жилінкова І.В. Дія норм сімейного законодавства у часі. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. Вип. 4. С. 108–117.
8. Монастирський Д. А. Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 199 с.
9. Коваленко Т. Надмірна конкретизація та невиваженість деталізація як різновиди юридичних дефектів земельно-правового регулювання. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. Київ, 2012. Т. 144–145. С. 110–113.
10. Шевчук, І. Основні види правотворчих помилок у законодавстві України: деякі теоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Сер. Юридична*, 2014. Вип. 59. С. 35–42.
11. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 28 лют. 2022. № 164.
12. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату : Наказ М-ва юстиції України від 11 бер. 2022 № 1118/5.
13. Про нотаріат : Закон України від 02 вер. 1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. 02 вер.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ 2003 № 435-IV. *Верховної Ради України*. 2003. 16 січ.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 25.01.2023 р. у справі №676/47/21. *Судова практика щодо часу і місця відкриття спадщини. Обчислення строків для прийняття спадщини. Встановлення фактів прийняття спадщини*. 2023. С. 10.

ПРАВОВА ЕТНОЛОГІЯ: ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРАВОВИХ СИСТЕМ**LEGAL ETHNOLOGY: A HISTORICAL APPROACH TO THE ANALYSIS OF LEGAL SYSTEMS**

**Завальнюк І.В., аспірантка кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Стаття присвячена дослідженню правової етнології як важливої галузі правознавства, що аналізує вплив традиційних норм, звичаїв і ритуалів на формування правових систем. Правова етнологія вивчає особливості правової свідомості та культури етнічних спільнот, що дозволяє глибше зрозуміти історичні витоки права та закономірності його розвитку в різних культурних контекстах. У сучасному світі, де глобалізація та мультикультуралізм стають все більш актуальними, дослідження правової культури етнічних спільнот набуває особливої значення для створення та застосування законодавства.

Стаття також розглядає правову етнологію з погляду історичного підходу, підкреслюючи важливість взаємодії права з етнічними, культурними та соціальними особливостями народів. Вона акцентує на тому, що правова етнологія допомагає зрозуміти правові джерела різних народів, відкриваючи цінність звичаєвих норм і показуючи право як відбиток культурної ідентичності етносів. Етнологічний підхід підтримує історичну школу права, яка підкреслює зв'язок правових систем з культурними традиціями та історичним досвідом.

У статті також обговорюється важливість збереження культурної та правової унікальності в умовах глобалізації, коли уніфіковані моделі права можуть загрожувати локальним правовим традиціям. Основна ідея полягає в тому, що «народний дух» кожної нації відображається в її правових традиціях, що робить історичний підхід важливим для адаптації права до сучасних реалій. Таким чином, правова етнологія стає важливим інструментом для дослідження правових систем у світлі історизму, аналізуючи, як традиції та культурні цінності впливають на розвиток права в різних суспільствах.

Цей підхід дозволяє не лише зберегти правову самобутність, але й сприяє розвитку правового плюралізму. Вивчення правової етнології може стати основою для формування більш чутливого та адаптивного законодавства, яке враховує потреби різних культур. Отже, правова етнологія не лише збагачує теоретичні знання про право, але й має практичне значення для сучасного правозастосування.

Ключові слова: правова етнологія, історична школа права, правові традиції, правова система, антропологія права, глобалізація, етнокультурний аспект.

The article explores legal ethnology as an essential field of jurisprudence that examines the influence of traditional norms, customs, and rituals on the formation of legal systems. Legal ethnology studies the peculiarities of legal consciousness and culture within ethnic communities, providing a deeper understanding of the historical origins of law and the patterns of its development across various cultural contexts. In today's world, where globalization and multiculturalism are increasingly relevant, researching the legal culture of ethnic communities gains particular importance for the creation and application of legislation.

The article also approaches legal ethnology from a historical perspective, emphasizing the significance of the interaction between law and the ethnic, cultural, and social characteristics of different peoples. It highlights that legal ethnology helps uncover the legal sources of various nations, recognizing the value of customary norms and portraying law as a reflection of the cultural identity of ethnic groups. The ethnological perspective aligns with the historical school of law, which underscores the connection between legal systems and cultural traditions as well as historical experience.

The article further discusses the importance of preserving cultural and legal uniqueness in the context of globalization, where standardized legal models may threaten local legal traditions. The central idea is that the «spirit of the people» of each nation is reflected in its legal traditions, making the historical approach crucial for adapting law to contemporary realities. Thus, legal ethnology becomes a vital tool for examining legal systems through the lens of historicism, analyzing how traditions and cultural values shape the development of law in diverse societies.

This approach not only preserves legal identity but also promotes the development of legal pluralism. The study of legal ethnology could serve as the foundation for creating more responsive and adaptive legislation that considers the needs of different cultures. Therefore, legal ethnology not only enriches theoretical knowledge about law but also holds practical significance for modern legal practice.

Key words: legal ethnology, historical school of law, legal traditions, legal system, anthropology of law, globalisation, ethno-cultural aspect.

Правова етнологія є надзвичайно важливою галуззю правознавства, яка досліджує, як право взаємодіє з етнічними, культурними та соціальними особливостями різних народів. Ця наука вивчає вплив традиційних норм, звичаїв і ритуалів на формування правових систем і аналізує особливості правової свідомості та культури етнічних спільнот. Правова етнологія не лише допомагає глибше зрозуміти історичні витоки права, а й відкриває закономірності його розвитку в різних культурних контекстах, що набуває особливої актуальності в умовах глобалізації.

Дослідження правової етнології дозволяє побачити, як традиційні правові системи пристосовуються до сучасних викликів, таких як зміни суспільного устрою, міграція, технологічний прогрес та інтеграція різних культур. Сьогодні, коли суспільство все більше прагне до мультикультуралізму і правового плюралізму, вивчення особливостей правової культури етнічних спільнот стає важливим як для створення законодавства, так і для його застосування.

Взагалі, сучасне розуміння права стало потужним стимулом для розвитку юридичної конфліктології та заклало основу для правової соціології. Сьогодні важливо, щоб

підходи до вивчення права інтегрували методи юриспруденції з досягненнями інших соціальних наук. У цьому контексті особливого значення набуває етнокультурний аспект, який дозволяє побачити право не лише як сукупність норм, а як відображення культурної ідентичності та духу суспільства. Такий підхід відкриває глибше розуміння зв'язку між правовими нормами, традиціями та національними особливостями мислення, що впливають на формування правових концепцій. Етнокультурний підхід, таким чином, стає ключем до осмислення права як живого механізму, що враховує не лише загальні норми, але й унікальні риси різних культур, додаючи до правової системи особливий відтінок, відповідний світогляду й менталітету конкретного народу.

З огляду на природу понять «правова етнологія», «юридична етнологія» та «етнологія права», ці терміни доцільно розглядати як взаємопов'язані дисципліни, що лежать на стику правознавства та культурології. Вони мають спільний підхід до вивчення соціокультурних аспектів права, які не тільки визначають правові традиції окремих народів, а й відображають їхнє бачення справедливості та порядку.

У сучасному світі, де глобалізація нав'язує уніфіковані моделі права та поведінки, потреба в збереженні культурної та правової унікальності стає все більш актуальною. Глобалізаційні процеси створюють загрозу для самобутності правових систем, що відображає особливості національної культури та історичного розвитку кожної країни. Правова етнологія, у цьому контексті, відіграє важливу роль, оскільки дає змогу зрозуміти правові системи через призму історії та соціокультурних цінностей.

Дослідження правової етнології варто проводити з позиції сучасної юридичної антропології, яка дозволяє глибше зрозуміти, як право впливає на суспільні структури і підтримує культурні традиції. На думку В.С. Нерсисянца, юридична антропологія є наукою про людину в її правових формах існування, досліджуючи, як правові норми змінювались разом із людством, відображаючи його розвиток і потреби [9, с. 29–30].

Таким чином, сучасна юридична антропологія, досліджуючи правові системи різних культур, допомагає уникнути культурної уніфікації та сприяє взаємозбагаченню правових традицій, створюючи гармонійний простір для співіснування різних правових парадигм.

Юридична антропологія відкриває можливість для виявлення загальних тенденцій у розвитку права, підкреслюючи важливість врахування правового розмаїття та меж різноманітності правових систем. Вона пропонує альтернативу тенденції сучасного західного права до стандартизації, акцентуючи увагу на унікальності кожної правової культури. Еволюція права – це не просто поступова зміна однієї правової форми на іншу, а складний процес взаємодії та впливу різних соціально-юридичних систем, які зберігають актуальність навіть поза межами офіційного правового поля [7, с. 6].

Зі свого боку, правова етнологія фокусується на особливостях правового самовизначення етнічних спільнот, розробляючи механізми збереження правової ідентичності народів. Вона пропонує моделі взаємодії між правовими традиціями етнічних груп та державною правовою системою, створюючи основу для концепції етнокультурної правової самобутності [5]. Цей підхід включає вивчення процесів становлення права на ранніх етапах розвитку етносу, визначення принципів правотворчої діяльності з урахуванням культурних особливостей, аналіз норм звичаєвого права та інших важливих аспектів життя спільнот.

Сучасна правова етнологія спирається на комплексний підхід до права, поєднуючи ідеї природного права, юридичного позитивізму та соціології права, що дозволяє розглядати право як багатовимірну систему. Вона враховує інституційні, соціокультурні, герменевтичні та аксіологічні аспекти, що виникли на основі культурно-антропологічної парадигми пізнання, яка утвердилася в європейській правовій думці після відходу від модерністського погляду на універсальність правових норм для різних народів.

Одним з основних методів правової етнології є історичний аналіз, що допомагає зрозуміти, як формувалися і розвивалися правові системи різних етнічних груп протягом їхнього розвитку.

Глобалізація, своєю чергою, сприяє зближенню правових систем, що може призводити до втрати унікальних правових традицій. Це стимулює активізацію етнокультурних компонентів у праві, які прагнуть зберегти свої особливі норми, протистоячи уніфікації. Таким чином, правова політика держави повинна адаптуватися до локальних умов, зберігаючи баланс між збереженням культурної самобутності та загальною правовою гармонізацією [9].

Ідея вивчення правової самобутності кожного народу бере початок від природної школи права, що виступає проти державного централізму в правотворчості. Наприклад, Шарль Луї де Монтеск'є, один із фундаторів правової етнології, стверджував, що кожне суспільство має свої особливі правові норми, обумовлені кліматом,

демографічною структурою, географічним середовищем та історичними умовами, тому механічна передача законів з однієї культури в іншу є недоцільною [2].

У ХХ столітті ідеї етнології права отримали імпульс у контексті усвідомлення багатоманітності культур, що супроводжувалося новими підходами в соціології права, аксіології та феноменології. Це привело до того, що правова етнологія стала мостом між різними науками, об'єднуючи аспекти ідентичності, колективної свідомості та культурних традицій, що впливають на формування права. Важливо підкреслити, що вивчення етнокультурних правових процесів забезпечує більш глибоке розуміння права як феномену, відмінного для кожного етносу.

Сьогодні правова етнологія є унікальною галуззю гуманітарних наук, де поєднуються зусилля етнографів, антропологів і юристів, які досліджують правові традиції, що захищають культурну самобутність спільнот. Її метою є дослідження моделей правового буття, завдяки чому вдається зберегти етнокультурну ідентичність у процесі глобальної інтеграції.

Також важливо зазначити, що сучасна потреба у зміні правознавчих підходів є відгуком на зростаючу необхідність врахування етнічних особливостей і правової свідомості різних народів. Впровадження етнографічного підходу сприяє подоланню євроцентристського розуміння права та дає можливість більш точно відобразити специфіку окремих культур у правових системах. Таким чином, юридична етнологія фокусує свою увагу на людині як центрі правової системи, де право служить засобом захисту її культурної та національної ідентичності.

Глобалізація змінює не тільки культурне середовище, але й впливає на правові системи, намагаючись привести їх до єдиних стандартів. Унаслідок цього виникає новий «глобальний порядок», побудований на ліберально-демократичних принципах, що відображають філософські та економічні засади західного світу. Водночас з цим з'являються рухи, що прагнуть зберегти культурну автентичність, локальні правові традиції та забезпечити право на автономне правове регулювання, незалежно від загальних світових трендів [4].

Сучасний світ не тільки дозволяє культурам взаємодіяти, а й змушує їх впливати одна на одну, що призводить до асиміляції, запозичень і змін. Поряд з глобальною уніфікацією зростає прагнення зберегти національну ідентичність, підкреслюючи важливість етноцентричних підходів у правознавстві. Це ставить на порядок денний завдання дослідження і збереження локальних правових практик та їх адаптації до світових процесів.

На тлі формування єдиної світової правової культури виникає дедалі більша потреба у підтримці унікальних правових норм, які надають ідентичності кожному суспільству. Це включає тенденції до захисту від зовнішніх впливів, підтримку локальних звичаєвих норм та забезпечення автономного регулювання внутрішніх відносин, що спираються на традиційні принципи.

Розуміння права не обмежується лише правовою епістемологією. Щоб повністю осягнути правові явища, потрібен комплексний підхід, що об'єднує знання з юридичної етнології, правової психології та антропології. Лише таким способом можна проникнути у суть правової реальності, адже правові мотиви глибоко пов'язані з етнокультурними поведінковими моделями, які формувалися століттями [6].

Можливо, для глибокого пізнання права потрібен герменевтичний підхід, який передбачає врахування культурного контексту в інтерпретації правових явищ. Це дозволяє побачити право як багатогранний феномен, невіддільний від традицій та світогляду народу.

Сьогодні відбувається значна зміна методологічних підходів до правових досліджень, і цивілізаційний підхід набуває особливого значення. Він визнає існування мно-

жинних правових систем, кожна з яких відображає специфічні культурні та соціальні умови.

Правова етнологія, спираючись на цивілізаційний підхід, допомагає краще зрозуміти правові джерела різних народів. Це наука, яка відкриває цінність звичаєвих норм і показує право як живий відбиток культурної ідентичності кожного етносу, що потребує збереження та пристосування до реалій сучасного світу.

Етнологічний підхід у правознавстві підтримує історичну школу права, яка підкреслює важливість глибокого зв'язку правових систем з культурними традиціями та історичним досвідом народу. Відмова від раціоналістичних ідей XIX століття сприяла утвердженню думки, що правові системи повинні органічно виростати з народних звичаїв і традицій, щоб забезпечувати соціальну стабільність та зберігати культурну самобутність. Це стало своєрідною протигагою глобалізаційним процесам, які часто сприяють уніфікації та комерціалізації.

Історична школа права наголошує на унікальності права кожної нації, відкидаючи універсальні закони, які могли б однаково діяти для всіх. Вона вважає, що правові норми формуються під впливом соціальних, культурних і релігійних обставин, а не просто шляхом законодавчого регулювання. Таким чином, право постає як вираз глибинної сутності, що відображає ідентичність і спільні цінності народу. Видатні представники історичної школи, такі як Г. Гуго, К.Ф. Савіньї та Г. Пухта, стверджували, що право не виникає одночасно внаслідок указу чи закону, а розвивається поступово, як частина культури, відображаючи моральні та духовні особливості суспільства. Вони розглядали право як невід'ємну частину народної культури, що природно розвивається разом із суспільством. Гуго порівнював формування права з розвитком мови, яка розвивається природно, без зовнішнього примусу. Савіньї підкреслював, що правові норми народжуються з традицій та переконань народу, а не нав'язуються державою, підкреслюючи, що право, вільне від державного впливу, є справжнім виразом волі народу. Пухта ж вважав, що закони лише відображають той порядок, який уже сформувався в суспільстві, і що основою правових норм є звичаєве право [1].

Основна ідея історичної школи полягає в переконанні, що «народний дух» кожної нації знаходить своє відображення в її правових традиціях. У цьому світлі демократія та природне право сприймаються як продукти довгого процесу культурної еволюції. Проте історичний підхід також має свої труднощі, оскільки його нелегко адаптувати до сучасних реалій, де право потребує гнучкості та здат-

ності швидко реагувати на зміни в суспільстві. Незважаючи на ці труднощі, історична школа акцентує на значущості етнокультурного аспекту в правознавстві. Сучасні наукові течії, такі як антропологія права, герменевтика та національно-консервативні концепції, втілюють ці ідеї, підкреслюючи важливість культурних цінностей у формуванні правових систем кожного народу [3].

Одним із позитивних аспектів історичної школи права є наголос на необхідності глибокого вивчення історії права, його витоків та накопичених правових традицій, що дозволяє осмислити розвиток правових систем у контексті конкретної культури.

Занепад модерністської філософії з її ідеєю універсальних законів правової еволюції, однаково релевантних для всіх народів, відкрив шлях до домінування культурно-антропологічного підходу в європейському правознавстві. Сьогодні цей підхід акцентує увагу на таких концепціях, як комунікативне розуміння права, аксіологічний підхід, національно-консервативний напрямок, а також герменевтична та антропологічна методологія.

Розглядаючи право як культурний феномен, ми маємо змогу виявити унікальні риси правових систем кожної культури, що дозволяє зрозуміти глибокий зв'язок між правовими нормами та соціальними цінностями конкретного народу. Межа між правовим і неправовим стає розмитішою, адже право тепер розглядається як прояв загальної культурної свідомості, а не просто як набір правил чи формальностей.

Сучасні правові теорії поступово інтегрують культурний контекст у процес розуміння права. Відхід від формально-догматичних моделей дає можливість розглянути правові феномени як частину культурного життя, що розкриває правові архетипи, традиції та ментальні структури, властиві різним суспільствам.

Правова антропологія, зокрема, звертає особливу увагу на дослідження права в аспекті етнічної ідентичності та культурної самобутності. Це важливий інструмент для збереження правових систем як елементів колективної пам'яті та національної самосвідомості. Таким чином, право стає не лише набором норм, а й засобом збереження культурної спадщини, мовних і соціальних особливостей народу.

Цей підхід підкреслює, що право може бути інструментом не тільки регулювання, але й збереження унікальних рис, які відрізняють один народ від іншого. Сучасні правові системи, збагачені культурними компонентами, стають більш стійкими та здатними ефективно відповідати на виклики глобалізації, не втрачаючи при цьому національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Frederick C. Beiser. Savigny and the Historical School of Law. 2011. URL: <https://academic.oup.com/book/9329/chapter-abstract/156104654?redirectedFrom=fulltext>
2. The Spirit of Laws treatise by Montesquieu. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/The-Spirit-of-Laws>
3. Бандура О. Антропологія права як складова філософської антропології (загальний нарис). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1. Том 17. С. 8–15. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1131/1136>
4. Власенко В.В. Вплив процесів глобалізації на правові системи сучасності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 9–13. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/2.pdf
5. Кресіна І. Етнокультурна автономія як політико-правовий інститут захисту прав національних меншин. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Випуск 3-4 (99-100). Частина II. С. 204–223. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/kresina_etnokultura.pdf
6. Матвійчук І. Методологічні доміанти правової антропології. 2017. С. 170–178. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/may/12724/170-178.pdf>
7. Оборотов І. Об'єктивний і суб'єктивний виміри правового розвитку. *Юридичний вісник*. 2011. № 3. С. 5–11. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/urid_2011_3_3.pdf
8. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник*. 2009. №3 (58). С. 29–38. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vapny_2009_3_5.pdf
9. Хаустова М.Г., Липнік В. Вплив глобалізації на правову систему України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №1. С. 66–70. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/35728/1/%d0%92%d0%9f%d0%9b%d0%98%d0%92%20%d0%93%d0%9b%d0%9e%d0%91%d0%90%d0%9b%d0%86%d0%97%d0%90%d0%a6%d0%86%d0%87.pdf>

ДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

THE QUESTION OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR THE USE OF FORCE AND ITS SIGNIFICANCE AT THE PRESENT STAGE

Кобан О.Г., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття надає детальний та всебічний аналіз історичної еволюції концепції міжнародно-правової відповідальності за застосування сили. Вона акцентує увагу на важливості системного підходу до організації та представлення послідовного матеріалу, який зберігає цілісність історичних процесів та дотримується встановлених хронологічних рамок. Такий підхід є критично важливим для розуміння послідовності подій та їхнього впливу на сучасні інтерпретації та застосування міжнародного права. Зберігаючи безперервність історичних процедур, стаття створює основу для глибокого вивчення механізмів, що лежать в основі реалізації норм міжнародного права.

У статті також подано стислий аналіз історичного розвитку концепції міжнародно-правової заборони на застосування сили, а також розглянуто роль Міжнародного кримінального суду в сучасних процесах. Додатково розглядається застосування сили з точки зору соціологічного підходу до права. Особливу увагу приділено наслідкам застосування агресії для держави та національностей, що проживають на її території.

В історичному контексті розглянуто основні механізми наднаціонального кримінального правосуддя та формування ключових положень кримінального врегулювання й захисту інтересів нації в умовах тиранії держави, в якій вони проживають, та інших держав, діяльність яких призводить до порушень прав і свобод національних меншин.

Стаття також містить теоретичний аналіз подій, що відбувалися на території України, у контексті наявності або відсутності міжнародно-правової відповідальності за застосування сили. Розглянуто моделі можливого поведінки держави на основі існуючих міжнародно-правових форм регулювання цих процесів та можливість їх реалізації Україною з урахуванням ратифікації міжнародної конвенції без внесення змін до Конституції України і узгодження усіх питань, які стосуються застосування норм міжнародного та національного правового регулювання, особливо з урахуванням можливих протиріч та колізій.

Поєднуючи історичний аналіз із сучасними правовими та інституційними рамками, стаття пропонує міцну основу для розуміння взаємозв'язку між минулими подіями та сучасними зусиллями, спрямованими на забезпечення глобальної безпеки й відповідальності. Вона закликає до колективної відданості принципам справедливості, правди та верховенства права, які є ключовими для запобігання повторенню актів агресії та сприяння створенню безпечного й гармонійного міжнародного порядку.

Ключові слова: Друга світова війна, агресія, фашизм, відповідальність, Міжнародний кримінальний суд.

The article provides a detailed and comprehensive analysis of the historical evolution of the concept of international legal responsibility for the use of force. It emphasizes the importance of a systematic approach to organizing and presenting consistent material that preserves the integrity of historical processes and adheres to established chronological frameworks. Such an approach is crucial for understanding the sequence of events and their impact on contemporary interpretations and applications of international law. By preserving the continuity of historical procedures, the article lays the groundwork for a nuanced exploration of the mechanisms underlying the enforcement of international legal norms.

The article provides a brief analysis of the historical development of the concept of the international legal prohibition to use force, as well as analysis of the role of the International Criminal Court in modern process. In addition, the use of force from the point of view of the sociological approach to law is considered. Particular attention is paid to the consequences for the state of the use of aggression in relation to the nationalities living in its territory.

In the historical context, the main mechanisms of supranational criminal justice and the formation of the main provisions of the criminal settlement and protection of the interests of the nation in the face of the tyranny of the state in which they live and other states, whose activities lead to violations of the rights and freedoms of national minorities, are considered.

The article provides a theoretical analysis of the events that took place on the territory of Ukraine in terms of the presence or absence of international legal responsibility for the use of force. Also, models of possible state behavior based on the existing international legal forms of regulation of these processes and the possibility of their implementation by Ukraine, taking into account the ratification of the international convention without amending the Constitution of Ukraine and the coordination of all issues related to the implementation of international and national legal regulations, especially taking into account possible contradictions and collisions.

Key words: II World War, aggressions, fascism, International Criminal Court (ICC).

Вступ. Історія людства нерозривно пов'язана з війнами та насильством. Друга світова війна стала трагічним підтвердженням цієї тези. Незважаючи на Нюрнберзький процес та створення міжнародних кримінальних судів, проблема безкарності за воєнні злочини та агресію залишається актуальною. Історичний досвід вчить нас, що лише міцна система міжнародного права може ефективно протистояти імперським амбіціям та захищати мир.

Ідея створення міжнародного механізму притягнення до відповідальності за воєнні злочини виникла ще після Першої світової війни. Досі існують проблеми з притягненням до відповідальності керівників країн-агресорів. Ратифікація міжнародних угод, використання реальних механізмів для гарантування захисту країн, які не здатні себе захистити самостійно. Вивчення історичного досвіду та поглиблення міжнародного права є ключовими для створення ефективної системи формування світового порядку.

Ступінь наукової розробки теми. Тема відповідальності за збройну агресію важко назвати новою та не дослідженою. Першими міркування на цю тему висловлювали М. Т. Цицерон, Г. Гроцій, Ш. Монтеск'є, разом з тим, починаючи з ХХ століття вчені досі не мають готових відповідей на все нові прояви збройної агресії в світі. «Глибока зтурбованість» як відповідь на агресію набула характеру жарту, а тим часом в науковій сфері ці питання досліджують Цветкова Ю. В., Иванов В. А., Гринчак В. А., Земан І. В., Когутич І. І., Щербань С. В. Кількість вчених, які досліджували питання порушення заборони використання державами військової сили для реалізації зовнішньополітичних цілей, планування та реалізацією політики агресивної війни надзвичайно зростає. Серед дослідників зазначеної проблеми – І. Бантекас, Я. Броунлі, А. Камто, Р. Краер, Л. Мей, С. Саяпін, О. Трікоз, А. Фердросс, С. М. Швельбел та інші. Характеризуючи міжна-

родні судові установи, М. І. Сірий визначив місце серед них Міжнародного кримінального суду, а також дав короткий опис його історії, структури та правил судочинства.

Метою та завданнями цієї статті є змістовний аналіз процесуального розгляду та притягнення до відповідальності за вчинення військових злочинів та оформлювання на основі цього аналізу пропозицій щодо дій пов'язаних з узгодженням правової позиції стосовно проблемних питань співвідношення міжнародного та національного права.

Виклад основного матеріалу. Загалом Статут та Регламент Нюрнберзького трибуналу передбачає доволі широкі права для сторони захисту, зокрема: отримувати копії обвинувального акту та всіх документів, які стосуються обвинувачення, мовою, яку розуміє підсудний; давати пояснення щодо висунутих обвинувачень; подавати заяви та заявляти клопотання; клопотати про виклик свідків або вилучення документів; надавати докази; піддавати перехресному допиту свідка, викликаного обвинуваченням тощо.

Нюрнберзький трибунал був судом *ad hoc*, мав мультинаціональний характер і зазнав критики своєї легітимності, але його внесок у міжнародне право та історію людства не варто недооцінювати. Реалізація ідеї міжнародної кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти міжнародного права, яку плекали кілька поколінь учених-пацифістів, поклала початок практичному становленню і розвитку міжнародного кримінального права і процесу, в яких вдалося поєднати кримінально-процесуальні постулати правових систем різних країн, тим самим створивши унікальний комплекс правових норм *sui generis*. Саме Нюрнберзький процес заклав підвалини міжнародної кримінальної юстиції і проторував шлях до постійного, універсального і незалежного Міжнародного кримінального суду [1, 33].

Міжнародний кримінальний суд має комплементарну юрисдикцію, зокрема, відповідно до ст. 1 Статуту, Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції. Таким чином, Міжнародний кримінальний суд доповнює собою національні суди, якщо вони з певних причин не можуть ефективно здійснити правосуддя, зокрема щодо вищих посадових осіб держави, командного складу її збройних сил та правоохоронних органів. Він став одним із ключових міжнародно-правових інструментів, необхідних для забезпечення сталого світового порядку. Потрібно боротися з культурною безкарністю щодо винуватих у вчиненні особливо серйозних злочинів. Сьогодні, більше ніж будь-коли, відчувається гостра потреба в діяльності суду. У суді повинні бути відповідним чином представлені різні правові системи миру, оскільки глобалізація аж ніяк не означає гомогенізацію. Жодна країна не повинна бути виключена із цього історичного процесу; всі країни повинні мати можливість висловити суду свої власні погляди у відношенні міжнародного кримінального судочинства.

Разом з тим, Міжнародний військовий суд вніс революційні зміни в міжнародне право, і, як будь-які революційні зміни, вони не є абсолютно легітимними. Міжнародне право не сповідує виключно континентальні правові постулати, воно не подібне до кодексу чи статуту, і за висловом К. Райта, воно більше схоже на загальне право – в тому сенсі, що його характер змінюється та еволюціонує, керуючись принципами справедливості та інтересами всього людства [1, с. 20]. «Справедливість вимагала покарання цих людей... У випадку, якщо два постулати правосуддя конфліктують один з одним, пріоритет має вищий із них; і покарання тих, хто несе моральну відповідальність за міжнародний злочин, яким була Друга світова війна, може безумовно вважатися важливішим, ніж дотримання досить відомого правила про заборону застосування закону *ex post facto*, з якого буває так багато винятків» – визнав Г. Кельзен [2, с. 165].

Засади та принципи Нюрнберзького процесу знайшли свій подальший розвиток в нормах міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного права та стали основоположними у створенні в 90-х роках минулого століття міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*.

17 липня 1998 року був підписаний Римський Статут Міжнародного кримінального суду [3], а з 01 липня 2002 року він набрав законної сили. На відміну від статуту Нюрнберзького трибуналу, Римський статут слідом за статутами трибуналів передбачив механізм захисту потерпілих і свідків, вказавши, що Судова палата забезпечує, щоб розгляд був справедливим, швидким і проводився при повному дотриманні прав обвинуваченого і з належним урахуванням необхідності захисту потерпілих і свідків.

Серед прав обвинуваченого центральне місце завжди займала презумпція невинуватості, нерозривно пов'язана з правом обвинуваченого (підозрюваного) на «брехню». Статут вперше офіційно закріпив це право і його межі. У ст. 67 Римського статуту зазначено, що обвинувачений має право без прийняття присяги виступати з усними або письмовими заявами на свій захист. При цьому необхідно мати на увазі, що «право на брехню» не є автоматично правом на обмову іншої особи, оскільки у разі звинувачення іншої особи, обвинувачений повинен давати свої свідчення під присягою в якості свідка. Крім того, Статут вперше закріпив процедуру, діючу в разі визнання обвинуваченим вини.

Багато країн підписали, однак не ратифікували Римський Статут, через невідповідність положень Статуту національним конституціям. Римський Статут було підписано Україною 20 січня 2000 року, однак також не ратифіковано, з огляду на висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 [4].

Конституційний Суд вважає, що стаття 1 Статуту, вказуючи на те, що Міжнародний кримінальний суд є постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найсерйозніші злочини, які викликають стурбованість міжнародного співтовариства, водночас наголошує, що цей Суд доповнює національні органи кримінальної юстиції. Аналогічне положення міститься також в абзаці десятому преамбули Статуту. Доповнюючий національну систему правосуддя характер Міжнародного кримінального суду конкретизується у ряді інших статей Статуту, зокрема в пункті 2 статті 4, згідно з яким Суд може здійснювати свої функції і повноваження на території будь-якої держави-учасниці, у підпункті «а» пункту 1 статті 17, відповідно до якого Суд приймає до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи, коли держава, під юрисдикцією якої перебуває особа, підозрювана у вчиненні передбаченого Статуту злочину, «не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином». Отже, Міжнародний кримінальний суд доповнює систему національної юрисдикції.

Можливість такого доповнення судової системи України не передбачена розділом VIII «Правосуддя» Конституції України [5]. Це дало підстави Конституційному Суду України зробити висновок про те, що абзац десятий преамбули та стаття 1 Статуту не узгоджуються з положеннями частин першої, третьої статті 124 Конституції України, а тому приєднання України до цього Статуту відповідно до частини другої статті 9 Конституції України можливе лише після внесення до неї відповідних змін.

Захоплення російською федерацією кримського півострова та частини Луганської та Донецької областей, наприкінці 2013 та початку 2014 року, мали ознаки порушення вищезгаданої статті 64 та статей 27 (кожна людина має невід'ємне право на життя), 28 (кожен має право на повагу до його гідності), 29 (кожна людина має право

на свободу та особисту недоторканність), 55 (кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань), 60 (ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази) Конституції України. Це вимагає посилення міжнародних гарантій захисту прав і свобод людини в Україні.

Отже, після підписання Римського Статуту, збройне вторгнення російської федерації на територію України поставив на порядок денний питання збереження миру та покарання винних у військових злочинах. Виходячи з розуміння того, що ефективне переслідування військової агресії повинно бути забезпечене як заходами на національному рівні, так і шляхом посилення міжнародного співробітництва, 04 лютого 2015 року Верховною Радою схвалено заяву про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян.

Так, стаття 7 Статуту Міжнародного кримінального суду передбачає поширення юрисдикції суду на злочини проти людяності. Для цілей цього Статуту «злочини проти людяності» означає будь-яке з наступних діянь, які вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо: а) вбивство; б) винищення; с) поневолення; д) депортація або насильницьке переміщення населення; е) ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права; ф) катування; г) згвалтування, оборнення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості; h) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних або інших мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діями, зазначеними в даному пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду; i) насильницьке зникнення людей; j) злочин апартеїду; k) інші нелюдські дії аналогічного характеру, що полягають в умисному заподіянні сильних страждань

або серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.

Як бачимо, практично всі злочинів, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, характеризуються вказівкою на широкомасштабні та систематичні посягання на цивільне населення, що тісно кореспондується з загальною направленістю Міжнародного кримінального суду на притягнення до відповідальності посадових осіб, військовослужбовців високого рангу, політичних та державних діячів.

Висновки. Події, що відбулися в Україні з листопада 2013 по лютий 2014 року, можна кваліфікувати як злочини проти людяності, а з березня 2014 року – як злочин агресії.

24 жовтня набрав чинності Закон № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього».

Проте навіть зараз, при визнанні юрисдикції та відкриття провадження лишаються значні проблеми практичної реалізації як належного судового розгляду, так і притягнення винуватих осіб до відповідальності.

Їх вирішення можливе шляхом:

- усунення протиріч між конституційними нормами і Римським статутом Міжнародного кримінального суду шляхом внесення відповідних змін до Конституції України;

- приведення національного кримінального законодавства у відповідність до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду;

- розмежування юрисдикції між національними судами та юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Нові конфлікти вимагають нових рішень. Ми повинні вирішувати питання на всіх етапах того або іншого конфлікту за допомогою застосування всеосяжного підходу, що передбачає здійснення зусиль в галузі запобігання причинам виникнення конфліктів, підтримання миру під час виникнення кризи, зміцнення миру. Держави, на території яких відбуваються такі злочини, повинні нести головну відповідальність, однак, під час відсутності своєчасних і належних дій держави, відповідальність за вживання заходів реагування лягає на міжнародне співтовариство. Процеси відправлення правосуддя й примирення являють собою найважливіші засоби реагування на ці та інші грубі порушення норм міжнародного гуманітарного права й права, що стосується прав людини, і, в кінцевому результаті, встановлення стійкого миру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kittichaisaree K. *International Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 2001. P. 482.
2. Kelsen H. Will the judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law. *International Law Quarterly*. 1947. Vol. 1. № 2. P. 153–174.
3. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588/radao152#o152(дата звернення: 10.12. 2024).
4. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 № 3-в/2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 10.12. 2024).
5. Конституція України (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, N 30, ст. 141).
6. Розбудова демократичного суспільства після Нюрнберзького трибуналу : зб. статей учасників міжн. конф., м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 р. Одеса : Фенікс, 2010. С. 270.
7. Міжнародне судочинство / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Юридична думка», 2009. С. 260.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

LEGAL ASPECTS OF POSTMORTEM REPRODUCTION IN UKRAINE

Кончаковська В.В., к.ю.н.,
доцент кафедри правознавства і галузевих юридичних дисциплін
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Макарова О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Симонова І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри політичних наук
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Стаття присвячена одній з актуальних на сьогодні тем – питання постмортальної репродукції. Донедавна на законодавчому рівні в Україні зазначене питання не було врегульовано. Водночас постмортальну репродукцію застосовували не так уже й рідко, оскільки заборони на її застосування не було.

У статті йдеться про причини гострої необхідності врегульованості на законодавчому рівні питання постмортальної репродукції в Україні. Визначено ряд причин, коли особи звертаються до медичних закладів з проханням зберігання свого біоматеріалу з метою використання його в майбутньому для зачаття та народження дитини.

На основі проаналізованого змісту законодавства, яке регулює питання постмортальної репродукції визначено перелік неврегульованих питань на законодавчому рівні, щодо яких варто було б внести пропозиції та прийняти відповідні норми.

З метою вивчення питань, які потребують врегулювання на законодавчому рівні в Україні, розглянуто рекомендації Комітету з етики і права Європейської асоціації репродукції людини та ембріології ESHRE, а також досвід США та Ізраїлю, які одні з перших прописали закон, в якому було передбачено державою, що коли військові йдуть воювати, вони залишають свій зразок у кріобанку, де він і зберігається, на умовах максимально лояльних для військових.

Крім того, наводяться тлумачення поняття «біологічного заповіту», «соматичних прав» або іншими словами «біологічних прав», а також актуальні та проблемні питання визнання й розвитку концепції соматичних прав людини з огляду на її складність і неоднозначність.

Констатовано, що в національному законодавстві є численні прогалини щодо регулювання процедури постмортальної репродукції, які потребують вивчення не лише з правової сторони, а й етичної, медичної. Наводиться перелік питань, які досі залишаються дискусійними, серед них: питання спадкування, оскільки незачата за життя дитина не має право на спадщину, біологічний заповіт, консультування партнера тощо.

Ключові слова: постмортальна репродукція, біоматеріал, право на сім'ю, військовослужбовці.

The article is devoted to one of the topical topics today – the issue of postmortem reproduction. Until recently, this issue was not regulated at the legislative level in Ukraine. At the same time, postmortem reproduction was not used so rarely, since there was no ban on its use.

The article discusses the reasons for the urgent need to regulate the issue of postmortem reproduction in Ukraine at the legislative level. A number of reasons are identified when individuals apply to medical institutions with a request to store their biomaterial for the purpose of using it in the future for conception and birth of a child.

Based on the analyzed content of the legislation regulating the issue of postmortem reproduction, a list of unregulated issues at the legislative level was identified, regarding which it would be worthwhile to make proposals and adopt appropriate regulations.

In order to study the issues that need to be resolved at the legislative level in Ukraine, the recommendations of the Ethics and Law Committee of the European Society of Human Reproduction and Embryology (ESHRE) were considered, as well as the experience of the USA and Israel, which were among the first to enact a law that stipulated that when military personnel go to war, they leave their sample in a cryobank, where it is stored, on terms that are as loyal as possible to the military.

In addition, the interpretation of the concepts of "biological will", "somatic rights" or in other words "biological rights" is provided, as well as current and problematic issues of recognition and development of the concept of somatic human rights, given its complexity and ambiguity.

It is stated that there are numerous gaps in the national legislation regarding the regulation of the procedure of postmortem reproduction, which require study not only from the legal side, but also from the ethical and medical side. A list of issues that still remain debatable is given, including: the issue of inheritance, since a child not conceived during life has no right to inheritance, biological will, partner counseling, etc.

Key words: postmortem reproduction, biomaterial, right to family, military personnel.

Збройна агресія, яку розпочала росія проти України спричинила погіршення демографічної ситуації в Україні. До переліку проблем, які впливають на демографічні процеси, можна додати ще й забруднення навколишнього середовища продуктами горіння, техногенні катастрофи, які пов'язані із збройною агресією і не лише, можуть бути наслідком зниження якості репродуктивних функцій як жінок, так і чоловіків. У зв'язку з чим, гостро постало питання врегульованості на законодавчому рівні питання постмортальної репродукції саме із початком повномасштабного вторгнення, коли велика кількість призовників та добровольців стали на захист нашої держави. І на жаль, нерідко ціною власного життя захищають рідну землю від ворога.

Саме тоді лікарі дедалі частіше почали отримувати запити від пацієнток, чиї чоловіки загинули на війні,

з наміром використати кріоконсервованій біоматеріал, який зберігається у клініці. До того ж, деякі пари, не виключаючи загибель чоловіка на фронті, почали звертатися до нотаріусів щодо оформлення можливої та дозволеної законом «фіксації» волі особи щодо розпорядження її біоматеріалом у випадку смерті [1].

Питання, яке стало предметом нашого дослідження, торкається не лише правових проблем, а й етичних. Тому відмежовувати їх або розглядати окремо, на нашу думку, було б неправильним та навряд чи можливим.

Метою нашої роботи є дослідження правового регулювання постмортальної репродукції в Україні, проблем її реалізації, враховуючи міжнародний досвід.

У статті приділена значна увага проблемі постмортальної репродукції, яка стала предметом дослідження

значної кількості науковців та практиків, особливо з часу повномасштабного вторгнення росії в Україну. Серед них: Данченко О., Левчук Ю., Москаленко К., Мусієнко А., Чечерський В. та інші.

Під поняттям «постмортальної репродукції» передбачається зачаття та народження дитини після смерті одного з батьків. Зазвичай ідеться про посмертне використання кріоконсервованої сперми або кріоконсервованих ембріонів вдовою після смерті чоловіка, але можливі й випадки, коли репродуктивні клітини відбираються вже після смерті особи, оскільки сучасні медичні технології дозволяють це зробити [2]. Тобто для проведення постмортальної репродукції необхідна констатація біологічної смерті людини.

Насправді існує багато причин, коли особи звертаються до медичних закладів з проханням зберігання свого біоматеріалу з метою використання його в майбутньому для зачаття та народження дитини. Зосередимося лише на військових, оскільки саме з ними пов'язують підписання закону в листопаді 2023 року, який викликав бурю негативних емоцій серед громадськості. Саме Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» зобов'язав утилізувати заморожений біоматеріал військових у разі їхньої смерті [3], що автоматично позбавляло право дружини народити дитину від свого померлого чоловіка військовослужбовця.

Відповідно до національного законодавства право на сім'ю гарантується Конституцією України, Цивільним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами. Зокрема, у ст. 291 Цивільного кодексу України передбачено, що кожна фізична особа незалежно від віку та стану здоров'я має право на сім'ю.

З етичної і правової точки зору, норми, які прописані вище в Законі «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)», виглядали абсурдно. А саме: з однієї сторони, чоловіки захищають державу і український народ від загарбників, нерідко ціною власного життя, а з іншої – ця сама держава позбавляє їх права на повну родину, зокрема їх дружин позбавляють можливості мати дитину від свого чоловіка.

Ініціатором виправлення ситуації із вищезгаданим Законом, став голова Комітету Верховної ради з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медстрахування Михайло Радущкий, який наголосив, що кожен військовий «має право на продовження свого роду... і, якщо сучасна медицина дозволяє це зробити, і якщо цього бажає родина, то бюрократичні перепони мають бути зняті» [3].

Тож, з метою врегулювання використання заморожених репродуктивних матеріалів українських військових у разі загибелі було зареєстровано, а згодом прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)». Відповідно до якого визначено, що у разі загибелі або визнання померлою в установленому порядку особи, репродуктивні клітини якої зберігаються, їх безоплатне зберігання здійснюється протягом трьох років з моменту загибелі цієї особи або визнання її померлою. Після закінчення цього строку подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у розпорядженні [4].

Нагадаємо, що до моменту прийняття і вступу в дію зазначеного вище закону, зберігання репродуктивних клітин відбувалося за рахунок осіб, які зверталися до медичних закладів.

Продовжуючи перелік неврегульованих питань на законодавчому рівні в Україні, вважаємо за необхідне звернутися до рекомендацій Комітету з етики і права Європейської асоціації репродукції людини та ембріології ESHRE, виданих 21 серпня 2006 р., які містять наступні пункти:

– згода на використання біоматеріалу після смерті має бути оформлена у письмовому вигляді до моменту кріоконсервації або початку циклу ДРТ (допоміжних репродуктивних технологій);

– у разі смерті одного з подружжя другий із подружжя повинен отримати детальну консультацію щодо використання замороженого біоматеріалу померлого чоловіка/дружини;

– має бути встановлено мінімальний строк в 1 рік перед початком використання біологічного матеріалу померлої особи [1].

Як бачимо, неврегульованим питанням залишається детальне консультування партнера, який бажає використати такий матеріал, протягом періоду прийняття ним рішення. У даній ситуації ретельне консультування є необхідною умовою особи, яка висловила бажання використати репродуктивний матеріал, адже, отримавши повну інформацію особа зможе самостійно визначитися, чи справді в неї є потреба мати дитину від чоловіка, який загинув.

Цікавим науковим відкриттям у дослідженні цієї теми стала думка І. Розенблюма, який запропонував для більшої визначеності під час посмертного встановлення волі людини щодо посмертної репродукції створити біологічний заповіт, який мають можливість складати ізраїльські військовослужбовці з урахуванням ризику їх загибелі або поранення, що виключає можливість мати дітей. Доктор юридичних наук, професор Тетяна Михайліна стверджує, що біологічний заповіт у нашій країні запровадити неможливо [5, с. 223]. Відповідно до біологічного заповіту особа за життя може розпорядитися щодо застосування до неї штучних засобів підтримання життя, інтенсивної терапії тощо, а також і щодо можливості використання її анатомічних/біологічних матеріалів чи тіла загалом після її смерті [6, с. 52]. Водночас, на виконання Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» в Україні діють державні інформаційні системи трансплантації, зокрема Єдина державна інформаційна система трансплантації органів та тканин та Державна інформаційна система трансплантації гемопоетичних стовбурових клітин. Тобто сама особа, один з подружжя або близькі родичі можуть дати згоду на посмертне донорство.

Розглядаючи поняття «біологічного заповіту» видається цікавим розглянути концепцію так званих «соматичних прав», «тілесних прав» або іншими словами «біологічних прав» [6, с. 52]. Зміст концепції полягає в можливості розпорядження фізичною особою власним тілом та його частинами. Слід зауважити, що вичерпного переліку соматичних прав немає. Наведемо декілька прав, які можуть належати до цього переліку. Тож до нього відносять право на смерть, право розпоряджатися власними органами, право на зміну статі, репродуктивні права, право на трансплантацію органів тощо.

Досліджуючи досвід США та Ізраїлю, саме ці країни одні з перших прописали закон, в якому було передбачено державою, що коли військові йдуть воювати, вони залишають свій зразок у кріобанку, де він і зберігається, на умовах максимально лояльних для військових.

На початку російсько-української війни українські клініки перейняли досвід міжнародних колег і взяли за основу закон, проте, як бачимо із описаного вище, не всі моменти були враховані.

До того ж, дискусійним залишається питання спадкування, оскільки незачата за життя дитина не має право на спадщину. Вважаємо, з метою уникнення зловживань одним із подружжя необхідно особі, яка дає згоду на зберігання репродуктивного матеріалу, давати згоду на спадщину у разі використання репродуктивних клітин для зачаття та народження дитини після смерті спадкодавця.

Поділяємо точку зору Катерини Москаленко, яка стверджує, що правом на використання кріоконсервованого біоматеріалу потрібно наділити лише партнера /

партнерку померлої особи і в жодному разі не має надаватися або переходити зазначені права батькам померлої особи, що впливає з практики Європейського суду з прав людини [2]. Адже вирішувати коли і в який спосіб стати батьками належить лише подружжю і не може переходити до інших осіб.

Отже, постмортальна репродукція є актуальним явищем. Законодавець врегулював лише питання зберігання репродуктивних матеріалів з подальшим використанням особою, яка вказана у відповідній письмовій згоді. Тому прийнятий закон потребує доопрацювання, оскільки він не враховує міжнародні рекомендації та не деталізує особливості реалізації права на постмортальну репродукцію.

Право на життя і здоров'я гарантується та охороняється як міжнародним, так і національним законодавством. Проте поки не створений єдиний універсальний дієвий механізм забезпечення та реалізації права на постмортальну репродукцію. Є питання, які потребують врегулювання. Водночас хочеться відмітити, що Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забез-

печення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» значна частина скандального законопроекту, який викликав бурю негативних емоцій серед громадськості, було все ж врегульовано.

Переконані, лише врегулювання на законодавчому рівні вищезгаданих прав допоможе військовослужбовцям, які бажають скористатися правом на постмортальну репродукцію, бути впевненими у захищеності та реалізації законного права мати повну родину.

На жаль, говорити про врегулювання та усунення усіх колізій, не доводиться і виглядає надто утопічно, адже розвиток суспільних відносин не стоїть на місці, а тому виникають нові питання, які потребують вивчення та врегулювання. Насправді не досліджених питань з цієї теми залишається досить багато, причому не лише з юридичної, а й медичної, соціальної, моральної сторін. Тому, можливо, в процесі реалізації права на посмертну репродукцію будуть вирішені проблемні питання, зокрема, з біологічним заповітом, спадкуванням, консультуванням партнера тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данченко О., Левчук Ю. Правові та етичні проблеми постмортальної репродукції в умовах воєнного стану. *Юридична практика*. 2023. URL: <https://pravo.ua/pravovi-ta-etychni-problemy-postmortalnoi-reproduksii-v-umovakh-voiennoho-stanu/> (дата звернення: 20.12.2024).
2. Москаленко К. Постмортальна репродукція для військових: як було раніше і чи вирішує проблеми новий закон. *ZMINA*. 2024. URL: <https://zmina.info/columns/postmortalna-reprodukcziya-dlya-vijskovykh...> (дата звернення: 21.12.2024).
3. Васьків О. Утилізація репродуктивних клітин загиблих військових: що відомо про закон стосовно права на біологічне батьківство. *Суспільне новини*. 2024. URL: <https://suspilne.media/670622-v-ukraini-zaboronili-vikoristovuvati-reproduktivni-klitini-zagiblih-vijskovih-sovidomo/> (дата звернення: 21.12.2024).
4. Про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» щодо збереження генофонду Українського народу : Закон України від 07.02.2024 № 3573-IX URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T243573> (дата звернення: 19.12.2024).
5. Тріпак Ю., Михайліна Т. Реалізація права на посмертну та постмортальну репродукцію: порівняльно-правовий аспект. *Підприємство, господарство і право*. № 3. 2021. С. 221–225. URL: [37.pdf \(pgp-journal.kiev.ua\)](https://pgp-journal.kiev.ua) (дата звернення: 14.12.2024).
6. Квіт Н.М. Біологічний матеріал як об'єкт цивільних правовідносин щодо створення та використання біобанків в Україні. *Forum Prava*, 2019. 56(3). С. 48–57. URL: http://forumprava.pp.ua/files/048-057-2019-3-FP-Kvit_7.pdf (дата звернення: 14.12.2024).

РОЛЬ ПРИМУСУ В ПРАВІ (АНАЛІЗ ІДЕЙ КЕННЕТА ХІММИ)

COERCION'S ROLE IN THE CONCEPT OF LAW (KENNETH HIMMA'S IDEAS ANALYSIS)

Малишев Б.В., д.ю.н.,
професор кафедри теорії та історії права і держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Крапивін Є.О., аспірант кафедри теорії та історії права і держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В статті розглядаються ідеї Кеннета Хімми (н. 1957), який належить до традиції сучасного англо-американського юридичного позитивізму. Автори зосереджуються на ключовій праці К. Хімми – «Примус і природа права» (2020), в якій він намагається повернути центральне місце примусу у визначенні поняття права.

Досліджено концепцію К. Хімми «право як артефакт» (law as an artefact), функціональну спрямованість права та розуміння ним співвідношення примусу (coercion) і санкцій (coercive sanctions). Визначено, що для К. Хімми механізми примусу є не лише емпірично універсальною особливістю правових систем, які можна повсюдно зустріти у суспільствах, але й концептуально необхідна риса права. Продемонстровано чому для К. Хіммою право *за своєю суттю* є примусовим (law is inherently coercive).

Важливість дослідження ідей К. Хімми полягає у його критиці ідей Г. Гарта і Дж. Раза, які намагались відійти від аргументів класичного юридичного позитивіста Дж. Остіна, для якого право було «наказом зверхника, забезпечене санкцією». Так, проаналізовано критику К. Хімми мисленнєвого експерименту «суспільства янголів», за допомогою якого Дж. Раз намагався довести, що сам факт визнання людьми права як ефективного соціального регулятора та наявність у права «авторитету» (authority of law) вже спонукає суспільства дотримуватись правових норм, тобто без загрози примусу.

Визначено основні аргументи К. Хімми на користь того, що ми не можемо відмовитись від концепції примусу в праві з огляду на те, що людська природа є негативною (в стилі Т. Гоббса) та схильна до насилля. Підсумовано, що певним чином К. Хімма повертається до засадничої тези Дж. Остіна, в якій примус (санкції) є способом забезпечення права (при цьому він допускає роль моралі у визнанні правових норм суспільством). На прикладі ідей К. Хімми продемонстровано важливість вивчення нових поглядів і підходів всередині сучасного англо-американського юридичного позитивізму, який за шістдесят років існування як правової традиції значно змінив підходи до визначення ролі примусу в праві.

Ключові слова: юридичний позитивізм, інклюзивний юридичний позитивізм, нормативність права, примус, санкції, «суспільство янголів», К. Хімма, Дж. Раз.

The article is dedicated to the ideas of Kenneth Einar Himma (b. 1957), who belongs to the tradition of contemporary Anglo-American legal positivism. The authors focus on the key work of K. Himma – «Coercion and the Nature of Law» (2020), in which he tries to restore the centrality of coercion in the concept of law.

Authors are looking through K. Himma's concept of «law as an artefact», the functional aspiration of law and his understanding of the relationship between coercion and sanctions. It is concluded that for K. Himma, coercive mechanisms are not only an empirically universal feature of legal systems that can be found everywhere in societies, but also a conceptually necessary feature of the law. Authors demonstrate why, for K. Himma, law is inherently coercive.

The importance of the study of K. Himma's ideas lies in his criticism of the ideas of H.L.A Hart and J. Raz, who tried to move away from the arguments of the classical legal positivist J. Austin, for whom law was «a command of a sovereign, backed by sanctions». Thus, the authors analysis of K. Himma's criticism of the thought experiment of the «society of angels», with the help of which J. Raz tried to prove that the very fact that people recognise law as an effective social regulator and that law has «authority» already encourages societies to comply with legal norms, i.e. without the threat of coercion.

Authors highlighted the main arguments of K. Himma on the impossibility of the abandoning the concept of coercion in law, given that human nature is negative (in line with T. Hobbes) and prone to violence. It is concluded that in a certain way, K. Himma returns to the fundamental thesis of J. Austin, in which coercion is a way of enforcing law (meanwhile he admits the role of morality in the recognition of legal norms by society). The article demonstrates the importance of studying new views and approaches within the contemporary Anglo-American legal positivism, which has significantly changed approaches to determining the role of coercion in law over the sixty years of its existence as a legal tradition.

Key words: legal positivism, inclusive legal positivism, normativity of law, coercion, sanctions, «society of angels», K. Himma, J. Raz.

Вступ. Порівняно з класичним етапом англо-американського юридичного позитивізму (до публікації «Поняття права» [15] Г. Гарта у 1961 році) його сучасні представники значно змінили свої погляди на роль примусу, що забезпечує загальнообов'язковість норм права. Так, якщо Дж. Остін (XIX ст.) наполягав на тому, що право є «наказом зверхника, забезпеченим санкцією» (law is a command of a sovereign, backed by sanctions), а люди підкорюються йому лише зі страху бути таким санкціям підданим, то наразі санкціям (і примусу – в широкому сенсі) відводиться незначна роль у сутності права.

Деякі сучасні автори (наприклад, М. Крамер, Б. Бікс (Brian Bix), В. Валушов (Wilfred Waluchow)) майже не звертаються до розгляду примусу як складової права, а більше приділяють увагу розгляду тези про соціальні факти та тези про розмежування. Тобто тих складових поняття права, які, на погляд вказаних вчених, відповідають на питання про походження права та його взаємозв'язку з мораллю. Дж. Раз, найвідоміший сучас-

ний представник позитивізму, так само намагався максимально уникнути відповіді на питання чим є примус у праві, і через концепцію «суспільства янголів» доводив, що примус не є визначальною ознакою права [1, с. 19]. Тож, в сучасному англо-американському юридичному позитивізмі наразі домінує тенденція розгляду примусу не як єдиної підстави для дієвості права, а як факультативної ознаки права. Своєю чергою, позитивіст Кеннет Хімма, науковий доробок якого є предметом цієї статті, намагається повернути примусу належне місце у визначенні сутності права. Всі його ключові праці присвячені вивченню питанням примусу у праві, з позицій інклюзивного юридичного позитивізму [2, с. 42].

Розгляд окремих аспектів примусу, як категорії англо-американської традиції права можна знайти в роботах таких українських авторів: Горобця К.В. [3], Максимова С.І. [4], Малишева Б.В. [5], Цуркан-Сайфуліної Ю.В. [6], Луцького Р.П. [7] тощо. Проте дане питання комплексно не досліджувалося. А основні позиції робіт такого

сучасного автора, як К. Хімма, українській юридичній науці не відомі взагалі.

Завданням цієї статті є аналіз ключових ідей англо-американського юридичного позитивіста К. Хімма, а також розгляд його поглядів та роль примусу в понятті права.

Основні результати. Кеннет Хімма (Kennet Einar Himma) (н. 1957) станом на сьогодні є найактивнішим прихильником інклюзивного юридичного позитивізму.

Він є автором великої кількості публікацій. Наприклад, взяв участь у збірках «Правила визнання та Конституція США (The Rule of Recognition and the U.S. Constitution)» (2009) [8], «Розпаковуючи нормативність: концептуальні, нормативні та дескриптивні аспекти (Unpacking Normativity: Conceptual, Normative, and Descriptive Issues)» (2018) [9], «Право як артефакт (Law as an Artifact)» (2018) [10], «Артефактна природа права (The Artifactual Nature of Law)» (2022) [11].

Водночас найвідомішими самостійними роботами К. Хімми, є: «Мораль та природа права (Morality and the Nature of Law)» (2019) [12] і «Примус та природа права (Coercion and The Nature of Law)» (2020) [13].

Праця К. Хімма «**Примус та природа права**» поєднує концептуальний аналіз, теорію артефактів і функціональний аналіз, намагаючись показати, що для того, щоб соціальна регулятивна система була «правом», вона повинна включати примусові санкції (coercive sanctions). Для К. Хімми **право є «артефактом» (an artifact)** [14, с. 136–159]. Це означає, що право є цілеспрямованим об'єктом, адже воно умисно створюється з певною метою (цілями). Оскільки артефакти є цілеспрямованими, пише К. Хімма, вони обов'язково мають *концептуальну функцію*, або мету, заради якої артефакт створено. Концептуальна функція артефакту, своєю чергою, визначається його *функціональною нормативністю*, або тим, для чого об'єкт повинен бути здатний використовуватися, щоб його можна було належним чином позначити як певний артефакт [13, с. 77–79].

Позиція К. Хімми, відповідно до якої право є артефактом, включає такі складові: (1) право створене з конкретною метою, (2) право має принаймні одне характерне використання (застосування), (3) право має *концептуальну функцію*, і (4) право має *функціональну нормативність*. На думку К. Хімми, **основним призначенням правової системи є підтримання миру в суспільстві** (to keep peace in a given society) [13, с. 81–91]. Це і є мета, заради якої створюється і підтримується право. При чому розуміння «миру» цілком можна ототожнити із порядком, тобто порядком. Отже, підтримання правопорядку є концептуальною функцією права і, як наслідок, його функціональною нормативністю. Таким є погляд К. Хімми на тезу про соціальний факт, яка є засадничою для юридичних позитивістів.

Твердження про те, що «право – це артефакт, функціональна нормативність якого полягає у збереженні миру», виступає стрижнем сформульованої К. Хіммою **тези про примус (Coercion Thesis)**. Зв'язок між нормативною функцією права і тезою про примус можна зрозуміти як умову *ефективності* для існування правового регулювання.

Таким чином К. Хімма бере вказану умову ефективності і розширює її, стверджуючи, що якщо нормативна система не сконструйована таким чином, що вона здатна давати суб'єктам, які не бажають підкорятися її приписам, підстави поводитися відповідно до її норм, вона не буде достатньою мірою здатна підтримувати мир і, отже, не може бути належним чином визначена як правова система. Іншими словами, *функціональна нормативність* права полягає в тому, що воно є нормативним у тому сенсі, що фактично надає суб'єктам підстави дотримуватися обов'язкових для себе норм [17]. Тобто для К. Хімми невід'ємною умовою чинності права є визнання суспільством такої системи норм як підстави

загальнообов'язкової поведінки, що дозволяє досягти підтримання миру в суспільстві (правопорядку). З іншого боку можна почути багато нарікань на те, що світ не є безпечним місцем, з чого нескладно висувати, що право не досягає своєї функціональної нормативності, отже не є правом. Як зазначає Б. Бікс «різні люди можуть уявляти собі різні кошмарні сценарії: наприклад, світ, де кожному дозволено діяти (як ця людина вважає) глибоко аморально і релігійно еретично; світ, в якому бідні та інші знедолені групи приречені на довічні страждання і експлуатацію; світ, в якому мало що робиться для боротьби з прийдешньою катастрофою зміни клімату та іншими катастрофами, яким можна запобігти; тощо. Тобто, розсудливі люди можуть не погодитися з тим, що є головним завданням права (і не погодитися з тим, чи ми вже перебуваємо в середині катастрофи, оскільки право не робить того, що повинно)» [21].

Проте К. Хімма міг би слушно заперечити, що серед усіх цих сценаріїв Гоббсівська «війна всіх проти всіх» є водночас і найжахливішим, і найпоширенішим страхом. Одна справа вести мову про об'єктивні чинники небезпеки у світі, інша – про суспільство, в якому неможливість домовитись про спільні правила співжиття має наслідком фізичне знищення один одного. Таким чином, в контексті функціональності права К. Хімма пропонує зосередитися на **«збереженні миру (правопорядку)» як на центральному елементі права. І саме тому, як стверджує К. Хімма, примус є центральним у природі права**, тоді як досягнення моральних цілей або навіть просто наявність моральних цілей [22, с. 68–81] не є таким. Такий винювок він робить саме з тих міркувань, що запобігати фізичним загрозам безпеці, обумовлених людською поведінкою, можливо лише тоді, коли існує примус.

Водночас це не означає, що ми повертаємось до «наказу зверхника, забезпеченого санкцією». К. Хімма вважає, що приписи є правовими, якщо вони здатні переконати раціонально мислячих суб'єктів змінити свою думку щодо вчинення чогось, що є забороненим вказаними приписами [13, с. 99]. Таким чином можна стверджувати, що «право є нормативним», тобто **право здатне керувати нашою поведінкою, оскільки воно побудоване таким чином, щоб мотивувати нас діяти законно** (to act legally). Тут важливо відмітити, що для К. Хімми **поняття примусу в праві є значно ширшим, аніж питання застосування юридичних санкцій**. Санкція охоплює як застосування покарання, так і загрозу його застосування. При цьому примус, окрім санкцій, включає в себе також «стримування» (deterrence) від непередбачуваної поведінки, яке може включати в себе широке коло засобів [13, с. 4–7].

На відміну від інших юридичних позитивістів, «розважливість людини» не є для К. Хімми відповіддю на питання, чому суб'єкт дотримується правових норм. Він не погоджується з тим, що право є тим, що утримує нас від Гоббсівського природного стану, в якому люди постійно воюють один з одним за обмежені ресурси [13, с. 195]. Якщо б це було так, то можна стверджувати, що право в певному сенсі дає нам принаймні одну об'єктивну розважливу (prudential) підставу для дій, навіть якщо ми з нею не згодні. Можна сказати, що регулювання нашої поведінки відповідно до правових норм обезпечує нас, віддаляючи від «природного стану» в термінології Т. Гоббса.

В більш ранніх роботах К. Хімма шукає відповідь на питання співвідношення примусу морального та правового. Як наслідок він захищає підхід, який називає *тезою відповідності* (Equivalence Thesis), відповідно до якої «особа юридично зобов'язана вчинити певну дію за певних обставин P, якщо і тільки якщо існує певна правова норма, яка за певних обставин C вимагає вчинити цю дію» [18, с. 161]. Теза відповідності для К. Хімми – це твердження не лише про юридичне зобов'язання, але й про право як об'єктивну підставу для дії суб'єкта. Адже **юридичні зобов'язання**

за своєю природою є такими самими зобов'язаннями як і моральні, оскільки вони зобов'язують: якщо ви маєте моральний обов'язок, то ви дійсно повинні, зважаючи на всі обставини, вчинити так, як цього вимагає цей обов'язок, оскільки суть морального обов'язку полягає в тому, що він виражає правильний спосіб дій.

Для цього К. Хімма пропонує аргумент на користь інклюзивного, а не ексклюзивного позитивізму. Він відстоює твердження, що деяке можливе правило визнання (rule of recognition) для деякої можливої правової системи містить моральні критерії для права. Право може включати позаправові джерела, на кшталт моралі, що обмежується питаннями свободи і безпеки (в цьому К. Хімма погоджується з «мінімальним змістом природного права» Г. Гарта, що притаманний будь-якій правовій системі). К. Хімма пропонує розглянути існування можливого світу (в розумінні «множинних світів» аналітичної філософії, яка використовує їх для позначення модальних тверджень), в якому люди є морально безпомилковими, але не морально бездоганними. Під цим він має на увазі, що кожен знає, як правильно вчинити в кожній ситуації, але його воля не завжди достатньо сильна, щоб вчинити правильно. Правило визнання цього суспільства полягає в тому, що лише правильні моральні норми визнаються правом, а оскільки всі є морально бездоганними, то цього достатньо, щоби визначити які норми є правовими. Для того, щоб ці моральні норми стали правом для юридичних позитивістів, вони повинні бути підкріплені соціальним тиском (social pressure). Тому К. Хімма додає інституційну систему санкцій, яка карає тих, хто має достатню слабку волю бути аморальним (weak-willed enough to be immoral) [16, с. 97]. Така конструкція потрібна К. Хімми для того, щоб показати максимально наближену до людської природи ситуацію – знання як вчинити правильно не означає, що людина вчинитиме правильно (на відміну від «суспільства янголів» Дж. Раза, які є і морально безпомилковими, і морально бездоганними: тобто, завжди роблять те, що є правильним).

Юридичні та моральні зобов'язання можуть мати різні властивості (залежно від праворозуміння суб'єкта), але якщо ми говоримо про обидва типи зобов'язань, то вони повинні мати деякі схожі риси – вони зобов'язують до вчинення певних дій (певної поведінки) [13, с. 162]. Якщо те, що вимагається від особи, насправді вимагається від цієї особи, то вона має об'єктивну підставу для дій, яка стосується неї, незалежно від того, чи вона усвідомлює чи приймає її. Як наслідок, **К. Хімма підводить нас до «квазі-Остінівського» аргументу, який зводиться до того, що якщо такий обов'язок існує, то його недотримання тягне за собою накладення на особу санкцій.**

К. Хімма захищає свою тезу про примус (Coercion Thesis), відповідно до якої **санкціонування механізмів примусового виконання (coercive enforcement mechanisms) є концептуально необхідною ознакою правової системи** [13, с. 47]. Загалом примус є центральною ознакою будь-якої правової системи [13, с. 67–69]. Тобто функція правової системи полягає в тому, щоб керувати поведінкою, кінцевою метою якої є збереження миру, і що, враховуючи особливості наших обставин і людської природи, цього можна досягти лише шляхом застосування примусових санкцій (coercive sanctions) [13, с. 73]. Лише такі санкції «забезпечують нові, незалежні від змісту, об'єктивні причини, що спонукають до дотримання обов'язкових правових норм, які забороняють соціально небажані дії» [13, с. 122]. Тому не дивно, зазначає К. Хімма, що **примус (санкції) «повсюдно поширений в існуючих правових системах»** [13, с. 70].

Сам К. Хімма визнає, що в історії юриспруденції це не є радикально новим поглядом. Ідею про те, що санкції є необхідним елементом права, можна знайти значно раніше, і у багатьох різних вчених (Тома Аквінський,

Томас Гоббс, Девід Юм, Іммануїл Кант, Джеремі Бентам, Джон Остін і Ганс Кельзен) [13, с. 231]. Водночас, як було вказано на початку цієї статті, ключові для сучасного англо-американського юридичного позитивізму автори Г. Гарт та Дж. Раз намагались уникнути теми примусу, і розглядати, насамперед, проблематику правила первинного і вторинного порядку та їх визнання суб'єктом правореалізації. До того ж Г. Гарт стверджував у контексті обговорення міжнародного права, що «не існує усталених принципів, які б забороняли використання слова «право» щодо систем, де немає централізовано організованих санкцій...» [15, с. 199]. А Дж. Раз стверджує, що «суспільство янголів могло б мати потребу в правилах, але не мати потреби в санкціях, і ця система все одно виправдовувала б назву “право”» [19, с. 159–160].

Такі підходи є об'єктом критики К. Хімми, насамперед концепції «авторитету права» Дж. Раза, яку той серед іншого обґрунтовує шляхом мисленнєвого експерименту «суспільства янголів». Як відомо цей експеримент Дж. Раза дозволяє дійти важливого висновку: ангелам потрібне право не лише тому, що їм потрібно буде вирішувати проблеми координації, *але й тому*, що вони потребуватимуть авторитетного вирішення спорів у разі їх виникнення [20, с. 230]. Навіть найбільш морально досконалі істоти можуть вступити у спір, зокрема правовий спір, що потребуватиме його авторитетного вирішення для того, щоб досягти домовленості, зважаючи на авторитет третьої особи, зумовлений правовими нормами. Що вже казати про людські істоти, моральна досконалість яких ставить під сумнів можливість існування суспільства як такого.

К. Хімма зазначає, що **якщо ми хочемо проаналізувати право як таке, то важливо, щоб цей аналіз не був прив'язаний до яскраво виражених особливостей людських істот**. Іншими словами – слабкість мисленнєвого експерименту Дж. Раза полягає в тому, що він будує свою теорію на людській природі або гаданій природі нелюдських істот (янголів), що є грубим спрощенням і намаганням перейти з теоретичної площини дискусії до емпіричної. Таким чином якщо ми зосередимося винятково на «людському праві», то упустимо важливі елементи, які концепції нашого права беруть з концепції права як такого [17, с. 29].

Висновки. Отже, К. Хімма є важливим представником сучасного англо-американського правового позитивізму, який з позиції інклюзивного позитивізму повертається до класичної дискусії про роль примусу в праві та захищає погляд, відповідно до якого примусу і санкціям належить центральне місце у визначенні поняття права.

У своїй ключовій роботі «Примус і природа права» К. Хімма ставить під сумнів довгу традицію сучасного англо-американського юридичного позитивізму, яка полягає в уникненні відповіді на питання про роль примусу в праві.

На думку К. Хімми право не може зробити нічого з того, що воно покликане робити, якщо воно не може підтримувати мир, достатній для того, щоб ми могли жити разом у суспільстві; а право не може досягти успіху в цьому, якщо воно не підтримує норми, що забороняють насильницькі посягання на особу або власність із загрозою покарання. Всупереч загальноприйнятій думці у філософії та теорії права, К. Хімма стверджує, що механізми примусу є не лише емпірично універсальною особливістю правових систем, які можна повсюдно зустріти у суспільствах, але й концептуально необхідна риса права. Отже, за К. Хіммою право за своєю суттю є примусовим (law is inherently coercive).

З цих позицій К. Хімма критикує мисленнєвий експеримент про «суспільство янголів», за допомогою якого Дж. Раз намагався довести, що сам факт визнання людьми права як ефективного соціального регулятора та наявність у права «авторитету» (authority of law) вже спонукає суспільства дотримуватись правових норм, тобто без загрози примусу.

Натомість К. Хімма стверджує, що ми не можемо застосовувати такий експеримент до суспільства, в якому людська природа є негативною (в стилі Т. Гоббса) та схильною до насилля. Відтак К. Хімма повертається до засадничої тези Дж. Остіна, в якій примус

(санкції) є способом забезпечення права. Водночас як інклюзивний юридичний позитивіст, К. Хімма допускає роль моралі у визнанні правових норм суспільством, що невластиво Дж. Остіну чи тим паче суперечить ідеям ексклюзивного юридичного позитивізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крапивін Є.О. Основні ідеї праворозуміння Джозефа Раза. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2023. С. 16–20.
2. Крапивін Є.О. Про відмінність «інклюзивного» та «ексклюзивного» юридичного позитивізму в сучасній англо-американській юридичній науці. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. С. 42–46.
3. Горобець К.В. Аксіосфера права та її компоненти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 206 с.
4. Максимов С. І. *Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010)*. Харків : Право, 2010. 336 с.
5. Малишев Б.В. *Правова система (телеологічний вимір): Монографія*. К. : ВД Дакор, 2012. 364 с.
6. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.12 / Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. 377 с.
7. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.01. Київ. 2017. 490 с.
8. The Rule of Recognition and the U.S. Constitution / Adler M. (ed.), Himma K. (ed.). Oxford University Press, 2009. 412 pages.
9. Unpacking Normativity: Conceptual, Normative, and Descriptive Issues / Himma K. (ed.), Jovanovic M. (ed.), Soaic B. (ed.). Hart Publishing, 2018. 272 pages.
10. Law as an Artifact / Burazin L. (ed.), Himma K. (ed.), Roversi C. (ed.). Oxford University Press, 2018. 304 pages.
11. Burazin L., Himma K., Roversi C., Banaś P. The Artifactual Nature of Law. Edward Elgar Publishing, 2022. 229 pages.
12. Himma K. *Morality and the Nature of Law*. Oxford University Press, 2019. 238 pages.
13. Himma K. *Coercion and the Nature of Law*. Oxford University Press, 2020. 288 pages.
14. Himma K. The Conceptual Function of Law: Law, Coercion, and Keeping the Peace. In L. Burazin, K. Himma, & C. Roversi, *Law as an Artifact*. Oxford University Press, 2018, p. 136–159.
15. Hart H.L.A. *The Concept of Law* (3rd ed.). Oxford University Press, 2012. 400 pages.
16. Himma K. The Logic of Showing Possibility Claims: A Positivist Argument for Inclusive Legal Positivism and Moral Grounds of Law. *Revus* 23. 2014. p. 77–104.
17. Woodbury-Smith K. Legal normativity in Kenneth Einar Himma's Coercion and the Nature of Law. *Revus* [Online], 45 | 2021. URL: <http://journals.openedition.org/revus/7699>; DOI: <https://doi.org/10.4000/revus.7699>
18. Himma K. A Comprehensive Hartian Theory of Legal Obligation: Social Pressure, Coercive Enforcement, and the Legal Obligation of Citizens. In W.J. Waluchow & S. Sciaraffa, *Philosophical Foundations of the Nature of Law*. Oxford University Press. 2013. pp. 152–182.
19. Raz J. *Practical Reason and Norms*. Princeton University Press. 1990. 224 pages.
20. Woodbury-Smith K. The Nature of Law and Potential Coercion. *Ratio Juris* 33(2). DOI: <https://doi.org/10.1111/raju.12288>. DOI: 10.1111/raju.12288 2020. pp. 223–240.
21. Bix B. H «Coercion, function, and the “why” of law», *Revus* [Online], 45 | 2021. URL: <http://journals.openedition.org/revus/7532>; DOI: <https://doi.org/10.4000/revus.7532>
22. Alexy R. *The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism* (S.L. Paulson & B.L. Paulson, trans.). Oxford University Press. 2002. 160 pages.

СТАТУТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СУДОВИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

THE STATUTES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AS A LEGAL FOUNDATION FOR THE FORMATION OF JUDICIAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN LANDS

Панасюк О.П., к.і.н.,
доцент кафедри права

*Волинський інститут імені В'ячеслава Литинського
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

У статті розглядається значення Статутів Великого князівства Литовського як правової основи для формування судових інститутів на українських землях. Проаналізовано їхню роль у кодифікації права, адаптації староукраїнських правових традицій до соціально-економічних умов епохи та формуванні правової культури регіону. Дослідження демонструє, що Статути забезпечили юридичну уніфікацію в багатонаціональній державі та сприяли модернізації судової системи. Звернута увага на вплив європейських правових ідей на зміст Статутів, зокрема принципів рівності перед законом, презумпції невинуватості, захисту приватної власності та соціальної справедливості. Виокремлено ключові аспекти судових реформ, які передбачали відокремлення судової влади від адміністративної, запровадження спеціалізованих судових органів та підвищення професійних стандартів суддів.

У дослідженні уточнено термінологію, яка використовується для позначення Статутів, і підкреслено їхню багатонаціональну природу, що відображає синтез білоруських, литовських та українських правових традицій. Особливу увагу приділено аналізу структурних змін у судовій системі внаслідок дії Статутів, а також їхньому впливу на правову свідомість і судову практику. Автор висвітлює роль кожного з трьох Статутів у формуванні правового середовища українських земель, окреслює тенденції їх розвитку та наголошує на історичній значущості цих правових актів для становлення правової системи України.

Статути Великого князівства Литовського стали невід'ємною складовою розвитку правової системи українських земель, забезпечуючи правове регулювання суспільних відносин і формування судових інституцій. Їхні положення ґрунтувалися на поєднанні староукраїнських правових традицій, звичаєвого права та передових норм європейської правової культури, що відображало синтез місцевих і загальнодержавних інтересів. Вони не лише регламентували судову діяльність, а й унормовували правовий статус різних соціальних верств, закладаючи основи для розвитку незалежної судової влади. Інституційна система судоустрою, закріплена у Статутах, сприяла впровадженню структурних реформ, які підвищили ефективність судочинства, забезпечили стабільність правового простору та утвердили принципи справедливості й верховенства права на українських землях.

Ключові слова: Статути Великого князівства Литовського, судові інститути, кодифікація права, правова культура, українські землі, правова традиція.

The article examines the significance of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania as a legal foundation for the formation of judicial institutions in Ukrainian lands. It analyzes their role in codifying law, adapting Old Ukrainian legal traditions to the socio-economic conditions of the era, and shaping the region's legal culture. The study demonstrates that the Statutes ensured legal unification within the multi-ethnic state and contributed to the modernization of the judicial system. Attention is drawn to the influence of European legal ideas on the Statutes, particularly principles such as equality before the law, the presumption of innocence, protection of private property, and social justice. Key aspects of judicial reforms are highlighted, including the separation of judicial power from administrative structures, the introduction of specialized judicial bodies, and the elevation of professional standards for judges.

The study clarifies the terminology used to describe the Statutes and emphasizes their multi-ethnic nature, reflecting a synthesis of Belarusian, Lithuanian, and Ukrainian legal traditions. Special attention is given to the analysis of structural changes in the judicial system caused by the Statutes and their impact on legal consciousness and judicial practices. The author explores the role of each of the three Statutes in shaping the legal environment of Ukrainian lands, outlines development trends, and underscores the historical significance of these legal acts in the establishment of Ukraine's legal system.

The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania became an integral part of the development of the legal system in Ukrainian lands, providing a framework for regulating social relations and forming judicial institutions. Their provisions were based on a combination of Old Ukrainian legal traditions, customary law, and advanced norms of European legal culture, reflecting a synthesis of local and national interests. The Statutes not only regulated judicial activities but also established the legal status of various social groups, laying the groundwork for the development of an independent judiciary. The institutional framework of the judicial system enshrined in the Statutes facilitated structural reforms that improved judicial efficiency, ensured the stability of the legal space, and reinforced the principles of justice and the rule of law in Ukrainian lands.

Key words: Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, judicial institutions, codification of law, legal culture, Ukrainian lands, legal tradition.

Постановка проблеми. Період інтеграції українських земель до складу Великого князівства Литовського ознаменувався значними трансформаціями правової системи, які стали основою для формування судових інститутів. Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 рр.) відігравали ключову роль у цьому процесі, забезпечуючи кодифікацію права, адаптацію правових норм до нових соціально-економічних умов і спадкоємність правових традицій Київської Русі. Ці документи об'єднали звичаєве право з прогресивними ідеями європейської правової культури, зокрема принципами гуманізму та раціоналізації права. Попри визнання історико-правової значущості Статутів, у сучасній науковій літературі недостатньо досліджено їхню роль у формуванні судової системи українських земель. Крім того, термін «Литовські

статути», поширений у наукових та освітніх матеріалах, спрощує етнокультурну багатогранність цих правових актів, які є результатом синтезу правових традицій білоруського, литовського та українського народів. Відсутність комплексного підходу до вивчення Статутів обмежує розуміння їхнього значення як правової основи розвитку судових інститутів на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Таким чином, актуальним залишається аналіз впливу Статутів Великого князівства Литовського на формування судової системи українських земель, що сприятиме розкриттю їхнього внеску у становлення української правової традиції.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Історичний розвиток судових інституцій на українських землях у контексті дії Статутів Великого князівства

Литовського становить важливий напрям сучасних історико-правових досліджень, спрямованих на розкриття їх ролі у формуванні правової системи та суспільних відносин. У працях дослідників, таких як М. Бедрій [1], О. Вовк [3] та П. Захарченко [4], приділено увагу історико-правовим аспектам становлення судових інституцій, зокрема в межах Великого князівства Литовського, а також впливу судової системи на суспільство. М. Бедрій досліджує копні суди, підкреслюючи їхню роль як народних інститутів правосуддя, які діяли на основі звичаєвого права. Аналіз еволюції судової системи на українських землях у Великому князівстві Литовському знайшов відображення у працях С. Ковальнової [5; 6]. Вона акцентує увагу на структурі судових інституцій та їх взаємодії з центральною владою. О. Биркович у своїй монографії [2] простежує генезу становлення судових органів в історичній ретроспективі, починаючи з перших державних утворень на українських землях. Натомість С. Кудін [7] розкриває зміст окремих понять Литовського статуту, таких як «бандитизм» і «розбій», наголошуючи на їхньому суспільно-правовому значенні.

Метою статті є дослідження Статутів Великого князівства Литовського як правової основи формування судових інститутів на українських землях, їхньої ролі у кодифікації права та розвитку правової культури.

Виклад основних положень. У контексті дослідження Статутів Великого князівства Литовського першочергового значення набуває уточнення термінології, що застосовується для їх характеристики. Зокрема, поширений у сучасній науковій літературі термін «Литовські статуту», на нашу думку, не відображає повною мірою історичного контексту та етнокультурної складності цих правових збірників. Спираючись на аргументацію О. Бирковича, доцільно називати Статуту спільним правовим надбанням білоруського, литовського та українського народів, яке базується на нормах староукраїнського права, включаючи положення «Руської правди» [2]. Такий підхід підтверджує спадкоємність правових традицій українського народу навіть за умов втрати державності. Відтак, назва «Статуту Великого князівства Литовського» пропонується як найбільш відповідна для відображення їх багатогранного характеру та історичної ролі.

Інтеграція українських земель, зокрема Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля та Київщини, до складу Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, стала визначальним етапом у трансформації правової системи регіону. В умовах соціально-економічних і політичних змін українське право адаптувалося до нових викликів, зберігаючи водночас спадкоємність власних правових традицій. XV століття характеризувалося загальноєвропейською тенденцією до кодифікації права, що охопила й держави Східної Європи, зокрема Велике князівство Литовське. У цей період було здійснено систематизацію звичаєвого права та запроваджено нові правові норми, які забезпечили основу для подальшого розвитку юридичної системи. Центральне місце в цих процесах посіли Статуту Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., які становлять собою комплексні кодифіковані правові акти, затверджені вищими органами державної влади. Вони слугували основним інструментом правового регулювання суспільних відносин на українських землях, забезпечували юридичну упорядкованість та відігравали провідну роль у судовій практиці, формуючи фундамент правової культури регіону [3].

Перший Статут Великого князівства Литовського, відомий як «Старий», був укладений у 1529 році та залишався чинним до 1566 р. Цей правовий акт мав назву «Права писані надані державі Великому князівству Литовському, Руському, Жемайтійському й іншим...» [10]. Він складався з 13 розділів та 244 артикулів, хоча згодом їхня кількість була збільшена до 283. До сьогодні збереглися

сім примірників Першого Статуту, написаних різними мовами: чотири – староукраїнською, два – латиною, і один – польською. Особливе значення для історії українського права має так званий Фірлейський список, укладений у 1530-х рр. Цей текст носив назву «Статут Старий, по-руську писаний».

Статут 1529 р. став результатом тривалого розвитку правової системи й відображав тенденції раціоналізації суспільного життя. Раціоналізм у цьому контексті слід розуміти як інтелектуальну суспільно-політичну течію, що намагалася подолати домінування релігійного світогляду та сприяла становленню світських знань. У Великому князівстві Литовському, де важливу роль займала Православна церква, релігійне світосприйняття було гуманним і толерантним, що полегшувало впровадження нових прогресивних ідей у правову систему. Принцип єдиного права для всіх станів, закріплений у Статуті, слугував інструментом утвердження соціальної рівності та демонстрував прогресивність правової думки середньовічної Європи. У європейських країнах того часу раціоналізм був спрямований проти католицького світогляду та прагнення представників церковної ієрархії підпорядковувати своєму впливу суспільно-політичне та державне життя. У деяких країнах ця тенденція трансформувалася в протестантизм, що сприяв реформам у судочинстві, орієнтованим на посилення гуманізму й демократизму. Подібні процеси впливали на формування норм Статуту Великого князівства Литовського, зокрема через впровадження більш гуманних правових конструкцій та вдосконалення системи судочинства.

Особливий вплив на формування правових норм і становлення інститутів судової влади в Європі мали ідеї суспільно-політичної думки та культурного Відродження. Італійське, німецьке та нідерландське Відродження сприяли переосмисленню традиційних уявлень про роль жінки в сім'ї та суспільстві. Зокрема, ці культурні течії поступово усунули догматичне уявлення про жінку як гріховну особу, що домінувало в середньовічному світогляді. У мистецтві епохи Відродження знайшло відображення якісно нове бачення соціальної ролі жінки, зокрема її образу як матері. На світогляд епохи Відродження значний вплив мало мистецтво, яке сприяло утвердженню ідеї материнського миролюбства як моральної основи сімейного життя. Це супроводжувалося зрушеннями у релігійній філософії, яка поступово відходила від концепції людини як гріховної істоти, що повинна зневажати тілесне заради досягнення спасіння у потойбічному світі. Натомість акцент змістився на цінність теперішнього життя, матеріального благополуччя та гармонії в сім'ї й суспільстві. Естетизація сімейно-побутового життя, яка відбувалася під впливом Відродження, вплинула на правову свідомість тогочасного суспільства. Гуманістичні ідеї, властиві цій епосі, почали проникати в людські стосунки, стверджуючи право кожної особи на свободу, щастя, саморозвиток і реалізацію своїх здібностей. У цьому контексті принципи рівності стали ключовим критерієм справедливості та бажаною нормою соціальних взаємин. Відродження проголосило благо людини основним критерієм оцінки соціальних інститутів. Таким чином, культурне Відродження, трансформуючи світогляд європейців, непрямо впливало на правову систему, наповнюючи її гуманізмом і сприяючи модернізації законодавства в напрямі утвердження справедливості та людяності [2].

Представники національної еліти українського, білоруського та литовського народів, які входили до складу вищого законодавчого органу Великого князівства Литовського – Пани-Ради, були зацікавлені в раціоналізації правової системи держави. Водночас вони прагнули зберегти традиційні інститути народовладдя, успадковані від Київської Русі, що функціонували в сільських і міських громадах. Принцип «старого не чіпаємо, нового не впро-

ваджуємо», якого дотримувалися законодавці, передбачав збереження інститутів місцевого самоврядування в територіальних громадах. Він також включав захист національної ідентичності народів князівства, їхньої мови, культури, релігії, а також забезпечення громадянських і політичних прав та свобод [6].

Раціоналізація правової системи, відображена у Статуті Великого князівства Литовського 1529 р., засвідчує декілька важливих аспектів:

1. Стабілізація приватної власності та розвиток економічних відносин. Правові норми були спрямовані на забезпечення стабільності приватної власності, що сприяло розвитку товарно-грошових відносин на початкових етапах формування буржуазії.

2. Встановлення сталих правил взаємодії. Суспільство і держава потребували відносно стабільних правових норм, які регулювали взаємодію та забезпечували збалансований розвиток суспільства, враховуючи інтереси всіх соціальних груп.

На цей час у суспільстві формувалися три основні соціально-економічні структури:

- власники великих земельних угідь із найманими працівниками;
- середній стан, що переважно базувався на родинній праці з частковим використанням сезонних найманих працівників;
- дрібні землевласники.

Ці нові соціальні групи виявляли зацікавленість у правовому впорядкуванні суспільних відносин, регулюванні комерційної діяльності та розробці системи оподаткування.

У XV ст. процес становлення інститутів судоустрою та судочинства демонстрував спроби системного впорядкування та удосконалення правових норм у межах всієї держави. Ці трансформації, закріплені в Статутах Великого князівства Литовського, відповідали нагальним потребам регулювання суспільних відносин у нових політичних і соціальних реаліях. Пріоритетною ідеєю стало визнання справедливості основним принципом правового регулювання, який пронизував усі аспекти судової організації [3].

Розвиток судових інституцій ґрунтувався на двох ключових напрямках. Перший полягав у впровадженні системного підходу, що забезпечував структурування правових норм, відповідно до соціально-економічних викликів часу. Другий напрямок акцентував увагу на всеохоплюючій регуляції суспільних процесів, спрямованій на забезпечення єдності правового простору й ефективності судочинства.

У першій половині XVI ст. система судоустрою Великого князівства Литовського зазнала значних перетворень, спрямованих на вдосконалення судочинства та забезпечення відповідності вимогам часу. Особливу увагу приділяли формуванню судівського корпусу, де головними критеріями відбору були професійна компетентність, моральна якість та чеснота, а також авторитет серед місцевих громад. Це мало на меті підвищити довіру до судової системи як серед сільського і міського населення. Артикул 21 розділу IV Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. визначав порядок призначення суддів, що покладався на воєвод, старост і інших посадових осіб. Суддею міг стати лише місцевий шляхтич, який проживав у повіті, мав бездоганну репутацію та склав присягу, що підтверджувала його готовність діяти відповідно до принципів справедливості та закону. Ці судді отримували повноваження розглядати судові справи у співпраці із замковою адміністрацією. Юрисдикція таких судів поширювалася на всі справи, що стосувалися замкових і повітових питань. У разі виникнення сумнівів щодо об'єктивності чи правомірності дій посадових осіб, громадяни мали можливість звертатися до великокнязівського суду, який володів правом перегляду рішень і виправлення можливих

порушень. Це забезпечувало додатковий рівень контролю та гарантувало відновлення справедливості в разі неправомірних дій на місцевому рівні [10].

Реформування судової системи, передбачене положеннями Статуту Великого князівства Литовського 1529 р., мало комплексний і системний характер. Встановлення високих стандартів для відбору суддів, розширення їхніх повноважень та впровадження дієвих механізмів контролю за їхньою діяльністю свідчили про цілеспрямовані зусилля держави створити прозору та ефективну систему правосуддя. Ці зміни стали основою для підвищення довіри громадян до судової влади, сприяли розвитку правової культури та закріпили інститут правосуддя як ключовий елемент державного управління. Правові норми, які регулювали підстави для судового розгляду, були чітко та однозначно сформульовані у Статутах Великого князівства Литовського. Така чіткість правових положень сприяла ефективності судочинства та створювала необхідні умови для ухвалення обґрунтованих і справедливих судових рішень.

Однією з визначальних особливостей Статутів Великого князівства Литовського було те, що їхнє запровадження зумовлювало трансформацію моральної свідомості представників усіх народів, які населяли державу. Така зміна відображала поступову адаптацію суспільних уявлень до принципів і норм правового регулювання, що стали невід'ємною частиною розвитку держави. Порушення встановлених норм права тягнуло за собою правову відповідальність, встановлену судовим рішенням, і обов'язок відшкодування завданої шкоди потерпілій стороні [2]. Статут ВКЛ 1529 р. став відправною точкою нової етапу розвитку правової культури держави. Право почало відігравати ключову роль у формуванні правосвідомості, яку можна розглядати як результат еволюції суспільної свідомості, що пройшла шлях від міфологічного до логічного, а згодом – до правового мислення. У цьому контексті право поступово зміцнювало свої позиції як інструмент регулювання суспільних відносин. Взаємозв'язок правової та моральної свідомості, який є об'єктивним і закономірним явищем, простежується, зокрема, у процесах усвідомлення понять добра і зла, справедливості та несправедливості. Як зазначає Дж. Ролз, «принципи права та справедливості приймаються радше для уникнення звернення до насильства та хитрощів» [8, с. 194].

Статут Великого князівства Литовського 1529 р. став важливим кроком у розвитку правової системи, впровадивши нові підходи до регулювання суспільних відносин та забезпечивши трансформацію суспільної свідомості. Даний правовий акт узагальнив і кодифікував норми, які не лише визначали функціонування судової системи, але й сприяли формуванню правосвідомості та правової суб'єктності народів, що входили до складу Великого князівства Литовського. Однією з ключових особливостей Статуту було закріплення основоположних принципів, таких як презумпція невинуватості, рівність перед законом і захист приватної власності. Презумпція невинуватості забезпечувала право особи не бути покараною без доведення її вини, що стало фундаментом об'єктивного правосуддя. Принцип рівності перед законом гарантував однакове правове регулювання для всіх громадян, незалежно від соціального статусу, а захист приватної власності унормував недоторканність майна, запобігаючи свавільним посяганням. Ці принципи визначали зміст судової практики, а також утвердили основи верховенства права та гармонізації суспільних відносин.

Судова система Великого князівства Литовського, однак, не була відокремлена від адміністративної влади. Центральну роль у судочинстві відіграв великокнязівський суд, тоді як на регіональному рівні судові функції здійснювали намісники, воєводи та старости. Територи-

альна організація судів відповідала адміністративно-територіальному поділу держави, але їхня діяльність мала враховувати правові особливості окремих регіонів, що ускладнювало уніфікацію правозастосування [6].

Еволюція державного управління привела до змін у компетенції державних судів. Виникнення недержавних судів, таких як копні та третейські, обмежило обсяг державної підсудності. Магнати отримали виключну підсудність великокнязівському суду, тоді як інші соціальні групи мали право звертатися до альтернативних судових інстанцій. Особливий імунітет отримали митники та відкупники, зокрема євреї, що свідчило про толерантність влади, хоча обсяг їхніх привілеїв був значно меншим порівняно з магнатами [1].

Юрисдикція великокнязівського суду охоплювала розгляд політичних і службових злочинів, суперечок щодо шляхетства, а також питань, пов'язаних із великокнязівськими маєтками. Регіональні суди натомість розглядали тяжкі кримінальні злочини, визначені в «старостинських артикулах» як особливо небезпечні для суспільства, що були включені до Статуту 1529 р. Особливістю судової практики було право переносу справи з місцевого до центрального суду, що пояснювалося більшою неупередженістю останнього. Натомість магнати могли за власним бажанням звертатися до регіональних судів, попри виключну підсудність центральній владі. Така нерозмежованість функцій свідчила про відсутність чіткої судової вертикалі та окремої судової гілки влади.

Другий Статут Великого князівства Литовського, прийнятий у 1566 р., став важливим етапом кодифікації права і відображав високий рівень систематизації правових норм [11]. Документ складався з 14 розділів і 367 статей. Завдяки активній участі волинської шляхти в його розробці, Статут отримав неофіційну назву «Волинський». Це стосувалося насамперед тих списків Статуту, які діяли на українських землях, що після Люблінської унії 1569 року перейшли під польську юрисдикцію, і не містили розділу «Про оборону земську».

Судова реформа, пов'язана з положеннями Другого Статуту Великого князівства Литовського, стала одним з етапів формування незалежної судової влади. У середині XVI ст. адміністративно-судова реформа 1566 р. суттєво змінила структуру судової системи держави. Її ключовим результатом стало створення спеціалізованих судових органів, які поступово відокремлювалися від місцевої адміністрації.

Нові судові установи були чітко структуровані за критеріями компетенції та станової приналежності, що забезпечило ефективніше виконання судових функцій. Реформа запровадила розмежування повноважень між судами різного рівня та соціальних категорій, заклавши основу для модернізації правосуддя і підвищення його ефективності. Центральним органом правосуддя залишався господарський (великокнязівський) суд, де розгляд справ здійснювався за участі великого князя і панів-ради. Він мав повноваження розглядати будь-які справи як у першій, так і в апеляційній інстанції. У його компетенції перебували політичні злочини, державна зрада, суперечки щодо великокнязівських маєтків та інші питання. Особливим різновидом господарського суду був сеймовий суд, що мав право розглядати справи про державні злочини без участі князя, але вирок цього суду могли бути скасовані лише шляхом помилування [4].

На місцевому рівні діяли станові суди для шляхти, міщан, духовенства та інших груп населення. Гродські суди, які також називали замковими, були універсальними, оскільки розглядали справи за участі різних соціальних верств. Ці суди виконували нотаріальні функції, фіксували рішення інших судів і здійснювали їхнє виконання. Земські суди, створені після реформи, стали першими органами правосуддя, повністю відокремленими

від адміністративних структур. Їхній склад формувался шляхом виборів серед шляхти, і вони займалися розглядом цивільних і кримінальних справ шляхетського стану.

Особливу роль відігравали підкоморські суди, які розглядали суперечки щодо меж шляхетських землеволодінь. Їх очолював підкоморій, призначений безпосередньо великим князем. У цьому суді активно використовувалися норми звичаєвого права, що свідчило про адаптацію правової системи до місцевих умов [1].

На тлі цих змін продовжували функціонувати громадські копні суди, засновані на звичаєвому праві. Вони склалися з представників громади, які розглядали місцеві спори, переважно кримінального характеру. Незважаючи на поступове зниження їхньої ролі, копні суди залишалися важливим елементом судової системи на українських землях до XVIII століття.

У містах, які отримали магдебурзьке право, функціонували вейтівсько-лавничі та бурмістерські суди. Перші – розглядали складні кримінальні та цивільні справи міщан, а другі – займалися адміністративними питаннями та дрібними судовими справами. Суди магістратів діяли як адміністративні й судові органи водночас, а їхні рішення могли бути оскаржені до воєводи, старости або власника міста.

Реформа судової системи сприяла підвищенню ролі професійних суддів, що призналися на посади довічно, появи адвокатури, а також удосконаленню механізмів виконання судових рішень. Водночас вона забезпечила перші спроби чіткого розмежування компетенції судів за категоріями справ, що стало значним кроком до формування незалежної судової гілки влади.

Третій Статут Великого князівства Литовського 1588 р. [9], створений під керівництвом канцлера Андрія Воловича та підканцлера Лева Сапеги, став логічним продовженням кодифікації права. Завершена у 1584 р. робота над його текстом відобразила високий рівень правничої думки. Статут, затверджений 28 січня 1588 р. королем Сигізмундом III Вазою, містив 14 розділів і 488 статей. Він охоплював широкий спектр правових норм, включно з кримінальним, цивільним, шлюбно-сімейним та земельним правом, і значно розширив положення карного й процесуального законодавства.

Важливу роль у створенні Третього Статуту відіграв Лев Сапега, який не лише профінансував його видання у віленській друкарні братів Мамоничів, але й виступив автором передмов до Статуту. У цих текстах Сапега підкреслював, що закони мають забезпечувати збереження честі, здоров'я і майна кожної особи, унеможливити зловживання владою та запобігати тиранії. Він наголошував, що основою стабільності держави є верховенство права, яке має діяти безвідносно до статусу чи посад окремих осіб.

Статут 1588 р. закріпив ідеї релігійної толерантності, остаточно унормував права шляхти та юридично оформив закріпачення селян. Його положення обмежували владу монарха, деталізували права та обов'язки соціальних груп, регламентували судову систему, що забезпечувало всебічний правовий порядок у державі.

Таким чином, Статуту Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр. стали результатом масштабних кодифікаційних процесів, які мали на меті створення єдиної правової системи в межах багатонаціональної держави. Ці правові акти не лише юридично закріплювали основи суспільного та державного ладу Великого князівства Литовського, але й визначали правовий статус окремих соціальних груп і станів. До складу держави входили й українські землі, де Статуту діяли як основні правові джерела до Люблінської унії 1569 р.

Розвиток судової влади у ВКЛ можна розглядати як законний результат впливу раннього європейського Відродження та гуманістичних ідей, які змінили уявлення про місце особистості в суспільстві та державі. Особливе зна-

чення надавалося захисту прав і свобод людини, що вперше знайшло своє відображення у правовій системі через інституалізацію судової влади. Судові органи набули чіткої організаційної структури, а їхня діяльність здійснювалася на професійній основі відповідно до встановлених правових норм. У цьому контексті можна виділити три ключові тенденції у становленні судової системи. Перша полягала в охопленні правом усіх форм суспільних відносин і соціальних груп, що перетворило правові норми на обов'язковий юридичний імператив для упорядкування життя суспільства. Друга тенденція була зумовлена ідеями гуманізму, які знайшли відображення в юрисдикції правових норм, закріплених у судовому процесі. Третя тенденція характеризувалася диференціацією правових норм за галузями: кримінальне, господарське, сімейне, податкове право тощо.

Судова система Великого князівства Литовського включала як державні, так і недержавні суди. До державних належали центральний суд (суд великого князя, суди панів-ради, маршалківські й комісарські суди), регіональні суди (суди воевод, старост, намісників), а також доменіальні суди, які розглядали справи залежного населення. Серед недержавних судів виділялися церковні, копні, третейські, полюбовні суди та суди в містах із магдебурзьким правом, що обслуговували специфічні потреби різних соціальних і етнічних груп [4].

Судова реформа 1564–1566 рр. докорінно змінила систему державних судів, у результаті чого сформувалася нова структура, до якої увійшли земські, гродські та підкоморські суди. Земські суди розглядали цивільні й кримі-

нальні справи шляхти, гродські суди займалися переважно кримінальними справами, а підкоморські спеціалізувалися на земельних спорах. Одночасно з цим відбулося становлення професійної адвокатури, яка почала відігравати важливу роль у забезпеченні правосуддя. Інституційна система судової влади, закладена в Литовсько-Руській державі, зберігала свою юрисдикцію на українських землях протягом тривалого часу, аж до ліквідації Гетьманщини на Лівобережній Україні.

Висновок. Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 рр.) стали визначною правовою основою для формування судових інститутів на українських землях у складі багатонаціональної держави. Вони забезпечили кодифікацію права, спадкоємність староукраїнських правових традицій та адаптацію до нових соціально-економічних і політичних реалій. Статути відзначалися прогресивними принципами, такими як рівність перед законом, захист приватної власності та презумпція невинуватості. Їхні положення сприяли модернізації судової системи, створенню спеціалізованих судових установ та вдосконаленню механізмів правосуддя. Запроваджені реформи посилили професіоналізм суддів і заклали основу для незалежності судової гілки влади.

Таким чином, Статути Великого князівства Литовського відображали інтеграцію регіональних правових традицій з елементами європейської правової культури, забезпечуючи систематизацію норм і створюючи підґрунтя для уніфікації законодавства в умовах багатонаціональної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
2. Биркович О. І. Генеза становлення судових органів влади на території України (історико-правовий аспект): монографія. Ужгород: Карпатська вежа, 2020. 456 с.
3. Вовк О. Формування системи литовсько-руського права другої пол. XV – поч. XVI ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9 (83). С. 118–119.
4. Захарченко П. П. Інститути судової влади у Великому князівстві Литовському (XIV–XVI ст.): структура, класифікація, компетенція. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 151–163. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/151-163>.
5. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2004. 20 с.
6. Ковальова С. Г. Судочинство і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 200 с.
7. Кудін С. В. Інтерпретація змісту окремих понять Литовського статуту *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 26–28. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/4>.
8. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. Київ: «Основи», 2001. 822 с.
9. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панька. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.
10. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панька. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
11. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панька. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.

ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЇ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ЛЕГАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ

THE CONCEPT OF CORRUPTION: SCIENTIFIC APPROACHES AND LEGAL INTERPRETATION

Удовика Л.Г., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача кафедри історії і теорії держави та права
Запорізький національний університет

Калугіна І.О., аспірантка кафедри історії і теорії держави та права
Запорізький національний університет

У статті уточнено етимологію та наукові підходи до поняття й змісту корупції. На основі аналізу і узагальнення наукових джерел здійснено систематизацію основних підходів до визначення сутності корупції, які в узагальненому вигляді зводяться до наступного: 1) корупція як протиправне корисливе діяння, вчинене особою, яка наділена владними повноваженнями (Г. Блек, Д. Бейлі, Дж. Най, К. Фрідріх); 2) корупція як екстралегальний інститут, який використовується приватними особами чи групами для здійснення впливу на дії чиновників (бюрократії) (Н. Лефф, Х. Абуева, К. Лейес, Я. Тарковські); 3) корупція як симптом наявності збою у системі державного управління (С. Роуз-Аккерман); 4) корупція як соціально-економічне та політичне явище, головною особливістю якого є використання посадовими особами законодавчої, виконавчої і судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності свого службового становища для одержання матеріальних цінностей, послуг (М. Мельник, М. Камлик, Є. Невмержицький, В. Соловйов). На основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів, виокремлено основні підходи до визначення корупції у міжнародному праві, а саме: описовий та переліковий. Обґрунтовано, що найбільш ґрунтовним є широкий підхід до тлумачення корупції, згідно якого вона є складним, соціально-політичним і економічним явищем, що складається з комплексу протиправних дій різної спрямованості і мети (хабарництво, лобізм, корупційний фаворитизм, корупційний протекціонізм та ін.); має двосторонній характер, оскільки виступає в якості взаємовигідної «угоди», взаємовигідної для посадовця і іншої особи, яка вступає в з ним у відповідні відносини. Саме таке розуміння корупції уможливорює формування ефективної антикорупційної політики, яка дозволяє охопити більшу кількість корупційних проявів у всіх сферах функціонування життєдіяльності суспільства і держави.

Ключові слова: антикорупційні акти, антикорупційна політика, правові акти, корупція, корупційні діяння, протидія корупції.

The article specifies etymology and scientific approaches to the concept and content of corruption. Based on the analysis and generalization of scientific sources, a systematization of the main approaches to determining the essence of corruption was carried out, which in a generalized form can be reduced to the following: 1) corruption as an illegal self-interested act committed by a person who is endowed with powerful powers (G. Black, D. Bailey, J. Nye, K. Friedrich); 2) corruption as an extralegal institution used by private individuals or groups to influence the actions of officials (bureaucracy) (N. Leff, H. Abueva, K. Leyes, Ya. Tarkovsky); 3) corruption as a symptom of a failure in the public administration system (S. Rose-Ackerman), which is based on the shortcomings of the system of distribution of material privileges and benefits, in which officials are endowed with wide discretionary powers; 4) corruption as a socio-economic and political phenomenon consisting of a complex of illegal and unethical actions and combining various components, in particular, managerial, political, economic, legal, social, moral and ethical (M. Melnyk, M. Kamlyk, E. Nevmerzhiyskiy, V. Solovyov), and its main feature is the use by officials of the legislative, executive and judicial authorities, public associations, institutions and organizations of economic management of all forms of ownership of their official position to obtain material values and services. Based on the analysis of international legal acts, the main approaches to the definition of corruption in international law are distinguished, namely: descriptive and enumerative. It is substantiated that the most thorough is a broad approach to the interpretation of corruption, according to which it is a complex, socio-political and economic phenomenon consisting of a complex of illegal actions of different orientations and goals (bribery, lobbying, corruption favoritism, corruption protectionism, etc.); has a bilateral nature, as it acts as a kind of "agreement", mutually beneficial for the official and another person who enters into relevant relations with him. It is this understanding of corruption that enables the formation of an effective anti-corruption policy, which allows covering a greater number of corruption manifestations in all spheres of functioning of society and the state.

Key words: anti-corruption acts, anti-corruption policy, legal acts, corruption, acts of corruption, anti-corruption.

Вступ. Упродовж останнього десятиліття однією із найбільш загрозливих для сталого розвитку багатьох країн є проблема поширення корупції. Нажаль, Україна не є виключенням, адже корупція спричиняє низку проблем фактично у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави. Попри важливі кроки у напрямі запобігання і протидії корупції, насамперед, створення антикорупційних органів, ухвалення антикорупційного законодавства, значні зусилля організаційного, правового, фінансового характеру, слід констатувати, що викоринити це загрозливе для країни явище не вдалося. В умовах війни проблеми, спричинені корупцією, детермінують такі наслідки, які здатні істотно вплинути не лише на функціонування української держави, а й на відновлення територіальної цілісності й суверенітету країни. Втрата довіри з боку міжнародних партнерів до діяльності органів державної влади, правомірного використання наданої країні допомоги через поширення корупції має прямі втрати щодо надання військової, фінансової, матеріальної допомоги для України. Якщо наприкінці 2021 р. згідно соціологічного опи-

тування сферами найбільшого поширення корупції були послуги з підключення та обслуговування систем електро-, газо- водопостачання та водовідведення; діяльність правоохоронних органів; будівництво та земельні відносини [1, с. 7], то в умовах воєнного стану, загострення глобальних і регіональних викликів і загроз, з'явилися нові форми і прояви корупції у різних сферах. Зазначене вимагає осмислення та пошуку своєчасних і дієвих засобів протидії корупції, насамперед, у сфері національної безпеки [2], у т.ч. військовій [3], кібербезпеки [4], енергетичній та ін. Саме тому, запобігання й протидія корупції, яка безпосередньо пов'язана з ефективною антикорупційною правовою політикою, вимагає чіткого розуміння явища корупції та її причин.

Обмежений обсяг роботи дозволяє зупинитися на уточненні поняття корупції, наукових підходах і легальному його тлумаченню, що і є метою пропонованої роботи. Чітке розуміння поняття і змісту корупції сприятиме обґрунтуванню теоретико-правових засад антикорупційної політики в Україні.

Стан дослідження проблеми. Враховуючи надзвичайну актуальність, складність і багатоаспектність, проблематика поширення корупції упродовж останнього десятиліття привертає увагу вчених різних галузей та напрямів і до її осмислення звертаються науковці у сфері права, соціології, філософії, політології, психології та ін., у контексті відповідного предмету дослідження. На особливу увагу заслуговують наукові здобутки тих учених, які здійснили комплексний підхід до дослідження корупції, насамперед, таких, як: В. Гвоздецький [5], О. Величко [6], Ю. Дмитрів [7], А. Левчук, Є. Невмержицький [8], О. Макаренко [9], О. Сидоренко та В. Яворський [10], В. Трепак [11], В. Тертишник і Т. Батраченко [12] та ін.

Водночас, ураховуючи динамічний характер суспільних відносин та стійкість корупції, її здатність пристосовуватися до нових умов, різноманітність форм і проявів, подальшого осмислення потребує як саме явище корупції, так і пошук ефективних правових засобів і напрямів протидії корупційним діям. Актуальність дослідження підсилює і своєрідний поступ України, який прямо пов'язаний із наявністю ефективних механізмів запобігання і протидії корупції та істотних досягнень у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Рівень корупції в країні та його сприйняття є одним із найважливіших показників, за якими цивілізована світова спільнота оцінює рівень розвитку країни, її проблеми та перспективи. Індекс сприйняття корупції-2023 [13], який розраховує Transparency International на основі досліджень авторитетних міжнародних установ і дослідницьких центрів, свідчить, що лідером у протидії корупції є Данія (90 балів), Фінляндія (87 балів), Нова Зеландія (85 балів), Норвегія (84 бали). У 2023 році Україна серед 180 країн отримала 36 зі 100 балів, додавши 3 бали та посіла 104 позицію поміж 180 країн. Слід зауважити, що за останні 10 років Україна покращила свої позиції та додала 11 балів, і це є найбільшим приростом серед країн, які мають статус кандидата до ЄС. На думку експертів Transparency International Україне покращенню результатів сприяли: ухвалення та реалізація Антикорупційної стратегії та Державної антикорупційної програми (ДАП); активізація затримань і розслідувань у топкорупційних справах; проведення більшості закупівель у Prozorro [14]. Водночас, якщо враховувати, що Україна посідає аж 104 позицію серед 180 країн, то очевидно, що проблеми з корупцією є суттєвими, вимагають нових підходів до її вирішення. Початковим у цьому аспекті є розуміння корупції як явища та поняття.

Попри значну увагу до поняття «корупція», у сучасній науці відсутнє універсальне визначення поняття. Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови подає декілька визначень поняття «корупція», а саме: діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг та інших переваг; пряме використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення; підкупність, продажність урядовців і громадських діячів [15]. Згідно з іншою думкою, етимологічно термін «корупція» складається з поєднання слів «corrupt» – наявність кількох учасників у зобов'язальних правовідносинах з приводу єдиного предмета і спору і «grepe» – порушення, що в даному випадку означає порушення окремими індивідами встановлених етичних норм [16, с. 103].

Традиційно під корупцією розуміється зловживання впливом чиновниками, використання ними наданих їм владних повноважень з метою особистого збагачення і, як наслідок, отримання матеріальної винагороди за протиправні дії або рішення. Фактично таке розуміння корупції ототожнює її з хабарництвом, що призводить до невіривданого звуження сутності цього явища. Натомість

більшість дослідників наголошують на тому, що корупція є поняттям більш широким, ніж сукупність кримінально-правових проявів. Так, В. Гура, досліджуючи поняття корупції, виокремлює наступні підходи: традиційний або нормативно-ціннісний, який визначає корупцію як порушення норм права, моралі та етики; модерністський або класичний, що розглядає корупцію як протиправну дію або продажність посадової особи; економічний або ринково-центристський, за якого корупція постає як тінювий політико-економічний ринок; ревізійністський або функціональний, представники якого характеризують корупцію як позитивне явище для транзитивної економіки; політологічний або політичний, що представляє корупцію як окремий інститут в процесі реалізації суспільних відносин щодо використання влади її суб'єктами з метою впливу на політичні процеси; біхевіористичний або соціально-психологічний, котрий вбачає в корупції соціально-психологічний феномен в усіх її проявах; інституційний або державно-управлінський, що характеризує корупцію як особливу форму державно-владних відносин, що передбачає протиправний обмін службових повноважень посадової особи владної структури на особисті переваги [17].

О. Макаренко, обґрунтовуючи правову інституціоналізацію антикорупційних трансформацій органів публічної адміністрації у відкритому суспільстві, пропонує «концепт «корупція», зміст якого суперечує правопорядку й ототожнюється з правопорушенням, виявляючи, відповідно, формальною юридичну структуру, що складається з суб'єкта; мети та інших елементів суб'єктивної сторони; об'єкту; засобів та діянь як компонентів об'єктивної сторони» [9, с. 8].

На увагу заслуговують і міркування М. Мельника, який зазначає, що «корупція – соціальне явище, зумовлене соціальними закономірностями розвитку та справляє негативний вплив на соціальні процеси. Корупція пронизує всі соціальні сфери суспільства, певним чином деформуючи суспільні відносини. Корупція – це спосіб мислення, який зумовлює спосіб життя» [18, с. 20, 11]. Розмірковуючи над багатогранністю корупції, вчений у подальшому приходить до тлумачення, що корупція може бути визначена і як соціальне явище (як у цілому, так і в окремих аспектах – політичному, економічному, історичному, культурному, моральному тощо) і як соціологічна, кримінологічна, правова категорія. З точки зору кримінологічного аспекту корупцію в загальному вигляді зазначений автор визначає як соціальне явище, яке охоплює усю сукупність корупційних діянь, пов'язаних з неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, у тому числі тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або потуранням їм. Із точки зору правового аспекту корупція становить сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю корупційних діянь, а також порушень етики поведінки посадових (службових) осіб, пов'язаних із вчиненням цих діянь [19, с. 110]. Поділяючи міркування вченого, що корупція як соціальне явище різною мірою пронизує всі сфери суспільства, пов'язана із певним способом мислення та має негативний вплив на соціальні процеси, зауважимо, що твердження, що корупція зумовлена соціальними закономірностями ставить питання про логічність її існування. Якщо корупція спричинена соціальними закономірностями розвитку, то вона постає у якості атрибуту соціального розвитку, тобто невід'ємної властивості соціального розвитку, а відтак, її неможливо подолати. Між тим, сучасний досвід розвитку низки країн, насамперед, скандинавських, свідчить про протилежне.

Можна навести й інші підходи до тлумачення поняття, змісту й проявів корупції. Спільним для них є визнання того, що це є протиправне, антисоціальне явище, яке різною мірою охоплює всі сфери суспільства та пов'язане з неправомірним використанням особами наданої їм влади, повноважень чи засобів впливу з метою задоволення особистих корисливих інтересів (або інтересів третіх осіб). Особливість корупції, з поміж-іншого, полягає в тому, що формуючись у суспільстві, вона справляє на нього руйнівний вплив, а в разі її суттєвого поширення на більшість сфер, здатна не лише істотно ускладнити розвиток суспільства, а й створити реальну загрозу існуванню.

Теоретичний аналіз сучасних наукових положень і концепцій дає змогу зробити висновок, що на сьогоднішній день склалось декілька основних підходів до визначення сутності корупції, які в узагальненому вигляді зводяться до наступного:

- корупція – протиправне корисливе діяння, вчинене особою, яка наділена владними повноваженнями (Г. Блек, Д. Бейлі, Дж. Най). Найбільш відомим представником цього напрямку, названим у теорії біхевіористським, був доктор політичних наук К. Фрідріх, який розглядав корупцію як поведінку, що відхиляється від переважаючих у політичній сфері норм та обумовлена мотивацією отримання особистої вигоди за громадський рахунок. Наслідком такого діяння, як правило, є отримання особистої вигоди; водночас, така вигода необов'язково повинна мати фінансове вираження: в деяких країнах (Республіка Корея) з позицій традиційної політичної культури і важливості підтримки історично сформованих неформальних соціальних зв'язків «оплата» неправомірного використання службового становища часто розглядається як «інвестиція в майбутнє» [20, с. 101–102]. За такого підходу корупція розглядається як невідмінна супутниця політики, її «патологія», яка, незважаючи на значну шкоду політичній системі та владним інститутам, не може бути викоринена повністю та остаточно. Розгляд корупції як форми девіантності дозволяє подолати обмеженість суто правового підходу до її розуміння, оскільки дає можливість визначати та аналізувати як корупційні ті дії, які не заборонені правом;

- корупція – екстралегальний інститут, який використовується приватними особами чи групами для здійснення впливу на дії чиновників (бюрократії) (Н. Лефф, Х. Абуева, К. Лейес, Я. Тарковські). Прихильники цієї точки зору відстоюють прагматичний погляд на корупцію і наголошують на її корисності для економічного розвитку: на їх думку, корупція сприяє прискоренню роботи адміністративної машини, оптимізує час очікування і дозволяє його заощадити, виявленню прорахунків держави і їх усуненню, а також виконує позитивні функції щодо інтеграції, розвитку і модернізації суспільств в цілому [20, с. 102]. Насамперед тут йдеться про суспільства, що розвиваються, і держави т.зв. «третього світу», котрим, як вважається, найбільш властива корупція. Водночас, визначення сутності цього поняття відзначається суб'єктивізмом і залежить від політичних, культурних, психологічних особливостей конкретного суспільства. Виконавши свої політичні та економічні функції, головною з яких є усунення невідповідності між нормами та встановленими моделями поведінки, корупція, згідно цього підходу, зникає самотійно. На наш думку, з подібними поглядами не можна погодитись, оскільки справжня роль корупції полягає не в інтенсифікації роботи адміністративного апарату та його наближенні до суспільства і його очікувань, а, навпаки, в посиленні його корозії, розкладанні як окремих індивідів, так і громадських інститутів у цілому, деформації державного механізму та, зрештою, руйнуванні фундаменту держави та суспільства;

- корупція – симптом наявності збою у системі державного управління (С. Роуз-Аккерман). В основі корупції, на думку дослідниці, лежать недоліки системи розподілу матеріальних привілеїв та пільг, в якій чинов-

ники наділені широкими дискреційними повноваженнями. З іншого боку виступають інтереси приватних осіб і компаній, які бажають отримати режим найбільшого сприяння шляхом його купівлі. З цієї точки зору корупція розглядається як різновид економічної поведінки, метою якої є максимізація корисності шляхом отримання невідробничого доходу за рахунок маніпуляції ресурсами, які знаходяться у розпорядженні посадових осіб згідно їх посадових повноважень, а поведінка коруптера і корупціонера трактується як раціональний розрахунок вигод і втрат. У рамках такого підходу корупційні злочини за економічною сутністю можна поділити на власне хабарництво, махінації зі зменшення податкових платежів і поширення бізнес-схем спільнот організованої злочинності, які монополізували деякі ринки [21, с. 104];

- корупція – соціально-економічне та політичне явище, що складається з комплексу протиправних неетичних дій і поєднує в собі різні складові, зокрема, управлінську, політичну, економічну, юридичну, соціальну, морально-етичну (М. Мельник, М. Камлик, Є. Невмержицький, В. Соловійов). Головною особливістю корупції є використання посадовими особами законодавчої, виконавчої і судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності свого службового становища для одержання матеріальних цінностей, послуг, пільг для себе чи третіх осіб [22, с. 38]. Таке розуміння корупції є більш змістовним, оскільки не замикається на її кримінальних проявах, а дозволяє охопити ситуації, коли учасники корупційних відносин отримують неявні вигоди від «співробітництва». Це стосується, зокрема, випадків, коли сторони корупційної угоди завчасно не домовляються про її «предмет», тобто конкретні послуги, які повинні бути надані. З цієї точки зору під корупцією в найширшому сенсі слід розуміти таку модель владарювання, яка заснована на маніпулюванні соціальними очікуваннями та викривленому цілепокладанні, що дозволяє говорити про існування завуальованих проявів корупції, які відхиляються не лише від правових, а й від моральних норм. До таких, зокрема, можна віднести лоббизм, фаворитизм, протекціонізм, внески на політичні цілі, традиції переходу політичних лідерів на посади президентів корпорацій і приватних фірм, використання зв'язків злочинних угруповань.

На увагу заслуговують і міркування І. Парубчака, який наголошує, що корупційні відносини виникають між двома особами, одна з яких, володіючи владними повноваженнями, заснованими на позитивному праві або інших соціальних нормах, привласнює блага, що належать іншій особі [23]. Основною метою таких відносин є перерозподіл матеріальних і нематеріальних благ через сектор легальних послуг, в якому корумпований державний апарат виступає в якості центральної ланки. Згідно пропонованого підходу, корупцією слід вважати таке явище підкupu, коли щодо суб'єкта, який наділений владними повноваженнями вчиняється підкуп суб'єктом для того, щоб відповідний службовий статус був використаний в інтересах протилежної сторони. Саме наявність двосторонньої «угоди» є характерною рисою корупції, яка відрізняє її від суміжних злочинів, хоча варіанти підкupu, як і конкретні механізми корупційної угоди можуть бути різноманітними.

Аналіз міжнародних нормативно-правових актів, присвячених питанням протидії корупції, дає підстави стверджувати, що в частині визначення корупції для сучасного міжнародного права характерним є використання двох основних способів її дефінування: 1) описовий – у низці антикорупційних актів універсальних та регіональних міжнародних організацій міститься докладне визначення ознак відповідного явища, на підставі яких встановлюється його обсяг та зміст. Зокрема, нормативне визначення поняття «корупція» міститься у Законі України

«Про запобігання корупції» [24]; 2) переліковий – закріплення у визначенні корупційних за своєю природою діянь. На сьогоднішній день саме останній спосіб визначення корупції є найпоширенішим. Наприклад, Конвенція ООН проти корупції 2003 р. не містить уніфікованого визначення поняття корупції, а розкриває його зміст через закріплені у цьому акті перелік корупційних діянь, що підлягають криміналізації.

Аналогічно не містить універсального нормативного визначення поняття «корупція» Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. Аналіз її положень дає змогу стверджувати, що цей нормативний акт під корупцією в першу чергу розуміє: 1) активний підкуп – умисне обіцяння, пропонування чи надання будь-якою особою прямо чи опосередковано будь-якої неправомірної переваги, будь-яким посадовим особам, для них особисто чи для інших осіб, з метою заохочення їх до виконання чи невиконання своїх службових обов'язків (ст. 2); 2) пасивний підкуп – умисне вчинення вимагання чи одержання будь-якими посадовими особами прямо чи опосередковано будь-якої неправомірної переваги, для них особисто чи для інших осіб, або прийняття пропозиції чи обіцянки надання такої переваги з метою виконання чи невиконання ними своїх службових обов'язків (ст. 3) [25].

Схоже визначення міститься в Цивільній конвенції про боротьбу з корупцією, яка визначає корупцію як прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, дачу або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що одержує хабара, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, поведінку особи [26]. При цьому, обидві конвенції підкреслюють взаємозв'язок корупції із службовими злочинами, серед яких найчастіше називають: зловживання посадовими повноваженнями, ряд злочинів проти правосуддя (незаконне звільнення від кримінальної відповідальності, притягнення до кримінальної відповідальності завідомо невинної особи), злочини проти інтересів служби. Крім того, корупційні злочини визначаються в якості предикатних стосовно легалізації (відмивання) злочинних доходів.

Згідно Закону України «Про запобігання корупції», корупцією є використання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди відповідній особі, або на її

вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [24]. Очевидно, що українським законодавцем були враховані міжнародні стандарти визначення сутності корупції. Водночас, не можна не відзначити, що наведене поняття трактує корупцію переважно у вузькому значенні і не охоплює інших, не менш поширених її форм. Крім того, навіть таке розуміння, на жаль, не було належним чином реалізоване в ході формування і практичної реалізації антикорупційної політики.

Узагальнюючи наведені погляди, можна припустити, що поняття «корупція» характеризується двома основними ознаками: 1) корислива зацікавленість, тобто вчинення особою будь-яких дій чи бездіяльність за винагороду. При цьому учасниками таких відносин можуть бути не лише державні чиновники, а й інші суб'єкти, наділені певними повноваженнями, зокрема менеджери підприємств; 2) здійснення дій у рамках належних повноважень.

Висновки. Аналіз сучасних наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених дає змогу стверджувати, що існує декілька основних підходів до поняття «корупція»: 1) корупція як протиправне корисливе діяння, вчинене особою, яка наділена владними повноваженнями; 2) корупція як екстралегальний інститут, який використовується приватними особами чи групами для здійснення впливу на дії чиновників (бюрократії); 3) корупція як симптом наявності збою у системі державного управління; 4) корупція як соціально-економічне та політичне явище, головною особливістю якого є використання посадовими особами законодавчої, виконавчої і судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності свого службового становища для одержання матеріальних цінностей, послуг. У нормативно-правових актах пропонується описовий і переліковий підходи до визначення корупції. Найбільш ґрунтовним є широкий підхід до тлумачення корупції, згідно якого корупція є складним, соціально-політичним і економічним явищем, що складається з комплексу протиправних дій різної спрямованості і мети (хабарництво, лобізм, корупційний фаворитизм, корупційний протекціонізм та ін.); має двосторонній характер, оскільки виступає в якості своєрідної «угоди», взаємовигідної для посадовця і іншої особи, яка вступає в з ним у відповідні відносини. Саме таке розуміння корупції уможливило формування ефективної антикорупційної політики, яка дозволяє охопити більшу кількість корупційних проявів у всіх сферах функціонування життєдіяльності суспільства і держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширення. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2022. 86 с. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/1009488299966710444nacp_report_info_sapiens_2021_ukr_final_.pdf
2. Мех Ю.В., Белевцева В.В. Адміністративно-правовий механізм протидії корупційним деліктам як складова частина сектору безпеки держави. Epistemological aspects of tort law transfiguration in the creation of anti-corruption legislation and its enforcement: Scientific monograph. Ed. T. Kolomojts. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2023. P. 192–211.
3. Вітвіцький С.С. Протидія корупційним кримінальним правопорушенням, що вчиняються у військовій сфері. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Харків, 22 грудня 2023 р.). Харків : Юрайт, 2023. С. 34–37. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_22.12.2023.pdf
4. Holovkin V. M., Tavalzhanskiy O. V., Lysodyed O. V. Corruption as a cybersecurity threat in conditions of the new world's order (Корупція як загроза кібербезпеці в умовах нового світового порядку). *Linguistics and Culture Review*. 2021. Vol. 5, № (S3). P. 499–512.
5. Гвоздецький В.Д. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 63. С. 139–145.
6. Величко О. Велика корупція: як Україні подолати схеми та хабарництво. *Резімаційний Пакет Реформ*. 2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/velyka-koruptsiia-ukraini-podolaty-skhemu-ta-khabarnyctvo/>
7. Дмитрів Ю.В. Механізми оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України : дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Донецький державний університет управління. Маріуполь, 2018. 236 с.
8. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. Київ : КНТ, 2008. 368 с.
9. Макаренко О.Л. Правова інституціоналізація антикорупційних трансформацій органів публічної адміністрації у відкритому суспільстві : автореферат. дис. ... д. ю.н., 12.00.07. Запоріжжя 2021. 42 с.
10. Сидоренко О.О., Яворський В.О., Квасильчук Д.Б. Корупція як вид зловживання правом: причини та основні методи боротьби. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 65–68.
11. Трепак В. М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні : дис. на здобут. наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.08. Львів., 2020. 481 с.

12. Тертишник В. М., Батраченко Т. Правові проблеми протидії корупції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № С. 57–63. URL : <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/1/11.pdf>.
13. Індекс сприйняття корупції–2023. Transparency International. Україна. URL : <https://cpi.ti-ukraine.org/>.
14. Індекс сприйняття корупції–2023: Україна покращила свій показник на 3 бали. НАЗК. URL : <https://nazk.gov.ua/uk/antykoruptionsjnapolityka/indeks-spryuunyatya-koruptionsii-2023-ukraina-pokraschyla-sviy-pokaznyk-na-3-baly/>
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.). Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
16. Валюшко І.В. Антикорупційна політика: концептуальні підходи. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4. С. 101–105. С. 103.
17. Гура В.В. Поняття корупції як економіко-правового феномену. Вчені записки Університету «Крок». 2021. «№ 4. URL : nku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/456.
18. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ: Атіка, 2001.
19. Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : дис. доктора юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 506 с.
20. Валюшко І.В. Антикорупційна політика: концептуальні підходи. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4. С. 101–105.
21. Господаренко В.М. Антикорупційна політика США: кримінально-правові засади. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 4. С. 101–110.
22. Новак А.М. Формування та реалізація національної антикорупційної політики в умовах глобалізації: сучасні виклики. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. № 2. С. 35–41.
23. Парубчак І.О. Теоретико-методологічні підходи до формування державної антикорупційної політики в контексті національної безпеки України. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2017. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2017_2_5.
24. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
25. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією : Конвенція Ради Європи № ETS 173 від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text.
26. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : Конвенція Ради Європи № від 04.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.3; 340.12.

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/10>

ЛЕГІТИМНІСТЬ МЕТИ ЯК УМОВА ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРІЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

LEGITIMACY OF THE PURPOSE AS A CONDITION FOR THE LAWFUL RESTRICTION OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS: THEORY AND JUDICIAL PRACTICE

Байрачна Л.К., к.філос.н., доцентка,
доцентка кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Носенко О.В., студентка I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Свенчук О.І., студентка I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена проблематиці аналізу легітимності мети задля досягнення якої державою застосовуються обмежуючі правові заходи щодо реалізації прав людини.

У статті досліджуються положення національного законодавства та міжнародно-правових документів, що регулюють умови та межі застосування обмежень прав людини в контексті забезпечення публічної безпеки, порядку та інших суспільних інтересів. Зокрема, наведено приклади положень міжнародних законодавчих актів, за змістом яких передбачається застосування обмежень деяких прав, та віддзеркалення змісту таких положень в національних нормативно-правових актах. Окрім цього, значну увагу приділено правовим позиціям вітчизняних правників, які ретельно досліджували дане юридичне явище.

Проведено аналіз практики Європейського суду з прав людини, де на конкретних прикладах наочно визначено у який спосіб встановлюється легітимність мети, її пропорційність пануючим нарративам в суспільстві та верховенству права. Висвітлено, що легітимність мети є ключовим аспектом, який впливає на правомірність застосування обмежувальних заходів у правовій системі держави. Одночасно, поряд з тим, у статті підкреслюється важливість дотримання стандартів прав людини при обмеженні певних прав, так як легітимна мета виступає ключовим регулятором, який має значення для забезпечення балансу між індивідуальними правами та суспільними інтересами.

Наголошується, що держава має право застосовувати обмежувальні заходи виключно за умови неможливості досягнення легітимної мети менш обтяжливими засобами, забезпечуючи при цьому мінімальне втручання у права особи. Правомірність таких обмежень має відповідати демократичним засадам суспільства, а втручання – бути пропорційним, обґрунтованим та не порушувати сутності самого права.

Результати дослідження підкреслюють, що без належного обґрунтування і чіткого визначення цілей жодне обмеження прав не може вважатися законним. Таким чином, концепція легітимної мети є ключовим інструментом, яка сприяє досягненню рівноваги, що дозволяє забезпечити демократичний розвиток та соціальну стабільність у державі.

Ключові слова: легітимність мети, правомірне обмеження прав людини, принцип пропорційності, зважування та балансування, доступ до суду.

The article is devoted to the problems of analyzing the legitimacy of the goal for the achievement of which the state applies restrictive legal measures for the implementation of human rights.

The article examines the provisions of national legislation and international legal documents that regulate the conditions and limits of the application of human rights restrictions in the context of ensuring public security, order and other public interests. In particular, examples of provisions of international legislative acts, the content of which provides for the application of restrictions on certain rights, and the reflection of the content of such provisions in national regulatory legal acts are given. In addition, considerable attention is paid to the legal positions of domestic lawyers who have thoroughly studied this legal phenomenon.

An analysis of the practice of the European Court of Human Rights is carried out, where, using specific examples, it is clearly determined how the legitimacy of the goal, its proportionality to the prevailing narratives in society and the rule of law is established. It is highlighted that the legitimacy of the goal is a key aspect that affects the legitimacy of the application of restrictive measures in the legal system of the state. At the same time, the article emphasizes the importance of observing human rights standards when restricting certain rights, since the legitimate goal acts as a key regulator that is important for ensuring a balance between individual rights and public interests.

It is emphasized that the state has the right to apply restrictive measures only if it is impossible to achieve a legitimate goal by less onerous means, while ensuring minimal interference with the rights of the individual. The legitimacy of such restrictions must comply with the democratic principles of society, and interference must be proportionate, justified and not violate the essence of the law itself.

The results of the study emphasize that without proper justification and a clear definition of goals, no restriction of rights can be considered legal. Thus, the concept of legitimate goal is a key tool that contributes to the achievement of a balance that allows ensuring democratic development and social stability in the state.

Key words: legitimacy of the purpose, lawful restriction of human rights, principle of proportionality, weighing and balancing, access to court.

Постановка проблеми. Одним із ключових аспектів сучасного правового дискурсу є питання легітимності мети як підстави для правомірного обмеження прав

людини. Незважаючи на значущість принципу непорушності прав і свобод людини, у правових системах демократичних країн передбачається можливість обмеження

останніх. Проте, для цього необхідно з'ясувати за яких умов та яким чином держава може втручатися у реалізацію прав людини, забезпечуючи таким чином баланс між індивідуальними правами, суспільними інтересами та національними потребами.

Особливу увагу викликає обґрунтування легітимності мети обмеження, яка повинна відповідати таким принципам як: верховенство права, правова визначеність, пропорційність. Відсутність чітких критеріїв або їх нечітке формулювання у законодавстві та судовій практиці може призвести до свавільного втручання у сферу прав і свобод. Водночас, практика Європейського суду з прав людини підкреслює, що навіть у разі наявності обмежень, їх застосування повинно бути виправданим, мінімально необхідним та таким, що зберігає суть права.

Актуальність теми. Актуальність дослідження обраної теми зумовлена необхідністю ретельного аналізу та усвідомлення механізмів обмеження прав людини в умовах сучасних правових систем. Згідно з міжнародними стандартами, права людини є основою правового порядку будь-якої демократичної держави. Водночас, ці права не є абсолютними і можуть підлягати обмеженням у випадках, коли це виправдано законними цілями, такими як охорона національної безпеки, громадського порядку або прав і свобод інших осіб. Однак, важливим є те, що такі обмеження мають бути чітко визначені законом і не повинні порушувати принципів необхідності, пропорційності та легітимності.

Дослідження легітимності мети, яка лежить в основі обмеження прав людини, є важливим для забезпечення балансу між індивідуальними правами та інтересами суспільства. Аналіз теоретичних аспектів цієї проблеми дозволяє сформулювати ключові критерії, які мають бути застосовані для оцінки правомірності обмеження прав. Судова практика, зокрема рішення Європейського суду з прав людини та національних судів, надають конкретні приклади застосування цих критеріїв та їх адаптації до умов сучасного правового порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність даної тематики підтверджується численними дослідженнями та значним інтересом науковців до проблематики обмеження реалізації прав людини в сучасному правовому просторі. Зокрема, можна виокремити публікації таких дослідників як: Дахова І.І., Фулей Т.І., Тоцький Б.А., Слінько Т.М., Гриньо Д.Д., Львова О.Л. Також легітимність мети як умова правомірності обмеження реалізації прав людини досліджується вітчизняними правниками в розрізі таких аспектів: в умовах особливих правових режимах, під час застосування карантинних заходів, в процесі досудового розслідування, при здійсненні правосуддя тощо.

Мета даної роботи полягає у дослідженні концепції правомірного обмеження прав та свобод людини через призму легітимної мети, яка забезпечує баланс між правами індивіда та інтересами суспільства й держави. Зокрема, визначити умови, за яких обмеження прав людини є допустимими та відповідними принципам верховенства права, правової визначеності та демократичного суспільства.

Вклад матеріалу. У сучасному демократичному суспільстві права та свободи людини вважаються основоположною цінністю, а принцип невідчужуваності є базисом/фундаментом правової системи. Саме завдяки таким категоріям як свободи, права та обов'язки розкривається «юридичний зміст» життя людини. Вони визначають дозволені та необхідні форми поведінки особи, завдяки яким забезпечується можливість задовольняти власні потреби. І відповідно до статті 21 Конституції, *всі люди є вільні й рівні у своїх правах* [1]. Однак їх реалізація в соціальному житті залежить, багато у чому, від ідентичних прав та свобод інших осіб та їх суспільних інтересів. Це означає, що іноді наші права можуть суперечити чийось пра-

вам або інтересам ширшої спільноти, внаслідок чого може виникати конфлікт.

Врегулювати це можливо завдяки обмеженню реалізації прав людини як виняткового заходу з метою узгодити сфери прав та інтересів індивідів окремо, суспільства та держави загалом.

Одразу виникають вагання чи може суспільство бути демократичним, якщо держава має право обмежувати права людини? Відповідь на дане питання навряд чи буде однозначною. Однак, щоб обмеження прав і свобод було правомірним, воно має бути необхідним та виправданим. Це означає, що права людини можуть бути обмежені тільки за умови наявності важливих причин, що охоплюється концепцією легітимної мети, що й є відповіддю на питання.

Насправді демократична спільнота передбачає можливість обмежувати реалізацію прав людини, визнає її допустимим законним засобом правового регулювання правовідносин в суспільстві. Останнє випливає з положень міжнародних правових документів, за змістом яких передбачається застосування обмежень деяких прав, але з обов'язковим визначенням передумов та меж такого обмеження. До прикладу, статті 17 та 18 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) закріплюють, що обмеження прав та свобод застосовуються виключно задля досягнення тих цілей, які встановлені положеннями даного документа та в чітко окресленому обсязі [2]. У *Загальній декларації прав людини* статтею 29 влучно визначено, що кожна людина може зазнавати обмежень в реалізації своїх прав лише з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших, а також з метою гарантування справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [3]. Подібна за змістом засада міститься в *Міжнародному пакті про громадянські і політичні права*, в якому ґрунтовно вилучено межі обмежень прав – ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі-учасниці зазначеного Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або, що в ньому вони визнаються в меншому обсязі [4].

Щодо правового регулювання на національному рівні, то в Основному Законі України має місце положення, яке корелює з визначеними на міжнародному рівні правилами обмеження реалізації прав людини, та закріплене в частині 1 статті 64, за змістом якої *конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених власне Конституцією* [1]. До прикладу, ст. 39 Конституції забезпечує право мирно збиратися без зброї та проводити збори, мітинги, походи та демонстрації. Проте, має місце визначення цілей обмеження даного права – в інтересах національної безпеки та громадського порядку для запобігання заворушенням або злочинам, захисту здоров'я населення або захисту прав і свобод інших осіб [1].

Варто додати, що конституційною гарантією забезпечення та реалізації прав і свобод є в свою чергу й положення ч. 3 ст. 22 Конституції, відповідно до якого *при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод* [1]. Згадувані норми унеможливають свавільне втручання публічної влади в сферу невідчужуваних прав і свобод людини.

У тексті вищезазначених положень міжнародного та державного рівня зафіксовані деякі з загальних благ та цінностей, які потребують забезпечення та захисту з боку держави. Одним з засобів такого захисту й одночасним каталізатором встановлення необхідного балансу індивідуальних та публічних інтересів є обмеження реалізації прав людини.

Безперечно, найвищою соціальною цінністю є людина, забезпечення її прав і свобод є головним обов'язком держави, що впливає не лише з положень статті 3 Конституції, а є загально визнаним постулатом демократичного суспільства. Проте неможливо гарантувати кожне існуюче право людини в його безмірному обсязі, оскільки право є мірилом свободи, яка не може бути абсолютною [5, с. 18]. Обмеження реалізації прав людини певним чином пов'язане з усталеним тезисом «Права людини обмежуються правами інших людей», що, до речі, є одним з конституційних принципів, який віддзеркалений в ст. 23 Конституції України [6, с. 194]. Саме в цій статті доречно сформовано, що розвиток особистості в кожному його прояві має поважатися іншими, але індивідуалізм не повинен перетинати межу, поза якою він безпосередньо пов'язаний з ігноруванням інтересів і безпеки інших людей.

Утім, обмеження виконує не лише завдання узгодження прав індивідів, воно головним чином покликане задовольнити публічний інтерес. Досягнення суспільного блага в своїй природі передбачає потребу у зменшенні свобод допустимих дій особи задля гарантування суверенітету держави, національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту, життя і здоров'я інших людей. Наведений невичерпний перелік загальних благ становить зміст багатогранної категорії «легітимна мета».

При обмеженні людських прав, легітимною метою вважається та мета, яка спроможна справдити чітке обмеження прав, дотримуючись принципів верховенства права та пропорційності.

Легітимна мета – це свого роду регулятор, який підтримує баланс між правами індивіда та необхідністю у захисті суспільних інтересів. До прикладу, свобода слова є одним із важливих основоположних прав, але воно може бути обмеженим задля захисту приватності інших осіб або задля запобігання розповсюдженню конфіденційної інформації. Водночас, не кожен публічний інтерес може стати підставою для обмеження прав, а лише той, який відповідає принципу пропорційності та засадам демократичного суспільства [6, с. 197].

Правовий дискурс показує, якщо публічний інтерес вимагає певного обмеження, то воно повинно бути мінімальним та таким, що завдає найменшої шкоди правам особи. Таким чином, легітимна мета не стає підставою для необґрунтованих обмежень, а навпаки, забезпечує зважене ставлення до прав кожного чи кожної. Відсутність кінцевої цілі, досягнення якої забезпечується обмеженням реалізації прав людини, безспірно вказує на незаконність такого обмеження.

При цьому варто відмітити, якщо у положенні обмежувального нормативно-правового акта не згадуються легітимні цілі, то це не означає, що деякі аспекти права не можуть бути обмежені. Навіть якщо немає прямої вказівки, все одно, у певних випадках права можуть бути застосовані з обмеженнями. До прикладу, право на справедливий суд, яке закріплено статтею 6 Конвенції не є абсолютним і може також підлягати законним обмеженням, а саме передбачені законом строки давності, заходи забезпечення позову, нормативне регулювання такого права стосовно неповнолітніх та психічно хворих осіб (див. рішення Суду у справі Плахтеєв та Плахтеєва проти України, по. 20347/03, від 12.03.2009) [7], де, у разі спливу законодавчо встановлених строків, для забезпечення виплати певних грошових сум, а також у випадку обмеження цього права стосовно меншин чи розумово неповносправних осіб, таке право обмежується.

До того ж, дане право може бути обмежено рішеннями суду, однак застосовані обмеження не можуть зменшувати права доступу до суду таким чином або до тієї міри, щоб сама суть права була порушена. Більш

того, обмеження не відноситься до сфери застосування статті 6 пункту 1, якщо не переслідує «законної мети» і якщо відсутнє «пропорційне співвідношення між використаними засобами та переслідуваною метою» (див. справа “Golder v. the United Kingdom” [8, п. 38]; справа “Stanev v. Bulgaria” [ВП] – №36760/06, рішення від 17.01.2012 [9, п. 230]; справа “Fayed v. The United Kingdom”, заява №17101/90, рішення від 21.09.90 [10, п. 65]; справа “Ashingdane v. The United Kingdom”, заява № 8225/78, рішення від 28.05.85 [11, п. 57]; справа “Markovic and Others v. Italy”, [ВП] – №1398/03 [12, п. 99]). Аналогічно щодо критеріїв прийнятності заяви, що за своїм характером регулюються державою, яка користується певною свободою розсуду у цьому питанні (див. справу “Luordo v. Italy”, заява №32190/96 [13, п. 85]) [14, с. 16].

Разом з тим, право на доступ до суду, за певних обставин, також може слугувати предметом правомірних обмежень, як-от встановлені законом обмежені терміни позовної давності (див. справу “Stubbings and Others v. the United Kingdom” (Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства), заяви №22083/93 і №22095/93, рішення від 22.10.96 [15, п.п. 51–52]), забезпечення судових витрат (див. справу “Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom” (Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства), заява №18139/91, рішення від 13.07.95 [16, п.п. 62–67]) або вимоги щодо представництва (див. справу “R.P. and Others v. the United Kingdom” (R.P та інші проти Сполученого Королівства), заява №38245/08, рішення від 09.10.2012 [17, п.п. 63–67]) [14, с. 16].

Якщо доступ до суду обмежений законом чи практикою суду, Суд досліджує чи впливає таке обмеження на сутність права, а саме, чи переслідує обмеження законну мету і чи застосовані заходи були пропорційними цій меті. У результаті стаття 6 пункт 1 не порушується, якщо обмеження відповідає принципам, заснованим Судом.

Попри зазначене, говорячи про легітимність мети, яка є підставою належного обмеження реалізації прав людини, неможливо не зауважити на особливостях закріплення її в нормативно-правових актах. Зокрема, практика Європейського суду з прав людини у своїх рішеннях наочно демонструє нерозривний зв'язок обмеження з передбачуваністю останнього в законі.

Держава, яка використовує такий примусовий захід як обмеження реалізації прав людини, зобов'язана довести до відома власних громадян зміст законів, в правових нормах яких зафіксовані умови, межі та наслідки обмежень. Держава має забезпечити громадянам доступність до юридичних актів, щоби кожен мав змогу ознайомитися та усвідомити за яких обставин та в якій мірі передбачається обмеження реалізації його прав.

До прикладу, у справі «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine) мала місце скарга заявника на умови тримання в Слідчому ізоляторі, зокрема скарга стосувалася обмеження права заявника на побачення з родиною, а також того, що йому не дозволяли мати зустрічі з адвокатом та відсилати й отримувати листи, дивитися телебачення і мати будь-який зв'язок із зовнішнім світом. ЄСПЛ дослідив обставини справи й, вирішуючи питання, чи було таке втручання у право заявника на повагу до приватного і сімейного життя та кореспонденцію здійснене «відповідно до закону», як того вимагає стаття 8 Конвенції, дійшов однозначного висновку – ні. Дане рішення ґрунтувалося на встановлених судом фактах та документах, поданих сторонами, з яких випливає, що після вступу вироку в законну силу умови тримання під вартою засуджених до смертної кари регулювалися Інструкцією (виданою Міністерством юстиції, Генеральним прокурором та Верховним Судом), яка була внутрішнім документом, який не підлягав публікації, а тому не був доступний громадськості [18].

Проаналізована справа є яскравим прикладом встановлення незаконності обмежень, які передбачені обмежувачими актами, що не доведені до відома суспільності.

Окрім формального аспекту передбачуваності законом легітимної мети обмеження, важливим є структурний аспект, який охоплюється принципом правової визначеності. Важливо зазначити, що зміст згаданого принципу наповнюють такі вимоги до правових норм як: чіткість, точність, зрозумілість, однозначність. Такі складові правової визначеності забезпечують «законні очікування» – право особи у своїх діях розраховувати на сталість існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права.

«Якість» правових положень обумовлює законність або ж незаконність застосованого державою до людини обмеження реалізації прав. Прикладом недостатньої «якості» норми закону є справа «Волоха проти України» (*Voloha v. Ukraine*), у якій розглядалося питання, чи була виправданою у сенсі п. 2 ст. 8 Конвенції постановою про накладення арешту на кореспонденцію заявників, що становила «втручання органів державної влади» у право заявників на повагу до їх кореспонденції, гарантоване п. 1 ст. 8 Конвенції [19].

У порівнянні з попередньою справою-прикладом, у даному випадку вимога «доступності закону» була дотримана, оскільки всі вказані нормативні акти, статті яких передбачали можливість накладення арешту на кореспонденцію в ході кримінального провадження та оперативно-розшукової діяльності, були опубліковані. Однак у цьому рішенні звернули увагу більше на зміст правових положень, якими передбачається обмеження реалізації прав людини.

ЄСПЛ у пункті 49 рішення зазначає: «закон має з достатньою чіткістю визначати межі такої дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети даного заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання». Та проаналізувавши чинні на час подій Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінально-процесуальний кодекс та інші положення законодавства Суд дійшов висновку, що жодна норма, яка регулювала накладення арешту на кореспонденцію не була достатньо чіткою та детальною – не містила вказівок щодо осіб, до яких застосовуються ці заходи, обставин, за яких вони вживаються, та строків, які мають встановлюватися та дотримуватися. Отже, такий «вигляд» правових положень, що встановлюють можливість для правоохоронних органів втручатися у право людини на повагу до її кореспонденції, не забезпечить індивіду відповідний захист від неналежного втручання органів державної влади [20, п. 51].

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження доцільно виокремити ключові аспекти «здійснення» обмеження реалізації прав людини. Першочергово слід зауважити, що дане правове явище не може

існувати без закріплення в законодавстві. Саме через закон держава забезпечує та встановлює гарантії захисту прав і свобод людини, саме в нормативно-правових приписах встановлюються умови обмеження реалізації прав людини. У контексті досліджуваного питання, закон можна розглядати як своєрідний «договір» між громадянами та державою, де має бути чітко зрозуміло для кожної зі сторін визначені умови, межі, підстави застосування обмежень та встановлені правила поведінки зобов'язаних сторін/учасників договору/суб'єктів договору/контрагентів, що у свою чергу запобігає свавільному використанню обмежень та забезпечує захист прав особи.

Легітимні цілі обмеження повинні бути пропорційні тим суспільним цінностям, благам, важливість захисту яких переважає над окремими інтересами індивіда. Якщо в рамках нашої тематики дослідження згадувати вислів «мета виправдовує засоби», то його слід наповнити іншим змістом. Зокрема, слід розуміти, що для демократичного суспільства однаково важливі є колективні блага та унікальні інтереси кожного, й в процесі обмеження ці дві складові не протиставляються одна одній. Навіть навпаки, є підстави вважати, що публічний інтерес частково охоплює і приватні інтереси. Держава, забезпечуючи національну безпеку, соціальний добробут, правопорядок, вдається до зменшення можливостей особи реалізовувати те чи інше право. Однак, варто зважено подумати: чи можна уявити абсолютну/цілковиту реалізацію суб'єктивних прав людини в умовах відсутності громадського порядку, економічного занепаду держави, національної чи екологічної небезпеки – вірогідно ні. Тож, мета у формі забезпечення в повному обсязі усіх загальних благ та стабільності розвитку держави справджує обмеження реалізації прав людини як засіб досягнення визначеної цілі.

Також, варто зауважити на «неможливості» держави досягнути легітимної мети іншими менш обтяжливими заходами. Неодноразово вище зазначали щодо забезпечення і гарантування державою прав людини, цей принцип слугує правилом для держави виважено застосовувати обмежувачі заходи щодо прав особи та обирати найменш можливе обмеження в процесі досягнення легітимної мети [21].

Якщо обмеження прав людини є правомірним, пропорційним та обґрунтованим легітимною метою, то це не буде суперечити демократичним засадам суспільства. Адже втручання в права має бути мінімально необхідним для досягнення «законної мети», не порушуючи сутності самого права [6, с. 200].

Таким чином, концепція легітимної мети обмеження реалізації прав людини виступає ключовим засобом для досягнення рівноваги між інтересами особи та суспільства. Легітимна мета – це один із важливих компонентів правової системи, що допомагає забезпечувати гармонійне співіснування індивідуальної свободи та загального добробуту в демократичному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Загальна декларація прав людини: прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року (Резолюція 217 А (III)). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
5. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17–25.
6. Конституційне право: підручник / Ю.Г. Барабаш та ін.; за ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2021. 528 с
7. Плахтеев та Плахтеева проти України (Заява № 20347/03): рішення Європейського суду з прав людини від 12.06.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_471#Text
8. CASE OF GOLDER v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 4451/70) : Judgment of the European Court of Human Rights of 21.02.1975. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>
9. CASE OF STANEV v. BULGARIA (Application no. 36760/06): Judgment of the European Court of Human Rights of 17.01.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108690>

10. CASE OF FAYED v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 17101/90): Judgment of the European Court of Human Rights of 21.09.1990 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57890>
11. CASE OF ASHINGDANE v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 8225/78): Judgment of the European Court of Human Rights of 28.05.1985 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425>
12. CASE OF MARKOVIC AND OTHERS v. ITALY (Application no. 1398/03): Judgment of the European Court of Human Rights of 14.12.2006 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78623>
13. CASE OF LUORDO v. ITALY (Application no. 32190/96): Judgment of the European Court of Human Rights of 17.10.2003 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61231>
14. Практичний посібник зі статті 6 – цивільна частина: практ. посіб. Дослідн. підрозділ Європ. Суду з прав людини, 2013. 77 с.
15. CASE OF STUBBINGS AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 22083/93; 22095/93): Judgment of the European Court of Human Rights of 22.10.1996 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58079>
16. CASE OF TOLSTOY MILOSLAVSKY v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 18139/91): Judgment of the European Court of Human Rights of 13.07.1995 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57947>
17. CASE OF R.P. AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 38245/08): Judgment of the European Court of Human Rights of 09.10.2012 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113391>
18. CASE OF POLTORATSKIY v. UKRAINE (Application no. 38812/97): Judgment of the European Court of Human Rights of 29.04.2003 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tkp197/view.asp?i=001-61059>
19. CASE OF VOLOKH Y v. UKRAINE (Application no. 23543/02): Judgment of the European Court of Human Rights of 02.02.2007 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-77837>
20. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : наук.-метод. посіб. для суддів. Київ, 2015. 208 с. (С. 21)
21. Тоцький Б. А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. *Часопис* Київського університету права. 2013. № 3. С. 70–74.

ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ В ЗАКОНОДАВСТВІ ФРАНЦІЇ**THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY
IN THE LEGISLATION OF FRANCE**

**Качурінер В.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного та морського права
Міжнародний гуманітарний університет**

Стаття присвячена аналізу законодавства щодо права на свободу мирних зібрань у Франції. Право на свободу мирних зібрань є одним із основоположних прав, що забезпечує можливість громадянам вільно висловлювати свої погляди, протестувати проти дій органів влади та брати участь у політичних процесах.

У Франції це право закріплене Конституцією та Європейською конвенцією з прав людини, але його реалізація підпорядкована низці законодавчих обмежень. Французьке законодавство визначає чіткі правила для організації мирних зібрань, при цьому вживаються заходи, спрямовані на забезпечення громадського порядку та безпеки. Однак, це право не є абсолютним і може бути обмежене в інтересах національної безпеки, охорони громадського порядку, захисту здоров'я чи моралі. Такі обмеження повинні бути пропорційними, чітко визначеними та відповідати стандартам, встановленим Європейським судом з прав людини.

Проаналізовано рішення Конституційної ради Франції, яка неодноразово підтверджувала, що право на мирні зібрання є складовою свободи вираження поглядів. Це право вважається фундаментальним для забезпечення демократичного устрою та громадянського контролю над владою.

Судова практика ЄСПЛ демонструє, як Франція застосовує ці обмеження на тлі міжнародних стандартів прав людини. Важливими прикладами є справи «Драон проти Франції» та «Езелін проти Франції», у яких ЄСПЛ вказав на недостатню обґрунтованість обмежень, що накладаються на свободу зібрань. Це вплинуло на французьке законодавство, яке стало більш чітким і прозорим щодо процедур заборони або обмеження мирних зібрань. Внесення змін до законодавства Франції сприяло підвищенню рівня захисту прав організаторів протестів та інших учасників, надаючи їм більшу правову визначеність у процесі організації та проведення публічних зібрань.

Тому право на свободу мирних зібрань у Франції залишається однією з важливих складових демократичного процесу, яке постійно розвивається в контексті національного та міжнародного правового поля.

Ключові слова: право на свободу мирних зібрань, Франція, конституція, національне законодавство, Європейська конвенція з прав людини, ЄСПЛ, обмеження прав, судова практика, свобода вираження поглядів.

The article is dedicated to the analysis of legislation regarding the right to freedom of peaceful assembly in France. The right to freedom of peaceful assembly is one of the fundamental rights that ensures citizens' ability to freely express their views, protest against the actions of authorities, and participate in political processes.

In France, this right is enshrined in the Constitution and the European Convention on Human Rights, but its implementation is subject to a series of legislative restrictions. French law defines clear rules for organizing peaceful assemblies, while measures are taken to ensure public order and security. However, this right is not absolute and may be limited in the interests of national security, public order, health protection, or morality. Such restrictions must be proportionate, clearly defined, and in line with the standards established by the European Court of Human Rights.

The decisions of the French Constitutional Council are analyzed, as it has repeatedly confirmed that the right to peaceful assembly is a part of the freedom of expression. This right is considered fundamental for ensuring a democratic system and citizen control over government power.

The case law of the European Court of Human Rights demonstrates how France applies these restrictions in the context of international human rights standards. Important examples include the cases of «*Draon v. France*» and «*Ezelin v. France*», where the ECHR pointed to the insufficient justification for the restrictions imposed on the freedom of assembly. This has influenced French legislation, making it clearer and more transparent regarding the procedures for banning or limiting peaceful assemblies.

Thus, the right to freedom of peaceful assembly in France remains one of the important components of the democratic process, constantly developing within the framework of national and international legal contexts.

Key words: right to freedom of peaceful assembly, France, constitution, national legislation, European Convention on Human Rights, ECHR, restrictions on rights, case law, freedom of expression.

Право на свободу мирних зібрань є одним з фундаментальних прав людини, гарантованих багатьма міжнародними та національними документами. У Франції це право має давню історію, що відображає політичні та соціальні трансформації країни. Регулювання мирних зібрань у французькому законодавстві є ключовим елементом демократичного устрою, який дозволяє громадянам висловлювати свої погляди та захищати свої інтереси.

Право на мирні зібрання у Франції має глибоке історичне коріння. Початок його формування можна віднести до періоду Французької революції, коли в Декларації прав людини і громадянина 1789 року було проголошено свободу вираження поглядів. Зокрема, стаття 10 Декларації проголошує свободу думки та віросповідання, а стаття 11 – свободу вираження ідей, що створило передумови для розвитку права на [1].

У період Третьої республіки (1870–1940) свобода мирних зібрань була визнана одним із ключових принципів демократичного суспільства. Закон від 30 червня

1881 року закріпив основи права на збори, регламентуючи порядок проведення масових заходів і запровадивши систему попереднього повідомлення місцевих органів влади [2, р. 87–89].

Подальший розвиток відбувся після Другої світової війни. Так, Конституція Четвертої республіки 1946 р. та чинна Конституція П'ятої республіки 1958 р. підтвердили важливість цього права як складової демократичного ладу. У преамбулі Конституції 1946 року прямо зазначено про прив'язаність Франції до основних прав і свобод, проголошених у 1789 році [3, с. 4].

Сьогодні основу правового регулювання свободи мирних зібрань у Франції становить Конституція 1958 року. У її преамбулі проголошуються принципи, закріплені в Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка передбачає право громадян брати участь у суспільному житті, включаючи проведення мирних зібрань. Конституція Франції 1958 року, хоч і не згадує прямо про право на мирні зібрання, забезпечує це право через загальні принципи демократії та громадянських прав [3, с. 8].

Крім того, Конституційна рада Франції неодноразово підтверджувала, що право на мирні зібрання є складовою свободи вираження поглядів. Це право вважається фундаментальним для забезпечення демократичного устрою та громадянського контролю над владою. Проаналізуємо кілька прикладів справ і рішень, які підкреслюють значущість цього права. Рішення № 2011-625 DC стосувалося закону, що надавав органам влади розширені повноваження у боротьбі з масовими заворушеннями. Конституційна рада наголосила, що свобода мирних зібрань є невід'ємним елементом демократичного суспільства, а будь-які обмеження цього права повинні бути виправдані необхідністю захисту громадського порядку [4]. У рішенні № 2019-780 Конституційна рада розглядала конституційність положень закону, спрямованого на зміцнення та забезпечення охорони громадського порядку під час демонстрацій. Рада визнала, що закон не може порушувати основоположні права на мирне зібрання та вираження поглядів. Обмеження цього права допустимі лише за умови, що вони необхідні та пропорційні [5].

Крім закріплення права на мирні зібрання в конституційних положеннях, Франція має і розвинену законодавчу базу для регулювання права на мирні зібрання. Ключовим актом є Закон 1881 року про свободу зібрань, який встановлює умови проведення зібрань, а також вимоги до попереднього повідомлення органів влади. Закон передбачає, що організатори мирних зібрань повинні попередити місцеві органи влади не пізніше ніж за три дні до запланованого заходу [6]. Згідно з цим законом, органи влади мають право обмежити або заборонити зібрання в разі, якщо існує загроза для громадського порядку або безпеки. Водночас закон підкреслює важливість забезпечення свободи зборів, що є фундаментальним правом.

А.П. Святненко підкреслює, що заявка про проведення мирних зборів подається в префектуру поліції або ж мерію за три дні до початка заходу, але не пізніше п'ятнадцяти до його початку. У заявці прописують імена й адреси організаторів, час, кількість осіб, місце проведення, маршрути тощо. У разі невиконання таких пунктів, накладається покарання у вигляді ув'язнення до 6 місяців, а також штраф до 7 500 євро. У разі порушення громадського порядку, застосовуються норми Кримінального кодексу Французької Республіки. За ним встановлюється санкції, зокрема: до 5 років в'язниці і штраф 75 000 євро [7, с. 371–375].

Закон 2003 року про внутрішню безпеку також має значення для регулювання свободи зібрань у Франції. Він дозволяє обмежити свободу мирних зібрань, якщо це необхідно для підтримання громадського порядку. Наприклад, зібрання можуть бути заборонені або розпущені, якщо існує ризик насильства або порушень порядку [8].

Французьке законодавство передбачає можливість обмеження права на мирні зібрання, якщо вони можуть становити загрозу громадському порядку. Органи влади мають право заборонити зібрання або розпустити його, якщо воно супроводжується насильством або порушенням закону. Такі дії мають бути обґрунтованими та відповідати принципу пропорційності. Організатори зібрань несуть відповідальність за дотримання умов, зазначених у повідомленні. У разі порушення цих умов або виникнення заворушень вони можуть бути притягнуті до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Значний вплив на розвиток права на мирні зібрання у Франції мала Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ), ратифікована у 1974 році. Зокрема, стаття 11 Конвенції передбачає свободу мирних зібрань і асоціацій. Згідно з цією статтею, право на мирні зібрання може бути обмежене тільки за певних умов, які повинні бути чітко визначені законом, а самі обмеження повинні бути необхідними в демократичному суспільстві для досягнення мети, такої як забезпечення громадського

порядку чи захист прав інших осіб [9]. На основі рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) це право отримало додаткове закріплення в національному законодавстві [10, р. 45–50].

Франція неодноразово потрапляла під розгляд ЄСПЛ щодо порушень цього права. Суд надає оцінку не лише відповідності обмежень на мирні зібрання національному законодавству, але й тому, чи є ці обмеження пропорційними і чи необхідні для досягнення легітимних цілей.

Отже, рішення ЄСПЛ мають важливий вплив на національне законодавство, і Франція, як держава-член Ради Європи, зобов'язана виконувати рішення Суду. Хоча Франція зберігає значну свободу у визначенні умов обмеження права на мирні зібрання, практично всі рішення ЄСПЛ, в яких Франція була стороною, мали певний вплив на розуміння і застосування відповідного законодавства.

Проаналізуємо вплив деяких рішень ЄСПЛ на законодавство Франції у сфері свободи мирних зібрань.

У справі Езелін проти Франції (*Ezelin v. France*, 1991) ЄСПЛ встановив, що накладення дисциплінарного стягнення на адвоката за участь у мирній демонстрації порушило статтю 11 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує свободу мирних зібрань і свободу вираження поглядів [11]. У цій справі суд підкреслив, що право на свободу мирних зібрань і вираження думок є важливим елементом демократії, і жодні обмеження цього права не можуть бути введені без належного обґрунтування і пропорційності. А застосування тієї або іншої санкції до учасника мирного та, відповідно, незабороненого зібрання повинно в обов'язковому порядку бути «необхідним у демократичному суспільстві» [12, с. 41]. Суд також зазначив, що участь у мирних демонстраціях повинна бути захищена, навіть якщо це стосується осіб, які виступають проти державної політики або конкретних рішень. Інша справа – *Draon v. France*, 2005. У цьому випадку ЄСПЛ вирішив, що заборона на мирні зібрання, яка була накладена без чіткого обґрунтування, порушує право на свободу мирних зібрань (стаття 11 ЄКПЛ) [13].

Після цих рішень Франція значно вдосконалила законодавчі акти, що регулюють свободу мирних зібрань, зокрема було підвищено чіткість в процедурах і вимогах до обмежень або заборон публічних заходів. Законодавство стало більш обережним у прийнятті рішень, які обмежують ці права. Крім того, Франція розробила нові норми, які гарантують вищий рівень захисту прав організаторів мирних зібрань. Це включало вимогу більш детального обґрунтування обмежень, а також чітке визначення обставин, за яких такі обмеження можуть бути введені.

А.Л. Федорова підкреслює, що у рішенні у справі Езелін проти Франції адвоката було притягнуто до дисциплінарної відповідальності за участь у санкціонованій державними органами демонстрації проти винесення двох судових рішень, яка закінчилася заворушеннями [14, с. 38]. Після рішення ЄСПЛ було зміцнено захист прав адвокатів, журналістів та інших учасників мирних зібрань, щоб запобігти їхньому переслідуванню за участь у протестах чи за висловлювання критики щодо урядових рішень. Важливим кроком стало уточнення процедури покарань, які не можуть бути накладені на осіб, що беруть участь у мирних демонстраціях, без достатніх підстав і у випадках, коли не порушуються громадський порядок або закони.

Загалом, рішення ЄСПЛ значною мірою вплинули на французьке законодавство та практику. Франція, реагуючи на ці рішення, вдосконалила своє законодавство і практику управління публічними зібраннями, забезпечивши більшу прозорість, пропорційність і чіткість у діях органів влади. Однак, незважаючи на позитивні зміни, питання балансу між свободою мирних зібрань і забезпеченням громадського порядку залишаються актуальними та потребують постійної уваги з боку законодавців і суддів у Франції.

Підсумовуючи, підкреслимо, що Франція, як і інші держави, що підписали ЄКПЛ, повинна забезпечити право на свободу мирних зібрань відповідно до міжнародних стандартів. Хоча французька практика щодо обмежень цього права відповідає національному законодавству, рішення ЄСПЛ показують, що існують випадки, коли обмеження були надмірними або не пропорційними. Це підкреслює важливість для Франції гарантувати не лише юридичне право на свободу мирних зібрань, а й практичне дотримання цього права в рамках європейських стандартів.

У сучасних умовах підвищеної терористичної загрози органи влади Франції стикаються з викликом

забезпечення громадського порядку під час масових заходів. Існують випадки, коли правоохоронні органи перевищують свої повноваження, обмежуючи право на мирні зібрання.

Отже, право на свободу мирних зібрань у Франції є важливим елементом демократичного суспільства, яке забезпечує громадянам можливість виражати свої погляди та впливати на прийняття рішень. Попри виклики, пов'язані з його реалізацією, Франція демонструє прагнення до дотримання високих стандартів захисту прав людини, що знаходить відображення як у національному законодавстві, так і в практиці застосування міжнародних норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація прав людини і громадянина, 1789. URL: <http://surl.li/hgkjrjrh> (дата звернення: 20.12.2024).
2. Bell J. *The French Legal System*. Oxford University Press, 1998. 356 p.
3. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К. : Москаленко О.М., 2018. 56 с.
4. Décision n 2011-625 DC du 10 mars 2011. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2011/2011625DC.htm> (дата звернення: 20.12.2024).
5. Décision n 2019-780 DC du 4 avril 2019. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2019/2019780DC.htm?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 20.12.2024).
6. Loi du 30 juin 1881 sur la liberté de réunion. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/france/1881reunion.htm> (дата звернення: 20.10.2024).
7. Святненко А.П. Право на свободу мирних зібрань у міжнародному законодавстві. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 371–375.
8. Loi n 2003-239 du 18 mars 2003 pour la sécurité intérieure. URL: <http://surl.li/ozpwal> (дата звернення: 20.10.2024).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.10.2024).
10. Lambert H. *Human Rights and French Law*. Oxford University Press, 2003. 276 p.
11. Case of Ezelin v. France, Application no. 11800/85. Judgment of 26 April 1991. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#id%22:\[%22001-57675%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#id%22:[%22001-57675%22]) (дата звернення: 20.10.2024).
12. Мельник Р.С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. К., 2015. 168 с.
13. Case of Draon v. France, Application no. 1513/03. Judgment of 6 October 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70447> (дата звернення: 20.10.2024).
14. Федорова А. Л. Право на свободу мирних зібрань у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 36–40.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ЗАСНОВНИЦЬКІ ЦІННОСТІ, ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

THE RULE OF LAW, FOUNDING VALUES, LEGAL AND CONSTITUTIONAL TRADITIONS OF THE EUROPEAN UNION AND EU MEMBER STATES AND EUROPEAN INTEGRATION: HISTORY AND PRESENT

**Коросташова І.М., к.ю.н., доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри публічного управління та митного адміністрування
Університет митної справи та фінансів**

**Макушев П.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри історії та теорії держави і права
Університет митної справи та фінансів**

Дослідження присвячене верховенству права (правовладдю) та іншим засновницьким цінностям ЄС, правовим та конституційним традиціям ЄС та країн-членів ЄС. У статті розглядаються цінності, що зафіксовані в засновницьких договорах ЄС та Конституціях країн-членів ЄС і є відображенням легітимного публічного управління Європейської Спільноти.

Актуальність цієї теми зумовлена євроінтеграційними процесами України до Європейської Спільноти й нагальністю потреби у розумінні правниками різних професій, публічних службовців та пересічними громадянами України значення засновницьких цінностей ЄС, що складають основу європейської ліберальної демократії.

Наголошується на тому, що система основних цінностей ЄС (права людини, демократія та верховенство права) є спадщиною правових та конституційних традицій країн-членів ЄС, що стали фундаментом для гуртування європейських країн до Спільноти.

Підкреслюється універсальний характер основних цінностей ЄС, про що свідчить політика відкритості ЄС для інтеграції до Спільноти інших країн європейського регіону, що поділяють європейські цінності.

В історичній ретроспективі розглядаються базові для формування принципу верховенства права (правовладдя) в сучасному його розумінні правові концепції та доктрини, зокрема: британська доктрина «The Rule of Law» (верховенство права / правовладдя), німецька «Rechtsstaat» (правова держава/правна держава), французька «Etat de Droit» (держава права /правова держава/правна держава) та ін.

Наголошується на тому, що демократія, права людини та верховенство права є взаємопов'язаними та взаємозалежними цінностями та базовими принципами на яких побудовано та функціонує ЄС.

Акцентується увага на особливих ролі та значенні верховенства права (правовладдя) в системі основних цінностей та політико-правових принципів ЄС.

Ключові слова: верховенство права (правовладдя), права людини, демократія, засновницькі цінності Європейського Союзу, європейські цінності, правові традиції ЄС, конституційні традиції країн-членів ЄС, євроінтеграція.

The study is devoted to the rule of law and other founding values of the EU, legal and constitutional traditions of the EU and EU member states. The article examines the values that are recorded in the founding treaties of the EU and the Constitutions of the EU member states and are a reflection of the legitimate public administration of the European Community.

It is emphasized that the system of core EU values (human rights, democracy, and the rule of law) is a legacy of the legal and constitutional traditions of the EU member states, which became the foundation for uniting European countries into the Community.

The universal nature of the EU's core values is emphasized, as evidenced by the EU's policy of openness to integrate into the Community other countries of the European region that share European values.

In a historical retrospective, the legal concepts and doctrines that are basic for the formation of the principle of the rule of law in its modern understanding are considered, in particular: the British doctrine of «The Rule of Law», the German «Rechtsstaat», the French «Etat de Droit», etc.

It is emphasized that democracy, human rights and the rule of law are interrelated and interdependent values and basic principles on which the EU is built and functions.

Emphasis is placed on the special role and importance of the rule of law in the system of basic values and political and legal principles of the EU.

Key words: rule of law, human rights, democracy, founding values of the European Union, European values, legal traditions of the EU, constitutional traditions of the EU member states, European integration.

Вступ. За засновницькими договорами Європейський Союз (далі – ЄС) побудовано на цінностях і традиціях. Верховенство права (правовладдя) є однією з таких цінностей, що на договірних засадах визнані країнами-членами ЄС. Базові спільні цінності, що є фундаментом Європейської Спільноти беруть коріння від правових традицій здебільшого країн-засновниць ЄС і є важливим інструментом побудови та функціонування Спільноти.

Результатом багаторічних зусиль України щодо асоціації з ЄС, є надання Україні статусу країни-кандидата до вступу в Європейську Спільноту. За «Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» 2014 року, Україна взяла на себе зобов'язання, в тому числі й щодо сповідування (сприйняття) європейських цінностей

та асоціації правових традицій. Тому, знання, розуміння та сприйняття європейських цінностей й, зокрема, верховенства права та правових традицій ЄС не лише серед наукової спільноти, а й серед широкого кола правників, публічних службовців різних спеціальностей та пересічних громадян є однією з важливих складових на шляху до вступу України в ЄС.

Проблематика цінностей та традицій досліджується українськими правниками, істориками, психологами, педагогами, філософами, аксіологами, серед яких: А. Березянська, Л. Ваховський, І. Коберник, С. Матяж А. Рижанова та ін.

Дослідженню правових традицій країн Європи та ЄС, європейських цінностей, на яких побудовано ЄС, і зокрема, верховенства права, присвятили свої праці вчені Європи та інших регіонів світу, а саме: В. Вейманс,

Ф. Венгер, К. Відмар-Горват, Ю. Затько, К.Е. Йоргенсен, О. Каллігаро, Т. Кнудсен, Ф. Рено, П. Карроза, К. Туорі, Дж. Фонтана та ін.

У національній правовій науці зустрічаємо поодинокі наукові праці, що присвячені окремим питанням з вищевказаної проблематики, зокрема, верховенства права і системи засновницьких цінностей та правових традицій ЄС, а також конституційних традицій країн-членів ЄС. Зокрема, вищевказаній проблематиці присвячено наукові доробки: О. Гришук, С. Головатого, Н. Камінської, І. Коросташової, І. Максимова П. Макушева, А. Пасісниченко, О. Сурілової, Ю. Холода та ін.

Постановка завдання. Метою статті є: дослідження засновницьких цінностей, правових традицій Європейського Союзу та конституційних цінностей країн-членів Спільноти, зокрема верховенства права в історичному та сучасному контекстах; визначення характеру, місця та ролі верховенства права в системі засновницьких цінностей ЄС та конституційних цінностей країн-членів ЄС.

Результати дослідження. Євроінтеграційні процеси, що почалися у середині ХХ століття спочатку з економічних, а потім і з політичних міркувань, відбулися навколо спільних для країн Європи цінностей, що протягом століть формувалися у правовій та політичній думці і стали традиційними для європейських народів. Зокрема, такими цінностями є повага до прав людини, ідеї свободи, рівності, демократії, верховенства права, що у своєму взаємозв'язку мають упорядкувати життя людей у кращих демократичних традиціях.

Очевидні переваги такого об'єднання в подальшому обумовили розширення ЄС на теренах якого «поступово запроваджувався простір свободи, безпеки та справедливості» [1].

Правове підґрунтя такого об'єднання відображено в засновницьких Договорах ЄС. Так, згідно із змістом Преамбули до «Договору про Європейський Союз», однією з передумов заснування Європейської Спільноти серед іншого стало: «...нахнення від культурного, релігійного та гуманістичного спадку Європи, з якого розвинулися загальні цінності непорушності та невідчужуваності прав особистості, свобода, демократія, рівність та верховенство права...» [1] та «прагнення поглибити солідарність своїх народів, при цьому поважаючи їхню історію, культуру та традиції...» [1].

Згідно із ст. 2 вищевказаного Договору: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків» [1]. Із вищевказаного випливає, що країни-члени Європейської Спільноти на договірних засадах визначили перелік фундаментальних цінностей, що пов'язані між собою, і які для них є спільними, хоча й сформувалися та базі різних правових традицій та різних правових систем держав-членів ЄС, що поважаються у Спільноті.

Згідно з ч. 5 ст. 3 Договору «У своїх відносинах зі світом Союз підтримує та поширює свої цінності та інтереси, сприяє захисту своїх громадян» [1]. Крім того, згідно з ч. 2 ст. 21 Договору: «Союз визначає та здійснює спільну політику та заходи й працює заради досягнення високого рівня співпраці в усіх сферах міжнародних відносин для того, щоб: (а) гарантувати свої цінності, основоположні інтереси, безпеку, незалежність та цілісність Союзу [1].

В аксіології, що є наукою, яка досліджує цінності як смислотворчі засади людського буття, що задають направленість і вмотивованість діяльності і вчинкам людей, існує декілька підходів, до розуміння цінностей. Надаючи визначення поняттю «цінності» Ваховський Л.Ц. пише: «Най-

більш поширеними у наукових дослідженнях є розуміння цінності, як значущості предметів і явищ навколишнього світу для людини, їх здатності задовольняти її матеріальні й духовні потреби. При цьому цінність як значущість виявляється в момент взаємодії суб'єкта та об'єкта. Інший варіант визначення передбачає розгляд цінностей у якості вищих суспільних ідеалів. З цієї точки зору цінність вже є не засіб, а мета, належне, те що повинно бути. З потребами людей цінності-ідеали пов'язані лише генетично. Прибічники третього підходу об'єднують два попередні й розглядають цінність як значущість і ідеал одночасно» [2, с. 13].

Отже, цінності, перелік яких закріплено в засновницьких договорах ЄС (права людини, демократія, верховенство права), являють собою найбільш значущі для демократичного суспільства складові у механізмі функціонування держави, зокрема у відносинах та взаємозв'язку: публічна влада – громадянське суспільство та або публічна влада – людина.

Правове закріплення системи європейських цінностей в засновницьких договорах ЄС є не лише їх декларацією. Засновницькі договори є базовими джерелами права ЄС і основою всієї системи права Європейської Спільноти. Норми засновницьких договорів, визначають загальний вектор розвитку правосвідомості та правової культури громадян ЄС. В нормах засновницьких договорів ЄС встановлюються система соціально-правових цінностей та політико-правових традицій за посередництвом яких, відбувається формування правової культури в суспільстві.

У зв'язку з тим, що засновницькі договори ЄС мають договірну природу, кожна країна-член Спільноти в установленому національним законодавством порядку приєдналася до засновницьких договорів і змін до них, узгоджуючи їх зміст і прийнявши цю систему цінностей, як притаманну кожній країні-члену Спільноти. Тому, засновницькі цінності ЄС є орієнтиром та дороговказом не тільки для кожної країни – члена ЄС, а також країн-кандидатів до вступу до Спільноти.

Зазначене, сприяло розвитку концепції європейської ідентичності, що ґрунтується на фундаментальних європейських цінностях.

Про своєрідну духовну єдність європейських народів, коріння якої уходить в історію й ґрунтується на традиціях і ціннісних ідеалах, ще у ХІХ столітті писав німецький філософ засновник феноменології Е. Гуссерль у своїй лекції «Криза Європейського людства і філософії» [3, с. 61–94].

Подальший розвиток концепту європейської ідентичності активізувався у середині ХХ століття, пов'язаний з історичними процесами євроінтеграції, поступовим розвитком та розширенням сфер впливу організацій європейської співдружності від економічного союзу до більш складного політичного утворення.

У чинному законодавстві ЄС фундаментальні елементи європейської ідентичності описуються наступним чином: «принципи представницької демократії, верховенства права, соціальної справедливості – що є кінцевою метою економічного прогресу – та поваги до прав людини» [4].

Однак і сьогодні серед вчених Європи немає повної єдності в питаннях наявності європейської ідентичності як такої, оскільки, деякі з них вважають очевидним фактом наявності європейської культурної ідентичності та її глибинного історичного коріння [5], що базується на вірі у спадковість та історичну безперервність культурної традиції Європи. Інші ж науковці піддають концепцію європейської ідентичності критиці, начебто через зверхність Європи до решти країн світу [6].

«З інституційної точки зору, ключова роль у прищепленні бажаних для суспільства ціннісних засад правосвідомості і правової культури належить державі...» [7, с. 9].

У наднаціональному утворенні, яким є ЄС таку роль бере на себе публічна влада ЄС. Все це обумовило перманентне проведення на офіційних площадках ЄС науково-практичного дискурсу з цієї тематики.

Так, досліджуючи вказану проблематику О. Каллігаро звертає увагу на те, що: «офіційні дискурси визначають два виміри європейської ідентичності або «духу»: спільні політичні та правові цінності та спільне культурне багатство» [8, с. 66]. Тобто, одним із вимірів європейської ідентичності є спільні політичні і правові цінності країн-членів ЄС.

Бельгійський вчений В. Вейманс у своїй монографії «Критична історія використання «європейських цінностей» розглядає використання, зміст і вплив поняття «європейські цінності» в європейських інституціях і те, як їх розуміння змінювалися з часом. Автор зазначає, що: «термін «європейські цінності» став основним, коли європейські інституції та політики почали все частіше використовувати його для легітимізації європейського проекту (також тому, що такі поняття, як «європейська ідентичність» або «соціальна Європа», виявилися менш корисними)». Також В. Вейманс звертає увагу на деякі сьгоднішні напруження навколо концепції європейських цінностей, обумовлені їхньою історією. В той же час автор стверджує, що відсутність концептуальної ясності цих цінностей, не слід розглядати як проблему [9, с. 95–123].

Крім того, деякі європейські науковці не погоджуються з тим, що в засновницьких договорах ЄС йдеться саме про суто європейські цінності. Зокрема, О. Каллігаро пише, що: «У роки становлення Європейського співтовариства інституції та основоположні тексти в основному описували європейську ідентичність у термінах цінностей: демократія, верховенство права, права людини. Ці цінності, задумані як універсальні, не є виразно європейськими і як такі недостатніми для обґрунтування європейської ідентичності», пише О. Каллігаро [8, с. 77–78].

В цьому контексті О. Каллігаро вказує на те, що: «Європейська ідентичність представлена не як даність, а як конструкція, заснована на триєдиності, яка постійно присутня в європейській культурній політиці: цінності, спадщина, різноманітність. Цінності є загальною основою, спадщина відноситься до існуючих історичних і культурних спільностей, а різноманітність вказує на те, що цю спадщину не можна ототожнювати з домінуючою культурою, що це один з аспектів ширшого культурного ландшафту... Спільною основою, яка має утримувати цю різноманітність, є «спільні цінності», а не певний культурний вміст... Ці цінності представлені не як європейські чи культурно специфічні, а як універсальні, а тому «відкриті для світу». [8, с. 77–78].

Аналіз свідчить, що правові та політичні цінності виступають базовим елементом, навколо якого відбулося політичне та економічне об'єднання європейських країн в Європейську Спільноту. Твердження ж про універсальність вказаних цінностей ґрунтується на нормах законодавства ЄС.

Так, в засновницьких доворах, ЄС демонструє свою відкритість для асоціації інших європейських країн до Спільноти. Зокрема, ст. 49 «Договору про ЄС» передбачено, що: «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені в статті 2, та віддана їх поширенню, може подати заявку на набуття членства у Союзі» [1]. З вищевказаного випливає, що основною умовою асоціації будь-яких європейських країн до ЄС є повага до базових цінностей ЄС: до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини.

Крім того, Копенгагенські критерії, схвалені Європейською Радою у червні 1993 року [10], визначають вимоги (політичні, економічні та ін.), яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до ЄС. Зокрема, до політичних критеріїв Європейською Радою віднесено: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство

права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин, що є тими фундаментальними цінностями на яких побудовано і функціонує ЄС. Все це спростовує т.з. «зверхність» Європи по відношенню до інших країн, зокрема тих, що географічно розташовані на Європейському континенті, оскільки демонструє відкритість ЄС до євроінтеграційних процесів з країнами регіону, що поділяють політичні цінності Спільноти та відповідають іншим вимогам Копенгагенських критеріїв.

Отже, хоча в європейському науковому дискурсі звучить чимало критики з вищевказаної проблематики, однак, в той же час спільність правових традицій та конституційних цінностей країн-членів ЄС, як така не заперечується. Розглянемо цей аспект більш детально.

В аксіології традиції (лат. Tradition – передання) розглядають, як складову ядра культури соціуму (від мікро до макро-), що забезпечує його стабілізацію, зміцнення в просторі (через поширення соціокультурної спадщини серед соціальних суб'єктів «по горизонталі») та збереження в часі (через передавання соціокультурного досвіду від покоління до покоління «по вертикалі»), зумовлюючи наступність у розвитку матеріальної і духовної культури, сприяючи збереженню міжпоколінних зав'язків. За змістом традиції охоплюють найбільш стійкі, «інерційні», життєво необхідні для виживання у природному та соціальному середовищі складові культурної спадщини соціуму, що якісно вирізняють його серед інших соціальних суб'єктів суспільства, людства: мову, цінності, ідеї, ставлення до природного та соціального середовища, способи світосприйняття, вірування, смаки, норми соціальної поведінки тощо... в соціології традиції розуміють саме як механізм відтворення соціальних інститутів та тих норм, збереження яких зумовлене самим фактом їх існування в минулому [2, с. 407].

Вищевказане свідчить, що за своїм змістом традиції є багатограним та багатоскладовим явищем, що включає в себе різноманітні аспекти соціального життя людей, серед яких, важливе місце займають фундаментальні цінності та норми соціальної поведінки, що прийняті в суспільстві або врегульовані правом. «Традиції формують певну спрямованість соціуму і кожного соціального суб'єкта, принципи поведінки, що зміцнюють доцентрові процеси в соціальному середовищі». [2, с. 410].

Слід звернути увагу на те, що згідно із ч. 3 ст. 6 «Договору про Європейський Союз»: «Основоположні права, що гарантуються Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод і які впливають з конституційних традицій, спільних для держав-членів, є загальними принципами права Союзу» [1]. Згідно із ч. 1 ст. 67 вказаного Договору, «Союз є простором свободи, безпеки та правосуддя, де поважаються основоположні права та різні правові традиції і правові системи держав-членів» [1].

Отже, в засновницьких договорах ЄС розмежовуються поняття «правові традиції» та «конституційні традиції». При цьому, «правові традиції» для країн-членів ЄС є різними, бо вони беруть своє коріння у багатомілітудній історії кожної країни-члена ЄС, а от конституційні традиції є спільними для країн членів ЄС, оскільки фундаментальні цінності та правові принципи закріплені у Конституціях країн-членів ЄС.

Кароза П. підкреслює, що: «Різнманітні країни Європи представляють кілька різних правових традицій, включаючи цивільне право (також відоме як романо-германське право) і загальне право, а також менш впливові системи, такі як скандинавське право. Проте всі вони базуються на загальних засадах давньоримського права, християнської теології та канонічного права, феодального права та середньовічного германського права. Європейське право, яке виникло з цих традицій, характеризується трактуванням правових інститутів і процесів як відносно автономних щодо оточуючих соціальних,

релігійних і моральних норм і процедур. Іншими словами, верховенство права виникло не просто в силу існування моральної норми, релігійного припису чи соціального звичаю, а натомість регулювалося окремим набором інститутів і процесів... Оскільки наднаціональне європейське право значною мірою спирається на широкий спектр європейських правових традицій, воно мало об'єднуючий вплив на право в усьому регіоні» [11].

Досліджуючи вказану проблематику Максимов С.І. пише: «Верховенство права має європейське коріння, воно – продукт тривалого еволюційного розвитку європейської культури. Його основна вимога виражається формулою: «Захист індивідуальних прав через обмеження сваволі влади». У той же час у рамках європейської культури є певні особливості в доктрині й практиці верховенства права. Насамперед це пов'язано з відмінностями правових систем загального і цивільного права, що й обумовило виникнення двох основних моделей: англійської – власне «верховенство права» (rule of law) і німецької – «правова держава» (Rechtsstaat). У рамках кожної з європейських субкультур відбувалася диференціація історичних і культурних втілень верховенства права. У результаті виникли основні моделі верховенства права (Великої Британії, США, Німеччини, Франції й інших європейських держав), які мали нормативно-інституціональні відмінності за такими основними параметрами, як визначення суверенітету, призначення конституції й засобу захисту індивідуальних прав» [12, с. 127–128].

«Після Другої світової війни у політичному та юридичному житті суспільств світу можна спостерігати два різні рівнобіжні процеси. З одного боку, в рамках ООН та її установ вживаються дієві заходи зі створення сприятливих умов для вивчення та поширення на універсальному рівні ідей, пов'язаних з поняттям “rule of law”, себто було започатковано активний процес глобалізації верховенства права. З іншого боку, одразу ж після 1945 року в багатьох країнах Європи (континентальної) дістали активне застосування іншомовні еквіваленти німецького поняття Rechtsstaat (за яким поступово закріплювався образ «результату спільного європейського розвитку»), і такими його еквівалентами виступали: Etat de droit, Law State, Stato di diritto, Estado de derecho тощо» [13, с. 803].

Отже, формування спочатку наукової правової доктрини верховенства права, а потім його трансформація у фундаментальний принцип ЄС має багатовікову історію, що базується на правових та конституційних традиціях країн Європи. Базовими, для формування цінності та принципу верховенства права в сучасному його розумінні стали: британська доктрина “Rule of Law” (верховенство права), німецька доктрина “Rechtsstaat” (правова держава/правова держава), французькі доктрини: “Etat de Droit” (держава права /правова держава/правова держава) та «Etat legal» (законна держава), а також менш впливові, наприклад, італійська доктрина “Stato di diritto” (держава права) та ін.

«В історичному ракурсі виникнення формули «правова держава» пов'язано з гуманістичними ідеями епохи Відродження, розквітом школи природного права, котра виступила поборницею закріплення у законі гуманних, загальнолюдських цінностей. В умовах нічим не обмеженого абсолютизму королівської влади, свавілля бюрократичної адміністрації та поліції, всесилля феодално-монархічної державності народжуваний клас буржуазії та представники її інтересів виступали за обмеження правом, законом цього всевладдя. Ліберально-гуманістичний характер вимог введення режиму «правова держава» визначався перш за все тим, що під захист права від свавілля влади брався індивід. Мова йшла про встановлення законом межі втручання державної влади у приватну сферу, з одного боку, та про надання індивіду статусу громадянина, суб'єкта права, з іншої» [14, с. 241].

Розглянемо більш детально правові доктрини, що формували правові та конституційні традиції країн – засновниць ЄС, які мали ключове значення у формуванні правових та конституційних традицій Європейської Спільноти, й зокрема, верховенства права.

Вважається, що термін “Rechtsstaat” (правова держава \ правна держава) з'явився в той період, з яким пов'язуються зародки «німецького конституціоналізму», бо вже тоді в нього закладалось те значення, під яким розумілося поняття «конституціоналізм» або «конституційне правління».

«Засновник німецької класичної філософії І. Кант заклад підвалини сучасної концепції «правова держава» (хоча у Канта відсутній цей термін, але ідея правої держави виходить із всієї його концепції про право та державу). На думку філософа, справжнє призначення права полягає у надійному гарантуванні для людської моральності того соціального простору, у якому вона могла б нормально себе виявити, де могли б безперешкодно реалізуватися свобода і громадянська рівність індивідумів. Держава, за Кантом, є об'єднання великої кількості людей, які підкоряються правовим законам» [14, с. 241].

Головним теоретиком поняття “Rechtsstaat” був Роберт фон Моль (1831), який вперше впровадив його у теорію держави і права. “Rechtsstaat” окреслювалося як заперечення абсолютистської держави, для якої характерним було надання виконавчій владі необмежених повноважень. Захист від абсолютизму мав забезпечуватися радше законодавчою владою, аніж лише судами [15, с. 170].

В історії права основними (загально визначеними) є дві моделі концепції “Rechtsstaat”: 1) формальна “Rechtsstaat” та 2) матеріальна “Rechtsstaat”.

«Концепція «формальної» “Rechtsstaat” під час Веймарської республіки отримала в Німеччині своє практичне втілення без офіційного закріплення в документах держави: – “Rechtsstaat” розумілась як «держава, у якій діяльність виконавчої влади постійно підпорядкована юридичним нормам, що застосовуються і гарантуються незалежними і безсторонніми судами» [13, с. 816]. Відмінною від концепції «формальної» “Rechtsstaat” виступає концепція «матеріальної» “Rechtsstaat”, на якій у Німеччині побудовано «Основний Закон» (Grundgesetz) 1949 року. Для «матеріальної» “Rechtsstaat” характерним є те, що її концептуальна ідея спрямована передовсім на підпорядкування державної влади не «законаві», а «верховним принципам права та цінностям» [13, с. 816–817].

Сучасний французький науковець, спеціаліст з політичної філософії та конституційного права Ф. Рено, про сучасне поняття «Rechtsstaat» пише: “Rechtsstaat” виявляється поняттям нерозривно ліберальним та державницьким, яке, зрештою, дуже добре вписується до традицій німецької політичної філософії у тому вигляді, в якому вона розвивалася від Канта до Гегеля [16, с. 304].

Досліджуючи правову доктрину “Rechtsstaat” С. Головатий звертає увагу на наступне: «Вважається, що сучасну “Rechtsstaat” у Німеччині побудовано якраз не на «чітких положеннях Основного Закону», а на тих принципах, які піднесено вище від положень самого «Основного Закону». Такими «базовими цінностями»... є гідність людини, свобода і рівність. Їх – у вигляді основоположних прав – чітко зафіксовано в «Основному Законі» [13, с. 847].

Однак, в з огляду на історію розвитку доктрини “Rechtsstaat”, вчені пропонують й інші класифікації її моделей. Так, фінський вчений правник К. Туорі розглядає «Rechtsstaat», як поняття континентально-європейське та пропонує поділ «Rechtsstaat» на чотири моделі, якими в історичному відношенні у нього виступають: 1) модель «ліберальної» Rechtsstaat; 2) модель «субстантивної» Rechtsstaat (виникнення якої пов'язується з «ранньою» школою німецького конституціоналізму першої половини XIX століття); 3) модель «формальної» Rechtsstaat (розро-

блена «пізньою» школою німецького конституціоналізму впродовж останніх десятиріч XIX століття); 4) модель «демократичної» «Rechtsstaat» [17, с. 451].

Французька доктрина “Etat de droit” з’являється значно пізніше ніж німецька доктрина “Rechtsstaat”. «Це поняття взагалі прийшло до Франції з Німеччини і тривалий час застосовувалося у французькій літературі лише в німецькомовному варіанті – не інакше як “Rechtsstaat”, аж до того часу, поки не почали застосовувати його в «буквальному перекладі» французькою як “Etat de droit”. Проте, навіть застосовуючи його, французькі юристи завжди посилались на німецьку доктрину. А взагалі вони у таких випадках переважно вживали вислів “principe de légalité» («принцип законності»), який, на їхню думку, краще передавав зміст панівної на той час у Франції концепції» [13, с. 849].

В Доповіді Венеційської комісії «Про правовладдя» (2011 р.) звертається увага на те, що: «Французький підхід проглядається у Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Поняття «Etat de droit» (на продовження позитивістської концепції «Etat legal») менше наголошує на приороді держави, розглядаючи саму державу як гаранта основоположних прав, що закріплені в конституції, а не визначені законодавцем. Розвинуте на початку XX ст. Каре де Мальбергом поняття «Etat de droit» («правна держава») вкючає конституційний (у судовому порядку) нагляд за звичайним законодавством» [15, с. 170–171].

Загалом французька концепція «Etat de droit» пройшла, певну еволюцію, доки стала означати те, що їй приписується сьогодні, а саме: 1) що «вся влада має підпорядковуватися законіві або Конституції» і 2) що «суддю наділено компетенцією, щоб забезпечити дотримання такого підпорядкування». Якщо підпорядкування законодавчої влади таким обмеженням є до певної міри новим елементом цієї доктрини і пов’язується зі змістом «правдивої Etat de droit», то підпорядкування виконавчої влади цим обмеженням становить ту «частину республіканської традиції», яка пов’язана ще з доктриною «Etat légal попередніх часів» [13, с. 861–862].

Поняття «The Rule of Law» (верховенство права) є надбанням загальної системи права. Автором терміну «The Rule of Law» є британський правник-конституціоналіст професор А. Дайсі, який сформулював доктрину «The Rule of Law» наприкінці XIX століття.

Професор А. Дайсі провів аналіз Конституцій низки європейських країн романо-германської системи права (Франції, Бельгії, Швейцарії та ін.) і Конституції Великої Британії, що належить до англо-саксонської системи права, і, відповідно, в контексті англо-саксонської (звичасової) системи права визначив три основні складові «верховенства права» [18, с. 34], а саме: 1) законність (що полягає у відповідності діяльності влади узагальненим судами в Конституції правам), 2) юридична визначеність (передбачуваність), що полягає у запереченні дискреції влади [19, с. 193] та 3) рівність усіх перед законом (полягає у твердженні, що «жодна людина не перебуває вище закону») [19, с. 185]. Також А. Дайсі вважав, що «верховенство права, утворює фундамент сенсів» [19, с. 103], тим самим визнаючи цінність верховенства права.

Правова доктрина «верховенства права» довгий час не сприймалась публічною владою Британії та країн континентального права, оскільки однією з її ознак заперечується дискреція влади, однак після запеклих дискусій, отримала підтримку в ліберальних колах і трансформувалася в універсальний принцип права.

Суттєвий внесок у сучасне розуміння верховенства права зробив видатний британський суддя Т. Бінгем, який досліджував цей правовий принцип на національному рівні й визначив десять концептуальних складових верховенства права. Зокрема, стрижнем верховенства права Т. Бінгем, вважав правило, що полягає в тому: «...що міністри та державні службовці всіх рівнів повинні здійснювати надані їм повноваження розумно, добросовісно,

виключно для тих цілей, для яких ці повноваження надавались, та без перевищення меж наданих повноважень» [20]. Під впливом його лекції «Верховенство права» (2006 р.), Венеційською комісією було визначено концептуальні складові верховенства права, що по суті вийшли із правових традицій загального права і стали універсальними.

В Доповіді Венеційської комісії «Про правовладдя» (2011 р.) наголошується: «У тому значенні, в якому його слід розуміти, «the rule of law» («верховенство права») є невід’ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. В рамках цього поняття вимагається, щоб усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставилися до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, і щоб кожен мав можливість оскаржити незаконність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами. Отже, предметом верховенства права є здійснення влади і стосунки між особою та державою» [15, с. 170–171].

На думку Максимова С.І., «Верховенство права є універсальним феноменом у двох значеннях. По-перше, як єдиний феномен європейської культури, що охоплює досвід як англійських, так і континентально-європейських країн, хоча при цьому слід визнати існування певних відмінностей: історичних і концептуальних рис, обумовлених національними традиціями. По-друге, в умовах глобалізації він стає універсальним принципом співіснування й співробітництва між народами і культурами, хоча ця ситуація вимагає міжкультурного діалогу з приводу можливостей і меж проникнення цього феномену в несвоєрідну культуру» [12, с. 127–128].

«Ідея верховенства права є однією з провідних елементів конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави. Відданість цій ідеї – загальноприйнята у всьому світі міра легітимності державної влади. Ця ідея є ціннісним сплавом ідей справедливості, рівності, свободи і гуманізму. Верховенство права формує відповідний образ правової системи та визначає ті умови, які дозволяють втілити цей образ в реальність. Отож верховенство права – це головний засіб і мета суспільного розвитку, своєрідна демонстрація етапів формування та розвитку правової системи» [21, с. 355] – зазначає В. Скрипанюк.

Як стверджують науковці, верховенство права – це динамічна категорія, що не дає змоги вмістити в її рамки будь-якої юридичної дефініції, адже у понятті верховенства права поєднано правові та політичні, культурні і етичні мотиви, внутрішньодержавні і міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний досвід [22, с. 352].

Верховенство права та права людини зафіксовані в Конституціях країн-членів ЄС, становить конституційні цінності, що мають забезпечуватись і захищатись публічною владою країни-члена ЄС.

«У нинішньому контексті термін «цінність», безумовно, не несе в собі жодної конотації матеріальної цінності. Як абстрактне поняття, воно вказує на стандарт або міру добра. Таким чином, можна вважати, що конституційна цінність встановлює вимоги до належного чи бажаного тлумачення, застосування та введення в дію конституції та всього, що від неї залежить» [23, с. 35]. – зазначає професор Ф. Вентер, який запропонував ієрархічну систему конституційних цінностей. Серед конституційних цінностей він виділив: людську гідність – як ядро; рівність і свободу дослідник визнав підтримуючими цінностями, а демократію та верховенство права – структурними цінностями, що разом створюють систему конституційних цінностей [24, с. 17].

Однак, на нашу думку, важливим є не стільки визначення ієрархії засновницьких цінностей ЄС, скільки концентрація на їх взаємопов’язаності та взаємозалежності. «Демократія, права людини та верховенство права

є взаємопов'язаними цінностями та базовими принципами на яких ЄС побудовано та функціонує. Триєдність цих базових цінностей та принципів, їх взаємопов'язаність та взаємозалежність складає механізм реалізації прав і свобод громадян ЄС [25, с. 70]. В той же час, характеристика вказаних цінностей не обмежується їх взаємопов'язаністю та взаємозалежністю. Зокрема, в системі цінностей ЄС верховенство права відіграє особливу роль, оскільки є: «...ключовим політико-правовим інструментом реалізації, додержання та захисту прав і свобод людини та демократії ...» [25, с. 70].

На «інструментальний» характер верховенства права вказує і О.В. Гришук, яка підкреслює, що: «Верховенство права є інструментальною (процедурною) цінністю і виникає лише за умови ефективної реалізації вищезазначених основних конституційних цінностей. Можна сказати, що верховенство права є своєрідним тестом, який відображає, наскільки ефективно реалізуються у тому чи іншому суспільстві основні конституційні цінності» [26, с. 18].

Висновки. Основні цінності, перелік яких закріплено в засновницьких договорах ЄС (права людини, демократія, верховенство права), являють собою стандарт, що містить найбільш значущі для демократичного суспільства складові у механізмі функціонування ЄС та країн-членів Спільноти у відносинах та взаємозв'язку: публічна влада – громадянське суспільство та/або публічна влада – людина.

Засновницькі цінності ЄС є однією із змістовних складових правових традицій ЄС та конституцій-

них традицій країн-членів ЄС, що історично склалися на європейському просторі.

Система основних цінностей ЄС, сформувалася протягом століть і є спадщиною правових та конституційних традицій країн-членів ЄС. Базові цінності зафіксовані в засновницьких договорах ЄС і в Конституціях країн-членів ЄС та є відображенням структури легітимного публічного управління Спільноти. Вони не є суто європейськими, оскільки мають універсальний характер, про що свідчить політика відкритості ЄС для інтеграції до Спільноти, інших країн європейського регіону. Така відкритість також демонструється ЄС та країнами-членами ЄС і у відносинах щодо інших країн світу, що поділяють європейські цінності.

В системі європейських цінностей, верховенство права будучи невід'ємною складовою цієї системи, відіграє особливу роль, оскільки є одночасно і однією з цінностей, що складають основу європейської ліберальної демократії, і одним із основоположних принципів, правовий механізм реалізації якого є універсальним ключовим засобом (інструментом) захисту всієї системи цінностей європейської ліберальної демократії. Усвідомлення суспільством значущості європейських цінностей, як цілісної системи генетично пов'язаних складових і зокрема верховенства права, як правового механізму, що здатен задовольнити соціальні, духовні та політичні потреби суспільства, забезпечити рівність і захистити права людини та демократію – є важливим індикатором сталого розвитку ЄС та країн-членів ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Консолідована версія Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу: Консолідована версія Договору про функціонування Європейського Союзу – Протоколи – Додатки – Декларації, додані до Заключного акту Міжурядової конференції, яка прийняла Договір Лісабонська угода, підписана 13 грудня 2007р. *Офіційний журнал (Офіційний вісник ЄС)* С. 326, 26/10/2012. С. 0001–0390.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. /За заг. ред. проф. І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
3. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія. / Пер. Е. Причепій. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*. К.: Ваклер, 1996. С. 61–94.
4. European Parliament Resolution proposed by Mr. Fajardie on behalf of the Socialist Group on European social heritage, OJEC, n С 068, 14/03/1983, p. 114.
5. Vidmar-Horvat, K., Delanty, G. *Mitteleuropa and the European Heritage*. *European Journal of Social Theory*, 2008, № 10. P. 203–218.
6. Fontana, J. *The Distorted Path: A Reinterpretation of European History*. Oxford: Blackwell, 2005.
7. Осипова Н.П. Методологічні проблеми аксіологічного виміру правосвідомості і правової культури. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Випуск 40. Одеса : «Юридична література», 2008. С. 7–11.
8. Calligaro O. From 'European cultural heritage' to 'cultural diversity'? The changing core values of European cultural policy. *Politique européenne* 2014, №45/ 2014. P. 60–85.
9. Weymans W. A critical history Use of European values. Monograph. Online. July 2023. P. 95–123. DOI:10.1007/978-3-031-31364-6_3
10. Accession criteria: European Commission. *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR)*. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary_en#accession-criteria.
11. Carozza P. European-law The Editors of Encyclopaedia Britannica. On-line. <https://www.britannica.com/topic/European-law>
12. Максимов С.І. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3(58). С. 127–134.
13. Головатий С. Верховенство права: від доктрини до принципу. Книга друга. XLIII-LVI. с. 625–1276. ISBN 978-966-651-397-0.
14. Холод Ю.А., Затько Й. Парадигми правової держави: ретроспективний огляд. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 240–242.
15. Доповідь про правовладдя (дослідження № 512/2009). Ухвалено Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. № 10/ 2011. С. 168–184.
16. Рено Ф. *Правова держава. Дух і Літера*. 2006. № 15-16. С. 302–310.
17. Tuori K. Four Models of the Rechtsstaat. *Öffentliche oder private Moral?: vom Geltungsgrunde und der Legitimität des Rechts*; Festschrift für Ernesto Garzón Valdés / hrsg. Von Werner Krawietz und Georg Henrik von Wright. Berlin : Duncker & Humboldt, 1992. 486 p. ISBN 3-428-07435-1.
18. Коросташова І.М. Режим надзвичайного стану під час пандемії: механізм правового регулювання, як гарантія забезпечення дотримання принципу верховенства права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 6/2020, С. 31–40. DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2020.06.04>,
19. Dicey A.V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. London : MACMILLAN AND CO., LIMITED NEW YORK : THE MACMILLAN COMPANY, 1987, 480 p.
20. Бінгем Т. «Верховенство права». Лекція (16 листопада 2006 року). URL: <https://legalitas.com.ua/ua/ukr-t-bin%D2%91em-verhovenstvo-prava/>
21. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права. *Право України*. Науково-практичне фахове видання. 2010. № 3. С. 285.
22. Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Онщенко. К. : Юрнком Інтер, 2006. 688 с.
23. Venter F. Utilising Constitutional Values in Constitutional Comparison. *Constitution and Law IV: Developments in the Contemporary Constitutional State. Faculty of Law Potchefstroom University for Christian Higher Education*. 2000, P. 33–44.
24. Venter F. "A Hierarchy of Constitutional Values" Konrad Adenauer Stiftung Constitution and Law: Seminar Report III. Johannesburg. 1997
25. Коросташова І. М. Правові засади верховенства права в засновницьких договорах Європейського Союзу та міжнародному праві: політико-правовий та соціальний аспекти. *Слово Національної школи суддів*, №3(48) 2024 р. С. 62–73. doi 10.37566/2707-6849-2024-3(48)-5
26. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

CONSTITUTIONALLY LEGAL PROTECTION OF THE SOCIAL RIGHTS OF CITIZENS IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW

Кулініч О.О., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теорії держави та права

*Навчально-науковий інститут права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена висвітленню питання захисту соціальних прав громадян, умов які спричинили певні обмеження у зв'язку з введенням в дію правового режиму воєнного стану, впливу цих обмежень на конституційні права людини та громадянина в особливих умовах. На сьогоднішній день, на законодавчому рівні нашої держави закріплена певна система прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, втілення яких гарантує діяльність та розвиток держави на демократичних, соціальних та правових основах. Втім, конституційні права і свободи обдаровані найвищою юридичною силою, основна частина з яких, звичайно, не є абсолютними, адже їх здійснення може бути обмежене в законному порядку. Так, такі обмеження можуть стосуватись у питаннях захисту здоров'я населення, безпеки суспільства та держави, територіальної цілісності, прав і свобод громадян, забезпечення правопорядку і т.д. Але, аналізуючи та досліджуючи дане питання, авторами було приділено та сконцентровано увагу на ті випадки, які зосереджуються на питаннях щодо основних прав і свобод людини та громадянина в особливих умовах цих правових режимів, та розкриваються відповідно до статей Конституції України, основних законів, які врегулюють дане питання, а саме: «Про правовий режим воєнного стану». З огляду на події, що відбуваються у нашій державі, зазначені нормативні акти почали діяти та увійшли у свою законну силу на усій території нашої держави. У зв'язку з цим гостро постає питання про необхідність розробки та вдосконалення нормативно-правових актів, які належним чином будуть забезпечувати та захищати людину та громадянина нашої держави в умовах обмежень, як з практичної точки зору, так і з науково-теоретичної.

Ключові слова: конституційно-правовий захист, соціальні права громадян, правовий режим воєнного стану, Конституція України, адміністративно-правове забезпечення, Збройні сили.

The article is devoted to highlighting the issue of protecting the social rights of citizens, the conditions that caused certain restrictions in connection with the introduction of the legal regime of martial law, the impact of these restrictions on the constitutional rights of man and citizen in special conditions. Today, at the legislative level of our state, a certain system of rights, freedoms and obligations of man and citizen is enshrined, the implementation of which guarantees the activity and development of the state on democratic, social and legal foundation.

However, constitutional rights and freedoms are endowed with the highest legal force, the main part of which, of course, is not absolute, because their implementation can be limited in accordance with the law. Thus, such restrictions can concern issues of protecting the health of the population, security of society and the state, territorial integrity, rights and freedoms of citizens, ensuring law and order, etc. However, analyzing and researching this issue, the authors paid and concentrated attention on those cases that focus on issues of fundamental rights and freedoms of man and citizen in the special conditions of these legal regimes, and are disclosed in accordance with the articles of the Constitution of Ukraine, the basic laws that regulate this issue, namely: "On the legal regime of martial law."

In view of the events taking place in our country, the aforementioned regulatory acts have come into effect and entered into legal force throughout the territory of our country. In this regard, the question of the need to develop and improve regulatory and legal acts that will properly secure and protect the person and citizen of our country in conditions of restrictions, both from a practical point of view and from a scientific and theoretical one, is acutely raised.

Key words: constitutional and legal protection, social rights of citizens, legal regime of martial law, Constitution of Ukraine, administrative and legal support, Armed Forces.

Метою статті є комплексна правова характеристика механізму конституційно-правового захисту соціальних прав людини і громадянина в Україні в особливих умовах, зумовлених війною, аналіз рівня та якості правового регулювання конституційно-правового захисту соціальних прав та свобод, а також конституційно-правова характеристика теоретичних основ і практичного застосування механізму конституційно-правового захисту прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану в Україні.

Постановка проблеми. Військове вторгнення Збройних сил російської федерації в Україну докорінно змінило всі сторони українського суспільства та української держави.

Україна давно стала на шлях незалежного і демократичного розвитку, але внаслідок війни вона зіткнулася з абсолютно неочікуваними проблемами, її правова та нормативна система була недосвідченою, а зміни, які стихійно відбувалися внаслідок війни спричинили певні обмеження конституційних норм що було вимушеними діями з боку держави. З 24 лютого 2022 року в Україні діє воєнний стан, який запроваджено на всій території країни Указом Президента України та чітко визначає, що окремі конституційні права і свободи людини та громадянина можуть бути обмежені.

На ряду зі складною ситуацією геополітичних процесів в Україні в умовах війни, соціальна сфера є важливим державним напрямком, який сфокусований на захист в першу чергу не захищених категорій громадян, забезпечення соціального захисту військовослужбовців та їх сімей. Оскільки соціально орієнтована держава вирізняється високим рівнем соціального захисту населення, розвиненою соціальною політикою та значними соціальними виплатами як на державному, так і на регіональному рівнях, що і є основним завданням. Такий підхід до державної політики є основою соціальної стабільності й високого рівня життя громадян, але потребує значних витрат та ефективних управлінських рішень.

Військове вторгнення до України військами російської федерації радикально змінило всі аспекти життєдіяльності українського суспільства та Української держави. Виклики які постали перед Україною зумовили непередбачувані проблеми, що виявили недостатнє нормативно правове регулювання, відсутність кваліфікованих кадрів соціальної сфери які спроможні швидко вирішувати питання по запитам відповідних категорій громадян, недосконалість інформаційних баз даних що можуть швидко аналізувати та реєструвати запити для подальшого опрацювання, загальна картина виявилася неготовою повною мірою до стихійних змін, які принесла війна. Законодав-

ство про воєнний стан передбачає можливість обмеження деяких прав і свобод, що може торкатися і соціальних гарантій. Наприклад, можуть бути тимчасово призупинені деякі соціальні виплати або обмежена доступність до певних соціальних послуг. У тому числі воєнні дії можуть призводити до руйнування інфраструктури, що утрудняє надання соціальних послуг. Міграція населення, мобілізація та інші наслідки війни також впливають на необхідність соціальних прав.

Варто зазначити що пріоритетами оборони в умовах війни є той фактор, що держава змушена перенаправляти значні ресурси на оборону та безпеку, що може призводити до скорочення фінансування соціальної сфери, що спричиняє розподіл ресурсів нерівномірно через різний рівень ураженості різних регіонів.

Прогалини в законодавстві спричинює ситуацію за якої існуюче законодавство може не враховувати всіх особливостей воєнного стану, що створює правові прогалини.

Хочемо підкреслити, про наявність недостатньої адаптації до нових умов державного регулювання соціальної сфери, а законодавство потребує швидкої адаптації до нових реалій, що виникають під час війни.

Конституція України передбачає широкий спектр соціальних прав для громадян. Важливу роль у реалізації цих прав відіграє забезпечення соціальних прав різних незахищених категорій громадян в умовах війни, що є одним із ключових аспектів державного регулювання та компонентів соціальної системи держави. Незважаючи на значну увагу з боку держави та суспільства до питань соціального захисту, залишається відкритою проблема ефективного правового регулювання застосування інформаційних технологій у цій сфері.

З розвитком інформаційних технологій розвинені країни активно переходять до електронного документообігу та створення електронних реєстрів, що допомагає систематизувати інформацію, яка раніше зберігалась на паперових носіях. Це сприяє формуванню централізованої системи реєстрів, що дозволяє уникнути дублювання інформації та забезпечити доступ до неї для державних установ і фахівців, які приймають відповідні рішення. Для громадян наявність таких реєстрів спрощує процедуру отримання адміністративних послуг у соціальній сфері.

Світовий досвід свідчить, що впорядковані відносини у соціальній сфері не лише підвищують якість життя, але й впливають на формування позитивного ставлення громадян до держави та її управлінських процесів. Впровадження сучасних інформаційних технологій у систему соціального захисту дає можливість не тільки підвищити ефективність надання соціальних послуг, а й зробити ці послуги доступнішими для громадян.

У контексті євроінтеграційних процесів України актуальним є вивчення та узагальнення європейського досвіду щодо впровадження інструментів державного управління соціальними послугами. Це передбачає реформування національної системи інформаційного забезпечення соціальної сфери, гармонізацію та адаптацію її відповідно до європейських норм і стандартів. Усе це вказує на необхідність удосконалення адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у реалізації та захисті соціальних прав громадян в Україні. Така модернізація дозволить підвищити рівень надання соціальних послуг, зробить їх більш прозорими та доступними, що в результаті сприятиме забезпеченню соціальної стабільності та захисту прав громадян.

Переважає більшість інформаційних технологій та коло інформації, забезпечує реалізацію соціальних прав громадян, та циркулює в інформаційних ресурсах соціальної сфери, а саме до неї ми відносимо відомості: що дають можливість звернутись за державною соціальною допомогою на дітей; про соціальний статус громадянина; що містяться у свідоцтві про загальнообов'язкове дер-

жавне соціальне страхування, в пенсійному посвідченні, у електронній пенсійній справі; про інвалідність особи; про заробітну плату, сплачені страхові внески, розмір пенсії; про призначення житлових субсидій, соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям; про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Хочемо акцентувати увагу на концепції змісту та особливостей механізму адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у соціальній сфері через конкретизацію його ознак, елементів та формулювання авторського поняття як комплексу визначених правовими нормами взаємоузгоджених алгоритмів впливу на дії фізичних та юридичних осіб - учасників соціальних правовідносин, що забезпечується за допомогою інформаційних технологій та автоматизації процесів соціальної підтримки та захисту громадян.

Нажаль в умовах правового режиму воєнного стану, процес державного регулювання складний, тому спостерігається відсутність законодавчого регулювання системного підходу до висвітлення правового статусу суб'єктів реалізації, забезпечення та захисту соціальних прав громадян, а також співвідношення цих повноважень та інформаційних технологій. Важливим аспектом є необхідність законодавчого визначення правового статусу їх посадових осіб, повноваження відповідних служб, підрозділів щодо збору та обробки інформації категорій громадян яким передбачається соціальне забезпечення, особливості їх інформаційної взаємодії та відповідальність за порушення правил використанні соціальної інформації з Єдиної інформаційної системи соціальної сфери. Це дозволило б виокремити недоліки функціонування цих суб'єктів, запропонувати напрями удосконалення законодавства в частині їх інформаційної взаємодії в соціальній сфері та встановлення ефективних заходів впливу на порушників відповідних правил обігу соціальної інформації.

Отже, аналізуючи норми національного законодавства, можна зробити висновок, що встановлення повного переліку прав і свобод людини і громадянина на рівні Конституції України свідчить про те, що держава і національний законодавець у максимальному обсязі забезпечує виключний і переважний захист окремих прав і свобод. Водночас доцільно дослідити конституційно-правовий захист інших осіб, не передбачених ст. 64 Конституції України. З теоретичної точки зору також необхідно підкреслити, що обмеження, які встановлюються щодо відповідних конституційних категорій прав і свобод людини і громадянина, можуть бути застосовані лише за наявності:

- встановлювані обмеження повинні відповідати принципам верховенства права; обмеження мають застосовуватися виключно в порядку, встановленому конституційним законом;

- застосування обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснюється лише у випадках, коли існує об'єктивна і законна мета такого обмеження;

- ті, що встановлювані обмеження мають бути необхідними в демократичному суспільстві, передбачає пропорційне втручання держави в конституційні права і свободи членів суспільства [5].

Водночас слід звернути увагу на норми, які проаналізовано. Ст. 64 Конституції України, якою встановлено, що конституційні права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені: лише в обсязі та у випадках, передбачених Конституцією України; лише за виняткових умов, включаючи введення воєнного або надзвичайного стану в державі; тільки на певний період часу [1]. Додатково слід виокремити положення ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», з якого випливає, що обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина запроваджуються виключно у випадку існування загрози [2]. Можна перекопатися, що ті обме-

ження конституційних прав та свобод людини і громадянина, що запроваджені Указом Президента України від 24.02.2022 року та діють станом на сьогодні, є повністю легітимними, оскільки їх запровадження зумовлене існуванням об'єктивної воєнної загрози, повністю відповідають вимогам ст. 64 Конституції України.

Водночас Конституція захищає врегульовані її нормами права і свободи, які, однак, можуть бути обмежені, запровадивши на рівні конституційно-правових норм юридичну силу вищого рівня повноважень щодо їх обов'язкової дії обмежень, а також виключний порядок застосування цих обмежень встановлюється законом. Тому, з одного боку, Конституція України гарантує та гарантує обов'язковість відновлення протягом певного строку обмеженого обсягу конституційних прав і свобод людини і громадянина, а з іншого боку, Конституція забезпечує, що найімовірніше обмежене застосування цих прав може існувати лише у випадках, коли це передбачено законом, а також у випадках об'єктивної необхідності такого застосування. Крім того, слід зазначити, що всі обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, запроваджені в період дії воєнного стану в Україні, були здебільшого з метою соціальної безпеки, а також соціальної безпеки. сама держава від ворожих нападів і захоплення, а захищене суспіль-

ство і ефективна держава, цей механізм відіграє важливу роль в існуванні здатності держави забезпечувати і гарантувати всі конституційні права і свободи людини і громадянина в цілому.

Висновок. Сьогодні перед Українською державою постають нові виклики в усіх сферах життя суспільства, а тому правова система, яка є правовим регулятором суспільства, швидко змінюється та адаптується до умов сьогодення.

Для вирішення цих проблем необхідно забезпечити баланс між безпекою та правами людини. Обмеження прав і свобод повинні бути пропорційними та тимчасовими. Розробити ефективні механізми соціального захисту, шляхом розроблення та впровадження програми соціальної підтримки, спрямовані на захист найбільш вразливих категорій населення. Зміцнити правову систему. Потрібно забезпечити доступність правосуддя та ефективну роботу правоохоронних органів.

Залучати міжнародну допомогу. Міжнародна спільнота може надати значну допомогу у вирішенні гуманітарних проблем та відновленні соціальної інфраструктури.

Конституційно-правовий захист соціальних прав громадян в умовах воєнного стану є складним завданням, яке вимагає спільних зусиль держави, громадянського суспільства та міжнародної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президента України «Про впровадження правового режиму воєнного стану» № 64/2022 від 24.02.2022 р.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28.
3. Корнієнко М.В. права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 27–31.
4. Кулініч О. О. Гарантування прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні в умовах воєнного стану: загальна характеристика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 59–63.
5. Myroniuk R., Myroniuk S., Kuntsevych I. Features of public administration in the field of road infrastructure in Ukraine and taking into account the EU standards for its improvement. *Philosophy, Economics and Law Review* : Scientific journal. 2021. Vol. 1. P. 86–97.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

TRANSFORMATION OF PUBLIC AUTHORITIES OF UKRAINE IN THE PROCESS OF ACHIEVING INDEPENDENCE

Мацелюх І.А., д.ю.н.,
професорка кафедри службового та медичного права

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Бабяк Д.С., студент магістратури

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті здійснено комплексний аналіз трансформаційних процесів у системі органів публічної влади України протягом переходу від радянської моделі управління до розбудови незалежної держави. Досліджено вплив реформаторської політики М. Горбачова на демократизацію політичної системи СРСР, зокрема впровадження політики гласності та скасування монополії комуністичної партії на державну владу. Проаналізовано процес поступової децентралізації влади в СРСР, що призвів до посилення суверенітету союзних республік та зрештою – розпаду Радянського Союзу.

Значну увагу приділено дослідженню становлення системи органів публічної влади незалежної України після 1991 року. Детально розглянуто трансформацію виконавчої гілки влади від Ради Міністрів УРСР, яка була фактично виконавчим органом центральної влади СРСР, до формування самостійного Кабінету Міністрів України. Простежено еволюцію законодавчого органу – Верховної Ради України, її перетворення з формального органу затвердження рішень комуністичної партії на повноцінний парламент незалежної держави.

Окрему увагу в дослідженні приділено аналізу правового закріплення демократичних принципів організації державної влади, зокрема принципу поділу влади, який був вперше зафіксований у Декларації про державний суверенітет України. Висвітлено процес відходу від однопартійної системи та впровадження політичного плюралізму, проведення перших альтернативних виборів. Проаналізовано формування нової правової бази функціонування органів публічної влади через внесення змін до Конституції та прийняття нових законодавчих актів.

Ключові слова: трансформація органів публічної влади, демократизація, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, політична система, державне управління, публічне адміністрування.

The article provides a comprehensive analysis of transformational processes in Ukraine's public authority system during the transition from the Soviet governance model to building an independent state. The influence of M. Gorbachev's reform policy on the democratization of the USSR's political system is examined, particularly the implementation of glasnost policy and abolition of the Communist Party's monopoly on state power. The process of gradual decentralization of power in the USSR is analyzed, which led to strengthening the sovereignty of union republics and ultimately – the collapse of the Soviet Union.

Significant attention is paid to studying the formation of public authorities in independent Ukraine after 1991. The transformation of the executive branch from the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, which was effectively an executive body of the USSR central government, to the formation of an independent Cabinet of Ministers of Ukraine is examined in detail. The evolution of the legislative body – the Verkhovna Rada of Ukraine, its transformation from a formal body approving Communist Party decisions into a full-fledged parliament of an independent state is traced.

Special attention in the study is paid to analyzing the legal establishment of democratic principles of state power organization, particularly the principle of separation of powers, which was first recorded in the Declaration of State Sovereignty of Ukraine. The process of moving away from a one-party system and implementing political pluralism, conducting the first alternative elections is highlighted. The formation of a new legal framework for public authorities through constitutional amendments and adoption of new legislative acts is analyzed.

Key words: transformation of public authorities, democratization, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, political system, state governance, public administration.

В умовах російської збройної агресії проти України в інформаційному полі агресора можна почути про те, що Україна створена штучно і вона не є повноцінною державою. Дане твердження часто використовується засобами масової інформації північного сусіда з метою дискредитації України та її послаблення. Вивчення процесу становлення органів публічного адміністрування в Україні дозволяє прийти до висновку про хибність твердження про штучне створення України та мати засоби протидії в умовах ведення інформаційної війни. Задля формування власної політичної ідентичності важливо розглянути шлях, який пройшла Україна у сфері державотворення та виокремити тенденції розвитку органів публічної влади в Україні.

Досить незвичним є той факт, що, незважаючи на досить велику кількість праць, присвячених історії незалежної України, досліджень аналізу розвитку органів публічної влади в Україні досить мало. Питання становлення окремих гілок органів публічної влади в незалежній Україні висвітлювали такі автори як Утвенко В.В., Влащенко В.В., Луценко В.Р., Охотницька Н.А. та інші.

Метою даної статті є комплексний історико-правовий аналіз формування органів публічного управління в Україні, дослідження проблематики становлення органів публічної влади в Україні та визначення можливих шляхів удосконалення публічного адміністрування в Україні.

Впродовж сорока років Україна була частиною СРСР. З правової точки зору СРСР був єдиною союзною багатонаціональною державою, утвореною на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік з правом виходу з СРСР [1]. В реальності СРСР була централізованою, тоталітарною імперією, в якій союзні республіки *de facto* не мали можливості здійснювати самостійну державницьку політику. Ситуація почала змінюватися у 80-х роках ХХ ст. Варто наголосити, що у даній статті історичні постаті аналізуються лише з точки зору їх впливу на реформування органів публічної влади. Так, Михайло Горбачов усвідомлював критичний стан СРСР і усвідомлював потребу неминучої

чих змін. Однією з таких реформ була політика гласності. Її цілі – демократизація політичної системи, прозора система врядування, індивідуальна свобода громадян СРСР. Михайло Горбачов започаткував суспільну дискусію щодо тем, які за попередніх лідерів були табуовані, а їх обговорення жорстоко каралося [2].

Реформування СРСР продовжилось. 7 лютого 1990 року скасовано шосту статтю радянської конституції, згідно з якою КПРС займала «керівну та направляючу роль» у радянській політичній системі. Протягом 1990 року в усіх радянських республіках відбулися парламентські вибори. У шести з них компартія зазнала поразки. Республіки почали оголошувати декларації суверенітету [2].

17 березня 1991 року відбувся референдум про майбутній устрій радянського Союзу. На той час серед владних еліт СРСР панувала думка, що держава має стати федерацією на зразок США чи ФРН з широкою автономією радянських республік. Тоді мало хто передбачав швидкий розпад СРСР, однак група реакціонерів, які назвали себе ДКНС, спробувала зберегти союз силою і влаштувала у Москві путч. Спроба державного перевороту зазнала невдачі через активну протидію громадян [2]. Ці події посилювали національні рухи у радянських республіках, внаслідок чого місцеві еліти усвідомили неможливість подальшого існування СРСР. Як наслідок, колишні республіки почали проголошувати незалежність.

24 серпня 1991 року Україна проголосила власну незалежність. Нові реалії поставили перед суспільством завдання розбудови нової держави. Серед першочергових завдань була потреба у формуванні власних збройних сил та системи управління ними, створенні правоохоронних органів, розробці правової системи, яка мала замінити чинне на той час законодавство УРСР, встановленні дипломатичних відносин з іншими державами, адже міжнародне визнання є однією з найважливіших форм легітимації державної влади [3, с. 25]. Паралельно Україна розбудовувала систему органів публічного адміністрування.

Важливо розуміти, що у СРСР не було офіційного розподілу органів влади на законодавчу, виконавчу та судову, проте такий розподіл було закріплено в Декларації про державний суверенітет України [4]. Цей факт підкреслює зрілість політичної свідомості українців та є важливим аспектом у вивченні вітчизняної історії держави та права, адже засвідчує, що Україна стала незалежною державою саме через цілеспрямовані дії її майбутніх громадян.

З проголошенням незалежності розпочався період розбудови власної системи публічного управління. Показовим прикладом такої розбудови є трансформація виконавчої влади. З березня 1946 року найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади в УРСР була Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки, яка фактично була продовженням органів виконавчої влади СРСР у союзних республіках та не могла самостійно ухвалювати рішення, а лише виконувала державно-владні розпорядження загального керівництва СРСР. Після ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України повноваження Ради Міністрів УРСР значно розширилися, і вона розпочала провадження більш самостійної політики. У квітні 1991 року Раду Міністрів УРСР було реорганізовано в Кабінет Міністрів. Після проголошення незалежності Уряд продовжив функціонувати, відповідно до Конституції Української РСР 1978 року (з наступними змінами і доповненнями), Закону УРСР від 13 травня 1991 року «Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР», постанов ВР УРСР «Про структуру державного управління Української РСР» від 18 квітня 1991 року, «Про порядок введення

в дію Закону Української РСР» від 13 травня 1991 року та «Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР» [5]. Надалі в Україні відбувався процес законотворення та визнання законодавчих актів УРСР нечинними, що сприяло становленню вітчизняного адміністративного права.

Особливої уваги заслуговує становлення законодавчої влади в Україні. Згідно з Конституцією Української РСР 1937 року, найвищим органом державної влади в УРСР було проголошено Верховну Раду УРСР. Перша сесія новообраної Верховної Ради УРСР відбулася 25–28 липня 1938 року. Відтоді до найвищого органу державної влади республіки протягом одинадцяти скликань громадяни на основі загального, рівного і прямого права обирали спочатку (з 1938 року) одного депутата на сто тисяч населення, а пізніше (з 1978 року) – 650 народних депутатів від блоку комуністів і безпартійних. У системі тоталітарного ладу фактично виборів не було, оскільки для голосування висувався лише один кандидат, а результати були заздалегідь визначені. Незворотні суспільні зміни і наростання проблем змусили комуністичну владу послабити режим, і навесні 1989 року відбулися вибори депутатів, на яких уперше за комуністичної влади на одне місце претендувало кілька кандидатів [6].

Проголошення Декларації про державний суверенітет України продовжило процес трансформації Верховної Ради УРСР. Було визначено, що від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не могли виступати від імені всього народу України [6]. Ці зміни закріпили відхід від монополії комуністичної партії та утвердили суспільну й політичну багатоманітність, що відіграло ключову роль у процесі становлення незалежної України.

Після ухвалення 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України та його схвалення на Всеукраїнському референдумі Верховна Рада УРСР стала Верховною Радою України. Згодом парламент вніс численні зміни до Конституції УРСР (від 1991 року – Конституції України), які сприяли демократизації суспільного та політичного життя в державі. Верховна Рада України здійснювала активну законотворчу діяльність для створення принципово нових правових засад організації державного і суспільного життя, проведення реформ з інтеграції України у світову ринкову економіку. Отже, Верховна Рада України пройшла тривалий шлях від органу влади УРСР, який виконував вказівки всеозного керівництва, до законодавчого органу незалежної України, що юридично закріпив прагнення українського народу до незалежності.

Таким чином, ключовим етапом становлення української державності стало ухвалення Декларації про державний суверенітет України, яка вперше закріпила принцип поділу влади та заклала фундамент для подальшої розбудови демократичної системи управління. Трансформація виконавчої влади від Ради Міністрів УРСР до Кабінету Міністрів України та еволюція Верховної Ради від формального органу до повноцінного парламенту засвідчили послідовний перехід від радянської моделі до незалежної системи публічного управління.

Важливим здобутком стало впровадження політичного плюралізму та проведення перших виборів, що дозволило сформувати легітимні органи влади незалежної України. Створення власної правової бази, реорганізація системи державного управління та формування нових державних інститутів відбувалися в складних умовах перехідного періоду, проте заклали основу сучасної системи публічної влади України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік : від 07 жовтня 1977 р. № п0001400-77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>
2. Фолтинова К. Розпад СРСР: як це було. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozpad-srsr-yak-tse-bulo/31505499.html>
3. Омарова А. А. Розбудова української держави після прийняття акту проголошення незалежності України. *Право і суспільство*. 2017. № 2(2) URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/466cd0c9-be9c-4451-9e23-ab67256b316d/content>
4. Декларація про державний суверенітет України : від 16 липня 1990 р. №55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
5. Толстоухов А. В. Кабінет Міністрів України. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. 528 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=KMU>
6. Гавриш С. Б. *Верховна Рада України*. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Verkhovna_Rada_Ukrainy

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НЕДОЛІКІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

PROBLEMATIC ISSUES OF INTERACTION BETWEEN STATE AUTHORITIES AND LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES: WAYS TO OVERCOME SHORTCOMINGS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Стешенко Т.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Голуб А.С., студентка II курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стрельник В.В., студентка II курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Поняття «взаємодія» у науковій літературі визначається як організаційні, комунікативні, технічні, управлінські зв'язки, які встановлюються між елементами системи управління. Це поняття широко використовується у різних галузях суспільних, правничих, управлінських наук. У науковій статті розглянуто ряд актуальних питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування, як спеціального виду управлінських правових відносин, роль яких полягає у вирішенні спільних завдань та цілей, на засадах рівності та оптимального співвідношення інтересів у сфері державного та муніципального управління, які виражаються у поєднанні ресурсів, узгодженні та координації дій учасників цих відносин. Актуальність дослідження даної теми на сьогодні є досить важливим етапом, який полягає в тому, що розширенню демократичної основи державної влади сприяє взаємодія органів державної влади з органами місцевого самоврядування, що в свою чергу забезпечує реалізацію конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами. Розвиток суспільних інтересів забезпечує саме ця взаємодія, що в певній мірі сприяє розвитку демократичного суспільства, а отже забезпечує стабільний, стійкий розвиток держави і суспільства. У статті розглянуто досвід Української держави та зарубіжних держав щодо організації місцевого самоврядування, який свідчить про тісний взаємозв'язок та взаємозалежність саме управлінських і державних засад. При дослідженні даного питання також було звернено увагу на загальні політико-правові, духовно-культурні, соціально-економічні основи, які є підґрунтями для побудови української держави та місцевого самоврядування. Розглянуто закріплення на законодавчому рівні принципів організації й діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в особливості: гласність, законність, народовладдя, виборність представницьких органів, їхня незалежність і самостійність один від одного, а також від суспільних об'єднань, оптимальне поєднання централізації й децентралізації.

У ході дослідження встановлено, що реформа децентралізації влади в Україні – це певне відображення внутрішньої правової та інституційної системи врядування всередині держави, а також рівня дотримання прав і свобод людини. Слід зазначити, що актуальність цієї статті зумовлена передусім тим, що місцеве самоврядування визнано одним із найефективніших інструментів народовладдя, а Україна, як держава з європейським вектором розвитку, прагне перейти до нової, більш досконалої моделі організації її суспільно-політичного та економічного життя.

У сучасному світі, де глобалізація та розвиток інформаційних технологій активно впливають на всі сфери суспільного життя, ефективність взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування стає ключовим чинником у забезпеченні та подальшому розвитку Української держави.

Ключові слова: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, муніципальне управління, демократичне суспільство.

The concept of 'interaction' in the scientific literature is defined as organisational, communicative, technical and managerial relations established between the elements of the management system. This concept is widely used in various fields of social, legal and administrative sciences. The article examines a number of topical issues of interaction between public authorities and local self-government bodies as a special type of administrative legal relations, the role of which is to address common tasks and goals, on the basis of equality and optimal balance of interests in the field of state and municipal administration, which are expressed in the combination of resources, harmonisation and coordination of actions of the participants to these relations. The relevance of the study of this topic today is quite an important stage, since the expansion of the democratic basis of state power is facilitated by the interaction of state authorities with local self-government bodies, which in turn ensures the exercise of the constitutional right of citizens to participate in the management of public affairs. The development of public interests is ensured by this interaction, which to a certain extent contributes to the development of a democratic society, and thus ensures the stable, sustainable development of the state and society. The article examines the experience of the Ukrainian State and foreign countries in organising local self-government, which demonstrates the close interconnection and interdependence of the administrative and state principles. The study of this issue also drew attention to the general political, legal, spiritual, cultural, socio-economic foundations that are the basis for building the Ukrainian state and local self-government. The author examines the principles of organisation and operation of public authorities and local self-government bodies, in particular: transparency, legality, democracy, election of representative bodies, their independence and autonomy from each other and from public associations, and the optimal combination of centralisation and decentralisation.

The study found that the decentralisation reform in Ukraine is a certain reflection of the internal legal and institutional system of governance within the state, as well as the level of respect for human rights and freedoms. It should be noted that the relevance of this article is primarily due to the fact that local self-government is recognised as one of the most effective instruments of democracy, and Ukraine, as a state with a European vector of development, is seeking to move to a new, more advanced model of organising its socio-political and economic life.

In today's world, where globalisation and the development of information technology actively influence all spheres of public life, the effectiveness of interaction between public authorities and local self-government bodies is becoming a key factor in ensuring the further development of the Ukrainian state.

Key words: public authorities, local self-government bodies, municipal administration, democratic society.

Постановка проблеми. Взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування є однією із центральних та найактуальніших проблем територіальної організації влади в Україні.

У науковій статті основна увага приділяється проблематиці взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, розглядаються проблемні питання їх подальшої роботи, модернізація та реформування органів місцевого самоврядування. Також досліджується питання децентралізації влади, їх недоліки та прогалини.

Слід зауважити, що на практиці існує низка проблем, пов'язаних з діяльністю органів місцевого самоврядування. Проблемний характер має і система взаємовідносин цих органів з органами виконавчої влади на місцях. Подолання цих проблемних питань має стати одним з основних напрямків подальшої розбудови місцевого самоврядування в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На дослідження основних питань взаємодії органів місцевого самоврядування спрямована достатня велика база наукових робіт, теоретиків права, конституціоналістів серед них: І.І. Бодрова, С.В. Болдрів, П.М. Любченко, О.Ю. Лялюк, О.Г. Остапенко, М.О. Петришина, С.Г. Сербогіна, В.О. Сербогін та інші науковці.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснення аналізу чинного законодавства, що регулює питання взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також проектів нормативно-правових актів у відповідній сфері, вивчення практики його застосування; виокремлення позитивних та негативних наслідків можливого правозастосування.

Визначення поняття, правового забезпечення та форм взаємодії органів державної влади з органами місцевого самоврядування, аналіз основних проблем та шляхів вдосконалення взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи питання взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування, необхідно, насамперед, визначити саме поняття «взаємодія». Сучасний тлумачний словник української мови визначає взаємодію як взаємозв'язок між предметами у дії, їх взаємовплив; а також він визначається, як погоджена дія, бо ж взаємодопомога [1].

Взаємодію між органами державної влади та органами місцевого самоврядування можна визначити як спільну діяльність у межах встановленої законодавством компетенції з метою виконання покладених на них повноважень та здійснення контролю за дотриманням законності, прав і свобод людини і громадянина [2].

Взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування передбачає співпрацю та координацію дій між державними та місцевими органами влади задля ефективного управління.

Взаємодія гарантує ефективність місцевої політики, сприяючи вирішенню питань місцевого значення, реалізації державних завдань (зміцнення конституційних основ народовладдя, забезпечення інтересів громадян і суспільства в цілому тощо) [3].

Проводячи оцінку взаємодії місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування та іншими органами державної влади відмітимо, що переважно такі взаємовідносини класифікують таким чином:

1. За сферами діяльності: економічні, фінансові, соціальні, ресурсні, інфраструктурні, силові.

2. За кількістю органів публічної влади, що беруть участь у взаємодії: двосторонні (за участю двох органів публічної влади) та багатосторонні (за участю трьох і більше органів публічної влади).

3. За ступенем участі суб'єктів: активні (в основу покладено принцип рівності учасників, коли наявна можливість ведення активного діалогу за схемою «питання-відповідь»

без затримання у часі), пасивні (ініціатором дій виступає одна зі сторін, а інша залишається пасивним суб'єктом процесу, дозволяючи використовувати свої ресурси, не беручи при цьому безпосередньої участі) та пасивно-активні.

4. За характером зв'язків: формальні, неформальні (не оформлені документально).

5. За регулярністю здійснення: регулярні та разові.

6. За термінами: короткострокові, середньострокові та довгострокові.

7. Залежно від об'єкта: інформаційні, міжфункціональні, програмні, міжгалузеві, документарні, кадрові.

8. Залежно від способу досягнення остаточного результату перебування органів публічної влади у відносинах: субординаційні, координаційні та реординаційні відносини [2].

О.Ю. Лялюк стверджує, що «з урахуванням правового статусу суб'єктів взаємодії у наукових джерелах запропоновано декілька різних підходів до класифікації форм взаємовідносин між органами місцевого самоврядування та різними державними органами, найбільш прагматичним серед яких слід визнати поділ на інформаційні, організаційні (інституційні), матеріально-фінансові, контрольні. Інколи ці форми конкретизуються та, зокрема, виділяються такі: а) координація зусиль у рамках виконання обласних програм, б) розроблення та реалізація комплексних (обласної, міських та районних) програм профілактики правопорушень, спільних заходів щодо мінімізації злочинного впливу на дітей та молодь, інших заходів, спрямованих на підвищення ефективності боротьби зі злочинністю, в) проведення спільних рейдів, профілактичних заходів, спрямованих на виявлення та припинення кримінальних правопорушень, г) участь у нарадах тощо» [4].

Досліджуючи взаємозв'язок між органами виконавчої влади різних рівнів, встановлено, що реформа децентралізації значно розширила та оптимізувала повноваження органів місцевого самоврядування. При цьому, основним принципом взаємодії виконавчих органів різного рівня є те, що державні органи виконавчої влади, їх посадові особи більше не мають права втручатися в законну діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування, а також вирішувати питання, віднесені Конституцією України та іншими законами до повноважень органів та посадових осіб місцевого самоврядування, крім випадків виконання делегованих їм радами повноважень, та в інших випадках, передбачених законом [2].

Принципи такої взаємодії є основоположними, керівними орієнтирами діяльності суб'єктів, що безпосередньо впливають на зміст їх діяльності та функціонування. До основних принципів взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування можна віднести: самостійність органів місцевого самоврядування у питаннях їх компетенції (принцип автономії); чітке розмежування повноважень (принцип юридичної визначеності та законності); співпраця при вирішенні питань, що належать до спільної компетенції (принцип координації) [5]; принцип децентралізації; принцип субсидіарності (передача публічних повноважень на максимально наближений до населення рівень, за умови, що він спроможний ефективно виконувати цю функцію) [6]; принцип прозорості та підзвітності; взаємне делегування повноважень.

Загалом принципи взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування діалектично пов'язані між собою і складають систему, тому мають втілюватися тільки в комплексі [7].

Наразі в Україні існує змішана система територіальної організації влади, за якою управління на регіональному рівні здійснюється як органами місцевого самоврядування (обласними та районними радами), так і органами державної виконавчої влади (обласними та районними державними адміністраціями), що обумовлює необхідність координації їх діяльності [8, с. 188].

Основні засади взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування закріплені в Конституції України, Законах України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про службу в органах місцевого самоврядування», та Європейській хартії місцевого самоврядування, що була ратифікована Україною 15.07.1997 р.

Державна влада та місцеве самоврядування знаходяться в тісній взаємодії та взаємовпливі, обумовлених не лише їх інтегрованістю в більш велику систему публічної влади, але й намаганням їх як цілих систем пристосувати соціально-політичне середовище до потреб свого існування та розвитку. Взаємодія державної влади і місцевого самоврядування як підсистем публічної влади має декілька підвалин. По-перше, в силу конституційних положень вони мають єдине джерело владних повноважень – народ, що дає підстави деяким науковцям стверджувати про їх соціально-політичну єдність. По-друге, взаємодія державної влади та місцевого самоврядування визначається певною умовністю виділення кола справ, віднесених до відання місцевого самоврядування – питань місцевого значення. Будь-яке загальне питання є в той же самий час і місцевим для кожної окремої території, і, навпаки, у вирішенні багатьох місцевих питань існує загальнодержавний інтерес [2].

Тому, органи державної влади починають більш активно використовувати різноманітні форми співробітництва, консультацій та інших координаційних дій з органами місцевого самоврядування з метою вироблення найефективніших механізмів для здійснення державної політики у галузі місцевого й регіонального розвитку. До них, зокрема, відносяться такі заходи як: утворення спеціальних органів для реалізації спільних програм, проведення координаційних нарад та засідань, проведення спільних дій з комплексних питань і планування з розподілом обов'язків між учасниками їх реалізації [9]. Варто зауважити, що ключову роль у забезпеченні взаємодії з органами місцевого самоврядування відіграють місцеві державні адміністрації (п. 6 ч. 1 ст. 119 Конституції України).

Частина 2 статті 35 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» прямо передбачає взаємодію місцевих державних адміністрацій з органами місцевого самоврядування як основний принцип роботи місцевих державних адміністрацій. Основні форми взаємодії закріплені у частині 5 статті 35 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» де зазначено, що для здійснення спільних програм місцеві державні адміністрації й органи місцевого самоврядування можуть укладати договори, створювати загальні органи й організації.

Частина 1 статті 14 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» визначає за місцевими державними адміністраціями можливість здійснювати повноваження місцевого самоврядування, за умови делегування їх певними радами, що, в свою чергу, відіграє важливу роль в оптимальній взаємодії органів та підвищує ефективність виконання певних покладених на них функцій. Проте, це положення деякою мірою суперечить Європейській хартії місцевого самоврядування, адже Європейська хартія місцевого самоврядування визначає виключність повноважень місцевого самоврядування одним із головних принципів. Натомість доцільним є вдосконалення порядку делегування повноважень органам місцевого самоврядування вищого рівня відповідно до адміністративно-територіального поділу [10].

Аналізуючи положення Закону України «Про місцеві державні адміністрації», варто звернути увагу, що при врегулюванні повноважень в окремих галузях (соціально-економічного розвитку, бюджету та фінансів тощо), законодавець чітко закріплює аспекти взаємодії органів, що слугує передумовою для злагодженої роботи та має на

меті забезпечити відсутність конфліктів при безпосередній реалізації органами своїх повноважень.

У процесі співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування виникають проблеми. Серед основних проблем взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування можна виділити такі як: 1) неузгодженість у розподілі повноважень; 2) недостатнє фінансування місцевих органів; 3) політична суперечність між рівнями влади; 4) різний рівень професіоналізму та кваліфікації; 5) недостатня інформованість та комунікація; 6) використання ресурсів для реалізації державних програм.

Розглянемо детальніше наведені проблеми взаємодії органів державної влади з органами місцевого самоврядування та шляхи подолання наведених недоліків.

1. **Неузгодженість у розподілі повноважень.** Зміст проблеми неузгодженості у розподілі (розмежуванні) повноважень полягає у дублюванні функцій і повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування. Однією з причин є те, що, згідно з Конституцією, районні та обласні ради визначаються як органи місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад (ч. 4 ст. 140 Конституції України), проте без власних виконавчих органів. Внаслідок цього, свої функції відповідні ради делегують місцевим державним адміністраціям. Це призводить до непорозуміння і суперечностей у здійсненні державної політики на місцях, а також створює можливості для зловживань або неефективного використання ресурсів. Також це простежується під час реалізації органами місцевого самоврядування державних програм без належної координації з державними адміністраціями [6]. Рішенням цієї проблеми є внесення змін до законодавства для чіткого визначення повноважень місцевих органів. Проте, більш дієвим шляхом може бути вирішення подібних суперечностей шляхом судового розгляду [11]. Органи влади на місцях можуть також направляти подання до Конституційного Суду України щодо тлумачення норм, що визначають компетенцію відповідних органів влади [12].

2. **Недостатнє фінансування місцевих органів.** Проблема недостатнього фінансування місцевих органів криється у нестачі ресурсів місцевого бюджету для реалізації важливих соціальних проектів. Це особливо актуально для малих і середніх міст або територіальних громад, де основні доходи складаються з податків, що збираються на місцевому рівні. Можна навести такий приклад: підприємство знаходиться в одній області, але доходи від податків йдуть до центрального бюджету, при тому не забезпечуючи розвиток місцевої інфраструктури. Вирішення проблеми є запровадження децентралізації та більшої фінансової автономії.

3. **Політична суперечність між рівнями влади** є ще однією проблемою, яка полягає у взаємодії між державними органами та органами місцевого самоврядування, що може ускладнюватися через політичну різницю між центральною владою та місцевими керівниками, особливо в умовах політичної конкуренції або регіональних відмінностей у пріоритетах. Це може призводити до конфліктів і блокування важливих ініціатив. Вирішенням цього питання є налагодження ефективного політичного діалогу між органами влади, зокрема через робочі групи чи міжвідомчі комісії, створення національних та регіональних платформ для комунікації, де можуть обговорюватися суперечливі питання та досягатися компроміси.

4. **Різний рівень професіоналізму та кваліфікації.** В багатьох випадках місцеві чиновники не мають достатнього досвіду або знань для реалізації державних ініціатив. Це особливо помітно у невеликих громадах, де працівники місцевих рад не завжди можуть ефективно здійснювати управлінські функції. Рішенням є інвесту-

вання у кадровий потенціал місцевої влади, впровадження програм навчання для працівників місцевих органів влади, навчання і перепідготовка кадрів, розвиток системи професійного навчання як через державні програми навчання, так й обміни з міжнародними партнерами.

5. Недостатня інформованість та комунікація. Проблеми низької інформованості та комунікації між рівнями влади можуть призвести до затримок у виконанні важливих державних програм. Наприклад, в деяких областях виникають проблеми з реалізацією програм, що фінансуються з державного бюджету, через недостатнє інформування та координацію між місцевими органами та міністерствами. Вирішення полягає у впровадженні електронних платформ для обміну інформацією між місцевими органами та центральною владою. Наприклад, система Електронного уряду вже є важливим інструментом для покращення комунікації між органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

6. Використання ресурсів для реалізації державних програм. Місцеві органи не завжди можуть правильно використати фінансові ресурси, надані для реалізації національних програм, через низький рівень управлінської компетенції або технічну неспроможність. Вирішенням є підвищення контролю з боку центральних органів влади та надання технічної допомоги місцевим органам.

Перспективи розвитку взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні передбачають подальшу децентралізацію, зміцнення фінансової та адміністративної автономії місцевих органів, а також підвищення ефективності управління на всіх рівнях влади. Нагальною необхідністю для здійснення цього є:

1. Завершення та вдосконалення децентралізації. Перспектива полягає в продовженні реформи децентралізації, яка була розпочата в 2014 році, і в завершенні процесу передачі повноважень та ресурсів на місце. Оскільки багато громад вже отримали значну автономію в управлінні своїми фінансами та реалізації програм, подальше зміцнення їхніх можливостей дозволить досягти більш збалансованого розвитку територій [6]. У перспективі може бути досягнута більша незалежність місцевих бюджетів, зменшення залежності від центрального фінансування і розширення місцевих доходів. Також важливо далі вдосконалити правове регулювання, щоб чітко розмежувати сфери відповідальності між центральною і місцевою владою.

2. Розвиток електронного уряду та цифрових технологій. Оскільки цифровізація стає ключовим фактором ефективного управління, розвиток електронного уряду є важливою перспективою для підвищення прозорості та ефективності взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Впровадження більш ефективних платформ для обміну даними між органами влади та з громадянами дозволить знизити бюрократичні бар'єри та пришвидшити прийняття рішень.

3. Покращення міжвідомчої координації та співпраці. Потрібно сприяти налагодженню кращої координації між центральною і місцевою владою через: а) створення постійно діючих комісій для обговорення ключових питань, що стосуються розвитку регіонів, а також дозволить знизити ризики політичних і адміністративних конфліктів; б) налагодження системи електронного документообігу; в) регулярні зустрічі представників центральної і місцевої влади, що допоможуть зменшити неузгодженість у розподілі ресурсів та виконанні державних програм.

4. Покращення правового забезпечення та зменшення бюрократичних бар'єрів. Важливо продовжити реформу системи державного управління для зменшення бюрократії та забезпечення гнучкості у взаємодії між органами влади. Удосконалення законів, що регулюють відносини між державними органами та органами місцевого самоврядування, для забезпечення більшої прозорості, підзвітності та ефективності.

Розгляд зарубіжного досвіду взаємодії державних органів та органів місцевого самоврядування є важливим елементом для аналізу та вдосконалення управлінських практик в Україні. Багато країн мають різні моделі цієї взаємодії, що залежить від традицій, політичних структур та адміністративних систем.

Німеччина є прикладом федеративної держави, де взаємодія між державними органами та органами місцевого самоврядування регулюється Конституцією. Федеративна система дозволяє землям (штатам) мати власні конституції та управлінські структури, що взаємодіють з федеральними органами. У Німеччині органи місцевого самоврядування мають значну фінансову автономію через систему податків та субвенцій від федерального уряду. Місцеві органи влади мають право брати участь у національній політиці через участь у федеральних органах, таких як Федеральна рада (Bundesrat) [13].

Франція, хоч і є унітарною державою, у 1980-х роках почала процес децентралізації, надаючи більші повноваження регіональним та місцевим органам самоврядування. Місцеві органи мають значну самостійність у питаннях освіти, транспорту та економічного розвитку, однак основні фінансові ресурси надаються з центрального уряду через систему трансфертів. Місцеві органи мають обов'язок консультуватися з центральними органами в питаннях, що мають загальнодержавне значення [14, 15].

Швеція є прикладом скандинавської моделі децентралізованої держави, де органи місцевого самоврядування мають значну автономію в управлінні соціальними послугами та економікою. Місцеві органи самоврядування в Швеції мають право стягувати податки, що дозволяє їм мати стабільне фінансування для надання місцевих послуг. Взаємодія між державою та місцевими органами відбувається через регулярні консультації та спільні ініціативи для забезпечення національних стратегій на місцевому рівні [13].

США мають федеративну систему, в якій взаємодія між федеральними та місцевими органами зосереджена на чітко визначених повноваженнях. Місцеві органи влади мають право стягувати податки, але значну частину фінансування вони отримують через федеральні гранти та субсидії. Місцеві органи беруть участь у реалізації федеральних програм через механізм «федерально-державно-місцеве партнерство», що забезпечує ефективне використання ресурсів на різних рівнях.

Зарубіжний досвід свідчить, що успішна взаємодія між державними органами та органами місцевого самоврядування ґрунтується на децентралізації, фінансовій автономії місцевих органів та чіткій координації національних та місцевих ініціатив.

Висновок. Взаємодія органів державної влади з органами місцевого самоврядування є одним із ключових аспектів ефективного управління та реалізації функцій держави. Вона визначається як регламентована законодавством спільна діяльність органів публічної влади, що спрямована на мобілізацію, кооперацію зусиль з метою узгодженого виконання покладених на них повноважень й ефективного управління на регіональному рівні. Положення нормативно-правових актів, що регулюють взаємодію органів державної влади та місцевого самоврядування свідчать про автономність та самостійність органів місцевого самоврядування, що, в свою чергу, не виключає взаємодії між цими органами з метою поєднання та ефективного забезпечення місцевих та державних інтересів.

Подальшого дослідження потребує питання вдосконалення та розроблення нових форм взаємодії органів державної влади з органами місцевого самоврядування, що відповідатимуть потребам подальшого розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Взаємодію між органами державної влади та органами місцевого самоврядування можна визначити як спільну

діяльність у межах встановленої законодавством компетенції з метою виконання покладених на них повноважень та здійснення контролю за дотриманням законності, прав і свобод людини і громадянина. Для вирішення конкретно визначених проблем можуть прийматися нові нормативно-правові акти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / Уклад. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник; за заг. ред. В. В. Дубінінського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2011. 784 с. URL: <https://archive.org/details/suchasnyi2011/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 23.12.2024).
2. Джус П. С. Механізми взаємодії органів державної виконавчої влади з органами місцевого самоврядування. *Наукові пошуки молоді у XXI столітті. Інноваційні пріоритети у розвитку економіки та менеджменту*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 30 жовт. 2024 р.). Біла Церква: БНАУ, 2024. С. 166–169. URL: <https://science.btsau.edu.ua/sites/default/files/tezy/tezy-econ-30.10.24.pdf#page=166> (дата звернення: 23.12.2024).
3. Оленев Д. Г. Адміністративно-правове регулювання діяльності органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2023. № 39. С. 436–443. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1120/979> (дата звернення: 23.12.2024).
4. Лялюк О. Ю. Деякі питання взаємовідносин органів та посадових осіб місцевого самоврядування з органами внутрішніх справ, прокуратури, Служби безпеки, судовими органами та органами юстиції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. № 31. С. 61–74. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/12183> (дата звернення: 23.12.2024).
5. Самойленко Л. Я. Демократичні принципи взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2015. № 2 (13). С. 181–187. URL: <http://biblio.umfs.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/1390/1/27.pdf> (дата звернення: 23.12.2024).
6. Бодрова І. І. Проблеми імплементації європейських стандартів у сфері компетенції місцевого самоврядування в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. пр. Харків : Право, 2019. Вип. 38. С. 26–48. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19081/1/26-48.pdf> (дата звернення: 23.12.2024).
7. Живодьор К. Взаємодія місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в Україні: проблеми та шляхи вирішення. URL: <https://naub.oa.edu.ua/vzaemodiya-mistsevuyh-derzhavnyh-administratsij-ta-orhaniv-mistsevoho-samovryaduvannya-v-ukrajini-problemy-ta-shlyahy-jih-vyrishennya/> (дата звернення: 23.12.2024).
8. Челомбїтко Л. В. Правові основи взаємодії державної влади та місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації*: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. семінару, м. Харків, 14 жовт. 2016 р. Харків, 2016. С. 187–190. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11523/1/Chelombitko.pdf> (дата звернення: 23.12.2024).
9. Бондарчук Л. В., Урбанович В. А. Взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування: правові й функціональні аспекти. *Науковий огляд*. 2015. №11 (21). С. 1–9. URL: <file:///E:/Downloads/650-2699-1-PB.pdf> (дата звернення: 23.12.2024).
10. Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування у межах нової системи територіальної організації влади в Україні. Аналітична доповідь. / заг. ред. Г. В. Макаров. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2011. 54 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-06/Vzayemodiya-00350.pdf> (дата звернення: 23.12.2024).
11. Малик Я. Й. До питання про взаємодію органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні. *Ефективність державного управління*. 2015. № 43. С. 295–302. URL: file:///E:/Downloads/efdu_2015_43_39.pdf (дата звернення: 23.12.2024).
12. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави: конституційно-правовий аспект. *Право України*. 2003. № 4. С. 12–17.
13. Любченко П. М., Смоляр О. А. Зарубіжний досвід організації контролю у сфері місцевого самоврядування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. пр. Харків, 2015. № 29. С. 18–31. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12180/1/Lubchenko_Smolug_18-31.pdf (дата звернення: 23.12.2024).
14. Петришина М. О., Колодяжний О. О. Зарубіжний досвід реформування місцевого самоврядування: на прикладі Франції та Польщі. *Молодий вчений*. 2016. № 1(28). Ч. 2. С. 47–51. URL: [file:///E:/Downloads/molv_2016_1\(2\)_12.pdf](file:///E:/Downloads/molv_2016_1(2)_12.pdf) (дата звернення: 23.12.2024).
15. Полянська Я. В. Зарубіжний досвід формування ефективної моделі взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування на прикладі Французької Республіки. *Аспекти публічного управління*. 2019. Т. 7 № 12 С. 38–48. URL: file:///E:/Downloads/arlpur_2019_7_12_6.pdf (дата звернення: 23.12.2024).

ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ЧОМУ БЮДЖЕТ ВТРАЧАЄ МІЛЬЙОНИ?

INDEXATION OF MILITARY PERSONNEL'S SALARIES WHY IS THE BUDGET LOSING MILLIONS?

Халимон С.І., д.ю.н., професор,
заступник начальника кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Сівіцкас І.Д., начальник сектору внутрішньої безпеки
відділу внутрішньої та власної безпеки по 3 прикордонному загону
імені Героя України полковника Євгенія Пікуса
Головний відділ забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Схід»

Статтю присвячено постановці проблеми невиконання індексації грошового забезпечення військовослужбовцям та невиконаних витрат державного бюджету у зв'язку із судовими спорами з оскарження неправомірних дій посадових осіб. Констатується, що системна бюджетна криза, недалекоглядність та економічні негаразди призводять до того, що держава не спроможна виконувати свої зобов'язання, а тому чинні та колишні військовослужбовці вимушені у судовому порядку відстоювати соціальні гарантії, передбачені законодавством України. Судова гілка влади стає на захист військовослужбовців та поновлює порушене право на індексацію грошового забезпечення.

У подальшому на державний бюджет покладено додатковий тягар у вигляді судового збору. Незважаючи на безперспективність оскарження таких рішень, керівники їх оскаржують, подвоюючи шкоду державному бюджету. Фактично оскарження рішень покладено на обов'язок юридичних служб військових частин, а тому, незважаючи на очевидний результат, рішення, винесені не на користь військових частин, оскаржуються до вищих судових інстанцій.

Неналежна виплата індексації грошового забезпечення має серйозні негативні наслідки: *зниження мотивації* до військової служби, що є тригером іншої проблеми – *відтоку кадрів*, коли неналежне грошове забезпечення та недотримання соціальних гарантії призводять до відтоку досвідчених кадрів з прикордонної служби.

Констатується, основною проблемою, що створили таку ситуацію є відсутність достатніх коштів у Державному бюджеті України. Проте, це не може бути виправданням для невиконання основних соціальних гарантії. Це підтверджується і позитивною практикою Європейського суду з прав людини, який зазначає, що держава не може посылатися на відсутність коштів як підставу для невиконання рішень, ухвалених проти неї або проти підприємств чи компаній, що перебувають у власності чи під контролем держави.

Ключові слова: соціальні гарантії, індексація грошового забезпечення, військовослужбовці, матеріальна відповідальність, оскарження рішень, зворотна вимога.

The article is devoted to the problem of non-payment of indexation of military personnel's remuneration and unjustified expenditures of the State budget in connection with litigation to challenge the unlawful actions of officials. The author states that the systemic budget crisis, short-sightedness and economic turmoil lead to the fact that the State is unable to fulfill its obligations, and therefore servicemen and former servicemen are forced to defend social guarantees provided for by Ukrainian legislation in court. The judicial branch of government defends servicemen and restores the violated right to indexation of their salaries. Subsequently, the state budget is subject to an additional burden in the form of a court fee. Despite the futility of appealing such decisions, their managers appeal them, doubling the damage to the state budget. In fact, appealing decisions is the responsibility of the legal services of military units, and therefore, despite the obvious outcome, decisions not in favor of military units are appealed to higher courts.

The improper payment of salary indexation has serious negative consequences: a decrease in motivation for military service, which is a trigger for another problem - personnel outflow, when inadequate salaries and non-compliance with social guarantees lead to an outflow of experienced personnel from the border guard service.

It is stated that the main problem that created this situation is the lack of sufficient funds in the State Budget of Ukraine. However, this cannot be an excuse for not fulfilling basic social guarantees. This is also confirmed by the positive case law of the European Court of Human Rights, which states that the State cannot invoke the lack of funds as a ground for non-enforcement of decisions taken against it or against enterprises or companies owned or controlled by the State.

Key words: social guarantees, indexation of remuneration, military personnel, material liability, appeal of decisions, reverse claim.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну загострилися проблеми соціального захисту як чинних, так і колишніх військовослужбовців, особливо в частині належного виконання державою соціальних гарантії, пільг тощо. Кожен українець, сплачуючи податки, робить свій внесок у забезпечення належних умов для наших захисників. Проте, системна бюджетна криза, недалекоглядність та економічні негаразди призводять до того, що держава не спроможна виконувати свої зобов'язання, а тому чинні та колишні військовослужбовці вимушені у судовому порядку відстоювати соціальні гарантії, передбачені законодавством України. Одна із соціальних гарантії, що системно не виконується з боку держави, – це індексація грошового забезпечення. Після звільнення з військової служби значна кількість військових звертаються до суду з адміністративними позовами про відшкодування невиконаної індексації за минулі

роки. Проте військові частини, незважаючи на позитивну судову практику, оскаржують такі рішення, здійснюючи додаткові витрати з державного бюджету на судовий збір. І в такий спосіб мільйони гривень витрачаються у зв'язку із безвідповідальністю та недбалістю посадових осіб. Це не просто зрада державних інтересів, а прямий удар по національному бюджету, який фінансується коштом кожного громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Громадськість часто задається питанням: чому посадові особи, які свідомо порушують закон і завдають колосальних збитків державі, не несуть відповідальності? Відсутність покарання не лише сприяє поширенню корупції, але й підтримує саму систему правосуддя, дозволяючи порушникам уникати справедливої відповідальності. Питання відповідальності посадових осіб, винних у завданні шкоди діями чи бездіяльністю у порядку зворотної вимоги (регресу),

досліджують вчені-правники, але, як правило, в частині відшкодування шкоди, завданої внаслідок неправомірних дій при виконанні службових обов'язків тощо [1]. Касьян В. В. у своєму дослідженні, присвяченому правому регулюванню та правовим підставам матеріальної відповідальності посадових осіб митних органів, констатує, що «в ході проведення реформи державної служби та впровадження принципів «ефективного врядування» потребувала коригування і концепція матеріальної відповідальності державних службовців» [2, с. 397]. Науковець зазначає, що матеріальна відповідальність державних службовців «має складну правову природу, основою правового регулювання якої є публічно-правові норми службового права як складової особливої частини адміністративного права, що тісно взаємодіють з нормами трудового, цивільного, фінансового права» [2]. Матеріальна відповідальність посадових осіб митних органів як державних службовців полягає в обов'язку відшкодувати державі (в особі митного органу) шкоду, заподіяну внаслідок неналежного виконання ним посадових обов'язків. При цьому Касьян В. В. акцентує, що «слід розмежовувати два підвиди матеріальної відповідальності державних службовців», а саме: матеріальну відповідальність посадової особи за вчинення службово-трудового майнового правопорушення, що спричинило завдання шкоди безпосередньо державі, та матеріальну відповідальність посадової особи як державного службовця за завдання опосередкованої шкоди державі, що настає в регресному порядку (зворотного стягнення) [2, с. 406].

Панченко О. І. розглядала особливості притягнення поліцейських до регресної відповідальності, зокрема тих, які спільно завдали шкоди та несуть солідарну відповідальність за правилами статті 543 Цивільного кодексу України й аналізу судової практики із цього питання [1, с. 124].

Свого часу Музика-Стефанчук О. А. звертала увагу на проблеми зворотної вимоги, наголошуючи, що практика йде шляхом, «якщо стосовно слідчого, який вів справу, немає обвинувального вироку, то й відсутнє право регресної вимоги. Отже, держава має право зворотної вимоги щодо компенсації завданої шкоди лише до особи, засудженої за обвинувальним вироком. Це положення законодавства здебільшого дотримується судами, хоча й зустрічаються винятки» [3, с. 91–92].

Проте питання відшкодування шкоди, завданої державному бюджету внаслідок дій посадових осіб, які він міг би не вчиняти, а саме оскарження рішень національних судів у випадках, коли такі скарги заздальгідь програти, майже не дискутуються. Отже, ця стаття є спробою звернути увагу на проблему, пов'язану із необдуманими витратами державного бюджету, а також людських ресурсів на оскарження рішень національних судів у безперспективних судових спорах.

Метою статті є спроба повернути увагу до проблеми невинуватих збитків Державному бюджету України, що завдають діями посадових осіб при оскарженні рішень, прийнятих не на користь суб'єкта владних повноважень.

Результати дослідження. Кожен військовослужбовець, що віддає життя і здоров'я за Україну, має право на гідну оплату праці. Однак, реальні свідчать про те, що тисячі захисників стикаються з проблемою невиплати індексації їхнього грошового забезпечення. Це означає, що вони отримують менше, ніж їм належить за законом, та не можуть забезпечити свої сім'ї на належному рівні. Ця несправедливість породжує невдоволення серед військових і ставить під загрозу їхню мотивацію до служби [4].

Частина 2, 3 статті 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначає, що до складу грошового забезпечення військовослужбовців входять: посадовий оклад, оклад за військовим званням; щомісячні додаткові види грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки,

доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія); одноразові додаткові види грошового забезпечення.

Грошове забезпечення визначають залежно від посади, військового звання, тривалості, інтенсивності та умов військової служби, кваліфікації, наукового ступеня і вченого звання військовослужбовця. Грошове забезпечення підлягає індексації відповідно до закону [5].

Статтею 2 Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» визначено, що індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані ними в гривнях на території України і які не мають разового характеру, зокрема, оплата праці (грошове забезпечення). Індексації підлягають грошові доходи населення у межах прожиткового мінімуму, установленого для відповідних соціальних і демографічних груп населення [6].

Індексація грошового забезпечення – це механізм, який дозволяє підтримувати купівельну спроможність грошового забезпечення на сталому рівні в умовах інфляції. Тобто, коли ціни на товари та послуги зростають, заробітна плата також повинна зростати, щоб люди могли купувати ті самі товари та послуги.

Неналежне нарахування індексації є не просто порушенням закону, а й прямим ударом по моральному духу та фінансовому становищу військових. Захисники, повертаючись з передової, очікують заслуженої винагороди, але замість цього стикаються з бюрократичними перешкодами, що посилюють їхні фінансові труднощі. Це не лише демотивує військовослужбовців, а й може негативно позначитися на боєздатності всієї армії.

Держава гарантує індексацію доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін, ця законодавча норма закріплена на рівні Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [7]. Дотримання державних соціальних гарантій є обов'язком для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності. Надання державних соціальних гарантій здійснюється за рахунок бюджетів усіх рівнів, коштів підприємств, установ і організацій та соціальних фондів на засадах адресності та цільового використання [7]. Отже, індексація грошового забезпечення військовослужбовців повинна здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету, який виділяють для виплати грошового забезпечення.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» обчислення індексу споживчих цін для індексації грошових доходів населення провадиться наростаючим підсумком, починаючи з місяця введення в дію цього Закону [6]. Механізм нарахування індексації грошового забезпечення досить складний та громіздкий, а тому ми не будемо зосереджувати свою увагу на його розкритті. Тим паче, ми акцентуємо саме на наслідках невиконання законодавчих гарантій індексації грошового забезпечення військовослужбовців та додаткових втратах державного бюджету на сплату (повернення) судових зборів.

Масштаби проблеми – збитки бюджету через безкарність.

Сучасна практика йде шляхом ненарахування належної індексації, що у подальшому завершується судовими позовами проти командирів військових частин тощо. Аналіз судових рішень показує, що проблема невиплати індексації має величезний масштаб. Тисячі позовів від військовослужбовців щорічно розглядаються судами, що призводить до колосальних збитків для державного бюджету. За вісім місяців 2024 року судами першої інстанції було винесено понад дев'ять тисяч рішень, а понад п'ять тисяч апеляційних позовів були подані державними органами на ці рішення. Витрати на одне апеляційне оскарження складають 1 610,4 гривень, що у сукупності

приводить до збитків у понад 10 мільйонів гривень тільки на завідомо програшні апеляційні скарги. Це гроші, які могли б бути спрямовані на покращення умов служби та матеріальне забезпечення військових, але замість цього їх витрачають на покриття збитків, спричинених або безвідповідальністю посадовців, або ж недолугою державною політикою, коли держава робить вигляд, що виконує свої зобов'язання, і лише перед тими, хто не боїться обстоювати своє право в суді.

Судовий збір за кожну програшу справу також лягає на державу, що додатково збільшує фінансовий тягар. За простими підрахунками, загальні витрати на судові збори лише за ці справи досягають близько 10 мільйонів гривень. Це не просто фінансові втрати – це ресурси, які мали б підтримувати армію, але замість цього їх витрачають на покриття недоліків системи, створеної самими ж посадовцями.

Така практика походить із відомчих вимог, які закріплені у наказі та вимагають від уповноважених представників здійснювати належний захист інтересів державних органів.

Так, у Міністерстві оборони України юридичні служби у своїй діяльності керуються вимогами Інструкції, затвердженої наказом № 744, де у п. 1.2 зазначено, що з метою забезпечення належної організації претензійної та позовної роботи, самопредставництва, представництва інтересів у судах та інших державних органах, виконання рішень судів керівники структурних підрозділів Міноборони, Генерального штабу, командири (начальники, керівники) військових частин (установ, організацій), підприємств зобов'язані:

забезпечувати належний захист інтересів структурних підрозділів Міноборони, Генерального штабу, військових частин (установ, організацій), підприємств під час розгляду судових справ, *оскарження в апеляційному та касаційному порядку всіх рішень (за винятком випадків, передбачених цією Інструкцією), прийнятих не на користь Міністерства оборони України та Збройних Сил України*, за необхідності вживати належних заходів щодо поновлення строків на апеляційне та касаційне оскарження [8].

Схожим за своєю суттю є наказ і в Державній прикордонній службі України (далі – ДПСУ). Обов'язок юридичних служб органів і установ ДПСУ оскаржувати всі рішення, які було прийнято не на користь ДПСУ, виходить із п. 13 Інструкції з організації захисту законних інтересів органів ДПСУ в судах, затвердженої наказом Адміністрації ДПСУ від 04.04.2005 № 250 [9].

У згаданому пункті зазначено, що у випадках, коли рішення у справі прийнято не на користь ДПСУ, представник органу ДПСУ доповідає посадовій особі, якою він призначений, пропозиції для оскарження рішення суду та у визначений законодавством термін готує апеляційну (касаційну) скаргу.

Рішення про неподання апеляційної чи касаційної скарги начальник органу ДПСУ приймає лише за погодженням з начальником вищого за підпорядкованістю органу ДПСУ. Проте на практиці такі погодження відбуваються вкрай рідко, адже кількість проваджень настільки велика, що керівник вищого рівня не спроможний буде фізично їх погоджувати. А тому все відбувається дуже просто, всі рішення оскаржуються як мінімум в апеляційній інстанції.

Фактично оскарження рішень покладено в обов'язок юридичних служб військових частин. Очевидно інші військові формування України мають аналогічні нормативно-правові акти.

Згадані нормативно-правові акти були ухвалені один у 2005, інший в 2016 роках, очевидно їх розробники керувались ідеологічними принципами тих часів. Проте, все змінюється: за минуле десятиліття в Україні відбулись суттєві зміни у правовій системі, і зокрема в системі правосуддя. Україна починає впроваджувати елементи преце-

дентного права. Під судовим прецедентом слід розуміти таке рішення суду, яке є обов'язковим для суду при вирішенні аналогічних справ. Так, в Кодексі адміністративного судочинства України з'являються поняття «зразкова адміністративна справа» (тобто типова адміністративна справа, прийнята до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції для постановлення зразкового рішення) та «типова адміністративна справа» (тобто адміністративна справа), відповідачем у яких є один і той самий суб'єкт владних повноважень (його відокремлені структурні підрозділи), спір у яких виник з аналогічних підстав, у відносинах, що регулюються одними нормами права та у яких позивачами заявлено аналогічні вимоги [10].

Частина 3 ст. 291 Кодексу адміністративного судочинства України наголошує, що при ухваленні рішення у типовій справі, яка відповідає ознакам, викладеним у рішенні Верховного Суду за результатами розгляду зразкової справи, суд має враховувати правові висновки Верховного Суду, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи. Фактично це означає наявність судового прецеденту, а метою таких новацій було прискорення розгляду великої кількості однотипних позовних заяв. Отже, в Україні активно почали використовувати як джерело права судовий прецедент. Це, своєю чергою, підтверджує думку про те, що рішення за позовами як стягнення невідплаченої індексації грошового забезпечення, стягнення компенсації за недоотримане речове майно, невірно виплачену вихідну допомогу тощо не завжди варто оскаржувати, адже вони є такими, що будуть винесені на користь позивача, а військова частина буде змушена сплатити і судовий збір та в кінці кінців виконати рішення суду.

Законодавче закріплення судового прецеденту сприяє забезпеченню передбачуваності та єдності правозастосовної практики, швидкому розгляду великої кількості однотипних справ, зменшенню навантаження на суддів, а отже і більш швидкому й ефективному вирішенню спорів, кращому мотивуванню судових рішень, оскільки кожен суддя матиме основу для вирішення конкретної справи, а отже, й чітке уявлення про можливість застосування тієї чи іншої норми права в певній категорії справ [11, с. 52].

Окрім проблем з невідплатою індексацій, існують й інші, більш докладно вони були проаналізовані у попередній публікації [12].

Виникає питання: чому система не працює? Причини такої ситуації криються у кількох ключових факторах.

Недостатня відповідальність посадових осіб або взагалі її відсутність. Відсутність ефективних механізмів покарання за порушення законодавства дозволяє деяким чиновникам безкарно порушувати права військовослужбовців, знаючи, що вони уникнуть покарання. До слова необхідно додати, що це проблема не лише військових колективів, а всього державного апарату. Наприклад, нещодавно було оприлюднено відповідь Генерального прокурора А. Костіна на запит народного депутата України Ф. Веніславського, у якому повідомлялося, що у період з 2022 по 2024 роки в органах прокуратури України за рішеннями судів було поновлено 508 (раніше незаконно звільнених) прокурорів. Усім поновленим було виплачено середній заробіток за час вимушеного прогулу, що склало 85 468,9 тис. грн. Матеріали про звернення до суду з позовами в порядку зворотної вимоги (регресу) до службових осіб, з вини яких відбувалося незаконне звільнення прокурорських працівників в Офісі Генерального прокурора, відсутні. Як бачимо, ніхто не поніс жодної відповідальності.

Заплутана система нарахування індексації створює сприятливі умови для маніпуляцій і затягування процесів, що часто використовується на шкоду військовим. Не можна виключати можливість, що деякі посадові особи свідомо занижують суми індексації з метою власного незаконного збагачення, використовуючи хаос у системі на свою користь. Хоча ми і не маємо прямих доказів

цього. У деяких випадках рішення про невиплату індексації можуть бути пов'язані з політичними мотивами, наприклад, з бажанням заощадити бюджетні кошти за рахунок прав військовослужбовців. Однак, чому при цьому всупереч законодавству та моралі повинні страждати захисники та їхні сім'ї – незрозуміло.

Значна кількість військовослужбовців не знають про порушені права, а тому не звертаються за захистом або не мають можливості звернутися про правову допомогу. Очевидно, певна частина вже ніколи і не звернеться до суду, беручи до уваги їхню участь у бойових діях і можливість бути вбитим.

Невиплата індексації негативно впливає на моральний стан військовослужбовців, змушуючи їх шукати більш високооплачувану роботу поза армією. Це створює дефіцит кваліфікованих кадрів, знижує загальну мотивацію до служби та призводить до збільшення кількості звільнень. Більше того, незадоволеність умовами служби може спричинити зростання звернень до психологів і навіть підштовхнути деяких військових до пошуку незаконних способів збагачення.

Отже, неналежна виплата індексації грошового забезпечення має серйозні негативні наслідки: *зниження мотивації*, коли військовослужбовці відчувають себе обманутими та недооціненими, призводить до небажання продовжувати службу, що є тригером іншої проблеми – *відтоку кадрів*, коли неналежне грошове забезпечення та недотримання соціальних гарантій призводить до відтоку досвідчених кадрів з прикордонної служби. Усе це впливає на обороноздатність держави та якості охорони державного кордону. Невиконання соціальних гарантій ускладнює матеріальне становище військовослужбовців прикордонної служби та їхніх сімей.

Проблема невиплати індексації грошового забезпечення військовослужбовцям – це не лише фінансова проблема, а питання національної безпеки. Безкарність посадових осіб, які порушують права наших захисників, підриває довіру до держави, ставить під загрозу обороноздатність країни та може мати далекосяжні наслідки для всього суспільства.

Аналіз досвіду інших країн, які стикалися з подібними проблемами, може бути корисним для України. Розглянемо деякі приклади. У країнах-членах НАТО існує чітка система оплати праці військовослужбовців, яка передбачає регулярну індексацію заробітної плати з урахуванням інфляції та інших економічних показників. Крім того, в цих країнах діють сильні профспілки військовослужбовців, які ефективно захищають права своїх членів. У скандинавських країнах особливу увагу приділяють соціальному захисту військовослужбовців. Вони мають

розвинену систему соціальних гарантій, яка включає житло, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення. Країни Балтії, які також мають досвід переходу до ринкової економіки, стикалися з подібними проблемами у сфері оплати праці державних службовців. Їхній досвід може бути корисним для України, оскільки вони вже розробили механізми вирішення цих проблем.

Система індексації: упровадити автоматичну індексацію заробітної плати військовослужбовців з урахуванням інфляції та інших економічних показників. *Профспілки*: підтримати розвиток незалежних профспілок військовослужбовців, які зможуть ефективно захищати їхні права. *Прозорість та відкритість*: забезпечити максимальну прозорість процесу нарахування та виплати заробітної плати, надавши доступ до відповідної інформації громадськості. *Міжнародне співробітництво*: активно співпрацювати з міжнародними організаціями для отримання експертної допомоги та фінансової підтримки.

Висновки. Основна проблема – це відсутність достатніх коштів у Державному бюджеті України. Проте, це не може бути виправданням для невиконання основних соціальних гарантій. Це підтверджується і позитивною практикою Європейського суду з прав людини, який зазначає, що держава не може посилатися на відсутність коштів як підставу для невиконання рішень, ухвалених проти неї або проти підприємств чи компаній, що перебувають у власності чи під контролем держави [13–16]. Для зменшення соціальної напруги та вирішення цієї проблеми насамперед необхідно передбачити дієвий механізм притягнення до відповідальності посадових осіб, з вини яких завдається така шкода. Необхідно передбачити жорстку відповідальність за порушення законодавства про оплату праці військовослужбовців, щоб уникнути повторення подібних ситуацій.

Спрощення процедур нарахування та виплати індексації грошового забезпечення: потрібно розробити прозорі та зрозумілі алгоритми, які мінімізують можливість зловживань і затягувань. Проведення регулярних аудитів: необхідно систематично перевіряти дотримання законодавства про оплату праці у всіх військових частинах, щоб виявляти і виправляти порушення на ранніх стадіях. залучення громадськості: важливо залучити громадські організації та ЗМІ до контролю за дотриманням прав військовослужбовців, щоб забезпечити прозорість процесу та підвищити відповідальність посадовців.

Кожен українець має право вимагати від держави справедливого ставлення до своїх захисників. Ми не можемо дозволити, щоб ті, хто ризикує життям за нашу країну, відчували себе обманутими та знедоленими. Настав час діяти і вимагати відповідальності від тих, хто порушує права наших військових.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панченко О. І. Регресна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності поліцейських. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 124–127. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/30>
2. Касьян В. В. Правове регулювання матеріальної відповідальності посадових осіб митних органів. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 397–408.
3. Музика-Стефанчук О. А. Фінансово-правові проблеми відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів публічної влади. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 89–92.
4. Polovnikov V., Khalymon S., Komziuk A. & Kopanchuk V. (2020). Social issues of the State Border Guard Service of Ukraine personnel management. *Amazonia Investiga*, 9(29), 395–406. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.44>
5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 15. Ст. 190.
6. Про індексацію грошових доходів населення. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 42. Ст. 551.
7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 48. Ст. 409.
8. Про організацію претензійної та позовної роботи, самопредставництва, представництва інтересів Міністерства оборони України, Збройних Сил України у судах та інших державних органах, виконання судових рішень: наказ МО України від 30.12.2016 № 744.
9. Інструкція з організації захисту законних інтересів органів Державної прикордонної служби України в судах, затвердженою наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 04.04.2005 № 250.
10. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
11. Музичук Е. О. Судовий прецедент як джерело права в Україні // Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності. Харків, 2018. С. 51–52.
12. Халимон С. І., Ганьба О. Б., Бомбергер І. Л. Особливості пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб в сучасних умовах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 162–166.

13. Європейський суд з прав людини : «Войтенко проти України» (Voytenko v. Ukraine) від 29 червня 2004 року № 18966/02.
14. Європейський суд з прав людини : «Ромашов проти України» (Romashov v. Ukraine) від 27 липня 2004 року № 67534/01.
15. Європейський суд з прав людини : «Дубенко проти України» (Dubenko v. Ukraine) від 11 січня 2005 року № 74221/01.
16. Європейський суд з прав людини : «Козачек проти України» (Kozachek v. Ukraine) від 7 грудня 2006 року № 29508/04.

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.77.01 Укр

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/17>

СПЕЦІАЛЬНА ДОПОВІДЬ 301 ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

SPECIAL REPORT 301 AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LEGISLATION IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY

Бакалінська О.О., д.ю.н., професор,
старший науковий співробітник відділу промислової власності
*Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена аналізу сучасного стану процесу систематизації законодавства України в сфері інтелектуальної власності. Автором визначаються як позитиви так і недоліки цього процесу. Особлива увага приділяється аналізу впливу Спеціальної доповіді 301 на стан розвитку законодавства про інтелектуальну власність та визначенню перспектив використання її висновків з урахуванням необхідності захисту прав українських авторів та процесів європейської інтеграції, що обумовлюють вектори розвитку національного законодавства в сфері інтелектуальної власності та формування належного іміджу України як надійного та інвестиційно привабливого партнера.

Удосконалення норм законодавства в сфері охорони і захисту інтелектуальної власності є складним процесом, особливе місце в якому займають систематизація та уніфікація, які дають можливість всебічно врахувати як ментальні, історичні, так і соціально-економічні фактори розвитку національного та міжнародного законодавства. Незважаючи на те, що останнім часом питанням систематизації та уніфікації норм чинного законодавства про інтелектуальну власність приділяється значна увага, з огляду на євроінтеграційні прагнення України та вимоги адаптації нашого законодавства до стандартів ЄС законодавство про інтелектуальну власність на сучасному етапі не завжди встигає за розвитком суспільства, часом суперечить вже прийнятим нормативно-правовим актам.

В цьому аспекті дуже важливо врахувати недоліки виявлені в Спеціальній доповіді 301, яка є результатом щорічного аналізу стану захисту інтелектуальної власності в країнах-торговельних партнерах США по всьому світу. Попередні Спеціальні доповіді 301 дозволили не тільки дослідити системні проблеми захисту прав інтелектуальної власності в Україні, а й стати надійним підґрунтям для якісних змін, що відбулися в українському законодавстві.

Значним викликом для національного законодавства України є реалізація положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Включення до національного законодавства норм наднаціонального характеру, що характерно для регламентів та директив ЄС є загрозою стабільності не тільки законодавства, але й права, прогнозованості та прозорості правозастосування тому використання такого інструменту як Доповідь 301 є не тільки рамкою вимог для прогнозованого та пріоритетного партнерства, а й надійним інструментом захисту інтересів українських правовласників на ринках інших держав торговельних партнерів.

Ключові слова: систематизація, інкорпорація, Спеціальна доповідь 301, захист прав інтелектуальної власності.

The article is devoted to the analysis of the current state of the process of systematization of Ukrainian legislation in the field of intellectual property. The author identifies both the advantages and disadvantages of this process. Particular attention is paid to the analysis of the impact of Special Report 301 on the development of intellectual property legislation and determination of the prospects for using its conclusions, taking into account the need to protect the rights of Ukrainian authors and the processes of European integration, which determine the vectors of development of national legislation in the field of intellectual property and the formation of a proper image of Ukraine as a reliable and investment-attractive partner.

Improvement of the legislation in the field of intellectual property protection and enforcement is a complex process, in which systematization and unification play a special role, allowing to take into account both mental, historical and socio-economic factors of development of national and international legislation. Despite the fact that the issues of systematization and unification of the current intellectual property legislation have recently received considerable attention, given Ukraine's European integration aspirations and the requirements to adapt our legislation to EU standards, intellectual property legislation at the present stage does not always keep pace with the development of society and sometimes contradicts the already adopted legal acts.

In this regard, it is very important to take into account the shortcomings identified in the Special 301 Report, which is the result of an annual analysis of the state of intellectual property protection in the countries-trading partners of the United States around the world. The previous Special 301 Reports allowed not only to study the systemic problems of intellectual property rights protection in Ukraine, but also to become a reliable basis for qualitative changes in Ukrainian legislation.

A significant challenge for the national legislation of Ukraine is the implementation of the provisions of the EU-Ukraine Association Agreement. The inclusion of supranational norms in national legislation, which is typical for EU regulations and directives, is a threat to the stability of not only legislation but also law, predictability and transparency of law enforcement, so the use of such an instrument as the 301 Report is not only a framework of requirements for a predictable and priority partnership, but also a reliable tool for protecting the interests of Ukrainian right holders in the markets of other trading partner states.

Key words: systematization, incorporation, Special Report 301, protection of intellectual property rights.

Вступ. Одним з пріоритетних завдань Уряду України є розвиток національної системи інтелектуальної власності, незважаючи на війну з Росією. Враховуючи весь спектр викликів, що стоять перед Україною та її народом, Уряд України продовжує системні галузеві реформи у сфері інтелектуальної власності.

Важливим напрямом забезпечення подальшого розвитку добросовісної конкуренції в економічній діяльності є створення умов для реалізації приватної ініціативи та творчої складової особистості. Особливою формою творчості є використання особами різних засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, частина

з яких захищається в складі права інтелектуальної власності, а саме права промислової власності, комерційні найменування, торговельні марки та географічні зазначення, а частина – законодавством про захист економічної конкуренції [1].

Мета дослідження – проаналізувати особливості процесів систематизації законодавства в сфері інтелектуальної власності та вплив спеціальної доповіді 301 на розвиток законодавства України.

Завдання: дослідити особливості процесів систематизації законодавства про інтелектуальної власності та визначити перспективи подальшого розвитку законодавства в цій сфері з урахуванням тенденцій визначених в Спеціальній доповіді 301.

Результати дослідження. В сучасних умовах суспільні відносини у сфері інтелектуальної власності регулюються значним масивом норм права. Частина норм законодавства про торговельні марки систематизована і закріплена в Цивільному і Господарському кодексах України, низка норм встановлена спеціальним законодавством, окремі норми імplementовані з міжнародних договорів та Директив і настанов. Значна частка директив ЄС була врахована під час проведення реформи законодавства у сфері промислової власності у 2019–2020 роках, однак робота з імplementації законодавства ЄС у сфері промислової власності до законодавства України потребує продовження, що підтверджується і зобов'язаннями України у зв'язку з набуттям статусу кандидата у члени ЄС [2].

За таких умов визначальне значення для подальшого розвитку законодавства про торговельні марки має систематизація й уніфікація як вимога упорядкування, що характеризують усі сфери суспільства: економіку, політику, право, по-різному впливаючи на їх зміст, структуру та перспективи розвитку.

Удосконалення норм законодавства в сфері охорони і захисту інтелектуальної власності є складним процесом, особливе місце в якому займають систематизація та уніфікація, які дають можливість всебічно врахувати як ментальні, історичні, так і соціально-економічні фактори розвитку національного та міжнародного законодавства. Законодавство України про інтелектуальну власність притаманні ті самі недоліки, що характерні для всього чинного законодавства, зокрема: нестабільність та внутрішня суперечливість законодавчих актів; диспропорція у співвідношенні законів та підзаконних актів; недостатня наукова обґрунтованість частини нормативних актів; декларативність багатьох положень законодавства про промислову власність, відсутність механізмів реалізації нормативних актів; наявність великої кількості оціночних категорій, що не мають теоретичного або практичного підґрунтя в українській юридичній науці та практиці та інші. Незважаючи на те, що останнім часом питанням систематизації та уніфікації норм чинного законодавства про інтелектуальну власність приділяється значна увага, з огляду на євроінтеграційні прагнення України та вимоги адаптації нашого законодавства до стандартів ЄС законодавство про інтелектуальну власність на сучасному етапі не завжди встигає за розвитком суспільства, часом суперечить вже прийнятими нормативно-правовим актам. В результаті з'являються акти, що фактично не діють; в деяких з них є повторення, неясності, помилки, а інколи – прогалини і неузгоджені положення. Все це свідчить про необхідність удосконалення чинних нормативно-правових актів шляхом їх опрацювання та усунення відмінностей в регулюванні схожих явищ, що істотно вплине на систематизацію й уніфікацію не тільки промислову власність, а й всього господарського законодавства.

Систематизацію законодавства про інтелектуальну власність України можна визначити як процес впорядкування чинних юридичних актів у сфері інтелектуальної власності, зокрема щодо засобів індивідуалізації учас-

ників господарського обороту, промислової власності, економічної конкуренції та приведення їх до певної, внутрішньо-узгодженої системи відповідно до об'єктивних потреб розвитку конкурентних відносин. Головною метою систематизації законодавства про інтелектуальну власність є забезпечення єдності та узгодженості чинних нормативних актів, визначення та остаточне закріплення юридичних, економічних та організаційних засад розвитку та захисту промислової власності та забезпечення умов для розвитку добросовісної конкуренції на ринку в Україні. Водночас йдеться не лише про упорядкування нормативно-правового масиву з питань інтелектуальної власності та конкуренції, йдеться про уніфікацію категоріального апарату законодавства про інтелектуальну власність, забезпечення єдності термінологічного оформлення нормативних актів їх сталість, прогнозованість та системність як на національному рівні так і відповідність міжнародним стандартам і зобов'язанням України.

Систематизація законодавства взагалі і законодавства про інтелектуальну власність спрямована на вирішення цілої низки завдань: вдосконалення правового регулювання, підвищення ефективності правового забезпечення відносин щодо створення, реєстрації та використання об'єктів інтелектуальної власності в цивільному та господарському обороті, що виникають між суб'єктами господарської діяльності, між ними і державою, як в особі певних органів державного управління, так і в особі державних господарських структур, підвищення правової культури населення шляхом проведення роз'яснювальної роботи як з боку Уповноважених органів та спілок, так і інших органів. Вирішення зазначених та інших завдань передбачає необхідність використання різних за своєю формою та змістом засобів систематизації нормативно-правового матеріалу, які можуть відрізнятися один від одного ступенем офіційності, глибиною опрацювання, узагальненнями, остаточними результатами.

Варто відзначити, що Уряд України продовжує системні секторальні реформи у сфері інтелектуальної власності та докладає максимальних зусиль для покращення захисту прав інтелектуальної власності (ПІВ) та позиції України у «Спеціальній доповіді 301» [3].

На нашу думку, в сучасних умовах, Спеціальна доповідь 301 може стати важливим механізмом перевірки чинного законодавства України про інтелектуальну власність на ефективність, адаптивність та прозорість.

Спеціальна доповідь 301 (Звіт) є результатом щорічного аналізу стану захисту інтелектуальної власності в країнах-торговельних партнерах США по всьому світу, який Офіс торговельного представника США (ОТП США) проводить відповідно до розділу 182 Закону про торгівлю 1974 року, зі змінами та доповненнями (Закон про торгівлю, 19 U.S.C. § 2242). Метою передбаченої Законом про торгівлю Доповіді було визнано – розробку загальної стратегії для забезпечення адекватного та ефективного захисту прав інтелектуальної власності та справедливого і рівноправного доступу до ринку для Сполучених Штатів, які покладаються на захист прав інтелектуальної власності [4].

На думку Конгресу відсутність адекватного та ефективного захисту прав інтелектуальної власності прав інтелектуальної власності Сполучених Штатів та відмова у справедливому доступі до ринку серйозно обмежують можливості громадян Сполучених Штатів, які покладаються на захист прав інтелектуальної власності експортувати та працювати за кордоном та працювати за кордоном, завдаючи тим самим шкоди економічним інтересам Сполучених Штатів [5].

Цей звіт надає можливість привернути увагу до іноземних країн та їхніх законів, політик і практик, які не забезпечують належного захисту прав інтелектуальної власності, та практики, які не забезпечують адекватну

та ефективну охорону та захист прав інтелектуальної власності для американських винахідників, творців, брендів і торговельних марок, що, в свою чергу, шкодить американському бізнесу та винахідникам, які здійснюють діяльність в сфері інноваційних та креативних секторами економічної діяльності. Разом з цим, проблеми американських правовласників є загальними, таким чином відповідна Доповідь 301 визначає загальні тенденції розвитку світового ринку інтелектуальної власності, а також небезпеки, що виникають на шляху у добросовісних правовласників. Одночасно з цим, ця Доповідь систематизує небезпеки та визначає шляхи захисту прав добросовісних правовласників і містить моніторингово-захисні чинники, які дозволяють державам і урядам адекватно і швидко реагувати на небезпеки. Доповідь 301 також є рейтинговим списком країн партнерів США, які мають можливість більш швидко та ефективно вдосконалювати національний режим інтелектуальної власності з метою лібералізації міжнародної торгівлі та просування власних держав у рейтингу надійних партнерів.

У Звіті 2024 року [6] визначено широке коло проблем, що викликають занепокоєння, зокрема: (а) проблеми з неналежним правозастосуванням у боротьбі з підробками, у тому числі в (а) проблеми з прикордонним застосуванням щодо контрафактної продукції, у тому числі в онлайні середовищі; (б) високий рівень піратства в Інтернеті та в ефірі в тому числі за допомогою незаконних пристроїв потокового мовлення; (с) недоліки в охороні комерційної таємниці в Китаї, Росії та інших країнах; (д) тривожні «місцеві інновації», що викликають занепокоєння та примусова політика передачі технологій, яка може ставити у невідгдане становище правовласників на ринках за кордоном; і (е) інші поточні, системні проблеми, що стосуються захисту та дотримання прав ІВ, а також доступу до ринків та правозастосування, а також доступу до ринків у багатьох торговельних партнерів по всьому світу. Боротьба з такою несправедливою торговельною політикою з такою несправедливою торговельною політикою може сприяти інноваціям і творчості та підвищити економічну захищеність працівників та їхніх родин, а також підвищити економічну безпеку держави.

Таким чином, Звіт виконує важливу функцію, визначаючи можливість та проблеми, з якими стикаються американські інноваційні та креативні галузі на зовнішніх ринках, а також сприяючи створенню робочих місць, економічному розвитку та багатьом іншим перевагам, які забезпечує ефективна охорона та захист прав інтелектуальної власності. Звіт інформує громадськість та торговельних партнерів США і має на меті стати позитивним катализатором змін. ОТП США сподівається на тісну співпрацю з урядами торговельних партнерів, визначених у щорічному Звіті, для вирішення як нових, так і існуючих проблем, а також для розвитку позитивних результатів, досягнутих багатьма державами. На жаль, що контрафактна продукція, зокрема, контрафактні ліки, може завдати шкоди громадянам торговельних партнерів, які зокрема, підроблені ліки, можуть завдати шкоди громадянам країн-торговельних партнерів, де вони продаються. У зв'язку з цим, належне правозастосування може також слугувати інтересам іноземних урядів. Підроблена продукція, як правило, виготовляється з неякісних матеріалів або містить токсичні чи шкідливі хімічні речовини. Вони також частіше виготовляються на робочих місцях, які не підпадають під дію тих самих норм і стандартів безпеки, що й легальна торгівля. Таким чином, ці продукти можуть становити серйозний потенційний ризик для здоров'я та безпеки споживачів.

Виробництво та продаж контрафактних товарів також завдає шкоди місцевому бізнесу та урядам, підриваючи справедливі ринкові цінності та дестимулюючи інвести-

ції. Звіт закликає до адекватного та ефективного правозастосування проти підробки торговельних марок, що відіграє ключову роль у зменшенні потенційних ризиків для здоров'я та безпеки ризиків для здоров'я та безпеки, пов'язаних з підробленою продукцією.

Щорічно Спеціальний підкомітет 301 отримує інформацію від зацікавлених сторін щодо понад 100 торговельних партнерів, але зосереджує свій аналіз на тих матеріалах, які відповідали запиту, викладеному в повідомленні, опублікованому в Федеральному реєстрі, щоб визначити, чи повинен певний торговельний партнер бути названий Пріоритетною іноземною країною та бути включеним до Пріоритетного списку або Списку спостереження, або не включеним до Звіту з цих урядів. Варто відзначити, що Спеціальний огляд 301 щодо України був призупинений через повномасштабне вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 року.

Уряд України незважаючи на війну з Росією бажає покращити позиції України та отримати статус Пріоритетного партнера, з огляду на це, приділяє особливу увагу наступним питанням у сфері правової охорони та захисту прав інтелектуальної власності:

- 1) Інституційний розвиток та вдосконалення правової охорони інтелектуальної власності;
- 2) Удосконалення системи організацій колективного управління, відповідальних за збір та розподіл роялті правовласникам;
- 3) Легалізація неліцензійного програмного забезпечення в органах виконавчої влади;
- 4) Посилення захисту прав інтелектуальної власності.

Україна підтримує подальшу реалізацію обмежувальних заходів та санкційної політики у сфері інтелектуальної власності. Україна також удосконалює процедури застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), зокрема, шляхом узагальнення інформації про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) персональних санкцій до фізичних та юридичних осіб, а також застосування санкцій у вигляді блокування активів.

З метою забезпечення виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції в частині гармонізації вимог чинного законодавства України у сфері інтелектуальної власності до права ЄС, норми, викладені в Главі 9, «Інтелектуальна власність» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [7].

Станом на листопад 2024 року, Україна виконала 98% завдань з імплементації положень права інтелектуальної власності ЄС в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо наступне, Спеціальна Доповідь 301 є важливим інструментом захисту інтересів як українських, так і американських правовласників, що забезпечує постійний аналіз і моніторинг світових товарних ринків з питань дотримання правових режимів використання і захисту прав інтелектуальної власності і є опосередкованим механізмом впливу на діяльність законодавчих та урядових органів країн партнерів.

Попередні Спеціальні доповіді 301 дозволили не тільки дослідити системні проблеми захисту прав інтелектуальної власності в Україні, а й стати надійним підґрунтям для якісних змін, що відбулися в українському законодавстві. Значним викликом для національного законодавства України є реалізація положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Включення до національного законодавства норм наднаціонального характеру, що характерно для регламентів та директив ЄС є загрозою стабільності не тільки законодавства, але й права, прогнозованості та прозорості правозастосування тому використання такого інструменту як Допо-

відь 301 є не тільки рамкою вимог для прогнозованого та пріоритетного партнерства, а й надійним інструментом захисту інтересів українських правласників на ринках інших держав торгових партнерів.

Сучасна стратегія реформування законодавства в сфері інтелектуальної власності повинна сприяти більш структурованому і планомірному підходу Уряду до визначення того, як найкраще розгортати і впроваджувати національну політику в сфері інтелектуальної власності, щоб усі зацікавлені сторони могли ефективно співпрацювати в контексті системних рамок для створення, охорони, управління, просування і комерціалізації активів інтелектуальної власності, які є результатами їхньої інноваційної і інтелектуальної творчості.

Систематизація та інкорпорація законодавства в сфері інтелектуальної власності дозволить уникнути колізій та неефективності в використанні окремих інструментів

підтримки і захисту інтелектуальної власності та створить основу для пришвидшеної комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності у цілому. Разом з цим, на нашу думку, чинне законодавство України має чітко визначити систему пільг та преференцій щодо використання об'єктів інтелектуальної власності в господарській діяльності, зокрема при використанні останніх у відбудові, реабілітації та відновленні України та її громадян.

Чинне законодавство повинно містити спрощені процедури реєстрації та доступу до інновацій та фінансових ресурсів для їх реалізації, а також гарантії захисту прав та законних інтересів власників виключних прав інтелектуальної власності. Окрема увага має бути приділена формуванню механізмів унеможливлення зловживання виключними правами інтелектуальної власності, зокрема шляхом заборони або обмеження доступу до інноваційних продуктів та технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакалінська О.О. Правове забезпечення добросовісної конкуренції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.04. К. 2015. С. 12–13.
2. Мироненко Н.М. Теорія і практика кодифікації законодавства в сфері промислової власності: порівняльно-правовий аспект *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2003. № 1/2. 5–12.
3. Special 301. URL: <https://ustr.gov/issue-areas/intellectual-property/special-301> (дата звернення 27.12.2024)
4. Omnibus Trade and Competitiveness Act of 1988, § 1303(a)(2), 102 Stat. 1179. URL: <https://www.congress.gov/bill/100th-congress/house-bill/4848>(дата звернення 27.12.2024)
5. Improved protection and market access for U.S. intellectual property goes to the very essence of economic competitiveness for the United States. The problems of piracy, counterfeiting, and market access for U.S. intellectual property affect the U.S. economy as a whole. Effective action against these problems is important to sectors ranging from high technology to basic industries, and from manufacturers of goods to U.S. service businesses. Special Report 100-71 at 75 (1987).
6. 2024 Special 301 Report. URL: <https://ustr.gov/sites/default/files/2024%20Special%20301%20Report.pdf> (дата звернення 27.12.2024)
7. Шаповал Р. В., Шпак А. П. Адаптація чинного законодавства України до вимог європейського права щодо захисту прав інтелектуальної власності. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 34–37.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У РОЗРІЗІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ELEMENTS OF THE PRINCIPLE OF PROPORTION IN THE VIEW OF THE JUDICIAL PRACTICE OF THE SUPREME COURT AND THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Волощенко О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Статтю присвячено характеристиці складових елементів принципу пропорційності, як одного із базових принципів цивільного судочинства та наданні рекомендацій щодо реалізації умов дотримання останнього. Автором констатовано європеїдну природу походження даного принципу та практичну необхідність тлумачення його складових через призму практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Характерною ознакою належного функціонування принципу пропорційності вказано взаємозалежність та зв'язок складових даного принципу.

В питаннях трактування складової дотримання завдань судочинства фіксовано застосування заходів процесуального примусу, як способів впливу на необхідність своєчасності у виконанні процесуальних прав учасниками процесу. Також, заходи процесуального примусу, на кшталт, штрафів та попереджень, виконують превентивну функцію. Фрагментарне дослідження практики ЄСПЛ дозволило констатувати наявність «більш вагомих доказів», які мають вирішальне значення в питаннях дотримання пропорційності у аспектах завданих збитків та задоволених позовних вимог. Суть реалізації елементу «Особливості предмету спору» повинно базуватись на пропорційності співвідношення позовних вимог, які викладаються у позовній заяві, завданих збитках та прямому відношенню непропорційних дій відповідача до настання негативних наслідків. Для реалізації принципу пропорційності в частині елемента «ціна позову», суд повинен виходити з пропорційного співвідношення вимушеної потреби застосування заходів забезпечення позову з існуючими загрозами порушення прав позивача та відновлення порушених прав. Елементи «складності справи» та «значення розгляду справи» наділені суб'єктивним ставленням учасників справи. Тому, рекомендація до дотримання даного елемента зводиться до необхідності пропорційного співставлення ціни позову з реально завданими збитками, які зазнав позивач. Значення розгляду справи повинно ґрунтуватися на супутніх факторах, які є вагомими у питаннях суб'єктивного відношення учасників справи до результатів розгляду та вирішення справи по суті.

Ключові слова: принцип пропорційності, цивільне судочинство, ціна позову, складність справи, особливості предмету спору, практика ЄСПЛ.

The article is devoted to the characterization of the constituent elements of the principle of proportionality, as one of the basic principles of civil justice, and to the provision of recommendations on the implementation of the conditions for compliance with the latter. The author notes the European nature of the origin of this principle and the practical necessity of interpreting its components through the prism of the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR). A characteristic feature of the proper functioning of the principle of proportionality is the interdependence and connection of the components of this principle.

In the issues of interpreting the component of compliance with the tasks of judicial proceedings, the use of procedural coercion measures is recorded as a way of influencing the need for timeliness in the exercise of procedural rights by the participants in the process. Also, procedural coercive measures, such as fines and warnings, perform a preventive function. A fragmentary study of the ECHR's practice allowed us to state the existence of "more weighty evidence" that is crucial in matters of proportionality in terms of damages caused and claims satisfied. The essence of the implementation of the element "Features of the subject matter of the dispute" should be based on the proportionality of the claims set out in the statement of claim, the damages caused, and the direct relationship of the defendant's unlawful actions to the occurrence of negative consequences. To implement the principle of proportionality in terms of the element "cost of the claim", the court must proceed from the proportional relationship between the forced need to apply measures to secure the claim and the existing threats of violation of the plaintiff's rights and restoration of violated rights. The elements of "complexity of the case" and "importance of the case" are endowed with the subjective attitude of the participants in the case. Therefore, the recommendation to comply with this element boils down to the need to proportionally compare the price of the claim with the actual damages suffered by the plaintiff. The significance of the case review should be based on related factors that are significant in matters of the subjective attitude of the participants in the case to the results of the review and resolution of the case on the merits.

Key words: principle of proportionality, civil proceedings, cost of claim, complexity of the case, features of the subject matter of the dispute, ECHR practice.

Активізація євроінтеграційних процесів України має суттєвий вплив на всі сфери «життя» суспільства, оскільки адаптація вітчизняного законодавства до європейських стандартів має наслідком зміни у підходах до правового регулювання різних видів соціально-правових відносин. Не є виключенням і сфера цивільного процесуального права. Внесені зміни до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) у 2017 році надали якісно-нову редакцію кодифікованого закону. Кардинальні зміни торкнулись строків тривалості стадій цивільного судочинства, розширення переліку учасників процесу та повноважень суду тощо.

Особливу увагу законодавець приділив сутності та переліку принципів цивільного судочинства. Зміни стосувались як розширення змісту (наприклад, новелізована версія принципу Верховенства права передбачає розши-

рення переліку джерел правового регулювання цивільних процесуальних відносин) так і переліку повноважень суду (наприклад, окремі аспекти принципу диспозитивності розкриваються у можливості суду обирати ефективний спосіб захисту порушеного права, який не передбачено договором або законом). Окрема увага приділялась і закріпленню деяких принципів, які до нової редакції ЦПК України 2017 року не має прямого закріплення. Окремий підхід застосовано до принципу пропорційності.

Відсутність прямого нормативного закріплення не визначається як ознака відсутності такого принципу. Опосередковане закріплення передбачає існування правової засади у контекстах статей, які опосередковано розкривають сутність такої. Як один із фундаментальних принципів цивільного судочинства, який покликаний встановлювати відповідний баланс між приватним та суспільним інтере-

сами принцип пропорційності пронизує цивільних процес на всіх його стадіях. Суть та ознаки такого знаходять своє існування у окремих нормах ЦПК України та спеціалізованого законодавства, розкриваються у окремих положеннях, які адресуються учасникам цивільних процесуальних відносин. І в цілому формують належне функціонування принципу пропорційності у цивільному процесі.

Принцип пропорційності, з огляду його сутності, є європеїдним, походить з європейських цінностей та розкривається у висновках судової практики Європейського суду з права людини (далі – ЄСПЛ). Окреслена природа походження визначає основні риси та особливості реалізації даного принципу на практиці. Тому практично-необхідним є звернення до судових прецедентів ЄСПЛ в питаннях реалізації принципу пропорційності як самими суддями при розгляді і вирішенні правового спору, так і учасниками справи, при формуванні позицій захисту. Зазначений підхід обумовлюється положеннями ч. 4 ст. 10 ЦПК України [1], яка фіксує визнання судової практики ЄСПЛ джерелом права.

Стаття 11 ЦПК України зазначає: «Суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо» [1]. З огляду вищезазначеного, законодавець трактує розуміння принципу пропорційності виходячи із переліку його складових елементів. Однак, уникає підходів щодо розкриття сутності таких елементів та їх значення для розгляду і вирішення справи по суті. Вірне трактування та розуміння таких складових елементів є запорукою швидкого та вірного вирішення спору по суті. Однак, на практиці, виникають непоодинокі випадки, коли необхідність підходів до трактування таких складових елементів ігноруються або здійснюється із помилковим баченням. Наслідком таких дій є недотримання принципу пропорційності і виникнення підстав до визнання судового рішення незаконним. Тому, потреба до додаткового визначення складових та надання їх детальної характеристики обумовлює необхідність розкриття та дослідження таких елементів.

Враховання завдань цивільного судочинства є відповідним орієнтиром для судді, в першу чергу, який розглядає справу. Згідно ч. 1 ст. 2 ЦПК України до основних завдань цивільного судочинства відносяться справедливність, неупередженість та своєчасність розгляду та вирішення цивільних справ. Фактично, перші два елементи завдань (справедливність та неупередженість) є суб'єктивними і залежать від сумління та внутрішньої волі судді, як арбітра цивільного процесу. Своєчасність є залежною як від суб'єктивних факторів так і об'єктивних (наприклад, причини які не залежать від волі сторін справи (захворювання, тощо) і унеможливають їх присутність у судових засіданнях з подальшим перенесенням останніх у часі). Тому припис дотримання принципу пропорційності в контексті виконання завдань цивільного судочинства адресовано суду, і відповідальність щодо сумлінності виконання покладається персонально на суддю, який вершить правосуддя. Дана теза не є абсолютною. Дія принципів цивільного процесуального права поширюється на всіх учасників цивільного процесу, без виключень. Тому, закон також, покладає відповідні обов'язки відповідальності як на учасників справи, так і на інших учасників цивільного процесу. Зокрема, це стосується випадків умисного «затягування» процесу, шляхом систематичного перенесення судових засідань. Існуюча система заходів процесуального впливу дає мож-

ливість суддям карати подібну поведінку, шляхом накладення попереджень і штрафів. Застосування таких важелів впливу виконує також превентивну функцію щодо попередження вчинення відповідних дій, що кваліфікуються зловживанням процесуальними правами. Таким чином, врахування завдань цивільного судочинства – це елемент дотримання принципу пропорційності, що вимагає комплексного підходу, що включає виконання активних дій з аналітики, сумлінного вивчення матеріалів справи суддею і учасниками процесу з питань їх участі та сприянню вчинення судочинства, шляхом виконання всіх поточних рішень суду під час розгляду справи. Також, реалізація даного елементу здійснюється у пасивній поведінці учасників процесу, шляхом утримання від дій, що кваліфікуються зловживанням процесуальних прав тощо.

Забезпечення розумного балансу між приватними і публічними інтересами, складова принципу пропорційності, що реалізується через трактат практики ЄСПЛ. Розуміння зазначеного елементу розкривається у рішенні по справі «Жовнер проти України» у п. 48 Суд зазначає, що «Суду також належить з'ясувати, чи дотримується справедлива рівновага між вимогами загального інтересу і вимогами захисту основних прав громадян» [2].

Зразковим, з точки зору практичного впровадження рекомендацій ЄСПЛ є рішення «Наталія Михайленко проти України». Висновки зазначеного рішення фіксуються у новій редакції ст. 300 ЦПК України, в частині розширення переліку осіб, які можуть ініціювати питання щодо скасування рішення про обмеження/позбавлення цивільної дієздатності. З 2017 року таким правом наділяються, в тому числі і особи, яких обмежено або позбавлено цивільної дієздатності. ЄСПЛ у зазначеному рішенні акцентував увагу на тих аспектах, що органи судової системи не наділені контролюючою функцією по відношенню до діяльності психіатричних закладів. Тому, не можуть надати належну оцінку діям та періоду утримання осіб, а також запобігти випадків утримання осіб, які мають прогрес лікування та фактично можуть поновити об'єм цивільної дієздатності. Власне, такий підхід обумовлено ЄСПЛ саме в питаннях забезпечення балансу між приватним і публічним інтересами.

Забезпечення розумного балансу між приватним і публічним інтересом, як елементу пропорційності застосовується і в аспектах доказової бази справи. Сформована судова практика визначає можливість та необхідність застосування судами більш вагомих доказів. З цієї точки зору цікавим є висновок, викладений у Постанові ВП ВС від 27.03.2024 по справі № 191/4364/21: «п 15.17. Застосовуючи стандарт переваги більш вагомих доказів, суд апеляційної інстанції зробив обґрунтований та цілком очевидний висновок, що принцип пропорційності втручання у право позивачки на повагу до її приватного життя не було порушено внаслідок відсторонення її від роботи у зв'язку з непроходженням обов'язкового профілактичного щеплення від COVID-19 на час до моменту, коли буде усунуто причини такого відсторонення. За обставинами справи, що переглядається, загроза створення небезпеки оточенню (людям) діями позивачки (її бездіяльністю) переважає над метою обмеження втручання у право на повагу до її приватного життя» [4].

Таким чином, вищезазначений підхід до трактування сутності забезпечення балансу між приватними і публічними інтересами фіксує цілком закономірне право суду на надання переваги більш вагомим доказам, які виходячи із сутності вказаної постанови обумовлюють прийняти рішення на користь однієї із сторін. Більш вагомим доказами визначаються ті, що обґрунтовуються позицію однієї із сторін у поєднанні із перевагою інтересу (у даному випадку інтересу публічного). Отже, забезпечення розумного балансу між інтересами публічними та приватними не має абсолютний характер. Збереження балансу не

визначається як певна величина, яка повинна отримуватись шляхом зрівнювання таких інтересів, а застосовується як певна мірна величина для можливості визначення пропорційності обмеження прав, що здійснюється в результаті розгляду та вирішення спору по суті. Вагомим доказом, з огляду зазначеного, визнаються ті, що приймаються судом і обґрунтовують позицію сторони, пропорційна вага якої є вирішальною в питанні забезпечення як балансу інтересів, так і надання переваги тій позиції сторони, на чю користь ухвалюється рішення.

Особливості предмета спору проявляються у обов'язку суду розглядати та вирішувати по суті спір у відповідності до позовних вимог, які викладаються позивачем у позовній заяві та їх пропорційному співвідношенні до дій, які вчинив відповідач, що кваліфікуються як порушення, невизнання чи оспорювання прав позивача. Дотримання зазначеного елемента виступає своєрідним мірилом та показником дотримання судом балансу співвідношення між вимогами та запереченнями (а у випадку відсутності таких – обсягами порушення прав позивача) сторін справи. Зазначений елемент застосовується у дії по принципу можливості обмеження прав відповідача у обсязі, пропорційному вчиненому порушенню. Зразковою у даному питанні на предмет підтвердження таких суджень є Постанова ВС від 28 квітня 2020 року у справі № 754/11171/19, зокрема зроблений висновок щодо пропорційності втручання у права та обов'язки особи та його співвідношенням із викладеними вимогами. Верховний Суд зазначив: « При вирішенні питання щодо застосування такого заходу суд на підставі установленних обставин справи та оцінки факторів небезпеки (ризиків) щодо вчинення домашнього насильства має оцінити пропорційність втручання у права і свободи особи з урахуванням того, що ці заходи пов'язані із протиправною поведінкою такої особи» [5]. У даному рішенні мова іде про встановлення обмежувального припису на обмеження права наближення до позивачки та її дітей. Приймаючи рішення та обмежуючи такий доступ, суд вказує на пропорційність застосованих обмежувальних заходів із природою та характером протиправної поведінки особи, до якої підлягає застосуванню обмежувальний припис.

Ціна позову, як елемент принципу пропорційності виправдовується у справах, де виникає необхідність застосування заходів забезпечення позову. Тобто, перш ніж застосувати захід забезпечення позову, ініційований позивачем, суд повинен врахувати пропорційність вжиття такого заходу із специфікою дій, що кваліфікуються позивачем, як порушення його права. Також, у даному випадку є необхідною оцінка ризиків незастосування заходів забезпечення позову та наслідків, які можуть виникнути, у випадку такого незастосування. Варто враховувати, що в окремій категорії справ, наприклад, у справах щодо нерухомого майна, яке перебуває у фактичному законному володінні іншої особи, що не є власником, коли власник виступає відповідачем по справі. Застосування заходів щодо обмеження доступу до такого об'єкта як заходу забезпечення позову у такій ситуації також вимагають

залучення особи до справи, у фактичному володінні якої перебуває даний об'єкт.

Враховання судом ступеня **складності справи** у кожному конкретному випадку повинно базуватися на кількох критеріях: 1. Співвідношення ціни позову, кількості учасників справи та наявної доказової бази. Ціна позову повинна бути пропорційною до фактично понесених витрат сумарно обрахованих щодо загальної кількості позивачів; наявна доказова база повинна формувати належне підтвердження завданої шкоди, пропорційне до способів компенсації останньої.

Значення розгляду справи для сторін є оціночним елементом принципу пропорційності. І в кожному випадку розгляду і вирішення справи по суті суддя повинен виходити із сукупності супутніх факторів, які є вагомими для сторін у питанні прийняття рішення щодо значення розгляду справи для сторін. Наприклад, це може бути стан матеріального становища, наявність дітей або інших осіб, які перебувають на утриманні у позивача або відповідача тощо. Такі обставини можуть мати місце як і сумарно у кожному конкретному випадку, так і одинично. Пропорційність таких обставин повинна обумовлювати справедливі наслідки за порушення прав позивача з величиною завданих збитків та компенсувати порушені права позивачеві відповідно до рівня завданої шкоди.

Таким чином, проведений аналіз складових принципів пропорційності вітчизняного кодифікованого закону надає можливість зробити наступні **висновки**:

1. Принцип пропорційності, як засада європейського походження підлягає тлумаченню та розкриттю її сутності через призму практики ЄСПЛ, що обумовлює трактування окремих елементів даного принципу з точки зору рекомендацій, викладених у судовому прецеденті.

2. Забезпечення між публічними і приватними інтересами досягається шляхом врахування обставин справи, які впливають на пропорційність задоволення позовних вимог відповідно до обсягів завданої шкоди.

3. Врахування завдань цивільного судочинства як елемент пропорційності в частинах неупередженості та справедливості адресовано судді, та вимагає сумлінного ставлення суддів до виконання покладених на них обов'язків. Можливість застосування заходів процесуального примусу розглядається як додатковий механізм забезпечення дотримання даного елемента принципу пропорційності, зокрема та принципу пропорційності, в цілому.

4. Ціна позову, складність справи та значення розгляду справи для сторін – елементи принципу пропорційності, які наділені оціночним критерієм, і в питаннях дотримання таких, вимагають врахування суб'єктивних обставин, в яких перебувають сторони справи.

Вищезазначена характеристика складових елементів принципу пропорційності не є вичерпною, оскільки законодавцем вказується на відкритість даного переліку у контексті ст. 11 ЦПК України, що в подальшому може бути використано для нових науково-практичних досліджень та висновків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 26.12.2024)
2. Рішення по справі «Жовнер проти України» від 29.06.2004 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення: 26.12.2024)
3. Рішення по справі «Наталія Михайленко проти України» від 15.05.2008 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_465#Text (дата звернення 26.12.2024 р.)
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.03.2024 у провадженні по справі № 191/4364/21 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C027439> (дата звернення 24.12.2024 р.)
5. Постанова Верховного Суду від 28 квітня 2020 року у справі № 754/11171/19 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/89034240> (дата звернення 24.12.2024)

**ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ СПРАВИ ПРО ОСКАРЖЕННЯ
НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ АБО ВІДМОВИ В ЇХ ВЧИНЕННІ****PROCEDURE FOR CONSIDERING AND RESOLUTION OF CASES ON APPEAL
OF NOTARIAL ACTIVITIES OR REFUSAL TO PERFORM THEM**

**Заборовський В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу**

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

**Менджул М.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу**

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

**Феннич В.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу**

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Наукова стаття направлена на дослідження порядку оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду. Відзначається, що задля гарантування законності нотаріальної діяльності, поведінка нотаріуса чи особи, яка уповноважена на вчинення нотаріальних дій ставиться під контроль держави. Одним із видів такого контролю може бути судовий контроль. Успішність судового контролю за законністю нотаріальної діяльності багато в чому залежить від порядку розгляду судової справи, де ставиться вимога про оскарження нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні.

Проводиться співвідношення різноманітних способів судового контролю за нотаріальною діяльністю та відзначається своєрідність оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду.

Досліджується еволюція порядків оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду: від окремого до позовного провадження. Підтримується позиція законодавця, який на сучасному етапі відніс розгляд справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до суду за правилами позовного провадження. Вказується, що можливість оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до суду за правилами цивільного судочинства в порядку позовного провадження покликано створити належні процесуальні гарантії законності нотаріальної діяльності. Критично оцінюється позиція науковців, які вважають за необхідне повернутися до попереднього порядку розгляду цієї вимоги, оскільки вона не враховує юридичну природу цієї категорії цивільної справи.

Аналізуються проблемні моменти віднесення справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до справ спрощеного позовного провадження та відзначається на відсутність усталених підходів з цього приводу в судовій практиці.

Ключові слова: нотаріальні дії, відмова у вчиненні нотаріальної дії, судовий контроль за нотаріальною діяльністю, окреме провадження, позовне провадження, загальне позовне провадження, спрощене позовне провадження, малозначні справи.

The scientific article is aimed at studying the procedure for appealing notarial acts or refusal to perform them in court. It is noted that in order to guarantee the legality of notarial activities, the behavior of a notary or a person authorized to perform notarial acts is placed under state control. One of the types of such control may be judicial control. The success of judicial control over the legality of notarial activities largely depends on the procedure for considering a court case, where the requirement to appeal a notarial act or refusal to perform it is set.

The correlation of various methods of judicial control over notarial activities is made and the peculiarity of appealing notarial acts or refusal to perform them in court is noted.

The evolution of the procedures for appealing notarial acts or refusal to perform them in court is studied: from separate to claim proceedings. The position of the legislator, who at the present stage referred the consideration of the case on the appeal of notarial acts or refusal to perform them to the court under the rules of claim proceedings, is supported. It is indicated that the possibility of appealing notarial acts or refusal to perform them to the court under the rules of civil procedure in the procedure of claim proceedings is designed to create appropriate procedural guarantees of the legality of notarial activities. The position of scientists who consider it necessary to return to the previous procedure for considering this requirement is critically assessed, since it does not take into account the legal nature of this category of civil cases.

The problematic aspects of referring the case on the appeal of notarial acts or refusal to perform them to cases of simplified claim proceedings are analyzed and the absence of established approaches on this issue in judicial practice is noted.

Key words: notarial acts, refusal to perform a notarial act, judicial control over notarial activities, separate proceedings, claim proceedings, general claim proceedings, simplified claim proceedings, minor cases.

Постановка проблеми. Згідно ст. 1 Закону України «Про нотаріат» призначення нотаріату полягає в тому, щоб він посвідчував права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняв інші нотаріальні дії [1]. Робиться це для того, щоб надати їм юридичної вірогідності. Завдяки таким нотаріальним діям гарантується законність правочинів, що опосередковують відносини цивільного обігу та надається юридична сила нотаріально оформленим документам. У підсумку охороняються права та законні інтереси фізичних та юридичних осіб, створюються умови для недопущення виникнення правових спорів та їх передачі на розгляд суду.

Разом із тим, задля гарантування законності нотаріальної діяльності, поведінка нотаріуса чи особи, яка уповноважена на вчинення нотаріальних дій ставиться під контроль держави. Так, згідно ст. 50 Закону України

«Про нотаріат» нотаріальна дія та відмова в її вчиненні оскаржуються до суду. Аналіз чинного процесуального законодавства та практики його застосування показує, що оскарження нотаріальних дій та відмови в їх вчиненні оскаржуються до суду загальної юрисдикції за правилами цивільного процесу (п. 2 Листа Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні» [2]).

Успішність судового контролю за законністю нотаріальної діяльності багато в чому залежить від порядку розгляду судової справи, де ставиться вимога про оскарження нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні. Як в теорії, так і практиці цивільного судочинства питання порядку розгляду цивільної справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні належним чином, з врахуванням

сучасних положень цивільного процесуального законодавства України, розглянуто не було, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Стан опрацювання. Оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні було предметом вивчення багатьох вітчизняних науковців, які займаються дослідженням проблем нотаріату (В.В. Баранкова, О.О. Дерій, К.Л. Зілковська, В.В. Комаров, О.О. Крижевська, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, К.І. Чижмарь тощо), але не всі питання теорії та практики, які пов'язані з оскарженням нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні отримали своє вирішення, зберігаючи спірний характер донині.

Метою статті є розкриття юридичної природи порядку розгляду судової справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні за правилами цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду може відбуватися двоюко: 1) перевірка законності нотаріальної діяльності може бути пов'язана з вирішенням спору про право чи іншого юридичного питання між суб'єктами матеріальних відносин; 2) перевірка законності нотаріальної діяльності, зокрема нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні, може бути самостійним питанням, яке ставиться перед судом. У першому випадку йдеться за непрямым судовий контроль за нотаріальною діяльністю, який може мати місце в адміністративному, господарському, кримінальному чи цивільному судочинстві. В другому випадку має місце прямий судовий контроль за нотаріальною діяльністю, який не пов'язується з вирішенням інших юридичних питань, окрім законності нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні.

Спосіб перевірки законності нотаріальної діяльності напряму впливає на порядок її вчинення. Зокрема, якщо встановлюється склад кримінального правопорушення, який передбачений статтею 365² КК України щодо зловживання нотаріусом повноваженнями під час вчинення нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні [3], перевірка законності нотаріальної діяльності буде проводитися в порядку кримінального провадження, що складається з досудового розслідування та судового провадження (п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК України [4]). Або, якщо суб'єкт господарювання заявляє вимогу про стягнення грошової заборгованості, де сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб та впливає з письмово укладеного договору, який може бути нотаріально посвідченим, питання законності нотаріальної діяльності може перевірятися в порядку наказного провадження за правилами господарського процесу (ст. 148 ГПК України) [5]. Чи, якщо ставиться вимога про визнання спадщини відумерлою, законність нотаріальної діяльності щодо здійснення права на спадкування перевіряється в порядку окремого провадження за правилами цивільного процесу (ст. 334 ЦПК) [6]. Проте, якщо заявляється вимога про оскарження нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні, порядок її розгляду здійснюється за правилами позовного провадження в межах цивільного процесу.

Відповідно до ч. 2 ст. 19 ЦПК України цивільне судочинство здійснюється у порядку наказного провадження, позовного провадження (загального або спрощеного) та окремого провадження. Але, окрім цього, за правилами цивільного процесу розглядаються цивільні справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про спорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, іноземного суду, провадження у яких своєрідно, враховуючи те, що юридичне питання по суті вже вирішено іншим юрисдикційним органом (ч. 8 ст. 19 ЦПК). Виходить, що порядок провадження в цивільному процесі – це сукупність правил розгляду та вирішення певної категорії цивільної справи,

які регламентують її проходження від початку до кінця в суді першої інстанції. Науковці порядок розгляду певної категорії цивільної справи співвідносять з таким поняттям як вид цивільного процесу (судочинства) [7, с. 234].

Закон України «Про нотаріат» не визначає порядок розгляду справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні. Дане питання було регламентовано ЦПК України при введенні його в дію. Історично склалося так, що в радянські часи та певний час після проголошення незалежності України, оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до суду проводилося в порядку окремого провадження. Так, ЦПК УРСР 1963 р. цьому питанні присвятив главу 39 «Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні», яка складалася з чотирьох статей та визначала процесуальні особливості розгляду цієї скарги [8]. Подібне вирішення питання критикувалося як помилкове, оскільки дана скарга носила спірний характер, що не властиво справам окремого провадження, а вимога характеризувалася двосторонністю, де обидва суб'єкти (особа, що звернулася за вчиненням нотаріальної дії та нотаріус) активно відстоювали свої позиції у справі. Ось чому під час введення в дію ЦПК України 1 вересня 2005 р. у прикінцевих та перехідних положеннях цього кодексу було встановлено наступне правило: «скарги, заяви щодо нотаріальних дій чи відмови у їх вчиненні, подані до набрання чинності цим Кодексом відповідно до глави 39 Цивільного процесуального кодексу України 1963 року, розглядаються за правилами позовного провадження, встановленими цим Кодексом» (п. 8).

Таким чином, процесуальним законом було визначено поширення порядку позовного провадження на оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні. Подібне вирішення питання правильне, оскільки тільки процесуальний закон має визначати порядок розгляду тої чи іншої категорії цивільної справи.

Після того, як був введений ЦПК України в дію тривалий час вимога про оскарження нотаріальних дій чи відмови в її вчиненні розглядалася одним порядком (порядком позовного провадження) і на практиці проблемних питань з вибору цього порядку не виникало. Проте, реформування цивільного процесуального законодавства в 2017 році диференціювало позовне провадження на два види: загальне та спрощене. Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні (ч. 4 ст. 19 ЦПК). В той час як спрощене позовне провадження призначене для розгляду: 1) малозначних справ; 2) справ, що виникають з трудових відносин; 3) справ про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд; 4) справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи (ч. 4 ст. 19 ЦПК).

Сучасна судова практика показує, що суди загальної юрисдикції можуть справу про оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні розглядати загальним [9; 10] чи спрощеним позовним провадженням [11; 12]. На нашу думку, на вибір виду позовного провадження стосовно розгляду справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні не може впливати ціна позову, оскільки вимога в даній категорії справи носить немайновий характер. Проте, інші фактори (думка сторін щодо виду позовного провадження та значення справи для них, кількість учасників справи, обсяг та характер доказів, категорію та складність справи, її суспільний інтерес тощо) дійсно дають підстави суду віднести розгляд справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні за правилами спрощеного позовного провадження.

Обираючи спрощене позовне провадження для перевірки законності нотаріальної діяльності в цивільному процесі, суди по-різному визначають характер такої справи: малозначна справа [12] або справа незначної складності та інша справа, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Роблячи такий вибір, суди нерідко помиляються, забуваючи, що справа може бути малозначною в силу вимог закону (п. 1, п. 3, п. 4, п. 5 ч. 6 ст. 19 ЦПК) або за розсудом суду (п. 2 ч. 6 ст. 19 ЦПК) [13, с. 261]. Так, в одній цивільній справі суд зробив висновок, що справа про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні є малозначною за вимогами закону та на цій підставі відмовив стороні в переході до розгляду справи порядком загального позовного провадження [14]. Проте, з моменту запровадження спрощеного позовного провадження в Україні дана категорія справи ніколи не була малозначною в силу вимог закону, оскільки для останніх законодавець обрав у якості критерію ціну позову або іншу вимогу, не пов'язану з перевіркою законності нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні. На нашу думку, подібний підхід неправильний і суди повинні чітко мотивувати на підставі чого вони зробили висновок про вид справи спрощеного позовного провадження при подачі позову про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні, оскільки буває так, що суди взагалі не визначають його [15]. Не варто забувати, що кваліфікація справи як малозначної ставить певні обмеження у процесуально-правовому статусі учасників справи (щодо їх участі в судовому засіданні, щодо їх можливості оскарження рішення суду в касаційному порядку тощо).

Незважаючи на те, що вже другий десяток років на вимогу про оскарження нотаріальних дій чи відмови

в їх вчиненні в Україні поширюється порядок позовного провадження, існує думка про доцільність повернення до попереднього порядку, який мав місце раніше. Так, В.В. Баранкова з цього приводу вказувала, що «виключивши оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні з категорій справ окремого провадження (де вони до 2004 р. правильно перебували через те, що характеризуються відсутністю спору про право цивільне), в межах якого вони традиційно розглядалися за чітко виписаними правилами, законодавець свого часу утворив цілу низку досить серйозних проблем для судової практики» [16, с. 52]. На нашу думку, повернення вимоги про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до окремого провадження недоречно, оскільки вона безпосередньо впливає на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, тобто вказана вимога стосується спору про право цивільне. Розглядати її за правилами окремого провадження – означає ігнорувати юридичну природу такої категорії цивільної справи. Раніше про це вже писали [17].

Висновки. Можливість оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до суду за правилами цивільного судочинства в порядку позовного провадження покликано створити належні процесуальні гарантії законності нотаріальної діяльності. Їх ефективність значна, оскільки перевірку законності нотаріальної дії чи відмови в її вчиненні здійснить суд, рішення якого обов'язкове до виконання всіма в Україні. Але успішне використання даних гарантій залежить від усвідомлення порядку їх застосування. Нажаль, але в Україні ще не сформувався усталений підхід щодо віднесення справи про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до справ спрощеного позовного провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.
2. Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 лютого 2014 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00137> (дата звернення: 23.12.2024)
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
5. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
6. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
7. Бобрик В.І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 18.07.1963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1502-06/ed19960202#Text> (дата звернення: 23.12.2024)
9. Ухвала Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 09 жовтня 2019 р. у цивільній справі №539/4605/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84850907> (дата звернення: 23.12.2024)
10. Ухвала Ожтябрського районного суду м. Полтави від 23 січня 2023 р. у цивільній справі №645/6813/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108611949> (дата звернення: 23.12.2024)
11. Ухвала Балаклійського районного суду Харківської області від 15 лютого 2018 р. у цивільній справі № 610/364/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72236790> (дата звернення: 23.12.2024)
12. Ухвала Ожтябрського районного суду м. Полтави від 28 січня 2021 р. у цивільній справі № 554/214/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94479110> (дата звернення: 23.12.2024)
13. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Особлива частина. Підручник. Книга 1. Ужгород: ПІК-У, 2023. 524 с.
14. Ухвала Деснянського районного суду м. Чернігова від 6 червня 2019 р. у цивільній справі №179/293/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82240629> (дата звернення: 23.12.2024)
15. Ухвала Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 2 грудня 2019 р. у цивільній справі №133/2820/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86053677> (дата звернення: 23.12.2024)
16. Баранкова В.В. Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні. *Право та державне управління*. 2018. №2 (31). Т. 1. С. 49–56.
17. Джуга М.В. Спир про право за позовом про оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №5. С. 155–162.

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ ШЛЮБУ: ЗАГРОЗИ ТА ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE LEGAL INSTITUTE OF MARRIAGE: THREATS AND CHALLENGES DURING MARITAL LAW

Іващенко Ю.Р., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Панченко В.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено аналізу правового інституту шлюбу в умовах воєнного стану в Україні. Доведено актуальність проблемного питання шляхом зумовленості потреби всебічного дослідження правових механізмів, які забезпечують ефективне функціонування інституту шлюбу в умовах воєнного стану. Увагу акцентовано на важливості забезпечення балансу між спрощенням процедур та захистом прав громадян. Досліджено ключові аспекти законодавчого регулювання укладення та припинення шлюбу, зокрема особливості та нововведення, пов'язані із дією воєнного стану, тимчасово окупованими територіями, а також із укладенням та припиненням шлюбів за участю іноземців.

Наголошено на можливості реєстрації актів цивільного стану без особистої присутності нареченого/нареченої, якщо він або вона є військовослужбовцем або співробітником державних органів.

Розглянуто роль новітніх технологій у забезпеченні доступу до адміністративних послуг і їхній вплив на правове регулювання сімейних відносин, що є особливо важливим в умовах обмеженої мобільності громадян.

Приділено особливу увагу адаптації процедур реєстрації шлюбу до сучасних умов, включаючи використання цифрових технологій, таких як застосунок «Дія». Проведено аналіз особливостей використання мобільного застосунку «Дія» у контексті доступу українським громадянам до укладення шлюбу в умовах неможливості особистої присутності.

Проаналізовано детально правовий статус шлюбів, укладених на окупованих територіях, та проблеми їхнього визнання в Україні. Досліджено правові колізії, які виникають через особливий правовий статус тимчасово окупованих територій, та можливі шляхи їх вирішення.

Наголошено на відсутності повноважень іноземних судів розривати шлюби громадян України і акцентовано увагу на потребі звернення пари до консульства України. Особливо висвітлено питання забезпечення прав громадян на шлюб, які проживають за межами країни, зокрема через дипломатичні та консульські установи.

Розглянуто особливості процедури припинення шлюбу за відсутності одного з подружжя та вплив міжнародного права на регулювання таких відносин. Зроблено висновки щодо вдосконалення законодавства у сфері сімейного права, необхідності розробки комплексних механізмів для вирішення правових проблем в умовах війни.

Ключові слова: інститут шлюбу, воєнний стан, реєстрація шлюбу, ДРАЦС, подружжя, припинення шлюбу, застосунок «Дія».

The article is devoted to the analysis of the legal institution of marriage under martial law in Ukraine. The relevance of this issue is substantiated by the need for a comprehensive study of legal mechanisms that ensure the effective functioning of the institution of marriage under martial law conditions. Emphasis is placed on the importance of maintaining a balance between simplifying procedures and protecting citizens' rights. Key aspects of legislative regulation regarding the conclusion and dissolution of marriages are explored, including features and innovations associated with martial law, temporarily occupied territories, as well as the conclusion and dissolution of marriages involving foreign nationals.

The possibility of registering civil status acts without the personal presence of the bride or groom, if he or she is a servicemember or an employee of state bodies, is emphasized.

The role of modern technologies in ensuring access to administrative services and their impact on the legal regulation of family relations, which is particularly important under conditions of limited citizen mobility, is examined.

Special attention is given to the adaptation of marriage registration procedures to modern conditions, including the use of digital technologies such as the "Diiia" application. An analysis is conducted on the features of using the "Diiia" mobile application in the context of providing Ukrainian citizens access to marriage registration under circumstances where personal presence is not possible.

A detailed analysis is conducted on the legal status of marriages concluded in occupied territories and the challenges of their recognition in Ukraine. The study examines legal conflicts arising from the special legal status of temporarily occupied territories and explores potential solutions to address these issues.

It is emphasized that foreign courts lack the authority to dissolve marriages between Ukrainian citizens, highlighting the necessity for couples to seek assistance from Ukrainian consulates. Particular attention is given to safeguarding the marriage rights of citizens residing abroad, especially through diplomatic and consular institutions.

The peculiarities of the divorce procedure in the absence of one spouse and the influence of international law on the regulation of such relations are examined. Conclusions are drawn regarding the improvement of legislation in the field of family law and the need to develop comprehensive mechanisms to address legal challenges in wartime conditions.

Key words: institution of marriage, martial law, marriage registration, civil status acts, termination of a marriage, "Diiia" app.

В умовах війни, що триває в Україні, система правового регулювання інституту шлюбу зазнала значних змін. Воєнний стан змусив адаптувати законодавство до нових реалій, спростивши процедури реєстрації та припинення шлюбу, залучивши застосування електронних технологій, зокрема, через застосунок «Дія». Особливого значення набувають правові питання дійсності шлюбів, укладених в умовах тимчасової окупації, та можливість їх припинення, а також особливості правового регулювання

сімейних відносин українців за межами країни. Зміни у сімейному законодавстві під час війни також спрямовані на вирішення правових питань, пов'язаних із шлюбами та розлученнями на окупованих територіях і за кордоном. Актуальність теми зумовлена потребою всебічного дослідження правових механізмів, які забезпечують ефективне функціонування інституту шлюбу в умовах воєнного стану.

Основним правовим актом, що регулює процедуру реєстрації та припинення шлюбу, є Сімейний кодекс Укра-

їни. У свою чергу, регулювання укладання та припинення шлюбу з іноземним елементом регулюється в першу чергу розділом IX Закону України Про міжнародне приватне право від 23.06.2005 року, де закріплені колізійні норми щодо регулювання права на шлюб, форми і порядку його укладення, правових наслідків, дійсності та припинення шлюбу, і т. д. Відповідно до статті 55 Закону України Про міжнародне приватне право від 23.06.2005 року порядок і форма укладення шлюбу на території України визначається правом України [9].

Окрім того, важливу роль у врегулюванні згаданих вище відносин відіграють двосторонні угоди. Наразі Україна підписала близько 15 двосторонніх договорів з іншими державами, що стосуються правової допомоги у питаннях з укладання та припинення шлюбу з іноземним елементом, а також інших проблемних аспектів у міждержавному регулюванні сімейних та цивільних справ [5].

Оскільки 24 лютого 2022 року в Україні було введено режим воєнного стану відповідно до Указу Президента України №64/2022, на державному рівні було досягнуто згоди про прийняття рішення щодо можливості реєстрації шлюбу в скорочені строки. Таким чином, 7 березня 2022 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову від 7 березня 2022 року № 213 «Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану», що запровадила деякі зміни у сфері державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану. Відповідно до нововведень, внесених даною постановою, встановлюється можливість реєстрації актів цивільного стану без особистої присутності нареченого/нареченої, якщо він/вона є військовослужбовцем Збройних Сил, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Національної гвардії, іншого утвореного відповідно до законів України військового формування, поліцейським, особою рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, Державної кримінально-виконавчої служби, особою начальницького складу Національного антикорупційного бюро, Бюро економічної безпеки або працівником закладу охорони здоров'я [2]. Так само існує можливість реєстрації шлюбу командиром (керівником) військовослужбовця, яка втілюється в життя шляхом укладення відповідного акту, підтверджуючого реєстрацію шлюбу.

З початком військової агресії багато територій України, на жаль, були окуповані, у зв'язку із чим українська держава не може контролювати органи державної реєстрації актів цивільного стану, що знаходяться на окупованій території. Через це особи, що мають намір укласти або припинити шлюб, зіштовхнулися з проблемами, пов'язаними з реєстрацією укладення та припинення шлюбів на непідконтрольних Україні територіях.

За заявами громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України, державну реєстрацію актів цивільного стану, внесення змін до них, поновлення та анулювання актових записів цивільного стану здійснюють відділи державної реєстрації актів цивільного стану (надалі ДРАЦС) за місцем звернення заявника [7]. Це положення, закріплене в законі, яскраво відображає дію принципу екстериторіальності щодо надання послуг під час дії воєнного стану на території України. Відповідно до Розпорядження Верховного Суду «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану» справи, що розглядалися судами на окупованих територіях, передаються для розгляду до судів, розташованих на території, підконтрольній Україні [1].

Значна частина міст і населених пунктів надалі знаходиться під постійними обстрілами і вважаються зонами активних бойових дій, тому поширеною є ситуація, коли ДРАЦСи та суди не працюють. У таких випадках необхідним є виїзд на підконтрольну Україні територію з метою укладення чи припинення шлюбу. Відповідно до

частини 7 статті 147 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» позовні заяви про розлучення можуть бути подані до суду, який територіально найближчий до суду, що не може здійснювати правосуддя, або до іншої судової інстанції, визначеної Верховним Судом України [10].

Згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» органи та посадові особи, створені або призначені на окупованій території у спосіб, не передбачений законодавством України, вважаються незаконними, а їхні акти недійсними і не мають правових наслідків. До внесення змін до цього закону існувала судово практика щодо визнання рішення про розлучення, що було зареєстровано на тимчасово окупованій території, легітимним. Таким чином, особа, яка отримала свідоцтво про припинення шлюбу на непідконтрольній Україні території, може подати заяву до суду з метою встановлення факту розлучення та отримання відповідного свідоцтва українського зразку [13]. Однак у відповідності до доповнення статті 9 у квітні 2022 року з'явився виняток для документів, що підтверджують факти народження, смерті, та реєстрації (припинення) шлюбу на тимчасово окупованій території. Такі документи додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану в Україні. Також Міжнародний суд ООН у своїй практиці щодо окупованих територій встановив, що документи, видані окупаційною владою, повинні бути визнані у випадках, коли їх невизнання може призвести до значних порушень або обмежень прав громадян, загрожуючи серйозними наслідками для основних прав і свобод особи. Отже, укладення або припинення шлюбу, що відбулося на тимчасово окупованій території, буде вважатися дійсним лише за умови, що визнана легітимність відповідного документа та відбулась його державна реєстрація в Україні.

Для гарантування громадянам, що знаходяться за кордоном, доступу до адміністративних послуг у сфері реєстрації актів цивільного стану закордонні дипломатичні установи України можуть проводити державну реєстрацію актів цивільного стану відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 24.01.2023 року № 66 «Про забезпечення здійснення закордонними дипломатичними установами України повноважень у сфері державної реєстрації актів цивільного стану в умовах воєнного стану». Регулювання зазначеного питання також визначається у відповідності до статті 29 Указу Президента України Про Консульський статут України, де зазначається, що консул має право проводити укладення та припинення шлюбів відповідно до права України [8]. Однак, державна реєстрація припинення шлюбу проводиться дипломатичними представництвами і консульськими установами України лише щодо громадян України, які постійно проживають за кордоном [7].

З розвитком інформаційних технологій з'явилася можливість спрощеної процедури укладення шлюбу в застосунку «Дія», що надає можливість особам, що знаходяться за межами території України, укласти шлюб без необхідності присутності в ДРАЦС. Наприклад, жінка, яка знаходиться за кордоном, маючи намір укласти шлюб з чоловіком, що виконує військові обов'язки, тепер не зобов'язана задля цієї мети звертатися особисто до органів ДРАЦС. Відтепер у застосунку «Дія» громадянам, що мають намір укласти шлюб, надана така можливість у межах визначених прав відповідно до міжнародних документів і стандартів, що не обмежує їх права на укладення шлюбу. Укладення шлюбу через застосунок доступно усім громадянам України, які досягли повноліття і мають необхідні документи в застосунку «Дія», але відповідно можливість укладення шлюбу з іноземцем через застосунок виключається. Однак, станом на 2024 рік оформити припинення шлюбу через застосунок «Дія» неможливо. Можна лише отримати електронний документ про розлучення після

оформлення розлучення через ДРАЦС або суд. Якщо обидва з подружжя знаходяться за кордоном згідно з положеннями статті 57 Закону України Про міжнародне приватне право від 23.06.2005 року наголошується на дозволі укладення шлюбу на території консульських установ або дипломатичних представництв. Консул реєструє шлюб лише між громадянами України, якщо на законних підставах хоча б один з них проживає за межами України.

Для реєстрації шлюбу з іноземним громадянином необхідно звертатися до відповідних органів країни перебування. Якщо чоловік або жінка не можуть особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до дипломатичного представництва або консульської установи з поважних причин, таку заяву можуть подати їх представники на підставі довіреності, нотаріально засвідченої. На відміну від свідоцтва про шлюб, виданого в Україні або іноземними органами, свідоцтво про шлюб, видане консульським представництвом України, не підлягає апостильованню згідно з Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів від 05.10.1961 року [4].

Варто наголосити, що іноземні суди не уповноважені розривати шлюби громадян України, тож в цій ситуації існує потреба звернення осіб, що мають намір припинити шлюб, до консульства України на території держави місця проживання. Консул має право зареєструвати припинення шлюбу між громадянами України, якщо хоча б один з них постійно проживає за кордоном, у випадку, коли подружжя подає спільну письмову заяву за умови, що вони не мають неповнолітніх дітей. Також консул може зареєструвати припинення шлюбу за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя визнаний безвісно відсутнім або недездатним у встановленому законом порядку, засуджений до позбавлення волі на строк не менше трьох років, або на підставі судового рішення про припинення шлюбу.

Реєстрація припинення шлюбу на підставі рішення суду України проводиться консулом лише в тому випадку, якщо шлюб, що розривається, був зареєстрований в органах реєстрації актів цивільного стану України. Для цього подається заява від подружжя або одного з них, які проживають за кордоном і розірвали шлюб через суд в Україні, але не здійснили реєстрацію припинення шлюбу в органах реєстрації актів цивільного стану на території України.

Якщо подружжя не має спільних неповнолітніх дітей і обидва з подружжя не заперечують проти розлучення, одним із можливих способів припинення шлюбу на території України є подача заяви до ДРАЦСу коли чоловік та жінка мають подати спільну заяву про розлучення до державного органу. Однак в умовах воєнного стану досить багато осіб, що мають намір припинити шлюб, знаходяться в різних країнах, що унеможливило особисто подачу заяви одного з подружжя. У такому випадку відповідно до статті 106 Сімейного Кодексу України заяву про припинення шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану засвідчену нотаріально від імені одного з подружжя може подати другий з подружжя, що перебуває на території України [11]. Під час проведення такої процедури особа, що знаходиться за кордоном, має скласти відповідний документ, нотаріально завіривши його, надіслати оригінал заяви чоловіку або дружині, що знаходиться в Україні. Окрім цього в разі неможливості подружнього партнера бути присутнім в ДРАЦСі для державної реєстрації припинення шлюбу ця особа повинна поінформувати ДРАЦС про відповідну ситуацію та надати письмову нотаріально завіривну згоду реєстрації припинення шлюбу за його відсутності [6]. Або якщо можливості передати заяву тому з подружжя, хто залишився в Україні, немає, то особа, що перебуває за кордоном має можливість скласти відповідну заяву в консульстві, яке передасть документ до ДРАЦСу. Державна реєстрація припинення шлюбу проводиться після спливу одного місяця з дня подання заяви про розлучення, а шлюб припиняється у день державної реєстрації його припинення.

Ще одним способом припинення шлюбу є розлучення у судовому порядку, що зазвичай стосується осіб, що мають намір припинити шлюб, які мають неповнолітніх дітей. За загальним правилом подружжя має подати спільну заяву до суду з проханням про припинення шлюбу, а також договір, що міститиме відомості щодо участі кожного з батьків у вихованні та забезпеченні життя дітей [11]. Якщо розглянути ситуацію, коли один з подружжя знаходиться поза межами України, то існує можливість надання документів до суду поштою або через «Електронний суд». Присутність на судовому засіданні не є обов'язковою, якщо інше не буде встановлено судом, однак виникає потреба заздалегідь попередити про це суд. Відповідно до статті 212 Цивільного процесуального кодексу України не виключається можливість особисто взяти участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції [12]. Особа, що перебуває за кордоном, може отримати рішення в особистому кабінеті підсистеми «Електронний суд» або ж у застосунку «Дія», окрім випадків, коли обидва з подружжя перебувають поза межами України та мають дітей, яким не виповнилося вісімнадцяти років.

Процес розлучення громадянина України з іноземцем в певній мірі відрізнятиметься від розлучення подружжя громадян України. Насамперед подружжя має визначитися право якої країни буде застосовуватися під час припинення шлюбу. Можуть застосовуватися такі прив'язки як закон місця проживання подружжя, закон країни громадянства, закон країни суду. Якщо подружжя проживає разом, то розлучення проводиться за правом країни спільного місця проживання одружених. У випадку окремого проживання процес припинення шлюбу проходить згідно з порядком тієї країни, в якій подружжя мало останнє спільне місце проживання, за умови, що хоча б один із подружжя надалі проживає у цій державі. За відсутності цих умов обирається право, з яким обидва з подружжя мають найбільш тісний зв'язок. Під час припинення шлюбу з іноземцем в Україні застосовується право України. Наголошення потребує аспект розлучення у судовому порядку, адже саме тоді вимагається врахування наявності чинного договору про правову допомогу в цивільних справах між державою, громадянином якої є один із подружжя, та Україною. У випадку існування такого договору в першу чергу враховується його зміст, оскільки норми міжнародного договору мають перевагу над внутрішнім законодавством України. Наприклад, в Договорі про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах між Україною і Республікою Польща у статті 26 зазначається, що компетентним органом для припинення шлюбу у разі проживання одного з подружжя на території Польщі, а іншого – на території України, вважаються органи обох країн [3]. Застосування українського законодавства можливо під час вирішення спорів щодо припинення шлюбу у випадку передбаченим статтею 29 Цивільного процесуального кодексу України, де зазначається, що справи за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за кордоном, а також справи про припинення шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, розглядаються суддею Верховного Суду одноособово [12].

Що стосується застосовної юрисдикції щодо припинення шлюбу між іноземцями, то згідно з Законом України Про міжнародне приватне право від 23.06.2005 року припинення шлюбу визначається правом, яке діє на цей час щодо правових наслідків шлюбу. В свою чергу правові наслідки шлюбу регулюються спільним особистим законом подружжя. Якщо такого закону немає, застосовується право держави, де подружжя востаннє проживало разом, за умови, що хоча б один із них і досі проживає в цій державі. У разі відсутності такої підстави, діє законодавство, з яким обидва з подружжя мають найтісніший зв'язок іншим чином [9].

Отже, правовий інститут шлюбу в умовах воєнного стану в Україні зазнав суттєвих змін, спрямованих на адаптацію правового регулювання до нових соціально-політичних реалій. Зміни у процедурі реєстрації та припинення шлюбу, зокрема спрощення процесів для військовослужбовців і використання електронних технологій, таких як застосунок «Дія», значно спростили доступ громадян до державних адміністративних послуг. Разом із тим, війна створила нові правові виклики, пов'язані з укладенням шлюбів на окупованих територіях, де українська держава не має можливості здійснювати контроль. Визнання таких шлюбів та розлучень залишається проблемним питанням,

особливо в контексті їх дійсності в Україні. Особливої уваги потребують процедури укладення та припинення шлюбів за кордоном, що відбуваються у консульських установах чи через суди за участі іноземних громадян. Інтеграція новітніх технологій та цифрових сервісів, таких як застосунок «Дія», відкриває нові можливості для правового регулювання сімейних відносин, однак виключає участь іноземців. Таким чином, продовження удосконалення законодавства та створення ефективних правових механізмів регулювання шлюбних і сімейних відносин під час війни є важливим кроком для розвитку та зміцнення правової системи України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верховний Суд. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/ (дата звернення: 01.12.2024).
2. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 07.03.2022 № 213 : станом на 30 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-п#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
3. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах : Договір Україна від 24.05.1993 : станом на 10 січ. 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174#Text (дата звернення: 01.12.2024).
4. Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (укр/рос) : Конвенція Га. конф. з міжнар. приват. права від 05.10.1961 : станом на 10 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_082#Text (дата звернення: 14.12.2024).
5. Мельник О. С. Реалізація права на шлюб у міжнародному приватному праві: особливості та виклики. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану*. 2024. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-395-1-27> (дата звернення: 01.12.2024).
6. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
7. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : Наказ М-ва юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 : станом на 15 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
8. Про Консульський статут України : Указ Президента України від 02.04.1994 № 127/94 : станом на 21 трав. 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127/94#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
9. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV : станом на 23 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
10. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 8 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
11. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
12. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 19 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
13. Шибаніц Д. М. Особливості розлучення з особою, яка перебуває на тимчасово непідконтрольній території або за кордоном в умовах правового режиму воєнного стану. *Human rights and public governance in modern conditions: Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023.952p.ISBN 978-9934-26-320-0© Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2023*. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-320-0-44> (дата звернення: 01.12.2024).

ПУБЛІЧНІСТЬ І ПРОЗОРИСТЬ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: БАЛАНС МІЖ ВІДКРИТІСТЮ ТА ЗАХИСТОМ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ

PUBLICITY AND TRANSPARENCY OF CIVIL PROCEDURE: BALANCING OPENNESS AND PROTECTION OF CONFIDENTIALITY

Кабальський Р.О., к.ю.н.,
асистент кафедри теоретико-правових дисциплін
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття досліджує ключові принципи демократичного судочинства – публічність і прозорість – та їхнє співвідношення із захистом конфіденційної інформації, як основоположні принципи цивільного судочинства. Розкриваються правові аспекти конфлікту між відкритістю судових процесів та необхідністю збереження приватності учасників, особливо в умовах цифровізації.

Проаналізовано положення Конституції України, Цивільного процесуального кодексу та міжнародні стандарти, які визначають умови публічності судового розгляду. Практика Європейського суду з прав людини підкреслює важливість відкритих судових засідань як гарантії справедливої правосуддя, водночас вказуючи на допустимість обмежень для захисту моралі, національної безпеки чи приватних інтересів.

Визначено необхідність вдосконалення українського законодавства з метою чіткого регулювання балансу між прозорістю та конфіденційністю. Особливу увагу приділено закритим судовим засіданням, що проводяться у випадках, коли публічність може порушувати права сторін або розголошувати охоронювану законом інформацію.

Розглянуто виклики, які виникають через використання інформаційних технологій у судочинстві. Зокрема, зазначається, що онлайн-трансляції та публікація матеріалів у відкритих реєстрах можуть створювати ризики розголошення конфіденційної інформації.

Наголошується на необхідності запровадження сучасних цифрових платформ для безпечного доступу до судових матеріалів, а також удосконалення систем інформування громадськості про судові процеси.

Висвітлено рекомендації щодо гармонізації принципів відкритості судового процесу з вимогами захисту конфіденційності. Чітке розмежування публічної та конфіденційної інформації сприятиме підвищенню прозорості судочинства, збереженню приватності учасників і зміцненню довіри до судової системи.

Зроблено акцент на важливості міжнародного досвіду у формуванні правового механізму, який забезпечить баланс між публічністю і конфіденційністю, особливо в умовах цифровізації. Запропоновані зміни спрямовані на посилення демократичних принципів і захист прав людини у сфері правосуддя.

Також акцентується на ролі суддів у забезпеченні справедливого розгляду справ, зокрема шляхом прийняття рішень щодо обмеження доступу до інформації лише в обґрунтованих випадках. Підкреслюється, що гармонізація законодавства з міжнародними стандартами сприятиме зменшенню ризиків свавілля та підвищить прозорість правосуддя. Особливу увагу приділено необхідності впровадження механізмів регулярного моніторингу та оцінки ефективності нововведень у сфері цифровізації судочинства для забезпечення їхньої відповідності принципам відкритості та захисту прав людини.

Ключові слова: публічність, прозорість, конфіденційність, цивільне судочинство, цифровізація, ЄСПЛ, законодавство України, відкриті засідання, права людини, судова система.

The article examines the key principles of democratic justice – publicity and transparency – and their relationship with the protection of confidential information as fundamental principles of civil proceedings. The legal aspects of the conflict between the openness of court processes and the need to preserve the privacy of participants, especially in the context of digitalization, are revealed.

The provisions of the Constitution of Ukraine, the Civil Procedure Code, and international standards that define the conditions for public court hearings are analyzed. The practice of the European Court of Human Rights emphasizes the importance of open court hearings as a guarantee of fair justice, while also highlighting the admissibility of restrictions to protect morality, national security, or private interests.

The necessity to improve Ukrainian legislation to clearly regulate the balance between transparency and confidentiality is identified. Particular attention is paid to closed court sessions conducted in cases where publicity could violate the rights of the parties or disclose information protected by law.

The challenges arising from the use of information technology in justice are considered. In particular, it is noted that online broadcasts and the publication of materials in open registries may create risks of disclosing confidential information.

Recommendations for harmonizing the principles of openness in court proceedings with the requirements of confidentiality protection are presented. A clear distinction between public and confidential information will enhance judicial transparency, preserve participants' privacy, and strengthen trust in the judicial system.

The importance of international experience in developing a legal mechanism that ensures a balance between publicity and confidentiality, especially in the context of digitalization, is emphasized. Proposed changes are aimed at strengthening democratic principles and protecting human rights in the field of justice.

Key words: publicity, transparency, confidentiality, civil justice, digitalization, ECHR, Ukrainian legislation, open hearings, human rights, judicial system.

Постановка проблеми Прозорість і публічність цивільного судочинства є ключовими принципами демократичного суспільства, які забезпечують справедливість та довіру до судової системи. Проте ці принципи нерідко вступають у конфлікт із необхідністю захисту конфіденційної інформації учасників процесу, особливо у справах, які стосуються приватного життя, державної таємниці чи комерційних інтересів. В умовах цифровізації та зростання обсягу інформації, яка стає доступною громадськості, виникають нові ризики порушення приватності учасників судового процесу. Законодавство України частково регла-

ментує баланс між публічністю та конфіденційністю, але вимагає вдосконалення для ефективного захисту прав усіх сторін. Водночас практика Європейського суду з прав людини висвітлює нагальні проблеми щодо забезпечення права на відкритий судовий розгляд із дотриманням міжнародних стандартів. Тому необхідно розробити ефективний механізм, який дозволить поєднати відкритість судового процесу з захистом конфіденційності.

Мета статті полягає у визначенні принципів забезпечення публічності та прозорості цивільного судочинства, аналізі існуючих правових механізмів захисту конфіден-

ційної інформації в судовому процесі та обґрунтуванні рекомендацій для вдосконалення законодавства України з урахуванням міжнародних стандартів і досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика публічності та прозорості цивільного процесу, зокрема баланс між відкритістю та конфіденційністю, є предметом дослідження багатьох науковців. В. А. Кройтор аналізує підстави обмеження гласності, наголошуючи на необхідності збереження приватності учасників процесу. А. Серветник досліджує взаємозв'язок принципів відкритості та публічності, вказуючи на ризики порушення конфіденційності через надмірну відкритість. Н. Ю. Сакара підкреслює важливість цифровізації для забезпечення публічності, але вказує на необхідність механізмів захисту конфіденційності. В. В. Городовенко звертає увагу на проблеми нормативного регулювання принципу гласності та його відповідності міжнародним стандартам. Усі автори наголошують на важливості гармонізації законодавства для досягнення справедливого балансу між прозорістю судочинства і захистом прав учасників. Їхні дослідження закладають основу для вдосконалення національного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Принципи публічності, гласності та відкритості визначають доступність і прозорість судової діяльності, проте їх зміст часто тлумачиться по-різному в нормативних актах. Відповідно до ст. 6 ЦПК України, судовий розгляд має бути усним і відкритим, а рішення проголошуються прилюдно, окрім випадків закритих засідань. Конституція України (ст. 129) гарантує фіксацію судового процесу технічними засобами, підкреслюючи демократичність судочинства [1].

ЄСПЛ пов'язує публічність судового розгляду із прозорістю та доступністю, зазначаючи, що це ключова гарантія демократичного суспільства. У рішенні «Претто проти Італії» суд наголошував, що відкритість засідань є необхідною для справедливості [2]. Принцип публічного слухання передбачає принаймні одне відкрите слухання в суді першої інстанції. У справі «Фредін проти Швеції» підкреслено, що слухання має бути публічним, якщо вирішуються як правові, так і фактичні аспекти справи [3]. Також у справі «Екбатані проти Швеції» ЄСПЛ визнав, що обмеження публічності в апеляційному провадженні може порушувати права сторін [4]. Відкритість судового розгляду забезпечується доступом до інформації про час і місце засідань, що гарантує реалізацію права на справедливий суд.

Сьогодні більшість судів України дотримуються правил оприлюднення часу і місця судових засідань через інформаційні технології, але законодавство з цього питання потребує удосконалення. По-перше, суди мають бути наділені обов'язком забезпечувати прозорість своєї діяльності, зокрема шляхом оприлюднення інформації про хід розгляду справ та ухвалені рішення. По-друге, необхідно врегулювати питання доступу до цієї інформації для осіб, які хочуть бути присутніми на судових засіданнях.

ЄСПЛ підкреслює, що права, гарантовані Конвенцією, мають бути практичними й ефективними, тому сторона, яка бере участь у справі, має бути завчасно повідомлена про судові засідання. Як зазначав М. Й. Штефан, принцип гласності охоплює не лише відкритість судових засідань, а й доступ до матеріалів справи для осіб, які беруть у ній участь. Учасники мають право бути поінформованими про хід і результати розгляду справи, а також надавати інформацію про процес у засобах масової інформації [6].

Принцип відкритості включає можливість ознайомлення з матеріалами справи, що поки обмежено законодавством (ст. 6 ЦПК України), де цей порядок передбачено лише для учасників справи або тих, чий права було порушено. Таким чином, необхідно розширити трактування відкритості судового розгляду, щоб забезпечити право громадськості на доступ до судової інформації та підвищити прозорість судочинства [7].

Захист прав людини є важливою складовою міжнародної діяльності, і для його забезпечення міжнародні організації створили численні правові акти, зокрема декларації, конвенції та хартії, які стали основою для національних правових норм. Україна повинна адаптувати своє законодавство до стандартів Європейського Союзу, що є важливим аспектом євроінтеграційних процесів. Така адаптація сприятиме розвитку політичних, економічних та соціальних аспектів країни, а також забезпечить ефективну інтеграцію на всіх рівнях, зокрема в галузі правосуддя. Визначення євроінтеграції як ключового напрямку розвитку є пріоритетом для президента України, що підкреслює важливість удосконалення національного законодавства для його відповідності вимогам ЄС [5, с. 59–60].

Зокрема, однією з основних міжнародних норм, що охоплює захист прав людини, є Загальна декларація прав людини, прийнята в 1948 році, яка стала основним документом для забезпечення свободи і прав. Особливе значення має принцип гласності судових процесів, закріплений як в міжнародних актах, так і в національних системах. Європейська конвенція з прав людини 1950 року чітко визначає необхідність публічності судових процесів як складової права на справедливий суд. Однак є й винятки, зокрема для захисту моралі, державної безпеки або прав інших осіб, що дозволяють обмежувати цей принцип в окремих випадках [8].

Судова практика Європейського суду з прав людини демонструє важливість забезпечення гласності як умови для підтримки справедливості в судочинстві. Відсутність публічного оголошення дат судових засідань може порушувати принцип гласності, як це зазначається в ряді рішень ЄСПЛ. Тому відкритість судового процесу є необхідною для підвищення довіри до судової влади і для зміцнення демократичних процесів у державі. Публічність судового процесу також гарантує, що громадськість буде проінформована про місце і час засідання, що сприяє забезпеченню справедливості. ЄСПЛ наголошує, що навіть при обмеженому доступі до залу суду, гласність може бути забезпечена через публічне оголошення судових засідань, що відповідає вимогам міжнародних стандартів.

Національні процесуальні законодавства відрізняються, але можна виділити незмінні компоненти судового процесу, які характеризують засади правосуддя, зокрема принцип належної правової процедури. Згідно з американськими юристами, ця процедура включає оповіщення та слухання, що дозволяють всім зацікавленим особам брати участь у розгляді справи. Принцип гласності в цивільному судочинстві передбачає відкритість судового процесу, що забезпечується через право бути присутнім на засіданнях та отримувати інформацію через ЗМІ. Однак цей принцип може бути обмежений у випадках, коли це необхідно для захисту державної таємниці, приватного життя сторін чи моральних та суспільних інтересів, як у випадку усиновлення. Європейська конвенція прав людини дозволяє закриті судові засідання з міркувань моралі або національної безпеки, що також відображено в українському законодавстві.

Наприклад, в разі розгляду справ про усиновлення суд може проводити засідання закрито, щоб захистити особисті дані та інтереси осіб. Важливою є можливість сторін подавати клопотання про закритий розгляд, що стосується, зокрема, усиновлення, де необхідно зберігати конфіденційність. Це право на закритість судового процесу має збалансуватися з правом на відкритість та прозорість судочинства. Відповідно, українське законодавство передбачає закритий розгляд за клопотанням, що забезпечує захист приватних інтересів, зокрема у справах про усиновлення [9, с. 94–95].

Конфіденційність у судовому цивільному процесі є важливим елементом, оскільки вона захищає особисті дані сторін, що можуть бути розкриті під час розгляду

справи. Проте принцип відкритості судового процесу передбачає, що судові засідання повинні бути доступними для громадськості, за винятком випадків, коли інформація має конфіденційний характер. Важливим є забезпечення балансу між відкритістю судочинства та правом на захист приватного життя та конфіденційності учасників процесу. Суд має право обмежити доступ до певних даних, якщо їх розголошення може завдати шкоди учасникам процесу або порушити їхні права та гідність. Закрите слухання може бути проведене за клопотанням сторін, якщо вони доведуть, що розголошення інформації може порушити їхні інтереси або приватність. У випадку відмови у задоволенні такого клопотання інформація може стати публічною. Міжнародний досвід свідчить про можливість укладення угод про конфіденційність між сторонами, що дозволяє захистити особисті дані в процесі, забезпечуючи при цьому належний рівень прозорості судового процесу.

Публічність та конфіденційність є фундаментальними принципами, які забезпечують прозорість і захист прав сторін у цивільному судочинстві. Вони спрямовані на досягнення двох ключових цілей: забезпечення відкритості судового процесу для суспільства та захисту приватності учасників справи.

Принцип публічності гарантує, що судові засідання відкриті для громадськості, за винятком випадків, передбачених законом. Це забезпечує прозорість судочинства, підвищує довіру до судової системи та слугує важливим інструментом демократичного контролю.

Конфіденційність передбачає захист особистої, сімейної або комерційної інформації учасників справи, яка може розголошуватись у ході судового розгляду. Вона важлива для збереження репутації сторін і захисту даних, що становлять особливу цінність.

Баланс між цими принципами визначається процесуальним законодавством, зокрема можливістю закритих судових засідань у разі розгляду справ, пов'язаних із державною таємницею, інтимними обставинами, чи з метою захисту неповнолітніх. Гласність судового процесу та його технічна фіксація є ключовими принципами судочинства. За загальним правилом судові засідання проводяться у відкритому форматі, якщо інше не передбачено законодавством. Будь-яка особа має право бути присутньою на відкритих судових засіданнях, а також отримати доступ до судових рішень відповідно до встановленого порядку. Закриті судові засідання в цивільному процесі можливі у таких ситуаціях: існує ризик розголошення інформації, яка є таємною або охороняється законом; за клопотанням учасників справи для збереження таємниці усинювання або захисту від розголошення даних про особисте чи інтимне життя учасників; для уникнення поширення відомостей, які можуть принизити честь і гідність учасників справи.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїх рішеннях підкреслює, що публічність є однією з гарантій справедливого судового розгляду (ст. 6 Конвенції про захист прав людини). Водночас суд визнає необхідність обмеження публічності, якщо цього вимагають права інших осіб або суспільні інтереси.

У цивільному судочинстві України баланс регулюється статтями ЦПК, які визначають умови проведення відкритих і закритих засідань. Наприклад, закриті засідання можливі в разі загрози розголошення інформації, яка може порушити права осіб або таємницю, що охороняється законом.

Публічність судового розгляду передбачає не лише відкритість засідань, а й доступ громадськості до матеріалів справи, що може вступати в конфлікт із правом сторін на конфіденційність.

Інформаційні технології в судочинстві ускладнюють цей баланс, оскільки оприлюднення даних через реєстри або онлайн-трансляції може призводити до неконтрольованого поширення конфіденційної інформації.

Важливою умовою збереження цього балансу є чітке розмежування інформації, яка може бути публічною, та тієї, яка підлягає захисту, а також відповідальність суду за дотримання цього розподілу.

Таким чином, ефективне врегулювання публічності та конфіденційності сприяє забезпеченню прав учасників судового процесу, громадського контролю за діяльністю судів і водночас захисту приватних інтересів.

Вдосконалення законодавства, що регулює ці аспекти, зокрема в умовах цифровізації судочинства, є необхідною передумовою для зміцнення правової держави.

Висновки. Принципи публічності, гласності та відкритості є основою прозорості судового процесу, що сприяє підвищенню довіри до судової системи та демократичному контролю з боку суспільства. Водночас важливо дотримуватись балансу між відкритістю та конфіденційністю, щоб захистити права і приватність учасників судового процесу. Законодавство України встановлює умови для проведення як відкритих, так і закритих судових засідань, залежно від необхідності захисту інформації, що охороняється законом, або особистого життя сторін. Європейський суд з прав людини наголошує, що публічність судового розгляду є ключовою гарантією справедливого судочинства, але допускає обмеження у випадках, коли це необхідно для захисту прав чи інтересів інших осіб. Принцип гласності включає не лише відкритість судових засідань, а й доступ до матеріалів справи, що вимагає детального регулювання.

Ефективне врегулювання цього питання потребує чіткого розмежування між інформацією, яка може бути публічною, та тією, що підлягає захисту. Суд має забезпечувати доступ громадськості до відкритих даних і водночас захищати конфіденційну інформацію учасників процесу. Вдосконалення національного законодавства, особливо в умовах цифровізації, є необхідним для підтримання балансу між публічністю та конфіденційністю, що сприятиме зміцненню демократичних принципів і правової держави. Поєднання відкритості судового процесу із захистом приватних інтересів є важливим для забезпечення справедливості та прозорості судочинства.

В умовах цифровізації законодавство щодо балансу публічності та конфіденційності судового процесу потребує вдосконалення. Необхідно чітко визначити категорії даних, що можуть бути публічними, і встановити правила обмеження доступу до конфіденційної інформації, зокрема в електронних реєстрах. Судові засідання, що транслуються онлайн, повинні регламентуватися з урахуванням прав сторін і можливих ризиків розголошення чутливих даних. Важливим є запровадження захищених цифрових платформ для роботи з матеріалами справ і автоматизація систем інформування громадськості про судові засідання. Комплексний підхід із врахуванням міжнародного досвіду забезпечить прозорість судочинства та захист приватних інтересів учасників процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
2. ІПС ЛІГА:ЗАКОН - система пошуку, аналізу та моніторингу нормативно-правової бази. *Рішення у справі «Претто та інші проти Італії» від 8 грудня 1983 р.* URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2546> (дата звернення: 26.11.2024).
3. Рішення «Фредін проти Швеції» (Fredin v. Sweden) від 18 лютого 1991 р. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57651> (дата звернення: 26.11.2024).

4. Рішення в справі "Екбатані проти Швеції" від 26 травня 1988 року. HUDOC – *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-100704&filename=CASE%20OF%20EKBATANI%20v.%20SWEDEN%20-%20\[Russian%20Translation\].pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-100704&filename=CASE%20OF%20EKBATANI%20v.%20SWEDEN%20-%20[Russian%20Translation].pdf) (дата звернення: 26.11.2024).
5. Серветник А. Співвідношення принципів відкритості, гласності та публічності цивільного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Т. 2, № 12. С. 58–61.
6. Штефан М. Цивільне процесуальне право України : Акад. курс: підруч. для студентів юрид. спеціаліз. ВНЗ. Київ : Вид. Дім «ІнЮре», 2005. 624 с. \
7. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 19 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.11.2024).
9. Кройтор В. А. Зміст принципу поєднання гласності та можливості її обмеження в цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2017. С. 93–96.

СУДОВИЙ ЗАХИСТ УЧАСНИКІВ ВІДНОСИН СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АВТОВЛАСНИКІВ У КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЄС

JUDICIAL PROTECTION OF PARTICIPANTS IN MOTOR VEHICLE OWNERS' CIVIL LIABILITY INSURANCE RELATIONS IN THE CONTEXT OF HARMONIZATION OF UKRAINIAN AND EU LEGISLATION

Кульчій О.О., к.ю.н.,
доцент кафедри права
Полтавський університет економіки і торгівлі

У статті досліджуються актуальні питання судового захисту прав учасників договірних відносин щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів у контексті гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу.

Проаналізовано зміни у правовому регулюванні цих відносин, пов'язані з прийняттям нового Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» 2024 року. На основі аналізу судової практики встановлено тенденцію до зростання кількості спорів у цій сфері після спаду 2022 року, при цьому значну частку становлять справи за регресними вимогами страховиків та МТСБУ.

Досліджено вплив нових законодавчих положень на захист прав страхувальників та вигодонабувачів, зокрема щодо заборони застосування франшизи, збільшення розмірів відшкодування моральної шкоди, зміни підходів до визначення розміру відшкодування за пошкоджене майно. Проаналізовано позитивні зміни щодо виключення окремих підстав для регресних позовів страховиків та законодавчого закріплення статусу споживача страхових послуг за фізичними особами – учасниками досліджуваних договірних відносин. Розглянуто міжнародний досвід регулювання подібних відносин, зокрема практику окремих країн ЄС.

Виявлено потенційні проблемні аспекти нового регулювання, зокрема щодо механізму компенсації страховикам за пільгове страхування окремих категорій осіб та строків приведення розмірів страхових сум у відповідність до європейських стандартів. Зроблено висновок про те, що новий закон враховує актуальну судову практику та спрямований на мінімізацію підстав для спорів, однак повна оцінка ефективності нових норм потребує аналізу певного періоду їх практичного застосування. Окреслено перспективи подальших досліджень, зокрема щодо впливу нових норм на страховий ринок та розробки пропозицій з удосконалення законодавства з урахуванням нових викликів.

Ключові слова: страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів; судовий захист; гармонізація законодавства; страхове відшкодування.

The article explores current issues related to judicial protection of the rights of parties to contractual relations concerning mandatory civil liability insurance for motor vehicle owners in the context of harmonizing Ukrainian legislation with European Union law.

The changes in the legal regulation of these relations, associated with the adoption of the new 2024 Law of Ukraine "On Mandatory Civil Liability Insurance for Motor Vehicle Owners," have been analyzed. Based on an examination of judicial practice, a trend toward an increase in disputes in this area has been identified following a decline in 2022. A significant proportion of these cases involve recourse claims by insurers and the Motor (Transport) Insurance Bureau of Ukraine (MTIBU).

The impact of new legislative provisions on the protection of the rights of policyholders and beneficiaries has been examined, particularly in relation to the prohibition of deductibles, the increase in compensation for non-pecuniary damage, and changes in approaches to determining compensation for damaged property. Positive developments have been analyzed, including the exclusion of certain grounds for insurers' recourse claims and the legislative recognition of the consumer status of insurance services for individuals participating in contractual relations. The article also considers international experience in regulating similar relations, with a focus on the practices of specific EU countries.

Potential problematic aspects of the new regulation have been identified, including the mechanism for compensating insurers for preferential insurance of certain categories of individuals and the timelines for aligning insurance amounts with European standards. It is concluded that the new law takes into account current judicial practice and aims to minimize grounds for disputes; however, a comprehensive evaluation of the effectiveness of the new provisions requires an analysis of their practical application over a certain period. Prospects for further research are outlined, particularly regarding the impact of the new provisions on the insurance market and the development of proposals for legislative improvement in response to emerging challenges.

Key words: civil liability insurance for motor vehicle owners; judicial protection; legislative harmonization; insurance compensation.

Обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (надалі – ОСЦПВВНТЗ) з моменту прийняття Закону України «Про ОСЦПВВНТЗ» № 1961-IV [1], що закріпив його загальну обов'язковість, стало загальною практикою, утвердилося у суспільній свідомості як необхідний механізм захисту прав його учасників. За 20 років сформувалася практика застосування закону та пов'язаних із ним підзаконних нормативних актів, у т.ч. судова практика. Водночас, слід визнати, що значна кількість судових спорів щодо застосування чинного законодавства свідчила про необхідність підвищення його ефективності.

Угода про асоціацію з ЄС [2] встановила зобов'язання України щодо наближення чинного законодавства України до законодавства ЄС (ст. 133). Більш детально особливості нормативно-правового зближення визначено Додатком XVII Угоди про асоціацію, а щодо страхових

послуг – підрозділом В Доповнення XVII-2. З-поміж інших, цей підрозділ визначав зобов'язання України упродовж двох років з дня набрання чинності Угодою про асоціацію впровадити у національне законодавство положення Директиви № 2009/103/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 вересня 2009 року щодо страхування від цивільної відповідальності по відношенню до використання автотранспортних засобів та забезпечення виконання зобов'язань щодо страхування такої відповідальності [2; 3]. Норми, які гармонізують мінімальні розміри страхових сум із європейськими стандартами (ст. 9) було дозволено відтермінувати до 8 років. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом набула чинності 1 вересня 2017 року. Тож 2 роки з цього моменту сплигло ще 1 вересня 2019 року, 8 років сплине 1 вересня 2025 року, однак взяті на себе зобов'язання у частині гармонізації законодавства Україна протермінувала. Після

початку повномасштабної війни та набуття Україною статусу кандидата у члени Європейського Союзу з 23 червня 2022 року питання виконання зобов'язань щодо нормативно-правового наближення набуло особливої актуальності. Відтак, наприкінці 2022 року до ВР України було подано проєкт нового закону, спрямованого на усунення означеної проблеми та, водночас, підвищення ефективності регулювання досліджуваної сфери відносин з урахуванням попередньої практики. 21 травня 2024 року новий закон було прийнято, більшість його норм набудуть чинності уже з початку 2025 року [4; 8].

Оскільки цей закон є новим, його потенційний вплив на регульовану сферу, особливо в контексті судового захисту прав учасників відносин щодо страхування відповідальності власників транспортних засобів досліджено недостатньо.

Окремі аспекти проблематики страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів з позицій гармонізації із регламентів ЄС та судового захисту прав та інтересів розглядалися українськими науковцями як з юридичної, так і з економічної точок зору [5].

В. Г. Репецький досліджує правові наслідки звільнення від обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів, наголошуючи на необхідності внесення змін до законодавства для мінімізації спірних питань, а також підкреслює важливість інформаційно-просвітницької роботи серед громадян щодо їхніх прав та обов'язків у цій сфері [6].

О. О. Більчук аналізує норму на момент дослідження ще проєкту закону № 8300 щодо нікчемності правочинів про передання права вимоги до МТСБУ та прагне обґрунтувати відсутність належного обґрунтування легітимної мети таких обмежень [7].

Загалом можна стверджувати про певне спадання наукового інтересу до проблематики страхування після того як регулювання досліджуваних відносин увійшло у відносно стабільну фазу (хоча зміни до Закону «Про ОСЦПВВНТЗ» № 1961-IV вносилися майже 20 разів) [1].

Цінним джерелом інформації про новий закон є документи, що супроводжували процес його прийняття: пояснювальні записки, порівняльні таблиці редакцій, висновки та зауваження підрозділів Апарату Верховної Ради України, Висновки Комітетів Верховної Ради України тощо [4].

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена необхідністю адаптації законодавства України щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів до вимог європейських стандартів відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС. Прийняття нового закону, спрямованого на усунення законодавчих прогалів та підвищення ефективності регулювання, вимагає наукового аналізу його положень і впливу на судовий захист прав учасників страхових відносин. Невелика кількість актуальних досліджень у цій сфері підкреслює важливість цієї роботи для правозастосовної практики в умовах євроінтеграції.

Метою статті є аналіз окремих новел Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» [8] у контексті гармонізації із законодавством ЄС та прогностичний аналіз їх потенційного впливу на судовий захист прав та законних інтересів учасників відповідних відносин (передусім страхувальників та вигодонабувачів – третіх осіб).

Захист суб'єктивних цивільних прав є одним із найважливіших інструментів забезпечення їх існування. Це обумовлено тим, що реалізація таких прав часто зустрічає перешкоди, які можуть виникати внаслідок неправомірних дій інших осіб. Такі дії спрямовані на утруднення або попередження законного здійснення суб'єктивних цивільних прав [9, с. 174].

Основною метою забезпечення прав учасників страхових відносин є їхня безпосередня охорона. На наш погляд, ефективний правовий захист, що охоплює не лише цивільно-правові аспекти, дозволить звести до мінімуму випадки порушення прав зазначених учасників та застосувати засоби захисту лише як крайній захід. Водночас, не варто недооцінювати значення засобів захисту, оскільки їх наявність, суворість та невідворотність є важливими факторами, що сприяють загальному забезпеченню прав, зокрема через механізми відповідальності.

Найбільш дієвою та універсальною формою захисту цивільних прав та інтересів є судовий захист. Незважаючи на складність застосування, тривалість та вартість застосування ця форма захисту є безальтернативною у тих випадках, коли відсутні інші дієві і простіші інструменти для захисту власних прав.

Для поверхової оцінки того, наскільки часто судовий захист застосовується у досліджуваних правовідносинах в реєстрі судових рішень було проведено пошук за такими параметрами: форма судочинства – цивільне (справи господарської юрисдикції було свідомо виключено); форма судового рішення – рішення (що загалом дозволяє відсіяти ухвали та розгляд справи у подальших інстанціях; у тексті рішення міститься посилання на ЗУ «Про ОСЦПВВНТЗ»; визначено часові рамки винесення рішення в межах певного календарного року. Звісно, з огляду на кількість результатів перевірити їх на предмет повної відповідності захисту саме досліджуваних правовідносин неможливо. Але такий аналіз дає можливість приблизно оцінити кількість справ, у явних предметом захисту виступають права учасників договірних відносин щодо страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. Таким чином вдалося встановити, що упродовж останніх двох років відбувається зростання кількості судових рішень після помітного спаду у 2022 році. Також за ключовими словами в судових рішеннях вдалося встановити, що доволі значний відсоток рішень стосуються відшкодування шкоди в порядку регресу (за позовами МТСБУ або страховиків). Слід наголосити, що з огляду на доволі просту методику дослідження за ключовими словами ці дані можуть містити похибку, але дозволяють робити узагальнені висновки.

Таблиця 1

Кількість судових справ, пов'язаних із захистом прав учасників відносин щодо ОСЦПВВНТЗ

Рік	К-ть справ	К-ть справ, пов'язаних із регресними вимогами	% справ, пов'язаних із регресними вимогами
2024	9948	4829	48,5
2023	8817	3260	37,0
2022	7943	3454	43,5
2021	10184	4385	43,1
2020	8592	4111	47,8
2019	8148	3611	44,3
2018	6801	2957	43,5

Складено автором на основі даних Єдиного державного реєстру судових рішень про винесенні у певному календарному році судові рішення [10]

Слід зауважити, що доволі значна питома вага справ, пов'язаних із регресними вимогами страховиків та МТСБУ може свідчити не тільки про наявність спірних відносин з відповідачами, але і про те, що закладений законодавством механізм захисту передусім законних інтересів потерпілої особи на отримання відшкодування був реалізований і страховик або МТСБУ попередньо здійснили виплату страхового відшкодування.

Ключовим правом страхувальників за договорами ОСЦПВВНТЗ є право на захист від наслідків відповідальності за шкоду, завдану третім особам. Цей інтерес прямо пов'язаний із правом потерпілої особи на страхову виплату. Хоча страхувальник не може самостійно вимагати від страховика виплати на користь потерпілого, він має право залучити страховика до судового процесу як третю особу. Однак, як зазначалося у листі ще Верховного суду України від 19 липня 2011 року, страхувальник не може примусити страховика виплатити страхове відшкодування, якщо потерпілий не скористався своїм правом на виплату [11]. Це пояснюється тим, що рішення про стягнення страхової виплати належить приймати виключно потерпілому.

На відміну від першого десятиріччя застосування Закону «Про ОСЦПВВНТЗ» № 1909-IX на сьогодні здебільшого відсутні безпідставні вимоги від потерпілих осіб до страхувальників, якщо можливо ефективно захистити право шляхом позову лише до страховика особи, яка спричинила ДТП. Разом із тим, значна кількість справ, у яких страхувальники все ж залучаються до справи як співвідповідачі були пов'язані із недостатніми розмірами страхового відшкодування (коли розмір спричиненої шкоди перевищує ліміт відповідальності страховика або відповідно до законодавства страховик певні витрати не покриває), а також наявністю в договорі страхування умови про франшизу.

Відповідно до статті 1194 ЦК України особа, яка застрахувала свою цивільну відповідальність, у разі недостатності страхової виплати (страхового відшкодування) для повного відшкодування завданої нею шкоди зобов'язана сплатити потерпілому різницю між фактичним розміром шкоди і страховою виплатою (страховим відшкодуванням) [12].

Верховним Судом сформульовано правову позицію, висловлену, зокрема, у справі №755/18006/15 та у справі №755/7666/19, згідно з якою володілець джерела підвищеної небезпеки має відшкодувати потерпілому вартість відновлювального ремонту, що перевищує ліміт відповідальності страховика (зокрема, з причини врахування зносу при відшкодуванні витрат, пов'язаних із відновлювальним ремонтом транспортного засобу), франшизу, якщо вона встановлена умовами договору [13; 14]. Слід зауважити, що додатково на страхувальника як відповідача чи співвідповідача у подібних справах покладатиметься також повністю чи частково і відшкодування судових витрат.

Новий Закон України «Про ОСЦПВВНТЗ» № 3720-IX, прагнути усунути недоліки попереднього регулювання. Відповідно до ч. 2 ст. 12 Закону за договором ОСЦПВВНТЗ застосування франшизи забороняється. Ст. 24 передбачає збільшення удвічі відшкодування розміру моральної шкоди (з 5 до 10% від розрахованої страхової (регламентної) виплати у зв'язку з її лікуванням та/або втратою нею працездатності [8].

Відповідно до ст. 27 витрати, пов'язані з відновлювальним ремонтом пошкодженого транспортного засобу (страхова (регламентна) виплата), відшкодовуються страховиком (МТСБУ) у розмірі вартості відновлювального ремонту, що забезпечує приведення транспортного засобу у стан, який мав такий транспортний засіб до настання дорожньо-транспортної пригоди (тобто, без урахування ступеня зносу, однак визначаються неоднакові підходи до підбору запчастин та відновлення транспортних засобів віком до 5 р. та старіших) [8].

Загалом регламентація відносин щодо здійснення регламентних виплат значно більше деталізована порівняно із попереднім законом. Відтак, слід очікувати, що це дозволить знизити кількість непорозумінь та спорів при застосуванні відповідних норм. Разом із тим, новий закон не передбачає можливості відшкодування моральної шкоди

за заподіяння шкоди майну (зокрема ТЗ). Тож це може стати предметом вимоги, адресованої потерпілою особою безпосередньо страхувальникові – заподіювачеві шкоди.

Ще однією позитивною новелою нового закону є виключення такої підстави для регресного позову страховика як формальна відсутність повідомлення його про страховий випадок зі сторони страхувальника (пп. «г» пп. 38.1.1 п. 38.1 ст. 38 Закону № 1961-IV [8]. На початку запровадження ОСЦПВВНТЗ така підстава для регресних вимог використовувалась доволі масово.

У Постанові від 14.02.2018 р. Касаційний цивільний суд ВС сформулював правову позицію, відповідно до якої неповідомлення страховика відповідачем-страхувальником про настання страхового випадку (ДТП) не може бути вирішальним аргументом для регресного позову, оскільки страховик отримав інформацію про страховий випадок, міг перевірити обставини ДТП і запобігти необґрунтованим виплатам. Відтак спори, пов'язані з регресними вимогами, мають вирішуватися відповідно до загального порядку відшкодування збитків, оскільки регресні вимоги є різновидом позадоговірних зобов'язань [15].

Відповідно до ст. 3 Закону № 3720-IX всі фізичні особи, які мають відношення до договору страхування, віднесені до категорії споживачів в розумінні Закону України «Про страхування». Це стосується як самих страхувальників, так і інших фізичних осіб, чия цивільна відповідальність застрахована, а також осіб, які мають право на отримання страхової виплати (вигодонабувачів) [8]. Це має створити більш сприятливі умови фізичним особам для судового захисту власних прав. Законом № 1909-IX це питання врегульоване не було і страхувальникам, вигодонабувачам – фізичним особам доводилось доводити свій статус споживачів в судовому порядку.

Усі згадані вище обставини свідчать про те, що розробники проекту закону враховували актуальну судову практику і прагнули мінімізувати підстави для спорів щодо вже ustalених правовідносин на основі сформованої практики.

Разом із тим, окремі норми Закону викликають занепокоєння, а пояснення авторів проекту у пояснювальній записці щодо його новел не завжди відповідають дійсності. Закон не забезпечує в повній мірі виконання Угоди про асоціацію з ЄС з огляду на перехідні положення, які передбачають узгодження зі стандартами ЄС розмірів страхових сум з 1 січня року, що настає через п'ять років після вступу України до Європейського Союзу (відповідно до Угоди про асоціацію – має бути гармонізовано з 01 вересня 2025 року). З одного боку це було б навіть спрогнозувати розміри страхових премій. Однак формально це є невиконанням ст. 133 Угоди про асоціацію і це потребує вирішення [2].

Окремі визначені у Пояснювальній записці новели Закону такими не є. Зокрема, авторами законопроекту було заявлено, що однією із його цілей є поширити дію страхового покриття за договором ОСЦПВ на пасажирів транспортного засобу, який спричинив дорожньо-транспортну пригоду [4]. Однак Закон № 1961-IV також передбачав таку можливість. Виключення стосувалося пасажирів, які були застраховані за договором страхування відповідальності за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю пасажирів (для перевізників). Таке ж обмеження передбачає і Закон № 3720-IX. Норми п. 15 ч. 1 ст. 30 Закону № 3720-IX та п. 32.3 ст. 32 Закону № 1961-IV є аналогічними за змістом [1; 8].

В. Г. Релецький аналізуючи статистику страхових виплат здійснених МТСБУ за водіїв пільгових категорій, які згідно із Законом № 1961-IV були звільнені від обов'язку укладення договору ОСЦПВВНТЗ робить висновок про те, що це може істотно вплинути на платоспроможність МТСБУ [6]. Закон № 3720-IX наразі не передбачає звільнення від укладення договору ОСЦПВВНТЗ. Визначено

лише категорії фізичних осіб, для яких розмір страхової премії за внутрішнім договором страхування зменшується на 50 відсотків [8]. При цьому механізм компенсації страховикам із Державного бюджету наразі ще не визначено і у подальшому це може негативно позначитися на фінансовому стані страховиків (зважаючи й на те, що страховик не має права відмовити страхувальнику в укладенні договору ОСЦПВВНТЗ), зумовити спори. Можливо, від пільг щодо страхування у майбутньому варто перейти до адресної компенсації страхувальникам розміру страхових премій з огляду на призначення страхових фондів – забезпечення фінансової стабільності страховиків.

У окремих країнах (у т.ч. членах чи колишніх членах ЄС) законодавство про страхування додатково виконує виховну функцію, стимулюючи учасників дорожнього руху дбати про безпеку руху, зокрема, власну. Наприклад, деякі країни передбачають можливість обмеження розміру страхового відшкодування потерпілому (у випадку заподіяння шкоди здоров'ю, якщо шкоді сприяла недбалість потерпілого). Наприклад, у Великобританії у разі, якщо пасажир забезпеченого транспортного був непристебнутий та зазнав шкоди – розмір страхування може бути зменшений на 25%. У Португалії в аналогічному випадку пасажир забезпеченого ТЗ взагалі був позбавлений права на страхове відшкодування з тієї підстави, що вина потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди або збитків. Ця справа стала предметом розгляду Суду ЄС, який зробив висновок про наявність відмінності між законодавством ЄС про автострахування та національним законодавством країн-членів ЄС: якщо перше вимагає від країн-членів ЄС забезпечити наявність страхування відповідальності автовласників, то друге регулює обсяг цієї відповідальності [16, р. 116–119]. Відмова

у виплаті страхового відшкодування не була визнана такою, що суперечить вимогам законодавства ЄС.

Проведений аналіз законодавчих змін у сфері обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів свідчить про прагнення законодавця гармонізувати національне законодавство з європейськими стандартами та підвищити ефективність захисту прав учасників страхових відносин. Новий закон містить низку позитивних нововведень, таких як відмова від застосування франшизи, збільшення розмірів страхових виплат, деталізація процедури розрахунку страхових сум. Однак, залишаються певні питання, які потребують подальшого дослідження та уточнення у законодавстві. Зокрема, це стосується механізмів компенсації страховикам за пільгове страхування окремих категорій осіб, а також невизначеності щодо термінів повного узгодження розмірів страхових сум з європейськими стандартами.

Судова практика свідчить про зростання кількості спорів, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортних пригод. Новий закон спрямований на мінімізацію таких спорів шляхом усунення неоднозначних норм попереднього законодавства. Однак, для остаточного висновку щодо ефективності нових норм необхідний триваліший період спостереження за судовою практикою.

Перспективи подальших досліджень полягають у аналізі впливу нових норм на судову практику вирішення спорів, подальшому вивченні міжнародного досвіду у сфері обов'язкового страхування цивільної відповідальності, а також розробці пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням практики його застосування та нових викликів (наприклад, щодо автоматично керованих транспортних засобів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів : Закон України від 1 липня 2004 р., № 1961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1961-15> (дата звернення: 27.12.2024).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 : станом на 30 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 29.12.2024).
3. Директива Європейського Парламенту і Ради 2009/103/ЄС від 16 вересня 2009 року про страхування цивільної відповідальності у зв'язку з використанням моторних транспортних засобів та забезпечення виконання обов'язку щодо страхування такої відповідальності : Директива Європ. Союзу від 16.09.2009 № 2009/103/ЄС : (кодіфікована версія) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-09 (дата звернення: 29.12.2024).
4. Картка проекту закону «Закону про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» № 8300 від 22.12.2022 р. / *Верховна Рада України* : Законопроекти. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=8300&conv=9> (дата звернення: 27.12.2024).
5. Мельник Т. Страхування відповідальності власників транспортних засобів в Україні в контексті євроінтеграції та страхового менеджменту. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2023. № 9(42). С. 225–235. URL: [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2023.9\(42\).225-235](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2023.9(42).225-235) (дата звернення: 27.12.2024).
6. Репецький В. Г. Правові наслідки звільнення від обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні* : збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (10 листопада 2023 року) / за заг. ред. І. В. Красницького, Х. В. Майкут. Львів : ЛьвДУВС, 2023. С. 106–111.
7. Більчук О. О. Нікчемність правочину про передання права вимоги до МТСБУ у проєкті закону № 8300. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 128–130. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/29.pdf (дата звернення: 27.12.2024).
8. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів : Закон України від 21.05.2024 № 3720-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3720-20#Text> (дата звернення: 27.12.2024).
9. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. К. : КНТ, 2007. 626 с.
10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 27.12.2024).
11. Судова практика розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування: лист Верховного Суду України від 19 липня 2011 р. / підгот. Я. М. Романюк, З. П. Мельник. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 8.
12. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.12.2024).
13. Постанова Верховного Суду (Великої Палати) у справі № 755/18006/15-ц від 4 липня 2018 року / Реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296543> (дата звернення: 27.12.2024).
14. Постанова Верховного Суду (Перша судова палата Касаційного цивільного суду) у справі № 755/7666/19 від 15 жовтня 2020 року / Реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92363395> (дата звернення: 27.12.2024).
15. Постанова Верховного Суду (Друга судова палата Касаційного цивільного суду) у справі № 760/5736/15-ц від 14 лютого 2018 року / Реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72459718> (дата звернення: 27.12.2024).
16. Mantrov V. A Victim of a Road Traffic Accident not Fastened by a Seat Belt and Contributory Negligence in the EU Motor Insurance Law. *European Journal of Risk Regulation*. 2014. Т. 5, № 1. С. 115–123. URL: <https://doi.org/10.1017/s1867299x00003056> (дата звернення: 27.12.2024).

ПОЯВА ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ НЕРУХОМОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF REAL ESTATE ON UKRAINIAN LAND

Кушнір А.А., аспірант, асистент кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті висвітлюється історичний аспект розвитку інституту нерухомого майна в його класичному розумінні на території українських земель. Типовий для римського приватного права поділ речей на нерухомі та рухомі набув свого поширення не лише в Римській імперії, а й далеко за її межами, ставши одним із стандартних проявів континентальної правової сім'ї. Інститут нерухомого майна з плином часу активно розвивався, незважаючи на перебування українських земель у складі різних держав, які могли по-різному врегульовувати майнові правовідносини населення щодо таких об'єктів цивільних прав. Від часу появи інституту нерухомості на українських теренах в епоху античності до сьогодення минуло понад дві тисячі років, протягом яких відбувалось чимало значних подій у соціально-економічній сфері. Тому у статті аналізується правовий режим нерухомого майна наступних історичних періодів: грецької колонізації Північного Причорномор'я, Київської Русі, литовсько-руської доби та перебування українських земель у складі Польського королівства, часів Речі Посполитої, Гетьманщини, Австрійської (Австро-угорської) та Російської імперій, Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави Павла Скоропадського, Польської Республіки, СРСР та сучасної України. Суспільні зміни, які відбувались у ті чи інші історичні періоди, неодмінно позначались на правовому режимі нерухомих речей, які завжди відігравали вагомий економічний основу будь-якої держави. Як наслідок простежуються періоди активного стимулювання розвитку правовідносин щодо нерухомості, а також часи його максимального обмеження та регуляції державою, що призводило до негативних економічних наслідків через пригнічення продуктивних сил суспільства. Не дивлячись на такі проблеми минулого, сучасне українське цивільне право та законодавча практика у цьому ключі стоїть на правильному шляху, виправляючи помилки тоталітарного минулого та рухаючись до розвинутої ринкової економіки.

Ключові слова: нерухомість, нерухоме майно, нерухома річ, історія нерухомості, інститут нерухомості, правовий режим нерухомого майна.

This article highlights the historical aspect of the development of the institute of real estate in its classic interpretation on the territory of Ukrainian lands. The division of things into real estate and movables, typical of Roman private law, became widespread not only in the Roman Empire, but also far beyond its borders, becoming one of the standard manifestations of the continental legal family. The institute of real estate actively developed over time, despite the fact that Ukrainian lands were part of different countries, which could regulate property relations of the population differently, regarding such objects of civil rights. More than two thousand years have passed since the emergence of the real estate institution on Ukrainian territory in the era of antiquity to present day, during which many significant events took place in the socio-economic sphere. Therefore, the article analyzes the legal regime of real estate of the following historical periods: the Greek colonization of the Northern Black Sea region, Kyiv Rus, the Lithuanian-Russian era and the presence of Ukrainian lands as part of the Polish Kingdom, the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Cossack Hetmanate, the Austrian (Austro-Hungarian) and Russian Empires, the Ukrainian People's Republic, the West Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State of Pavlo Skoropadskyi, the Polish Republic, the USSR, and modern Ukraine. Social changes that occurred in certain historical periods inevitably affected the legal regime of real estate, which has always played a significant economic basis for any country. As a result, we can observe periods of active stimulation of the development of legal relations regarding real estate, as well as times of its maximum restriction and regulation by the government, which led to negative economic consequences due to the suppression of the productive forces of society. Despite such problems of the past, modern Ukrainian civil law and legislative practice in this regard is on the right track, correcting the mistakes of the totalitarian past and moving towards a developed market economy.

Key words: real estate, real estate property, history of real estate, institute of real estate, legal regime of real estate.

Якщо почати відлік з часу формування перших держав, то варто відзначити, що тодішнє речове право розглядало речі (включно земельні ділянки та будівлі) як об'єкти прав загалом, не розрізняючи їх як нерухомі та рухомі. Правовий режим землі та будівель зазвичай залежав від форми власності, в якій такі перебували.

Наприклад, у Стародавньому Вавилоні виокремлювали державну (царську), храмову, общинну, приватну власність на землю, а також окремо виділяли так звану землю «ілку». Державною землею розпоряджався цар, який отримував з неї прибутки, міг надавати її у власність або у користування іншим особам. Храмам належали на праві колективної власності храмові землі, які часто останні передавали в оренду. Общини володіли общинною землею, яку могли поділити на дрібні ділянки (парцели) і передати в користування певним сім'ям цієї общини. Щоправда, парцели не могли відчужуватись, бути предметом застави, переходити у спадок чи йти в рахунок боргу. Натомість община відчужувати свою землю могла, але за погодженням з усією громадою. У Вавилоні цар міг надати землі у приватну спадкову власність, за що могли покладатись на власника різноманітні повинності. На таких землях розміщувались камені-документи, так звані кудурру, на яких засвідчувалось ім'я власника царською печаткою. Особливим об'єктом була земля ілку, що становила собою

майновий комплекс, до якого, окрім землі, входили будівлі, поля, сади та раби. Землі ілку були вилучені з цивільного обороту, вони надавались лише у користування урядовцям та воїнам за службу [1, с. 32–34].

У Стародавньому Єгипті всі землі були власністю фараона, який міг їх передавати у користування знаті, храмам, сільським общинам. Земля така передавалась в користування включно із майном, рабами та залежними селянами. Із селян, які працювали на таких землях стягували податки царські або храмові збирачі податків. На землекористувачів покладались також різноманітні громадські повинності. Слід зазначити, що володіння особою або громадою землею фараон будь-коли міг припинити [1, с. 75–76].

В праві Стародавніх Афін під приватною власністю слід було розуміти сукупність наданих державою благ та майна. Афіньському праву вже був відомий поділ на рухомі та нерухомі речі, з якого випливав особливий правовий режим: власником нерухомості міг бути лише громадянин Афін, щоправда, лише в межах свого дему (тобто будівлі або землі). Натомість, для набуття нерухомих речей у власність чужоземців вимагався дозвіл [1, с. 185].

Поділ речей на рухомі та нерухомі (*res immobiles*), який в континентальній системі права вважається традиційним, здобув свого розвитку та поширення у римському приватному праві, звідки надалі активно запозичувався іншими

законодавствами, зберігши свою актуальність до сьогодні. Рухомими речами (*res mobiles*) стало прийнято вважати усі ті речі, які можливо вільно переміщувати у просторі. До них можна віднести, наприклад, речі домашнього вжитку, рабів, тварин тощо. Нерухомі ж речі (*res immobiles*) пересуванню не піддаються (земля, будівлі, міські укріплення, дороги та ін.) [2, с. 86].

Нерухомістю було прийнято вважати не лише земельні ділянки (*praedia, fundi* та ін.) і надра землі, а й також усе, що було створено чужою працею на землі власника. Воно вважалось природною або штучною частиною поверхні (*res soli*) [3, с. 55].

На території сучасних українських земель така юридична класифікація речей поширилась з грецькою колонізацією. Власниками нерухомого майна (землі, будівель) у грецьких полісах Північного Причорномор'я щоправда могли бути лише громадяни. Громада міст володіла верховною власністю на землю, а у Боспорському царстві остання належала виключно цареві. Лише боспорський цар міг розпоряджатися землею, а на землевласників покладалась обов'язки виконувати повинності на користь царя як верховного власника. Також земля у Боспорському царстві могла бути й у власності храмів. Між громадянами грецьких полісів шляхом жеребкування розподілялись земельні ділянки, які іменувались «клерами», назва яких походить від слова «клерос», тобто «жереб». До нерухомості тоді також відносили «ойкоси» – домогосподарства греків-колоністів, з яких утворювались поселення [5, с. 38–39].

Наступним етапом розвитку змісту категорії нерухомого майна був період Київської Русі. Руське право розрізняло право власності та право володіння на рухомі та нерухомі речі. Право власності на землю було закріплене у «Правді Ярославічів», де було регламентовано земельну власність князя, бояра та церкви. Отож на Русі земельна власність існувала у формах князівського домену, боярської вотчини, вотчини монастирів та церковних ієрархів, общинних земель, індивідуальних земельних ділянок, які належали окремим сім'ям, а також вільних земель, якими міг розпоряджатися князь як верховний власник. Набути землю у власність можна було в результаті князівського пожалування, володіння, давності володіння, купівлі, дарування, міни, прийняття у спадок, освоєння вільних земель («займанщина») або ж шляхом захоплення общинних земель князями чи боярами («окняжіння», «обоярення» земель) [4, с. 72–73].

Однією із форм феодальної власності на землю у Київській Русі була вотчина, яка існувала в кількох різновидах: родова, куплена, надана князем. Вид вотчини визначав обсяг правомочностей її власника, оскільки нею могли покладатись певні обов'язки або передбачався особливий порядок здійснення права розпорядження такою вотчиною [5, с. 72]. У Галицько-Волинському князівстві зберігались традиції Київської Русі у регулюванні правовідносин щодо нерухомості.

У литовсько-руську добу до нерухомих речей належали маєтки, землі, ліси тощо, а не земля, які входили у склад Польщі, до нерухомого майна (*bona immobile*) відносили ті речі, які мали тісний зв'язок із землею.

Землі в цей час поділялись на королівські, великокнязівські, церковні, шляхетські, магнатські. Маєтки розрізняли залежно від способу їх набуття: «отчини» або «дідини» (набуті у спадок родові володіння); «тримання» (отримані у користування на певний час); «куплені» (набуті довічно шляхом купівлі-продажу). Останніми власник розпоряджався вільно, інші – передбачали обмеження [2, с. 116].

Литовські статuti передбачали певні особливості власності на нерухоме майно: на власника маєтку або землі покладалась спеціальні обов'язки, які мали характер обтяжень. При переході права на таку нерухомість до іншої особи, остання також набувала і цих обов'язків [6, с. 200].

У Гетьманщині продовжували діяти нормативно-правові акти, успадковані з Речі Посполитої, зокрема Литовські статuti. Проте підписання Переяславського договору 1654 року запустило процеси, спрямовані на зближення права, яке було усталеним на українських землях століттями, з московським.

У 1743 році у Глухові було підписано проект кодифікованого нормативно-правового акту, який називався «Права, за якими судиться малоросійський народ», який, хоч і не був затвердженим офіційно, проте застосовувався у вирішенні судових справ Гетьманщини, доки не було сформовано єдину російську імперську систему законодавства аж у XIX ст. [7]. Цей акт відносив до нерухомих речей землю, мисливські та рибальські угіддя, села, хутори, фільварки, ліси, поля, ниви, сіножатні луки, будинки та корисні копалини [2, с. 123].

Чергова спроба кодифікації права, яке діяло на українських землях, була здійснена у 1807 році, яка постала у «Зібранні малоросійських прав». Відповідно до «Зібрання», речі поділялись на рухомі та нерухомі. Останні поділялись на набуті та родові. Родовими вважались ті речі, які були успадковані за батьківським чи материнським заповітом або за законом; набуті як придане дочці; набуті від батьків внаслідок виділу частки. Варто відзначити, що положення цього нормативно-правового акту мали увійти як один із розділів до «Книги законів Російської імперії», щоправда російською владою його затверджено не було [5, с. 313–314].

У 1832 році було складено «Звід законів російської імперії», який в частині цивільного права на українських землях набрав чинності у 1840 році. Цей звід визначав нерухомими речима земельні володіння (заселені та незаселені), будинки, усіяні будівлі, заводи, фабрики, ліс, незібраний врожай, пусті дворові місця, залізниці тощо [8, с. 178].

Поділ речей на нерухомі та рухомі мав тоді істотне значення, оскільки ним визначався спосіб набуття речі у власність. Для відчуження нерухомої речі, на відміну від рухомої, було недостатньо фактичного її передання, вона могла набутись лише внаслідок письмового акту, вчинення якого мало відповідати особливій процедурі [2, с. 127].

Серед нерухомості важливу роль відігравало родове майно, яке власник міг набути шляхом спадкування за законом, або внаслідок купівлі його у родичів, для яких воно було родовим. Інше майно, яке не було родовим, вважалось набутиєм, що означало, що воно може бути вільно відчужуваним [8, с. 179].

Нерухомі речі також класифікувалися за критерієм подільності. Розрізнялися подільне та неподільне нерухоме майно. Згідно зводу законів Російської імперії, у разі можливості поділити нерухому річ на окремі частини таким чином, що кожна з них складатиме окреме володіння, то така річ буде вважатися подільною. Якщо ж нерухомою річ не підлягає такому поділу за своєю сутністю, або це не допускається законом, то вона вважалась неподільною. До неподільної нерухомості відносили заводи, фабрики, крамниці, земельні ділянки площею не більше 8 десятин, які були отримані у власність колишніми державними селянами, а також золоті копальні, майоратні маєтки у Західних губерніях, земельні ділянки, що виділялись малозабезпеченим дворянам для поселення, залізниці з усіма приналежностями. Неподільним майном вважались двори, проте дозволялося необмежено ділити їх міщанам для продажу на частини. Власник нерухомого майна міг оголосити його неподільним, посилаючись на особливі обставини, наприклад, історичну або художню цінність маєтку, який належав відомому дворянському роду, що мав заслуги перед державою. Якщо такі прохання власника задовольнялися, то маєток отримував статус заповідного спадкового майна або тимчасово заповідного маєтку. Окрім того, визначалась юридична доля приналежностей таких заповідних маєтків, які не підлягали від-

чуженню окремо від мастку. Це могло стосуватись, наприклад, коштовностей, витворів мистецтва, різноманітних виробів, колекції книг тощо [8, с. 179].

На українських теренах, які відійшли під правління Австрійської імперії Габсбургів після поділу Речі Посполитої у 1772 році, ще продовжували діяти цивільно-правові норми, які склались там протягом минулих історичних періодів. З 1 травня 1787 року у Галичині було введено в дію Терезіанський кодекс, а вже у 1797 році, після тривалого аналізу досвіду застосування кодексу 1787 року, набрав чинності Цивільний кодекс Східної Галичини, який витіснив польське феодальне законодавство із правового регулювання [5, с. 347].

Питання віднесення речей до нерухомого майна було врегульовано у статтях 14–16 Цивільного кодексу Східної Галичини:

– рослини, дерева, плоди і все, що породжує земля, є нерухомими речами до тих пір, поки вони не зрізаються або не відділяються від поверхні землі, на якій вирости. Риби у ставку і лісові звірі лише тоді вважаються рухомими речами, коли риби будуть зловлені, а звірі захоплені або вбиті (стаття 14);

– зерно, дрова, корм і будь-що зібране, навіть якщо це вже буде заготовлено, худоба, інвентар і господарські приналежності, які відносяться до земельної ділянки, вважаються нерухомими речами до тих пір, поки вони слугують для ведення господарства та обробки земельної ділянки. Кожного разу, коли виникатиме спір щодо цілого, то необхідно мати на увазі частини, без яких цілого бути не може і які це ціле становлять (стаття 15);

– те, що розташоване на земельній ділянці, поки залишається на ній (будинки, будівлі і визначена кількість повітря, яке покриває простір над будинком) вважається нерухомою річчю, включаючи такі міцні, укріплені речі, як ванни для плавлення воску, печі і мідні котли для приготування вина, ящики і шафи, наповнені доверху, і те, що слугує тривалому використанні всього майна, ковші і судини для черпання води, канати, ланцюги, знаряддя і пристрої, встановлені для гасіння вогню і тому подібне (стаття 16) [2, с. 136].

У 1811 році було ухвалено Австрійське загальне цивільне уложення, в якому майже не змінились підходи до поділу майна на рухоме та нерухоме майно. Так, в статті 293 цього кодексу вказувалось, що речі, які можна було переміщати у просторі без їх пошкодження, вважались рухомими, а інші – нерухомими. Однак рухомі речі, які були приналежністю до нерухомих речей, також визнавались нерухомістю [9, с. 10].

У період діяльності Української Центральної Ради було прийнято закон від 25 листопада 1917 р. «Про порядок видання законів», згідно якого «виключне й неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки» до того, як буде сформовано Російську Федерацію, надавалося Центральній Раді, а «право видавати розпорядження в обсязі урядування на основі законів» – Генеральним секретарям УНР. Нормативно-правові акти Російської імперії, які діяли до 27 жовтня, в Українській Народній Республіці продовжували бути чинними, якщо їх не було скасовано українською владою [10, с. 10–11].

Третім Універсалом Центральна Рада проголосила наступне: «Однині на території Української Народної Республіки існує право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабинетські та церковні землі – касується» [11]. А Четвертим Універсалом декларувалось передання землі трудовому народу без викупу, а ліси, надра і води «як добро українського трудового народу» переходили у підпорядкування Української Народної Республіки [12].

Відповідно до Положень про земельну справу, виданих Генеральним Секретаріатом, заборонялися купівля-про-

даж, застава, дарування і будь-яке інше відчуження землі, оскільки вона вважалась загальнонародною власністю. Власність на землю в межах до 50 десятин не скасовувалась, проте пізніше було встановлено нову норму у розмірі 30 десятин для земельних ділянок, які могли знаходитися у приватному володінні. Надавалась земля для користування у суспільних потребах, під будівництво житла і будівель як окремим особам, так і товариствам та громадським закладам для проживання, використання в торгівельних та промислових цілях, а також для приватних трудових господарств. Розпорядження міськими землями здійснювали органи місцевого самоуправління, а всіма іншими – сільський громади і земельні комітети [2, с. 150].

В період Української держави Павла Скоропадського законодавчі зусилля було спрямовано на скасування загальнонародної власності і відновлення права приватної власності на землю. Землі знову було дозволено вільно відчувувати, згодом це поширилось навіть на земельні ділянки, які перебували в оренді. Умовою продажу сільськогосподарських або лісових угідь був їхній розмір: він не повинен був перевищувати 25 десятин. У листопаді 1918 р. було затверджено законопроект, яким передбачалося викуп державою земельних ділянок понад 200 десятин, з подальшим їх розподілом між малоземельними через Державний Банк згідно норми у 25 десятин на господарство [2, с. 152].

Після повалення Гетьманату, Директорія повернулася у земельних питаннях до візії Центральної Ради. Землі було повернуто у загальнонародна власність. На місцях створювались земельні управи, які виділяли земельні ділянки для приватної трудової діяльності. Такі ділянки не могли бути меншими 5–6 десятин на господарство та не перевищувати трудову земельну норму. Також сформувалися запасний земельний та державний меліоративний фонди. Звільнені землі надходили в користування земельних управ, стаючи запасним земельним фондом, з якого пізніше виділялися наділи для малоземельних селян та загальнодержавних потреб [2, с. 153].

Що стосувалось Західноукраїнської Народної Республіки, то варто зазначити, що в ній успадковувались правові акти Австро-Угорської імперії, тому регулювання інституту нерухомого майна базувалось на Австрійському загальному цивільному уложенні 1811 року.

Після подій жовтневого перевороту 27 жовтня 1917 року Декретом про землю уся поміщицька земля проголошувалась власністю держави, натомість селянам залишили право користування землею. Згідно «Тимчасового положення про соціалізацію землі» від 19 березня 1918 року «будь-яка власність на землю, надра, води, ліси і живі сили природи в межах Української радянської республіки скасовується назавжди. Земля без будь-якого (явного чи прихованого) викупу відтепер переходить у користування всього трудового народу. Право користуватися землею належить лише тим хто обробляє її власною працею, крім випадків особливо передбачених цим законом» (статті 1–3). Також скасовувалось право приватної власності на землю, воду, ліси та надра і у положеннях Земельного кодексу УСРР. На додачу до цього, поступово ліквідувалась приватна власність на домоволодіння. Не поширювалась така націоналізація хіба що на будівлі за межами міських населених пунктів [2, с. 157].

Після переходу до нової економічної політики 1 листопада 1921 р. був прийнятий Житловий закон, яким було дозволено здійснення денационалізації невеликих будинків, які належали трудящим та іншим громадянам не з числа «експлуататорських класів». Цей закон встановлював, що земельні ділянки належать державі незалежно від того, чи вони забудовані, чи незабудовані, а громадянам вони передаються лише у користування у встановленому порядку. Відповідно до постанови Раднаркому УРСР «Про дозвіл угод з нерухомістю» від 18 листопада 1921 р.

власники ненаціоналізованих будівель могли відчужувати їх за умови, що в одній сім'ї набувача не буде після цього більше одного домоволодіння. Щоправда заборонено було відчужувати будівлі, розташовані у сільській місцевості і пов'язані із землеробним господарством. Однак Декретом ВУЦВК «Про основні приватні майнові права, що визнаються УРСР, охоронювані її законами і захищувані судами УРСР» від 26 липня 1922 р. було заборонено угоди чи інші дії, спрямовані на забезпечення права власності на нерухоме майно, дозволялось лише користування нерухомістю на правах оренди. Постанова ЦВК від 15 листопада 1922 р. «Про право забудови» передбачала можливість надання земельних ділянок громадянам під забудову у користування на 49 років на підставі нотаріально оформленого договору про право забудови [13, с. 130]. Цивільний кодекс УРСР 1922 р. встановлював максимальний строк права забудови у 49 років для будівель з каменю, а для інших – 20 років, але пізніше ці строки могли досягати 65 років [2, с. 168].

Варто відзначити, що в законодавстві майже до кінця існування СРСР був відсутній поділ речей на рухомі та нерухомі. Прийнятий в 1922 р. Цивільний кодекс УРСР проголошував скасування приватної власності на землю та поділу майна на рухоме та нерухоме. В подальшому Цивільний кодекс УРСР 1963 р. навіть не містить згадки про нерухоме майно. Такий термін знову з'явиться у радянському законодавстві в Основах цивільного законодавства СРСР та союзних республік у 1990 р. [14, с. 141]. А в цивільному праві радянського періоду існував поділ речей на основні і оборотні засоби.

Цивільний кодекс УРСР 1922 р. проголошував державну, приватну та кооперативну форми власності. У приватній власності могли бути: не націоналізовані будівлі; торгівельні та промислові підприємства з певною, обмеженою законом кількістю працівників; знаряддя і засоби виробництва; гроші, цінні папери, золоті та срібні монети, а також іноземна валюта; предмети домашнього вжитку і особистого користування; товари які не заборонені до продажу, та інше майно, яке не вилучене, золоті та срібні монети, а також іноземна валюта; предмети домашнього вжитку і особистого користування; товари, які не заборонені до продажу, та інше майно, не вилучене з приватного обороту (стаття 54). Лише власністю держави могли бути земля, надра, ліси, води і залізниці загального користування (стаття 53) [13, с. 131].

В Цивільному кодексі УРСР 1922 р. була закріплена наступна модель розпорядження будівлею: забудовник не міг розпорядитися нею, але він мав право відчужувати право на забудову, передаючи таким чином законне право володіння та користування будівлею іншій особі. Також допускалась застава права забудови. Проте в той самий час, якщо забудовником виступав житлово-будівельний кооператив, то останній, отримавши право забудови земельної ділянки, після спорудження будівлі на ній, набував права власності на цю будівлю. Однак такі будівлі могли бути відчужені лише іншим житлово-будівельним кооперативом або державним органам [2, с. 169–170].

Загалом Цивільний кодекс УРСР 1922 р. закріплював такі речові права: право власності, право застави та право забудови.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про право громадян на покупку і будівництво індивідуальних жилих будинків» від 26 серпня 1948 р. інститут права забудови було припинено, а будівлі на праві забудови перейшли в особисту власність громадян, також цим актом було надано можливість кожному громадянину придбати або збудувати для себе на праві особистої власності жилий будинок на один чи два поверхи до 5 кімнат включно. На додачу, Указом Президії Верховної Ради УРСР 8 березня 1954 р. стаття 182 ЦК УРСР 1922 р. була викладена у наступній редакції: «Жилі будинки, належні гро-

мадянам на праві особистої власності, можуть бути предметом договору запродажу і купівлі-продажу з тим, щоб:

1) в результаті цих договорів у покупця, його дружини і неповнолітніх дітей не було більше одного будинку;

2) від імені продавця, його дружини і неповнолітніх дітей не здійснювалося продажу більше одного будинку протягом трьох років» [13, с. 144].

18 липня 1963 р. був прийнятий новий Цивільний кодекс УРСР, яким було закріплено особисту власність громадян, а також по-іншому змодельовано соціалістичну власність: тепер до її складу входила державна, колгоспно-кооперативна і власність профспілок та інших громадських організацій. Раніше розрізняли лише дві форми соціалістичної власності, а саме: державну і колгоспно-кооперативну, яка включала в себе власність профспілок та інших громадських організацій. Форма власності визначально впливала на правовий режим майна.

Єдиним власником всього державного майна була держава (стаття 89 ЦК УРСР 1963 р.), а різним державним організаціям державне майно надавалась на праві оперативного відання. Земля, її надра, води і ліси є у виключній власності держави і надаються тільки в користування (стаття 90 ЦК УРСР 1963 р.). Будівлі і споруди передаються від однієї державної організації іншій безоплатно (стаття 91 ЦК УРСР 1963 р.). Будівлі, споруди, устаткування та інше майно, що належить до основних засобів державних організацій, не можуть бути предметом застави, і на них не може бути звернене стягнення по претензіях кредиторів (стаття 93 ЦК УРСР 1963 р.).

Колгоспам та іншим кооперативним організаціям, їх об'єднанням дозволялося володіти користуватися і розпоряджатися майном, що належало їм на праві власності, відповідно до їхніх статутів. Право розпорядження майном, що є власністю колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, належало виключно самим власникам. Вищестоящим кооперативним організаціям було заборонено розпоряджатися майном нижчестоящих кооперативних організацій (стаття 94 ЦК УРСР 1963 р.). На нерухоме та інше майно колгоспів, інших кооперативних організацій, яке належало до їхніх основних засобів не могло звертатися стягнення кредиторів (стаття 96 ЦК УРСР 1963 р.).

Аналогічно здійснювались права власності на майно профспілкових та інших громадських організацій (статті 97–99 ЦК України 1963 р.).

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. передбачав що в особистій власності громадянина може бути лише один жилий будинок або його частина. Також лише один будинок міг належати на праві особистої власності подружжю, яке проживає спільно, та його неповнолітнім дітям. Якщо такі особи мають у власності лише частину жилого будинку, то їм дозволено також мати у власності іншу частину (частини) цього ж будинку (стаття 101–102 ЦК УРСР 1963 р.). Також встановлювався граничний розмір жилої площі для жилого будинку або його частини, що належить вищезазначеним особам, він дорівнював 80-ти квадратним метрам. Громадяни, які мали велику сім'ю або право на додаткову жилу площу, з дозволу виконавчих комітетів районних, міських, районних у місті Рад народних депутатів були в праві збудувати або придбати будинок (частину будинку), жила площа якого перевищувала вищевказаний граничний розмір (стаття 102 ЦК УРСР 1963 р.).

Якщо в особистій власності громадянина або подружжя, яке проживає спільно, та його неповнолітніх дітей стане більше одного жилого будинку, власник має право на власний розсуд залишити у своїй власності будь-який з цих будинків, а інший будинок (будинки) він зобов'язувався відчужити протягом одного року. Якщо продаж будинку не відбувався протягом встановленого строку, то він переходив безоплатно у власність держави. Аналогічні правові наслідки тягнуло за собою наявність у власності вищезазначених осіб, крім одного будинку, частини (частин) іншого

будинку; частини одного будинку, що перевищує граничні розміри жилої площі; частини різних будинків; більше однієї квартири в багатоквартирному будинку житлово-будівельного колективу індивідуальних забудовників (стаття 103 ЦК УРСР 1963 р.).

Категорія нерухомості відродилась у законодавстві після здобуття Україною незалежності. Вперше оперувати нею законодавець почав у тексті Закону України «Про заставу» від 02 жовтня 1992 року № 2654-ХІІ [15]. Згодом в ЦК УРСР 1963 року було внесено зміни, внаслідок яких у статтях 235 та 244 почав згадуватись термін «нерухоме майно».

У прийнятому Законі України «Про власність» від 07 лютого 1991 року № 697-ХІІ [16] не визначається прямо чи опосередковано поділ речей на нерухомі та рухомі, але тим не менше, ним передбачалась приватна власність на окремі об'єкти нерухомого майна, що ознаменувало новий етап у регулюванні речових правовідносин.

Закон передбачав наступні форми власності: індивідуальну (особиста і приватна трудова), колективну та державну (республіканську та власність адміністративно-територіальних одиниць), кожна з яких була рівноправною. Законом України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України» від 07 липня 1992 року № 2544-ХІІ [17] індивідуальна власність стала іменуватись приватною. Така модель існувала до тих пір, поки Конституція України не проголосила приватну, державну та комунальну форми власності, не згадуючи ніяким чином колективну.

Стаття 9 Закону України «Про власність» зазначала, що земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є об'єктами права виключної власності народу України. А статтею 14 передбачалось надання землі громадянам у довічне успадковане володіння для ведення селянського (фермерського) й особистого підсобного господарства, садівництва, будівництва та обслуговування жилих будинків і задоволення інших потреб, передбачених законом. Згідно статті 15, член

житлового, житлово-будівельного, дачного, гаражного чи іншого кооперативу або товариства, який повністю вніс свій пайовий внесок за квартиру, дачу, гараж, іншу будівлю або приміщення, надані йому в користування, набував права власності на це майно.

Вже в редакції Закону від 05 травня 1993 року громадянам України було надано право на одержання у власність земельних ділянок для:

- ведення особистого підсобного господарства;
- будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка);
- садівництва;
- дачного і гаражного будівництва.

Також громадяни набували право власності на земельні ділянки у разі одержання у спадщину, одержання частки землі у спільному мені подружжя або ж у разі купівлі-продажу, дарування чи обміну.

Варто відзначити, що в цей період хоч і категорія «нерухоме майно» з'являється у законодавстві, однак легального визначення її обсягу не існувало, оскільки не було передбачено критеріїв поділу речей на рухомі та нерухомі. Ця прогалина існувала аж до прийняття нового Цивільного кодексу України 16 січня 2003 року.

Стаття 181 Цивільного кодексу України віднесла до нерухомих речей земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. При цьому норма статті визначила співвідношення понять «нерухома річ», «нерухоме майно» та «нерухомість» як такі, що можуть бути тотожними. Окрім того, було встановлено можливість поширення законом режиму нерухомої речі на певні об'єкти, зокрема, повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Речі ж, які можуть бути вільно переміщуваними в просторі, законом було віднесено до рухомих.

Таким чином законодавчу прогалину було заповнено, чим розпочато новий етап розвитку інституту нерухомого майна у сучасній незалежній українській державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 384 с.
2. Майданик Р.А. Речове право: підручник. Київ : Алерта, 2019. 1102 с.
3. Корнєєва Є.М. Права на землю та інше нерухоме майно у цивільному праві країн романо-германської правової сім'ї: історичні аспекти. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Правознавство*. 2017. Т. 22. Вип. 2 (31). С. 54–62.
4. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. Київ : МАУП, 2007. 552 с.
5. Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України : акад. курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.
6. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. Львів : Видав. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
7. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. та авт. передм. Академік НАН України Ю.С. Шемчушенко; упорядн. та автор нарисів К.А. Вислобоков. Київ, 1997. 547 с.
8. Розуменко І. В. Класифікація нерухомого майна за правом Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 178–180.
9. Іванов В.М. Історія держави і права : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2002. Ч.2. 2003. 224 с.
10. Велика українська юридична енциклопедія : у 2 т. / редкол.: В.Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.
11. Третій Універсал Української Центральної Ради. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України* : [сайт]. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>
12. Четвертий Універсал Української Центральної Ради. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18-Text>
13. Дзера О.В. Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 872 с.
14. Василенко А.М. Купівля-продаж нерухомого майна: деякі компаративістські історико-правові аспекти. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1. Одеса : Юридична література, 2016. С. 140–143.
15. Про заставу : Закон України від 02 жовтня 1992 року № 2654-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12-Text>
16. Про власність : Закон України від 07 лютого 1991 року № 697-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12-Text>
17. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України : Закон України від 07 лип. 1992 року № 2544-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12/ed19920707-Text>
18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 року № 435-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15-Text>

МАЙНОВІ ОБ'ЄКТИ В СИСТЕМІ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВА ВЛАСНОСТІ

PROPERTY OBJECTS IN THE SYSTEM OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW AND PROPERTY RIGHTS

Максимів Л.М., аспірант кафедри цивільного права

Навчально-науковий юридичний інститут

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті розглянуто особливості правового регулювання майнових об'єктів права інтелектуальної власності та об'єктів права власності на річ, що мають різний правовий режим, в контексті створення об'єктів права інтелектуальної власності у цифровому середовищі у формі цифрових об'єктів та їх застосуванні у цивільному обороті. Доведено необхідність врахування правил охороноздатності об'єкта інтелектуальної власності на підставі закону, а саме оригінальність об'єкта інтелектуальної власності та реєстраційні процедури, що зумовлюють надання правової охорони об'єктам інтелектуальної власності у порядку, визначеному законом, правовим наслідком чого є видача правоохоронних документів, що підтверджують особисті немайнові та майнові права на результати інтелектуальної творчої діяльності. Враховуючи нематеріальну природу результатів інтелектуальної, творчої діяльності, визначено, що абсолютність прав творця на об'єкт інтелектуальної власності та прав власника на річ, правовий режим яких є різним, обумовлено як правовою природою цих об'єктів, так й додатковим регулюванням на рівні спеціальних законів, що можуть містити схожі положення, але з чітким розмежуванням майнових об'єктів інтелектуальної власності та речових прав на річ. У межах законодавчого регулювання в оновленому форматі розмежується також право інтелектуальної власності та право власності на цифрову річ з огляду на нематеріальний характер цих благ. Зокрема, майнові права, що є одним з елементів змісту авторського права, роблять результат інтелектуальної творчої діяльності оборотоздатним нематеріальним майновим об'єктом цивільних прав. Однак авторське право і право власності на цифровий об'єкт, в якому втілено твір, не залежать одне від одного. Цифрові об'єкти можуть виступати нематеріальним товаром (майном) або товаром з цифровим контентом. Якщо ж цифровий об'єкт містить результати інтелектуальної діяльності, то цивільний оборот цифрового контенту має відбуватися з дотриманням законодавства про інтелектуальну власність. Тому важливо розмежувати порушення, зумовлені недотриманням правил вільного використання авторського права, та порушення, що виникли на підставі договору між виконавцем і споживачем про надання цифрових послуг та /або цифрового контенту.

Ключові слова: майнові права інтелектуальної власності, об'єкт інтелектуальної власності, цифрова форма, цифровий контент, цифровий об'єкт, цифрова річ, право власності, об'єкт цивільних прав, цивільний оборот, право на захист, мережа Інтернет.

The article examines the features of the legal regulation of intellectual property rights and property rights in things that have different legal regimes in the context of creating intellectual property rights in the digital environment in the form of digital objects and their use in civil circulation. The need to take into account the rules of protectability of an intellectual property object on the basis of the law has been proven, namely the originality of the intellectual property object and registration procedures that provide for the provision of legal protection to intellectual property objects in the manner prescribed by law, the legal consequence of which is the issuance of law enforcement documents confirming personal non-property and property rights to the results of intellectual creative activity. Taking into account the intangible nature of the results of intellectual, creative activity, it has been determined that the absoluteness of the creator's rights to an intellectual property object and the owner's rights to a thing, the legal regime of which is different, is determined both by the legal nature of these objects and by additional regulation at the level of special laws, which may contain similar provisions, but with a clear distinction between property objects of intellectual property and property rights to a thing. Within the framework of legislative regulation, the updated format distinguishes between intellectual property rights and the right to ownership of a digital thing, given the intangible nature of these goods. Property rights, which are one of the elements of copyright, make the result of intellectual creative activity a tradable intangible property object of civil rights. However, copyright and ownership of the digital object in which the work is embodied are independent of each other. Digital objects can be intangible goods (property) or goods with digital content. If a digital object contains the results of intellectual activity, then the civil circulation of digital content must take place in compliance with intellectual property legislation. Therefore, it is important to distinguish between violations caused by non-compliance with the rules of free use of copyright and violations arising from a contract between a performer and a consumer for the provision of digital services and/or digital content.

Key words: intellectual property rights, intellectual property object, digital form, digital content, digital object, digital thing, property right, object of civil rights, civil turnover, right to protection, Internet.

Вступ. Євроінтеграційні процеси, що тривають в Україні, зумовили проведення реформ у різних сферах діяльності суспільства, в тому числі у сфері інтелектуальної власності. Реформа права інтелектуальної власності була спрямована на адаптацію законодавства України до вимог права Європейського Союзу з метою виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та отриманням Україною статусу кандидата на членство у ЄС. У зв'язку з цим посилено охорону і захист прав інтелектуальної власності на об'єкти авторського права і суміжних прав, на торговельні марки і промислові зразки, на винаходи і корисні моделі та на протидію зловживанню правами інтелектуальної власності шляхом надання права будь-якій особі заперечувати проти заявок після їх публікації тощо. Окрім того, цифрова трансформація суспільного життя та різних напрямків бізнесу, поява об'єктів інтелектуальної власності, що пов'язані з штучним інтелектом та іншими цифровими інструментами, теж спричинили значні зміни у законодавчому сприйнятті прав інтелекту-

альної власності. Оновлені підходи до регулювання передбачили й нові механізми здійснення прав інтелектуальної власності, що у свою чергу залишило ряд питань, зокрема щодо розмежування інтелектуальної власності на результати творчої діяльності та права власності на цифрові об'єкти, у яких втілено інтелектуальні продукти, оскільки у правовому спектрі і об'єкти інтелектуальної власності, і об'єкти цифрових прав є нематеріальними благами, які мають свої особливості у правозастосуванні.

Наукові розробки щодо прав інтелектуальної власності в умовах європеїзації та цифровізації можна віднайти у працях таких вчених, як В. Андріяш, С. Бурлакова, В. Громіка, Є. Мічуріна, О. Орлюк, О. Харитонові та інших. Тим не менш, враховуючи розвиток інформаційних технологій та прогресивну діджиталізацію, тематика майнових об'єктів інтелектуальної власності залишається не просто актуальною, а такою, що перебуває у постійному розвитку і потребує подальшого дослідження та удосконалення з метою охорони і захисту особистих немайнових

та майнових прав творця на об'єкти інтелектуальної власності у цифровій формі.

Мета статті полягає у науковому аналізі майнових об'єктів права інтелектуальної власності та права власності на річ, що мають різний правовий режим, в контексті створення об'єктів права інтелектуальної власності у цифровому середовищі та їх застосуванні у цивільному обороті.

Виклад матеріалу. Адекватне регулювання відносин інтелектуальної власності має суттєве значення, надто після обрання Україною європейського вектору розвитку. Власне, від обраної моделі правового регулювання відносин у галузі інтелектуальної діяльності значною мірою залежить успішність нових технологій [12, с. 37] та їх застосування у діяльності суспільства та держави. Правовідносини інтелектуальної власності мають низку специфічних ознак, до яких належать: 1) спеціальний, чітко визначений у законі об'єкт – результати інтелектуальної, творчої діяльності; 2) спеціальна підстава виникнення – створення об'єкта, який охороняється або здатен охоронятися нормами законодавства про інтелектуальну власність; 3) поєднання імперативного та диспозитивного елементів для визначення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин інтелектуальної власності; 4) можливість поєднання речових та зобов'язальних елементів у правовідносинах інтелектуальної власності; 5) цільовий характер правовідносин інтелектуальної власності [13, с. 330]. Результати інтелектуальної власності, на відміну від об'єктів речового права, мають ідеальну природу. Як і будь-які нематеріальні об'єкти, вони не зазнають зношення й амортизації, а можуть застарівати лише морально [2, с. 7].

Варто підкреслити, що об'єктом права інтелектуальної власності є не кожен результат творчої діяльності, а лише той, який відповідає вимогам закону. Будь-який твір літератури, науки і мистецтва, суміжні права підпадають під охорону права, якщо вони відповідають вимогам закону. Науково-технічним результатом правова охорона надається лише на підставі відповідної кваліфікації спеціальним державним органом управління і видачі правоохоронного документу [13, с. 334]. Тому необхідно враховувати охороноздатність об'єкта інтелектуальної власності на підставі закону, оригінальність об'єкта інтелектуальної власності та реєстраційні процедури, що зумовлюють надання правової охорони об'єктам інтелектуальної власності у порядку, визначеному законом, правовим наслідком чого є видача правоохоронних документів, що підтверджують особисті немайнові та майнові права на результати інтелектуальної творчої діяльності.

Різноманітність думок щодо інтелектуальної власності умовно можна поділити на два основних напрямки. Одні вчені заперечують спорідненість правових режимів регулювання відносин власності та інтелектуальної власності, підкреслюючи тим самим виключний характер останніх. Інші науковці, навпаки, безпосередньо взаємопов'язують право інтелектуальної власності з правом власності, розглядаючи інтелектуальну власність як особливий різновид власності. Тим не менш, оскільки авторське та патентне право мають нематеріальний об'єкт, тобто такий, до якого не можна доторкнутися, його не можна побачити, а право власності має матеріальний об'єкт, що може бути предметом володіння і при його використанні він поступово знищується [2, 10], більшість вчених все ж таки сходиться на думці, що і право інтелектуальної власності, і право власності є абсолютним, але особливість нематеріального майнового об'єкта інтелектуальної власності характеризує його виключність.

Згідно норм глави 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) результати інтелектуальної творчої діяльності є нематеріальними благами, що створюють цивільні права та обов'язки відповідно до книги четвертої цього Кодексу та інших законів (ст. 199) [14]. Відповідно, у ст. 418 ЦК України зазначено, що право інтелектуальної

власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, зміст яких становлять особисті немайнові права та (або) майнові права інтелектуальної власності [14]. Право інтелектуальної власності, як і право власності, є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом. Водночас у ст. 419 ЦК України прямо зазначено, що право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного [14]. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ, і навпаки.

З огляду на зазначене, враховуючи нематеріальну природу результатів інтелектуальної, творчої діяльності та розмежування на законодавчому рівні права інтелектуальної власності та права власності на річ, можна зробити висновок, що абсолютність прав творця на об'єкт інтелектуальної власності та прав власника на річ, правовий режим яких є різним, обумовлено як правовою природою цих об'єктів, так й додатковим регулюванням на рівні спеціальних законів, що можуть містити схожі положення, але з чітким розмежуванням майнових об'єктів інтелектуальної власності та речових прав на річ.

У ст. 41 Конституції України зазначено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [4]. У ст. 177 ЦК України зазначено перелік об'єктів цивільних прав, до яких відносяться і речі, і результати інтелектуальної, творчої діяльності, що підкреслює окремий правовий режим цих об'єктів. Водночас до вказаної статті було внесено зміни, згідно яких об'єктами цивільних прав є цифрові речі, які можуть існувати у цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, а також особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них [14]. При цьому зазначено, що на цифрові речі поширюється правовий режим речі, якщо інше не визначено змістом цього об'єкта цивільних прав та/або законом.

Варто зазначити, що пропозиція розширити невичерпний перелік об'єктів цивільних прав закріплена у Концепції оновлення ЦК України, згідно положень якої пропонується включити об'єкти прав, що створюються та знаходяться у мережі «Інтернет»; персональні дані, штучний інтелект, цифровий контент тощо [5, с. 10]. Хоча у вказаній Концепції не йде мова прямо про нові об'єкти інтелектуальної власності та про цифрову річ, все ж підкреслюється можливість створення та існування цифрових об'єктів, що за своєю суттю є нематеріальними благами, що перебувають у цифровому середовищі та не мають фізичного втілення. При цьому може матися на увазі як можливість створення об'єктів інтелектуальної власності в мережі Інтернет, в тому числі за допомогою штучного інтелекту, так і цифрового контенту, що є різновидом цифрової речі, у якому містяться об'єкти інтелектуальної діяльності.

Варто зазначити, що інноваційний підхід до правового регулювання об'єктів цивільних прав, у тому числі у сфері інтелектуальної власності та цифрових об'єктів, відповідає вимогам, викладеним в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, у главі 9 якої зазначено, що цілями цієї Глави є спрощення створення і комерційного використання інноваційних продуктів та продуктів творчої діяльності на території Сторін і досягнення належного та ефективного рівня охорони і захисту прав інтелектуальної власності (ст. 157) [10]. Відповідно, у наступних статтях Угоди звертається увага на належне та ефективне виконання зобов'язань за міжнародними договорами у сфері інтелектуальної власності, учасниками яких вони є, зокрема за Угодою про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності [10], а також необхідність звернення

уваги на права інтелектуальної власності, що включають авторське право, зокрема право на комп'ютерні програми і бази даних, а також суміжні права, права, пов'язані з патентами, зокрема патенти на винаходи у галузі біотехнологій, торговельні марки, фірмові найменування тощо.

На прикладі авторського права проілюструємо особливості оновлення законодавчого регулювання та відповідність вимогам Угоди про асоціацію у світлі розвитку інноваційної діяльності та інформаційних технологій, що зумовлюють виникнення цифрових об'єктів та інтелектуальних продуктів, особливо у мережі Інтернет. За загальним правилом, об'єктом права інтелектуальної власності є представлені в об'єктивній формі нематеріальні результати інтелектуальної діяльності, на які в установленому законом порядку закріплюється виключне право їхнього творця або іншого правовласника [1, с. 7]. Нематеріальний результат інтелектуальної творчої діяльності захищається авторським правом за умови оригінальності твору, його новизни та втілення у об'єктивній формі. Оригінальністю є нестандартне бачення ситуації, бажання експериментувати, здатність пошуку прихованих зв'язків, нових методів, відмова від сліпого копіювання чужих моделей поведінки, думок, поглядів тощо. Новизна є додатковим критерієм, який може характеризувати творчий процес. Форма вираження може бути усна, письмова, у вигляді звуко- чи відеозапису, зображення тощо [8, с. 27]. Водночас у мережі Інтернет можуть бути розміщені тільки ті об'єкти права інтелектуальної власності, які можуть бути представлені у цифровій формі, переважно як контент веб-сайтів, розпізнавальна частина доменних імен, метатеги тощо [8, с. 317].

Слід зазначити, що 1 січня 2023 року набув чинності оновлений Закон України «Про авторське право і суміжні права», яким передбачається суттєвий перегляд положень попереднього Закону України «Про авторське право і суміжні права» з урахуванням вимог частини «Стандарти, що стосуються прав інтелектуальної власності» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. У законі багато новел. Зокрема, закон розширив перелік форм, у яких можуть існувати літературні твори для отримання ними захисту [9]. Раніше було закріплено, що об'єктами авторського права є літературні письмові твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо). Тепер до них додалася електронна (цифрова) та інші форми [12, с. 39]. Згідно п. 56 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» твір – це оригінальне інтелектуальне творіння автора (співавторів) у сфері науки, літератури, мистецтва тощо, виражене в об'єктивній формі. Водночас у п. 65 ст. 1 цього ж Закону зазначено, що цифровий контент (електронна (цифрова) інформація) – це будь-які відомості чи дані в електронній (цифровій) формі, що містять об'єкти авторського права та/або суміжних прав і можуть зберігатися та/або поширюватися у вигляді одного або декількох файлів (частин файлів), записів у базі даних на зберігаючих пристроях комп'ютерів, серверів тощо у мережі Інтернет [9].

З наведеного випливає, що в межах законодавчого регулювання в оновленому форматі розмежовується право інтелектуальної власності та право власності на цифрову річ, що мають різні правові режими, що потрібно враховувати у практиці правозастосування з огляду на нематеріальний характер цих благ. Варто враховувати, що незважаючи на зміст авторського права, що становить особисті немайнові права автора і майнові права суб'єктів авторського права, саме останні роблять результат інтелектуальної творчої діяльності оборотоздатним майновим нематеріальним об'єктом цивільних прав. При цьому у ст. 7 та 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права» зазначається, що охорона поширюється лише на форму вираження об'єктів авторського права.

Тому твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо). Однак авторське право і право власності на матеріальний чи електронний (цифровий) об'єкт, в якому втілено (зафіксовано) твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального, електронного (цифрового) об'єкта, в якому втілено (зафіксовано) твір, не означає передавання (відчуження) майнових прав на твір і навпаки [9].

Є. О. Мічурін з даного приводу наводить вдалий приклад. Якщо зображення намальовано людиною на аркуші, тобто з'явилося без цифрового коду, йдеться про звичайний малюнок, фотографію. Якщо ж йде мова про «цифрову річ», то однією з відмінностей є наявність цифрового коду, через конверсію якого на моніторі комп'ютерного обладнання візуалізується зображення. При цьому сутність цифрової речі чи іншого цифрового об'єкта цивільних прав є нематеріальною, що відрізняє її від матеріальних благ – класичних речей [7, с. 74]. У той же час варто враховувати, що саме об'єкти авторського права можуть існувати у формі комп'ютерного файлу, переходити з одного такого носія на інший і не мати чіткої уречевленої форми [6, с. 69]. Тому тут теж потрібно розмежовувати правовий режим інтелектуальної власності та цифрової речі з урахуванням вимог, що ставляться до об'єктів авторського права. Наприклад, закон надав визначення фотографічних творів, конкретизуючи, що електронна (цифрова) форма фотографічного твору захищається авторським правом. У той же час прямо зазначено, що не підлягають охороні неоригінальні фото. Теж стосується комп'ютерних програм, оскільки у законі прямо зазначено, що охороні підлягають комп'ютерні програми виражені у вихідному або об'єктному кодах, якщо вони є оригінальними. При цьому охорона надається формі вираження комп'ютерної програми, але графічний інтерфейс користувача, набір виконуваних функцій, формат файлів даних, які використовуються у комп'ютерній програмі для експлуатації її функцій, не є формами вираження комп'ютерної програми, а тому не підпадають під правову охорону авторського права як комп'ютерна програма.

Водночас охорона авторським правом може поширюватися на неоригінальні об'єкти, що згенеровані комп'ютерною програмою. Як правильно відзначила О. І. Харитонova, неоригінальними ці об'єкти є тому, що вони генеруються комп'ютерною програмою самостійно, без участі особи у її створенні, без творчого підходу, після автоматичного аналізу певних даних (фото та відео). Вони охороняються правом особливого роду (*sui generis*) – тобто відповідно до спеціальних положень, які відрізняються від загальних. У результаті створення неоригінального об'єкта особисті немайнові права не виникають [12, с. 40].

Оскільки правова охорона надається результатам інтелектуальної діяльності тільки за умови відповідності вимогам закону до об'єктів інтелектуальної власності, цифрові речі, наприклад, цифровий контент не завжди у своєму змісті повинен містити об'єкти авторського чи іншого права інтелектуальної власності. У зв'язку з цим цифрові об'єкти можуть перебувати у цивільному обороті за правилами, що визначені законодавчими нормами тільки щодо таких об'єктів цивільних прав та можуть виступати нематеріальним товаром (майном) або товаром з цифровим контентом. Якщо ж цифровий об'єкт містить результати інтелектуальної діяльності, то цивільний оборот цифрового контенту має відбуватися з дотриманням законодавства про інтелектуальну власність.

У Директиві (ЄС) 2019/770 Європейського Парламенту та Ради від 20 травня 2019 року прямо зазначено, що цифровий контент або цифрова послуга мають відповідати вимогам, узгодженим між продавцем і споживачем у договорі. Зокрема, він має відповідати опису, кількості, наприклад, кількості музичних файлів, до яких можна

отримати доступ, якості, наприклад, роздільній здатності зображення, мові та версії, узгодженим у договорі. Він також повинен володіти безпекою, функціональністю, сумісністю, можливістю взаємодії та іншими характеристиками, як того вимагає контракт. Обмеження щодо використання споживачем цифрового контенту або цифрової послуги відповідно до цієї Директиви можуть бути наслідком обмежень, накладених власником прав інтелектуальної власності відповідно до законодавства про інтелектуальну власність. Такі обмеження можуть впливати з ліцензійної угоди кінцевого користувача, згідно з якою цифровий вміст або цифрова послуга надаються споживачеві [15]. У Законі України «Про цифровий контент та цифрові послуги» теж зазначено, що до цифрового контенту належать, зокрема, комп'ютерні програми, застосунки, відеофайли, аудіофайли, музичні файли, цифрові ігри та електронні книги, а цифрова послуга надає можливість споживачу створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані у цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, а також здійснювати будь-які інші дії з даними у цифровій формі, що були створені чи завантажені споживачем або іншими користувачами такої послуги (наприклад, зберігати дані в цифровій формі, включаючи хостинг файлів, обробку текстів або гри, які пропонуються в середовищі смарних обчислень і соціальних мережах) [11]. У такому разі зі споживачем укладається договір, за яким виконавець зобов'язаний надати цифровий контент та/або цифрову послугу у відповідності до умов договору з дотриманням мети договору та прав інтелектуальної власності. Цифровий контент та/або цифрова послуга надаються у найновішій існуючій версії, якщо інше не передбачено умовами договору [11].

Водночас сьогодні з'явилися нові проблеми поширення авторських творів в інформаційно-цифровому просторі і відповідно суттєво зросла частка порушень, пов'язаних із незаконним використанням цифрового контенту. Через наявність специфіки цифрового середовища досить складно довести факт учинення протиправних дій з об'єктами авторських прав, розміщеними на інформаційно-цифровій платформі. Насамперед виникають труднощі, пов'язані з установленням оригіналу і нелегальної копії, через відсутність між ними відмінностей з технологічної точки зору [3, с. 109].

За загальним правилом, саме майнові права інтелектуальної власності зумовлюють виключне право дозволяти легальне використання об'єкта права інтелектуальної власності та перешкоджати неправомірному його вико-

ристанню. Реалізувати таке право можна шляхом розпорядження майновими правами інтелектуальної власності на підставі трудового договору (контракту), договору про створення за замовленням і використання, договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт, ліцензійного договору, публічної ліцензії на використання об'єкта чи іншого правочину.

Однак основні порушення майнових прав автора, що мають місце в інформаційно-цифровому просторі, полягають у несанкціонованому копіюванні цифрового контенту, нелегальному використанню програмного забезпечення, порушенні умов, визначених ліцензійним договором тощо [3, с. 110]. У такому разі порушення права розміщення цифрового контенту має подвійну природу. З одного боку, має місце факт порушення авторських прав, а з іншого – порушення правил розміщення цифрового контенту у мережі Інтернет. Звісно, що новий Закон України «Про авторське право і суміжні права» передбачає право на захист інтелектуальної власності не тільки судом, але й іншими органами відповідно до їх компетенції. Відповідно до ч. 1 ст. 56 цього Закону зазначено, що при порушенні будь-якою особою авторського права та/або суміжних прав, вчиненому з використанням мережі Інтернет, суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав має право звернутися до власника веб-сайту та/або власника веб-сторінки, на якому (якій) розміщено або в інший спосіб використано відповідний цифровий контент, із заявою про припинення порушення авторського права та/або суміжних прав [9]. Водночас, варто розмежувати порушення зумовлені недотриманням правил вільного використання авторського права та порушень, що виникли на підставі договору між виконавцем і споживачем про надання цифрових послуг та/або цифрового контенту.

Висновок. Отже, враховуючи нематеріальну природу об'єктів права інтелектуальної власності та цифрових об'єктів, абсолютність прав творця на об'єкт інтелектуальної власності та прав власника на цифрову річ може передбачати різний правовий режим їх використання, що підкреслено законодавчими відмінностями, які потрібно враховувати, починаючи з питань, пов'язаних зі здійсненням майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та з правилами оборотоздатності цифрових об'єктів, у яких ці майнові права містяться, завершуючи особливостями захисту з урахуванням положень, що визначені на рівні спеціальних законів з розмежуванням правил захисту майнових об'єктів інтелектуальної власності та цифрових об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андріяш В. Особливості та види об'єктів інтелектуальної власності. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. Випуск 5 (65), 2022. С. 5–10.
2. Бурлаков С. Міжгалузеві зв'язки права інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2014. № 2. С. 5–14.
3. Громік В. Р. Види порушень авторських прав на аудіовізуальні твори в мережі Інтернет та шляхи протидії їм. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції м. Одеса, 31 березня 2023 р. / редкол. В.П. Маковій та ін. Одеса, ОДУВС, 2023. 309 с. С. 109–111.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
6. Мічурін Є. О. Віртуальні блага: особливості та ознаки. *Forum Prava*, 2021. 68(3). С. 67–73.
7. Мічурін Є. О. Цифрова річ: природа, сутність, особливості. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. Правових наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України. Вінниця: ХНУВС, 2024. 380 с. С. 71–77.
8. Посібник для суддів з інтелектуальної власності / Бенедисюк І. М. та ін. Київ: К. І. С., 2018. 424 с.
9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 57, ст.166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
10. Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода від 30.11.2015 р. № 984. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/202-IX>
11. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2023, № 90, ст.345. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>
12. Харитоновна О. І. Вплив інтеграційних процесів на розвиток права інтелектуальної власності в Україні. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції м. Одеса, 31 березня 2023 р. / редкол. В.П. Маковій та ін. Одеса, ОДУВС, 2023. 309 с. 37–41.

13. Харитонова О. І. Суб'єкти та об'єкти правовідносин інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 329–335.
14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
15. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance.). *The Official Journal of the European Union*. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj>

КОНФЛІКТ ЗАКОНОДАВСТВ У СФЕРІ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ

THE CONFLICT OF LAWS IN THE FIELD OF EMPLOYMENT OF UKRAINIANS ABROAD

Матвєєва А.В., к.ю.н.,
старша наукова співробітниця кафедри цивільного судочинства,
арбітражу та міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Сайко І.О., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню актуального питання стосовно регулювання трудових відносин з іноземним елементом, зокрема у контексті негативних наслідків, спричинених збройною агресією російської федерації проти України. Війна на сході України, яка в 2022 році переросла в повномасштабне вторгнення, має не лише руйнівний вплив на територіальну цілісність України, але і спричинила масові хвилі міграції великої кількості українського населення за кордон, а особливо в країни, котрі є членами Європейського Союзу, серед яких Республіка Польща та Федеративна Республіка Німеччина, які за офіційними статистичними даними вважаються такими, що прийняли найбільшу кількість українських біженців. Була приділена увага аналізу низки нормативно-правових актів, які регулюють трудові права українських працівників, а саме Закону України «Про міжнародне приватне право», Угоди між Урядом України та Урядом Республіки Польща «Про взаємне працевлаштування працівників» та низки інших, в яких зазначаються важливі аспекти регулювання трудових прав мігрантів. Крім вище зазначеного, в статті було описано колізійну прив'язку *lex loci laboris*, яка використовується в міжнародному приватному трудовому праві для визначення національного законодавства, яке має застосовуватися до трудових відносин. Даний принцип вважається таким, який дозволяє встановити що трудове законодавство країни, на території якої здійснюється трудова діяльність, повинно регулювати умови праці іноземних громадян. Окрім цього, було проаналізовано Угоду між урядом України та урядом Республіки Польща «Про уникнення подвійного оподаткування доходів і капіталу та попередження податкових ухилень», оскільки даний нормативно-правовий акт є важливим правовим інструментом, що регулює питання оподаткування громадян за умови, коли вони працюють в країнах-реципієнтах. Таким чином, важливо правильно розуміти сутність конфлікту законодавств, що може виникати в сфері міжнародного трудового права, оскільки це допоможе уникати появи колізій між національними правовими системами та забезпечити ефективне правове регулювання трудових відносин і захист прав працівників.

Ключові слова: міжнародне приватне право, конфлікт законодавств, іноземний елемент, *lex loci laboris*.

The article examines the topical issue of regulating labour relations with a foreign element, in particular in the context of the negative consequences caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The war in eastern Ukraine, which escalated into a full-scale invasion in 2022, has not only had a devastating impact on the territorial integrity of Ukraine, but also caused massive waves of migration of a large number of Ukrainians abroad, especially to the EU member states, including the Republic of Poland and the Federal Republic of Germany, which, according to official statistics, are considered to have received the largest number of Ukrainian refugees. Attention was paid to the analysis of a number of legal acts regulating the labour rights of Ukrainian workers, namely the Law of Ukraine 'On Private International Law', the Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Poland 'On Mutual Employment of Workers' and a number of others, which specify important aspects of the regulation of migrants' labour rights. In addition to the above, the article describes the conflict-of-laws principle of *lex loci laboris*, which is used in private international labour law to determine the national law that should apply to labour relations. This principle is considered to be one that allows establishing that the labour law of the country in which the employment activity is carried out should regulate the working conditions of foreign nationals. In addition, the author analysed the Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Poland 'On the Avoidance of Double Taxation of Income and Capital and the Prevention of Fiscal Evasion', as this legal instrument is an important legal instrument regulating the taxation of citizens when they work in recipient countries. Thus, it is important to understand the essence of the conflict of laws that may arise in the field of international labour law, as this will help to avoid conflicts between national legal systems and ensure effective legal regulation of labour relations and protection of employees' rights.

Key words: private international law, conflict of laws, foreign element, *lex loci laboris*.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та внутрішніх проблем України, які призвели до значних міграційних процесів, українські громадяни часто стикаються з необхідністю офіційного працевлаштування за кордоном. Питання правових колізій стало особливо актуальним після вторгнення російської федерації в Україну. Тисячі українців були змушені покинути батьківщину, а отже, і свої робочі місця. Однак такі трудові відносини з іноземним елементом підпорядковуються правовим нормам інших держав, що призводить до конфлікту законодавств. Вирішення таких колізій потребує втручання міжнародного приватного права як галузі права, що регулює цивільні, трудові та інші приватні відносини, ускладнені іноземним елементом.

Метою дослідження є визначення поняття та причин виникнення правових конфліктів у сфері працевлаштування за кордоном, а також аналіз національних та міжнародних правових норм, які регулюють такі конфлікти та забезпечують захист і охорону прав працівників.

Об'єктом дослідження є трудові відносини, що виникають у сфері працевлаштування, а **предметом** – норми національного та міжнародного приватного права, спрямовані на усунення колізій, що виникають у трудових відносинах, пов'язаних із працевлаштуванням за кордоном.

Виклад основного матеріалу. Варто спочатку з'ясувати, що мається на увазі під терміном «міжнародне приватне трудове право». Ця галузь права розглядається як сукупність норм і принципів, що регулюють трудові відносини приватноправового характеру, які мають іноземний елемент [1]. У контексті українського законодавства іноземний елемент – це ознака, яка характеризує міжнародні приватноправові відносини, що регулюються Законом України «Про міжнародне приватне право» [2] і проявляється в тому, що хоча б однією зі сторін правовідносин є громадянин України, який проживає за межами України, іноземець, особа без громадянства або іноземна юридична особа.

Питання, пов'язані з працевлаштуванням громадян України за кордоном та виконанням ними трудових

зобов'язань, вирішуються на підставі нормативно-правових актів України та законодавства держави, що приймає працівників. Розглядаючи це правове питання в українському законодавстві, варто звернутися до Закону України «Про зайнятість населення» [3]. Стаття 38 цього закону містить низку правил працевлаштування українців за межами України та встановлює певні вимоги до компаній, які займаються посередництвом у працевлаштуванні за кордоном [3]. Це має на меті захистити права трудових мігрантів та зменшити ризик зловживання їхніми правами та обов'язками при працевлаштуванні за межами України.

Існує також низка міжнародних угод, які впливають на трудові відносини українців. Повертаючись до питання вимушеної міграції внаслідок масштабного вторгнення росії, варто зазначити, що країнами, які прийняли найбільшу кількість біженців на європейському континенті, стали Республіка Польща [4] та Федеративна Республіка Німеччина [4]. Характеризуючи окремі сторони, слід зазначити кілька важливих положень. Наприклад, між урядом України та урядом Республіки Польща у 1994 році було підписано Угоду «Про взаємне працевлаштування працівників» [5]. Згідно з цією Угодою, українські трудові мігранти мають право отримати офіційний дозвіл на роботу шляхом підписання трудового договору [ст. 3, 5] з польськими роботодавцями. При цьому умови праці [ст. 6, 5], страхування [ст. 7, 5], правовий статус [ст. 9, 5] тощо повинні здійснюватися відповідно до польського законодавства. На відміну від Польщі, між Україною та Федеративною Республікою Німеччина такої угоди не було укладено. Однак 16 лютого 2024 року між двома державами було підписано Договір «Про гарантії безпеки для України» [6], в якому визначено пріоритетні напрями двосторонньої співпраці у військовій, політичній, фінансовій та гуманітарній сферах.

В контексті даного питання, важливо згадати Міжнародну організацію праці (МОП). Статут МОП [7] встановлює основні мінімальні трудові стандарти, що стосуються прав працівників, заборони примусової та дитячої праці, зайнятості та безробіття тощо. Україна ратифікувала 71 конвенцію МОП [8], 63 з яких є обов'язковими до виконання, включаючи основоположні документи про гідну працю та соціальний захист [9].

Як зазначалося вище, трудова міграція українських громадян є загально визнаним фактом, який має значний вплив на ринок праці в Україні. Кількість громадян України, які виїжджають за кордон і працюють там на постійній основі, зростає. Водночас зростає і кількість конфліктів, що виникають через розбіжності у законодавстві України та країни перебування. Можна зробити висновок, що правова колізія у трудових відносинах – це колізія між законами різних країн у сфері трудового права, що виникає у зв'язку з укладенням, виконанням або припиненням трудових відносин, коли ці відносини одночасно підпадають під дію правових норм різних країн.

При укладенні трудового договору з іноземним роботодавцем умови працевлаштування та виконання тру-

дового договору підпорядковуються трудовому законодавству країни, в якій працівник працевлаштовується. Таким чином, національне трудове законодавство в цьому випадку не застосовується, а трудові права та обов'язки такого працівника реалізуються на підставі законодавства країни перебування [10]. Стаття 52 Закону України «Про міжнародне приватне право» визначає, що до трудових відносин застосовується право держави, у якій виконується робота, якщо інше не встановлено законом або міжнародним договором України [2]. Виняток становлять робота громадян України в дипломатичних представництвах України, контракти з українськими роботодавцями про надання трудових послуг за кордоном або якщо це передбачено міжнародним договором [10].

З цього можна зробити висновок, що для регулювання цих міжнародних трудових відносин застосовується колізійний принцип *lex loci laboris* [10]. Як уже зазначалося, він характеризується тим, що до нього застосовується трудове право держави, в якій іноземець фактично працює, незалежно від громадянства чи місця проживання його роботодавця. Відповідно до цього принципу, іноземці, які приїжджають на роботу, повинні мати такі ж права, як і громадяни країни, в якій вони працюють. Крім того, ці працівники не зобов'язані сплачувати податки в країні свого народження. Одним із прикладів є Угода між урядом України та урядом Республіки Польща «Про уникнення подвійного оподаткування доходів і капіталу та попередження податкових ухилень» [11]. У статті 15 Угоди зазначено, що громадянин України, який працює в Польщі, підлягає оподаткуванню лише в тій державі, в якій він здійснює свою фактичну трудову діяльність [11]. Або стаття 24 тієї ж Угоди зазначає: «...щодо звільнення від польського податку податку, сплаченого на території за межами України, який був сплачений відповідно до польського законодавства та згідно з цією Угодою, зменшення здійснюється у формі кредиту безпосередньо або шляхом вирахування з прибутку, доходу або майна, що підлягає оподаткуванню, українського податку, обчисленого щодо того ж прибутку, доходу або майна, з якого обчислюється український податок...» [11].

Висновки. Через повномасштабне вторгнення, яке здійснила російська федерація на початку 2022 року, велика кількість українців була змушена переїхати за кордон на умовах вимушеної міграції. Це спричинило необхідність їх працевлаштування за кордоном для подальшого життя там. Проаналізувавши низку нормативно-правових актів, можемо зробити висновок, що конфлікт законодавств виникає у випадку розбіжностей між національними нормами, країни і законодавством держави-реципієнта, які є важливими для регулювання трудових відносин.

Задля уникнення проблематичних аспектів в сфері трудових відносин з іноземним елементом, необхідно ознайомитися зі змістом положень, які містяться в Законі України «Про міжнародне приватне право» [2], та низкою інших Угод, які укладені між Україною та іншими приймаючими країнами стосовно офіційного працевлаштування українського населення за кордоном.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белогубова О. О. Міжнародне приватне трудове право в системі міжнародного приватного права. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса : Фенікс, 2019. С. 75–80.
2. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
3. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>
4. Ukraine: Over 6 Million Refugees Spread Across Europe. *United Nations*. : веб-сайт. URL: <https://unric.org/en/ukraine-over-6-million-refugees-spread-across-europe/>
5. Про взаємне працевлаштування працівників : Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща від 16.02.1994 № 616_026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_026#Text
6. Про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку : Угода між Україною та Федеративною Республікою Німеччина від 16.02.2024. URL: [https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spirovitnitstvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-88985](https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spirovitnitstvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-pidtrimku)
7. ILO Constitution. 1919. *International Labour Organisation* : веб-сайт. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000%3A62%3A0%3A%3AN0%3A62%3AP62_LIST_ENTRIE_ID%3A2453907%3ANO

8. Conventions to ILO Constitution. *International Labour Organisation* : веб-сайт. URL: <https://normlex.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12000:0::NO::>

9. C102 – Social Security (Minimum Standards) Convention, 1952 (No. 102). *International Labour Organisation* : веб-сайт. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312247:NO

10. Міжнародне приватне право : підручник. / Є. М. Білоусов та ін. ; за заг. ред. Є. М. Білоусова, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2020. 408 с.

11. Про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень: Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща від 12.01.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_168#Text

ОБМЕЖУВАЛЬНИЙ ПРИПИС У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ У КОНТЕКСТІ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ

A CIVIL RESTRAINING ORDER IN THE CONTEXT OF THE ISTANBUL CONVENTION

Пазій С.А., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У науковій статті досліджено реалізацію положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами в аспекті захисних правових заходів, зокрема стосовно порядку видачі та продовження обмежувального припису у цивільному судочинстві України. Автором наукової статті наголошено на зобов'язаннях, які покладає на держави-учасниці Стамбульська конвенція щодо забезпечення жертв усіх форм насильства цивільно-правовими засобами захисту від кривдника та забезпечення доступності відповідних правових засобів у межах національних правових систем. У статті звернено належну увагу на такі аспекти порядку розгляду судом цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису як оперативність та доступність обмежувального припису незалежно від встановлених процесуальних та інших фільтрів-бар'єрів. Автором досліджено питання відповідності національного цивільного процесуального законодавства України міжнародним стандартам, закладеним у Стамбульській конвенції 2011 року та наголошено на обмеженості сфери застосування обмежувального припису в українському законодавстві порівняно з конвенційними положеннями. У науковій статті обстоєно доцільність включення цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису до справ, які розглядаються судом у порядку окремого провадження на підставах найбільшої відповідності окремого провадження правовій природі обмежувального припису та можливості забезпечення розгляду таких цивільних справ *ex parte*. Автором наголошено на особливостях негайної дії обмежувальних приписів та реалізації примусового виконання рішення суду у відповідності до чинного процесуального законодавства України. У статті представлено критичний погляд на поставлення у залежність цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису від наявності адміністративних або кримінальних проваджень щодо того самого кривдника. Автором за результатами проведеного дослідження виявлено позитивні аспекти ратифікації Конвенції в Україні та визначено проблемні питання імплементації конвенційних стандартів. У науковій статті запропоновано напрямки подальших досліджень зазначеної категорії справ.

Ключові слова: цивільне судочинство, окреме провадження, обмежувальний припис, домашнє насильство, насильство за ознакою статі.

The research article examines the implementation of the provisions of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, focusing on protective legal measures, particularly on the procedure for issuing and extending civil restraining orders in civil proceedings in Ukraine. The author emphasizes the obligations imposed on the Parties to the Istanbul convention to provide victims of all forms of violence with civil legal remedies against perpetrators and to ensure the accessibility of the legal remedies within national legal systems. The article pays due attention to such aspects of the court's consideration of civil cases concerning civil restraining orders as the expeditiousness and accessibility of the orders, regardless of established procedural and other filters. The author researches the issue of the conformity of national civil procedural legislation to the international standards enshrined in the Istanbul convention of 2011 and emphasizes the limited scope of application of civil restraining orders in the Ukrainian legislation compared to the convention's provisions. The article argues in favor of including cases on civil restraining orders in cases considered by the court in special proceedings on the grounds of the conformity of special proceedings to the legal nature of a civil restraining order and the possibility of ensuring the consideration of the civil cases *ex parte*. The author emphasizes the peculiarities of the immediate effect of civil restraining orders and the compulsory execution of a court decision in accordance with the current procedural legislation of Ukraine. The article presents a critical view of the dependence of civil cases on the issuance and extension of civil restraining orders on the existence of administrative or criminal proceedings against the same perpetrator. As a result of the study, the author identifies the positive aspects of the ratification of the Convention in Ukraine and determined the problematic issues of implementing the convention's standards. The research paper proposes directions for further research on this category of cases.

Key words: civil proceedings, special proceedings, a civil restraining order, domestic violence, gender-based violence.

Постановка проблеми. Здійснення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду цивільних справ визначається ефективністю та належним рівнем відповідності процедур цивільного судочинства сучасним умовам суспільного життя, прагненням та ідеалам відданості захисту та забезпеченню прав і свобод людини, її законних інтересів. Основою правових орієнтирів всеохоплюючої правової політики у сфері цивільного правосуддя слугують закріплені у міжнародних правових актах міжнародні стандарти цивільного судочинства. Одним із міжнародних правових договорів, у якому закладено вимоги до належної процедури розгляду цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (далі – Стамбульська конвенція; Конвенція). Актуальності та значущості тематиці впливу та застосування Стамбульської конвенції як частини цивільного процесуального законодавства щодо розгляду справ про видачу обмежувального припису додають низка особливостей. По-перше, понад десятиліття тому Україна підписала, підготовлений та прийнятий проєкт Стамбульської конвенції. Водночас питання ратифікації та набрання чинності Кон-

венцією залишалися невирішеними до другої половини 2022 року. А вже у 2023 році вперше від початку діяльності у 2015 році Групи експертів з дій проти насильства стосовно жінок і домашнього насильства (далі – ГРЕВІО) у порядку визначеному ст. 66 Стамбульської конвенції до цього моніторингового органу обрано представницю від України. Окремо необхідно наголосити на тому, що у звітах ГРЕВІО від червня 2015 року по грудень 2023 року належна увага приділялась питанням удосконалення та застосування державами-учасницями обмежувального припису у справах щодо насильницьких дій у відповідності до Конвенції [1]. Отже, у подальшому юридичний механізм забезпечення доступності процедури розгляду судами цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису підлягатиме оцінці ГРЕВІО. По-друге, Україна займає одне з перших місць серед держав-членів Ради Європи за кількістю справ, які перебували на розгляді в Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ). Відповідно до статистичних даних за 2023 рік ЄСПЛ виніс 130 рішень у справах проти України, з яких у 123 рішеннях встановлено принаймні одне порушення Європейської конвенції з прав людини. Одночасно за 2024 рік (станом на листопад 2024 року) на роз-

гляді у суді перебуває 62250 заяв, з них 12,6 % – 7850 заяв подано проти України [2], частина з яких, зокрема, стосується порушень під час розгляду цивільних справ національними судами. Окремо варто зазначити, що у 2020 році ЄСПЛ вперше визнав Україну відповідальною за неналежає реагування на випадки насильницьких дій у справі «Левчук проти України», вдавшись зокрема до застосування нормативних приписів Стамбульської конвенції [3]. По-третє, завдяки участі України у гарантуванні прав та процедур, передбачених Конвенцією, до її ратифікації національним законодавцем запроваджено низку нормативно-правових приписів, шляхом внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) та прийнято Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» у 2017 році.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тика розгляду справ про видачу обмежувального припису неодноразово висвітлювалась на рівні наукових статей, монографій та дисертацій. Значну увагу окресленому питанню присвячено у дослідженнях В.В. Медведської [4] та І.А. Горбач-Кудрі [5] в аспекті адміністративних (публічно-правових) заходів боротьби із домашнім та гендерно обумовленим насильством в Україні. На окрему увагу заслуговують наукові публікації В.В. Комарова [6] та К.В. Гусарова [7], присвячені питанням окремого провадження цивільного судочинства, у порядку якого здійснюється розгляд справ про видачу і продовження обмежувального припису.

Водночас, предметом наукових розвідок іноземних науковців та науковиць неодноразово ставали питання особливостей реалізації та ратифікації Стамбульської конвенції в Україні та інших державах Європи. У межах міждисциплінарних та правових досліджень розглядалися чинники затягування або «спротиву» прийняттю Стамбульської конвенції, зокрема через опір Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій в Україні [8] та інших учасників суспільних відносин, які стоять на консервативних цінностях та наративах [9, с. 54]. Подібні питання знайшли своє відображення у науковій публікації дослідниці М. Дуркович, яка розглянула співвідношення та особливості імплементації Стамбульської конвенції у країнах Східної Європи, соціальні та економічні чинники, які впливають на належний рівень реалізації нормативних приписів Конвенції у цих країнах [10]. Таким чином, питання реалізації міжнародно-правових стандартів здійснення цивільного правосуддя закладених у Стамбульській конвенції щодо розгляду судами цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису в окремому провадженні, потребують предметного дослідження.

Мета статті. У статті пропонується дослідження впливу міжнародних стандартів Стамбульської конвенції на розгляд цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису.

Виклад основного матеріалу. Згідно із ч. 1 ст. 29 та ч.ч. 1, 2 ст. 53 Конвенції держави зобов'язані вживати необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення жертв насильства належними засобами цивільно-правового захисту стосовно правопорушника, а також для того, щоб належні обмежувальні або захисні приписи були доступними для жертв усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції. Обмежувальні або захисні приписи повинні бути: доступними для невідкладного захисту та без покладення неналежаєго фінансового або адміністративного тягаря на жертву; виданими на певний період або до їхньої зміни чи зняття; у разі необхідності виданими на основі *ex parte*, що має негайну дію; доступними незалежно від іншого правового провадження або на додаток до нього; дозволені бути представленими в подальшому правовому провадженні.

Зазначене, на думку автора, свідчить, що у Стамбульській конвенції не тільки визначено обов'язок держави забезпечити жертв насильницьких дій належними засобами цивільно-правового захисту, але і встановлено стандарти-вимоги до порядку видачі або продовження обмежувального припису, які повинні застосовуватись у сукупності, а не вибірково на розсуд національних органів публічної влади. Принагідно необхідно наголосити на тому, що відповідно до конвенційних норм вимоги до обмежувального та захисного припису збігаються, а державі надається право вибору в межах якої юрисдикції може бути здійснено розгляд справ про видачу і продовження відповідних приписів. Одночасно, неможливо не помітити, що питання доступності обмежувального припису жертвам усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування Конвенції, реалізовано законодавцем інакше, аніж згідно із конвенційними стандартами. Так, згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та ЦПК України захисту через застосування обмежувального припису у цивільній справі підлягають тільки жертви домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

Продовжуючи розгляд конвенційних стандартів-вимог, варто вказати на те, що Конвенція не містить визначення обмежувального припису, що дозволяє державам-учасницям Конвенції у відповідності до вимог, закріплених у ст. 53 цього міжнародного договору, самостійно визначити зміст та правові властивості обмежувального припису у межах національних правових систем. Насамперед це стосується предметної юрисдикції, тобто можливості віднесення певної категорії справ, зокрема справ про видачу і продовження обмежувального припису до відання різних судів або інших юрисдикційних органів публічної влади. Вбачається, що держави можуть закріпити найбільш відповідну процесуальну форму розгляду справ про видачу і продовження обмежувального припису. У цьому аспекті особливістю запровадження у національному цивільному процесуальному законодавстві обмежувального припису є закріплення процедури розгляду судом справ про видачу і продовження обмежувального припису в порядку окремого провадження.

На думку автора, доцільність визначення саме такого порядку розгляду окресленої категорії справ обумовлено тим, що судова діяльність, пов'язана із видачою обмежувального припису, полягає у встановленні юридичного факту, а саме вчинення або невчинення кривдником домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, водночас об'єктом захисту судом є неоспорювані права жертви насильницьких дій – заявника або особи, представником якої є заявник. Окремо необхідно звернути увагу на те, що, як і визначено конвенційними стандартами, справи щодо обмежувального припису не передбачають спору про право цивільне, а лише зосереджені на встановленні факту неправомірної поведінки кривдника із визначенням необхідності застосування такого заходу правового впливу як обмежувальний припис або ж постановлення рішення про відмову у видачі або продовженні обмежувального припису. Водночас доцільність включення цієї категорії справ до розгляду у порядку окремого провадження кореспондує вимогам Стамбульської конвенції щодо здійснення цивільного процесу *ex parte* та необхідністю швидко реагувати на усі форми насильства.

Також варто зазначити, що здійснення цивільного провадження щодо обмежувального припису *ex parte* повноцінно реалізовано на рівні цивільного процесуального законодавства, адже серед вимог, встановлених у главі 13 розділу IV ЦПК України, не йдеться про обов'язок заявника повідомити заінтересованих осіб щодо звернення із заявою про видачу обмежувального припису до суду. Це насамперед дозволяє захистити заявника від переслідування з боку кривдника у зв'язку із зверненням до суду.

Аналізуючи вимоги ч. 2 ст. 53 Стамбульської конвенції щодо розгляду судом справ про видачу і продовження обмежувального припису необхідно, на думку автора, розглянути кожну із них окремо. Заразом варто дослідити, яким чином зазначені стандарти реалізуються в межах національної процедури видачі обмежувального припису в окремому провадженні.

Конвенційному стандарту доступності невідкладного захисту без покладення значного фінансового або адміністративного тягаря на жертву насильства кореспондує принцип доступності цивільного правосуддя, який реалізується через дотримання вимог до справедливого судового розгляду цивільних справ. У цьому аспекті та з огляду на необхідність запровадження нормативних приписів, які мінімізують фінансовий чи адміністративний тягар заявника, важливою є позиція судді Верховного Суду Н.Ю. Сакари, яка на монографічному рівні визначила два критерії доступності правосуддя: урахування фінансового становища особи та обгрунтованості вимог заявника [11, с. 218]. Варто зауважити, що одним зі складників стандарту доступності цивільного правосуддя є забезпечення державами-учасницями Стамбульської конвенції права на правову допомогу та безоплатну правову допомогу жертвам відповідно до умов, передбачених національним законодавством. У цьому аспекті важливим є дослідження М.В. Шпака щодо надання адвокатами професійної правничої допомоги у цивільних справах з урахуванням положень доктрини цивільного процесуального права й матеріалів судової практики [12]. Також на окрему увагу заслуговує позиція К.В. Гусарова щодо реалізації права на професійну правничу допомогу неповнолітніми особами, зокрема у цивільних справах про видачу і продовження обмежувального припису. Науковцем зазначається, що неповнолітня особа, яка звернулася до суду із заявою про видачу обмежувального припису не обмежена у самостійному доступі до суду та у користуванні правом на професійне представництво адвокатом як цивільним процесуальним правом [13, с. 17-18].

Зважаючи на те, що Конвенція вимагає запровадження приписів, які набувають чинності одразу після видачі та оформляються без тривалих судових процедур, а судовий збір за таким зверненням до суду не повинен створювати надмірного тягаря, який утримає жертву від клопотання [14, с. 151], потрібно наголосити, що згідно із ч. 3 ст. 350⁵ ЦПК України судові витрати, пов'язані з розглядом справи про видачу обмежувального припису, відносяться на рахунок держави, що дозволяє усунути для заявника фінансові перешкоди під час звернення до суду.

Розглядаючи темпоральні межі застосування обмежувального припису у цивільному судочинстві, вбачається, що на законодавчому рівні неоднозначно сформульовано нормативні приписи ст. 350⁷ ЦПК України, які кореспондують положенням норми п. 2 ч. 2 ст. 53 Конвенції, що фактично окреслює принцип правової визначеності, належну реалізацію легальних очікувань заявника та заінтересованих осіб. Так, у ст. 350⁷ ЦПК України відсутня вказівка на строк, протягом якого особа може звернутись із заявою про продовження обмежувального припису, що теоретично дозволяє заявнику у будь-який час після вичерпання строку дії обмежувального припису звернутись до суду із заявою про його продовження. Однак таке становище може призводити до необгрунто-

ваного зловживання таким правом із боку заявника або призводити до відмови у продовженні дії обмежувального припису. Додатково необхідно зазначити, що законодавством не встановлено граничну кількість разів, коли заявник може повторно звертатись із заявою про продовження обмежувального припису.

Окремим проблемним аспектом є належна реалізація у цивільному процесуальному законодавстві України вимоги п. 3 ч. 2 ст. 53 Конвенції щодо негайної дії обмежувального припису, що передбачає його негайне виконання. Так, у ч. 4 ст. 350⁶ ЦПК України закріплено, що рішення суду про видачу обмежувального припису підлягає негайному виконанню. Проте, як вбачає автор, фактичне виконання рішення суду негайно можливе винятково у разі добровільного виконання рішення, оскільки забезпечення примусового виконання органами та посадовими особами, які згідно із законом здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів, чинним українським законодавством не передбачено.

У контексті п.п. 4, 5 ч. 2 ст. 53 Конвенції, які, на думку автора, є логічно пов'язаними та взаємообумовленими, доступність обмежувального припису незалежно від іншого правового провадження або на додаток до нього зможливістю подальшого представлення у інших правових провадженнях закладає преюдиційність фактів та обставин встановлених під час розгляду цивільної справи про видачу і продовження обмежувального припису, що у разі розгляду справ в інших провадженнях не зобов'язує суд повторно оцінювати представлені у попередній справі докази. Водночас усупереч конвенційним вимогам Верховним Судом невіправдано поставлено у залежність застосування обмежувального припису у цивільному судочинстві від кваліфікації дії кривдника та прийняття стосовно нього рішення у адміністративних або кримінальних провадженнях [15]. Такий підхід, на думку автора, підважує незалежність застосування обмежувального припису та може призводити до невіправданого порушення доступності цього приватно-правового механізму захисту прав і свобод жертв домашнього насильства та насильства за ознакою статі. Звернення до суду із заявою про видачу обмежувального припису не може ставитись у залежність від відкриття кримінального провадження щодо кривдника або від відкриття провадження у справі про розлучення, а кримінальне чи цивільне провадження за одними фактами з одним правопорушником не повинні перешкоджати видачі обмежувального припису [14, с. 152].

Висновки. Дослідження норм цивільного процесуального права України щодо порядку розгляду судом цивільної справи про видачу і продовження обмежувального припису у контексті нормативних приписів та вимог Стамбульської конвенції засвідчив відданість та зусилля держави у питанні забезпечення захисту осіб, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі. Одночасно встановлено деякі розбіжності між досліджуваними міжнародними стандартами у справах стосовно домашнього насильства, насильства за ознакою статі та нормами національного законодавства. Подальші наукові розвідки з огляду на зазначене вище пропонується здійснювати в аспекті запровадження та належної реалізації міжнародних стандартів запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі у цивільному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. General Reports on GREVIO's activities. URL: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/grevio-annual-reports> (дата звернення: 10.11.2024).
2. Statistical reports. URL: <https://www.echr.coe.int/statistical-reports> (дата звернення: 10.11.2024).
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Левчук проти України» (заява № 17496/19) від 3 груд. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f92 (дата звернення: 10.11.2024).
4. Медведська В.В. Правові засади захисту жінок від домашнього насильства: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право» / Національний ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2022. 276 с.

5. Горбач-Кудря І. А. Адміністративно-правові засади застосування спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 371 с.
6. Комаров В. В., Світлична Г. О., Удальцова І. В. Окреме провадження: монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 312 с.
7. Гусаров К. В. Проблеми правового регулювання процедури розірвання шлюбу в порядку окремого провадження. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 66–74.
8. Elsner R. Ukrainian Churches and the Implementation of the Istanbul Convention in Ukraine: Being Europe Without Accepting "Gender". *Review of Faith and International Affairs*. 2022. Iss. 3. Vol. 20. P. 63–76. doi: 10.1080/15570274.2022.2111797.
9. Pocé G., Skulte I. Religious Voices Against «Gender Ideology» in the Discourse on the Ratification of the Istanbul Convention in Latvian and Lithuanian Media. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*. 2023. Iss. 1. Vol. 16. P. 39–60. doi: 10.20413/rascee.2023.16.1.39-60.
10. Durković M. Disputes regarding the ratification of the Istanbul convention in Europe. *Sociologija*. 2022. Iss. 42. Vol. 64. P. 605–622. doi: 10.2298/SOC2204605D.
11. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.
12. Шпак М. В. Професійне представництво адвоката у цивільному процесі: монографія. Харків : Право, 2020. 224 с.
13. Гусаров К. В. Особливості надання правничої допомоги неповнолітнім при розгляді цивільних справ судом. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів* : матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.). Одеса: Фенікс, 2021. С. 13–18.
14. Договір CETS № 210 та пояснювальна доповідь від 11 трав. 2011 р. 189 с. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e> (дата звернення: 10.11.2024).
15. Рішення Верховного Суду у справі № 756/3859/19 від 5 вер. 2019 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/84092340> (дата звернення: 10.11.2024).

ПРАВОВА ОХОРОНА НЕЗАРЕЄСТРОВаниХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

LEGAL PROTECTION OF UNREGISTERED TRADEMARKS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION

Попова Н.О., к.і.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Статтю присвячено темі правової охорони незареєстрованих торговельних марок, актуальність дослідження якої обумовлена значним зростанням ролі торговельних марок у сучасному економічному середовищі, що вимагає ефективного правового захисту інтелектуальної власності. У глобалізованому світі бренди стають важливим інструментом для забезпечення конкурентоспроможності товарів та послуг на ринку. У статті зазначено, що правова охорона незареєстрованих торговельних марок є недостатньо врегульованою у ряді юрисдикцій, зокрема в Україні, і це спричиняє правові колізії та ускладнює процес захисту торговельних марок. У зв'язку з цим необхідно вдосконалювати механізми правового захисту незареєстрованих торговельних марок, як на національному, так і на міжнародному рівнях. У статті також здійснено комплексний аналіз національного законодавства щодо правової охорони незареєстрованих торговельних марок у Скандинавських країнах, Центральній та Східній Європі, а також у країнах Бенілюксу. Порівняння правових систем дозволяє виявити специфічні підходи до захисту таких марок в цих регіонах, що може бути корисним для розробки рекомендацій щодо вдосконалення правової охорони в Україні. Значна увага приділяється охороні територіальних марок та їх співвідношенню з добре відомими марками, що є важливим аспектом для забезпечення належного захисту на міжнародному рівні. Це дослідження має значну практичну цінність для правозастосовної практики, підприємців та правозахисників. Воно також сприятиме гармонізації законодавства в сфері інтелектуальної власності в Україні.

Ключові слова: торговельна марка, країни ЄС, територіальні марки, національні бренди, охорона торговельних марок, незареєстровані торговельні марки, правова охорона, інтелектуальна власність, законодавство, Скандинавські країни, Центральна Європа, Східна Європа, Бенілюкс, порівняльний аналіз, підприємництво, конкурентоспроможність.

The relevance of the research is determined by the significant increase in the role of trademarks in the modern economic environment, which requires effective legal protection of intellectual property. In a globalized world, brands become an important tool for ensuring the competitiveness of goods and services in the market. However, legal protection of unregistered trademarks is insufficiently regulated in several jurisdictions, particularly in Ukraine, which leads to legal conflicts and complicates the process of protecting trademark owners' rights. Therefore, it is necessary to improve the legal mechanisms for the protection of unregistered trademarks at both the national and international levels.

The article also provides a comprehensive analysis of national legislation regarding the legal protection of unregistered trademarks in the Scandinavian countries, Central and Eastern Europe, and the Benelux countries. A comparison of legal systems allows for the identification of specific approaches to the protection of such marks in these regions, which can be useful for developing recommendations for improving legal protection in Ukraine. Special attention is paid to the protection of territorial marks and their relationship with well-known marks, which is an important aspect of ensuring proper protection at the international level. This research holds significant practical value for law enforcement practices, entrepreneurs, and human rights defenders. It will also contribute to the development of intellectual property legislation in Ukraine and internationally.

Key words: trademark, EU countries, territorial marks, national brands, trademark protection, unregistered trademarks, legal protection, intellectual property, legislation, Scandinavian countries, Central Europe, Eastern Europe, Benelux, comparative analysis, entrepreneurship, competitiveness.

Постановка проблеми. Правова охорона незареєстрованих торговельних марок в Україні та Європейському Союзі є важливим питанням у сучасному бізнес-середовищі. Зростання конкуренції та стрімкий розвиток ринку товарів і послуг вимагають забезпечення ефективного правового захисту інтелектуальної власності.

У Європейському Союзі існує розвинена система правової охорони, яка гарантує високий рівень захисту торговельних марок. Це сприяє прозорості ринкових відносин, запобігає недобросовісній конкуренції та захищає права споживачів. Україна, перебуваючи на шляху євроінтеграції, стикається з необхідністю гармонізації національного законодавства зі стандартами Європейського Союзу у сфері інтелектуальної власності.

Актуальність дослідження правової охорони незареєстрованих торговельних марок також обумовлена необхідністю підвищення ефективності захисту прав інтелектуальної власності в умовах глобалізації економіки. Питання захисту таких марок є ключовим для забезпечення правової визначеності, прозорості ринкових відносин та запобігання порушенням, які можуть впливати як на бізнес, так і на споживачів.

Дослідження цієї теми сприятиме вдосконаленню законодавства України, підвищенню рівня правової захищеності бізнесу, адаптації до європейських стандартів та зміцненню економічної стабільності шляхом запрова-

дження ефективних механізмів захисту прав незареєстрованих торговельних марок.

Стан дослідження. Визначення поняття торговельних марок та інших загальних теоретичних питань розглядалися у роботах О. Орлюк, О. Мельник, О. Підпригори, О. Рассомахіної, Т. Коваленка, Р.Шишки, В. Гордейчука та ін. Питання правової охорони торговельних марок у зарубіжних країнах у різний час були предметом порівняльно-правових досліджень таких науковців як Н. Мироненко, Г. Андрощук, Л. Работягова, О. Кашинцева, Ю. Капіца, О. Штефан та інших. Однак наявні напрацювання не вичерпали можливості для подальшого дослідження зазначеної теми.

Метою статті є аналіз правової охорони незареєстрованих торговельних марок в Україні та Європейському Союзі, порівняння їхніх правових систем, а також виявлення ефективних підходів і практик для зміцнення захисту інтелектуальної власності. Це допоможе визначити основні проблеми та шляхи їхнього вирішення для інтеграції українського законодавства з європейськими стандартами, поліпшення захисту прав бізнесу і споживачів, а також стимулювання інноваційної діяльності та економічного розвитку.

У рекомендаціях щодо торговельних марок EUIPO зазначено, що незареєстровані торговельні марки, створені на основі їхнього використання, існують у ряді держав-членів Європейського Союзу. Вони слугують позначеннями

комерційного походження товарів чи послуг і виконують функції торговельних марок. Правила та умови набуття прав відповідно до національного законодавства варіюються: від простого використання до використання, яке супроводжується набуттям репутації. Обсяг їхнього захисту також є неоднорідним, однак загалом забезпечує рівень захисту, подібний до того, що надається зареєстрованим торговельним маркам згідно з положеннями EUTMR [1].

У цілому в Європейському Союзі питання захисту незареєстрованих торговельних марок регулюється на національному рівні. Такі марки можуть бути захищені, якщо відповідають певним умовам, зокрема їхньому використанню в комерційній діяльності, що забезпечує відповідний рівень визнання або репутації в межах конкретної юрисдикції.

Дослідження практики охорони незареєстрованих торговельних марок в окремих юрисдикціях ЄС демонструє різноманітність підходів. Наприклад, в Італії такі торговельні марки, відомі як «де-факто торговельні марки», можуть отримати захист за умови відповідності певним критеріям. Захист цих марок ґрунтується на місцевих традиціях та економічних умовах, які відображають специфіку італійського сільського господарства та харчової промисловості, де торговельний знак часто асоціюється з назвою виробника.

Загалом, аналіз законодавства Італії щодо охорони незареєстрованих торговельних марок свідчить про те, що такі марки отримують захист, якщо їхнє використання набуло популярності на території країни. Високий рівень впізнаваності дозволяє власнику протидіяти реєстрації подібних знаків іншими особами. Водночас, якщо торгова марка відома лише локально, її захист обмежується відповідним регіоном. У таких випадках інші особи можуть зареєструвати схожу або ідентичну марку для використання в ширших масштабах. Початковий користувач марки, однак, зберігає право на її використання в межах свого регіону [2].

Крім того, стаття 12 Кодексу промислової власності визначає поняття «новизна» і встановлює, що позначення не можуть бути зареєстровані як торговельні марки, якщо на момент подання вони є ідентичними або подібними до позначень, відомих як торговельні марки чи розпізнавальні знаки для певних продуктів або послуг. Існує ймовірність плутанини з боку громадськості через ідентичність чи подібність між знаками, а також між продуктами чи послугами. У тексті статті зазначається, що торговельні марки можуть бути «добре відомими» відповідно до статті 6bis Паризької конвенції.

У випадку, якщо торговельна марка має лише місцеву репутацію, це не створює перешкод для реєстрації нових знаків, але попередній користувач зберігає право на продовження використання свого знака у локальній комерційній діяльності. Однак цей користувач не має права протиставляти свою марку новій реєстрації. Також заборонено реєструвати знаки, які є ідентичними або подібними до вже відомих комерційних найменувань чи знаків, що використовуються в торгівлі, якщо це створює ймовірність плутанини для громадськості або асоціації між такими знаками [3].

Таким чином, італійський підхід підкреслює важливість ринкової присутності та споживчого сприйняття для забезпечення захисту незареєстрованих торговельних марок. Проте підприємствам рекомендується реєструвати свої торговельні марки для отримання надійнішого правового захисту.

У правовій системі скандинавських країн (Швеції, Норвегії, Данії) та Фінляндії, існує механізм захисту незареєстрованих торговельних марок, що ґрунтується на принципах використання та набуття відомості на ринку. Цей механізм дозволяє забезпечити охорону знаків, які набули значної популярності серед споживачів, навіть без формальної реєстрації. Однак рівень такого захисту та умови його застосування варіюються в залежності

від конкретної країни, що зумовлює певні особливості правової охорони в кожній з них.

Відповідно до Закону Швеції про охорону торговельних марок, незареєстровані торговельні марки можуть отримати правовий захист, якщо вони стали відомими серед значної частини відповідної громадськості, яка використовує товари чи послуги, пов'язані з цим знаком. При цьому захист є географічно обмеженим і залежить від того, наскільки торговельна марка відома у конкретному регіоні. Розділи 6 та 7 глави 1 зазначеного закону передбачають змішану систему захисту торговельних марок, що дозволяє отримати правовий захист як шляхом реєстрації, так і на основі встановлення відомості знака серед споживачів. Законом встановлено, що «торгова марка вважається відомою, якщо значна частина кола споживачів у країні визнає її як позначення товарів або послуг, що надаються під цією маркою» [4]. Однак, якщо товарний знак зареєстровано лише в частині країни, його виключні права поширюються лише на цю територію.

У Норвегії захист незареєстрованих торговельних марок регулюється відповідно до Закону про торговельні марки (2010), який ґрунтується на принципах використання знака та його відомості на ринку. Правовий захист надається знакам, щоб уникнути змішування через їх подібність з іншими марками, зокрема, коли знак має значну популярність серед споживачів. Це дозволяє уникнути ситуацій, у яких плутанина між торговельними марками може шкодити інтересам власників знаків, що мають високий рівень відомості [5].

Данське законодавство також передбачає захист незареєстрованих торговельних марок. Відповідно до Закону про торговельні марки № 88 від 29 січня 2019 року, захист може бути наданий, якщо торговельна марка стала добре відомою серед споживачів, що дозволяє уникнути порушень прав власників таких марок через несанкціоноване використання [6].

У Фінляндії захист незареєстрованих торговельних марок базується на законодавстві щодо охорони добре відомих торговельних марок. Згідно з розділом 4 Закону про торговельні марки Фінляндії, виключні права на товарний знак можуть бути отримані без реєстрації, якщо знак став добре відомим серед відповідної громадськості в країні як позначення товарів чи послуг власника. Закон також встановлює, що виключні права не можуть бути отримані на знаки, які складаються лише з форми чи інших характеристик, що є результатом характеру товару або послуги, до яких цей знак відноситься, якщо такий знак не є результатом технічного результату чи суттєвої вартості [7].

Таким чином, у всіх згаданих країнах правовий захист незареєстрованих торговельних марок залежить від їх використання на ринку та рівня відомості серед споживачів. Однак, на відміну від зареєстрованих марок, незареєстровані можуть отримувати охорону лише в тих географічних межах, де вони є відомими. Такий підхід сприяє захисту інтересів власників торговельних марок, одночасно забезпечуючи принципи добросовісної конкуренції та захист від несанкціонованого використання, яке може завдати шкоди репутації торговельної марки.

У Німеччині захист незареєстрованих торговельних марок ґрунтується на положеннях цивільного законодавства та спеціалізованих нормах інтелектуальної власності. Закон надає можливість використовувати такі знаки в комерційному обігу, що забезпечує їх захист від порушень прав третіх осіб, якщо вони здобули відоме значення серед споживачів. Мінімальний поріг відомості визначається в кожному конкретному випадку. Якщо знак є відмінним, ступінь впізнавання від 20% до 25% відповідних споживачів є достатнім для проходження порогового тесту. Однак якщо знак є описовим або не є розрізняльним з інших причин, він також повинен набути розрізняльної здатності через використання на території Німеччини.

У такому разі поріг для надання захисту встановлено на рівні 50%. Незареєстрованим торговим маркам, які використовуються лише за межами Німеччини, надається захист відповідно до статті 6bis Паризької конвенції лише в тому випадку, якщо марка є загальновідомою. Для цього зазвичай потрібно досягти розпізнавання на рівні 60%–70%. Ці вимоги повинні бути підтверджені результатами опитувань громадської думки, проведених відповідно до вимог, встановлених прецедентом [8].

У країнах Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург) захист незареєстрованих торговельних марок не передбачений на законодавчому рівні. Однак є виняток у вигляді захисту «добре відомих» марок, що відповідно до Паризької конвенції можуть отримати правовий захист від використання. Це означає, що хоча загальний захист незареєстрованих марок у Бенілюксі не забезпечується, добре відомі марки можуть бути захищені завдяки своїй репутації серед споживачів [1].

В Литві, Латвії та Румунії захист незареєстрованих торговельних марок базується на використанні таких знаків у комерційній діяльності та їх відомості серед споживачів.

Законодавство Литви передбачає, що незареєстровані торговельні марки можуть бути захищені в разі, якщо вони використовувалися у комерційній діяльності до дати подання заявки на реєстрацію іншої торговельної марки. Власники таких марок мають право на заперечення реєстрації знака, якщо є ризик створення плутанини щодо походження товарів чи послуг, що обумовлює права на попередню торговельну марку [1].

У Латвії незареєстровані торговельні марки можуть отримувати правовий захист, якщо вони були відомі на момент подання заявки іншою стороною. Власники таких знаків мають можливість подати заперечення проти реєстрації. Заперечення щодо незареєстрованих торговельних марок регулюється Законом про торговельні марки Латвії в якому зазначено, що незареєстровані торговельні марки можуть використовуватися в господарському обігу за умови, що особа, яка використовує незареєстровану торговельну марку, має право в межах її охорони оскаржити реєстрацію торговельної марки, що належить іншій особі, відповідно до статті 10, абзацу першого, пункту 5 цього закону та посилається на права власника добре відомої торговельної марки, якщо є докази широкого визнання цієї торговельної марки в Латвії [9].

Це свідчить про те, що в Латвії незареєстровані торговельні марки охороняються як об'єкти, відокремлені від інституту загальновідомих торговельних марок, охорона яких базується на ступені визнання торгової марки на національному рівні.

У румунському законодавстві захист незареєстрованих торговельних марок можливий, якщо «торгова марка, яка широко відома в Румунії в межах певного кола споживачів для продуктів чи послуг, до яких вона використовується, може бути захищена без необхідності її реєстрації» [10].

Отже, можна стверджувати, що захист незареєстрованих торговельних марок як добре відомих торговельних марок є одним із основних видів захисту в румунському законодавстві.

У законодавстві Болгарії захист незареєстрованих торговельних марок регулюється статтею 12(4) Закону про торговельні марки, яка передбачає можливість формулювати заперечення на основі попереднього права, отриманого внаслідок використання торговельної марки, без необхідності доводити зареєстроване право [11].

Згідно зі статтею 12, абзацом 6, фактичні користувачі незареєстрованих знаків мають право заперечувати реєстрацію іншого знака за умови, що незареєстрований знак використовувався в реальній комерційній діяльності на території Болгарії до дати подання заявки на оскаржуваний знак, а також за умови, що незареєстрований знак було подано на реєстрацію [11].

Згідно з Законом про товарні знаки та промислові зразки № 95 від 1967 року, стаття 4 зазначає, що «не допускається реєстрація або використання як торгової марки знаків, які суттєво не відрізняються від торгових марок, уже зареєстрованих у країні іншими особами для ідентичних або подібних товарів» [12].

Таким чином, захист незареєстрованих торговельних марок у Болгарії на законодавчому рівні забезпечується в контексті можливості заперечення реєстрації іншої торговельної марки на основі попереднього використання незареєстрованої торговельної марки.

Незарєєстровані торговельні марки можуть охоронятися в Україні відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна. Зокрема положенням статті 6 bis Паризької конвенції щодо добре відомих торговельних марок. Так у статті 6 п3 Закону України про охорону прав на знаки для товарів та послуг зазначено, що не можуть бути зарєєстровані як торговельні марки позначення, які на дату подання заявки або якщо заявлено пріоритет, то на дату пріоритету є тотожними або схожими настільки, що їх можна сплутати, зокрема, асоціювати з торговельними марками, раніше зарєєстрованими чи заявленими на реєстрацію в Україні на ім'я іншої особи для таких самих або споріднених з ними товарів і послуг; торговельними марками інших осіб, якщо такі торговельні марки охороняються без реєстрації на території України на підставі міжнародних договорів України, зокрема торговельними марками, визнаними добре відомими відповідно до статті 6 bis Паризької конвенції щодо таких самих або споріднених з ними товарів і послуг [13].

Висновки. З проведеного аналізу можна зробити висновки, що захист незареєстрованих торговельних марок на рівні Європейського Союзу не є уніфікованим і передбаченим у загальному законодавчому порядку. Чинні директиви обмежуються лише тим, що дозволяють державам-членам продовжувати охорону незареєстрованих торговельних марок у разі, якщо національне законодавство регулює цей механізм.

Аналіз практики окремих країн-членів Європейського Союзу свідчить, що рівень захисту незареєстрованих торговельних марок є різним. Зокрема, у Скандинавських країнах (Данія, Швеція, Норвегія) та Фінляндії діють юрисдикції, де захист таких марок є доволі сильним. Він майже прирівнюється до захисту, який надається зарєєстрованим торговельним маркам, тоді як умови отримання такого захисту є відносно не складними. У цих країнах незареєстровані торговельні марки охороняються в обсязі, який відповідає рівню їх визнання цільовою аудиторією. Інакше кажучи, у тій мірі, в якій споживачі асоціюють такі знаки із відповідними товарами чи послугами.

Італія є прикладом юрисдикції, де захист незареєстрованих торговельних марок має давню традицію. Ця практика, обумовлена економічними особливостями країни, носить захисний характер і покликана підтримувати тих, хто використовує торговельні марки без реєстрації, надаючи їм змогу ефективно протидіяти порушенням своїх прав.

Латвія демонструє підвищений рівень захисту незареєстрованих торговельних марок, однак законодавчі положення з цього питання мають обмежене практичне значення через низький рівень їхньої реалізації на практиці. У Болгарії незареєстровані торговельні марки захищаються виключно в межах процедури заперечення.

Водночас у таких країнах, як Бенілюкс, Хорватія, Естонія, Франція, Угорщина, Литва, Польща, Румунія, Словенія та Іспанія, незареєстровані торговельні марки не отримують правової охорони, за винятком випадків, коли вони визнаються добре відомими згідно зі статтею 6 bis Паризької конвенції.

В Україні незареєстровані торговельні марки можуть охоронятися відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна. Зокрема положенням статті 6 bis Паризької конвенції щодо добре відомих торговельних марок.

Отже, охорона незареєстрованих торговельних марок у державах-членах Європейського Союзу характеризується неоднорідністю. Різниця у рівнях захисту значною

мірою пояснюється відсутністю гармонізації у цій сфері, а також локальними правовими та економічними особливостями кожної держави-члена.

ЛІТЕРАТУРА

1. NonRegistered Trade Marks – Guidelines EUIPO. URL: <http://www.guidelines.euip.europa.eu/1803468/1789772/trademarkguidelines/32-2-nonregistered-trade-marks>.
2. Trademark in Italy. URL: <http://www.glp.eu/en/resources/focus/trademarks/trademark-italy>.
3. Codice della proprietà industriale. URL: <http://www.brocardi.it/codice-della-proprieta-industriale>.
4. The Trademark Act no. 1877 of December 09, 2010. URL: <http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/varumarkeslag-20101877>.
5. The Norwegian Trademarks Act no. 08 of March 26, 2010. URL: <http://wipolex.res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/no/no101en.html>.
6. The Consolidated Trademark Law no. 88 of January 29, 2019. URL: <http://www.dkpto.org/media/23033724.pdf>.
7. Trademark Act no. 544/2019. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/2019/en20190544.pdf>.
8. Fischer R., Moll T. Germany: Trademark Procedures Before the DPMA. URL: <http://www.worldtrademarkreview.com/review/the-trademark-prosecution-review/2025>.
9. The Trademark Law. URL: <http://www.likumi.lv/ta/id/312695-precu-zimju-likums>.
10. Trademarks and Geographical Indications: Law 84/1998 URL: <http://www.osim.ro/wp-content/uploads/Legislatie/-republished.pdf>.
11. Trademarks and Geographical Indications Act. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/545137>.
12. Trademarks and Industrial Designs Act no. 95 of 1967. URL: <http://wipolex.wipo.int/en/text>.
13. Про охорону прав на знаки для товарів та послуг: Закон України від 23 грудня 1993. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1994, № 7. URL: <http://zakon.rad.gov.ua/laws/show/3689-1#Text>.

КОНЦЕПЦІЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

THE CONCEPT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF CIVIL PROCEEDINGS: A DOCTRINAL APPROACH

Савчук В.С., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Незважаючи на досить велику кількість наукових публікацій, проблематика цифрової трансформації судочинства носить доволі дискусійний характер, багато питань у вітчизняній правовій доктрині залишаються малодослідженими.

Основою будь-якої концепції є наявність доказів, які підтверджують гіпотезу. Гіпотеза про те, що впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) в судовий процес сприяє його доступності та ефективності є підтвердженою не лише на рівні науки, а й в реальних практиках правозастосування. Разом з тим, концепція цифровізації станом на сьогодні не може перерости в наукову теорію, оскільки її доктринальний розвиток та нормативне закріплення знаходиться на початковому етапі.

Концепція цифровізації правосуддя є технологічно обумовленою, і відображає той стан речей, який формується у зв'язку із впровадженням ІКТ в процес розгляду та вирішення судових справ.

Враховуючи те, що концепція цифрової трансформації судочинства є елементом більш широких концепцій в сфері державного управління, в статті вона описується на різних рівнях узагальнення наукового знання. Автор відмічає загальність концепції для всіх форм судочинства, оскільки впровадження тих чи інших технологічних змін є характерним для всього правосуддя як форми діяльності.

У результаті наукового пошуку визначено, що практичним результатом реалізації концепції цифровізації правосуддя є перехід судочинства в нову форму організації – цифрове правосуддя. Разом з тим, цифровізація не створює нову процесуальну форму, а лише спрощує організацію побудови зв'язків в її межах. Новою процесуальною формою є лише повна заміна суду як учасника судового процесу (приклад – «прогностичне правосуддя»). Проте, станом на сьогодні, таке нововведення є скоріше виключенням, ніж загальною практикою. Загалом доктринальні підходи зводяться до розуміння цифровізації як елементу спрощення та покращення судового процесу, а не як альтернативу останньому.

Ключові слова: цифровізація правосуддя, концепція, інформаційно-комунікаційні технології, доктринальний підхід, судовий процес.

Despite a fairly large number of scientific publications, the issue of digital transformation of judicial proceedings is rather controversial, and many issues in the national legal doctrine remain poorly understood.

The basis of any concept is the availability of evidence supporting the hypothesis. The hypothesis that the introduction of information and communication technologies in the judicial process contributes to its accessibility and efficiency is confirmed not only at the level of science, but also in real law enforcement practices. At the same time, the concept of digitalization cannot currently develop into a scientific theory, since its doctrinal development and regulatory regulation are at the initial stage.

The concept of digitalization of justice is technologically driven and reflects the state of affairs that is being formed in connection with the introduction of information and communication technologies in the process of consideration and resolution of court cases.

Given that the concept of digital transformation of judicial proceedings is an element of broader concepts in the field of public administration, the article describes it at different levels of generalization of scientific knowledge. The author notes the generality of the concept for all forms of judicial proceedings, since the introduction of certain technological changes is characteristic of all justice as a form of activity.

As a result of the scientific research, it is determined that the practical result of the implementation of the concept of digitalization of justice is the transition of justice to a new form of organization - digital justice. At the same time, digitalization does not create a new procedural form, but only simplifies the organization of building connections within it. A new procedural form is only a complete replacement of the court as a participant in the judicial process (for example, "predictive justice"). However, as of today, this innovation is an exception rather than a common practice. In general, the doctrinal approaches are reduced to understanding digitalization as an element of simplification and improvement of the judicial process, and not as an alternative to the latter.

Key words: digitalization of justice, concept, information and communication technologies, doctrinal approach, judicial process.

Актуальність теми. Проблематика цифровізації правосуддя як концепція почала формуватись в 70-ті рр. ХХ ст. Саме в цей період в зарубіжній практиці судового процесу впроваджуються перші експериментальні ІКТ, що у свою чергу породило низку доктринальних підходів до розуміння сутності та завдань цього явища.

З тих пір науковцями написано тисячі наукових робіт предметом яких виступають ті чи інші аспекти цифровізації правосуддя, а сама концепція продовжує розвиватись та змінюватись в залежності від появи та впровадження нових ІКТ в сферу правозастосування.

Разом з тим, вітчизняна правова концепція (закріплена на рівні нормативних документів) цифрової трансформації судочинства є загальною для всієї системи правосуддя, вона не акцентується на особливостях окремих форм судочинства. Таке формування правої концепції є виправданим, оскільки ті чи інші елементи цифровізації впроваджуються в судовий процес в загальному, а розроблені електронні сервіси не розподіляються по окремих формах судочинства. Тут варто відмітити, що окремі наукові роботи, назви яких вказують на ту чи іншу форму судочинства, не містять інформації про особливості впро-

вадження ІКТ в такі форми. Останнє твердження є характерним і для доктрини цивільного процесуального права.

Цифровізація правосуддя полягає не лише в спрощенні та вдосконаленні судового процесу, вона є елементом більш глобальних концепцій, які спрямовані на покращення всієї системи державного управління. До останніх можна віднести зокрема концепцію «цифрової держави». У зв'язку із цим, доцільно розглянути як розвивається ця концепція на різних рівнях узагальнення наукового знання.

Аналіз наукових публікацій. Пошукова система наукових публікацій Google Scholar за запитом «цифровізація правосуддя» лише за період останніх трьох років (2022–2024 рр.) видає 963 наукові праці пов'язаних із різними аспектами впровадження ІКТ в судовий процес [1]. Це свідчить про те, що зазначена проблематика є однією із найбільш досліджуваних в юридичній науці. Серед авторів, окремі положення наукових праць яких були використані для формування ідей цього дослідження слід відмітити М.М. Ясинка, Ю.О. Котвяковського, А.М. Найченко, О.А. Дурач, Р. Ханік-Посполітак та ін. Разом з тим, наукова концепція цифровізації правосуддя постійно змінюється. Це пов'язано як з впровадженням нових ІКТ в судоч-

вий процес, так і появою нових правових концепцій як на рівні вітчизняного законодавства, так і міжнародного. Наведене зумовлює актуальність та необхідність цього дослідження.

Метою статті є огляд наукової концепції цифрової трансформації цивільного судочинства на різних рівнях узагальнення наукового знання.

Виклад основного матеріалу. Характерною тенденцією сучасної юридичної науки є зміна підходів до вивчення тих чи інших соціально-правових феноменів (зміна методології). Такі тенденції зумовлені переходом суспільства в якісно новий стан – інформаційний, і як наслідок, утворення соціуму в якому основним ресурсом та товаром стає інформація – суспільства інформаційного. У зв'язку із цим, перед правовою наукою постає завдання із вивчення та пояснення соціальних феноменів із врахуванням, а інколи й ґрунтуючись, на тих змінах, які притаманні такому суспільству.

Згідно із соціологічним підходом до розуміння природи права, останнє виражається в суспільних відносинах. Норми, закріплені в джерелах права, є лише легальною формою фіксації тих порядків, які уже склалися на рівні тієї чи іншої соціальної групи. І хоча правове регулювання є перспективним (за виключенням деяких випадків, т. зв. «зворотна дія закону»), його основою є ретроспектива. Це дуже важливо в аспекті розуміння еволюції нормативно-правового регулювання будь-яких суспільних відносин. Цифровізація правосуддя не є винятком.

У зв'язку із цим, слід відмітити, що концепція цифровізації судочинства є похідною від процесу технологічної модернізації діяльності судів, а генезис підходів до розуміння цифровізації правосуддя зумовлений суб'єктивним осмисленням цього процесу. Аналіз та синтез наукової літератури показує, що розвиток наукової думки в цій сфері повністю відображає поетапні стадії інформаційного забезпечення правосуддя як діяльності.

На нормативному рівні (у вітчизняному законодавстві) поняття «цифровізація» вперше було закріплене в Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр.: «цифровізація – це насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливує інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір» [2]. Наведене визначення повністю кореспондує тим процесам, які пов'язані із цифровою трансформацією судочинства, зокрема й цивільного, проте потребує його уточнення враховуючи особливості саме судочинства як форми діяльності із відправлення правосуддя.

Щодо розуміння поняття «концепція», то варто відмітити, що наукові підходи до його трактування в більшості випадків є схожими за своїм змістовим наповненням. Найбільш повним, як вдається, є визначення наведене в «Філософія: словник термінів та персоналій», яке включає три різновекторні аспекти розуміння цього поняття: «1) одна з форм наукового знання (поряд з ідеями, теоріями та ін.); 2) певний спосіб розуміння та трактування реального світу; 3) провідний замисел, конструктивний принцип, основна ідея художнього, технічного та інших видів діяльності» [3, с. 134]. Взявши це визначення за основу, під концепцією будемо розуміти окремий, невичерпний підхід до пояснення виникнення, функціонування та розвитку соціальних явищ та процесів.

Встановивши сутність понять, які надалі розкриватимуться в цьому дослідженні, перейдемо безпосередньо до опису еволюції концепції. Перед цим, за доцільне вважається виділити характерні риси цифровізації правосуддя як соціально-правового феномену.

По-перше, категорія «цифровізація правосуддя» є складною за своєю природою, оскільки включає діяль-

нісні, технологічні та правові елементи. У зв'язку із цим, в доктрині різняться як підходи до вивчення цього явища, так і його загальне розуміння.

По-друге, цифровізація судового процесу не є явищем сталим, а постійно видозмінюється в силу соціально-економічних змін (наприклад, епідемія COVID-19), що потребує впровадження нових ІКТ. З іншого боку, винайдення ІКТ, виокремлення їх переваг в інших сферах життєдіяльності зумовлює необхідність їх впровадження в судовий процес. При цьому, наукові погляди на цифровізацію правосуддя є історично та національно обумовленими, хоча й останнім часом прослідковуються певні тенденції до гармонізації міжнародного законодавства в цій сфері.

По-третє, цифровізація судового процесу характерна для всіх форм судочинства. У зв'язку із цим, наукові дослідження відображають специфіку цифровізації (на основі її окремих елементів) щодо конкретних форм судочинства.

Отже, цифровізація судового процесу є складним соціально-правовим феноменом, який включає цілі підсистеми різноякісних компонентів. Водночас масив і глибина галузевих теоретичних напрацювань зумовлює необхідність розроблення загальнотеоретичного підходу до розуміння сутності цифровізації правосуддя, використовуючи методологічно значущі уявлення про інформаційне суспільство та цифрову державу.

Враховуючи вищенаведене, спробуємо пояснити сутність цифровізації правосуддя на всіх рівнях наукового знання, на кожному із яких можуть бути сформовані власні концепції.

На загальнонауковому рівні цифровізація правосуддя розглядається як один із елементів цифрової держави. Цей елемент представляється судовою гілкою влади, якісно новим підходом до організації її діяльності в межах якого використовуються нові способи, методи і форми взаємовідносин і взаємодії як із зовнішніми, так і з внутрішньосистемними суб'єктами, включно з учасниками судочинства. Така взаємодія відбувається на основі впровадження ІКТ.

На цьому рівні розуміння сутності цифровізації правосуддя, остання не породжує окрему, особливу процесуальну форму, а лише в межах наявної процесуальної форми змінює організацію взаємодії між учасниками процесу.

На загальнонауковому рівні уявлення про цифровізацію правосуддя формується не тільки за допомогою знання, виробленого юридичною наукою, а й за допомогою знань, сформованих у суспільних і технічних галузях наукового пізнання.

Важливо зазначити, що з позиції загальнонаукового рівня під цифровізацією судочинства розуміють вектори розвитку судочинства в єдності та нерозривності його інституційних, процесуальних, організаційних і технологічних аспектів.

Загальноправовий рівень уявлення про цифровізацію судочинства представлений синтезом знання виведеного на рівні окремих юридичних наук, які в тій чи іншій мірі мають предметом своїх досліджень впровадження ІКТ в судовий процес. В доктрині цей рівень наукового знання називається інтегративним.

В юридичній науці існують різні погляди на сутність, місце та роль цифровізації судового процесу в аспекті досягнення завдань судочинства, зокрема й тих, що закріплені в ст. 2 ЦПК України [4].

Аналіз та синтез правових досліджень предметом яких виступає цифровізація судового процесу показує, що в науковій доктрині сформувалось два основних підходи до розуміння поняття «цифровізація правосуддя»: вузький та широкий.

Згідно першого (вузького підходу) цифровізація судочинства полягає в покращенні (спрощенні) процесу розгляду та вирішення судових справ за допомогою різноманітних ІКТ. Така цифровізація включає зокрема

й «прогностичне правосуддя» на основі технології штучного інтелекту.

Такий підхід суттєво обмежує можливості цифровізації, хоча й є виправданим з точки зору лексико-граматичного та логічного тлумачення того, що являє собою судочинство (виходячи із завдань цивільного судочинства визначених в ст. 2 ЦПК України, судочинство – це процес розгляду і вирішення судових справ). У зв'язку із цим, при широкому трактуванні того, що являє собою цифровізація судочинства за доцільне вбачається використання термінів «цифровізація правосуддя» або ж «цифровізація судової системи».

Згідно другого (широкого) підходу, цифровізація судочинства включає сукупність процесів покращення (спрощення) окремих напрямків діяльності суду, зокрема й процесу розгляду та вирішення судової справи. Окрім останнього, до таких процесів відноситься електронний документообіг, публікація судових рішень, ведення електронної справи та доступ до її матеріалів тощо.

Так, А.М. Найченко розкриває зміст цифровізації судового процесу через низку процесів пов'язаних із судовою діяльністю взагалі, а не лише в аспекті розгляду та вирішення судових справ: «цифровізація судової системи ... полягає, зокрема, у автоматизації судових процесів, електронному документообігу, дистанційному веденню справ, застосуванню цифрових платформ для подання позовів, скарг і отримання судових рішень, дистанційної комунікації учасників процесу» [5, с. 430].

Слід погодитись з твердженням авторки, оскільки судовий процес не зводиться виключно до розгляду та вирішення судових справ. При цьому, процес цифровізації не можна зводити до «примітивного розуміння» – впровадження в судочинство ІКТ, оскільки їх впровадження потребує підстав, розуміння і визначення перспектив. До того ж, зведення цифровізації правосуддя виключно до процесуальних аспектів є помилковим. Слід враховувати, що ІКТ націлені на вирішення не тільки процесуальних завдань, а й завдань із забезпечення електронного доступу до судової інформації та подання до суду звернень, опрацювання справ і матеріалів, з управління розподілом і рухом справ, з міжвідомчої взаємодії судів із суміжними організаціями та структурами тощо; а їх використання здійснюється не лише суддями та учасниками справи, а й будь-яким зацікавленим суб'єктом, який має доступ до таких технологій (вистачає всього лиш мобільного телефону, ноутбуку тощо).

Кожен із наведених підходів має своє застосування і використовується в межах завдань, які ставить вчений в межах свого дослідження. Інтегративною точкою поєднання двох підходів є позиція згідно з якою цифровізація правосуддя являє собою сукупність елементів спрямованих на формування організаційних, процесуальних та правових умов реалізації права на судовий захист в умовах інформаційного суспільства. Крім цього, в доктрині висловлена точка зору згідно з якою цифровізація правосуддя окрім впровадження нового способу та форми процесуальних дій на основі ІКТ також включає в себе третій елемент – повну заміну суду як учасника процесу (вищезгадане «прогностичне судочинство»).

Варто відмітити, що більшість вчених дотримуються інтегративного (змішаного) підходу до визначення сутності цифровізації правосуддя, беручи за основу складність самого судочинства та завдань, які вирішує його цифровізація. Так, на думку Л. Сапельнікова «цифровізація судочинства – це поступове перетворення усіх судових процесів у електронні сервіси» [6].

Цифровізація правосуддя – це не окремий вид судової діяльності або процесуальної форми, інформаційних технологій або способу комунікації в судовому процесі. Це новий порядок організації і функціонування судової системи в усіх її проявах (забезпечення доступу до суду, адміністрування роботи суду, судові процедури та окремі

процесуальні дії, судове діловодство та документообіг) заснований на впровадженні сучасних ІКТ.

З позиції інтегративного підходу, цифровізація правосуддя – це і новий тип судової організації, заснований на застосуванні ІКТ; і нова, електронно-цифрова, дистанційна форма взаємодії учасників судового процесу, яка включає дистанційний доступ до суду і дистанційну участь у судових засіданнях; і новий спосіб міжвідомчої взаємодії на основі обміну цифровими даними; і електронна (безпаперова) форма судочинства і діловодства, основу якої утворює електронна справа; і технічна платформа. Усі компоненти цифровізації правосуддя націлені на забезпечення доступу громадян до справедливого суду, виконання тих завдань які ставляться перед тим чи іншим видом судочинства.

Спеціально-юридичний рівень представлення цифровізації правосуддя ґрунтується на знанні, що сформоване в межах окремих процесуально-правових або тісно пов'язаних із ними правових науках. Тут інтеграція підходів не відбувається, оскільки кожне наукове знання сформоване під впливом тієї мети і завдань, які ставить перед собою окрема галузь юридичної науки (цивільний процес, кримінальний процес, господарський процес, адміністративний процес, судові адміністрування, інформаційне право тощо).

Варто відмітити, що на цьому рівні концепцій, цифровізація правосуддя часто розглядається на основі окремих процесуальних інститутів (наприклад, електронні засоби доказування, судові повістки та виклики, фіксування судового процесу, спрощені процедури судового розгляду тощо).

У вітчизняній науці цивільного процесуального права відсутні визначення понять «цифровізація цивільного судочинства», «цифрове цивільне судочинство», «електронний цивільний суд» тощо. Це пов'язано, насамперед, із загальністю предмета дослідження (цифровізація правосуддя) у всіх процесуальних науках і можливістю застосування концепцій щодо будь-якої форми судочинства вказавши на сутнісні ознаки справ та завдання, які вирішуються в їх межах.

Разом з тим, в правовій доктрині наявні спроби виділити сутнісні ознаки цифрового правосуддя. До таких слід віднести [5–9]:

- широке впровадження сучасних ІКТ, інтеграція всіх аспектів судового процесу в єдині електронні сервіси;
- автоматизований розподіл судових справ між суддями;
- застосування електронної форми ведення судочинства;
- впровадження електронного документообігу;
- дистанційна форма участі в судовому процесі;
- доступ до судових рішень в режимі онлайн.

Варто відмітити, що на рівні правової доктрини в межах концепції цифровізації правосуддя сформовані деякі базові принципи на основі яких впроваджуються «цифрові» зміни. До числа таких принципів відносяться [5–9]:

1) суд як єдина технологічна платформа – передбачається впровадження електронного суду за принципом «єдиного вікна», що забезпечує можливість звернення до суду шляхом подання заяв, клопотань та інших процесуальних документів у електронному вигляді, а також отримати у такій формі судові рішення по справі. В Україні цей принцип частково реалізовано на основі модуля «Електронний кабінет» в ЄСІТС;

2) орієнтованість на користувача при проектуванні, розробці та впровадженні електронних сервісів в судочинство;

3) орієнтованість на мобільні пристрої під час впровадження ІКТ;

4) гарантування людського контролю над автоматизованими процесами;

5) забезпечення «цифрової доступності та зрозумілості» шляхом встановлення мінімальних технологічних та освітніх вимог для доступу до електронних сервісів.

Цифровізація правосуддя повинна переслідувати двоєдину мету: спрощення доступу до судового захисту та покращення його ефективності з одного боку; та автоматизація внутрішніх процесів судової діяльності – з іншого. Цілі цифрової трансформації правосуддя мають ґрунтуватись на основі поєднання приватного та публічного інтересів.

В будь-якому випадку, основою всіх концепцій цифровізації є технологічний фактор. Сьогодні технологізація передбачає не лише спрощення та покращення судового процесу, а й його повну автоматизацію на основі нових ІКТ (штучний інтелект, блокчейн, біометрія і т.д.). Враховуючи це, одним із важливих напрямків такої цифровізації є навчання персоналу та постійне вдосконалення професійних навичок в описаній сфері.

Висновки. Цифровізація правосуддя як концепція сьогодні є однією із найбільш досліджуваних в правовій доктрині. Незважаючи на велику кількість наукових підходів до розуміння сутності та подальших перспектив розвитку цього процесу, цифрова трансформація судочинства так і залишиться концепцією і ніколи не переросте в теорію. Це зумовлено самою природою цифровізації, оскільки в її основі лежать ІКТ, які постійно розробляються, тестуються та впроваджуються. Це зумовлює розвиток як наукової, так і правової концепції в цій царині.

Концепція цифрової трансформації правосуддя слугує для того, щоб на наукових засадах опрацювати і запропонувати оновлення технологічної бази, елементів і структур судової системи як єдиної соціальної організації в умовах впровадження сучасних ІКТ. Для цифрового правосуддя характерні не тільки окремі сервіси, а й їхнє об'єднання в судові мережі, що передбачають повноту та єдність, тобто охоплення не тільки діяльності з судочинства та діловодства, а й інші сегменти судової діяльності.

В межах вітчизняної концепції цифровізації правосуддя дискусійними залишаються питання щодо розгляду цифрового правосуддя як виду державних послуг, що надаються судовою гілкою влади за допомогою цифрових технологій. Малодослідженими залишаються аспекти щодо гармонізації міжнародного законодавства в сфері цифровізації правосуддя і міждержавної взаємодії в цій сфері; цифрової взаємодії судів в межах судової системи та міжвідомчої взаємодії; появи нових організаційних форм судочинства аж до впровадження окремої процесуальної форми на основі штучного інтелекту («прогностичне судочинство»).

Подальшими напрямками розвитку концепції цифрової трансформації цивільного судочинства на доктринальному та нормативному рівнях є:

- 1) пріоритет електронної форми судочинства над письмовою по окремим видам судових проваджень та справ;
- 2) впровадження цифрової процесуальної форми на основі штучного інтелекту для вирішення окремих видів правових спорів;
- 3) інтеграція розроблених електронних судових сервісів із іншими електронними сервісами в межах концепції цифрової держави, зокрема із єдиним порталом державних послуг та застосунком «Дія»;
- 4) внутрішня, інстанційна та міжвідомча взаємодія судів на основі цифрових технологій;
- 5) подолання цифрової нерівності (створення умов для доступу до суду і надання допомоги особам, які не володіють комп'ютерною грамотністю);
- 6) забезпечення захисту даних на цифрових судових платформах;
- 7) впровадження етичних правил користування цифровими судовими платформами;
- 8) впровадження стандартів навчання судів і працівників апаратів судів в сфері цифровізації;
- 9) використання передового зарубіжного досвіду, міждержавна взаємодія та гармонізація законодавства в сфері цифровізації правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пошуковий запит «цифровізація правосуддя». *Google Академія*. URL: https://scholar.google.com.ua/scholar?as_vis=1&q=%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%8F&hl=uk&as_sdt=0,5&as_ylo=2022 (дата звернення: 30.12.2024).
2. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
3. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар та ін. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
5. Найченко А.М. Цифровізація правосуддя як один із етапів реформування судової системи в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 10(28). С. 430–440.
6. Сапельніков Л. Цифрова трансформація правосуддя: як Україна створює сучасну судову систему. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/12/19/7489701/> (дата звернення: 30.12.2024).
7. Ханік-Посполітак Р. Запровадження електронного правосуддя у цивільному судочинстві України. *Право України*. 2017. № 8. С. 122–129.
8. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Електронний суд в цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2023. № 1. С. 36–42.
9. Дурач О.А. Цифровізація суду як шлях до запровадження дистанційної роботи судів загальної юрисдикції в умовах воєнного стану. *Інформація і право*. 2024. № 4(51). С. 265–267.

УЧАСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

PARTICIPATION IN THE CIVIL PROCESS OF THE NATIONAL AGENCY ON CORRUPTION PREVENTION

Сидоренко Н.О., викладач кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню інституту захисту прав викривачів в окремих країнах Європейського Союзу (Данія, Польща) та здійсненню порівняльного аналізу правової регламентації цього інституту у національному законодавстві України та законодавстві зарубіжних держав. Автор визначає норми міжнародних актів, які слугують передумовою впровадження у національне законодавство зарубіжних держав положень щодо захисту осіб, які повідомляють про випадки корупційних правопорушень. У статті автор здійснює аналіз норм Директиви ЄС 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу», Закону Данії від 24 червня 2021 року «Про захист викривачів», Закону Польської Республіки від 14 червня 2024 року «Про захист викривачів, а також Закону України від 14 жовтня 2014 року №1700-VII «Про запобігання корупції». У дослідженні автор встановлює окремі відмінності у визначенні особи викривача за законодавством країн ЄС та законодавством нашої держави, а також сферою дії правових норм законів про захист прав викривачів у європейських країнах, яка є значно ширшою у порівнянні із сферою застосування Закону України від 14 жовтня 2014 року №1700-VII «Про запобігання корупції». Автор наголошує на необхідності активізації дій, спрямованих на імплементацію Директиви ЄС 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу», враховуючи зобов'язання України перед Європейським Союзом щодо гармонізації національного законодавства, та приведення його у відповідність із законодавством Європейського Союзу, як свідчення прозорості інвестиційного простору України. У статті автор досліджує процесуальний статус Національного агентства з питань запобігання корупції, форми його участі у цивільному процесі в інтересах викривача, аналізує недоліки визначення законодавцем процесуального статусу Національного агентства з питань запобігання корупції у судовому процесі як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору.

Ключові слова: викривач, захист прав викривачів, запобігання корупції, імплементація та гармонізація норм законодавства, Національне агентство з питань запобігання корупції, цивільне судочинство, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

The article is devoted to the study of the institute for the protection of the rights of whistleblowers in some countries of the European Union (Denmark, Poland) and the implementation of a comparative analysis of the legal regulation of this institute in the national legislation of Ukraine and the legislation of foreign countries. The author defines the norms of international acts, which serve as a prerequisite for the introduction into the national legislation of foreign countries of provisions regarding bodies that contribute to the detection and prevention of corruption, as well as the protection of persons who report cases of corruption offenses. In the article, the author analyzes the norms of the EU Directive 2019/1937 «On the protection of persons reporting violations of Union legislation», the Danish Act of 2021 «On the Protection of Whistleblowers», the Act of the Republic of Poland dated June 14, 2024 «On the Protection of Whistleblowers», as well as the Law of Ukraine dated October 14, 2014 No. 1700-VII «On Prevention of Corruption». In the study, the author establishes certain differences in the definition of the whistleblower according to the legislation of the EU countries and the legislation of our country, as well as the scope of the legal norms of the laws on the protection of the rights of whistleblowers in European countries, which is much wider compared to the scope of the Law of Ukraine from October 14, 2014 No. 1700-VII «On prevention of corruption». The author emphasizes the need to intensify actions aimed at the implementation of EU Directive 2019/1937 «On the protection of persons who report violations of Union legislation», taking into account Ukraine's obligations to the European Union regarding the harmonization of national legislation, and bringing it into line with the legislation of the European Union, as evidence of the transparency of the investment space of Ukraine. The author examines the procedural status of The National Agency on the Corruption Prevention, the forms of its participation in the civil process in the interests of the whistleblower, analyzes the shortcomings of the legislator's definition of the procedural status of The National Agency on the Corruption Prevention in the legal process as a third party, making no separate claims with respect to the matter in dispute.

Key words: whistleblower, protection of the rights of whistleblowers, prevention of corruption, implementation and harmonization of legislation, The National Agency on the Corruption Prevention, civil proceedings, the bodies and persons who are granted the right to apply to court in the interests of other persons.

Постановка проблеми. Здійснення заходів, спрямованих на боротьбу із корупцією, є одним із пріоритетних напрямків державної політики як в Україні, так і в зарубіжних країнах. На сьогоднішній час у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) розроблено нормативно-правові акти, положення яких регламентують права та гарантії захисту від несправедливого поведіння осіб, які повідомляють про правопорушення у сфері виявлення та боротьби із корупцією, органи, компетентні приймати такі повідомлення, а також органи, уповноважені здійснювати захист прав викривачів у судовому порядку. Постановка проблеми вимагає детального аналізу норм законодавства зарубіжних держав та національного законодавства у сфері правового регулювання заходів захисту прав та гарантій викривачів, правового статусу Національного агентства з питань запобігання корупції як органу, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах викривача у цивільному процесі України.

Стан дослідження. Питаннями, пов'язаними із дослідженням захисту прав викривачів та процесуальним статусом Національного агентства з питань запобігання корупції, зокрема, у цивільному процесі, займалися С.С. Бичкова, К.Р. Резворович, Д.М. Сібільов, І.А. Толкачова, О.Ю. Шостко.

Метою статті є дослідження та узагальнення положень нормативно-правових актів України та окремих держав в аспекті аналізу положень, які регламентують права та гарантії захисту викривачів, визначення правового статусу Національного агентства з питань запобігання корупції у цивільному процесі України.

Виклад основних положень. Відповідно до ст. 6 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 року № 251-V, кожна Держава-учасниця забезпечує, згідно з основоположними принципами своєї правової системи, наявність органу або, у належних випадках, органів, які

здійснюють запобігання корупції [1]. Згідно із ст. 33 вказаної Конвенції кожна Держава-учасниця розглядає можливість включення до своєї внутрішньої правової системи належних заходів для забезпечення захисту будь-яких осіб, які добросовісно й на обґрунтованих підставах повідомляють компетентним органам про будь-які факти, пов'язані зі злочинами, передбаченими цією Конвенцією, від будь-якого несправедливого поводження [1].

У 2019 році Європейський парламент та рада ЄС прийняли Директиву ЄС 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу», у якій було закріплено поняття «викривач», визначено заходи, спрямовані на захист прав осіб, які повідомляють про корупційні правопорушення, від переслідувань, репресій та інших негативних наслідків. Директива ЄС 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу» поширюється на різні сфери суспільних відносин, як-то: державні закупівлі, фінансові послуги, продукти та ринки, безпека продуктів та їх відповідність стандартам, охорона навколишнього природного середовища, радіаційний захист та ядерна безпека, громадське здоров'я, захист прав споживачів, безпека харчових продуктів та кормів, здоров'я та добробут тварин, захист приватності та персональних даних, а також безпека мереж та інформаційних систем та інше [2].

Данія однією із перших серед країн ЄС імплементувала вказану Директиву у національне законодавство, прийнявши у 2021 році Закон «Про захист викривачів» (Lov om beskyttelse af whistleblower). Відповідно до §3 цього Закону викривач (whistleblower) – це фізична особа, яка повідомляє чи публікує інформацію, доступ до якої вона отримала у зв'язку із виконанням роботи чи іншої діяльності, та належить до однієї із вказаних груп: робітники, самозайняті особи, акціонери та члени правління, наглядової ради або іншого органу управління юридичної особи, волонтери, стажери, підрядники, субпідрядники, постачальники, особи, що оприлюднюють інформацію, яку вони отримали під час трудових відносин, проте наразі не працюють, особи, які отримали інформацію про порушення під час оформлення процесу найму чи на переддоговірному етапі [3].

Викривачі мають право повідомляти про порушення законодавства ЄС та національного законодавства, але не лише щодо виявлення корупційних правопорушень, а також і у разі виявлення випадків хабарництва, домагань, тобто Закон охоплює більш широку сферу, ніж Директива ЄС 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу». Під дію Закону не підпадають повідомлення про особисті конфлікти на робочому місці, порушення трудового законодавства, внутрішніх інструкцій компанії тощо. Відповідно до положень цього Закону у державних установах та приватних компаніях із чисельністю працівників більше 50 осіб повинні бути створені спеціальні канали для повідомлень про виявлення корупції та інших правопорушень – так звані гарячі лінії. Закон передбачає, що за бажанням компанії такі канали повідомлень можуть бути відкриті не лише для співробітників, але і для інших осіб – ділових партнерів, постачальників тощо. Щодо захисту прав викривачів можна зауважити, що Закон передбачає їх захист від «помсти», під якою розуміють несправедливе поводження, якого може зазнавати викривач внаслідок повідомлення. При цьому тягар доказування відсутності вини щодо несправедливого поводження лежить на роботодавцеві [4].

Республіка Польща імплементувала Директиву ЄС 2019/1937 відносно нещодавно. Так, 14 червня 2024 року Сейм прийняв закон «Про захист викривачів» (Ustawa o ochronie sygnalistów). У ст. 4 цього Закону міститься дефініція поняття «викривач» (sygnalista), під яким розуміють фізичну особу, яка повідомляє чи оприлюднює інформацію про порушення законодавства, одержану під час

виконання роботи, включаючи: службовця, тимчасового працівника, особу, яка надає послуги чи виконує роботу не на підставі трудового договору, а на підставі цивільно-правового договору, підприємця, акціонера або партнера, комерційного проксі, члена органу управління юридичної особи або організаційного підрозділу без статусу юридичної особи, особу, яка виконує роботу під наглядом і керівництвом підрядника, субпідрядника або постачальника, інтерна, волонтера, учня, посадову особу поліції, Агентства внутрішньої безпеки, Агентства розвідки, Служби військової контррозвідки, Служби військової розвідки, Центрального антикорупційного бюро, Прикордонної охорони, Маршальської гвардії, державної пожежної служби, митної та податкової служби, пенітенціарної служби та їхніх сімей, військовослужбовця [5].

У ч. 2 ст. 4 цього Закону зазначається про поширення поняття «викривач» у тому числі на фізичних осіб, зазначених у ч. 1 статті, якщо інформацію про порушення законодавства такими особами було отримано до встановлення трудових відносин чи виникнення інших правовідносин, що є підставою для надання робіт чи послуг, або несення служби [5]. Важливо зауважити, що дія закону поширюється не лише на корупційні правопорушення, але стосується й інших порушень законодавства, зокрема, державних закупівель, фінансових продуктів, послуг та ринків, протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму; безпечності продукції; транспортної безпеки; охорони навколишнього природного середовища; радіологічного захисту та ядерної безпеки; охорони здоров'я, захисту прав споживачів; безпеки ІТ-мереж і систем; фінансових інтересів Державної скарбниці Республіки Польща [5] тощо.

Закон забороняє застосовувати проти викривача будь-які заходи помсти, до прикладу: відмову у встановленні трудових відносин, неукладення строкового або безстрокового трудового договору після припинення трудових відносин, зменшення розміру винагороди за працю; переведення на нижчу посаду; відсторонення від виконання службових повноважень, негативну оцінку результату праці, залякування чи відсторонення, застосування дисциплінарних санкцій та ін. (ст. 12 Закону). Викривач, до якого було застосовано репресії, має право на одержання компенсації у розмірі середньомісячної заробітної плати в народному господарстві в попередньому році. Положення Закону Польської Республіки «Про захист викривачів» поширюються як на осіб, що працюють на державній службі, так і в приватних компаніях, чисельність працівників (у тому числі осіб, які виконують роботу на підставі цивільно-правового договору) у яких не менше 50 осіб. Розпорядниками інформації, що надходить зовнішніми каналами повідомлень, є омбудсман та уповноважений державний орган, який на вимогу викривача видає не пізніше як протягом одного місяця з дня отримання запиту довідку про те, що викривач підлягає захисту, визначеному цим Законом [5]. Викривачі за цим Законом мають право на безкоштовну правову допомогу, юридичні консультації.

Важливо зауважити, що Закон не містить положень щодо повноважень уповноважених органів здійснювати захист прав та інтересів викривачів у судовому порядку, обмежуючись лише встановленням права Уповноваженого з прав людини Польської Республіки надавати юридичні консультації таким особам.

Для України імплементация Директиви Європейського Парламенту і Ради ЄС 2019/1937 від 23 жовтня 2019 р. про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу є одним із пріоритетних завдань у межах удосконалення законодавства про боротьбу з корупцією [6], враховуючи те, що поняття «викривач» є більш широким у розумінні цього нормативно-правового акту та охоплює не лише корупційні правопорушення, але й інші порушення законодавства. Окрім того, імплементация цієї

Директиви також є необхідною для забезпечення виконання зобов'язань України перед Європейським Союзом у рамках європейської інтеграції. Це може сприяти підвищенню рівня довіри до України як партнера від європейських країн [7].

Початком часткової імплементації Україною Директиви ЄС 2019/1937 у національне законодавство став 2019 р., коли наша держава закріпила у Законі України від 14 жовтня 2014 року №1700-VII «Про запобігання корупції» поняття «викривач», встановила правові гарантії захисту прав викривачів, визначила повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції, зокрема у сфері захисту прав викривачів.

За національним законодавством викривач – це фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання [8]. Дефініція поняття «викривач» у національному законодавстві є більш узагальненою, ніж за законодавством Данії, Польської Республіки.

У ст. 53³ цього Закону деталізовано права та гарантії викривача, до яких законодавець відносить право: бути повідомленим про свої права та обов'язки, визначені Законом; подавати докази на підтвердження своєї заяви; одержувати від уповноваженого органу підтвердження про прийняття та реєстрацію заяви викривача; давати пояснення, свідчення або відмовитися їх давати; на безоплатну правничу допомогу у зв'язку із захистом прав викривача; на конфіденційність; на відшкодування витрат у зв'язку із захистом прав викривачів, витрат на адвоката у зв'язку із захистом прав особи як викривача, витрат на судовий збір; на винагороду у визначених законом випадках; на звільнення від юридичної відповідальності у визначених законом випадках (так званий імунітет викривача) [8]. Зазначені права та гарантії захисту поширюються не лише на викривачів, але і на їх близьких осіб.

На відміну від Закону Данії «Про захист викривачів» (Lov om beskyttelse af whistleblower), Закону Польської Республіки «Про захист викривачів» (Ustawa o ochronie sygnalistów), у Законі України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції» (далі – Закон) визначено орган, уповноважений здійснювати захист прав викривачів у судовому порядку, – Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК).

Відповідно до ч. 3 ст. 53 Закону у разі звернення викривача НАЗК здійснює представництво в суді інтересів викривача у випадку, якщо викривач неспроможний самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, а представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси викривача, не здійснюють або неналежним чином здійснюють його захист [8]. Отже, підставами звернення НАЗК до суду в інтересах викривача є: 1) звернення викривача; 2) неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права; 3) нездійснення або здійснення неналежним чином захисту прав, свобод та інтересів викривача представниками або органами, яким законом надано таке право.

Варто зауважити, що вжиття у Законі поняття «представництво» у суді інтересів викривача щодо НАЗК є некоректним, оскільки у розумінні цивільного процесуального законодавства представником у суді може бути законний представник, адвокат (ч. 1 ст. 60 ЦПК України), а у малозначних справах та у спорах, що виникають із тру-

дових відносин, – повнолітні особи, наділені цивільною процесуальною дієздатністю (ч. 2 ст. 60 ЦПК України). Доцільно, на нашу думку, вживати поняття «захист» інтересів викривача Національним агентством з питань запобігання корупції.

Як слушно вказує С.С. Бичкова, «прокурор і Національне агентство з питань запобігання корупції при участі у справі на захист інтересів інших осіб не стають процесуальними представниками. Тому використання подібного терміну у законодавчих приписах є вкрай небажаним. ... Це не є підставою для внесення змін до тексту Конституції України, а отже, потрібно правильно тлумачити наведені вище правові норми і розуміти, що указані органи (особи) наділяються у цивільному процесі статусом органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб» [9, с. 170].

Положення ч. 3 ст. 53 Закону слід розглядати у співвідношенні із нормою ч. 7 ст. 56 ЦПК України, що деталізує форми участі у судовому процесі НАЗК: 1) звернення до суду з позовом (заявою) в інтересах викривача, участь у розгляді справ за такими позовами (заявами), 2) вступ на будь-якій стадії розгляду у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) викривача [8].

У ч. 3 ст. 81 ЦПК України, по-перше, деталізується перелік заходів впливу, що можуть бути застосовані роботодавцем до особи у зв'язку із повідомленням нею чи її близькими особами фактів корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, а саме: звільнення, примушування до звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, переведення, атестація, зміна умов праці, відмова у призначенні на вищу посаду, зменшення розміру заробітної плати тощо; по-друге, законодавець у цій нормі встановив, що обов'язок доказування, що прийняті рішення, вчинені дії є правомірними і не були мотивованими діями позивача чи його близьких осіб щодо здійснення повідомлення, покладено на відповідача [10].

Відповідно до ч. 2 ст. 53 ЦПК України у справах щодо застосування керівником або роботодавцем чи створення ним загрози застосування негативних заходів впливу до позивача у зв'язку із повідомленням ним або членом його сім'ї про порушення вимог Закону іншою особою НАЗК може бути залучено як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача [10].

На думку Сібільова Д. М., закріплення законодавцем положення про набуття НАЗК статусу третьої особи у цивільному процесі не відповідає теоретичним постулатам.

Його віднесення до третіх осіб у цивільному процесі – очевидна законодавча помилка, пов'язана із незрозумінням правосуб'єктності третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору [11, с. 7].

У цій площині варто проаналізувати положення ч. 3 ст. 53 ЦПК України, згідно із якими у разі, якщо суд при вирішенні питання про відкриття провадження у справі або при підготовці справи до розгляду встановить, що рішення суду може вплинути на права та обов'язки осіб, що не є стороною у справі, суд залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору [10].

А відповідно до ч. 1 ст. 53 ЦПК України до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у справу можуть вступити треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, на стороні позивача або відповідача у разі, коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї із сторін [10].

Із наведених норм цивільного процесуального законодавства вбачається, що підставою вступу чи залучення за ініціативою учасників справи чи суду НАЗК у справу як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є потенційна імовірність впливу судового рішення на права та обов'язки агентства. Проте, очевидно, що рішення суду у справі про застосування чи загрозу застосування керівником або роботодавцем негативних заходів впливу до позивача (викривача) у зв'язку із повідомленням ним або членом його сім'ї про порушення вимог Закону іншою особою, не може впливати на права та обов'язки НАЗК.

У цьому контексті ми погоджуємося із позицією Сібільова Д. М. про те, що наведені норми не відповідають «змісту правосуб'єктності третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, умовам їх участі у цивільному процесі. Судове рішення може вплинути на права та обов'язки лише тих осіб, які є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин, тобто сторін» [11, с. 7].

Отже, законодавець розділяє участь НАЗК у судовому процесі як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на підставі ч. 2 ст. 53 ЦПК України та як органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, на підставі ч. 7 ст. 56 ЦПК України, що зумовлює набуття цим органом відповідного обсягу процесуальних прав та обов'язків.

Так, відповідно до ч. 6 ст. 53 ЦПК України треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору, наділяються процесуальними правами та обов'язками учасника справи, визначеними ст. 43 ЦПК України, так званими загальними процесуальними правами та обов'язками, серед яких: право на ознайомлення з матеріалами справи, подання доказів, участь у судових засіданнях, подання заяв і клопотань, ознайомлення з протоколом судового засідання, оскарження судових рішень, подання

усіх наявних доказів у порядку та строки, встановлені законом або судом тощо [10]. Вступ у справу НАЗК як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на підставі ч. 2 ст. 53 ЦПК України, не матиме наслідком розгляду справи спочатку (ч. 7 ст. 53 ЦПК України), у чому, на нашу думку, вбачається обмеження, на противагу участі НАЗК як органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що передбачає виникнення як загальних, так і спеціальних процесуальних прав (ст. 57 ЦПК України).

Висновки. Підсумовуючи, ми можемо зазначити, що у правовому полі зарубіжних держав спостерігається тенденція до закріплення у законодавчих актах положень, пов'язаних із виявленнями, боротьбою та запобіганням корупції, а також встановлення прав та гарантій захисту та імунітету викривачів від переслідувань та несприятливих наслідків внаслідок повідомлення про корупційні правопорушення. У Законі Данії «Про захист викривачів» (Lov om beskyttelse af whistleblower), Законі Польської Республіки «Про захист викривачів» (Ustawa o ochronie sygnalistów) поняття «викривач» та сфера застосування цих законів є значно ширшими порівняно із положеннями Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції», проте в національному законодавстві визначено повноваження спеціального органу, наділеного правом здійснювати захист інтересів викривачів у судовому порядку. Процесуальний статус НАЗК як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, та органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі України має відмінності, що зумовлено різним обсягом цивільних процесуальних прав та обов'язків. Дискусійним із точки зору доктринальних положень є набуття НАЗК статусу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 року № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 26.12.2024 р.).
2. Директива (ЄС) 2019/1937 Європейського парламенту і ради ЄС від 23.10.2019 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства союзу». URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/Dyrektyva-YES-20191937.pdf> (дата звернення: 26.12.2024 р.).
3. Lov om beskyttelse af whistleblowere. Vedtaget af Folketinget ved 3. behandling den 24. juni 2021. URL: https://www.folketingstidende.dk/samling/20201/lovforslag/L213/20201_L213_som_vedtaget.pdf (дата звернення: 26.12.2024 р.).
4. «Lov om beskyttelse af whistleblowere»: Denmark passes Whistleblower Protection Act. URL: <https://www.integrityline.com/expertise/blog/lov-om-beskyttelse-af-whistleblowere/> (дата звернення: 26.12.2024 р.).
5. Ustawa z dnia 14 czerwca 2024 r. o ochronie sygnalistów. URL: <https://dziennikustaw.gov.pl/D2024000092801.pdf> (дата звернення: 26.12.2024 р.).
6. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (ACQUIS ЄС). URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf (дата звернення: 27.12.2024 р.).
7. Імплементація Директиви ЄС 2019/1937. URL: <https://www.fid-foundation.com.ua/news/implementaciya-direktivi-2019-1937> (дата звернення: 27.12.2024 р.).
8. Закон України від 14 жовт. 2014 р. №1700-VII «Про запобігання корупції». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 27.12.2024 р.).
9. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси Я.С., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ : Алерта, 2023. 640 с.
10. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> 9 (дата звернення: 27.12.2024 р.).
11. Сібільов Д. М. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору: окремі питання доктрини та законодавчі тренди. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 2(14). С. 1–10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=tipp_2018_2_5 (дата звернення: 27.12.2024 р.).

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ І НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ****ENSURING THE BEST INTERESTS OF THE CHILD IN THE DIGITAL ENVIRONMENT:
EUROPEAN STANDARDS AND NATIONAL IMPLEMENTATION CHALLENGES****Синьгубов О.В., д.ю.н., доцент,
начальник***Харківська обласна військова адміністрація***Бортнік О.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права***Навчально-науковий інститут № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ***Черненко О.М., к.ю.н.,
доцент кафедри публічного управління, адміністрування та права***Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»*

У статті досліджується зміст та порядок забезпечення принципу найкращих інтересів дитини в цифровому середовищі у межах міжнародних, зокрема європейських практик та національних викликів. Розглянуто положення європейської Стратегії кращого Інтернету для дітей (BIK+), їх кореляція з іншими універсальними та регіональними стандартами захисту прав дитини, зокрема викладеними у Загальному коментарі № 25 Комітету ООН з прав дитини щодо прав дітей у цифровому середовищі, Стратегії РЄ з прав дитини на 2022–2027 роки, Рекомендації Ради ОЕСР та іншими актами, що містять стандарти захисту прав дітей та забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах цифрової трансформації.

Грунтуючись на аналізі сутності основоположного принципу найкращих інтересів дитини та механізму досягнення балансу між правами дитини та потребою захисту від загроз у цифровому просторі визначено роль дотримання та послідовного застосування принципу пропорційності. Проаналізовано виклики для прав та найкращих інтересів українських дітей та напрямки імплементації європейських стандартів забезпечення найкращих інтересів дитини у цифровому просторі в українську правову систему, враховуючи національні особливості правового регулювання та сучасний геополітичний та соціальний контекст. Акцентовано увагу на реалізації права на цифрову освіту, безпеку, забезпечення інклюзивності цифрового простору для дітей через доступність цифрових послуг та подолання цифрового розриву через підвищення цифрових компетенцій дітей, їх батьків, педагогів, тощо. Підкреслено конкретні засоби подолання виявлених проблем, зокрема розробка та впровадження спеціалізованих курсів в освітні програми шкільних навчальних закладів, підготовці педагогів, які безпосередньо пов'язані з формуванням цифрової грамотності учнів, створення безпечного освітнього середовища. Безпечна поведінка онлайн та розробка механізмів протидії кібербулінгу та цифровому насильству є окремим напрямом, який визначає удосконалення компетенцій професіоналів, що приймають рішення щодо дітей, а також подальше реформування національного законодавства у галузі захисту прав дітей.

Ключові слова: найкращі інтереси дитини, цифрове середовище, права дитини, цифровізація, захист прав дитини, цифрові компетенції, міжнародні стандарти, Стратегія ЄС «BIK+», євроінтеграція.

The article examines the content and procedure of ensuring the principle of the best interests of the child in the digital environment within the limits of international, in particular European practices and national challenges. The provisions of the European Better Internet Strategy for Children (BIK+) are considered, their correlation with other universal and regional standards for the protection of children's rights, in particular those set out in General Comment No. 25 of the UN Committee on the Rights of the Child on the rights of children in the digital environment, the Council of Europe's Strategy on Children's Rights for 2022–2027, Recommendations of the OECD Council and other acts containing standards for the protection of children's rights and ensuring the best interests of the child in the conditions of digital transformation.

Based on the analysis of the essence of the fundamental principle of the best interests of the child and the mechanism for achieving a balance between the rights of the child and the need for protection from threats in the digital space, the role of compliance and consistent application of the principle of proportionality is defined. Challenges for the rights and best interests of Ukrainian children and directions for implementation of European standards for ensuring the best interests of the child in the digital space into the Ukrainian legal system are analyzed, taking into account the national peculiarities of legal regulation and the modern geopolitical and social context. Attention is focused on realizing the right to digital education, security, ensuring the inclusiveness of the digital space for children through the availability of digital services and overcoming the digital divide through increasing the digital competences of children, their parents, teachers, etc. Specific means of overcoming the identified problems are emphasized, in particular, the development and implementation of specialized courses in the educational programs of schools, teacher training, which is directly related to the formation of digital literacy of students, and the creation of a safe educational environment. Safe online behavior and the development of mechanisms to counter cyberbullying and digital violence is a separate area that determines the improvement of the competences of professionals who make decisions about children, as well as the further reform of national legislation in the field of protection of children's rights.

Key words: best interests of the child, digital environment, child rights, digitalization, protection of children's rights, digital competences, international standards, EU Strategy "BIK+", European integration.

Вступ. На сучасному етапі розвитку людства цифрове середовище є невід'ємною частиною життя дітей. Цифровізація створює нові можливості для розвитку та одночасно приховує потенційні загрози для безпеки та благополуччя дітей. Європейські установи та міжнародні організації приділяють значну увагу створенню стандартів та механізмів захисту прав дітей у цифровому просторі, спрямовують свою діяльність на забезпечення найкращих інтересів дитини, який є основоположним принципом при створенні та впровадженні цифрових тех-

нологій та послуг, а також захисту прав дітей. Повага до прав людини, зокрема прав дитини, є однією з ключових цінностей ЄС, що, зокрема, знайшло своє відображення у ст. 24 Хартії основних прав ЄС [1]. Ці права повинні забезпечуватися однаково як онлайн-, так і в офлайн-просторі [2]. Європейська Комісія 11 травня 2022 року прийняла нову Стратегію ЄС «Цифрове десятиліття для дітей та молоді: нова європейська стратегія для кращого інтернету для дітей» (BIK+), яка зосереджена на трьох основних напрямках: безпечний цифровий досвід для захисту дітей

від шкідливого та протизаконного онлайн-контенту; розширення цифрових можливостей для набуття дітьми необхідних навичок і компетенцій; активна участь та повага до дітей у цифровому середовищі [3]. Ці напрямки органічно поєднані з іншими важливими положеннями директив, регламентів, стратегій ЄС, пропозиціями та повідомленнями Європейської Комісії, предметом регулювання яких є відносини у цифровому середовищі [4], та міжнародними стандартами захисту прав дитини, зокрема із положеннями, що містяться у Загальному коментарі № 25 Комітету ООН з прав дитини щодо прав дітей у цифровому середовищі, Рекомендацією Ради ОЕСР з питань дітей у цифровому середовищі та Стратегією Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 роки. Вцілому всі міжурядові організації, зокрема ООН, ЮНІСЕФ, ОЕСР і Рада Європи, а також неурядові організації, що реалізують політику з захисту прав дітей, розробляють та впроваджують механізми забезпечення прав дітей у цифровому середовищі.

Правові механізми захисту прав дітей у цифровому просторі мають враховувати необхідність забезпечення найкращих інтересів дитини за умови дотримання балансу між різними правами дитини, що здійснюються та мають бути забезпечені у цифровому просторі, зокрема між правом на захист та правом на свободу вираження поглядів, правом на інформацію, соціалізацією тощо. Зокрема, для ефективного впровадження Стратегії ВІК+ є необхідним формування політики в ЄС на основі фактичних даних, співпраці та координації на європейському та міжнародному рівнях, що відображає системний підхід до захисту прав дітей у цифровому просторі [3], що пов'язані з повагою до дітей, сприянням інноваційному та творчому безпечному цифровому досвіду, надання їм права голосу та забезпечення активної участі, розширенням цифрових можливостей через розвиток цифрових компетенцій, можливостями робити правильний вибір, безпечно та відповідально виражати себе в онлайн-середовищі.

Актуальність дослідження викликів для найкращих інтересів дитини у цифровому середовищі та їх забезпечення у правовому просторі ЄС зумовлена необхідністю подальшого реформування національних правових механізмів захисту прав дітей, забезпечення їхньої безпеки в онлайн-просторі відповідно до найкращих практик. Водночас державна політика має ґрунтуватись на чіткому розумінні необхідності дотримання балансу між правом дитини на доступ до інформації, цифрових сервісів, послуг, необхідних для розвитку, навчання, соціалізації, розваг та необхідністю захисту від потенційних загроз цифрового середовища, а також ролі батьків та держави у забезпеченні цього балансу. Завдяки відповідному співвідношенню, яке оцінюється та забезпечується в постійній динаміці через стрімкий розвиток інформаційного суспільства, безпечний цифровий досвід та захист дітей від шкідливого та протизаконного онлайн-контенту, поведінки, контактів, а також покращення добробуту дітей за допомогою безпечного цифрового середовища, яке відповідає віку, забезпечуються найкращі інтереси дітей. Особливу актуальність відповідне дослідження має з урахуванням захисту прав дітей в Україні та дітей, що змушені були покинути територію України у зв'язку з небезпеками, що викликані військовою агресією.

Найкращі інтереси дитини як керівний принцип для поведінки будь-якої особи, відповідальної за прийняття рішень щодо дитини, досліджувався українськими вченими у галузі права та інших соціогуманітарних наук, зокрема З. Дільною, Н. Устрицькою [5], М. Менджул [6], Т. Томляк [7; 8], О. Простибоженко [9], Ж. Петрочко, Н. Датченко [10], А. Лазько, І. Томашевської [11], І. Ізаровою, Й. Мухой, А. Цибулько [12], А. Мамульчиком [13], О. Головко, К. Шпак, О. Грачовою [14]. Окремі дослідження присвячені забезпеченню прав дитини у цифровому просторі [15; 16], праву дитини на інформа-

цію та безпечний інформаційний простір [17]. Водночас саме особливості забезпечення цього принципу у цифровому просторі, зважаючи на все більшу цифрову інклюзію дітей, досліджувались в українській науці фрагментарно. При формуванні окремих концепцій, пов'язаних зі здійсненням прав дітей у цифровому просторі [18], на рівні досліджень практичної направленості найкращим інтересам приділялась часткова увага [19; 20]. Водночас у певних важливих настановах та рекомендаціях принцип найкращих інтересів дитини лише епізодично згадується [21; 22; 23; 24]. Системне розуміння та тлумачення при правозастосуванні найкращих інтересів дитини є основою для балансу інтересів дитини, що підлягають охороні та захисту у контексті цифровізації, та послідовного застосування принципу пропорційності, який визначає порядок оцінки правообмежень щодо дитини.

Мета статті полягає в розкритті сутності та особливостей принципу найкращих інтересів дитини у цифровому середовищі у контексті міжнародних стандартів, зокрема, Європейського союзу з урахуванням перспектив удосконалення національного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до абз. 4 ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [25]. У преамбулі закону зазначає, що засади державної політики у сфері охорони дитинства в Україні як стратегічного загальнонаціонального пріоритету ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Відповідно до позиції Комітету ООН з прав дитини принцип найкращих інтересів дитини, закріплений у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини [26], вимагає від усіх органів державної влади та установ систематично оцінювати вплив їхніх рішень та дій на права дітей, з урахуванням поточних та потенційних викликів. У Загальному коментарі № 14 (2013) до Конвенції про права дитини Комітет ООН розкриває триєдину природу найкращих інтересів дитини: матеріальне право дитини на оцінку та пріоритетне врахування її найкращих інтересів при вирішенні питань, що її стосуються, що повинні супроводжуватись зобов'язанням держав забезпечити реалізацію цього права при прийнятті рішень щодо окремої дитини, групи дітей чи дітей загалом; фундаментальний принцип тлумачення права, згідно з яким перевага має надаватись тому варіанту, який найбільше відповідає найкращим інтересам дитини; процесуальна вимога щодо обов'язкової оцінки потенційного позитивного чи негативного впливу рішення на дитину або дітей при його прийнятті. У контексті цифрового середовища, яке стало невід'ємною частиною життя дітей та може мати і позитивний, і негативний вплив на реалізацію їхніх прав, ретельна оцінка інтересів дітей має бути центральним елементом формування державної політики та прийняття рішень.

Відповідно до Загального коментаря № 14 Комітет ООН з прав дитини наступним чином визначає сутність оцінки найкращих інтересів дитини: базове оцінювання найкращих інтересів – це загальне оцінювання всіх відповідних елементів, що визначають найкращі інтереси дитини, зі зваженим оцінюванням значущості кожного з інтересів проти інших. Не всі елементи є актуальними в кожному випадку та можуть оцінюватись по-різному (п. 80). Визначення найкращих інтересів є формальним процесом з суворими процедурними гарантіями на основі оцінки найкращих інтересів (п. 47). Зокрема йдеться про те, що при оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини необхідно враховувати комплекс взаємопов'язаних елементів, які не мають ієрархічної структури: врахування думки,

поглядів самої дитини; визнання індивідуальності кожної дитини, оскільки діти представляють групу з різними потребами та особливостями; забезпечення збереження сімейного середовища та підтримка сталих міжособистісних відносин; належний догляд, захист та безпека дитини; приділення уваги дітям, які перебувають у вразливому становищі; забезпечення права на охорону здоров'я та реалізацію права на освіту (п.п. 52–79) [27]. Крім того, оцінка що здійснюється при ухваленні рішення щодо дитини, за можливості має проводитись мультидисциплінарною командою, а також вимагає участі дитини [28, с. 7].

Загальний коментар до Конвенції про права дитини № 25 (2021) щодо прав дітей у цифровому середовищі надаючи державам роз'яснення щодо впровадження положень Конвенції, зазначає про керівні принципи, які мають бути дотримані у законодавчих ініціативах, політичних рішеннях та при правозастосуванні. Відповідні рекомендації відображають переваги та ризики цифрового середовища, забезпечення, дотримання, захисту та реалізації прав дитини. У п. 13 Загального коментаря № 25 зазначено, що найкращі інтереси дитини обумовлюють те, що мають враховуватися всі права дитини, зокрема: право на інформацію, захист, врахування думки та поглядів. Щодо порядку оцінки інтересів та її критеріїв визначено, що повинна забезпечуватись прозорість та послідовність. Зокрема, у п. 69 визначено, що втручання в приватне життя дитини передбачено законом, відповідає положенням, цілям або завданням Конвенції та допускається та за умови відсутності свавілля, має легітимну мету, дотримання принципу мінімізації даних. Лише таке втручання бути є пропорційним та таким, що спрямоване на дотримання найкращих інтересів дитини [2].

Комітет міністрів Ради Європи також приділяє належну увагу захисту право та інтересів дітей у цифровому середовищі та наголошує, що в усіх діях, що стосуються дітей у цифровому середовищі, найкращі інтереси дитини мають бути пріоритетними. При оцінці відповідних інтересів дитини держави повинні збалансовувати та за можливості узгоджувати право дитини на захист з іншими правами дитини, наприклад, правом на свободу вираження поглядів та інформації [29, с. 12].

Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр. спрямована на розробку та впровадження заходів з відстоювання прав дитини в державах-членах та положення «Захист прав людини, демократії та верховенства права в цифровому середовищі: проєкт порядку дій Ради Європи у цифровій сфері на 2022–2025 рр.» у поєднанні з іншими пріоритетами та заходами у межах Ради Європи, зокрема визначених СКПЛ, Конвенцією з прав дитини ООН та Факультативними протоколами до неї, щодо заборони дискримінації (ст. 2), забезпечення найкращих інтересів дитини (ст. 3), право на життя, виживання та розвиток (ст. 6) і право бути вислуханими (ст. 12). Одним з пріоритетних напрямків дій Ради Європи є доступність технологій для всіх дітей та їх безпечно використання [30, с. 7], що включає доступ до інформації, свободу вираження поглядів, захист персональних даних, участь в іграх під час використання ІКТ. У Рекомендаціях Комітету Міністрів РЄ CM/Res (2018)7 щодо керівних принципів поваги, захисту та реалізації прав дитини в цифровому середовищі державам-членам та зацікавленим сторонам запропоновано конкретні дії для забезпечення максимальної кількості прав дитини у цифровому середовищі. Також у межах стратегічних дій РЄ передбачається узгодження заходів з засадами та пріоритетними напрямками, визначеними у Стратегії ЄС у сфері забезпечення прав дитини [30, с. 19].

Рекомендації CM/Res(2018)7 для регіональних та місцевих органів державної влади включають настанову щодо застосування при охороні та захисті прав дитини у цифровому середовищі фундаментальних принципів: доступність цифрових технологій як умови для повноцінної реалізації

лізації прав дитини, насамперед у галузі освіти, соціальної інклюзії та розвитку; право на вільне вираження думки, чим визначаються можливості створення, поширення та отримання інформації; права на об'єднання, мирні зібрання та участь в іграх, що визначає формування громадянської свідомості; приватність дітей, зокрема захист їх персональних даних; право на освіту, здійснення якого пов'язано з цифровою грамотністю та можливостями навчатися у цифровому просторі; право на захист і безпеку в цифровому визнано основоположним [31, с. 7–8].

Комітет міністрів Ради Європи підкреслює, що з метою розробки та впровадження ефективної політики, дотримання та захисту прав дитини в цифровому середовищі компетентні органи повинні мати надійні та актуальні дані, що враховують географічні, демографічні фактори, необхідність виявлення прихованих проблем, виявлення не очевидно представлених групи інтересів, динамічного обрання альтернативних способів вирішення проблем [31, с. 15]. Йдеться про відповідні фактори та умови, які мають бути враховані при забезпеченні інтересів дитини у найкращий спосіб. Комплексна оцінка найкращих інтересів дитини не є можливою без цього. В Європі серед основних організацій, якими надаються достовірні дані та впроваджені програми щодо забезпечення фундаментальних прав та найкращих інтересів дитини у цифровому середовищі, можна виокремити Європейську комісію та Програму «Кращий інтернет для дітей» (Better Internet for Kids), EU Kids Online (багатонаціональна дослідницька мережа, яка прагне покращити знання про можливості, ризики та безпеку європейських дітей в Інтернеті [32], Global Kids Online (міжнародний дослідницький проєкт, метою якого є створення та підтримка суворої міжнародної бази даних щодо використання дітьми Інтернету шляхом створення глобальної мережі дослідників та експертів) [33], UNICEF [34], Раді Європи, зокрема Керівний комітет з прав дитини, Організацію економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [35].

В контексті пропорційності та ґрунтовного аналізу контексту як необхідної умови дотримання та захисту прав дитини в цифровому середовищі в її найкращих інтересах маємо звернути увагу на положення, вивчені у Рекомендаціях Ради Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з питань дітей у цифровому середовищі. Фундаментальними цінностями визнано найкращі інтереси дитини, захист та повага прав дитини у цифровому середовищі. ОЕСР наголошує, що найкращі інтереси дитини є першочерговим критерієм при розробці та впровадженні відповідних заходів. Відповідні заходи мають вживатись з урахуванням принципу пропорційності, який передбачає, що заходи захисту дітей у цифровому середовищі повинні: бути співмірними наявним ризикам, ґрунтуватись на емпіричних даних, бути ефективними та збалансованими, посилити можливості та переваги для дітей у цифровому середовищі. Заходи не будуть пропорційними, якщо ними необґрунтовано обмежено, наприклад, свободу вираження думки чи інші фундаментальні права та основні свободи, не виправдано обмежено надання цифрових послуг та доступ до інновацій. Крім того, до покарання також пред'являється вимога пропорційності. ОЕСР підтримує позицію, що політика щодо реалізації прав дітей у цифровому середовищі має ґрунтуватись на підході, що включає розробку цілей на найвищому рівні, формування національної стратегії на загальнодержавному рівні, функціонування наглядових органів для координації, оцінку зусиль стейкхолдерів (включаючи провайдерів цифрових послуг та їх роль у створенні безпечного цифрового середовища, для яких створено спеціальні рекомендації [36] щодо забезпечення прозорості та захисту персональних даних дітей), враховуючи імперативність приписів щодо політики, заснованій

на фактичних даних. Істотне значення надається розвитку трансграничної співпраці, зокрема через посилення міжнародних мереж національних організацій, які займаються захистом найкращих інтересів дітей у цифровому середовищі щодо обміну інформацією про національні політичні підходи та розробкою спільних програм. ОЕСР зроблено акцент на необхідності регулярного оновлення політичних заходів з урахуванням динамічного розвитку цифрового середовища та появи нових викликів, що дозволяють адаптувати та забезпечити ефективність системи захисту прав дітей у цифровому просторі [37].

У свою чергу Європейська комісія, підтверджуючи пріоритет систематичного включення найкращих інтересів дітей і молоді в цифрові амбіції ЄС на 2030 рік, має на меті гарантувати, що права дітей і молоді, які застосовуються офлайн, також можуть повністю реалізовуватися онлайн. 11 травня 2022 року було прийнято Повідомлення Комісії «Цифрове десятиліття для дітей та молоді: нова європейська стратегія кращого Інтернету для дітей (ВІК+)» [3, с. 8]. Стратегія ВІК+ 2022 спрямована на забезпечення захисту, повагу та розширення можливостей дітей в Інтернеті в новому Цифровому десятилітті відповідно до Європейської декларації про цифрові права та принципи цифрового десятиліття, в якій основоположними визнано поставлення людей та їхніх прав у центр цифрової трансформації, підтримку солідарності та інклюзивності, забезпечення свободи вибору онлайн, сприяння участі в цифровому публічному просторі, підвищення безпеки та розширення можливостей осіб (особливо молоді), сприяння стійкості цифрового майбутнього [38].

Ключова ідея Стратегії ВІК+ 2022 полягає в тому, що цифрові послуги повинні бути адаптованими до віку дитини для її розвитку, враховуючи забезпечення безпеки дитини в Інтернеті. Дії, які мають бути вчинені в ЄС для адаптації та безпеки, ґрунтуються на наступних принципах. Насамперед, цифровий досвід має бути безпечним для дітей, а цифрове середовище, яке відповідає віку, має бути створене таким чином, щоб поважати найкращі інтереси дітей. Європейська Комісія у зв'язку з цим зобов'язалася: забезпечити кодекс поведінки для створення вікового дизайну та стандартизації перевірки віку та електронної ідентифікації дітей, впровадити систему цифрової верифікації віку; підтримувати гарячі лінії для боротьби з кібербулінгом, здійснювати спільне фінансування інтернет-ліній допомоги; забезпечити впровадження рекомендацій, пов'язаних із боротьбою з булінгом (кібербулінгом) у школах з метою благополуччя дітей; провести оцінювання того, яким чином нейромаркетинг впливає на дітей. Згідно зі Стратегією ВІК+ 2022 в ЄС мають розширюватись цифрові можливості, навички та компетенції дітей. З цією метою зобов'язаннями Європейської Комісії є: здійснення системного оцінювання впливу цифрової трансформації на дітей через портал ВІК; розробка навчальних модулів для вчителів та впровадження механізмів обміну успішними практиками у сфері медіаграмотності між державами-членами, організація заходів з підвищення медіаграмотності для дітей, освітян та батьків; реалізація комплексу заходів щодо інформування про ризики для юних споживачів; сприяння подоланню цифрового розриву. Активна участь дітей в цифровому середовищі визнана Європейською Комісією наступним важливим стовпом, на якому має ґрунтуватись відповідна політика щодо залучення дітей до створення Кодексу поведінки ЄС з вікового дизайну, ініційована та очолювана дітьми акція з актуальної для молоді теми, що стосується цифрових технологій у взаємодії з Платформою участі дітей ЄС [39]. У ЄС має збільшуватись роль молодіжних послів Кращого інтернету для дітей та відповідних панелей на національному, регіональному та місцевому рівнях. Оцінка виконання дій щодо стратегії має здійснюватися кожні 2 роки.

При ухваленні Резолюцією 5 жовтня 2023 року Стратегії (ВІК+) Європейським парламентом підтримано ініціативи Європейської Комісії щодо забезпечення належного захисту дітей в Інтернеті. Враховуючи акти ЄС, що регулюють відносини у цифровому середовищі, підкреслено: необхідність посилення дії щодо безпеки дітей в Інтернеті, зокрема щодо обізнаності та запобігання сексуальному насильству, онлайн-ґрумінгу; що цифрові навички та компетенції, повинні визнаватись обов'язковими навичками та мають бути включені до шкільної програми в усьому ЄС; необхідність навчання щодо безпеки в Інтернеті батьків, опікунів, педагогів та громадськості, включити батьківський контроль, навчання професіоналів і посадових осіб, у тому числі в правоохоронних органах, які займаються справами, пов'язаними з дітьми; посилити освітні заходи щодо кібербулінгу та кіберзалякуванням у школах, тощо. Окремо відзначено про підтримку створення європейського стандарту онлайн-перевірки віку до 2024 року та нещодавно створеної спеціальної групи щодо Кодексу поведінки ЄС з дизайну, що відповідає віку та має відповідати Директиві про аудіовізуальні медіа-послуги та Загальному регламенту захисту даних. Визначено, що платформи соціальних мереж мають докладати розумних зусиль, щоб перевірити, чи наявна згода батьків на створення облікового запису дітьми, які не досягли відповідного вікового обмеження. Окремо слід відзначити, що стратегічними діями є моніторинг та посилення наукових, порівняльних досліджень у контексті цифровізації, оскільки швидкий розвиток технологій може швидко випередити політику [40].

Захисту даних дітей в ЄС приділено окрему увагу. Для забезпечення захисту їх персональних даних слід мати окремі та додаткові гарантії [41; 42, с. 141]. У Стратегії ВІК+ 2022 засвідчено, що збір даних щодо дітей та обмін ними відбувається постійно, навіть до народження. Незважаючи на потенційні переваги відповідного збору даних, зокрема для інновацій, здоров'я та освіти дітей, дані мають й передбачувани загрози на благополуччя та розвитку дітей. Діти та їх батьки не обізнані щодо обсягів обміну персональними даними у межах цифрового середовища. Оскільки наукова спільнота порівняно з бізнесом має обмежені можливості з доступу до необхідних наборів даних з метою оцінки даних щодо дітей та загроз використання, Європейською Комісією рекомендовано бізнесу забезпечити дослідникам з академічних кіл можливість використання відповідних даних щодо можливостей та потенційних загроз безпеці дітей, оперативному реагуванню на реальну небезпеку та видалення незаконного вмісту при цьому із повним дотримання правил захисту даних [42, с. 140–141]. Підхід щодо забезпечення захисту персональних даних дітей потребує розробки чітких критеріїв оцінки необхідності та обсягу розкриття персональних даних відповідно до найкращих інтересів дитини, оскільки критерієм для збору даних та визначення їх обсягу має бути їх необхідність для блага дитини.

У Національній Стратегії з захисту дітей в цифровому середовищі на період до 2025 року (проект) концептуально уваги найкращим інтересам дитини та принципу їх забезпечення не було приділено, враховуючи необхідність комплексної та контекстуальної оцінки таких інтересів [43]. У межах Проекту «Поверни Україну для всіх дітей» громадської спілки «Українська мережа за права дитини», що впроваджено у партнерстві з Міжнародним фондом «Відродження» сформовано Дорожню карту у сфері забезпечення прав та найкращих інтересів дитини (далі – Дорожня карта), яка включає важливі положення щодо захисту прав дітей у цифровому середовищі, засновані на Конвенції ООН про права дитини та відповідних загальних коментарях, Європейська стратегія з прав дитини 2021 року щодо пріоритету цифрового та інформаційного суспільства ЄС, де діти можуть безпечно орі-

ентуватися в цифровому середовищі та використовувати його можливості, Європейська гарантія щодо дітей [44], Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр. Відповідно до даних Дорожньої карти для прав та найкращих інтересів українських дітей постають гострі виклики: констатовано про прогалини у захисті фундаментальних прав дитини, зокрема права на приватність, захист персональних даних та безпечний інформаційний простір; поширення різноманітних форм насильства в цифровому просторі, зокрема кіберзалякування, наявність сексуальної експлуатації та розпалювання ненависті; фрагментарність та несистемність законодавства або відсутність ефективних механізмів притягнення до відповідальності за кіберправопорушення щодо дітей. Зазначені проблеми створюють значні перешкоди для забезпечення належного захисту прав дітей. Щодо проблематики у сфері освітніх послуг підкреслено особливе занепокоєння експертів тим, що під час війни знизилась якість освіти, що зумовлена дистанційним (онлайн) навчанням, обмеженням доступом до інтернету, браком технічних засобів, необхідних для навчання, та неналежним рівнем цифрових навичок учасників освітнього процесу, нестачею педагогічного складу, недоступністю укриттів у закладах освіти при тому, що вони наявні у закладах освіти [45, с. 125].

Для розв'язання зазначених у Дорожній карті проблем рекомендовано імплементувати комплексні правові механізми захисту, розробити та затвердити Національний план дій з імплементування Конвенції ООН про права дитини на період до 2030 року. Зокрема механізмами цифровізації створити єдину чітку та достовірну методологію збору даних про діяче населення, використовуючи при цьому «концептуальну методологію, яка викладена в доповіді Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини «Індикатори прав людини: Посібник з вимірювання та впровадження» під час визначення збору та розповсюдження статистичної інформації» [45, с. 138; 46].

Рекомендовано у забезпечення найкращих інтересів дитини згідно з пріоритетами Європейської комісії: розробляти та просувати доступні, цифрові та дружні до дітей версії та формати Хартії основних прав та інших ключових інструментів ЄС; прийняти стратегію «Кращий Інтернет для дітей»; сприяти розвитку та використанню доступних ІКТ та допоміжних технологій для дітей з інвалідністю; посилити боротьбу з усіма формами сексуального насильства над дітьми в Інтернеті; забезпечити повне виконання Європейського акту про доступність [47], забезпечити ефективний рівний доступ до цифрових інструментів і високошвидкісного Інтернет-з'єднання, цифрової грамотності, доступних онлайн-навчальних матеріалів та освітніх інструментів, тощо для всіх дітей, піклувальників, фахівців і волонтерів, які працюють з дітьми; сприяти розвитку базових цифрових компетенцій дітей через Рамку цифрових компетенцій для громадян [48]; підтримка заходів з медіаграмотності має стати частиною освіти, тощо [45, с. 158–159, 168]. Отже реалізація права на цифрову освіту, безпеку, забезпечення інклюзивності цифрового простору для дітей через встановлення правових гарантій доступності цифрових послуг та впровадження механізмів подолання цифрового розриву найбільш відповідає найкращим інтересам дитини, міжнародним стандартам захисту їх прав та сучасним викликам цифрової епохи. Ефективна імплементування відповідних механізмів та найкращих практик потребує синергетичної взаємодії держави, бізнесу, громадянського суспільства, а також активної участі самих дітей [45, с. 168].

Висновки. Найкращі інтереси дитини є фундаментальною цінністю та керівним принципом при розробці та реалізації політики з захисту прав дітей, їх розвитку та благополуччя, який має забезпечуватись у цифровому середовищі, яке стало невід'ємною частиною життя

в інформаційному суспільстві. Забезпечення найкращих інтересів дітей має багатомірне розуміння, зумовлене комплексністю учасників відповідних відносин та об'єктів правового регулювання. Конструкт найкращих інтересів у своєму змісті зумовлює безпосередньо і права дитини, і її індивідуальні умови життя, і особистісні властивості, а також співвідношення між цими показниками для забезпечення найкращих інтересів з урахуванням думки дитини, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити, та балансу між правами та обмеженнями можливостей з легітимною метою. Європейські стандарти оцінки забезпечення найкращих інтересів дитини у цифровому середовищі свідчать про слідування вимогам пропорційності та недискримінації.

При оцінці дотримання найкращих інтересів дитини прийнятним є поетапне застосування тесту на пропорційність, при якому охоронювані правом можливості особи (самої дитини чи будь-яких осіб) можуть обмежуватись з легітимною метою діяти в інтересах дитини, чому має передувати оцінка їх необхідності для задоволення іншого важливого права чи свободи у певному контексті. Водночас допустимість певного обмеження завжди має враховувати ґрунтовний аналіз прийнятності досягнення легітимної мети, яку й складають найкращі інтереси дитини, обраними засобами, які співвіднесені з іншими альтернативами, а обраний засіб не має спотворювати саму сутність права, яке обмежується, бути надмірними тягарем. Враховуючи те, що найкращі інтереси дитини мають бути пріоритетними, сутність тесту складає метод категоризації, при якому найкращі інтереси завжди превалюють над будь-якими іншими міркуваннями, і при його застосуванні завжди обирається певний важливий аспект реалізації інтересів дитини для її розвитку для благополуччя. Відповідний принцип (тест на пропорційність правообмеження як його правозастосовний прояв) має послідовно дотримуватись як основоположний при законодавчих ініціативах, в адміністративній та судовій практиці.

Європейський досвід свідчить про наявність системного підходу до захисту прав дітей та забезпечення їх найкращих інтересів у цифровому середовищі. Відповідний підхід підлягає розвитку цифрових компетенцій дітей та осіб, які залучені до їх виховання, навчання, прийняття рішень, особливо щодо безпеки комунікації, вирішення проблем. Це зумовлює розробку та впровадження спеціалізованих курсів в освітні програми шкільних навчальних закладів в усьому ЄС, оскільки цифрові навички та компетенції, зокрема медіаграмотність, є невід'ємною частиною освіти та навчання впродовж життя. Це поєднання зумовлює окрему увагу для імплементування стандартів забезпечення прав дитини у цифровому середовищі. Окреме значення має комплексний підхід у підготовці педагогів, які безпосередньо пов'язані з формуванням цифрової грамотності учнів, створення безпечного освітнього середовища, де діти можуть розвивати свої цифрові навички без ризику для психічного та фізичного здоров'я.

Водночас, забезпечення безпеки в інтернеті через впровадження систем фільтрації контенту, навчання безпечній поведінці онлайн та розробці механізмів протидії кібербулінгу та цифровому насильству є окремим напрямом, зумовленим формуванням у дітей на рівні ЄС безпечного цифрового досвіду, що покладає на державу окремі зобов'язання, зокрема спрямовані на формування окремих компетенцій професіоналів та посадових осіб, у тому числі в правоохоронних органах, що приймають рішення щодо дітей.

Забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів, створення інклюзивних цифрових освітніх платформ та подолання цифрової нерівності, є важливою засадою, на якій має бути заснована національна державна політика у зв'язку із вимушеним практикуванням дистанційної освіти, дезінформацією та іншими викликами, спричиненими військовою агресією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 26.10.2012. С 326/391. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>
2. General comment № 25 (2021) on children's rights in relation to the digital environment. 2 March 2021. CRC/C/GC/25. *United Nations*: web-site. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRICAqhKb7yhslqKIRKQZLK2M58RF%2F5F0vEG%2BcAAx34gC78FvwmnZXGFU9nJBDpKR1dfKekJxW2w9nNryRsgArkTJgKelqeZwK9WXzmkZRZd37nLN1bfFc2t>
3. A Digital Decade for children and youth: the new European strategy for a better internet for kids (BIK+): European Commission, COM/2022/212 final, 11.5.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2022%3A212%3AFIN>
4. New Better Internet for Kids Strategy (BIK+): Compendium of EU formal texts concerning children in the digital world – 2024 edition. European Commission: Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology. Publications Office of the European Union, 2024. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2759/90437>
5. Дільна З.Ф., Устрицька Н.І. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його застосування у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 644–647. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/153>
6. Мєнджул М. В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Випуск 56. Том 1. С. 87–91. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/25277>
7. Томляк Т. С. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2022. № 1 (45). 109–119. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-45-11>
8. Томляк Т. С. Поняття та структура механізму правового забезпечення найкращих інтересів дитини: концептуальні засади. *Право. ua*. 2022. № 3. С. 194–211. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2022.3.28>
9. Простибоженко О. Найкращі інтереси дитини: історія становлення від ідеї до фундаментального принципу. *Успіхи і досягнення у науці. СЕРІЯ «Право»*. 2024. № 5. С. 192–202. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-5\(5\).192-202](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-5(5).192-202)
10. Петрович Ж., Датченко Н. Забезпечення найкращих інтересів дитини як пріоритет надання соціальних послуг сім'ям з дітьми. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 5 (41). vol. 1. С. 150–157. URL: https://www.researchgate.net/publication/356962087_zabezpecenna_najkrasih_interesiv_ditini_ak_prioritet_nadanna_socialnih_poslug_simam_z_ditmi_the_best_interests_of_the_child_as_a_priority_for_social_service_provision_to_families_with_children_zapewni
11. Лазько А., Томашевська І. Ключові тренди в композитак: вища освіта і цифровізація. Реформи вищої освіти в Україні: виклики, стан та перспективи : колективна монографія. Riga. Latvia : Baltija Publishind, 2023. С. 180–211. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/380/10386/21648-1?inline=1>
12. Ізарова І., Муха Й., Цибулько А. На шляху реалізації до принципу забезпечення найкращих інтересів дитини під час медіації: український досвід. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2022. С.40–50. URL: <http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/120-new.pdf>
13. Мамульчик А. М. Принцип найкращого забезпечення прав дитини (огляд міжнародного законодавства). *Право як ефективний суспільний регулятор*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 лютого 2019 р.) Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 66–69.
14. Головка О. М., Шпак К.О., Грачова О.Ю. Найкращі інтереси дитини під час медіації: український та зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни*: збірник тез всеукраїнського круглого столу (м. Хмельницький, 25 листопада 2023 року) . Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 40–43.
15. Іваніцький П.С. Особливості забезпечення прав дітей в інтернет середовищі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 33–35. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/5>
16. Лєгеца Ю. Права дитини в інформаційному цифровому просторі. *Law. State. Technology*. 2021. №3. 78–83. DOI: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-12>
17. Стешенко В. М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навч. посіб. 2-ге вид., змінене Харків : Право, 2019. 392 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_7_copy.pdf
18. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі. / Кремень, В. Г., Сисоєва, С. О., Бєх, І. Д. та ін. *Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 4(2). С. 1–30 DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4206>
19. Гаро Г.О. Найкращі інтереси дитини у цивільному провадженні. X. : Фактор, 2020. 106 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/ПДФ_Garo%20Naykraschi%20interesy%20dytyny.pdf
20. Сексуальне насильство в інтернеті: рекомендації для ЦСС (ФСП) і ССД щодо реагування та надання допомоги дітям та сім'ям. 2023. 45 с. URL: <https://stop-sexting.in.ua/adult/wp-content/uploads/2023/08/Posibnyk-sots.pratsivnyky.pdf>
21. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для батьків та освітан. Міжнародний союз електрозв'язку. 2020. 71 с. URL: <https://pmg17.vn.ua/wp-content/uploads/2021/11/zakhyst-ditej-u-tsyfrovomu-seredovishchi-rekomendatsii-dlia-batkiiv-ta-osvitian.pdf>
22. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для індустрій. Міжнародний союз електрозв'язку. 2020. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/20.211/za-initsiatiivi-mintsifri-pidgotuvali-rekomendatsii-shchodo-zakhistu-ditej-u-tsyfrovomu-seredovishchi/COP_Guidelines_Industry_UA_fin66.pdf
23. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для органів державної влади. Міжнародний союз електрозв'язку. 2020. 83 с. URL: [https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/1/za-initsiatiivi-mintsifri-pidgotuvali-rekomendatsii-shchodo-zakhistu-ditej-u-tsyfrovomu-seredovishchi/COP-Guidelines%20for%20Policy%20Makers_UA_fin%20\(2\).pdf](https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/1/za-initsiatiivi-mintsifri-pidgotuvali-rekomendatsii-shchodo-zakhistu-ditej-u-tsyfrovomu-seredovishchi/COP-Guidelines%20for%20Policy%20Makers_UA_fin%20(2).pdf)
24. Науково-методичне забезпечення цифровізації освіти України: стан, проблеми, перспективи. Науково-аналітична доповідь / Биков В.Ю., Ляшенко О.І., Литвинова С.Г. та ін. / за заг. ред. В.Г. Кременя. Київ: 2022. 96 с. URL: <https://naurok.com.ua/uploads/2022/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%90%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%90%20%D0%94%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%86%D0%94%D0%AC-2022.pdf>
25. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
26. Конвенція ООН про права дитини: ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
27. Загальний коментар №14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3): Комітет ООН з прав дитини; Міжнародний документ від 29 травня 2013 року, CRC/C/GC/14. <https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf>
28. Дотримання прав дітей, позбавлених батьківського піклування, що були переміщені з України. Аналіз міжнародного та європейського права. Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), Липень 2023 року. URL: <https://www.unicef.org/eca/media/32316/file/Fulfilling%20the%20rights%20of%20children%20without%20parental%20care%20displaced%20from%20Ukraine%20UK.pdf>
29. Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment. Recommendation CM/Rec(2018)7 of the Committee of Ministers. Council of Europe. 32 p. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-to-respect-protect-and-fulfil-the-rights-of-the-child-in-th/16808d881a>
30. Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2022-2027): Children's Rights in Action: from continuous implementation to joint innovation: Committee of Ministers, Council of Europe, 23/02/2022, CM(2021)168-final. URL: <https://rm.coe.int/cdenf-unofficial-translation-into-ukrainian/1680aca358>
31. Посібник з питань прав дитини в цифровому середовищі для органів державної влади для підтримки впровадження Рекомендації CM/Rec(2018)7 Комітету міністрів Ради Європи про принципи дотримання, захисту та реалізації прав дитини в цифровому середовищі. Рада Європи, 2024. 86 с. URL: <https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/posibnyk-z-pytan-prav-dytyny-v-cyfrovomu-seredovishhi.pdf>

32. EU Kids Online: multinational research network. *London School of Economics and Political Science*: web-site. URL: <https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/research/research-projects/eu-kids-online>
33. Global Kids Online: international research project. *UNICEF Office of Research - Innocenti and London School of Economics and Political Science*: web-site. URL: <http://globalkidsonline.net/about/>
34. UNICEF: official website of United Nations International Children's Emergency Fund. URL: <https://www.unicef.org/>
35. Legal Instruments: official portal of Organisation for Economic Co-operation and Development. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en>
36. OECD Guidelines for Digital Service Providers. Committee on Digital Economy Policy on 13 April 2021. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/api/download/?uri=/private/temp/cecf7c1a-2590-4aaf-98d7-2a5f74290b92.pdf&name=Guidelines%20for%20Digital%20Service%20Providers.pdf>
37. Recommendation of the Council on Children in the Digital Environment: Organisation for Economic Co-operation and Development: OECD/LEGAL/0389, 16/02/2012. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0389>
38. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. *Official Journal of the European Union*. 2023/C 23/01. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:JOC_2023_023_R_0001
39. EU Children's Participation Platform. *European Union*: official website. URL: <https://eu-for-children.europa.eu/home>
40. The new European strategy for a better internet for kids (BIK+). European Parliament resolution of 5 October 2023 (2023/2670(RSP)). *Official Journal of the European Union*. C/2024/1190. 23.2.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52023IP0358>
41. The European Data Act: Regulation on harmonised rules on fair access to and use of data (Data Act). URL: <https://www.eu-data-act.com/>
42. Правове забезпечення розвитку технологій цифрової економіки та суспільства : монографія / за ред. О. В. Шаповалою, К. В. Єфремової. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2023. 292 с. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/monografiya_pravove_zabezpechennya_rozvitku_tehnologij_cifrovoi_ekonomiki.pdf
43. Національна стратегія з захисту дітей в цифровому середовищі на період до 2025 року. *Міністерство цифрової трансформації*: офіційний вебсайт. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/normative_document/2020/7/%D0%9D%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%9E%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%90_%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%86%D0%AF_%D0%97_%D0%97%D0%90%D0%A5%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%A3_%D0%94%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%98%CC%86_%D0%92_%D0%A6%D0%98%D0%A4%D0%A0%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%9C%D0%A3_%D0%A1%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%94%D0%9E%D0%92%D0%98%D0%A9%D0%86_%D0%9D%D0%90.pdf
44. European Child Guarantee. *European Commission*: web-site. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/social-protection-social-inclusion/addressing-poverty-and-supporting-social-inclusion/investing-children/european-child-guarantee_en
45. Дорожня карта у сфері забезпечення прав та найкращих інтересів дитини. «Українська мережа за права дитини, Міжнародний фонд «Відродження», Київ 2024. 175 с. URL: <https://childrights.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/draft.pdf>
46. Human Rights Indicators: A Guide to Measurement and Implementation. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. HR/PUB/12/5. New York and Geneva: UN, 2012. 174 p. URL: <https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/human-rights-indicators-guide-measurement-and>
47. Directive (EU) 2019/882 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the accessibility requirements for products and services. *Official Journal of the European Union*. L-151/70, 7.6.2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/882/oj>
48. Vuorikari, R., Kluzer, S. and Punie, Y., DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens - With new examples of knowledge, skills and attitudes. Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2022. URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC128415>

ВІДШКОДУВАННЯ ТА КОМПЕНСАЦІЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗНИЩЕННЯМ АБО ПОШКОДЖЕННЯМ НЕРУХОМОСТІ: ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ПІДХОДУ В ПЕРІОД АТО/ООС ТА ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

REIMBURSEMENT AND COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY DESTRUCTION OR DAMAGE TO REAL ESTATE: EVOLUTION OF THE LEGISLATIVE APPROACH DURING THE ATO/OOC AND CERTAIN PROBLEMS OF COURT PRACTICE

Степчук М.Р., аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Дане дослідження присвячене еволюції українського законодавства щодо відшкодування майнової шкоди, завданої внаслідок збройного конфлікту, зокрема в період від запровадження антитерористичної операції (АТО) і до початку повномасштабної війни проти Російської Федерації 24 лютого 2022 року. Це дослідження підкреслює нагальну потребу в запровадженні ефективних механізмів захисту права власності у воєнний час і підкреслює недоліки чинного законодавства у вирішенні цих проблем.

Проаналізовано застосування загальних положень цивільного законодавства в період АТО (2014–2018 рр.) щодо відшкодування завданої шкоди, зокрема проблемні моменти щодо застосування Цивільного кодексу України та Закону «Про боротьбу з тероризмом». Адаптація норм розроблена для застосування в умовах мирного часу, проявила свою обмеженість і недостатню універсальність в складній обстановці періоду збройного конфлікту, включаючи проблеми встановлення причинно-наслідкового зв'язку та відсутність процедур, доступних для ефективного захисту прав постраждалих осіб. Також досліджуються законодавчі новації, запроваджені під час перехідного періоду до Операції об'єднаних сил (ООС) у 2018 році. Серед ключових досягнень цього періоду – визнання Російської Федерації державою-агресором та впровадження механізмів фіксації пошкодженого майна. Водночас у статті критично оцінюється ефективність процедур компенсації та відсутність гарантованих державою фінансових інструментів для реалізації відшкодувань.

На основі міжнародного досвіду Грузії та Хорватії виокремлено позитивні аспекти запропоновані для впровадження в Україні, зокрема створення національного реєстру пошкодженого майна, спрощення процедури розгляду позовів та запровадження спеціального компенсаційного фонду. У цій статті надано рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням кращих практик та відповідності до принципів права, щоб задовольнити зростаючі вимоги до справедливості та відновлення майнових прав потерпілих осіб у ситуаціях триваючого збройного конфлікту.

Ключові слова: відшкодування шкоди, збройний конфлікт, нерухоме майно, антитерористична операція, операція об'єднаних сил, судова практика, міжнародний досвід.

This article is devoted to the study of evolution of Ukrainian legislation on compensation for property damage caused as a result of the armed conflict, in particular in the period from the launch of the Anti-Terrorist Operation (ATO) to the beginning of a full-scale war against the Russian Federation on February 24, 2022. This study emphasizes the urgent need to introduce effective mechanisms for the protection of property rights in wartime and highlights the shortcomings of current legislation in addressing these issues.

The author analyzes the application of general provisions of civil law during the ATO (2014–2018) regarding compensation for damage, in particular, the problematic aspects of the application of the Civil Code of Ukraine and the Law "On Combating Terrorism". After all, the norms developed for use in peacetime have shown their limitations and lack of universality in the complex environment of the armed conflict, including problems of establishing causation and the lack of procedures available for effective protection of the rights of victims. The article also examines legislative innovations introduced during the transition period to the Joint Forces Operation (JFO) in 2018. Among the key achievements of this period are the recognition of the Russian Federation as the aggressor state and the introduction of mechanisms for fixing damaged property. At the same time, the article critically assesses the effectiveness of compensation procedures and the lack of state-guaranteed financial instruments for the implementation of compensation.

Based on the international experience of Georgia and Croatia the author highlights the positive aspects proposed for implementation in Ukraine, including the creation of a national register of damaged property, simplification of the claims procedure, and introduction of a special compensation fund. This article provides recommendations for improving national legislation, taking into account best practices and compliance with the principles of law, in order to meet the growing demands for justice and restoration of property rights of victims in situations of ongoing armed conflict.

Key words: compensation for damage, armed conflict, real estate, anti-terrorist operation, joint forces operation, case law, international experience.

Постановка проблеми. Попри те, що збройний конфлікт на території України триває вже протягом десяти років, однак процес адаптації процедури відшкодування шкоди ще не перебуває на фінальній стадії і характеризується неоднорідністю та непослідовністю. Очевидна відсутність єдиного бачення стратегії правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої в результаті збройного конфлікту, зокрема шляхом знищення чи пошкодження нерухомого майна, що простежується протягом всього періоду збройного конфлікту, починаючи з 2014 року і супроводжується хаотичними законодавчими змінами, що так і не були доведені до запланованих логічних результатів.

Значна кількість судових проваджень, що роками розглядалися в національних судах різних інстанцій при наявності подібних обставин нерідко завершувалися діаметрально протилежними рішеннями, що ще більше ускладнило кризу правового регулювання відносин з від-

шкодування шкоди, завданої знищенням чи пошкодженням майна, особливо нерухомого майна як чи не найбільш вартісного з матеріальних благ, яке, до того ж, є непереміщуваним.

Як наслідок з початком вже відкритої військової агресії Російської Федерації проти України, розпочатої 24 лютого 2024 року значна частина населення України не набула можливості захищатися свої суб'єктивні цивільні права на нерухомість посередництвом спеціальних механізмів, які почали розроблятися лише з початком широкомасштабного вторгнення.

Окреслене визначає наукову необхідність провести аналіз законодавчих змін, що впроваджувалися протягом часу дії режиму АТО, а згодом ООС і до відкритої військової агресії Російської Федерації проти України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми еволюції законодавчого регулювання відшкодування шкоди, завданої в результаті введення бойових дій

в період впровадження спеціальних режимів АТО/ООС досліджувались такими вченими правниками як Анісімова А. О., Гордій Р., Кравчук Д. В., Короед С. О., Тульчевська М. М., О. Г. Бортнік, Ю. М. Жорнокуй. Авторами підкреслюються значні законодавчі прогалини у регулюванні згаданої сфери суспільних відносин, хаотичність у їх прийнятті та наводяться висновки щодо можливого покращення законодавчого регулювання процесу відшкодування шкоди.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей динаміки законодавчих змін, внесених під час впровадження правового режиму АТО, а згодом і режиму ООС щодо відшкодування шкоди, заподіяної під час збройного конфлікту з метою виокремлення основних проблемних аспектів, що виступають перешкодами до застосування ефективних механізмів відшкодування або компенсації. Окрім цього, назріла й нагальна потреба здійснити порівняльне дослідження досвіду інших країн для можливого запозичення корисних та ефективних інструментів правового регулювання цієї сфери цивільних відносин.

Основний матеріал дослідження. Антитерористична операція (АТО), розпочата в Україні у квітні 2014 року, виявилася неординарним випробуванням для правової системи країни. Вперше в сучасній історії України збройний конфлікт поширився на значну територію, спричинивши масштабні руйнування житлових будинків, інфраструктури та комерційної нерухомості, завдавши серйозної шкоди населенню. У такій ситуації проявилися усі серйозні прогалини в правовому регулюванні питань відшкодування шкоди та неефективність у функціонуванні механізмів компенсації.

У таких умовах загальні положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) залишалися основним документом, що регламентує відповідні відносини. Згідно зі статтею 1166 ЦК України особа, яка завдала шкоди чужому майну, зобов'язана відшкодувати шкоду в повному обсязі за її вини. Крім того, стаття 1173 ЦК України, покладає на державу обов'язок відшкодувати збитки, якщо шкоду було завдано державними органами влади або органами місцевого самоврядування [1].

Формально зазначені норми надавали потерпілим особам можливість звертатися за компенсацією до суду, однак фактично виявилось, що в умовах збройного конфлікту його ефективність значно обмежена. Як зазначає А. Анісімова, загальні положення ЦК України були розроблені для регулювання правовідносин у мирний час і не враховували специфіки збройного конфлікту, що робило їх недостатніми для захисту прав постраждалих [2]. Важливу роль у цей час починає відігравати судова практика, що визначає основні підходи та узагальнення щодо процедур компенсації та відшкодування. Фактично за відсутності спеціальних законів, які б регулювали ці питання, суди були змушені застосовувати відповідні норми в реаліях збройного конфлікту. Як зазначає О. Кучинська, в умовах нормативної невизначеності суди фактично формували власні стандарти доказування і визначення відповідальності [3, с. 552–554].

Позови про відшкодування шкоди під час проведення антитерористичних операцій стосувалися переважно таких питань: знищення житлових будинків та комерційної нерухомості, компенсація за мобілізоване майно, особливо транспортні засоби та техніку, а також збитки, завдані діями збройних формувань. Усі ці категорії справ характеризувалися спільними викликами, зокрема складністю доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями держави чи її органів та заподіяною шкодою. Незважаючи на деякі позитивні рішення, більшість справ закінчувалися відмовою у задоволенні позовів через процедурні труднощі та прогалини в законодавстві. Найчастіше суд зазначав, що збитки могли бути завдані незаконними збройними формуваннями, а не державою, або що пози-

вачі не надали достатніх доказів, щоб продемонструвати причинно-наслідковий зв'язок між діями держави та руйнуванням об'єктів нерухомості. Як зазначає А. Анісімова, у більшості таких справ суди фактично перекладали тягар доказування на позивачів, які не мали доступу до доказів через умови бойових дій [2]. Своєю чергою А. Д. Кравчук зазначив, що такі рішення свідчать про формальний підхід до доказування, який є недоцільним в умовах збройного конфлікту [4, с. 68].

Примітно, що Закон України «Про боротьбу з тероризмом», прийнятий у 2003 році, почав набувати особливого значення в часи АТО, адже передбачав механізм компенсації. Статтею 19 Закону передбачалося, що держава зобов'язана відшкодувати збитки завдані терористичними актами за рахунок коштів державного бюджету [5]. Як зазначає М. М. Тульчевська, ця норма стала центральною у спробах громадян отримати компенсацію за знищене чи пошкоджене майно під час антитерористичної операції [6]. Однак відразу реалізація цього механізму виявила ряд істотних недоліків, що унеможлилювали ефективний захист прав постраждалих осіб. По-перше, як зазначають деякі науковці, поняття «терористичний акт» не було чітко визначене в законодавстві про відшкодування шкоди, що створювало правову невизначеність. Суди нерідко трактували події у зоні АТО як бойові дії, а не терористичні акти, що виключало можливість застосування зазначеної вищої статті Закону України «Про боротьбу з тероризмом».

По-друге, виконання рішень про компенсацію заважало брак бюджетних ресурсів, тобто проблеми з фінансуванням також впливали на ефективність антитерористичного законодавства. Як уже було зазначено компенсація мала здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету, але брак коштів та відсутність спеціального фонду для таких виплат у 2014–2015 роках суттєво ускладнювали виконання судових рішень.

Складність застосування Закону України «Про боротьбу з тероризмом» на практиці проілюстрована у справі № 242/4413/16-ц, за результатами якої Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду своїми рішенням від 28 лютого 2024 року відмовив позивачу у присудженні компенсації на підставі відсутності доказів того, що знищення майна було результатом терористичного акту. Суд, зокрема зазначив, що відсутність чітких доказів, які підтверджують характер збитків, зокрема експертного висновку, унеможливають прийняття позитивного рішення для постраждалої особи [7]. Подібні рішення в умовах широкомасштабного міждержавного конфлікту почали підіривати довіру суспільства до судової системи та формувати враження, у першу чергу у позивачів, що держава не бажає захищати порушені права потерпілих, а просто здійснює формальне правосуддя.

Показовою є справа № 265/6582/16-ц у якій Верховна Палата Верховного Суду у постанові від 4 вересня 2019 року відмовила у задоволенні позову про відшкодування матеріальної шкоди зазначивши, що передбачене у статті 19 Закону № 638-IV право на відшкодування відповідно до закону шкоди, заподіяної терористичним актом, не породжує легітимного очікування на отримання від держави України відшкодування за пошкоджене/викрадене у період проведення АТО/ООС майно незалежно від того, на якій території – підконтрольній чи невідконтрольній Україні – мав місце вказаний акт [8].

Ще одним правовим інструментом, що нерідко застосовувалося в часи АТО, була мобілізація національного майна для потреб оборони. Така процедура передбачена Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» і має значення для нашого дослідження через положення, що передбачали,

необхідність держави відшкодувати збитки, завдані власникам такого майна. Проте, механізм компенсації мобілізованого майна також викликає певну критику через складність процесу оцінки збитків та відсутність чітких критеріїв. Судова практика щодо складності застосування цього механізму проілюстрована у постанові Великої палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 року у справі у справі № 757/64569/16-ц, де суд відмовив у задоволенні позову про відшкодування шкоди зазначивши, що тимчасового перебування з певного часу у будинку та на земельній ділянці позивачки військовослужбовців ЗСУ і їхнього майна недостатньо для того, щоби кваліфікувати таке перебування саме як примусове відчуження (реквізицію) Україною цих будинку та земельної ділянки [9]. Тому ефективність такого механізму наразі також вбачається відносно низькою і не приводила постраждалих осіб до бажаних результатів – відновлення майнового становища.

В такому контексті важливо зазначити, що всі вищезазначені механізми не повністю відповідають міжнародним стандартам захисту прав потерпілих, що свідчить про недостатній рівень їх правової регламентації. Як наголошує пані М. Тульчевська, відсутність спеціального законодавства та спрощеного механізму доказування суперечить принципам Європейської конвенції з прав людини, зокрема статті 1 Протоколу №1, яка гарантує право на мирне володіння майном [6, ст. 13].

Так у 2018 році із завершенням формальної фази Антитерористичної операції (АТО) було запроваджено новий правовий режим, спрямований на унормування дій правоохоронних органів та сил оборони у зонах конфлікту – Операції об'єднаних сил (ОСС). У цей період ключові зміни законодавства стосувалися необхідності більш чіткого розмежування термінів «терористичний акт» і «збройний конфлікт», що раніше були визначені судовою практикою однією із основних перешкод до застосування механізму компенсації. Також в цей період не втрачає актуальності питання документування фактів завдання матеріальних збитків у зонах бойових дій, адже місцеві органи влади часто не мали доступу до тимчасово окупованих територій, що унеможливило складання актів про руйнування. Нормативна база в цей період продовжувала ґрунтуватися на загальних положеннях деліктного цивільного права, але приймалися нові нормативно-правові акти, спрямовані на вирішення проблемних аспектів, що виникають внаслідок збройних конфліктів.

Важливою подією стало прийняття у 2018 році Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення національного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей», який встановлює новий правовий режим «Операції об'єднаних сил» та чітко визначає Російську Федерацію як державу-агресора.

Нововведення, введені Законом, відіграли важливу роль у процесі фіксації фактів завдання шкоди в результаті збройного конфлікту і виступили правовими підставами для застосування міжнародних механізмів компенсації. Основним завданням нового закону було створення умов для більш ефективного регулювання наслідків збройних конфліктів, у тому числі відшкодування завданої шкоди. Нормативно-правовий акт також передбачив можливість подальшого звернення до міжнародних судів з позовами проти РФ щодо завдання як прямих так і непрямих збитків, що, як зазначила М. Тульчевська, дозволило закласти основу для майбутньої інтеграції міжнародних стандартів в українську правову систему [6, ст. 13].

Врегулювання питань відшкодування шкоди, зокрема завданої знищенням чи пошкодженням майна у період ОСС також розвивалося в результаті внесені змін до інших нормативно-правових актів. Зокрема, постановою Кабміну від 26 червня 2018 року № 658 встановлено детальніше пропрацьовані механізми взаємодії органів місцевої

влади, військових адміністрацій щодо фіксації нанесеної шкоди. Запровадження електронної бази даних дало змогу систематизувати інформацію про збитки, сприяючи спрощенню процесу доказування в суді і попередньому збору доказів. Незважаючи на ці зусилля, українське законодавство часів ООС було ще недостатньо адаптованим до реалій збройного конфлікту. Окремі проблемні питання законодавець не вирішував роками з різних причин, що створило в результаті велику кількість проблемних судових справ, які зокрема через збереження високого рівня складності обтяжливої для позивачів процедури доказування залишалися до кінця невіршеними.

У цей період знову важливу роль у вирішенні позовів відіграла судова практика. Судові органи постали перед необхідністю продовжити адаптації норм цивільного права до реалій збройного конфлікту, що проявилось у прийнятті діаметрально протилежних судових рішень. Так, часто можна знайти судові рішення в основному першої інстанції у яких суди постановляли, що органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за ліквідацію наслідків бойових дій і мають виплатити компенсацію з державного бюджету постраждалим особам, проте надалі суди апеляційної та касаційної інстанції скасовували такі рішення. З іншого боку, незважаючи на зазначені проблеми, судовій практиці відомі й позитивні ілюстративні приклади. Важливою є справа № 757/1037/19-ц де Печерський районний суд м. Києва у рішенні від 13 лютого 2023 року задовольнив позов про відшкодування шкоди і визнав, що належним відповідачем у справі є Держава Україна в особі Кабінету Міністрів України, оскільки згідно із ст. 116 Конституції України забезпечує виконання законів України і зобов'язана відшкодувати шкоду, заподіяну своїм громадянам навіть за відсутності доказів провини конкретної особи. Адже порушення громадського миру і порядку, створення загрози безпеці людей є для держави самостійними підставами відповідальності за заподіяну шкоду. Причому причиною настання шкоди можуть бути будь-які обставини: не тільки теракти, але і, наприклад, масові заворушення. Таким чином, для виникнення обов'язку держави з відшкодування шкоди не має значення, виходила насильницька дія від посадовців осіб держави, або терористів, або невстановлених осіб [10]. Це рішення створило один із важливих прецедентів готовності судової системи адаптуватися до реалій збройного конфлікту.

Питання відшкодування матеріальної шкоди, завданої внаслідок збройного конфлікту, актуальне не лише для України, а й для інших держав, які стикалися з подібними викликами. Зокрема, Грузія та Хорватія є прикладами країн, які успішно впроваджували певні ефективні інструменти в механізми компенсації, використовуючи як національні правові надбання, так і міжнародну підтримку.

Досвід Грузії з подолання наслідків збройного конфлікту 2008 року є прикладом успішного поєднання національної політики та міжнародної підтримки. Прийнятий у 2008 році Закон «Про окуповані території» став важливим нормативно-правовим актом, що регулює правовий статус окупованих територій, зокрема і питання компенсації [11]. Основним нововведенням стало створення державного реєстру пошкодженого майна, який систематизував інформацію про знищення та забезпечив прозорість процесу відшкодування. Фактично, цей реєстр став основою для об'єктивної оцінки збитків та створення компенсаційного фонду, що фінансується за рахунок міжнародних грантів та державного бюджету. Грузія також запровадила спрощений процес доказування для жертв, зменшивши адміністративний тягар для громадськості. Однак, незважаючи на свій прогресивний підхід, цей механізм був за своєю суттю обмежений, оскільки закон застосовувався лише до територій, які вважалися окупованими. Це позбавило деяких громадян права на компенсацію та спричинило соціальну напругу. Крім того, обмеження ресурсів

ускладнювало своєчасне здійснення платежів, ставлячи під сумнів повну ефективність грузинської моделі.

Після закінчення збройного конфлікту в Югославії Хорватія прийняла закон «**Про компенсацію за майно, конфісковане під час югославського комуністичного правління**» який передбачає компенсацію майнових втрат шляхом реституції або грошової компенсації власникам [12]. Головною перевагою хорватської моделі була її спрямованість на соціальну справедливість і відновлення суспільної довіри до держави. Незважаючи на те, що процес був гуманним, оскільки громадяни отримали тимчасове житло в очікуванні компенсації, а сертифікати про втрачене майно не були перешкодою для отримання допомоги, велика кількість охочих, які прагнули отримати таку допомогу означала, що багато людей не змогли реалізувати цю схему банально через велике навантаження на державні органи і слабе зовнішнє фінансування.

У світлі євроінтеграційного вектору розвитку України важливо згадати практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), стосовно відшкодування та компенсації матеріальної шкоди, завданої у ході збройного конфлікту.

У справі «*Doğan and Others v. Turkey*» заяви № 18888/02 суд визнав, що відмова держави надати компенсацію за зруйновані будинки порушує право на мирне володіння власністю [12]. У справі «*Chiragov and Others v. Armenia*» заява № 13216/05 ЄСПЛ підкреслив, що тривале позбавлення доступу до власності без ефективного механізму компенсації порушує статтю 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини [13].

Таким чином аналіз міжнародного досвіду показує, що Україна може суттєво вдосконалити механізми відшкодування та компенсації, імплементуючи найкращі ефективні

практики для забезпечення відповідності європейським стандартам. Зокрема, врахувати реальний досвід функціонування державного реєстру пошкодженого майна у Грузії, зокрема порядок збору і систематизації інформації, що може спростити наявну в нас процедуру. Підхід Хорватії до тимчасового розміщення може зменшити соціальну напругу серед постраждалих громадян.

У цілому ж підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що досить тривалий час законодавча база України передбачала лише значно обмежені можливості компенсації та відшкодування шкоди, завданої у результаті збройного конфлікту в період АТО. Загальні положення ЦК України та Закону України «Про боротьбу з тероризмом» не враховували таку характеристику обставини як завдання шкоди у результаті збройного конфлікту, що знижувало ефективність або ж унеможливило їх застосування. В ситуації обмеженого законодавства судам доводилося мати справу з процесуальними труднощами доказування, відсутністю сталої практики та небажанням брати на себе відповідальність, що в кінцевому результаті призвело до відхилення лівової частки таких позовів. Відсутність конкретного механізму компенсації та неадекватність правового регулювання актуалізували необхідність реформування вітчизняного законодавства, зокрема і з урахуванням міжнародного досвіду.

Своєю чергою початок повномасштабного збройного вторгнення виступив потужним стимулом для розвитку як законодавчої діяльності, так і регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої у пергу чергу шляхом знищення або пошкодження нерухомого майна, на положеннями підзаконних нормативно-правових актів. Проте це питання може стати предметом окремого наукового розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461 (із змінами).
2. Анісімова А. О. Відшкодування збитків, завданих пошкодженням або знищенням житла внаслідок збройного конфлікту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 15–23.
3. Кучинська О. П. Доступ до правосуддя цивільного позивача у кримінальному провадженні в умовах правового режиму воєнного стану: судова практика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 547–562.
4. Кравчук Д. В. Необхідність модернізації інституту відшкодування шкоди, завданої війною. *Редакційна колегія*. 2023. № 4. С. 67–70.
5. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180 (із змінами).
6. Тульчевська М. М. Цивільно-правове регулювання відшкодування шкоди заподіяної майну фізичних осіб у ході збройного конфлікту в Україні : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр». Миколаїв, 2021. 18 с.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 лютого 2024 р., судова справа № 242/4413/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117890694> (дата звернення: (23.11.2024)).
8. Постанова Верховної Палати Верховного Суду від 4 вересня 2019 р., судова справа № 265/6582/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215> (дата звернення: (23.11.2024)).
9. Постанова Великої палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 р., судова справа № 757/64569/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267> (дата звернення: (24.11.2024)).
10. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 13 лютого 2023 р., судова справа № 757/1037/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109546513> (дата звернення: 23.11.2024).
11. Закон Грузії про окуповані території від 30.10.2008 року. № 431. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/19132?publication=10>
12. Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine" 1996 р. № 92/1996. URL: <https://www.zakon.hr/z/130/Zakon-o-naknadi-za-imovinu-oduzetu-za-vrijeme-jugoslavenske-komunisti%C4%8Dke-vladavine>.
13. Case of Doğan and Others v. Turkey (Application No.18888/02) : Judgment European Court of Human Rights from June, 29 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-88136> (дата звернення: 25.11.2024).
14. Case of Chiragov and Others v. Armenia (Application No. 13216/05) : Judgment European Court of Human Rights from June, 16 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-155353> (дата звернення: 25.11.2024).

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК [338.23-027.542:551.58]:334.7(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/32>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОЇ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM OF STATE CLIMATE POLICY IN THE SPHERE OF ECONOMY IN UKRAINE

Богун В.П., к.ю.н.

Статтю присвячено науково-правового аналізу змісту організаційно-правового механізму державної кліматичної політики у сфері господарювання в Україні в контексті сучасних державно-управлінських реформ, дослідженню особливостей та напрямів впливу цього механізму на суспільні відносини, що складаються у зв'язку зі зміною клімату. Під таким механізмом запропоновано розуміти підпорядковану цілям цієї політики сукупність форм та методів діяльності державних інституцій, які постійно впливають на відповідні суспільні відносини як на об'єкти регулювання, з метою забезпечення адаптації населення до змін клімату, захисту життя, здоров'я та прав людей, які опинилися чи можуть опинитися під реальною чи перспективною загрозою їх ураження внаслідок зміни клімату, а також – задля досягнення безпечного для клімату стану соціально-економічного розвитку. Зазначений механізм структуровано в декількох блоках: 1) інституційний (суб'єктний) – система державних органів влади; 2) об'єктний – суспільні відносини, що виникають в процесі формування та реалізації кліматичної політики держави; 3) процесуальний (діяльнісний) – заходи, які, будучи здійснюваними в комплексі, забезпечують досягнення цілей та завдань кліматичної політики через застосування форм і методів державного управління у кліматичній сфері; 4) нормативний – блок правил, якими регламентується взаємодія суб'єктів та їх вплив на об'єкти кліматичної політики; 5) цільовий (телеологічний) – блок цілей і завдань, які повинні бути реалізовані в ході практичного здійснення цієї політики. На підставі аналізу означеного механізму автором окреслені та охарактеризовані ключові проблеми функціонування організаційно-правового механізму державної кліматичної політики у сфері господарювання в Україні.

Ключові слова: зміна клімату, державна кліматична політика, господарська діяльність, державне управління, організаційно-правовий механізм державної кліматичної політики у сфері господарювання, кліматичне законодавство.

The article is devoted to the scientific and legal analysis of the content of the organizational and legal mechanism of state climate policy in the sphere of economy in Ukraine in the context of modern state and administrative reforms, to the study of the features and directions of influence of this mechanism on public relations that develop in connection with climate change. It is proposed to understand such a mechanism as a set of forms and methods of activity of state institutions subordinate to the goals of this policy, which constantly influence the relevant public relations as objects of regulation, in order to ensure the adaptation of the population to climate change, protect the life, health and rights of people who have found themselves or may find themselves under a real or prospective threat of their destruction as a result of climate change, and also – to achieve a climate-safe state of socio-economic development. The specified mechanism is structured in several blocks: 1) institutional (subject) – a system of state authorities; 2) object – social relations that arise in the process of forming and implementing the state's climate policy; 3) procedural (activity) – measures that, when implemented in a complex, ensure the achievement of the goals and objectives of climate policy through the application of forms and methods of state management in the climate sphere; 4) normative – a block of rules that regulate the interaction of subjects and their influence on the objects of climate policy; 5) target (teleological) – a block of goals and objectives that must be implemented in the course of the practical implementation of this policy.

Key words: climate change, state climate policy, economic activity, public administration, organizational and legal mechanism of state climate policy in the sphere of economic activity, climate legislation.

Вступ. Особливе місце у правовому дискурсі щодо кліматичної політики як необхідної умови захисту клімату посідає комплексне науково-правове поняття Зарубіжний досвід у цій сфері здійснення кліматичної політики підкреслює важливість добре розробленого та реалізованого організаційно-правового механізму. Необхідність його теоретичної розробки об'єктивується стрімкими процесами відокремлення державної кліматичної політики від екологічної та енергетичної, усамостійнення цього напрямку державної політики через розбудову її інституційної інфраструктури, створення базису кліматичного законодавства, що диференціюється в системі національного законодавства у вигляді міжгалузевого законодавчого «блоку» [3, с. 25; 18, с. 245; 19, с. 922–979], глобалізацією кліматичної політики на рівні відповідних міжнародних органів та організацій, посилення сегменту кліматичної проблематики у сфері правозастосування (система так званих кліматичних судових процесів [16, с. 593–615]) тощо.

Стан дослідженості проблеми. За останні роки в сучасному науковому просторі з'явилася низка досліджень, пов'язаних із поняттями «організаційний меха-

нізм» та «правовий механізм» стосовно кліматичної політики. Так, певні прояви та особливості функціонування механізму державної кліматичної політики за сучасних умов досліджують такі зарубіжні вчені, як Н. Бергманс, Е. Бондарук, К. Л. Брокманн, Л. Гроен, Т. М. Кунц, М. Ледерер, Дж. Лімберг, Г. фон Люпке, Е. Мастенбрук, М. Меллі, У. Мосленер, Дж. Ньюїг, С. Обертур, В. П. Пау, Р. П'єрфедерічі, О. Сартор, Т. Спенсер, Ф. Стендер, М. Стронцік, С. Фанкхаузер, К. Хене, С. П. Шлейхер, І. Штайнебах та ін. В українській юриспруденції окремі напрацювання у цьому напрямі здійснені у роботах В. Андрейцева, Г. Анісімової, Г. Балюк, А. Гетьмана, В. Костицького, М. Красної, В. Курила, К. Прохоренка, С. Романко, К. Смирнової, Ю. Шемшученка та ін. Однак на сьогодні комплексне науково-правове дослідження організаційно-правового механізму реалізації державної кліматичної політики в Україні відсутнє, що зумовлює актуальність пропонованої статті.

Метою статті є здійснення науково-правового аналізу змісту організаційно-правового механізму державної кліматичної політики у сфері господарювання в Україні

в контексті сучасних державно-управлінських реформ, дослідження особливостей та напрямів впливу цього механізму на суспільні відносини, що складаються у зв'язку зі зміною клімату.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить логіко-семантичний аналіз, поняття організаційно-правового механізму реалізації державної кліматичної політики об'єднує в собі два словосполучення: «організаційно-правовий механізм» та «державна кліматична політика». Реалізація є динамічним станом буття державної кліматичної політики, що розпочинається з перетворення цілей, завдань, зобов'язань цієї політики на взаємопов'язану систему конкретних та оперативних дій, здійснюваних акторами (суб'єктами) такої політики відповідно до запланованих стратегічних та тактичних документів, які опосередковують нормативний зріз її здійснення. При цьому якщо термін «державна кліматична політика» набув певної нормативної визначеності як через призму тлумачення ключових міжнародно-правових угод щодо зміни клімату, так і в контексті ухвалення національних законів про зміни клімату, зокрема Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики» [12], то термін «організаційно-правовий механізм», по-перше, не має такої нормативної визначеності на рівні національного законодавства, а, по-друге, не відрізняється єдністю праворозуміння на рівні юридичної доктрини. З огляду на таке, нам бодай у загальних рисах доведеться сформулювати загальний підхід до тлумачення терміну «організаційно-правовий механізм реалізації державної кліматичної політики», а потім запропонувати його розкриття на рівні реалізації державної кліматичної політики.

Оскільки в юридичній науці досі не було запропоновано концептуалізації та розкриття сутності поняття організаційно-правового механізму реалізації державної кліматичної політики, то ми змушені послуговуватися науково-юридичними позиціями, вчених, які сформулювали ідентичні підходи до тлумачення механізму екологічної політики. Так, професор Василь Костицький запропонував ще у 1997 році дослідження організаційно-правового механізму охорони довкілля [7], але згодом основою цієї проблематики став вважати «економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища», під яким розумів систему, що об'єднує інституційну складову (суб'єктів) цієї діяльності, об'єкти регулюючого впливу, систему відповідного законодавства та сам процес його реалізації [2, с. 290]. Український учений О. Колонов під механізмом формування та реалізації державної екологічної політики пропонує розуміти «сукупність цілей, принципів, функцій, форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава (суб'єкт регулювання) впливає на об'єкти регулювання з метою збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів» [8, с. 357]. Українська дослідниця О. Борисяк запропонувала під механізмом реалізації кліматичної політики розуміти комплекс збалансованих організаційно-управлінських та економічних заходів, спрямованих на реалізацію цілі з попередження, пом'якшення та адаптації до зміни клімату [1, с. 14].

Враховуючи вищевикладені науково-теоретичні напрацювання та критично проаналізувавши їх, під організаційно-правовим механізмом реалізації державної кліматичної політики ми пропонуємо розуміти підпорядковану цілям такої політики сукупність форм (правових та організаційних) та методів діяльності державних інституцій (органів державної влади, їх структурних підрозділів та їх посадових і службових осіб), які постійно впливають на

відповідні суспільні відносини як на об'єкти регулювання, з метою забезпечення адаптації населення до змін клімату, захисту життя, здоров'я та прав людей, які опинилися чи можуть опинитися під реальною чи перспективною загрозою їх ураження внаслідок зміни клімату, а також – задля досягнення безпечного для клімату стану соціально-економічного розвитку. Таким чином, конструкція організаційно-правового механізму реалізації державної кліматичної політики синтезує організаційні та правові механізми у такий спосіб, щоб господарська діяльність як основа економічного розвитку країни здійснювалася у ціннісно визначеній парадигмі, що має нормативне значення, характеризується відповідними підцілями та підзавданнями, які слід досягати на тому чи тому етапі її реалізації як процесу. Як убачається, саме такий підхід сприятиме утвердженню національного пріоритету інтеграції кліматичної політики у програми соціально-економічного розвитку держави, а також узгодженню цієї політики з подальшою європейською інтеграцією України [4, с. 51; 14, с. 270].

Зазначений механізм має складові, які можна представити в декількох блоках: 1) інституційний (суб'єктний) – система державних органів влади; 2) об'єктний – суспільні відносини, що виникають в процесі формування та реалізації кліматичної політики держави; 3) процесуальний (діяльнісний) – заходи, які, будучи здійснюваними в комплексі, забезпечують досягнення цілей та завдань кліматичної політики через застосування форм і методів державного управління у кліматичній сфері; 4) нормативний – блок правил, якими регламентується взаємодія суб'єктів та їх вплив на об'єкти кліматичної політики [3]; 5) цільовий (телеологічний) – блок цілей і завдань, які повинні бути реалізовані в ході практичного здійснення цієї політики. Всі ці блоки мають взаємозалежний та взаємообумовлений характер, що детермінує своєрідність означеного механізму. При цьому кожен блок механізму набуває своєї конкретизації на різних рівнях: правотворчому і правозастосовному; нормативно- та індивідуально-правовому; договірно-правовому та імперативно-правовому тощо.

На нашу думку, вказаний механізм має яскраво виражену еколого-правову спрямованість у сфері господарювання та інтегративний (комплексний) характер.

Системний аналіз Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики» та низки пов'язаних з ним законодавчих актів, ухвалених останнім часом, засвідчує, що ключові вимоги до механізму реалізації кліматичної політики сформульовані на законодавчому рівні і потребують свого послідовного змістовного розкриття й відповідного здійснення. Домінуючою в такому механізмі є телеологічна складова, адже їй підпорядковується законодавство, розгалужена система суб'єктів здійснення такої політики, їхня практична діяльність, утілена у формах і методах управлінської роботи, а також її результати, що аналізуються на предмет досягнення поставлених цілей і завдань цієї політики.

Законодавцем значна увага приділяється функціонуванню інституційного блоку організаційно-правового механізму реалізації державної кліматичної політики. У загальних рисах Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» визначає систему, компетенцію органів у сфері цієї політики, а також взаємовідносини між ними. Такому механізму в цій частині притаманні поєднання централізації (усередині системи органів виконавчої влади) та децентралізації (відносини між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування), розподілу повноважень та компетенційної збалансованості, економічної ефективності заходів та інтеграції державної кліматичної політики в усі сектори економіки та в усі сфери державної політики, міжнародного співробітництва та фінансової забезпеченості заходів тощо. Так, пункт 1 частини третьої статті 5 Закону вимагає від Кабінету Міністрів України забезпечувати «пріоритетизацію

та проведення кроссекторальної державної кліматичної політики» [12]. Що стосується пріоритетизації, то йдеться про те, що незважаючи на певні гострі та екстремні для виконання заходи, невідкладність саме кліматичної політики визнається в якості визначального національного пріоритету, що вимагає швидкого реагування з боку держави, яка зобов'язана формувати та проводити кліматичну політику як відокремлений інституційно, функціонально й нормативно напрям державної політики [6].

Оскільки зміна клімату є проблемою, що торкається всіх секторів суспільства, від транспорту до промислового виробництва, від сільського господарства до житла та міського планування тощо, її можна вирішити лише за допомогою управлінських рішень, які об'єднують кліматичну політику з політикою в цих секторах [15, с. 417–431].

Цілком очевидно, що пріоритетизація та проведення кроссекторальної кліматичної політики вимагають координації зусиль інституційного блоку організаційно-правового механізму реалізації цієї політики. Об'єктивно це вимагає існування єдиного координаційного центру такої політики та наділення його значним комплексом повноважень, які будуть достатніми для здійснення як пріоритетизації, так і проведення кроссекторальної політики. З-поміж усіх органів виконавчої влади в силу свого конституційного статусу таким органом може і повинен бути лише Кабінет Міністрів України. Саме йому законодавцем надані досить широкі повноваження зокрема щодо покладення саме на нього безпосередньої функції забезпечувати пріоритетизацію та проведення кроссекторальної державної кліматичної політики, яка включає спрямування і координації роботи органів виконавчої влади у зазначеній сфері; забезпечення розроблення і здійснення заходів щодо створення інфраструктури, матеріально-технічної бази та інших умов, необхідних для формування та реалізації цієї політики; схвалення Національного плану з енергетики та клімату (далі – НПЕК), Національно визначеного внеску України до Паризької угоди (далі – НВВ), затвердження Довгострокової стратегії низьковуглецевого розвитку України (далі – ДСНРУ), Стратегії адаптації до зміни клімату (далі – САЗК); подання до Верховної Ради України інформації за минулий календарний рік про хід та результати реалізації політик та заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, про хід реалізації та результати виконання ДСНРУ, НПЕК, САЗК (частина третя статті 5 Закону [12]). Проте, на практиці ці повноваження «розмивають» приписи частини другої статті 6 Закону, згідно з якою для ефективної координації діяльності органів виконавчої влади з реалізації державної кліматичної політики Кабінет Міністрів України утворює консультативний, дорадчий чи інший допоміжний орган з питань зміни клімату [12].

Звернемо увагу, що цим положенням Закону на допоміжний орган при Кабінеті Міністрів України покладаються координуючі функції, які поширюються на всі органи виконавчої влади у сфері реалізації кліматичної політики. По-перше, з суто організаційного боку покладення однієї і тієї ж функції на два різних органи не сприятиме чіткій та ефективній її реалізації. По-друге, в силу своєї правової природи координація – це одна з основних управлінських функцій, зміст якої полягає в забезпеченні впорядкування взаємозв'язків і взаємодій між учасниками процесу державного управління з метою узгодження дій та об'єднання зусиль для вирішення загальних завдань [5, с. 441]. Між тим, допоміжний чи консультативний орган не наділений публічно-владною компетенцією в силу свого призначення (консультувати, радити, допомагати органам, при якому він створений). За таких умов він не може об'єктивно виконувати функції координації органів, які є організаційно самостійними та не включені до структури самого Кабінету Міністрів України. Нарешті, нагадаємо, що відповідно до пункту 9 статті 116 Кон-

ституції України безпосередньо вказано, що саме Кабінет Міністрів України координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади [9]. Означене конституційне формулювання має ексклюзивний характер: воно вказує на те, що координаційна функція є титульною функцією Уряду України, в силу чого жоден інший орган не має права здійснювати її, в тому числі шляхом делегування повноважень; протилежне суперечитиме частині другій статті 19 та пунктові 9 статті 116 Конституції України [9]. З цієї точки зору, оптимальним є саме визначення Кабінету Міністрів України в ролі єдиного координатора державної кліматичної політики, як це зроблено у статті 5 Закону. Натомість стаття 6 Закону потребує корегування у зв'язку з іншою правовою природою допоміжних органів, створюваних при Кабінеті Міністрів України [12]. Також чинним є Положення про Міжвідомчу комісію з питань зміни клімату та збереження озонового шару [10], яке потребує приведення у відповідність із Конституцією України [9] та Законом України «Про основні засади державної кліматичної політики».

Бодай побіжно слід зупинитися на цільовому блоці організаційно-правового механізму реалізації кліматичної політики. В Україні він включає два рівні: 1) довгострокові цілі державної кліматичної політики, що визначаються виключно цим Законом (частина третя статті 4 Закону); 2) середньострокові цілі державної кліматичної політики та їх цільові показники, що визначаються ДСНРУ (частина четверта статті 4 Закону) [12]. При цьому вбачається певна суперечність між статтями 4 і 8 Закону у визначенні таких цілей. Справа в тому, що відповідно до частини першої статті 4 Закону державна кліматична політика спрямована на досягнення кліматичної нейтральності України до 2050 р., забезпечення пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, низьковуглецевого та сталого розвитку, екологічної, продовольчої та енергетичної безпеки України [12]. Але ця норма сформульована як довгострокова мета кліматичної політики, що охоплює й досягнення кліматичної нейтральності України до 2050 р. Далі, відповідно до частини першої статті 8 Закону вказано, що перша ДСНРУ затверджується на період до 2050 р., переглядається та у разі потреби оновлюється кожні 5 років з періодом планування на 30 років з урахуванням результатів оцінки та моніторингу її реалізації [12]. Таким чином, обидві норми вказують на те, що досягнення кліматичної нейтральності України до 2050 р. є довгостроковою метою кліматичної політики. Проте це положення заперечується частиною четвертою статті 4 Закону, відповідно до якої середньострокові цілі державної кліматичної політики та їх цільові показники визначаються ДСНРУ. Отже, у цьому випадку досягнення кліматичної нейтральності України до 2050 р. перетворюється вже на середньострокову мету.

Ієрархізація довго- та середньострокових цілей відбувається залежно від рівня їх юридичної сили: перші формуються на рівні закону (зокрема, на рівні спеціального Закону «Про основні засади державної кліматичної політики»), а другі – на рівні постанови Кабінету Міністрів України. Зрозуміло, що і перші, і другі цілі кліматичної політики не можуть бути сталими, застиглими. Проте якщо перегляд середньострокових цілей та періодичність їх перегляду законом передбачена, то цього чомусь не зроблено щодо довгострокових цілей, що перетворює останні на довільно змінювані залежно від волевиявлення законодавця показники. На наш погляд, це суперечить засадам наукової обґрунтованості, наступності державної кліматичної політики та вносить елементи невизначеності в її довгострокове планування. Крім того, ДСНВРУ схвалена рішенням Міжвідомчої комісії із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (протокол від 16.02.2018 р. № 1 [11]), тобто на сьогодні вона формально не затверджена актом Кабінету Міністрів України, всупереч вимогам коментованого Закону (частина чет-

верта статті 9 Закону [12]). Вважаємо, що планування довгострокових та середньострокових цілей державної кліматичної політики має бути чітко визначене на рівні закону.

Організаційно-правовий механізм реалізації кліматичної політики передбачає заходи організаційного та адміністративного характеру, спрямовані на створення належних умов для низьковуглецевого та сталого розвитку України, її екологічної, продовольчої та енергетичної безпеки, досягнення кліматичної нейтральності, забезпечення пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї. Йдеться про поєднання фіскальних, ринкових та організаційних заходів та інструментів, спрямованих на досягнення цілей державної кліматичної політики. При цьому важливо, що державою пріоритет надається ринковим та організаційним механізмам та інструментам реалізації цієї політики перед суто фіскальними. Такий підхід впливає з аналізу положень статей 16–18 Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики» [12]. Цей Закон розмежовує фіскальні, ринкові та організаційні механізми та інструменти реалізації державної кліматичної політики. При цьому вони, на нашу думку, мають підпорядкований характер щодо єдиного організаційно-правового механізму реалізації державної кліматичної політики. З огляду на ринковий тип економічних відносин в Україні, державна кліматична політика передбачає задіяння в організаційно-правовому механізмі своєї реалізації і ринкових механізмів та інструментів. Ними є всі реально діючі механізми взаємозв'язку і взаємодії основних елементів ринку: попиту, пропозиції, ціни, конкуренції та основних економічних законів ринку, що проявляються на рівні торгівлі квотами на викиди ПГ. Йдеться про те, що в рамках міжнародного кліматичного режиму кожна країна встановлює ліміти на викиди ПГ. Право на викиди певної кількості ПГ стає цінним товаром у ринкових механізмах. Застосування ринкових принципів, торгівля викидами дозволяє країнам або компаніям, які перевищують свої цілі щодо скорочення викидів, продавати невикористані права на викиди тим, хто цього не виконує. Така система, прикладом якої є Система торгівлі викидами ЄС (EUETS), створює гнучке середовище, де компанії можуть планувати довгострокові стратегії скорочення викидів ПГ. Кіотський протокол запровадив три ринкові механізми: торгівлю викидами, механізм чистого розвитку (CDM) і спільне впровадження (JI). У рамках торгівлі викидами компанії можуть купувати та продавати одиниці викидів, надаючи грошові стимули для скорочення викидів. Механізми CDM і JI, засновані на проєктах, що винагороджують сторони, які скорочують викиди нижче встановленого рівня. Сертифіковані скорочення викидів (CER) та одиниці скорочення викидів (ОСВ) заробляються та продаються, що дозволяє компаніям і країнам виконувати свої зобов'язання щодо скорочення викидів [13, с. 1153–1168]. Таким чином, ринкові механізми забезпечують гнучкість і стимули для скорочення викидів шляхом торгівлі. Постійна еволюція цих механізмів підкреслює складність і важливість міжнародного співробітництва у вирішенні одного з найнагальніших викликів нашого часу. Наявність цієї системи допомагає забезпечити досягнення мети Паризької угоди зі скорочення викидів ПГ через ринкові механізми. Саме тому відповідно до частини четвертої статті 17 Закону встановлено, що порядок створення та функціонування ринкових механізмів та інструментів, передбачених статтею 6 Паризької угоди, та інших міжнародних інструментів затверджується Кабінетом Міністрів України [12]. Так, для розширення рамок використання ринкових механізмів

реалізації кліматичної політики в Україні підготовлено проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії впровадження системи торгівлі квотами на викиди парникових газів в Україні на період до 2033 року». Цей акт розроблено з метою створення організаційно-правових засад реалізації державної кліматичної політики з упровадження системи торгівлі квотами на викиди ПГ. Наразі це розпорядження Кабінету Міністрів України перебуває на стадії обговорення¹. Так само на рівні законодавчих актів потребують суттєвої нормативної деталізації задекларовані у статті 18 Закону організаційно-економічні механізми державної кліматичної політики (стимулювання сталого низьковуглецевого виробництва та обігу товарів і послуг; поступового зменшення обсягів антропогенних викидів ПГ; підвищення стандартів енергоефективності тощо [12]).

Висновки. Проведений аналіз дає змогу сформулювати такі наукові висновки. Під організаційно-правовим механізмом реалізації кліматичної політики, розуміється сукупність форм та методів діяльності державних інституцій, які постійно впливають на відповідні суспільні відносини як на об'єкти регулювання, з метою забезпечення адаптації населення до змін клімату, захисту життя, здоров'я та прав людей, які опинилися чи можуть опинитися під реальною чи перспективною загрозою їх ураження внаслідок зміни клімату, а також – задля досягнення безпечного для клімату стану соціально-економічного розвитку.

Зазначений механізм включає такі складові, як система органів державної влади; суспільні відносини, що виникають в процесі формування та реалізації кліматичної політики держави, та заходи, які забезпечують досягнення цілей та завдань кліматичної політики через застосування форм і методів державного управління у кліматичній сфері; систему кліматичного законодавства, що визначає цілі і завдання, які мають бути реалізовані в ході практичного здійснення цієї політики. Домінуючою в такому механізмі є телеологічна складова, адже їй підпорядковується законодавство, розгалужена система суб'єктів здійснення такої політики, їхня діяльність, утілена у формах і методах управлінської роботи, а також результати такої діяльності, що аналізуються на предмет досягнення поставлених цілей і завдань цієї політики.

Основними проблемами функціонування організаційно-правового механізму реалізації державної кліматичної політики в Україні слід визнати такі: 1) незавершеність формування інституційного та нормативно-правового блоків цього механізму; 2) слабкість ресурсної бази цього механізму, економічний спад та пов'язана з цим енергетична бідність, що призводять до непослідовності й обмеженості в застосуванні ринкових механізмів ціноутворення на енергетичні ресурси та пов'язані послуги; 3) продовження на території України бойових дій та необхідність врахування їх наслідків, невизначеність щодо масштабів завданих руйнувань та темпів відновлення, що прямо впливають на можливість впровадження заходів з кліматичної політики; 4) послаблена спроможність державних інституцій здійснювати одночасно кризовий менеджмент в умовах бойових дій разом з виконанням своїх ключових функцій реалізації кліматичної політики, особливо з урахуванням викликів її реформування відповідно до вимог законодавства ЄС; 5) безсистемність та непослідовність здійснюваної державної кліматичної політики та недостатня її інтегрованість в інші напрямки державної політики України.

¹ Станом на 18.12.2024 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисяк О. В. Управлінський механізм розбудови кліматичної політики на енергетичному ринку : реферат дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності) / Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2023. 40 с.
2. Костицький Василь. Екологічне право України [Текст]: Підручник, книга перша. Дрогобич : Коло, 2012. С. 290.
3. Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Кліматичні законодавство і правовідносини: сучасний стан та перспективи розвитку в контексті забезпечення національної безпеки. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 162. С. 6–37.
4. Дейнега М. А. Правові засади боротьби зі зміною клімату: Зелений курс в ЄС та Україні. *Актуальні роблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого столу, присвяч. 100-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Вовка Ю.О. (Харків, 12 трав. 2023 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2023. С. 50–53.
5. Державне управління: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ; Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
6. Cole J.C., Ehret P.J., Sherman D.K. et al. Social norms explain prioritization of climate policy. *Climatic Change*. 2022. Vol. 173. № 10. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10584-022-03396-x>.
7. Костицький Василь. Організаційно-правовий механізмрегулювання в галузі охорони довкілля. ЗАТ «НІЧЛАВА», 1997. 120 с.
8. Коленов О. Теоретичні засади механізму формування та реалізації державної екологічної політики в Україні. *Ефективність державного управління* : зб. наукових праць. 2014. Вип. 38. С. 354–360.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Положення про Міжвідомчу комісію з питань зміни клімату та збереження озонового шару: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 р. № 879. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2020-%D0%BF#Text>.
11. Про схвалення Оновленого національно визначеного внеску України до Паризької угоди : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.07.2021 р. № 868-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/868-2021-%D1%80#Text>.
12. Про основні засади державної кліматичної політики : Закон України від 08.10.2024 р. № 3991-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3991-20>.
13. Steinebach Y., Limberg J. Implementing market mechanisms in the Paris era: the importance of bureaucratic capacity building for international climate policy. *Journal of European Public Policy*. 2021. Vol. 29(7). P. 1153–1168.
14. Ільків Н. В. Діджиталізація правового механізму запобігання зміні клімату. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 265–270.
15. Wagner P. M., Torney D., Ylä-Anttila T. Governing a multilevel and cross-sectoral climate policy implementation network. *Environmental Policy and Governance*. 2020. Vol. 31. Issue 5. P. 417–431.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ У СПОРАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З КОРПОРАТИВНИХ ВІДНОСИН

SOME ISSUES OF DELIMITATION OF JURISDICTION OF ADMINISTRATIVE AND COMMERCIAL COURTS IN DISPUTES ARISING FROM CORPORATE RELATIONS

Дуліба Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного права і галузевих дисциплін

*Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства та природокористування*

Зражевський О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри інформаційного права та юридичної журналістики

*Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства та природокористування*

Стаття присвячена висвітленню проблеми розмежування юрисдикції адміністративних та господарських судів у спорах, що виникають з корпоративних відносин. Основну увагу приділено розгляду критеріїв розмежування юрисдикції у спорах, що виникають з корпоративних відносин. Зазначено, що підґрунтям проблеми розмежування юрисдикції адміністративних та господарських судів у спорах, що виникають з корпоративних відносин є те, що на практиці, якщо однією із сторін є орган публічної адміністрації, то цей спір вважають публічно-правовим і його відносять до юрисдикції адміністративних судів.

Проведений аналіз постанов Верховного Суду, ухвалених за результатами перегляду справ з огляду на порушення судами правил суб'єктної чи предметної юрисдикції за 2018–2023 роки, надав можливість зробити висновок, що у більшості випадків підставами для оскарження рішень була неправильна оцінка позивачем/відповідачем або судами нижчих інстанцій суті права та/або інтересу, за захистом якого зверталися до суду, а тому застосування виключно формального критерію визначення суб'єктивного складу спірних правовідносин до розмежування юрисдикції між адміністративним та господарським судовим не є достатнім, а слід враховувати права та/або інтереси, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин справи.

Для ефективного вирішення проблеми розмежування юрисдикції адміністративних та господарських судів у спорах, що виникають з корпоративних відносин, необхідно вжиття комплексних заходів: 1) слід деталізувати критерії юрисдикційності у спорах, що виникають з корпоративних відносин; 2) Верховний Суд має і надалі забезпечувати єдність судової практики, формувати чіткі критерії та підходи до вирішення спорів в цілому, так і спорів, що виникають з корпоративних відносин у правових позиціях, що надасть можливість усунути правову невизначеність, зменшити кількість суперечливих рішень, підвищити довіру до судової системи; 3) важливу роль у вирішенні цієї проблеми має бути відведено підвищенню кваліфікації суддів. Систематичні навчання, семінари та тренінги з актуальних питань судової практики сприятимуть формуванню у суддів єдиного розуміння правових норм та підвищенню якості судових рішень.

Ключові слова: спори, що виникають з корпоративних відносин, юрисдикція адміністративних судів, юрисдикція господарських судів, юрисдикційність.

The article deals with the problem of delimitation of the jurisdiction of administrative and commercial courts in disputes arising from corporate relations. The main attention is paid to consideration of the criteria for delimitation of jurisdiction in disputes arising from corporate relations. It is specified that the basis of the problem of delimitation of jurisdiction of administrative and commercial courts in disputes arising from corporate relations is that in practice, if one of the parties is a public administration body, this dispute is considered as a public dispute and it is referred to the jurisdiction of administrative courts.

The analysis of the Supreme Court's decisions issued as a result of the review of cases based on violations of the rules of subject matter or substantive jurisdiction by the courts in 2018–2023 has led to the conclusion that in most cases, the grounds for appealing decisions were an incorrect assessment by the plaintiff/defendant or lower courts of the essence of the right and/or interest, which was sought to be protected by the court, and therefore the application of a solely formal criterion for determining the subjective composition of disputed legal relations to the delimitation of jurisdiction between administrative and commercial courts is not sufficient, and the rights and/or interests sought to be protected by the person, the claims made, the nature of the disputed legal relations, the content and legal nature of the circumstances of the case should be taken into account.

To effectively solve the problem of delimitation of the jurisdiction of administrative and commercial courts in disputes arising from corporate relations, it is necessary to take comprehensive measures: 1) criteria for determining jurisdiction in disputes arising from corporate relations should be detailed; 2) The Supreme Court should continue to ensure the unity of judicial practice, form clear criteria and approaches to resolving disputes in general, as well as disputes arising from corporate relations in legal positions, which will make it possible to eliminate legal uncertainty, reduce the number of contradictory decisions, increase confidence in the judicial system; 3) improving the qualifications of judges should be assign an important role in solving this problem. Systematic training, seminars, and training on topical issues of judicial practice will help judges to form a common understanding of legal norms and improve the quality of court decisions.

Key words: disputes arising from corporate relations, jurisdiction of administrative courts, jurisdiction of commercial courts, jurisdiction.

Статтею 19 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [1] та статтею 20 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [2] встановлено загальні правила юрисдикційності спорів, що мають розглядатися у порядку адміністративного чи господарського судочинства. Однак розмежування юрисдикції між адміністративними та господарськими судами у спорах, що виникають із корпоративних відносин, залишається одним із найактуальніших викликів для

судової системи. Це зумовлено складним правовим характером таких спорів, які поєднують приватні та публічно-правові аспекти. Попри зусилля Верховного Суду, який формує єдину правозастосовну практику та забезпечує її послідовність, судова практика постійно змінюється, з'являються нові правові позиції, однак проблема розмежування юрисдикції адміністративних та господарських судів у спорах, що виникають з корпоративних відносин, залишається не вирішеною, що породжує юридичну неви-

значеність для учасників корпоративних правовідносин, поглиблює складнощі вирішення таких спорів, негативно впливаючи на реалізацію права на доступ до суду та ефективний засіб юридичного захисту.

Слід зазначити, що в цілому проблема розмежування юрисдикції між різними судами у спорах, що виникають з корпоративних відносин, мало досліджувана серед науковців. Так, наприклад, деякі питання юрисдикційності таких спорів розглядали у своїх дослідженнях О. Ковалишин (2013) [3], О. Бігняк (2018) [4], О. Сосула (2021) [5], В. Гевко (2024) [6], Є. Дуліба і В. Теремецький (2024) [7]. Поряд з цим питання розмежування юрисдикції між адміністративними та господарськими судами у спорах, що виникають з корпоративних відносин, не приділялося достатньої уваги, що і зумовлює актуальність проведення цього дослідження.

Проблема розмежування юрисдикції між адміністративними та господарськими судами у спорах, що виникають з корпоративних відносин, є не новою та існувала протягом усього періоду незалежності нашої держави. Ця проблема виникла у зв'язку з тим, що у законодавстві неможливо встановити вичерпний перелік спорів, що виникають з корпоративних відносин, які вирішуватимуться конкретним судом [3, с. 95], у зв'язку із існуванням значної різноманітності учасників корпоративних відносин. Незважаючи на те, що Законом України від 15.12.2006 № 483-V «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності справ з питань приватизації та з корпоративних спорів» була зроблена спроба віднесення більшості спорів, що виникали з корпоративних відносин, до юрисдикції господарських судів [8], проблема не була повністю вирішена. Різне розуміння, тлумачення та застосування положень матеріального та процесуального права на практиці призводило до подальшого розвитку проблеми розмежування юрисдикції господарських судів у спорах, що виникають з корпоративних відносин від юрисдикції адміністративних чи загальних судів і було пов'язане з відсутністю існування критеріїв для розмежування таких спорів від інших категорій спорів. Так, наприклад, у листі Верховного Суду України від 01.08.2007 року «Практика розгляду судами корпоративних спорів» зазначалося, що у судах склалася неоднакова практика щодо вирішення питань про підвідомчість (підсудність) спорів, що виникали з корпоративних відносин, деякі суди виходили за межі підвідомчості господарських судів, визначених в ГПК України [9].

З метою однакового і правильного застосування норм матеріального і процесуального права у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин, у кінці 2007 року президія Вищого господарського суду України надала рекомендації про застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин, які містили інформацію про підвідомчість і підсудність справ, види спорів, що належать до корпоративних спорів [10].

Надалі про розмежування юрисдикційності у справах, що виникають з корпоративних відносин, йшла мова і у Пленумі Верховного Суду України від 24.10.2008 № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів», де зазначалося, що «...при розгляді справ, що виникають із корпоративних відносин, суд повинен з'ясувати, якими нормами матеріального права регулюються відповідні відносини, і на основі цих норм вирішувати справу...» [11]. Вже у Пленумі Вищого господарського суду України від 25.02.2016 № 4 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин» надано роз'яснення щодо критеріїв віднесення того чи іншого корпоративного спору до підвідомчості господарських, адміністративних чи загальних судів. Відповідно до цих роз'яснень спори між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи та юридичною особою щодо права власності на майно,

передане юридичній особі як вклад до статутного (складеного) капіталу, а також спори, коли позивач (засновник, учасник, акціонер, член юридичної особи) одночасно (у межах однієї позовної заяви) заявляє до суб'єкта владних повноважень вимоги, що є похідними від інших вимог у корпоративному спорі, були віднесені до юрисдикції господарських судів [12].

Незважаючи на численні роз'яснення, проблема розмежування юрисдикції так і не була остаточно вирішена. На практиці продовжували виникати ситуації, коли спори, що виникали з корпоративних відносин, розглядалися судами не відповідної юрисдикції. Як наслідок цього, судової статистика демонструвала високий відсоток скасованих та змінених судових рішень, що надалі викликало потребу у напрацюванні єдиної судової практики.

З метою підвищення ефективності адміністративного, господарського та цивільного судочинства Законом України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до ГПК України, Цивільного процесуального кодексу України, КАС України та інших законодавчих актів» [13] ГПК України, КАС України, Цивільний процесуальний кодекс України були викладені в новій редакції, що містили чимало новацій. Так, зокрема, у статті 20 ГПК України до юрисдикції господарських судів були віднесені справи у спорах, що виникають з корпоративних відносин, в тому числі у спорах між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи або між юридичною особою та її учасником (засновником, акціонером, членом), у тому числі учасником, який вибув, пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням або припиненням діяльності такої юридичної особи, крім трудових спорів; (п. 3 статті 20 ГПК України), справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах; (п. 4 статті 20 ГПК України), справи у сфері цінних паперів (п. 5 ч. 1 статті 20 ГПК України), вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, визнання недійсними актів, що порушують права на майно (майнові права), якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав чи спору, що виник з корпоративних відносин, якщо цей спір підлягає розгляду в господарському суді і переданий на його розгляд разом з такими вимогам (п. 13 ч. 1 ст. 20 ГПК України) [2].

Надалі із внесенням змін до КАС України, ГПК України, Цивільного процесуального кодексу України (Закон України від 15.01.2020 № 460-IX) у цих кодексах появилось положення про те, що після закриття провадження у справі, в якій спір не підлягає вирішенню в порядку господарського, адміністративного чи цивільного судочинства, суд апеляційної або касаційної інстанції повинен також роз'яснити позивачі про наявність у нього права протягом 10 днів з дня отримання ним відповідної постанови звернутися до суду із заявою про направлення справи за встановленою юрисдикцією [14].

Таким чином, починаючи з 2006 року, можна прослідкувати поступову концентрацію спорів, що виникають з корпоративних відносин, у межах господарської юрисдикції. Однак повністю проблема розмежування юрисдикції судів у спорах, що виникають із корпоративних відносин, є не вирішеною і залишається актуальною, незважаючи на численні спроби її врегулювання.

Сьогодні у судовій практиці сформульовані критерії розмежування судової юрисдикції, а саме: суб'єктивний склад правовідносин, предмет спору та характер спірних матеріальних правовідносин, а також пряма вказівка у законі на вид судочинства, в якому розглядається визначена категорія справ [15].

Говорячи про проблему розмежування юрисдикції адміністративних та господарських судів у спорах, що виникають з корпоративних відносин, слід зазначити, що підґрунтям цієї проблеми є те, що на практиці, якщо

однією із сторін є орган публічної адміністрації (у КАС України вживається поняття «суб'єкт владних повноважень»), то цей спір вважають публічно-правовим і його відносять до юрисдикції адміністративних судів. Це розуміння впливає з статті 4 КАС України, де зазначено, що публічно-правовим спором є такий спір, де «... хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції... і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій...». При цьому юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема: «... спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності, крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження...» [1].

Поряд з цим сама по собі участь органу публічної адміністрації не є достатньою підставою для ототожнення спору з публічно-правовим і його віднесення до розгляду до юрисдикції адміністративних судів. На нашу думку, не достатнім є застосування виключно формального критерію до розмежування юрисдикції між адміністративним та господарським судом – визначення суб'єктивного складу спірних правовідносин. З цього приводу влучно зазначає О. Бігнюк, що «... в основу визначення юрисдикції корпоративних спорів повинні бути покладені не суб'єктивні ознаки, вони повинні бути допоміжними, а зміст правовідносин, предмет, з приводу якого виник спір...» [4, с. 360].

Велика Палата Верховного Суду неодноразово наголошувала на тому, що під час визначення предметної та/або суб'єктивної юрисдикції справ суди повинні виходити і з суті права та/або інтересу, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин у справі. Наприклад, звернення позивача до суду із позовом про визнання неправомірних дій державного реєстратора щодо вчинення реєстраційних дій, де позивач вважає, що було порушено відповідну процедуру, є публічно-правовим спором і має вирішуватися в порядку адміністративного судочинства як спір із органом публічної адміністрації щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності під час здійснення владних управлінських функцій (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.05.2018 у справі № 813/1211/17) [16]. Однак звернення позивача до суду із позовом про визнання неправомірних дій державного реєстратора щодо вчинення реєстраційних дій, де позивач вважає, що реєстрація таких змін пов'язана з підмогою протоколу загальних зборів товариства з обмеженою відповідальністю, незаконним виключенням позивача зі складу учасників цього товариства, а також нікчемністю договору купівлі-продажу частки позивача в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю, зумовлене необхідністю захисту його корпоративних та майнових прав, а не прав у сфері публічно-правових відносин, має розглядати у порядку господарського судочинства (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018 у справі № 805/4505/16-а [17]). Отже, спір, пов'язаний з оскарженням рішень, дій чи бездіяльності органу публічної адміністрації під час здійснення владних управлінських функцій, є публічно-правовим спором і має вирішуватися в порядку адміністративного судочинства, натомість, спір, що виникає з майнових правовідносин і стосується приватноправових інтересів, а не прав у сфері публічно-правових відносин, має вирішуватися в порядку господарського судочинства. (Постанова Великої палати Верховного Суду від 14.05.2019 у справі № 2а10585/10/2670 від 04.06.2019 у справі № 826/4204/18) [15; 18].

Проведений нами аналіз постанов Верховного Суду, ухвалених за результатами перегляду справ з огляду на порушення судами правил суб'єктивної чи предметної юрисдикції за 2018–2023 роки, дає можливість зро-

бити висновок про те, що у більшості випадків підставами для оскарження рішень була неправильна оцінка позивачем/відповідачем або судами нижчих інстанцій суті права та/або інтересу, за захистом якого зверталися до суду. Так, наприклад, розглядаючи справу про спір про відміну державної реєстрації припинення юридичної особи (вимоги кредитора юридичної особи до державного реєстратора про скасування запису про припинення юридичної особи обґрунтовані проведенням державної реєстрації такого припинення без перевірки підтвердження розрахунків з кредиторами цієї юридичної особи), Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що процесуальне законодавство не визначає юрисдикційну належність такого спору, спірні правовідносини є найбільш наближеними до правовідносин, пов'язаних з діяльністю або припиненням діяльності юридичної особи, тому цей спір не є публічно-правовим, навіть якщо виник у зв'язку з протиправним внесенням до ЄДР суб'єктом владних повноважень запису про припинення юридичної особи, і має розглядатися за правилами господарського судочинства (постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.09.2018 у справі № 813/6286/15) [19]. У постанові Касаційного господарського суду Верховного Суду від 10.06.2020 у справі № 910/111688/19 щодо юрисдикційності спору про визнання неправомірним та скасування наказу Міністерства юстиції України суд дійшов висновку, що предметом спору є скасування наказу Міністерства юстиції України та зобов'язання вчинити дії, а звернення до суду зумовлене необхідністю захисту корпоративних та майнових прав позивача, а не прав у сфері публічно-правових відносин, тому вказане виключає розгляд цієї справи в порядку адміністративного судочинства і справа має вирішуватися в порядку господарського судочинства [20].

Звичайно, динамічність судової практики у спорах, що виникають з корпоративних відносин, зумовлене необхідністю забезпечення Верховним Судом єдності та сталості у цій категорії справ, однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій [7]. Однак Верховним Судом часто відступає від прийнятих правових позицій, що ускладнює вирішення проблеми розмежування адміністративної та господарської юрисдикції у спорах, що виникають з корпоративних відносин.

У постанові від 27.05.2020 у справі № 813/1232/18 [21] Велика Палата Верховного Суду сформулировала правову позицію, що рішення органу місцевого самоврядування (районної ради) про створення/реорганізацію/ліквідація комунального підприємства, затвердження його статуту, чисельності працівників та призначення директора не є рішенням суб'єкта владних повноважень у розумінні КАС України, а є рішенням власника (засновника), якими такий власник (засновник) реалізує своє право на створення комунального підприємства. Тому оскарження такого рішення власника (засновника) не є публічно-правовим спором і не підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства, оскільки створення органом місцевого самоврядування комунального підприємства, є діяльністю по розпорядженню власністю територіальної громади, яка містить ознаки приватноправового спору з майнових відносин [21]. Надалі ця правова позиція використовувалася під час здійснення правосуддя. Наприклад, Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду у постанові 02.07.2020 № 260/1411/19 посилається на цю правову позицію [22]. Однак уже у справі № 925/1741/21 Велика Палата Верховного Суду відступила від сформованої правової позиції і дійшла висновку, що рішення органу місцевого самоврядування про створення /реорганізацію/ ліквідацію комунального підприємства є рішенням суб'єкта владних повноважень, було прийняте на виконання владних управлінських функцій і є таким, що зачіпає права та інтереси члена територіаль-

ної громади, тому правовідносини, які виникли у справі, є публічно-правовими і такий спір повинен розглядатися за правилами адміністративного судочинства [23]. (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.08.2023 року у справі № 925/1741/21).

Наведений приклад змін у правових позиціях Верховного Суду щодо юрисдикції у спорах, пов'язаних зі створенням/реорганізацією/ліквідацією комунальних підприємств, демонструє динамічність судової практики. Хоча зміни в правових позиціях можуть сприйматися як ознака нестабільності, вони також відображають здатність судової системи адаптуватися до нових викликів та реалій суспільного життя. До того ж причини відступу від раніше сформульованих правових позицій можуть як внутрішні, так і зовнішні. До внутрішніх причин відступу належать вади попереднього рішення, тобто його недостатня обґрунтованість та неясність, неузгодженість, помилковість висновків. До зовнішніх причин слід віднести необхідність переосмислення раніше сформульованих підходів та оновлення існуючих правових позицій у зв'язку із розвитком суспільних відносин чи змін у правовому регулюванні сфери чи спірних правовідносин.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зробити певні висновки.

1. Розмежування адміністративної та господарської юрисдикції у спорах, що виникають з корпоративних відносин, залишається складним і актуальним питанням правозастосування.

2. Проведений аналіз постанов Верховного Суду, ухвалених за результатами перегляду справ з огляду

на порушення судами правил суб'єктної чи предметної юрисдикції за 2018–2023 роки, надав можливість зробити висновок, що у більшості випадків підставами для оскарження рішень була неправильна оцінка позивачем/відповідачем або судами нижчих інстанцій суті права та/або інтересу, за захистом якого зверталися до суду, а тому застосування виключно формального критерію визначення суб'єктивного складу спірних правовідносин до розмежування юрисдикції між адміністративним та господарським судовим не є достатнім, а слід враховувати права та/або інтереси, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин справи.

3. Для ефективного вирішення проблеми розмежування адміністративної та господарської юрисдикції у спорах, що виникають з корпоративних відносин необхідно вжиття комплексних заходів: 1) слід деталізувати критерії юрисдикційності у спорах, що виникають з корпоративних відносин; 2) Верховний Суд має і надалі забезпечувати єдність судової практики, формувати чіткі критерії та підходи до вирішення спорів в цілому, так і спорів, що виникають з корпоративних відносин у правових позиціях, що надасть можливість усунути правову невизначеність, зменшити кількість суперечливих рішень, підвищити довіру до судової системи; 3) важливу роль у вирішенні цієї проблеми має бути відведена підвищенню кваліфікації суддів. Систематичні навчання, семінари та тренінги з актуальних питань судової практики сприятимуть формуванню у суддів єдиного розуміння правових норм та підвищенню якості судових рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
2. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
3. Ковалишин О. Р. Судовий захист корпоративних прав : дис... к.ю.н. 12.00.04 / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва. Київ. 2013. 218 с.
4. Бігняк О. В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні : дис. ... д-ра ю.н. : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2018. 501 с.
5. Сосула О. О. Цивільно-правові способи розпорядження корпоративними правами : дис. ... д-ра філософії в галузі права / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 223 с.
6. Гевко В. Л. Порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивних корпоративних прав та інтересів : дис.... д-ра філософії в галузі права / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака. 2024. 275 с.
7. Дуліба Є.В., Теремецький В.І. Окремі питання розмежування господарської та цивільної юрисдикції у спорах, що виникають з корпоративних відносин. *Наше право*. 2023. № 3. DOI 10.32782/NP.2023.4.28 С. 188-195. DOI 10.32782/NP.2023.4.28
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності справ з питань приватизації та з корпоративних спорів : Закон України від 15.12.2006 № 483-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-16#Text>
9. Практика розгляду судами корпоративних спорів : лист Верховного Суду України від 01.08.2007. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VS07830>
10. Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин : рекомендації Президії Вищого господарського суду України від 28.12.2007 № 04-5/14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_14600-07#Text
11. Про практику розгляду судами корпоративних спорів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-08#Text>
12. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин : постанова Вищого господарського суду від 25.02.2016 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16#Text>
13. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>
14. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ : Закон України від 15.01.2020 № 460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#n195>
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.06.2019 у справі № 826/4204/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82885686>
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.05.2018 у справі № 813/1211/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74506110>
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018 у справі № 805/4505/16-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76673384>
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.05.2019 у справі № 2а10585/10/2670. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82188571>
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.09.2018 у справі № 813/6286/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77590175>
20. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 10.06.2020 у справі № 910/11688/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89868789>
21. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.05.2020 у справі № 813/1232/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90021609>
22. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 02.07.2020 № 260/1411/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90198957>
23. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.08.2023 № 925/1741/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113690646>

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

SOURCES OF FINANCIAL AND CREDIT SECURITY OF AGRICULTURAL PRODUCTS

Остапенко Ю.І., д.ю.н.,

асистентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Зіненко Д.С., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті наведено аналіз впливу основних джерел фінансування сільськогосподарської галузі на результативні показники її діяльності. Спираючись на результати вивчення наукових праць, міжнародного досвіду фінансово-кредитного забезпечення сільського господарства та його підприємств, розглянуто класифікацію джерел фінансування аграрної сфери.

Констатовано, що кредитні кошти є не лише важливим економічним важелем, джерело формування господарських капіталів, що дають змогу проводити операції з придбання матеріалів, прискорення реалізації продукції, а й забезпечують еволюціонування технологічного укладу і перехід сільського господарства на індустріальні рейки як основи зростання обсягів виробництва галузі та її ефективності.

Акцентовано на стратегічній ролі сільськогосподарської продукції у забезпеченні національної та економічної безпеки. Розглянуто існуючі джерела фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарської продукції в Україні, виявлено проблеми у цій сфері.

Зроблено висновки про те, що забезпечення продовольчої безпеки України як однієї з чотирьох стратегічних цілей досягнення підвищення рівня національної безпеки, включаючи прискорене еволюціонування економіки й промисловості, вимагає не тільки стабільного розвитку вітчизняного сільського господарства, а й більшою мірою сталого забезпечення розширеного відтворення виробництва сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства як основи динамічного зростання. Цього можна досягти шляхом розроблення дієвого механізму фінансування аграрного сектора, забезпечення стабільного розвитку банківської системи, що має знайти закріплення в законодавчих актах. Для цього слід внести зміни до відповідних кодексів, а саме аграрного, цивільного, господарського, і, звісно, прийняти окремий законодавчий акт, який відповідав би директивам Європейського Союзу.

Ключові слова: фінансово-кредитне забезпечення, сільськогосподарська продукція, фінансові механізми, кредитні відносини, фінансова забезпеченість сільськогосподарських підприємств.

The article provides an analysis of the flow of the main sources of financing of the agricultural sector on the results of their activities. Based on the results of scientific research, international research on the financial and credit security of the agricultural state and its enterprises, the classification of the financing of the agricultural sector is examined.

It has been established that credit funds are not a very important economic value, which requires the formation of government capital, which allows us to carry out operations with the addition of materials, accelerate the sale of products, and ensure the evolution of the introduction of a technological structure and the transition of the agricultural dominion to industrial slats as the basis for the growing obligations of halusite production її effectiveness.

Emphasis is placed on the strategic role of agricultural products in ensuring national and economic security. The main aspects of financial and credit security of agricultural products in Ukraine have been examined and problems in this area have been identified.

A summary of the food security of Ukraine is one of the four strategic goals of achieving an increase in national security, including the accelerated evolution of the economy and industry. This means not only the stable development of the agricultural state, but also the greater security of the expanded production of agricultural products, Syrov and food are the basis of dynamic growth. This can be achieved through the disintegration of the agricultural financing mechanism of the agricultural sector, ensuring the stable development of the banking system, which may be enshrined in legislative acts. For this purpose, it is necessary to make changes to the relevant codes, and the agrarian, civil, government codes, and, of course, to adopt a separate legislative act that corresponds to the directives of the European Union.

Keys words: financial and credit security, agricultural products, financial mechanisms, credit notes, financial security of rural enterprises.

Вступ. Як відомо, у багатьох країнах світу сільське господарство є однією з найважливіших галузей економіки, пріоритет розвитку якої зумовлений продовольчою безпекою держави. Пояснюється це тим, що фізична й економічна доступність продуктів харчування є життєво важливою для населення. З огляду на це сталий розвиток аграрного сектору вважається одним із пріоритетних завдань будь-якої держави [1, с. 26].

Проте в останні роки умови господарювання економічних суб'єктів погіршуються через обставини, пов'язані з пандемією COVID-19, воєнними діями на території нашої держави, напруженою геополітичною обстановкою. Як наслідок, порушується роками налагоджене ресурсне забезпечення, спостерігається підвищення витрат на виробництво сільськогосподарської продукції і, відповідно, споживчих цін на товари.

Однак розвиток сільськогосподарської галузі залежить насамперед від динамічної державної підтримки, яка є обов'язковим компонентом аграрної політики. Крім належного фінансування, як свідчать реалії сьогодення, сільського господарства, національна система підтримки має вирішувати питання, пов'язані зі страхуванням, кредитуванням й ціноутворенням.

Ключовим елементом підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва виступає фінансово-кредитне забезпечення сільськогосподарської продукції. Воно включає в себе задоволення кредитних потреб сільськогосподарського виробництва, вдосконалення системи державної фінансової підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва й створення ефективної системи страхування ризиків сільськогосподарських підприємств (що для нашої держави набуває особливої актуальності).

Фінансові й логістичні труднощі, що виникли в останні роки, значно ускладнюють роботу суб'єктів сільськогосподарської галузі, особливо суб'єктів малого бізнесу. Серед проблем слід вказати: зниження купівельної спроможності населення, недостатнє фінансування вітчизняної аграрної сфери, повільні темпи оновлення логістичної інфраструктури, дефіцит висококваліфікованих кадрів, недостатнє ресурсне забезпечення.

Вивченню питань фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарської продукції присвячено праці таких науковців, як П. Т. Саблук, В. М. Березовик, Г. В. Корнійчук, М. Й. Малік, Л. В. Кузнецова, Б. В. Данилів, А. В. Маніло тощо.

Незважаючи на безліч проведених досліджень з цієї теми, залишаються дискусійними і вимагають уточнення теоретичні проблеми, пов'язані з поняттям «сільськогосподарське кредитування», подальшим удосконаленням методології фінансово-кредитного забезпечення сільського господарства в контексті особливостей національної економіки. Вимагають уваги також і методичні аспекти оцінки кредитного потенціалу сільськогосподарських позичальників тощо.

Крім того, постійні зміни в законодавчій базі й нестабільна економічна ситуація в Україні зумовлюють необхідність подальшого вивчення й аналізу сучасного стану державної підтримки у сфері сільського господарства і джерел фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарської продукції.

Тому **метою цієї статті** є дослідження джерел фінансування сільського господарства і тенденцій фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарської продукції для досягнення сталого розвитку сільського господарства в Україні.

Результати. Сільське господарство будь-якої країни відіграє велику роль у вирішенні не тільки економічних проблем, таких як забезпечення продовольчої безпеки країни, постачання сільськогосподарської сировини для прискореного розвитку промисловості, а й у збереженні макроекономічної, фінансової, соціально-політичної та зовнішньоекономічної стабільності національної економіки [1, с. 29].

Сільськогосподарське виробництво має низку особливостей, головною з яких є те, що економічний процес відтворення переплітається з циклічністю біологічних законів зростання й розвитку живих організмів, що зумовлюють сезонність сільськогосподарської праці, де технологічний процес тісно пов'язаний з природою, а земля виступає в ролі головного засобу виробництва. Вказане позначається на організації його фінансово-кредитного забезпечення, що максимально враховує специфіку [2, с. 63–64].

Зупинимось на цьому детальніше. Суб'єкти сільськогосподарської галузі у своїй господарській діяльності використовують як власні фінансові ресурси й джерела (нерозподілений прибуток, амортизаційні відрахування, капітал засновників/власників підприємства/господарства), так і залучені зовнішні (банківські кредити, бюджетне фінансування, взаємне фінансування суб'єктів господарювання тощо).

При цьому основним джерелом нарощування обсягів виробництва, у тому числі за допомогою оновлення виробничої бази й запровадження прогресивних технологій, є самофінансування (використання переважно прибутків та інших внутрішніх джерел фінансування) [3, с. 33–38].

Однак більшості сільгоспвиробників, особливо середніх і малих, індивідуальних та сімейних підсобних господарств, притаманний недостатній рівень самофінансування, що змушує до залучення банківських кредитів.

Крім того, у сучасних реаліях сільськогосподарське виробництво (через об'єктивні особливості його функціонування) не належить до переліку тих, які здатні забезпечити високу швидкість оборотності коштів і кредитів, високу рентабельність та низькі ризики, тобто з позицій кредитування має високі ризики. Це пов'язано як із специфікою організації виробництва, так і з прогалинами у механізмі саморегулювання ринкової економіки, а отже, потребує державного втручання.

Вивчивши досвід розвинених країн і думки науковців, вважаємо, що для недопущення згорання процесу виробництва та/або підтримки його простої форми, передусім для забезпечення сталого розширеного виробництва в сільському господарстві, важливими є, по-перше, наявність розвинутої системи зовнішнього фінансування, насамперед кредитування, адекватної специфіці сільського господарства, особливо урізноманітнення видів,

строків, об'єктів, оплатності та інших умов банківського кредитування; по-друге, формування розвитку паралельної системи надання з боку держави й міжнародних інститутів різнобічної підтримки сільгоспвиробникам, особливо малим і середнім господарствам.

Розглянемо процес кругообігу коштів сільгоспвиробника на трьох технологічних стадіях виробництва у сільському господарстві, включаючи придбання, виробництво й реалізацію.

На першому етапі сільгоспвиробники витрачають власні кошти на купівлю необхідних матеріальних ресурсів і формування запасів для забезпечення ритмічності виробництва, яке пов'язане з використанням живих організмів (тварин, рослин і землі). Це важливо для своєчасного використання агротехнологій, ігнорування яких може спричинити повну втрату врожаю, рослин і тварин, падіння врожайності, погіршення якості складу землі, особливо її гумусу тощо. Крім того, сильна залежність галузі від природно-кліматичних і загальних економічних умов зумовлює необхідність формування відповідних запасів і резервів задля забезпечення стійкості виробництва, що потребує залучення банківських кредитів із низькими витратами.

Тривалість перебування оборотних засобів на другому етапі кругообігу визначається специфічними умовами виробництва у сільському господарстві. Для рослинництва і тваринництва характерно нерівномірне наростання виробничих витрат, це зумовлено тим, що вони збільшуються у першому півріччі та знижуються у другому у міру збирання й реалізації врожаю. При цьому частина готової та проміжної продукції використовується у виробничих цілях у самому господарстві. Затримка процесу реалізації через різні чинники, включаючи коливання цін і зниження попиту, періоди масової пропозиції товарів, зменшує рентабельність і може призвести до збитковості виробництва, що зумовлює скорочення джерел внутрішнього фінансування господарств.

Загалом кругообіг власних оборотних коштів у аграрному бізнесі не ритмічний і розтягнутий у часі.

Отже, на кожному етапі кругообігу власних коштів у господарств виникає об'єктивна необхідність залучення зовнішнього фінансування, насамперед банківських кредитів, адекватних умовам сільськогосподарського виробництва.

Крім того, слід враховувати сучасні можливості комерційних банків у порівнянні з іншими небанківськими кредитними організаціями, надання широкого спектру банківських кредитів з комбінуванням таких умов сільгоспвиробникам, які найбільш адекватні особливостям їхньої діяльності по всій території країни, включаючи гірські й віддалені сільські поселення, доступ до води тощо.

З огляду на це забезпечити ритмічність протікання технологічних процесів у сільському господарстві без істотних збоїв і втрат, включаючи збільшення видачі середньо- та довгострокових кредитів на придбання та широке застосування всіма категоріями сільгоспвиробників ресурсозберігаючих, екологічних та високопродуктивних технологій, дозволяє застосування банками сучасних автоматизованих банківських систем і різного роду інтернет-додатків, різноманітність каналів дистанційного кредитування з мінімальними транзакційними витратами за рахунок використання різноманітності банківських кредитів.

Отже, використання сільськогосподарського кредиту за рахунок залучення зовнішніх джерел фінансування (з комерційних банків, мікрофінансових організацій, небанківських фінансових інститутів, держбюджету, міжгосподарських організацій тощо) сприяє збільшенню обсягів застосовуваних у господарствах коштів, тобто виробники мають можливість не обмежуватися лише власними коштами (прибуток, амортизація, акціонерний /пайовий капітал та ін.), у яких через специфіку сільськогосподарського виробництва селяни об'єктивно відчують брак.

Особливо важливе банківське кредитування має для суб'єктів із сезонними умовами виробництва та реалізації, до яких належить сільськогосподарське виробництво. Суб'єктами аграрної сфери, і про це вже йшлося, позикові кошти скеровуються на створення сезонних запасів, що знижує ризик призупинення процесу виробництва. Отже, кредитні кошти є важливим економічним важелем і джерелом формування господарських капіталів, оскільки завдяки ним прискорюються операції з придбання матеріалів, а також важелем прискорення реалізації сільськогосподарської продукції [4, с. 133–138].

Як нами вже наголошувалося, кредитні кошти необхідні для розвитку як малих і середніх сільгоспвиробників, так й великих господарств, що мають порівняно стійку фінансову базу. Ці кошти потрібні для формування тимчасових запасів і просування незавершеного виробництва, але більшою мірою для оновлення виробничої бази на інноваційній основі і відповідь на сучасні виклики, включаючи зміну клімату, перехід до екологічно чистих, ресурсозберігаючих і цифрових технологій тощо, які потребують великих інвестицій, зокрема, у вигляді середньо- й довгострокових банківських кредитів.

Вбачається, що використання переважно банківських кредитів забезпечує підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, що є основою отримання прибутку, необхідного для розширення виробництва [5, с. 183–185].

Додамо, що підвищення ефективності виробництва у сільському господарстві лише з використанням банківського кредиту, безсумнівно, неможливе через особливості цієї галузі. Як уже відзначалося, вона об'єктивно вимагає державної підтримки для сталого й динамічного розвитку.

З наведеного можна зробити висновок, що кредитні кошти є не лише важливим економічним важелем, джерело формування господарських капіталів, що дають змогу проводити операції з придбання матеріалів, прискорення реалізації продукції, а й забезпечують еволюціонування технологічного укладу і перехід сільського господарства на індустріальні рейки як основи зростання обсягів виробництва галузі та її ефективності.

Спіраючись на викладене, можемо стверджувати, що виокремлюють внутрішні й зовнішні джерела фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарської продукції. Внутрішні – це кошти самого сільськогосподарського підприємства, які здебільшого включають амортизаційні відрахування, нерозподілений прибуток й акціонерний та/або пайовий капітал. За економічною сутністю амортизаційні відрахування є коштами фінансування наявних основних засобів, зазвичай, з організації простого відтворення. Нерозподілений прибуток – це сума чистого прибутку, що залишається у розпорядженні підприємства після сплати всіх обов'язкових платежів і податків.

Додамо, що через низький рівень розвитку фінансового ринку (сектору) та його підсегменту ринку обігу цінних паперів у більшості країн, що розвиваються, залучення додаткового акціонерного капіталу та/або пайових внесків засновників становить незначну частину фінансування господарюючих суб'єктів, хоча в розвинених фінансових ринках їхня частка висока, особливо як джерела довгострокового фінансування розвитку суб'єктів аграрного сектора [7, с. 123–125].

Виходячи з цього, в умовах нестачі у сільськогосподарських підприємств власних коштів вирішального значення у фінансуванні програм і проєктів розвитку аграрного сектору набувають зовнішні джерела, які відрізняються значною різноманітністю й групуються за різними критеріями. Зокрема, за належністю до держави виокремлюють державні, недержавні й державно-приватні джерела. Державні включають фінансування за рахунок коштів державного бюджету або державного майна, недержавні – за рахунок коштів приватних, комерційних організацій або

фізичних осіб, включаючи банківські та небанківські кредитні й фінансові організації, а змішані – включають спільне використання державних і недержавних джерел.

Однак значну роль у процесі відтворення сільського господарства відіграють державні й державно-приватні фінансові джерела [8, с. 29–33], що, на переконання Н. М. Давиденко, слід визнати особливістю зовнішнього фінансування.

Крім наведеної вище класифікації, джерела державного фінансування аграрної сфери можна поділити ще на три групи: пряма фінансова підтримка, яка передбачає безпосереднє виділення бюджетних коштів суб'єктам аграрного сектора (це збільшує грошовий капітал і фінансові можливості самих сільгоспвиробників); непряма підтримка, за якої витрати суб'єктів аграрного сектора зменшуються, зокрема, за рахунок зниження ставок податків й обов'язкових платежів на користь держави (це зменшує витрати сільгоспвиробників та, відповідно, збільшує їхні фінансові можливості у підвищенні ефективності виробництва); опосередкована підтримка, пов'язана з фінансуванням розвитку сільської інфраструктури (водопостачання, електропостачання, ветеринарних послуг служби), користування послугами якої дозволяє знизити витрати сільгоспвиробників, із різних джерел, особливо держбюджету [6, с. 184–186].

Усе наведене вище дозволяє стверджувати, що в сучасних умовах важливу роль у розвитку сільського господарства відіграє сукупність заходів держави щодо їх фінансової підтримки. Пояснюється це тим, що через особливості, притаманні цій галузі, а також низьку рентабельність, сільгоспвиробники не приваблюють комерційними банками, а отже, останні неохоче виділяють кошти для їх кредитування. У той саме час використання наданих державою коштів забезпечує як зменшення ризиків несвоєчасного повернення банківських кредитів і відсотків за ними, так і зростання їхньої фінансової забезпеченості [9, с. 89–93].

Як бачимо, усі заходи державного фінансування сільськогосподарського виробництва мають на меті зміцнення фінансово-економічного потенціалу сільгоспвиробників, зростання їхнього власного прибутку, що підвищує їхню кредитоспроможність й інтерес до них з боку кредитних організацій.

До змішаних, чи інакше кажучи, державно-приватних і недержавних зовнішніх джерел фінансування, відносять кредити комерційних банків, позики небанківських кредитних інститутів, послуги лізингу, товарні кредити та інші позики. У цьому найважливішим джерелом стають кредити, надані сільгоспвиробникам комерційними банками, включаючи кредитування великих, середніх і малих дехканських господарств, позики небанківських кредитних інститутів, лізинг, товарні кредити та інші види позик. Як показує практика, однією з особливостей аграрної галузі є широке використання товарних кредитів як способу фінансування сільгоспвиробників.

Джерела фінансово-кредитного забезпечення сільгосппродукції також класифікують за ознакою повернення на поворотні й безповоротні. До останніх відносять кошти з держбюджету у вигляді дотацій та субсидій, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам, а до поворотних коштів – позики та кредити, що надаються суб'єктам сільського господарства з різних джерел [10, с. 27–29].

Як показує узагальнення практики зарубіжних країн у сфері фінансово-кредитного забезпечення сільського господарства, для них характерна майже повна відсутність монополії, діє розгалужена система комерційних і кооперативних банків, а також небанківських фінансових інститутів, включаючи лізингові та інші компанії та організації. Крім того, як свідчить вивчення досвіду й методів бюджетного фінансування сільськогосподарського виробництва за кордоном, у багатьох країнах додатково вживаються такі заходи, як: надання державних гарантій під

видачу банківських кредитів (Австрія, Бразилія, Велика Британія, Китай); надання податкових пільг аграрному сектору; компенсація витрат і втрат сільгоспвиробників від стихійних лих; підтримка інформаційного забезпечення розвитку сільського господарства та її суб'єктів; модернізація інфраструктури сільської місцевості тощо. Варто звернути увагу на те, що у країнах ЄС загальний розмір державних субсидій у сільському господарстві становить близько 40% вартості сільськогосподарської продукції, а в США – 25% [3, с. 39–43].

Виходячи з наведеного, напрашується висновок про те, що забезпечення продовольчої безпеки України як однієї з чотирьох стратегічних цілей досягнення підвищення рівня національної економіки, включаючи прискорене еволюціонування промисловості, вимагає не тільки стабільного розвитку вітчизняного сільського господарства, а й більшою мірою сталого забезпечення розширеного відтворення виробництва сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства як основи динамічного зростання.

Сільське господарство через його природничо-історичні й економічні особливості має стати пріоритетною галуззю для банківського кредитування, щоправда, зажиття заходів із державної підтримки. Звісно, це вимагає

постійного перегляду й вдосконалення аграрної політики держави, включаючи розширення й ефективну реалізацію комплексних національних проєктів розвитку виробництва сільськогосподарської продукції, спрямованих на забезпечення відтворення і розвиток сільських територій, умовою чого є наявність фінансових ресурсів. У той сам час відсутність фінансової бази створює проблеми як для простого, так і розширеного відтворення. Виходячи з цього, пошук нових і збільшення кількості наявних джерел фінансово-кредитного забезпечення виробництва, збереження сільськогосподарської продукції є основою механізму розширеного відтворення, оскільки від властивостей, структури й особливостей їх використання багато в чому залежить як ефективність аграрного сектора, так і стабільний розвиток банківської системи загалом.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що нашій державі потрібні дієвий механізм фінансування аграрного сектора, стабільний розвиток банківської системи, що має знайти закріплення в законодавчих актах. Для цього слід внести зміни до відповідних кодексів: аграрного, цивільного, господарського і, звісно, розробити окремий законодавчий акт, який відповідав би директивам Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вараксіна О. В. Продовольча безпека як економічна категорія та її основні критерії. *Економіка, управління, фінанси: теорія і практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 17–18 жовт. 2014 р. Херсон : Гельветика, 2014. С. 26–30. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/eko/06okt2014/06.pdf>
2. Скопенко Н.С. Основні напрями подолання негативних тенденцій розвитку АПК України. *Науковий журнал НАУ*. 2011. № 29. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/294>
3. Дудка М. О. Фінансове забезпечення стійкого розвитку суб'єктів агропромислового сектору економіки : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.08. Харків, 2019. 249 с. URL: <https://www.hneu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/05/Dudka-M.O.-Disertaciya-Vchenna-rada-D-64.055.02-2019.pdf>
4. Чумак В., Безкровний О., Бражник Л. Фінансова діяльність аграрних підприємств: навч. посібник (електронне видання). Полтава : ПДАУ, 2022. 211 с. URL: <https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4e91c2a6-7dec-4894-a7ea-753b0e440d27/content>
5. Кузнецова Л. В. Банківський кредит як джерело фінансового забезпечення розвитку АПК України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 9-1. Ч. 1. С. 183–186.
6. Власюк С. А. Фінансово-кредитне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в умовах євроінтеграційних процесів. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. Київ : Основа, 2016. Вип. 89. Ч. 2 : *Економічні науки*. С. 183–191. URL: <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/5197>
7. Рунчева Н. В. Фінансово-кредитне забезпечення аграрної сфери економіки України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2020. № 1 (47). С. 122–126.
8. Давиденко Н. М. Фінансове забезпечення аграрних формувань України: монографія. Київ : ЦП «Компринт». 2016. 329 с.
9. Гмиря В. П., Фурман І. В., Максименко Н. В. Інструменти фінансово-кредитного механізму фінансування аграрного виробництва Черкаської області.
10. Подик С. Оцінка кредитного забезпечення підприємств аграрного сектору України. *Підприємництво та інновації*. Вип. 31. Квітень 2024. С. 25–30. URL: <http://ei-journal.in.ua/index.php/journal/article/view/646/629>

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТІВ ІННОВАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА**LEGAL CHARACTERISTICS OF SUBJECTS OF INNOVATIVE ENTERPRISE**

Сичук І.В., аспірант кафедри цивільного права і процесу
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Метою статті є дослідження і доопрацювання правової характеристики суб'єктів інноваційного підприємництва, визначення напрямків вдосконалення правового регулювання. Аналізується, що діяльність суб'єктів інноваційного підприємництва спрямована на одержання прибутку та досягнення економічного ефекту, що об'єднує їх із загальними суб'єктами підприємництва, водночас вони мають специфічні риси, пов'язані з інноваційною діяльністю.

Внаслідок проведеного дослідження робиться висновок, що однією з найбільш оптимальних форм організації інноваційних суб'єктів, таких як технологічні парки, є акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю. Це забезпечує ефективне корпоративне управління, можливість залучення інвестицій і відповідність ознакам інноваційного підприємництва. Робиться висновок, що технополіс представляє собою масштабну територіальну структуру, яка об'єднує інноваційну інфраструктуру, науково-технічний розвиток та господарську діяльність на регіональному рівні. Проте подвійність трактування його правового статусу як суб'єкта господарювання або форми спеціальної економічної зони вимагає чіткого законодавчого визначення. Відмічається, що створення та реєстрація інноваційного бізнес-інкубатора передбачає офіційне визнання його ролі у створенні умов для розвитку інноваційного підприємництва. Інноваційні бізнес-інкубатори відіграють роль у стимулюванні малої та середньої підприємницької діяльності, зокрема інноваційного спрямування, оскільки надають підтримку на ранніх етапах – від створення до комерціалізації ідей. Інноваційні бізнес-інкубатори та інноваційні центри є важливим інструментом для розвитку інноваційного підприємництва, а тому необхідне подальше врегулювання їх діяльності та державна підтримка для забезпечення стабільного розвитку інноваційної економіки.

Запропоновано систематизувати ознаки суб'єктів інноваційного підприємництва на трьох рівнях: загальні ознаки підприємництва, ознаки інноваційної діяльності, специфічні ознаки окремих видів інноваційних суб'єктів (технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор). Робиться висновок, що дотримання цих ознак забезпечує можливість набуття спеціального режиму інноваційної діяльності, що включатиме податкові пільги, державну підтримку, дотації тощо.

Ключові слова: інновації, інноваційне підприємництво, суб'єкти інноваційної діяльності, юридичні особи, технологічний парк, технополіс, бізнес-інкубатор.

The purpose of the article is to study and refine the legal characteristics of innovative entrepreneurship entities, to identify areas for improving legal regulation. It is analyzed that the activities of innovative entrepreneurship entities are aimed at making a profit and achieving an economic effect, which unites them with general entrepreneurship entities, while at the same time they have specific features related to innovative activities.

As a result of the research, it is concluded that one of the most optimal forms of organization of innovative entities, such as technology parks, are joint-stock companies or limited liability companies. This ensures effective corporate governance, the ability to attract investments and compliance with the characteristics of innovative entrepreneurship. It is concluded that the technopolis is a large-scale territorial structure that combines innovative infrastructure, scientific and technological development and economic activity at the regional level. However, the duality of the interpretation of its legal status as a business entity or a form of a special economic zone requires a clear legislative definition. It is noted that the creation and registration of an innovative business incubator involves official recognition of its role in creating conditions for the development of innovative entrepreneurship. Innovative business incubators play a role in stimulating small and medium-sized businesses, in particular innovative ones, as they provide support at the early stages – from the creation to the commercialization of ideas. Innovative business incubators and innovation centers are an important tool for the development of innovative entrepreneurship, and therefore further regulation of their activities and state support are necessary to ensure the stable development of the innovative economy.

It is proposed to systematize the characteristics of innovative entrepreneurship entities at three levels: general characteristics of entrepreneurship; characteristics of innovative activity; specific characteristics of individual types of innovative entities (technopark, technopolis, innovative business incubator). It is concluded that compliance with these characteristics provides the possibility of obtaining a special regime of innovative activity, which will include tax benefits, state support, subsidies, etc.

Key words: innovation, innovative entrepreneurship, innovation entities, legal entities, technology park, technopolis, business incubator.

Постановка проблеми. Інноваційне підприємництво функціонує як своєрідний економіко-правовий механізм реалізації цілей інноваційної діяльності, сприяє економічному зростанню, розвитку технологій та підвищенню конкурентоспроможності виробників і економіки в цілому, будучи інтегрованою частиною національної інноваційної системи. Інноваційні підприємства стають провідниками інновацій, забезпечуючи зв'язок між науковими розробками і ринком. Дослідження правової характеристики суб'єктів інноваційного підприємництва необхідне для удосконалення правових норм, які регулюють їх діяльність та забезпечують ефективне функціонування такого підприємництва як важливої передумови для створення сприятливого правового середовища щодо розвитку інновацій. Національне законодавство з цих питань не створює чіткого та системного розуміння про види таких суб'єктів, їх ознаки, особливості правового статусу.

Аналіз публікацій і досліджень. В національній юридичній доктрині проводяться дослідження з проблем правового регулювання господарської діяльності та підприємництва багатьма вченими. Значний інтерес становлять праці таких науковців, як А.Г. Бобкова, Б.В. Деревянко,

Р.А. Джабраїлов, І.Ф. Коваль, О.П. Орлюк, В.С. Щербина та інші. Спеціальним проблемам правового регулювання інноваційної діяльності, інноваційної інфраструктури, відносин в інноваційній сфері присвячені дослідження таких вчених, як Ю.С. Атаманова, П.С. Матвєєв, В.В. Малоїван та інших. В науковій площині проводяться дискусії та дослідження в ракурсі правового статусу учасників саме інноваційних відносин, досліджуються правові питання щодо суб'єктів інноваційної інфраструктури. Проте питання щодо аналізу правової характеристики суб'єктів інноваційного підприємництва не отримало достатнього доктринального опрацювання.

З огляду на зазначене, **метою статті** є дослідження і доопрацювання правової характеристики суб'єктів інноваційного підприємництва, визначення напрямків вдосконалення правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Як звертається увага в спеціальній літературі: «... інноваційна діяльність має подвійну природу. На першому етапі вона являє собою наукову діяльність, а на наступних – підприємницьку. Таким чином, державна інноваційна політика повинна складатися з двох напрямків: державної науково-технічної

політики і державної політики у сфері підтримки підприємництва» [1, с. 61]. Інноваційне підприємництво являє собою складний соціально-економічний інститут, що включає сукупність господарюючих суб'єктів, які здійснюють активну цілеспрямовану інноваційну діяльність, спрямовану на зростання вартості власного капіталу, а також на задоволення потреб суспільства [2, с. 64].

Враховуючи положення ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» [3] слід зазначити, що інноваційна діяльність охоплює всі дії, спрямовані на створення, впровадження та комерціалізацію інновацій, а інноваційне підприємництво виступає її структурним елементом, орієнтованим на економічний результат. Інноваційні підприємства є ядром цього процесу, забезпечуючи реалізацію цілей інноваційної діяльності через ринкові механізми.

У цьому контексті особливе значення має правова характеристика суб'єктів інноваційного підприємництва, адже саме вони є основними учасниками інноваційних відносин, які забезпечують ефективність впровадження інновацій, створення нових технологій та їх комерціалізацію. Основною метою їх діяльності є підприємницький результат, що включає отримання прибутку, забезпечення конкурентоспроможності та розвиток ринку інноваційних продуктів і послуг.

Загальні норми, які закладають правові основи для здійснення суб'єктами інноваційного підприємництва своєї діяльності, визначаються, насамперед, положеннями Конституції України [4], а саме: право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42), право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, свобода наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності тощо (ст. 54). Господарський кодекс України (далі – ГК України) [5], Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [6] закріплюють свободу підприємницької діяльності як основний принцип правового регулювання.

Відповідно до Преамбули Закону України «Про інноваційну діяльність» [3] встановлюється, що Законом державну підтримку одержують суб'єкти господарювання всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємства всіх форм власності, які мають статус інноваційних.

Відповідно до ст. 5 вказаного Закону суб'єктами інноваційної діяльності можуть бути фізичні і (або) юридичні особи України, фізичні і (або) юридичні особи іноземних держав, особи без громадянства, об'єднання цих осіб, які провадять в Україні інноваційну діяльність і (або) залучають майнові та інтелектуальні цінності, вкладають власні чи запозичені кошти в реалізацію в Україні інноваційних проектів. Як бачимо, ст. 5 охоплює широке коло суб'єктів інноваційної діяльності.

До структурних елементів національної інноваційної екосистеми [7] відноситься ще більша кількість учасників інноваційних відносин, проте не всі вони пов'язані із здійсненням підприємництва.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 ГК України, під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері *суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність*. Частина 2 визначає, що господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є **підприємництвом**, а суб'єкти підприємництва – підприємцями.

Крім того, ч. 1 ст. 325 ГК України закріплює визначення інноваційної діяльності – такою діяльністю у сфері господарювання є діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впро-

вадження нових науково-технічних досягнень у виробництві та інші сфери суспільного життя.

Відповідно до ст. 42 ГК України, підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

З наведених положень можна виділити мету діяльності суб'єктів інноваційного підприємництва як самостійну діяльність суб'єктів господарювання, спрямовану на впровадження інноваційних проектів та новітніх технологій задля одержання прибутку та досягнення економічного ефекту. Отже, ознаками діяльності суб'єктів інноваційного підприємництва є **одержання прибутку** та досягнення **економічного ефекту**.

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про інноваційну діяльність», інноваційним підприємством визнається підприємство (об'єднання підприємств) будь-якої форми власності, якщо більше ніж 70 відсотків обсягу його продукції (у грошовому вимірі) за звітний податковий період є інноваційні продукти і (або) інноваційна продукція. Частина 2 ст. 16 Закону України «Про інноваційну діяльність» визначає, що інноваційне підприємство може функціонувати у вигляді інноваційного центру, бізнес-інкубатора, технополісу, технопарку тощо. Крім того, ст. 1 Закону надає визначення, що інноваційне підприємство (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор тощо) – підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 відсотків його загального обсягу продукції і (або) послуг. Тобто, *критерієм* визнання підприємства інноваційним є частка інноваційних продуктів, продукції чи послуг у його загальному обсязі, яка повинна перевищувати 70% у грошовому вимірі за звітний період.

Наведені норми надають невичерпний перелік видів інноваційних підприємств, проте далеко не всі з них мають власне законодавче визначення.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» [8] **технологічний парк (технопарк)** – юридична особа або група юридичних осіб (далі – учасники технологічного парку), що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції. Учасникам технологічного парку Закон визначає юридичних осіб – суб'єкти наукової, науково-технічної, підприємницької діяльності, що уклали між собою договір згідно з цим Законом.

Стосовно зазначеного в Законі переліку технопарків, А.В. Матвєєва вважає, що «недоцільним і необґрунтованим у нормативно-правовому акті на рівні закону передбачати виключний перелік таких суб'єктів з наступних підстав. Враховуючи нестабільну політичну ситуацію в країні й об'єктивну складність внесення змін саме до законів України, при виникненні нового технопарку на нього не буде поширюватись такий спеціальний правовий режим, доки не будуть внесені відповідні зміни до названого Закону. Це відразу ж поставить новостворені технопарки в нерівні умови поряд з уже існуючими суб'єктами. На нашу думку, більш ефективним було б автоматичне поширення такого режиму на технопарки з моменту їх державної реєстрації» [9, с. 51].

Погоджуючись з даною думкою, слід зауважити, що відповідно до ст. 4 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», державна реєстрація технологічного парку вимагає його

включення до переліку, наведеного у преамбулі зазначеного Закону, що створює значні труднощі, так як внесення відповідних змін до преамбули Закону можливе лише на законодавчому рівні шляхом прийняття відповідного рішення Верховною Радою України. Це є досить тривалим та складним процесом, що включає підготовку законопроекту, його обговорення в комітетах, голосування у кількох читаннях та остаточне ухвалення. Відсутність гнучкого механізму оновлення переліку технопарків обмежує динамічний розвиток інноваційної інфраструктури в Україні.

Відповідно до Положення про порядок створення та функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів [10] (далі – Положення), визначено, що інноваційна структура – це *юридична особа будь-якої організаційно-правової форми*, що створена відповідно до законодавства (вид А), або *група юридичних осіб*, яка діє на основі договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів її учасників (далі – договір про спільну діяльність) (вид Б), з визначеними галуззю діяльності та типом функціонування, орієнтованим на створення та впровадження наукоємної конкурентоспроможної продукції. Учасниками інноваційної структури можуть бути будь-які підприємства, організації та установи незалежно від форм власності (з урахуванням обмежень, встановлених законодавчими актами). Інноваційні структури виду А створюються в порядку, встановленому законодавством для відповідних організаційних форм суб'єктів підприємства (підприємство, об'єднання підприємств, господарські товариства тощо) (п. 6 Порядку). Інноваційні структури виду Б створюються шляхом укладення учасниками інноваційної структури договору про спільну діяльність (п. 7 Порядку).

Виходячи з наведеного, технопарк може створюватися у двох формах: як юридична особа (вид А), при чому будь-якої організаційно-правової форми (далі – ОПФ), або як група юридичних осіб на основі договору про спільну діяльність (вид Б).

Крім технопарків, слід звернути увагу на такий суб'єкт інноваційної діяльності як **наукові парки**. Враховуючи положення Закону України «Про наукові парки» [11] вбачається, що правовий статус наукового парку врегульований більш детально, ніж технопарку, оскільки Закон України «Про наукові парки» встановлює конкретні вимоги до створення, організації діяльності та майнових прав учасників наукового парку, зокрема щодо статутного капіталу, вкладів учасників, а також прав на інтелектуальну власність, що створюється в процесі діяльності парку.

З приводу термінологічних визначень різних форм парків, Е.М. Деркач зазначає, що відповідно до визначення Міжнародної асоціації наукових парків та областей інновацій (International Association of Science Parks and Areas of Innovation (IASP)) терміни «технологічний парк», «технополіс», «дослідницький парк» та «науковий парк» охоплюють широке поняття і є взаємозамінними. Для позначення цих термінів використовується узагальнюючий термін «науково-технологічний парк» (STP) [12, с. 97].

В юридичній літературі зазначається, що технопарк – це «компактно розміщений на підготовленій території комплекс дослідних інститутів, ВНЗ, лабораторій, наукових центрів, дослідних заводів та виробничих підприємств з розвинутою інфраструктурою. В основу технопарків покладено ідею територіального поєднання наукової думки та матеріальної бази» [13, с. 254]. Як відмічається, технопарки на сьогодні є єдиною в Україні формою інноваційної діяльності [14, с. 47].

Робиться висновок, що в Україні для технологічних парків не передбачено спеціальної організаційно-правової форми, що дає змогу засновникам технологічних парків обирати її на власний розсуд. Діючи вітчизняні

технологічні парки переважно створюються у формі приватних акціонерних товариств та товариств з обмеженою відповідальністю, таким самим шляхом йде світова практика [15, с. 18].

С.В. Глібоко відмічає, що «найбільш відповідною до функцій наукового парку є організаційно-правова форма товариства з обмеженою відповідальністю або акціонерного товариства, що надасть змогу виконати стандарти корпоративного управління та здійснювати наукового парку всі можливі функції, пов'язані з участю в інноваційному процесі, у тому числі одержувати фінансування та інвестування з відповідних іноземних фінансових установ, а учасникам наукового парку брати участь в управлінні» [16, с. 23].

В ракурсі таких ознак інноваційного підприємництва як одержання прибутку та досягнення економічного ефекту слід врахувати, що відповідно до ст. 84 ЦК України, товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені, зокрема, як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство).

Відмітимо, що правове регулювання акціонерних товариств та товариств з обмеженою (додатковою) відповідальністю на сьогодні є більш розвиненим завдяки деталізованій законодавчій базі яка регламентує діяльність таких товариств, забезпечує захист прав учасників та прозорість управління, що робить ці форми ефективними для здійснення підприємницької діяльності.

Тому, вбачається, що найбільш оптимальними організаційно-правовими формами для науково-технологічних парків є акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю, оскільки вони відповідають ознакам інноваційного підприємництва, таким як одержання прибутку та досягнення економічного ефекту, і водночас забезпечують ефективне корпоративне управління, можливість залучення вкладів до статутного капіталу у вигляді не тільки матеріальних, а і нематеріальних активів таких як права промислової власності.

Вид інноваційного підприємства, як **технополіс**, не має чіткого визначення в чинному законодавстві України. Термін «технополіс» зустрічається лише в окремих нормативно-правових актах, проте вони не містять детального правового регулювання його створення, функціонування та організаційно-правових особливостей.

Стаття 3 Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13.10.1992 р. [17] (втратив чинність на підставі Закону N 2389-IX від 09.07.2022) та постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.94 р. № 167 (втратила чинність) відносили технополіс до спеціальної (вільної) економічної зони (далі – СЕЗ). Так, постанова КМУ №167 визначала такий вид СЕЗ як *науково-технічні зони СЕЗ*, спеціальний правовий режим яких орієнтований на розвиток наукового і виробничого потенціалу, досягнення нової якості економіки через стимулювання фундаментальних і прикладних досліджень, з подальшим впровадженням результатів наукових розробок у виробництво. Вони можуть існувати, зокрема, у формі регіональних інноваційних центрів-технополісів.

На сьогодні ч. 1 ст. 403 ГК України передбачає можливість створення на території України спеціальних (вільних) економічних зон різних функціональних типів, зокрема, і *технополіси*. В свою чергу ч. 1 ст. 401 ГК України визначає, що спеціальною (вільною) економічною зоною вважається частина території України, на якій встановлено спеціальний правовий режим господарської діяльності, особливий порядок застосування та дії законодавства України. На території спеціальної (вільної)

економічної зони можуть запроваджуватися пільгові митні, податкові, валютно-фінансові та інші умови підприємництва вітчизняних та іноземних інвесторів.

В наказі Міністерства розвитку громад та територій України від 15.04.2020 № 94 визначається така сфера реалізації проектів регіонального розвитку як розвиток інституцій для підтримки інновацій (технологічний парк, науковий парк, інноваційне містечко (технополіс), інноваційний кластер, креативний хаб тощо) (п. 1.3.1) [18]. В даному документі використовується загальний термін «інституції» для підтримки інновацій, а термін «технополіс» використовуються поряд з терміном «інноваційне містечко», що вже більше демонструє роль, масштабність та комплексний характер технополісу.

Таким чином, технополіс постає як велика територіальна структура (інноваційне містечко), що об'єднує інноваційну інфраструктуру, господарську діяльність та науково-технічний розвиток на просторому рівні. Це демонструє його масштабність і стратегічне значення для розвитку території та інновацій на регіональному рівні.

Подібна характеристика надається технополісу в науковій літературі. Так, визначається, що технополіс (англ. *technopolis*) – центр впровадження досягнень науки й техніки. Це, як правило, нове місто, у якому запроваджуються у виробництво нові розробки, а також проживає населення [19]. Технополіс своєрідний посередник між фундаментальними результатами досліджень і виробничими структурами та інтересами регіонів. У технополісі, поруч з науково-дослідними закладами, має бути мережа навчальних центрів для підготовки кадрів та підвищення їхньої кваліфікації. Технополіс структура, подібна до технопарку, але розміщена в межах конкретного населеного пункту, розвиток якого забезпечується через технополіс [19]. У міжнародній економіці технополіси стали фундаментальним елементом сучасної ринкової системи, що досить гармонійно об'єднують фірми, вищі навчальні заклади, державні та муніципальні органи в єдиний господарюючий механізм з метою вирішення технічних, науково-дослідних, соціально побутових потреб регіону та країни загалом [20].

В.В. Малойван в своєму дослідженні висновує, що технополіс – це виокремлена на підставі рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування територія, організована на базі окремої адміністративно-територіальної одиниці як новоствореної, так і реконструйованої [21, с. 205]. Також зазначають, що технополіс це модель технопарку. Розвиваються на базі невеликих міст (населених пунктів), цілеспрямовано орієнтованих на розміщення в них науково-виробничих комплексів управління венчурних організацій, що утворюють ядро, навколо якого формуються комерційні житлові та сервісні структури [13, с. 254].

З наведеного вбачається, що технополіс – це масштабна, цілісна науково-виробнича структура, організована на базі окремого міста чи території, що поєднує науку, техніку та виробництво. Технополіс є більш масштабною моделлю технопарку, де значну роль відіграють науково-дослідні заклади, соціально-побутова інфраструктура тощо.

В літературі відзначається, що «**інкубатор**» це структура, яка «спеціалізується на створенні сприятливих умов для ефективної діяльності малих інноваційних (венчурних) фірм, які розробляють оригінальні науково-технічні ідеї. Інкубатор надає малим фірмам приміщення, устаткування, інформаційні, консалтингові послуги. Інкубатор не потребує бюджетних асигнувань, самокупність забезпечується за рахунок його участі в майбутніх прибутках цих інноваційних фірм» [13, с. 241]. «Інкубатор – це приміщення, в якому на обмежений термін розміщуються новостворені інноваційні фірми-клієнти» [22, с. 58]. «Бізнес-інкубатор – організація,

яка надає на певних умовах і на певний час спеціально обладнані приміщення та інше майно суб'єктам малого та середнього підприємництва, що розпочинають свою діяльність, з метою сприяння у набутті ними фінансової самостійності» [23, с. 133].

Також відмічається, що «серед суб'єктів інноваційної інфраструктури бізнес-інкубатори займають одне з ключових місць, бо вони організують належні як матеріальні, так і організаційні умови розвитку стартапів та інших бізнес-проектів і супроводжують їх від стадії появи ідеї, реєстрації як суб'єкта господарювання до вдалої комерціалізації їхньої продукції» [24, с. 124].

Отже, бізнес-інкубатори – це організації, що створюють сприятливі умови для розвитку малих інноваційних фірм та стартапів на початкових етапах їх діяльності. Вони забезпечують підприємства приміщеннями, обладнанням, консультаційними та інформаційними послугами, супроводжуючи їх від ідеї до комерціалізації продукції, при цьому їх фінансова самокупність досягається за рахунок участі в майбутніх прибутках клієнтів.

На сьогоднішній день правове регулювання діяльності інноваційних бізнес-інкубаторів майже відсутнє. Так, інноваційні бізнес-інкубатори згадуються лише в Законі України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [25], де в ст. 14 до об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва належать бізнес-центри, бізнес-інкубатори, інноваційні бізнес-інкубатори, науково-технологічні центри, центри трансферу технологій, фонди підтримки малого підприємництва, лізингові компанії, консультативні центри, інші підприємства, установи та організації, основним завданням яких є сприяння розвитку малого і середнього підприємництва. А, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 20 зазначеного Закону, державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва у сфері інновацій, науки і промислового виробництва може здійснюватися, зокрема, шляхом надання фінансової підтримки для утворення об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва у сфері інновацій, науки та промислового виробництва, у тому числі бізнес-інкубаторів, *інноваційних бізнес-інкубаторів*, науково-технологічних центрів, центрів трансферу технологій.

У постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку реєстрації організацій, діяльність яких спрямована на задоволення потреб суб'єктів малого та середнього підприємництва» від 21.05.2009 № 510 [26] (втратила чинність 28.11.2012) визначалось, що бізнес-інкубатор – організація, яка надає на певних умовах і на певний час спеціально обладнані приміщення та інше майно суб'єктам малого та середнього підприємництва, що розпочинають свою діяльність, з метою сприяння у набутті ними фінансової самостійності. При цьому, *інноваційний бізнес-інкубатор* – це спеціалізований бізнес-інкубатор, в якому створенні умови для розроблення і застосування суб'єктами малого та середнього підприємництва інноваційних технологій.

Щодо такої форми інноваційного підприємництва як **інноваційний центр** (англ. *innovation center*), то в літературі відмічається, що це типова назва бізнес-інкубатора, яка часто використовується в сполученні з терміном «технологічний центр». Використання цього терміну вказує на орієнтацію на нові, інноваційні, але не обов'язково технологічні компанії (наприклад, центр по зв'язках із громадськістю/рекламі). У зарубіжній практиці поняття «інноваційний центр» використовують як узагальнююче визначення потужної інноваційної структури. До цієї групи належать: регіональні науково-технологічні центри; центри передових технологій; технологічні парки (науковий, промисловий, технологічний, інноваційний, бізнес-парк і та ін.); технополіси тощо [27].

На основі проведеного дослідження та аналізу законодавства можна зробити наступні **висновки**.

Загальною ознакою діяльності суб'єктів інноваційного підприємництва як різновиду суб'єктів підприємництва є одержання прибутку та досягнення економічного ефекту.

Найбільш оптимальними організаційно-правовими формами для технологічних парків в разі їх створення у формі юридичної особи (вид А) є акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю, оскільки вони відповідають ознакам інноваційного підприємництва, забезпечують ефективне корпоративне управління, передбачають залучення вкладів серед яких можуть бути права промислової власності, як необхідний елемент інноваційної діяльності.

Технополіс – це велика територіальна структура (інноваційне містечко), що об'єднує інноваційну інфраструктуру, господарську діяльність та науково-технічний розвиток на просторі рівні. Виникає невизначеність у правовому статусі технополісу (суб'єкт господарювання чи форма спеціальної економічної зони), тому подвійність у трактуванні правового статусу технополісу свідчить про необхідність чіткого законодавчого визначення, яке б унормувало його як суб'єкт інноваційного підприємництва.

Створення та реєстрація інноваційного бізнес-інкубатора передбачає офіційне визнання його ролі у створенні умов для розвитку інноваційного підприємництва. Інноваційні бізнес-інкубатори відіграють роль у стимулюванні малої та середньої підприємницької діяльності, зокрема інноваційного спрямування, оскільки надають підтримку на ранніх етапах – від створення до комерціалізації ідей. Інноваційні бізнес-інкубатори та інноваційні центри

є важливим інструментом для розвитку інноваційного підприємництва, а тому необхідне подальше врегулювання їх діяльності та державна підтримка для забезпечення стабільного розвитку інноваційної економіки.

Пропонується систематизувати ознаки суб'єктів інноваційного підприємництва шляхом розподілу на три рівні:

1 рівень – ознаки підприємництва: одержання прибутку, досягнення економічного ефекту;

2 рівень – ознаки інноваційної діяльності: орієнтація на створення, впровадження та комерціалізацію інновацій, залучення прав промислової власності, введення в оборот інноваційної продукції (послуг);

3 рівень – спеціальні ознаки кожного виду суб'єкта інноваційної діяльності:

- комплекс наукових установ, лабораторій, університетів, виробничих підприємств з метою створення організаційних засад виконання проектів з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції (**технопарк**);

- створення масштабної інноваційної інфраструктури в межах населеного пункту (інноваційне містечко) з поєднанням науково-дослідних установ, підприємств та житлової інфраструктури в одному комплексі (**технополіс**);

- створення умов для розроблення і застосування суб'єктами малого та середнього підприємництва інноваційних технологій, підтримка на ранніх етапах (**інноваційний бізнес-інкубатор**).

Можливість верифікації вищевказаним ознакам суб'єктів підприємництва впливатиме на набуття спеціального режиму інноваційної діяльності, що включатиме податкові пільги, державну підтримку, дотації тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. І.І. Килимник, А.В. Домбровська, А.М. Бровдій. Деякі аспекти нормативно-правового регулювання інноваційної діяльності в Україні. *Проблеми нормативно-правового забезпечення інноваційної діяльності та шляхи їх вирішення* : конференція (м. Київ, 27 вересня 2017), відп. ред. В.С. Шовкалюк. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. 188 с.
2. Гнатенко І. А. Феномен інноваційного підприємництва в національній економіці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск № 23, частина 1. 2019. URL : http://visnyk-econom.uzhnu.ua/archive/23_1_2019ua/14.pdf (дата звернення 20.12.2024).
3. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 № 40-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002, № 36, ст. 266.
4. Конституція України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
5. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 18, 19-20, 21-22. Ст. 144.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
7. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 №526-р. *Урядовий кур'єр*, 2019, 07, 30.07.2019 № 143.
8. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків : Закон України від 16.07.1999 № 991-XIV. *Відомості Верховної Ради*. 1999. № 40. ст. 363.
9. А. В. Матвеева. Спеціальний правовий режим інноваційної діяльності: проблеми правового регулювання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2011. №1. С. 49–54 URL : <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2095/1/Matvieieva.pdf> (дата звернення 20.12.2024).
10. Про затвердження Положення про порядок створення і функціонування технопарків та інноваційних структур інших типів : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.1996 №549. *Зібрання постанов Уряду України*. 1996. №12. ст. 340.
11. Про наукові парки: Закон України від 25.06.2009 № 1563-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 51. ст. 757.
12. Деркач Е. М. Правові питання інноваційних організаційних форм господарювання суб'єктів транспорту. *Форум Права*. 64(5). 92–101. URL : <https://doi.org/10.5281/zenodo.4249259> (дата звернення 20.12.2024).
13. Крупка Я. Д., Питель С. В., Мельничук І. В. Облік, оподаткування і правове регулювання інвестиційно-інноваційної діяльності : навчальний посібник. Тернопіль : ЗУНУ. 2022. 276 с.
14. Тараненко О.М., Корновенко С.В., Технопарки в Україні як елемент інноваційного інфраструктури. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2014. Випуск 1 (10). Том 2. С. 44–48. URL : https://eprints.cdu.edu.ua/2883/1/Траєв_2014_1%282%29_8.pdf (дата звернення 20.12.2024).
15. Малойван В. В. Організаційно-правові форми суб'єктів інноваційної інфраструктури. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2017. Випуск № 29. Том 2. С. 17–20.
16. Глібо С. В. Правове регулювання діяльності наукового парку як суб'єкта національної інноваційної системи. *Право та інновації*. № 4 (20). 2017. С. 15–27.
17. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон: Закон України від 13.10.1992 № 2673-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 50. Ст. 676.
18. Про внесення змін до Порядку оцінки проектів регіонального розвитку, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від Європейського Союзу : наказ Міністерство розвитку громад та територій України від 15.04.2020 №94. *Офіційний вісник України*. 2020. № 46. ст. 1479.
19. Технополіс. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Технополіс_\(наука\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Технополіс_(наука)) (дата звернення 20.12.2024).
20. В. В. Ступницький, Є. В. Срібна, Н. І. Ступницька. Технополіс як точка росту науково-технічного прогресу в умовах новітньої світової економіки. *Інвестиції: практика та досвід*. № 17-18. 2020. С. 44–48 URL: DOI: 10.32702/2306 6814.2020.17—18.44 (дата звернення 20.12.2024).

21. Малайван В.В. Господарсько-правове забезпечення діяльності суб'єктів інноваційної інфраструктури : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, Київ. 2018. С. 241.
22. Митник А. К. Поняття наукового парку як суб'єкту правовідносин інтелектуальної власності. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 55–59.
23. Інноваційне право : науково-практичний посібник / за заг. ред. С. В. Глібка, О. В. Розгон, А. В. Стріжкової. Харків : НДІ ПЗІР НАПрН України, 2020. 244 с.
24. Стріжкова А.В. Пропозиції господарсько-правового забезпечення стимулювання розвитку бізнес-інкубаторів. *Правова наука та інноваційна діяльність в умовах євроінтеграційних процесів : збірник матеріалів круглого столу* (м. Харків, 8 черв. 2018 р.). Харків : Право. 2018. 166 с.
25. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI. *Голос України*. 2012. 04. № 70.
26. Про затвердження Порядку реєстрації організацій, діяльність яких спрямована на задоволення потреб суб'єктів малого та середнього підприємництва : постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2009 №510. *Урядовий кур'єр*, 2009, 06, 17.06.2009 N 106.
27. Інноваційний бізнес-інкубатор. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Інноваційний_бізнес-інкубатор#cite_note-1](https://uk.wikipedia.org/wiki/Інноваційний_бізнес-інкубатор#cite_note-1) (дата звернення 20.12.2024).

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

DIRECTIONS TO IMPROVE LEGAL REGULATION OF REORGANIZATION OF ECONOMIC ORGANIZATIONS

Щербакова Н.В., д.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри цивільного права і процесу
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Захарченко А.М., д.ю.н., професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад
Донецький державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена питанням удосконалення правового регулювання реорганізації господарських організацій в Україні.

Зокрема, констатовано, що на сьогодні національним законодавством питання реорганізації господарських організацій частково врегульовано стосовно акціонерних товариств, товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, тоді як щодо решти господарських організацій ці питання або не врегульовано взагалі, або врегульовано фрагментарно.

Здійснено класифікацію нормативно-правових актів, що становлять правову основу реорганізації господарських організацій, а саме, виокремлено: (1) кодифікаційні акти та закони, які містять загальні положення про реорганізацію господарських організацій та її форми; (2) спеціальні закони; (3) підзаконні нормативно-правові акти. Водночас підзаконні нормативно-правові акти запропоновано класифікувати за сферою дії; за суб'єктом видання; за зовнішньою формою акту.

Встановлено, що правове регулювання відносин з реорганізації юридичних осіб в зарубіжних країнах забезпечується нормами: (1) виключно кодифікованих актів (цивільного та господарського/комерційного /економічного) (наприклад, Естонія, Польща); (2) цивільного кодифікованого акту та спеціальних законів (наприклад, Литва); (3) кодифікованих актів та спеціальних законів (наприклад, Молдова, Казахстан, Латвія); (4) спеціального закону про реорганізацію (наприклад, Німеччина, Швейцарія, Чехія).

Для удосконалення правового регулювання реорганізації господарських організацій в Україні запропоновано застосування інституціонального підходу – розроблення та прийняття Закону України «Про реорганізацію господарських організацій», який за структурою охоплюватиме такі розділи: (1) *загальні положення*, які застосовуватимуться щодо всіх господарських організацій (сфера дії, визначення термінів, процедура, складні реорганізаційні форми, вимоги щодо формування статутного капіталу та обрання органів управління, питання відповідальності членів ради директорів (наглядової ради), одноосібного виконавчого органу, членів колегіального виконавчого органу, керівника та інших осіб; оспорування процедури реорганізації); (2) *злиття та приєднання*, що включатиме питання регламентації договору про злиття/приєднання, ухвалення рішення про реорганізацію; особливості злиття/приєднання за участю товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, акціонерних товариств; (3) *поділ та виділ*, що міститиме умови договору про поділ/виділ та особливості поділу/виділу за участю товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, акціонерних товариств; (4) *перетворення* – регламентуватиме питання перетворення господарських організацій та особливості перетворення акціонерних товариств; (5) *прикінцеві положення*.

Ключові слова: удосконалення правового регулювання, реорганізація, суб'єкти господарювання, господарські організації, спеціальні правові норми, інституціональний підхід, законодавство.

The article focuses on the issues of improving the legal regulation of reorganization of economic organizations in Ukraine.

In particular, the author states that currently national legislation partially regulates the issues of reorganization of economic organizations in relation to joint stock companies, limited liability companies and additional liability companies, while in relation to other economic organizations these issues are either not regulated at all or are regulated in a fragmentary manner.

The authors classify the regulatory legal acts which constitute the legal basis for reorganization of economic organizations, namely: (1) codification acts and laws containing general provisions on reorganization of economic organizations and its forms; (2) special laws; (3) by-laws. At the same time, it is proposed to classify by-laws and regulations by their scope; by the subject of edition; and by the external form of the act.

It is established that the legal regulation of relations related to reorganization of legal entities in foreign countries is provided by the following provisions: (1) exclusively codified acts (civil and economic/commercial/economic) (e.g., Estonia, Poland); (2) civil codified act and special laws (e.g., Lithuania); (3) codified acts and special laws (e.g., Moldova, Kazakhstan, Latvia); (4) special law on reorganization (e.g., Germany, Switzerland, Czech Republic).

In order to improve the legal regulation of reorganization of economic organizations in Ukraine, it is proposed to apply an institutional approach - to develop and adopt the Law of Ukraine "On Reorganization of Economic Organizations", which will include the following sections: (1) *general provisions* that will apply to all economic organizations (scope, definition of terms, procedure, complex reorganization forms, requirements for the formation of authorized capital and election of management bodies, liability of members of the board of directors (supervisory board), sole executive body, members of the collegial executive body, the head and other persons; challenging the reorganization procedure); (2) *merger and accession*, which will include issues related to the regulation of merger/accession agreements, decision-making on reorganization; peculiarities of mergers/accessions involving limited liability companies, additional liability companies, and joint stock companies; (3) *division and spin-off*, which will contain the terms of the division/spin-off agreement and the specifics of division/spin-off involving limited liability companies, additional liability companies, and joint stock companies; (4) *transformation*, which will regulate the transformation of economic organizations and the specifics of the transformation of joint stock companies; (5) *final provisions*.

Key words: improvement of legal regulation, reorganization, business entities, economic organizations, special legal provisions, institutional approach, legislation.

Постановка проблеми. В умовах війни і очікуваної поствоєнної відбудови, що передбачає розвиток підприємництва і залучення іноземних інвестицій, роль держави в регулюванні економічних відносин об'єктивно потребує посилення. Створення стійких, конкурентоздатних та фінансово незалежних господарських організацій, які ефективно

здійснюють господарську діяльність, є необхідною умовою розвитку національних ринків та підвищення їх інвестиційної привабливості. Одним із ефективних заходів, який забезпечує оптимізацію системи функціонування та управління діяльністю суб'єктів господарювання є своєчасне та належне проведення реорганізації в різних її формах.

Запровадження реорганізаційних процедур суб'єктами господарювання у низці випадків сприяє зміцненню їх позицій на відповідному ринку, поглибленню та розширенню спеціалізації виробництва або його диверсифікації, зниженню виробничих витрат. Ефективність здійснення таких процесів значною мірою залежить від належного правового регулювання відносин, що складаються у цій сфері. Однак на сьогодні законодавством питання реорганізації господарських організацій лише частково врегульовано для деяких видів господарських організацій, зокрема, акціонерних товариств, товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю (далі відповідно – АТ, ТОВ та ТДВ), тоді як для решти господарських організацій ці питання або не врегульовано взагалі, або врегульовано фрагментарно. Водночас у юридичній науці зазначені питання також не одержали достатнього опрацювання.

Наведене вище вказує на актуальність теми цієї статті.

Метою статті є обґрунтування напрямів удосконалення правового регулювання реорганізації господарських організацій.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі під правовим регулюванням розуміють здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорону і розвиток [1, с. 53]; результативний, здійснюваний за допомогою юридичних засобів нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до суспільних потреб [2, с. 4]; здійснюваний всією системою юридичних засобів державно-владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку [3, с. 31]. При цьому необхідно відзначити, що правове регулювання є ефективним лише тоді, якщо ним охоплюються реальні суспільні відносини, які дійсно потребують регулятивного втручання у відповідний спосіб, мірі та формі.

На сучасному етапі неабиякий вплив на розвиток національного законодавства про реорганізацію господарських організацій мають такі обставини:

1) підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.) [4], яка передбачає необхідність приведення регулювання діяльності корпорацій, зокрема процесів реорганізації господарських організацій у відповідність до європейських стандартів та поступове зближення національного законодавства з правилами і рекомендаціями ЄС;

2) підготовка та розгляд проекту Закону України про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період (06.09.2021 р.) [5], який передбачає визнання Господарського кодексу України (далі – ГК України) [6] таким, що втратив чинність;

3) прийняття нової редакції Закону України «Про акціонерні товариства» (від 27.07.2022 р.) [7], яким передбачено достатньо деталізоване та оновлене регулювання питань реорганізації та її форм щодо цього виду господарських товариств (порядок, етапи, умови для кожної із форм реорганізації; права акціонерів та кредиторів; можливість оспорювання процедури реорганізації (строки)).

Отже, враховуючи головну мету правового регулювання – впорядкування, закріплення, охорону та розвиток відповідних суспільних відносин, а також окреслені нагальні обставини, які впливають на подальший розвиток та можливі шляхи удосконалення законодавства про реорганізацію господарських організацій, представляється доцільним умовне виокремлення трьох груп нормативно-правових актів з питань реорганізації господарських організацій.

Перша група включає кодифікаційні акти та закони, які містять загальні положення про реорганізацію господар-

ських організацій та її форми. До їх числа, перш за все, слід віднести ГК України (ч. 2, ч. 3, 5 ст. 40, ч. 2 ст. 45, ч. 2 ст. 53, ч. 1, 2 ст. 56, ч. 2–4 ст. 57, ч. 4 ст. 63, ч. 7 ст. 74, ч. 2 ст. 76, ч. 1 ст. 102, ч. 1 ст. 109, ч. 3, 4 ст. 124, ч. 3 ст. 212, ч. 4, 5 ст. 214, ч. 1 ст. 251, ч. 3 ст. 284, ч. 5 ст. 336); Цивільний кодекс України (ч. 4 ст. 81, ч. 1–5 ст. 104, ст. 105, ст. ст. 106–109, п. 4 ч. 1 ст. 129) [8], а також Податковий кодекс України [9] (пп. 16.1.10 п. 16.1 ст. 16; пп. 49.18.8 п. 49.18 ст. 49; пп. 78.1.7 п. 78.1 ст. 78; ст. 98; пп. 140.4.5 п. 140.4 ст. 140; абз. 2 п. 183.15, п. 183.17 ст. 183; п. 184.7 ст. 184; пп. 196.1.7 п. 196.1 ст. 196; абз. 4 п. 198.7 ст. 198; п. 200¹.3 ст. 200¹; пп. в) ч. 1 п. 209.12 ст. 209; абз. 5 пп. 291.4.3 п. 291.4 ст. 291; п. 294.5 ст. 294; пп. 295.9.3 п. 295.9 ст. 295; пп. 298.1.3 п. 298.1 ст. 298; пп. 2 п. 299.6 ст. 299; п. 43 підрозд. 4 розд. XX); закони України «Про господарські товариства» [10] (ч. 2 ст. 4, ч. 1 ст. 19, ч. 2 ст. 83), «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [11] (ч. 4–8 ст. 4; абз. 8 п. 20, п. 24 ч. 2 ст. 9; абз. 5 ч. 2, абз. 9 ч. 6 ст. 13; п. 7, абз. 2 п. 9, абз. 1 п. 12 ч. 1 ст. 15; абз. 1 ч. 1, п. 11 ч. 1, ч. 9, абз. 3 ч. 10, ч. 12, п. 3, 4 ч. 14 ст. 17; абз. 8 п. 2 ч. 1 ст. 25, абз. 4, 8 п. 11 ч. 1 ст. 28).

Друга група охоплює спеціальні закони, норми яких регулюють відносини з реорганізації щодо різних організаційно-правових форм та в окремих сферах діяльності; вони відображають особливості проведення реорганізації шляхом злиття, приєднання, поділу, виділу та перетворення суб'єктів, які наділені спеціальною правосуб'єктністю, та здійснюють виключно господарську діяльність. До них належать закони України «Про АТ» (ч. 3 ст. 3; п. 3 ч. 1 ст. 24; п. 23–25 ч. 2 ст. 71; п. 1) ч. 1 ст. 102; ч. 1 ст. 114; ст. ст. 115–134), «Про ТОВ та ТДВ» [12] (ч. 3, 4 ст. 11; п. 13 ч. 2 ст. 30; п. 3 ч. 2 ст. 36; ч. 1, ч. 3 ст. 48; ст. ст. 49–55), «Про банки та банківську діяльність» [13] (ч. 1 ст. 1; абз. 58 ст. 2; ч. 1 ст. 3; ч. 2 ст. 6; п. 19 ч. 7 ст. 7; п. 7 ч. 2 ст. 16; глава 5 (ст. ст. 26–29); п. 20 ч. 7 ст. 39); «Про спрощення процедур реорганізації та капіталізації банків» [14] (ст. 1; ч. 3 ст. 2; ч. 1 ст. 4); «Про страхування» [15] (розділ VIII «Реорганізація страховика» (ст. 51–52)), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [16] (ч. 2 ст. 4; абз. 4 ч. 2 ст. 23; ст. ст. 31–33); «Про кооперацію» [17] (абз. 14 ч. 2 ст. 8; абз. 14 ч. 2, ч. 11 ст. 15; ст. 28; абз. 16 ч. 2 ст. 33); «Про сільськогосподарську кооперацію» [18] (ч. 1, 9 ст. 6; п. 16 ч. 2 ст. 8; п. 15 ч. 2, ч. 14 ст. 16; п. 1 ч. 1, ч. 3 ст. 33); «Про фермерське господарство» [19] (п. 1 ч. 1 ст. 35; п. а ч. 1 ст. 36); «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [20] (ст. 49) та інші.

Третя група включає підзаконні нормативно-правові акти, які прийнято різними органами для більш детального регулювання відносин із реорганізації. Ці підзаконні нормативно-правові акти можна класифікувати за різними критеріями, зокрема:

- за видами економічної діяльності, на які поширюються ці акти:

(а) для всіх сфер економічної діяльності: Порядок здійснення емісії та реєстрації випуску акцій акціонерних товариств, які створюються шляхом злиття, поділу, виділу чи перетворення або до яких здійснюється приєднання (затв. Рішенням НКЦПФР України від 09.04.2013 р. № 520 [21]);

(б) для окремих видів діяльності: Положення про особливості реорганізації банку за рішенням його власників (затв. Постановою Правління НБУ від 27.06.2008 р. № 189 [22]); Положення про добровільний вихід з ринку страховика та передачу страховиком страхового портфеля (затв. Постановою Правління НБУ від 25.12.2023 р. № 184 [23]);

- за суб'єктом видання (нормативно-правові акти НКЦПФР та НБУ);

- за зовнішньою формою акту (рішення та постанови);
- за сферою дії (загальнодержавні та локальні акти).

Зокрема, на локальному рівні наявні корпоративні акти, які затверджуються вищим органом управління конкретної господарської організації. Відносини із реорганізації частково регулюються самими суб'єктами господарювання шляхом розробки умов злиття/приєднання або умов поділу/виділу, умов перетворення та укладання відповідних договорів в залежності від форми реорганізації, які належать до індивідуально-правових актів.

Наведена класифікація свідчить про помітний прогрес, який відбувся за останні тридцять років в правовому регулюванні різних форм реорганізації господарських організацій. В той же час представлена класифікація показує, що багато аспектів реорганізації регламентовано на відомчому рівні, що привело до відсутності єдності, невиправданого дублювання, неузгодженості норм, які регулюють відносини в цій сфері. Регулювання нерідко носить фрагментарний, розрізнений характер. Багато норм, які покликані визначити модель поведінки окремих суб'єктів на певних етапах реорганізації, є відсильними.

Поряд із цим у юридичній доктрині вже давно точиться дискусія з приводу подальшого законодавчого регулювання реорганізації господарських організацій, зокрема, щодо доцільності уніфікації правових норм про реорганізацію господарських організацій в єдиному нормативно-правовому акті.

Так, О. М. Вінник вказує на те, що реорганізація, зокрема процедура її проведення, повинна регулюватися виключно на рівні закону, а не підзаконним нормативно-правовим актом НКЦПФР [24, с. 167]. Такий висновок впливає також із вимог ст. 92 Конституції України [25], оскільки реорганізація господарських організацій безпосередньо пов'язана із відносинами власності.

О. М. Скоропис зазначає, що таким законодавчим актом може бути Закон «Про реорганізацію та ліквідацію господарських товариств», ознаками якого мають стати забезпечення захисту прав акціонерів, кредиторів та третіх осіб, спрямованість на зменшення низки можливих перепон, що виникають перед господарськими товариствами під час проведення реорганізації, а також лібералізація самих процедур, пов'язаних з реорганізацією та ліквідацією господарських товариств [26, с. 8]. Зі свого боку Л. В. Мелех та К. І. Круць вказують на необхідність чіткої консолідації законодавства щодо цих питань та забезпечення комплексного законодавчого регулювання порядку припинення юридичних осіб [27, с. 104].

Крім того, висловлюються думки щодо доцільності прийняття окремо законів України «Про злиття» та «Про поглинання». Зокрема, В. О. Швець обґрунтовує необхідність належної регламентації легального рейдерства та заборони нелегального рейдерства, а також вважає виправданим розроблення спеціального кодифікованого акту – Кодексу про злиття та поглинання [28, с. 231].

Водночас в науковій літературі висловлюються і кардинально протилежні точки зору щодо цього питання. Так, на думку В. М. Савецьук, пріоритетним напрямком удосконалення правового забезпечення процесів злиття та приєднання юридичних осіб є розвиток дворівневої системи законодавства, котра повинна складатись із ЦК України та спеціального законодавства, яке визначає правовий статус юридичних осіб різних організаційно-правових форм [29, с. 32–33]. Натомість О. М. Стратюк вважає, що прийняття спеціального нормативно-правового акту про припинення підприємницьких юридичних осіб не має бути самоціллю законодавця, оскільки загромождає законодавчий масив спеціальними законами, які б регулювали окремі процедури, що відбуваються під час управління юридичними особами, спричинить більше колізій у застосуванні законодавства та не сприятиме уніфікації правових норм в контексті регулювання функціонування підприємницьких юридичних осіб в цілому [30, с. 68].

Вернер Мерль в своїй праці, присвяченій правовому регулюванню процесів реорганізації юридичних осіб в країнах Європи, відзначає два можливих способи правового регулювання: 1) діючий на підставі спеціальних правових норм, які регулюють реорганізацію окремих видів юридичних осіб; 2) унітарний або інституціональний, який характеризується наявністю єдиного нормативного акту про реорганізацію всіх юридичних осіб [31, с. 75]. В першому випадку законодавцем береться до уваги тип юридичної особи, в другому – інституціональна процедура.

В законодавстві зарубіжних країн застосовуються різні підходи, наприклад, інституціональний – у Швейцарії регулювання відповідних питань забезпечується спеціальним Законом «Про злиття, поділ, перетворення і передачу майна» (*Bundesgesetz Fusion, Spaltung, Umwandlung und Fusionsgesetz, FusG* від 3 жовтня 2003 р.). Швейцарський Закон, крім загальних положень, містить спеціальні положення про злиття: а) установ; б) пенсійних фондів; в) юридичних осіб публічного права [29, с. 74]. На цей час в Німеччині теж переважає інституційний підхід та діє єдиний Закон про реорганізацію, прийнятий у 1994 році [32, с. 64].

В Чехії відносини реорганізації регулюються Цивільним кодексом (*Civil Code of the Czech Republic (Act No. 89/2012) [33]*) і Законом «Про реорганізацію торгових товариств і кооперативів» (*the Act on Transformations of Companies and Cooperatives (Act No. 125/2008 Coll) [34]*). У Цивільному кодексі містяться загальні положення, що регулюють реорганізацію і ліквідацію юридичних осіб, а також положення, що визначають особливості реорганізації окремих організаційно-правових форм юридичних осіб: корпорацій (асоціацій), фондів та установ (Sections 173–209). Законом регулюється порядок реорганізації комерційних юридичних осіб [35, с. 90].

У Польщі правові засади реорганізації і трансформації торговельних товариств визначено Розділом IV Кодексу торговельних товариств Польщі [36, с. 145].

В законодавстві держав Балтії (Естонія, Латвія, Литва) застосовується також поєднаний спосіб правового регулювання реорганізації¹: діють загальні правові норми (закріплені у цивільних кодексах) та спеціальні норми, закріплені у законах стосовно окремих юридичних осіб. Зокрема, відповідно до ст. 47 Цивільного кодексу Естонії [37] злиття, поділ, перетворення допускаються тільки в порядку встановленому Законом. Такий порядок встановлюється Комерційним кодексом Естонії [38], в якому передбачається, що форми злиття, приєднання та перетворення можуть бути застосовані щодо таких організаційно-правових форм, як повне товариство (ч. 3 ст. 103), командитне товариство (ч. 3 ст. 106), ТОВ та ТДВ (ч. 1 ст. 217); АТ (ч. 1 ст. 380). Також у Комерційному кодексі цим відносинам присвячено окрему частину 9 «Злиття, поділ, перетворення», яка складається із окремих глав, що детально регламентують процеси злиття (глава 31 «Злиття» (ст. ст. 391–433⁹)), поділу (глава 32 «Поділ» (ст. ст. 434–477)) та перетворення (глава 33 «Перетворення» (ст. ст. 478–504)), з окремим акцентуванням уваги на різних видах організаційно-правових форм, залучених в ці процеси.

Відповідно до ст. 2.95 Цивільного кодексу Литви [39] встановлюється, що юридичні особи припиняють свою діяльність шляхом ліквідації чи реорганізації; реорганізація припиняє юридичну особу без процедури ліквідації. Юридичні особи можуть бути реорганізовані шляхом злиття та поділу (ч. 1 ст. 297). Злиття розрізняють двох видів, а саме: об'єднання – злиття двох чи більше юридич-

¹ Слід відзначити, що серед держав Балтії термін «реорганізація» вживається тільки в законодавстві Латвії. В законодавстві Естонії та Литви зазначаються форми реорганізації – злиття, поділ та перетворення без застосування самого терміну «реорганізація».

них осіб в нову створену юридичну особу, яка стає правонаступником всіх прав та обов'язків реорганізованої юридичної особи (ч. 4 ст. 297) та приєднання – це злиття однієї або більше юридичних осіб з іншою юридичною особою, яка стає правонаступником всіх прав та обов'язків реорганізованої юридичної особи (ч. 3 ст. 297). Серед можливих форм розукрупнення бізнесу виокремлюють виділ та поділ (має інкорпоративуватися на дві чи більше юридичні особи, які стають правонаступниками відповідної частини прав та обов'язків реорганізованої юридичної особи – ч. 5, 7 ст. 297). Крім того, передбачається заборона щодо реорганізації юридичних осіб різних організаційно-правових форм, а саме встановлюється, що тільки юридичні особи однієї і тієї самої форми можуть брати участь в реорганізаційній процедурі за винятком поправок, передбачених законами, що регулюють індивідуальні правові форми юридичних осіб (ч. 1 ст. 298). Отже, спеціальні умови реорганізації та їх оцінка, детальна регламентація порядку захисту прав кредиторів юридичних осіб під час реорганізації, визнання реорганізації недійсною, а також окремі питання щодо проведення спрощеної реорганізації юридичних осіб (ст. ст. 2.99–2.103) регламентуються кодифікованим актом – Цивільним кодексом Литви. Водночас спеціальними законами передбачено особливості проведення реорганізації окремих організаційно-правових форм. Зокрема, такими є закони «Про АТ» [40] (від 13.07.2000 р. № VIII-1835) (глава 7 «Реорганізація товариства» (ст. ст. 63–74)); «Про невеликі товариства» [41] (від 29.06.2012 р. № XI – 2159) (ст. ст. 27–29).

В Латвії загальні норми щодо процедури реорганізації комерційних товариств закріплено не Цивільним Законом [42] (як, зазвичай, це притаманно державам, в яких існують одночасно і Цивільний, і Комерційний/Підприємницький кодекси/закони), а Комерційним Законом Латвії [43] – частина С «Реорганізація комерційних товариств», яка складається з трьох розділів: «Загальні положення реорганізації комерційних товариств» (ст. ст. 334–337 – розділ XV), «Порядок реорганізації» (ст. ст. ст. 338–353 – розділ XVI) та «Особливі правила окремих видів реорганізації» (ст. ст. 354–387 – розділ XVII). Спеціальними ж законами передбачаються особливі правила проведення реорганізації для окремих організаційно-правових форм. Наприклад, Закон Латвії «Про кооперативні товариства» [44] (від 12.04.2018 р.) містить цілий розділ VIII «Реорганізація», присвячений питанням форм реорганізації (ст. ст. 86, 87), різновидам кожної з форм реорганізації (ст. ст. 87–89), договору про реорганізацію та його умовам (ст. 90), проспекту реорганізації, перевірці ревізором та його звіту (ст. ст. 91–93), порядку прийняття рішення про реорганізацію (ст. ст. 95, 96), окремим питанням захисту прав кредиторів (ст. 97), а також регламентуванню положень щодо оскарження рішення про реорганізацію (ст. 98), відповідальності товариств та членів правління й ради товариств, які задіяні в процесі реорганізації (ст. ст. 103, 104); порядку заснування шляхом злиття товариств (ст. 106), порядку заснування шляхом поділу товариства (ст. 107), порядку заснування шляхом перетворення товариства (ст. 108).

В законодавстві Казахстану та законодавстві Молдови врегулювання відносин з реорганізації юридичних осіб, навпаки, здійснюється за таким принципом: загальні положення передбачено Цивільним кодексом (тоді як Підприємницький кодекс містить відсилання до спеціального законодавства), а спеціальними законами врегульовано особливості щодо форм реорганізації (злиття, приєднання, поділ, виділ, перетворення) з акцентуванням уваги на різні організаційно-правові форми.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 53 Підприємницького кодексу Казахстану [45] реорганізація юридичної особи, яка є суб'єктом підприємницької діяльності, здійснюється відповідно до Цивільного кодексу Республіки Казахстан [46] з урахуванням особливостей, встановлених Під-

приємницьким кодексом та законами. В свою чергу ЦК Казахстану врегульовує відносини з реорганізації юридичних осіб, передбачаючи її форми (злиття, приєднання, поділ, виділ, перетворення) (ст. 45); особливості правонаступництва під час реорганізації з врахуванням її форм (ст. 46); вимоги щодо передаточного акту та розподільного балансу (ст. 47); гарантії прав кредиторів юридичної особи (ст. 48). Питання реорганізації конкретних видів організаційно-правових форм врегульовано відповідними нормами спеціальних законів, як то, наприклад, закони Казахстану «Про АТ» [47], «Про ТОВ та ТДВ» [48], «Про виробничий кооператив» [49].

В законодавстві Молдови регламентування процедури реорганізації юридичних осіб в достатній мірі забезпечено загальними нормами Цивільного кодексу Республіки Молдова [50] – § 3 «Реорганізація та ліквідація юридичної особи», в якому зазначається, що реорганізація юридичної особи здійснюється шляхом об'єднання (злиття та приєднання), шляхом дроблення (поділ та виділ), а також шляхом перетворення (ч. 1 ст. 204). Крім того, передбачені положення щодо процедури кожної форми реорганізації (ст. ст. 208, 214, 222); правонаступництва (ст. 205); передавального акту та розподільного балансу (ст. 206); проєкту договору про об'єднання (ст. 209)/дроблення (ст. 215) та рішення про об'єднання (ст. 210); гарантії прав кредиторів (ст. 207); недійсності об'єднання чи дроблення (ст. 220), а також питання відповідальності виконавчого та наглядового органу (ст. 221). Поряд із цим прийняті спеціальні закони Республіки Молдова детально регламентують здійснення процедури реорганізації в різних організаційно-правових формах. Зокрема, це стосується законів «Про підприємництво та підприємства» [51] (ст. 32 «Реорганізація підприємства», ст. 33 «Гарантії прав кредиторів під час реорганізації»); «Про АТ» [52] (гл. 19 «Реорганізація АТ» (ст. ст. 93–97)); «Про підприємницькі кооперативи» [53] (гл. XIV «Реорганізація та ліквідація»); «Про виробничі кооперативи» [54] (гл. IX «Реорганізація та ліквідація кооперативу»).

Отже, враховуючи проаналізовані вище положення, в законодавстві зарубіжних країн можна виокремити, принаймні, чотири підходи щодо врегулювання відносин з реорганізації юридичних осіб. А саме, таке регулювання забезпечується нормами:

1) виключно кодифікованих актів (Цивільним кодексом передбачено загальні положення про реорганізацію юридичних осіб та/або Комерційним/Підприємницьким кодексом/Кодексом Торговельних товариств – спеціальні положення процедури реорганізації юридичних осіб та окремих її форм) (наприклад, Естонія, Польща);

2) цивільного кодифікованого акту (Цивільним кодексом передбачено загальні положення про реорганізацію юридичних осіб) та спеціальних законів, які закріплюють окремі положення щодо процедури реорганізації в залежності від її форм та організаційно-правової форми юридичної особи (наприклад, Литва);

3) кодифікованих актів (Цивільним кодексом та Господарським/Підприємницьким кодексом/Комерційним Законом передбачено загальні положення) та спеціальних законів, якими запроваджується детальне регулювання порядку проведення реорганізації, її форм для конкретних організаційно-правових форм (наприклад, Молдова, Казахстан, Латвія);

4) спеціального закону про реорганізацію, яким регламентовано виключно процедуру реорганізації, окремі особливості в залежності від форми реорганізації та виду організаційно-правової форми юридичної особи (наприклад, Німеччина, Швейцарія, Чехія).

Втім, переважає все ж таки підхід до регулювання реорганізаційних відносин за таким принципом: загальні положення про реорганізацію – в кодифікованих актах (Цивільний кодекс та/чи Господарський кодекс/Підприєм-

ницький кодекс) та спеціальні положення (форми реорганізації, особливості правонаступництва, процедура реорганізації із конкретизацією етапів, механізм захисту прав кредиторів, учасників (акціонерів), оспорювання реорганізації, тощо) – в спеціальних законах, які регламентують правовий статус окремих організаційно-правових форм (АТ, ТОВ та ТДВ, виробничих кооперативів, сільськогосподарських товариств, тощо).

З метою гармонізації та уніфікації законодавства України з європейськими стандартами та правилами, приведення у відповідність до законодавства ЄС національного законодавства в частині реорганізації та ліквідації товариств Міністерством юстиції України відстоюється та пропонується розробка проекту та прийняття Закону України «Про реорганізацію та ліквідацію юридичних осіб» [55, с. 80–81].

З огляду на це, а також беручи до уваги низку особливостей реорганізації юридичних осіб, які здійснюють господарську діяльність (є господарськими організаціями), вбачається, що із розвитком різновидів організаційно-правових форм, корпоративних та реорганізаційних відносин, перспективне законодавство може бути сформовано на основі обрання інституціонального підходу – прийняття спеціального закону про реорганізацію господарських організацій. Розроблення такого закону дасть змогу систематизувати норми чинного законодавства України з питань проведення реорганізації господарських організацій в залежності від форм реорганізації та видів організаційно-правових форм, виключити протиріччя, сприятиме формуванню одноманітної практики з цих питань.

На основі проведеного дослідження можна зробити такі узагальнюючі **висновки**:

Правове регулювання відносин з реорганізації юридичних осіб в зарубіжних країнах забезпечується нормами: (1) виключно кодифікованих актів (цивільного та господарського/комерційного /економічного); (2) цивільного кодифікованого акту та спеціальних законів (3) кодифікованих актів та спеціальних законів; (4) спеціального закону про реорганізацію.

З метою гармонізації та уніфікації законодавства України із відповідним законодавством ЄС пропонується розроблення та прийняття Закону України «Про реорганізацію господарських організацій», який за структурою може охоплювати такі розділи: (1) *загальні положення*, які застосовуватимуться щодо всіх господарських організацій (сфера дії, визначення термінів, процедура, складні реорганізаційні форми, вимоги щодо формування статутного капіталу та обрання органів управління, питання відповідальності членів ради директорів (наглядової ради), одноосібного виконавчого органу, членів колегіального виконавчого органу, керівника та інших осіб; оспорювання процедури реорганізації); (2) *злиття та приєднання*, що включатиме питання регламентації договору про злиття/приєднання, ухвалення рішення про реорганізацію; особливості злиття/приєднання за участю ТОВ, ТДВ, АТ; (3) *поділ та виділ*, що міститиме умови договору про поділ/виділ та особливості поділу/виділу за участі ТОВ, ТДВ, АТ; (4) *перетворення* – регламентуватиме питання перетворення господарських організацій та особливості перетворення АТ; (5) *прикінцеві положення*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.
2. Околіта С. В. Справедливість та законність як принципи державно-правового регулювання : дис. ...канд. наук : держ. упр : 25.00.02 / Українська Академія держ. управління при Президентові України. К., 2000. 178 с.
3. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2004. 208 с.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратиф. із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
5. Про прийняття за основу проекту Закону України про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період : Постанова Верховної Ради від 12 січня 2023 року № 2870-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2870-20#Text> (дата звернення 02.02.2023).
6. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
7. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 68. Ст. 4066.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.
9. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI 2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст.112.
10. Про господарські товариства : Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. Ст. 682.
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31. Ст. 263.
12. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст.69.
13. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 року № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5. Ст. 30.
14. Про спрощення процедур реорганізації та капіталізації банків : Закон України від 23 березня 2017 року № 1985-VIII *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 21. Ст. 241.
15. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 12-13. Ст. 28.
16. Про колективне сільськогосподарське підприємство : Закон України від 14 лютого 1992 року № 2114-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 272.
17. Про кооперацію : Закон України від 10 липня 2003 року № 1087-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5. Ст. 35.
18. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21 липня 2020 року № 819-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 52. Ст. 497.
19. Про фермерське господарство : Закон України від 19 червня 2003 року № 973-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363.
20. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 грудня 2021 року № 1953-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 3-4. Ст. 10.
21. Порядок здійснення емісії та реєстрації випуску акцій акціонерних товариств, які створюються шляхом злиття, поділу, виділу чи перетворення або до яких здійснюється приєднання від 09.04.2013 р. № 520: Рішення НКЦПФР України. *Офіційний вісник України*. 2013. № 41. Ст. 1493.
22. Положення про особливості реорганізації банку за рішенням його власників від 27.06.2008 р. № 189: Постанова НБУ. *Офіційний вісник України*. 2008. № 70. Ст. 2367.

23. Положення про добровільний вихід з ринку страховика та передачу страховиком страхового портфеля : затв. Постановою Правління Національного банку України від 25.12.2023 р. № 184. *Офіційний вісник України*. 2024. № 11. Ст. 731.
24. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах. Проблеми правового забезпечення. К. : Атіка, 2003. 351 с.
25. Конституція України: Закон України, прийнятий на 5-й сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року. 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
26. Скоропис О. М. Цивільно-правове регулювання ліквідації юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. К., 2010. 210 с.
27. Мелех Л. В., Круць К. І. Проблематика правового регулювання корпоративних правовідносин: перспективи використання законодавчого досвіду Європейського Союзу в правовому полі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 102–108.
28. Швець В. О. Створення законодавства про злиття та поглинання та пропозиції на поглинання в Україні за європейським зразком. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Сер. Юриспруденція. 2014. № 10-1. Том 1. С. 230–232.
29. Саветчук В. М. Правове регулювання злиття та приєднання юридичних осіб за правом України та Європейського Союзу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Навчально-науковий юридичний інститут, Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2018. 207 с.
30. Стратюк О. М. Цивільно-правове регулювання припинення підприємницьких юридичних осіб : дис. на здоб. ступ. філософії права за спеціальністю 081 «Право». Івано-Франківськ : Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. 232 с.
31. Щербакова Н. В. Правове регулювання злиття та приєднання господарських товариств: монографія. Донецьк : Вебер, 2007. 258 с.
32. Beinert D. Corporate Acquisitions and Mergers in Germany. Third Edition. 2000. 238 p.
33. Czech Republic: Law 89/2012, the Civil Code of the Czech Republic. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2012/en/122919> (Last accessed: 11.12.2024).
34. Czech Republic: the Act on Transformations of Companies and Cooperatives (Act No. 125/2008 Coll). URL: <https://www.global-regulation.com/translation/czech-republic/514334/changing-the-law-on-transformation-of-business-companies-and-cooperatives.html> (Last accessed: 11.12.2024).
35. Nacova Tereza, Matous Michal. Expert Analysis Chapters. Chapter 13. Czech Republic. *International Comparative Legal Guides. Mergers & Acquisitions*. 2022. 16th edition. P. 90–97. URL: https://www.wolfftheiss.com/app/uploads/2022/03/MA22_Chapter_13_Czech_Republic.pdf (Last accessed: 02.12.2024).
36. Корпоративне право Польщі та України : монографія. Васильєва В. А., Ковалишин О. Р., Гербет Анджей [та ін.]; за ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 375 с.
37. Цивільний кодекс Естонії від 27.03.2002 р. (з відповідними змінами та доповненнями на 01.02.2023 р.). URL: <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/2001.02.2023.pdf> (дата звернення: 23.11.2024).
38. Комерційний кодекс Естонії від 15.02.1995 р. (з відповідними змінами та доповненнями на 01.07.2022 р.). URL: <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/2001.07.2022.pdf> (дата звернення 23.11.2024).
39. Цивільний кодекс Литви від 18.06.2000 р. (вступив у дію з 01.07.2001 р.) Civil Code of the Republic of Lithuania. URL: https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/TAIS.245495/format/MSO2010_DOCX/ (дата звернення 23.11.2024).
40. Закон Литви «Про акціонерні товариства» від 13.07.2000 р. № VIII-1835. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=7cihrgzbv&documentId=TAIS.111441&category=TAD> (дата звернення 23.11.2024).
41. Закон Литви «Про невеликі товариства» від 29.06.2012 р. № XI-2159. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/94759/111308/F115352982/LTU94759.pdf> (дата звернення 23.11.2024).
42. Цивільний Закон Латвії від 28.01.1937 р. (з відповідними змінами та доповненнями). URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf> (дата звернення 23.11.2024).
43. Комерційний Закон Латвії від 04.05.2000 р. (з відповідними змінами та доповненнями в ред. від 29.12.2020 р.). URL: <https://www.baltikon.lv/taxes/kommercheskij-zakon/> (дата звернення 23.11.2024).
44. Закон Латвії «Про кооперативні товариства» від 12.04.2018 р. (з відповідними та доповненнями в ред. від 30.05.2019 р.). URL: <https://lawyer-khroulev.com/wp-content/uploads/2019/09/Zakon-Latvii-o-kooperativnih-obschestvah.pdf> (дата звернення 23.11.2024).
45. Підприємницький кодекс Казахстану від 29.10.2015 р. № 375-V. (із відповідними змінами та доповненнями в ред. від 28.02.2023 р.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854 (дата звернення 23.11.2024).
46. Цивільний кодекс Казахстану від 27.12.1994 р. (з відповідними змінами та доповнення в ред. від 24.11.2022 р.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061 (дата звернення: 07.12.2024).
47. Закон Казахстану «Про акціонерні товариства» від 13.05.2003 р. № 415-II. (з відповідними змінами та доповненнями в ред. від 24.11.2021 р.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1039594 (дата звернення 23.02.2023).
48. Закон Казахстану «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідністю» від 28.04.1998. № 220-I (з відповідними змінами та доповненнями в ред. від 24.11.2021 р.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009179&pos=5;-106#pos=5;-106 (дата звернення 23.11.2024).
49. Закон Казахстану «Про виробничий кооператив» від 05.10.1995 р. № 2486 (з відповідними змінами та доповненнями в ред. від 24.11.2021 р.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003955 (дата звернення 23.11.2024).
50. Цивільний кодекс Республіки Молдова від 06.06.2002 р. № 1107. (із відповідними змінами та доповненнями в ред. від 26.11.2020 р.). URL: https://lege.md/ru/download_act/grazhdanskiy_kodeks (дата звернення 23.11.2024).
51. Закон Республіка Молдова «Про підприємництво та підприємства» від 03.01.1992 р. (з відповідними змінами та доповненнями) https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=17145&lang=ru (дата звернення 23.11.2024).
52. Закон Республіка Молдова «Про акціонерні товариства» від 02.04.1997 р. № 1134-XIII (з відповідними змінами та доповненнями). URL: http://old.cnpf.md/file/BazaNormativa/acte_legis_normat/Valori_Mobiliare/LEGEA%20SA%20ru.pdf (дата звернення: 23.11.2024).
53. Закон Республіка Молдова «Про підприємницькі кооперативи» від 12.04.2001 р. № 73 (з відповідними змінами та доповненнями). URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=110496&lang=ru (дата звернення: 23.11.2024).
54. Закон Республіка Молдова «Про виробничі кооперативи» від 25.04.1992 р. № 2002. URL: https://lege.md/ru/download_act/o_proizvodstvennyih_kooperativah (дата звернення: 23.11.2024).
55. Право компанії: порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України Acquis Communautaire Європейського Союзу. Київ : Держ. департ. з питань адаптації зак-ва, 2009. 82 с.

**ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ****STATE SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES DURING WAR:
LEGAL ASPECTS AND CURRENT CHALLENGES****Яковенков С.С., аспірант кафедри права***Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»*

Малий та середній бізнес є невід'ємною частиною економіки України, тому його розвиток забезпечується завдяки належній підтримці з боку держави, яка спрямована на створення оптимальних умов для їх функціонування. Сьогодні малий та середній бізнес вимушений розвиватись в умовах воєнного стану, маючи низку обмежень для діяльності. Тому державна підтримка є ключовим фактором їх розвитку, і, відповідно, зростання економіки України. Тож мета статті полягала у проведенні детального аналізу сучасного стану державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Дослідження засноване на аналізі актуальних наукових джерел, а також чинних нормативно-правових актів, які регулюють сучасне здійснення державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. У першій частині статтю проаналізовано сучасний стан малого та середнього бізнесу України та обґрунтовано важливість запровадження державної підтримки його розвитку. Проаналізовано особливості реалізації державної підтримки МСП відповідно до чинних законів, постанов та інших правових положень. Визначено сутність державної підтримки МСП, її мету та напрямки реалізації. Розглянуто основні напрямки державної підтримки малого та середнього бізнесу у сучасних умовах. Встановлено, що наразі впроваджується низка державних програм, спрямованих на підтримку розвитку малого та середнього бізнесу. Проведено аналіз змін у регулюванні діяльності МСП, змін у їх оподаткуванні. Також визначено зміни у правовому регулюванні окремих аспектів державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Визначено, що сучасна державна підтримка сприяла збільшенню кількості малих та середніх підприємств в Україні. Під час війни створені оптимальні умови для їх розвитку та подальшого функціонування. Держава забезпечує вирішення актуальних проблем, пов'язаних з сучасним станом МСП в Україні. Її дії дають можливість зберегти малі та середні підприємства та сприяти розвитку економіки попри війну. Таким чином, сучасний стан державної підтримки малого та середнього бізнесу є доволі позитивним. Частково потребує вдосконалення, враховуючи можливі зміни в умовах функціонування МСП в Україні в подальшому, зміни у потребах підприємств та можливі проблеми, з якими вони можуть зіткнутись.

Ключові слова: малий та середній бізнес, малі та середні підприємства, державна підтримка, воєнний стан, правове регулювання.

Small and medium-sized businesses are an integral part of Ukraine's economy, and their development is ensured by proper support from the state, which is aimed at creating optimal conditions for their functioning. Today, small and medium-sized businesses are forced to develop under martial law and face a number of restrictions on their operations. Therefore, state support is a key factor in their development and, consequently, in the growth of Ukraine's economy. Therefore, the purpose of the article is to conduct a detailed analysis of the current state of state support for small and medium-sized businesses in Ukraine. The study is based on the analysis of relevant scientific sources, as well as current regulations governing the current implementation of state support for small and medium-sized businesses in Ukraine. In the first part of the article, the author analyses the current state of small and medium-sized businesses in Ukraine and substantiates the importance of introducing state support for their development. The author analyses the peculiarities of implementing state support for SMEs in accordance with the current laws, regulations and other legal provisions. The essence of the state support for SMEs, its purpose and directions of implementation are defined. The main directions of state support for small and medium-sized businesses in the current environment are considered. It is established that a number of state programmes are currently being implemented to support the development of small and medium-sized businesses. The article analyses changes in the regulation of SMEs and changes in their taxation. Changes in the legal regulation of certain aspects of state support for small and medium-sized businesses in Ukraine are also identified. It is determined that modern state support has contributed to an increase in the number of small and medium-sized enterprises in Ukraine. During the war, optimal conditions were created for their development and further functioning. The State provides solutions to urgent problems related to the current state of SMEs in Ukraine. Its actions make it possible to preserve small and medium-sized enterprises and promote economic development despite the war. Thus, the current state of state support for small and medium-sized businesses is quite positive. It partly needs to be improved, given possible changes in the conditions for SMEs in Ukraine in the future, changes in the needs of enterprises and possible problems they may face.

Key words: small and medium-sized business, small and medium-sized enterprises, state support, martial law, legal regulation.

Постановка проблеми. Провідним напрямком розвитку економіки України є активний розвиток малого та середнього бізнесу, які складають основу економіки держави. Протягом останніх років, попри повномасштабну війну, роль малих та середніх підприємств (МСП) залишається незмінною, оскільки саме вони займають найбільшу частку в економіці України вже протягом багатьох років. Малі та середні підприємства забезпечують зростання економіки держави, забезпечують суспільство необхідними робочими місцями, долаючи проблему безробіття, формують конкурентне середовище в умовах ринкової економіки, задають темп зростання економіки держави, а також швидко реагують на будь-які зміни та активно впроваджують інновації. Враховуючи економічну та стратегічну важливість малих та середніх підприємств для України існує необхідність надання належної державної підтримки, насамперед – з правової точки зору, що забезпечує їх розвиток навіть у сучасних умовах кризи, що виникла в державі під час повномасштабної війни. Ефективна державна підтримка забезпечує ство-

рення якісних правових умов для функціонування малого та середнього підприємництва, що зрештою забезпечує економічний розвиток держави. Малий та середній бізнес має низку переваг, які підкреслюють важливість надання державної підтримки саме у даному напрямку. Державна підтримка малого та середнього підприємництва декларована вітчизняним законодавством, передбачає надання фінансово-кредитної підтримки, створення сприятливої податкової політики, а також політики структурних перетворень. Важливими з правової точки зору також є організаційні моменти державної підтримки МСП, а саме – спрощення організації, ведення бізнесу та звітування, спрощення дозвільних процедур, нагляду та контролю, гарантування прав суб'єктів малого та середнього підприємництва тощо. Втім, сучасна державна підтримка малого та середнього бізнесу в Україні не є досконалою, оскільки сучасний стан розвитку МСП характеризується низкою проблем, спричинених також недостатньою державною підтримкою з правової точки зору. Тому актуальним є проведення дослідження з метою виявлення сучас-

них аспектів державної підтримки малого та середнього бізнесу, як наявних переваг, так і проблем і загроз, яким необхідно протидіяти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні є важливим об'єктом та предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. У статті Л. Л. Гевлич та І. Г. Гевлич звертається увага на сучасний стан та перспективи державної підтримки вітчизняного малого бізнесу [1]. Також цьому питанню присвячена робота К. В. Павлюк, у якому визначаються основні аспекти державної підтримки малого бізнесу та можливості її вдосконалення [2]. Також це робота М. І. Стегней та І. М. Бошинда, яка містить результати аналізу сучасного стану малого бізнесу у контексті європейського досвіду, національних реалій та регіональних особливостей [3]. До цього питання звертається і О. О. Стещенко, розглядаючи державну підтримку розвитку малого бізнесу у сучасних умовах [4]. До тенденцій та проблем розвитку малого та середнього бізнесу в Україні звертаються М. М. Ремінський та Я. І. Глущенко [5]. Актуальною є стаття Л. М. Карпенко, М. М. Іжа та М. В. Гороховського, у якій досліджено інструменти державної підтримки малого та середнього бізнесу під час воєнного стану в Україні [6]. Водночас, досліджень, присвячених аналізу сучасного стану державної підтримки розвитку МСП в Україні під час війни небагато, що підкреслює важливість даного дослідження.

Мета статті полягає у проведенні детального аналізу сучасного стану державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Основою дослідження є актуальні наукові джерела, вітчизняне законодавства та статистичні дані стосовно сучасного стану розвитку малого та середнього бізнесу в Україні в цілому. Також необхідно долучитись до закордонного досвіду з метою наведення шляхів вдосконалення державної підтримки МСП в Україні.

Виклад основного матеріалу. У наукових колах існують різні тлумачення понять малий та середній бізнес, а також малих та середніх підприємств. Так, на думку Л. Васильєвої, малий бізнес є економічним сегментом, для якого є характерними принципово нові якісні характеристики, насамперед: об'єднання в одній особі власника та підприємця, спрямованість на інновації, спрощені комунікативна та інформаційна системи. Окрім цього, Г. Козаченко надає наступне визначення малого бізнесу, згідно з яким малий бізнес є будь-якою діяльністю малих підприємств та окремих громадян (фізичних осіб-підприємців), яка здійснюється у межах закону та спрямована на отримання підприємцями прибутку. Також, на думку О. Панухник та Н. Голич, малий бізнес є особливою інституціональною формою реалізації підприємництва, що розвивається на основі наявної бізнес-ідеї, яка формується підприємцем у межах встановлених державою рамках нормативних стандартів [7].

Разом з тим, варто зазначити, що малий бізнес є такою формою реалізації підприємництва, яка здійснюється у межах малого підприємництва. Чимало дослідників ототожнюють поняття «малий бізнес» та «мале підприємництво», однак зауважимо, що поняття малого бізнесу є більш широким. На думку В. В. Міца, мале підприємництво – це «типологічна форма підприємництва, заснована на прийнятті інноваційних рішень щодо раціонального використання наявного ресурсного потенціалу, характеризується свободою вибору методів та форм менеджменту та здійснюється з метою максимізації прибутку». Таким чином, малий бізнес є такою формою організації підприємницької діяльності, що здійснюється у межах малого підприємництва малими підприємствами та фізичними особами

(підприємцями) у межах встановлених державою нормативних умов, характеризується прийняттям інноваційних рішень та спрямована на отримання прибутку [8].

Визначень поняття середнього бізнесу у наукових колах небагато. Вважається, що це щось середнє та взаємопроникне між малим та великим бізнесом. Характеризується вищою життєздатністю, аніж малий бізнес, кращим доступом до зовнішнього фокусування, також має переваги «ефекту масштабу». Сучасні середні підприємства характеризуються орієнтацією на споживача та більш гнучким реагуванням на зміни попиту і бізнес-середовища. Представники середнього бізнесу – носії ліберальних цінностей, ідей свободи, вільного та демократичного суспільства, а також нових правил гри для усіх, передаючи свій досвід наступним поколінням [9].

Крім того, у Господарському кодексі України також містяться критерії визначення малих, середніх та великих суб'єктів господарювання в залежності від кількості працівників та річного доходу [10]. Відповідно до цього, окрім малих, середніх та великих підприємств, виділяють також і мікропідприємства, проте у більшості джерел вони розглядаються як складова малого бізнесу разом з малими підприємствами. Відсутність чіткої диференціації стосовно виділення середніх підприємств може викликати деякі труднощі, проте це не має впливати на їх державну підтримку.

Розглядаючи сучасний стан малого та середнього бізнесу в Україні, варто відмітити, що до початку повномасштабної війни малі (у тому числі і мікро) та середні підприємства разом склали 99,7% усіх суб'єктів господарювання в Україні. У 2023 році їх частка дещо збільшилась – до 99,98% від кількості суб'єктів господарювання в Україні. Співвідношення між малими, середніми та великими підприємствами станом на 2021 рік зазначено на Рис. 1.

Відповідно, зазначимо, що наразі малий та середній бізнес є важливою складовою української економіки, оскільки обсяг надходжень до бюджету, а також кількість робочих місць, що надають малі підприємства, є значною. Таким чином, значення малого та середнього бізнесу для української економіки та сьогодні є невід'ємним, що зумовлює необхідність постійного вдосконалення малих підприємств відповідно до вимог сучасного ринкового середовища. Відповідно до цього, обов'язковим є забезпечення ефективної державної підтримки розвитку МСП.

Важливість надання державної підтримки малому та середньому бізнесу України, у тому числі і з правової точки зору, можна аргументувати наступними аспектами

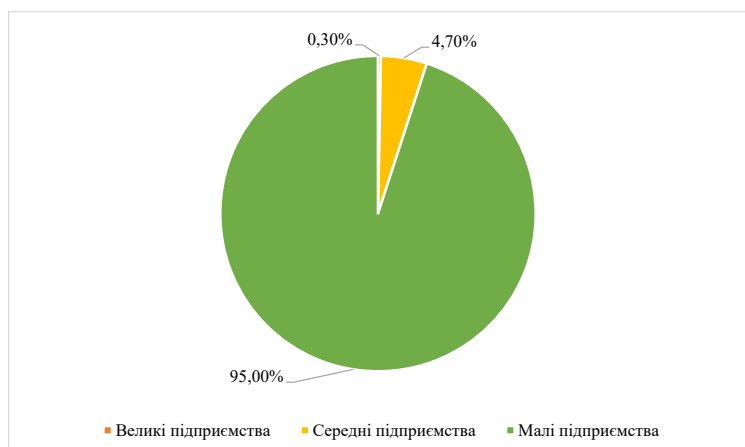

Рис. 1. Частка малих, середніх та великих підприємств у структурі економіки України, 2021 (%)

Створено автором на основі [11]

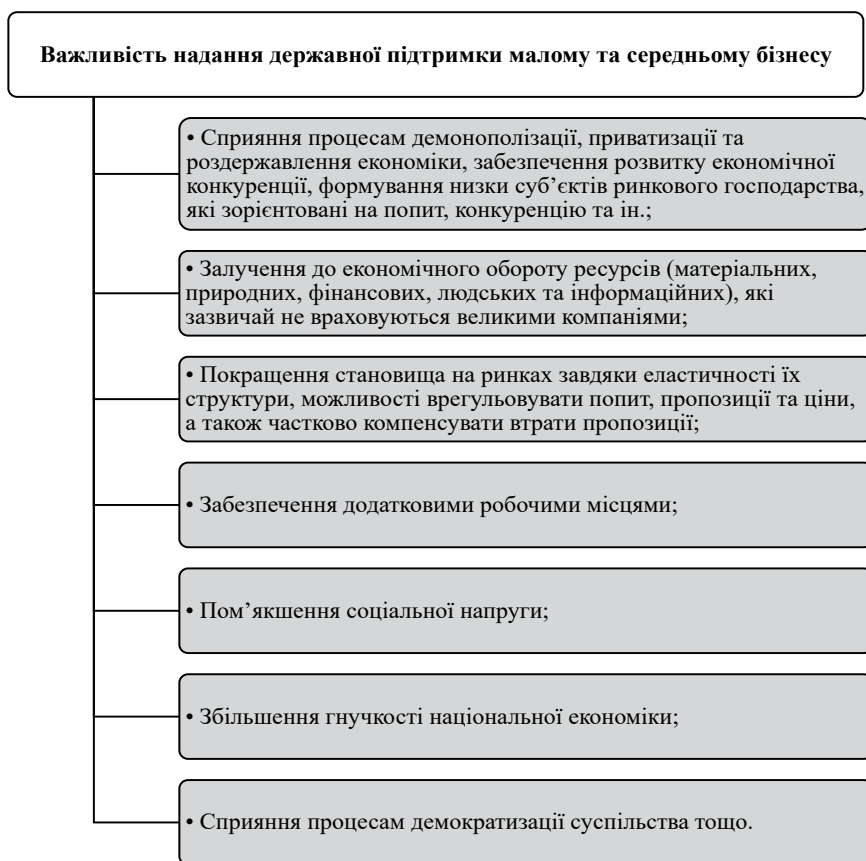

Рис. 2. Важливість надання державної підтримки малому та середньому бізнесу

розвитку малого та середнього бізнесу, які підкреслюють їх вагомість для України [12] (Рис. 2).

Таким чином, малий та середній бізнес відіграє важливе соціально-економічне значення у розвитку держави та суспільства. Саме його вдосконалення можна вважати сучасним вектором розвитку України. Тому дуже важливим є впровадження державної підтримки. Державна підтримка у даному випадку зазвичай розглядається з точки зору фінансової підтримки: держава дійсно надає фінансову допомогу малим та середнім підприємствам, особливо в умовах повномасштабної війни. Проте, фінансову допомогу не можна вважати основним напрямком державної підтримки МСП. Тому у рамках цього дослідження надалі буде розглядатись комплексна держава підтримка малого та середнього бізнесу саме з правової точки зору.

Державна підтримка малого та середнього бізнесу здійснюється у межах змін у законодавстві, реформ, а також низці інших заходів, які передбачають спрощення функціонування МСП, і при цьому врегульовані чинними нормами вітчизняного законодавства. Основним нормативно-правовим актом, який визначає правові та економічні засади державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні, є Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». Відповідно до цього Закону держава підтримка малого та середнього бізнесу передбачає втілення фінансової, інформаційної, консультативної підтримки, наприклад – у сфері інновацій, науки та промислового виробництва [13].

Згідно з ним, мета державної політики у сфері розвитку МСП полягає у наступному [14]:

– Створення належних умов для розвитку малого та середнього бізнесу;

– Забезпечення розвитку МСП для того, щоб сформувати конкурентне середовище та підвищити рівень їх конкурентоспроможності;

– Стимулювання інвестиційного та інноваційної активності МСП;

– Сприяння провадженню МСП діяльності стосовно просування товарів та послуг, які вони виробляють, а також результатів інтелектуальної діяльності, на внутрішні та зовнішні ринки;

– Забезпечення зайнятості населення завдяки підтримці підприємницької діяльності.

Крім того, варто також звернути увагу на основні напрями політики стосовно підтримки розвитку МСП, які відображені у цьому Законі:

– Вдосконалюється та спрощується порядок ведення обліку з метою оподаткування;

– Суб'єктів МСП залучають до виконання науково-технічних та соціально-економічних програм, а також здійснення постачання продукції;

– Впровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності;

– Надання фінансової державної підтримки МСП завдяки впровадженню державних програм кредитування, наданню гарантій для отримання кредитів тощо;

– Забезпечення розвитку інфраструктури підтримки МСП;

– Гарантування прав суб'єктів МСП під час проведення державного нагляду і контролю у сфері їх господарювання;

– Спрощення дозвільних процедур і процедур здійснення державного нагляду, а також інших важливих організаційних питань;

– Організація підготовки, перепідготовки та покращення кваліфікації фахівців для МСП;

– Впровадження таких механізмів сприяння та стимулювання, які забезпечують використання новітніх технологій у діяльності МСП.

Окрім цього, протягом 2020–2022 рр. в Україні запроваджувалась реформа, мета якої полягала у створенні «сприятливих умов для розвитку сильного та конкурентоспроможного сектору малого і середнього підприємництва, враховуючи тимчасово обмежені можливості фінансової підтримки та значні виклики, що постали перед країною». Для цього було затверджено Державну програму стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020–2022 роки. Реформа передбачала здійснення заходів стосовно підтримки малого і середнього бізнесу, які були спрямовані на [15]:

- забезпечення доступу до фінансів;
- забезпечення доступу до ринків;
- створення інфраструктури для розвитку малого та середнього бізнесу.

Державна підтримка малого та середнього бізнесу в Україні за сучасних умов здійснюється за наступними напрямками (Таблиця 1).

Окрім цього, також впроваджуються державні програми підтримки малого та середнього бізнесу та здійснюється ряд інших заходів [17].

– розроблені програми з пільгового кредитування та надання грантів на власну справу. Наприклад, впроваджується бюджетна програма «Мікрокредитування суб'єктів малого підприємництва»;

– формується привабливе інвестиційне середовище для того, щоб залучити внутрішніх і зовнішніх інвесторів: створюються індустриальні парки, забезпечується індивідуальний супровід інвестпроектів через урядовий офіс UkraineInvest;

– проводиться системна дерегуляція. Інструменти регулювання діяльності МСП постійно переглядаються, після чого їх можуть скасовувати, спрощувати чи діджиталізувати.

Особливо важливою є державна підтримка малого та середнього бізнесу в умовах повномасштабної війни. Враховуючи важливість МСП для формування і розвитку української економіки від 24 лютого 2022 року було впроваджено низку ініціатив, які були спрямовані на покращення становища малого та середнього бізнесу. Водночас, не усі ці ініціативи існують зараз, майже через три роки від початку війни, хоча стан малого і середнього бізнесу не можна назвати стабільним. Було впроваджено такі заходи [18]:

– звільнення МСП від оплати ЄСВ, якщо підприємці не отримують дохід;

– звільнення від сплати земельного і екологічного податків на період воєнного стану за умови розташування підприємств у зоні бойових дій;

– можливість отримати гранти від держави на розвиток бізнесу;

– залучення міжнародних програм допомоги МСП в Україні, наприклад – у межах міжнародної програми «EU4Business: конкурентоспроможність та інтернаціоналізація МСП».

Важливість державної підтримки малого та середнього бізнесу в умовах повномасштабної війни зумовлена тим, що саме так забезпечується належне функціонування суб'єктів господарювання, які належать до МСП. Також створюються умови для кращого розвитку економіки України.

Варто підкреслити, що державна підтримка МСП в умовах повномасштабної війни також передбачає внесення змін у регулювання діяльності суб'єктів малого та середнього бізнесу. Зокрема, внесено зміни до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [19]. Відповідно до приписів п. 9-19 розд. VIII «Прикінцеві та перехідні положення» даного Закону зазначається наступне: «тимчасово, з 01.03.2022 р. до припинення або скасування воєнного стану в Україні та протягом 12-ти місяців після припинення або скасування воєнного стану, ФОПи, в т. ч. ті, які обрали спрощену систему оподаткування, особи, які провадять незалежну професійну діяльність, та члени фермерського господарства, якщо вони не належать до осіб, які підлягають страхуванню на інших підставах, мають право не нараховувати, не обчислювати та не сплачувати ЄСВ за себе». Тобто, ФОПи, підприємці, які належать насамперед до малого бізнесу, звільняються від сплати єдиного соціального внеску за себе. Також підприємці звільнені від сплати ЄСВ за тих працівників, які були мобілізовані у період дії воєнного стану в Україні. Про це зазначаються відповідні норми у Податковому кодексі України. ФОПи першої та другої групи були повністю звільнені від сплати ЄСВ, а ФОПи третьої групи – від сплати ЄСВ за мобілізованого працівника [20].

Окрім цього, було внесено зміни до правового регулювання наступних аспектів державної підтримки малого та середнього бізнесу [6]:

– Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва;

– Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам МСП за договорами фінансового лізингу;

– Порядку надання кредитних гарантів на портфельній основі.

Ці зміни було внесено у постанови, які були прийняті до початку повномасштабної війни, що були пов'язані з ре-

Таблиця 1

Напрями (типи) державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні

Тип державної підтримки	Характеристика
Організаційно-маркетингова	Передбачається регламентування діяльності МСП, а також визначення процедур стосовно створення різних структур, які належать МСП
Фінансово-податкова	Передбачає пряме і непряме фінансування малого та середнього бізнесу, використання податкових важелів з метою стимулювання його розвитку: податкові та митні пільги, стимулювання банківського кредитування тощо
Майнова	Активно залучається у даний процес державна та муніципальна власність, зокрема, у впровадження нових технологій, проведення лізингових операцій, використання гарантійних механізмів разом з застосуванням державного майна та ін.
Законодавча	Створення законодавчої основи функціонування малих та середніх підприємств
Інформаційна	Формування належної громадської думки стосовно МСП як важливого сектору економіки держави

Створено автором на основі [16]

лізацією державних програм «Доступні кредити 5–7–9%», «Доступний фінансовий лізинг 5–7–9%» та наданням кредитної підтримки на основі портфельних гарантій.

Звернемо увагу на ефективність сучасної державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Так, у 2017–2021 рр., до початку повномасштабної війни, Україна знизила свої позиції у таких міжнародних рейтингах, як індекс легкості ведення бізнесу, глобальний інноваційний індекс, індекс економічної свободи та індекс інвестиційної привабливості – найбільше – за першим та третім індексами. Під час війни Україна має низку слабких сторін у контексті кожного з індексів, які можуть погіршити її позиції у міжнародних рейтингах [6].

Окрім цього, від початку повномасштабної війни припинили свою роботу (станом на початок вересня 2023 року) 290 910 ФОПів. Водночас, кількість малих та середніх підприємств все-таки зростає. Тобто, заходи, які використовуються у межах державної підтримки МСП, є ефективними, оскільки сприяють зростанню кількості малих та середніх підприємств в Україні. Окрім цього, станом на кінець 2023 року свою роботу відновили 82% малих та середніх підприємств, які призупинили її внаслідок початку війни [21; 22].

Тож можна сказати, що державна підтримка малого та середнього бізнесу в Україні здебільшого є ефективною. Для її вдосконалення державі важливо й надалі впроваджувати нормативно-правові акти, які будуть регулювати розгортання нових програм з підтримки МСП, враховуючи їх сучасний стан та існуючі потреби.

Висновки. Отже, сучасний стан державної підтримки малого та середнього бізнесу є доволі позитивним. Держава впроваджує низку змін, які забезпечують ефективну підтримку МСП, створюючи належні умови для їх функціонування. Усе це здійснюється відповідно до чинних нормативно-правових актів, які були прийняті в умовах воєнного стану та регламентують державну підтримку. Позитивним аспектом є збільшення кількості малих та середніх підприємств, що свідчить про ефективність сучасної державної підтримки.

В подальшому, державна підтримка має бути вдосконалена шляхом впровадження інших нормативно-правових актів, які будуть містити положення стосовно підтримки МСП відповідно до сучасних умов їх функціонування. Зміни мають відбутись у повоєнний період, коли відновлення становища малого та середнього бізнесу також потребуватиме допомоги держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гевлич Л. О., Гевлич І. Г. Державна підтримка вітчизняного малого бізнесу: стан та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2017. № 11. С. 66–71.
2. Павлюк К. В. Державна підтримка розвитку малого підприємництва в Україні та шляхи її вдосконалення. 2017. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/16481/1/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%8E%D0%BA.pdf>
3. Стегней М. І., Бошинда І. М. Сучасний стан малого бізнесу: європейський досвід, національні реалії та регіональні особливості. *Економіка і суспільство*. 2018. № 16. С. 495–499.
4. Стещенко О. О. Державне регулювання розвитку малого бізнесу в сучасних умовах. *Приазовський економічний вісник*. 2018. №3 (8). С. 82–88.
5. Ремінський М. М., Глушенко Я. І. Тенденції і проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/337304472_TENDENCII_I_PROBLEMI_ROZVITKU_MALOGO_TA_SEREDNOGO_BIZNESU_V_UKRAINI
6. Карпенко Л. М., Івжа М. М., Гороховський М. В. Інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні в умовах воєнного стану. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2023. № 33. С. 67–73.
7. Панухник О., Голич Н. Погляд на категорію «малий бізнес» у призмі сучасного бачення та європейських підходів. *Галицький економічний вісник*. 2019. № 3 (58). С. 90–97.
8. Міца В. В. Малий бізнес як суб'єкт економічної системи регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. № 20. Ч. 2. С. 123–126.
9. Середній бізнес в Україні: Terra incognita чи «схований» Mittelstand. 2023. URL: http://www.ier.com.ua/files/Projects/2023/TDF/Medium_Business_Report_30.01.2024_UKR.pdf
10. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
11. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів малого підприємництва». 2020. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/09/Arch_dmp_bl.htm
12. Ситник Н. С., Козак С. І. Роль малого та середнього бізнесу на сучасному етапі розвитку економіки України. *Причорноморські економічні студії*. 2018. № 26-1. С. 83–87.
13. Державна підтримка малого та середнього підприємництва. URL: <https://ngoipr.org.ua/blog/derzhavna-pidtrymka-malogo-ta-serednogo-pidpryemnytstva/>
14. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>
15. Урядовий портал. Підтримка малого і середнього підприємництва. 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/ekonomichne-zrostantnya/pidtrymka-malogo-i-serednogo-pidpryemnytstva>
16. Табінський В. А., Калашник М. В., Калмиков Д. В. Державна підтримка малого бізнесу як чинник соціальної політики держави. *Економіка і суспільство*. 2017. № 10. С. 126–130.
17. Урядовий портал. Державна підтримка бізнесу. 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/derzhavna-pidtrymka-biznesu>
18. Іонан В. Роль підтримки МСП у відновленні післявоєнної економіки країн світу. 2022. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2022/11/22/694090/>
19. Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>
20. Податковий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
21. Пилипів І. Попри війну, в Україні спостерігається зростання підприємництва. 2023. URL: <https://epravda.com.ua/news/2023/09/4/703878/>
22. Укрінформ. Відновили роботу понад 80% малого та середнього бізнесу, які зупинилися через воєнні дії. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3829720-vidnovili-robotu-ponad-80-malogo-ta-serednogo-biznesu-aki-zupinalisa-cerez-voenni-dii.html>

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/38>

ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF ACADEMIC STAFF OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

**Бурак В.Я., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права**

Львівський національний університет імені Івана Франка

**Рим О.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права**

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню правових основ та практичних аспектів професійного розвитку науково-педагогічних працівників в Україні. Розкрито суспільну значущість професійного розвитку освітян, що обумовлює обов'язковість вдосконалення їхніх компетенцій. На основі аналізу Закону України «Про освіту» та Закону України «Про вищу освіту» встановлено законодавчі гарантії підтримки професійного розвитку педагогів, включаючи процедури, види та форми підвищення кваліфікації, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України № 800 від 21.08.2019.

Висвітлено основні правові проблеми у сфері підвищення кваліфікації, серед яких невизначеність переліку видів навчання, складність процедур визнання результатів, а також недоліки оцінювання професійного розвитку. Автори підкреслюють суперечності між вимогами до визнання результатів підвищення кваліфікації для конкурсного відбору та отримання вченого звання, що може знижувати мотивацію працівників до дотримання формальних процедур.

Особливу увагу приділено проблемам фінансування підвищення кваліфікації, зокрема обмеженим можливостям участі у міжнародних програмах через недостатнє забезпечення матеріальних ресурсів. Запропоновано використовувати колективно-договірне регулювання для вирішення цих питань, наприклад, шляхом запровадження компенсаційних виплат, забезпечення збереження заробітної плати під час стажування, а також інтеграції процесу підвищення кваліфікації у робочий графік.

Розглянуто європейський досвід, зокрема рішення Суду Європейського Союзу, що підтверджує необхідність врахування професійного навчання як частини робочого часу. Зроблено висновок про важливість удосконалення нормативно-правового регулювання та запровадження індивідуального підходу до професійного розвитку науково-педагогічних працівників.

Ключові слова: трудові права, професійний розвиток працівників, професійне навчання, професійна кваліфікація, працівник, роботодавець, колективний договір, робочий час, оплата праці.

The article addresses the legal framework and practical aspects of the professional development of academic staff in Ukraine. The authors reveal the social significance of the professional development of educators, which necessitates the improvement of their competencies. Based on the analysis of the Law of Ukraine 'On Education' and the Law of Ukraine 'On Higher Education,' the author establishes legislative guarantees to support the professional development of teachers, including procedures, types, and forms of advanced training, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 800 of 21.08.2019.

The main problems in the field of advanced training are highlighted, including the uncertainty of the list of types of training, the complexity of the procedures for recognizing results, and shortcomings in the regulatory framework governing the assessment of professional development. The authors emphasize the contradictions between the requirements for recognition of advanced training results for competitive selection and academic titles, which may reduce the motivation of employees to comply with formal procedures.

Particular attention is paid to the problems of financing professional development and minimal opportunities to participate in international programs due to insufficient material resources. Collective bargaining is proposed to address these issues, for example, by introducing compensation payments, ensuring salary retention during internships, and integrating the process of professional development into the work schedule.

The authors consider the European experience, in particular, the judgment of the Court of Justice of the European Union, which confirms the need to consider vocational training as part of working time. They conclude that improving the regulatory framework and introducing an individual approach to the professional development of academic staff are important.

Key words: labour rights, professional development of employees, professional training, professional qualification, employee, employer, collective agreement, working time, remuneration.

Вступ. Величезна суспільна значущість освітянської діяльності зумовлює надвисокі вимоги до особистості науково-педагогічного працівника. Тож не дивно, що їхнім трудовим обов'язком є постійне вдосконалення професійних та загальнокультурних компетенцій, а також підвищення педагогічної майстерності. Існує багато шляхів для досягнення цього, і згідно з чинним законодавством, перш за все йдеться про різноманітні види підвищення кваліфікації.

Стаття 57 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [4] встановлює, що держава забезпечує науково-педагогічним працівникам оплату підвищення квалі-

фікації. А у статті 59 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [5] читаємо про таку гарантію для науково-педагогічних працівників як створення умов підвищення їхньої кваліфікації. Отже, науково-педагогічні працівники не лише зобов'язані постійно вдосконалювати свої професійні компетенції, а й мають гарантовану державою підтримку у цьому процесі, що закріплено на законодавчому рівні. Щоправда вимоги до підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників в Україні можуть дещо відрізнятися залежно від типу навчального закладу, рівня освіти, який надається, та конкретної спеціальності.

З огляду на це потребує з'ясування порядок підвищення кваліфікації, механізми реалізації державних гарантій, а також оцінка їхньої ефективності. Важливим є також вивчення потенційних перешкод у забезпеченні належних умов для професійного розвитку науково-педагогічних працівників та пошук шляхів їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Бурхливий розвиток інформаційного суспільства та швидке «старіння» професійних знань змушує науковців постійно розвиватись і вдосконалювати свої знання різними способами [18, с. 82]. При цьому, правова основа для підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників закладена Законами України «Про освіту» [4] та «Про вищу освіту» [5]. Ними також наголошено на важливості постійного професійного розвитку педагогів. Спеціальний Порядок, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 800 (далі – Порядок № 800), визначає процедуру, види, форми, обсяг, періодичність і умови підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти і установ різних форм власності та сфер управління, включаючи механізм оплати й порядок визнання результатів такого підвищення [14]. Відповідно до цих норм кожен заклад вищої освіти зобов'язаний розробити власні програми підвищення кваліфікації, що відповідають ліцензійним умовам [16] та сучасним стандартам якості освіти. Методичні рекомендації для професійного розвитку науково-педагогічних працівників, які затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 04.12.2020 № 1504, зорієнтовують як це зробити [8]. Зауважимо, що за загальним правилом професійне навчання є радше правом, аніж обов'язком роботодавця [20, с. 101]. Разом із тим, щодо науково-педагогічних працівників діє принцип обов'язковості підвищення кваліфікації та, зумовлений цим, обов'язок роботодавця забезпечити таке.

Попри значний масив правових норм у цій сфері, досі існує чимало невирішених питань, неоднозначностей та перешкод для реалізації права на професійний розвиток освітан. Однією з ключових проблем є нечіткий перелік видів підвищення кваліфікації. Відповідно до чинного Порядку № 800, до таких видів належать навчання за програмою підвищення кваліфікації, зокрема участь у семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах тощо, а також стажування. Таким чином, для визнання певної діяльності підвищенням кваліфікації вона має називатися стажуванням або бути включеною до затвердженої програми кваліфікації.

У цьому контексті варто підтримати слушні пропозиції Л. П. Амелічової щодо потреби уніфікації базових понять з питань професійного навчання, його видів та форм [1, с. 114–115]. Рівно ж як і заслуговують на увагу критичні зауваження вчених щодо непрозорості та складності процедури визнання окремих результатів підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників [2, с. 56; 21, с. 148]. Згідно з чинним законодавством результати підвищення кваліфікації, проведеного в Україні, не потребують визнання (п. 24 Порядку № 800). Наприклад, якщо таке відбулось у закладі освіти, в якому працюють науково-педагогічні працівники, або у разі підвищення кваліфікації у суб'єкті, що мають ліцензію на підвищення кваліфікації або провадять освітню діяльність за акредитованою освітньою програмою. Водночас результати підвищення кваліфікації у інших суб'єктах підвищення кваліфікації повинні бути визнані рішенням вченої ради відповідного закладу освіти.

У цьому контексті виглядає суперечливою вимога п. 25 Порядку № 800, яка зобов'язує науково-педагогічного працівника протягом місяця після завершення підвищення кваліфікації подавати до вченої ради закладу освіти клопотання про визнання результатів та відповідний документ. Нагадаємо, що згідно з п. 24 цього ж Порядку, результати підвищення кваліфікації у визначених випад-

ках не потребують жодного додаткового санкціонування чи схвалення. Таким чином, постає запитання: яка доцільність такого звернення? Вочевидь воно мало б стосуватись ситуацій, що описані п. 26 Порядку № 800. У ньому перераховано додаткові види діяльності науково-педагогічних працівників, які можуть бути визнані як підвищення кваліфікації. Серед них, участь у програмах академічної мобільності [15], наукове стажування, самоосвіта, здобуття наукового ступеня чи вищої освіти. Процедура зарахування таких видів діяльності, оцінювання їхніх результатів та визначення обсягу підвищення кваліфікації регулюється рішеннями вчених рад закладів освіти, проте відсутність відповідного локального акта в закладі може суттєво обмежити можливості науково-педагогічних працівників скористатися цими правами, залишаючи їхню реалізацію декларативною.

Результати підвищення кваліфікації, визнані вченою радою шляхом затвердження звіту про його проходження, враховуються під час конкурсного відбору на посаду або укладення трудового договору з науково-педагогічними працівниками. Однак для врахування результатів підвищення кваліфікації з метою отримання вченого звання доцента чи професора таке визнання не потрібне. У Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам [9] зазначено, що для отримання вченого звання здобувачу такого достатньо підтвердити міжнародний досвід про навчання та стажування в закладах вищої освіти чи наукових установах країн ОЕСР або ЄС шляхом представлення відповідних сертифікатів, свідоцтв, дипломів, чи інших документів.

Ця ситуація вказує на проблему непослідовності у підходах до оцінювання результатів підвищення кваліфікації. З одного боку, для конкурсного відбору потрібне визнання такого вченою радою, з іншого – для отримання вченого звання достатньо сертифікату про стажування, що може знизити мотивацію працівників до дотримання формальних процедур. Ба більше, на ринку з'явилося чимало комерційних пропозицій від закордонних закладів вищої освіти, що співпрацюють із українськими партнерами, щодо дистанційного проходження міжнародного стажування. Зазвичай такі програми є платними, що, попри безумовну користь, яку вони надають у виконанні вимог щодо професійного розвитку, створює додатковий фінансовий тягар для науково-педагогічних працівників. Тож на практиці підвищення кваліфікації таких працівників у багатопрофільних університетах зазвичай здійснюється в межах їхніх спеціалізованих підрозділів, таких як інститути післядипломної освіти або навчально-методичні комплекси. Кафедри університетів, як основні структурні одиниці, також відіграють важливу роль у цьому процесі. Зокрема, завідувачі кафедр зобов'язані планувати роботу з підвищення кваліфікації співробітників, сприяти вдосконаленню педагогічної майстерності молодих викладачів, поширювати досвід кращих викладачів, організовувати науково-методологічні семінари та забезпечувати зростання наукового рівня працівників [3, с. 85]. Однак часто ці програми є формальними та мають загальний характер. Це обумовлює різний рівень ефективності підвищення кваліфікації, що потребує подальшого удосконалення індивідуальних підходів і локальних актів у закладах вищої освіти, які б враховували потреби науково-педагогічних працівників до освіти.

Одним із чинників, що впливають на якість освітніх заходів у контексті професійного розвитку, є повнота та своєчасність їхнього фінансування. Основною проблемою в цьому аспекті залишається перманентний брак коштів на підтримку ініціатив щодо удосконалення професійної майстерності науково-педагогічних працівників. Це суттєво обмежує їхню участь у міжнародних програмах стажування та курсах підвищення кваліфікації. Нерідко працівникам відмовляють у збереженні заробітної плати на час навчання [7, с. 45].

На нашу думку, найбільш дієвими правовими інструментами подолання цієї проблеми можуть стати колективні договори. Саме на їхньому рівні доцільно прописати умови фінансування підвищення кваліфікації працівників, враховуючи їхні потреби та можливості участі в міжнародних освітніх програмах. Зокрема, за допомогою актив соціального діалогу на локальному рівні можна запровадити систему матеріального заохочення участі у грантових програмах навчання, що сприятиме залученню працівників до таких ініціатив. Наприклад, погодити правило відповідно до якого зберігати середній заробіток за працівником, який проходить закордонне стажування на умовах грантової підтримки. Крім того, у колективному договорі варто передбачити правила здійснення компенсаційних виплат працівникам у разі витрат, пов'язаних із підвищенням кваліфікації, наприклад, витрат на проїзд, проживання чи оплату курсів.

Предметом колективно-договірного регулювання можуть також бути норми часу, який працівник зобов'язаний використати для підвищення своєї кваліфікації. Наприклад, соціальні партнери вправі визначити мінімальну кількість годин або днів на рік, які роботодавець забезпечує для участі працівника в освітніх заходах, за умови збереження заробітної плати. Це дозволить інтегрувати процес професійного розвитку в робочий графік і забезпечити належні умови для підвищення кваліфікації. Адже, чи не найбільш чутливим аспектом підвищення кваліфікації є питання часу, який працівник має витратити на цей процес, та його ефективний облік.

Постійне підвищення кваліфікації є трудовим обов'язком науково-педагогічних працівників, а тому ситуація, коли працівник змушений проходити таке поза звичайним робочим часом та ще й у більшості випадках самостійно фінансувати, межує з порушенням трудових прав. У цьому контексті доцільно згадати рішення Суду Європейського Союзу у справі *BX v Unitatea Administrativă Teritorială D.* (Case C-909/19) [22], у якому було наголошено, що обов'язкове професійне навчання, яке проводиться за межами роботодавця та поза звичайним робочим часом, вважається робочим часом. Це рішення створює важливий прецедент для розуміння обов'язків роботодавця щодо організації професійного навчання працівників. Воно підкреслює, що забезпечення можливості для підвищення кваліфікації має бути частиною робочого процесу, а витрати, пов'язані з навчанням, не повинні покладатися на працівника.

Окремі українські заклади вищої освіти визначаючи норми часу для планування та обліку роботи науково-педагогічних працівників включають до таких періоди підвищення кваліфікації. Наприклад, в Національному університеті «Одеська Політехніка» визначено норми часу для підвищення кваліфікації: з відривом від виробництва це не більше 180 годин на рік, а без відриву – 4 години на тиждень та 1 година на день [12]. У Національному аерокосмічному університеті ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» підвищення кваліфікації за навчальним планом науково-педагогічних працівників обліковується як 1 година за одну академічну годину, відповідно до навчального плану, із наданням сертифіката або свідоцтва про проходження курсу [13]. У свою чергу, Український державний університет залізничного транспорту встановлює підвищення кваліфікації без відриву від виробництва (стажування) до 180 годин раз на п'ять років, а також підвищення кваліфікації з отриманням професійного сертифіката (наприклад, аудитора чи експерта) – 100 годин з отриманням сертифіката чи свідоцтва [11].

Загалом, аналіз наведених норм засвідчує, що питання підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників потребує більш чіткого правового регулювання, особливо в частині обліку робочого часу. Враховуючи, що підвищення кваліфікації є невід'ємною частиною трудо-

вої функції працівника, необхідно удосконалити існуючі норми, щоб вони відображали реальний обсяг часу, витраченого на професійний розвиток, а також забезпечували правильний облік цього часу. Це питання є надзвичайно важливим, оскільки неузгодженість і непослідовність у його вирішенні можуть призвести до юридичних та організаційних проблем із реалізацією прав працівників. Тому важливо впорядкувати процес підвищення кваліфікації та зробити його більш прозорим і збалансованим, враховуючи потреби як працівників, так і роботодавців.

Водночас не менш значущим є питання вибору тематики, за якою має здійснюватися таке навчання. Згідно з професійним стандартом «Викладач закладу вищої освіти» [10] форми і зміст підвищення кваліфікації повинні бути спрямовані на формування компетентностей, визначених стандартом, а також індивідуальним планом професійного розвитку викладача, який він може формувати самостійно у довільній формі. Відповідно до Порядку № 800 підвищення кваліфікації науково-педагогічними працівниками здійснюється згідно з планом підвищення кваліфікації закладу освіти на певний рік. Ці університетські плани насправді містять вказівки лише щодо строків та місяця стажування. Решта даних, необхідних для проходження стажування (підвищення кваліфікації) формує сам працівник. Для того щоб процес професійного розвитку став більш ефективним, необхідно підходити до складання планів підвищення кваліфікації закладу вищої освіти більш системно. Це зумовлює ретельне вивчення потреб працівників і формування індивідуальних планів розвитку для кожного науково-педагогічного працівника. Такий підхід дозволить краще враховувати потреби, інтереси та специфіку професійної діяльності кожного викладача.

У нашому прагненні удосконалити чинні процедури мусимо орієнтуватись на кращі європейські практики та стандарти, розроблені в рамках ЄС. Насамперед необхідно пришвидшити інтеграцію в програми академічного обміну, такі як Erasmus+, DAAD та Horizon Europe, що дають можливість викладачам і науковцям проходити стажування за кордоном. Доцільно також впроваджувати стандарти якості освіти, що включають професійний розвиток викладачів, а також інтеграцію процесів підвищення кваліфікації в загальну систему забезпечення якості університетів, відповідно до стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG) [23, с. 47]. Адже саме вищі заклади освіти несуть основну відповідальність за якість своїх викладачів та створення для них сприятливого середовища, що дозволить їм ефективно виконувати свою роботу. В такому середовищі створюються не лише умови, але й стимули для професійного розвитку викладацького складу. Особливий акцент робиться на заохоченні наукової діяльності, що сприяє зміцненню зв'язку між освітою та дослідженнями, а також на впровадженні інноваційних методів викладання та сучасних технологій [19, с. 14].

Наведені засади знаходять відображення у Рекомендаціях Європейської Комісії щодо Європейської хартиї дослідників та Кодексу працевлаштування наукових працівників (2005) [17]. У цьому контексті Міністерство освіти і науки України активно працює над розробкою та впровадженням нових інструментів для розвитку наукової кар'єри, зокрема щодо поліпшення кар'єрних перспектив для науковців і створення комфортного середовища для реалізації їхнього наукового потенціалу [6].

Корисними будуть також настанови, що включені до Рекомендацій 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18.12.2006. Цим документом впроваджено довідкову систему ключових компетентностей для політиків, провайдерів освіти і навчання, соціальних партнерів і тих, хто навчається [23, с. 50].

Такі заходи повинні стати значущими для підвищення рівня професійного розвитку академічних працівників і в Україні. Це безумовно сприятиме інтеграції національної освітньої системи до європейського простору. Ба більше поступове впровадження відповідних європейських стандартів і вимог дозволить підвищити економічний потенціал, інноваційну складову та конкурентоспроможність України на світовому ринку [24, с. 683].

Висновки. Підвищення кваліфікації та стажування науково-педагогічних працівників є ключовими чинниками забезпечення якості освітнього процесу. Ці процеси мають ґрунтуватися на сучасних підходах до професійного розвитку, враховуючи інтереси викладачів, навчальних закладів і суспільства загалом. Підвищення кваліфікації має стати не лише формальною вимогою, а й дієвим інструментом професійного зростання, що відповідає індивідуальним потребам викладачів і стратегічним завданням системи освіти. Це зумовлює створення гнучких програм навчання, спрямованих на розвиток компетентностей, інтеграцію новітніх педагогічних методик та технологій, а також налагодження міжнародного співробітництва для обміну передовим досвідом. Лише за таких умов можна досягти високого рівня професійної підготовки викладачів, що позитивно вплине на якість освіти в Україні, сприятиме її інтеграції до європейського освітнього простору та забезпечить конкурентоспроможність випускників на глобальному ринку праці.

Однак поки що бюрократизовані процеси нівелюють значимість підвищення кваліфікації. Безкоштовні навчання, які проводяться роботодавцями, не завжди від-

повідають індивідуальним потребам працівника, а часто орієнтовані на широкий загал, що свідчить про формальність таких заходів. Ускладнені процедури визнання результатів професійного навчання, зокрема закордонного досвіду, також є значною перешкодою для ефективного професійного розвитку.

Відсутність прозорих механізмів сертифікації та акредитації програм підвищення кваліфікації, а також відсутність прямого зв'язку між проходженням такого навчання і кар'єрним зростанням чи підвищенням заробітної плати створюють додаткові виклики. Тож вкрай необхідно запровадити чіткі механізми фінансування підвищення кваліфікації та прозорі процедури визнання отриманих результатів. Лише забезпечення цих умов дозволить реалізувати завдання професійного розвитку як інструменту вдосконалення освітнього процесу, підвищення його якості та створення сприятливого середовища для особистісного та кар'єрного зростання науково-педагогічних працівників. При цьому важливо забезпечити тісний зв'язок між результатами підвищення кваліфікації та кар'єрним розвитком, включно з можливістю підвищення зарплати чи зайняття вищих посад. Це стане додатковим стимулом для викладачів активно долучатися до навчальних програм і вдосконалювати свої професійні навички.

Зрештою, лише за умови чіткої державної політики, належного фінансування та спрощення адміністративних процедур можна забезпечити ефективну реалізацію програм підвищення кваліфікації, які відповідатимуть сучасним викликам та сприятимуть інтеграції української освіти в європейський простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амелічева Л. Правове забезпечення професійної освіти і навчання працівників в умовах кризи гідної праці та «озелення» економіки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 110–115.
2. Балог К.С. Формальне та неформальне професійне навчання та їх правове забезпечення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 4. С. 49–58.
3. Жабенко О. Практика професійного розвитку науково-педагогічних працівників у багатогалузевих університетах України. *Молодий вчений*. 2018. № 7 (59). С. 82–88. URL: <https://molodyivchennyi.ua/index.php/journal/article/view/4205> С. 85 (дата звернення: 14.12.2024).
4. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 URL: № 2145-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 14.12.2024).
5. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 14.12.2024).
6. Лист Міністерства освіти і науки України 03.05.2018 № 1/9-275 Щодо впровадження Європейської хартії дослідників та Кодексу працевлаштування наукових працівників URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-275729-18#Text> (дата звернення: 14.12.2024).
7. Луценко О. Є. Правове регулювання професійного розвитку державних службовців. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 41–46.
8. Методичні рекомендації для професійного розвитку науково-педагогічних працівників, які затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 04.12.2020 № 1504 URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/661/68f/797/66168f797de9e977606619.pdf> (дата звернення: 14.12.2024).
9. Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.01.2016 № 13 Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16#top> (дата звернення: 14.12.2024).
10. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.10.2024 № 1466, що затверджує професійний стандарт «Викладач закладу вищої освіти» URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/671/b46/8b1/671b468b176c8465976827.pdf> (дата звернення: 14.12.2024).
11. Норми часу для планування й обліку навчальними працівниками українського державного університету залізничного транспорту. Додаток № 1 до наказу Українського державного університету залізничного транспорту від 30.08.2021 року № 118 URL: <https://kart.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/dodatki-do-nakazu-118-vid-30.08.21-normi-chasu.pdf> (дата звернення: 14.12.2024).
12. Перелік видів та норми часу для планування і обліку навчальної, методичної, наукової та організаційної роботи науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників Одеської політехніки. Додаток до наказу від 19.12.2022 № 55. URL: https://op.edu.ua/sites/default/files/publicFiles/node_docs/normy_chasu_navchalnoyi_metodychnoyi_naukovoyi_ta_organizaciynoi_roboty.pdf (дата звернення: 14.12.2024).
13. Положення про норми часу для планування і обліку роботи науково-педагогічних працівників Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». Затверджено Вченою радою 30 червня 2021 року URL: <https://khai.edu.ua/university/normativna-baza/polozheniya1/polozhennya-pro-poryadok-ocinyuvannya-diyalnosti-poryadok-zamishhennya-posadzobuttya-zvan-ta-stupeniv/polozhennya-pro-normi-chasu/> (дата звернення: 14.12.2024).
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 800 Про затвердження Порядку підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.12.2024).
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 № 579 Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.12.2024).
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1187 Про затвердження Ліцензійних умов для закладів вищої освіти URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#top> (дата звернення: 14.12.2024).
17. Рекомендації Європейської комісії від 11.03.2005 щодо Європейської хартії дослідників та Кодексу працевлаштування наукових працівників URL: https://euraxess.ec.europa.eu/sites/default/files/brochures/charter_code_ukrainian.pdf (дата звернення: 14.12.2024).
18. Скакун С. Правове регулювання стажування наукових і науково-педагогічних працівників. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 80–83.

19. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). К. : ТОВ "ЦС", 2015. 32 с.
20. Тимофіїв Р. Щодо проблеми професійного навчання працівників коштом роботодавця. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 100–104.
21. Чуприна Ю. А. Професійний розвиток науково-педагогічних працівників: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021. 188 с.
22. Case C-909/19. BX v Unitatea Administrativ Teritorială D. [2021] ECLI:EU:C:2021:893
23. Sereda O., Burniagina Yu., Halkina N. Standards of professional development of employees: international experience and current prospects in Ukraine. *Право та інноваційне суспільство – Law and innovation society*. 2022, 1(18), 43–56, [https://doi.org/10.37772/2309-9275-2022-1\(18\)-4](https://doi.org/10.37772/2309-9275-2022-1(18)-4)
24. Yaroshenko O.M., Vapnyarchuk N.M., Burnyagina Yu.M., Kozachok-Trush N.V., Mohilevskyi L.V. Professional Development of Employees as the Way to Innovative Country. *Integration Journal of Advanced Research in Law and Economics*. XI/2020, No 48 : 683–695.

АТЕСТАЦІЯ ЯК ОЦІНКА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКА

CERTIFICATION AS AN EVALUATION
OF EMPLOYEE'S PROFESSIONAL PERFORMANCEБурак В.Я., д.ю.н.,
професор кафедри соціального права*Львівський національний університет імені Івана Франка*Стасів О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри соціального права*Львівський національний університет імені Івана Франка*

Стаття присвячена дослідженню особливостей атестації працівників за законодавством України. Атестацією працівників є процедура оцінки їхнього професійного рівня кваліфікаційним вимогам і посадовим обов'язкам, а також проведення оцінки їх професійного рівня. Ця процедура не є обов'язковою (за винятком окремих категорій працівників, де проведення атестації передбачено законом), оскільки проводиться у тому випадку, якщо роботодавець вирішить скористатися своїм правом на її проведення. Якщо ж колективний договір не укладено, категорії працівників, які підлягають атестації, а також строки і графік її проведення визначаються роботодавцем з обов'язковим погодженням цього рішення з виборним органом первинної профспілкової організації.

Доводиться необхідність визначати періодичність проведення атестації саме у колективному договору, оскільки у Законі України «Про професійний розвиток працівників» є колізії, зокрема в п. 9 ч.1 ст. 4 закріплюється, що періодичність атестації визначає роботодавець, а ч. 2 ст. 11 уже визначає, що періодичність її проведення визначається колективним договором.

Наголошується, що Закон України «Про професійний розвиток працівників» тільки вказує на те, що атестаційна комісія має формуватися із висококваліфікованих фахівців, проте якими саме кваліфікаційними знаннями, уміннями, навичками, а також досвідом роботи має володіти такий фахівець не визначено. Вважаємо, що визначення поняття та чітких критеріїв у законодавстві за яким можна ідентифікувати висококваліфікованого фахівця є необхідним. А тому пропонується закріпити у законодавстві поняття «висококваліфікованого працівника» та вважати таким того працівника, який має вищу освіту, досвід роботи не менше 5 років. При цьому такий працівник, наприклад у галузі освіти, повинен володіти здатністю встановити професіоналізм працівника що атестується, а саме вміти визначити та оцінити знання, уміння, навички та професійні компетентності, а також уміння застосувати їх практично.

Доводиться необхідність чітко обґрунтовувати та формулювати рішення атестаційної комісії та доводити до відома працівника в письмовій формі. Адже у випадку, якщо роботодавець вирішив скористатися своїм правом на звільнення працівника за результатами незадовільної атестації, він має обов'язково врахувати обґрунтованість рішення атестаційної комісії згідно діючого законодавства, у протилежному випадку таке звільнення працівника буде незаконним, а тому працівник може звертатися до суду із вимогою визнати таке звільнення не законним.

Ключові слова: атестація працівників, професійний розвиток працівників, атестаційна комісія, висококваліфікований фахівець, працівник, роботодавець.

The article is devoted to the study of the peculiarities of employee performance appraisal under Ukrainian legislation. Attestation of employees is a procedure for assessing their professional level in terms of qualification requirements and job duties, as well as for evaluating their professional level. This procedure is not mandatory (except for certain categories of employees where appraisal is required by law), as it is conducted if the employer decides to exercise its right to conduct it. If a collective agreement is not concluded, the categories of employees subject to appraisal, as well as the terms and schedule of appraisal, are determined by the employer with the mandatory approval of this decision by the elected body of the primary trade union organisation.

The author argues that it is necessary to determine the frequency of appraisal in a collective agreement, since the Law of Ukraine 'On Professional Development of Employees' contains conflicts, in particular, clause 9, part 1, Article 4 stipulates that the frequency of appraisal is determined by the employer, and part 2, Article 11 already stipulates that the frequency of appraisal is determined by a collective agreement.

It is noted that the Law of Ukraine 'On Professional Development of Employees' only indicates that the appraisal committee should be formed of highly qualified specialists, but it does not specify what qualification knowledge, skills, abilities and work experience such a specialist should have. We believe that it is necessary to define the concept and clear criteria in the legislation by which a highly qualified specialist can be identified. Therefore, we propose to enshrine the concept of 'highly qualified employee' in the legislation and consider such an employee to be an employee who has a higher education and at least 5 years of work experience. At the same time, such an employee, for example, in the field of education, should have the ability to establish the professionalism of the employee being certified, namely, to be able to identify and assess knowledge, skills, abilities and professional competencies, as well as the ability to apply them in practice.

It is necessary to clearly justify and formulate the decision of the appraisal committee and inform the employee in writing. After all, if an employer decides to exercise its right to dismiss an employee based on the results of an unsatisfactory performance appraisal, it must take into account the validity of the appraisal committee's decision in accordance with applicable law, otherwise such dismissal will be illegal, and therefore the employee may apply to the court with a request to declare such dismissal illegal.

Key words: employee appraisal, professional development of employees, appraisal committee, highly qualified specialist, employee, employer.

В умовах економічної нестабільності та високої конкуренції, одним із основних аспектів успіху на ринку праці є підбір висококваліфікованих працівників, які здатні засвоювати та удосконалювати нові знання та навички зважаючи на технологічний розвиток та економічну необхідність (професійний розвиток). Зауважимо, що професійним розвитком вважають безперервний комплексний процес, що включає професійне навчання, а саме формування у працівників спеціальних професійних знань та навичок, а також розвиток кар'єри

та підвищення кваліфікації [1, с. 98–104]. Дієвим методом оцінювання професійного розвитку працівника та визначення його відповідності встановленим нормативним вимогам є атестація, яка наразі далека від досконалості, а тому потребує подальшого дослідження з метою усунення недоліків її проведення.

Одним із нормативно-правових актів, який врегулює атестацію працівників є Закон України «Про професійний розвиток працівників» [2]. Згідно цього нормативно-правового акту під атестацією працівників необхідно

розуміти процедуру оцінки їхнього професійного рівня кваліфікаційним вимогам і посадовим обов'язкам, а також проведення оцінки їх професійного рівня.

У розділі III Атестація працівників Закону України «Про професійний розвиток працівників» закріплюється, що роботодавці можуть, а не зобов'язані, проводити атестацію працівників, причому категорії працівників, які підлягають атестації та періодичність її проведення повинні визначатися колективним договором. Отже, атестація працівників за загальним правилом не є обов'язковою процедурою, оскільки проводиться у тому випадку, якщо роботодавець вирішить скористатися своїм правом на її проведення. Якщо ж колективний договір не укладено, категорії працівників, які підлягають атестації, а також строки і графік її проведення визначаються роботодавцем з обов'язковим погодженням цього рішення з виборним органом первинної профспілкової організації.

Для окремих категорій працівників проведення атестації передбачена законом. Наприклад, обов'язковій атестації підлягають деякі працівники освіти (Закони України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту»), «Про професійно-технічну освіту», «Про позашкільну освіту»); деякі категорії наукових працівників (Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»); деякі працівники електроенергетики (Закон України «Про ринок електричної енергії») тощо.

Статтю 12 Закону України «Про професійний розвиток працівників» закріплюються категорії працівників, які за жодних обставин не підлягають атестації. Такими є працівники, які працюють на посаді менше одного року; вагітні жінки; особи, які здійснюють догляд за дитиною віком до трьох років або дитиною з інвалідністю, особою з інвалідністю з дитинства; одинокі матері або одинокі батьки, які мають дітей віком до чотирнадцяти років; неповнолітні, а також особи, які працюють за сумісництвом. Разом з тим законом чи колективним договором можуть встановлюватися й інші категорії працівників, які не підлягають атестації.

Категорії працівників, які підлягають атестації визначаються також у конкретних Положеннях про проведення атестації працівників підприємств, установ організації. Наприклад, у Положенні про проведення атестації працівників підприємств, установ організацій та закладів галузі культури у Додатку 1 закріплюються переліки посад працівників, які підлягають атестації [4], в той час як Закон України «Про професійний розвиток» вказує, що такий перелік має міститися у колективному договорі. Оскільки положення закріплено Наказом Міністерства культури і туризму України, який є відомчим актом, а тому має відповідати та не суперечити законам України, вважаємо, що перелік посад працівників, які підлягають атестації має все ж таки визначатися саме колективним договором. Проте наразі колективні договори у своєму змісті дублюють перелік посад працівників, які підлягають атестації згідно даного Положення, що у свою чергу обмежує право роботодавця та працівників узгоджувати це локально на підприємстві, установі, організації.

Ще одним аспектом, який має врахувати роботодавець при проведенні атестації працівників є періодичність її проведення. Нагадаємо, що Закон України «Про професійний розвиток працівників» містить колізії. Так, згідно його п. 9 ч. 1 ст. 4 закріплюється, що періодичність атестації визначає роботодавець, а ч. 2 ст. 11 уже визначає, що періодичність її проведення визначається колективним договором. Для того щоб уникнути цього протиріччя доцільно визначити періодичність проведення атестації саме у колективному договорі, оскільки він є тим нормативно-правовим актом, який укладається між трудовим колективом та роботодавцем з метою врегулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, а також узгодження інтересів обох сторін [2].

Згідно Закону України «Про професійний розвиток працівників» рішення про проведення атестації приймається роботодавцем та оформляється наказом. Ним же затверджується відповідне положення про проведення атестації, склад атестаційної комісії та графік проведення атестації. Працівники, які підлягають атестації, повинні бути ознайомлені з цим наказом не пізніше ніж два місяці до такої атестації.

При формуванні атестаційної комісії потрібно врахувати, що її склад повинен формуватися із висококваліфікованих фахівців та представника органу первинної профспілкової організації. При цьому безпосередній керівник працівника, що атестується, не може бути членом атестаційної комісії [2, ч. 5–6 ст. 11].

Варто зауважити, що Закон України «Про професійний розвиток працівників» тільки вказує на те, що атестаційна комісія має формуватися із висококваліфікованих фахівців, проте якими саме кваліфікаційними знаннями, уміннями, навичками, а також досвідом роботи має володіти такий фахівець не визначено. Вважаємо, що визначення чітких критеріїв у законодавстві за яким можна ідентифікувати висококваліфікованого фахівця є необхідним.

Так, Гриб К.Є. вважає, що основними критеріями, які визначають кваліфікацію працівника є встановлення їхнього професіоналізму, а отже високої кваліфікації, яка має включати оцінку знань, вмінь та навиків, професійних компетентностей, які потрібно вміти застосувати практично [5, с. 13]. Переймаючи європейський досвід та досліджуючи поняття висококваліфікованого спеціаліста як категорії трудових мігрантів у праві Європейського Союзу Бурак С.В. стверджує, що віднесення мігранта до висококваліфікованих спеціалістів залежить і від освітньої складової, і від встановлення рівня мінімальної компетентності у суспільстві, яке засноване на знаннях [6, с. 312].

Враховуючи те, що наша країна взяла проєвропейський напрямок розвитку та прагне стати членом ЄС, варто дослідити розуміння висококваліфікованого фахівця (спеціаліста) у законодавстві ЄС. Так, у Директиві 2009/50/ЄС від 25 травня 2009 року «Про умови в'їзду та проживання громадян третіх країн для цілей висококваліфікованої роботи» визначаються умови виїзду і проживання на територію держав-членів громадян третіх країн на строк не більше трьох місяців, які прибувають для висококваліфікованого працевлаштування і володіють Європейською блакитною картою, а також членів їх сімей [7].

Згідно цієї Директиви висококваліфікований працівник – це той працівник, який незалежно від виду правового зв'язку користується в державі-члені захистом як працівник у межах національного законодавства про працю або згідно національної практики, з метою здійснення реальної та ефективної роботи за дорученням або під керівництвом іншої особи. Також отримує за виконання роботи заробітну плату і володіє професійними здібностями незалежного і спеціального характеру, які підтверджені високою професійною кваліфікацією. При цьому високою професійною кваліфікацією вважається підтверджена дипломом про вищу освіту або, як виключення, якщо передбачено національним законодавством, підтверджена не менше, ніж 5-тирічним професійним досвідом на рівні, який співвідноситься із дипломом про вищу освіту, і яка є доцільною в межах професії або сектору, вказаних в трудовому договорі або в пропозиції працевлаштування [7].

З урахуванням вищезазначеного пропонуємо вважати висококваліфікованим працівником того працівника, який має вищу освіту, досвід роботи не менше 5 років. При цьому такий працівник, наприклад у галузі освіти, повинен володіти здатністю встановити професіоналізм працівника що атестується, а саме вміти визначити та оцінити знання, уміння, навички та професійні компетентності, а також уміння застосувати їх практично.

Надалі для проведення атестації безпосередній керівник робіт складає на кожного працівника, який атестується, характеристику, яка має відобразити фаховий рівень працівника, а саме професійні знання, здатність виконувати професійні обов'язки, можливість професійного росту, ділові якості працівника тощо. Разом з тим законодавством заборонено оцінювати професійний рівень та кваліфікацію працівника за ознаками, які безпосередньо не пов'язані із виконуваною роботою. Після ознайомлення працівника із цією характеристикою, вона не пізніше ніж за тиждень передається до атестаційною комісією.

Атестаційна комісія проводить засідання на якому здійснюється атестація з урахуванням наступних законодавчих вимог:

- 1) засідання атестаційної комісії є правомочним, якщо на ньому присутні не менше як дві третини її складу;
- 2) рішення комісії приймається шляхом відкритого голосування більшістю членів комісії, які присутні на засіданні;
- 3) атестація проводиться тільки в присутності працівника, який атестується [2].

Зазначимо, що відповідними положеннями може уточнюватися процедура проведення атестації працівників. Наприклад, відповідно до п. 4.5 Положення про проведення атестації працівників підприємств, установ, організацій та закладів культури, атестаційна комісія на засіданні розглядає подані їй документи про працівника, що атестується, а також заслуховує самого працівника. Також у цьому положення зазначається, що перелік орієнтовних питань, які виносяться на атестацію, повинні узгоджуватися із профспілковим органом та доводитися до відома працівників, що атестуються не пізніше аніж за два місяці до їхньої атестації [4, п. 4.5].

За результатами проведеної атестації атестаційна комісія приймає рішення про відповідність чи не відповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі, яке доводиться до відома працівника та роботодавця протягом трьох днів після його прийняття. Зазначимо, що при проведенні такої атестації, комісією враховуються як загальні положення Закону України «Про професійний розвиток працівників», так і залежно від виду діяльності працівника, який атестується, спеціальні нормативно-правові акти. Наприклад, Положення про атестацію педагогічних працівників, затверджено наказом Міністерства освіти від 09.09.2022 № 805 [8]; Положення про атестацію молодих спеціалістів з медичною освітою, затверджено наказом МОЗ від 23.11.2007 № 742 [9] тощо.

У тому випадку, якщо атестаційна комісія приймає рішення про відповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі, враховуючи як загальне так і спеціальне законодавство, вона може рекомендувати роботодавцеві зарахувати працівника, що атестувався до кадрового резерву, присвоїти йому чергову категорію, встановити надбавку до заробітної платні або збільшити її розмір, запропонувати пройти стажування на більш висо-

кій посаді або пройти підвищення кваліфікації з метою кадрового росту.

Якщо ж атестаційна комісія приймає рішення про невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі комісія може рекомендувати роботодавцеві перевести працівника за його згодою на іншу посаду чи роботу, який відповідає його професійному рівню, або ж направити його на навчання з подальшою повторною атестацією (не пізніше ніж через рік). Рекомендації атестаційної комісії мають бути обґрунтованими і доводяться до відома працівника в письмовій формі. Тому у випадку, якщо роботодавець вирішив скористатися своїм правом на звільнення працівника за результатами незадовільної атестації, він має обов'язково врахувати обґрунтованість рішення атестаційної комісії згідно діючого законодавства, адже у протилежному випадку таке звільнення працівника буде незаконним, а тому працівник може звертатися до суду із вимогою визнати таке звільнення не законним.

Також враховуючи п. 21 ППВС України «Про практику розгляду судами трудових спорів» суд може визнати правильним припинення трудового договору у тому випадку, якщо встановить, що воно проведено на підставі фактичних даних, які підтверджують, що зокрема, внаслідок недостатньої кваліфікації працівник не може належно виконувати покладених на нього трудових обов'язків і неможливо перевести, за його згодою, на іншу роботу. Крім того, не можна визнати незаконним звільнення з цих підстав лише з мотивів відсутності спеціальної освіти (диплома), якщо відповідно до чинного законодавства наявність її не є обов'язковою умовою виконання роботи, обумовленої трудовим договором. Висновки атестаційної комісії щодо кваліфікації працівника підлягають оцінці у сукупності з іншими доказами по справі [11].

Якщо ж працівник, який не пройшов атестацію, відмовляється від переведення на іншу посаду, яка відповідає його професійному рівню, або від професійного навчання за рахунок роботодавця, то роботодавець за результатами атестації має право звільнити працівника відповідно до ч. 2 ст. 40 КЗпП України. Згідно цієї норми роботодавець може розірвати трудовий договір у випадку виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, що перешкоджають продовженню даної роботи [10].

Отже, проведення атестації працівників є важливим методом професійного розвитку працівника, який визначає його відповідність встановленим нормативним вимогам. Разом з тим, вважаємо за необхідне усунути законодавчі колізії щодо проведення процедури атестації працівників, а також встановити на законодавчому рівні ознаки професіоналізму працівника, який атестується. До них пропонуємо віднести наявність вищої освіти, досвід роботи та присутність у працівника професійних знань, умінь та навичок, а також уміння застосовувати їх на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Морозова М.Е. Професійний розвиток – навчання впродовж життя. *Вісник післядипломної освіти*. 2010. Вип. 2. С. 98–104.
2. Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12.01.2012 № 4312-VI. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4312-17>.
3. Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.1993 № 3356-XII. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>
4. Про затвердження Положення про проведення атестації працівників підприємств, установ, організацій та закладів культури Наказ М-ва культури і туризму України від 16.07.2007 № 44 [зі змінами і допов.]. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1023-07>
5. Гриб К. Є. Правове регулювання атестації працівників освіти. Автореф. к.ю.н. : 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. Львів. 2021. 20 с.
6. Бурак С.В. Висококваліфіковані спеціалісти як категорія трудових мігрантів у праві Європейського Союзу. *Університетські наукові записки*. 2016. № 59. С. 310–320. URL : <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/08/1584.pdf>
7. Про умови в'їзду та проживання громадян третіх країн для цілей висококваліфікованої роботи. Директива 2009/50/EC від 25.05.2009. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/EU090092>
8. Положення про атестацію педагогічних працівників. наказом Міністерства освіти від 09.09.2022 № 805. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-22#Text>
9. Положення про атестацію молодих спеціалістів з медичною освітою : Наказ МОЗ від 23.11.2007 № 742. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1368-07#Text>
10. Кодекс законів про працю України. Закон № 322-VIII від 10.12.71. 742. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
11. Про практику розгляду судами трудових спорів. ППВС України N 9 від 06.11.92. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text>

ЕФЕКТИВНІСТЬ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КВОТ ДЛЯ ЖІНОК І ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

CURRENT ISSUES IN ENSURING GENDER EQUALITY IN THE SPHERE OF EMPLOYMENT RELATIONS: LEGAL ASPECTS AND THE EFFECTIVENESS OF WOMEN'S QUOTA MECHANISMS

Палетич Д.С., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Середа О.Г., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядається важливий аспект сучасного правового регулювання праці – питання автоматичного регулювання гендерної рівності у сфері трудових правовідносин. Наголошується на тому, що, незважаючи на значні досягнення у сфері прав людини, дискримінація за статевою ознакою залишається перешкодою для досягнення справедливого доступу жінок до управлінських посад у межах виконання трудової функції. Зауважується, що ефективним інструментом подолання гендерної нерівності стало запровадження квот у радах директорів для представниць жіночої статі. Першою країною, що у 2003 році ввела обов'язкові квоти, стала Норвегія. Це стало каталізатором для подібних ініціатив у інших державах. Підтверджується, що компанії з більшою гендерною різноманітністю у складі керівництва краще дотримуються трудового законодавства і демонструють підвищену ефективність в організації праці та адаптації до змін на ринку праці. Проте, попри позитивні зміни, багато компаній не вживають активних заходів для підвищення участі жінок у процесах, пов'язаних із виконанням трудової функції, зокрема й у керівництві, що вимагає державного втручання. Акцентується на тому, що Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок і Пекінська платформа дій закликають держави забезпечити рівні можливості для них у всіх сферах. Багато країн, зокрема, Франція, Німеччина та Швеція, ухвалили закони про квоти, завдяки чому збільшилася частка жінок, які виконують трудову функцію на керівних посадах. Однак існують критики цього підходу, які пояснюють свої ставлення тим, що виникає ризик появи «символічних» керівників, чия реальна влада може бути обмеженою. Відзначається, що в Україні питання квот для жінок у трудових відносинах з правової точки зору потребує регулювання, тим більше, що основа для подальших реформ закладена Конституцією України і законодавством, спираючись на приписи якого регламентується питання гендерної рівності. Наголошується на тому, що забезпечення гендерної рівності не лише дає змогу досягти соціальної рівності, а й є економічною необхідністю, адже різноманітність у адмініструванні трудових процесів стимулює прийняття більш ефективних рішень, зокрема, й у сфері праці. Важливо, щоб державні органи, неурядові організації та бізнес працювали спільно для створення справедливого середовища, що підтримує жінок у їхньому професійному розвитку.

Ключові слова: гендерна рівність, дискримінація за статевою ознакою, квоти для жінок, правове регулювання, соціальна справедливість.

The article addresses the issue of automatic regulation of gender equality in labor relations, which constitutes a crucial aspect of modern legal regulation of labor. Despite significant achievements in the field of human rights, gender-based discrimination remains an obstacle to ensuring fair access for women to managerial positions within the framework of their employment functions. The introduction of quotas for women on boards of directors has proven to be an effective tool in overcoming gender inequality. Norway was the first country to implement mandatory quotas in 2003, which served as a catalyst for similar initiatives in other countries.

Studies confirm that companies with greater gender diversity in leadership positions are more compliant with labor laws and demonstrate increased efficiency in organizing labor and adapting to changes in the labor market. However, despite these positive developments, many companies fail to take active measures to increase female participation in roles related to labor functions, particularly in leadership. This underscores the necessity for government intervention.

The UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women and the Beijing Platform for Action call on states to ensure equal opportunities for women in all spheres. Many countries, including France, Germany, and Sweden, have enacted quota laws that have increased the proportion of women holding managerial roles. However, critical perspectives on this approach exist, notably the risk of creating "token" leaders whose real power may be limited.

In Ukraine, the issue of quotas for women in labor relations requires further legal development. The Constitution of Ukraine and gender equality legislation provide a foundation for ongoing reforms. Promoting gender equality not only fosters social justice but is also an economic necessity, as diversity in the administration of labor processes leads to more effective decision-making in labor regulation.

It is essential for government bodies, non-governmental organizations, and businesses to collaborate in creating an equitable environment that supports women in their professional development.

Key words: Auto regulation, gender equality, governing bodies, sex discrimination, quotas for women, gender diversity, financial performance, government intervention, quota legislation, social justice.

Вступ. У глобальному вимірі однією з найактуальніших і найобговорюваніших проблем серед фахівців сучасного трудового права можна сміливо визнати забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах. Незважаючи на існування міжнародних і національних нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав жінок, варто зауважити, що забезпечення саме рівних можливостей кожному для реалізації права на працю, особливо в аспекті доступу до керівних посад, часто обмежується через системні й культурні бар'єри. Вказане створює дисбаланс у професійному становленні й просуванні жінок

і чоловіків, посилюючи нерівність у сфері праці. Одним із найбільш дискусійних і водночас перспективних механізмів вирішення окресленої проблеми є введення квот для жінок. Проте при запровадженні заходів задля подолання бар'єрів виникає багато юридичних, соціальних й економічних питань. Зокрема, це стосується правової природи квот, їхньої відповідності принципам рівності і недискримінації, а також їхньої ефективності в досягненні реальних змін у структурі зайнятості та керівних посад.

Актуальність досліджуваної теми. Проблема забезпечення гендерної рівності у сфері трудових правовідно-

син залишається однією з найгостріших і найактуальніших у сучасному правовому полі. У світі, де права людини виступають фундаментальною цінністю, досягнення рівності між чоловіками й жінками є важливим критерієм справедливого суспільства. Проте, попри численні міжнародні й національні ініціативи, на ринку праці жінки досі стикаються з дискримінацією, обмеженим доступом до керівних посад і нерівністю в оплаті праці. У цьому контексті важливу роль відіграють правові механізми, які застосовуються для подолання гендерної нерівності.

Метою статті є дослідження актуальних питань забезпечення гендерної рівності у сфері трудових правовідносин, аналіз правових аспектів регулювання цієї сфери й оцінка ефективності механізмів квотування для жінок як інструменту подолання гендерної нерівності в доступі до керівних посад.

Стан дослідження. Проблеми дискримінації у сфері реалізації права на працю й забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах привертала увагу багатьох науковців, серед яких О. Антон, Н. Болотіна, В. Бурак, М. Венедиктова, І. Ветухова, О. Гаврилюк, В. Жернаков, М. Іншин, В. Кононенко, Д. Кравцов, Т. Красюк, О. Процевський, О. Серета, С. Сільченко, А. Слюсар, О. Черноус, В. Юровська, Г. Яковлева, О. Яковлев, О. Ярошенко та ін. Незважаючи на суттєву увагу до цих питань, гострота й актуальність проблеми дискримінації у сфері праці на сучасному етапі розвитку України зумовлюють необхідність подальших досліджень і вдосконалення підходів до їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, як уже наголошувалося раніше, фундаментальною цінністю визнається забезпечення безперешкодної реалізації і дотримання у всіх сферах, зокрема, і в трудових відносинах, прав людини незалежно від статі, кольору шкіри, національності тощо. Виходячи з цього, нині докладається багато зусиль до втілення в життя наведеного припису, у тому числі і при врегулюванні питання гендерної, тобто між чоловіками й жінками, рівності. Пояснюється вказане тим, що, попри значні досягнення у сфері прав людини, однією з основних перешкод на шляху до справедливого й збалансованого доступу жінок до певних професій, керівних посад залишається дискримінація за ознакою статі. Із цього випливає, що необхідно віднайти чи розробити, а після цього запровадити ефективний правовий механізм подолання цієї проблеми у трудовій сфері. На наш погляд, на сьогодні одним із найдієвіших інструментів є введення для жінок квот, що передбачає забезпечення рівних можливостей при прагненні обійняти керівні посади і сформувати трудовий колектив. Протягом останніх десятиліть питання гендерної рівності у сфері відносин між роботодавцем і працівником привертало все більше уваги на міжнародному рівні. Різні країни почали запроваджувати законодавчі акти й політики, спрямовані на розширення участі жінок (збільшення їх кількості) у керівництві компаній. Розглянемо їх.

Так, у 2003 році Норвегія запровадила обов'язкову квоту на участь жінок у радах директорів як державних, так і приватних компаній. Як уже наголошувалося, вона стала першою країною, яка вдалося до цього. Вказане нововведення викликало резонанс як в Європі, так і в усьому світі [1, 2]. Основна мета, яка при цьому переслідувалася, полягала в зменшенні гендерної нерівності у сфері виконання трудової функції, зокрема, в управлінських структурах, а також покращення корпоративної ефективності за рахунок залучення жінок, які бачать різноманітні нові перспективи і мають досвід. Цей крок став каталізатором для початку подібних дискусій у багатьох інших країнах і створення новітніх стандартів регулювання праці.

Вбачається, що перевагою у даному випадку стало те, що введення обов'язкової квоти на участь жінок у радах директорів у Норвегії в контексті глобальної гендерної

рівності базувалося на наукових дослідженнях і звітах і супроводжувалося поширенням інформації, в якій наводився аналіз реформи з точки зору трудового права. Варто додати, що спочатку квоти були запроваджені для державних компаній, а згодом поширилися й на великі приватні підприємства. Нова вимога передбачала, що не менше 40% місць у радах директорів повинні обіймати жінки, що сприяло підвищенню гендерної рівності, покращенню адміністрування трудових процесів і впровадженню інклюзивних підходів до управління у сфері виконання трудової функції [1, 2].

Нагадаємо, що не тільки в Норвегії, а й інших країнах однією з основних передумов введення квот є недостатня присутність жінок, які мали високу кваліфікацію, робили внесок у розвиток компаній, демонстрували вміння організувати процес виробництва і врегулювати трудові правовідносини, на ключових позиціях. Згідно з дослідженнями у компанії з більш збалансованими гендерними радами директорів були кращі фінансові результати, вони швидше адаптуються до змін на ринку праці і забезпечують більш інноваційний підхід до вирішення проблем. Тим не менш, багато компаній добровільно не вживають заходів для підвищення участі жінок у виробничих процесах, що, звісно, робить необхідним втручання державних органів і запровадження законодавчих механізмів регулювання.

Усе наведене дозволяє стверджувати, що правове регулювання гендерної рівності на робочому місці й у трудових правовідносинах є важливим аспектом сучасного трудового права і потребує особливої уваги у контексті забезпечення справедливих можливостей для жінок. Передусім це пояснюється тим, що рівність на робочому місці жінок і чоловіків не лише сприяє соціальній справедливості, а й позитивно впливає на ефективність праці. Саме розуміння сказаного стало стимулом до того, що протягом останніх десятиліть були розроблені численні міжнародні документи, які закликають держави забезпечити рівні можливості для жінок у всіх сферах життя, зокрема, й у трудових правовідносинах. Нагадаємо, що одним із ключових документів, що закладає основи для правового регулювання гендерної рівності, є Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята у 1979 році. Цей важливий акт регламентує широке коло питань, зокрема, політичні, економічні, соціальні й культурні права жінок. Вона надає рекомендації державам-учасникам щодо створення правового поля, завдяки якому стає можливим досягнення гендерної рівності, включаючи доступ жінок до всіх форм зайнятості, однаково оплати праці за рівноцінну роботу й змогу обійняти керівні посади [3]. Крім того, стаття 1 Конвенції визначає дискримінацію щодо жінок як будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, яке має метою або результатом ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній або будь-якій іншій області, та зобов'язує держави вжити всіх необхідних заходів для усунення такої дискримінації [3]. Важливо додати, що багато країн, які підписали цю Конвенцію, включили її положення до своїх національних законодавств, що, у свою чергу, сприяло формуванню більш справедливого середовища для жінок на робочих місцях.

Наступним документом є Пекінська платформа дій, прийнята у 1995 році на IV Всесвітній конференції з прав жінок. Цей акт закликає уряди забезпечити рівну участь жінок і чоловіків у прийнятті рішень і підкреслює важливість усунення бар'єрів, які заважають жінкам займати активну позицію в суспільстві. Платформа містить рекомендації, що охоплюють різні аспекти, зокрема, освіту, охорону здоров'я, економічний розвиток і участь у політичному житті. Головним, на наше переконання, можна

визнати те, що рекомендації виступають підґрунтям для розробки національних стратегій і програм, спрямованих на підвищення статусу жінок у суспільстві й розширення їхньої участі в прийнятті рішень. Однією з ключових частин Пекінської платформи дій є зобов'язання держав забезпечити жінкам рівні права у всіх сферах життя, що включає реалізацію ініціатив, спрямованих на покращення гендерного балансу у питаннях організації праці [4].

Не менш важливу роль у забезпеченні гендерної рівності, на додаток до міжнародних зобов'язань, також відіграють європейські директиви. Зокрема, прикладом правового механізму, що стимулює прозорість і відповідальність великих компаній щодо гендерного складу керівних органів підприємства, є Директива Європейського парламенту 2014/95/ЄС [5]. Згідно з приписами цієї Директиви установи з кількістю працівників понад 500 зобов'язані публікувати дані про гендерний склад свого трудового колективу. Покладання вказаного зобов'язання сприяє підвищенню обізнаності про проблему гендерної нерівності у сфері працевлаштування і може стати важливим каталізатором для змін. Публікація таких даних дозволяє суспільству й інвесторам оцінити прогрес компанії у забезпеченні гендерної рівності, що, у свою чергу, може спонукати її до активніших дій у цій сфері.

Варто зазначити, що правове регулювання гендерної рівності не обмежується лише міжнародними документами й європейськими директивами. На національному рівні уряди багатьох країн також роблять певні кроки задля забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків на робочому місці, зокрема, розробляють і впроваджують спеціальні законодавчі акти.

Наприклад, як уже вище зауважувалося, Франція у 2003 році прийняла закон, згідно з яким підприємства з понад 500 співробітниками зобов'язані були досягти 40% жінок у своїх радах директорів до 2017 року. Завдяки цьому частка жінок у радах директорів французьких установ зросла з 12% у 2010 році до 36% у 2015 році [7].

У Німеччині у 2016 року було введено закон, що зобов'язує великі організації (з понад 2 000 працівниками) мати не менше 30% жінок у своїх радах директорів. Дослідження, проведене Центром гендерної рівності, показало, що після цього кількість жінок, які виконують трудову функцію в установах, зросла на 5%. Таким чином, Німеччина приєдналася до ряду країн, які використовують квоти для покращення гендерної рівності [8].

Швеція також демонструє успіхи у введенні квот. У 2009 році шведський уряд запровадив ініціативу, що закликала приватні компанії досягти 40% жінок у трудовому колективі до 2015 року. Незважаючи на те, що це було необов'язковим, багато компаній добровільно погодилися дотримуватися цього стандарту, що зумовило зростання частки жінок в установах на 12% [17].

В Іспанії у 2007 році був прийнятий закон, який зобов'язує політичні партії включати жінок до своїх списків кандидатів на виборах, що, зрештою, вплинуло на участь жінок у прийнятті рішень. Хоча цей закон безпосередньо не стосується трудової функції, він створив прецедент для застосування квот у інших сферах, зокрема, і в трудових відносинах у приватних секторах. Згідно з дослідженням Інституту гендерної рівності, участь жінок у політичному житті країни позитивно вплинула на гендерну рівність у сфері праці [14].

Такі країни, як Італія також розробили законодавчі акти з питань гендерної рівності при працевлаштуванні. У 2011 році був прийнятий закон, що зобов'язує підприємства, які котируються на фондових біржах, забезпечити наявність щонайменше 33% жінок у своїх радах директорів до 2015 року. Після цього відповідно до даних Італійського національного інституту статистики частка жінок у радах директорів зросла з 6% до 30% у 2016 році [13, 19].

Крім того, у таких країнах, як Канада й Австралія квоти на рівні установ впроваджуються поступове. Хоча ці країни офіційно ще не прийняли закони про квоти, багато підприємств усвідомлюють важливість різноманітності в управлінні й намагаються досягти гендерної рівності через внутрішні політики. Наприклад, у Канаді деякі провінції, зокрема Онтаріо, вже закликають організації вводити квоти на гендерний склад у керівництві [15, 18].

Таким чином, міжнародний досвід показує, що ефективним механізмом збільшення представленості жінок є впровадження на підприємствах квот. Дослідження підтверджують, що такі ініціативи не лише сприяють досягненню гендерної рівності, а й позитивно впливають на загальну продуктивність компаній, оскільки різноманітність в управлінні підсилює інновації і прийняття більш збалансованих рішень. Зважаючи на успіхи в країнах, де квоти були впроваджені, можна стверджувати, що це є важливим кроком на шляху до справедливого та рівноправного суспільства.

Проте при виконанні зобов'язань із дотримання гендерної рівності перед установами й країнами в цілому постають численні виклики. Незважаючи на наявність законодавчих ініціатив, багато жінок все ще стикаються з дискримінацією на робочому місці, що може знаходити прояв у нерівній оплаті праці, обмеженнях при просуванні по кар'єрних сходах, а також труднощах поєднання роботи й сімейних обов'язків. Як показують дослідження, жінки часто натикаються на «скляну стелю» – неписані бар'єри, які заважають їм досягати керівних позицій [9–11] і можуть бути результатом стереотипів, які існують у суспільстві, а також недостатньої підтримки з боку роботодавців у питаннях досягнення балансу між роботою та особистим життям. Таким чином, хоча міжнародні документи, такі як Конвенція CEDAW і Пекінська платформа дій, заклали основи для забезпечення гендерної рівності, їхня реалізація на практиці вимагає комплексного підходу.

Важливу роль у цьому процесі можуть відігравати неурядові організації та активісти, які працюють над підвищенням обізнаності стосовно проблем гендерної нерівності і сприяють впровадженню політик, що підтримують жінок. Також не слід забувати про важливість освіти й навчання, які можуть допомогти змінити уявлення про гендерні ролі у суспільстві і прискорити формування більш рівноправних відносин. Визнаючи важливість гендерної рівності, багато компаній почали впроваджувати програми з підтримки жінок у їхній кар'єрі, такі як наставництво, тренінги і підвищення кваліфікації.

Крім того, у забезпеченні гендерної рівності на ринку праці важливе значення має держава. Так, державні органи можуть відігравати активну роль у формуванні політики, що підтримує гендерну рівність, шляхом прийняття законодавчих актів, розроблення програм й ініціатив, які стимулюють підприємства до дотримання принципів гендерної рівності. Наприклад, уряди можуть вводити податкові пільги для компаній, які дотримуються квот для жінок у керівництві або реалізують програми з підвищення гендерної рівності. Це може стати вирішальним у забезпеченні відповідності управлінських процесів вимогам трудового законодавства. Дослідження показують, що компанії, які активно працюють над забезпеченням гендерної рівності, мають не лише кращі фінансові результати, а й створюють більш сприятливу атмосферу для всіх працівників. Залучення різних груп до керівних органів організації дає змогу започаткувати більш ефективні трудові процеси і покращити умови праці співробітників. Крім того, компанії, які підтримують гендерну рівність, отримують можливість залучати таланти, адже все більше людей шукають роботодавців, які дотримуються принципів соціальної відповідальності.

У той саме час дослідження показують, що ефективність квот для жінок на підприємствах залежить від

того, наскільки добре вони інтегровані в правову систему і підтримуються інституційними механізмами контролю й моніторингу. Успіх введення квот передусім забезпечується наявністю чітких правових норм, що визначають обов'язки компаній щодо гендерної рівності й передбачають відповідальність за недотримання встановлених вимог. Наприклад, у країнах Європейського Союзу, де квоти вже діють, компанії мають обов'язково публікувати звіти про гендерний склад своїх рад директорів, а також запроваджені санкції до тих, хто порушує ці вимоги.

У той саме час, незважаючи на позитивний досвід країн, де квоти вже впроваджені, у деяких країнах існують сумніви щодо ефективності такого підходу. Наприклад, критики квот стверджують, що їх запровадження не гарантує, що жінки будуть призначені на керівні посади на основі своїх професійних компетенцій, а не лише для виконання формальних вимог, що може порушувати принципи рівності й недискримінації у трудових відносинах. Це може призвести до появи «символічних» керівників, чия реальна влада й вплив у компанії будуть обмежені.

Спробуємо з'ясувати, як ситуація з вирішенням цього питання в Україні. Як показує вивчення нормативних актів, у нашій країні правові аспекти квотування жінок у сфері трудових правовідносин поки що залишаються на стадії розвитку. Спираючись на вищевказане, можемо стверджувати, що для певного руху в цьому напрямі необхідно створити правову базу, яка включала б механізми моніторингу й оцінки гендерної рівності на підприємствах, а також передбачала б відповідні санкції для порушників. Вбачається, що важливими кроками на шляху до їх запровадження є розробка законопроектів, які враховували б як національну специфіку, так і міжнародний досвід у цій сфері.

Так, Конституція України, прийнята в 1996 році, є Основним Законом держави, який встановлює принципи демократії, непорушності і безперешкодної реалізації прав людини і громадянина. Зокрема, стаття 24 Конституції України проголошує рівність прав і можливостей всіх громадян незалежно від статі. Вбачається, що саме згадана стаття виступає основою для подальшого розвитку законодавства у сфері гендерної рівності, оскільки вона закріплює принципи, на яких має ґрунтуватися вся система правових норм, що регулюють відносини між жінками й чоловіками [22].

Конституція також визначає, що ніхто не може зазнавати дискримінації за ознакою статі, що підкреслює важливість сприяння рівному доступу жінок до посад управлінського рівня у трудовій діяльності. Стаття 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, що свідчить про необхідність забезпечення рівних можливостей для всіх громадян у всіх сферах життя, включаючи трудову діяльність [22].

Дослідження показують, що забезпечення рівності між статями не лише сприяє справедливості, а й покращує управлінські рішення, оскільки різноманітність у керівництві сприяє кращому розумінню потреб різних груп працівників. У цьому контексті забезпечення квот для жінок у керівних органах підприємств стає не лише вимогою трудового законодавства, а й правовою необхідністю для підвищення ефективності і справедливості в управлінні трудовими ресурсами [8].

Одним із ключових документів, що врегульовує питання гендерної рівності в нашій державі, є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», ухвалений у 2005 році. Він закладає правову основу для забезпечення рівних прав жінок і чоловіків у всіх сферах життя, включаючи політичну, економічну й соціальну [23].

Цей Закон також закріплює головні принципи гендерної рівності, зокрема, рівність прав і можливостей, недопущення дискримінації за ознакою статі, сприяння ген-

дерній рівності у всіх сферах. Згідно зі статтею 5 цього акта державні органи зобов'язані вжити заходів для забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах, включаючи питання праці [23].

Однак однією з ключових статей Закону є стаття 6, яка передбачає впровадження механізмів гендерних квот у різних сферах, зокрема, і в трудових правовідносинах, що має на меті забезпечити рівні можливості для жінок у сфері трудових відносин, сприяючи їхньому представництву в керівних органах підприємств і установ. Наявність жінок на керівних посадах, як уже наголошувалося, може позитивно впливати на прийняття управлінських рішень, сприяти зменшенню дискримінації, підвищенню рівня довіри до управлінських процесів і загальній ефективності трудового колективу [23].

Виборчий кодекс України, прийнятий у 2019 році, також має важливе значення для забезпечення гендерної рівності. У Кодексі закріплено вимоги до гендерного представництва у виборчих списках політичних партій. Відповідно до статті 16 акта політичні партії повинні забезпечувати представництво у своїх виборчих списках жінок не менше ніж 30% [24]. На наше переконання, наведена норма стала значним кроком у просуванні жінок у політичну сферу, проте важливо також забезпечити її реалізацію на рівні підприємств. Вбачається, що гендерні квоти у виборчих списках можуть слугувати прикладом для впровадження подібних механізмів у корпоративному управлінні і трудових відносинах. Дослідження показують, що жінки, які обіймають керівні посади в організаціях, часто стають моделями для наслідування у трудовому середовищі, що може сприяти збільшенню рівності й заохоченню жінок до участі в управлінських процесах на підприємствах.

Кодекс законів про працю України, ухвалений у 1971 році, містить положення, що регулюють трудові відносини в Україні, включаючи питання гендерної рівності. Хоча цей Кодекс не є спеціалізованим документом у сфері гендерної політики, він містить важливі норми, які забезпечують однакові права на ринку праці жінкам і чоловікам [27].

Стаття 2 Кодексу проголошує, що трудові відносини ґрунтуються на принципах рівності прав працівників незалежно від їх статі. Це створює правову основу для забезпечення рівного доступу жінок до робочих місць і керівних посад. Кодекс також визначає, що будь-які прояви дискримінації за ознакою статі є неприпустимими і можуть бути оскаржені в суді [27].

Крім того, стаття 174 Кодексу встановлює вимоги до умов праці, що стосуються жінок, зокрема, у частині забезпечення безпеки й гігієни праці. Це важливо для створення умов, які сприяли б участі жінок у професійній діяльності, наприклад, у керівних структурах підприємств та установ. [27].

Не можна оминути увагою того факту, що у 2021 році Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію державної політики у сфері забезпечення рівних прав жінок і чоловіків, що передбачає стратегічні напрями діяльності держави у цій сфері. Концепція спрямована на інтеграцію гендерних питань у всі сфери державної політики, включаючи економічну, соціальну, освітню й культурну [25].

У документі зазначені конкретні цілі, завдання й індикатори успіху, які дозволяють оцінити прогрес у забезпеченні гендерної рівності. Зокрема, Концепція передбачає запровадження гендерних квот у керівництві державних підприємств, що є важливим кроком у забезпеченні представництва жінок у прийнятті рішень. Вона також закликає до активізації зусиль у сфері навчання і підвищення обізнаності щодо гендерних питань серед державних службовців і керівників компаній.

Закон України «Про корпоративні договори», ухвалений у 2018 році, також має важливе значення для забезпечення гендерної рівності у сфері трудових правовідно-

син. Згідно з його приписами учасникам корпоративних відносин дозволяється укладати договори, що визначають правила управління компанією, включаючи питання квот для жінок у керівних органах [29].

Відповідно до статті 1 Закону корпоративні договори можуть містити умови, які забезпечують гендерну рівність у складі органів управління на підприємствах і в установах. Це дає змогу акціонерам компаній встановлювати власні квоти для жінок, що може суттєво вплинути на структуру управління організаціями. Цей підхід може бути особливо ефективним у великих компаніях, де існує більша гнучкість у визначенні внутрішніх правил [29].

Таким чином, українське законодавство забезпечує комплексний підхід до вирішення проблеми гендерної рівності. Прийняття нових законів та нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав жінок і забезпечення їм рівних можливостей, є важливим кроком на шляху до створення справедливого і рівноправного суспільства. Однак для реалізації цих норм на практиці необхідно впроваджувати механізми контролю й моніторингу, а також забезпечити підтримку з боку учасників у сфері ринку праці.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що гендерна рівність є невід’ємною частиною розвитку сучас-

ного українського суспільства. Зусилля, спрямовані на забезпечення рівних прав жінок і чоловіків, не лише сприятимуть покращенню соціальних умов життя, а й позитивно вплинуть на економічний прогрес країни в цілому.

Тому для забезпечення ефективності квот важливо віднайти і ввести додаткові механізми, які підтримували б розвиток професійних здібностей жінок та їх інтеграцію у процес прийняття рішень на всіх рівнях управління підприємствами й організаціями. Це може включати програми підвищення кваліфікації, менторські програми, створення сприятливих умов для поєднання роботи і виконання сімейних обов’язків, а також боротьбу зі стереотипами, що перешкоджають кар’єрному зростанню жінок.

Крім того, гендерна рівність у керівних органах трудового колективу – це важливий індикатор прогресу суспільства й економіки. Впровадження квот на участь жінок у трудових праводносинах може стати ефективним інструментом для подолання гендерного дисбалансу і забезпечення рівних можливостей для всіх громадян. Однак ефективність цього підходу залежить від наявності чіткої правової бази, механізмів контролю й підтримки, а також готовності роботодавців і суспільства до змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Teigen M. Gender quotas on corporate boards: On the diffusion of a distinct national policy reform. *Comparative Social Research*. 2012. 30: 157–182.
2. Huse M., Solberg T. L. A. Gender-related boardroom dynamics: How Scandinavian women make and can make contributions on corporate boards. In: *Women on Corporate Boards of Directors*. Springer, 2006. P. 255–276.
3. Конвенція Організації Об’єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (укр) : Конвенція Орг. Об’єдн. Націй від 18.12.1979 : станом на 06.10.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 03.12.2024). ООН.
4. Пекінська декларація (укр) : Декларація Орг. Об’єдн. Націй від 15.09.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text (дата звернення: 03.12.2024).
5. Директива 2014/95/ЄС від 22 жовтня 2014 року про розкриття інформації щодо нефінансової інформації та інформації про різноманітність деякими великими підприємствами та групами. Європейський парламент і Рада Європейського Союзу. Офіційний вісник Європейського Союзу
6. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women: international treaty. United Nations, 1979. United Nations Treaty Series
7. Catalyst. Women in leadership: A global perspective. 2015.
8. European Commission. Gender quotas in corporate boards: A global perspective. 2016. 32 p.
9. International Journal of Gender Studies. The role of gender quotas in business leadership. *International Journal of Gender Studies*, 2013. Vol. 12, no. 4, pp. 401–410.
10. : The Spanish experience. *Journal of Business Ethics*. *Journal of Business Ethics*. *Gender equality in business and politics*. 2012, Vol. 108, No. 2, pp. 217–231.
11. Gender quotas and female leadership: The Italian case. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*. 2017. Vol. 36, No. 3. P. 263–276.
12. Australian Human Rights Commission. Diversity in corporate leadership: An Australian perspective. 2018
13. Catalyst. The bottom line: Corporate performance and women’s representation on boards. New York: Catalyst Research, 2011.
14. Eagly A. H., Carli L. L. Жінки та лідерство: ілюзії та рішення. *Harvard Business Review*. 2007. Т. 85, № 9. С. 63–71.
15. World Economic Forum. Global gender gap report 2020. Geneva: World Economic Forum, 2020. 370 p.
16. Morley, L., & Hall, S. H. F. S. Gender and leadership in higher education: A study of the experiences of women in higher education leadership. *Gender and Education*. 2019, Т. 31. № 4. С. 537–552.
17. Huse, M., & Solberg, A. Gender balance in corporate governance: The role of the board of directors. *Journal of Business Ethics*. 2015. 138(3). P. 551–570.
18. Kossoudji S. A., P. C. C. H. The impact of gender on the quality of work-life: A study of the U.S. experience. *Industrial Relations Research Association*. 2010. С. 63–82.
19. Branson, D. M. Gender equality in the workplace: How to achieve real change. *International Journal of Business and Social Science*. 2015. Т. 6, №7. С. 113–120.
20. Acker, J. Gendered organizations: From theory to change. *Gender and Society*. 2006. Vol. 20, No. 4. P. 441–464
21. U.N. Women. Progress of the world’s women 2015–2016: Transforming economies, realizing rights. New York: United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, 2015. 240 p.
22. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
23. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561.
24. Вибірчий кодекс України : Кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
25. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 05.04.2017 № 229-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-2017-р#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
26. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII : станом на 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
27. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 27 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
28. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2025 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 28.10.2020 № 1544-р : станом на 16.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-р#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
29. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо корпоративних договорів : Закон України від 23.03.2017 № 1984-VIII : станом на 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1984-19#Text> (дата звернення: 03.12.2024).

**РЕФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ОСНОВА
СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА БІЗНЕСУ****REFORMING LABOR LEGISLATION AS THE BASIS FOR THE SOCIAL DIRECTION
OF THE UKRAINIAN ECONOMY AND BUSINESS****Чудик-Білоусова Н.І., к.ю.н., доцент,
старша наукова співробітниця***Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Стаття досліджує проблеми правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану в Україні та перспективи його покращення. Акцентовано увагу, що сучасними викликами ринку праці стали внутрішнє переміщення, реєстрація суб'єктів господарювання, масова міграція, зниження рівня зайнятості, демографічні втрати, впровадження мобілізаційних заходів, розширення сектору неформальної зайнятості.

Дослідження акцентує на важливості посилення співпраці між державою, бізнесом та працівниками для забезпечення ефективного функціонування ринку праці, особливо в умовах повоєнного відновлення економіки. Запропоновано удосконалення механізмів правового регулювання, спрямованих на розширення трудових гарантій для працівників, включаючи тих, хто постраждав від воєнних дій або має статус внутрішньо переміщених осіб.

Зроблено висновок про те, що за умов дії воєнного стану та повоєнного відновлення важливими стають процеси адаптації трудового законодавства до нових викликів, пов'язаних із воєнними умовами, що включають внесення змін до законодавства про організацію праці, зокрема в контексті посилення соціального захисту працівників з додатковим правовим статусом (особи з інвалідністю, особи, звільнені з військової служби, працівники, котрі перебувають на військовій службі внаслідок мобілізації).

Особлива увага приділена механізмам зайнятості осіб з інвалідністю, та вказано на доцільність впровадження для них гнучких форм організації праці (дистанційна чи надомна робота). Аналіз впливу концепції безбар'єрності зумовлює необхідність реформування трудового законодавства у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю на певні види робіт задля забезпечення їх соціальної захищеності. Важливим елементом реалізації їх права на працю є створення належних умов праці, зокрема через адаптацію їх робочих місць та гарантування доступності робочого середовища. Також необхідне посилення правової визначеності та соціальної справедливості через оптимізацію правового регулювання трудових відносин для осіб, які звільнені з військової служби в частині їх працевлаштування.

Ключові слова: соціальна політика, зайнятість, трудові відносини, трудове законодавство, особи з інвалідністю, військовослужбовці, воєнний стан, післявоєнне відновлення.

The article addresses the issues of legal regulation of labor relations during martial law in Ukraine and prospects for their improvement. It emphasizes that modern labor market challenges include internal displacement, relocation of enterprises, mass migration, declining employment rates, demographic losses, mobilization measures, and the expansion of the informal employment sector.

The study highlights the importance of strengthening cooperation between the state, business, and employees to ensure the effective functioning of the labor market, especially during the post-war economic recovery. Proposed improvements to the mechanisms of legal regulation aim to expand labor guarantees for workers, including those affected by military actions or holding the status of internally displaced persons.

It concludes that during martial law and post-war recovery, adapting labor legislation to new challenges related to wartime conditions becomes crucial. This includes amendments to labor organization laws, particularly to enhance social protection for workers with additional legal statuses (persons with disabilities, individuals discharged from military service, and employees serving in the military due to mobilization).

Special attention is given to employment mechanisms for persons with disabilities, emphasizing the importance of introducing flexible work arrangements (remote or home-based). The analysis of the Barrier-Free Concept underscores the need for labor law reforms in the employment of persons with disabilities for specific types of work to ensure their social protection. A critical element in realizing their right to work is creating adequate working conditions, including adapting workplaces and ensuring the accessibility of the work environment. Additionally, enhancing legal clarity and social equity through optimizing labor regulation is necessary to employ individuals discharged from military service.

Key words: social policy, employment, labor relations, labor legislation, persons with disabilities, military personnel, martial law, post-war recovery.

Постановка проблеми. Із початком повномасштабного вторгнення держава в цілому, її економіка, соціальна політика та бізнес зокрема, зіткнулися з новими викликами, котрі досі спричиняють негативний вплив на структуру зайнятості в державі, посилюють зниження рівня соціального забезпечення для осіб, котрі втратили роботу чи не можуть її знайти з об'єктивних причин. Бізнес, в особі суб'єктів господарювання, стикаються з однієї сторони з дефіцитом працівників, особливо в сфері автомобільних перевезень, в сільському господарстві, у видобувній галузі, у галузі переробки продукції, з іншої – вони змушені взяти на себе тягар організації працевлаштування та надання соціального забезпечення насамперед тим працівникам, котрі залишаються працювати у надскладних умовах, із наявністю постійної загрози для їх життя та здоров'я. Також на даний час спостерігається тенденція до зростання кількості осіб, котрі набули додаткового правового статусу внаслідок негативного впливу воєнних дій та відповідно мають рекомендацію щодо працевлаштування чи особисто виявили бажання реалізувати своє

право на працю. Дослідження питань реформування трудового законодавства також є важливим для соціального спрямування економіки держави та бізнесу особливо в період дії воєнного стану.

Задля вдосконалення механізмів реалізації права на працю саме в умовах викликів воєнного стану в державі фактично одночасно відбуваються процеси реформування трудового законодавства за участі зацікавлених суб'єктів та приведення його у відповідність із європейськими стандартами. Також слід мати на увазі, що правам працівника, як одного з основних суб'єктів трудових відносин, кореспондують обов'язки уповноважених органів держави в цілому і роботодавця зокрема, в частині організації належних умов праці та формування ефективної системи соціального забезпечення працівників, зокрема і за участі роботодавця. Тому дослідження сучасних тенденцій реформування трудового законодавства сприятиме можливості ознайомлення з проблемами, котрі можуть виникати в бізнесу та його потенційних працівників під час реалізації та забезпечення права особи на працю в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останніми роками дослідженнями забезпечення прав особи у сфері праці залишається актуальними завдяки розширенню механізмів правового регулювання відносин та реформуванню трудового законодавства задля пошуку ефективних засобів для якісного їх регулювання. З оголошенням воєнного стану трудове законодавство зазнало суттєвих змін через наявність тих викликів, котрі треба було терміново долати, зокрема і у сфері праці та зайнятості. Тому за цей період існування держави та її ринку зайнятості актуальними стали дослідження саме трудових відносин. Вплив воєнного стану на ринок зайнятості з економічної точки зору досліджено Т. Луньовою, Т. Любомудровою, В. Гойчуком, І. Студенніковою. Аналіз діючих механізмів правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану проведено В. Андріївим., В. Бураком, Ю. Гришиною, О. Горностаєм, Д. Ковачем, О. Луценко, К. Машковим, Л. Ніколаєвою, М. Пижиною, Т. Товт, Г. Чанишевою, О. Ярошенко, І. Яцкевич та ін. Незважаючи на наявність ґрунтовних напрацювань, сучасні проблеми реалізації права на працю та тенденції реформування трудового законодавства свідчать про необхідність подальшого їх вивчення, аналізу та пошуку шляхів його забезпечення, зокрема і в контексті реалізації соціальної політики та політики зайнятості щодо тих осіб, котрі стали соціально незахищеними внаслідок набуття ними додаткового правового статусу (особи з інвалідністю, учасники бойових дій, ветерани війни та ін.).

Метою статті є визначення проблем, з якими стикається сфера зайнятості держави в умовах дії воєнного стану та характеристика тенденцій розвитку і вдосконалення трудового законодавства через його реформування задля посилення гарантій реалізації права на працю для працівника та закріплення відповідних обов'язків для роботодавця.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечені охорона та захист основних прав людини» [1, с. 4], зокрема і її права на працю та зайнятість у найбільш прийнятній чи доступній формі. Реалізація згаданих прав неможлива без ефективного функціонування системи соціального забезпечення працюючої особи.

Саме у такій державі уповноважені державою суб'єкти, зокрема і бізнес, відповідно до визначених законодавством зобов'язань «активно реалізують соціальну політику, сприяють здійсненню комплексу соціально-економічних прав особи. Ознаками такої соціальної політики визначають: забезпечення та захист прав і свобод особи; взаємну відповідальність держави та особи; забезпечення соціальної злагоди і стабільності у суспільстві; проведення соціально спрямованої політики» [2, с. 6, 12–14]. Складовою соціальної політики виступає і соціальне забезпечення у визначених законодавством формах та видах. Його зміст гарантований на конституційному рівні. Відповідні конституційні положення «зобов'язують державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб; запроваджені заходи соціального захисту мають бути спрямовані на втілення ідеї соціальної солідарності та справедливості, на охорону і захист особи при настанні можливих соціальних ризиків» [3].

Україна, як держава, тривалий час створювала власну систему соціального забезпечення, хоча іноді цей процес був утруднений через наявність певних викликів і загроз. З моменту проголошення незалежності наша держава пережила низку економічних потрясінь, зокрема під час перехідного періоду (з 1991 по 1999 рр.), під час світової фінансової кризи (з 2009 року), після вторгнення на схід України в 2014 році (погіршення економічних умов всередині країни, посилення залежності від трудової міграції та грошових переказів), під час пандемії COVID-19 та карантинних обмежень в 2020 році) [4]. Їх наслідки

мали значний вплив як на сферу соціального забезпечення та зайнятості, так і на функціонування суб'єктів господарювання та бізнесу в цілому, так як останні змушені були дбати про збереження чисельності працівників та сприяти їх соціальному забезпеченню.

За оцінюванням ООН, проведеним в Україні перед початком повномасштабного вторгнення, приблизно 1,7 млн осіб з числа тих, хто виїхав з країни були працевлаштовані (10,6% економічно активного населення). Водночас згідно з опитуваннями НБУ, у 2023 році 44% суб'єктів господарювання не мали достатньої кількості працівників через масове скорочення їх кількості та мобілізацію. Відповідно 24% суб'єктів господарювання втратили своїх працівників – через міграцію.

Із лютого 2022 року зміни на ринку праці стали ще чітким відображенням відтоку працездатного населення та економічних труднощів, безпосередньо пов'язаних із впровадженням воєнного стану. За оцінками МОП, зайнятість з початком війни стала на 15,5% нижчою за довоєнний рівень [5]. Водночас, за оцінками НБУ, безробіття у 2023 році могло становитиме 18,3%, що покращило попередній прогноз його зростання на 26,1% за цей період. За даними опитування Європейської бізнес-асоціації в квітні 2024 року бізнес стверджував про зростання дефіциту кадрів. З ним стикалися 74% з опитаних роботодавців (+19 в.п. порівняно з осінню 2023 року), не відчували дефіциту кадрів лише 7% суб'єктів господарювання (12% в минулому році). За опитуванням Державної служби зайнятості України, 26,7% суб'єктів господарювання мали дефіцит кадрів у 2023 році, тоді як, за даними опитування НБУ, даний показник сягав 36%. Скорочення робочої сили у 2023 році, порівняно з 2021 роком, склало приблизно 40% (за оцінюванням НБУ) набуло спричинине: демографічними втратами, переходом працездатного населення до економічно неактивного статусу, труднощам в пошуку роботи для внутрішньо переміщених осіб, окупацією частини економічно активних територій країни, необхідністю догляду за іншими членами сім'ї, відсутністю навичок, потрібних на ринку праці [6].

За сучасних умов спричинене повномасштабним вторгненням переміщення населення та релокація суб'єктів господарювання тривають і досі. Такі заходи слід визнати доцільними та виправданими, адже вони спрямовані на збереження життя і здоров'я людей, засобів виробництва і робочої сили суб'єктів господарювання. Враховуючи територіальну зосередженість після внутрішнього переміщення, інфраструктура окремих регіонів зараз є більш навантаженою [7], що відповідно звужує можливості для незайнятого населення щодо працевлаштування чи отримання потрібних соціальних послуг у сфері працевлаштування.

Також слід мати на увазі, що через вимушену міграцію за межі території країни, проведення мобілізаційних заходів із запровадженням воєнного стану, відбувається зростання рівня неформальної зайнятості та впровадження нестандартних форм роботи (внаслідок розвитку цифрової економіки). Відповідно значна частина населення є працевлаштованою, має робоче місце, яке, як правило, не покривається існуючими механізмами соціального забезпечення [8], зокрема мова йде про осіб з якими укладено гіг-контракт [9]. Саме такі нові умови праці і зайнятості здатні забезпечити велику гнучкість для працівників і роботодавців, хоча можуть привести також і до значних прогалин в охопленні відповідними видами соціального забезпечення (відсутність страхових виплат у зв'язку з нещасним випадком чи професійним захворюванням через відсутність у роботодавця зобов'язань щодо соціального страхування працівника від нещасного випадку чи професійного захворювання, відсутність гарантії при втраті роботи в частині надання страхових виплат по безробіттю). Перехід до цивільно-правового регулювання відносин у сфері праці фактично унеможливило існу-

вання багатьох традиційних гарантій прав працівників [10, с. 114] та спрощує обов'язки бізнесу, як роботодавця, щодо соціального страхування такого працівника на випадок безробіття, забезпечення дотримання вимог з охорони праці та сплати інших страхових виплат, котрі гарантуються працівнику при наявності соціального ризику.

Соціальне забезпечення для економічно активної частини населення навіть в умовах воєнного стану продовжує залишатися окремою системою економічних, соціальних, правових, організаційних заходів, котрі здатні за умов настання певних соціальних ризиків забезпечити працездатній працюючій особі відповідні умови для поліпшення її добробуту за рахунок особистого внеску, здійснити матеріальну підтримку [11, с. 156] та надати необхідні соціальні послуги за рахунок коштів соціального страхування. Тому тривають процеси зміни трудового та соціального законодавства задля зміцнення та адаптації наявної системи соціального забезпечення, запобігання та скорочення бідності, підвищення рівня та безпеки доходів і обмеження нерівності [12, с. 75] у доступі до праці за умов воєнного часу. Бо задля досягнення економічної стабільності та забезпечення життєдіяльності усіх інституцій держави, доцільним є забезпечення максимальної зайнятості населення, забезпечення соціально-трудова гарантій та умов для зростання його добробуту [13, с. 9], сприяння у працевлаштуванні для демобілізованих осіб, осіб зі специфічними трудовими функціями.

Особливої цінності в умовах воєнного стану набуває ефективна комунікація між державою, бізнесом та працівниками, адже вихід держави із пост-воєнної нестабільності є неможливим без продуктивної праці, максимальної віддачі громадян своїй професії і функціональним обов'язкам [14, с. 127].

Водночас умови воєнного стану значно ускладнили взаємодію між суб'єктом господарювання і працівником, тому необхідністю стало унормування процесів праці, котрі до цього були фактично відсутні в трудовому законодавстві. Його основою став Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [15], який у визначений період отримав перевагу над іншими законодавчими актами, що регулюють відносини у сфері праці та зайнятості [14, с. 130].

Трудові відносини в умовах воєнного стану потребували особливого підходу до їх регулювання. Тому такі законодавчі ініціативи стали необхідними для врегулювання складних питань в організації трудових відносин в умовах дії даного режиму та забезпечення захисту інтересів працівників і роботодавців за цих надзвичайних обставинах. Сфера застосування праці, в якій переплітаються життєво важливі інтереси мільйонів громадян України, потребувала негайної реакції від законодавця з метою забезпечення її нормального функціонування в особливий період в умовах кризових явищ [16, с. 45].

Військові дії негативно вплинули на регулювання трудових відносин і спричинили: знищення бізнесу, призвели до зменшення робочих місць; збільшення кількість внутрішньо переміщених осіб та міграції працівників за кордон; зниження рівня життя, оплати праці, зростання цін; скорочення виробництва та зростання кількості нещасних випадків на робочих місцях у зв'язку з обстрілами; релокацію бізнесу (переміщення бізнесу з однієї країни в іншу або частини працівників компанії з однієї країни в іншу, або переїзд бізнесу / працівників з одного місця на інше в межах України) та мобілізацію частини працівників до лав Збройних Сил України та територіальної оборони та ін. [17, с. 204].

Аналіз законодавчих актів, прийнятих в умовах воєнного стану, дозволяє виокремити основні тенденції розвитку трудових відносин в особливий період: встановлення певних обмежень і особливостей організації трудових відносин із додержанням мінімальних трудових гарантій;

посилення захисту трудових прав працівників і гарантій їх здійснення; посилення гнучкості правового регулювання трудових відносин, мобільності працівника при здійсненні права на працю; розширення договірних засад регулювання трудових відносин [18, с. 380].

Обмеження трудових прав особи и в умовах воєнного стану є неминучими та можуть бути виправданими, хоча забезпечення балансу прав та інтересів працівників, роботодавців через зміни в законодавстві дає підстави стверджувати про те, що перевагу надають інтересам роботодавців, бізнесу, завдяки індивідуальному договірному регулюванню і послабленню державного та громадського контролю за дотримання трудових прав працівників [19].

Законом «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [15] введено механізм захисту роботодавця, котрий не зміг вжити всіх можливих заходів для забезпечення реалізації права працівника на своєчасне отримання ним заробітної плати. На період дії воєнного стану роботодавця звільнено від відповідальності за порушення ним зобов'язань щодо строків оплати праці, якщо таке порушення сталося не з його вини, тобто внаслідок ведення бойових дій або дії інших обставин непереборної сили. Нововведенням воєнного стану у 2022 році стала можливість призупинення дії трудового договору за ініціативою роботодавця на строк, який не перевищує періоду дії воєнного стану без припинення між ними трудових відносин.

У липні 2022 року набрали чинності зміни до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [20], яким були змінені ст. 119 КЗпП України щодо працівників, призваних у визначений законом спосіб на військову службу. Для них гарантовано збереження місця роботи і посади, хоча скасовано обов'язок роботодавця зберігати їх середню заробітну плату протягом дії особливого періоду на строк: до його закінчення або до дня фактичного звільнення такого працівника [20]. На відміну від працівника, призваного у визначений законом спосіб на військову службу, працівник, залучений до Силах територіальної оборони, вважається таким, що виконує свій громадський обов'язок, і за ним зберігається робоче місце та середня заробітна плата відповідно до ч. 1 ст. 119 КЗпП та п. 3 контракту добровольця [21]. Тому варто констатувати, що роботодавець лише через вісім років після впровадження часткової мобілізації [20] вперше, на законодавчому рівні, був звільнений від обов'язку виплачувати середній заробіток мобілізованому працівнику. Хоча за наявності фінансових можливостей, відповідно до положень колективного договору, можливе встановлення відповідних виплат в твердій грошовій сумі чи з урахуванням середньомісячної заробітної плати працівника.

Також звертаємо увагу на недопустимість безпідставного звуження гарантій у сфері праці щодо гарантій трудових прав особи, яка займала виборні посади в органах місцевого самоврядування, у зв'язку з проходженням нею військової служби» [22] слід мати на увазі, що трудові гарантії, визначені ст. 119 КЗпП України [23], в частині збереження місця роботи, посади не поширено на особу, яка займала виборні посади в органах місцевого самоврядування та строк повноважень яких закінчився. Таким чином новими нормами вказану категорію фактично позбавлено відповідних гарантій у сфері праці, хоча промовиста назва закону про внесення змін ймовірно передбачала їхнє посилення, але не послаблення. Згодом [24] аналогічних гарантій також позбавлено осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту безвідносно до строків тривалості чи закінчення трудових відносин. Такі зміни механізмів правового регулювання відносин їх праці свідчать про намагання впровадити особливі правові режими регулювання трудових відносин у різних сферах, хоча їх запровадження не сприяє утвердженню стандартів правової визначеності, рівності та справедливості.

Для забезпечення ефективного правового регулювання трудових відносин при зміні власника підприємства, установи, організації, їх реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення), зміні власника майна або його частин, що використовуються роботодавцем – фізичною особою у підприємницькій діяльності удосконалено зазначену складову правового регулювання відносин праці. Запропоновані зміни фактично стали результатом виконання зобов'язань, визначених додатком XL до гл. 21 «Співробітництво в галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей» розд. V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в частині наближення законів держав-членів, що стосуються охорони прав працівників у випадку передачі підприємств, бізнесу або частин підприємств чи бізнесу відповідно до положень Директиви Ради № 2001/23/ЄС від 12 березня 2001 р. [25].

Внесення таких змін є доцільним, зважаючи на необхідність належного регулювання трудових відносин саме при правонаступництві, особливо в сучасних умовах, задля усунення певних ризиків, зокрема і соціальних щодо працівників. Нормативне закріплення обов'язку роботодавця невідкладно повідомляти працівників про зміну власника підприємства визначено п. 1326 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 2017 року [26].

Воно відбулося через доповнення до чинного КЗпП, зокрема ст. 361. «Правонаступництво у трудових відносинах» [27]. Ним визнали продовження трудових відносин із працівником у разі зміні власника підприємства, установи, організації, їх реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення), зміні власника майна або його частин, що використовуються роботодавцем – фізичною особою у підприємницькій діяльності. Роботодавець та нового роботодавця (набувача) зобов'язали не пізніше ніж за десять робочих днів до здійснення такої процедури поінформувати в паперовій або електронній формі виборний орган первинної профспілкової організації (профспілкового представника), а в разі її відсутності вільно обраних та уповноважених представників (представника) працівників, а в разі їх відсутності – працівників про: дату (орієнтовну дату) та причини правонаступництва; правові, економічні (технологічні, структурні) та соціальні наслідки правонаступництва або наслідки аналогічного характеру та про дії, які впливатимуть на трудові права працівників [27].

Підтримуючи новий та ефективний механізм захисту прав працівників при правонаступництві, звертаємо увагу на недоречність закріплення строку «десять робочих днів» як терміну, протягом якого роботодавець повинен повідомити працівників про зміну їх роботодавця та пов'язані з цими процесами правові, економічні (технологічні, структурні) та соціальні наслідки. Слід мати на увазі, що відповідно до нормативів праці, як вихідної нормативної основи для встановлення технічно обґрунтованих норм праці суб'єктом господарювання, працівник може працювати згідно ст. 32 КЗпП України протягом п'яти чи шести робочих днів протягом тижня. Тому для обчислення тривалості його роботи трудове законодавство використовують зокрема і робочий день. Також слід мати на увазі, що під час воєнного стану немає святкових та неробочих днів, відповідно кількість робочих днів зростає через припинення дії тих норм КЗпП України, котрі визначають святкові та неробочі дні. Працівник згідно укладеного трудового договору повинен виконувати свою трудову функцію згідно з діючими на нормативами робочого часу (норма постійної тривалості робочого часу, яка підлягає безпосередньому виконанню протягом визначеного календарного періоду). Одним із таких нормативів є робочий

день та похідні від нього (робоча зміна, робочий місяць, робочий рік). Під робочим днем слід розуміти спеціальний режим тривалості робочого часу, що встановлюється для працівника на підприємстві, в установі чи в організації. Відповідно використання формулювання «робочий день» для повідомлення про правонаступництво є недоречним та таким, що суперечить єдиному підходу, котрий застосовується в КЗпП України в частині закріплення різних строків через термін «календарний день» [27]. Вбачається доцільним змінити та подовжити термін виконання зобов'язання роботодавця щодо повідомлення працівника та профспілок про правонаступництво у трудових відносинах не пізніше ніж за 14 календарних днів. Таке подовження терміну дії повідомлення дозволить належним чином виконати роботодавцю, котрий вступив у відносини з правонаступництва та «новому» роботодавцю свої зобов'язання перед працівниками.

Отримувач повідомлення про правонаступництво протягом визначеного терміну з дня отримання інформації, має право ініціювати консультації з роботодавцем щодо причин прийняття рішення про правонаступництво та його правових, економічних та соціальних наслідків для працівників, а також заходів, які планується запровадити для уникнення таких наслідків чи їх пом'якшення. Консультації мають бути проведені протягом п'яти робочих днів з дня їх ініціювання. Слід звернути увагу, що до їх проведення очевидно будуть залучені члени виборних профспілкових органів, котрі відповідно до ч. 6 ст. 41 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» можуть залучатися у вільний від роботи час із збереженням середньої заробітної плати для участі в консультаціях, але не менше ніж дві години на тиждень [28]. Тому поділяємо позицію, що термін проведення таких консультацій із роботодавцем щодо причин прийняття рішення про правонаступництво оптимально не може відбутися саме протягом п'яти робочих днів з дня їх ініціювання. Подовження терміну проведення консультацій дозволить належним чином проаналізувати причини прийняття роботодавцем саме такого рішення та його правові, економічні, соціальні наслідки для працівників, а також спланувати необхідні заходи для уникнення негативних наслідків правонаступництва чи їх пом'якшення [27].

Через об'єктивне зростання кількості осіб, звільнених з військової служби наявні певні правотворчі ініціативи щодо захисту їх трудових прав задля максимального забезпечення на нормативному рівні трудових гарантій як для працівників, які перебували га момент вступу на військову службу (впровадження військового стану) в строкових трудових відносинах та їх роботодавця, після закінчення проходження особою військової служби [29]. Внаслідок того, що закінчення строкового трудового договору, в тому числі контракту, може настати ще до закінчення проходження працівником військової служби, то на цей момент може існувати наказ про звільнення працівника у зв'язку із закінченням періоду мобілізації, а відтак дії гарантій, передбачених трудовим законодавством. Водночас слід зауважити, що строковий трудовий договір та контракт як його особлива форма є відступом від загального правила трудового законодавства, яким виступає безстроковий трудовий договір. Встановлення строкових трудових відносин, у тому числі за допомогою контракту, визначається або домовленістю сторін, або вимогами чинного законодавства. Воно не виступає положенням, яке встановлене в інтересах однієї із сторін трудових відносин. З однієї сторони, працівник, який працює на підставі строкового трудового договору, в тому числі контракту, обмежений у можливості припинення такого трудового договору з власної ініціативи. З іншого боку, встановлення певного строку трудових відносин може гарантувати працівнику робоче місце протягом обумовленого договором строку. Відтак йдеться про взаємний,

партнерський підхід до формування особливостей строкового або безстрокового договору. Тому закріплення норми про те, що особа, яка звільнилася з військової служби, повинна працювати на відповідному робочому місці протягом строку, передбаченого контрактом, може бути як на її користь, так і такою, що вже не відповідає її новітнім інтересам як колишнього військовослужбовця, або взагалі така робота може бути непосильним фізичним чи психологічним тягарем для такої особи. Якщо особа, яка звільнилася з військової служби, за станом здоров'я чи зміни власних інтересів після військової служби, поранення, полону, не зможе виконувати своїх обов'язків за посадою, то сторонам трудового договору доведеться обходити закон, фактично «вигадуючи» інші підстави звільнення (наприклад, за угодою сторін (ч. 1 ст. 36 КЗпП України) чи за станом здоров'я (ч. 2 ст. 40 КЗпП України)) [23], що є надто складним процесом.

У багатьох випадках, пов'язаних із призовом працівника під час мобілізації, настали наслідки, передбачені ст. 391 КЗпП України, за яким трудові відносини, які фактично тривають після закінчення строку трудового договору і жодна із сторін не вимагає їх припинення, дія такого договору вважається продовженою на невизначений строк [23]. У такому випадку реально відбувається забезпечення такого працівника робочим місцем на невизначений строк і цей випадок виступає фактичною соціально-трудовою гарантією, яка не визначена трудовим законодавством.

З огляду на наведене, законодавцю доцільно визначитися та утвердитися з тим, чи дійсно запропонована конструкція відповідає її назві. Для більшого гарантування трудових прав особи, яка звільнена з військової служби, можливо варто розглянути питання про отримання та виконання побажань самого колишнього військовослужбовця, чи має він намір застосовувати таке правило про продовження строку трудового договору (контракту), який був укладений до його призову під час мобілізації.

Ініціаторами згаданого законопроекту пропонується поширити норму лише щодо контракту як особливої форми трудового договору, а не всіх строкових трудових договорів. Зі змісту пояснювальної записки неможливо визначити, чому йдеться виключно про контракт, адже сфера його застосування є набагато меншою, ніж сфера строкових трудових договорів. Відтак навіть проголошена мета щодо захисту трудових прав особи, звільненої з військової служби, може бути досягнута щодо набагато меншої кількості осіб [23]. Сфера застосування контракту визначається законами України. Тому захист трудових прав працівників, котрі на даний час проходять військову службу через внесення змін до трудового законодавства не має містити дискримінаційних положень та пропонувати впровадити додаткові гарантії лише тим працівникам, котрі виконували покладені на них трудові обов'язки лише виключно на основі укладеного з роботодавцем контракту.

Також автори законопроекту пропонують виокремити нову категорію суб'єктів правовідносин – ветеран [29]. Даний термін тривалий період часу використовується у двох розуміннях: «ветеран війни» та «ветеран праці». Відповідно до ст. 4 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» ветераном війни може бути визнано особу, яка брала участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав [30; 31]. До ветерана війни також віднесено особу, яка набула статусу учасника бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасником війни. Тому незрозумілим є позиція розробника щодо внесення змін до Кодексу законів про працю України для захисту трудових прав саме ветеранів задля посилення їх соціальних гарантій у сфері праці, так як за умов дії воєнного стану та впровадження заходів із мобілізації особлива увага має бути приділена тим працівникам, з якими припинені строкові трудові відносини, тобто, з тими працівни-

ками, які проходять військову службу внаслідок призову або мобілізації, а також особам, призваними на військову службу із числа резервістів [29]. Статус ветерана війни підтверджується відповідним посвідченням. Його набуття є підставою для отримання певних пільг під час працевлаштування та роботи, котра не потребує додаткового правового регулювання. Відповідно до статті 6 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» ветераном праці є особа, яка працювала на підприємствах, в установах, організаціях, об'єднаннях громадян, фізичних осіб та має стаж роботи 40 (для чоловіків) чи 35 років (для жінок), за умови виходу на пенсію, тобто припинення трудових відносин з роботодавцем [30]. Тому вважаємо за необхідне уточнити назву Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо захисту трудових прав ветеранів» [29] та викласти її в наступному формулюванні: Закон України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо захисту трудових прав окремих категорій працівників, призваних на військову службу під час мобілізації» або у цій же редакції, але без вживання слів «окремих категорій».

З урахуванням положень військового та трудового законодавства, законодавства про реабілітацію [31; 32] у частині забезпечення соціально-правових гарантій для працівника, який під час проходження військової служби отримав поранення (інші ушкодження здоров'я) та перебував на лікуванні у закладах охорони здоров'я доцільним є викладення ч. 5 ст. 119 проекту Закону в наступній редакції: «До строку дії строкового трудового договору чи контракту, укладеного роботодавцем з працівником, перерахованим у частинах третій цієї статті, не включаться строк, який дорівнює строку його перебування на військовій службі, а також строк проходження ним реабілітації у сфері охорони здоров'я та професійної реабілітації, у тому числі строк отримання ним психологічної допомоги, проходження санаторно-курортного лікування, інших відновлювальних (постізоляційних, реінтеграційних) заходів».

Чисельність осіб з інвалідністю у 2021 році становила 2,565 млн. людей. Найбільше з них було зареєстровано у Львівській області (211,4 тис. осіб, 8,2% від загальної кількості), Дніпропетровській (160,0 тис. осіб, 6,2%), Одеській (155,4 тис. осіб, 6,0%) областях, Києві (146,7 тис. осіб, 5,7%), Хмельницькій (145,5 тис., 5,6%) та Харківській (143,9 тис., 5,6%) областях. З початку 2022 року дані про кількість осіб з інвалідністю та їх територіальне розміщення в Україні не оновлювалися. Однак, за інформацією Міністерства соціальної політики України, їх чисельність складала вже 3 млн осіб, що свідчить про зростання їх чисельності на 10%, тобто на 300 тис. осіб [33].

За даними узагальненими Конфедерації роботодавців України із загальної кількості осіб з інвалідністю станом на початок 2024 року працювали лише 448,2 тис. (17,4% від загальної чисельності людей з інвалідністю). Для порівняння, у Великобританії працює 53% працездатних осіб з інвалідністю, у Франції – 44%, у США – 23%. Найбільше осіб з інвалідністю працевлаштовані в місті Києві (76,2 тис., 17% від загальної кількості працевлаштованих), Львівській (42,5 тис., 9,5%), Дніпропетровській (39,2 тис., 8,7%), Харківській (30 тис., 6,7%), Одеській (28 тис., 6,2%) та Черкаській (23,2 тис., 5,2%) областях [33].

У 2023 році на 72 380 підприємствах, котрі використовували найману працю від 8 і більше осіб, працювали 403 453 особи з інвалідністю. Кількість працюючих осіб з інвалідністю збільшилася на 0,1% (297 осіб) порівняно з минулим роком, 2022 роком, за аналогічний період, незважаючи на зменшення кількості облікованих підприємств [34].

Впровадження з 2021 року Концепція безбар'єрності, передбачала п'яти пріоритетів для створення безбар'єрного середовища в Україні через комплекс заходів,

зокрема реформування законодавства у сфері зайнятості осіб з інвалідністю, розробку стимулів для роботодавців, перегляд підходів до впровадження стандартів робочих місць, посилення інституційної спроможності органів державної влади у сфері зайнятості; налагодження співпраці між різними зацікавленими сторонами, тобто представниками уповноважених центральних органів виконавчої влади, парламенту та бізнесу, що сприятиме включенню принципів безбар'єрності в усі наступні нормативно-правові акти; підвищення обізнаності представників бізнесу щодо важливості принципів безбар'єрності, зокрема поширення інформаційних матеріалів, кращих практик, а також інформування про переваги бути недискримінаційною компанією; залучення кращого досвіду та підходів до створення безбар'єрного середовища через підвищення цифрової доступності, що є необхідною умовою забезпечення доступу населення до адміністративних, фінансових та інших послуг; продовження курсу на діджиталізацію та спрощення процедур отримання державних послуг [35].

Очевидно на її виконання також у 2021 році були розроблені пропозиції щодо внесення змін до законодавства [36]. Зокрема пропонувалося закріпити в ч. 1 ст. 17 Закону норму, що держава лише створює умови для зайнятості осіб з інвалідністю, з урахуванням висновку медико-соціальної експертної комісії [37]. Зазначена конструкція фактично пропонувала звизити задекларовані Конвенцією про права осіб з інвалідністю [38] зобов'язання України як держави-учасниці в частині забезпечення і заохочення реалізації права на працю як базової складової права на зайнятості особи з інвалідністю, який не протипоказана трудова діяльність. У такому трактуванні дана норма фактично мала носити декларативний характер, так як основним завданням держави у цій сфері мало стати виключно прийняття нормативних актів та проведення контролю за їх виконанням, адже основний тягар організації та створення умов для реалізації права на працю пропонувалося перекласти на суб'єктів господарювання [37]. Такі пропозиції були відхилені, очевидно через суперечність міжнародним зобов'язанням України, як соціальної держави.

У 2021 році відбулося удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу» на законодавчому рівні та вперше були закріплені нові види трудових договорів [23]. Відповідно до п. «а» ч. 1 ст. 27 Конвенції заборонено дискримінацію за ознакою інвалідності стосовно всіх питань, які стосуються всіх форм зайнятості, зокрема умов прийому на роботу [38]. Тому видається доцільним внесення змін до ч. 4 ст. 18 Закону «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [36] задля закріплення можливості осіб з інвалідністю виконувати роботу за трудовим договором вдома (дистанційно), якщо за станом здоров'я немає змоги працювати на (в) підприємствах, установах та організаціях, у фізичних осіб – підприємців [37]. Укладення договору про дистанційну роботу можливе лише з такою категорією осіб з інвалідністю, для яких вона не суперечить їх індивідуальній програмі реабілітації та рекомендаціям МСЕК щодо можливості працевлаштування [23]. Тому при працевлаштуванні особа з інвалідністю має надати документи, які підтверджують її статус роботодавцю (індивідуальну програму реабілітації, висновок МСЕК), так як саме у цих документах вказується причина інвалідності, її група і строк та містяться висновки щодо необхідних умов та характеру праці особи. Також роботодавець зобов'язаний вжити усіх необхідних заходів зі збереження інформації про стан її здоров'я.

Також роботодавець на виконання вимог ст. 172 КЗпП України, для особи з інвалідністю виключно за її бажанням або за вимогами її індивідуальної програми реабілітації повинен встановлювати для неї режим роботи на умовах неповного робочого дня (неповного робочого тижня)

чи на пільгових умовах праці. У разі, якщо у рекомендаціях МСЕК зазначено, що така особа може працювати за своєю посадою на умовах неповного робочого дня, то на її прохання доцільно встановити неповний робочий час згідно з поданою працівником заявою та видати відповідний наказ [23].

Роботодавець також має мати на увазі, що згідно зі ст. 12 Закону України «Про охорону праці» [39], у разі використання праці особи з інвалідністю, саме у нього наявний обов'язок зі створення для неї умов праці з урахуванням рекомендацій медико-соціальної експертної комісії та індивідуальної програми реабілітації. Тому доцільно чітко визначити та врегулювати на локальному рівні механізми життя роботодавцем додаткових заходів із безпеки праці, які враховують специфічні особливості саме такої категорії працівників та передбачити джерела для їх належного фінансового забезпечення. Відповідно усі вищезгадані соціальні гарантії обов'язково мають бути відображеними в укладеному з особою з інвалідністю договорі про її дистанційну роботу, тобто повинні включатися до договору як додаткові умови праці.

Щодо можливостей працевлаштування особи з інвалідністю на умовах надомної роботи, то вона може її виконувати за місцем проживання або в інших визначених роботодавцем приміщеннях, при наявності закріпленої виключно чи переважно за нею зони безпосередньої діяльності, технічних засобів (основних виробничих і невиробничих фондів, інструменту, приладів, інвентарю) або їх сукупності, необхідних для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або трудової функції, але поза виробничими чи робочими приміщеннями роботодавця. Тому така робота може бути запроваджена виключно для особи з інвалідністю, яка вже набула необхідних навичок з виконання певного виду робіт або може пройти спеціальне навчання таким навичкам чи пройшли відповідну програму адаптації. Відповідно особа з інвалідністю може бути прийнята на надомну роботу лише за наявності у неї відповідних навичок та при умові, що саме така трудова діяльність не суперечить її індивідуальній програмі реабілітації, рекомендаціям МСЕК щодо можливостей її працевлаштування.

Отже, особа з інвалідністю може бути працевлаштована за відсутності показань на дистанційну чи надомну роботу, з урахуванням в укладеному з нею трудовому договорі особливостей виконання нею її трудових обов'язків, забезпечення належної оплати праці та умов праці за виконану роботу. Також вона має бути віднесена до числа тих осіб, із якими в обов'язковому порядку укладається письмовий трудовий договір.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Незалежно від тривалості військових дій, для належного функціонування бізнесу та забезпечення стабільності на ринку праці, успішного економічного розвитку держави в цілому і бізнесу зокрема, в умовах повоєнного відновлення підтримуємо ідею щодо доцільності розробки за участі уряду, профільних міністерств та інших зацікавлених суб'єктів «Стратегії відновлення та стабілізації вітчизняного ринку праці» [40, с. 77] та впровадження програм стабілізації ринку праці [7]. Їх прийняття та впровадження визначатиме певний комплекс заходів для визначеного кола суб'єктів, котрі сприятимуть в реалізації державної політики зайнятості населення.

Також вважаємо за доцільне звернути увагу на необхідність нормативного регулювання відносин з організації працевлаштування осіб з інвалідністю, як однієї з ключових умов реформування трудового законодавства, зважаючи на його недостатню адаптацію до потреб таких осіб задля створення механізмів їх подальшої соціальної інтеграції та забезпечення рівності їх можливостей у суспільстві.. Трудова діяльність особи з інвалідністю повинна набути особливої важливості в умовах цифровізації, так як саме

остання відкриває нові можливості для її працевлаштування із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема і на умовах дистанційної чи надомної роботи на основі письмового трудового договору, з деталізованими умовами організації її робочого місця та умов праці.

Також необхідним є нормативне посилення захисту прав особи з інвалідністю зі сторони роботодавця щодо створення належних умов праці, адаптації робочого місця до її потреб та забезпечення інформаційної безпеки прав такого працівника через ймовірну наявність проявів дискримінації та перешкод в ефективному використанні її трудового потенціалу. Тому важливо при формуванні індивідуальної програми реабілітації особи з інвалідністю уточнити в законодавстві вимоги щодо підбору для неї робочого місця [36].

Слід визнати доцільним визначення поняття «трудова реабілітація» через можливість організації роботи для особи з інвалідністю за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій через закріплення можливості в рамках професійної реабілітації допуску до працевлаштування особи з інвалідністю з урахуванням в укладеному з нею трудовому договорі особливостей виконання нею її трудових обов'язків та забезпечення належної оплати праці та умов праці та, що сприятиме посиленню гарантій організації та здійснення заходів із реабілітації осіб з інвалідністю [31]. Удосконалення трудового законодавства через посилення гарантій реалізації права на працю для окремих категорій сприятиме посиленню заходів із соціального спрямування економіки за активної участі суб'єктів господарювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*. 1998. Вип. 9. С. 3–11.
2. Головащенко О. С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 20 с.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22.05.2018 р. № 5–р/2018. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>.
4. IOM. 2021 Migration in Ukraine: Facts and Figures. Kyiv, Ukraine, 2021. *International Organization for Migration*. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/migration_in_ukraine_facts_and_figures_2021-eng_web-1.pdf.
5. World Bank, Government of Ukraine, European Union, and United Nations. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment February 2022 – February 2023, March 2023. ReliefWeb. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-rapiddamage-and-needs-assessment-february-2022-2023-enuk>.
6. Студеннікова І. Ринок праці в умовах війни: виклики для України (25.09.2024 11:00). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demografichni-vikliki-dla-ukraini.html>.
7. Любомудрова Н. П., Гойчук В. І. Зміни на ринку праці в умовах воєнного стану та перспективи післявоєнного відновлення. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 40. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-31>.
8. Бондар М. Соціальне забезпечення та соціальний захист в Україні. *Економіка та суспільство*. 2021. № 34. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-10>.
9. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні. Закон України від 15.07.2021 р. № 1667–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20>.
10. Жернаков В. В. Забезпечення прав у сфері праці: організаційні та правові аспекти. *Юридичні гарантії забезпечення прав громадян на працю і соціальний захист* : Х Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 09 жовтня 2020 р. : тези доп. та наук. повідомл. / ред.: О. М. Ярошенко [та ін.]. Харків, 2020. С. 112–116.
11. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151–156. <http://pdp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/29.pdf>.
12. Клименко А. Сучасний стан правового регулювання соціального забезпечення громадян України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 72–77. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.14>.
13. Яковлев О. А. Фундаментальні проблеми правового регулювання умов праці і встановлення гарантій для працівників. Харків : Право, 2019. 456 с.
14. Машков К. Є., Горностай О. Б., Товт Т. О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 1. С. 125–131. <https://doi.org/10.32782/392253>.
15. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану. Закон України від 15.03.2022 р. № 2136–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20>.
16. Ковач Д. Л. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: захист прав та соціальна справедливість. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2024. № 67. С. 42–46. <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.67.8>.
17. Андріїв В. В., Николаєва Л. В. До питання оптимізації трудових відносин в умовах запровадження воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 77, ч. 1. С. 202–207. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.32>.
18. Гришина Ю. М., Чанишева Г. І. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 71. С. 376–381. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.64>.
19. Яцкевич І. І. Пропорційність обмеження трудових прав людини в умовах воєнного стану. *Сучасні виклики приватного права в умовах війни* : зб. наук. пр. учасн. круглого столу (01 лютого 2024 р., м. Київ, Україна). Київ : НаУКМА, 2024. С. 140–144. eKMAIR. Electronic Kyiv-Mohyla Academy Institutional Repository. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/297f4741-e659-40f7-9d6b-b410c1a54faf/content>.
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин. Закон України від 01.07.2022 р. № 2352–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20>.
21. Про затвердження форми контракту добровольця територіальної оборони та посвідчення добровольця територіальної оборони. Наказ Міністерства оборони України від 07.03.2022 р. № 84, зареєстр. у Міністерстві юстиції України 07.03.2022 р. за № 307/37643. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0307-22>.
22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гарантій трудових прав осіб, які займали виборні посади в органах місцевого самоврядування, у зв'язку з проходженням ними військової служби. Закон України від 22.03.2017 р. № 1971–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1971-19>.
23. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту осіб рядового і начальницького складу та умов проходження служби цивільного захисту. Закон України від 08.07.2022 р. № 2379–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2379-20>.
25. Council Directive 2001/23/EC of 12 March 2001 on the approximation of the laws of the Member States relating to the safeguarding of employees' rights in the event of transfers of undertakings, businesses or parts of undertakings or businesses. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/23/oj>.

26. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF>.

27. Про внесення зміни до Кодексу законів про працю України щодо трудових відносин при передачі суб'єкта господарювання. Закон України від 25.04.2024 р. № 3677–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3677-20>.

28. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності. Закон України від 15.09.1999 р. № 1045–XIV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>.

29. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо захисту трудових прав ветеранів. Проект Закону, реєстр. № 11390 від 01.07.2024 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44513>.

30. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні. Закон України від 16.12.1993 р. № 3721–XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12>.

31. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні. Закон України від 06.10.2005 р. № 2961–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.

32. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я. Закон України від 03.12.2020 р. № 1053–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20>.

33. Найбільше людей з інвалідністю зареєстровано у Львівській області, а найбільше працюють – у Києві (24.06.2024). Конфедерація роботодавців України. URL: <https://employers.org.ua/news/id2642>.

34. Впродовж дії воєнного стану кількість працевлаштованих осіб з інвалідністю в Україні зросла, – Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів (21.03.2024; 11:50). *Верховна Рада України*. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/247663.html.

35. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 366–р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80>.

36. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. Закон України від 21.04.1991 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.

37. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення сприятливих умов для працевлаштування осіб з інвалідністю. Проект Закону, реєстр. № 5344 від 07.04.2021 р. *Верховна Рада України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71607.

38. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.

39. Про охорону праці. Закон України від 14.10.1992 р. № 2694–XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.

40. Луньова Т. Напрями активізації зайнятості населення України в умовах воєнної економіки. *Економічний простір*. 2023. Вип. 183. С. 74–78. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/183-12>.

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/42>

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА: СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ. МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

CHORNOBYL DISASTER: SOCIO-ECOLOGICAL LEGAL PROBLEMS. PAST AND PRESENT

**Балюк Г.І., д.ю.н., професор, член-кореспондентка
Національної академії правових наук України,
Заслужений юрист України,
професорка кафедри екологічного права**

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Малюга Л.Ю., д.ю.н., доцент,
доцентка кафедри трудового права та права соціального забезпечення**

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Ковальчук Т.Г., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри екологічного права**

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню правової природи соціально-екологічних прав громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи та визначенню основних правових проблем їх змісту та реалізації. Авторами статті проведено аналіз сучасних спроб щодо звуження прав осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, що встановлені Законами України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи». Встановлено велику заборгованість держави цим категоріям громадян за харчові продукти, допомоги на компенсацію, доплати за роботу на радіоактивно забруднених територіях, доплати до пенсії непрацюючим пенсіонерам тощо. Наголошено, що при затвердженні нового переліку населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи має бути проведена належна дозиметрична паспортизація населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення на основі оновлених сучасних даних. Зазначено, що встановлення Законом України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» різних розмірів мінімальної заробітної плати, яка застосовується як розрахункова величина для обчислення виплат за рішенням суду, не узгоджується із Законом України «Про оплату праці», який не передбачає наявності різних рівнів мінімальних заробітних плат та потребує усунення вказаної колізії. Результати даного дослідження можуть слугувати основою для подальших ініціатив у цій сфері, сприяючи неухильному виконанню державою своїх обов'язків з відшкодування шкоди за завдані фізичні, моральні та матеріальні втрати громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

У висновках авторами зазначено, що чинне соціальне законодавство України, декларуючи соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, будувалось на принципі виключної відповідальності держави за завдані фізичні, моральні та матеріальні втрати, внаслідок аварії на ЧАЕС. Незважаючи на спеціальний конституційно-правовий статус постраждалих громадян, який вимагає неухильного виконання державою своїх обов'язків з відшкодування шкоди за завдані фізичні, моральні та матеріальні втрати, національне законодавство не стало ефективним засобом подолання наслідків чорнобильської катастрофи в Україні. На думку авторів статті, при затвердженні нового переліку населених пунктів зон радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС необхідно враховувати експертні висновки про радіологічний стан населених пунктів за сучасними результатами загальнодержавної дозиметричної паспортизації, а не експертні висновки 2011 року.

Ключові слова: громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, соціальний захист, радіаційна безпека, соціально-екологічні правові проблеми, зони радіоактивного забруднення, катастрофа на Чорнобильській АЕС.

The article is devoted to the study of the legal nature of the social and environmental rights of citizens who suffered as a result of the Chernobyl disaster and the identification of the main legal problems of their content and implementation. The authors of the article analyzed modern attempts to narrow the rights of persons who suffered as a result of the Chernobyl disaster, which are established by the Laws of Ukraine "On the Status and Social Protection of Citizens Who Suffered as a Result of the Chernobyl Disaster" and "On the Legal Regime of the Territory Affected by Radioactive Contamination as a Result of the Chernobyl Disaster". It was established that the state owes these categories of citizens a large debt for food products, compensation benefits, additional payments for work in radioactively contaminated territories, additional payments to pensions for non-working pensioners, etc. It was emphasized that when approving a new list of settlements classified as zones of radioactive contamination as a result of the Chernobyl disaster, proper dosimetric certification of settlements classified as zones of radioactive contamination should be carried out based on updated modern data. It is noted that the establishment by the Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2025" of different minimum wage amounts, which is used as a calculation value for calculating payments by court decision, is inconsistent with the Law of Ukraine "On Remuneration", which does not provide for different levels of minimum wages and requires the elimination of this conflict. The results of this study can serve as the basis for further initiatives in this area, contributing to the state's consistent fulfillment of its obligations to compensate for physical, moral and material losses caused to citizens who suffered as a result of the Chernobyl disaster.

In the conclusions, the authors state that the current social legislation of Ukraine, declaring social protection of citizens who suffered as a result of the Chernobyl disaster, was built on the principle of exclusive responsibility of the state for physical, moral and material losses caused as a result of the Chernobyl accident. Despite the special constitutional and legal status of the affected citizens, which requires the state to strictly fulfill its obligations to compensate for the physical, moral and material losses caused, national legislation has not become an effective

means of overcoming the consequences of the Chernobyl disaster in Ukraine. According to the authors of the article, when approving a new list of settlements in the zones of radioactive contamination as a result of the Chernobyl accident, it is necessary to take into account expert conclusions on the radiological state of settlements based on the current results of the national dosimetric certification, and not expert conclusions from 2011.

Key words: citizens affected by the Chernobyl disaster, social protection, radiation safety, socio-ecological legal problems, zones of radioactive contamination, Chernobyl disaster.

Постановка проблеми. Чорнобиль – у кожному з нас.... Ця фраза вражає до глибини душі. Змушує замислитися над світоглядними, правовими, соціально-психологічними та іншими наслідками. Ця катастрофа є найбільшою техногенно-екологічною катастрофою минулого століття для цілої нації, а також вже кількох нинішніх генерацій українців і майбутніх поколінь.

Хоч як це гірко констатувати, але навіть про катастрофу планетарного масштабу – катастрофу на Чорнобильській АЕС звичай згадують лише з нагоди її чергових роковин. Отож навряд чи варто дивуватись, що мало хто з нас досі знає скорботний перелік великомасштабних ядерних «експериментів», які випали на долю українців, і, які не обмежуються лише чорнобильською бідомою.

Ця страшна трагедія глобальна, її відчув на собі увесь світ! Вона не є проблемою суто українців – це наша спільна драма громадян світу.

Метою даної статті є дослідження сучасного стану правових соціально-екологічних проблем Чорнобильської катастрофи в умовах мирного часу та воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правового забезпечення екологічної, ядерної, радіаційної безпеки та соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи досліджували такі вчені як: О.Ю. Кронда [2], А.О. Матвійчук [3], Ю.П. Пахолок [4] та інші. Даної проблематики неодноразово торкались і автори цієї публікації: Г.І. Балюк [1, 5, 6], Л.Ю. Малога [7, 8], Т.Г. Ковальчук [1]. Незважаючи на наявність ґрунтовних праць, сучасні правові соціально-екологічні проблеми реалізації права на радіаційну безпеку та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, свідчать про необхідність подальшого вивчення та пошуку шляхів їх забезпечення в Україні.

Виклад основного матеріалу. В ніч з 25 на 26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС, розташованій поблизу села Копачі в 160 км на північний схід від Києва і в 15 км на північний захід від міста Чорнобиля (Київська область) [9], сталася найбільша в світовій історії катастрофа, яка спричинила тяжкі наслідки для здоров'я людей і навколишнього природного середовища. Майже 40 років відокремлює нас від тієї страшної ночі, але і сьогодні важко оцінити масштаби катастрофи.

Число потерпілих тільки в нашій країні перевищує 3 млн. чоловік. Страшно було дивитись на покинуті обійстя, де недавно вирувало життя. Тихо ... моторошно... навіть пташиного співу не було чути.

Незважаючи на те, що великомасштабні заходи міністерств і відомств розпочались відразу після 26 квітня 1986 року, Державна союзно-республіканська програма невідкладних заходів щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС була прийнята лише в квітні 1990 року. Загальна сума витрат, передбачена союзним бюджетом була визначена в розмірі 11 млрд карбованців.

В 1991 році були прийняті Закони УРСР «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [10] та «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» [9], які в подальшому неодноразово змінювались та доповнювались.

Минуло 38 років після того, як сталася найбільша у світі техногенна катастрофа. До того ж минуло майже 25 років після дострокового зупинення АЕС. Але далеко не все зроблено, що намічалось. Зокрема, не повною

мірою виконується Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Навпаки, спостерігаються постійні спроби щодо звуження прав осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Є велика заборгованість держави цим категоріям громадян за харчові продукти, щодо допомоги на компенсацію і з доплати за роботу на радіоактивно забруднених територіях тощо.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що чорнобильське законодавство, яке будувалось на принципі виключної відповідальності держави за шкоду, завдану внаслідок аварії на ЧАЕС, попри свою високу гуманістичну спрямованість, не стало ефективним засобом подолання чорнобильської катастрофи. Особливо зараз в умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну.

Тому, хочемо ми того чи ні, але дослухатись до дзвонів Чорнобиля, які ще й сьогодні б'ють так само голосно, як і раніше, таки мусимо. Бо то голос тих, хто сьогодні перебуває під його невидимим крилом...

Акцентуємо увагу, що з метою недопущення порушення прав осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, народні депутати різних фракцій у 2023 році зареєстрували проект постанови «Про встановлення мораторію на внесення змін до переліку населених пунктів віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (№ 9472) [12].

Обґрунтовуючи необхідність ухвалення документу, було висловлено стурбованість тим фактом, що 22 червня 2023 року на офіційному сайті Державного агентства України з управління зоною відчуження було опубліковано проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» [13]. Цим документом істотно скорочувалась кількість зазначених населених пунктів. Так, до нього було внесено 155 із раніше 863 населених пунктів із 12 областей. Наприклад, до зазначеного переліку не увійшла більшість населених пунктів регіону Житомирської області, при цьому депутати звертали увагу, що таке скорочення автоматично матиме наслідком звуження кола осіб, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС і втрату соціального захисту для значної кількості чорнобильців.

Варто зауважити, що згаданий проект постанови, як було зазначено в проектній записці, готувався на основі експертних висновків за даними дозиметричної паспортизації населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення, який був проведений ще у 2011 році. Хоча Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» передбачає проведення такої дозиметричної паспортизації щорічно.

Про категоричну незгоду прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» було опубліковано електронну петицію (№ 41/005129-23еп), яку підписали 25102 осіб [14]. Автори петиції стверджували, що прийняття вказаної постанови матиме негативний вплив на стан здоров'я населення або його окремих груп і, відповідно, це погіршить забезпечення захисту прав та інтересів суб'єктів гос-

подарування та громадян. До того ж, зниження доходів населення матиме негативний вплив також на розвиток місцевого бізнесу і, як наслідок, знизить спроможність територіальних громад. Загальновідомо, що з 26 лютого по 31 березня 2024 року, російські окупанти тримали під військовим контролем Чорнобильську АЕС та зону відчуження, де вони здійснювали масові земляні та вибухові роботи, маневри військової техніки і так спричинили вивільнення величезної кількості радіоактивного пилу. Тому при підготовці проекту постанови Уряду «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» мала б бути проведена належна дозиметрична паспортизація населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення станом на 2023 рік, і вже на основі оновлених даних мали б зробити оновлені висновки.

Водночас, було наголошено на звіті Державного спеціалізованого підприємства «Екоцентр» Державного агентства з управління зоною відчуження щодо динаміки показників забруднення радіонуклідами чорнобильського походження. В ньому дослідники, зокрема, вказують, що щільність забруднення ґрунту радіоактивними ізотопами істотно не зміниться протягом тисячі років. Тривожним фактором є збільшення зон зараження небезпечними ізотопами, зокрема америцієм – 241. Прогнозується, що до 2056 року площа зараження ним збільшиться майже на 44,5%, порівняно з 1986 роком.

У звіті зазначено, що внаслідок розпаду ізотопів плутонію на території відбувається накопичення америцію-241, що призводить до збільшення сумарної більшості забруднення ґрунту агресивними альфа випромінюючими радіонуклідами. Отже, усі наслідки аварії щодо забруднення зберігають свою актуальність. Ось чому при обговоренні зверталась увага на те, що вплив радіоактивного ізотопу америцію-241 на життєдіяльність людини не вивчено до кінця. Зокрема, науковці зазначають, що високотоксичний америцій-241 є джерелом потужних забруднень та його активність зростатиме у довкіллі до 2057 року. Крім того, науковим комітетом ООН щодо дії атомної радіації його віднесено до одного з семи найбільш небезпечних радіонуклідів. Америцій-241 – альфа-випромінювач, біологічна дія якого значно вища за гамма- та бета-випромінювання цезію-137 та стронцію-90 [15, с. 9]. Він значно краще розчиняється у воді, а тому активно поширюється у ґрунті та через кореневу систему рослин накопичується в стеблах, листі рослин, потрапляє в організми тварин та людей, в тому числі, відбувається неконтрольоване забруднення поверхневих і підземних вод, спричиняючи забруднення територій, що відповідно, становить значний ризик для населення, яке на них мешкає. В організмі людини америцій депонується у кістковій тканині, печінці та нирках. З огляду на великий період напіврозпаду америцію-241 (понад 432 роки) та на те, що його кількість з часом лише зростає, проблема захисту людей від дії цього ізотопу на заражених територіях залишається ще на багато століть.

Крім того, автори законодавчої ініціативи наголошували, що в Україні діє принцип верховенства права, тож усі нормативно – правові акти мають прийматись на основі Конституції України і повинні їй відповідати. А людина, її життя і здоров'я визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

Згідно з Конституцією України на державу покладено обов'язок захищати громадян від наслідків Чорнобильської катастрофи (ст. 16 Конституції України та ст. 1 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»). Тож враховуючи вищевикладене, пропо-

нувалось невідкладно встановити мораторій на внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» з тим, щоб не допустити необґрунтоване звуження прав (які і раніше постійно порушувались) та погіршення соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Про системність порушень соціальних прав громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи свідчить численна кількість судових справ в адміністративних судах, а також юридичні позиції розглянутих Конституційним Судом України питань щодо захисту їх прав з наступними обґрунтованими висновками. Зокрема: Конституція та закони України виокремлюють певні категорії громадян України, що потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави (перше речення абзацу 14 пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005); громадяни України, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, потребують додаткових гарантій соціального захисту (рішення від 17 липня 2018 року № 6-р/2018, від 7 квітня 2021 року № 1-р(П)/2021); обмеження чи скасування окремих пільг, компенсацій та їх гарантій, без відповідної рівноцінної їх заміни чи компенсації є недопустимим (рішення від 17 липня 2018 року № 6-р/2018); держава зобов'язана обґрунтовувати зміну законодавчого регулювання, зокрема, у питаннях обсягу пільг, компенсацій та гарантій особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи (рішення від 17 липня 2018 року № 6-р/2018, від 7 квітня 2021 року № 1-р(П)/2021) [16].

Отже, конституційно-правовий статус постраждалих громадян обумовлено специфічним характером наслідків Чорнобильської катастрофи, подолання яких вимагає неухильного виконання державою своїх обов'язків з відшкодування шкоди за завдані фізичні, моральні та матеріальні втрати. Держава може змінювати законодавче регулювання у сфері соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, проте в разі зміни такого регулювання вона не повинна вдаватися до обмежень, що порушують сутність їх індивідуальних прав, а досягнутий рівень соціального захисту має бути збережено.

Щодалі помітніше: держава забуває про чорнобильські біди. Та і люди, що живуть тут в 2-ій та 3-ій зонах забруднення теж втрачають відчуття тієї невидимої небезпеки, яка в дійсності існує і нікуди не ділася. Держава не виконує зобов'язань перед постраждалими, що передбачені відповідними законами – ні з питань газифікації та водопостачання, ні з питань оздоровлення, хоча б дітей, ні з питань житлового будівництва для переселенців. Наприклад, у більшості сіл Іванківського району Київської області опаленням і далі служать переважно радіоактивні дрова, використовувати які не можна. Купувати вугілля людям не по кишені. Держава виділяє субсидію на вугілля і допомогу на дрова пільговим категоріям населення, які не мають газу та/або електрики у розмірі 13 600 грн на рік [17]. Немає за що придбати продукти, оскільки розмір щомісячної грошової компенсації вартості продуктів харчування для громадян, віднесених до категорій 1-ої і 2-ої групи осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на 2024 рік становить від 8 грн 80 копійок до 18 гривень на день в залежності від області проживання та категорії, тобто від 239,5 грн до 589 грн. на місяць. А за роботу громадянам, які працюють у зоні відчуження доплачується щомісячно аж 2361 гривня [18], а громадянам, які працюють на територіях радіоактивного забруднення та у зоні безумовного (обов'язкового) відселення доплати з 2015 року припинено зовсім [19].

На нашу думку, необхідно скасувати зазначені статті в законі або підняти виплати до реальних потреб. Хоча ми розуміємо, що в умовах повномасштабного вторгнення рф зробити це не вдасться.

Яскравим прикладом порушення прав громадян є скасування доплат до пенсії непрацюючим пенсіонерам шляхом прийняття у грудня 2014 року Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» №76-VII [19], яким виключено статті 31, 37, 39 та 45 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Зокрема, стаття 39 у редакції чинній до 01 січня 2015 року, передбачала, що громадянам, які працюють на територіях радіоактивного забруднення, провадиться доплата в різних розмірах в залежності від території від 1 до 3 мінімальних заробітних плат, а пенсії непрацюючим пенсіонерам, які проживають на цих територіях, і стипендії студентам, які там навчаються, підвищуються у розмірах, зазначених вище. Тобто, з 01 січня 2015 року дані виплати були скасовані. У 2018 році Конституційним Судом України відновлено дію редакції статті 39 Закону №796-XII, а положення підпункту 7 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» визнані неконституційними, які втрачають чинність з дня його ухвалення. Акцентуємо увагу, що Конституційним Судом у вказаному рішенні вкотре встановлено, що обмеження чи скасування пільг, компенсацій і гарантій, установлених Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», фактично є відмовою держави від її зобов'язань, які передбачені статтею 16 Конституції України. На цій підставі громадяни змушені були звертатись за поновленням своїх прав до суду, який їх відновлював, визначаючи доплату в розмірі від 1 до 3 мінімальних зарплат (залежно від зони радіоактивного ураження, де проживає людина). Окремі суди розраховували таку доплату на основі прожиткового мінімуму, який є значно меншим за мінімальний розмір заробітної плати, хоча у березні 2020 року Великою Палатою Верховного Суду прийнято зразкову справу № 240/4937/18 з даного питання, якою встановлено розрахунок доплати за мінімальним розміром заробітної плати. Таку доплату виплачують тільки тим пенсіонерам, які зверталися до судів. Проте, не всі пенсіонери, які живуть на забруднених радіацією територіях, звернулися до суду і фактично на сьогодні отримують пенсію без доплат, які встановлені зазначеним вище законом.

Крім того, на сьогодні, виникла нова проблема у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» [20], яким встановлено з 1 січня 2025 року мінімальну заробітну плату у місячному розмірі – 8000 гривень. Проте, розмір мінімальної заробітної плати, який застосовується як розрахункова величина для обчислення виплат за рішенням суду, встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму, зазначеного в абзаці дев'ятому статті 7 цього Закону, тобто 1600 гривень. Акцентуємо увагу, що Закон України «Про оплату праці» не передбачає наявності різних рівнів мінімальних заробітних плат, а відповідно і встановлення різних розмірів мінімальних заробітних плат, що застосовуються як певні величини. Статтею 45 вказаного Закону визначено, що у 2025 році на період дії воєнного стану в Україні, доплата непрацюючим пенсіонерам, які постійно проживають у зоні безумовного (обов'язкового) відселення та в зоні гарантованого добровільного відселення встановлюється за умови, що такі особи проживали або працювали у зоні безумовного (обов'язкового) відселення або в зоні гарантованого добровільного відселення станом на 26 квітня 1986 року чи у період з 26 квітня 1986 року до 1 січня

1993 року, у зв'язку з чим особі надано статус особи, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи. Таким чином, стаття 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» в частині встановлення зменшеного розміру заробітної плати для осіб, які проживають на радіоактивно забруднених територіях, суперечить нормам статей 8, 16, 22, 43 Конституції України і скасовує та обмежує права вказаних осіб на пільги, компенсації, гарантії без рівноцінної їх заміни, що свідчитиме про відступ держави від її конституційного обов'язку.

Крім того, необхідно ставити на порядок денний економічний розвиток цих районів. Мова йде про деградацію зазначених територій. Із 50 тисяч га ріллі поки що обробляється лише в Іванківському районі 10 тисяч, а 40 тисяч вважаються «брудними». Йдеться про необхідність, зокрема, будівництва нових підприємств на цих територіях, але статтями 16, 18 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» [11] заборонена реконструкція старих та будівництво нових підприємств. Такі правові норми, які були актуальні та виправдані майже 4 десятиліття тому в останні роки гальмують соціально-економічний розвиток у багатьох районах Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей. Стримується надходження інвестицій, поки зростає безробіття та злочинність.

Не менш болючим є також проблеми, які пов'язані із забезпеченням екологічної та, зокрема, радіаційної безпеки. Як відомо в 30-и км зоні ЧАЕС було створено «так званий» закритий на той час об'єкт – могильник опроміненої, а нині вже вщент розкраденої та розукрупненої техніки на околиці неіснуючого села Розсоха Чорнобильського району. Ця техніка брала участь у ліквідації наслідків «катастрофи ХХ-го століття» безпосередньо на промисловому майданчику АЕС. В травні-серпні 1986 року рівень радіації біля понівеченої вибухом «ядерної бомби», де працювали танки, екскаватори та бульдозери сягав 5-и–30-и рентген на годину. А над залишками центрального залу 4-го блока реактора, де в смертельно небезпечних умовах будувався дах «з саркофага» – до 1000 рентген. Сотні бронетранспортерів, танків-тягачів, військових вантажівок, автокранів, гелікоптерів та іншого «добра», яке вже неможливо було використовувати, бо воно «світлює» радіонуклідами в 100–500 разів вище допустимих норм, було стягнуто сюди до с. Розсохи на величезне поле серед лісу – подалі від людей. Колочий дріт, знак радіаційної небезпеки, помітні застереження «Стій» та цілодобова охорона по всьому периметру могильника, нібито гарантували зберігання і неможливість того, що цей металобрухт колись залишить свою довічну стоянку. Сьогодні, більшості цієї техніки немає. Розчинилися «немов у мореві» і майже всі найнебезпечніші за рівнем опромінення бета частинками велетні-гелікоптери Мі-8.

За різними неофіційними даними, щорічно із чорнобильської зони вивозилось від 1500 до 2000 тисяч тон опромінених у своїй більшості металовиробів. І що мародерську навалу практично неможливо зупинити. З причин глибокої та безкарної корупції, які мають боротися з «радіаційною мафією». Не бояться покарання і ті, хто займається дрібними крадіжками. Саме цим, до речі, промишляють жителі сусідніх із зоною сіл. Їхні дії, по суті, теж регулюються законом. Зокрема йдеться про Кодекс України про адміністративні правопорушення. Суть змін полягає в тому, що до зазначеного кодексу були внесені зміни, відповідно до яких правопорушення вважається дрібним, якщо вартість такого майна не перевищує 0,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Тобто, неси із зони на плечах або вези велосипедом чи тачкою все, що тобі під силу, але вартістю трохи менше, і до в'язниці ніколи не потрапиш. Сьогодні такі пограбування по селам стали звичними.

Стосовно еколого-правових проблем, то їх перелік, на нашу думку, можна продовжувати безкінечно. Зокрема, на території ЧАЕС є об'єкт, який працівники свого часу називали «Острів». Це був промисловий майданчик, куди можна було потрапити окремим особам за спеціальними перепустками. По-перше, це була одна з найнебезпечніших за рівнем радіації територія, де в перші місяці після катастрофи знаходили навіть твели, які були викинуті вибуховою хвилею із понівеченого реактора четвертого блоку. А, по-друге, сюди не водять журналістів, не прокладені екскурсійні маршрути для відвідувачів. Мабуть через те, щоб не почути від них запитання, на які неможливо дати чесну відповідь. Річ у тім, що саме тут, на «острові» повним ходом йшло будівництво третьої черги ЧАЕС – 5 та 6 енергоблоків. На момент трагедії блок № 5 мав 80% готовності до введення в експлуатацію. Його фізичний пуск планувався на 1987 рік. Сьогодні, тут вже немає нічого – ні унікальних на той час енергообладнання та запорної арматури (а воно було виготовлено все з нержавіючої сталі), ні систем управління та захисту з дорогою електронною начинкою, ні кабельної продукції з міді та алюмінію. Чимало, кажуть, обладнання, яке залишилось не опромінене, централізовано вивезли на 1-3 енергоблоки та інші АЕС як запасні комплекти (тобто, розумно використали), але значну частину розтягли повністю, за добре відпрацьованими схемами, залишковою, переважно, за нульовою вартістю. Таким чином, зона безстраштя та мужності, перетворювалась на зону аморальності та злочинства сотень і сотень людей, які в ті дні справжніх героїв-ліквідаторів добре наживались і наживаються на злочинних об'єктах навколо того, що залишилося на «радіоактивному кландайку».

Людський біль виявляється довшим за віки, важка пам'ять, – тривалішою за тисячолітні цикли розпаду радіонуклідів.

Слід акцентувати увагу, що не зважаючи на зазначені вище соціально-екологічні проблеми, породжені «мирним атомом» катастрофи на ЧАЕС, після повномасштабного вторгнення РФ з'явилися періодичні погрози щодо застосування «військового атому» на території України. Крім того, військові дії можуть пошкодити критичні для безпеки частини атомних станцій, в тому числі захопленої найбільшої в Європі Запорізької АЕС, яка має і басейни-охолоджувачі з відпрацьованим паливом, і сухе сховище для його зберігання. Усі події війни, які спричинила росія свідчать про серйозні проблеми з безпекою на Запорізькій та інших станціях, які можуть мати руйнівні, смертоносні негативні наслідки не тільки для України, але й для міжнародної спільноти. Атомні електростанції, яких в Україні є аж 4, показали себе дуже вразливими до зовнішніх впливів і «мирний атом» став зброєю в руках терориста. Незважаючи на щоденні порушення та ядерний тероризм зі сторони РФ, світова спільнота все ще спостерігає і не вчиняє чіткі кроки та не застосовує жор-

сткі санкції до РФ. Науковці звертають увагу, що ніхто і ніколи не проектував систему захисту роботи АЕС в умовах воєнних дій, так само, як і захист персоналу та населення від впливу іонізуючого випромінювання за обставин, що атомна електростанція захоплена в результаті воєнних дій. Це означає, що є необхідність законодавчо передбачати як превентивні, так і компенсуючі заходи з метою підвищення готовності АЕС до роботи в умовах воєнного стану, оскільки національне законодавство регулює мирне використання ядерної енергії.

Таким чином, Чорнобиль вже в минулому тисячоліття. Сьогодні ми знаємо та можемо набагато більше. І вітчизняна наука рвонула вперед, здолавши розрив між радянськими цивільно-оборонними догмами та рівнем радіології у всьому розвиненому світі. І закони, що мають берегти наступні покоління від радіації, вже оплачені дорогою чорнобильською ціною. Але бракує до болю важливого – громадянської свідомості, звичайної професійної та службової відповідальності. Сьогодні, як ніколи, потрібні лише знання, закон і совість.

Висновки.

1. Авторами зроблено висновок про те, що чинне соціальне законодавство України, декларуючи соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, будувалося на принципі виключної відповідальності держави за завдані фізичні, моральні та матеріальні втрати, внаслідок аварії на ЧАЕС.

2. Незважаючи на спеціальний конституційно-правовий статус постраждалих громадян, який вимагає неухильного виконання державою своїх обов'язків з відшкодування шкоди за завдані фізичні, моральні та матеріальні втрати, національне законодавство не стало ефективним засобом подолання наслідків чорнобильської катастрофи в Україні.

3. Держава систематично змінює законодавче регулювання у сфері соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, звужуючи та обмежуючи встановлений Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» рівень соціального захисту та паралізує реалізацію його окремих статей.

4. Встановлення Законом України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» різних розмірів мінімальної заробітної плати, яка застосовується як розрахункова величина для обчислення виплат за рішенням суду, не узгоджується із Законом України «Про оплату праці», який не передбачає наявності різних рівнів мінімальних заробітних плат та потребує усунення вказаної колізії.

5. На нашу думку, при затвердженні нового переліку населених пунктів зон радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС необхідно враховувати експертні висновки про радіологічний стан населених пунктів за сучасними результатами загальнодержавної дозиметричної паспортизації, а не експертні висновки 2011 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. Правове регулювання відносин щодо забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні в мирних умовах та в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Випуск 83: частина 2. С. 75–83. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/13-1.pdf> (дата звернення: 12.12.2024).
2. Кронда О.Ю. Правове регулювання поводження з радіоактивними відходами в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2012. 206 с.
3. Матвійчук А.О. Правове регулювання захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання (імплементация в законодавства України стандартів ЄС). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Випуск 80: частина 1. С. 360–369.
4. Пахолок Ю.П. Правове регулювання екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*: журнал. Серія Право. 2023. Випуск 15 (27). Т. 2. С. 175–180.
5. Балюк Г.І. Поняття соціального захисту громадян за надзвичайних екологічних ситуацій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2005. Випуск 63. С. 13–18.
6. Балюк Г.І., Пахолок Ю.П. Правові проблеми, які обумовлюють прийняття Стратегії подолання наслідків Чорнобильської катастрофи та відродження територій, що зазнали радіоактивного забруднення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2024. Том. 35 (74). № 4. С. 50–56. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/4_2024/11.pdf (дата звернення: 12.12.2024).

7. Малуґа Л.Ю. Соціалний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : монографія. К., 2013. 264 с.
8. Малуґа Л.Ю. Правове регулювання соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 226 с.
9. Історія ЧАЕС. ДСП ЧАЕС. 2024. URL: https://chnpp.gov.ua/ua/?option=com_content&view=category&layout=blog&id=78&Itemid=68&lang (дата звернення: 12.12.2024).
10. Про статус і соціалний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28 лютого 1991 року № 796-XII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
11. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 року № 791а-XII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
12. Проект Постанови про встановлення мораторію на внесення змін до переліку населених пунктів віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи від 10 липня 2023 року № 9472. *Liga Zakon*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DI09519A?an=4> (дата звернення: 12.12.2024).
13. Кабмін підготував новий перелік населених пунктів зон радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. *Житомир.Info*. 2023. URL: https://www.zhitomir.info/news_215026.html (дата звернення: 12.12.2024).
14. Електронна петиція «Про категоричну незгоду прийняття постанови Кабміну «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та визнання такими, що втратили чинність, деяких актив...» від 5 липня 2023 року № 41/005129-23еп. *Офіційний веб-сайт Кабінету міністрів України*. URL: <https://petition.kmu.gov.ua/petitions/5129> (дата звернення: 12.12.2024).
15. Копиленко О. Л., Носовський А. В., Долін В. В. Сучасні проблеми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (замість передмови). *Геохімія техногенезу*. 2021. Випуск 6. С. 5–17. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001433741> (дата звернення: 12.12.2024).
16. Внаслідок Чорнобильської катастрофи. *Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України*. 2024. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/4462-vnaslidok-chornobylskoyi-katastrofy> (дата звернення: 12.12.2024).
17. Орлова В. Субсидія на вугілля, газ, дрова та електроопалення: хто може отримати до кінця року. УНІАН. 2024. URL: <https://www.unian.ua/society/subsidiya-na-drova-i-elektroopalenie-v-ukraine-2024-kak-oformit-12793434.html#id-1737004172> (дата звернення: 12.12.2024).
18. Мамченко Н. Уряду доручать перевірити українців, які отримують «чорнобильську пенсію». *Судово-юридична газета*. 2024. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/314367-pravitelstvu-poruchat-proverit-ukraintsev-poluchayuschikh-chernobylskuyu-pensiyu-byudzhethnyu-komitet> (дата звернення: 12.12.2024).
19. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України : Закон України від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-19#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
20. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19 листопада 2024 року № 4059-IX. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text> (дата звернення: 12.12.2024).

СКЛАД ТА ЗМІСТ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ҐРУНТІВ УКРАЇНИ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

THE COMPOSITION AND CONTENT OF LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF RESTORATION OF LANDS AND SOILS OF UKRAINE THAT SUFFERED AS A RESULT OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Грузенський В.В., аспірант кафедри кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України

У статті досліджено склад та зміст правовідносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Пошкодження земельного фонду, втрати природних ресурсів, отруєння ґрунту хімікатами та боєприпасами, порушення екосистеми – усе це призводить до екологічних, економічних та соціальних втрат. Зазначені проблеми потребують наукового дослідження та ефективного правового регулювання. Процес відновлення земель та ґрунтів України має не лише екологічну цінність, а й стратегічну, оскільки якість землі безпосередньо впливає на рівень продовольчої безпеки, розвиток агропромислового комплексу та збереження екосистем.

Відносини у сфері відновлення земель та ґрунтів є важливим різновидом земельних відносин.

Правовідносинами щодо відновлення земель та ґрунтів є суспільні відносини, які формуються у сфері повернення землям та ґрунтам їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель та виникають, змінюються і припиняються згідно з приписами земельного права.

До складу правовідносин включаються: суб'єкти правовідносин; об'єкти правовідносин; зміст правовідносин.

Об'єктами досліджуваних правовідносин є землі та ґрунти. Ґрунт є важкодновлюваним природним ресурсом, що означає фактичне виключення з інтенсивного господарського використання масивів зі зруйнованим ґрунтовим шаром у доступній часовій перспективі. Отже, принаймні на декілька найближчих десятиліть значна частина українських земель з пошкодженням або знищенням ґрунтовим покриттям, а також заміновані території будуть виключені із господарського використання.

Питання відновлення земель та ґрунтів розкрито у Законі України «Про охорону земель» поверхово. Цей Закон не відповідає реаліям сьогодення. Отже, існує нагальна необхідність щодо розробки та прийняття Закону України «Про охорону та відновлення земель і ґрунтів», а також Загальнодержавної програми відновлення довкілля, у якій чільне місце має бути відведено питанням відновлення земель та ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Ключові слова: склад та зміст правовідносин, землі, ґрунти, відновлення земель та ґрунтів, збройна агресія.

The article examines the composition and content of legal relations in the field of restoration of lands and soils of Ukraine that suffered as a result of the armed aggression of the Russian Federation. Damage to the land fund, loss of natural resources, poisoning of the soil with chemicals and ammunition, disruption of the ecosystem – all this leads to ecological, economic and social losses. These problems require scientific research and effective legal regulation. The process of restoration of the lands and soils of Ukraine has not only an ecological value, but also a strategic one, since the quality of the land directly affects the level of food security, the development of the agro-industrial complex, and the preservation of ecosystems.

Relations in the field of land and soil restoration are an important type of land relations.

Legal relations regarding the restoration of lands are social relations that are formed in the sphere of returning lands to their original qualitative state, deteriorated due to the action of anthropogenic or natural (natural) factors, their lost ability to perform certain functions arising from their main purpose, the proper state of disturbed lands and arise, change and terminate in accordance with the provisions of land law.

The structure of legal relations includes: subjects of legal relations; objects of legal relations; the content of the legal relationship.

The objects of the researched legal relations are lands and soils. Soil is a hard-to-renew natural resource, which means the actual exclusion from intensive economic use of massifs with a destroyed soil layer in the available time perspective. Therefore, at least for the next several decades, a significant part of Ukrainian lands with damaged or destroyed soil cover, as well as mined territories, will be excluded from economic use.

The issue of restoration of lands and soils is covered superficially in the Law of Ukraine "On Land Protection". This Law does not correspond to the realities of today. Therefore, there is an urgent need for the development and adoption of the Law of Ukraine "On the Protection and Restoration of Lands and Soils", as well as the National Environmental Restoration Program, in which a prominent place should be given to the issue of restoration of lands and soils damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation.

Key words: composition and content of legal relations, land, soils, restoration of lands and soils, armed aggression.

Актуальність проблеми. Однією з найгостріших проблем сьогодення є відновлення земель та ґрунтів, що зазнали негативного впливу внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Пошкодження земельного фонду, втрати природних ресурсів, отруєння ґрунту хімікатами та боєприпасами, порушення екосистеми – усе це призводить до екологічних, економічних та соціальних втрат. Зазначені проблеми потребують наукового дослідження та ефективного правового регулювання. Процес відновлення земель та ґрунтів України має не лише екологічну цінність, а й стратегічну, оскільки якість землі безпосередньо впливає на рівень продовольчої безпеки, розвиток агропромислового комплексу та збереження екосистем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Склад і зміст правовідносин у сфері відновлення земель та ґрунтів стали предметом дослідження у працях вітчизняних

науковців, а саме: В. І. Андрейцева, Г. В. Анісімової, Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьмана, В. М. Єрмоленка, М. В. Красової, Ю. А. Красової, П. Ф. Кулинич, Т. В. Лісової, В. В. Носіка, В. І. Олещенка, М. В. Шульги та ін. Проте проблематика складу та змісту правовідносин у сфері відновлення земель і ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, є недостатньо дослідженою у вітчизняній юридичній науці.

Метою статті є дослідження складу та змісту правовідносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія Російської Федерації проти України заподіяла і продовжує заподіювати значної шкоди землям та ґрунтам. Внаслідок

повномасштабного вторгнення на більш ніж третині території України вже наявне або існує ризик системного порушення поверхневого шару ґрунтів або ж їх забруднення (мінами, нафтопродуктами, нерозірваними боєприпасами тощо). Отже, з початком збройної агресії Україна отримала новий виклик – деградацію земель та ґрунтів внаслідок воєнних дій.

Оскільки воєнні дії наразі тривають – реальну шкоду обчислити неможливо, вона буде остаточно підрахована після завершення активних бойових дій та звільнення усіх територій суверенної Української держави, незаконно захоплених державою-агресором. Зрозуміло, що сума такої шкоди буде набагато більшою за ту, що оприлюднена зараз (близько 2 трлн грн., близько 25% з яких – збитки від забруднення ґрунтів) [1]. Ґрунти за своїми властивостями є, по суті, невідновним природним ресурсом. Для відновлення 1 см² ґрунту необхідно, залежно від природно-кліматичних умов, від декількох сот до декількох тисяч років [2, с. 137].

Після завершення бойових дій українське довкілля потребуватиме довготривалого відновлення. Відносини у сфері відновлення земель та ґрунтів є важливим різновидом земельних відносин.

У вітчизняній юридичній науці сформульовано поняття «відновлення земель» як законодавчо забезпеченої системи заходів, спрямованих на повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивациі, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством [3, с. 22].

Правовідносинами щодо відновлення земель є суспільні відносини, які формуються у сфері повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель та виникають, змінюються і припиняються згідно з приписами земельного права [3, с. 10].

Під складом правовідносин у теоретико-правовій науці розуміють сукупність основних елементів правовідносин і спосіб юридичного зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів. До складу правовідносин включаються: суб'єкти правовідносин; об'єкти правовідносин; зміст правовідносин.

Суб'єкти правовідносин – індивіди, організації або спільності, які на підставі норм права можуть бути учасниками правовідносин – носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [4].

Об'єкти правовідносин – матеріальні, духовні та інші соціальні блага, які служать задоволенню інтересів та потреб громадян та їх організацій, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки [4].

Об'єктами досліджуваних правовідносин є землі та ґрунти. Земля – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею (ст. 1 Закону України «Про охорону земель»).

З поняттями «земля», «землі» тісно пов'язане поняття «земельна ділянка», що являє собою частину земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами (ч. 1 ст. 79 Земельного кодексу України).

Ґрунт – це природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй

властивості – родючості (ст. 1 Закону України «Про охорону земель»). Ґрунти земельних ділянок є об'єктом особливої охорони (ч. 1 ст. 168 Земельного кодексу України). Найважливішою властивістю ґрунту є родючість.

Отже, елементами, що утворюють будь-які правовідносини (зокрема відносини щодо відновлення земель та ґрунтів), є суб'єкти, об'єкти правовідносин, а також зміст правовідносин, що охоплює суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів. Під час правового регулювання цих відносин учасники наділяються суб'єктивними правами та обов'язками, які регулюють їх поведінку. Важливо визнати, що ці права та обов'язки мають взаємний характер; відповідно, права, якими володіє один суб'єкт, одночасно представляють зобов'язання інших залучених сторін. Слід погодитися, що правовідносини мають матеріальне, вольове та юридичне значення.

Т. В. Лісова наголошує на важливості розмежування понять «об'єкт правового регулювання», «об'єкт правовідносин», «об'єкт правової мети». Наприклад, у сфері відновлення об'єктом правового регулювання є землі, які потребують відновлення у зв'язку з погіршенням їх якості. Водночас об'єктом правовідносин є землі, яким встановлено певний правовий режим, у тому числі окремі ділянки, якість яких погіршена діяльністю людини або стихійним лихом, що зумовило необхідність їх відновлення. У цьому контексті об'єктом правової мети визначено відновлення якісного стану земель, особливо зосереджуючись на родючості сільськогосподарських ґрунтів та продуктивності лісгосподарських земель, а також здатності земель інших категорій виконувати призначені функції [5, с. 66].

Сутність правовідносин охоплює не лише конкретні можливості та належну поведінку його учасників (їхні права та обов'язки), а й реальну поведінку, яка проявляється в різних формах, зокрема економічній, владно-організаційній, соціально-культурній та ін., що виконуються відповідно до цих прав та обов'язків.

Поняття «потрійного» змісту правовідносин потребує подальшого розгляду. Важливо визнати, що з філософської точки зору розрізнення між матеріальним, вольовим і юридичним змістом у правових відносинах є доволеним. Кожне явище має спільний зміст. Тому доцільно розглядати ці три виміри як компоненти єдиного змісту в рамках правових відносин.

Введення воєнного стану вимагає суттєвих і оперативних змін до чинного земельного законодавства для ефективного регулювання земельних відносин. Як зазначає О. В. Бахур, починаючи з моменту введення воєнного стану на території нашої держави, законодавство, що регулює земельні відносини, було піддане численним змінам. Законодавець системно підійшов до регулювання земельних відносин у цих умовах воєнного стану, передбачаючи як спрощення для забезпечення функціонування аграрного сектору економіки та прискореного відновлення інфраструктури України, так і суттєві обмеження, деякі з яких згодом були пом'якшені. При цьому як спрощення, так і обмеження в регулюванні земельних відносин під час воєнного стану були спрямовані на встановлення пріоритету для суспільних інтересів перед приватними [6].

Важливим аспектом збереження земель є їхнє відновлення, яке охоплює реалізацію стратегій, спрямованих на відновлення корисних характеристик землі, які були зменшені внаслідок російсько-української війни, сільськогосподарської та іншої людської діяльності.

Н. С. Гавриш стверджує, що законодавча база, яка регулює порядок використання, охорони та збереження ґрунтів, має бути зосереджена на визначенні за допомогою правових стандартів необхідної та допустимої поведінки, яка очікується від землевласників і землекористувачів. Це включає в себе дотримання науково обґрунтованих технологічних правил і сприяння високим стандартам поведінки в їх діяльності. Пріоритетом таких заходів має

статі оперативне запобігання та/або відновлення проблем деградації ґрунтів, а також пом'якшення потенційних екологічних та економічних ризиків, пов'язаних із впливом військових дій, незаконною та екологічно небезпечною практикою землекористування. Землевласники та землекористувачі зобов'язані своєчасно передбачити й запобігти потенційному виникненню процесів деградації, а також спрямовувати процес ґрунтоутворення на шлях поступового розвитку. Це передбачає забезпечення сталого землекористування та поліпшення або відновлення ґрунтів, які були деградовані [2].

Видається доцільним виділити відновлення земель на загальнодержавному рівні, яке здійснюється шляхом прийняття нормативно-правових актів, норми яких спрямовані на відновлення земель у межах державного кордону України. Регіональний рівень передбачає розроблення та прийняття органами місцевого самоврядування певного комплексу нормативно-правових актів щодо регулювання відповідних відносин у сфері відновлення земель та забезпечення відновлення земель адміністративно-територіальних одиниць.

Суб'єктивні права та обов'язки тісно пов'язані між собою та взаємозумовлені (принцип єдності прав та обов'язків). Основу правовідносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, становить сукупність прав та обов'язків, покладених на їх учасників відповідно до законодавства.

Окремим різновидом відносин у сфері відновлення земель та ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, є рекультивційні правовідносини. А. Л. Місінкевич зазначає, що є достатні підстави для виділення рекультивційних правовідносин у рамках земельного права України як окремої категорії земельних правовідносин. Ці відносини визначаються особливостями щодо об'єкта, складу суб'єктів, змісту, правових засад і умов їх виникнення, зміни та припинення. В Україні становлення таких правовідносин відбувається в рамках першочергових етапів земельної реформи, яка наразі підходить до завершення. Враховуючи складний характер рекультивційних правовідносин, важливо, щоб їх правове регулювання здійснювалося шляхом застосування норм земельного законодавства в поєднанні з екологічним, аграрним, природоресурсним, містобудівним, економічним, фінансовим, інвестиційним тощо. Крім того, важливо визнати, що рекультивційні правовідносини виникають, розвиваються та припиняються на підставі сукупності юридичних фактів, які становлять правову основу, а також наявності встановлених законом умов, необхідних для здійснення рекультивації земель [7, с. 15].

Правовідносини щодо рекультивації земель і ґрунтів – це різновид земельних правовідносин, складний комплекс відносин, які виникають між державними органами, органами місцевого самоврядування, землекористувачами, міжнародними організаціями, громадянським суспільством. Чинники, які впливають на формування та розвиток таких відносин, визначаються комплексом чинників, зокрема вимогами законодавства та міжнародними зобов'язаннями перед Україною, характером і масштабом впливу на земельний фонд, а також сучасними технологічними та екологічними аспектами відновлення земельних ресурсів. Тому розгляд цього питання з точки зору юридичної науки не лише гарантує забезпечення законності стягнення компенсації, а й сприяє розробці ефективних механізмів їх реалізації.

Загальна структура правовідносин, що виникають у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, у сукупності з іншими визначеними складовими охоплює як матеріальний зміст (дії суб'єктів), так і правовий зміст (суб'єктивні права та обов'язки). По суті, зміст цих правовідносин складають права та обов'язки відповідних суб'єктів. Суб'єктивне право характеризується трьома показниками потенційної поведінки: характером і обсягом можливих дій суб'єкта права; здатністю вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи; і можливістю звернутися за допомогою до органів влади, коли це необхідно.

Наукові дослідження доводять, що найбільше серед екосистем, що зазнають негативного впливу воєнних дій, страждає екосистема ґрунту. Наслідками майже кожного обстрілу є пошкодження поверхні ґрунту, потрапляння у нього уламків снарядів та вивільнення в атмосферу токсичних газів. Шкоду значного масштабу ґрунту спричиняє й сама вибухова хвиля.

Зрозуміло, що внаслідок зазначеного якості ґрунту втрачається, його структура порушується, а здатність до самовідновлення мінімізується. Для відновлення ґрунту необхідно дуже багато часу, він обліковується століттями та тисячоліттями. Отже, ґрунт є важковідновлюваним природним ресурсом, що означає фактичне виключення з інтенсивного господарського використання масивів зі зруйнованим ґрунтовим шаром у доступній часовій перспективі. Отже, принаймні на декілька найближчих десятиліть значна частина українських земель з пошкодженням або знищенням ґрунтовим покривом, а також замінованих територій будуть виключені із господарського використання [8, с. 60].

Питання відновлення земель та ґрунтів розкрито у Законі України «Про охорону земель» поверхово. Цей Закон не відповідає реаліям сьогодення. Отже, існує нагальна необхідність щодо розробки та прийняття Закону України «Про охорону та відновлення земель і ґрунтів», а також Загальнодержавної програми відновлення довкілля, у якій чільне місце має бути відведено питанням відновлення земель та ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Висновки. Отже, з початком збройної агресії Україна отримала новий виклик – деградацію земель та ґрунтів внаслідок воєнних дій. Оскільки воєнні дії наразі тривають – реальну шкоду обчислити неможливо, вона буде остаточно підрахована після завершення активних бойових дій та звільнення усіх територій суверенної Української держави, незаконно захоплених державою-агресором. Після завершення бойових дій українське довкілля потребуватиме довготривалого відновлення. Відносини у сфері відновлення земель та ґрунтів є важливим різновидом земельних відносин.

До складу правовідносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, включаються: суб'єкти правовідносин; об'єкти правовідносин; зміст правовідносин що охоплює суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів.

Оскільки питання відновлення земель та ґрунтів розкрито у Законі України «Про охорону земель» поверхово, цей Закон не відповідає реаліям сьогодення. Отже, існує нагальна необхідність щодо розробки та прийняття Закону України «Про охорону та відновлення земель і ґрунтів», а також Загальнодержавної програми відновлення довкілля, у якій чільне місце має бути відведено питанням відновлення земель та ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шкоду довкіллю від війни РФ проти України оцінюють у понад 2 трлн грн. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2018839-shkodu-dovkilliu-vid-viyni-rf-proti-ukrayini-otsinyuyut-u-popad-2-trln-grn> (дата звернення: 21.12.2024).
2. Гавриш Н.С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук 12.00.06. «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 437 с.
3. Лісова Т.В. Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук 12.00.06. «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2020. 493 с.
4. Склад і зміст правовідносин. URL: <https://studies.in.ua/teorija-derzhavy-ta-prava-lekcii/4396-sklad-zmst-pravovdnosin.html> (дата звернення: 20.12.2024).
5. Лісова Т. В. Особливості об'єкта правовідносин щодо відновлення земель як складника предмета земельного права. *Право і суспільство*, 2019. № 1. С. 62–67.
6. Бахур О. В. Особливості земельних та екологічних правовідносин в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2023. № 22. URL: <https://www.academyvision.org/index.php/av/article/download/616/558/564>(дата звернення: 21.12.2024).
7. Місінкевич А. Правове забезпечення рекультиватії земель в Україні : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.06. Київ, 2014. 21 с.
8. Грузенський В.В. Землі та ґрунти України, що постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації, як об'єкти правової охорони та відновлення. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу* : зб. тез доповідей IV Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2023 р. (м. Хмельницький). Хмельницький : ХНУ, 2023. С. 58–62.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОБЛЕМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВА КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЕЮ В УКРАЇНІ, ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

CHARACTERISTICS OF THE PROBLEMS OF REALIZING OWNERSHIP RIGHTS AND LAND USE RIGHTS IN UKRAINE, WAYS TO OVERCOME THEM

Колба Д.Б., аспірант кафедри спеціальних юридичних дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування

Швець О.М., к.ю.н.,
доцент кафедри природоохоронних дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування

У статті розглянуто основні проблеми реалізації права власності та права користування землею в Україні, які виникають на тлі недосконалого законодавства, непрозорих адміністративних процедур, корупційних ризиків та тіньових схем. Відповідно до чинного законодавства на сьогодні існує ціла низка проблем і недоліків щодо реалізації нормативно-правових актів з питань права власності та права користування земель, що вимагають законодавчого врегулювання. Також фігурує низка питань, що не врегульовані законодавством України. Автором у статті здійснено аналіз аспектів нормативно-правового регулювання державного забезпечення ринку землі в Україні.

Увагу приділено питанням функціонування ринку землі після його відкриття у 2021 році, проблемам реєстрації прав на земельні ділянки та їх межі, а також питанням, пов'язаним із доступом дрібних фермерів до земельних ресурсів. Проаналізовано недоліки земельного кадастру та проблеми з точністю реєстраційних даних, що призводять до виникнення спорів щодо меж ділянок. Особливо висвітлено роль великих агрохолдингів у концентрації земельних ресурсів, що створює перепони для розвитку малого та середнього фермерства. Автор робить акцент на важливості боротьби з корупційними схемами в органах державної влади та наголошує на необхідності впровадження сучасних технологій для покращення прозорості земельних операцій. У статті оглянуто тіньовий ринок та тіньові схеми, як перешкоду та вплив на реалізацію права власності та права користування землею в Україні. Автор аналізує соціальні та екологічні наслідки неконтрольованого використання земель, зокрема деградації ґрунтів та конфліктів у сільських територіальних громадах. У висновках запропоновано комплексний підхід для вдосконалення нормативно-правової бази та підвищення ефективності управління земельними ресурсами в Україні.

Ключові слова: земля, право власності, право користування, проблеми реалізації, корупція, бюрократія, земельний кадастр, земельні ресурси, ринок землі, тіньовий ринок, корупційні схеми, фермери.

The article examines the main problems of the implementation of the right of ownership and the right to use land in Ukraine, which arise against the background of imperfect legislation, opaque administrative procedures, corruption risks and shady schemes. According to the current legislation, there are a number of problems and shortcomings regarding the implementation of normative legal acts on the issues of ownership and the right to use land, which require legislative regulation. There are also a number of issues that are not regulated by the legislation of Ukraine. In the article, the author analyzed the aspects of regulatory and legal regulation of state provision of the land market in Ukraine.

Attention is paid to the functioning of the land market after its opening in 2021, the problems of registration of rights to land plots and their boundaries, as well as issues related to small farmers' access to land resources. The shortcomings of the land cadastre and problems with the accuracy of registration data, which lead to the emergence of disputes regarding the boundaries of plots, are analyzed. The role of large agricultural holdings in the concentration of land resources, which creates obstacles for the development of small and medium-sized farming, is highlighted separately. The author emphasizes the importance of fighting corruption schemes in state authorities and emphasizes the need to introduce modern technologies to improve the transparency of land transactions. The article reviews the shadow market and shadow schemes as an obstacle and influence on the realization of the right to own property and the right to use land in Ukraine. The author analyzes the social and ecological consequences of uncontrolled land use, in particular soil degradation and conflicts in rural territorial communities. The conclusions suggest a comprehensive approach to improving the legal framework and increasing the efficiency of land management in Ukraine.

Key words: land, right of ownership, right of use, implementation problems, corruption, bureaucracy, land cadastre, land resources, land market, shadow market, corruption schemes, farmers.

Конституція України встановлює, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [1]. Зі змісту даного положення ми розуміємо, що земля – це основна цінність нашого народу, і для її збереження та раціонального використання потрібне дієве законодавче врегулювання.

З аналізу земельного законодавства, стає зрозумілим, що Земельний кодекс України уже давно перестав бути тим стрижнем, на якому базується усе регулювання земельних відносин. Із розвитком земельних правовідносин продукуються все нові й нові законодавчі акти попри очевидну можливість внести зміни до вже чинних. Як слушно вказують дослідники, чинний Земельний кодекс України не містить жодного положення щодо внесення змін до інших актів законодавства, чим породив значну кількість колізій. Аналогічне зауваження цілком слушно висловлюється по відношенню до Законів України «Про оренду землі», «Про землеустрій», «Про охорону земель» та ін. [2].

При дослідженні нормативно-правового забезпечення державного регулювання ринку землі в Україні доцільно розглянути і питання раціоналізації та нормалізації діяльності

органів державної влади у земельній сфері в період реформування та впровадження ринку землі, який в останні роки має першорядне значення для держави. Регулювання ринку землі загалом, економічного руху землі зокрема, діяльності органів державної влади всіх рівнів є важливою частиною оновлення та реформування нормативно-правової бази щодо взаємовідносин держави та питань ринку землі. Прозора та конкретна правова база регулювання земельних правовідносин є запорукою сталого землекористування та права власності.

Аналізуючи основні проблеми реалізації права власності та права користування землею в Україні на мою думку варто розпочати з головного недосконалої нормативно-правової бази.

1. Недосконала нормативно-правова база це ключова проблема реалізації права власності та права користування землею в Україні, що впливає на виникнення подальших проблем. Земельне законодавство в Україні регулярно змінюється, що ускладнює процес адаптації та стабільного використання землі. Часто ці зміни викликають правову невизначеність для власників землі.

Відсутність чітких правил створює складнощі з визначенням деяких категорій земель, наприклад сільськогосподарського призначення або земель рекреаційного використання.

Реалізація права власності та права користування землею в Україні має ряд і інших викликів та проблем, які впливають на ефективне використання земельних ресурсів. Серед ключових проблем можна виділити наступні:

2. Недосконалість земельного кадастру та реєстраційної системи. Земельний кадастр та реєстрація прав власності на землю відіграють критично важливу роль у захисті прав власників і користувачів землі, а їх недосконалість призводить до численних труднощів та конфліктів.

Державний земельний кадастр – єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками і користувачами.

Основні аспекти цієї проблеми наведені в таблиці 1.

Як свідчить практика, однією з найпоширеніших проблем при реалізації на земельну ділянку є пошуку «вільної» земельної ділянки державної або комунальної власності. За офіційними даними Держгеокадастру Укра-

їни, станом на грудень 2024 р. наповненість Державного земельного кадастру становила 74% [3], а тому обрана земельна ділянка може вже перебувати у користуванні або приватній власності, проте інформація може бути не внесена до Державного земельного кадастру України і не відобразитись на Публічній кадастровій карті.

3. Корупція та бюрократія є одними з найбільших перешкод для ефективної реалізації права власності та права користування землею в Україні. Вони суттєво впливають на прозорість і доступність земельних відносин, створюючи несприятливі умови для розвитку земельного ринку та справедливого розподілу земельних ресурсів. До їх основних форм включають:

- Корупційні ризики у сфері виділення земельних ділянок, видачі дозволів та реєстрації прав власності залишаються однією з головних проблем.

- Процес оформлення земельної ділянки часто пов'язаний зі складними та непрозорими бюрократичними процедурами, що затримує реалізацію прав на землю.

Антикорупційне законодавство є однією з складових боротьби з корупцією, поряд із такими елементами як прозорість державної політики, розбудова ефективного діалогу щодо пріоритетів державної політики, усунення економічних умов для корупції, інституційна система

Таблиця 1

Назва	Основні аспекти
Неповнота та неточність даних	Дані в Державному земельному кадастрі часто є неповними або неточними, що ускладнює ідентифікацію точних меж земельних ділянок
	Виникають випадки накладання меж ділянок, коли одна і та ж ділянка зареєстрована за різними власниками або межі ділянок перетинаються. Це створює спірні ситуації і ускладнює управління власністю
Бюрократичні перепони в реєстрації	Процес реєстрації земельних ділянок є досить складним і часто супроводжується бюрократичними перешкодами. Це призводить до тривалого оформлення прав власності або користування землею.
	Корупційні ризики в органах, що відповідають за реєстрацію прав на землю, погіршують ситуацію, оскільки власники можуть стикатися з вимогою хабарів або іншими незаконними діями
Відсутність інтеграції між різними реєстрами	Недостатня інтеграція між земельним кадастром і реєстром нерухомого майна ускладнює процес реєстрації та створює правову невизначеність.
	Це може призвести до ситуацій, коли земельна ділянка зареєстрована як об'єкт нерухомості, але її межі та власники не є належним чином відображені у земельному кадастрі.
Повільне впровадження електронних систем	Процес оцифрування земельних даних і перехід до електронних реєстрів здійснюється повільно. Як результат, велика кількість документів залишається у паперовому вигляді, що ускладнює доступ до інформації.
	Відсутність прозорих та доступних електронних сервісів для громадян та підприємств, що могли б спростити процес перевірки прав на землю або реєстрації змін.
Відсутність чітких меж багатьох земельних ділянок	Багато земельних ділянок, особливо у сільській місцевості, не мають чітко визначених меж, що призводить до спорів між сусідами або між власниками і державою.
	Відсутність чіткого землевпорядкування ускладнює подальший продаж, передачу в оренду або інше користування землею.
Проблеми з історичною документацією	Багато земельних ділянок в Україні мають старі документи, які були видані ще за радянських часів або не були належним чином оцифровані. Це створює плутанину та невизначеність щодо прав власності.
	У випадках, коли необхідно оновлювати документи або переоформляти права, можуть виникати труднощі з підтвердженням прав власності.
Тіньові схеми та зловживання	Існують випадки, коли через недосконалість кадастру та реєстраційної системи використовуються тіньові схеми для захоплення або незаконного присвоєння земельних ділянок.
	Це особливо актуально для цінних ділянок, таких як ті, що знаходяться поблизу великих міст або в курортних зонах.
Вплив на ринок землі	Недоліки у земельному кадастрі негативно впливають на функціонування ринку землі, особливо після його відкриття в 2021 році. Невизначеність з правами власності або неточності у кадастрі можуть стримувати інвестиції та продаж земельних ділянок.
	Це також призводить до зниження вартості земель, оскільки покупці остерігаються ризиків, пов'язаних з можливими судовими спорами чи відсутністю гарантій права власності.

боротьби з корупцією. Стратегічною метою цієї боротьби є створення нульової суспільної толерантності до корупції на всіх рівнях [4].

Процес виділення земельних ділянок часто супроводжується корупційними схемами. Багато громадян і підприємств стикаються з необхідністю давати хабарі чиновникам для прискорення оформлення документів або отримання дозволів на користування землею. Також в результаті непрозорого розподілу земельних ділянок, особливо тих, що мають комерційну або іншу високу цінність, землі часто отримують не ті, хто їх дійсно потребує або може ефективно використовувати, а особи, пов'язані з корумпованими чиновниками. Корупція проявляється під час продажу державних або комунальних земель, коли ці ділянки продаються за заниженими цінами через «своїх» покупців.

Затягнуті бюрократичні процедури оформлення прав власності або оренди на землю створюють численні проблеми для власників та користувачів землі. Отримання дозволів або проведення необхідних документальних операцій може тривати місяцями або навіть роками. Часто для реєстрації прав на землю потрібне звернення до кількох різних органів влади (земельних, реєстраційних, архітектурних тощо), що ускладнює процес і призводить до дублювання функцій. Наявність великої кількості незрозумілих нормативних актів та складність їхнього виконання є ще однією перешкодою, з якою стикаються землекористувачі та землевласники.

Бюрократичні перешкоди та надмірне регулювання особливо ускладнюють діяльність малих фермерів та землевласників. Вони часто не мають достатніх ресурсів або знань для проходження всіх необхідних процедур та сплати зборів, що створює нерівні умови для доступу до земельних ресурсів.

У той час як великі аграрні компанії можуть дозволити собі юридичну підтримку і мають доступ до корупційних механізмів, дрібні фермери часто стають жертвами корупційної системи або витрачають значні ресурси на подолання бюрократичних бар'єрів.

Корупція та бюрократія значно знижують інвестиційну привабливість земельного ринку в Україні. Іноземні та місцеві інвестори, стикаючись з непрозорими процедурами і корупційними ризиками, можуть відмовлятися від вкладень у земельні ділянки або аграрний сектор.

4. Проблеми з орендою землі є однією з найскладніших перешкод для ефективної реалізації права власності та користування землею в Україні. Орендні відносини займають важливе місце в земельному обороті, особливо у сільськогосподарському секторі, де оренда землі є основним механізмом користування земельними ділянками. Проте існує низка проблем, які ускладнюють цей процес.

- Неврегульованість орендних відносин: багато договорів оренди землі укладаються без чіткого дотримання законодавчих вимог, що може призвести до конфліктів між орендарями та власниками. Законодавство щодо оренди землі має ряд прогалин і недоліків, що ускладнюють ефективне регулювання орендних відносин. Часті зміни до законодавства створюють нестабільність та правову невизначеність для учасників ринку. Відсутність чітких механізмів захисту прав власників землі та орендарів призводить до збільшення кількості судових спорів та конфліктів.

- Часто орендні ставки є непрозорими, а умови договорів оренди можуть бути односторонньо вигідними лише для однієї сторони (орендаря або орендодавця). Відсутність прозорих та чітких правил укладання договорів оренди призводить до корупційних ризиків і зловживань. Чиновники можуть надавати преференції певним особам або компаніям, створюючи несправедливу конкуренцію на ринку оренди. Також, договори оренди часто укладаються без аукціонів, що дозволяє орендарям отримати земельні ділянки за нижчими цінами або на вигідних умовах, не враховуючи інтереси держави чи місцевих громад.

- Проблеми з довготривалими орендними угодами: деякі орендарі мають великі масиви земель на дуже довгий термін, що обмежує права власників змінювати умови або розірвати угоду. У багатьох випадках договори оренди укладаються на невизначений або надмірно довгий термін, що обмежує права власників землі. Це особливо стосується випадків, коли сільськогосподарські землі передаються в оренду аграрним компаніям на десятки років, а власники фактично втрачають контроль над своїми ділянками. Значна частина сільськогосподарських земель зосереджена в руках великих агрохолдингів, що призводить до монополізації орендних відносин. Внаслідок цього малі фермери та інші аграрії не можуть конкурувати на ринку оренди, оскільки великі компанії пропонують вигідніші умови для орендарів або використовують свої зв'язки для отримання земель. Отже, концентрація земель в руках кількох великих орендарів може спричинити соціальні конфлікти, а також порушення екологічних норм через інтенсивне використання земель.

5. Конфлікти через зміну цільового призначення землі є серйозною проблемою в Україні, яка впливає на реалізацію права власності та користування землею. Зміна цільового призначення землі (зміна категорії використання ділянки, наприклад, із сільськогосподарської на землі під забудову або промислові потреби) часто супроводжується юридичними суперечками, соціальними конфліктами та корупційними ризиками.

- Часто виникають конфлікти через **зміну цільового призначення земельних ділянок**. Власники або органи влади змінюють цільове призначення земель для будівництва, промислових об'єктів або видобутку корисних копалин, що може негативно вплинути на місцеві громади або екологічну ситуацію.

Часто зміна цільового призначення землі відбувається без врахування інтересів місцевих громад, що призводить до соціальних конфліктів. Наприклад, зміна сільськогосподарських земель на ділянки для забудови може вплинути на екологію, місцеву інфраструктуру та життєдіяльність громади. Сільськогосподарські землі є особливо привабливими для забудовників через їхню нижчу вартість порівняно з іншими категоріями землі. Чиновники та забудовники часто зловживають процедурами для введення цих ділянок у категорію земель для будівництва, що дозволяє їм отримати значний прибуток.

- **Відсутність належного контролю** за дотриманням цільового призначення землі також є серйозною проблемою, оскільки це може призвести до її нераціонального використання.

Низький рівень залучення громадськості до прийняття рішень про зміну цільового призначення земель є ще одним джерелом конфліктів. У багатьох випадках такі рішення ухвалюються без громадських слухань або за мінімальної участі місцевих жителів, що порушує принципи прозорості та публічності у прийнятті рішень. Законодавство щодо зміни цільового призначення земель часто містить прогалини та недостатньо чіткі норми, що створює правову невизначеність і можливості для зловживань. Недосконалість процедур і відсутність єдиних підходів до вирішення таких питань призводить до численних судових спорів і затримок у процесі зміни призначення землі.

6. Проблеми з дотриманням екологічних стандартів

- Багато випадків порушення **екологічних норм** у процесі користування землею, особливо в аграрному та промисловому секторах. Нераціональне землекористування може призводити до деградації ґрунтів, забруднення водних ресурсів та іншим екологічним проблемам.

- Відсутність ефективного **державного контролю** за екологічним станом земель, що ускладнює контроль за їх використанням.

7. Ринок землі та мораторій на продаж сільськогосподарських земель був однією з найзначніших проблем,

що обмежувала реалізацію права власності та користування землею в Україні. Мораторій фактично позбавляв власників сільськогосподарських паїв права розпоряджатися своїм майном. Він діяв понад 20 років, створюючи серйозні виклики для розвитку земельного ринку, а також для прав власників землі та інвесторів.

Через мораторій, вартість сільськогосподарських земель залишалася значно нижчою, ніж могла б бути на вільному ринку. Власники земель не могли отримати справедливую ціну за свої паї, що було особливо проблематично для сільських мешканців, для яких продаж землі міг бути важливим джерелом доходу. Мораторій фактично блокував розвиток ринку сільськогосподарських земель в Україні. Відсутність ринку призводила до того, що земля використовувалася неефективно, а її економічний потенціал залишався нереалізованим.

Отже, у 2020 році Верховна Рада України ухвалила закон, що скасовує мораторій на продаж сільськогосподарських земель з 2021 року. Це відкрило нові можливості для власників землі та аграрного сектору, а також нові виклики.

8. Правові та судові спори є однією з ключових проблем, що ускладнюють реалізацію права власності та права користування землею в Україні. Через юридичні незгодженості, недосконалість законодавства, а також тривалість і складність судових процедур власники та користувачі землі стикаються з численними труднощами.

- Часті судові спори щодо власності на землю, особливо через успадкування, оренду або невідповідність даних у реєстрах. Однією з найпоширеніших проблем є суперечки щодо встановлення права власності на землю. Часто власники не мають належно оформлених документів або реєстрацій на свої паї, що створює труднощі в підтвердженні їх прав на володіння. Спадкові спори також є частою причиною конфліктів, особливо коли земельні ділянки були отримані під час розпаювання сільськогосподарських земель і належно не передані новим власникам. Межові спори – одна з найпоширеніших категорій земельних судових спорів. Власники або користувачі землі часто стикаються з труднощами у визначенні точних меж своїх ділянок через відсутність або некоректність кадастрових даних.

- Недостатня ефективність правової системи, що затягує вирішення земельних спорів на роки. Українське законодавство у сфері земельних відносин є складним і часто суперечливим. Різні закони, постанови та нормативні акти можуть містити розбіжності, що призводить до непорозуміння між різними тлумачень правових норм.

9. Тіньовий ринок землі

- Неформальні домовленості та «сірі» схеми передачі земельних ділянок (передача прав користування без належного оформлення, тіньовий обіг земель) залишаються значною проблемою.

- Це знижує ефективність державного регулювання та сприяє корупції.

Зазначений перелік не є вичерпним і кожен випадок несе індивідуальну особливість. Отже, з огляду на все зазначене варто зауважити, що всі існуючі проблеми мають комплексний характер тому і жодна проблематика не виникає одна, а з цілим рядом негативних проблем реалізації права власності та користування землею. Тільки через комплексні заходи можна забезпечити ефективну реалізацію прав власників та користувачів землі, що сприятиме сталому розвитку земельних відносин в Україні, які включатимуть:

- Спрощення бюрократичних процедур реєстрації та обліку землі.
- Покращення якості земельного кадастру та його інтеграція з іншими реєстрами.
- Удосконалення законодавчої бази та стабілізація правового поля.
- Боротьбу з корупцією у земельній сфері.
- Забезпечення прозорого функціонування ринку землі.
- Посилення контролю за дотриманням екологічних стандартів та цільового призначення землі.
- Підтримку малих фермерів та забезпечення їхнього доступу до кредитних ресурсів.

Для покращення нормативно-правової бази та ефективності управління земельними ресурсами в Україні я вважаю за необхідне забезпечити узгодженість між різними нормативними актами, що регулюють земельні відносини, об'єднати всі положення, що стосуються земельних відносин, у єдину правову рамку, щоб уникнути правових колізій та прогалів, спростити механізм оформлення прав власності та права користування землею через зменшення бюрократичних перепон та впровадження чітких і прозорих правил для отримання, передачі та оренди землі.

Необхідно посилити правові гарантії для власників земельних ділянок щодо захисту їх прав у разі порушень, а також спростити процедури захисту цих прав у судовому порядку. Ввести більш жорсткі санкції для власників та користувачів, які не дотримуються вимог цільового використання землі або дозволяють її деградацію.

Запровадження державних програм підтримки дрібних фермерів через доступне кредитування для придбання землі та ведення господарської діяльності дозволило б забезпечити механізм підтримки дрібних фермерів і розвитку територіальних громад. Сприяння об'єднанню фермерів у кооперативи для спільного використання земель та ресурсів, що може підвищити продуктивність та ефективність використання земельних ресурсів.

Впровадження електронних сервісів для подання заявок на отримання земельних ділянок, реєстрації прав на землю та здійснення контролю за їх використанням для мінімізації людського фактора буде критично важливим кроком для боротьби з корупцією. Також, одним з антикорупційних механізмів може виступати створення незалежних наглядових органів, які будуть контролювати процеси розподілу земель та запобігати корупційним зловживанням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.12.2024)
2. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні. Київ : «Алерта». 2010
3. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. URL: <https://land.gov.ua/> (дата звернення: 20.12.2024)
4. Середняк Т. К. Україна проти корупції: Економічний фронт. Економічна оцінка антикорупційних заходів у 2014–2018 рр. Дніпро. 2018. 85 с.

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ПЕСТИЦИДАМИ
ТА АГРОХІМІКАТАМИ У КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ЄС
У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ**

**LEGAL REGULATION OF PESTICIDES AND AGROCHEMICALS
IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF EU LEGISLATION
INTO THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE**

**Полосенко Д.О., студентка IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Стаття присвячена аналізу сучасного стану правового регулювання поводження з пестицидами та агрохімікатами в Україні. Авторка досліджує питання, наскільки чинне законодавство в зазначеній сфері відповідає законодавству Європейського Союзу, викликам сьогодення та забезпечує безпеку довкілля та здоров'я населення. Особливу увагу приділено виявленню прогалин у нормативно-правовому регулюванні та розробці пропозицій щодо їх усунення. Розглядаються перспективи розвитку законодавства у цій сфері з урахуванням європейської інтеграції. Особлива увага приділена процедурі реєстрації пестицидів і агрохімікатів та дозволів на їх використання. Авторка наголошує на необхідності гармонізації національного законодавства з європейським, а також розробки ефективних механізмів контролю за обігом цих речовин.

Проаналізовано законодавство України у сфері поводження з пестицидами і агрохімікатами в Україні, зокрема Закон України «Про пестициди і агрохімікати», а також внесені до нього зміни від 16 листопада 2022 р., Технічний регламент класифікації небезпечності, маркування та пакування хімічної продукції (CLP) від 10 травня 2024 р., Технічний регламент щодо безпечності хімічної продукції (REACH) від 23 липня 2024 р. та законопроект «Про розміщення на ринку засобів захисту рослин і агрохімікатів», запропонований Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України, з метою мінімізації негативного впливу пестицидів на здоров'я людей і стан навколишнього середовища.

Авторкою було взято за основу наукові праці українських вчених, таких як Андрейцев В. І., Балюк Г. І., Бондар Л. О., Краснова Ю. А. та інших, та виявлено різноманітні підходи до дослідження проблем, пов'язаних з поводженням з пестицидами та агрохімікатами.

Результати даної статті можуть бути використані для розробки нових нормативно-правових актів, вдосконалення існуючих, а також для розробки стратегій у сфері захисту рослин.

Дане дослідження набуває особливої актуальності, оскільки використання пестицидів та агрохімікатів тісно пов'язане із забезпеченням екологічної та продовольчої безпеки, яке є одним із найважливіших завдань сучасності. Воно покликане сприяти розробці науково обґрунтованих підходів до безпечного застосування цих речовин.

Ключові слова: захист рослин, пестициди, агрохімікати, правове регулювання поводження з пестицидами та агрохімікатами, імплементація законодавства ЄС, довкілля, здоров'я людини.

The article is devoted to the analysis of the current state of legal regulation of the handling of pesticides and agrochemicals in Ukraine. The author investigates the question of how far the current legislation in the specified area corresponds to the legislation of the European Union, the challenges of today and ensures the safety of the environment and the health of the population. Particular attention is paid to the identification of gaps in regulatory and legal regulation and the development of proposals for their elimination. Prospects for the development of legislation in this area, taking into account European integration, are considered. Special attention is paid to the procedure of registration of pesticides and agrochemicals and permits for their use. The author emphasizes the need to harmonize national legislation with European legislation, as well as to develop effective mechanisms for controlling the circulation of these substances.

The legislation of Ukraine in the field of handling pesticides and agrochemicals in Ukraine was analyzed, in particular the Law of Ukraine "On Pesticides and Agrochemicals", as well as the amendments made to it from November 16, 2022, the Technical Regulation on the Classification of Hazards, Labeling and Packaging of Chemical Products (CLP) from May 10, 2024, Technical regulation on the safety of chemical products (REACH) of July 23, 2024 p. and the draft law "On placing plant protection products and agrochemicals on the market", proposed by the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, with the aim of minimizing the negative impact of pesticides on human health and the state of the environment.

The author took as a basis the scientific works of Ukrainian scientists, such as Andreytsev V. I., Balyuk G. I., Bondar L. O., Krasnova Yu. and others, and various approaches to the study of problems related to the management of pesticides and agrochemicals have been identified.

The results of this article can be used for the development of new regulatory and legal acts, improvement of existing ones, as well as for the development of strategies in the field of plant protection.

This study becomes especially relevant, since the use of pesticides and agrochemicals is closely related to ensuring environmental and food security, which is one of the most important tasks of our time. It is designed to contribute to the development of scientifically based approaches to the safe use of these substances.

Key words: plant protection, pesticides, agrochemicals, legal regulation of pesticides and agrochemicals, implementation of EU legislation, environment, human health.

Правове регулювання захисту рослин – це складний механізм, спрямований, перш за все, на зменшення втрат урожаю та запобігання погіршенню стану рослин сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічних і лісових насаджень, дерев, чагарників, рослинності закритого ґрунту, продукції рослинного походження через шкідників, хвороби і бур'яни. Також цей механізм покликаний стимулювати інновації в аграрному секторі та забезпечити відповідність національного законодавства міжнародним стандартам. Шляхом встановлення чітких правил та створення сприятливого інвестиційного клі-

мату, держава сприяє розробці та впровадженню нових, більш безпечних й ефективних засобів захисту рослин.

З метою захисту рослин, тварин, людей від діяльності шкідливих організмів застосовують пестициди й агрохімікати. Однак ці речовини є токсичними і їх використання може мати серйозний негативний вплив на екосистеми. Саме тому екотоксикологічна оцінка пестицидів базується на їхній поведінці на оброблених посівах та характері міграції до ґрунтів, водного та повітряного середовищ. Окрім потенційно небезпечної циркуляції в біосфері потрібно враховувати й безпосередньо згубний вплив

на флору й фауну, згубний вплив на здоров'я людей через продукцію врожаю тощо [2].

Для досягнення бажаного ефекту без шкоди для довкілля та здоров'я людей, застосування пестицидів й агрохімікатів має здійснюватися відповідно до встановлених норм і правил.

Нормативно-правова база, що регулює обіг пестицидів і агрохімікатів в Україні, є досить розвинутою та охоплює широкий спектр питань, починаючи від державної реєстрації та закінчуючи безпечним застосуванням. Зокрема, Закони України «Про пестициди і агрохімікати» [1], «Про охорону навколишнього природного середовища» [3], «Про захист рослин» [4] та ін. встановлюють вимоги, спрямовані на мінімізацію негативного впливу цих речовин на природне середовище та здоров'я людини. Комплексний аналіз чинного законодавства дозволяє виділити окремі етапи поводження з пестицидами та агрохімікатами та визначити повноваження державних органів на кожному з них тощо.

Згідно із ст. 1 Закону України «Про пестициди і агрохімікати», пестицидами є токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин, призначені для знищення, регуляції та припинення розвитку шкідливих організмів, внаслідок діяльності яких вражаються рослини, тварини, люди і завдається шкода матеріальним цінностям, а також гризунів, бур'янів, деревної, чагарникової рослинності, засмічуючих видів риб. Зазначається, що термін «пестициди» включає також засоби захисту рослин. У свою чергу, агрохімікатами вважаються органічні, мінеральні і бактеріальні добрива, хімічні меліоранти, регулятори росту рослин та інші речовини, що застосовуються для підвищення родючості ґрунтів, урожайності сільськогосподарських культур і поліпшення якості продукції рослинного походження [1].

Основними принципами державної політики у сфері діяльності, пов'язаної з пестицидами і агрохімікатами, є: пріоритетність збереження здоров'я людини і довкілля по відношенню до економічного ефекту від застосування пестицидів і агрохімікатів; обґрунтованість їх застосування; мінімізація використання пестицидів за рахунок впровадження біологічного землеробства та інших екологічно безпечних, нехімічних методів захисту рослин; державна підконтрольність їх ввезення на митну територію України, реєстрації, виробництва, зберігання, транспортування, торгівлі і застосування; безпечність для здоров'я людини та навколишнього природного середовища під час їх виробництва, транспортування, зберігання, випробування і застосування за умови дотримання вимог, встановлених санітарними нормами та іншими нормативно-правовими актами; єдність державної політики щодо діяльності, пов'язаної з пестицидами і агрохімікатами [1].

Розглядаючи поняття «поводження з пестицидами та агрохімікатами» в правовому контексті, необхідно врахувати весь спектр дій, пов'язаних із цими речовинами, від їх виробництва до утилізації, які врегульовані законодавством. Зокрема, Я. Я. Улинець та Ю. А. Краснова визначають, що поводження з пестицидами та агрохімікатами охоплює весь життєвий цикл цих речовин від створення до остаточного виведення з обігу. Цей комплексний процес включає: розробку та введення в обіг (наукові дослідження, державну реєстрацію, виробництво та первинну дистрибуцію нових препаратів), розповсюдження (закупівлю, транспортування, зберігання та продаж пестицидів і агрохімікатів оптовими та роздрібними торговцями), застосування (безпосереднє використання препаратів у сільському та лісовому господарствах) та виведення з обігу (збір, транспортування, утилізацію, знищення або знешкодження застарілих, невикористаних або заборонених препаратів, а також тари від них) [5, с. 129].

Аналіз правового поля, що регулює поводження з пестицидами та агрохімікатами в Україні, дозволяє виокремити дві основні складові: інституційну та функціональну.

Інституційна складова представлена системою державних органів та органів місцевого самоврядування, що забезпечують загальне регулювання у цій сфері. Функціональна складова охоплює безпосередні дії, пов'язані з обігом пестицидів та агрохімікатів на всіх етапах їх життєвого циклу, починаючи від державної реєстрації та закінчуючи їх утилізацією. Незважаючи на відсутність чіткого визначення терміну «поводження з пестицидами та агрохімікатами» у законодавстві, аналіз нормативно-правових актів дозволяє розглядати його як сукупність заходів, спрямованих на контроль та управління ризиками, пов'язаними з використанням цих речовин. До таких заходів належать, зокрема, ліцензування, сертифікація, моніторинг, а також відповідальність за порушення встановлених вимог.

За роки свого існування законодавство про пестициди та агрохімікати зазнало безлічі доповнень та змін. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання у сфері поводження з пестицидами і агрохімікатами» від 16 листопада 2022 р. № 2775-IX [6] було внесено суттєві зміни та доповнення до Закону України «Про пестициди і агрохімікати». Зміни торкнулись питання забезпечення безпеки харчових продуктів та збереження довкілля. Завдяки посиленому контролю за обігом цих речовин, введеному суворим вимог до маркування та упаковки, а також створенню прозорого електронного реєстру з відкритим доступом на сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України.

З метою запобігання випадковому отруєнню та захисту здоров'я людей, вказаним законом вводиться порядок маркування пестицидів та агрохімікатів. Відтепер, кожна упаковка цих речовин має містити детальну інструкцію з використання, зберігання та утилізації. На етикетці чітко вказано рівень токсичності, правила приготування робочого розчину, а також заходи першої допомоги у разі нечасного випадку. Ці заходи є обов'язковими для всіх виробників та імпортерів пестицидів і агрохімікатів.

Нові норми в законі про пестициди і агрохімікати мають на меті створити рівні умови конкуренції на ринку та захистити вітчизняних виробників від недобросовісних конкурентів. Завдяки обов'язковому ліцензуванню фасування продукції та забороні на особисте ввезення пестицидів, буде зменшено обсяг тіньового ринку та збільшено надходження коштів до державного бюджету.

Поряд із змінами, внесеними в Закон України «Про пестициди і агрохімікати» у травні 2024 р. Кабінет Міністрів України також затвердив Технічний регламент класифікації небезпечності, маркування та пакування хімічної продукції [7]. Метою цього регламенту є забезпечення високого рівня захисту здоров'я людини та довкілля, а також вільного обігу хімічної продукції шляхом визначення критеріїв, правил та основних вимог до проведення класифікації небезпечності, використання інформації про небезпеку хімічної продукції, нанесення такої інформації на упаковку або іншу тару та належного пакування хімічної продукції, яка надається на ринку України. Також регламент встановлює процедуру подання даних про класифікацію небезпечності та інформацію про небезпеку хімічної речовини суб'єктами господарювання, встановлює процедуру затвердження національних класифікацій небезпечності та інформації про небезпеку хімічних речовин. Україна наближається до європейських стандартів з безпеки хімікатів і цей технічний регламент розроблений на основі Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1272/2008 від 16 грудня 2008 р. про класифікацію, маркування та пакування речовин і сумішей, внесення змін та скасування Директив 67/548/ЄС та 1999/45/ЄС та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1907/2006 [8]. Ця ініціатива є важливим кроком на шляху до створення безпечного та прозорого хімічного ринку в Україні.

Також, важливим кроком до удосконалення українського законодавства в досліджуваній сфері стало затвердження Кабінетом Міністрів України «Технічного регламенту щодо безпечності хімічної продукції» від 23 липня 2024 р. [9] (далі – Ukraine REACH), що стане значним кроком до створення національної системи управління хімічними речовинами відповідно до європейських стандартів. Зазначений нормативно-правовий акт адаптує європейські стандарти Регламенту ЄС № 1907/2006 REACH [8], сприяючи імплементації українського законодавства до нормативно-правової бази Європейського Союзу. Ukraine REACH набуде чинності 26 січня 2025 р. Зазначений регламент вводить жорсткий контроль за хімічними речовинами, що знаходяться в обігу на внутрішньому ринку. Суб'єкти господарювання, які виробляють, розробляють або імпортують в Україну хімічні речовини в кількості від 1 тонни на рік, зобов'язані пройти процедуру реєстрації в Міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів України. Цей захід спрямований на забезпечення безпечного використання хімікатів та захист здоров'я людей і довкілля. Для нерезидентних компаній, які експортують хімікати до України, передбачена можливість призначення єдиного представника. Такий представник має бути зареєстрований в Україні і бере на себе відповідальність за виконання вимог українського REACH від імені всіх імпортерів. Це дозволяє спростити процедуру реєстрації для іноземних компаній. Однак, українські імпортери також мають право самостійно здійснювати реєстрацію хімікатів, якщо вони бажають мати більший контроль над процесом.

У контексті євроінтеграційних процесів України та з метою забезпечення високого рівня захисту здоров'я населення та довкілля, виникає необхідність подальшого вдосконалення національного законодавства у сфері обігу пестицидів і агрохімікатів, з урахуванням актів ЄС, таких як Регламент (ЄС) Європейського Парламенту та Ради № 1107/2009 від 21 жовтня 2009 р. стосовно розміщення на ринку засобів захисту рослин і скасування директив Ради 79/117/ЄЕС та 91/414/ЄЕС [10], а також Регламент (ЄС) Європейського Парламенту та Ради № 2019/1009 від 5 червня 2019 р., що встановлює правила щодо розміщення на ринку добрив ЄС та внесення змін до Регламентів (ЄС) № 1069/2009 та (ЄС) № 1107/2009 та про скасування Регламенту (ЄС) № 2003/2003 [11].

Окрім того, п. 438 плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106 (далі – План заходів), передбачено завдання з приведення процедур реєстрації засобів

захисту рослин у відповідність до законодавства ЄС [12]. Проаналізувавши відповідне законодавство, слід зазначити, що загалом, процедура реєстрації пестицидів і агрохімікатів за національним законодавством узгоджується із вимогами законодавства ЄС. Реєстрація засобів захисту рослин в ЄС, як і в Україні проводиться за результатами випробувань – токсиколого-гігієнічних досліджень, проведення біологічної та екологічної оцінки.

Разом з тим прослідковуються відмінності із законодавством ЄС щодо наявності процедур реєстрації компонентів пестицидів. З цією метою виникла необхідність у законодавчому врегулюванні вказаного питання. Відповідно до рішення Ради національної безпеки та оборони України та Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію з ЄС, Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України було розроблено законопроект. Його метою є модернізація державної системи регулювання обігу пестицидів та агрохімікатів. Це необхідно для забезпечення безпеки харчових продуктів, захисту довкілля та здоров'я населення, а також для сприяння інтеграції України до європейського ринку [13]. Проектом Закону пропонується встановити процедури розміщення на ринку засобів захисту рослин та агрохімікатів відповідно до правил, діючих в ЄС та, відповідно, визначити термінологію та основні поняття стосовно схвалення діючих речовин, антидотів та синергістів, які містяться в препаративних формах засобів захисту рослин, визначення неприйнятних коформулянтів, які не можуть міститись у складі засобів захисту рослин, гармонізацію процедур розміщення на ринку агрохімікатів, а також визначення порядку поводження із небезпечними відходами, які утворюються внаслідок застосування засобів захисту рослин.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що навіть, незважаючи на воєнний стан, національне законодавство в сфері регулювання поводження з пестицидами та агрохімікатами активно реформується в контексті євроінтеграційних процесів. Так, імплементовано відповідні норми, а саме: внесено зміни до Закону України «Про пестициди і агрохімікати», прийнято два Технічних регламенти CLP та REACH, розроблено проект Закону України «Про розміщення на ринку засобів захисту рослин і агрохімікатів». Поряд із цим, з метою мінімізації ризиків для здоров'я людей та довкілля, а також забезпечення гармонізації з європейськими стандартами, слід переглянути існуючі підходи та впровадити нові, більш ефективні механізми управління цими речовинами. Важливу роль у цьому процесі відіграє міжнародна співпраця, яка дозволяє обмінюватися досвідом, узгоджувати національні стратегії та спільно вирішувати глобальні проблеми, пов'язані з використанням пестицидів та агрохімікатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02.03.1995 р. № 86/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 14. Ст. 91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.11.2024)
2. Про затвердження Порядку проведення еколого-експертної оцінки матеріалів, поданих для реєстрації пестицидів і агрохімікатів: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2018 р. № 312. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2018-п#Text> (дата звернення: 10.11.2024)
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 10.11.2024)
4. Про захист рослин: Закон України від 14.10.1998 р. № 180-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 50-51. Ст. 310. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180-14#Text>
5. Улинець Я. Я., Краснова Ю. А. Правове регулювання поводження з пестицидами та агрохімікатами в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 128–131. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/37.pdf
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання у сфері поводження з пестицидами і агрохімікатами: Закон України від 16.11.2022 р. № 2775-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 53. Ст. 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2775-20#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
7. Про затвердження Технічного регламенту класифікації небезпечності, маркування та пакування хімічної продукції: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.05.2024 р. № 539. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
8. Regulation – 1907/2006 – EN – REACH – EUR-Lex [Electronic resource] // EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. – Mode of access: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2006/1907/oj> (date of access: 12.11.2024).
9. Про затвердження Технічного регламенту щодо безпечності хімічної продукції: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2024 № 847. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 151. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/847-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.11.2024)

10. Regulation – 1107/2009 – EN – EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. – Mode of access: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2009/1107/oj> (date of access: 13.11.2024)

11. Regulation – 2019/1009 – EN – EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. – Mode of access: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/1009/oj> (date of access: 13.11.2024)

12. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 52. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-p#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

13. Повідомлення про оприлюднення проекту Закону України «Про розміщення на ринку засобів захисту рослин і агрохімікатів» – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України – офіційний сайт. URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-zakonu-ukrayiny-pro-rozmishhennya-na-rynku-zasobiv-zahystu-roslyn-i-agrohikativ/> (дата звернення: 20.11.2024).

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ДОМАШНІХ ТВАРИН: МІЖНАРОДНО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**PROBLEMATIC ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF DOMESTIC ANIMALS: AN INTERNATIONAL COMPARATIVE ASPECT**

Полторацька П.В., студентка II курсу магістратури
факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В умовах воєнного стану питання захисту домашніх тварин від жорстокого поводження з юридичної точки зору набуло особливої актуальності. Збільшення кількості безпритульних тварин, страждання тварин на територіях, де ведуться бойові дії, неможливість евакуації домашніх тварин з лінії фронту змушують суспільство замислитися над створенням та затвердженням нових норм законодавства, які будуть відповідати викликам сучасності та зможуть забезпечити належний захист таких тварин. Законодавство у цій сфері має прогалини як на міжнародному, так і на національному рівні.

Основним міжнародно-правовим актом, що врегульовує відповідні правовідносини, є Європейська Конвенція про захист домашніх тварин [1]. На національному рівні це Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [2], який закріплює основні норми, правила та заборони щодо поводження як з дикими, так і домашніми тваринами. Чинним законодавством недостатньо врегульовано питання щодо належного утримання тварин, реалізації видових та соціальних потреб тварин, та їх потреб у період розмноження та відновлення.

Питання захисту тварин, у тому числі і домашніх, від жорстокого поводження досліджується вже багато років не тільки з позиції юридичного бачення, а ще й з точки зору філософії. Такі вітчизняні і зарубіжні вчені як Т. Н. Павлова, П. Сінґер, Р. Райдер, С. Б. Гавриш, К. Ю. Гаєвська, Б. Н. Звонков, А. В. Куліченко, Ю. С. Кулик займалися дослідженням питання ролі тварин та їх захисту в рамках кримінального права. Окремі аспекти правового регулювання цього питання розглядалися такими вченими, як: С. Бреллс (S. Brels), Е. Петерс (A. Peters), К. Сайкс (K. Sykes), К. Стілт (K. Stilt), О. Буткевич, Т. Коротким, Т. Келч (T. Kelch), Н. Хендель, Н. Зубченко та ін.

Автор пропонує дослідити законодавство та досвід зарубіжних країн у сфері правового регулювання захисту домашніх тварин не тільки від навмисного жорстокого поводження, а й від недбалого ставлення власників, що може значно погіршити стан здоров'я тварини та завдати їм страждань.

Ключові слова: захист тварин, домашні тварини, норми селекції, етичне поводження.

During martial law, the issue of protecting domestic animals from cruelty has become particularly urgent from a legal perspective. The increasing number of stray animals, the suffering of animals in areas where hostilities are taking place, and the inability to evacuate pets from the front lines are forcing society to consider the creation and adoption of new legislative norms that will meet modern challenges and provide adequate protection for such animals. Legislation in this area has gaps at both the international and national levels.

The main international legal instrument regulating these legal relationships is the European Convention for the Protection of Pet Animals [1]. At the national level, this is the Law of Ukraine "On the Protection of Animals from Cruelty" [2], which establishes the basic norms, rules, and prohibitions regarding the treatment of both wild and domestic animals. Current legislation does not adequately regulate the issues of proper animal care, meeting their species-specific and social needs, and their needs during periods of reproduction and recovery.

The issue of protecting animals, including domestic animals, from cruelty has been researched for many years not only from a legal perspective but also from a philosophical point of view. Both domestic and foreign scholars such as T. N. Pavlova, P. Singer, R. Ryder, S. B. Havrysh, K. Yu. Hayevska, B. N. Zvonkov, A. V. Kulichenko, and Yu. S. Kulyk have explored the role of animals and their protection within the framework of criminal law. Individual aspects of the legal regulation of this issue have been studied by such scholars as S. Brels, A. Peters, K. Sykes, K. Stilt, O. Butkevych, T. Korotkykh, T. Kelch, N. Hendel, N. Zubchenko, and others.

The author proposes to study the legislation and experience of foreign countries in the legal regulation of the protection of domestic animals not only from intentional cruelty but also from the negligent treatment of owners, which can significantly worsen the health of the animals and cause them suffering.

Key words: animal protection, pets, breeding standards, ethical behavior.

Перші згадки про законодавче закріплення захисту тварин можна знайти в історії Англії 17 сторіччя. Так, законодавство забороняло висмикувати шерсть з овець і кріпити плуг до хвостів коней, оскільки це було проявом жорстокості «по відношенню до цих створінь» [3, с. 49]. Першою відомою в історії заборона жорстокого поводження саме з домашніми тваринами є заборона п'ятого сьогуна (лідера самураїв у Японії) Токугава Цунайосі зафіксована у наказі «Про заборону позбавлення життя живих істот» [4, с. 145]. Даний документ вперше закріпив право на життя домашніх тварин. Цей наказ мав кримінально-правову природу, зважаючи на те, що саме цим документом було закріплено смертну кару за неправомірне позбавлення життя собак, котів та коней. Однією з основних причин прийняття такого наказу стала релігійна приналежність Цунайосі до однієї з буддистських течій, яка визнавала собак святими тваринами. За наказом Цунайосі вперше в історії було створено мережу притулків для безпритульних тварин.

Перша зоозахисна організація була створена у 1886 році в США під назвою ASPCA – Американська спільнота з запобігання жорстокого поводження з тва-

ринами. [5] Дана організація виступала проти влаштування жорстоких та смертельних боїв півнів, цькування биків та іншого різноманітного жорстокого поводження з тваринами. Саме завдяки діяльності даної організації під керівництвом її очільника Генрі Берга було створено «Декларацію про права тварин», яка була прийнята на законодавчому рівні у штаті Нью-Йорк у 1866 році [6].

Незважаючи на доволі багату історію розвитку концепції правового захисту домашніх тварин, законодавче закріплення положень у цій сфері потребує значного доопрацювання.

Національне законодавство щодо захисту домашніх тварин не можна назвати ідеальним. Вітчизняними нормативно-правовими актами врегульовані такі питання, як правила утримання тварин, правила ветеринарного обслуговування тварин, правила транспортування, регулювання чисельності та навіть умертвіння. Проте, більшість з цих норм не конкретизують багато важливих аспектів у повному обсязі. Так, наприклад, закріплено, що умови утримання тварин мають відповідати їх біологічним, видовим та індивідуальним особливостям [2], але

законодавство не встановлює дані особливості відповідно для кожного виду тварин. Тобто межі даного питання залишаються доволі розмитими, що провокує невизначеність в одному з найважливіших питань – умов утримання домашніх тварин. У таких розвинених країнах як Норвегія, Швейцарія та Німеччина норми утримання домашніх тварин врегульовані на законодавчому рівні для кожного окремого виду тварин максимально індивідуалізовано.

Швейцарія є однією з країн, законодавство яких є надзвичайно розвиненим у сфері захисту домашніх тварин та забезпечення належних умов утримання. Наприклад, відповідно до Постанови про захист прав тварин, прийнятої у 2008 році (Bestimmungen der Tierschutzverordnung) [7] морські свинки мають утримуватися тільки групами не менше 2 осіб. Дана норма є необхідною для таких тварин, адже однією з найважливіших їх особливостей є саме соціальність. Отже Швейцарія на законодавчому рівні визначає детально умови утримання домашніх тварин, у відповідності до їх видових особливостей, що запобігає їх стражданню.

Норвегія має також доволі розвинене законодавство у відповідній сфері. Питаннями регулювання сфери життєдіяльності домашніх тварин займається Норвезьке управління безпеки харчових продуктів (Mattilsynet). Так, для багатьох видів тварин Норвезьке управління випускає інструкції, які постійно оновлюються у відповідності до ветеринарних норм для окремих видів тварин. Прикладом є Інструкція з утримання шурів, прийнята у 2002 році (Veiledning om hold av rotte), якою врегульовано питання вимог до середовища та необхідного обладнання для даного виду тварин. Незважаючи на те, що даний документ має лише рекомендаційний характер, ігнорування норм утримання домашніх тварин може вважатися адміністративним або навіть кримінальним правопорушенням [8].

Німецьке законодавство доволі детально регулює норми утримання та розведення собак. Нормативно-правовим актом обов'язкового характеру є Постанова про добробут собак прийнята у 2001 році (Tierschutz-Hundeverordnung) [9]. Окремим питанням регулювання даного документу є вимоги до утримання собак при розведенні. Спираючись на особливості собак у період підготовки до запліднення та вагітності, Постанова про добробут собак встановлює низку вимог для людей, які займаються їх розведенням. Наприклад, для процесу народження цуценят собака має бути забезпечена спеціальним боксом з доступом для контролю стану собаки та цуценят, контролюваною температурою повітря, мати легкоочищувані та придатні для дезінфекції поверхні. Всі ці вимоги дозволяють забезпечити безпеку собак у вразливий період народження потомства та дозволяють запобігти жорсткому поводженню з тваринами.

Детальне законодавче врегулювання положень щодо утримання тварин в залежності від виду, породи чи інших особливостей дозволяє уникнути випадків не тільки жорсткого поводження з тваринами, а й просто неналежного дотримання норм їх комфортного проживання разом з людьми.

Не менш важливими питаннями у досліджуваній тематичі є правове регулювання належного розведення тварин та усунення неетичних аспектів, які виникають у процесі такого розведення. Наразі відстежується збільшення кількості собак, які страждають від хронічних хвороб з народження, набутих у результаті селекції, яка проводиться у розплідниках [10]. Все більше випадків близькородиноного схрещення для отримання «бездоганного представника породи». На жаль, дуже багато експериментів, що проводиться селекціонерами, призводять не до покращення генетики собак, а до збільшення кількості мутацій у генах, що провокують надзвичайно велику кількість нездатних до життя або хронічно хворих тварин. Так, наукова селекція наражає на страждання тварин з народження

для виконання забаганки їх власників мати породисту чистокровну тварину.

З цієї проблемою до суду звернулося Норвезьке товариство із захисту тварин (NSPA). Справами про розведення собак раніше займалися окружний суд Осло та апеляційний суд Боргартінга. У 2023 році Верховний суд виявив заінтересованість та прийняв справу на розгляд до найвищої судової інстанції Норвегії [11]. У 2019 році NSPA подала до суду позови до Норвезького кінологічного клубу, двох клубів порід і шість заводчиків за порушення розділу 25 Закону «Про добробут тварин» від 2010 року, який стосується правил розведення [12]. NSPA вважає, що необхідно розводити собак таким чином, щоб вони були здоровими, і що не можна дозволити використання хворих собак як племінних тварин. Окружний суд одногослоно дійшов висновку, що розведення чистокровних Кавалер Кінг Чарльз спанієлів та англійських бульдогів є незаконним через високий тягар хвороб у цих двох порід. Незважаючи на те, що у вересні 2022 року була подана апеляція на це рішення до Апеляційного суду Боргартінгу, у результаті рішення про заборону розведення Кавалер Кінг Чарльз спанієлів залишилось без змін. Стосовно англійського бульдога апеляційний суд не погодився з окружним судом і дійшов висновку, що їх усе ще можна розводити в межах мінімальних вимог закону.

NSPA вважає, що практика розведення собак, яка зосереджена виключно на зовнішньому вигляді, створила найбільшу проблему для добробуту тварин, яку суспільство має сьогодні з собаками. Страждання тварин величезні і з кожним роком зростають. NSPA зазначає, що розведення зайшло настільки далеко, що необхідно розпочати наукове схрещування як Кавалер Кінг Чарльз спанієлів, так і англійських бульдогів. «Ми більше не можемо дозволити використовувати в розведенні собак із занадто малими черепами або з проблемами дихання лише тому, що хтось вважає це милим. Обидві породи, окрім високого тягаря захворювань, мають надзвичайно високий ступінь генетичного інбридингу, тому схрещування є єдиним, що може врятувати ці дві породи», зазначає генеральний директор Åshild Roaldset.

По даній справі у жовтні 2023 року Верховний суд прийшов до висновку, що розведення англійських бульдогів є законним, але з чіткими рамками та сигналами на майбутнє [11]. По-перше, Верховний Суд чітко встановлює, що законним буде тільки розведення в рамках чітко визначених норм в межах відносно нових правил клубу бульдогів. Розведення поза цими нормами за умовчаним є незаконним. По-друге, і що більш важливо, Верховний суд чітко зазначає, що висновок ґрунтується на сучасній оцінці, яка може виявитися інакшою, якщо вона покаже, що нові правила не призводять до достатнього покращення в короткостроковій перспективі.

Дану справу можна вважати прикладом успішного судового вирішення одного з наявних проблемних питань у сфері розведення собак, що матиме позитивний ефект на майбутній розвиток даних порід. Це однозначно є перемогою зооохисної спільноти, що демонструє зростання їх впливу. Можливість контролювати процес розведення створила в Королівстві Норвегії умови для більш безпечного розведення тварин, зменшення кількості їх страждань та покращення якості життя. Неможливим було б прийняття даного рішення без наявності обов'язкових до виконання законодавчих актів у цій сфері, таких як закон «Про добробут тварин» від 2010 року [12].

Наявність саме такого кейсу, ще раз доводить необхідність належного та повного законодавчого регулювання використання та утримання домашніх тварин. Захист тварин має включати не тільки захист від фізичного насилля, а й інші важливі аспекти, такі як: умови проживання та розвитку на основі видових особливостей та потреб породи, якісне надання медичної допомоги, заборона експлуатації

для надання розважальних послуг (у цирках, контактних зоопарках та кафе з тваринами), контроль за розведенням фізично здорових тварин в незалежності від естетичних вподобань заводчиків, власників та тенденцій моди.

Розширення, максимальна деталізація переліку норм щодо захисту тварин та їх закріплення на рівні як міжнародного, так і національного законодавства, сприятиме вирішенню різних аспектів проблеми жорстокого поводження з тваринами та їх неналежного утримання. Звичайно, міжнародне законодавство не може детально та широко регламентувати умови утримання для кожного окремого виду тварин, який вважається чи може бути домашнім, але це повинно відбуватися на рівні національного законодавства. При чому відповідні норми можуть мати обов'язковий чи рекомендаційний характер, що можна побачити на прикладі досвіду зарубіжних країн.

Закон «Про захист тварин від жорстокого поводження» зазначає серед принципів утримання і поводження з домашніми тваринами без мети заповідання шкоди як оточуючим, так і самій тварині [2]. Також даним нормативно-правовим актом передбачено утримання тварин у відповідності їх біологічним, видовим та індивідуальним особливостям для задоволення їх природних потреб в їжі, воді, сні, рухах, контактах із собі подібними, у природній активності та інші потреби. Передбачено також і кількість утримуваних тварин з метою забезпечення їм належних умов, необхідного простору, температурно-вологісного режиму, природного освітлення, вентиляції та можливості контакту тварин із природним для них середовищем. В даному випадку всі норми є доволі загальними, відсутня конкретизація для різних видів тварин. Законодавць залишив простір для власного розуміння власниками тварин вказаних положень, що може бути небезпечним.

Автор вважає доцільним оновлення вже наявних та прийняття низки нових нормативно-правових актів із зазначенням всіх видів тварин, що відносяться до домашніх та можуть утримуватися у спільному з людиною житлі. Необхідним є встановлення чітких та розширених законодавчих норм щодо умов утримання, розмноження та поводження із тваринами різних видів з різними потребами.

На прикладі інших країн, ми можемо спостерігати, що навіть рекомендаційний характер подібних нормативно-правових актів має суттєвий вплив на якість життя та утримання тварин. В Україні такі норми необхідно зробити обов'язковими та ввести більш сувору юридичну відповідальність за їх порушення.

Питання забезпечення безпечних та комфортних умов для тварин у період розмноження у чинному законодавстві також врегульовано недостатньо. Так, відповідно до Закону «Про захист тварин від жорстокого поводження»,

при поводженні з домашньою твариною особа, яка її утримує, зобов'язана запобігати неконтрольованому розмноженню домашніх тварин. Відповідно до даного нормативно-правового акту, правила утримання домашніх тварин установлюються органами місцевого самоврядування. Для дослідження реалізації даних норм на регіональному рівні, було обрано Львівську та Одеську області. Відповідно до Ухвали Львівської міської ради «Про затвердження Правил утримання і поводження з домашніми тваринами у м. Львові» від 2020 року [13], серед загальних вимог до власників тварин та додаткових вимог до власників собак зазначається обов'язок запобігати неконтрольованому розмноженню домашніх тварин, проводити біостерилізацію тварини у разі відсутності племінної цінності тварини. Одеською міською радою ухвалено рішення «Про затвердження правил утримання тварин у м. Одесі» від 2008 року [14], яким питання розмноження домашніх тварин врегульовано лише в контексті обов'язку особи, яка утримує тварину запобігати неконтрольованому розмноженню. Автор вважає, що враховуючи досвід інших держав, подібні національні акти потребують подальшого оновлення та розширення.

Також у вітчизняному законодавстві відсутня заборона на неетичну селекцію тварин, в тому числі й на схрещування тварин, що мають близько родинні зв'язки, що може завдавати шкоди як самим тваринам так і породі загалом. В даному питанні власники розплідників та селекціонери мають свободу дій, що може завдавати непоправної шкоди тваринам. Доцільним вирішенням даного питання могло б стати впровадження контрольованих органами державної влади ліцензій для розведення тварин та запровадження обов'язкової стерилізації тварин, що не відібрані для подальших цілей розмноження.

Висновки. Для встановлення належного рівня захисту домашніх тварин українське законодавство потребує доповнення та оновлення норм, у тому числі більш детального врегулювання умов утримання домашніх тварин різних видів у відповідності до їх видових особливостей. Також необхідно звернути увагу на різні етапи життя тварин та їх особливі потреби у дані періоди. Так, на прикладі Німеччини бачимо необхідність окремого правового регулювання захисту тварин під час процесів запліднення, вагітності та народження потомства. Досвід законодавчого регулювання цих питань у зарубіжних країнах є доволі позитивним та дає можливість використовувати його для покращення ситуації у цій сфері в Україні.

Належна правова регламентація умов утримання та розведення домашніх тварин може сформувані у суспільстві більш відповідальне ставлення до них та зменшення випадків завдання їм шкоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська конвенція про захист домашніх тварин : Конвенція від 1 трав. 1992 року № 125. URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=125&CM=8&DF=23/03/2013&CL=ENG> (дата звернення 07.07.2024).
2. Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21 лют. 2006 № 3447-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text> (дата звернення: 26.03.2024).
3. Ридер Р. Революція тварин: Зміна ставлення до видовості: підручник. Берг, 2000. С. 204 (дата звернення 24.05.2024) (Ключові слова: тварини, види, революція, права тварин).
4. Бодарт-Бейлі Б. Собачий сьогун: особистість та Політика Токугава Цунайосі: підручник. Гонолулу: The Maple-Vail Book Manufacturing Group, 2006. С. 393 (дата звернення 12.02.2024) (ключові слова: політика, правління, сьогун)
5. Девіс Дж. М. Євангеліє доброти: добробут тварин і становлення сучасної Америки: підручник. Оксфорд: Oxford University Press, 2016. с. 294 (дата звернення 25.08.2024) (Ключові слова: тварини, норма, обмеження)
6. Інграм Д. Дивний випадок із «Декларацією прав тварин» Генрі Берга: підручник. Берген, 2020. с. 473 (дата звернення: 16.08.2024) (Ключові слова: зоозахисний рух; права тварин; добробут тварин; ASPCA; Генрі Берг; Декларація прав тварин).
7. Положення про добробут тварин: указ Федеральної ради Швейцарії, від 16 грудня 2005 р. *Урядовий портал*. 2005. с. 94–99. (дата звернення: 10.05.2024).
8. Рекомендації щодо утримання шурів: Положення Норвезького управління безпеки харчових продуктів від 5 вер. 2002. *Regierungsportal* с. 74–78. (дата звернення: 10.05.2024).
9. Про добробут собак: Указ Національного агентства з захисту тварин від 2 трав. 2001 р., *Урядовий портал*, с. 45–47. (дата звернення: 10.05.2024).
10. Інститут Росліна та Королівська (Дік) школа ветеринарних досліджень Единбурзького університету. Проблеми здоров'я племінних собак: підходи до боротьби зі спадковими захворюваннями: дослідження. Easter Bush Campus, Midlothian, EH25 9RG UK, 2023. с. 128 (дата звернення 10.05.2024) (Ключові слова: племінні собаки, спадкові захворювання, боротьба, генетика).

11. Верховний суд Норвегії – Рішення від 10 жовтня 2023 р., HR-2023-1901-A: Верховний суд Норвегії, Осло, ухвалив після розгляду скарги у кримінальній справі. (дата звернення: 10.05.2024)

12. Про добробут тварин : Закон Королівства Норвегія від 1 січ. 2010 р. № 73 URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2009-06-19-97> (дата звернення: 10.05.2024).

13. Ухвала № 6225 Львівської міської ради від 23 січня 2020 року «Про затвердження Правил утримання і поводження з домашніми тваринами у м. Львові». Львівська міська рада, Львів, 2020. (дата звернення: 10.05.2024).

14. Рішення № 2476-V Одеської міської ради від 5 квітня 2008 року «Про затвердження правил утримання тварин у м. Одесі». Одеська міська рада, Одеса, 2008. (дата звернення: 10.05.2024).

ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ПРОЯВУ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

THE LEGAL STRUCTURE OF ENVIRONMENTAL OFFENSES AND THEIR SPECIFIC MANIFESTATIONS IN LAND RELATIONS

Рубльова О.В., аспірантка юридичного факультету
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Стаття присвячена аналізу юридичного складу екологічного правопорушення та особливостей його прояву в сфері земельних відносин. Мета статті – глибоке розкриття та аналіз правових аспектів, що характеризують екологічні порушення у цій галузі. У ході наукового дослідження використовувалися такі загальнонаукові методи пізнання: аналіз і синтез, порівняльно-правовий метод, системний підхід і метод моделювання. Результати дослідження показують, що суб'єктами екологічних правопорушень у сфері земельних відносин можуть бути як фізичні особи, які досягли визначеного законом вікового порогу та є психічно осудними, так і спеціальні суб'єкти. До останніх належать посадові особи, відповідальні за екологічне регулювання та використання земельних ресурсів, наприклад, кадастрові реєстратори або представники місцевих адміністрацій. Це свідчить про багатогранність суб'єктного складу таких правопорушень і потребу в особливому підході до їх відповідальності. Об'єктами екологічних правопорушень визначено суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням охорони навколишнього природного середовища, раціональним використанням природних ресурсів, зокрема земель, і підтриманням екологічної безпеки. Також об'єктом можуть бути безпосередньо земельні ділянки, їхні екосистеми та природний стан, що перебувають під загрозою внаслідок протиправних дій. Суб'єктивна сторона екологічних правопорушень відіграє вирішальну роль у визначенні відповідальності за екологічні порушення. Досліджено, що психологічне ставлення порушника до своїх дій або бездіяльності дозволяє кваліфікувати діяння як умисне або необережне. Умисні порушення, які супроводжуються усвідомленням і бажанням шкідливих наслідків, потребують більш строгого підходу до притягнення до відповідальності, порівняно з необережними діями, де наслідки не передбачалися, але могли бути передбаченими. Такий підхід дає можливість забезпечити ефективне відновлення порушених екологічних відносин, враховуючи як тяжкість наслідків, так і психологічну складову діянь. Практичне значення дослідження полягає у вдосконаленні правозастосування у сфері охорони земельних ресурсів, зокрема у забезпеченні належного обґрунтування відповідальності за екологічні правопорушення.

Ключові слова: екологічні правопорушення, земельні відносини, суб'єкти, об'єкти, юридична відповідальність.

The article focuses on analyzing the legal structure of environmental offenses and their specific features in the realm of land relations. The purpose of the article is to provide an in-depth examination and analysis of legal aspects characterizing environmental violations in this field. The research employed general scientific methods of cognition, such as analysis and synthesis, the comparative-legal method, the systemic approach, and modeling. The study's findings reveal that the subjects of environmental offenses in land relations can include individuals who have reached the legal age threshold and are mentally competent, as well as special subjects. The latter group includes officials responsible for environmental regulation and the use of land resources, such as cadastral registrars or representatives of local administrations. This highlights the multifaceted nature of the subjects of such offenses and the need for a tailored approach to their accountability. The objects of environmental offenses are identified as social relations related to the protection of the natural environment, the rational use of natural resources, including land, and the maintenance of ecological safety. Additionally, the objects may include land plots, their ecosystems, and their natural state, which are at risk due to unlawful actions. The subjective aspect of environmental offenses plays a crucial role in determining liability for environmental violations. It was found that the psychological attitude of the offender towards their actions or inactions allows for classifying the offense as intentional or negligent. Intentional violations, characterized by the awareness and desire for harmful consequences, require a stricter approach to accountability compared to negligent actions, where consequences were unforeseen but could have been anticipated. Such an approach enables effective restoration of disrupted environmental relations, taking into account both the severity of consequences and the psychological aspects of the acts. The practical significance of the research lies in improving law enforcement in the field of land resource protection, particularly by ensuring proper justification of liability for environmental offenses.

Key words: environmental offenses, land relations, subjects, objects, legal liability.

Постановка проблеми. Дослідження юридичного складу екологічних правопорушень у земельних відносинах має значний науковий та практичний інтерес, що обумовлюється кількома ключовими аспектами. Перш за все, земельні ресурси відіграють вирішальну роль у забезпеченні екологічної стійкості та економічної добробуту нації. Неналежне використання земель призводить до знищення природних біотопів, забруднення довкілля та зменшення аграрної продуктивності, що має довгострокові наслідки для біологічного різноманіття та життєдіяльності людини. Тому розуміння юридичного складу екологічних правопорушень є критично важливим для формування ефективних механізмів їх запобігання та регулювання.

По-друге, у контексті земельних відносин, екологічні правопорушення часто включають такі дії, як незаконне зайняття земель, забруднення ґрунтів, незаконна вирубка лісів, порушення умов землекористування, що передбачені законодавством. Ці дії порушують екологічну рівновагу та можуть призвести до ірреверсивних змін у ландшафтах. Юридичне розуміння цих аспектів дозволяє державним органам розробляти більш цілеспрямовані полі-

тики та законодавчі ініціативи, що спрямовані на захист земельних ресурсів та запобігання екологічним злочинам.

По-третє, аналіз юридичного складу екологічних правопорушень у земельних відносинах має важливе міжнародне значення. У глобалізованому світі міжнародні екологічні угоди та конвенції вимагають від країн забезпечення відповідності національного законодавства загальноприйнятими нормам. Поглиблене вивчення юридичних аспектів допомагає державам адаптувати свої правові рамки до міжнародних вимог, підвищуючи тим самим ефективність правозастосування та зміцнюючи міжнародну правову співпрацю у сфері земельних та екологічних відносин.

У контексті сучасної ситуації в Україні дослідження юридичного складу екологічних правопорушень у земельних відносинах набуває особливої актуальності через широкомасштабний екоцид внаслідок повномасштабної війни Росії проти України з 2022 року. Військові дії призводять до значних руйнувань екосистем, забруднення ґрунтів і водойм, а також до незаконного використання земельних ресурсів. Ці дії не тільки впливають на навколишнє середовище, але й порушують міжнародне гумані-

тарне право, яке регулює захист природи під час збройних конфліктів. Розробка правових механізмів для реагування на екологічні кризи та ефективне притягнення до відповідальності винних сторін є критично важливою для відновлення екологічної безпеки і сталого використання земель в постконфліктний період.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання юридичного складу екологічного правопорушення та особливостей його прояву у сфері земельних відносин є достатньо дослідженим у вітчизняній науковій літературі. У наданих джерелах розглядаються різноманітні аспекти цієї проблеми, включаючи теоретичні основи, особливості правового регулювання, а також практичні механізми відповідальності. Теоретичні аспекти складу правопорушення висвітлено у роботах, які аналізують його структурні компоненти та ключові ознаки. Такі дослідники, як В. Комлик [3] та О. Л. Самофалов [8], зосереджуються на визначенні теоретичних підходів до складу правопорушень та їх практичного значення. Зміст окремих об'єктивних ознак злочинів у цій сфері детально розглянуто у праці В. Куца [4].

Практичні аспекти юридичної відповідальності представлені в роботах, що аналізують її різновиди. Адміністративна відповідальність детально висвітлена у дослідженнях І. Денисюка [1] та О. Єфімова [2], які акцентують увагу на суб'єктах правопорушень і ролі правозастосування. Цивільно-правову відповідальність за екологічні правопорушення, зокрема у сфері земельних відносин, досліджували В. А. Миколаєць [5] та В. Мироненко [6]. Ці дослідження підкреслюють важливість компенсації шкоди і превентивних заходів.

Особливості правового регулювання екологічних правопорушень та взаємозв'язок із земельними відносинами висвітлено у роботах Т. К. Оверковської та Н. М. Опольської [7], які охоплюють юридичну відповідальність у широкому контексті. Значний внесок також зробила Н. І. Титова [9], яка розглядала земельні ресурси як об'єкт правового регулювання. О. І. Якимець [10] доповнює цю тему аналізом підстав відповідальності за екологічні правопорушення.

Попри наявність великої кількості досліджень, відчувається нестача систематизованого підходу до вивчення юридичного складу екологічних правопорушень у земельних відносинах. Саме тому в межах дослідження проведено аналіз, групування та систематизацію матеріалів для представлення інформації у світлі окресленої проблеми.

Метою статті є аналіз правових аспектів, що характеризують екологічні порушення у сфері земельних праводносин.

Виклад основного матеріалу. Юридичний склад будь-якого правопорушення, у тому числі й екологічного, охоплює ряд обов'язкових елементів, необхідних для настання юридичної відповідальності [3, 5, 8]. Склад правопорушення включає такі основні компоненти:

– суб'єкт правопорушення – особа, здатна вчиняти делікти. Переважно це фізичні особи, а в разі злочинів – виключно фізичні особи. Цивільні проступки можуть бути вчинені юридичними особами, а суб'єктом міжнародного правопорушення може виступати держава;

– об'єкт правопорушення – це зацікавленості суспільства, які охороняються правом, включаючи суспільні відносини, соціальні блага, особисті права та свободи, державні інтереси та природне середовище. Розрізняють загальний об'єкт, що охоплює всі охоронювані правом суспільні відносини, та конкретний об'єкт – конкретні матеріальні або нематеріальні цінності, які можуть бути поставлені під загрозу вчиненням правопорушення;

– суб'єктивна сторона правопорушення визначається психологічним ставленням особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Основним аспектом є вина, яка може бути в формі умислу (прямого чи непрямого) або

необережності (самовпевненість чи недбалість). Умисел поділяється на прямий, де особа бажає настання наслідків, і непрямий, де особа не бажає наслідків, але свідомо їх допускає. Необережність включає самовпевненість, коли особа легковажно розраховує на ненастання наслідків, та недбалість, коли особа не усвідомлює можливих наслідків своїх дій. Факультативні елементи суб'єктивної сторони, такі як мотив і мета, можуть враховуватись під час кваліфікації правопорушення і визначення відповідальності, якщо це прямо передбачено правовою нормою [8].

У контексті екологічних правопорушень ідентифікація суб'єктів є ключовою для забезпечення відповідальності та правопорядку в сфері земельних відносин.

Перша категорія суб'єктів включає загальних суб'єктів, які є фізичними особами з відповідним віковим порогом (не молодше 16 років) та психічною осудністю. Ці особи можуть вчиняти екологічні адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин, де часто йдеться про недотримання норм експлуатації земельних ресурсів чи забруднення [1, с. 100].

Друга група суб'єктів екологічних правопорушень включає спеціальних суб'єктів, таких як посадові особи і службові особи, які мають додаткові ознаки що відображають їхній спеціалізований правовий статус або специфічні повноваження, пов'язані з екологічним регулюванням у сфері земельних відносин. Ці особи можуть включати кадастрових реєстраторів, посадовців місцевих адміністрацій чи вищих ешелонів влади, які займаються питаннями земельної політики і використання природних ресурсів [2, с. 75].

Особливості прояву екологічних правопорушень у сфері земельних відносин зумовлені використанням земель у спосіб, що суперечить встановленим правилам, що включає незаконне зайняття земель, забруднення земельних ділянок, неправомірне використання земельних ресурсів чи знищення земельного покриву. Відповідальність за такі дії регулюється адміністративними та кримінальними законами, що передбачають покарання за екологічні зловживання в контексті земельних ресурсів.

Ці категорії суб'єктів, особливо посадові особи, відіграють вирішальну роль у запобіганні та контролі екологічних порушень у сфері земельних відносин, оскільки вони несуть відповідальність за дотримання та виконання законодавства у цій сфері. Враховуючи значний вплив юридичних осіб на земельні відносини через свою господарську діяльність, чітке розмежування відповідальності між фізичними та юридичними особами є критично важливим для ефективного регулювання використання земельних ресурсів [1, 100].

Об'єктами екологічних правопорушень у сфері земельних відносин є суспільні відносини, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням ефективного використання природних ресурсів та підтриманням екологічної безпеки. Ці відносини стосуються двох основних родових об'єктів: самого навколишнього природного середовища як комплексу екосистем і природних об'єктів та екологічної безпеки, яка визначає сприятливі умови для існування і розвитку людини та природи [7].

У контексті земельних правопорушень можна виділити дві головні групи:

1. Власне земельні правопорушення, які порушують права власників та користувачів земель. Це може включати дії, як-от самовільне зайняття земельних ділянок, несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель, маніпуляції з даними земельного кадастру. Ці дії безпосередньо впливають на права та інтереси осіб, що мають законне право на землю.

2. Земельні правопорушення екологічного характеру, які стосуються порушення норм екологічного законодавства, в тому числі псування і забруднення земель, порушення правил їх використання. Ці порушення впливають

на стан природного середовища, погіршуючи умови життєдіяльності та можливості використання землі в майбутньому [10].

З точки зору впливу на безпосередній об'єкт, самовільне зайняття землі, наприклад, виражається через огороження, освоєння або забудову земельної ділянки. Якщо такі дії супроводжуються псуванням або забрудненням ділянки, вони розглядаються як екологічні правопорушення. Суб'єктивна сторона цих дій завжди вказує на навмисне порушення закону, спрямоване на заволодіння земельною ділянкою, що може відбуватися як на користь фізичних, так і юридичних осіб.

Важливо розуміти, що дії, які не мають на меті заволодіння землею, такі як використання землі для складування відходів або як місце стоянки, не вважаються самовільним зайняттям. Отже, зрозуміння специфіки об'єкта та природи правопорушення є ключовим для адекватної правової кваліфікації таких дій і забезпечення відповідної відповідальності.

Згідно з дослідженнями науковців [9], екологічні збитки у земельних відносинах мають унікальний характер. Вони не обмежуються лише безпосередніми збитками, а включають також упущену вигоду, яка часто у багато разів перевищує фактичні збитки. Важливим аспектом є те, що екологічні збитки завдаються не тільки конкретному власнику, але й усьому суспільству. Наприклад, радіоактивне чи інше забруднення ґрунтів може призвести до вирощування токсично забрудненої сільськогосподарської продукції, що надалі негативно впливає на здоров'я людей. Відмінністю таких збитків є те, що вони можуть стати очевидними не відразу, а лише через багато років [9, с. 13].

Суб'єктивна сторона екологічних правопорушень у земельних відносинах зумовлюється психічним ставленням особи до власних протиправних дій або бездіяльності та до наслідків цих дій, які відображаються в шкоді для довкілля. Особливо важливе значення мають мотиви та цілі правопорушення, що можуть варіюватися від ігнорування екологічного законодавства до грубого порушення земельних відносин, таких як забруднення земель відходами, недотримання вимог до рекультивативної після завершення робіт або знищення родючого шару ґрунту під час ведення господарських робіт [7].

Юридично, правопорушення вважається вчиненим навмисно, якщо особа усвідомлює протиправний характер своїх дій або бездіяльності, передбачає потенційно шкідливі наслідки цих дій і або бажає їх настання, або свідомо допускає такі наслідки. Найбільшу небезпеку для здоров'я та довкілля становлять дії, вчинені з прямим умислом, що призводять до забруднення та знищення природних ресурсів.

Правопорушення, вчинене з необережності, визначається як дія або бездіяльність, при якій особа передбачала можливість настання шкідливих наслідків, але легковажно розраховувала на їх запобігання, або не передбачала таких наслідків, хоча за наявних обставин могла та мала б передбачити їх.

У ряді випадків законодавство передбачає, що певні екологічні правопорушення є такими лише за наявності умислу, наприклад, незаконне полювання або умисне знищення охоронюваних природних територій. Проте інші порушення, як-от порушення вимог пожежної безпеки в лісах або порушення законодавства про захист рослин, можуть бути вчинені і з необережності.

Важливо зазначити, що відповідальність за екологічні правопорушення може настати навіть без вини особи, якщо шкода виникла від джерела підвищеної небезпеки, за винятком випадків, коли шкода спричинена стихійними природними явищами або навмисними діями потерпілих. Юридична відповідальність за шкоду, завдану в стані крайньої необхідності, також передбачає можливість відшкодування, якщо такі дії були обумовлені необхідністю.

Отже, для ефективного застосування правових санкцій у сфері земельних відносин необхідно не лише встановити факт порушення та його наслідки, але й аналізувати суб'єктивну сторону діяння, зокрема наміри та обставини, що супроводжували вчинення протиправних актів.

Забруднення та пошкодження земель також можуть виникати в результаті бездіяльності, тобто коли землекористувач не виконує необхідні дії для захисту якості земельних ресурсів, які він зобов'язаний був здійснити. Наприклад, така бездіяльність може бути виявлена через відсутність техніко-економічних обґрунтувань або проектно-кошторисної документації для заходів, спрямованих на запобігання псуванню земель. Це невиконання призводить до порушення природного стану земель, створюючи потенційну загрозу для навколишнього середовища та здоров'я людей. Важливо зауважити, що така бездіяльність є результатом недотримання вимог природоохоронних заходів та відсутності належного контролю з боку посадових осіб і інших уповноважених осіб, що призводить до правопорушень [4].

Шкода, завдана внаслідок порушень екологічного законодавства, має багатоформні та унікальні прояви. Така шкода може виявлятися через зниження кількості природних ресурсів через їхнє знищення, ушкодження, виснаження природних об'єктів, а також забруднення і засмічення навколишнього природного середовища та його складових частин. Крім того, негативні зміни в природному середовищі можуть виникнути через вплив людської діяльності, яка створює умови, що порушують екологічну рівновагу.

У юридичній літературі [5] існує пропозиція розглядати шкоду як економічну, так і екологічну. Екологічна шкода зумовлює порушення екологічних інтересів суспільства та негативно впливає на процеси у біосфері. З іншого боку, економічна шкода стосується майнових інтересів землевласників чи землекористувачів, проявляючись у формі прямих та непрямих збитків для них.

Шкода у правовому контексті означає негативні наслідки дії чи бездіяльності, які можна було б уникнути, не порушуючи екологічних балансів та існуюче співвідношення між економічними та екологічними інтересами суспільства. Важливим є причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями та їх шкідливими наслідками, який демонструє, що шкода є об'єктивним результатом негативної поведінки заподіявача.

Якщо такий зв'язок відсутній, то заподіяння збитків навколишньому природному середовищу або його окремих елементів не може бути кваліфіковане як правопорушення, вчинене конкретною особою. Щоб екологічне правопорушення стало підставою для юридичної відповідальності, воно має бути точно виявлене та документально зафіксоване уповноваженими органами та посадовими особами [6].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Суб'єкти екологічних правопорушень у сфері земельних відносин включають фізичних осіб з відповідним віковим порогом і психічною осудністю, що можуть вчиняти адміністративні порушення, та спеціальних суб'єктів, які займають посадові або службові становища і відповідають за екологічне регулювання та використання земельних ресурсів, таких як кадастрові реєстратори або посадовці місцевих адміністрацій. Об'єктами екологічних правопорушень у сфері земельних відносин є суспільні відносини, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища, ефективним використанням природних ресурсів та підтриманням екологічної безпеки, а також безпосередньо самі земельні ділянки та їх екосистеми. Суб'єктивна сторона екологічних правопорушень у сфері земельних відносин відіграє ключову роль у визначенні юридичної відповідальності та викладає психологічне ставлення особи до своїх протиправних дій або бездіяльності. Визначення мотивів і цілей, які спонукали до пору-

шення, дозволяє кваліфікувати діяння як умисне або необережне. Умисне порушення, при якому особа усвідомлює та бажає настання шкідливих наслідків, зазвичай має серйозніші правові наслідки і вимагає строгішого підходу до відповідальності. Водночас необережні порушення, де особа не передбачає шкідливі наслідки своїх дій, але

повинна була б їх передбачити, також відповідають за правопорушення, хоча і можуть кваліфікуватися м'якше. Розуміння суб'єктивної сторони важливе для адекватного застосування правових норм та забезпечення ефективного відновлення порушених екологічних відносин і правопорядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисюк І. Суб'єкти екологічних адміністративних правопорушень: поняття та види. *Адміністративне право і процес*, № 8, 2017. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2017/8/21.pdf>
2. Єфімов О. Адміністративна відповідальність посадових осіб та підприємців. *Бухгалтерія*, 13 січня 2014, № 1–2 (1092–1093), 74–78. URL: <http://yefimov.com.ua/?p=1066>
3. Комлик В. Склад правопорушення: теоретичні підходи та практичні виміри : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 40 с. URL: <https://library.krok.edu.ua/ua/kategoriji/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/sklad-pravoporushennya-teoretichni-pidkhodi-ta-praktichni-vimiri>
4. Куц В. Сучасні уявлення щодо змісту окремих об'єктивних ознак складу злочину. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*, 2017, № 2. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/12-2016/kuts.pdf>
5. Миколаєць В. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення екологічного законодавства. *Екологічне право*, № 1–2, 2022. URL: <http://www.ecolaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2022/1-2/77.pdf>
6. Мироненко В. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридична наука*, 2011, № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2011_6_3
7. Оверковська Т. К., Опольська Н. М. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 252 с.
8. Самофалов Л. П., Самофалов О. Л. Теоретичні аспекти знань про склад правопорушення та їх практичне значення. *Порівняльно-аналітичне право*, № 1, 2020. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/32375/1/%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%A0%D0%95%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%86%20%D0%90%D0%A1%D0%9F%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%20%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%9D%D0%AC%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%20%D0%A1%D0%9A%D0%9B%D0%90%D0%94.pdf>
9. Титова Н. І. Земліякоб'єкт правового регулювання. *Право України*, 1998, № 4, 10–15. URL: https://universum.lviv.ua/previous-site/archive/journal/2003/tytova_3.html
10. Якимець О. І. Підстави юридичної відповідальності за екологічні правопорушення: загальні положення. *Прикарпатський юридичний вісник*, 2022, № 6(47), 79. URL: http://pju.nuoua.od.ua/v6_2022/15.pdf

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ****CURRENT ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL LAW
IN THE CONDITIONS OF MARTIAL ARTS**

**Товпига Л.М., д.філос. у галузі право,
доцент кафедри господарського, повітряного та космічного права
Київський авіаційний інститут**

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем екологічного права в Україні. В умовах воєнного стану на сьогодні важливо визначити екологічні проблеми, розвиток екологічного права, та спричинені злочини проти критичної інфраструктури які завдало повномасштабне вторгнення сусідньої держави. Війна вже заподіяла нищівних наслідків для екологічної системи і продовжує спричиняти знищення існування людини, а також рослинного і тваринного світу, ґрунтів, земель, надр, оскільки природно-заповідний фонд перебуває у зоні бойових дій та окупації. Ці негативні наслідки спричиняють значні порушення екосистеми України. Тому сьогодні важливо актуалізувати питання екологічних прав, адже їх дотримання завжди залишатиметься актуальною проблемою не лише для України, а й для всього людства. Оскільки порушено перш за все конституційні права на безпечне екологічне довкілля: право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні та нешкідливі продукти харчування, незабруднені предмети побуту.

Не можна оминати питання про відповідальність Росії за шкоду, завдану війною довкіллю України. Для цього вже зараз має бути встановлено належний облік відповідних пошкоджень. Потрібні також необхідні організаційні механізми стягнення такої шкоди, а також у цьому контексті доцільно було б перейняти досвід сусідніх держав, а саме розбудови системи захисту критичної інфраструктури задля забезпечення перш за все національної безпеки всіх українців. Необхідність посиленого захисту об'єктів критичної інфраструктури зумовлена тим, що їх виведення з ладу чи навіть часткове порушення нормального режиму функціонування спроможне спричинити руйнівні наслідки не лише для економіки держави, а й загалом для національної безпеки. Враховуючи зазначене, розвиток екологічного права в умовах воєнного стану має вибудовуватись таким чином, щоб максимально убезпечити не тільки екосистему, а й об'єкти критичної інфраструктури в Україні.

Ключові слова: екологічне право, екосистема, воєнний стан, об'єкти критичної інфраструктури.

The article is devoted to highlighting one of the current problems of environmental law in Ukraine. In the conditions of martial law today, it is important to ensure environmental problems, the development of environmental law, and the crimes committed against critical infrastructure, which caused a full-scale invasion of a neighboring state. The war has already had devastating consequences for the ecological system and continues to cause the destruction of human nature, as well as flora and fauna, foundations, lands, and subsoil, after which the nature reserve fund is in the zone of hostilities and occupation. These negative consequences cause a significant disruption of the ecosystem of Ukraine. Therefore, today it is important to actualize the issue of environmental rights, since their maintenance always remains a relevant problem not only for Ukraine, but also for all humanity. First of all, all constitutional rights to a safe ecological environment have been violated: the right to a clean environment, fresh air, unpolluted land, good-quality water, high-quality, safe and harmless food, unpolluted household items. The question of Russia's responsibility for the damage caused by the military environment of Ukraine cannot be avoided.

To do this, proper accounting of the relevant damage must now be established. It is also necessary to ensure organizational mechanisms for recovering such damage, and in this context it would be advisable to adopt the experience of a neighboring state, namely, the development of a critical infrastructure protection system to ensure, first of all, the national security of all Ukrainians. The possibility of enhanced protection of critical infrastructure facilities is due to the fact that their inoperability or even partial disruption of the normal mode of operation can have devastating consequences not only for the state's economy, but also for national security in general. Given the importance, the development of environmental law in martial law should be built in such a way as to maximally ensure not only the ecosystem, but also critical infrastructure facilities in Ukraine.

Key words: environmental law, ecosystem, martial law, critical infrastructure facilities.

В Україні екологічне право в умовах воєнного стану носить глобальну важливість цивілізації, загалом, через можливість гуманітарної катастрофи внаслідок бойових дій, спричинених сусідньою державою. До того ж існує загроза хімічної, біологічної, ядерної катастроф, унаслідок використання зброї масового знищення для мирного населення України. Це принесе загрозу всьому людству, а не тільки нашій державі. Саме в цьому стоїть постановка проблеми розвитку екологічного права в умовах воєнного стану та запозичення позитивного досвіду захисту об'єктів критичної інфраструктури з метою зупинити екологічну небезпеку в умовах бойових дій.

Питання розвитку екологічного права в умовах воєнного стану, стало предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців: Семерня О.М., Любинський О.І., Федорчук І.В., Рудницька Ж.О., Семерня А.О. та інші.

Метою статті є аналіз розвитку екологічного права в умовах воєнного стану та запровадження позитивного закордонного досвіду.

З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну та окупації територій України, екосистема України зазнала великих масштабів екологічної шкоди,

яка завдається навколишньому середовищу в тому числі із застосуванням зброї. Відомо, що екологічна катастрофа – надзвичайно швидка і тому небезпечна деструкційна/незворотня зміна умов навколишнього середовища глобального чи локального масштабу [1], яка пов'язана з нанесенням величезної шкоди навколишньому середовищу, загибеллю рослин, тварин і людей, а також об'єктів критичної інфраструктури.

Не можна оминати питання про відповідальність Росії за шкоду, завдану війною довкіллю України. Для цього вже зараз має бути встановлено належний облік відповідних пошкоджень. Потрібні також необхідні організаційні механізми стягнення такої шкоди. У цьому контексті доцільно було б відновити діяльність санітарно-епідеміологічної служби України. Його передчасно ліквідували. Від удосконалення екологічного законодавства України та механізму управління в цій сфері напряму залежить майбутнє нашого довкілля [2, с. 15].

Безумовно, необхідно мати певний час для формування новітніх концепцій, віднайдення підходів до відшкодування кліматичних збитків або шкоди, втрат, виходячи із тлумачення клімату як об'єкту міжнародноправової охорони. Однак головне, що навіть за відсутності цього, зараз

є чітке розуміння того, що вони будуть тісно пов'язані як зі збитками/шкодою, заподіяними природним ресурсам і комплексом, так і життю і здоров'ю громадян. Нині в Україні не існує такої екосистеми, якій не було б заподіяно шкоди, яка не зазнала б руйнівних наслідків. Ні в кого не викликає труднощів відповідь на питання: чи не спричиняють шкоди клімату, як і довкіллю, мільйони гектарів спаленого обстрілами лісу, тисячі гектарів забруднених мінами і снарядами земель, а також забруднені шкідливими речовинами тисячі гектарів ґрунтів, забруднення атмосферного повітря внаслідок спалення нафтобаз та інших пожеж тощо. Крім того, слід пам'ятати й про те, що актуальним й важко прогнозованим є вплив міжнародного російсько-українського збройного конфлікту на стан клімату (з позицій його наслідків) як для України, так і для всього людства, як зараз, так і в майбутньому [3, с. 30].

Таким чином, на сьогоднішній день актуальними є питання вдосконалення структури та діяльності Міністерств охорони навколишнього середовища та природних ресурсів України. Варто також відновити діяльність обласних екологічних прокуратур, які свого часу добре зарекомендували себе. Більше в цій сфері, можливо, і судова система. Актуальним залишається впровадження додаткових законодавчих актів, які були б спрямовані на конкретизацію відповідного закону. Важливим також є залучення вчених для навчання оцінкам впливу [4].

Сучасна екологічна політика України базується на Конституції України та Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», Законі України «Про основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030» від 28 лютого 2019 року. Ця єдина стратегія передбачає запровадження євросистемного підходу в галузі охорони навколишнього природного середовища та вдосконалення комплексного екологічного менеджменту. Це стало першим кроком і важливим фактором у вирішенні екологічних проблем. Проте російсько-українська війна призупинила цей рух.

Актуальним питанням на сьогодні залишається прийняття 15 березня 2022 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері навколишнього природного середовища та з питань цивільного захисту на період дії воєнного стану та відбудовний період» [5]. Цей нормативно-правовий акт необхідний для фіксації шкідливого впливу війни на стан навколишнього природного середовища. Перевага цього закону, на думку У.В. Антоноука, є те, що він регулює діяльність у польовому середовищі не лише на період дії воєнного стану, а й у період відбудови, норми зазначеного закону спрямовані на забезпечення обороноздатності держави під час дії воєнного стану; прискорення відновлення інфраструктури та економіки України в період відбудови; Повернення до нормальної життєдіяльності громадян після закінчення війни. Все це сприятиме забезпеченню захисту права кожного на чисте і безпечне для життя і здоров'я довкілля та похідних від нього екологічних прав [6].

Удосконалення також є актуальним міжнародним механізмом захисту навколишнього середовища. Йдеться, зокрема, про озеленення всієї Землі, адже всі бойові дії на території України несуть негативні наслідки для екосистеми всього світу. Також варто звернути увагу на міжнародну співпрацю для вирішення проблеми. Так, 17 травня 2023 року Європейський Союз та ще 43 країни підписали угоду про створення Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. Крім того, на даний момент Комісія міжнародного права ООН прийняла та представила на розгляд Генеральної Асамблеї ООН Проект принципів захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Наявність такого міжнародно-правового акту, безсумнівно, сприятиме вдосконаленню та зміцненню механізму відновлення (наскільки це фізично можливо нині та у післявоєнний період) пору-

шених екологічних прав людини в Україні та компенсації за заподіяну шкоду [7].

Ще одним беззаперечним фактом є саме необхідність зосередження ресурсів на захисті найбільш життєво важливих інфраструктурних об'єктів обумовила розвиток та впровадження концепції критичної інфраструктури (КІ) як складової систем забезпечення національної безпеки низки провідних країн світу. В США до КІ відносять системи, мережі та окремі об'єкти, порушення роботи або руйнування яких може спричинити величезні або навіть незворотні негативні наслідки для економіки, добробуту та здоров'я населення, стабільного перебігу політичних процесів [8]. Подібна дефініція міститься в Директиві Європейської Комісії № 786 2006 р. [9], згідно з якою до загальноєвропейської КІ відносять ті об'єкти національних КІ країн-членів ЄС, вплив яких в разі відмови, інциденту або зловмисного втручання буде поширюватися як на країну, де такий об'єкт розташований, так і на хоча б одну іншу країну-член ЄС. Концепція захисту КІ реалізована також в таких розвинутих країнах, як Канада, Австралія, Велика Британія.

Корисним є досвід імплементації концепції захисту КІ в законодавствах деяких країн європейських сусідок України. Наприклад, в нормативно-правовій базі Республіки Польща (Закон про управління кризовими ситуаціями [10]) введено термін «захист критичної інфраструктури», під яким розуміються всі «зусилля, спрямовані на забезпечення функціональності, неперервності та цілісності критично важливих об'єктів інфраструктури в цілях запобігання загрозам, ризикам і вразливості та обмеження, а також нейтралізації їх наслідків і швидкого оновлення інфраструктури у випадку відмов, атак та інших випадків, що порушують її належне функціонування».

В Угорщині в 2012 р. прийнятий Закон щодо захисту критичної інфраструктури [11], в якому визначається порядок та принципи визначення об'єктів КІ, що мають бути віднесені до загальноєвропейської КІ. Окрім цього в законі визначені загальні правила щодо реєстрації об'єктів КІ, забезпечення їх безпеки, проведення інспекцій тощо. Також розробляються нормативно-правові акти, що регулюють окремі сектори КІ. Наприклад, для енергетичного сектору підписаний окремий нормативний документ - наказ уряду Угорщини [12].

Схожа ситуація спостерігається у нормативно-правовій базі Словацької Республіки, де в 2007 р. уряд ухвалив «Концепцію критичної інфраструктури в Словацькій Республіці, її захисту та оборони» [13], а на її основі в 2008 р. була розроблена «Національна програма захисту та оборони критичної інфраструктури» [14]. Ці документи визначають загальні (концептуальні) характеристики стратегії захисту КІ, але не надають детальний опис заходів з її здійснення.

В законодавстві Республіки Болгарія термін «критична інфраструктура» подано в Законі «Про захист від стихійних лих» (жовтень 2011р.): «критична інфраструктура» є системою або її частиною, яка необхідна для підтримки життєво важливих соціальних функцій, здоров'я, безпеки, економічного чи соціального добробуту населення, її руйнування або знищення матиме серйозний негативний вплив та спричинить для Болгарії нездатність підтримувати такі функції». Прийнята постанова Ради Міністрів Болгарії «Про порядок, спосіб та компетентні органи для визначення критичної інфраструктури та об'єктів і оцінки ризиків» (жовтень 2012 р.) [15].

Тож, актуальним для України стало створення механізму забезпечення права на безпечне довкілля та відшкодування збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу внаслідок бойових дій. Хоча перші кроки щодо нормативного забезпечення визначених компенсацій уже зроблено, правове регулювання потребує подальшого вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коритко Л.Я. Порухення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану. *ПРАВО. Випуск 81: частина 1*: веб-сайт. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/8.pdf> (дата звернення 15.12.2024).
2. Шемшученко Ю. Організаційно-правові питання екологічної безпеки України в умовах воєнного стану. Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана ; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екол. права, Каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених. Харків : Право, 2022. 390 с.
3. Бурлаков С. Ю. Роль громадськості у захисті екологічних прав в умовах війни. Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд.2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана ; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екол. права, Каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених. Харків : Право, 2022. 390 с.
4. Гардашук Т. Війна і довкілля. Які існують екологічні загрози через російську агресію. *День. 2023*: URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/denukrayiny/viyna-i-dovkillya> (дата звернення: 13.12.2024).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період : Закон України від 15 бер. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
6. Антонюк У. В. Захист екологічних прав в Україні в умовах військової агресії. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 42–47. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2022/6.pdf (дата звернення: 13.12.2024).
7. Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts. Unated Nations : веб-сайт. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_7_2022.pdf (дата звернення 12.12.2024 p)
8. Uniting and strengthening America by providing appropriate tools required to intercept and obstruct terrorism (PATRIOT ACT of 2021) Congress Public Law 56. URL: <http://frwebgate.access.gpo.gov>(дата звернення 12.12.2024 p.)
9. Uniting and strengthening America by providing appropriate tools required to intercept and obstruct terrorism (PATRIOT ACT) Congress Public Law 56. URL: <http://frwebgate.access.gpo.gov> (last accessed 12.12.2024 p).
10. Ct of 26 April 2007 on Crisis Management. Encyclopedia of Public Administration (ed. J. Itrich-Drabarek) (pp.65-66). URL: <http://rcb.gov.pl/eng/wp-content/uploads/2011/03/ACT-on-Crisis-Management-final-version-31-12-2010.pdf> (last accessed 12.12.2024 p).
11. Act No. CLXVI. of 2012. On the identification, designation and protection of critical infrastructures. of 2020 section 141(d). URL: https://nki.gov.hu/wp-content/uploads/2020/11/CIP-Act_2012_166.pdf (last accessed 12.12.2024p).
12. Critical infrastructure and key assets: definition and identification. *Congressional research service, RL32631*, October, 2004. 19 p.
13. Green paper on a European programme for critical infrastructure protection (COM/2005/576 final). URL: <http://eur-lex.europa.eu> (last accessed 12.12.2024 p).
14. On the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection (Council Directive 2008/114/EC) URL: <http://eur-lex.europa.eu> (last accessed 12.12.2024 p).
15. Council Directive 2008/114/EC «On the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection» URL: <http://eur-lex.europa.eu>(last accessed 12.12.2024 p).

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/49>

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРУВАННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ В УКРАЇНІ

FEATURES OF THE FINANCIAL AND LEGAL REGULATION OF THE ADMINISTRATION OF CUSTOMS PAYMENTS IN UKRAINE

Атаманчук Н.І., д.ю.н., доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

Статтю присвячено вивченню особливостей фінансово-правового регулювання адміністрування митних платежів в Україні в умовах сьогодення. Установлено, що до митних платежів віднесено мито, акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції), податок на додану вартість із ввезених на митну територію України товарів (продукції). Наголошено, що митні платежі справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України, а контроль за їх справлянням покладено на контролюючі органи.

У статті обґрунтовано необхідність подальшого удосконалення податкового та митного законодавства з метою своєчасного та повного наповнення бюджету України, а також підвищення ефективності адміністрування митних платежів.

Автором проаналізовано обсяги податкових надходжень у структурі доходів Зведеного бюджету України протягом 2014–2021 р.р. та встановлено щорічне зростання їх обсягів до бюджету. Визначено місце та роль митних платежів у структурі доходів Державного бюджету, вивчено основні фактори, що впливають на рівень їх надходження до бюджету. Констатовано, що митні платежі є важливою складовою наповнення державного бюджету нашої держави, а також засобом регулювання економіки та захисту національного товаровиробника, урегулювання зовнішньо-економічних відносин. Автором здійснено аналіз статистичних даних Міністерства фінансів України щодо надходжень до бюджету від ввізного мита та вивізного мита, акцизного податку з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції) у 2019, 2020 та 2021 роках.

У статті розглянуті сучасні проблеми, які впливають на регулювання митних платежів в Україні. Автором наголошено на необхідності подальшого реформування митного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів, що відбуваються в державі.

Ключові слова: митні платежі, мито, податок на додану вартість, акцизний податок, митне законодавство, податкове законодавство, адміністрування митних платежів, митні органи, митна політика, обов'язок із сплати митних платежів.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the financial and legal regulation of the administration of customs payments in Ukraine in modern conditions. It was established that customs payments include customs duty, excise tax on excise goods (products) imported into the customs territory of Ukraine, value added tax on goods (products) imported into the customs territory of Ukraine. It is emphasized that customs payments are made during the movement or in connection with the movement of goods across the customs border of Ukraine, and control over their payment is entrusted to the control bodies.

The article substantiates the need for further improvement of tax and customs legislation in order to timely and fully fill the budget of Ukraine, as well as increase the efficiency of the administration of customs payments.

The amount of tax revenues in the revenue structure of the Consolidated Budget of Ukraine during 2014–2021 was analyzed, and the annual growth of their volumes to the budget is established. The place and role of customs payments in the structure of revenues of the State budget was determined, the main factors influencing the level of their revenues to the budget were investigated. It has been established that customs payments are an important component of filling the state budget of our country, as well as a means of regulating the economy and protecting the national producer, regulating foreign economic relations. The statistical data of the Ministry of Finance of Ukraine regarding revenues to the budget of import and export duties, excise tax from excise goods (products) imported into the customs territory of Ukraine in 2019, 2020 and 2021 were analyzed.

The article examines the current problems of regulation of customs payments in Ukraine. The author emphasized the need for further reform of the customs legislation of Ukraine in the context of European integration processes taking place in the country.

Key words: customs payments, duty, value added tax, excise tax, customs legislation, tax legislation, administration of customs payments, customs authorities, customs policy, obligation to pay customs payments.

Постановка проблеми. Конституцією України визначений обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом [1, ст. 67]. Саме від сумлінного виконання податкових зобов'язань платниками податків, своєчасної сплати податків та зборів до бюджету залежить функціонування держави, виконання її завдань та повноважень. Так, у структурі доходів Зведеного бюджету України податкові надходження становили у 2014 р. – 80,6%, у 2015 р. – 77,9%, у 2016 р. – 83,1%, у 2017 р. – 81,4%, у 2018 р. – 83,3%, у 2019 р. – 83,0%, у 2020 р. – 82,5%, у 2021 р. – 87,5% [2]. При цьому, митні платежі є не лише важливою складовою наповне-

ння державного бюджету нашої держави, а також засобом регулювання економіки та захисту національного товаровиробника, зовнішньо-економічних відносин тощо. Так, за даними Державної митної служби України у листопаді 2024 року до державного бюджету надійшов 51,3 млрд грн митних платежів, що на 12,1 млрд грн перевищує показник аналогічного періоду минулого року. Загалом, від початку року до державного бюджету надійшло 537,6 млрд грн митних платежів, що перевищує показник минулого року на 122,5 млрд грн [3]. Отже, податкові та митні надходження є фінансовою основою формування дохідної частини державного бюджету, забезпечення здій-

снення подальших змін та реформ задля подолання викликів сьогодення.

Поділяємо думку Т. Бороденко про те, що запровадження в Україні воєнного стану, тимчасове вимушене призупинення діяльності окремих митниць, зменшення ділової активності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, обсягів виробництва, зміна логістичних маршрутів, блокування морських торговельних портів, закриття повітряного простору – це все негативно відображається на обсягах оподаткованого імпорту товарів [4, с. 87].

Про суттєві зміни дохідної частини бюджету під час воєнного стану зазначають І. Легкоступ, Н. Саїнчук, М. Соколюк. Порівнюючи надходження митних платежів до бюджету за три останні роки, науковці вказують на їх зменшення у період воєнного часу, а також неповне виконання до уточненого річного плану по стягненню таких платежів [5].

Як слушно зазначають О. Маслак, Х. Передало, Т. Маслак, «в умовах сьогодення адміністрування митних платежів є чи не найфундаментальнішим завданням митних та податкових органів». При цьому, «удосконалення адміністрування митних платежів сьогодні слід вважати як один з найбільш вагомих викликів, які стоять перед митними й податковими органами. Метою трансформації у цьому напрямі має стати зміна структури системи адміністрування митних платежів, покращення сервісного обслуговування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності у цьому напрямі, зменшення кількості випадків недостовірного декларування, а також зниження загальних витрат учасників зовнішньоекономічних процесів» [6, с. 45]. В той же час, науковці зазначають і про існування чималих прогалів у вітчизняній нормативно-правовій базі у сфері такого адміністрування, проблеми в адмініструванні митних платежів загалом та в цілому в механізмі тарифної політики України, які і сприяють зниженню ефективності роботи митних органів, у т. ч. й у напрямі адміністрування митних платежів [6, с. 45].

На думку М. Пипяк та Ю. Кокарча, сьогодні Україна, як ніколи потребує максимально швидких і рішучих реформ. Наша держава вже пройшла чималий шлях у напрямі реформування митного законодавства в умовах євроінтеграції. Однак залишається декілька ключових реформ, після проведення яких Україна зможе повністю інтегруватись у спільну з Євросоюзом митну зону, європейський економічний простір та претендувати на набуття повноправного членства у складі Євросоюзу [7, с. 108].

Як зазначає Національний інститут стратегічних досліджень [8], Європейська комісія 30 жовтня 2024 р. оприлюднила Звіт у межах Пакета розширення Європейського Союзу (далі – ЄС), який містить оцінки Єврокомісії щодо прогресу, досягнутого країнами-кандидатами та потенційними кандидатами на вступ до ЄС. У рамках Пакета розширення ЄС представлено Звіт про річний стан підготовки та прогрес України щодо політичних та економічних критеріїв вступу до ЄС. Також він містить оцінку наближення національного законодавства до права ЄС відповідно до всіх переговорних розділів. Цей Звіт є одним із документів, які формують порядок денний трансформації України на шляху до членства у ЄС. Зокрема, митна та податкова сфери отримали одні з найвищих оцінок серед усіх переговорних розділів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як стверджує А. Озеруга, «проблема фінансово-правового регулювання адміністрування митних платежів не була предметом комплексного монографічного дослідження українських учених, а більшість наукових праць вітчизняних дослідників присвячено вивченню правового регулювання адміністрування податків загалом та окремим його елементам. Відсутність наукових розробок цієї проблематики, недостатнє законодавче врегулювання цього питання та невизначеність сутності і специфіки фінансово-правового

регулювання адміністрування митних платежів негативно впливає на практичну діяльність уповноважених органів публічної влади у сфері реалізації державної митної політики та перешкоджає усуненню прогалів у правовому регулюванні митних відносин» [9, с. 108–109].

Зауважимо, що теоретичні та практичні аспекти адміністрування митних платежів досліджують такі українські вчені, як: Т. Бороденко [4; 10]; О. Новік [11]; І. Мартинюк та О. Дубовик [12]; О. Маслак, Х. Передало, Т. Маслак [6]; Л. Прокіпчук [13]; Н. Тополенко та Д. Субіна [14] та інші.

Окремі аспекти митних платежів розглянуті у наукових працях О. Найденко та Д. Тихомирова, які аналізують роль митних платежів в митній політиці України [15]; М. Пипяк та Ю. Кокарча сформульовано основні напрями реформування митного законодавства України в умовах євроінтеграції [7]; Ю. Оніщик вивчає митні платежі як системоутворювальні категорії митного законодавства України та Європейського Союзу [16], адміністрування митних платежів в умовах воєнного стану [17]; О. Радченко досліджено адміністрування митних платежів як фінансово-правову категорію [18; 19]; М. Возний аналізує обов'язок із сплати митних платежів як об'єкт адміністрування митних платежів [20], а також митні органи як суб'єкти адміністрування митних платежів [21]; І. Легкоступ, Н. Саїнчук та М. Соколюк розглядають митні платежі як складову формування дохідної частини державного бюджету України в умовах воєнного стану [5].

Не зменшуючи вагомості наукових напрацювань учених, зауважимо, що окремі питання фінансово-правового регулювання адміністрування митних платежів в Україні, на сьогодні, залишаються недостатньо дослідженими, що зумовлює необхідність поглиблення та розширення дослідження в умовах реформування митного законодавства та гармонізації з нормами ЄС.

Виклад основного матеріалу. Відносини, пов'язані із справлянням митних платежів, регулюються Митним кодексом України (далі – МК України), Податковим кодексом України (далі – ПК України) та іншими законами України з питань оподаткування [22, ст. 1].

У МК України не міститься самого визначення категорії «митні платежі». Натомість це поняття розкрито у пп. 14.1.113 п. 14.1 ст. 14 ПК України згідно з яким митні платежі визначені як податки, що, відповідно до цього Кодексу або митного законодавства, справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України та контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи [23].

Митними платежами, відповідно до п. 27 ч. 1 ст. 4 МК України є: а) мито; б) акцизний податок із ввезених на митну територію України підкацизних товарів (продукції); в) податок на додану вартість із ввезених на митну територію України товарів (продукції) [22, ст. 4].

Мито – це загальнодержавний податок, встановлений ПК України та МК України, який нараховується та сплачується відповідно до МК України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [22, ст. 271]. При цьому, в Україні застосовуються такі види мита: 1) ввізне мито; 2) вивізне мито; 3) сезонне мито; 4) особливі види мита: спеціальне, антидемпінгове, компенсаційне, додатковий імпорتنний збір [22, ст. 271]. Правила оподаткування особливими видами мита встановлюються законами України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» від 22 грудня 1998 року № 330-XIV [24], «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» від 22 грудня 1998 року № 331-XIV [25], «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» від 22 грудня 1998 року № 332-XIV [26].

За даними Міністерства фінансів України у структурі доходів Зведеного бюджету України надходження ввізного мита склали у 2019 р. – 29 855,4 млн. грн.,

у 2020 р. – 30 203,2 млн. грн., у 2021 р. – 36 854,9 млн. грн.; надходження вивізного мита у 2019 р. – 230,6 млн. грн., у 2020 р. – 257,3 млн. грн., у 2021 р. – 1 322,3 млн. грн. [2].

Акцизний податок п.п.14.1.4 п. 14.1 ст. 14 ПК України визначається як непрямий податок на споживання окремих видів товарів (продукції), визначених цим Кодексом як підакцизні, що включається до ціни таких товарів (продукції). Підакцизними товарами (продукцією) п.п. 14.1.145 п. 14.1 ст. 14 ПК України визначено товари за кодами згідно з УКТ ЗЕД, на які цим Кодексом встановлено ставки акцизного податку [23, ст. 14]. Особливості справляння акцизного податку регулюється Розділом VI ПК України.

Варто зазначити, що у структурі доходів Зведеного бюджету України, за даними Міністерства фінансів України, надходження акцизного податку з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції) у 2019 р. становили 59 409,8 млн. грн. (4,6%), у 2020 – 64 366,5 млн. грн. (4,7%), у 2021 – 87 019,7 млн. грн. (5,2%) [2].

Відповідно до п.п.14.1.178 п. 14.1 ст. 14 ПК України податок на додану вартість – це непрямий податок, який нараховується та сплачується відповідно до норм розділу V цього Кодексу [23, ст. 14].

Зазначимо, що податок на додану вартість (далі – ПДВ) є бюджетотворюючим та водночас складним і суперечливим податком у податковій системі. В Україні він замінив податок з обороту і податок з продажу та став у подальшому відігравати важливу роль у формуванні дохідної частини державного бюджету та умовою входу нашої країни до ЄС. Саме у контексті Угоди про асоціацію Україна має на меті не тільки адаптацію вітчизняного законодавства про ПДВ до законодавства ЄС, а й запозичення і запровадження найкращих елементів системи ПДВ з метою усунення торговельних бар'єрів між Україною та ЄС, й удосконалення вітчизняних норм.

Особливості справляння митних платежів визначено главою 43 МК України, а саме: виникнення обов'язку із сплати митних платежів (ст. 289), припинення обов'язку (ст. 290), виконання обов'язку (ст. 291), випадки, коли митні платежі не сплачуються (ст. 292), особи, на яких покладається обов'язок із сплати митних платежів (ст. 293), об'єкт та база оподаткування митними платежами (ст. 294), нарахування митних платежів (ст. 295 та ст. 295⁻¹), строки сплати (ст. 297), порядок і форми сплати (ст. 298), авансові платежі (передоплата) (ст. 299), звільнення (умовне звільнення) від оподаткування митними платежами (ст. 300), повернення помилково та/або надміру сплачених сум (ст. 301), стягнення (ст. 303), розстрочення та відстрочення сплати митних платежів (ст. 304) [22].

Отже, особливості справляння митних платежів, урегульовуються як митним та і податковим законодавством України, а також іншими законами України з питань оподаткування. Зауважимо, що мито, податок на додану вартість, акцизний податок належать до системи загальнодержавних податків. Водночас законодавець відносить зазначені податки до системи митних платежів, які справляються при переміщенні товарів і транспортних засобів через митний кордон, що лише підтверджує їх специфічне місце у системі дохідної частини Державного бюджету України.

Як зазначає О. Радченко, «митні платежі є фінансово-правовою категорією, володіють усіма ознаками податків і зборів як фінансово-правових категорій, і їх юридична природа співпадає із юридичною природою податків і зборів. Категорію митних платежів визначено як обов'язкові платежі, що стягуються митними органами України в межах здійснення ними публічної фінансової діяльності у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон держави, встановлюються податковим та митним законодавством України, є доходами державного бюджету України» [18, с. 272].

Слушним є твердження М. Возного про те, що обов'язок із сплати митних платежів – це конституційно-правовий обов'язок особи перед державою з обчислення, сплати та декларування суми митних платежів, який виникає на підставі законодавчо встановлених юридичних фактів, підлягає добровільному виконанню у встановлений податковим та митним законодавством строк та гарантується можливістю застосування заходів державного примусу. Обов'язок із сплати митних платежів виникає при наявності таких обставин: 1) можливість віднесення особи до осіб, на яких покладається обов'язок із сплати митних платежів; 2) наявність у особи об'єкта оподаткування; 3) здійснення особою діяльності, пов'язаної з переміщенням товарів через митний кордон України; 4) законодавче регулювання всіх елементів правового механізму митних платежів. Виконання обов'язку із сплати митних платежів – це система суспільних відносин між особами, на яких покладається обов'язок із сплати митних платежів, та митними органами щодо обчислення, декларування та сплати митних платежів [20, с. 81].

Адміністрування митних платежів це важливий напрям діяльності Державної митної служби, що спрямовується на забезпечення своєчасного та правильного надходження митних платежів до Державного бюджету України. Усі заходи, що відбуваються в процесі адміністрування митних платежів, повинні забезпечувати не лише дохідну частину бюджету, але й на попереджувати митні правопорушення та створювати сприятливі умови для ведення зовнішньоекономічної діяльності суб'єктами господарювання. Важливість адміністрування митних платежів визначено їх вагомою частиною та роллю у формуванні як податкових надходжень зокрема, так загальних доходів Державного бюджету України [4, с. 85].

Поділяємо думку Н. Тополенко та Д. Субіної про те, що у зв'язку зі стрімким розвитком інтеграційних процесів та внаслідок глобалізації законодавства щодо державної митної справи адміністрування митних платежів набуло нових рис. Нині проводиться велика робота, спрямована на модифікацію законодавства з питань адміністрування митних платежів [14, с. 1368–1369].

Водночас, О. Новік вважає, що законодавство залишається складним і громіздким, незважаючи на той факт, що створення МК України слугувало об'єднанню багатьох нормативних документів [11, с. 49].

Дійсно, сучасний стан податкового та митного законодавства є досить складним і потребує якнайшвидшого вдосконалення. Проте, як показує практика його правозастосування, зміни, що вносяться до законів України з питань оподаткування не завжди вирішують існуючих проблем, а досить часто спричиняють нові проблеми через суперечливість норм одна одній. Надзвичайно велика кількість нормативно-правових актів у податковій та митній сфері; колізійність законів та підзаконних актів, які регулюють податкові відносини; нестабільність податкового законодавства, а саме численні внесення змін до існуючих законів; недосконалість податкового та митного законодавства України та недоліки у практиці його застосування зумовлюють потребу в удосконаленні чинного законодавства через його реформування.

Основними шляхами реформування системи адміністрування митних платежів Т. Бороденко пропонує: удосконалити організаційно-правове та інформаційне забезпечення діяльності митних органів; посилити контроль митних органів за правильністю класифікації та визначення країни походження товарів; спростити оформлення митних процедур і регулювання діяльності; запровадити повне електронне декларування; розробити ефективний механізм імплементації норм законодавства ЄС у сфері адміністрування митних платежів та повноцінно інтегрувати інформаційні системи у міжнародну систему транзиту і систему аналізу та управління ризиками; упро-

вадження ефективних загальних і галузевих методів протидії корупції; підвищити ефективність пост-митного контролю; застосовувати новітні організаційні підходи, у тому числі утворити центри фінансових розслідувань; проводити роботу в оперативних групах митних і податкових органів, спільні навчальні програми; вдосконалити Міністерством фінансів методики прогнозування надходжень митних платежів для підвищення якості індикативних показників [4, с. 89].

Подальші заходи митних органів з підвищення ефективності адміністрування митних платежів, на думку І. Мартинюк та О. Дубовик, повинні бути спрямовані на вдосконалення усіх складових адміністрування, а саме: 1) на контроль: за правильним вибором методу визначення митної вартості та правильним розрахунком її суми, оскільки саме митна вартість впливає на розмір митних платежів, які надходять до бюджету та, на жаль, на сьогодні додаткові нараховування за не правильне визначення митної вартості посідають перше місце серед загальної кількості додаткових надходжень митних платежів; за правильною класифікацією товарів згідно з УКТ ЗЕД, оскільки від правильності визначення коду товару залежить вид та розмір мита; за правильністю декларування країни походження товарів; за своєчасною та повною сплатою митних платежів; 2) на вдосконалення превентивної функції митних органів в межах адміністрування митних платежів. Адже важливо не донараховувати митні платежі за вчинені порушення, а попереджати можливість здійснення порушень митних правил. Митними органами

повинна проводитися масово-роз'яснювальна робота серед суб'єктів ЗЕД з питань митного оформлення, декларування, порядку отримання попередніх рішень з приводу класифікації та країни походження товарів, прав стосовно здійснення адміністративного оскарження рішень митних органів, надання консультацій з митної справи. Саме через вдосконалення та гармонізацію відносин між митними органами та суб'єктами ЗЕД можливе підвищення ефективності адміністрування митних платежів [12, с. 89].

Висновки. Особливості справляння митних платежів, урегульовуються як митним так і податковим законодавством України, а також іншими законами України з питань оподаткування. Не зважаючи на те, що мито, податок на додану вартість, акцизний податок є загальнодержавними податками, законодавець відносить їх до системи митних платежів, які справляються при переміщенні товарів і транспортних засобів через митний кордон, що лише підтверджує їх особливий статус та специфічне місце у системі дохідної частини Державного бюджету України.

На жаль, повномасштабна війна на території нашої держави, а також введення в Україні воєнного стану зумовлюють зміни у всіх сферах суспільного життя. Нові виклики та загрози, спричинені війною, суттєво впливають і на адміністрування митних платежів в Україні. Доводиться констатувати, що в умовах воєнного стану важливого значення набуває подальше удосконалення податкового та митного законодавства з метою своєчасного та повного наповнення бюджету України, а також підвищення ефективності адміністрування митних платежів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Статистичні збірники Міністерства фінансів України «Бюджет – Україна» за 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021 роки. Офіційний вебсайт Міністерства фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/statistichnij-zbirnik>.
3. У листопаді до державного бюджету спрямовано 51,3 млрд грн митних платежів. *Офіційний вебсайт Державної митної служби України*. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/u-listopadi-do-derzhavnogo-biudzhetu-spriamovano-513-mlrd-grn-mitnikh-platezhiv-1919>.
4. Бороденко Т. М. Сучасний стан адміністрування митних платежів в Україні. *Grail of Science*. 2023. № 24. С. 84–90.
5. Легкоступ І., Сайдчук Н., Соколюк М. Митні платежі як складова формування дохідної частини державного бюджету України в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-43>.
6. Маслак О. О., Передало Х. С., Маслак Т. О. Адміністрування митних платежів: концептуальний базис в стратегіях розвитку підприємств. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2022. № 1 (7). С. 40–48.
7. Пипяк М. І., Кокарча Ю. А. Реформування митного законодавства України в умовах євроінтеграції. *Нове українське право*. 2022. Випуск 6. Том 2. С. 104–109.
8. Огляд інструментів підтримки фінансової стійкості у період воєнного стану в Україні (жовтень-листопад 2024 р.). *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-finansovoyi-stiykosti-u-period-voyennoho-11>
9. Озеруга О. В. Стан наукової розробки фінансово-правового регулювання адміністрування митних платежів в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 35. Том 1. С. 107–109.
10. Бороденко Т. Європейський вектор в митному адмініструванні України. *Grail of Science*. 2023. № 24. С. 132–139.
11. Новік О. І. Еволюція становлення нормативно-правового забезпечення адміністрування митних платежів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 13. Ч. 2. С. 44–50.
12. Мартинюк І. В., Дубовик О. Ю. Адміністрування митних платежів в Україні за групами товарів згідно з УКТ ЗЕД. *Економіка та держава*. 2021. № 11. С. 84–89.
13. Прокіпчук Л. І. Адміністрування митних платежів в умовах реформування митної політики держави : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит / ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права», Західноукраїнський національний університет. Львів, 2020. 196 с.
14. Тополенко Н. М., Субіна Д. С. Актуальні проблеми адміністрування та управління митними платежами в сучасних умовах інтеграції. *Економіка та суспільство*. 2018. Випуск № 19. С. 1364–1370.
15. Найденко О. Є., Тихомирова Д. В. Роль митних платежів в митній політиці України. *Інфраструктура ринку*. 2021. № 60. С. 180–185.
16. Оніщик Ю. В. Митні платежі як системоутворювальні категорії митного законодавства України та Європейського Союзу. *Нове українське право*. 2022. Випуск 6. Том 2. С. 86–90.
17. Оніщик Ю. В. Адміністрування митних платежів в умовах воєнного стану. *Правові засади організації та здійснення публічної влади*: збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 17 червня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 279–281.
18. Радченко О. М. Фінансово-правова природа митних платежів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 269–272.
19. Радченко О. М. Адміністрування митних платежів як фінансово-правова категорія. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 137–142.
20. Возний М. В. Обов'язок із сплати митних платежів як об'єкт адміністрування митних платежів: особливості правового регулювання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Випуск 6 (53). С. 79–82.
21. Возний М. В. Митні органи як суб'єкти адміністрування митних платежів. *Основні права людини і громадянина в умовах глобалізації*: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (23 листопада 2022 р., м. Київ, КНУТД) / відп. ред. А. Ю. Олійник, Ю. В. Оніщик. К.: КНУТД, 2022. С. 111–117.
22. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n2269>.

23. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n5748>.

24. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22 грудня 1998 року № 330-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-14#Text>

25. Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту: Закон України від 22 грудня 1998 року № 331-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-14#Text>

26. Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну: Закон України від 22 грудня 1998 року № 332-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-14#Text>

27. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30 листопада 2015 року № 984_011. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

ПРАВО НА ДОСТОВІРНУ ІНФОРМАЦІЮ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE RIGHT TO RELIABLE INFORMATION IN THE MINDS OF THE MILITARY STAND

Голосніченко Д.І., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В статті розглядається поняття достовірної інформації та право на її отримання в сучасних умовах воєнного стану. Інформація в сучасних умовах набуває достатньо важливого значення для реалізації інших прав людини і громадянина. Доступ до інформації є однією зі складових права людини на інформацію, яке закріплене ст. 34 Конституції України. Право громадян на інформацію аналізується як самостійне конституційне право, що дозволяє людині вільно шукати, одержувати, передавати, створювати і поширювати інформацію будь-яким законним способом. Достовірність інформації розглядається як одна з її властивостей, що полягає в правдивості та відсутності помилок, наближеності до першоджерела та можливості у людини об'єктивно сприймати відомості та події. Дезінформація це виклик для всього світового співтовариства, на її шкоду звертається увага не в одній доповіді ООН на національному рівні проймаються стратегії щодо подолання дезінформації та інших викликів кібербезпеці. В умовах цифровізації українського суспільства значно збільшився обсяг та швидкість розповсюдження інформації, це стосується всіх сфер життя людини. В умовах воєнного стану розголошена інформація не повинна безпосередньо або навіть опосередковано загрожувати життю і здоров'ю людей, обороні та державній цілісності України. Вільний обіг інформації дозволяє суспільству розвиватися та прогресувати, а людям реалізовувати свої права. Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законодавством, яким також визначено вичерпний перелік підстав для відмови у наданні інформації. Необхідно відмежовувати обмеження доступу до інформації та її достовірність, важливим є те, щоб на практиці ці поняття не підмінялися. В умовах воєнного стану розголошена інформація не повинна безпосередньо або навіть опосередковано загрожувати життю і здоров'ю людей, обороні, державному суверенітету та цілісності України. В умовах воєнного стану має бути чіткий баланс між відкритістю інформації та захистом національної безпеки. Необхідно чітко відчувати ту межу між тим яку інформацію можна розповсюджувати, а яку ні або не бажано в умовах воєнного стану та регулювати це на законодавчому рівні. Для реалізації права на достовірну інформацію важливо отримувати її з офіційних джерел та з розумінням ставитися до обмежень, які передбачені в умовах воєнного стану.

Ключові слова: інформація, достовірна інформація, публічна інформація, право на інформацію, доступ до інформації, дезінформація, цифровізація, воєнний стан.

The article examines the concept of reliable information and the right to it in the current minds of the military camp. Information in today's minds assumes sufficient importance for the implementation of other rights of people and citizens. Access to information is one of the basic rights of a person to information, as enshrined in Art. 34 of the Constitution of Ukraine. The right of citizens to information is analyzed as an independent constitutional right that allows people to freely discover, obtain, transmit, create and disseminate information in any legal way. The reliability of the information is seen as one of the authorities, which lies in the truthfulness and validity of the information, the proximity to the first step and the ability of people to objectively perceive information and information. Disinformation is a rallying cry for all world society, and according to more than one UN report at the national level, strategies for dealing with disinformation and Other cybersecurity reports. In the minds of digitalization of the Ukrainian community, there has been a significant increase in the availability of information in all spheres of human life. In the minds of the military, the information is not completely innocent, but it indirectly threatens the life and health of people, the defense and sovereignty of Ukraine. A good flow of information allows communities to develop and progress, and people to exercise their rights. Public information is open, except for the limitations established by law, which also designate a comprehensive range of options for viewing this information. It is necessary to maintain a balance between access to information and reliability, but it is important that in practice these concepts are not altered. In the minds of the military, the information is not guilty of any harm, but it will indirectly threaten the life and health of people, defense, sovereignty and integrity of Ukraine. In the minds of the military, there is a clear balance between the transparency of information and the protection of national security. It is necessary to clearly understand the difference between how information can be disseminated everywhere, and what is not important in the minds of the military and how it will be regulated by the legislator. To exercise the right to reliable information, it is important to remove it from official documents and put it in reasonable consideration before passing it on to the military forces.

Key words: information, reliable information, public information, right to information, access to information, disinformation, digitalization, military station.

В умовах цифровізації українського суспільства значно збільшився обсяг та швидкість розповсюдження інформації, це стосується всіх сфер життя людини. Вільний обіг інформації дозволяє суспільству розвиватися та прогресувати, а людям реалізовувати свої права. Інформація в сучасних умовах набуває достатньо важливого значення для реалізації інших прав людини і громадянина.

Під правом на інформацію, яке належить кожному, законодавець передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів.

В статті 5 Закону України «Про інформацію» зазначено, що реалізація цього права не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб [1].

Як вірно зазначають дослідники, доступ до інформації є однією зі складових права людини на інформацію, яке закріплене ст. 34 Конституції України. Право грома-

дян на інформацію – самостійне конституційне право, що дозволяє людині вільно шукати, одержувати, передавати, створювати і поширювати інформацію будь-яким законним способом. Нині з впевненістю можна стверджувати, що інформаційні права людини лежать в основі розбудови демократичної правової держави, є одним з основних інститутів громадянського суспільства та головним надбанням і цінністю європейської спільноти [2, с. 70].

Поняття інформації досліджується вченими з філософських, соціологічних, економічних та інших аспектів. Ми зосередимо свою увагу на вивченні інформації та її достовірності з позицій права.

Поняття інформації та певних ознак її достовірності з позицій права розкривається в дослідженнях таких вчених як В.О. Копилова, І.В. Аристової, О.В. Синеєкого, Б.А. Кормич, С.Р. Водорезової, В.В. Кашки, А.О. Аносова, Г.І. Гайдура, З.М. Бржевської та інших.

На думку О.В. Синеєкого, інформація це відомості щодо людей, предметів, фактів, подій, явищ і процесів, незалежно від форми їх подання, передані усним, пись-

мовим або іншим способом, в тому числі за допомогою умовних сигналів, технічних засобів і т. п. [3, с. 94].

Б.А. Кормич під інформацією розуміє відомості, що були організовані в такій формі, документовані, передані або оголошені таким чином, що можуть бути сприйнятими іншою особою [4, с. 10].

Відповідно до норм Конституції України «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір».

Таким чином, законодавець в основному Законі закріплює право на інформацію. Його деталізація та власне поняття інформації закріплено в цілій низці вітчизняних нормативно-правових актів, ключовим серед них є Закон України «Про інформацію». Цей Закон закріплює право особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України. Зазначається, що всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Під інформацією розуміється документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі [1]. Крім того, цей Закон визначає основу правового статусу інформації. Інші законодавчі акти деталізують окремі аспекти або види інформації.

В Цивільному кодексі України інформація визначається як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [5]. Законом України «Про доступ до публічної інформації» закріплено, що публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації [6].

Ще більш детально розкривається зміст поняття «інформація» у визначенні, закріпленому Законом України «Про захист економічної конкуренції»: «Інформація – відомості в будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості» [7]. Як бачимо, у даному визначенні законодавець акцентує увагу на різновидах інформації.

Проаналізувавши різноманітні підходи законодавця щодо визначення «інформації», необхідно підтримати позицію багатьох вчених, що її закріплення по суті в Законі України «Про інформацію» [1] можна визнати найбільш вдалим.

Крім того, в статті 10 Закону України «Про інформацію» наводиться невичерпний перелік видів інформації. Зміст інформації законодавець обрав в якості критерію для її поділу на види, серед яких наводиться: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; критична технологічна інформація та інші види інформації.

За порядком доступу інформація поділяється на відкриту та з обмеженим доступом. На законодавчому рівні закріплені принципи, що будь-яка інформація є відкри-

тою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом. Інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну, таємну та службову (ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації»). Конфіденційною є інформація про фізичну особу (освіта, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, дата і місце народження, майновий стан та інші персональні дані) і порушити її – це означає порушити норму ст. 182 Кримінального кодексу України «Порушення недоторканності приватного життя». Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю. Розголошення такої інформації може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Поширення її в умовах воєнного стану може призвести до притягнення до кримінальної відповідальності. Найчастіше це відповідальність за нормами ст. 114-2 Кримінального кодексу України «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України», в залежності від характеру діяння особу може бути притягнуто до відповідальності за статтею 111 Кримінального кодексу України «Державна зрада», статтею 111-1 Кримінального кодексу України «Колабораційна діяльність» або статтею 436-2 Кримінального кодексу України «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» [8].

Необхідно відноситися з розумінням до того, що в умовах воєнного стану ще більша частина інформації стала таємною або знаходиться під певним грифом доступу.

Нас цікавить дослідження достовірної інформації, яка може стосуватися будь-яких відомостей про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

Джерелами інформації є передбачені або встановлені законом носії інформації, це можуть бути документи, інші носії інформації, які являють собою матеріальні об'єкти, що зберігають інформацію, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи.

Відповідно до норм чинного законодавства, право на інформацію забезпечується: створенням механізму реалізації права на інформацію; створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів; обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та медіа про свою діяльність і прийняті рішення; обов'язком суб'єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації; здійсненням державного і громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію; встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію [1].

Право громадян на доступ до публічної інформації закріплено в статті 34 Конституції України [9]. Крім того, принцип доступу громадян до інформації, розпорядниками якої є державні органи та органи місцевого самоврядування, закріплений у багатьох нормативно-правових актах. Так, в Законі України «Про доступ до публічної інформації» закріплені гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації тощо [6]. В Бюджетному кодексі закріплено принцип прозорості бюджетної системи в поєднанні з її публічністю [5].

Важливим є те, що всі ці принципи закріплюють право на доступ до інформації навіть в умовах воєнного стану.

Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законодавством, яким також визначено вичерпний перелік підстав для відмови у наданні інформації.

Але законом передбачені випадки обмеження доступу до публічної інформації. Це проявляється в так званому «трискладовому тесті», який закріплений в ч. 2 ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» та деталізований в Постанові Пленуму ВАСУ від 29.09.2016 № 10 «Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації» [10].

Обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону при дотриманні сукупності таких вимог:

- виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

- розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

- шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні.

Досить важливим є те, що доступ до інформації може бути обмежено за умови додержання саме сукупності всіх трьох підстав, з урахуванням ситуації, в якій розвиваються події, знаходиться конкретна людина.

При цьому, необхідно розуміти, що в умовах воєнного стану від своєчасного надання достовірної інформації про загрози та ситуацію, яка складається на території України, особливо в прифронтових, окупованих та деокупованих зонах часто залежить життя і здоров'я людей.

Як вже зазначалося, інформації в цілому та окремим її видам притаманні такі властивості як конфіденційність, цілісність та доступність. В окремих випадках виділяють таку важливу властивість для нашого дослідження як достовірність інформації.

По суті достовірність визначають як властивість інформації бути правильно сприйнятою, ймовірність відсутності помилок, безсумнівна правильність наведених відомостей, які сприймає людина.

Достовірність інформації визначається її властивістю відображати реально існуючі об'єкти з потрібною точністю. Під терміном достовірність інформації дослідники розуміють наближеність інформації до першоджерела та адекватне сприйняття об'єкта розгляду суб'єктами системи інформаційного простору. Крім того, під терміном «достовірність» розуміється її адекватне сприйняття об'єкта, що її розглядає в межах системи інформаційного сховища. Розглядаючи визначення достовірності можна сміливо сказати, що достовірність розглядається не зовсім в рамках підсистеми інформаційної безпеки, а у визначенні цінності інформації, що зберігається [11, с. 106].

На наш погляд, достовірність інформації можна визначити як одну з її властивостей, що полягає в правдивості та відсутності помилок, наближеності до першоджерела та можливості у людини об'єктивно сприймати відомості та події.

Необхідно відмежовувати обмеження доступу до інформації та її достовірність, важливим є те, щоб на практиці ці поняття не підмінялися. В умовах воєнного стану розголошена інформація не повинна безпосередньо або навіть опосередковано загрожувати життю і здоров'ю людей, обороні, державному суверенітету та цілісності України.

Так, у статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [12] передбачається можливість обмеження поширення певної інформації та втручання в діяльність засобів масової інформації, крім того після введення в Україні Указом Президента воєнного стану, передбачені певні обмеження свободи слова, визначені статтею 34 Конституції України.

Перш за все, ці обмеження стосуються поширення інформації про сили та засоби оборони країни. Так, зараз існує Перелік інформації, яку не можна публікувати засобом масової інформації. Зокрема, до такої інформації належать:

1. Найменування військових частин (підрозділів) та інших військових об'єктів у районах виконання бойових (спеціальних) завдань, географічні координати місць їхнього розташування, чисельність особового складу військових частин (підрозділів).

2. Кількість озброєння та бойової техніки, матеріально-технічних засобів, їхній стан та місця зберігання.

3. Описи, зображення та умовні позначки, які ідентифікують або можуть ідентифікувати об'єкти.

4. Інформація щодо операцій (бойових дій), які проводяться або плануються.

5. Інформація щодо системи охорони та оборони військових об'єктів та засобів захисту особового складу, озброєння та військової техніки, які використовуються (крім тих, які видимі або очевидно виражені).

6. Порядок залучення сил та засобів до виконання бойових (спеціальних) завдань.

Інформація про збір розвідувальних даних (способи, методи, сили та засоби, що залучаються).

7. Інформація про переміщення та розгортання своїх військ (найменування, кількість, місця, райони, маршрути руху) тощо [13].

Для реалізації права на достовірну інформацію важливо отримувати її з офіційних джерел, а не з різноманітних телеграм-каналів, інших соціальних мереж від псевдоекспертів та з розумінням ставитися до обмежень, які передбачені в умовах воєнного стану.

Під час воєнного стану є необхідним використовувати офіційні джерела інформації, це – інформація від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, з їх офіційних сторінок, записів, коментарів, виступів та відповідей на запити їх посадових осіб.

Інформацію про хід війни, ситуацію в прифронтових та окупованих зонах, щодо сил та засобів оборони країни необхідно отримувати від офіційних представників Міністерства оборони України, головнокомандуючого Збройних сил України, прес-офіцерів Збройних сил України. Інформацію на місцевому та регіональному рівні від посадових осіб місцевих військових адміністрацій та офіційних видань, сайтів цих органів.

Але, в перший рік повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну багато хто з державних органів-розпорядників публічної інформації просто закрили доступ до неї, згодом ситуація виправилася, й зараз кожен громадянин України може реалізовувати своє право на доступ до публічної інформації в межах чинного законодавства.

Україна приділяла значну увагу реалізації права на достовірну інформацію та протидії дезінформації ще до повномасштабного вторгнення Російської Федерації та оголошення воєнного стану.

Так, в Стратегії кібербезпеки України, передбачено, що розвиток міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки відбуватиметься в тому числі шляхом створення діючої робочої групи з метою протидії гібридним загрозам та поширенню дезінформації [14]. Стратегія інформаційної безпеки України до глобальних викликів та загроз відносить збільшення дезінформаційних кампаній, а до національних викликів та загроз – обмежені можливості реагувати на дезінформаційні кампанії. Крім того, стратегічною ціллю номер один визначено протидію дезінформації та інформаційним операціям [15].

Крім того, у березні 2021 року був утворений спеціальний робочий орган Ради національної безпеки і оборони України – Центр протидії дезінформації, як зазначається, з метою протидії загрозам національній безпеці та інтер-

есам України в інформаційній сфері, й, зокрема, ефективної протидії пропаганді, деструктивним дезінформаційним впливам та кампаніям [15].

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що в умовах воєнного стану має бути чіткий баланс між відкритістю інформації та захистом національної безпеки. Необхідно чітко відчувати ту межу між тим яку інформацію можна розповсюджувати, а яку ні, або не бажано в умовах воєнного стану та чітко регулювати це питання

на законодавчому рівні. Для реалізації права на достовірну інформацію важливо отримувати її з офіційних джерел, а не з різноманітних телеграм-каналів, інших соціальних мереж від псевдоекспертів та з розумінням ставитися до обмежень, які передбачені в умовах воєнного стану. Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, черговий раз продемонструвало важливість достовірної інформації для забезпечення безпеки та правопорядку в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 №2657-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення 15.12.2024)
2. Кашка В.В. Право на інформацію як фундаментальне право людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 49. Том 1. 2018. С. 70–73.
3. Синеокий О. В. Основи інформаційного права та законодавства в галузі високих технологій та IT-інновацій : учеб. пос. Харків : Право, 2011. 591 с.
4. Кормич Б. А. Інформаційне право : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] Харків : БуруніК, 2011. 333 с.
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 15.12.2024)
6. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 №2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення 15.12.2024)
7. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення 15.12.2024)
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 15.12.2024)
9. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 15.12.2024)
10. Постанова Пленуму ВАСУ від 29.09.2016 № 10 «Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010760-16#Text> (дата звернення 15.12.2024)
11. Бржезька З. М., Гайдур Г. І., Аносов А. О. Вплив на достовірність інформації як загроза для інформаційного простору. *Кибербезпека: освіта, наука, техніка*. № 2(2), 2018. с.-105-110 URL: <https://csecurity.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/32/73>
12. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 15.12.2024)
13. Перелік інформації, яку не можна публікувати ЗМІ. Платформа прав людини. 29.03.2022. URL: <https://ppl.org.ua/perelik-informaci%D1%97-yaku-ne-mozhna-publikuvati-zmi.html>
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 року No 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 15.12.2024)
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 року No 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 15.12.2024)

**ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ:
АРГУМЕНТИ «ЗА» ТА «ПРОТИ»****ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PRACTICE OF GOVERNMENT BODIES:
ARGUMENTS FOR AND AGAINST**

Горшкова О.О., суддя

Харківський окружний адміністративний суд

Стаття присвячена дослідженню особливостей застосування штучного інтелекту як стратегічного інструменту покращення державного управління та економічного розвитку. На основі аналізу зарубіжного та національного досвіду, окремих прикладів досвіду використання технологій штучного інтелекту, розглядається теорія і практика застосування окремих компонентів штучного інтелекту в практиці державних органів. Згадується Закон про штучний інтелект, ухвалений Європейським парламентом та його основні положення в частині забезпечення безпеки та дотримання основних прав людини, одночасно стимулюючи інновації, який є найповнішим у світі набором правил для регуляції технологій штучного інтелекту.

Звертається увага на положення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р, яка містить офіційне визначення поняття штучного інтелекту. Водночас акцентовано, що національне законодавство не містить наразі спеціальних нормативно-правових актів у сфері регулювання використання штучного інтелекту в практиці державних органів.

Зосереджується увага на перевагах та недоліках використання технологій штучного інтелекту у сфері діяльності державних органів. Зокрема, наголошується на ризиках, пов'язаних із можливістю зловживання з боку ворожих країн, які можуть отримати доступ до конфіденційної інформації та порушити суверенітет держави.

Пропонується висновок про те, що впровадження штучного інтелекту в публічну сферу просувається без попереднього врахування того, що лежить в основі моделі управління. Це не дозволяє правильно уявити наслідки використання штучного інтелекту в сфері управління.

Ключові слова: штучний інтелект, система управління, державне управління, публічна адміністрація, недоліки та переваги технологій штучного інтелекту, цифрові технології, діяльність державних органів.

The article is devoted to the study of the features of the use of artificial intelligence as a strategic tool for improving public administration and economic development. Based on the analysis of foreign and national experience, individual examples of experience in the use of artificial intelligence technologies, the theory and practice of applying individual components of artificial intelligence in the practice of state bodies are considered. The Law on Artificial Intelligence, adopted by the European Parliament and its main provisions in terms of ensuring security and respect for fundamental human rights, while stimulating innovation, which is the world's most comprehensive set of rules for regulating artificial intelligence technologies, is mentioned.

Attention is drawn to the provisions of the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine, approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 02, 2020. No. 1556-p, which contains the official definition of the concept of artificial intelligence. At the same time, it is emphasized that national legislation does not currently contain special normative legal acts in the field of regulating the use of artificial intelligence in the practice of state bodies.

Attention is focused on the advantages and disadvantages of using artificial intelligence technologies in the sphere of activity of state bodies. In particular, it notes the risks associated with the possibility of abuse by hostile countries, which may gain access to confidential information and violate the sovereignty of the state.

The conclusion is that the introduction of artificial intelligence into the public sphere is promoted without first taking into account what underlies the management model. This does not allow us to correctly imagine the consequences of using artificial intelligence in the field of management.

Key words: artificial intelligence, management system, public administration, public administration, disadvantages and advantages of technologies.

Постановка проблеми. Ефективність державного управління в цілому зараз багато в чому визначається впливом управлінських рішень, прийнятих на всіх рівнях влади: центральна та регіональна (міське самоврядування), відсутність ефективних механізмів та інструментів взаємодії між якими не дозволяє ефективно розвиватися суб'єктам господарювання, економіці країни та системі державного управління в цілому. Вивчення технології штучного інтелекту, її теоретичних і прикладних аспектів, в сучасному світі стає особливо актуальним. Отримані напрацювання та готові рішення реалізуються практично у всіх сферах влади та суспільства, включаючи в державному управлінні.

Загальновідомо, що штучний інтелект є однією з найбільш актуальних і затребуваних цифрових технологій, яка застосовується для вирішення широкого комплексу завдань, в тому числі, пов'язаних з практикою публічного управління та надання муніципальних послуг. Штучний інтелект стає все більш затребуваним як в державному управлінні, так і в практиці організації роботи органів місцевого самоврядування, при розробці і реалізації планів ефективного використання муніципальних ресурсів.

Стан наукового дослідження. Окремі питання використання штучного інтелекту у сфері публічного адміністрування, у тому числі проблемним аспектам впровадження штучного інтелекту у сфері діяльності державних органів, присвячена значна кількість наукових досліджень таких науковців, як: І.П. Варава, Д.О. Оленюк, О.В. Павлюк, О.Ю. Параманова, О.О. Пунда, О.М. Тропіна, В.Ю. Цьомра та інші.

Метою статті є дослідження недоліків та переваг впровадження штучного інтелекту у сфері діяльності державних органів.

Виклад основного матеріалу. Перші дослідження штучного інтелекту почалися в кінці 1950-х років. У 1966 році групі дослідників зі Стенфордського університету в США вдалося розробити систему ідентифікації хімічних сполук. У 1970 році Північно – західний університет (США, штат Іллінойс) вже почав застосовувати штучний інтелект до комп'ютерних шахів з серією програм, які могли грати в ігри з людьми. І з часом результати почали швидко поліпшуватися. У 1997 році компанія з розробки технологій ІВМ виграла чемпіона світу з шахів Гаррі Каспарова [1, с. 5–14].

Варто відзначити, що найвідоміші компанії в області штучного інтелекту представлені корпораціями США OpenAI (засновник підприємець Ілон Маск), Alphabet (торгова марка – Google), Microsoft (операційні системи Windows, офісні додатки, ноутбуки і планшети під брендом Surface, ігрові приставки Xbox). Китай також має свою нішу в цій галузі, хоча і в менших масштабах, а його продукти штучного інтелекту представлені такими виробниками, як Baidu, Huawei та Inspur. Серед гуманітарних [2, с. 303–313].

Очевидно, що штучний інтелект та інші технології, отримані з нього, призводять до великих змін у світі, а їх наслідки призведуть до глибоких і революційних змін у суспільстві. Незважаючи на зростання кількості досліджень, пов'язаних зі штучним інтелектом, його використання в публічній сфері почалося порівняно недавно. Це пов'язано, зокрема, з відсутністю загального однорідного визначення штучного інтелекту і деяких його похідних.

Існує багато визначень штучного інтелекту. Для комп'ютерних інженерів штучний інтелект означає розробку програм, які відображають або імітують розумну поведінку. Це визначення відповідає пропозиції американського інформатика Джона Маккарті, одного з основоположників концепції штучного інтелекту, він визначає ШІ як науку і інженерію по створенню інтелектуальних машин і програм [3, с. 66–67].

Так інтелект розуміється як здатність досягати мети. Такі визначення побічно показують, що штучний інтелект – це більше область дослідження, ніж щось конкретне, що можна просто описати та візуалізувати. Ви навіть можете розділити його на різні області, такі як робототехніка або Big Data (великі дані). Робототехніка – це міждисциплінарна галузь інженерії, яка займається створенням та експлуатацією фізичних роботів [4, с. 1251]. Насправді, штучний інтелект і робототехніка спочатку є двома різними областями, але вони переплітаються, коли, наприклад, машинне навчання використовується для навчання робота, як виконувати деякі завдання. Інтеграція технологій штучного інтелекту та робототехніки стала темою зростаючого інтересу для обох сфер. Щось подібне відбувається з Big Data (великі дані). Цей термін використовується для опису великої кількості різноманітної інформації, яка надходить у зростаючих обсягах і з неймовірною швидкістю. Ці технологічні зміни роблять неможливим для людей зробити правильний аналіз. Іншими словами, людина не може виконувати стільки завдань, скільки комп'ютер. І тільки використовуючи різні методи штучного інтелекту, можна обробляти всі ці дані.

Між усіма цими областями існують значні взаємозв'язки, незважаючи на відмінності. Тим не менш, всі вони в значній мірі відповідають здатності роботів, машин або систем виконувати завдання, які традиційно виконуються людьми, тому що штучний інтелект поєднує в собі різні навички, такі як автономне навчання, міркування, вирішення проблем і навіть сприйняття і визнання (і використання) природної мови.

Як розповів керівник відділу машинного навчання та штучного інтелекту Каеффер Баттерфілд на Всесвітньому економічному форумі, національні стратегії штучного інтелекту 2020 були розроблені та прийняті в тридцяти основних країнах світу, десять інших держав перебувають у процесі їх розвитку [5, с. 88]. Важливість штучного інтелекту для розвитку національної політичної системи та економіки, безпеки та соціальної сфери визнали понад тридцять країн, серед яких США, Японія, Франція, Великобританія, Нідерланди, Китай та низка інших держав. Україна, слідом за цими країнами, зайнялася розробкою і впровадженням технологій, спрямованих на тестування і розвиток можливостей штучного інтелекту практично у всіх сферах.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, яка визначає штучний інтелект як організовану сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [6].

До прикладу, в Україні вже наразі існують практичні приклади застосування технологій штучного інтелекту в діяльності сектору публічного управління. На просторах інтернет-мережі знаходимо підтвердження того – так, у 2017 році Київська міськдержадміністрація презентувала чат-бота КП «Головний інформаційно-обчислювальний центр», що допомагає киянам сплачувати комунальні послуги через Facebook [7].

Досліджуючи проблематику впровадження технологій штучного інтелекту в діяльність державних органів, варто згадати, що у Страсбурзі 13 березня 2024 року Європейський парламент на засіданні ухвалив знаковий Закон про штучний інтелект, який забезпечує безпеку та дотримання основних прав, одночасно стимулюючи інновації, він на сьогодні є найповнішим у світі набором правил для регуляції технологій штучного інтелекту. Даним актом визначено обмеження на використання біометричних систем ідентифікації правоохоронними органами; встановлено стандарти прозорості та заборони соціальних оцінок і штучного інтелекту, які використовуються для маніпулювання або використання вразливостей користувачів; передбачено право споживачів звертатися зі скаргами та отримувати змістовні роз'яснення, а також винятки для правоохоронних органів [8].

При цьому, національне законодавство не містить наразі спеціальних нормативно-правових актів у сфері регулювання використання штучного інтелекту в практиці державних органів. Враховуючи динаміку розвитку даних технологій, їх доступності та ефективності використання в інших сферах суспільного життя, така ситуація скоріше розцінюється як негативна та вимагає відповідної реакції з боку держави.

У науковій літературі знаходимо позиції дослідників з приводу того, які аспекти технологій штучного інтелекту можна розглядати як переваги останнього у разі використання в діяльності державних органів:

- «програми штучного інтелекту можуть потенційно підвищити ефективність і результативність надання адміністративних послуг і підтримувати прийняття урядових рішень шляхом імітації різних варіантів політики при виконанні функцій публічного управління» [9];

- «систематизація об'ємів інформації, які постійно зростають, розроблення більш персоналізованих послуг, щоб краще зрозуміти потреби громадян, наприклад, за допомогою аналізу даних; – значне скорочення бюрократичного апарату; – зменшення або навіть усунення паперового документообігу; – істотне зниження транзакційних витрат (бюджетність адміністративних послуг); – скороченні часу надання державних послуг; – повний контроль над діяльністю чиновників»; – «покращення розробки політики, шляхом надання отриманої, на основі даних, інформації державним службовцям, автоматизування повсякденних завдань та процесів» [10].

Слід додати також, що використання штучного інтелекту у діяльності державного сектору може також призвести до зниження ризику шахрайства та помилок в документації; правильного та швидкого прийняття рішень (в тому числі і в владно-управлінській діяльності, без швидкого розширення державного апарату і витрат на їх

утримання з бюджетних коштів). У якості переваги також може бути та обставина, що робота машин може виконуватися цілодобово без перерви на відпочинок, при цьому не знижуючи їх ефективність, а так само можливість використання технологій в тих умовах, які унеможливають або роблять небезпечною працю людини, наприклад, космічна станція, дно океану тощо.

Водночас, незважаючи на численні переваги та «за» у використанні штучного інтелекту у сфері діяльності органів влади, все ж недоліків та «проти» мають значне значення:

– питання безпеки при обміні даними ставить під сумнів стійкість суверенітету інформаційного простору і загрозу стороннього впливу на дані та розпорядження чутливою інформацією ззовні [9];

– штучний інтелект як інструмент поширення дезінформації може зумовити радикальне порушення електоральних процесів, а також викликати кризу довіри до державних інституцій та офіційних медіа;

– ризики кібершпигунства, дезінформації та посилення засобів інформаційної війни, що особливо небезпечно в умовах воєнного стану в Україні [11, с. 340].

Вказуючи на переваги використання штучного інтелекту, важливо враховувати потенційні та очевидні загрози його використання, які включають:

– широке застосування технологій штучного інтелекту у сфері діяльності державних органів може призвести до того, що люди стануть залежними від них, що з часом зменшить людське мислення і може погіршити якість роботи та недотримання загальнолюдських принципів;

– висока вартість впровадження технологій штучного інтелекту як на етапі установки, так і використання, обслуговування, ремонту, оновлення тощо;

– зменшення кількості вакансій, а отже зростання безробіття.

Зазначений перелік недоліків має велике значення, особливо у світлі напруженої геополітичної ситуації, стану повномасштабного протистояння та постійних інформаційних загроз з боку ворога, що дає аргументовані підстави для побоювання загроз, пов'язаних з можливим доступом інших країн до конфіденційної інформації про державне управління та органи влади, оскільки це може загрожувати її суверенітету.

Для впровадження будь-яких систем штучного інтелекту необхідно уважно прорахувати та передбачити наслідки використання цих систем. Як слушно зауважується в науковій літературі, «держави повинні вирішити, як вони бажають керувати ризиками в порівнянні з перевагами, які надають цифрові технології для поліпшення управління, ефективного використання високих технологій у державному секторі та можливостями ефективних у часі та економічних послуг, які забезпечує штучний інтелект, оскільки він може бути застосований на рівні та в обсягах, які визначає кожна державна влада окремо» [9].

Висновки. На основі досліджень можна зробити висновок, що штучний інтелект – це скоріше ідеологія, ніж технологічний аспект. У такому контексті культура оновлення управління за допомогою штучного інтелекту в державному управлінні пропонується з надмірно оптимістичної точки зору, що зводить питання управління до технічних аспектів.

Впровадження штучного інтелекту в публічну сферу просувається без попереднього врахування того, що лежить в основі моделі управління. Цей факт, в кращому випадку, не дозволяє правильно уявити наслідки використання штучного інтелекту в сфері управління. Згадані раніше офіційні документи стосуються лише технологічних аспектів застосування штучного інтелекту, а це односторонній підхід до розглянутого питання.

Незважаючи на потенціал штучного інтелекту для публічної сфери та зростаючу кількість країн, які роблять ставку на цей шлях у власному процесі модернізації, штучний інтелект для державних потреб є областю досліджень. Наразі в Україні правове регулювання використання штучного інтелекту знаходиться на етапі становлення, тож нагальним питанням є прийняття вітчизняної законодавчої бази, яка встановила чітке регулювання впровадження технологій штучного інтелекту, з врахуванням досвід зарубіжних країн. Оцінивши всі ризики і переваги використання технологій штучного інтелекту, варто відзначити, що в даний час він вже став невід'ємним елементом державного і соціального розвитку. З часом дані технології лише наберуть обертів і знову стане темою для дискусій серед вчених, політиків і громадських діячів, оскільки технології штучного інтелекту поступово стають частиною життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Haenlein M., Kaplan A. A brief history of artificial intelligence: On the past, present, and future of artificial intelligence. *California management review*. 2019. Vol. 61. No. 4. P. 5–14.
2. Young M. M., Bullock J. B., Leczy J. D. Artificial discretion as a tool of governance: a framework for understanding the impact of artificial intelligence on public administration. *Perspectives on Public Management and Governance*. 2019. Vol. 2. No. 4. P. 301–313.
3. Sutton R. S. John McCarthy's definition of intelligence. *Journal of Artificial General Intelligence*. 2020. Vol. 11. No. 2. P. 66–67.
4. Vrontis D. et al. Artificial intelligence, robotics, advanced technologies and human resource management: a systematic review. *The International Journal of Human Resource Management*. 2022. Vol. 33. No. 6. P. 1237–1266.
5. Vadinsky O. An overview of approaches evaluating intelligence of artificial systems. *Acta informatica pragensia*. 2018. № 7-1. С. 74–103.
6. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>
7. Марутян Р. Р. Інформаційні технології інтелектуального управління у публічно-управлінській практиці: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. Державне управління. 2018. Вип. 2 (9). С. 146–153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNUCZUDU_2018_2_22
8. Artificial Intelligence Act: MEPs adopt landmark law. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240308IPR19015/artificial-intelligence-act-meps-adopt-landmark-law>
9. Максименцева Н. О., Максименцев М. Г. Штучний інтелект у публічному управлінні: переваги цифрових технологій та загрози суверенному інформаційному простору. *Derzhavne upravlinnya udoskonalennya ta rozvytok*. 2024. № 2. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2156.2024.2.7>
10. Ranerup, A., & Henriksen, H. Z. Digital discretion: Unpacking human and technological Agency in Automated Decision Making in Sweden's social services. *Social Science Computer Review*, 40(2), 2022. pp. 445–461. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0894439320980434>.
11. Бацман Ю.В., Толкуща К.Р., Ковтун М.С. Використання штучного інтелекту в публічному адмініструванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2024. С. 338–341.

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ**STATE TAX POLICY IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES**

**Ібрагімов Д.М., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Шульга Т.М., к.ю.н.,
доцент кафедри податкового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Податкова політика є інструментом впливу держави на відносини у сфері оподаткування, що здатен стимулювати суспільно необхідну економічну діяльність суб'єкта та забезпечувати стабільне наповнення бюджетів за рахунок податкових надходжень. При цьому, реалізація податкової політики повинно відбуватися з урахуванням принципу соціальної справедливості та економічного потенціалу платника податків, адже надмірне податкова навантаження тягне за собою тінізацію економіки. Дотримання вказаних вимог значно ускладняється під час кризових процесів в країні, коли відбувається значне зменшення економічної бази формування бюджетів та одночасне збільшення потреб держави у фінансуванні заходів протидії кризовим явищам. У такому разі стає актуальним забезпечення справедливого балансу між публічними та приватними інтересами. Під час дослідження змін у податковому законодавстві був зроблений висновок, що дотримання зазначеного балансу досягається державою шляхом запровадження податкових послаблень. Окремі з таких послаблень направлені на зниження податкового тиску на платників податків в цілому, а деякі – на стимулювання корисної для держави економічної діяльності, що підвищує її обороноздатність. Законами про внесення змін до Податкового кодексу також встановлені звільнення деяких суб'єктів від сплати податків, що мають чітко виражений територіальний характер: зумовлені перебуванням нерухомого майна на території активних бойових дій або на тимчасово окупованих. Проаналізовані зміни до податкового законодавства були спрямовані на адаптацію економіки до функціонування в умовах воєнного стану, а тому мають тимчасовий характер, що, враховуючи зв'язуючи на затяжний характер військових дій та необхідність збільшення видатків на підвищення обороноздатності країни, потребувало їх перегляду. Отже, в подальшому, у зв'язку з відновленням економічної активності населення, стає можливим поступове скасування окремих податкових пільг та запровадження перехідної моделі оподаткування. Було проаналізовано окремі недоліки податкових змін, передбачених законопроектом № 11416-д, що стосуються збільшення ставок воєнного збору. Таким чином, актуальним залишаються подальші дослідження направлені на обґрунтування нової посткризової моделі оподаткування, засновану на принципі соціальної справедливості, що здатна забезпечити об'єктивну потребу держави у наповненні бюджету за рахунок податкових надходжень, проте шляхів мінімізації негативних соціально-економічних наслідків від змін у податковій політиці в умовах кризи.

Ключові слова: податкове право, податкові пільги, податкові послаблення, зміни у податковому законодавстві, податкове політика.

Tax policy is an instrument of state influence on taxation relations that can stimulate socially necessary economic activity of an entity and ensure stable budget revenues from tax revenues. At the same time, the implementation of tax policy should take into account the principle of social justice and the economic potential of the taxpayer, as excessive tax burden leads to the shadow economy. Compliance with these requirements is significantly complicated during the crisis processes in the country, when there is a significant decrease in the economic base of budgeting and a simultaneous increase in the state's needs to finance measures to counteract the crisis. In this case, it becomes important to ensure a fair balance between public and private interests. The study of changes in the tax legislation concluded that the state achieves this balance by introducing tax exemptions. Some of these exemptions are aimed at reducing the tax burden on taxpayers in general, and some are aimed at stimulating economic activities that are beneficial to the state and increase its defense capabilities. The laws amending the Tax Code also provide for tax exemptions for certain entities that have a clearly defined territorial character: due to the location of real estate in the territory of active hostilities or in the temporarily occupied territories. The analyzed changes to the tax legislation were aimed at adapting the economy to functioning under martial law, and therefore are temporary, which, given the protracted nature of armed conflict and the need to increase spending to improve the country's defense capabilities, required their revision. Thus, in the future, as economic activity resumes, it becomes possible to gradually abolish certain tax privileges and introduce a transitional taxation model. The article analyzes some of the flaws of the tax changes envisaged by the draft law No. 11416-d, which relate to the increase in military tax rates. Thus, further research aimed at substantiating a new post-crisis taxation model based on the principle of social justice, which is able to meet the objective need of the State to fill the budget through tax revenues, but also to minimize the negative socio-economic consequences of changes in tax policy in times of crisis, remains relevant.

Key words: tax law, tax incentives, tax exemptions, changes in tax legislation, tax policy.

У науковій літературі пропонується декілька визначень податкової політики, які відображають її як діяльність держави у сфері податкових правовідносинах. Так, А.М. Соколовська визначає поняття податкової політики через процес встановлення та змін елементів податкової системи з метою наповнення відповідного бюджету у обсягах, достатніх для реалізацією функцій держави та стимулювання економічного зростання [1, с. 65]. Ю.Б. Іванов, В.Ф. Тищенко, О.Є. Найдено визначають її як діяльність держави, що здійснюється у сфері сплати податків та зборів у централізовані фонди грошових ресурсів, шляхом встановлення, правового регулювання та організації [2, с. 38].

У свою чергу, у статті 10 Господарського кодексу податкова політика визначена як один з основних напрямів економічної політики, головною метою якого є забезпечення економічно обґрунтованого податкового тиску на платників податків, стимулювання шляхом регулювання суспільно корисної економічної діяльності

суб'єктів, дотримання принципу соціальної справедливості та конституційних прав громадян при оподаткуванні їх доходів [3].

Отже, податкова політика держави – це інструмент державного управління у сфері оподаткування, тобто відносин між державою та платниками податків щодо надходження до бюджетів податків та зборів, яка є складовою частиною фінансової політики держави та здійснюється з метою стимулювання економічного розвитку країни.

Як інструмент державного управління, податкова політика повинна характеризуватися своєю гнучкістю, здатна реагувати на суспільні явища в країні. Зокрема, її ефектiveness провадження потребує здійснення постійних законодавчих змін, що враховують динамічні явища в суспільстві та економіці. У свою чергу, досягнення збалансованості бюджету, підвищення рівня зайнятості населення та створення інвестиційного клімату в країні прямо залежить від проведення обґрунтованої податкової політики та належної побудови механізму податкової системи [4, с. 125].

Отже, податкова політика є одним із найважливіших інструментів регулювання соціально-економічного розвитку та відіграє суттєву роль у стимулюванні економічних процесів в країні. Так, підвищення рівня податкових ставок тягне за собою накладення на платників податків надмірного податкового тягаря, що призводить не до збільшення надходжень до бюджету, як це очікується, а до пошуку шляхів уникнення виконання податкового обов'язку зі сплати. При цьому, встановлення середнього оптимального рівня оподаткування дозволить досягти балансу публічних та приватних інтересів. Так, серед основних засад податкового законодавства, Податковий кодекс України виділяє засаду соціальної справедливості, яка є нормативною вимогою щодо врахування платоспроможності платника податків під час встановлення податків та зборів відповідно [5]. Сама по собі справедливість ґрунтується на співмірності між вимогами та економічних можливостей платника податків, й полягає насамперед в обов'язку громадян в межах своїх доходів фінансувати, шляхом сплати обов'язкових платежів, державні видатки, що є, безумовно, важливим складником балансування інтересів [6, с. 59].

Потреба місцевих та державного бюджету у здійсненні бюджетних видатків, обсяг яких прямо залежить від відповідних надходжень, є об'єктивною для належного виконання органами публічної влади свої повноважень з метою досягнення загально-суспільних цілі та потреб. У зв'язку з цим, важливим є встановлення необхідного рівня державного регулювання економічних процесів в суспільстві, який буде найбільш прийнятним для нього.

Як справедливо вказує М.П. Кучерявенко, можливо виділити два основних напрями правового регулювання. Перший з них – це збільшення дохідної частини бюджету надходженнями з податкових платежів шляхом підвищення ставок податку та податкового тиску загалом. Іншим варіантом є встановлення середньої оптимальної ставки, формування стійких стимулів для виробництва з метою забезпечення мінімізацію дефіциту в короткостроковій перспективі та подальшої стабілізації чи поліпшення економічного становища в цілому [7, с. 57].

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що здійснення податкової політики повинно відбуватися з урахуванням економічного потенціалу платника податків з метою досягнення справедливого балансу публічного інтересу (формування дохідної частини бюджету) та приватного. Проте, реалізація вказаної мети значно ускладняється під час кризових процесів в країні, коли відбувається значне зменшення економічної бази формування бюджетів, у зв'язку із об'єктивним зменшенням економічної активності усіх суб'єктів, та одночасне збільшення потреб держави у фінансуванні заходів протидії кризовим явищам.

Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 введено військовий стан в Україні. Оскільки введення воєнного стану передбачає зміни у сферах суспільного життя, то трансформаційні процеси торкаються й регулювання податкових правовідносин, порівняно зі звичайним їх правовим регулюванням у мирний час [8, с. 117]. З початком повномасштабних бойових дій держава постала перед численними викликами, пов'язаними з кризовими явищами в економіці: руйнування та окупація промислово важливих підприємств, виток людських ресурсів з країни та вилучення частини працездатного населення з її економічного життя для потреб оборони держави, знищення критичної інфраструктури та порушення логістичних зв'язків, а також ризики пов'язані із безпековою ситуацією, що значно впливає на економічну активність населення країни. У таких умовах беззаперечним є факт зменшення платоспроможності платників податків. З іншого боку, потреба держави у акумуляванні коштів у публічних грошових фондах, зокрема необхідність фінансування заходів з відсічі збройної агресії проти

країни, тільки збільшилося. У таких умовах, податкова політика держави, яка, як було раніше зазначено, здійснюється з урахуванням принципу соціальної справедливості, набуває особливих характеристик. З одного боку, держава повинна здійснювати гнучку податкову політику, що здатна, з одного боку, наповнювати відповідні бюджети та забезпечувати належне фінансування видатків на підвищення обороноздатності країни, та, з іншого боку, не допускати зростання масштабів тіньової економіки і втрат бюджетних доходів, зумовлені підвищенням податкового навантаження на бізнес, тобто враховує ризик «ефекту Лаффера» [9, с. 24].

При цьому, оскільки війна стала довготривалим явищем для країни, обсяг та характер заходів, які вживаються в межах здійснення державою податкової політики, повинен завжди переглядатися з метою поступової стабілізації фінансового стану країни та повернення до довоєнних норм системи оподаткування. Ураховуючи викладене, неможливо не погодитися з думкою Мельника Т.Ю., який зазначає, що найбільш пріоритетними інструментами стимулювання економіки в умовах військового часу є вжиття заходів щодо стабілізації бізнес-клімату та реформування системи державного регулювання підприємницької діяльності [10, с. 9].

Так, на першому етапі повномасштабного вторгнення беззаперечною стала потреба у підтримці населення, тому актуальним стала швидка адаптації податкової системи до нових реалій та загальне зниження податкового навантаження на платників. Перші зміни до податкового законодавства передбачали пом'якшення в адмініструванні фіскальних платежів: впровадження податкових пільг, послаблення вимог щодо податкової звітності. Одним із перших нормативно правових актів покликаних на пристосування податкової системи до військового стану став Закон України від 03.03.2022 № 2118-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану». Вказаним законом було доповнено Перехідні положення Податкового кодексу України п. 69, який визначив певні особливості сплати податків і зборів у період до припинення військового стану. Серед основних особливостей, встановлених цим законом, потрібно виділити введення загального мораторію на податкові перевірки, послаблення відповідальності платників при неможливості виконання податкових вимог за об'єктивних підстав, скасовані санкції за порушення у сфері застосування реєстраторів розрахункових операцій, встановлення окремих заходів щодо підтримки обороноздатності країни (не віднесення добровільної передачі майна, надання послуг Збройним Силам України та підрозділам територіальної оборони до операцій з реалізації для цілей оподаткування, виключення зі складу оподаткованого доходу сум компенсування вартості пального, що витрачається під час надання послуг з перевезення для забезпечення потреб Збройних Сил України та підрозділів територіальної оборони [11]. Вказані заходи стали необхідними та вимушеними кроками, направленими насамперед на боротьбу з кризовими явищами та створення правових основ для подальшого стимулювання економіки, підтримки підприємців, запровадження інструментів підтримки обороноздатності країни.

Правовою основою всебічної лібералізації податкової системи України став Закон України № 2120-IX від 15.03.2022 р. Запроваджені ним зміни у податкове законодавство України характеризуються своєю системністю та направленні на підтримку платників податків. Зокрема, було надано право не сплачувати єдиний податок платником єдиного податку фізичним особам-підприємцям 1 і 2 груп. У свою чергу, для платників 3 групи було передбачено можливість переходу на систему сплати єдиного податку зі ставкою 2%. Також було розширено коло

платників податків, що можуть зараховуватися на спрощену систему оподаткування, шляхом спрощення критеріїв для її обрання [12].

Таким чином, прийняті законодавчі новації законодавства стали першим етапом податкової політики держави щодо послаблення вимог до звітності та сплати податків для підприємств. За своїм характером вказані заходи є цілком обґрунтованими та необхідними, стали засобом реагування держави на складні умови економічної діяльності в умовах війни. Таким чином, дерегуляція податкових правовідносин та послаблення тиску на платників податків дозволило їм пережити економічний шок першого етапу військовий дій та, у подальшому, відновити економічну активність [9, с. 26].

Одним із важливих напрямів змін податкового законодавства стало введення податкових пільг за територіальним критерієм. Ключову роль у даному напрямку відіграли зміни внесені Законом України № 2142-IX та № 3050-IX. Зокрема, законом № 2142-IX було внесено зміни до п. 69.16, відповідно до якого не здійснюється нарахування та не підлягає сплаті екологічний податок, якщо платник податку взятий на облік за місцем розміщення стаціонарного джерела забруднення, тимчасового зберігання радіоактивних відходів на території, на якій ведуться або велися бойові дії, та/або окупованих державою агресором. За такого ж самого підходу не здійснюються нарахування та не сплачується податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, що розташоване на територіях, на яких ведуться або велися бойові дії, або на тимчасово окупованих, а також за об'єкти житлової нерухомості, що стали непридатними для проживання у зв'язку з військовою агресією [13]. Законом № 3050-IX було надано регламентовано процедуру отримання податкових пільг для земель, що потенційно засмічені вибухонебезпечними предметами та знаходяться на територіях, на яких ведуться (велися) активні бойові дії або тимчасово окупованих. Вказаним законом також встановлений порядок визначення періоду, коли земельні ділянки були забруднені вибухонебезпечними предметами [14].

Оскільки вказані зміни є насамперед кризовими заходами, що спрямовані на адаптацію економіки до функціонування в умовах воєнного стану, вони мають тимчасовий характер та є ефективними лише протягом обмеженого періоду. При цьому, зважаючи на затяжний характер військових дій, що потребує здійснення постійних видатків на підвищення обороноздатності держави, та поступове зменшення міжнародної фінансової підтримки України, нагальною стала потреба вирішення проблеми дефіциту бюджету та зміцнення його самостійності. Гнучка податкова політика держави на початку повномасштабної військової агресії дозволила створити умови для стабілізації бізнес-клімату та стримати економічне падіння. Отже, внаслідок адаптації та відновлення економічної активності населення становиться можливим поступове повернення до довоєнних норм оподаткування за умови впровадження перехідної посткризової моделі оподаткування.

Наприклад, Законом України № 3219 від 30.06.2023 припинив з 01.08.2023 дію окремих норм щодо регулювання податкової системи в умовах воєнного стану, які раніше мали застосовуватися до його скасування в Україні. Зокрема, був скасовано єдиний податок у розмірі 2% для платників податків 3 групи та можливість для платників єдиного податку 1 та 2 не сплачувати єдиний соціальний внесок. Законом також було повернено відповідальність за порушення у сфері застосування РРО з 01.10.2023 р. Таким чином, вказаний закон скасував окремі податкові послаблення, встановлені у розглянутому Законі України № 2120-IX від 15.03.2022 р., але також врегулював процедуру переходу на інші системи оподаткування: так, платники єдиного податку третьої групи, які використовували

спрощену систему з особливостями оподаткування, автоматично переводяться на застосовування системи, на якій такі платники податку перебували до моменту переходу на застосування особливостей третьої групи [15].

Одним із найбільш неоднозначних законопроектів, що викликав бурхливе обговорення серед платників податків, став Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану № 11416-д від 30.08.2024 р., прийнятий Верховною Радою України 10.10.2024 р. Серед основних змін необхідно виділити суттєве збільшення розміру військового збору, а саме підвищення його ставки до доходів, визначених статтею 163 ПКУ, з 1,5% до 5%. При цьому, вказане положення має ретроспективну дію, адже підлягає застосуванню з 1 жовтня 2024 року, що не відповідає конституційним положенням про неприпустимість зворотної дії законів у часі. Окрім цього, вищезазначеним законом було встановлено військовий збір у розмірі 10% від мінімальної заробітної плати, для фізичних осіб-підприємців 1, 2 та 4 груп та 1% від доходу для 3 групи. Проект також передбачив сплату авансових внесків з податку на доходи фізичних осіб, з податку на прибуток підприємств, з військового збору. Положеннями законопроекту також встановлено неможливість зарахування чи повернення платнику податків суми авансового внеску, що перевищує суму нарахованого податкового зобов'язання [16]. Слід зробити застереження, що вказані зміни є порушенням принципу рівності, нейтральності оподаткування та недискримінації платників податків, відповідно до якого має існувати однаковий підхід до оподаткування для всіх платників податків.

Вищезазначені зміни направлені насамперед на забезпечення наповнення дохідної частини бюджету за рахунок надходження податкових платежів для фінансування заходів зі зміцнення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування військової агресії. Проте, законодавець, встановлюючи такий розмір ставок воєнного збору, ризикує не збільшити дохідну частину бюджету, а навпаки – збільшити втрати бюджетних доходів у зв'язку із зростанням масштабів тіньової економіки як наслідок підвищення податкового навантаження на бізнес.

Отже, податкова політика є гнучким інструментом регулювання соціально-економічного розвитку країни, що, в умовах воєнного стану, дозволяє вирішити проблеми дефіциту бюджету та забезпечити стабільне фінансування заходів з підвищення обороноздатності країни та відсічі військової агресії. Проте, не менш важливим залишається врахування принципу соціальної справедливості під час внесення змін до податкового законодавства з метою адаптації його до реалій воєнного часу. Так, податкові послаблення на першому етапі повномасштабного військового вторгнення дозволили стабілізувати економіку Української держави та відновити економічну активність населення в подальшому. Окремими змінами до Податкового кодексу був запроваджений територіальний принцип надання податкових пільг щодо майна, розташованого на територіях, на яких ведуться (велися) активні бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією. Оскільки війна залишається довгостроковим явищем, із підвищенням платоспроможності платників податків стає можливим поступове скасування окремих податкових послаблень. Втім, подібні заходи повинні відбуватися поступово й з врахуванням принципу соціальної справедливості, а тому зміни у податковому законодавстві що призводять до посилення податкового навантаження, справедливо отримують неоднозначну оцінку, адже здатні підірвати стимули для економічного відновлення та тинізацію економічної активності, що, у свою чергу, призведе до зниження надходжень до бюджету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соколовська А. М. Податкова система України: теорія та практика становлення. Київ : НДФІ, 2001. 372 с.
2. Податкова система : навчальний посібник / Ю. Б. Іванов, В. Ф. Тищенко, О. Є. Найденко та ін. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. 408 с.
3. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. No 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
4. Галабурда А.С., Шевченко С.О. Податкова політика в умовах воєнного стану. *Економічний вісник університету. Випуск № 54*. 2022. С. 123–130.
5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/988_007 (дата звернення: 21.10.2024).
6. Кармаліта М.В. Принципи податкового права як прояв балансу приватного та публічного інтересу. *Право та державне управління*. 2020. № 1 (1). С. 56–62.
7. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права. В 6 т. Т. III: Учение о налоге. Харьков : Легас – Право, 2005. 600 с.
8. Дмитрик О. О., Казмірук К.О. Деякі особливості оподаткування суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану. *Право та інновації*. № 4 (40). 2022. С. 115–120.
9. Горин В. П., Була П. В., Черноус В. С. Податкова політика України в умовах воєнного часу: реалії, безпекові виклики та перспективи подання. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 18. С. 23–31.
10. Мельник Т. Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. No 2(100). С. 3–11.
11. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану : Закон України від 03.03.2022 № 2118-IX : станом на 25 листоп. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
12. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України 2120-IX від 15.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n5> (дата звернення: 21.10.2024).
13. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану : Закон України № 2142-IX від від 24.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
14. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно : Закон України від 11.04.2023 № 3050. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3050-20#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану : Закон України від 30.06.2023 № 3219-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3219-20#Text> (дата звернення: 12.10.2024).
16. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану № 11416-д від 30.08.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44809>.

ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АРЕШТУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

CONCEPT OF ADMINISTRATIVE ARREST AND FEATURES OF ITS APPLICATION

Мкртчян Р.С., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри правових дисциплін

*Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Стаднік М.О., викладач кафедри права та правоохоронної діяльності

*Одеський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Євменчук В.В., аспірант

*Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Стаття присвячена науковому дослідженню поняття адміністративного арешту і порядку його застосування. Встановлено, що адміністративне стягнення можна визначити як міру відповідальності, що є правовим наслідком скоєного адміністративного проступку і полягає у застосуванні примусу уповноваженими державними органами, від імені держави до осіб, винних у скоєнні адміністративного правопорушення. Застосування адміністративного стягнення до особи означає, що особа винна у скоєнні адміністративного проступку і має зазнати певних втрат морального, майнового або фізичного характеру. Одним із втрат фізичного характеру і виступає адміністративний арешт. Визначено, що адміністративний арешт – це найсуворіший вид адміністративного стягнення, що полягає у триманні особи визначеної винною судом у вчиненні адміністративного проступку в умовах ізоляції від суспільства у спеціально визначених місцях (ізоляторах тимчасового тримання) на строк до 15 діб. Визначено, що адміністративний арешт як вид стягнення характеризується такими ознаками: є найсуворішим видом стягнення; застосовується на строк до 15 діб; полягає у триманні особи в ізоляції від суспільства; застосовується як вид стягнення виключно судом; утримання осіб здійснюється в ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ); адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до осіб з інвалідністю першої і другої груп. Встановлено, що ізолятори тимчасового тримання це структурні підрозділи територіальних органів поліції, які призначені для тимчасового тримання осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, стосовно яких як запобіжний захід застосовано тримання під вартою, осіб, підданих адміністративному арешту, а також засуджених до позбавлення волі. Порядок застосування і відбуття адміністративного арешту як виду стягнення врегульовано Наказом МВС України від 25.09.2023 № 777 «Про організацію діяльності ізоляторів тимчасового тримання Національної поліції України». Даний підзаконний нормативно-правовий акт містить інструкції в яких максимально врегульовано особливості провадження щодо виконання постанов про накладення такого стягнення як адміністративний арешт.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративний арешт, ізолятор тимчасового тримання, наказ, стягнення, проступок, особа піддана арешту.

The article is devoted to a scientific study of the concept and procedure for applying administrative punishment in the form of administrative arrest. It is established that administrative punishment can be defined as a measure of responsibility, which is a legal consequence of a committed administrative offense and consists in the application of coercion by authorized state bodies, on behalf of the state, to persons guilty of committing an administrative offense. The application of administrative punishment to a person means that the person is guilty of committing an administrative offense and must suffer certain losses of a moral, property or physical nature. One of the losses of a physical nature is administrative arrest. It is determined that administrative arrest is the most severe type of administrative punishment, which consists in keeping a person found guilty by a court of committing an administrative offense in isolation from society in specially designated places (temporary detention centers) for a period of up to 15 days. It has been determined that administrative arrest as a type of punishment is characterized by the following features: it is the most severe type of punishment; it is applied for a period of up to 15 days; it consists in keeping a person in isolation from society; it is applied as a type of punishment exclusively by the court; persons are detained in temporary detention centers (TDC); administrative arrest cannot be applied to pregnant women, women with children under the age of twelve, to persons who have not reached the age of eighteen, to persons with disabilities of the first and second groups. It has been established that temporary detention centers are structural units of territorial police bodies intended for the temporary detention of persons detained for committing criminal or administrative offenses, persons in respect of whom detention has been applied as a preventive measure, persons subjected to administrative arrest, as well as those sentenced to imprisonment. The procedure for applying and serving administrative arrest as a type of penalty is regulated by the Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated September 25, 2023 No. 777 "On the organization of the activities of temporary detention centers of the National Police of Ukraine". This subordinate regulatory legal act contains instructions that maximally regulate the features of the proceedings regarding the execution of resolutions on the imposition of such a penalty as administrative arrest.

Key words: administrative liability, administrative arrest, temporary detention center, order, fine, misdemeanor, person subject to arrest.

Вступ. Перед кожною державою стоїть завдання забезпечувати правопорядок використовуючи при цьому різні засоби серед яких провідне місце займає юридична відповідальність. Серед видів юридичної відповідальності адміністративна посідає одне з основних місць оскільки найбільша кількість вчинених правопорушень це саме адміністративні. Заходи адміністративної відповідальності виступають особливим видом заходів адміністративного примусу, які є реакцією на вчинений адмі-

ністративний проступок. Головною метою застосування адміністративного стягнення є виховання правопорушника, а саме – формування в нього звички дотримуватись норм і правил. В системі адміністративних стягнень найсуворішим видом стягнення виступає адміністративний арешт, що застосовується тільки судом, що свідчить про його особливість. Під час застосування такого виду адміністративного стягнення слід виходити з того, що даний вид стягнення стосується волі особи, яка певним чином

обмежується в результаті застосування адміністративної відповідальності. Зрозумілим є те, що застосування такого суворого стягнення відповідає в першу чергу самому адміністративному проступку, який вчиняється особою. Тому, на нашу думку такий вид стягнення вимагає окремого аналізу і дослідження.

Метою статті є визначення на основі аналізу чинного законодавства та поглядів вчених особливостей адміністративного арешту як виду адміністративного стягнення та порядку його застосування.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідженням інституту адміністративної відповідальності і адміністративних стягнень в тому числі й адміністративному арешту присвячені праці таких вчених як Ю.П. Битяк, А.Т. Комзюк, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, Д.М. Лук'янець, О.І. Остапенко, М.М. Тищенко, В.О. Шамрай та інші.

Виклад основного матеріалу. Адміністративний арешт як вид адміністративного стягнення передбачений статтею 32 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП) [1]. Для з'ясування поняття адміністративний арешт слід визначити, що собою являє поняття адміністративна відповідальність і адміністративне стягнення.

На думку Т.О. Коломоєць адміністративна відповідальність – це різновид правової відповідальності, специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі її компетентних органів на відповідну категорію протиправних проявів (передусім адміністративних проступків), згідно з якою особи, що скоїли ці правопорушення, повинні дати відповідь перед повноваженим державним органом за свої неправомірні дії і понести за це адміністративні стягнення в установлених законом формах і порядку [2, с. 134].

Щодо адміністративного стягнення, то це, на думку С.Т. Гончарук, матеріальний вияв адміністративної відповідальності, негативний правовий наслідок неправомірної поведінки особи, яка вчинила адміністративний проступок і повинна відповісти за свій протиправний вчинок та понести за це відповідне покарання у вигляді певних несприятливих заходів морального, матеріального та фізичного впливу [3, с. 99].

Слід погодитись з І.П. Голосніченко, що адміністративні стягнення – це правовий наслідок скоєного адміністративного правопорушення, що є відповідним заходом державного примусу, своєрідним втручанням у сферу правових благ та майнових інтересів винного, адекватним абстрактній оцінці цього діяння законодавцем [4, с. 121].

Відповідно до ст. 23 КУпАП адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами [1].

Визначення, що міститься в КУпАП більш розкриває мету стягнення, і при цьому не дає визначення цього поняття.

На нашу думку, адміністративне стягнення можна визначити як міру відповідальності, що є правовим наслідком скоєного адміністративного проступку і полягає у застосуванні примусу уповноваженими державними органами, від імені держави до осіб, винних у скоєнні адміністративного правопорушення. Застосування адміністративного стягнення до особи означає, що особа винна у скоєнні адміністративного проступку і має зазнати певних втрат морального, майнового або фізичного характеру. Одним із втрат фізичного характеру і виступає адміністративний арешт.

Відповідно до ст. 23 КУпАП, адміністративний арешт це найсуворіший вид адміністративного стягнення, що застосовується лише у виняткових випадках за окремі

види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб і полягає у триманні правопорушника в умовах ізоляції від суспільства [1].

Даний захід відповідальності встановлено за адміністративні правопорушення, що за ступенем громадської безпеки наближається до кримінальних правопорушень. Він є найбільш суворим з усіх видів адміністративних стягнень. Тому арешт застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних проступків. Це підтверджується ще й тим, що адміністративний арешт міститься в альтернативних санкціях.

Підтвердженням того, що це особливий вид стягнення є Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 23 листопада 2018 року № 10-р/2018, де зазначено, що застосування адміністративного арешту пов'язане з тимчасовим обмеженням низки конституційних прав і свобод людини і громадянина, зокрема гарантованого частиною першою статті 29 Основного Закону України права на свободу та особисту недоторканність. Оцінюючи за вказаними критеріями встановлене опосередкованими положеннями КУпАП обмеження конституційних прав на судовий захист та апеляційний перегляд справ про адміністративні правопорушення, за які призначено адміністративний арешт, Конституційний Суд України виходить з того, що цей вид адміністративного стягнення за суворістю подібний до встановленого статтею 60 Кримінального кодексу України покарання у виді арешту. Кожна з цих мір відповідальності пов'язана з тимчасовим обмеженням права на свободу та особисту недоторканність [5].

На відміну від інших стягнень, які можуть бути накладені різними уповноваженими на те органами і посадовими особами, адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддео) [1].

Крім того ч. 2 ст. 32 визначає, що адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до осіб з інвалідністю першої і другої груп [1].

Як зазначалося вище КУпАП не містить визначення в чому саме полягає адміністративний арешт тому слід більш широко розкрити це поняття через з'ясування порядку застосування такого виду стягнення. Тобто, провадження по виконанню такого стягнення як адміністративний арешт.

Відповідно до статті 327 КУпАП, осіб, підданих адміністративному арешту, тримають під вартою в місцях, що їх визначають органи внутрішніх справ. При виконанні постанови про застосування адміністративного арешту арештовані піддаються особистому оглядові. Строк адміністративного затримання зараховується до строку адміністративного арешту.

Відбування адміністративного арешту провадиться за правилами, встановленими законами України.

Відповідно до статті 328 КУпАП, особи, піддані адміністративному арешту за правопорушення, передбачені частиною першою статті 44, статтями 173, 173-2, частиною третьою статті 178, статтею 185, частиною другою статті 185-1 і частиною першою статті 185-3 КУпАП, використовуються на фізичних роботах [1].

Режим тримання осіб, підданих адміністративному арешту визначається Наказом МВС України від 25.09.2023 № 777 «Про організацію діяльності ізоляторів тимчасового тримання Національної поліції України» (далі Наказ № 777) [6].

Наказом № 777 затверджено Інструкцію із забезпечення режиму тримання та охорони осіб, які утримуються в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України; Інструкцію про порядок використання систем

відеоспостереження в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України; Правила внутрішнього розпорядку в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України. Дослідивши дані інструкції слід зазначити наступне.

Особи піддані адміністративному арешту відбувають його в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України (далі – ІТТ).

ІТТ – структурні підрозділи територіальних органів поліції, які призначені для тимчасового тримання осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, стосовно яких як запобіжний захід застосовано тримання під вартою, осіб, підданих адміністративному арешту, а також засуджених до позбавлення волі [6].

Стає зрозумілим, що якщо такі особи перебувають у ІТТ, то на них поширюється певний режим, що визначений в Наказі №777 як режим тримання, а саме порядок і умови тримання осіб в ІТТ, нагляд за ними з метою забезпечення тримання під вартою, адміністративного арешту, запобігання можливому переховуванню осіб від органів досудового розслідування та суду, перешкоджанню кримінальному та адміністративному провадженню або зайняттю злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироку та видачі особи (екстрадиції) або її транзитного перевезення.

Відповідно до Наказу № 777 особа, щодо якої застосовано адміністративний арешт називається утримувана особа.

Поміщення до ІТТ доставлених осіб здійснюється цілодобово.

Документом, на підставі яких особи, піддані адміністративному арешту, поміщуються до ІТТ, є рішення районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду (судді) про застосування адміністративного арешту, що набрало законної сили.

Посадові особи, які доставили до ІТТ осіб, зобов'язані пред'явити старшому наряду документи, що є підставою для утримання в ІТТ осіб та для формування особової справи. Щодо осіб, які піддані адміністративному арешту це рішення районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду (судді) про застосування адміністративного арешту, що набрало законної сили, протокол (копія протоколу) про адміністративне затримання, висновок спеціаліста, документ, що посвідчує особу, або його завірена копія, завірена копія повідомлення Міністерства закордонних справ України про затримання, взяття під варту іноземця та анкети особи.

Так як з Наказу № 777 зрозуміло, що в ІТТ утримуються не тільки особи, які піддані адміністративному арешту, а ще й особи які можливо вчинили кримінальне правопорушення і до них вирішується питання про застосування запобіжного заходу, то тримати таких осіб разом це є вкрай небезпечним. Саме тому в Наказі № 777 встановлено вимоги щодо тримання осіб.

Тобто, утримувані особи розміщуються в камерах з додержанням таких вимог роздільного тримання:

1) особи, затримані за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, – окремо від інших осіб;

2) особи, затримані з метою приводу, – окремо від інших осіб;

3) особи, до яких застосовано запобіжний захід у вигляді взяття під варту, тримаються відповідно до вимог статті 8 Закону України «Про попереднє ув'язнення», але окремо від інших осіб;

4) особи, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, – окремо від осіб, які не перебували в місцях позбавлення волі;

5) засуджені особи – окремо від інших осіб;

6) засуджені до довічного позбавлення волі – окремо від інших осіб;

7) особи, піддані адміністративному арешту, та адміністративно затримані тримаються разом, але окремо від інших осіб;

8) чоловіки – окремо від жінок;

9) неповнолітні особи – окремо від повнолітніх;

10) особи з підозрою або підтвердженими інфекційними хворобами, які передаються від людини до людини та схильні до масового поширення, незалежно від шляхів інфікування – окремо один від одного та від інших осіб;

10) особи з підозрою або підтвердженими інфекційними хворобами, які передаються від людини до людини та схильні до масового поширення, незалежно від шляхів інфікування – окремо один від одного та від інших осіб;

11) особи, які є співучасниками кримінального правопорушення в тому самому провадженні, – окремо один від одного;

12) особи, які є співробітниками або проходили службу (працювали) в Національній поліції України, Державній прикордонній службі України, Національній гвардії України, Військовій службі правопорядку у Збройних Силах України, органах внутрішніх справ, служби безпеки, прокуратури, юстиції, Державному бюро розслідувань, Національному антикорупційному бюро України, Бюро економічної безпеки України, Державній кримінально-виконавчій службі України, розвідувальних органах України та в суді, – окремо від інших осіб, які перебувають під вартою;

13) іноземні громадяни і особи без громадянства – окремо від інших осіб;

14) засуджені, які прибули з виховних та виправних колоній для участі в розгляді справи в касаційній інстанції або для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, або для участі в розгляді справи як свідок, потерпілий, цивільний позивач, – окремо від інших осіб та ін. [6].

Це на нашу думку є одним із важливих аспектів перебування осіб підданих адміністративному арешту під час перебування в ІТТ. Крім того, дане питання стосується не тільки перебування окремо від інших в камерах, а ще й під час проведення прогулянок, санітарної обробки.

Крім того, в структурі ІТТ є особа, відповідальна за перебування та забезпечення дотримання прав затриманих, утримуваних в ІТТ, – інспектор (старший інспектор) дотримання прав людини, який діє відповідно до своїх функціональних обов'язків, а також, здійснює формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records», інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України». Це робить з метою контролю дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Слід зазначити, що Наказ № 777 суттєво змінив питання правового регулювання застосування адміністративного арешту як виду стягнення і він на нашу думку виступає прикладом належного правового регулювання. Тобто і органи уповноважені на виконання постанов про застосування адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту і особа яка йому піддана забезпечена чітко врегульованими нормами з метою ефективного і дієвого механізму правового регулювання таких відносин адміністративної відповідальності.

Хоча М. Самбор зазначає неприпустимим регулювання порядку виконання такого адміністративного стягнення (до того найгорсткішого) як адміністративний арешт відомчим нормативно-правовим актом – наказом МВС України. Порядок виконання адміністративних стягнень, у тому числі й адміністративного арешту, має знайти себе у нормах виключно законодавчих, прийнятих Верховною Радою України, що підкреслюватиме їх значимість, вказуватиме на те, що держава дійсно опікується питаннями гарантування, охорони та захисту прав, свобод та інтересів людини

і громадянина, адже останні становлять найвищу соціальну цінність [7, с. 53].

Але, на нашу думку не важливо чи це закон чи підзаконний нормативно-правовий акт, головне ефективність правового регулювання і досягнення його мети.

Висновки. Таким чином, адміністративний арешт – це найсуворіший вид адміністративного стягнення, що полягає у триманні особи визнаної винною судом у вчиненні адміністративного проступку в умовах ізоляції від суспільства у спеціально визначених місцях (ізоляторах тимчасового тримання) на строк до 15 діб.

Адміністративний арешт як вид стягнення характеризується такими ознаками:

- є найсуворішим видом стягнення;
- застосовується на строк до 15 діб;
- полягає у триманні особи в ізоляції від суспільства;
- застосовується як вид стягнення виключно судом;
- утримання осіб здійснюється в ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ);

– адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до осіб з інвалідністю першої і другої груп.

Порядок застосування і відбуття адміністративного арешту як виду стягнення врегульовано Наказом МВС України від 25.09.2023 № 777 «Про організацію діяльності ізоляторів тимчасового тримання Національної поліції України». Даний підзаконний нормативно-правовий акт містить інструкції в яких максимально врегульовано особливості провадження щодо виконання постанов про накладення такого стягнення як адміністративний арешт.

Але, це не означає, що даний вид адміністративного стягнення не потребує дослідження в подальшому. Оскільки Наказ № 777 є відносно новим підзаконним нормативно-правовим актом, то можливо на практиці виникнуть нові аспекти, які ви кличуть увагу вчених у дослідженні і розробці нових пропозицій і способів вдосконалення даного інституту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 8073-Х від 07.12.1984. *Відомості Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 15.12.2024).
2. Адміністративне право України : Підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. Коломоєць Т.О. Київ : Істина, 2021. 457 с.
3. Гончарук С.Т. Адміністративне право України: навч. посібник / Київ : Аванпост-прим, 2022. 240 с.
4. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : Підручник / Голосніченко І.П., Шакун В.І., Кириченко І.П.; за ред. І.П.Голосніченка, Я.Ю.Кондратьєва. Київ: КМУЦА, 2019. 180 с.
5. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 294, статті 326 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 23 листопада 2018 року № 10-р/2018. *Відомості Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text> (дата звернення: 17.12.2024).
6. Про організацію діяльності ізоляторів тимчасового тримання Національної поліції України МВС України: Наказ МВС від 25.09.2023 № 777. *Відомості Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2034-23#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
7. Самбор М. Адміністративний арешт: порядок застосування даного виду стягнення та повноваження окремих органів і посадових осіб щодо внесення клопотань про застосування (заміну) на даний вид стягнення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 90. С. 49–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_90_17 (дата звернення: 21.12.2024).

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У ПРИКОРДОННИХ РАЙОНАХ ДЕРЖАВИ

LEGAL PRINCIPLES OF THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES IN RELATION TO PROVIDING SECURITY IN THE BORDER AREAS OF THE STATE

Нікітенко О.І., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України

Журавель В.В., аспірант

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті розглянуто питання стосовно правових засад діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення безпеки у прикордонних районах держави. Запропоновано авторське бачення забезпечення безпеки у прикордонних районах України правоохоронними органами щодо стану захищеності життєво-важливих інтересів особи, суспільства, держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Правоохоронні органи – це існуючі в суспільстві й державі установи та організації, що здійснюють правоохоронну та правозастосовну функцію, основне завдання яких полягає в забезпеченні безпеки в прикордонних районах держави. Система безпеки в правоохоронній сфері країни охоплює такі основні елементи: наукову теорію (філософію), доктрину, політику, стратегію і практику забезпечення безпеки на прикордонних територіях щодо попередження адміністративних правопорушень: в сфері правопорядку, економіки та екології, охорона прав, свобод, інтересів громадян, контрабанди, міжнародного тероризму, корупції, організовано-злочинного обігу наркотиків, зброя, радіоактивних речовин, антикваріату за межами держави тощо. Засоби забезпечення безпеки особи, суспільства, держави правоохоронними органами країни розрізняють різні типи безпеки: за масштабом – міжнародна, регіональна, локальна; за суб'єктами – особиста, суспільна, національна, колективна; за суспільними сферами – політична, економічна, військова, екологічна, радіаційна, інформаційна в природній сфері тощо. Забезпечення безпеки в прикордонних районах держави правоохоронними органами гарантуються згідно з статтями 17, 19 Конституції України, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Європейський вибір населення України актуалізував проблеми реалізації ратифікованих угод із країнами Європейського Союзу, в тому числі, положення Європейської хартії у сфері забезпечення безпеки у прикордонних районах держави.

Ключові слова: безпека прикордонних районів, правоохоронні органи, принципи верховенства права та законності, державний кордон, міжнародне право, внутрішня безпека, правопорядок, суверенітет, територіальна цілісність, доктрина.

The article considers the issue of the legal principles of law enforcement agencies' activities in ensuring security in the border areas of the state. The author's vision of ensuring security in the border areas of Ukraine by law enforcement agencies is proposed regarding the state of protection of the vital interests of the individual, society, and the state from external and internal threats. Law enforcement agencies are institutions and organizations existing in society and the state that perform law enforcement and law enforcement functions, the main task of which is to ensure security in the border areas of the state. The security system in the law enforcement sphere of the country includes the following main elements: scientific theory (philosophy), doctrine, policy, strategy and practice of ensuring security in border areas in order to prevent administrative offenses: in the field of law and order, economy and ecology, protection of rights, freedoms, interests of citizens, smuggling, international terrorism, corruption, organized criminal trafficking in drugs, weapons, radioactive substances, antiques outside the state, etc. Means of ensuring the security of the individual, society, and the state by the law enforcement agencies of the country distinguish between different types of security: by scale – international, regional, local; by subjects – personal, social, national, collective; by social spheres – political, economic, military, environmental, radiation, information in the natural sphere, etc. Ensuring security in the border areas of the state by law enforcement agencies is guaranteed in accordance with Articles 17, 19 of the Constitution of Ukraine, which state that the protection of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security, are entrusted to the relevant military formations and law enforcement agencies of the state, the legal order in Ukraine is based on the principles according to which no one can be forced to do what is not provided for by law. State authorities and local self-government bodies, their officials are obliged to act only on the basis of their authority and in the manner provided for by the Constitution and laws of Ukraine.

The European choice of the Ukrainian population has brought to the fore the problems of implementing ratified agreements with the countries of the European Union, including the provisions of the European Charter in the field of ensuring security in the border areas of the state.

Key words: security of border areas, law enforcement agencies, principles of the rule of law and legality, state border, international law, internal security, law and order, sovereignty, territorial integrity, doctrine.

Актуальність теми. Забезпечення безпеки у прикордонних районах України правоохоронними органами – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільстві і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Система державної безпеки в прикордонній сфері країни охоплює такі основні елементи: наукову теорію (філософію), доктрину, політику, стратегію і практику державної безпеки і захисту державного кордону. Державний кордон України визначається Конституцією та законами країни, а також міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Розглядається питання забезпечення безпеки в прикордонних районах України від протиправних посягань, захисту суверенітету і територіальної цілісності країни. Державний кордон України є лінія і вертикальна

поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Координація діяльності правоохоронних органів держави і захисту державного кордону здійснюється державною прикордонною службою України [4].

Здійснення реформаційних процесів у сфері правоохоронної діяльності України та унормування статусу правоохоронних органів в Конституції України, преш за все потребує з'ясування сутності терміну «правоохоронні органи», виявлення їх функціонального призначення і, виходячи з цього, – визначення системи цих органів. Поняття «правоохоронні органи» є одним із найбільш не визначених в Українському правознавстві, внутрішньо суперечливим і надмірним за обсягом. Це поняття також відрізняється своєю безпредметністю в Конституції

та законах України, у зв'язку з чим виникає повна конкурентність термінів «правоохоронні органи», «правозахисні органи», «органи кримінальної юстиції».

Зараз в українському адміністративному праві налічується від 17-ти до 80-ти правоохоронних органів залежно від конкретного змісту, який вкладається в розуміння «правоохоронні функції» і засновані на ній критерії класифікації. Результати широкого тлумачення «правоохоронні функції» до правоохоронних органів включаються майже всі органи виконавчої влади, які в тій чи іншій мірі займаються виконанням правоохоронної функції, тобто так чи інакше правоохоронною діяльністю [2].

Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які окреслювали окремі нормативно-правові аспекти забезпечення державної безпеки прикордонних районах України правоохоронними органами, можна відмітити такі: Ю. П. Битяк, О. М. Бандурко, Ю. М. Бисага, І. П. Голосніченко, В. А. Ліпкан, В. К. Калпаков, Я. В. Лазур, Р. А. Каложний, О. І. Нікітенко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко.

Особливе місце серед у сфері правового забезпечення держави у прикордонній сфері правоохоронними органами набули актуальності з проголошенням Україною державної незалежності. Юридичне оформлення державного кордону визначається сфери територіальної юрисдикції держави, що означає право користування цією землею поверхнею, водним і повітряним простором.

Поняття органів правопорядку застосовуються також у міжнародних документах ООН, зокрема в Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 17 грудня 1979 р. (резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН) [10].

Виклад основного матеріалу. В старі добрі часи розумні люди казали: перед тим, як придбати будинок, перш за все, вибирай сусіда. Сьогодні ми з Вами стали сусідами волею історії, у нас немає вибору. Поважати сусіда – це дотримуватися установленого ним правопорядку, а не лізти в чужий монастир зі своїм уставом. Прикордонна зона прилягає до державного кордону України і є визначеною частиною території нашої держави, в межах якої з метою охорони кордону застосовується спеціальний режим. В ній регламентується порядок виїзду, проживання, користування землями, надрами, лісами та інше. Прикордонна зона в здовж суходільного, річкового і озерного кордону включає всю територію, яка прилягає до кордону адміністративних районів. Прикордонна смуга встановлюється вздовж державного кордону на його сухопутних ділянках або вздовж берегів прикордонних річок, що визначається урядом України. На прикордонну смугу цілком поширюється обмеження передбачене для прикордонних зон. Кордони політична – це поняття, що зараз переглядаються в силу того, що заключний Гельсінкський акт, на якому були закріплені такі принципи: суверенна рівність, поважання прав, притаманних суверенітету. Принцип непорушності кордонів було уперше в історії міжнародних відносин зафіксовано на багатосторонній основі територіальної цілісності держав.

Правоохоронні органи – це органи державної влади, утворені відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». В статті 2 «Основні поняття», вживаються такі поняття: правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку, Національне антикорупційне бюро, органах охорони державного кордону, в органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції щодо вдосконалення адміністративно-правових засад, забезпечення державної безпеки в прикордонній сфері України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним

контролем і з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз [3].

Правоохоронні органи забезпечують конституційні права і свободи, духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість. Безпека у прикордонній сфері України забезпечується правоохоронними органами шляхом проведення правоохоронної діяльності відповідно до українського законодавства.

Пріоритетами безпеки в прикордонній сфері є гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, розвиток громадянського суспільства, захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України, зміцнення політичної і соціальної стабільності в прикордонній сфері, забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, забезпечення екологічних та техногенних безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, розвиток духовності інтеграції України в європейсько-політичний, економічний правовий простір, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу з метою попередження кримінальних правопорушень в сфері контрабандних дій міжнародного тероризму, корупції і незаконного перевезення наркотиків та інше.

Світовий досвід свідчить, що ключовим стратегічним завданням державної безпеки країни є врегулювання питань договірно-правового оформлення державного кордону і суміжними державами, що має забезпечити суверенітет, територіальну цілісність та незалежність кожної держави.

Перші контакти між правоохоронними відомствами різних держав були досить непростими. Перший крок до створення міжнародної поліції був зроблений сером Едвардом Генрі: у 1901 році він організував у Скотленд-Ярді відділення дактилоскопії, 1914 році за ініціативою принца Альберта Монако відбувся перший міжнародний конгрес судових та поліцейських органів. У 2023 році кількість країн членів Інтерполу значно зросла і наразі налічує 195 країн, в тому числі Україну, яка стала повноправним членом цієї організації в 1993 році.

Згідно із статутом «Інтерполу» (ст. 2) його метою є забезпечення мирної взаємодії всіх правоохоронних органів в межах існуючого законодавства країн, вимог Загальної Декларації прав людини, у сфері транснаціональної злочинності, преш за все прикордонної злочинності, яка проявляється в обмеженому просторі – в зоні кордону, прикордонних територіях митного, прикордонного, екологічного та другого кордону.

Спеціальними суб'єктами прикордонної злочинності є працівники кордонного, митного, екологічного контролю, страхових, туристичних, сертифікаційних агентств, особливо тих, у котрих є свої представництва в прикордонних зонах.

Термін «транснаціональний» як правило, використовується для позначення потоків інформації, грошей, людей, наркотиків, корупційних дій тощо через державні кордони. Транснаціональна організована злочинність становить загрозу як для нових демократичних держав, так і для держав зі стабільною економічною системою. Злочинні організації все шире розгортають транскордонні операції, щоб уникнути протидії правоохоронних органів.

Транснаціональна злочинна діяльність в прикордонних сферах потребує взаємодії та адекватних заходів з боку правоохоронних органів різних країн світу. Національні інтереси України формуються під впливом реальної існуючої для неї військової агресії з боку російської федерації в тому числі на державному кордоні, а також в прикордонних районах.

Забезпечення безпеки у прикордонних районах України правоохоронними органами – це захищення життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення та запобігання, нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам в сферах правоохоронної діяльності, боротьбі з корупцією, контрабандою, перевезенням наркотиків, міжнародним тероризмом та забезпеченням суверенітету України у сфері прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, забезпечення прав і свобод громадян [1].

Міжнародне співробітництво в галузі інформації щодо забезпечення державної безпеки у прикордонних районах країни правоохоронними органами здійснюється на основі міжнародної правової бази, яка регулює міжнародні відносини.

Проблема державної безпеки існує стільки ж, скільки існує сама держава та суспільство. Тому вона здавна знаходила пене відображення в тих чи інших політичних, правових, релігійних ідеях тощо. Перші згадки по безпеці відносяться до часів Стародавньої Греції та Риму і пов'язані з працями Платона та Сократа. Натомість у демократичних країнах безпека є благом суспільним і забезпечує права і свободи людини.

У тлумачних словниках сучасної української мови термін «безпека» визнається як стан, коли будь-кому чи будь-чому не ще не загрожує, а також навколишньому природному середовищу; авіаційна безпека як комплекс заходів щодо захисту цивільної авіації; безпека праці як стан умов праці; безпека харчового продукту, як результат діяльності виробника; національна безпека як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави.

Законність розглядається як принцип формування правової держави щодо забезпечення державної безпеки правоохоронними органами як метод управління суспільством, як режим точного виконання закону, як стійке явище громадського життя законність виникає і формується в умовах цивілізованого суспільства, здатного забезпечити реально рівність громадян перед законом. Законність – фундаментальна категорія усієї юридичної науки і практики, а її рівень і стан служать головним критерієм оцінки правового життя суспільства і громадян у сфері національної державної безпеки. Законність трактують як сукупність вимог у діяльності правоохоронних органів у сфері правового забезпечення державної безпеки країни. Законність – правовий режим виконання українського законодавства усіма суб'єктами права у сфері забезпечення державної безпеки у прикордонних районах України правоохоронними органами. Основними засадами законності вважають верховенство в системі нормативно-правових актів щодо діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення державної безпеки; єдність законності, забезпечення прав людини, невідворотність, відповідальність за правопорушення. Єдина законність означає, що не може бути різної дії закону в різних регіонах і щодо різних людей в Україні. Законність є невід'ємним елементом демократії. Решта правових актів неповинні суперечити Конституції України і українському законодавству. Правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи щодо забезпечення державної безпеки у прикордонних районах України повинні діяти у межах їх компетентності, результатом законності визнають правопорядок [9].

Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Правова основа діяльності поліції у сфері забезпечення державної безпеки в прикордонних районах є Конституція України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість

яких надана Верховною Радою України, актами Кабінету Міністрів України та актами Міністерства Внутрішніх Справ України [7].

Правові засади охорони та захисту державного кордону правоохоронними органами закріплено в Конституції України, законодавчих та підзаконних актах. У статті 2 Основного Закону України зазначено, що «територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою». У статті 17 вказано, що «забезпечення державної безпеки, захист державного кордону України покладається на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави». Згідно зі статтею 92 Конституції до питань, які визначаються виключно законами України, віднесено «правовий режим державного кордону» [8, с. 5, 6, 25].

На нашу думку, охорона державного кордону України здійснюється під час реалізації Державною прикордонною службою України і Збройними Силами України таких заходів: прикордонного нагляду і контролю [5], пропуску через державний кордон України, осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, а також виявлення випадків незаконного їх переміщення; ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення охорони державного кордону України, попередження злочинів і адміністративних правопорушень, запобігання в'їзду в Україну або виїзду з України осіб, яким згідно з законодавством не дозволяється в'їзд в Україну або яких тимчасово обмежено у праві виїзду з України, у тому числі згідно з дорученням правоохоронних органів, розшуку у пунктах пропуску через державний кордон осіб, які переходять від органів дізнання, слідства та суду, ухиляються від відбуття кримінальних покарань, виконання установленого порядку, інших доручень правоохоронними органами, виявлення причин та умов, що призводять до порушень законодавства про державний кордон України.

Служба безпеки України як державний правоохоронний орган спеціального призначення забезпечує державну безпеку України у певних напрямках. У науковій літературі такі напрямки класифікуються, як правила, від методів та засобів, які стосуються під час оперативно-розшукової діяльності, та мети їх застосування.

Розглянемо виокремлені напрямки оперативно-службової діяльності СБУ щодо забезпечення внутрішньої безпеки держави в прикордонних районах. Як зазначалося вище, одним із напрямків діяльності СБУ щодо забезпечення державної безпеки, безпеки правоохоронними органами є забезпечення охорони державної таємниці, яку у статті 1 Закону України «Про державну таємницю» визначено як вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин державної безпеки, безпеки в прикордонних районах України та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим законом, державною таємницею і підлягають охороні державою [6].

Висновок. Підводячи підсумок, зазначмо, що правове забезпечення державної безпеки у прикордонних районах України правоохоронними органами є складовою національної безпеки України. Узагальнюючі здійснений аналіз теоретичних засад, адміністративно-правового регулювання у діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення безпеки прикордонних районах держави сформульовано низку положень та висновків, які в сукупності утворюють єдину концепцію внутрішньої безпеки держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Доведено, на сьогодні місце адміністративно-правових засад у сфері правового регулювання безпеки в прикордонних регіонах України недостатньо досліджено. На сьогодні питання співробітництва між Україною та сусідніми державами в акваторії регламентовано положеннями базовою договором між Україною та сусідніми державами про співро-

бітництво використання Азовського моря та Керченської протоки історично є внутрішніми водами України, отже питання Азова-керченського регулювання між сторонами не узгоджено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Внутрішня безпека в прикордонних районах України: монографія/О. І. Нікітенко.-Хмельницький: НАДПС ім. Богдана Хмельницького, м. Біла Церква: БНАУ. 2020 р. 370 с.
2. Доповідь з питань правоохоронної діяльності на пленарному засіданні Конституційної Асамблеї. 6 грудня 2012 р., м. Київ, С. 3–4.
3. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1994. № 11. ст. 50.
4. Закон України «Про державний кордон України» / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1992. № 2. ст. 5.
5. Закон України «Про Державну прикордонну службу» / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2003. № 27. ст. 208.
6. Закон України «Про державну таємницю» / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1994. № 16. ст. 93.
7. Закон України «Про Національну поліцію» / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2015. № 40-41. ст. 379.
8. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР / *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. ст. 2, 17, 92.
9. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10т./Від. ред. Ю. І. Римаренко, В. Я. Тацій.-К: Концерн «Видавничий дім» «Ін юре» 2003 р.
10. Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН. Кодекс поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку. Кодекс, Резолюція від 17.12.1979 № 34/169 ст. 26.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ

LEGAL ENSURANCE OF STATE SECURITY OF UKRAINE BY LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES

Нікітенко О.І., д.ю.н., професор, Заслужений юрист України

Журавель І.В., аспірант

Науково-дослідний інститут публічного права

Стаття присвячена особливостям реалізації правових гарантій забезпечення правоохоронними органами державної безпеки країни та належному виконанню юридичних обов'язків і притягненню винних до відповідальності. Важливу роль у реалізації забезпечення державної безпеки країни правоохоронними органами відіграють особливості надійної охорони конституційних прав, свобод і законних інтересів як громадян, так і співробітників правоохоронних органів, що спрямована на безпосереднє, повсякденне, практичне здійснення завдань і функцій з охорони правового порядку, права і свободи людини і їх гарантії, захисту суверенітету, територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підприємної діяльності іноземних спеціальних служб. У повній відповідальності з нормами європейського права знаходиться положення цієї статті щодо сповіщального порядку проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Збори громадян правомочні обговорювати різні питання політичного, соціально-культурного і виробничого характеру.

Успішна реалізація адміністративно-правової легітимації правоохоронних органів щодо забезпечення державної безпеки України зумовлена належним рівнем діяльності органів правопорядку.

Правоохоронні органи призначені для захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян України, іноземців, осіб без громадянства для попередження та протидії злочинності відповідно до принципів верховенства права та законності щодо забезпечення громадської безпеки. У вітчизняній науковій літературі виділяють два види попередження злочинності: загальне (загальносоціальне) попередження злочинності й спеціальне попередження злочинності. Перше реалізує антикриміногенний потенціал суспільства в цілому, усіх його інститутів, друге – має цілеспрямований характер на недопущення злочинів.

Конституційно-правові обов'язки держави – забезпечувати безпеку та захист основних прав суспільства і держави з одного боку та в адміністративному праві і публічному з іншого. Поліцейське право та право забезпечення державної безпеки володіє конституційною та організаційно-правовою легітимністю. Завдання правоохоронних органів в Україні є забезпечення правового миру та внутрішньої безпеки, охорона державного кордону, охорона прав, інтересів громадян та правопорядку від зазіхань на їхню діяльність з боку зовнішніх та внутрішніх впливів.

Ключові слова: легітимація правоохоронних органів, забезпечення охорони прав і свобод людини, принцип верховенства права, державна прикордонна служба, державний кордон, адміністративне право, забезпечення безпеки, поліцейське право, безпека особи, суспільства.

The article is devoted to the peculiarities of the implementation of legal guarantees of ensuring the state security of the country by law enforcement agencies and the proper fulfillment of legal obligations and bringing the guilty to justice. An important role in the implementation of ensuring the state security of the country by law enforcement agencies is played by the peculiarities of reliable protection of constitutional rights, freedoms and legitimate interests of both citizens and law enforcement officers, which is aimed at the direct, everyday, practical implementation of tasks and functions to protect the legal order, human rights and freedoms and their guarantees, protecting the sovereignty, territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security, legitimate interests of the state and the rights of citizens from the intelligence and subversive activities of foreign special services. The provision of this article on the notification procedure for holding assemblies, rallies, marches and demonstrations is fully consistent with the norms of European law. Citizens' assemblies are authorized to discuss various issues of a political, socio-cultural and industrial nature.

The successful implementation of the administrative and legal legitimation of law enforcement agencies in ensuring the state security of Ukraine is conditioned by the proper level of activity of law enforcement agencies.

Law enforcement agencies are intended to protect the life, health, rights and freedoms of citizens of Ukraine, foreigners, stateless persons to prevent and combat crime in accordance with the principles of the rule of law and legality in ensuring public security. In domestic scientific literature, two types of crime prevention are distinguished: general (general social) crime prevention and special crime prevention. The first realizes the anti-criminogenic potential of society as a whole, of all its institutions, the second is purposeful in nature to prevent crimes.

Constitutional and legal obligations of the state are to ensure the security and protection of the fundamental rights of society and the state on the one hand and in administrative and public law on the other. Police law and the law of ensuring state security have constitutional and organizational and legal legitimacy. The task of law enforcement agencies in Ukraine is to ensure legal peace and internal security, protect the state border, and protect the rights and interests of citizens and law and order from encroachments on their activities by external and internal influences.

Key words: legitimation of law enforcement agencies, protection of human rights and freedoms, principle of rule of law, state border service, state border, administrative law, security, police law.

Актуальність теми. Правова легітимація правоохоронних органів і забезпечення державної безпеки та здійснення реформаційних процесів у сфері правоохоронної діяльності щодо забезпечення національної безпеки країни. Справа державної безпеки України покладається на військові формування та правоохоронні органи країни, організація і порядок діяльності яких визначається законом.

Легітимація (від лат. *Legimus* – закони) – процедура суспільного визнання, виправдання, підтвердження влади, її інститутів, уряду усередині суспільства і на міжнарод-

ній рівні. Легітимація особливо актуальна для країн перехідного періоду, що переживають розкол, громадянську чи партизанську війну. Головним тут є не тільки виборність, скільки здатність влади оволодіти ситуацією та підтримувати в суспільстві порядок. Легітимність політичного явища не означає його юридичної оформленості, і тому легітимацію не слід плутати з легалізацією, а легітимність з легальністю, тобто і законності. Легітимність не має юридичних функцій і не є правовим процесом. Легальність – влада визнається шляхом виборів, а легітимність – влада спирається на довіру [4, с. 124].

Здійснення реформаційних процесів у сфері правоохоронної діяльності України та унормування статусу правоохоронних органів Конституції України, потребує з'ясування сутності терміна «правоохоронні органи». Поняття «правоохоронні органи» є одним із найбільш невизначених в українському правознавстві, внутрішньо суперечливим і надмірним за обсягом. Не може допомогти з поняттям правоохоронних органів чинне законодавство. Воно визначає правоохоронні органи шляхом їх конкретного переліку у законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року. [4, с. 3] Справу державної безпеки Конституція України покладає на правоохоронні органи. Правоохоронні органи забезпечують внутрішню безпеку країни додержанням, виконанням, використанням і застосуванням норм права учасниками правових відносин.

Адміністративне право та поліцейське право у сфері управління діяльності правоохоронними органами, спрямовані щодо забезпечення національної, внутрішньої державної безпеки. Діяльність правоохоронних органів щодо правової легітимації державної безпеки спрямовані і діють відповідно до діючих нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронні органи України, до яких належать також й інші органи державної виконавчої влади, на якій законом покладено здійснення однієї чи декількох із таких правоохоронних функцій: охорона державної безпеки, громадського порядку, контроль за станом дотримання українського законодавства, виявлення фактів скоєння злочинів і адміністративних правопорушень, а також виносити рішення про застосування заходів адміністративного стягнення, припинення і профілактика злочинів та адміністративних правопорушень. Відмінною функцією правоохоронних органів є те, що поряд з охоронною функцією, виконують управлінську. Згідно з законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р. вживаються такі поняття: правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [2, с. 3].

Легітимація (від лат. *Legimus* – закони) – процедура суспільного визнання, виправдання, підтвердження влади, її інститутів, уряду усередині суспільства і на міжнародній рівні. Головним тут є не тільки виборність, скільки здатність влади оволодіти ситуацією та підтримувати в суспільстві порядок. Легітимність політичного явища не означає його юридичної оформленості, і тому легітимацію не слід плутати з легалізацією, а легітимність з легальністю, тобто і законності. Легітимність не має юридичних функцій і не є правовим процесом. Легальність – влада визнається шляхом виборів, а легітимність – влада спирається на довіру [4, с. 124].

Легітимність утверджує політику і владу, пояснює та виправдовує політичні рішення в адміністративно-правовій легітимації правоохоронних органів у сфері забезпечення державної безпеки, створення політичних структур, їх заміну, оновлення. Вона покликана забезпечити покійність, згоду, політичну участь без примушування, а якщо вона не досягається – виправдання такого примусу, використання сил і усіх засобів, якими володіє влада. Легітимація покликана привернути людей до довіри, легітимна влада і політика авторитетні та ефективні. Не всі політичні акти супроводжуються легітимуючою аргументацією, особливо такі, як закони, накази, інструкції, розпорядження. В історії політики визначаються і використовуються ідеологічні, структурні і персональні рівні

в адміністративно-правовій легітимації у сфері забезпечення правоохоронними органами державної безпеки від внутрішніх і зовнішніх загроз, від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, також попередження та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України [4, с. 124].

Особливе місце серед завдань правоохоронної діяльності щодо державної безпеки країни посідає захист прав і свобод людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканості та безпеки.

Правова легітимація у діяльності правоохоронних органів у сфері охорони права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Визначивши їх як найвищу соціальну цінність Конституція України приєдналася до європейського світового бачення цього питання, закріпила його загальнолюдське вирішення як обов'язкове для держави та суспільних відносин.

Як принцип всієї практичної діяльності державних правоохоронних органів, всіх її органів та посадових осіб за ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість функціонування держави і є найвищою соціальною цінністю [3, с. 3]. Обов'язковою умовою ефективного адміністративно-правової легітимації правоохоронних органів у сфері забезпечення внутрішньої і зовнішньої державної безпеки, дотримання верховенства права, принципу законності є похідним від терміна «закон» і охоплює всі сторони життя права. На нашу думку, законність – це дотримання (виконання) вимог не лише законів, а й інших законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів.

На думку професорів В. Галунько, П. Діхтієвський та О. Кузьменко існують декілька методологічних підходів до визначення принципів адміністративно-правової легітимації діяльності правоохоронних органів у сфері державної безпеки України. Принципи в адміністративному праві у сфері державної безпеки країни щодо легітимації правоохоронних органів є провідною категорією всіх європейських країн. У принципах зміст права розкривається поглиблено, у них виявляється сутність права, його основи, закономірності суспільного життя, тенденції та потреби. Характерні риси принципи адміністративного права – це найбільш загальні та стабільні вимоги. З метою нормування адміністративно-правового забезпечення державної безпеки правоохоронними органами є принцип верховенства права, який є основоположним у сфері державної безпеки країни. Водночас цей принцип є юридично обов'язковою нормою найвищого рівня.

Адміністративно-правова легітимація правоохоронних органів у сфері забезпечення державної безпеки країни є принцип відкритості, прозорості в адміністративному праві і передбачає два аспекти – прозорість, відкритість. Так принцип прозорості (англ. – *the principle of transparency*) – один із центральних принципів адміністративного права, який у європейських країнах розвинувся під впливом скандинавських принципів належного урядування, запозичений зі вступом до ЄС Швеції та Фінляндії в середині 1990-х рр. В свою чергу, принцип відкритості влади поєднує три головних елементи: прозорість, доступність, чутливість.

Принцип добросовісності та етичної поведінки у сфері легітимації правоохоронних органів, у сфері забезпечення державної безпеки правоохоронними органами належать до фундаментальних категорій науки, під нею розуміють високу моральну чистоту, чесність, спрямовані на досягнення добра як для приватної особи, так і публічного інтересу суспільства загалом. Принцип етичної поведінки суб'єктів публічної адміністрації включають у себе засади етики публічної служби, які ґрунтуються на положеннях природного права, Конституції України, Конвенції

захисту прав та основоположних свобод, законодавства про публічну службу та запобігання корупції, а саме:

- служіння народу України та суспільству;
- гідна поведінка – бути ввічливим у стосунках з громадянами і підлеглими;
- неупередженість і політична нейтральність;
- сумлінність, при забезпеченні публічного інтересу;
- нерозголошення інформації.

Принцип поваги до прав людини є провідним в адміністративному праві щодо легітимації правоохоронних органів у сфері забезпечення державної охорони України: забезпечення природних прав і свобод людини та громадянина – життя і здоров'я, честі, гідності, безпеки, права на опір насиллю.

Провідною складовою забезпечення принципу культурної різноманітності є засади гідності у діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення державної безпеки країни до всіх культур, а саме: охоронна і поширення різноманітності форм культурного самовираження, гідності і поваги до всіх культур [1, с. 76, 77, 80].

Адміністративно-правова легітимація у сфері забезпечення державної безпеки, прав і свобод людини, принципу верховенства права, захисту суверенітету, територіальної цілісності України, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації... у діяльності правоохоронних органів щодо управління, забезпечення внутрішньої безпеки держави є своєрідною характеристикою і необхідною умовою життєдіяльності людей, суспільства, держави. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки.

Забезпечення державної безпеки, захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності, яких визначаються законом [3, с. 10].

В адміністративно-правовій науці активізувалися дослідження проблем державного управління у сферах і галузях адміністративно-правовій легітимації у діяльності правоохоронних органів у сфері внутрішньої безпеки України. Особливості адміністративно-правової легітимації у діяльності правоохоронних органів щодо державної безпеки, а також деякі аспекти забезпечення внутрішньої безпеки країни, які в свого часу досліджували

В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, В. В. Галунько, Р. А. Калюжний, С. В. Ківалов, В. К. Колпаков, О. М. Музичук, О. І. Нікітенко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко, Х. П. Ярмакі та інші.

Необхідно підкреслити, що в адміністративно-правовій науці відсутня загальноприйнята назва досліджуваного виду управлінської діяльності у сфері державної безпеки України правоохоронними органами. Вчені пропонують різні визначення поняття адміністративно-політичної діяльності у сфері легітимації правоохоронних органів, у сфері забезпечення державної безпеки України. Класичною формою діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення державної безпеки є відомчі нормативно-правові акти правоохоронних органів, що втручаються у права громадян з метою відвернення загроз. Правоохоронні органи є силовим компонентом влади і призначенні для виконання правоохоронних функцій та є самостійними інститутами державної безпеки країни.

Конституційно-правові обов'язки держави забезпечувати захист основних прав у адміністративному праві, поліцейському праві та адміністративному процесі. Поліцейське право та право забезпечення державної безпеки володіє конституційною та організаційною правовою легітимністю. Завдання правоохоронних органів є забезпечення правового миру, національної та внутрішньої безпеки, охорони державного кордону, охорони прав та інтересів громадян та правопорядку з боку зовнішніх та внутрішніх впливів.

Висновок. Підсумовуючі вище наведене зазначмо, що адміністративно-правова легітимація поліцейської діяльності та забезпечення безпеки в прикордонних районах України є важливою складовою державного управління у сфері державної безпеки правоохоронними органами. Проблема демократичної легітимізації правоохоронних органів в умовах політичного плюралізму правоохоронних органів керуються принципом нейтралітету. Охорона правопорядку та громадян в прикордонній сфері держави є тим завданням, яке набуває нових вимірів через появу нових форм тероризму, у сфері торгівлі наркотиками, контрабанди та нелегальної міграції тощо. Адміністративне право і поліцейське право – це управління у сфері діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення державної безпеки України, що регламентоване національним законодавством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтєвський, О. Кузьменко та інші.; за ред. В. Галунько, О. Правоторової. Видання 4. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.
2. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2014. № 11. ст. 2.
3. Конституція України / *Відомості Верховної ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
4. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія/Упоряд. Ю. І. Римаренко. К.: Довіра, 1998. 912 с.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

DIGITALIZATION OF PERSONAL INCOME TAXATION IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

Пасат М.О., студентка IV курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шульга Т.М., к.ю.н.,
доцентка кафедри податкового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття досліджує сучасні тенденції цифровізації оподаткування доходів фізичних осіб в Україні в умовах євроінтеграції та актуальних економічних викликів. Предметом дослідження є національне законодавство та міжнародні нормативні акти, що регулюють оподаткування доходів фізичних осіб та впровадження цифрових технологій у податкове адміністрування. Метою дослідження є вивчення правових аспектів застосування цифрових технологій у системі оподаткування доходів фізичних осіб, що сприятиме підвищенню ефективності податкового адміністрування, зменшенню соціальної нерівності та адаптації податкової системи до сучасних вимог. Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання: 1) проаналізувати основні правові норми, що стосуються цифровізації оподаткування доходів фізичних осіб; 2) оцінити міжнародний досвід використання цифрових технологій у сфері податку на доходи фізичних осіб для вдосконалення національного законодавства; 3) ідентифікувати ключові правові перешкоди та обґрунтувати необхідність створення єдиної нормативно-правової бази для впровадження цифрових технологій у сфері оподаткування. Для досягнення поставленої мети були використані такі методи: порівняльний аналіз для зіставлення практик цифровізації в різних країнах та аналітичний метод для виявлення тенденцій та прогнозування наслідків впровадження цифрових технологій у податкову систему. У ході дослідження розглянуто сучасні аспекти впровадження цифрових технологій у сферу оподаткування доходів фізичних осіб, що набувають особливого значення в умовах економічних викликів та процесу євроінтеграції України. Особливу увагу приділено ролі цифрових інструментів у податковому адмініструванні, зокрема автоматизованому заповненню декларацій, використанню віртуальних асистентів на основі штучного інтелекту, мобільних додатків та інших цифрових сервісів. Доведено, що інтеграція цифрових технологій з традиційними методами дозволяє оперативно реагувати на економічні виклики та здійснювати ефективний контроль за податковими надходженнями. Запровадження таких інноваційних рішень посилить податковий контроль у сфері оподаткування доходів фізичних осіб, забезпечуючи своєчасне реагування на економічні загрози. Підкреслено необхідність оновлення національної податкової політики з урахуванням міжнародного досвіду та стандартів, що дозволить впровадити сучасні технології у систему оподаткування.

Ключові слова: оподаткування, податкове адміністрування, податкова система, податок на доходи фізичних осіб, податкова політика.

The article examines contemporary trends in the digitalization of personal income taxation in Ukraine within the context of European integration and current economic challenges. The research subject includes an analysis of national legislation and international legal acts regulating personal income taxation and the implementation of digital technologies in tax administration. The article aims to explore the legal aspects of applying digital technologies in the system of personal income taxation to enhance tax administration efficiency, reduce social inequality, and adapt the tax system to modern requirements. To achieve this aim, the following objectives were set: 1) analyze the key legal norms related to the digitalization of personal income taxation; 2) assess international practices of employing digital technologies in personal income tax administration to improve national legislation; 3) identify critical legal barriers and justify the necessity of creating a unified legal framework for the integration of digital technologies in taxation. The methodological basis of the study includes comparative analysis for examining digitalization practices across different countries and analytical methods to identify trends and forecast the impacts of digital technology integration on the tax system. The study highlights the significance of digital tools in tax administration, particularly automated tax return filing, the use of artificial intelligence-based virtual assistants, mobile applications, and other digital services. The findings demonstrate that integrating digital technologies with traditional methods enables swift responses to economic challenges and effective monitoring of tax revenues. Implementing such innovative solutions will strengthen tax control in the sphere of personal income taxation, ensuring timely responses to economic threats. The article emphasizes the necessity of updating Ukraine's national tax policy, drawing from international experience and standards, to facilitate the integration of modern technologies into the taxation system. It also underscores the importance of creating a unified regulatory framework to support the digitalization of taxation, fostering a more transparent and efficient tax administration process.

Key words: taxation, tax administration, tax system, personal income tax, tax policy.

Постановка проблеми. У сучасну епоху цифровізації, коли технологічні інновації активно змінюють економічний ландшафт, система оподаткування доходів фізичних осіб в Україні потребує суттєвої модернізації. З огляду на євроінтеграційні процеси та актуальні економічні виклики, виникає необхідність адаптації податкової системи до міжнародних стандартів та практик. Проте впровадження цифрових технологій у сферу оподаткування стикається з низкою проблем, серед яких відсутність узгодженої нормативно-правової бази, недостатня цифрова інфраструктура, правові перешкоди та необхідність гармонізації з європейськими нормами, що вимагає комплексного аналізу та вирішення питань, пов'язаних із цифровізацією податкового адміністрування, для підвищення ефективності податкової системи та зменшення соціальної нерівності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз свідчить, що питання цифровізації оподаткування доходів фізичних осіб активно вивчається як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Серед них можна виділити праці Cristina Enache [6], Jason V. Freeman [8], Lee Eun-hang [10], Захарківа В. [16], Пархоменко А.Ю. [18], Цюцяків А., І. та В. [20]. Вони досліджують міжнародний досвід впровадження цифрових інструментів у податкове адміністрування, таких як автоматизоване декларування, штучний інтелект і великі дані. Водночас вітчизняні дослідження, зокрема праці Пугаченко О. [19], Гетманцевої Д.О., Кучерявенка М.П. [15], а також Кобильника Д.А. [17] вказують на необхідність створення єдиної нормативно-правової бази для цифровізації в Україні та адаптації до європейських стандартів, враховуючи кібербезпеку та правові виклики.

Метою статті є дослідження впливу цифрових технологій на систему оподаткування доходів фізичних осіб в Україні в умовах європейської інтеграції та сучасних економічних викликів. Стаття спрямована на виявлення можливостей підвищення ефективності податкового адміністрування через впровадження цифровізації, аналіз міжнародного досвіду в цій сфері та визначення шляхів адаптації української податкової системи до сучасних вимог.

Матеріали і методи. У процесі дослідження було застосовано комплекс методів, спрямованих на досягнення поставленої мети. Використано порівняльний аналіз для зіставлення практик цифровізації оподаткування доходів фізичних осіб у країнах Європейського Союзу та Україні, що дозволило виявити спільні риси та відмінності в підходах до цифровізації податкових систем. Аналітичний метод застосовано для виявлення сучасних тенденцій та прогнозування можливих наслідків впровадження цифрових технологій у податкове адміністрування. Для підвищення достовірності результатів було проаналізовано актуальні публікації за останні п'ять років, що стосуються цифровізації оподаткування та євроінтеграційних процесів. Такий підхід дозволив не лише оцінити поточний стан цифровізації оподаткування доходів фізичних осіб в Україні, але й визначити перспективні напрями його вдосконалення з урахуванням європейського досвіду.

Виклад основного матеріалу. Оподаткування доходів фізичних осіб (далі – ПДФО) є одним із ключових елементів сучасної податкової системи, що виконує не лише фіскальну, а й регуляторну функцію. Його значення полягає у забезпеченні фінансової стабільності держави, зменшенні соціальної нерівності та стимулюванні економічного розвитку. У сучасних умовах, коли глобалізація та цифровізація створюють нові виклики, ПДФО набуває особливої актуальності.

Зокрема, у Європейському Союзі у 2023 році податкові надходження (разом із соціальними внесками) становили 40% ВВП. Із них 50,6% припадало на податки на працю, які включають податок на доходи фізичних осіб і соціальні внески, що свідчить про домінуючу роль оподаткування праці в фінансуванні державних витрат, де податки на споживання склали 27,3%, а податки на капітал – 22,1% [11]. В Україні, згідно з даними за 2024 рік, доходи зведеного бюджету становили 2 725,2 млрд грн, з яких 1 687,1 млрд грн (61,91%) – податкові надходження. Частка ПДФО в цих надходженнях досягла 27,58% (465,4 млрд грн), що також становить 17,08% від загальних бюджетних доходів. Для порівняння, у 2021 році цей показник складав лише 12,4% від податкових надходжень [14]. Така динаміка демонструє суттєве зростання значення ПДФО в Україні, хоча його частка все ще менша порівняно з середнім рівнем у країнах ЄС. Ці показники підкреслюють, що ПДФО залишається ключовим інструментом фінансування державних бюджетів як у країнах ЄС, так і в Україні, але відображають різний рівень зрілості фіскальних систем та їх адаптацію до сучасних викликів.

Забезпечення ефективного функціонування ПДФО в Україні ґрунтується на положеннях Розділу IV Податкового кодексу України, який визначає основні принципи, ставки, а також порядок нарахування та сплати податку. Відповідно до статті 167 ПКУ, базова ставка податку на доходи фізичних осіб становить 18% від бази оподаткування, а додатково стягується військовий збір у розмірі 1,5%. Для окремих категорій платників передбачено податкові соціальні пільги, що зменшують розмір оподаткованого доходу та сприяють соціальній справедливості. Стаття 168 ПКУ детально регламентує механізми утримання та сплати податку, забезпечуючи прозорість адміністрування і стабільність надходжень до бюджету [1].

Значення ПДФО для економіки виходить за межі наповнення бюджету¹. Він виступає дієвим механізмом перерозподілу доходів у суспільстві, сприяючи зменшенню соціальної нерівності та забезпеченню фінансування ключових соціальних ініціатив. Наприклад, у 2023 році Данія перерозподіляла 44,1% валового внутрішнього продукту, що є одним із найвищих показників серед країн ЄС [7].

Одним із основних викликів, що стоять перед системою ПДФО, є вплив цифровізації та глобалізації. Розвиток цифрових технологій створив нові джерела доходів, такі як криптовалюти, які потребують спеціального підходу до їх оподаткування. В Україні регулювання криптовалютного ринку перебуває на стадії формування. Закон України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX визначає правовий статус віртуальних активів, включаючи криптовалюту, як нематеріальне благо, яке може бути об'єктом цивільних прав [2]. Однак цей закон набере чинності лише після ухвалення змін до Податкового кодексу України, які врегулюють порядок оподаткування операцій із віртуальними активами. Наразі українське податкове законодавство не містить окремих норм щодо криптовалюти, а податкові органи трактують дохід від продажу криптовалюти як інший дохід, що підлягає оподаткуванню за ставкою 18% ПДФО та 1,5% військового збору. Проте, запровадження цього нормативно-правового акту відкриває значні перспективи для зростання податкових надходжень через розвиток нової економічної галузі, яка досі залишалась поза межами оподаткування. Його реалізація здатна зміцнити позиції України як однієї з провідних юрисдикцій у світі² для високотехнологічного бізнесу, створюючи сприятливі умови для інноваційної діяльності [16].

На відміну від України, низка країн світу вже впровадила правове регулювання криптовалют. Угорщина запровадила 15% податок на доходи від криптовалют, а Австрія – ставку у 27,5% на дохід від таких активів [9; 13]. Завдяки впровадженню спеціальних механізмів оподаткування вдається зберігати нейтральність між криптовалютами та іншими активами, водночас забезпечуючи зростання податкових надходжень. Глобалізація підвищує мобільність капіталу та робочої сили, стимулюючи податкову конкуренцію між країнами за залучення інвесторів і кваліфікованих працівників. Глобалізація підвищує мобільність капіталу та робочої сили, стимулюючи податкову конкуренцію між країнами за залучення інвесторів і кваліфікованих працівників. Для адаптації до цих змін окремі держави, як-от Греція, яка у 2021 році запровадила Digital Nomad Visa з можливістю податкової знижки 50% на 7 років для резидентів, та Мальта, що з 2024 року пропонує 10% ставку податку для власників Nomad Residence Permit, створюють привабливі умови для цифрових кочівників активів [3; 12].

Проблеми міжнародного оподаткування посилюються через зростання дистанційної зайнятості, що ускладнює визначення податкового резидентства. Робота в кількох країнах протягом одного року створює труднощі у визначенні, яка держава має право оподатковувати дохід, що вимагає розробки нових міжнародних стандартів і перегляду двосторонніх угод про уникнення подвійного оподаткування.

¹ Варто зазначити, що за даними Держстату, реальний ВВП України у 2023 році зріс на 5,3%, що стало значним досягненням після спаду на 28,8% у 2022 році. Попри бойові дії та ризики, економіка демонструє стійкість і потенціал для розвитку, що відкриває можливості для вдосконалення інструментів, таких як ПДФО, який забезпечує фінансову стабільність держави та сприяє зміцненню соціальної рівноваги.

² Народний депутат Михайло Крисяк переконаний, що впровадження законодавчих змін може зробити Україну одним із світових лідерів у створенні сприятливих умов для інноваційної економіки. За його прогнозами, до 2025 року ринок віртуальних активів може досягти обсягу \$5 млрд щороку, що потенційно принесе державному бюджету близько 10 мільярдів гривень, тоді як наразі ці кошти залишаються поза оподаткуванням. Цю перспективу активно підтримує і Національна комісія з цінних паперів, яка відповідає за ліцензування ринку та захист інвесторів.

У відповідь на ці виклики цифровізація відкриває нові можливості для покращення податкового адміністрування. Використання автоматизованих систем, таких як попередньо заповнені декларації, стає ключовим інструментом підвищення ефективності роботи податкових органів. У країнах Організації економічного співробітництва та розвитку переважна більшість податкових органів надають послугу попереднього заповнення декларацій, що дозволяє зменшити навантаження на платників податків [19, с. 30]. В Україні аналогічна система вже діє, але її можливості обмежені через недостатню інтеграцію даних про доходи платників із закордонних джерел.

Однією з ключових передумов цифрової трансформації є зростання ролі інформаційних технологій у повсякденному житті та бізнес-процесах. Використання великих даних, штучного інтелекту та хмарних технологій відкриває можливості для автоматизації рутинних операцій і підвищення точності податкових розрахунків. У багатьох країнах світу, включаючи Україну³, вже реалізуються проекти, спрямовані на створення цифрових платформ для податкового адміністрування.

Іншою важливою передумовою є необхідність підвищення прозорості та зменшення корупційних ризиків у податкових системах. Використання цифрових технологій дає змогу мінімізувати людський фактор у податкових процесах, забезпечуючи об'єктивність і зменшуючи можливості для ухилення від сплати податків. У країнах ЄС автоматизовані системи дозволяють податковим органам збирати дані з різних джерел, таких як роботодавці, банки та інші фінансові установи, для попереднього заповнення податкових декларацій. Наприклад, в Естонії система e-Tax дозволяє платникам податків переглядати та підтверджувати попередньо заповнені декларації, що значно скорочує час, необхідний для їх подання. Удосконалення податкових процесів також сприяє розвитку партнерських відносин між державою і платниками податків. Цифрові платформи забезпечують зручний доступ до інформації, створюють можливості для оперативного подання звітності та підвищують рівень довіри до податкових органів. В Естонії введення електронних декларацій дозволило збільшити рівень добровільного подання звітності до 98% [18, с. 147].

Окрім того, основні цифрові інновації в системі оподаткування доходів фізичних осіб забезпечують новий рівень ефективності, зручності та прозорості для платників податків та податкових органів [17, с. 31]. Вони інтегрують сучасні технології в усі етапи податкового процесу, спрощуючи виконання обов'язків платників і водночас підвищуючи контроль за дотриманням податкового законодавства. Одним із перспективних напрямів є інтеграція систем прогнозного аналізу на основі алгоритмів машинного навчання. Такі системи дозволяють податковим органам передбачати тенденції в надходженнях, аналізувати ризики ухилення від сплати податків і оптимізувати адміністрування податкових надходжень. Наприклад, у США застосування прогнозних алгоритмів значно покращило виявлення платників податків, які можуть ухилитися від виконання податкових зобов'язань. Завдяки використанню цих технологій податкові органи мають змогу аналізувати великі обсяги даних, знаходити закономірності та виявляти аномалії, що робить процес виявлення порушень більш точним і оперативним порівняно з традиційними підходами [8].

Ще одним важливим напрямом є впровадження систем динамічного податкового моніторингу. Підхід базується на постійному зборі, обробці та аналізі фінансових даних у реальному часі. В умовах зростання цифрових операцій і транскордонної діяльності такі системи забезпечують оперативність і точність адміністрування.

У Південній Кореї у 2023 році було представлено інноваційний підхід до податкового адміністрування, що базується на використанні технологій штучного інтелекту та великих даних. Завдяки платформі Nometax, яка функціонує вже понад 20 років і щорічно обслуговує 15 мільярдів користувачів, Південна Корея забезпечила майже повну цифровізацію податкових процесів. Зокрема, 99% усіх податкових накладних у країні видаються в електронному вигляді. Цей досвід вже у 2024 році планує запозичити В'єтнам, масштабуючи електронну систему податкових накладних до своїх податкових органів [10]. Такий підхід сприяє прозорості, знижує витрати на податкову звітність і є прикладом для інших країн, які прагнуть вдосконалити свої податкові системи.

Окрему увагу заслуговує розробка інструментів автоматичного обміну податковою інформацією між країнами. Цей механізм, який активно впроваджується в рамках ініціативи OECD, сприяє прозорості міжнародних фінансових операцій та дозволяє уникнути подвійного оподаткування. Станом на сьогодні, понад 100 юрисдикцій впровадили Стандарт автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки, що розроблений OECD, щоб підвищити податкову прозорість через міжнародну співпрацю, значно спрощуючи взаємодію між країнами у цій сфері [4, с. 8].

Також інноваційним підходом у сфері ПДФО є використання інтегрованих цифрових платформ, які поєднують функції декларування, сплати та консультування з податкових питань. Ці платформи забезпечують єдиний простір для взаємодії з податковими органами, що значно полегшує адміністрування. Проте, на думку Крістіни Еначе, запровадження податків на цифрові послуги є недовідцільним, оскільки вони можуть викликати економічні викривлення. Замість цього доцільніше зосередитися на розширенні бази споживчих податків, включивши до неї цифрові послуги та продукти. Такий підхід сприятиме рівномірному розподілу податкового навантаження, уникненню подвійного оподаткування та забезпеченню прозорості податкової системи [6]. У поєднанні з інтегрованими цифровими платформами це дозволить значно полегшити адміністрування та покращити взаємодію між платниками податків і податковими органами.

Перехід до цифровізації податкових систем змінює взаємодію між платниками податків і податковими органами, створюючи нові можливості та виклики для обох сторін [15, с. 280]. Інноваційні технології, такі як автоматизація процесів, великі дані та мобільні платформи, не лише спрощують виконання податкових зобов'язань, але й впливають на спосіб функціонування податкових служб. Однак ці зміни вимагають адаптації як від платників, так і від державних установ, адже цифровізація привносить у податкової системи новий рівень комплексності.

Інтеграція електронних платформ і мобільних додатків дозволяє громадянам виконувати свої податкові обов'язки без необхідності відвідувати податкові установи, що скорочує витрати часу та коштів⁴. Крім того, автоматизація процесів знижує кількість технічних помилок у деклараціях, забезпечуючи прозорість та спрощення податкових процедур. Додатковою перевагою є зростання доступності податкової інформації: через онлайн-сервіси та мобільні додатки платники отримують можливість швидко дізнатися про свої зобов'язання, пільги та статус податкових декларацій у зручний час. Наприклад, у багатьох країнах, зокрема в Естонії, Данії та Україні, впровадження мобільних платформ стало ключовим інструментом для підвищення довіри громадян до податкової системи.

³ У 2023 році в Україні запроваджено мобільний додаток «Моя податкова», який надає громадянам можливість подавати податкові декларації, сплачувати податки та отримувати податкові довідки в онлайн-режимі.

⁴ За результатами опитування Національного агентства з питань запобігання корупції у грудні 2023 року, 70% респондентів витратили на заповнення декларації не більше кількох годин, що на 6% більше порівняно з попереднім періодом. Крім того, 39% декларантів завершували процес менш ніж за годину, що на 9% більше, ніж у грудні 2023 року, що свідчить про значне скорочення часу, необхідного для заповнення декларацій, завдяки впровадженню електронних систем декларування.

Однак цифровізація також створює певні виклики для платників податків. Одним із найбільш серйозних ризиків є забезпечення кібербезпеки та захисту персональних даних⁵. Необхідність зміцнення інфраструктури безпеки та підвищення обізнаності громадян про важливість захисту своїх даних є очевидною. Крім того, цифровий розрив між різними соціальними групами може створювати бар'єри для повного доступу до електронних послуг, особливо для літніх людей або громадян із низьким рівнем цифрової грамотності. Для подолання цих викликів необхідно розробляти програми навчання, що спрямовані на підвищення фінансової та цифрової грамотності населення. Такі ініціативи, впроваджені в країнах ЄС, уже продемонстрували ефективність у подоланні нерівності доступу до цифрових інструментів.

Для податкових органів цифровізація відкриває нові горизонти підвищення ефективності адміністрування. Автоматизація рутинних процесів, таких як перевірка декларацій і контроль надходжень, дозволяє зменшити адміністративні витрати та звільнити ресурси для вирішення складніших задач [20]. Окрім того, цифровізація покращує контроль за дотриманням податкового законодавства, зменшуючи рівень ухилення від сплати податків. Завдяки інтеграції технологій, таких як великі дані, податкові органи отримують можливість аналізувати значні обсяги інформації, що дозволяє точніше прогнозувати надходження та ідентифікувати ризикових платників.

Попри всі переваги, податкові органи також стикаються з викликами, які супроводжують процес цифровізації. Серед них виділяється необхідність навчання персоналу для роботи з новими технологіями, що потребує значних інвестицій у професійний розвиток. Іншою проблемою є інтеграція різних інформаційних систем і платформ, які іноді мають обмежену сумісність. Крім того, багато податкових органів стикаються з труднощами в адаптації до швидкого технологічного прогресу та змінних очікувань платників податків, що вимагає гнучких підходів і постійного вдосконалення адміністративних процесів [5, с. 21]. Нарешті, забезпечення кібербезпеки є критично важливим завданням, враховуючи зростання обсягу персональних і фінансових даних, що обробляються податковими органами. Впровадження цифрових технологій у податкові системи, незважаючи на виклики, демонструє значний потенціал для вдосконалення адміністрування ПДФО, забезпечення прозорості та полегшення процесів для платників. Проте цифровізація – це не ізольований процес, а частина ширших реформ, спрямованих на адаптацію податкових систем до сучасних економічних умов.

⁵ За даними Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, у 2023 році кількість кібератак в Україні зросла на 15,9% порівняно з 2022 роком, досягнувши 2543 інцидентів.

Висновки і пропозиції. З огляду на викладене, зазначимо, що цифровізація податкових систем, зокрема впровадження інновацій у сферу оподаткування доходів фізичних осіб, створює значний потенціал для вдосконалення податкового адміністрування, зменшення соціальної нерівності та підвищення ефективності податкової політики. Водночас досягнення цього потенціалу потребує комплексного підходу до модернізації як технологічної, так і нормативно-правової бази, а також врахування соціальних аспектів для забезпечення рівного доступу до цифрових послуг.

Для подальшого розвитку цифрових технологій у сфері ПДФО необхідно інтегрувати передові інновації, такі як штучний інтелект і машинне навчання, що дозволить автоматизувати аналіз податкових даних, прогнозувати надходження та ідентифікувати ризикові випадки ухилення від сплати податків. Використання блокчейну може значно підвищити прозорість і безпеку транзакцій, зокрема у випадках децентралізованих фінансових активів, таких як криптовалюти. Вважаємо за доцільне впровадити пілотні проекти із застосуванням цих технологій у системах податкового адміністрування України, враховуючи найкращі міжнародні практики.

Оптимізація податкової політики через гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами є ще одним важливим напрямом. Прозоре визначення податкових ставок і бази оподаткування, впровадження прогресивної шкали оподаткування та розширення податкових знижок для малозабезпечених верств населення зменшать соціальну нерівність. Одночасно посилення регуляторних механізмів і автоматизованого обміну інформацією між країнами сприятимуть боротьбі з ухиленням від сплати податків.

Соціальні аспекти цифровізації податкової системи також є критично важливими. Підвищення фінансової грамотності населення через освітні програми та інформаційні кампанії дозволить зменшити бар'єри для інтеграції цифрових сервісів. Забезпечення доступу до цифрових інструментів для всіх верств населення, включаючи літніх людей та громадян із низьким рівнем цифрової грамотності, має стати пріоритетом для податкових органів. Важливо передбачити створення спеціальних програм підтримки та навчання, орієнтованих на соціально вразливі групи.

Для забезпечення сталого розвитку податкової системи України важливо реалізувати комплексні заходи, спрямовані на інтеграцію сучасних цифрових технологій, гармонізацію нормативно-правової бази з міжнародними стандартами та вирішення соціальних викликів, що сприятиме підвищенню ефективності адміністрування ПДФО, зміцненню соціальної справедливості та економічної стабільності в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 1 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
2. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
3. Law of 04.09.2021 no. 4825/2021. *Official Government Gazette Bulletin A'157/4.9.2021*. URL: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/744954/nomos-4825-2021> (date of access: 04.12.2024).
4. OECD. International Standards for Automatic Exchange of Information in Tax Matters. URL: <https://doi.org/10.1787/896d79d1-en> (date of access: 04.12.2024).
5. OECD. Tax Administration 2024: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies. URL: <https://doi.org/10.1787/2d5fba9c-en> (date of access: 04.12.2024).
6. Cristina Enache. Digital Taxation around the World. *Tax Foundation*. 2024. P. 1–32. URL: <https://taxfoundation.org/wp-content/uploads/2024/04/FF833.pdf> (date of access: 04.12.2024).
7. EU and euro area tax-to-GDP ratio down in 2023. *European Commission | Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20241031-1> (date of access: 04.12.2024).
8. Jason B. Freeman. The IRS and Big Data: The Future of Fighting Tax Fraud. *Freeman Law*. URL: <https://freemanlaw.com/the-irs-and-big-data-the-future-of-fighting-tax-fraud/> (date of access: 04.12.2024).
9. Kristina Dosen. Under the new rules cryptocurrency transactions are taxed in Hungary from the beginning of 2022. *Feed - Fiscal Solutions*. URL: <https://www.fiscal-requirements.com/news/1015> (date of access: 04.12.2024).

10. Lee Eun-hang. Tax administration in digital transformation. *The Korea Times*. URL: https://www.koreatimes.co.kr/www/biz/2024/09/602_267604.html (date of access: 04.12.2024).
11. Main national accounts tax aggregates. *European Commission | Eurostat*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/gov_10a_taxag/default/table?lang=en (date of access: 04.12.2024).
12. Stephen Balzan. New Tax Rules for Digital Nomads in Malta. *ACT Advisory Services Limited*. URL: <https://www.act.com.mt/articles-publications/new-tax-rules-for-digital-nomads-in-malta/> (date of access: 04.12.2024).
13. Taxation of international executives: Austria. *KPMG Global*. URL: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/xx/pdf/2023/01/TIES-Austria.pdf> (date of access: 04.12.2024).
14. Доходи зведеного бюджету України 2024 р. *Міністерство Фінансів України*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/income/> (дата звернення: 04.12.2024).
15. Гетманцева Д. О., Кучерявенка М. П. Податкове право : підручник. Харків : Право, 2023. 464 с.
16. Захарків В. Регулювання ринку криптовалют: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Економіка та суспільство*. 2023. № 53. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-57> (дата звернення: 04.12.2024).
17. Кобильнік Д. А., Єфремова К. В. Правове регулювання оподаткування операцій з цифровими (віртуальними) активами. *Економіка. Фінанси. Право*. 2024. № 10. С. 30–34.
18. Пархоменко А. Ю. Електронні податкові декларації в Україні та країнах Європейського Союзу. *Європейські перспективи*. 2021. № 2. С. 144–149. URL: <https://doi.org/10.32782/ep.2021.2.23> (дата звернення: 04.12.2024).
19. Пугаченко О. Відносини податкових органів і платників податків у країнах-членах ОЕСР в умовах глобалізації. *Modern engineering and innovative technologies*. 2022. № 23-02. С. 27–32. URL: <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2022-23-02-016> (дата звернення: 04.12.2024).
20. Цюцяк А., Цюцяк І., Цюцяк В. Цифровізація податкової системи: сучасний стан, проблеми та перспективи. *Галицький економічний вісник*. 2023. Т. 4, № 83. С. 48–55. URL: <https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/index.php?art=1188> (дата звернення: 04.12.2024).

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ ПОСЛУГ ПЕРЕВЕЗЕНЬ ПАСАЖИРІВ

THEORETICAL, LEGAL AND APPLIED ISSUES OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE AGREEMENTS IN THE FIELD OF REGULATION OF PASSENGER TRANSPORT SERVICES

Писаренко О.В., аспірантка кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У науковій статті авторкою проведено наукове дослідження теоретико-правових та прикладних питань застосування адміністративних договорів у сфері регулювання послуг перевезень пасажирів. Авторка дійшла висновку, що договір на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування є адміністративним договором, який є по суті особливою формою вираження публічного адміністрування, особливим інструментом діяльності публічної адміністрації, за допомогою якого впроваджується диспозитивний метод правового регулювання правовідносин щодо організації перевезень на маршрутах загального користування між місцевими органами публічної адміністрації та перевізником. З одного боку, договір на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування є правовим актом органу публічної адміністрації, оскільки здійснює індивідуально-правове регулювання правовідносин публічно-правового характеру (будучи аналогом дозволу на здійснення автомобільних перевезень, тобто результатом відповідного адміністративно-дозвільного провадження), з іншого боку – він має не односторонній (як правовий акт), а двосторонній характер, оскільки визначає взаємні права та обов'язки у публічно-правовій сфері, а саме – у сфері перевезень пасажирів на маршрутах загального користування. Договір на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування, як і будь-якого іншого адміністративного договору, є суб'єкт владних повноважень – відповідний орган місцевого самоврядування, який здійснював організацію та проведення конкурсу на визначення перевізника, і який власне – здійснює в подальшому контроль за виконанням такого договору. Істотною особливістю договору на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування є укладання договору лише з переможцем конкурсу на організацію автомобільних перевезень на маршрутах загального користування; по суті конкурс є способом укладання такого договору.

Ключові слова: адміністративний договір, місцевий орган публічної адміністрації, організація перевезень пасажирів автомобільним транспортом, конкурс, перевізник, дозвіл.

In the scientific article, the author conducted a scientific study of theoretical, legal and applied issues of the application of administrative contracts in the field of regulating passenger transportation services. The author concluded that the contract for the organization of passenger transportation by road on public routes is an administrative contract, which is essentially a special form of expression of public administration, a special instrument of public administration activity, with the help of which a dispositive method of legal regulation of legal relations regarding the organization of transportation on public routes between local public administration bodies and the carrier is implemented. On the one hand, the contract for the organization of passenger transportation by road on public routes is a legal act of a public administration body, since it carries out individual legal regulation of legal relations of a public law nature (being an analogue of a permit for the provision of road transportation, i.e. the result of the relevant administrative and permitting proceedings), on the other hand, it is not unilateral (as a legal act), but bilateral in nature, since it determines mutual rights and obligations in the public law sphere, namely in the sphere of passenger transportation on public routes. The contract for the organization of passenger transportation by road on public routes regulates the conditions of transportation and other essential conditions determined by the legislation and the terms of the competition for transportation. A mandatory participant in a contract for the organization of passenger transportation by road on public routes, as well as any other administrative contract, is the subject of authority - the relevant local government body, which organized and conducted a competition to determine the carrier, and which actually exercises further control over the implementation of such a contract. An essential feature of a contract for the organization of passenger transportation by road on public routes is the conclusion of a contract only with the winner of the competition for the organization of motor transportation on public routes; in fact, a competition is a way of concluding such a contract.

Key words: administrative agreement, local public administration body, organization of passenger transportation by road, competition, carrier, permit.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку правової держави та реформування публічного управління та адміністрування особливої значимості набуває такий ефективний інструмент публічного адміністрування як адміністративний договір. Він, на відміну від такого інструменту як адміністративний акт забезпечує гнучкість, взаємодію та правову визначеність у врегульованих ним правовідносинах публічно-владного характеру за участю суб'єкта владних повноважень, іншого владного суб'єкта, юридичної особи чи фізичної особи-підприємця. На відміну від традиційних адміністративно-владних методів, адміністративний договір сприяє впровадженню принципів партнерства та співпраці, що відповідає сучасним тенденціям демократизації публічного управління, дозволяє виробити кращий алгоритм правового регулювання, забезпечивши інтереси як держави, так і недержавного суб'єкта, діяльність якого урегульовується адміністративним договором. В умовах реформування системи

публічного адміністрування в Україні, децентралізації місцевої публічної влади, розширення компетенції місцевих органів публічної адміністрації, адаптації законодавства України до стандартів Європейського Союзу, стають актуальними наукові дослідження не тільки пов'язані із визначенням поняття адміністративного договору, його правової природи та істотних умов, а й ті, що пов'язані із дослідженням особливостей застосування окремих видів адміністративних договорів у діяльності місцевих органів публічної адміністрації, в тому числі у сфері розподілу повноважень та фінансів між органами публічної адміністрації, реалізації адміністративно-процедурних повноважень щодо надання адміністративних послуг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика застосування окремих видів адміністративних договорів у діяльності місцевих органів публічної адміністрації стала предметом наукових досліджень таких учених, як: В. Р. Біла, Н. П. Бортник, Р. О. Гаврік,

Л. С. Гулак, С. С. Єсімов, О. В. Константи́й, О. О. Михайлов, В. О. Мороз, М. Я. Сидор, А. М. Токар та інших. В той же час, питання застосування адміністративного договору для регулювання послуг з перевезень пасажирів у діяльності місцевих органів публічної адміністрації досліджене недостатньо, що доводить необхідність проведення відповідного наукового дослідження.

Мета наукової статті – провести наукове дослідження теоретико-правових та прикладних питань застосування адміністративних договорів у сфері регулювання послуг перевезень пасажирів.

Виклад основного матеріалу. Розпочати наукове дослідження питання застосування адміністративних договорів у сфері регулювання послуг перевезень пасажирів слід із визначення, що саме є адміністративний договір і в чому полягає суттєва різниця між ним та іншими інструментами діяльності органів публічної адміністрації. Поняття адміністративного договору можна знайти у п. 16 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України, відповідно до якого адміністративний договір визначається як спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону. У законодавстві визначено, що адміністративний договір може бути застосований для розмежування чи делегування компетенції органів публічної адміністрації, для визначення порядку взаємодії між ними, для перерозподілу або об'єднання фінансових ресурсів, а також як альтернатива виданню адміністративного акту як результату адміністративно-процедурного правовідношення [1].

У адміністративно-правовій доктрині правова природа адміністративного договору передбачає його отождолення із зовнішньою формою вираження публічного адміністрування, за допомогою якого впроваджується диспозитивний метод правового регулювання адміністративно-правових відносин між органами публічної адміністрації, а також між суб'єктами публічної адміністрації та приватними особами [2, с. 228], із договором, що оформлює спільне волевиявлення суб'єктів владних повноважень або суб'єкта владних повноважень і фізичної чи юридичної особи, встановлює, змінює чи припиняє їхні взаємні права й обов'язки у сфері публічно-правових відносин, і загалом спрямовується на забезпечення задоволення певного публічного (суспільного) інтересу [3, с. 136], із нормативно-правовим договором з обов'язковою участю суб'єкта владних повноважень [4, с. 76], із правозстановлюючим, правозмінюючим або правоприпиняючим юридичним фактом та правовим актом публічного управління [5, с. 93], із регулятором адміністративно-правових відносин, інструментом або формою діяльності органів публічного адміністрування [6, с. 139; 7, с. 253; 8]. Таким чином, адміністративний договір є з одного боку, правовим актом органу публічної адміністрації, оскільки здійснює нормативно-правове (що стосується визначення «компетенційних» та фінансових питань) або індивідуально-правове (що стосується визначення питань надання адміністративних послуг або реалізації адміністративно-процедурних повноважень) регулювання правовідносин публічно-правового характеру. В той же час, адміністративний договір має не односторонній (як правовий акт), а двосторонній характер, оскільки визначає взаємні права та обов'язки у публічно-правовій сфері; обов'язковим учасником такого договору є орган публічної адміністрації, хоча іншою стороною може бути й недержавний суб'єкт. При цьому, адміністративний договір повинен містити умови, передбачені законодавством як істотні або такі, що внесені за наявності спільної згоди обох сторін і наявності

компетенції, а укладений може бути лише у випадках прямо визначених законодавством [9, с. 119–120].

Однією із таких сфер є сфера перевезень пасажирів автомобільним транспортом на міських автобусних маршрутах загального користування. Відповідно до п. 12 п. а ст. 30 Закону України «Про місцеве самоврядування» виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад вправі здійснювати залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій, що не належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, до участі в обслуговуванні населення засобами транспорту і зв'язку [10]. В Законі України «Про автомобільний транспорт» такий договір має назву «договір про організацію перевезення пасажирів на автобусному маршруті загального користування», який укладається між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування та автомобільним перевізником, яким є переможець конкурсу, організованого місцевим органом публічної адміністрації [11].

Обов'язковим учасником договору на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування, як і будь-якого іншого адміністративного договору, є суб'єкт владних повноважень – відповідний орган місцевого самоврядування, який здійснював організацію та проведення конкурсу на визначення перевізника, і який власне – здійснює в подальшому контроль за виконанням такого договору. При цьому, умови такого договору визначені заздалегідь (визначені в законодавстві та в умовах конкурсу) [12, с. 14].

Відповідно до правової позиції Верховного Суду, викладеної у постанові від 19 серпня 2021 року у справі № 140/13650/20, договір на організацію перевезення пасажирів є публічно-правовим договором, який передбачає: обов'язки перевізника забезпечити належний рівень транспортного обслуговування пасажирів, умови щодо тарифів тощо. Отже, договір визначає умови, за яких перевізнику дозволяється здійснювати господарську діяльність з перевезення пасажирів. При цьому відносини замовника перевезень та перевізника у різних випадках оформлюються різними документами – у певних випадках оформлюються договором, а в інших – дозволом. Водночас як дозвіл, так і договір, має одне значення, а саме встановлення вимог до перевізника щодо здійснення ним господарської діяльності. Отже, якщо відповідно до законодавства оформлюється не дозвіл, а договір, то такий договір має природу адміністративного. Суб'єкти владних повноважень виступають у правовідносинах щодо організації та проведення конкурсу з перевезення пасажирів як організатори та контролюючі органи в цій сфері, договір про організацію перевезень укладається саме за наслідками проведення такого конкурсу [13]. У разі, якщо ця вимога порушена, а також у разі, якщо до договору внесені умови без наявності спільної згоди обох сторін і наявності компетенції або умови, не вказані у законодавстві як істотні, а також якщо договір укладено з іншим суб'єктом господарювання такий договір або окремі його умови визнаються адміністративним судом нечинними [9, с. 119].

В договорі про організацію перевезень автомобільним транспортом загального користування в обов'язковому порядку зазначається перелік відповідних маршрутів, які буде обслуговувати автомобільний перевізник, умови організації перевезень, показники якості транспортного обслуговування населення, термін роботи автомобільного перевізника, зобов'язання органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо облаштування маршруту, підтримки проїзної частини автомобільної дороги та під'їзних шляхів у належному стані (тільки для міських автобусних маршрутів), а також розмір компенсації витрат автомобільного перевізника внаслідок перевезення пільгових пасажирів та регулювання тарифів, механізм їх виплати. Інші умови можуть бути

внесені за згодою сторін. Також істотною особливістю такого договору є укладання договору лише з переможцем конкурсу на організацію автомобільних перевезень на маршрутах загального користування; по суті конкурс є способом укладання такого договору [14]. У разі, якщо відповідний договір буде укладено із перевізником без проведення конкурсу, як того вимагає чинне законодавство, такий договір є нечинним [9, с. 122].

Висновки і пропозиції. Отже, в результаті проведеного дослідження теоретико-правових та прикладних питань застосування адміністративних договорів у сфері регулювання послуг перевезень пасажирів можемо прийти до наступних висновків. Договір на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування є адміністративним договором, який є по суті особливою формою вираження публічного адміністрування, особливим інструментом діяльності публічної адміністрації, за допомогою якого впроваджується диспозитивний метод правового регулювання правовідносин щодо організації перевезень на маршрутах загального користування між місцевими органами публічної адміністрації та перевізником. З одного боку, договір на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування є правовим актом органу публічної адміністрації, оскільки здійснює індивідуально-правове регу-

лювання правовідносин публічно-правового характеру (будучи аналогом дозволу на здійснення автомобільних перевезень, тобто результатом відповідного адміністративно-дозвільного провадження), з іншого боку – він має не односторонній (як правовий акт), а двосторонній характер, оскільки визначає взаємні права та обов'язки у публічно-правовій сфері, а саме – у сфері перевезень пасажирів на маршрутах загального користування. Договір на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування регулює умови перевезень та інші істотні умови, визначені законодавством та умовами конкурсу на проведення перевезень. Обов'язковим учасником договору на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування, як і будь-якого іншого адміністративного договору, є суб'єкт владних повноважень – відповідний орган місцевого самоврядування, який здійснював організацію та проведення конкурсу на визначення перевізника, і який власне – здійснює в подальшому контроль за виконанням такого договору. Істотною особливістю договору на організацію перевезень пасажирів автомобільним транспортом на маршрутах загального користування є укладання договору лише з переможцем конкурсу на організацію автомобільних перевезень на маршрутах загального користування; по суті конкурс є способом укладання такого договору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
2. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / В. Галунько, П. Діхтєвський, О. Кузьменко та ін.; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.
3. Константін О. В. До проблеми визначення поняття адміністративного договору в законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 133–137.
4. Сидор М. Я. Договірно-правова форма в системі взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 30. Том 2. С. 75–81.
5. Гулак Л. С. Класифікація адміністративних договорів у сфері підприємницької діяльності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2021. Випуск 30. С. 91–96.
6. Мороз В. О. Адміністративно-правові засади діяльності місцевих органів публічної адміністрації в Україні в умовах європейської інтеграції: дис. ... докт. філ. спец. 081 – Право. Хмельницький, 2024. 206 с.
7. Біла В. Р. Правові форми публічного адміністрування в Україні: дис. ... докт. юр. наук. спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2020. 431 с.
8. Токар А. М., Гаврик Р. О. Адміністративний договір у публічному адмініструванні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія Право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 4. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-14-01-12/2024-14-01-12>.
9. Михайлов О. О. Судовий контроль адміністративних судів за діяльністю публічної адміністрації в Україні: дис. ... докт. філ. спец. 081 – Право. Хмельницький, 2024. 204 с.
10. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>.
11. Закон України «Про автомобільний транспорт» від 5 квітня 2001 року (із наступними змінами та доповненнями). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text>.
12. Бортник Н. П., Єсімов С. С. Адміністративний договір як форма публічного управління в сфері організації послуг з перевезення пасажирів автомобільним транспортом загального користування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 11–16.
13. Постанова Верховного Суду від 19 серпня 2021 року у справі № 140/13650/20. *Судові рішення. База ІpLex*. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=99123324&red=1000032416ab7791d232bfc138a2f20608cfd4&d=5>.
14. Беляєвич О. А. *Науковий висновок щодо договору про організацію перевезення пасажирів на автобусному маршруті загального користування. Координата*. 2020. 28 січня. URL: <https://coordinata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-dogovoru-pro-organizaciu-perevezennja-pasaziriv-na-avtobusnomu-marsrutii-zagalnogo-koristuvanna>.

ЗАХОДИ ВПЛИВУ ЗА ПОРУШЕННЯ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА MEASURES OF INFLUENCE FOR VIOLATIONS OF BUDGET LEGISLATION

Пономаренко В.В., аспірант кафедри адміністративного і фінансового права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена всебічному аналізу заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, особливостям фінансово-правової відповідальності та її ролі у загальній системі юридичної відповідальності. У роботі визначено фінансову відповідальність як окремий різновид юридичної відповідальності, який має свої характерні ознаки, зокрема майновий характер та зв'язок із публічною фінансовою діяльністю. Особлива увага приділяється специфіці застосування фінансових санкцій за порушення бюджетного законодавства та їх значенню у забезпеченні дисципліни в бюджетному процесі.

Одним із центральних питань дослідження є розмежування понять «бюджетне правопорушення» та «порушення бюджетного законодавства». Акцентовано увагу, що ці поняття мають різний обсяг та значення: «бюджетне правопорушення» стосується лише порушень, що караються бюджетними санкціями, тоді як «порушення бюджетного законодавства» є ширшим поняттям, яке охоплює адміністративну, дисциплінарну, кримінальну та інші види відповідальності.

В статті зазначено на значні прогалини в бюджетному законодавстві, зокрема відсутність законодавчо закріплених процедур застосування фінансових санкцій та їх чітких розмірів. Це негативно впливає на ефективність притягнення до відповідальності за порушення в бюджетній сфері.

Заходи впливу, передбачені ст. 117 БК України можна класифікувати на превентивні, припиняючі та правовідновлювальні. Такий підхід сприяє більш чіткому розумінню функцій цих заходів.

Питання вдосконалення бюджетного законодавства з метою підвищення ефективності бюджетного контролю, запобігання правопорушенням та забезпечення належного управління бюджетними ресурсами досі залишаються актуальними та потребують внесення змін в чинне законодавство. Зазначені зміни стануть важливим кроком в напрямку посилення фінансової дисципліни та відповідальності у публічній сфері.

Ключові слова: фінансова відповідальність, порушення бюджетного законодавства, бюджетне правопорушення, публічні фінанси, майновий характер.

The article is devoted to a comprehensive analysis of measures of influence for violations of budget legislation, the peculiarities of financial and legal responsibility, and its role in the general system of legal responsibility. The study identifies financial responsibility as a separate type of legal responsibility characterized by specific features, including its property-based nature and connection with public financial activities. Special attention is paid to the specifics of applying financial sanctions for violations of budget legislation and their significance in ensuring discipline within the budget process.

One of the central issues of the research is the distinction between the concepts of "budget offense" and "violation of budget legislation". It is emphasized that these concepts differ in scope and meaning: "budget offense" refers only to violations subject to budget sanctions, while "violation of budget legislation" is a broader concept encompassing administrative, disciplinary, criminal, and other types of responsibility.

The article highlights significant gaps in budget legislation, particularly the lack of legislatively established procedures for applying financial sanctions and their specific amounts. This deficiency negatively affects the efficiency of holding offenders accountable for violations in the budgetary sphere.

The measures of influence provided for in Article 117 of the Budget Code of Ukraine can be classified as preventive, corrective, and restorative. This approach facilitates a clearer understanding of the functions of these measures.

Issues related to improving budget legislation to enhance budgetary control efficiency, prevent violations, and ensure proper management of budget resources remain relevant and require amendments to current legislation. Such changes will be an important step toward strengthening financial discipline and accountability in the public sphere.

Key words: financial responsibility, violation of budget legislation, budget offense, public finances, property-based nature.

На сучасному етапі розвитку української держави, суспільство та державний механізм зазнають нових викликів та знаходяться в пошуку шляхів їх подолання. Зусилля, направлені на підтримку економічного, соціального та політичного стану країни, прямим чином залежать від ефективності управління органів публічної влади. Продоцільність багатьох рішень можна зробити висновки лише по закінченню певного часового проміжку, однак протиправність таких рішень можливо констатувати миттєво. Не поглиблюючись у причинно-наслідковий зв'язок прийняття незаконних та/або протиправних рішень, важливо розуміти, що найбільш дієвим інструментом їх попередження та подальшого відновлення порушених прав є інститут юридичної відповідальності.

Останні десятиріччя ознаменувалися значною кількістю досліджень «нових» видів юридичної відповідальності, які не набули прямого закріплення в Конституції України, однак наявність та доцільність існування яких набула достатньої обґрунтованості та доведеності. Серед таких видів відповідальності є фінансова відповідальність.

Фінансове право як самостійна галузь права не має єдиного кодифікованого акту, що обумовлено його складністю та комплексним характером. Зазначений фактор дещо ускладнює дослідження фінансової відповідальності зага-

лом, через що виникає необхідність досліджувати її в контексті підгалузей та інститутів фінансового права. Трансформація фінансово-правових інститутів, фінансового законодавства обумовлює актуальність дослідження питань, пов'язаних з інститутом фінансової відповідальності.

На законодавчому рівні поняття «фінансова відповідальність» не набуло закріплення, однак завдяки науковим дослідженням таких вчених-фінансистів як Л. Воронова, О. Гетманець, О. Дічкова, А. Іванський, А. Касьяненко, О. Орлюк, І. Проць, В.Чернадчук, Н. Якимчук та інших доведено самостійність такого виду юридичної відповідальності та виокремлено ознаки, що її характеризують. В нашому дослідженні ми маємо на меті дослідити відповідальність за порушення бюджетного законодавства, не обмежуючись лише фінансовою відповідальністю, а на основі аналізу правових норм виявити особливості юридичної відповідальності в зазначеній галузі правовідносин. Досліджуючи питання юридичної відповідальності, більшість науковців зазначають, що вона є різновидом соціальної відповідальності, через що її недоцільно ототожнювати з державним примусом або покаранням.

Юридичну відповідальність у своїй більшості науковці визначають як передбачені законом вид та міру державно-владного (примусового) зізнання особою втрат, благ осо-

бистого, організаційного та майнового характеру за вже вчинене або вчинюване правопорушення.

Питання відносно існування та визначення фінансової відповідальності досі є дискусійними та іноді вчені наводять кардинально протилежні аргументи на предмет її існування. Проаналізувавши дослідження в зазначеній сфері, ми абсолютно підтримуємо самостійність фінансової відповідальності як різновиду юридичної відповідальності, якій притаманні особливості майнового характеру, що дають підстави для її виокремлення. Корифеєм науки фінансового права Л. Воронова визначає фінансово-правову відповідальність як правовідносини, що виникають в галузі фінансової діяльності між державою або органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами фінансових правовідносин на підставі фінансового правопорушення та в яких реалізуються несприятливі наслідки за порушення фінансово-правових норм [1, с. 494]. З наведеного визначення також можна зробити висновок, що такий вид відповідальності поширюється і на бюджетні правовідносини (в. ч. порушення бюджетного законодавства) як таких, що реалізуються в рамках публічної фінансової діяльності.

Визначення фінансової відповідальності в широкому розумінні, з наведенням притаманних ознак пропонує А. Касьяненко [2, с. 29]. Науковець зазначає, що це різновид юридичної відповідальності, яка представляє собою наслідок і форму реагування держави на порушення приписів фінансово-правових норм та знаходить свій прояв у примусовому застосуванні, відповідно до законодавчо-встановленої процедури, передбачених заходів впливу та пов'язана із застосуванням до правопорушника штрафних санкцій у кратних величинах до розміру завданої матеріальної шкоди. Фінансовій відповідальності притаманні всі ознаки юридичної відповідальності та властиві додатково специфічні ознаки, що дають підстави виокремити її в самостійний різновид, серед яких: така відповідальність є наслідком антисоціальних дій суб'єкта, що виражаються у неналежному виконанні публічних фінансових обов'язків; настає за фінансове правопорушення; встановлена нормами фінансового законодавства; виконує функцію фінансового впливу на правопорушника, що обумовлено її майновим характером; заходи покарання, передбачені фінансовими санкціями застосовуються уповноваженими органами до правопорушника у пропорційному розмірі до заподіяної шкоди; реалізується у специфічній фінансово-процесуальній нормі.

Бюджетні правовідносини реалізуються під час здійснення фінансової діяльності держави, відповідно правопорушення в цій сфері також будуть передбачати настання фінансової відповідальності.

Фінансово-правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства полягає в обов'язку правопорушника бюджетного законодавства зазнати примусових заходів впливу організаційного або майнового характеру, застосованих у визначеній фінансово-правовими нормами процесуальній формі [3, с. 4].

Поняття «бюджетне правопорушення» досі не набуло законодавчого закріплення, однак в ст. 116 БК України закріплено термін «порушення бюджетного законодавства», яким визнається порушення учасником бюджетного процесу встановлених цим Кодексом або іншим бюджетним законодавством норм щодо бюджетного процесу (на будь-якій зі стадій) та наведено перелік можливих правопорушень із зазначенням, що перелік не є вичерпним [4]. Глава 18 БК України фактично передбачає перелік норм правового регулювання, які стосуються ймовірних бюджетних правопорушень.

В наукових колах досі точаться дискусії щодо розмежування або ототожнення понять «бюджетне правопорушення» та «порушення бюджетного законодавства». Е. Дмитренко визначає бюджетне правопорушення як про-

типравне, винне діяння учасника бюджетного процесу, що призвело до порушення встановленого БК України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кримінальним кодексом України, іншими нормативно-правовими актами порядку складання, затвердження, внесення змін, виконання бюджету та звіту про його виконання [5].

О. Гетманець [6, с. 199] розмірковуючи відносно бюджетних правопорушень зазначає, що бюджетне законодавство охоплює достатньо широкий масив нормативно-правових актів (Конституція України, акти Кабінету міністрів України, рішення про місцевий бюджет та інші документи), що регулюють не виключно бюджетно-правові відносини, визначення поняття «порушення бюджетного законодавства» охоплює не суто фінансові чи бюджетні порушення, а також інші галузеві порушення у сфері фінансів і бюджету, таким чином порушення бюджетного законодавства є ширшим поняттям, яке охоплює бюджетні правопорушення, на ряду з адміністративними порушеннями та кримінальними злочинами.

Д. Шутілов зазначає, що підстави для розмежування категорій «бюджетне правопорушення» та «порушення бюджетного законодавства» відсутні та вони є синонімічними. Автор розуміє під обома поняттями порушення учасником бюджетного процесу встановлених БК України чи іншим нормативно-правовим актом, який є частиною бюджетного законодавства, норм щодо складання, розгляду, затвердження, внесення змін, виконання та звітування про його виконання [7, с. 75]. З наведеною позицією погодитися не можемо, оскільки вважаємо наведені категорії мають різне змістове навантаження та співвідносяться як загальне та особливе.

А. Касьяненко пропонує розглядати порушення бюджетного законодавства через загальні та спеціальні ознаки. До загальних автор відносить суспільну небезпеку, протиправність, винність осіб, що вчинили правопорушення. До спеціальних відноситься бюджетна сфера, посягання на встановлений законом порядок використання своїх прав усіма учасниками бюджетного процесу, об'єктивна необхідність у спеціальному виділенні фінансово-правової охорони зазначених відносин. Автор зауважує, що визначення в БУ України використовуються поняття «порушення бюджетного законодавства», яке майже ідентичне визначенню «бюджетне правопорушення», що містилося у старій редакції кодексу. Що обумовлює сприйняття багатьма науковцями зазначених термінів як синоніми [2, с. 47].

Проаналізувавши наведені визначення, ми підтримуємо думку про неможливість ототожнення понять «бюджетне правопорушення» та «порушення бюджетного законодавства». Під порушенням бюджетного законодавства варто розуміти протиправне винне діяння учасника бюджетного процесу, що полягає у порушення БК України та/або закону України «Про державний бюджет» та іншого законодавства, яке регулює бюджетні правовідносини, за яке передбачено фінансову, адміністративну, дисциплінарну або кримінальну відповідальність. Бюджетне правопорушення є поняттям вузким та передбачає порушення бюджетного законодавства за яке настає бюджетна відповідальність як різновид фінансової відповідальності, мова йде саме про заходи впливу за порушення бюджетного законодавства.

Різноманітність правопорушень скоєних в бюджетній сфері є досить великою, по-перше – в БК України не міститься вичерпний перелік правопорушень та є відсилка на закон про державний бюджет, по-друге – такі правовідносини реалізуються під час здійснення бюджетного процесу, який охоплює довгий часовий проміжок та коло учасників бюджетного процесу є досить обширним. Найбільшого поширення набула класифікація порушень бюджетного законодавства в залежності від стадії бюджетного процесу, на якій було здійснене правопорушення,

що на наш погляд не дає можливості його чіткої ідентифікації. Доцільно до класифікаційних критеріїв додати наступні: суб'єктний склад (посадові особи органів державної влади/органів місцевого самоврядування; головні розпорядники/розпорядники коштів нижчого рівня; одержувачі бюджетних коштів); сфера здійснення правопорушення (державний бюджет; місцевий бюджет; міжбюджетні трансферти); розмір заподіяної шкоди; діяння (дія/бездіяльність); об'єкт правопорушення (формування, розподіл та використання бюджетних ресурсів). Наведені критерії сприятимуть ідентифікації правопорушення та розумінню до якої відповідальності особа має бути притягнута за наслідками його вчинення.

Відносно видів відповідальності за порушення бюджетного законодавства, то в ст. 121 БК України зазначається, що посадові особи, з вини яких допущено порушення бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до закону. Про можливість притягнення до фінансової відповідальності немає жодної згадки.

Вище ми вже зазначали про комплексний характер фінансової відповідальності, обумовлений наявністю підгалузей та інститутів, яким властиві свої специфічні риси. В науці фінансового права погляди відносно ідентифікації бюджетної відповідальності також розділилися – одні науковці визначають її як різновид фінансової відповідальності (О. Дічкова, С. Теленик, Б. Дерев'яно, Д. Острий), інші вважають зазначену категорію некоректною та використовують термін «відповідальність за порушення бюджетного законодавства» та розглядають його як складовий інститут галузі бюджетного права, норми якого мають регулятивний вплив (О. Гетманець).

На підтримку своєї позиції О. Дічкова зазначає, що в контексті бюджетної відповідальності можна виокремити «власні» ознаки, які відокремлюють її в підвид фінансової відповідальності або надають їй певної «автономії». До спеціальних ознак бюджетної відповідальності авторка відносить: власне бюджетне законодавство, підпорядковане принципам бюджетного права; підставою бюджетної відповідальності є порушення бюджетного законодавства; специфіка бюджетних санкцій полягає у наслідках майнового та організаційного характеру для правопорушника; як правило, суб'єктами бюджетної відповідальності є учасники бюджетного процесу; специфічна форма реалізації бюджетної відповідальності [8, с. 450].

В обґрунтування другого підходу О. Гетманець [9, с. 26–27], наводить наступні аргументи: по-перше БК України не містить поняття «бюджетне правопорушення», а оперує терміном «порушення бюджетного законодавства», що дослідниця пов'язує з неможливістю наявності інституту правопорушення у кожній галузі права та більш широким змістовним навантаженням терміну «порушення бюджетного законодавства», який охоплює порушення норм, закріплених у джерелах бюджетного права; по-друге – авторка зазначає про наявність обмеженої кількості видів юридичної відповідальності, закріплених у ст. 92 Конституції України (серед яких бюджетної відповідальності немає); по-третє – відсутність ознаки карності в бюджетних правопорушеннях, адже для визнання дії або бездіяльності правопорушенням необхідні чотири ознаки: протиправність, винність, суспільна шкідливість та карність. В обґрунтування своєї точки зору авторка звертається до ст. 121 БК України, яка за порушення бюджетного законодавства передбачає адміністративну, цивільну, дисциплінарну або кримінальну відповідальність, які є універсальними та можуть охороняти будь-які види правовідносин. Щодо заходів впливу за порушення бюджетного законодавства, передбачених ст. 117 БК України, авторка відносить їх до специфічного виду фінансово-правового покарання (фінансово-правові заходи впливу за порушення бюджетного законодавства), які в підсумку визна-

чає як бюджетну відповідальність в складі фінансово-правової відповідальності.

На підставі зазначеного вище, важко з'ясувати позицію авторки, однак ми підтримуємо її в частині доцільності застосування терміну відповідальність за порушення бюджетного законодавства, яка окрім класичних видів відповідальності містить ще фінансову відповідальність, якій притаманні особливості під час реалізації за порушення бюджетного законодавства.

Проаналізувавши наукові дослідження в сфері відповідальності за порушення бюджетного законодавства, домінуючою концепцією є розуміння бюджетної відповідальності та відповідальності за порушення бюджетного законодавства, як різновиду фінансової відповідальності, що на наш погляд є абсолютно логічним. В нашому дослідженні ми розмежуємо категорії «бюджетна відповідальність» та «відповідальність за порушення бюджетного законодавства» аналогічно як і правопорушення в зазначених сферах.

Фінансово-правова відповідальність визначена в ПК України за порушення законів з питань оподаткування. Проте, в БК України жодної згадки про можливість притягнення до фінансової відповідальності за порушення бюджетного законодавства немає. З цього приводу доцільне зауваження О. Гетманець, яка зазначає про наявність у БК України норм, які встановлюють заходи впливу за порушення бюджетного законодавства та мають усі ознаки фінансових санкцій (ст. 117). Авторка зазначає, що БК України не встановлено процедуру та розміри адміністративних стягнень і фінансових санкцій за вказані бюджетні правопорушення правопорушень, хоча на практиці вони застосовуються. Наявність значних прогалин в бюджетному законодавстві відносно питання відповідальності за бюджетні правопорушення знижують якість бюджетного контролю та ефективність притягнення до відповідальності за бюджетні правопорушення [9, с. 25].

Недосконалість механізму притягнення до відповідальності за вчинені бюджетні правопорушення має наслідком, що на практиці часто нецільове та неефективне використання коштів та інші правопорушення залишаються безкарними, що підвищує тенденцію їх вчинення.

Очевидним є факт, що за порушення бюджетного законодавства неможливо обмежитися видами відповідальності, закріпленими в Конституції України, адже заходи, передбачені ст. 117 БК України до жодної з них віднести неможливо. На наше переконання їх доцільно та необхідно розглядати в контексті фінансової відповідальності як самостійного виду відповідальності, в зазначеному випадку з певними особливостями обумовленими специфікою бюджетних правовідносин та правопорушень, що скоєні під час їх реалізації.

З метою визначення особливостей фінансової відповідальності за порушення бюджетного законодавства необхідно детально розглянути перелік заходів, передбачених ст. 117 БК України, серед яких: попередження про неналежне виконання бюджетного законодавства з вимогою усунення порушення бюджетного законодавства; зупинення операцій з бюджетними коштами; призупинення та зменшення бюджетних асигнувань; повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету; зупинення дії рішення про місцевий бюджет; безспірне вилучення коштів з місцевих бюджетів; інші заходи впливу, які можуть бути визначені законом про Державний бюджет України [4]. Останній пункт перелічених заходів свідчить про їх невичерпний характер.

На доктринальному рівні пропонують зазначені заходи класифікувати на три види: превентивні – направлені на попередження правопорушень, які передбачають бажання правопорушника виправити недоліки з метою уникнення відповідальності; заходи припинення правопорушень – передбачають заходи впливу на правопорушника іншого

уповноваженого суб'єкта; правовідновлювальні – мають на меті відновити порушений інтерес, передбачаючи компенсацію, усунення шкоди та збитків завданих державі, територіальним громадам та іншим суб'єктам отримання бюджетних коштів, наслідком застосування зазначених заходів має стати відновлення законного стану відносин, що існував до порушення [10, с. 148].

Зазначені заходи впливу свідчать про доцільність їх розгляду саме в контексті фінансової відповідальності та саме в цьому випадку ми можемо використовувати термін бюджетне правопорушення. Вид правопорушення закріплений в БК України та за нього передбачена фінансова відповідальність. Всі заходи передбачені ст. 117 БК України, окрім попередження про неналежне виконання, несуть матеріальний, грошовий характер, порушник зазнає фінансове покарання що є особливою фінансовою відповідальністю та санкцій за бюджетні правопорушення.

Особливістю наведених заходів впливу, на думку В. Чернадчука – це оперативного-бюджетні санкції (заходи впливу), оскільки вони є заходами оперативного впливу на розпорядників та одержувачів бюджетних коштів, які є порушниками чинного бюджетного законодавства [11]. Зазначені санкції застосовуються до розпорядників та одержувачів бюджетних коштів безпосередньо уповноваженими суб'єктами з метою відновлення та встановлення режиму законності у бюджетній діяльності та дотримання бюджетної дисципліни учасниками бюджетного процесу.

На основі проведеного дослідження варто зазначити, що фінансова відповідальність за порушення бюджетного

законодавства має ключове значення для забезпечення законності у сфері публічних фінансів. Ця форма відповідальності, яка є різновидом юридичної, відзначається своєю специфікою, зокрема майновим характером та спрямованістю на відновлення порушених правовідносин. Особливої уваги заслуговує необхідність чіткого розмежування понять «бюджетне правопорушення» та «порушення бюджетного законодавства». Перше має вузький характер і передбачає лише санкції фінансового характеру, тоді як друге охоплює ширший спектр юридичної відповідальності.

Відсутність законодавчого визначення таких понять, а також недосконалий механізм реалізації заходів впливу, передбачених ст. 117 БК України, значно ускладнюють процес притягнення винних осіб до відповідальності. Це створює прогалини в законодавстві, які часто дозволяють уникати покарання за правопорушення в бюджетній сфері.

Вважаємо доцільно розглядати заходи впливу за порушення бюджетного законодавства через призму фінансової відповідальності. Це сприятиме більш чіткому розумінню їхньої сутності та функцій.

З метою підвищення ефективності контролю за використанням бюджетних ресурсів необхідно вдосконалити законодавчу базу. Це включає деталізацію процедури застосування санкцій та усунення існуючих прогалин. Зазначені зміни сприятимуть зниженню кількості правопорушень у бюджетній сфері, покращенню управління публічними фінансами та посиленню довіри суспільства до бюджетного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. Л.К. Воронової. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Алерта, 2011. 558 с.
2. Касьяненко А. М. Фінансова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2015. 209 с.
3. Проць І.М. Відповідальність за правопорушення у бюджетній сфері: адміністративно-правові та фінансово-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юр. наук. Львів, 2016. 20 с.
4. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. (Редакція від 06.12.2024, підстава - 4106-IX). URL: www.rada.gov.ua.
5. Дмитренко Е. С. Фінансове право України. Особлива частина : навч. посіб. К. : Алерта : КНТ, 2007. 613 с.
6. Гетманець О. Правова природа відповідальності за порушення бюджетного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 198–202.
7. Шутлів Д. До питання про порушення бюджетного законодавства. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. Decembrie. С. 72–76.
8. Дічкова О.В. Відповідальність за бюджетні правопорушення, допущені на першій стадії бюджетного процесу. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 447–452.
9. Гетманець О.П. Сутність і значення фінансово-правової відповідальності в бюджетному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 30. Т. 2. С. 24–27.
10. Деревянко Б., Острий Д. Особливості бюджетної відповідальності як різновиду фінансово-правової відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 145–149.
11. Чернадчук В.Д. Правова природа стягнень за порушення бюджетного законодавства. *Українська академія банківської справи Національного банку України*. 2008. № 11. URL: https://biem.sumdu.edu.ua/images/stories/docs/K_CPD/Chernadchuk_s_010.pdf с. 24.

ДОКУМЕНТОЛОГІЯ В СИЛАХ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ПІД ЧАС ДІЇ ОСОБЛИВОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

DOCUMENTATION IN THE SECURITY AND DEFENSE FORCES DURING THE OPERATION OF THE SPECIAL RIGHT-WING REGIME OF MARTIAL LAW

Рибицька О.М., викладач кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

В статті автор зазначає, що введення воєнного стану в Україні є важливим правовим режимом, призначеним для забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності, незалежності під час збройного конфлікту. У дослідженні розглядається правова основа регулювання воєнного стану в Україні, яка в першу чергу складається з Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану». У статті автором висвітлюється процедура запровадження воєнного стану, зокрема роль Президента України та Верховної Ради України (парламенту), а також значні правові наслідки, які виникають під час дії воєнного стану такі як, обмеження прав, свобод громадян, вплив на економіку та засоби масової інформації і тд. Завдяки аналізу одного за одним правового наслідку, зосереджує фокус на впливі особливого правового режиму воєнного стану на документологію сил безпеки і оборони. Автор досліджує національне законодавство, яке регулює питання документування та діловодства у правоохоронних органах та військових формуваннях. Зазначає, що головним способом фіксації і передачі розпорядчої та іншої інформації в системі управління є документ паперовий або електронний, і від того, наскільки ефективно організовано діловодство та документування в військовій частині, багато в чому залежать якість прийнятих рішень і загальний результат діяльності цілого державного органу. Автор акцентує увагу на тому, що правильне документальне забезпечення роботи в військовій частині ґрунтується на відповідній нормативно-правовій, нормативно-методичній базах – комплексі правових документів організаційного, інструктивного та методичного характеру. Переходячи до відомчих нормативно-правових актів зазначає, яким чином у зв'язку з дією воєнного стану може змінюватись регулювання процесів документології в силах безпеки і оборони. У висновках автор зазначає, що правові наслідки введення воєнного стану в Україні є комплексними і охоплюють широкий спектр питань, які потребують уважного аналізу та продуманих дій з боку держави та пропонує шляхи удосконалення методичних вказівок, нормативно-правових актів щодо регулювання питань документування та діловодства сил безпеки і оборони.

Ключові слова: документологія, документування, діловодство, воєнний стан, сили безпеки, сили оборони.

In the article, the author notes that the introduction of martial law in Ukraine is an important legal regime designed to ensure national security territorial integrity, and independence during an armed conflict. The study examines the legal basis for regulating martial law in Ukraine primarily consisting of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law". In the article, the author highlights the procedure for introducing martial law, in particular the role of the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine (parliament), as well as significant legal consequences that arise during martial law, such as restrictions on the rights and freedoms of citizens, impact on the economy and the media, etc. Through analyzing one legal consequence after another, the focus is on the impact of the special legal regime of martial law on the documentation of security and defense forces. The author examines national legislation that regulates the issues of documentation and record-keeping in law enforcement agencies and military formations. It notes that the main method of recording and transmitting administrative and other information in the management system is a paper or electronic document, and the quality of decisions made and the overall result of the entire state body's activities largely depend on how effectively office management and documentation are organized in a military unit. The author emphasizes that the correct documentation support for work in a military unit is based on the appropriate regulatory, legal, and methodological bases – a set of legal documents of an organizational, instructive, and methodological nature. Turning to departmental regulatory acts, he notes how the regulation of documentology processes in the security and defense forces may change due to the effect of martial law. In his conclusions, the author notes that the legal consequences of the introduction of martial law in Ukraine are complex and cover a wide range of issues that require careful analysis and thoughtful actions on the part of the state and suggests ways to improve methodological guidelines, regulatory and legal acts on the regulation of documentation and office management issues in the security and defense forces.

Key words: documentology, documentation, office management, martial law, security forces, defense forces.

Воєнний стан в Україні – це особливий правовий режим, що встановлюється у відповідь на загрози національній безпеці, територіальній цілісності та суверенітету держави. Його запровадження набуло особливої актуальності в контексті сучасних військових дій, які ведуться на території України, що зумовлені агресією з боку росії. У таких умовах правова система країни повинна адаптуватися до нових викликів, що передбачає необхідність вжиття заходів, які забезпечують безпеку держави та її громадян.

Актуальність дослідження документології в силах безпеки і оборони під час дії воєнного стану визначається не лише поточними подіями, а й їхнім історичним контекстом. Історія України свідчить про численні випробування, пов'язані з війнами, збройними конфліктами та зовнішніми загрозами, які вимагали негайного реагування з боку закону, ставали причинами реформування нормативно-правової системи. У зв'язку з цим, воєнний стан стає механізмом, що дозволяє державі забезпечувати свої стратегічні інтереси в умовах загрози, вносити корективи, доповнення до норм актів законодавства задля швидкого та юридично обґрунтованого подолання викликів та небезпек.

Об'єктом даного дослідження є документологія в силах безпеки і оборони, а предметом – правові наслідки, які

виникають у зв'язку з введенням особливого правового режиму воєнного стану та їх вплив на документування та діловодство правоохоронних органів та військових формувань. Дослідження також охоплює аналіз норм, які регламентують процедуру введення воєнного стану, а також обмеження, які можуть бути накладені на права і свободи громадян. Увагу буде приділено питанням правомірності таких обмежень, їх відповідності міжнародним стандартам прав людини, а також механізмам контролю за дотриманням правових норм під час дії воєнного стану.

Мета роботи полягає в системному аналізі документології в силах безпеки і оборони. Дослідження має на меті не лише теоретичний аналіз, а й практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства в цій сфері.

Методологічною основою дослідження є поєднання системного та правознавчого підходів. Системний підхід дозволяє охопити різні аспекти документології в силах безпеки і оборони, а правознавчий – проаналізувати конкретні правові норми та їх застосування на практиці.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному підході до аналізу документології в силах безпеки і оборони, а також в уточненні окремих аспектів правового регулювання в Україні.

Таким чином, дослідження документології в силах безпеки і оборони під час дії особливого правового режиму воєнного стану має важливе значення для розуміння механізмів створення, передавання та зберігання документів (інформації) задля забезпечення безпеки та правопорядку в державі, а також для формування обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення законодавства в цій сфері.

Перш ніж перейти до розгляду правового регулювання документології в силах безпеки і оборони, необхідно визначити підстави, причини, правову основу, обмеження прав, свобод, гарантій які застосовуються під час особливого правового режиму воєнного стану, що у свою чергу вносить корективи у систему національного законодавства. Правова основа воєнного стану в Україні є складним і багатограним елементом правової системи, що визначає порядок дій держави в умовах загрози національній безпеці. Введення воєнного стану регулюється як на конституційному, так і на законодавчому рівнях, що забезпечує стабільність і передбачуваність дій держави під час кризових ситуацій. Основними документами, що визначають цей процес, є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та ряд інших нормативно-правових актів, які деталізують процедуру і наслідки введення воєнного стану [1, с. 47]. Відповідно до статті 106 Конституції України, Президент має право на введення воєнного стану у разі загрози національній безпеці або агресії проти держави. Це положення підкреслює важливість президентської влади у прийнятті рішень, пов'язаних із захистом держави. Але запровадження воєнного стану можливе лише за умови попереднього отримання згоди Верховної Ради України, що є важливим елементом демократичного контролю. Врахування думки законодавчого органу свідчить про необхідність колегіального підходу до прийняття рішень, що стосуються безпеки країни [2, с. 34]. Закон України «Про правовий режим воєнного стану», прийнятий 2015 року, є основним нормативно-правовим актом, який регламентує порядок запровадження і дії воєнного стану [3]. Цей закон визначає чіткі критерії для введення воєнного стану, а також перелік прав і обов'язків держави, органів місцевого самоврядування та громадян у цей період. Наприклад, закон передбачає можливість введення обмежень на свободу пересування, право на проведення зборів, а також обмеження на проведення політичних акцій. Такі заходи спрямовані на забезпечення безпеки громадян і території України, проте вони також піднімають питання про баланс між безпекою і правами людини [4, с. 25].

Крім того, законодавство України містить ряд інших актів, що регулюють питання, пов'язані з безпекою держави. До них належать закони, що стосуються мобілізації, правових основ оборони, а також закони та відомчі нормативно-правові акти, що регулюють діяльність силових структур під час дії воєнного стану. Це дозволяє створити цілісну правову основу для дій держави в умовах військових конфліктів та загрози безпеці. Зокрема, важливою складовою є законодавче регулювання взаємодії між державними органами, яке має на меті ефективну координацію дій під час кризових ситуацій [5, с. 106]. Не менш важливим є і міжнародний аспект правового режиму воєнного стану. Україна є учасницею численних міжнародних угод, які регулюють права людини і основні свободи, навіть під час дії надзвичайних станів. Це зобов'язує державу дотримуватись стандартів, встановлених міжнародними документами, такими як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція з прав людини. У цьому контексті виникає питання про правомірність обмежень, що вводяться під час воєнного стану, оскільки вони мають бути обґрунтованими і пропорційними.

У підсумку, правова основа воєнного стану в Україні складається з багатьох рівнів і аспектів, що відображають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Чітке регулювання цього

питання дозволяє Україні ефективно реагувати на зовнішні загрози, при цьому забезпечуючи дотримання прав і свобод своїх громадян. Важливим є також постійний моніторинг і вдосконалення законодавства в цій сфері, що дозволить країні адаптуватися до нових викликів та гарантувати правовий захист для всіх громадян навіть у складні часи.

Ініціатором введення воєнного стану є Президент України, який відповідно до статті 106 Конституції має право приймати такі рішення. Однак, для легітимності своїх дій, Президент повинен отримати попередню згоду Верховної Ради. Цей етап є критично важливим, оскільки він забезпечує колегіальність у прийнятті рішень, пов'язаних із захистом національних інтересів. Після завершення дискусії Верховна Рада голосує за введення воєнного стану. Якщо рішення приймається, воно підлягає негайному оприлюдненню [6, с. 36]. У разі затвердження Верховною Радою рішення про введення воєнного стану, Президент зобов'язаний терміново його оприлюднити. Оприлюднення є важливим етапом, оскільки воно забезпечує інформаційну прозорість і дозволяє громадянам ознайомитися з новим правовим режимом. Це включає в себе детальну інформацію про терміни дії воєнного стану, територію його застосування, а також можливі обмеження прав і свобод громадян. Після введення воєнного стану важливим є моніторинг і контроль за його виконанням. Верховна Рада, а також інші державні органи, зокрема Служба безпеки України та Міністерство внутрішніх справ, несуть відповідальність за дотримання законності і правопорядку в умовах дії цього режиму. Вони мають проводити регулярні перевірки та звітувати перед громадськістю про результати своєї діяльності, а також про вплив обмежень на права і свободи громадян. Період дії воєнного стану може бути продовжений за рішенням Верховної Ради, якщо загроза національній безпеці залишається актуальною [7, с. 93]. У процесі введення воєнного стану можуть виникнути обмеження прав і свобод громадян, що має бути ретельно обґрунтовано. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає, що такі обмеження мають бути тимчасовими, пропорційними та відповідати меті, задля якої вводиться воєнний стан. Це означає, що державні органи повинні дотримуватись принципу мінімізації втручання в права громадян, здійснюючи обмеження лише у тих випадках, коли це є абсолютно необхідним для забезпечення безпеки. Усі обмеження мають бути задокументовані і доведені до відома населення, що є важливим для забезпечення правового захисту громадян. У разі порушення їхніх прав, громадяни мають право на оскарження дій державних органів у судовому порядку, що підкреслює важливість дотримання прав людини навіть під час дії воєнного стану.

Введення воєнного стану в Україні супроводжується численними правовими наслідками, які впливають на всі аспекти життя суспільства. Ці наслідки стосуються не лише державних інститутів, а й звичайних громадян, їх прав і свобод, а також економіки держави. Одним із основних завдань правового режиму воєнного стану є забезпечення національної безпеки, що часто передбачає запровадження обмежень, які можуть бути сприйняті як загроза для прав людини. У цьому контексті важливо розглядати наслідки введення воєнного стану в різних аспектах, включаючи правове регулювання, безпеку, соціально-економічні фактори та міжнародні зобов'язання [8, с. 57].

Першим важливим наслідком введення воєнного стану є те, що з'являється можливість для держави впроваджувати специфічні обмеження прав і свобод громадян. Це може включати обмеження на свободу пересування, право на приватність, право на зібрання, а також інші громадянські права. Державні органи, такі як Міністерство внутрішніх справ, можуть отримати розширені повноваження для забезпечення правопорядку, що може включати введення комендантської години, контроль за перевезенням това-

рів і людей, а також перевірки документів у громадських місцях. Ці дії мають бути чітко обґрунтовані і відповідати нормам міжнародного права, що вимагає від держави дотримання принципів пропорційності та необхідності.

Другою важливою складовою є вплив на економіку. Введення воєнного стану може призвести до значних змін у діяльності підприємств, зокрема в тих сферах, які не пов'язані безпосередньо з обороною. Важливо, щоб економічні заходи, які впроваджуються під час воєнного стану, були зваженими та орієнтованими на відновлення стабільності в країні [9, с. 80].

Третій аспект – це контроль за діяльністю ЗМІ та інформаційний простір. В умовах воєнного стану держава може запроваджувати обмеження на інформацію, що публікується, з метою запобігання дезінформації та паніці серед населення. Важливо, щоб інформаційна політика держави під час воєнного стану була спрямована на забезпечення прозорості та підвищення довіри громадян до державних інституцій.

Четвертим важливим наслідком є посилення контролю з боку держави над стратегічними ресурсами, такими як паливо, продовольство, медичні засоби та інші критично важливі матеріали.

П'ятий аспект стосується міжнародних зобов'язань України. Введення воєнного стану не звільняє країну від виконання своїх міжнародних зобов'язань, зокрема в сфері прав людини. Україні необхідно забезпечити, щоб обмеження, які вводяться, відповідали міжнародним стандартам і були необхідними для захисту національної безпеки, а також захистити свої інтереси на міжнародній арені.

Ще одним аспектом, на який впливає запровадження воєнного стану, і який є об'єктом нашого дослідження, це документологія в силах безпеки і оборони, що є предметом особливої уваги. Оскільки потрібно забезпечити належне функціонування адміністративних та правових процесів у періоди кризових ситуацій. Згідно із Законом України «Про національну безпеку України» сили безпеки – правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України; сили оборони – Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави [10]. Аналізуючи вище викладене, у статті ми будемо досліджувати процеси документування та діловодства у правоохоронних органах та військових формуваннях, які входять до сил безпеки і оборони, а саме Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та Збройних Сил України. Головним способом фіксації і передачі розпорядчої та іншої інформації в системі управління є документ паперовий або електронний, і від того, наскільки ефективно організовано діловодство та документування в військовій частині, багато в чому залежить якість прийнятих рішень і загальний результат діяльності цілого державного органу. Правильне документальне забезпечення роботи в військовій частині ґрунтується на відповідній нормативно-правовій, нормативно-методичній базі – комплексі правових документів організаційного, інструктивного та методичного характеру. Нормативні і методичні документи з документології в кожній державній структурі (Міністерство оборони України, Міністерство внутрішніх справ та ін.) розробляються на основі відповідних законодавчих і нормативних актів. Відповідно до Закону України «Про інформацію» документування (створення документів) є обов'язковою умовою включення інформації в інформаційні ресурси [11]. В вищевказаному законі зазначається також, що докумен-

тування ведеться в порядку, встановлюваному органами державної влади, які відповідальні за організацію діловодства, стандартизацію документів. Державне регулювання поширюється не тільки на сферу документування, але й на організацію роботи з документами (діловодство). Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. А електронний документообіг (обіг електронних документів) – це сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які використовуються із застосуванням перевірки цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів [12]. Не менш важливим є питання мови документів, таким чином відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» мовою нормативних актів, документації, діловодства, команд, навчання, виховних заходів, іншого статутного спілкування та службової діяльності у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених відповідно до закону, є державна мова [13]. Кабінет Міністрів України, органи виконавчої влади несуть відповідальність за організацію документування розробляючи відповідні нормативно-правові акти. Міністерство оборони України та Міністерство внутрішніх справ, як центральні органи виконавчої влади, розробляють та затверджують відповідні нормативно-правові акти, які регулюють питання документування та діловодства (документології) у своїх структурних підрозділах, таких як ЗСУ, ДПСУ, НГУ та інших. Наприклад у Державній прикордонній службі України документування управлінської інформації в здійснюється в електронній формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису, кваліфікованої електронної печатки та кваліфікованої електронної позначки часу, крім випадків наявності обґрунтованих підстав для документування управлінської інформації у паперовій формі, якими визнаються: документи, що містять інформацію з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом; електронні документи, що не можуть бути застосовані як оригінал згідно з вимогами закону; документи, вимога щодо опрацювання яких у паперовій формі встановлена актами Кабінету Міністрів України. Важливим елементом є використання систем електронного діловодства для реєстрації документів. Проте, у разі відсутності таких систем в окремих підрозділах ДПСУ, застосовується централізоване реєстрування через веб-модуль системи взаємодії або за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення для доповідних та службових записок. Під час дії воєнного стану допускається також використання паперових журналів або карток реєстрації, що є винятком, коли інші технології не можуть бути застосовані через специфіку ситуації. Тому органи ДПСУ мають адаптувати свої методи реєстрації документів до реалій воєнного часу, забезпечуючи оперативність та збереження важливих даних в умовах обмежених ресурсів [14]. Також, у Національній гвардії України, питання документології регулює відомчий нормативно-правовий акт, а саме Інструкція з документування управлінської інформації та організації роботи з документами в Національній гвардії України в паперовій формі: затверджено наказом командувача Національної гвардії України від 30.11.2020 № 511, яка встановлює вимоги щодо документування управлінської інформації та організації роботи з документами створеними в паперовій формі, у Головному управлінні Національної гвардії України та оперативно-територіальних об'єднаннях, з'єднаннях, військових частинах (підрозділах), вищих військових навчальних закладах, навчальних військових частинах (центрах), базах, закладах охорони здоров'я та установах безпосе-

реднього підпорядкування, уключаючи їх підготовку, рес-трацію, облік і контроль за виконанням [15]. Організація документології в Збройних Силах України регулюється Інструкцією з діловодства у Збройних Силах України: затверджено Наказ Головнокомандувача

Збройних Сил України від 31 січня 2024 № 40, у якій зазначається, що основною формою діловодства у Збройних Силах України є електронна. Проходження в діловодстві Збройних Сил України одного і того самого документа в електронній та паперовій формі не допускається [16]. Аналізуючи вищевказані Інструкції, слід зазначити, що вони прийняті відповідно і на виконання норм Законів України, мають свої особливості, однак введені в дію з єдиною метою. Таким чином, не зважаючи на перебої в роботі критичної інфраструктури, під час дії воєнного стану, у кожній військовій частині сил безпеки і оборони документування та діловодство (в паперовій та/або електронній формі) повинні бути організовані на високому виконавчому рівні. Адаже як вже зазначалось вище, якісне, швидке, юридично-правильне створення документу відіграє важливу роль у прийнятті управлінських рішень, виконанні бойових завдань, забезпеченні безпеки і незалежності.

Отже, правові наслідки введення воєнного стану в Україні є комплексними і охоплюють широкий спектр питань, які потребують уважного аналізу та продуманих дій з боку держави. Одним з таких питань є документування в силах безпеки і оборони. Відповідно до чинного законодавства, документ має однакову юридичну силу незалежно від того чи створений він в паперовій чи електронній формі, окрім випадків зазначених в законі. Документологія в військовій сфері має особливо важливе значення під час дії воєнного стану, адже забезпечує передавання збереження, доведення до адресата необхідної інформації. З метою покращення організації документування і діловодства в правоохоронних органах та військових формуваннях під час дії воєнного стану державі необхідно забезпечувати сили безпеки і оборони необхідними комунікаціями для обміну та передачі документів (інформації, даних); розробити єдині методичні вказівки для ведення документування та діловодства у силах безпеки і оборони під час дії воєнного стану, що у свою чергу сприяло б покращенню та полегшенню комунікації між ЗСУ, ДПСУ, НГУ та іншими правоохоронними органами та військовими формуваннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Качор М. І. Воєнний стан в Україні: правові, соціальні та економічні наслідки. *Юридичний вісник України*. 2022. № 7. С. 45–49.
2. Тихий В. А. Проблеми реалізації прав людини під час воєнного стану в Україні. *Економіка та право*. 2022. № 5. С. 32–39.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України *Відомості Верховної Ради*. 2015, № 28, ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
4. Поляков І. С. Воєнний стан та права людини: український досвід. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2022. № 1(135). С. 25–30.
5. Олійник Р. О. Вплив воєнного стану на діяльність органів влади в Україні. *Наукові записки Національної академії внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 101–109.
6. Стрельцов К. В. Аналіз правового регулювання воєнного стану в Україні: виклики та перспективи. *Вісник юридичної академії*. 2023. № 2(88). С. 34–40.
7. Лисенко С. В. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану: міжнародно-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2023. № 1. С. 89–94.
8. Буроменський В. І. Правовий режим воєнного стану в Україні: теоретичні аспекти. *Право України*. 2023. № 6. С. 55–61.
9. Шевченко А. П. Ефективність правового регулювання воєнного стану в Україні: проблеми та рішення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2022. № 1(62). С. 78–83.
10. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. (дата звернення 15.12.2024).
11. Про інформації : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>. (дата звернення 15.12.2024).
12. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>. (дата звернення 16.12.2024).
13. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення 16.12.2024).
14. Інструкція з діловодства в Державній прикордонній службі України : затверджено наказом Адміністрації Держприкордонслужби України від 31 грудня 2020 року № 144.
15. Інструкція з документування управлінської інформації та організації роботи з документами в Національній гвардії України в паперовій формі: затверджено наказом командувача Національної гвардії України від 30.11.2020 № 511.
16. Інструкцією з діловодства у Збройних Силах України : затверджено Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України від 31 січня 2024 № 40.

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ

WAYS OF IMPROVING THE PUBLIC ADMINISTRATION OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS

Романенко Л.В., к.ю.н.,
провідна спеціалістка Центру спортивного права,
викладачка кафедри фізичного виховання

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю вдосконалення публічного адміністрування фізичної культури і спорту в умовах військового стану та у повосенне відновлення нашої країни. Метою даної наукової розвідки є аналіз підвищення спроможності Міністерства молоді та спорту України шляхом трансформації та подальших реформ. У роботі приділена увага проблемі розмежування повноважень між Мінмолодьспортом, Національним Олімпійським Комітетом, Національними федераціями та спортивними товариствами для подальшої оптимізації взаємодії з територіальними громадами в галузі фізичної культури та спорту. Доведено, що розмежування повноважень буде сприяти подальшому підвищенню ефективності законодавства, правозастосовної практики та розподілу фінансування в галузі фізичної культури та спорту. Визначено, що інтегрування України до світової Європейської спільноти потребує подальшої оптимізації законодавчих засад ефективної моделі публічного адміністрування фізичної культури та спорту, з огляду на сучасні тенденції відносин влади та суспільства та орієнтуючись на кращі стандарти належного врядування в аспекті забезпечення та захисту прав, свобод та інтересів людини, покращення суспільного здоров'я нації, оновлення змісту діяльності органів публічного адміністрування враховуючи вплив цифровізації та останніх змін у правовому регулюванні правовідносин, що виникають завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям. Зазначено, що цифровізація фізичної культури та спорту є не лише потребою сьогодення, а й фактично не має альтернатив через зростання можливостей з накопичення, обробки, використання інформації. У статті акцентується увага на необхідності систематизації спортивного законодавства та пропонується авторський варіант Основ законодавства України про фізичну культуру і спорт та Спортивного кодексу України. Зроблено висновок про необхідність прийняття окремого закону про професійний спорт, враховуючи його специфіку, та останні тенденції монетизацію і професіоналізацію спорту.

Ключові слова: публічне адміністрування, фізична культура, спорт, цифровізація.

The relevance of the research topic is determined by the need for improvement public administration of physical culture and sports in the conditions of martial law and in the post-war recovery of our country. The purpose of this research is to analyze the capacity building of the Ministry of Youth and Sports of Ukraine through transformation and further reforms. The work pays attention to the problem of separation of powers between the Ministry of Youth and Sports, the National Olympic Committee, National Federations and sports associations for further optimization of interaction with territorial communities in the field of physical culture and sports. It has been proven that separation of powers will contribute further increasing the capacity of legislation, law enforcement practice and distribution of funding for physical culture and sports. It was determined that the integration of Ukraine into the global European community requires further optimization of the legislative foundations of an effective model of public administration of physical culture and sports, taking into account the current trends in relations between the government and society and focusing on the best standards of good governance in the aspect ensuring and protecting human rights, freedoms and interests, improving the public health of the nation, updating the content of the activities of public administration bodies, taking into account the impact of digitalization and recent changes in legal administration technologies. It is noted that digitalization of physical culture and sports is not only by the need for consent, and actually has no alternatives due to growth opportunities for the accumulation, processing, and use of information. In the article, the author emphasizes the need to systematize sports legislation and offers the author's version of the Fundamentals of Ukrainian legislation on physical culture and sports and the Sports Code of Ukraine. A conclusion was made about the need to adopt a separate law on professional sports, taking into account its specifics, and the latest trends in the monetization and professionalization of sports.

Key words: public administration, physical culture, sport, digitalization.

Постановка проблеми. Виклики, що постали на сьогодні перед фізичною культурою та спортом потребують подальшого вдосконалення публічного адміністрування галузі. Попри військову агресію, Україна впевнено тримає курс на інтегрування до світової Європейської спільноти. Надає оптимізму факт поступового підвищення інституційної спроможності Міністерства молоді та спорту України і спроба перетворити його на аналітико-владний центр, практично зосереджений на стратегічному плануванні, забезпеченні формування державної політики, моніторингу та оцінюванні результатів її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що сучасний спорт є унікальним феноменом, який поєднує в собі економічний, соціальний, культурний, науковий, релігійний, екологічний та інші компоненти. Популярність спорту серед українців невинно зростає, хоча існує багато питань які потребують особливої уваги для того щоб ця тенденція збереглась і надалі. В цьому контексті, особливу гордість ми відчуваємо за наших спортсменів, які цього року на Олімпійських іграх у Парижі посіли 22 місце, завоювавши 12 медалей, а Паралімпійці посіли 7 місце, здобувши 82 нагороди. Наші спортсмени – най-

потужніші амбасадори нашої країни. Вони найкращим чином нагадали світу про те, що відбувається в Україні [1].

Величезний масив спеціалізованих норм, що виникають у сфері фізичної культури і спорту регулюється юридичними нормами та потребують подальшого вдосконалення правового впливу. Треба наголосити на тому, що загальний механізм правового регулювання відносин у сфері спорту є дуже складним через те, що відносини у спорті регулюються в значній їх частині різними спортивними організаціями, в тому числі міжнародними. Тому це висуває додаткові вимоги до законодавчого регулювання відносин, що складаються у зв'язку із здійсненням спортивної діяльності.

Так, положення, які регулюють в Україні відносини у спорті, містяться у 27 законах, в тому числі 7 кодексах. Спеціально регулюють спортивні відносини 4 закони, а саме, такі закони України: «Про фізичну культуру і спорт»; «Про антидопінгову діяльність у спорті»; «Про підтримку олімпійського, паралімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні»; «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань».

Предметом решти 23 законів є не спортивні, а адміністративні, бюджетні, митні, податкові, соціальні, господарські та інші відносини, що виникають у галузі фізичної культури та спорту й пов'язані із забезпеченням фізкультурно-спортивної діяльності. До них належать закони України: «Про благодійну діяльність та благодійні організації»; «Про рекламу»; «Про оренду державного та комунального майна»; «Про публічні закупівлі»; «Про освіту»; «Про медіа»; «Про внутрішній водний транспорт»; «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор»; «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» й інші закони. До числа кодексів входять Бюджетний, Податковий, Земельний, Повітряний, Кодекс торговельного мореплавства, Кодекс про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс.

Нормативна база фізичної культури і спорту, за даними Міністерства молоді та спорту України включає понад 1670 підзаконних актів, з яких дві третини складають накази самого міністерства.

Підзаконна нормативна база сфери фізкультури і спорту включає низку постанов Кабінету Міністрів України (КМУ): «Про затвердження Порядку надання закладу фізичної культури і спорту статусу бази олімпійської, паралімпійської та дефлімпійської підготовки і переліку закладів, яким надано такий статус» (18.01.2006); «Про затвердження Положення про дитячо-юнацьку спортивну школу» (5.11.2008); «Про затвердження переліків закладів фізичної культури і спорту всеукраїнського рівня, які фінансуються з державного бюджету, баз олімпійської, паралімпійської і дефлімпійської підготовки та всеукраїнських громадських організацій фізкультурно-спортивного спрямування, суб'єктів паралімпійського руху, які отримують фінансову підтримку з державного бюджету» (29.07.2015); «Про затвердження Порядку проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України» (09.12.2015); «Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2024 року» (01.03.2017); «Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року» (04.11.2020) та деякі інші [2].

Потребу оптимізувати публічне адміністрування обумовлена необхідність групування однотипних правових норм у галузеві утворення. Ця необхідність є однією із закономірностей належного врядування.

Практика правового регулювання змушує теорію рахуватися з необхідністю формування нових правових галузей заради підвищення ефективності адміністрування відповідними сферами життя. Між тим, теорія права досі не запропонувала задовільного поняття галузі права. Звідси гострі дискусії (часто безплідні) навколо низки правових галузей.

У зв'язку з формуванням правових галузей й галузі спортивного права, потребує більшої уваги загальної теорії права проблема кодифікації законодавства [3].

За роки незалежності Україна ратифікувала та приєдналася до низки міжнародних конвенцій. Серед них – Міжнародна конвенція по боротьбі з допінгом у спорті, прийнята ООН 19.10.2005 р.; Міжнародна конвенція проти апартеїду у спорті, прийнята ООН 10.12.1985 р.; Європейська конвенція про запобігання насильству та хуліганській поведінці глядачів під час спортивних заходів, зокрема футбольних матчів від 19.08.1985 р.; Конвенція Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями від 18.09.2014 р. та ін.

Зазначені та інші документи є складниками публічного адміністрування у сфері фізичної культури і спорту. Наявність такої множини регуляторів ускладнює правозастосовну діяльність, а чинний Закон «Про фізичну культуру і спорт» – не систематизує норми спортивного права.

І хоча цей Закон визначає загальні правові, організаційні, соціальні, економічні основи діяльності у сфері фізичної культури та спорту, регулює суспільні відносини у створенні умов для розвитку фізичної культури та спорту, але завдяки такій властивості спорту, як здатність до саморегулювання, потребує його подальшого удосконалення.

Тому нагальною потребою є систематизація спортивного законодавства шляхом прийняття Основ законодавства України про фізичну культуру і Спортивного кодексу України. Так, Основи законодавства про фізичну культуру мають складатися з таких розділів: I. Загальні положення (законодавство про фізичну культуру, основні принципи державної політики у сфері фізичної культури, пріоритети у розвитку фізичної культури; II. Права і обов'язки громадян у сфері фізичної культури; III. Діяльність у сфері фізичної культури (види діяльності, спеціальна освіта, суб'єкти надання оздоровчо-фізкультурних послуг; неприбуткові організації, меценатство); IV. Масовий спорт; V. Управління у сфері фізичної культури (повноваження державних органів, повноважний органів місцевого самоврядування, повноваження громадських об'єднань); VI. Фінансування і матеріально-технічне забезпечення фізичної культури; VII. Соціальні гарантії та захист прав суб'єктів фізичної культури; VIII контроль у сфері фізичної культури.

На нашу думку, Спортивний кодекс України має містити наступні розділи: 1. Спорт та види спорту. Професійний спорт; 2. Державна політика у сфері спорту; 3. Правила спортивних змагань; 4. Спортивне суддівство; 5. Суб'єкти сфери спорту; 6. Міжнародне співробітництво у сфері спорту; 7. Організаційне, кадрове, фінансове забезпечення спорту; 8. Контроль у сфері спорту; 9. Порядок вирішення спортивних спорів [4].

Стосовно Мінмолодьспорту України то незважаючи на оновлену команду, на чолі з міністром, обрану концепцію майбутньої системи управління: для спорту вищих досягнень – це французька, а для масового спорту – польська, сьогодні ще існує багато викликів на які Міністерство намагається вчасно реагувати. Задля кращого розуміння, розглянемо основні напрямки реформування:

1. Децентралізація державної політики – автономія спорту. Держава передає повноваження по реалізації політики спортивного руху (федераціям і клубам).

2. Запровадження контролю реалізації політики над федераціями (фінансування на умовах розвитку, належного врядування і підвищення частки фізично активного населення).

3. Запровадження цифрового реєстру обліку користувачів державних і муніципальних коштів, і розміру отриманих коштів.

4. Відповідальність держави – інфраструктура, фінансування федерацій у напрямку топ-спорту і фізичної активності.

Головний агент реалізації політики – розвинена мережа неприбуткових спортивних клубів у статусі громадських організацій.

Розвиток масового спорту відповідає цим пріоритетам та довгостроковим цілям, а вже спорт вищих досягнень, на наше переконання, це прерогатива Національного олімпійського комітету, національних федерацій та спортивних товариств [5].

Запропонована Міністерством та Національним олімпійським комітетом України (див. Стратегію розвитку олімпійського руху в Україні на період до 2028 року) європейська модель управління спортом є вельми приваблива, але зважаючи на світові тренди, неймовірно комерціалізацію та професіоналізацію спорту, а також такої властивості спорту, як здатність до саморегулювання ми будемо свідками розвитку управління спортом за або північно-американською, або за змішаною моделлю [6, 7].

Досліджуючи перспективи розвитку публічного адміністрування у сфері фізичної культури та спорту не можна не звернути увагу на інноваційні проекти, які вже впроваджені і у роботу Спортивного комітету України. Так 24 жовтня 2019 року на навчальній конференції «Digital – трансформація як передовий тренд успішного майбутнього та розвитку спорту», було презентовано проекти: «Sport Budget» та «Sport Map».

«Sport Budget» – це ресурс, який дозволяє працювати з фінансами організації. Програма дозволяє розподіляти кошти, які надаються федераціям з не олімпійських видів спорту, які є членами Спортивного Комітету України та забезпечує електронний документообіг і звітність про витрачені кошти.

Стосовно «Sport Map» то цей ресурс допомагає знайти конкретну секцію для занять обраним видом спорту і надає можливість відстежити якість надання послуг у галузі фізичної культури та спорту в тому чи іншому клубі, тим чи іншим тренером. За допомогою цієї платформи можливо:

- знайти клуб або секцію;
- обрати тренера;
- ознайомитись з календарем спортивних змагань («Sport Afisha»);
- замовити тренування у конкретного тренера, у тому клубі де зручно тренуватись і забронювати тренування на зручний час («Букінг»);

– придбати все необхідне для занять спортом («Sport Shop») [8].

Зростаюча монетизація та профеналізація спорту вимагає прийняття окремого закону про професійний спорт з врахуванням міжнародного і вітчизняного досвіду.

Для України, враховуючи її розподіл на територіальні громади, цікавим буде досвід Нідерландів. Там значна частина фінансування спорту відбувається на місцевому рівні, де муніципалітети забезпечують розвиток спорту через субсидії та інфраструктурні проекти. Особливий акцент робиться на масовий спорт і здоровий спосіб життя. Нідерланди мають добре розвинуту національну програму, яка фінансує тренувальні центри та навчання тренерів, а також підтримує наукові дослідження у сфері спорту [9].

Висновки. Враховуючи всі наведені міркування, можемо підсумувати, що все зазначене свідчить про нагальну потребу подальшого вдосконалення шляхів публічного адміністрування у сфері фізичної культури та спорту, зокрема це стосується перспектив подальшого реформування Мінмолодьспорту, широких перспектив щодо діджиталізації галузі, необхідності систематизації спортивного законодавства шляхом прийняття Основ законодавства України про фізичну культуру і спорт та Спортивного кодексу України. Зроблено акцент щодо необхідності прийняття окремого закону про професійний спорт.

Досліджені питання є відкритими для подальшої наукової дискусії і наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людмила Романенко. Стан та перспективи розвитку публічного адміністрування фізичної культури та спорту. *Спортивне право: актуальні проблеми правозастосування* : зб. матеріалів та тез доп. учасників панел. дискусії VIII Харків. міжнар. юрид. форуму (Харків, 25 верес. 2024 р.) / [редкол. Нестерович О.С. (голова) та ін.]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, Право, 2024. 98 с. : іл. С. 74–80.
2. Теплюк М. О. Законодавче регулювання спорту в Україні: проблеми та шляхи удосконалення. *Спортивне право України: теоретичні та практичні проблеми формування галузі* : Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 червня 2024 року). Київ : «Видавництво Людмила», 2024. С. 28–32.
3. Ющик О.І. Спортивне право в галузевій структурі правової системи (методологічний аспект). *Спортивне право України: теоретичні та практичні проблеми формування галузі* : Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 червня 2024 року). Київ : «Видавництво Людмила», 2024. С. 33–37.
4. Романенко Л. В. Організаційно-правові засади управління фізичною культурою та спортом в Україні : рукопис. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / наук. кер. О. Б. Червякова ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. С. 31.
5. Матвій Бідний презентував результати роботи за 100 днів та окреслив плани на майбутнє. 28 лютого 2024 року. URL: <https://mms.gov.ua/news/matvii-bidnyi-prezentuvav-rezultaty-roboty-za-100-dniv-ta-okreslyv-plany-na-maibutnie> (дата звернення: 10.12.2024).
6. Стратегія розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.11.2020 № 1089. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
7. Стратегія розвитку олімпійського руху в Україні на період до 2028 року URL: <https://noc-ukr.org/proekti-dokumentiv/strategiya-rozvitku-olimpiyskogo-ruhu-v-ukraini-na-period-do-2028-roku/>
8. Романенко Л.В. Перспективи розвитку публічного адміністрування сфери фізичної культури та спорту. *Lex Sportiva*. Вип. 2, 2023. С. 18–28 URL: <http://lexsportiva.in.ua/index.php/main/article/view/41/34>
9. Олексій Нестерович. Деякі аспекти фінансування фізичної культури та спорту в Україні та ЄС. *Спортивне право: актуальні проблеми правозастосування* : зб. матеріалів та тез доп. учасників панел. дискусії VIII Харків. міжнар. юрид. форуму (Харків, 25 верес. 2024 р.) / [редкол. Нестерович О.С. (голова) та ін.]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, Право, 2024. 98 с. : іл. С. 19–23.

ТЕРОРИЗМ І МЕДІА: ОГЛЯД РОЛІ МЕДІА В ПОШИРЕННІ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ У ПРОТИДІЇ ЦЬОМУ ЯВИЩУ

TERRORISM AND MEDIA: REVIEW OF ROLE OF MEDIA IN SPREADING THE TERRORISTIC PROPAGANDA AND INTERNATIONAL EXPERIENCE OF COMBATING THIS PHENOMENON

Ткачов І.В., к.ю.н., с.н.с.,
начальник наукової лабораторії

Національна академія Служби безпеки України

Ільченко Ю.О., науковий консультант наукової лабораторії

Національна академія Служби безпеки України

Стаття висвітлює взаємодію між тероризмом та медіа, зосереджуючи увагу на тому, як медіа-інструменти використовуються для поширення терористичної пропаганди. У сучасному світі терористичні угруповання все частіше застосовують мас-медіа та соціальні мережі для вербування, психологічного впливу на громадськість, створення атмосфери страху та паніки. Автори розглядають, як медіа можуть як сприяти боротьбі з тероризмом через інформування суспільства, так і мимоволі стати платформою для терористичної пропаганди. Стаття також аналізує міжнародний досвід протидії терористичній активності в інформаційному просторі, зокрема ініціативи ООН, ЄС та технологічних компаній щодо регулювання контенту та боротьби з онлайн-радикалізацією.

Проаналізований універсальний документ ООН «Боротьба з тероризмом: як глобальні партнери відповідають на терористичну пропаганду». Визначено, що терористичні групи використовують мас-медіа як потужний інструмент для досягнення своїх цілей у кількох основних напрямках: створення атмосфери страху та паніки; пропаганда ідеології та формування суспільної думки; рекрутинг та радикалізація; координація дій та комунікація; залякування урядів та громадян; отримання міжнародного резонансу; фінансування та підтримка. Проаналізований План дій щодо запобігання насильницькому екстремізму (PVE), який у 2016 році презентував Генеральний секретар ООН. Розглянуто діяльність Європейського Союзу у цій сфері у таких напрямках: боротьба з радикалізацією онлайн та створення Європейського центру протидії тероризму (ECTC) в рамках Європолу.

У статті робиться акцент на необхідності розробки ефективних правових та регуляторних механізмів для запобігання поширенню терористичної ідеології через медіа та інтернет. Зокрема, досліджено важливість створення контрнарративів та позитивних інформаційних кампаній для зменшення впливу терористичної пропаганди на суспільство. На основі міжнародного досвіду запропоновано рекомендації для посилення регуляції інформаційного простору та посилення співпраці з приватним сектором, зокрема з технологічними компаніями.

Ключові слова: тероризм, медіа, пропаганда, радикалізація, соціальні мережі, інформаційна безпека, контрнарратив, міжнародні ініціативи, регулювання, терористичний контент.

The article explores the interaction between terrorism and the media, focusing on how media tools are used to spread terrorist propaganda. In the modern world, terrorist groups increasingly utilize mass media and social networks for recruitment, psychological manipulation of the public, and creating an atmosphere of fear and panic. The authors discuss how the media can both assist in combating terrorism by informing the public and inadvertently become a platform for terrorist propaganda. The article also examines international efforts to counter terrorist activity in the information space, particularly initiatives by the UN, EU, and tech companies aimed at content regulation and combating online radicalization.

The universal UN «Combating Terrorism: How Global Partners Are Responding to Terrorist Propaganda» document was analyzed. It has been determined that terrorist groups use mass media as a powerful tool to achieve their goals in several main areas: creating an atmosphere of fear and panic; propaganda of ideology and formation of public opinion; recruiting and radicalization; coordination of actions and communication; intimidation of governments and citizens; obtaining international resonance; funding and support. The Action Plan for the Prevention of Violent Extremism (PVE), which was presented by the UN Secretary General in 2016, was analyzed. The activity of the European Union in this area was considered in the following areas: the fight against online radicalization and the establishment of the European Counter-Terrorism Center (ECTC) within Europol.

The paper emphasizes the need to develop effective legal and regulatory mechanisms to prevent the spread of terrorist ideologies via media and the internet. It explores the importance of creating counter-narratives and positive information campaigns to reduce the impact of terrorist propaganda on society. Based on international experience, the article provides recommendations for strengthening information space regulation and enhancing collaboration with the private sector, especially tech companies.

Key words: terrorism, media, propaganda, radicalization, social networks, information security, counter-narrative, international initiatives, regulation, terrorist content.

Постановка проблеми. Тероризм як глобальне явище за останні десятиліття набув значного поширення внаслідок посилення комунікаційних технологій і ролі мас-медіа. Сьогодні медіа не тільки висвітлюють терористичні акти, а й, свідомо чи несвідомо, сприяють поширенню ідеології терору. Терористичні угруповання активно використовують нові інформаційні технології та соціальні мережі для поширення своєї пропаганди, вербування нових членів та впливу на світову громадськість. У цьому контексті актуальним стає питання регуляції медійного простору та запровадження ефективних правових механізмів для боротьби з терористичною пропагандою.

Сучасні терористичні організації, такі як Ісламська держава (ІДІЛ), Аль-Каїда та інші, використовують медіа для створення паніки, залякування суспільства та поширення своєї ідеології. Вони продукують професійно під-

готовлені відеоматеріали, новини, блоги, повідомлення в соціальних мережах, які націлені на різні аудиторії. Через медіа терористи не лише досягають своєї мети – привернути увагу до своїх дій, а й мобілізують нових послідовників, викликають недовіру до державних інститутів та спотворюють реальність.

Традиційні засоби масової інформації також відіграють свою роль у поширенні терористичної пропаганди, навіть якщо це не їхня свідомо мета. Журналісти часто фокусуються на сенсаційності терористичних атак, що призводить до збільшення охоплення цих подій у суспільстві. Інколи це надає терористам «платформу» для їхньої ідеологічної пропаганди, посилюючи їхній вплив.

Аналіз наукових досліджень. У статті розглянуто низку публікацій і досліджень, присвячених тероризму та медіа. Аналіз публікацій свідчить, що терористична

пропаганда в сучасному інформаційному просторі активно використовує як традиційні медіа, так і соціальні мережі для досягнення своїх цілей. Зокрема, Габріелян О.В. [1] у своїй праці досліджує стан інформаційної безпеки України, зосереджуючи увагу на викликах, пов'язаних з поширенням терористичних ідеологій через інтернет. Дзюбенко О.М. [2] підкреслює небезпеку використання терористами новітніх інформаційних технологій та онлайн-пропаганди, яка сприяє радикалізації вразливих груп, зокрема молоді. Ці публікації узгоджуються з міжнародним підходом, який включає боротьбу з онлайн-радикалізацією через глобальні ініціативи, такі як Global Internet Forum to Counter Terrorism (GIFCT), [3] що об'єднує провідні технологічні компанії для моніторингу та видалення терористичного контенту.

У свою чергу, Карпчук Н.О. [4] та Калмикова Т.І. [5] акцентують увагу на впливі медіа на процеси радикалізації та необхідності розробки міжнародних і національних механізмів боротьби з терористичною пропагандою. Їхні дослідження вказують на критичну роль інформаційної політики держав у протидії тероризму, особливо в умовах гібридних загроз. Публікації розглядають приклади міжнародного досвіду (ООН, ЄС) у контексті регулювання медіа-простору та боротьби з тероризмом, що демонструє необхідність поєднання зусиль держав і приватного сектору для ефективної протидії цьому явищу.

Метою статті є дослідження ролі медіа в поширенні терористичної пропаганди та аналіз міжнародного досвіду протидії цьому явищу через регуляцію інформаційного простору, співпрацю з технологічними компаніями та розробку контрнарративів.

Вклад основного матеріалу. Тероризм сучасності орієнтований не лише на фізичні наслідки – руйнування чи загибель людей, а насамперед на досягнення психічного ефекту, що поширюється через страх. Це було зауважено аналітиками ще у 70-х роках, коли стався теракт, що продемонстрував, наскільки потужним інструментом для терористів можуть бути мас-медіа. А саме події 1972 року на Олімпійських іграх у Мюнхені, де вісім палестинських терористів з організації «Чорний вересень» захопили в заручники одинадцять ізраїльських спортсменів, убивши двох. Після невдалої спроби звільнення всі заручники загинули. Близько 800 мільйонів людей по всьому світу спостерігали за цією трагедією через телебачення, що привернуло глобальну увагу до терористичної групи та її цілей [5, с. 111].

Цей випадок яскраво демонструє, як терористи використовують медіа для поширення своїх ідей і залякування мас. Гарант був обраний не випадково, адже Олімпійські ігри гарантували максимальну увагу ЗМІ, які могли ефективно донести послання терористів до аудиторії.

Мас-медіа, особливо в епоху інформаційної революції, стали одним з головних інструментів впливу на свідомість людей. Завдяки технологічному прогресу, сучасні терористичні атаки досягають максимального психічного ефекту, поширюючи страх через медіа і використовуючи їх як засіб для маніпуляцій суспільною свідомістю.

Вплив медіа на суспільство у контексті тероризму має складну природу. З одного боку, медіа можуть інформувати суспільство про небезпеку тероризму, сприяти консолідації громадської думки у боротьбі з тероризмом та підтримувати державні заходи безпеки. З іншого боку, медіа можуть сприяти посиленню страху та паніки серед населення, що є однією з основних цілей терористів.

Терористична пропаганда впливає на вразливі групи населення, зокрема молодь, яка може стати об'єктом вербування через соціальні мережі. Це особливо небезпечно в контексті онлайн-радикалізації, коли особи стають радикальними без безпосереднього контакту з терористичними організаціями.

Сучасні терористи активно використовують ЗМІ не лише для психологічного та ідеологічного впливу на маси, але й для координації своїх дій, пошуку ресурсів та планування терактів. Технологічні досягнення роблять їхні дії більш ефективними та руйнівними, водночас сприяючи широкому резонансу в суспільстві [5, с. 113].

Відносини між медіа та терористами часто описують як медіа-тероризм – це використання страху, що виникає через реальні або вигадані події, для залякування або примушування до дій. В такому контексті тероризм і медіа взаємодіють у рамках певного симбіозу, де медіа отримують «гарячі новини», а терористи – увагу до своїх ідей.

Терористичні групи використовують мас-медіа як потужний інструмент для досягнення своїх цілей у кількох основних напрямках [6]:

– Створення атмосфери страху та паніки. Терористи активно використовують ЗМІ для поширення страху серед населення. Масове висвітлення актів насильства, вибухів або захоплення заручників підсилює психологічний ефект терактів, породжуючи відчуття небезпеки навіть у тих регіонах, де терористичні атаки не відбувалися. Медіа охоплюють широку аудиторію, що дозволяє терористам досягати максимальної психологічної дії на маси. Наприклад, після вибухів у Лондоні 2005 року медіа оперативно висвітлювали події, постійно оновлюючи інформацію про кількість жертв і масштаби руйнувань, що створило враження хаосу і невизначеності.

– Пропаганда ідеології та формування суспільної думки. Через різні канали масової інформації, зокрема телебачення, інтернет, соціальні мережі, терористичні угруповання просувають свою ідеологію. Це може включати поширення маніфестів, відеозвернень лідерів терористичних організацій, агітаційних роликів, що спонукають до радикалізації. У деяких випадках ЗМІ сприяють поширенню цієї пропаганди, зокрема через публікацію новин або аналітичних статей про діяльність терористів.

Так, «Аль-Каїда» у 2000-х роках поширювала через інтернет відео, в яких Осама бен Ладен закликав мусульман до глобальної джихадистської війни, що допомогло залучити прихильників. У 2015 році «Ісламська держава» створила власну онлайн-пропагандистську медіа-платформу «Dabiq», через яку публікували журнали, статті та відео, що поширювали радикальну ідеологію.

– Рекрутинг та радикалізація. Терористичні угруповання використовують соціальні медіа для вербування нових членів, особливо молоді. За допомогою психологічних маніпуляцій та ідеологічного впливу через інтернет, вони шукають уразливих людей, які можуть бути схильними до радикалізації. Мережеві платформи також використовуються для поширення закликів до приєднання до терористичних організацій або участі в терактах. Яскравим прикладом є те, що у 2013 році двоє молодих людей з Великобританії радикалізувалися через пропагандистські відео «Ісламської держави» в YouTube і вирушили до Сирії, щоб приєднатися до терористів.

– Координація дій та комунікація. Мас-медіа, зокрема інтернет-платформи, дозволяють терористам координувати свої дії, організувати атаки та ділитися інформацією. За допомогою зашифрованих каналів зв'язку в соціальних мережах, месенджерах або форумах вони можуть обговорювати деталі майбутніх операцій. У випадку великих терористичних актів медіа висвітлення може сприяти терористам, оскільки вони можуть моніторити реакцію правоохоронних органів і коригувати свої дії. У 2008 році під час терористичних атак у Мумбаї, Індія, терористи використовували мобільні телефони та інтернет для спілкування зі своїми керівниками, які давали їм інструкції щодо дій, спостерігаючи за новинами в реальному часі.

– Залякування урядів та громадян. Завдяки мас-медіа терористи можуть впливати на уряди країн, нама-

гаючись їх залякати та примусити до виконання своїх вимог. Публічне розповсюдження відео із заручниками, погрозами або демонстрацією актів насильства створює політичний тиск на уряди, які можуть поступитися під тиском громадськості, щоб уникнути подальших жертв. Так, «Ісламська держава» у 2015 році розповсюджувала відео з публічними страченнями заручників, щоб залякати західні держави і змусити їх відступити від військових дій на Близькому Сході.

– Отримання міжнародного резонансу. Терористичні акти, широко висвітлювані медіа, привертають увагу міжнародної спільноти до їхньої боротьби або вимог. Це може допомогти їм здобути підтримку певних груп населення або країн, що мають схожі ідеологічні переконання або політичні цілі. Міжнародне висвітлення також може сприяти визнанню їхньої боротьби як політичної чи націоналістичної.

– Фінансування та підтримка. Мас-медіа можуть використовуватися терористами для збору фінансів та ресурсів. Через інтернет-кампанії або приховані платформи, терористи звертаються до своїх прихильників з проханням фінансової підтримки. Це може включати пожертви в криптовалюті або інші способи анонімного фінансування. У 2018 році «ХАМАС» використовував соціальні мережі для закликів до збору коштів серед палестинської діаспори і прихильників їхньої боротьби.

Усі ці напрями демонструють, наскільки важливою є взаємодія терористичних груп з мас-медіа. Вони використовують медіа для досягнення стратегічних цілей, посилюючи свій вплив на суспільство та державні інституції, що вимагає ретельного аналізу та протидії з боку урядів і правоохоронних органів.

Міжнародний досвід свідчить про необхідність розробки багатосторонніх стратегій боротьби з терористичною пропагандою, зокрема через регулювання медіа та інформаційного простору. Європейський Союз та ООН активно працюють над розробкою законодавчих і практичних заходів, спрямованих на блокування терористичного контенту в інтернеті та на соціальних платформах.

Однією з найбільш відомих ініціатив є Глобальний інтернет-форум для протидії тероризму (GIFCT), заснований у 2017 році компаніями Google, Facebook, Microsoft та Twitter. Метою цього форуму є спільна робота провідних технологічних компаній у запобіганні поширенню терористичного контенту в Інтернеті [3].

Технологічні компанії об'єднують свої зусилля для розробки та вдосконалення інструментів, які автоматично виявляють, аналізують та видаляють терористичний контент з онлайн-платформ. Наприклад, використовуються алгоритми штучного інтелекту для виявлення відео, фотографій та текстів, пов'язаних із терористичною діяльністю.

Одним із головних інструментів GIFCT є база даних хешів (унікальних цифрових підписів контенту), яка дозволяє швидко ідентифікувати терористичний матеріал. Кожен раз, коли виявляється терористичний контент, його хеш додається до бази, що дозволяє іншим компаніям також блокувати цей контент на своїх платформах. GIFCT взаємодіє з урядами, міжнародними організаціями та правоохоронними органами різних країн для того, щоб координація протидії тероризму в інтернеті була максимально ефективною [3]. Організація працює за межами національних кордонів, щоб глобально стримувати терористичну активність.

Міжнародні стратегії боротьби з терористичною пропагандою розроблені з урахуванням швидкої еволюції терористичних загроз і використовують різноманітні підходи, спрямовані на протидію радикалізації, поширенню екстремістського контенту та запобіганню тероризму в інтернеті. Основні міжнародні стратегії включають ініціативи на рівні Організації Об'єднаних Націй (ООН), Європейського Союзу (ЄС), НАТО та різних міжнародних коаліцій.

У 2016 році Генеральний секретар ООН презентував План дій щодо запобігання насильницькому екстремізму (PVE), який спрямований на боротьбу з причинами радикалізації та тероризму. Цей план зосереджений на заходах з протидії терористичній пропаганді, таких як [7, с. 15]:

– Протидія онлайн-радикалізації через кампанії з медіаграмотності та просування позитивного контенту.

– Партнерство з приватним сектором, включаючи технологічні компанії, для моніторингу та видалення терористичного контенту з онлайн-платформ.

– Розвиток освітніх програм, що спрямовані на запобігання екстремістським ідеям, насамперед серед молоді.

Європейський Союз має багаторівневу стратегію боротьби з тероризмом, яка охоплює заходи щодо протидії терористичній пропаганді. Основними напрямками цієї стратегії є:

– Боротьба з радикалізацією онлайн. ЄС активно співпрацює з великими технологічними компаніями через ініціативи на кшталт EU Internet Forum, де обговорюються механізми виявлення та блокування терористичного контенту.

– Європейський центр протидії тероризму (ECTC) в рамках Європолу працює над моніторингом та аналізом екстремістських онлайн-кампаній, допомагаючи країнам-членам з розробкою національних стратегій.

ЄС також прийняв директиву щодо запобігання терористичному контенту в інтернеті, яка зобов'язує онлайн-платформи видаляти екстремістський контент протягом години після його виявлення.

Деякі країни також впровадили жорсткі заходи регуляції. Наприклад, у Франції у 2016 році було ухвалено Закон про боротьбу з організованою злочинністю, тероризмом і фінансуванням тероризму, який передбачає відповідальність за поширення пропагандистських матеріалів, які закликають до тероризму.

NO HATE Speech Movement є ініціативою Ради Європи, яка спрямована на боротьбу з онлайн-ненавистю та екстремізмом. Ініціатива також займається протидією терористичній пропаганді, розвиваючи навички критичного мислення серед молоді та допомагаючи їм розпізнавати і протистояти радикальним наративам [7, с. 16].

З моменту створення у 2014 році, Глобальна коаліція проти ІДІЛ об'єднала понад 80 країн і міжнародних організацій з метою боротьби проти терористичної групи «Ісламська держава». Одним із ключових елементів стратегії коаліції є протидія терористичній пропаганді ІДІЛ, яка активно використовує інтернет для вербування та поширення ідеології. Основні заходи включають [2, с. 37]:

– Counter-Daesh Communication Cell (CDCC), яка спеціалізується на розробці антипропагандистських кампаній і співпрацює з місцевими та міжнародними ЗМІ для протидії екстремістським наративам.

– Використання альтернативної пропаганди, зокрема позитивних історій від колишніх бойовиків та жертв тероризму для дискредитації радикальних ідей.

НАТО використовує Глобальний підхід до боротьби з тероризмом, що включає роботу з міжнародними партнерами для протидії терористичній пропаганді. Основні елементи цієї стратегії включають [6]:

– Використання розвідувальних даних для аналізу терористичних онлайн-кампаній і протидії їхньому поширенню.

– Підтримка держав-членів у посиленні їхніх здатностей протидіяти тероризму, включаючи боротьбу з радикалізацією через медіа та інтернет.

Країни G7 прийняли спільну ініціативу щодо боротьби з тероризмом в інтернеті, де технологічні компанії і уряди співпрацюють для видалення терористичного контенту і розробляють законодавчі та регуляторні рамки. G7 активно співпрацює з технічними компаніями для забез-

печення швидкого реагування на загрози терористичної пропаганди та поширення екстремістського контенту.

З юридичної точки зору, боротьба з терористичною пропагандою потребує балансування між свободою слова та національною безпекою. У демократичних суспільствах обмеження свободи слова можливе лише у виняткових випадках, зокрема, коли інформація загрожує життю чи безпеці громадян.

Міжнародне право надає державам право на регулювання інформаційного простору в умовах загрози тероризму. Водночас, такі дії повинні відповідати міжнародним стандартам прав людини, щоб уникнути зловживань та обмеження свобод громадян.

В Україні правове регулювання боротьби з тероризмом здійснюється відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» 2003 року [8] та Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» 2019 року [9]. Однак, в умовах війни та гібридної агресії з боку Росії, питання інформаційної безпеки та протидії терористичній пропаганді стало ще більш актуальним. Потрібно вдосконалювати законодавчі механізми, зокрема в частині регуляції контенту, поширюваного у соціальних мережах та на онлайн-платформах.

Одним з ефективних засобів протидії терористичній пропаганді є створення контрнарративів, які пропонують альтернативну точку зору та спростовують тези терористів. Контрнарративи можуть поширюватися як через державні медіа, так і через громадські організації, що спеціалізуються на протидії радикалізації.

Програми, спрямовані на запобігання радикалізації реалізуються в Великій Британії та США, і їх успішність базується на тісній співпраці між урядовими органами та громадськими організаціями.

План дій «Prevent». Ця програма є частиною широкій стратегії боротьби з тероризмом «CONTEST». Вона зосереджена на запобіганні радикалізації людей, особливо

молоді, шляхом роботи з громадами, освітніми установами, релігійними організаціями та іншими соціальними структурами. Організації можуть отримувати фінансування для ініціатив, спрямованих на виховання критичного мислення, розвиток соціальних навичок та створення позитивних альтернатив для молоді.

Community Engagement Programs. Програми, що передбачають активну участь місцевих громад у запобіганні екстремізму через діалог та співпрацю з поліцією та соціальними службами. Включає семінари, тренінги та просвітницькі кампанії, які покликані зміцнити довіру між громадами та правоохоронними органами.

Countering Violent Extremism (CVE). Це ініціатива, що реалізується на рівні федерального уряду, яка заохочує місцеві громади до активних дій у боротьбі з насильницьким екстремізмом. Програма має на меті впровадження проєктів, що включають освітні, культурні та соціальні компоненти. Залучення місцевих організацій, які працюють із молоддю, для розробки програм, що допомагають їм виявляти екстремістські настрої та формувати критичне мислення [10].

Успішна реалізація цих програм вимагає активної участі як державних, так і приватних структур, включаючи соціальні служби, освітні установи та громадські організації. Важливими аспектами є формування довіри, відкритого діалогу та забезпечення молоді можливостями для розвитку та самореалізації.

Висновки. Тероризм і медіа мають тісний взаємозв'язок, який значно ускладнює боротьбу з тероризмом у сучасному світі. Медіа не лише висвітлюють терористичні акти, але й можуть сприяти поширенню терористичної пропаганди. У зв'язку з цим держави повинні розробляти ефективні механізми регулювання інформаційного простору, які б дозволяли блокувати терористичний контент без порушення принципів свободи слова. Водночас, важливо інвестувати у створення контрнарративів, що сприятимуть формуванню позитивної громадської думки та зниженню рівня радикалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Габрієлян О.В. Проблеми інформаційної безпеки України: сучасний стан та перспективи. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління*. 2021. № 2. С. 84–92.
2. Дзюбенко О.М. Інтернет як інструмент поширення терористичної пропаганди: загрози та шляхи протидії. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 3. С. 37–45.
3. Global Internet Forum to Counter Terrorism (GIFCT). URL: <https://gifct.org/> (дата звернення: 20.11.2024).
4. Карпчук, Н. О. Вплив медіа на радикалізацію молоді в умовах інформаційної війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Соціальні комунікації. 2020. № 2. С. 15–20. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/pov/22649/karpchuk220201520_1.pdf. (дата звернення: 20.11.2024).
5. Калмикова Т.І. Радикалізація через медіа: аналіз загроз та міжнародні механізми боротьби з тероризмом. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2022. № 50. С. 112–118.
6. Combating Terrorism: How Global Partners Are Responding to Terrorist Propaganda URL: <https://www.un.org/en/terrorism/> (дата звернення: 20.11.2024).
7. UN Plan of Action to Prevent Violent Extremism. URL: <https://www.un.org/counterterrorism/plan-of-action-to-prevent-violent-extremism> (дата звернення: 20.11.2024).
8. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 20.11.2024).
9. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 грудня 2019 р. № 361-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
10. Тарасов В.І. Інформаційні війни в умовах сучасного конфлікту на Сході України: методологічні аспекти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 1(13). С. 11–118.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Товкун Л.В., к.е.н.,
доцентка кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Леонівич М.Ю., курсант III курсу

Інститут Служби безпеки України

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню змісту та особливостей фінансових технологій, на прикладі штучного інтелекту (ШІ), аналізу міжнародного досвіду у його застосуванні і визначення перспектив впровадження штучного інтелекту у фінансову сферу. Використання технологій штучного інтелекту вимагає створення належної правової бази, яка гарантуватиме їх безпечне, прозоре та відповідальне застосування. З приводу цього зазначимо, що у світі правове регулювання штучного інтелекту (ШІ) базується на поєднанні міжнародних принципів, регламентів, етичних стандартів та національного законодавства окремих країн. Одним із лідерів у цій сфері є Європейський Союз, який активно створює комплексну нормативно-правову базу для регулювання ШІ. В статті визначені і проаналізовані документи та ініціативи ЄС у сфері фінансових технологій які є важливим кроком у створенні комплексного підходу до регулювання ШІ. Вони склали основу для прийняття Закону про штучний інтелект (AI Act), який офіційно відомий як Регламент (ЄС) 2024/1689 (далі – Закон про ШІ). Зазначено, що визначення ШІ, яке міститься в Законі ЄС про ШІ, пов'язано з врегулюванням ряду правових аспектів застосування такої технології, а саме: питань, пов'язаних з інтелектуальною власністю та юридичною відповідальністю, відповідністю етичним стандартам і дотриманням основоположних свобод та гарантій людини. Ще одним важливим аспектом правового регулювання ШІ є прозорість його роботи. Враховуючи те, що Закон ЄС про ШІ вже набув чинності, проведено порівняння змісту ШІ, наведеного у ньому, зі змістом, який міститься у Концепції розвитку штучного інтелекту, схваленої Кабінетом Міністрів України (далі-Концепція). Зазначено, що визначення ШІ, наведене в Концепції, відображає лише базові підходи до опису цієї технології і це створює виклики для гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. В статті підкреслюється, що активне впровадження штучного інтелекту в різноманітні сфери життя суспільства несе як позитивні результати, так і піднімає питання про можливі ризики та відповідальність за дії, вчинені за допомогою таких технологій. Ці аспекти формують основу для дискусій про етичність, прозорість і безпечність застосування ШІ, а також потребують виваженого підходу до його розвитку та регулювання.

Ключові слова: фінансове право, цифровізація, цифрові технології, фінансові технології, штучний інтелект (ШІ), правове регулювання у сфері штучного інтелекту, етичні принципи у сфері ШІ, конфіденційність і безпека даних, переваги та ризики застосування ШІ, прозорість роботи ШІ.

The article is devoted to the study of the content and features of financial technologies, on the example of artificial intelligence (AI), analysis of international experience in its application and determination of prospects for the introduction of artificial intelligence in the financial sector. The use of artificial intelligence technologies requires the creation of an appropriate legal framework that will guarantee their safe, transparent and responsible application. In this regard, it should be noted that worldwide legal regulation of artificial intelligence (AI) is based on a combination of international principles, regulations, ethical standards and national legislation of individual countries. One of the leaders in this area is the European Union, which is actively creating a comprehensive legal framework for AI regulation. The article identifies and analyses the EU documents and initiatives in the field of financial technologies which are an important step towards creating a comprehensive approach to AI regulation. They formed the basis for the adoption of the Artificial Intelligence Act (AI Act), which is officially known as Regulation (EU) 2024/1689 (hereinafter – the AI Act). It is noted that the definition of AI contained in the EU AI Act is related to the regulation of a number of legal aspects of the use of such technology, namely, issues related to intellectual property and legal liability, compliance with ethical standards and observance of fundamental freedoms and guarantees of human rights. Another important aspect of legal regulation of AI is the transparency of its operation. Given that the EU AI Law has already entered into force, the author compares the definition of AI provided therein with the definition contained in the Concept of Artificial Intelligence Development approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine (hereinafter referred to as the Concept). It is noted that the definition of AI provided in the Concept reflects only basic approaches to the description of this technology, and this creates challenges for harmonisation of national legislation with European standards. The article emphasises that the active introduction of artificial intelligence into various spheres of society brings both positive results and raises the issue of possible risks and liability for actions taken with the help of such technologies. These aspects form the basis for discussions on the ethics, transparency and safety of AI application, and require a balanced approach to its development and regulation.

Key words: financial law, digitalisation, digital technologies, financial technologies, artificial intelligence (AI), legal regulation in the field of artificial intelligence, ethical principles in the field of AI, data privacy and security, benefits and risks of AI, transparency of AI.

Цифровізація, як глобальний процес інтеграції цифрових рішень у всі сфери життя, стала важливим напрямком для появи та розвитку сучасних цифрових технологій. Вона створила умови для автоматизації виробничих процесів, обробки великих обсягів даних і впровадження нових підходів для вирішення складних задач пов'язаних з управлінням фінансовими ризиками, кібербезпекою, швидким обміном інформації та інше.

Завдяки цифровізації виникли такі технології, як блокчейн, хмарні обчислення та аналітика великих даних, штучний інтелект, що стали основою сучасних цифрових екосистем. Вони кардинально змінили спосіб надання платіжних послуг, управління фінансами та взаємодію

між учасниками ринку. Враховуючи те, що їх розвиток відбувається швидкими темпами, це потребує комплексного аналізу, який включає як наукові дослідження так і вивчення міжнародного досвіду застосування таких технологій в різних країнах.

Метою статті є дослідження змісту та особливостей фінансових технологій, на прикладі штучного інтелекту, аналізу міжнародного досвіду у його застосуванні і визначення перспектив впровадження штучного інтелекту у фінансову сферу.

Зазначимо, що раніше фінансові технології сприймалися виключно як внутрішні розробки та процеси фінансових установ, до яких у споживачів фінансових послуг

не було прямого доступу. Але сьогодні фінансові технології стали важливою частиною сучасної економіки, які активно впливають на банківську систему, інвестиції, страхування та широкий спектр фінансових послуг [1]. Враховуючи різноманітність напрямків при дослідженні фінансових технологій, а саме, дослідження технічних, економічних, соціальних та етичних аспектів, звернемо увагу на правові, які є ключовими для забезпечення ефективного, безпечного та прозорого впровадження таких технологій у сучасну економіку. Серед широкого спектра фінансових технологій особливу увагу у дослідженні приділено штучному інтелекту (ШІ), оскільки він демонструє найвищий потенціал для втілення змін у фінансовій сфері. Так, у 2021 році ринкова вартість ШІ у фінансовому секторі становила 9,45 мільярда доларів. Прогнозується, що до 2030 року цей показник зросте на 16,5% [2].

Зазначимо, що проблеми правового регулювання в сфері штучного інтелекту активно досліджували і досліджують міжнародні організації, уряди окремих країн та науковці. Так, серед фахівців у галузі права з міжнародним іменем, які зробили значний внесок у дослідження правових аспектів штучного інтелекту, зазначимо таких, як: Френк Паскаль, Вуді Гартцог, Кейт Кроуфорд, Райан Кало та інші. Їх дослідження були спрямовані на те, щоб знайти оптимальний баланс між інноваціями у фінансовій сфері та дотриманням прав людини у процесі розробки, впровадження та використання новітніх технологій, етичними принципами й законністю використання технологій в умовах швидких змін, які відбуваються під впливом розвитку штучного інтелекту.

В Україні питання правового регулювання фінансових технологій, зокрема штучного інтелекту, досліджували як науковці – правники, так і практикуючі юристи, а саме: Анастасія Клян, Максим Войнов, Сергій Барбашин, Олександр Задихайло, Тетяна Каткова та інші, які зробили значний внесок у розвиток правового регулювання фінансових технологій та штучного інтелекту, досліджуючи як теоретичні, так і практичні аспекти їх застосування.

Враховуючи те, що подальший розвиток штучного інтелекту відкриває як нові перспективи так і ставить низку викликів перед суспільством, це потребує подальшого дослідження.

Використання технологій штучного інтелекту передусім вимагає створення належної правової бази, яка гарантуватиме їх безпеку, прозоре та відповідальне застосування. З приводу цього зазначимо, що у світі правове регулювання штучного інтелекту (ШІ) базується на поєднанні міжнародних принципів, регламентів, етичних стандартів та національного законодавства окремих країн. Одним із лідерів у цій сфері є Європейський Союз який активно створює комплексну нормативно-правову базу для регулювання штучного інтелекту. Так, ЄС приділяє велику увагу захисту даних і конфіденційності, що є невід'ємною частиною регулювання штучного інтелекту. Важливим документом у цій сфері є Загальний регламент щодо захисту даних (далі – GDPR). Хоча він і не орієнтований спеціально на ШІ, але направлений на забезпечення захисту персональних даних, які широко використовуються у його системах. Потрібно зазначити, що GDPR охоплює не лише європейські компанії, але й всі іноземні, які обробляють дані резидентів ЄС, незалежно від їхнього місця знаходження. Таке регулювання направлене на забезпечення дотримання всіма суб'єктами, що працюють у сфері штучного інтелекту, правил щодо конфіденційності і безпеки даних, що є важливим кроком у захисті прав користувачів цих технологій. GDPR спрощує ведення бізнесу, уніфікуючи правила для компаній та державних органів на єдиному цифровому ринку, і таким чином забезпечує правову визначеність і прозорість [3]. Цей регламент став основою для подальших кроків у правовому регулюванні сучасних технологій, включаючи штуч-

ний інтелект. Його принципи, такі як захист персональних даних, прозорість та відповідальність, лягли в основу більш широких міжнародних ініціатив. Так, з метою подальшого розвитку правового регулювання штучного інтелекту в ЄС, були розроблені такі ініціативи, як, Біла книга ЄС з питань ШІ та Європейська стратегія у сфері ШІ, які визначають пріоритети розвитку технологій у ЄС, акцентуючи увагу на етиці, безпеці та підтримці інновацій в різних сферах суспільного життя. Також, важливим документом, що ухвалила у травні 2024 року Рада Європи стала Конвенція щодо захисту прав людини і демократії в умовах розвитку технологій штучного інтелекту [4], яка встановила юридичні рамки для захисту прав людини у сфері ШІ, забезпечивши підзвітність систем штучного інтелекту, запобігання дискримінації користувачів або вразливих груп населення та забезпечення прозорості обчислювальних процесів.

Зазначені документи та ініціативи ЄС у сфері фінансових технологій є взаємопов'язаними кроками у створенні комплексного підходу до регулювання ШІ. Саме вони склали основу для прийняття Закону про штучний інтелект (AI Act), який офіційно відомий як Регламент (ЄС) 2024/1689 (далі – Закон про ШІ). Він набув чинності 01.08.2024 року, встановивши першу в світі комплексну правову базу для регулювання штучного інтелекту, в якій надано офіційне визначення ШІ. Так, під ШІ, в контексті Закону про ШІ розуміють: «програмне забезпечення, розроблене з використанням однієї або кількох з перерахованих у додатку I технік та підходів, яке може, для певного набору визначених людських цілей, генерувати виводи, прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на реальні або віртуальні середовища» [5]. Таке визначення чітко пов'язано з врегулюванням ряду правових аспектів застосування ШІ. Так, в ньому підкреслюється, що ШІ є програмним продуктом. Це звертає увагу на важливість врегулювання питань, пов'язаних з інтелектуальною власністю та юридичною відповідальністю. Що стосується сфери інтелектуальної власності, то тут необхідно чітко закріпити в законодавстві хто є власником прав на розроблене програмне забезпечення. Це можуть бути розробники, замовники або організації, що фінансують таку розробку. Такий підхід сприятиме запобігання спорів між зацікавленими сторонами щодо права власності на програмне забезпечення, порядку його використання та розподілу прибутку від застосування такої технології. Щодо юридичної відповідальності, то розвиток ШІ створює потребу в законодавчому визначенні тих осіб, які будуть нести відповідальність за шкоду, завдану рішеннями, прийнятими системами ШІ. У цьому контексті важливо створити правила, які враховуватимуть внесок і відповідальність кожного учасника, а саме: розробників, що створюють програму; операторів, які її використовують; користувачів, які працюють з такою програмою. Такий підхід дозволить встановити чіткі рамки відповідальності зацікавлених осіб, що забезпечить правову визначеність і захист їх від можливих конфліктів, помилок у роботі системи та негативних наслідків її використання.

Також, у визначенні ШІ було зроблено акцент на те, що штучний інтелект створюється для досягнення визначених людських цілей. В такому разі, законодавство повинно гарантувати, що цілі використання ШІ будуть відповідати етичним стандартам і не будуть порушувати права людини. Це є особливо важливим в умовах зростання впливу ШІ на різні аспекти суспільного життя де його використання може приносити як користь, так і створювати певні ризики. Для зменшення таких ризиків важливо забезпечити прозорість роботи ШІ, тобто користувачі повинні мати чітке уявлення про те, які завдання виконує система, як вона досягає своїх результатів і наскільки об'єктивними є її рішення. Такий підхід сприятиме зменшенню ризиків і маніпуляцій з даними і неправомірного

використання такої технології зацікавленими сторонами. Прозорість роботи ШІ – це лише один із важливих аспектів його регулювання. Однак технології штучного інтелекту впливають не тільки на процеси, пов'язані з обробкою даних чи прийняттям рішень, вони ще безпосередньо взаємодіють із реальним і цифровим середовищем. Саме тому необхідно враховувати всі можливі наслідки використання ШІ в різних сферах, зокрема у реальному та віртуальному середовищах. Одним із яскравих прикладів цьому є використання ШІ для виявлення та запобігання фінансовому шахрайству. Так, компанія Mastercard використовує моделі ШІ для захисту понад 125 мільярдів транзакцій щороку, що свідчить про ефективність ШІ у забезпеченні безпеки фінансових операцій [6]. Таким чином, визначення ШІ, що міститься у Законі про ШІ, є фундаментальним для формування його правової бази, яка регулює використання та впровадження технологій штучного інтелекту.

Нараді з цим, Закон про ШІ містить ще ряд важливих аспектів регулювання систем штучного інтелекту: по-перше, він передбачає класифікацію ризиків, згідно з якою системи ШІ поділяються на категорії за рівнем ризику – від мінімального до неприйняттого; по-друге, встановлює заборону на використання ШІ у випадках, які вважаються неприйнятними ризикованими та небезпечними; по-третє, для високо ризикових систем ШІ встановлено суворі вимоги до їхньої безпеки, прозорості та підзвітності. Окрім цього, в законі передбачені заходи для підтримки інновацій та розвитку штучного інтелекту, що має сприяти зміцненню ведучих позицій ЄС у цій сфері та інше [5].

Враховуючи прагнення України до європейської інтеграції, розробка правової бази у сфері ШІ також стає одним із важливих напрямів її діяльності. Станом на зараз, правове регулювання штучного інтелекту (ШІ) в державі перебуває на стадії формування. Не дивлячись на відсутність спеціального законодавства, яке б комплексно регулювало впровадження та використання ШІ, в Україні є нормативно-правові акти та стратегічні документи які створюють базу для розвитку такої технології. Так, в Україні правове регулювання штучного інтелекту ґрунтується на Концепції розвитку штучного інтелекту, схваленій Кабінетом Міністрів України (далі – Концепція) [7]. Цей документ закриває основи для правового регулювання ШІ, окресливши принципи, пріоритети та етапи впровадження відповідних технологій у різних галузях економіки та державного управління. Також, у рамках впровадження Концепції, Міністерство цифрової трансформації України 7 жовтня 2023 року представило дорожню карту [8], яка визначила основні кроки регулювання штучного інтелекту в Україні. Документ передбачає два етапи такого регулювання: перший – триватиме з 2023 до 2025 року, протягом якого бізнес матиме можливість підготуватися до нового регулювання, а на другому етапі буде розпочато безпосередній регуляторний процес. Зокрема, планується імплементація Закону ЄС про штучний інтелект (AI Act) у національне законодавство та розробка власного закону з урахуванням міжнародного досвіду, а також специфіки української правової системи й національного економічного середовища. Необхідні умови для розвитку ШІ в Україні встановлені і низкою чинних законів, які регулюють ключові аспекти цифровізації, інноваційної діяльності та захисту даних. Зокрема, такі закони, як «Про захист персональних даних», «Про електронні довірчі послуги», «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інші, створюють правове підґрунтя для інтеграції штучного інтелекту в різні сфери економіки та суспільного життя.

Але, враховуючи те, що Україна, як частина європейської спільноти держав і член Спеціального комітету зі штучного інтелекту при Раді Європи, має орієнтуватися перш за все на її стандарти, стандарти НАТО, ЄС та інших загальноєвропейських інституцій щодо ШІ, їй необхідно вдосконалити визначення та підходи до регулювання такої

технології. Особливо актуальним таке положення є враховуючи прийняття у ЄС Закону про ШІ. Як вже зазначалось, цей документ містить чітке визначення ШІ, яке враховує технічні, правові та етичні аспекти використання технологій штучного інтелекту. Водночас визначення ШІ, наведене у Концепції під яким розуміється: «організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначити способи досягнення поставлених завдань» [7], відображає лише базові підходи до опису цієї технології, що створює виклики для гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Таке визначення має кілька суттєвих відмінностей порівняно з підходом, закладеним у Законі ЄС про ШІ. Зокрема, воно не деталізує методи, які використовуються у ШІ, тоді як Закон про ШІ включає конкретний перелік технік, таких як машинне навчання, статистичні методи та логічні підходи (Додаток І). Крім того, у Концепції відсутня згадка про вплив ШІ на реальні чи цифрові середовища, що є важливим аспектом у визначенні ЄС. Визначення, наведене в українському документі, також ігнорує правовий контекст, зокрема такі принципи, як підзвітність, прозорість і відповідальність, які є важливими компонентами визначення у Законі про ШІ.

Тому перед Україною стоїть завдання вдосконалення національної правової бази у сфері штучного інтелекту з урахуванням європейських стандартів. Гармонізація нормативно-правових актів України із сучасними міжнародними підходами дозволить їй не лише зайняти важливе місце в міжнародному технологічному просторі, але й забезпечити безпечне, етичне та ефективне використання технологій штучного інтелекту.

Враховуючи необхідність вдосконалення правового регулювання штучного інтелекту в Україні, доцільним є звернення до міжнародного досвіду інших країн у цій сфері. Щодо досвіду ЄС, вище було зазначено про його ключову роль у створенні чіткої правової бази для регулювання ШІ. Але, в якості доповнення, зазначимо, що у ЄС формування нормативної бази з регулювання технологій ШІ відбувається одночасно як на загальноєвропейському рівні урядування, так і в державах-членах. Повноваження з напрацювання політики у цій сфері наразі здійснює Європейська Комісія. Зокрема, вона ініціювала створення Європейського альянсу зі штучного інтелекту, який слугує платформою для публічних дискусій та обміну досвідом між зацікавленими сторонами. У 2024 році було створено Європейську раду з питань штучного інтелекту в рамках Закону про ШІ. Ця рада забезпечує узгоджене впровадження та дотримання положень Закону про ШІ у всіх країнах-членах ЄС [9].

Станом на 2024 рік Сполучені Штати Америки також залишаються лідером за кількістю досліджень у галузі штучного інтелекту. Масштаби залучення інтелектуальних ресурсів, сконцентрованих в університетах і дослідницьких хабах США, до прикладу Силіконова Долина, забезпечують першість країн у створенні технологій ШІ [9]. Законодавче регулювання використання технологій ШІ на федеральному рівні включає низку системних федеральних законів, у яких регламентовано утворення спеціалізованих інституцій. США активно впроваджують штучний інтелект у різних галузях, таких як оборона, медицина, транспорт, енергетика та фінанси. Наприклад, американські технологічні гіганти, такі як Google, Microsoft та OpenAI, займаються розробкою інноваційних рішень, що змінюють глобальний ринок. Крім того, уряд США підтримує розвиток ШІ через інвестиції у дослідження, розробки та кібербезпеку. Зокрема, у 2024 році

федеральний бюджет виділив 27,5 мільярдів доларів на кібербезпеку, що відображає стратегічне зосередження на захисті кіберпростору. У 2023 та 2024 роках було інвестовано 56 мільярдів доларів у генеративний ШІ (тип штучного інтелекту, здатний створювати новий контент, базуючись на аналізі даних, які він отримав у процесі навчання. Це можуть бути тексти, зображення, відео, музика, код або навіть тривимірні моделі), з яких 80% припадає на американські компанії, тоді як лише 20% розподілено між Європою та Ізраїлем [10]. Також, у США значна увага приділяється забезпеченню етичного використання ШІ, що передбачає прозорість алгоритмів, підзвітність розробників та захист прав людини.

Серед країн, що активно підтримують розвиток штучного інтелекту через низку стратегічних ініціатив та заходів, є Китай. Так, китайські регулятори протягом перших шести місяців 2024 року затвердили понад 40 моделей ШІ для загального використання, прагнучи наздогнати США у цій сфері. Серед схвалених компаній – Xiaomi Corp, 4Paradigm та інші. У жовтні 2024 року Китай оприлюднив глобальну ініціативу управління штучним інтелектом на Вучженському саміті, підкреслюючи важливість міжнародної співпраці та встановлення спільних стандартів у сфері ШІ [11].

Для України, врахування такого міжнародного досвіду є обов'язковою умовою для інтеграції у світовий цифровий простір. Це дозволить уникнути типових помилок та скористатися найкращими практиками у цій сфері.

Зазначимо, що активне впровадження штучного інтелекту в різноманітні сфери життя суспільства несе як позитивні результати, так і піднімає питання про можливі ризики та відповідальність за дії, здійснені за допомогою таких технологій. Ці аспекти формують основу для дискусій про етичність, прозорість і безпечність застосування ШІ, а також потребують виваженого підходу до його розвитку та регулювання.

Однією з головних переваг ШІ є його здатність автоматизувати рутинні завдання, що значно підвищує ефективність праці у багатьох галузях. Так, у фінансовій сфері – автоматизацію багатьох операцій, аналіз і обробку великих обсягів даних та інше. Водночас ШІ відкриває шлях до розвитку інноваційних рішень. Так, у цій же сфері ШІ використовується для управління ризиками, запобігання шахрайству та персоналізації послуг. Економічний потенціал ШІ також є вражаючим. За оцінками експертів, його впровадження може значно підвищити продуктивність праці та сприяти зростанню глобальної економіки. Наприклад, прогнозується, що до 2030 року ШІ може додати до світової економіки понад 13 трильйонів доларів [12]. Крім того, технології ШІ сприяють підвищенню безпеки. Завдяки аналізу великих масивів даних у реальному часі, ШІ дозволяє прогнозувати фінансові кризи, стихійні лиха чи потенційні техногенні аварії.

Проте, разом з цими перевагами, існує низка ризиків які потребують уваги. Одним із ключових викликів застосування ШІ є соціальні наслідки автоматизації. Такі технології можуть замінити людей у певних професіях, що призведе до масових скорочень та зростання рівня безробіття. Цей аспект вимагає розробки компенсаторних механізмів,

які допоможуть уникнути соціальної напруги. Не менш важливим є питання етичності. Алгоритми ШІ можуть бути упередженими, якщо вони базуються на даних, які містять дискримінаційні елементи. Це може спричинити нерівне ставлення до окремих груп населення. Серед інших проблем – прозорість роботи ШІ. Багато алгоритмів функціонують як «чорні ящики», що ускладнює розуміння принципів їхніх рішень, особливо у критично важливих сферах, наприклад, таких як правосуддя (використання непрозорих алгоритмів для винесення вироків, розподілу справ або оцінки ризику повторних правопорушень може призвести до несправедливих або дискримінаційних результатів). Проблема прозорості також актуальна у фінансовій сфері, де ШІ використовується для оцінки кредитоспроможності, виявлення шахрайства чи управління інвестиціями. Непрозорість алгоритмів може спричинити необґрунтовані відмови у наданні кредиту або некоректне визначення ризиків, що негативно впливає як на клієнтів, так і на стабільність фінансових ринків. Крім того, інтеграція ШІ робить системи більш уразливими до кібератак. Злом алгоритмів може призвести до серйозних наслідків у фінансовій сфері.

Використання ШІ також створює ризики зловживання: його можна застосовувати для створення дезінформації, маніпуляції громадською думкою або тотального стеження за громадянами, що ставить під загрозу права людини та демократичні цінності.

Окремо стоїть питання відповідальності за дії, здійснені ШІ. Тому, для вирішення цих питань необхідна розробка чіткої правової бази регулювання ШІ.

Отже, штучний інтелект має потенціал кардинально змінити всі сфери життя. Водночас, його впровадження потребує зваженого підходу, який забезпечить ефективне використання переваг та мінімізує можливі ризики. Лише створення прозорої правової бази, дотримання етичних стандартів і забезпечення відповідальності за використання ШІ допоможуть інтегрувати ці технології у суспільство без шкоди для його стабільності та добробуту.

Висновки. Розвиток фінансових технологій, а саме використання штучного інтелекту, є невід'ємною частиною цифрової економіки, яка трансформує підходи до надання фінансових послуг, управління ризиками та оптимізації процесів у фінансовій сфері. Це створює значні можливості для підвищення ефективності та доступності фінансових послуг. Аналіз міжнародного досвіду, зокрема досвіду Європейського Союзу, США, Китаю свідчить про важливість комплексного підходу до регулювання штучного інтелекту. Ключовими елементами такого підходу є розробка прозорої правової бази, яка враховує як переваги, так і ризики ШІ, встановлення етичних стандартів використання технологій, забезпечення захисту персональних даних та прав людини у цій сфері. Для України розробка правового регулювання в галузі ШІ, орієнтованого на кращі міжнародні практики, дозволить не лише ефективно інтегрувати його у ключові галузі економіки та державного управління, але й сприятиме захисту суспільних інтересів. Такий підхід забезпечить баланс між інноваціями та безпекою, дозволить уникнути неконтрольованого використання ШІ і забезпечить прозорість його впровадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Товкун Л.В. Правове регулювання фінансових технологій: аналіз національного та світового досвіду. URL:http://www.lsej.org.ua/6_2024/66.pdf
2. Як штучний інтелект змінює фінансовий сектор: 6 головних напрямків. URL:https://processer.media/ua/yak-shtuchnij-intelekt-zminiv-finansovij-sektor-6-golovnih-napryamkiv/?utm_source=chatgpt.com
3. Смірнов І. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід та українські перспективи. URL:<https://biz.ligazakon.net/analytics/223351>
4. Рада Європи ухвалила першу конвенцію про захист прав людини і демократії в умовах розвитку ШІ. URL: <https://espresso.tv/tehnologiyi-rada-evropi-ukhvalila-pershu-konventsuyu-pro-zakhist-prav-lyudini-i-demokratii-v-umovakh-rozvitku-shi>
5. Regulation (eu) 2024/1689 of the european parliament and of the council. Of 13 june 2024. URL:https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?Uri=OJ:L_202401689

6. Бізнес та фінанси в епоху генеративного ШІ: ключові зміни, виклики та можливості. URL: https://fintechinsider.com.ua/biznes-ta-finansy-v-epohu-generatyvnogo-shi-klyuchovi-zminy-vyklyky-ta-mozhlyvosti/?utm_source=chatgpt.com
7. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Розпорядження КМУ від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>
8. Регулювання штучного інтелекту в Україні: презентуємо дорожню карту. URL: <https://thedigital.gov.ua/>
9. Правове регулювання Штучного Інтелекту. Яким шляхом рухатись, – Комітет Верховної Ради України з питань цифрової трансформації. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/239849.html
10. ШІ та хмарні технології. URL: https://blog.net.ua/ai-cloud-funding-2024/?utm_source=chatgpt.com
11. Китай лідирує у світі за впровадженням генеративного ШІ. URL: https://internetua.com/kitai-lidiruye-u-sviti-za-vprovadjennyam-generativnogo-shi?utm_source=ukrnet_news
12. Майбутній вплив ШІ на світову економіку. URL: https://www.facerua.com/maibutnii-vpliv-shi-na-svitovu-iekonomiku/?utm_source=chatgpt.com

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

CURRENT ISSUES OF HUMAN RIGHTS PROTECTION DURING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE IN UKRAINE

Томіна В.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеський державний університет внутрішніх справ

Аналізуючи взаємозв'язок між міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом, що захищає права людини, враховуючи їх взаємодію та їхній потенціал для забезпечення більш ефективного захисту людей, які постраждали внаслідок бойових дій було обрано предмет дослідження. У науковій статті розглядається розвиток міжнародного гуманітарного права та проблеми, пов'язані із захистом прав людини в умовах збройних конфліктів, особливо в умовах широкомасштабної війни в Україні, використовувалася сукупність методів пізнання для збирання, аналізу та інтерпретації інформації, а саме: документальний, статистичний, юридичний, історичний та критичний.

Міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини спрямовані на захист людського життя та гідності, але їхні підходи до цього питання відрізняються через специфіку кожної галузі. Хоча обидві галузі права застосовуються в контексті збройного конфлікту, розуміння зв'язку між ними залишається проблематичним. Вважається, що гуманітарне право є спеціальним правом, яке доповнює міжнародні стандарти прав людини, слугуючи загальним правовим стандартом.

Обґрунтовано значення права на справедливий судовий розгляд в контексті прав людини під час збройних конфліктів. Так, у європейській правовій системі зміст даного права докладно проаналізовано в обширній практиці Європейського суду з прав людини. Аналогічні гарантії можна знайти і в міжнародних інструментах гуманітарного права, зокрема, у Женевських конвенцій, де сформульовано ідею судових гарантій, визнаних цивілізованими народами як необхідні.

У дослідженні узагальнено низку правових позицій Європейського суду з прав людини, що дозволило виявити основні підходи та тенденції щодо застосування міжнародного гуманітарного права при розгляді скарг на порушення прав людини у збройних конфліктах, у тому числі розширення практики застосування міжнародного гуманітарного права, посилення захисту прав людини у збройних конфліктах, увага до нових викликів, пов'язаних із збройними конфліктами. Практична значущість дослідження полягає в тому, що воно сприяє кращому розумінню міжнародного гуманітарного права та правових позицій Суду, а також розробці додаткових механізмів забезпечення прав людини та міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: збройний конфлікт, права людини, міжнародне гуманітарне право, колізія, принципи міжнародного права.

The scientific article examines the development of international humanitarian law and problems related to the protection of human rights in the context of armed conflicts, especially in the context of a large-scale war in Ukraine, a set of cognitive methods was used to collect, analyze and interpret information, namely: documentary, statistical, legal, historical and critical.

The relationship between international humanitarian law and international law on the protection of human rights is analyzed, considering their interaction and the possibility of ensuring more effective protection of persons who have suffered as a result of military operations.

The idea is that international humanitarian law and international human rights law aim to protect human life and dignity, but their approaches to this issue differ due to the specifics of each field. Although both branches of law apply in the context of armed conflict, understanding the relationship between them remains problematic. It is believed that humanitarian law is a special law that complements international standards of human rights, serving as a general legal standard.

The importance of the right to a fair trial in the context of human rights in armed conflicts is substantiated. Thus, in the European legal system, the content of this right is analyzed in detail in the extensive practice of the European Court of human rights. Similar guarantees can be found in international instruments of humanitarian law, in particular, in the Geneva Conventions, which formulate the idea of judicial guarantees recognized by civilized peoples as necessary.

The study summarizes a number of legal positions of the European Court of Human Rights, which made it possible to identify the main approaches and trends in the application of international humanitarian law when considering complaints about human rights violations in armed conflicts including expanding the practice of applying international humanitarian law, strengthening the protection of human rights in armed conflicts, paying attention to new challenges related to armed conflicts. The practical significance of the study is that it contributes to a better understanding of international humanitarian law and the legal positions of the Court, as well as the development of additional mechanisms for ensuring human rights and international humanitarian law.

Key words: armed conflict, human rights, international humanitarian law, conflict of law, principles of international law.

У сучасному світі конфлікти, війни та порушення прав людини продовжують відбуватися в багатьох частинах світу. Військові конфлікти та війни часто супроводжуються серйозними порушеннями прав людини, включаючи вбивства мирних жителів, використання забороненої зброї під час бойових дій, насильство, знищення майна тощо. Людство доклало різноманітних зусиль, щоб мінімувати негативні наслідки збройних конфліктів. Створювати різні юридичні документи.

Тому міжнародне гуманітарне право спрямоване на захист цивільних осіб від наслідків збройних конфліктів і, зокрема, встановлює норми, що регулюють дії сторін конфлікту та захищають права військовополонених

Проте ми бачимо недосконалість сучасного правового порядку. Зокрема, проблемним залишається питання співвідношення гуманітарного права та прав людини. У розумінні співвідношення цих двох галузей права

часто виникають розбіжності. Певні ситуації можуть вимагати більшої уваги до захисту прав людини, навіть на шкоду повазі до гуманітарного права, що може призвести до конфліктів між двома правовими підходами. У контексті міжнародного права, що постійно розвивається, особливо гуманітарного права та права прав людини, необхідно вносити зміни та адаптувати його до нових викликів, які виникають у зв'язку з розвитком суспільства та технологій, а також з урахуванням нових ситуацій, виникають у зв'язку з конфліктом. Тому забезпечення захисту людського життя та гідності під час збройних конфліктів залишається актуальним завданням, яке вимагає постійного вдосконалення та коригування з боку міжнародного співтовариства.

Метою статті є дослідження питання захисту прав людини в умовах збройних конфліктів та вирішення конфліктів, які виникають при застосуванні норм між-

народного гуманітарного права та міжнародного права для захисту прав людини.

Міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини спрямовані на забезпечення життя та гідності людини. Однак вони розглядають ці цілі під різними кутами зору, що зумовлено різною специфікою кожної з цих галузей права. Незважаючи на загальну думку, що ці дві галузі права застосовувалися в ситуаціях збройного конфлікту, розуміння їх співвідношення залишається проблематичним. Найбільш популярний підхід заснований на розгляді гуманітарного права як особливого права по відношенню до міжнародно-правових стандартів захисту прав людини, що виступає як загальне право. Ця точка зору базується на практиці Міжнародного суду ООН у справах, пов'язаних із законністю застосування або загрози застосування ядерної зброї.

Варто відзначити роль Міжнародного Суду ООН у вирішенні конфліктів між державами, значення якої важко переоцінити. Це пояснюється важливістю питань, які розглядаються в апеляційних скаргах до суду. Суд встановив чітке та недвозначне розуміння загальних прав та обов'язків держав, що впливають із найважливіших принципів і норм міжнародного права, таких як незастосування сили чи погрози застосування сили, не застосування – втручання. у внутрішній роботі. проблеми інших народів, суверенна рівність. Суд ухвалив рішення щодо застосування сили в міжнародних відносинах та актів агресії, уточнив зміст і межі права держав на самооборону та права на колективну самооборону, а також сформував концепцію, яка діє паралельно між звичаями.

Аналізуючи певні джерела міжнародного права, які можуть застосовуватися для визначення законності у міжнародних відносинах, суд також торкається ряду важливих питань, зокрема взаємозв'язку між міжнародним гуманітарним правом та правами людини. Окремо судді розглядають, чи порушить можливе використання ядерної зброї право на життя, гарантоване статтею 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [1, с. 46].

Міжнародний суд ООН висловив загальну позицію щодо взаємозв'язку між системою захисту прав людини та міжнародним гуманітарним правом, спробувавши узгодити ці, на перший погляд, протилежні правові режими. Один із них спрямований на захист людського життя, тоді як інший регулює збройні конфлікти, де допускається законне позбавлення життя членів ворожих збройних сил. Суд наголосив, що правові механізми захисту прав людини не припиняють свою дію під час збройних конфліктів, за винятком випадків, коли можливе тимчасове призупинення дії окремих законів в умовах надзвичайної суспільної небезпеки. Водночас такі обмеження мають відбуватися згідно з чітко визначеною процедурою, і є певна група прав, які не можуть бути скасовані. До таких прав належить, зокрема, право на життя, гарантоване статтею 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Це піднімає питання, як співвіднести обов'язок захищати життя з реаліями збройних конфліктів. Хоча право на життя залишається чинним під час конфлікту, визначення того, що вважається «довільним позбавленням життя» відповідно до статті 6 Пакту, повинно базуватися на застосуванні норм спеціального права – міжнародного гуманітарного права.

Така позиція узгоджується з висновками Міжамериканської комісії з прав людини, яка визнала цінність детальних норм, приписуваних положенням спільної статті 3 Женевської конвенції [3]. Таким чином, відповідно до вищезазначеного ми бачимо посилення на класичне правило вирішення колізій, яке віддає пріоритет застосуванню більш конкретного закону (праву спеціальному) перед законом, що регулює дані відносини в загальному вигляді (праву загальному). Це вказує на те, що в ситуаціях, де існує конфлікт між загальним та спеціальним правом, спеціальне

право отримує перевагу у застосуванні через свою більш точну і специфічну регуляцію відносних ситуацій. Такий підхід сприяє більш точному та ефективному регулюванню правових відносин.

Даний принцип вирішення колізій набуває особливого значення в контексті саме міжнародного права. У сучасному світі існують численні міжнародні угоди та конвенції, які регулюють різні сфери життя, такі як торгівля, права людини, міжнародний гуманітарний правопорядок та інші. Коли маємо справу з колізією між загальними принципами, законами або конвенціями та спеціалізованими нормами, які застосовуються до конкретних ситуацій, принцип віддачі переваги більш конкретному і спеціалізованому праву також має застосовуватися.

Зазначене допомагає уникнути неоднозначності та забезпечити, що правові норми застосовуються відповідно до конкретних обставин. Крім того, цей принцип сприяє розвитку юридичної системи, оскільки він стимулює укладання більш точних та спеціалізованих міжнародних угод та конвенцій, які враховують різноманітні аспекти сучасного світу та потреби різних сфер суспільства.

Проте, можна задатися питанням, чи не є такий підхід занадто спрощенням. Наукова література, що розглядає питання взаємозв'язку двох цих галузей, все частіше звертається до ідеї компліментарності, що, наприклад, відноситься до норми, що міститься в статті 31 пункту 3 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, що дозволяє здійснювати таке тлумачення, яке враховує «всі відповідні норми міжнародного права, що застосовуються між сторонами» [4].

Замість використання колізійного правила, яке надає пріоритет нормам міжнародного гуманітарного права, іноді пропонується застосовувати обидві ці правові системи разом, щоб вони взаємно доповнювали одна одну і забезпечували правильне тлумачення.

Серед відмінностей варто зазначити різну роль держави. Права людини створені для захисту індивіда від зловживань з боку власної держави, тоді як міжнародне гуманітарне право обмежує способи ведення військових дій, щоб зменшити їх негативні наслідки, захищаючи особи від дій іноземних держав. Відповідальність держави за порушення гуманітарного права часто є вторинною, оскільки конкретні особи несуть кримінальну відповідальність за свої дії. МТКЮ підкреслив, що участь держави у злочині не може служити захистом для злочинця. Тому важливо не поспішати переносити концепції і поняття з однієї правової системи в іншу без урахування їх специфіки. МТКЮ вважає, що поняття міжнародної системи захисту прав людини можуть бути інтегровані в міжнародне гуманітарне право тільки за умови врахування його особливостей.

Ще одна сфера, де такі посилення можуть мати місце, – це правовий порядок, пов'язаний зі справедливим судовим процесом. У європейській системі права зміст цих законів дуже детально проаналізовано в багатій практиці Європейського суду з прав людини. Такі ж гарантії ми знаходимо і в інструментах міжнародного гуманітарного права, в тому числі в спільній статті 3 Женевських конвенцій. Формулювання «судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні» [7], залишається, однак, недостатньо точним, і тому звернення до інструментів захисту прав людини або заснованого на них нормах прецедентного права видається цілком обґрунтованим.

Таким чином, питання взаємодії двох правових систем знову стало важливим у контексті агресії Росії проти нашої країни. Як і в інших конфліктах, окрім норм міжнародного гуманітарного права, також застосовуються міжнародні стандарти захисту прав людини.

Аналізуючи цей аспект хочемо зазначити важливість застосування норм міжнародного гуманітарного права направлених на захист прав громадян в умовах війни.

Оскільки в умовах правового режиму воєнного стану в Україні в країні підвищено навантаження, що пов'язано з виконанням як безпосередньо функцій з протидії злочинності, завдань з охорони публічної безпеки та порядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, так і з виконанням завдань з відсічі та стримуванні збройної агресії російської федерації.

Про те незважаючи на дестабілізаційні чинники, а також постійне порушення норм права з боку російської федерації, саме поліція стоїть на захисті прав громадян, забезпечення допомоги та реагування на факти порушення прав, документування воєнних злочинів, протидії порушенням прав і не зважаючи на навантаження щодо виконання завдань в умовах воєнного стану, реагування на заяви та повідомлення, безпекова ситуація є першочерговим завданням.

Національною поліцією України з метою забезпечення прав громадян реалізуються різні проекти, такі як безпечна громада та формування безпечного середовища; розвиток інформаційних технологій, уніфікація зв'язку та кіберзахист; розвиток систем внутрішнього контролю та запобігання корупції; захист та розвиток застосування норм права, взаємозв'язку між міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом захисту прав людини.

Ці обставини підкреслюють необхідність подальшого аналізу взаємозв'язку між міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом захисту прав людини, що, ймовірно, стане предметом розгляду в рішеннях міжнародних судів і наукових дискусіях. Забезпечення прав людини може слугувати додатковою гарантією для жертв порушень, які мали місце і продовжують відбуватися під час війни в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародне Гуманітарне право. Відповідаємо на ваші запитання. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/12/IHL_Answers_to_your_questions_Ukr_web.pdf (дата звернення: 10.04.2024).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.04.2024).
3. Гнатовський М. М. Застосування міжнародного гуманітарного права органами міжамериканської системи захисту прав людини. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 3–8.
4. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 10.04.2024).
5. Антонюк Н. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення. *Юридичний журнал «Право України»*. 2023. № 5. С. 30–38.
6. Ilchenko O., Brusakova O., Burchenko Y., Yaroshenko A., Bagan Y. (2021) The role of a defence industry in the system of national security: a case study. *Entrepreneurship and Sustainability*. Issues, 8: 438–454.
7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 10.04.2024).
8. Конвенція (IV) Про закони та звичаї сухопутної війни та додаток до неї: положення, що стосуються законів та звичаїв сухопутної війни. Гага, 18 жовтня 1907 року. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf> (дата звернення: 10.04.2024).

МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ДЕРЖАВНОГО СТРАХУВАННЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

MODELS OF LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF STATE INSURANCE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Федорюк Л.В., доцент кафедри економічної безпеки та приватного права
Національна академія внутрішніх справ

У статті здійснюється порівняльно-правовий аналіз основних моделей правового регулювання сфери державного страхування. Встановлено, що комплексне поєднання правових, організаційних та фінансових критеріїв, які забезпечують ефективність функціонування правового регулювання сфери державного страхування найкраще відображено у її поділі за ознакою організаційно-правової структури на три моделі: централізовану, децентралізовану та кумулятивну.

Модель правового регулювання сфери державного страхування визначено як системно-структурну концепцію, яка відображає способи, методи та механізми впливу правових норм на відносини у сфері державного страхування для забезпечення соціального захисту населення.

Констатовано, що результатом використання централізованої моделі регулювання страхового ринку є формування державної монополії на встановлення правил і нормативів на ринку фінансових послуг. Натомість основною метою децентралізованої моделі регулювання страхового ринку є невтручання або обмежене втручання держави у діяльність суб'єктів страхового ринку. У процесі надання страхових послуг активну участь беруть приватні страхові компанії, натомість за державою залишається контроль платоспроможності страховиків.

В рамках змішаної моделі правового регулювання сфери державного страхування держава та приватний сектор в особі приватних компаній діють спільно для забезпечення широкого спектру страхових послуг для громадян, де перша – держава встановлює базові умови страхування, тоді як друга – можуть запропонувати додаткові послуги.

Зроблено висновок, що тільки за умов здійснення правового регулювання на засадах поєднання державних, приватних, громадських та комерційних інтересів можна досягти високорозвиненого страхового ринку в державі, завданням якого буде як захист прав споживачів страхових послуг, так і забезпечення належних умов для функціонування страхових компаній.

Ключові слова: страхування, страхова діяльність, страховий ринок, державне регулювання страхової діяльності, моделі правового регулювання сфери державного страхування.

The article provides a comparative legal analysis of the main models of legal regulation in the field of state insurance. It is established that the effective functioning of legal regulation in this sphere is best represented through a comprehensive combination of legal, organizational, and financial criteria. This is reflected in the division of state insurance regulation into three models based on organizational and legal structure: centralized, decentralized, and cumulative.

The model of legal regulation in the field of state insurance is defined as a systemic-structural concept that reflects the methods, approaches, and mechanisms by which legal norms influence relationships in the sphere of state insurance to ensure social protection for the population.

It is noted that the use of a centralized model for regulating the insurance market results in the establishment of a state monopoly on setting rules and standards in the financial services market. Conversely, the primary aim of the decentralized model of insurance market regulation is non-interference or limited state intervention in the activities of insurance market participants. In the process of providing insurance services, private insurance companies play an active role, while the state retains the function of overseeing the solvency of insurers.

Within the framework of the mixed model of legal regulation in the field of state insurance, the state and the private sector, represented by private companies, work together to provide a wide range of insurance services to citizens. In this model, the state establishes the basic insurance conditions, while private companies can offer additional services.

It is concluded that a highly developed insurance market in the state can only be achieved through legal regulation based on the integration of public, private, social, and commercial interests. Such a market should aim to protect the rights of insurance service consumers while ensuring appropriate conditions for the operation of insurance companies.

Key words: insurance; insurance activity; insurance market; state regulation; mechanism of state regulation of insurance activity.

В умовах динаміки соціальних процесів та різноманітних трансформацій у системі національної економіки одним із дієвих інструментів, що дозволяє забезпечити стабільність державних фінансів, здійснити ефективний соціальний захист громадян від різного роду ризиків постає державне страхування. Основна мета державного страхування – створення сприятливих умов для обслуговуючих сегментів економіки, а його основні характеристики – забезпечення виконання соціальних функцій держави через компенсацію втрат, пов'язаних із різноманітними ризиками та запобігання появі фінансових криз в умовах надзвичайних ситуацій.

Водночас для інтенсивного розвитку економіки держави, реалізації її соціальної політики важливо на правовій основі сформувати таку систему засобів та методів, яка б чітко визначала правила й рамки функціонування страхового ринку та діяльності страхових компаній в ньому. Останнє зумовлено тим, що без злагодженої системи правового регулювання виникають труднощі у забезпеченні фінансової безпеки суб'єктів економіки, неможливий подальший розвиток видів страхових послуг, забезпе-

чення соціальної стабільності та економічного зростання. Впровадження правового регулювання державного страхування виступає індикатором ефективного функціонування суб'єктів страхового ринку та його інтеграції у світовий страховий простір.

Аналіз наукових доробок та досліджень свідчить, що у вітчизняній правовій доктрині проблемі правового регулювання державного страхування приділяється значна увага. Зокрема, серед науковців, які вивчали це питання доцільно виділити таких: М. Боднарука, О. Гаманкову, О. Корват, Л. Морозову, Т. Моташко, А. Нечипоренко, І. Проць, О. Тимошук та ін. Однак важливі аспекти окреслення основних моделей правового регулювання сфери державного страхування, аналіз їх позитивних якостей та недоліків потребує подальшого наукового вивчення та опрацювання.

Правове регулювання сфери державного страхування – це система правових норм і принципів, які встановлюють порядок організації, функціонування, контролю та відповідальності у сфері державного страхування. Таке регулювання охоплює широкий спектр правових норм, що визна-

чають як організаційно-правові, так і фінансові аспекти організованих та підтримуваних державою страхових програм. Відносини, що виникають у сфері державного страхування мають складний характер, саме тому їх правова природа по-різному інтерпретується дослідниками: під час здійснення виплат (пенсій за віком, інвалідністю, втратою годувальника) – відносини, що становлять предмет права соціального забезпечення, під час реєстрації особи як страхувальника та сплати нею страхових внесків – фінансові, під час притягнення роботодавця до відповідальності за несвоєчасну сплату страхових внесків, що тим самим вплинуло на доступ працівника до страхових виплат – трудові та адміністративні. Важливу особливість правового регулювання державного страхування є його інтеграція в національну правову систему, де взаємодіють норми вітчизняного та міжнародного права. Нормативно-правові акти, що регулюють державне страхування, повинні бути адаптовані до змін в економічній ситуації і відповідати вимогам європейських стандартів. Процес євроінтеграції у сфері страхової діяльності зумовлюють необхідність приведення вітчизняного законодавства у відповідність до вимог та директив ЄС.

Для забезпечення фінансової стабільності державних страхових фондів, що забезпечують виплати за страховими виплатами вкрай важливе правове регулювання страхового ринку. Останнє передбачає формування нормативно-правової бази, яка встановлює «правила гри» на ринку страхових послуг. За справедливим зауваженням О. Гаманкової, «у сучасних умовах жодна форма прямого або непрямого впливу на об'єкт регулювання з боку держави не може існувати поза правовим полем» [3, с. 62].

Правове регулювання страхового ринку виражається в наступному: по-перше, в регламентації прав та обов'язків учасників страхового ринку; по-друге, розробці норм, що забезпечували би створення ефективної системи контролю за діяльністю страховиків, передусім контролю за забезпеченням платоспроможності страхових компаній для виконання зобов'язань перед страхувальниками; по-третє, регламентації заходів спрямованих на захист інтересів страховиків та споживачів страхових послуг.

Основна мета правового регулювання державного страхування – забезпечення ефективного функціонування цієї системи, що гарантує громадянам та юридичним особам належний рівень захисту. Сутність правового регулювання державного страхування – сфера відносин, спрямованих на захист інтересів страхувальників і страховиків, які взаємодіють у рамках створення спеціальних грошових фондів, метою яких є компенсація збитків у результаті настання певних подій [1, с. 85]. За таких умов особливу увагу слід приділяти створенню правових норм, які б надавали застрахованим особам доступ до належного відшкодування збитків у разі настання страхового випадку, а також гарантували прозорість діяльності страхових органів, запобігали можливим зловживанням з їх боку.

Специфіка страхової діяльності вимагає постійного правового реагування та адаптації до змін в економічній ситуації держави, обґрунтовує необхідність удосконалення існуючих механізмів державного втручання та управління в сфері соціально-економічних відносин, зміст яких залежить від обраної моделі правового регулювання економічної політики держави та процесів міжнародної економічної інтеграції.

Модель правового регулювання сфери державного страхування як системно-структурна концепція відображає способи, методи та механізми впливу правових норм на відносини у сфері державного страхування для забезпечення соціального захисту населення. Така модель визначає:

– по-перше, принципи та норми правового регулювання, на яких будується система державного страхування та які забезпечують ефективність, дієвість, прозорість остан-

ньої, сприяють розвитку та прибутковості страховиків, захищають споживачів страхових послуг. Принципи та норми правового регулювання сфери державного страхування створюють нормативно-правову основу, яка визначає порядок та істотні умови страхування, види страхових ризиків та соціальних гарантій;

– по-друге, методи правового регулювання – законодавчо визнані інструменти та заходи імперативного та диспозитивного, прямого та опосередкованого впливу, за допомогою яких забезпечується функціонування, регулювання, контроль та захист прав та інтересів суб'єктів господарювання. Нормативна регламентація поведінки суб'єктів страхування включає як встановлення вимог у виглядів певних економічних нормативів, виконання яких контролюється державою із застосуванням інструментів адміністративного впливу, так і створення умов для формування конкурентного і прозорого ринкового середовища;

– по-третє, інституційний механізм, що включає суб'єктів страхування – державні фонди, страховиків, застрахованих осіб та контролюючі органи;

– по-четверте, функціональний механізм, тобто процедури сплати внесків, нарахування страхових виплат, форм контролю та види відповідальності у випадках порушення законодавства.

Незважаючи на те, що вітчизняний страховий ринок функціонує вже не одне десятиліття, слід констатувати важливість адаптації державного регулювання страхової діяльності вимогам євроінтеграційного спрямування. У цьому зв'язку доцільний грамотний аналіз потреб страхової галузі, а також вибір оптимальної моделі правового регулювання страхової діяльності, яка в сучасних умовах сприяла би досягненню збалансованості та захисту інтересів суб'єктів страхових відносин та отриманню максимальної макроекономічної вигоди.

Моделі правового регулювання сфери державного страхування можна класифікувати за різними критеріями залежно від форми регулювання (імперативна та диспозитивна), участі держави (державна, приватна та змішана), об'єктами страхування (соціальна та майнова), суб'єктами правового регулювання (публічно-правова та приватно-правова), ступенем правової деталізації (жорстка та гнучка). Разом із тим, комплексне поєднання правових, організаційних та фінансових критеріїв, що забезпечують ефективність функціонування правового регулювання сфери державного страхування чи не найкраще відображено у її поділі за ознакою організаційно-правової структури на три моделі централізовану, децентралізовану та кумулятивну. Враховуючи вищесказане, остання класифікація й стала предметом подальшого аналізу даного дослідження.

Централізована модель правового регулювання сфери державного страхування – це форма організації та функціонування системи страхування, за якої виключно держава, в особі уповноважених регулятивних органів, впливає на економічну діяльність суб'єктів страхових правовідносин [7]. Найважливішими напрямками у вищезгаданій моделі правового регулювання є визначення державою ясних та чітких умов страхування, що гарантують рівний доступ до страхових послуг всіх громадян, встановлення вимог щодо платоспроможності страхових компаній та нагляд за дотриманням цих вимог.

Найвищий ступінь централізації правового регулювання на всіх рівнях, виключно з територіальними органами, забезпечує державне страхування. Результатом використання такої моделі регулювання є формування державної монополії на встановлення правил і нормативів на ринку фінансових послуг. Оскільки держава виступає єдиним страховим органом, що здійснює страхування на національному рівні, то в рамках такої моделі вона не тільки гарантує страхові виплати, але водночас й контролює встановлення страхових тарифів та умови їх застосування.

У сучасних реаліях більшість європейських країн обирає модель єдиного регулювання та нагляду за фінансовою системою, яка зосереджує всі наглядові функції в одному органі. Модель мегарегулятора передбачає централізований контроль за фінансовим сектором центральним банком країни (Ірландія, Чехія) або відокремленою від центрального банку наглядовою установою (Австрія, Польща, Швеція) [2, с. 74].

У багатьох європейських країнах, таких як Німеччина, Франція, Італія, де тривалий час застосовувалася централізована модель правового регулювання страхової діяльності, акцент зміщено в бік пруденційного нагляду. Такий підхід відображає значущість орієнтованого на ризики державного контролю через оцінку та зниження ризиків діяльності суб'єктів страхового ринку, а також пріоритетне забезпечення платоспроможності страховиків. Характеризуючи інституційне забезпечення розвитку державного регулювання страхової діяльності за рівнями економічних відносин, Л. Морозова, О. Тимошук констатують, що основною метою впровадження ризикоорієнтованого пруденційного нагляду за фінансовими установами є своєчасна оцінка їх поточної та перспективи майбутньої платоспроможності, а також виявлення існуючих та потенційних ризиків для платоспроможності на ранніх етапах з метою запобігання виходу компаній з ринку до виконання ними своїх зобов'язань [6, с. 137–138]. Таке впровадження ризикоорієнтованого пруденційного нагляду за фінансовими установами в межах централізованої моделі правового регулювання сфери державного страхування сприяє не тільки реалізації державними органами нормативно-правових, організаційно-контролюючих заходів, спрямованих на захист інтересів споживачів страхових послуг, але й ефективному розвитку страхового ринку в рамках єдиної державної політики загалом.

Дослідження досвіду ряду країн в яких держава гарантує страхові виплати, контролює встановлення страхових тарифів та умов їх застосування дозволяє виокремити ключові ознаки та основний напрям перспектив централізованого регулювання страхової діяльності:

- по-перше, уніфікація підходів до кожного сектора фінансового ринку з урахуванням загальнодержавних завдань;

- по-друге, законодавче встановлення меж для обчислення страхових внесків за кожним видом обов'язкового соціального страхування, визначення державою тарифів страхових внесків, ранжованих залежно від ймовірності ризику;

- по-третє, оптимізація податкового навантаження, забезпечення сприятливих умов для розвитку інвестиційної діяльності;

- по-четверте, можливість раціонального регулювання розвитку страхового ринку у тісному зв'язку з регулюванням інших фінансових структур – інвестиційних фондів, недержавних пенсійних фондів, ринків цінних паперів, банківських установ, що сприяє створенню єдиного регулятора загального фінансово-кредитного ринку (мегарегулятора) в системі органів державного управління;

- по-п'яте, забезпечення державних органів, що здійснюють нагляд за діяльністю страхових компаній, необхідними ресурсами та засобами для виконання повноважень;

- по-шосте, посилення захисту інтересів страхувальників, забезпечення гарантій відшкодування збитків через формування компенсаційних фондів на випадок банкрутств страхових організацій. Розробка механізмів раннього попередження можливих банкрутств, а також обов'язкової передачі портфеля таких страховиків до управління надійних компаній.

Отже, під централізованою моделлю регулювання страхового ринку слід розуміти форму організації та функціонування системи страхування, за якої впроваджується державна монополія на встановлення правил та нормативів на

ринку фінансових послуг, державні органи забезпечують захист прав споживачів страхових послуг та підтримують ефективний розвиток національного страхового ринку.

На відміну від централізованої, децентралізована модель регулювання страхового ринку відрізняється тим, що провідні позиції у системі страхування займає колективне соціальне страхування, яке може бути як обов'язковим, так і добровільним. В межах цієї моделі регуляторні функції, повноваження та відповідальність за організацію та функціонування системи страхування розподіляються між центральними органами державної влади та регіональними чи місцевими структурами.

Для конкурентних страхових ринків оптимальною є ліберальна децентралізована модель регулювання. Основною її метою є невтручання або обмежене втручання держави у діяльність суб'єктів страхового ринку. У процесі надання страхових послуг активну участь беруть приватні страхові компанії, натомість за державою залишається контроль платоспроможності страховиків.

Яскравим прикладом такої моделі є страховий ринок США – найбільший і найвпливовіший фінансовий інститут країни. Унікальність інституту страхування у США полягає в тому, що він охоплює практично всі аспекти та сфери життя американського суспільства. Децентралізована модель регулювання страхового ринку у США повністю відповідає принципам економічного федералізму, оскільки кожен штат має автономну страхову систему та власний орган страхового нагляду, який встановлює пруденційні нормативи й контролює фінансову звітність страховиків [4]. Федеральний уряд зберігає за собою право контролю над питаннями загальнонаціонального характеру, які вимагають дотримання єдиних норм регулювання на всій території країни, наприклад, антимонопольного регулювання, медичного страхування, страхування від повеней та страхування сільськогосподарських ризиків.

Децентралізована модель регулювання страхового ринку сприяє активному залученню місцевих суб'єктів до управління страховим ринком та стимулює розвиток конкурентного середовища, одночасно гарантуючи ефективний захист інтересів споживачів страхових послуг. Серед ознак, що характеризують особливості та перспективи децентралізованого регулювання страхової діяльності можна назвати те, що така модель за допомогою розподілу регуляторних повноважень дозволяє врахувати специфіку окремих регіонів та локальних страхових ринків, а також забезпечує єдність політики через координацію між центральними та місцевими органами влади з метою запобігання зловживанням та дисбалансам, це по-перше. Й, по-друге, автономність регіональних регуляторів сприяють розробці власних механізмів регулювання та контролю в межах загальнодержавної та загальнонаціональної політики.

Кумулятивна модель правового регулювання сфери державного страхування має змішаний характер. Для покриття соціальних ризиків використовується як державне, так і колективне соціальне страхування. В рамках цієї моделі держава та приватний сектор в особі приватних компаній діють спільно для забезпечення широкого спектру страхових послуг для громадян, де перша – держава встановлює базові умови страхування, тоді як другі – можуть запропонувати додаткові послуги.

Кожна з вищезгаданих моделей правового регулювання страхового ринку як централізована, так й децентралізована має свої переваги та недоліки, залежно від специфіки економічної ситуації та потреб соціального захисту.

Конфуціанська модель регулювання страхового ринку, яка базується на формулі «сильної держави», ефективна на початковому етапі реалізації стратегії економічного зростання. Така модель ефективна в умовах, коли найбільш соціально значущі сектори страхового ринку контролю-

ються страховими компаніями з державним капіталом. Проте, у довгостроковій перспективі централізоване регулювання страхового ринку обмежує його розвиток. Страховальники починають сприймати укладення контракту як обтяжливу обов'язкову послугу, а плату за цей контракт як додаткове податкове зобов'язання. Таким чином суперечності в цілях учасників страхового ринку під час реалізації такої моделі регулювання залишаються невирішеними.

Страховики ж втрачають мотивацію до впровадження інноваційних продуктів і технологій, які б сприяли оптимальному управлінню ризиками страховальників, реалізації попереджувальних заходів з метою обмеження таких ризиків.

Децентралізована модель, що передбачає розподіл регуляторних повноважень, дає змогу врахувати особливості та специфіку окремих регіонів, а гнучкість у прийнятті рішень – адаптувати регуляторні інструменти до умов регіонального розвитку страхового ринку. Однак, незважаючи на переваги, децентралізована модель також має свої недоліки, зокрема відсутність єдиних стандартів діяльності для суб'єктів страхового ринку. Локальні органи можуть встановлювати різні вимоги до страхових компаній, що в свою чергу ускладнює їх діяльність на міжрегіональному рівні. До того ж, в різних регіонах можливе застосування диференційованих підходів до регулювання страхового ринку, що створить дисбаланс у забезпеченні страхових послуг.

Відсутність належної взаємодії між центральними та регіональними органами може призвести до дублювання, часом й конфліктів у регуляторній діяльності, а в умовах зростання ризиків, пов'язаних із техногенними аваріями, тероризмом, природними катастрофами та фінансовою діяльністю, чимало експертів виступають за розширення централізованого регулювання страхового ринку.

У країнах із різномірною економікою децентралізація ускладнює загальний нагляд за страховим ринком. Слабший нагляд та контроль з боку центральних органів,

широка автономія регіональних органів може сприяти появі корупційних схем, а якість регулювання визначатиметься та варіюватиметься залежно від професійності, умінь та досвіду регіональних регуляторів.

Необхідність утримання регіональних регуляторів та координаційних структур може призводити до значного фінансового навантаження на систему страхування. Як результат – конфлікт учасників страхових відносин набуде хронічної форми, а локальним компромісом стане необхідність запровадження нових видів обов'язкового страхування, що, відповідно, збільшить навантаження на місцевий бюджет.

Надмірна локалізація регулювання може послабити єдність державної політики у сфері страхування та вплинути на її довгострокову ефективність. Послаблення або втрата державного контролю страховиків породжує колективну безвідповідальність за кінцевий результат, у тому числі й фінансовий, що ускладнює досягнення цілей страхових відносин. Цілі страховика, як учасника страхових відносин, стають розмитими, що приводить до проблем із формування поведінкової стратегії, яка не спрямована на досягнення чітко сформульованої в кількісному та якісному вираженні мети.

Таким чином, оптимальне регулювання страхового ринку залежить від узгодженості державного контролю та мотивації суб'єктів даного ринку до ефективного управління ризиками. Ці недоліки підкреслюють важливість поєднання децентралізованих підходів із належною координацією та контролем з боку центральних органів для мінімізації можливих ризиків. Тільки за умов здійснення правового регулювання на засадах поєднання державних, приватних, громадських та комерційних інтересів можна досягти високорозвиненого страхового ринку в державі, завданням якого буде як захист прав споживачів страхових послуг, так й забезпечення належних умов для функціонування страхових компаній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боднарук М.І. Правове регулювання соціального страхування в Україні : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. 472 с.
2. Войтович Л. Європейський досвід державного регулювання страхової системи та можливості його впровадження в Україні. *Вчені записки Університету «Крок»*. 2021. № 3 (63). С. 73–79.
3. Гаманкова О. Методи державного регулювання ринку страхових послуг. *Фінансові інститути*. 2009. № 9-10. С. 61–64.
4. Корват О.В. Концептуалізація державного регулювання ринку страхових послуг. *Ефективна економіка*. 2015. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4310>
5. Кублікова Т. Б. Національні моделі державного регулювання страхової діяльності. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/147035646.pdf>
6. Морозова Л., Тимошук О. Розвиток державного регулювання страхової діяльності в Україні. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. № 2(26). С. 134–140.
7. Нечипоренко А.В. Державне регулювання страхової діяльності в Україні: теоретичний аспект. *Ефективна економіка*. 2021. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9079>
8. Пліса В. Модель державного регулювання страхового ринку в Україні. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 10. С. 209–215.

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ОБМЕЖЕНЬ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

WAYS TO DEVELOP A SYSTEM FOR ENSURING COMPLIANCE WITH RESTRICTIONS DURING PUBLIC SERVICE

Шовкун Ю.І., к.ю.н.,
докторант

Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті наголошено, що розбудова концепції людиноцентризму в Україні на тлі євроінтеграції та розвитку інформаційних технологій продемонстрували, що одним із найефективніших способів забезпечення дотримання обмежень під час проходження публічної служби є громадський нагляд. Тож доцільно приділити увагу вимогам, яким повинні відповідати члени рад громадського контролю, адже вочевидь наявності у них активної громадянської позиції недостатньо.

Акцентовано увагу на тому, що де-юре лише судді можуть нести дисциплінарну відповідальність матеріального характеру, що складно пояснити, особливо враховуючи той факт, що їх заробітна плата не сильно відрізняється від заробітної плати інших публічних службовців.

Доведено, що легальне закріплення можливості публічних службовців бути притягнутими до цивільно-правової відповідальності є не тільки грубою юридичною помилкою, а і дисонує з іншим видом – матеріальною відповідальністю, оскільки наявність одного з них виключає інших вид.

У підсумку констатовано, що розвиток системи забезпечення дотримання обмежень під час проходження публічної служби повинен відбуватися в межах двох пріоритетних шляхів удосконалення контролю за дотриманням публічними службовцями встановлених для них правових обмежень та правових засад юридичної відповідальності публічних службовців за порушення встановлених правових обмежень. Так, удосконалення контролю за дотриманням публічними службовцями вбачається за можливе за рахунок створення компетентних рад громадського контролю, які не тільки здійснюють моніторинг діяльності органу державної влади та роботи публічних службовців, а і приймати участь у формуванні правил їх морально-етичної поведінки. У свою чергу, удосконалення правових засад юридичної відповідальності публічних службовців за порушення встановлених правових обмежень перш за все повинно стосуватись дисциплінарної відповідальності, зокрема в частині перегляду дисциплінарних стягнень і змісту окремих законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують порядок притягнення публічних службовців до дисциплінарної відповідальності.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, обмеження, Рада громадського контролю, матеріальна відповідальність, грошове забезпечення, дисциплінарна відповідальність.

The article emphasizes that the development of the concept of humanism in Ukraine against the background of European integration and the development of information technologies has demonstrated that one of the most effective ways to ensure compliance with restrictions during public service is public supervision. Therefore, it is advisable to pay attention to the requirements that members of public control councils must meet, because it is obvious that their active civic position is not enough.

The emphasis is on the fact that de jure only judges can bear disciplinary liability of a material nature, which is difficult to explain, especially considering the fact that their salaries do not differ much from the salaries of other public servants.

It is proven that the legal consolidation of the possibility of public servants being held civilly liable is not only a gross legal error, but also dissonant with another type – material liability, since the presence of one of them excludes the other types.

As a result, it was stated that the development of the system for ensuring compliance with restrictions during public service should take place within the framework of two priority ways of improving control over compliance by public servants with the legal restrictions established for them and the legal principles of legal liability of public servants for violation of the established legal restrictions. Thus, improving control over compliance by public servants is considered possible through the creation of competent public control councils, which not only monitor the activities of the state authority and the work of public servants, but also participate in the formation of rules of their moral and ethical behavior. In turn, improving the legal principles of legal liability of public servants for violation of established legal restrictions should primarily concern disciplinary liability, in particular in the context of reviewing disciplinary sanctions and the content of individual laws and subordinate regulatory legal acts that regulate the procedure for bringing public servants to disciplinary liability.

Key words: public service, civil service, restrictions, Public Control Council, material liability, financial security, disciplinary liability.

Встановлення обмежень для публічних службовців під час здійснення ними своєї професійної діяльності є раціональним і необхідним кроком, оскільки дозволяє скерувати поведінку персоналу відповідно до актуальних тенденцій та потреб залежно від запитів суспільства на публічно-сервісну діяльність держави та політичні реалії. В загальному сенсі такі обмеження є правилами, відповідно до яких публічні службовці повинні не здійснювати певні дії, проте, як нами вже було неодноразово підкреслено саме по собі встановлення та декларування таких правил недостатньо. Натомість, забезпечення дотримання обмежень передбачає побудову об'єктивної та цілісної системи, яка складається з різного роду заходів (контрольно-наглядових, превентивних і т.ін.), процедур, а також включає інститут юридичної відповідальності. Включення останнього до цієї системи пояснюється необхідністю ефективного гарантування дотримання обмежень під час проходження публічної служби. З іншого боку дотримання обмежень публічними службовцями справляє

на них виховний вплив, сприяє формуванню високоморальної особистості кожного публічного службовця та дотримуватись букви закону як під час виконання службових обов'язків, так і в особистому житті.

Розбудова концепції людиноцентризму в Україні на тлі євроінтеграції та розвитку інформаційних технологій продемонстрували, що одним із найефективніших способів забезпечення дотримання обмежень під час проходження публічної служби є громадський нагляд. Сьогодні саме громадськість систематично виявляє та фіксує порушення публічними службовцями встановлених для них обмежень. Це дозволяє оперативного припинити порушення обмежень публічним службовцем, а в разі наявності в його поведінки ознак правопорушення, притягнути до відповідальності, насамперед дисциплінарної.

Тож інтеграція представників громадськості в роботу органів державної влади є дієвим способом забезпечення дотримання обмежень під час проходження публічної служби. Варто погодитись із А.В. Юрченко [1, с. 66] з при-

воду того, що одним із найбільш вдалих та результативних прикладів такої інтеграції, вважаємо створення рад громадського контролю (далі – РГК) у ряді державних органів (Державному бюро розслідувань (далі – ДБР), Бюро економічної безпеки України (далі – БЕБ України), Національному антикорупційному бюро України (далі – НАБУ), Національній службі здоров'я України (далі – НСЗУ)). Не зважаючи на те, що вона функціонує в різних органах державної влади, її діяльність зводиться до: моніторингу роботи органу; розгляд звітів про діяльність суб'єкта та надання висновків щодо нього; прийняття участі в засіданнях дисциплінарних комісій тощо [2]. Разом із тим проведення порівняльно-правового аналізу роботи РГК у вказаних вище органах дозволяє зробити висновок, що їх діяльність кожної з них має свою специфіку. До прикладу у звіті НАБУ за I півріччя 2023 року зазначено, що воно спільно з РГК при НАБУ «вдосконалили процедуру відкритого конкурсу на посади в Бюро з урахуванням вимог та викликів сьогодення. План дій передбачає цифровізацію процесу подання та обробки документів учасників відкритого конкурсу, тестування з професійного спрямування та завдання на визначення рівня володіння іноземними мовами» [3].

Окрім вже вказаних повноважень: РГК при БЕБ України проводить публічні обговорення з приводу актуальних напрямів удосконалення діяльності бюро та просвітницькі заходи (п. 3, 4 ч. 2 ст. 34 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» [4]); РГК при ДБР бере участь у розробці правил професійної етики та затверджує їх (п. 3-1 ч. 3 ст. 28 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»), а РГК при НСЗУ «здійснює громадський контроль за витрачанням коштів державного бюджету, розпорядником яких є НСЗУ, а також подає НСЗУ відповідні пропозиції» [5] (п.п. 4 п. 6 Положення про Раду громадського контролю при Національній службі здоров'я затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМ України) від 23.04.2024 № 437). З наведеного можна зробити висновок, що РГК незалежно від органу при якому вона створена виконує схожі завдання, а отже має єдину мету діяльності. Попри це повноваження різних РГК відрізняються одне від одного, що наглядно було продемонстровано вище. Слід звернути увагу і на те, що такі ради утворюються не у кожному державному органі, що складно пояснити, зважаючи на їх глобальну роль в управлінні державними справами. Складно пояснити і той факт, що БЕБ України, ДБР і НАБУ є правоохоронними органами при яких функціонують РГК, а наприклад у НП України, яка також відноситься до групи правоохоронних органів, подібної інституції не створено.

Необхідно також звернути увагу на недосконалу нормативну основу діяльності РГК, наприклад ті з них, що створені при НАБУ та БЕБ України є постійнодіючими органами, а Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації затверджене постановою КМ України від 03.11.2010 № 996 [6] поширюється тільки на тимчасово створені РГК, що прямо впливає з п. 1. Більш того у вказаному нормативно-правовому акті РГК визначено як консультативно-дорадчий орган, тобто такий, що може тільки обговорювати конкретні питання та висловлювати з приводу них свою позицію, але не приймати щодо них рішення. Такий підхід йде в розріз із окремими повноваженнями тих РГК, представники яких приймають участь у засіданнях дисциплінарних комісій, а також затверджують морально-етичні правила поведінки публічних службовців.

Отже, незважаючи на важливість і соціальну роль РГК у роботі державних органів, наразі вони утворені та функціонують вибірково, при чому підстави такої диференціа-

ції не визначені в жодному нормативно-правовому акті, що призвело до іншої проблеми – наявності правової регламентації лише тимчасових РГК. У свою чергу, ми переконані в доцільності створені РГК як суб'єкта дотримання обмежень під час проходження публічної служби при кожному органі виконавчої влади. Це обумовлює необхідність внесення низки змін у наступні нормативно-правові акти: декларування обов'язку створення РГК при кожному центральному органі виконавчої влади та внесення відповідних змін у Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» [7]; закріплення в Типовому положенні про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації затверджене постановою КМ України від 03.11.2010 № 996 можливості створення як тимчасових, так і постійних РГК; розширення повноважень постійних РГК, у частині розроблення морально-етичних правил поведінки публічних службовців, участі в конкурсних комісіях і здійснення громадського моніторингу.

Окремо доцільно приділити увагу вимогам, яким повинні відповідати члени РГК, адже вочевидь наявності у них активної громадянської позиції недостатньо. Натомість такі особи повинні бути обізнані про специфіку роботи органу при якому утворюється РГК, а також мати освіту та досвід роботи за профілем діяльності органу. В протилежному випадку члена РГК буде складно визнати компетентним, а його діяльність – результативною. Натомість у більшості нормативно-правових актів, які регламентують діяльність РГК закріплено умови за наявності яких особа не може стати її членом (наприклад, п. 2 ч. 1 ст. 31 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [2], п. 3 Порядку формування Ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро затвердженого постановою КМ України від 16.02.2022 № 132 [8], ч. 1 ст. 34 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» [4], п. 3 Порядку формування Ради громадського контролю при Бюро економічної безпеки затвердженого постановою КМ України від 18.08.2021 № 87 [9], ч. 1 ст. 28 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» [10], п. 3 Порядку формування Ради громадського контролю при Державному бюро розслідувань затвердженого Указом Президента України від 05.02.2020 № 42/2020 [11]), і жодного положення яке б свідчило про професійні критерії та компетентність.

Стосовно кваліфікаційних вимог до осіб, які здійснюють контроль за дотриманням публічними службовцями встановлених для них обмежень, вважаємо необхідним звернути увагу на Керівника Уповноваженого підрозділу (уповноважену особу), які здійснюють контроль за дотриманням публічними службовцями антикорупційних обмежень. Справа в тому, що у Типовому положенні про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції затвердженому наказом Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) від 27.05.2021 № 277/21 не закріплено жодних вимог до вказаних категорій осіб. Натомість, ми переконані, що здійснення вказаного виду діяльності (контролю) разом із іншими повноваженнями потребують наявності у Керівника Уповноваженого підрозділу (уповноваженої особи) глибоких теоретико-прикладних знань у сфері запобігання корупції, а також відповідного досвіду та/або систематичного прийняття участі в наукових дослідженнях. Зрозуміло, що вироблення таких кваліфікаційних вимог до Уповноваженого підрозділу (уповноваженої особи) потребують не тільки формування чітких критеріїв, а і закріплення у Типовому положенні про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції затвердженому наказом НАЗК від 27.05.2021 № 277/21.

Продовжуючи порівняльно-правовий аналіз варто звернути увагу на види дисциплінарних стягнень, які закріплені для публічних службовців, і можуть бути застосовані, в тому числі в разі порушення ними відповідних обмежень. У ч. 1 ст. 66 Закону України «Про державну службу» визначено, що до публічних службовців можуть бути застосовані наступні види дисциплінарних стягнень: «1) зауваження; 2) догана; 3) попередження про неповну службу відповідність; 4) звільнення з посади державної служби» [12]. Для окремих категорій публічних службовців встановлено і інші дисциплінарні стягнення, приміром у ч. 1 ст. 49 передбачено, що в разі вчинення дисциплінарного проступку до прокурора може бути застосована догана, звільнення або «заборона на строк до одного року на переведення до органу прокуратури вищого рівня чи на призначення на вищу посаду в органі прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду (крім Генерального прокурора)» [13]. Згідно з ч. 3 ст. 13 Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» до поліцейських застосовуються: зауваження, догана або сувора догана; «попередження про неповну службу відповідність; пониження у спеціальному званні на один ступінь» [14]; звільнення з посади чи з Національної поліції України.

Більш широкий перелік дисциплінарних стягнень закріплено в ч. 1 ст. 109 Закону України «Про судову систему і статус суддів»: «попередження; догани – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця; суворої догани – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців; подання про тимчасове (від одного до шести місяців); відсторонення від здійснення правосуддя – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді» [15]; переведення до суду нижчого рівня та звільнення. Звернемо увагу, що судді не єдина категорія публічних службовців до яких можуть бути застосована дисциплінарна відповідальність матеріального характеру.

Викладене вище свідчить про те, що де-юре лише судді можуть нести дисциплінарну відповідальність матеріального характеру, що складно пояснити, особливо враховуючи той факт, що їх заробітна плата не сильно відрізняється від заробітної плати інших публічних службовців [16; 17]. Водночас, варто відмітити, що в економічній теорії заробітна плата завжди визначається як одна із форм стимулювання праці [18, с. 54; 19, с. 3], тобто «управлінська діяльність, яка забезпечує процес спонукання себе та інших працівників до дій, спрямованих на досягнення власних цілей чи цілей організації» [20, с. 91]. При цьому заробітна плата складається не тільки з окладу працівника, а і різних надбавок, доплат і премій, які і виплачуються залежно від ефективності роботи публічного службовця, а також додержання ним виконавської дисципліни. В той же час вчинення дисциплінарного проступку передбачає порушення останньої, знижуючи якість роботи публічного службовця. Це свідчить про взаємозалежність «показників» роботи публічного службовця та його заробітної плати: чим вищі такі показники, тим більше оплата праці, і навпаки. Звідси цілком логічно виглядає запровадження такого дисциплінарного стягнення як позбавлення доплат і надбавок до посадового окладу строком на один місяць (у якому був учинений дисциплінарний проступок або у наступному). Для цього необхідно внести зміни в ч. 1 ст. 66 Закону України «Про державну службу» [12], але вказана стаття закріплює не тільки види дисциплінарних стягнень, а і умови їх застосування. На нашу думку, позбавлення доплат і надбавок до посадового окладу

повинно бути визначено як додатковий вид дисциплінарного стягнення, та може застосовуватись разом із іншими їх видами, такими як зауваження, догана та попередження про неповну службу відповідність. Встановлення такого дисциплінарного стягнення як додаткового виду зможе посилити превентивний вплив на публічного службовця, адже в такому випадку він буде розуміти, що розмір його заробітної плати буде залежати від їх роботи, а бажання отримати додаткові виплати (доплати та премії) буде стимулювати виконавську дисципліну публічного службовця.

Надалі звернемо увагу на Главу 2 Розділу VIII Закону України «Про державну службу», де визначено засади дисциплінарної відповідальності державних службовців. У ч. 1 ст. 71 вказаного закону визначено, що притягнення до відповідальності здійснюється на підставі Порядку здійснення дисциплінарного провадження затвердженого постановою КМ України від 04.12.2019 № 1039, який «визначає процедуру здійснення дисциплінарними комісіями з розгляду дисциплінарних справ дисциплінарних проваджень стосовно державних службовців» [21]. Оскільки вказаний порядок деталізує положення профільного законодавчого акту про державну службу, в частині притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності, його зміст повинен узгоджуватись із першим. Натомість детальний аналіз обох нормативно-правових актів свідчить про протилежне.

По-перше, у пунктах 7, 8 і 10 Порядку здійснення дисциплінарного провадження затвердженого постановою КМ України від 04.12.2019 № 1039 закріплено положення про утворення різних видів дисциплінарних комісій, залежно від категорії державного службовця, який вчинив дисциплінарне правопорушення, які за своїм змістом є ідентичними до положень ст. 69 Закону України «Про державну службу».

Підкреслимо, що дублювання положень нормативно-правових актів, насамперед наведених вище, свідчить про незадовільно якість їх змісту. Більш того абсолютно незрозуміло з якою метою здійснюється таке дублювання, але однозначно воно не свідчить про високу якість текстів обох нормативно-правових актів, а отже вони потребують узгодження між собою. В контексті зазначеного на увагу заслуговує думка М.В. Цвіка та О.В. Петришина, які наголошують на «більш абстрактному характеру нормативних приписів, що містяться в законах, і більш конкретний характер приписів підзаконних нормативно-правових актів. Звідси й ступінь узагальнення, а відтак, абстрактності формулювань, законів є вищим порівняно з підзаконними актами» [22, с. 306]. Враховуючи те, що відповідний порядок, як спеціалізований підзаконний правовий акти повинен деталізувати положення Закону України «Про державну службу», ст. 69 потребує перегляду змісту частин 1–3.

Ідентичні висновки випливають з аналізу ч.ч. 1, 2 ст. 73 Закону України «Про державну службу» та п.п. 24, 25 Порядку здійснення дисциплінарного провадження затвердженого постановою КМ України від 04.12.2019 № 1039. Зважаючи на те, що ч.ч. 1, 2 ст. 73 Закону України «Про державну службу» повністю дублюють зміст пунктів вказаного порядку, вважаємо за необхідне виключити ці статті з профільного закону. Від так ст. 73 буде містити відсылку на Порядок здійснення дисциплінарного провадження затвердженого постановою КМ України від 04.12.2019 № 1039 та положення про порядок обліку та роботи з дисциплінарними справами.

Також варто звернути увагу на закріплення відповідальності публічних службовців, зокрема і за порушення обмежень під час публічної служби, в чинному законодавстві. Публічні службовці несуть матеріальну відповідальність, що обумовлюється специфічною процедурою відшкодування шкоди завданої діями чи бездіяльністю публічних службовців за рахунок держави, і тільки потім остання звертається до самого публічного службовця

в порядку регресу. Описане підтверджує факт неможливості притягнення публічних службовців до цивільно-правової відповідальності. Натомість, ряд законодавчих актів містить вказівку на те, що окремі категорії публічних службовців, окрім матеріальної відповідальності можуть нести цивільно-правову відповідальність: «за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків працівники Бюро економічної безпеки України несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність згідно із законом» [4] (ч. 1 ст. 38 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України»); «у разі вчинення антиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність відповідно до закону, а також з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України»» [23] (ч. 1 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію»).

У свою чергу, легальне закріплення можливості публічних службовців бути притягнутими до цивільно-правової відповідальності є не тільки грубою юридичною помилкою, а і дисонує з іншим видом – матеріальною відповідальністю, оскільки наявність одного з них виключає інші види. Отже, існує нагальна необхідність уточнення змісту наведених вище положень, шляхом виключення цивільно-правової відповідальності як виду юридичної відповідальності до якої може бути притягнутий публічний службовець.

Підсумовуючи все зазначене, можна констатувати, що розвиток системи забезпечення дотримання обмежень під час проходження публічної служби повинен відбуватися в межах двох пріоритетних шляхів удосконалення контролю за дотриманням публічними службовцями встановлених для них правових обмежень та правових засад юридичної відповідальності публічних службовців за порушення встановлених правових обмежень. Так, удосконалення контролю за дотриманням публічними службовцями вбачається за можливе за рахунок створення компетентних РГК, які не тільки здійснюють моніторинг діяльності органу державної влади та роботи публічних службовців, а і приймати участь у формуванні правил їх морально-етичної поведінки. У свою чергу, удосконалення правових засад юридичної відповідальності публічних службовців за порушення встановлених правових обмежень перш за все повинно стосуватись дисциплінарної відповідальності, зокрема в частині перегляду дисциплінарних стягнень і змісту окремих законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують порядок притягнення публічних службовців до дисциплінарної відповідальності.

В той же час події останніх років змінили не тільки життя українців, а й змусили державний апарат оперативніше реагувати на зовнішні та внутрішні загрози внаслідок агресії проти України, в тому числі шляхом удосконалення правових засад функціонування органів публічної адміністрації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юрченко А. В. Рада громадського контролю Національного антикорупційного бюро України як форма участі громадськості в боротьбі з корупцією в Україні. *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 64–69. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.19.11>.
2. Про Національне антикорупційне бюро України: закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення 07.11.2024).
3. Звіт про роботу Національного антикорупційного бюро України за I півріччя 2023 року / Офіційний сайт Національного антикорупційного бюро України. URL: https://nabu.gov.ua/site/assets/files/46738/zvit_maket_i_pivrichchia_2023.pdf (дата звернення 07.11.2024).
4. Про Бюро економічної безпеки України: закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text> (дата звернення 08.11.2024).
5. Деякі питання Ради громадського контролю при Національній службі здоров'я: постанова Кабінету Міністрів України від 23.04.2024 № 437. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437-2024-%D0%BF#n117> (дата звернення 10.11.2024).
6. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/996-2010-%D0%BF#n173> (дата звернення 14.11.2024).
7. Про центральні органи виконавчої влади: закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення 14.11.2024).
8. Питання Ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро: постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.2022 № 132 / Офіційний сайт Національного антикорупційного бюро України. URL: <https://nabu.gov.ua/rada-gromads-kogo-kontroliu/polozhennya-pro-radu-gromadskogo-kontrolyu/> (дата звернення 17.11.2024).
9. Питання Ради громадського контролю при Бюро економічної безпеки: постанова Кабінету Міністрів України від 18.08.2021 № 872. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2021-%D0%BF#n96> (дата звернення 19.11.2024).
10. Про Державне бюро розслідувань: закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (дата звернення 21.11.2024).
11. Питання Ради громадського контролю при Державному бюро розслідувань: указом Президента України від 05.02.2020 № 42/2020. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/2020#n93> (дата звернення 21.11.2024).
12. Про державну службу: закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення 21.11.2024).
13. Про прокуратуру: закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 22.11.2024).
14. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text> (дата звернення 25.11.2024).
15. Про судоустрій і статус суддів: закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 27.11.2024).
16. Середня зарплата чиновників з початку року зросла майже на 20 тисяч: де платять найбільше. Сайт інформаційного агентства «РБК-Україна». URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/serednya-zarplata-chinovnikiv-pochatku-roku-1733476185.html> (дата звернення 28.11.2024).
17. Скільки в середньому заробляє суддя в Україні / Національний портал «INKORR». URL: <https://inkorr.com/skolko-v-srednem-zarabatyvaet-suda-v-ukraine-212302> (дата звернення 28.11.2024).
18. Коваленко О. В. Дослідження впливу стимулювання персоналу підприємства на продуктивність праці. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 2. С. 84–91.
19. Кравченко О. А. Організація системи мотивації праці управлінського персоналу на виробничому підприємстві. *Ефективна економіка*. 2020. № 8. С. 1-9. DOI: [10.32702/2307-2105-2020.8.60](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.8.60).

20. Боячук Л. В. Матеріальне стимулювання праці як складова управління персоналу. Екзистенційні та комунікативні питання управління: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Суми, 23–25 січня 2014 року). Суми: СумДУ, 2014. Ч.2. С. 90–94.

21. Про затвердження Порядку здійснення дисциплінарного провадження: постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1039. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-2019-%D0%BF#n8> (дата звернення 03.12.2024).

22. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.]; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

23. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 05.12.2024).

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.35

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/66>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДЕКЛАРУВАННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: АНАЛІЗ СТАНУ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ

CRIMINAL LIABILITY FOR DECLARING FALSE INFORMATION: ANALYSIS OF THE STATE OF LAW ENFORCEMENT

Айдинян А.В., к.ю.н.,
асистент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджується стан правозастосування у сфері кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації. За висновками автора встановлення об'єктивних та суб'єктивних ознак складу декларування недостовірної інформації супроводжується рядом проблем. Такі проблеми мають як кримінально-правовий, так і кримінально процесуальний характер. Узагальнюється, що саме така «проблемність» обумовлює зацікавленість сторін в укладенні угоди про визнання винуватості або зацікавленість органу досудового розслідування у визнанні обвинуваченим вини (у таких випадках вид і, як правило, розмір покарання наближений до мінімальної межі).

Декларування недостовірної інформації є нетяжким злочином, а тому строк давності за вчинення даного кримінального правопорушення становить 3 роки. Враховуючи тривалість досудового розслідування та судового розгляду, зроблено висновок про закриття значної кількості кримінальних проваджень у зв'язку із закінченням строків давності.

Автор зазначає, що на практиці виникають проблеми під час встановлення об'єктивних ознак, адже завідомо недостовірні відомості мають відрізнятися від достовірних щонайменше на 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. У судовій практиці є приклади винесення виправдувальних вироків судами через недоведеність ознак об'єктивної сторони, зокрема, неможливість встановлення необхідного порогового мінімуму недостовірних відомостей.

У статті обґрунтовано, що найскладнішою для встановлення та доведення складу декларування недостовірної інформації є суб'єктивна сторона. В цьому плані судова практика неоднозначна. В одних випадках через брак доказів для встановлення суб'єктивної сторони складу декларування недостовірної інформації суди виносять виправдувальні вирок, а в інших – питання суб'єктивну сторону предметно не досліджується – прямий умисел фактично презюмується, а питання про мотив і мету взагалі не постає.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, судова практика, декларування, завідомо недостовірні відомості.

The article examines the state of law enforcement in the field of criminal liability for declaring false information. According to the author's conclusions, establishing objective and subjective signs of the composition of declaring false information is accompanied by a number of problems. Such problems are of both criminal law and criminal procedural nature. It is generalized that it is precisely such «problems» that determine the interest of the parties in concluding a plea agreement or the interest of the pre-trial investigation body in finding the accused guilty (in such cases, the type and, as a rule, the amount of punishment is close to the minimum limit).

Declaring false information is a minor crime, and therefore the statute of limitations for this criminal offense is 3 years. Given the duration of the pre-trial investigation and trial, it was concluded that a significant number of criminal proceedings were closed due to the expiration of the statute of limitations.

The author notes that in practice, problems arise when establishing objective signs, because knowingly unreliable information must differ from reliable information by at least 500 subsistence minimums for able-bodied persons. In judicial practice, there are examples of courts issuing acquittals due to the failure to prove the signs of the objective side, in particular, the impossibility of establishing the necessary threshold minimum of unreliable information.

The article substantiates that the most difficult aspect to establish and prove is the subjective aspect of declaring false information. In this regard, judicial practice is ambiguous. In some cases, due to the lack of evidence to establish the subjective aspect of declaring false information, courts issue acquittals, and in others, the issue of the subjective aspect is not substantively investigated – direct intent is actually presumed, and the question of motive and purpose does not arise at all.

Key words: criminal offense, criminal liability, judicial practice, declaration, knowingly false information.

Актуальність теми. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» від 04 грудня 2020 року № 1074-IX Кримінальний кодекс України (далі – КК, КК України) було доповнено ст. 366-2, згідно з якою передбачено кримінальну відповідальність за умисне внесення суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції», якщо такі відомості відрізня-

ються від достовірних на суму від 500 до 2000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (ч. 1), або на суму понад 2000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (ч. 2). Переслідуючи наукові цілі, нами було проаналізовано усі вирок, опубліковані у Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР), у справах за обвинуваченням осіб у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч.ч. 1 або 2 ст. 366-2 КК. Всього проаналізовано 21 вирок, 8 з них винесено Вищим антикорупційним судом України (далі – ВАКС), інші 13 – судами загальної юрисдикції. Принагідно відмітимо, що 5 (з цих 21) вироків є виправдувальними (це майже 20% від усіх вироків). Зазначене, на нашу думку, лише підкреслює проблемність окресленого питання. При цьому,

як слідує з аналізу судових рішень у цій категорії кримінальних справ, існуючі проблеми мають кримінально-правовий та кримінальний процесуальний характер. В межах даної публікації буде здійснено певне узагальнення судової практики щодо притягнення до кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації та окреслено окремі тенденції у цій сфері.

Стан наукових досліджень. Декларування недостовірної інформації ставало предметом дослідження таких фахівців у галузі кримінального права як В.В. Андрішин, О.С. Бондаренко, Д.Ф. Волонець, Ю.В. Гродецький, О.О. Дудоров, З.А. Загинеї, В.М. Киричко, І.І. Митрофанов, Д.М. Миськів, М.І. Хавронюк, В.С. Щирська та ін. Проте, як видається, аналіз практики застосування положень ч.ч. 1, 2 ст. 366-2 КК має важливе значення як для теорії, так і практики кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до чинної редакції ч.ч. 1, 2 ст. 366-2 КК декларування недостовірних відомостей є кримінально караним, якщо 1) вчиняється суб'єктом декларування; 2) внесені відомості відрізняються від достовірних щонайменше на 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (для ч. 2 – понад 2 000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб); 3) таке діяння вчиняється умисно, а відомості є завідомо недостовірними.

Аналіз юридичних конструкцій складів кримінальних правопорушень, передбачених ч.ч. 1, 2 ст. 366-2 КК, судової практики та бланкетного законодавства щодо декларування вказує на проблемність встановлення як об'єктивних, так і суб'єктивних ознак. Як видається, саме така «проблемність» часто обумовлює зацікавленість сторін в укладенні угоди про визнання винуватості на «взаємовигідних умовах»: суд досліджує докази в обмеженому обсязі (адже недоцільно досліджувати докази щодо тих обставин провадження, які ніким не оспорюються), що полегшує роботу органу досудового розслідування, а обвинувачений отримує покарання, наближене до мінімальної її межі (в усіх вироках, що були проаналізовані, в угоді про примирення сторони узгодили вид покарання штраф, найчастіше мінімальний його розмір) [1; 2; 3; 4; 5].

Іншу (досить вагому) частину вироків складають ті з них, де угода про визнання винуватості не укладається, але обвинувачений визнає свою вину, тому суди так само обмежено досліджують докази сторони обвинувачення [6; 7; 8; 9].

Варто також зазначити, що відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 49 КК особа звільняється від кримінальної відповідальності якщо з дня вчинення нею кримінального правопорушення і до дня набрання вироком законної сили минуло три роки, зокрема, у разі вчинення нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років. Оскільки максимальний розмір основного покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 366-2 КК не перевищує два роки позбавлення волі, строк давності становить 3 роки. Враховуючи середню тривалість досудового розслідування та судового розгляду, чимало проваджень закривається у зв'язку із закінченням строків давності, особливо якщо у справі подається апеляційна скарга (найчастіше суд апеляційної інстанції «не встигає» винести рішення по суті справи).

Таким чином, вироків у справах за обвинуваченням осіб у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч.ч. 1 або 2 ст. 366-2 КК, в яких суд повноцінно досліджував докази і давав їм оцінку та які, відповідно, ми можемо проаналізувати, не так багато. Із урахуванням наведених застережень, спробуємо навести результати власного аналізу стану правозастосування в цій сфері.

Щодо суб'єкта декларування, то в усіх проаналізованих нами вироках такий суб'єкт був встановлений. Як свідчить проведене дослідження, особливих проблем в цій сфері не виникає. При цьому маємо відмітити, що

досить часто суб'єкти декларування зазначають, що заповнювали декларації не особисто, а передавали електронні ключі своїм членам сім'ї [10] чи навіть працівникам (наприклад, бухгалтеру [11]), які і заповнювали усі необхідні дані. Здебільшого, ця обставина жодним чином не впливає на обвинувачення, що видається виправданим.

Більш проблемним є встановлення ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 або 2 ст. 366-2 КК. Традиційно вважається, що об'єктивна сторона складу декларування недостовірної інформації: а) завідомо недостовірних відомостей до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції»; б) якщо такі відомості відрізняються від достовірних на суму від 500 до 2000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (для ч. 2 – на суму понад 2000 прожиткових мінімумів для працездатних осіб).

Аналіз вироків засвідчує, що об'єктивна сторона декларування недостовірної інформації найчастіше полягає у тому, що народні депутати «забувають» відобразити в декларації квартиру, яка перебуває в їх користуванні і за яку вони отримують компенсацію від держави; рідше не відображається нерухомість, що перебуває за кордоном або на тимчасово окупованій території (ТОТ, зокрема АРК Крим). Однак часто не відображаються також й інші «звичайні» об'єкти нерухомості, корпоративні права, правочини, а в окремих випадках навіть фінансові зобов'язання. Якщо внесення завідомо недостовірних відомостей про житло, що перебуває у користуванні, або нерухомість, що не відображена у державних реєстрах речових прав (наприклад, якщо об'єкти нерухомості розташовані за кордоном або на ТОТ), то тут принаймні є певна логіка, адже інформацію про такі об'єкти чи правочини щодо них можна приховати. Натомість у випадку, коли йдеться про об'єкти нерухомості чи корпоративні права, інформація про які перебуває у відкритому доступі, то тут, на наше переконання, відсутнє логічне підґрунтя (вважаємо, що тут також постає питання суб'єктивної сторони; це питання було поставлено судом у справі № 589/2163/22, детальніше – далі).

Часто виникає питання достовірності вартості задекларованого об'єкта. Закон України «Про запобігання корупції» (далі – Закон) зазначає лише, що у декларації зазначаються відомості про об'єкти нерухомості, що належать суб'єкту декларування та членам його сім'ї і такі відомості включають, зокрема, інформацію про вартість майна на дату набуття його у власність, володіння або користування (ст. 46 Закону). При цьому Закон не дає чіткої відповіді, яка саме вартість (ринкова, оціночна тощо) має зазначитися у декларації. До речі, саме відсутність визначеності у цьому питанні ставала предметом судового розгляду, зокрема, в межах адміністративного провадження про визнання протиправними та скасування рішень НАЗК у справі № 640/11909/19. У своїй постанові КАС ВС зазначив, що існує більше десятка різноманітних видів вартості, які детально описані у Національних та Міжнародних стандартах оцінки (інвестиційна, ліквідаційна, ринкова, балансова, інвентаризаційна, страхова, орендна, позикова й ін.) [12]. З 2021 року законодавство в цій частині не змінилося, тому правова невизначеність зберігається й станом на зараз. Це має важливе значення не лише для адміністративного, але і для кримінального судочинства.

Для повноти висвітлення даного питання маємо також зазначити, що відповідно до п. 61 Роз'яснень НАЗК щодо фінансової доброчесності: застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни у майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунку) № 4 від 13.11.2023 (далі – Роз'яснення) у разі наявності в особи

різних відомостей про вартість об'єкта декларування в одному чи різних документах їх пріоритетність визначається в такому порядку:

- вартість за грошовою оцінкою, зазначена у документах про оцінку майна чи правостановлюючих документах;
- вартість згідно з правостановлюючими документами (договори, свідоцтва тощо). Якщо у правостановлюючому документі зазначено відомості про ціну і вартість об'єкта за грошовою оцінкою, для цілей декларування вказується вартість об'єкта за його грошовою оцінкою;
- вартість (наприклад, інвентаризаційна, балансова тощо) згідно з документами технічного характеру (наприклад, у технічному паспорті).

За відсутності інших застережень, вважаємо, що суб'єктом декларування має використовуватися один з цих видів вартості, що йому відомий, а за наявності різних відомостей – відповідно до вказаної пріоритетності. Однак важливо наголосити, що суб'єкт декларування має вказувати ту вартість майна, яка йому відома, адже ЗУПКВ передбачає кримінальну відповідальність за декларування завідомо недостовірних відомостей.

Крім того, враховуючи мету встановлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації, вважаємо слушною пропозицію замінити словосполучення «якщо такі відомості відрізняються від достовірних» у ч.ч. 1, 2 ст. 366-2 КК формулюванням «якщо задекларована вартість є нижчою за реальну». Бо, як правило, немає жодних проблем, якщо суб'єкт у декларації оцінить вартість свого майна вище, ніж вона є насправді (п. 5.7 Експертного висновку РС про фінансовий контроль за деклараціями про доходи і майно в Україні (розділ VII Закону України «Про запобігання корупції») [13].

Як підтверджує аналіз судової практики, в окремих випадках суд доходить висновку про відсутність об'єктивної сторони з процесуальних підстав, зокрема, через брак доказів. Наприклад, до такого висновку дійшов Вищий антикорупційний суд у справі № 991/2084/23 (вирок від 16.11.2023). У даній справі сторона обвинувачення наполягала на тому, що обвинувачений «сукупно протягом 190 днів у 2020 році та станом на 31.12.2020 проживав суб'єкт декларування сукупно протягом 190 днів у 2020 році та станом на 31.12.2020 проживав спільно з ОСОБА_10, не перебуваючи з нею у шлюбі. При цьому, вони були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки, що виразилося у використанні грошових коштів на спільні потреби, зокрема на придбання одягу, речей домашнього побуту, оплаті комунальних послуг та спільному відпочинку. З огляду на положення Закону України «Про запобігання корупції» у 2020 році ОСОБА_10 була членом сім'ї ОСОБА_6, і відомості про неї мали б бути відображені у щорічній декларації за 2020 рік. До щорічної декларації за 2020 рік також мали б бути внесені відомості про об'єкти нерухомості, що належать ОСОБА_10 на праві приватної власності, а також про отримані нею у 2020 році доходи» [14].

Сторона обвинувачення доводила факт перебування обвинуваченого за певною адресою на підставі білінгових даних за рік та інформації ПрАТ «ВФ Україна» (відстеження відбувалося за номером телефону). Суд не визнав такі докази сторони обвинувачення однозначними та переконливими. Наявність документів обвинуваченого, а також його особистих речей у квартирі, яку не було відображено у декларації, не свідчить про існування у особи обов'язку внесення відомостей про користування квартирою до декларації за 2020 рік. Непереконливим також визнано аргумент про сплату обвинуваченим комунальних послуг за цю квартиру. Керуючись стандартом доведення «поза розумним сумнівом», Суд констатував недоведення наявності об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366-2 КК [14]. З огляду

на відсутність об'єктивної сторони, суб'єктивна сторона судом взагалі не досліджувалась.

Висновку про недоведеність об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366-2 КК, також дійшов Новозаводський районний суд міста Чернігова у справі № 751/10686/23 (вирок від 13 березня 2024 р.). У даній справі, на переконання сторони обвинувачення, начальник Головного управління Державної податкової служби у Чернігівській області у декларації за 2021 рік вказала завідомо недостовірні відомості, а саме – не відобразила дохід від продажу квартири та двох земельних ділянок, розташованих на тимчасово окупованій території (АРК Крим), а також не зазначила дохід чоловіка у вигляді отриманого грошового забезпечення та пенсії за 2021 рік. Суд визнав доведеним факт укладення правочинів щодо реалізації об'єктів нерухомості на території АР Крим та, як наслідок, отримання обвинуваченою та членами її родини грошових коштів, як дохід від таких правочинів, а тому констатує доведеність стороною обвинувачення елементів об'єктивної сторони інкримінованого злочину, яка полягає у внесення суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей на загальну суму 1 057 286, 65 гривень. Щодо доходу чоловіка на загальну суму 905 735, 76 грн., то 20.10.2023 обвинувачена подала виправлену декларацію, де відобразила дохід свого чоловіка у даному розмірі. Суд відмітив, що «хоча виправлену декларацію за 2021 р. ОСОБА_3 подала після повідомлення 12.09.2023 р. про підозру у скоєнні злочину, але до пред'явлення їй 29.11.2023 р. обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.1 ст.366-2 КК України, що, зокрема, відповідає чинному на час її дії законодавству, а саме Закону України № 3384-IX від 20.09.2023 р.». Справа втім, що Законом України № 3384-IX «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» п. 2-7 перехідних положень Закону України «Про запобігання корупції» було викладено в новій редакції. Відповідно до абз. 2 п. 2-7 було надано право усім суб'єктам декларування, які подали свої декларації під час дії воєнного стану, протягом 14 днів з дня набрання чинності даного Закону звернутися до НАЗК щодо подання виправленої декларації за відповідний звітний період. Суд звернув увагу на таке: «... Закон України № 3384-IX жодних обмежень чи виключень за суб'єктивним складом не містить, оскільки визначальним для можливості подання декларантом виправленої декларації є її подання у період з 24.02.2022 р. по 11.10.2023 р. (декларація подана ОСОБА_3 – 24.11.2022 р.). Факт випадкового збігу в часі набуття ОСОБА_9 статусу підозрюваної в кримінальному провадженні та законодавчих змін в частині декларування не може автоматично нівелювати більш сприятливі умови для обвинуваченої, в порівнянні з іншими декларантами щодо прав та обов'язків, визначених в Законі України «Про запобігання корупції», які в конкретному випадку обумовлюють і кримінально-правові наслідки».

Таким чином, Суд констатував, що відомості на суму 905 735, 76 грн. були внесені обвинуваченою у виправленій декларації у відповідності до положень Закону № 3384-IX, а тому, як стверджує суд, відсутні «усі елементи об'єктивної сторони інкримінованого злочину» (внесені відомості відрізняються від достовірних менше, ніж на 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб) [15]. Виправдувальний вирок було залишено без змін судом апеляційної інстанції [16]. Погоджуємось, положення Закону не містили жодних винятків, а значить повідомлення про підозру не може слугувати «перешкодою» для обвинуваченої у виправленні раніше поданої декларації, а тому дані виправленої декларації були обґрунтовано враховані судом.

Як підтверджує викладене вище, в окремих випадках суди виносять виправдувальні вироки констатуючи відсутність об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 або 2 ст. 366-2 КК, однак частіше (у 3 вироках з 5) суди доходять висновку про відсутність суб'єктивної сторони. Як зазначається у юридичній літературі, з суб'єктивної сторони декларування недостовірної інформації є умисним кримінальним правопорушенням. Вид умислу у диспозиціях ч.ч. 1, 2 ст. 366-2 КК не визначений, однак згідно з превалюючим у доктрині та судовій практиці підходом вимагається виключно прямий умисел [17, с. 1151]. Підтримуємо думку, що на користь такого підходу свідчить використання формулювання «завідомо» у диспозиціях ч.ч. 1, 2 ст. 366-2 КК.

У зв'язку з недоведеністю суб'єктивної сторони декларування недостовірної інформації винесено виправдувальний вирок у справі № 991/174/23 від 21.03.2023 [18], у справі № 991/6699/22 від 16.03.2023 [19]. Брак доказів щодо суб'єктивної сторони було покладено в основу виправдувального вироку також у справі № 589/2163/22. У цій справі сторона обвинувачення доводила, що суб'єкт декларування у декларації за 2020 рік зазначив недостовірні відомості, які відрізняються від достовірних на загальну суму 6 194 723,33 грн. (зокрема, не було зазначено про ряд об'єктів нерухомості, рухоме майно – транспортні засоби, а також дохід від підприємницької діяльності). Шосткинський міськрайонний суд Сумської області у вирокі від 19 вересня 2024 у справі № 589/2163/22 виніс виправдувальний вирок та, зокрема, зазначив на брак доказів, які б відповідали критеріям допустимості. Крім того, суд поставив кілька логічних питань, відповідь на які сторона обвинувачення не надала. Зокрема, суд відмітив, що форма вини, мотив та мета кримінального правопорушення є обставинами, які згідно вимог ст. 91 КПК України підлягають доказуванню. Проте, як дійшов висновку суд, саме щодо цих обставин стороною обвинувачення не було подано жодного доказу. На думку суду, цілісна картина кримінального правопорушення в процесі досудового розслідування та судового розгляду стороною обвинувачення не відтворена. У рішенні суду поставлено резонне питання: «Чому обвинувачений вирішив не декларувати майно (власником якого він є та яке зареєстровано за ним в Реєстрах), з чого він при цьому виходив та яку мету прагнув досягти такими діями – відповідей на ці питання у спосіб подання доказів, не надано». Керуючись стандартом «поза розумним сумнівом», Судом було ухвалено виправдувальний вирок [20].

Узагальнення судової практики щодо встановлення суб'єктивної сторони складу декларування недостовір-

ної інформації дозволяє виокремлення щонайменше трьох підходів:

1) вимагається встановлення не лише прямого умислу, але і конкретного мотиву та мети внесення особою до декларації неправдивих відомостей; їх відсутність створює підстави для висновку про відсутність прямого умислу;

2) встановлюється прямий умисел, визнається потреба дослідити мотив і мету вчинення декларування недостовірної інформації, однак конкретний мотив і мета не досліджуються;

3) вважається достатнім встановити прямий умисел винного; потреби досліджувати мотив і мету декларування недостовірної інформації суд не вбачає [22].

Висновки. Аналіз стану правозастосування у сфері кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації дозволяє дійти загального висновку про проблемність встановлення як об'єктивних, так і суб'єктивних ознак. При цьому ці проблеми мають як кримінально-правовий, так і кримінально процесуальний характер. Вважаємо, що саме така «проблемність» часто обумовлює зацікавленість сторін в укладенні угоди про визнання винуватості або зацікавленість органу досудового розслідування у визнанні обвинуваченим вини (за дивним «збігом» у таких випадках вид і, як правило, розмір покарання наближений до мінімальної межі).

Декларування недостовірної інформації є нетяжким злочином, а тому строк давності за вчинення даного кримінального правопорушення становить 3 роки. Враховуючи тривалість досудового розслідування та судового розгляду, чимало проваджень закривається у зв'язку із закінченням строків давності.

На практиці виникають проблеми під час встановлення об'єктивних ознак, адже завідомо недостовірні відомості мають відрізнитися від достовірних щонайменше на 500 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Інколи суди виносять виправдувальні вироки через недоведеність ознак об'єктивної сторони, зокрема, невстановлення необхідного порогового мінімуму недостовірних відомостей.

Найскладніше довести суб'єктивну сторону декларування недостовірної інформації. Однак судова практика тут суттєво різнилася. В одних судових справах через брак доказів для встановлення суб'єктивної сторони складу декларування недостовірної інформації суди виносять виправдувальні вироки, а в інших випадках обвинувальні вироки ухвалюються без предметного дослідження суб'єктивної сторони. В останніх випадках прямий умисел фактично презюмується, а питання про мотив і мету взагалі не ставиться.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирок Коростишівського районного суду Житомирської області від 15.09.2022 р. у справі № 935/2939/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106263025>
2. Вирок Кролевецького районного суду Сумської області від 16.10.2023 р. у справі № 579/1873/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114226946>
3. Вирок Шевченківського районного суду міста Києва від 07.11.2024 р. у справі № 761/36192/24. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122920191>
4. Вирок Млинівського районного суду Рівненської області від 19.11.2024 р. у справі № 566/1270/24. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123124070>
5. Вирок Золотоніського міськрайонного суду Черкаської області від 06.11.2024 р. у справі № 695/3712/24. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122838087>
6. Вирок Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 28.11.2024 р. у справі № 385/1377/24. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123358394>
7. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 11.12.2024 р. у справі № 686/29244/24. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123686813>
8. Вирок Онуфріївського районного суду Кіровоградської області від 25.07.2024 р. у справі № 399/368/24. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120611524>
9. Вирок Придніпровського районного суду м. Черкаси від 27.07.2022 р. у справі № 711/3160/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105445911>
10. Вирок ВАКС від 30 березня 2023 р. у справі № 991/185/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109915446>
11. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 19 вересня 2024 р. у справі № 589/2163/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121742494>
12. Постанова КАС ВС від 21.10.2021 р. у справі № 640/11909/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100512472>

13. Узагальнення судової практики у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані корупцією (статті 172-4, 172-9 КУпАП). К., 2019. URL : https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3742/1/miskiv_d.pdf
14. Вирок ВАКС від 16 листопада 2023 р. у справі № 991/2084/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114952662>
15. Вирок Новозаводського районного суду міста Чернігова від 13.03.2024 р. у справі № 751/10686/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117638926>
16. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 11.11.2024 р. у справі № 751/10686/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123031953>
17. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 11-те вид. / за ред. М.І. Мельника, М. І. Хавронюка. К. : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
18. Вирок ВАКС від 21.03.2023 р. у справі № 991/174/23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109666619>
19. Вирок ВАКС від 16.03.2023 р. у справі № 991/6699/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109607533>
20. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 19 вересня 2024 р. у справі № 589/2163/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121742494>
21. Ухвала Сумського апеляційного суду від 26.11.2024 р. у справі № 589/2163/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123305288>
22. Айдинян А.В. Суб'єктивна сторона декларування недостовірної інформації: деякі теоретичні та правозастосовні аспекти (на базі судової практики Вищого антикорупційного суду). *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2024. № 86. URL : <https://visnyk-juris-uzhnu.com/s/arhiv>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ВІДМИВАННЮ ГРОШЕЙ

INTERNATIONAL LEGAL MEASURES TO PREVENT MONEY LAUNDERING

Бабенко А.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки
Одеський державний університет внутрішніх справ

Підгородинський В.М., д.ю.н., доцент,
проректор
Одеський державний університет внутрішніх справ

Позігун І.О., д.філос.,
старший науковий співробітник відділу аспірантури (адюктури) і докторантури
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті проводиться аналіз основних міжнародно-правових угод, направлених на запобігання відмивання грошей та діяльності міжнародних інституцій у сфері боротьби з відмиванням грошей. Визначаються основні міжнародно-правові заходи, які затверджені основними Конвенціями та договорами, направлені на запобігання відмиванню грошей. Зауважується, що основні вимоги міжнародно-правових стандартів у вказаній сфері є імplementовані національним законодавством та виступило й якості основи для затвердження національних заходів запобігання відмиванню грошей, вітчизняного законодавства тощо.

Відмічається, що проблема протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, сьогодні має особливе значення як для України, так і для всього міжнародного співтовариства, а суспільна небезпека цього явища за останнє десятиліття набула нових аспектів для всього міжнародного співтовариства, а суспільна небезпека цього явища в останнє десятиліття набула нових аспектів.

Пропонується висновок про те, сучасні заходи запобігання відмиванню грошей можуть бути вдосконалені за рахунок створення всеосяжної системи із запобігання відмиванню грошей в комплексі із заходами з удосконалення податкового режиму в національних фінансових системах, запобігання відтоку капіталу і скорочення масштабів корупції; удосконалення правових механізмів нагляду за компаніями та фінансовими інститутами; розширення співробітництва між міжрегіональними інституціями та державами і окремими регіонами; формування системи взаємодії між державою і приватним бізнесом, спрямованої на витіснення з ділової практики схем з відмивання грошей; активізація участі України в міжнародному співробітництві з боротьби з відмиванням грошей.

Ключові слова: запобігання злочинності, відмивання грошей, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, міжнародно-правові заходи, міжнародно-правові угоди, фінансовий моніторинг, кримінальна відповідальність, протидія.

The article analyzes the main international legal agreements aimed at preventing money laundering and the activities of international institutions in the field of combating money laundering. The author identifies the main international legal measures approved by the main conventions and treaties aimed at preventing money laundering. It is noted that the basic requirements of international legal standards in this area have been implemented by national legislation and served as the basis for the approval of national measures to prevent money laundering, domestic legislation, etc.

It is noted that the problem of combating legalization (laundering) of the proceeds of crime is of particular importance today both for Ukraine and for the entire international community, and the social danger of this phenomenon has acquired new aspects over the past decade for the entire international community, and the social danger of this phenomenon has acquired new aspects over the past decade.

The author concludes that current measures to prevent money laundering can be improved by creating a comprehensive system to prevent money laundering in conjunction with measures to improve the tax regime in national financial systems, prevent capital outflows and reduce corruption; improving legal mechanisms for supervising companies and financial institutions; expanding cooperation between interregional institutions and States and individual regions; forming a system of interaction between the .

Key words: crime prevention, money laundering, legalization of the proceeds of crime, international legal measures, international legal agreements, financial monitoring, criminal liability, counteraction.

Постановка проблеми. Світовою спільнотою визнано, що відмивання грошей загрожує не тільки стабільності фінансових та економічних систем, а й національній безпеці держав і світовому порядку загалом. Розуміння того, що міжнародне співробітництво у сфері боротьби з «відмиванням» грошей є найперспективнішим у напрямку боротьби з транснаціональною злочинністю, зробило необхідним ухвалення універсальних міжнародно-правових документів, зокрема низки конвенцій. Основне їхнє призначення зводиться до регулювання міжнародного співробітництва у сфері протидії відповідним видам кримінальних правопорушень, а також у сфері надання правової допомоги, що передбачає видачу злочинців, арешт і конфіскацію легалізованих злочинних доходів.

Проблема відмивання грошей в тій чи іншій мірі є актуальною для більшості країн світу, підносячи дане питання до рівня міжнародної проблеми, що вимагає відповідних міжнародно-правових заходів та рішень, направлених на боротьбу та запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Відсутність адекватної

реакції національних юрисдикцій і недостатній розвиток міжнародного співробітництва привели на первинному етапі до практичної безкарності учасників організованих злочинних формувань, що легалізували доходи, отримані від кримінального бізнесу, насамперед операцій з наркотиками. Саме тому, виявлення особливостей та розроблення рекомендації щодо боротьби з відмиванням грошей є важливими напрямками національних та міжнародних фінансових інститутів.

Стан наукового дослідження. Питання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, відмивання грошей неодноразово виступало у якості предмету наукових пошуків як зарубіжних вчених, так і вітчизняних дослідників, серед яких, зокрема, О. Барановський, С. Буткевич, О. Київець, В.В. Коваленко, М.І. Флейчук, О.О. Глущенко, І.Б. Семененко, Р.А. Слав'юк, О. Кулініч та ін. Та попри це, потреба у поглибленому дослідженні даної теми зумовлена сучасними змінами, які відбуваються у сфері протидії відмиванню грошей на міжнародному та національному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Віденська конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року стала першим універсальним міжнародним договором, що передбачає розвиток співробітництва в сфері боротьби з «відмиванням» грошей. У її нормах було детально сформульовано поняття «легалізація» («відмивання»). У ній міститься рекомендація про те, що кожна сторона вживає таких заходів, які можуть знадобитися з тим, щоб визнати відповідні діяння кримінально караними. Дана Конвенція, серед іншого, від її сторін вимагала віднести до караних діянь, що утворюють конверсію або передачу власності, якщо відомо, що ця власність отримана внаслідок вчинення кримінального правопорушення; приховування або маскуванню істинного джерела походження грошей, майна, прав на майно, якщо відомо, що ця власність отримана в результаті вчинення кримінального правопорушення [1].

Одним із перших міжнародних кроків у боротьбі з відмиванням грошей вважається Страсбурзька Конвенція 1990 року, у якій вперше було викладено фундаментальні засади та принципи запобігання відмиванню грошей [2]. Сторони даної Конвенції повинні були криміналізувати перетворення або передачу, приховування або маскуванню майна, набутого злочинним шляхом. Окрім того, даним міжнародно-правовим актом також як додатковий запобіжний захід передбачено взаємну правову допомогу сторін у розслідуванні, переслідуванні та судовому розгляді злочинів, передбачених у відповідному пункті, а також її мету, форми запиту та основи для відмови.

Іншою конвенцією Організації Об'єднаних Націй у цій галузі є Палермська конвенція проти транснаціональної організованої злочинності [3]. У Конвенції відмивання грошей встановлено однією з ключових особливостей організованої злочинності. Регуляторний і наглядовий режим фінансового сектору з метою виявлення підозрілих операцій – ідентифікація клієнта, облік і звітність, міжнародне співробітництво, головні методи боротьби з відмиванням грошей у рамках Палермської конвенції.

Також варто згадати положення статті 1 Директиви 2001/97 ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС містить визначення поняття «відмивання грошей» як умисна діяльність, змістом якої є:

«а) обмін або передача власності, якщо відомо, що така власність виникла в результаті кримінальної діяльності чи участь в подібній діяльності з метою приховування або маскуванню незаконного походження власності чи сприяння будь-якій особі, яка здійснює подібну діяльність, ухилитися від юридичних наслідків своїх дій;

б) приховування або маскуванню справжньої природи, джерела, місцезнаходження, розміщення, руху, прав щодо власності чи прав на власність, якщо відомо, що така власність виникла в результаті кримінальної діяльності або участі в подібній діяльності;

в) придбання, володіння або використання власності, якщо на момент отримання було відомо, що подібна власність виникла в результаті кримінальної діяльності чи участі в подібній діяльності;

г) участь у будь-яких діях, об'єднання з метою здійснення, спроби здійснення і надання допомоги, співучасть, сприяння і консультування здійснення будь-яких дій, зазначених вище» [4].

З метою запобігання та боротьби з відмиванням грошей у сфері ще у 1974 році було утворено міжнародний орган у сфері протидії відмиванню грошей – Базельський комітет з банківського нагляду (Базельський комітет) [5], яким було сформовано широкі наглядові стандарти та керівні принципи, а також рекомендації викладення найкращих практик із широкого кола питань банківського нагляду, стандарти та керівні принципи стосуються питань відмивання грошей.

Важливим документом міжнародного характеру є розроблений у 1993 році Організацією Об'єднаних Націй Типовий закон «Про відмивання грошей, отриманих від наркотиків». У цій моделі було використано досвід попередніх років законотворчості в досліджуваній сфері, що дало змогу збагатити теорію і практику боротьби з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, і внести суттєві корективи в національне законодавство. Типовий закон містить рекомендації щодо запобігання відмиванню грошей, виявлення подібних дій і встановлення за них санкцій. У ньому також містяться формулювання двох основних складів правопорушень, пов'язаних із відмиванням грошей, отриманих від незаконного обігу наркотиків (ст. 20) [6].

У 1997 році Базельський Комітет видав Основні принципи ефективного банківського нагляду (Core Principles), які являють собою всеосяжний проєкт ефективної системи банківського нагляду та охоплюють широке коло тем, а один із основних принципів стосується саме відмивання грошей [7; 8].

Також Базельський Комітет випустив документ під назвою «Розумне управління ризиками, пов'язаними з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму» у січні 2014 року [9], який забезпечує основу найкращої практики регулювання на широкій основі за рекомендаціями ФАТФ. У документі рекомендації діляться за трьома напрямками захисту від відмивання грошей: персонал фронт-офісу – перша лінія захисту від фінансових кримінальних правопорушень; команда вищого керівництва – друга лінія захисту від відмивання грошей; функція внутрішнього аудиту – третя лінія захисту та контролю управління ризиками відмивання грошей.

У сфері запобігання відмиванню грошей одним із ключових структур є Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) [10], головними функціями якої є ліквідація міжнародної злочинності, підтримання обміну інформацією між країнами, стандартизація методів, що застосовуються правоохоронними органами під час збирання та аналізу інформації.

Також у системі органів боротьби та запобігання відмиванню грошей важливе місце посідає Група розроблення фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ) – міжурядова організація, що займається виробленням світових стандартів у сфері протидії відмиванню злочинних доходів і фінансуванню тероризму (ПВК/ФТ), а також здійснює оцінювання відповідності національних систем ПВК/ФТ цим стандартам [11]. ФАТФ було створено не на основі міжнародного договору. Тому вона не є органом, який створює норми обов'язкові для держав. Не випадково головним документом ФАТФ-а названо «Рекомендації». Першим завданням ФАТФ було встановлення міжнародного стандарту з боротьби з відмиванням грошей. ФАТФ випустила свій перший набір міжнародних стандартів по боротьбі з відмиванням грошей у 1990 році і сорок рекомендацій щодо відмивання грошей [12].

Основними заходами, направленними на запобігання та попередження відмиванню грошей, відповідно до основних зобов'язань вказаних Рекомендацій є:

– криміналізація складу відмивання грошей, отриманих у результаті вчинення тяжких кримінальних правопорушень (рек. 4) та прийняття в національному праві відповідного нормативного акту щодо арешту та конфіскації коштів, отриманих злочинним шляхом (рек. 7);

– запровадження обов'язку фінансових установ здійснювати ідентифікацію всіх без виключень клієнтів та належний їх облік (рек. 10 та рек. 12);

– встановлення обов'язку для фінансових установ невідкладного оповіщення національним правоохоронним органам про підозрілі фінансові операції (рек. 15) та запровадження широкого кола заходів внутрішнього контролю (рек. 19);

– встановлення системи контролю та нагляду за діяльністю фінансових установ в країні (рек. 26–29);

– передбачення необхідності підписання міжнародних угод та прийняття національного законодавства, яке би дало змогу країнам здійснювати оперативну і ефективну співпрацю на всіх рівнях (рек. 32–40) [12].

З урахуванням положень міжнародно-правових угод в Україні було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», яким, серед іншого, визначено загальні засади міжнародного співробітництва у даній сфері (стаття 22) та повноваження державних органів щодо забезпечення міжнародного співробітництва (стаття 23) [13].

У науковій літературі у сфері міжнародно-правового запобігання відмиванню грошей відмічають також діяльність та значення «Спеціального експертного комітету Ради Європи з питань оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (MONEYVAL), Європейського Союзу, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Егмонтської групи підрозділів фінансових розвідок, Організації Об'єднаних Націй, з якими Україна і співпрацює» [14].

Слід вказати, що в Україні також одним із етапом протидії відмиванню грошей стало затвердження Плану заходів на 2017–2019 рр. із реалізації Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року, розробленого Державною службою фінансового моніторингу України, який спрямований на досягнення стабільного та ефективного функціонування національної системи фінансового моніторингу та розвиток міжнародного співробітництва у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення [15, с. 46].

У національній практиці передбачений обов'язковий моніторинг фінансових операцій, сума яких дорівнює чи перевищує 150 тисяч гривень та які мають одну або більше ознак, визначених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом». Крім того, згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» [16] українські банки зобов'язані ідентифікувати клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунку на суму, що перевищує еквівалент 150 тисяч гривень.

Водночас, вітчизняним кримінальним законом заборонено легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, із застосування суворих заходів покарання, а саме позбавленням волі, в залежності від тяжкості вчиненого діяння від трьох років до дванадцяти з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна [17].

Висновки. Отже, на сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти прийнято ряд важливих міжнародно-правових договорів, направлених на боротьбу та запобігання відмиванню грошей як на міжнародному, так і на національному рівнях, положення більшості з яких імплементовано в національне законодавство. Однак, питання кримінальної ситуації з відмиванням грошей на сучасному етапі зумовлює потребу комплексного вирішення цієї проблеми. Видається, що такому рішенню могли б сприяти такі заходи: створення всеосяжної системи із запобігання відмиванню грошей в комплексі із заходами з удосконалення податкового режиму в національних фінансових системах, запобігання відтоку капіталу і скорочення масштабів корупції; удосконалення правових механізмів нагляду за компаніями та фінансовими інститутами; розширення співробітництва між міжрегіональними інституціями та державами і окремими регіонами; формування системи взаємодії між державою і приватним бізнесом, спрямованої на витіснення з ділової практики схем з відмивання грошей; активізація участі України в міжнародному співробітництві з боротьби з відмиванням грошей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віденська конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text
2. Конвенція Ради Європи від 8 листопада 1990 р. про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних від злочинної діяльності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_029#top
3. Палермська Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text
4. Директива 2001/97/ ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС. *Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності*. 2003. № 12. С. 26–34.
5. Слюсарчук Л.І. Базельський комітет з банківського нагляду. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Базельський_комітет_з_банківського_нагляду
6. Типове законодавство про відмивання грошей та фінансування тероризму. URL: https://www.unodc.org/documents/legal-tools/AML_MLawRussian.pdf
7. Core Principles. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Basel_Core_principles_2012.pdf
8. Basel Committee on Banking Regulation (1997) Basic principles of effective banking supervision. URL: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_13738.html
9. Reasonable management of risks associated with money grabs and financing of terrorism. URL: <https://www.bis.org/press/p08021.htm>
10. Статут міжнародної організації кримінальної поліції – ІНТЕРПОЛ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text
11. Міжнародні стандарти щодо боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму та розповсюдження зброї масового знищення Рекомендації FATF. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86_.pdf
12. Про Сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) : Постанова Кабінету Міністрів України та Національного банку України № 1124 від 28 серпня 2001 р. (зі змінами від 20.04.2004). *Офіційний вісник України*. 2001. № 35. С. 63–68.
13. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 14.10.2014 № 1702-VII. URL: http://www.sdm.gov.ua/content/file/Site_docs/2014/20141119/1702.pdf
14. Гніданик А. Міжнародні стандарти у сфері протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23061/1/75-78.pdf>
15. Venherska N.S., Udodova Ya.V., Kutsenko V.I. Features of combating money laundering: international and national level. *Економіка і суспільство*. Випуск № 19. 2018. С. 41–48.
16. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 року № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 5–6, ст. 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#top>
17. Кримінальний кодекс України. Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>
18. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір : монографія. Одеса : ОДУВС, 2014. 416 с.
19. Бабенко А. М. Територіально-просторовий аналіз злочинності у населених пунктах Одеської області. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2(9). URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/11_Babenko.pdf
20. Бабенко А.М. Тактико-психологічні, кримінально-процесуальні, адміністративно-правові та оперативно-розшукові заходи профілактики і запобігання кримінальним правопорушенням. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2021. С. 14–22.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

MAIN DIRECTIONS OF REFORMING THE PENITENTIARY LEGISLATION OF UKRAINE

**Боднар І.В., к.ю.н., доцент,
начальник кафедри тактико-спеціальної підготовки
Пенітенціарна академія України**

**Кириєнко А.І., старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Пенітенціарна академія України**

**Єсипенко О.Г., старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Пенітенціарна академія України**

У статті досліджуються основні напрями реформування національної пенітенціарної системи. Встановлено, що національне законодавство останнім часом зазнавало реформування щодо оновлення системи управління органами та установами виконання покарань, розподілу функцій між ними і як апогей це створення Департаменту з питань виконання кримінальних покарань, що є правонаступником територіальних органів Міністерства юстиції.

В свою чергу автори вказують, що внаслідок проведених реформ в минулому десятилітті 2016–2020 рр. пенітенціарна система України втратила ознаки комбінованої системи та набула явних ознак роздільної.

Автори розглядають напрями реформування пенітенціарної системи України на період до 2026 року, затвердження операційного плану його реалізації у 2022–2024 роках та визначають їх. А саме.

По-перше, це створення належних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту.

По-друге, це створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

По-третє, це забезпечення права на охорону здоров'я, медичну допомогу, і соціальний захист в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

По-четверте, це більш активне застосування альтернативних позбавленню волі покарань та запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, а також подальший розвиток органів пробації.

По-п'яте, з метою виконання вимог частини 4 Європейських в'язничних правил щодо створення безпечного середовища у в'язницях необхідно вжити заходів щодо забезпечення належного рівня безпеки та правопорядку в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

По-шосте, це формування ефективної моделі підготовки персоналу органів і установ пенітенціарної системи та їх професійної діяльності. Зауважується на необхідності створення належних умови праці для пенітенціарного персоналу, забезпечення правового та соціального захисту тюремних працівників, що стане сталим важелем стимулювання їх до правової поведінки.

По-сьоме, це розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи, щодо покращення відображення відкритості та прозорості її діяльності з урахуванням сучасних технологій в суспільстві.

Ключові слова: засуджений, ув'язнений, установи виконання покарань, матеріально-побутове та медико-санітарне забезпечення, безпека, розподіл засуджених, міжнародні стандарти, персонал установ, соціальний правовий захист, праця, умови тримання.

The article explores the main directions of forming the national penitentiary system. It has been established that national legislation has recently undergone reform aimed at updating the management system of penal enforcement bodies and institutions, the distribution of functions between them, and as the apogee of this process, the creation of the Department of Criminal Penalties Enforcement, which is the legal successor of the territorial bodies of the Ministry of Justice.

In turn, the authors note that due to the reforms carried out in the past decade (2016–2020), Ukraine's penitentiary system has lost the characteristics of a combined system and has acquired clear features of a separate one.

The authors examine the directions for reforming Ukraine's penitentiary system for the period up to 2026, the approval of its operational implementation plan for 2022–2024, and define them as follows:

Firstly, the proper conditions for the detention of convicted persons and those taken into custody must be created.

Second, the establishment of an effective system for preventing and combating torture, cruel, inhuman, or degrading treatment or punishment.

Third, the right to health protection, medical assistance, and social protection in penal institutions and pre-trial detention centers should be ensured.

Fourth, more active use of alternative penalties to imprisonment and preventive measures not related to isolation from society, as well as further development of probation services.

Fifth, to meet the requirements of part 4 of the European Prison Rules concerning the creation of a safe environment in prisons, measures must be taken to ensure an adequate level of security and law and order in penal institutions and pre-trial detention centers.

Sixth, the development of an effective model for training personnel in penitentiary system bodies and institutions and their professional activities. Attention is drawn to the need to create proper working conditions for penitentiary staff, ensuring legal and social protection for prison employees, which will become a permanent lever to encourage them toward lawful behavior.

Seventh, the expansion of opportunities for digitizing the penitentiary system to improve its openness and transparency, taking into account modern technologies in society, personnel, social and legal protection, labor, conditions of detention.

Key words: convicted person, detainee, penal institutions, material and living conditions, medical and sanitary provision, security, distribution of prisoners, international standards.

Постановка проблеми. На сучасному етапі діяльності Міністерства юстиції України активно проводиться робота з реформування національної пенітенціарної системи. Як ми вже зазначали в попередніх наших працях, актуальним залишається питання щодо переосмислення

самої системи установ виконання покарань, підходів до виправлення та ресоціалізації з метою окреслення актуальних напрямів реформування національної системи виконання покарань, з урахуванням сучасної пенітенціарної практики, вимог міжнародних норм у сфері захисту

прав засуджених та принципів прогресивної тюремної системи з метою відмови від принципів, які були закладені ще в радянське виправно-трудове законодавство.

Саме тому необхідно дослідити не тільки заходи з реформування Української пенітенціарної системи, які вже були вжиті, а й ті, які плануються.

Проблема наукового аналізу стану реформування національної пенітенціарної системи була предметом дослідження таких вітчизняних учених, як К. А. Автухов, І. Г. Богатирьов, І. В. Боднар, С. К. Гречанюк, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, О. Г. Колб, І. О., Копотун, М. С. Пузирьов, В. Ф. Пузирний, О. Г. Ткаченко, М. І. Хавронюк, С. В. Царюк, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець та багатьох інших. Натомість існує нагальна необхідність в подальшій реформі цієї системи з урахуванням, як вимог міжнародних норм, так і пенітенціарної практики розвинутих країн світу.

Метою статті є дослідження сучасних точок зору щодо напрямів реформування національної системи органів та установ виконання покарань.

Вклад основного матеріалу. З моменту проголошення незалежності України низка вчених та посадовців пенітенціарної служби дійшли до висновку, що проведення реформ у сфері виконання кримінальних покарань та прийняття нового кримінально-виконавчого законодавства є вкрай необхідними для нашої держави. Так протягом 20 років становлення України була проводилась діяльність щодо створення сучасного національного законодавства, проте, як ми раніше зазначали, наслідки такої діяльності вплинула існуюча на той час система виконання покарань [1, с. 136; 2, с. 8–9].

Важливим питанням для аналізу результативності та ефективності реформування державного управління у сфері виконання кримінальних покарань та пробації залишається визначення структури національної пенітенціарної системи.

Натомість минуле десятиліття характеризувалось значною зміною структури державного управління пенітенціарною системою. Були прийняті нормативно-правові документи а саме: Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 18 травня 2016 № 343 (згідно даного документу ліквідовано Державну пенітенціарну службу, в свою чергу поклавши на Міністерство юстиції завдання з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації); Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення регіонального територіального органу Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань» від 13 вересня 2017 № 709, яка внесла значні зміни в структуру органів та установ виконання покарань утворено права міжрегіональний територіальний орган Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань – Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби України, якого в 24 січні 2020 року разом з Центральним міжрегіональним управлінням з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції було ліквідовано і утворено як юридичну особу міжрегіональний територіальний орган Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань – Департамент з питань виконання кримінальних покарань, що є правонаступником територіальних органів Міністерства юстиції [3].

Як зазначає Д. В. Ягунов з утворенням Департаменту здійснюються заходи щодо формування чіткої і ефективної структури системи органів установ виконання покарань, активізації узгодження кримінально-виконавчого законодавства у відповідність до вимог чинного законодавства, міжнародних стандартів виконання покарань, беззаперечного дотримання прав людини і громадянина та удосконалення кримінально-виконавчого законодавства [3].

В свою чергу автор вказує, що внаслідок проведення реформ в минулому десятилітті, протягом 2016–2020 рр.,

пенітенціарна система України втратила ознаки комбінованої та набула явних ознак розділеної системи. Про що свідчить створення, згідно розпорядження Кабінету міністрів України ДУ «Центр пробації» у 2018 році.

Дмирто Ягунов зазначає, що функція [забезпечення] формування та реалізації пенітенціарної політики була штучно розділена між багатьма політичними акторами, що також не може позитивно позначатися на ефективності та результативності функціонування національної пенітенціарної системи. Звичайно, загальна мета забезпечення суспільства та реабілітації злочинців вимагає максимально тісної кооперації між в'язницею та пробацією, особливо беручи до уваги, що дедалі жорсткіші вимоги економити гроші платників податків стимулює дедалі меншу відстань між ними [4].

Наступні напрями реформування пенітенціарної системи України визначені в Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердженні операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р.

Згідно з цим документом були встановлені наступні цілі щодо реформування пенітенціарної системи України та удосконалення вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства.

По-перше, це створення належних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту.

Зміст цієї цілі полягає у приведенні до відповідності з міжнародними стандартами у сфері захисту прав засуджених матеріально-побутових та санітарно-гігієнічних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту. На теперішній час на одну особу, що до якої обрано запобіжний захід у виді тримання під вартою, норма площі в камері для однієї взятої під варту особи не може бути менше 2,5 квадратного метра (Стаття 11. Матеріально-побутове забезпечення і медичне обслуговування осіб, взятих під варту) згідно Закону України «Про попереднє ув'язнення». В свою чергу норма жилої площі на одного засудженого не може бути менш як чотири квадратні метри (ст. 115 Матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі) Кримінально-виконавчого кодексу України [5].

Також напрямом є поступовий перехід від системи утримання засуджених в звичайних жилих приміщеннях до тримання, як правило в приміщеннях блочного (маломісного) типу. Ст. 115 Кримінально-виконавчого кодексу України хоч і передбачає цей вид тримання проте в національному законодавстві відсутнє роз'яснення щодо обладнання приміщень блочного типу. В свою чергу Європейські в'язничні правила, в п. 18.5. передбачають, що в'язні зазвичай розміщуються протягом ночі в індивідуальних камерах, за винятком тих випадків, коли для них переважно спальне місце в одній кімнаті [6]. Реалізація цих вимог вимагає створення нових сучасних пенітенціарних установ, а не переобладнання уже існуючих, яким від 30 до 200 років., в них складно дотримуватись всіх зазначених вимог у сфері захисту прав засуджених.

По-друге, це створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Заборона катування та жорстокого поводження, закріплена у Конвенції, має абсолютний характер, що не передбачає жодних винятків навіть у випадках надзвичайних ситуацій, що становлять загрозу для безпеки держави.

Оскільки запобігання катуванням є міжнародним зобов'язанням України, потрібно створити прозорий та ефективний механізм, призначений забезпечити дотримання прав засуджених і осіб, взятих під варту, через запобігання та протидію катуванням і жорстокому поводженню.

Реалізація стратегічної цілі сприятиме зменшенню кількості випадків катувань та інших видів жорстокого поводження, формуванню у персоналу фундаментальних цінностей – поваги до особистості та прав людини.

Виконання даного напрямку необхідно, перш за все, починати з імплементації міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених у національне законодавство України.

Доречно буде впровадження та забезпечення функціонування подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій (зовнішніх та внутрішніх) з метою додержання прав і свобод людини і громадянина в місцях несвободи, створення якої було передбачено ще п. 9 «Перехідних положень» Конституції України [7].

Частина науковців та практиків вважають за необхідне удосконалення процедури фіксації тілесних ушкоджень засуджених та осіб, взятих під варту, яка відповідала б правам людини та відповідним міжнародним нормам.

По-третє, це забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальний захист в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Метою даного напрямку реформування є забезпечення прав засуджених та осіб, взятих під варту, на охорону здоров'я та медичну допомогу відповідно до національних і міжнародних норм. Проте після реформування системи виправних закладів органів охорони здоров'я зміст даного напрямку повинні обговорювати відповідні фахівці у сфері охорони здоров'я.

По-четверте, це більш активне застосування альтернативних позбавленню волі покарань та запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, та подальший розвиток органів пробації. На нашу точку зору не обдумане застосування покарань не пов'язаних з позбавлення волі може призвести до негативних наслідків та самодетермінації злочинності у сфері пробації. Застосування пробаційного нагляду повинно бути збільшене лише за умови створення дієвої системи заходів з забезпечення порядку виконання та відбування кримінальних покарань не пов'язаних з позбавленням волі.

По-п'яте, це удосконалення існуючих (та розвиток нових) методів та засобів виправлення і ресоціалізації засуджених та їх подальше впровадження. З метою реалізації цього напрямку вже здійснено: запроваджена система оцінки криміногенних ризиків та індивідуального планування у діяльності органів та установ виконання покарань; розроблені (і що розробляються) та впроваджуються корекційні програми, у тому числі з урахуванням залежності засуджених; удосконалюються системи психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту. Проте ще залишаються до кінця не вирішеними питання щодо: зміни підходів залучення засуджених та осіб, взятих під варту до суспільно-корисної праці та до безоплатних робіт; збільшення можливостей для здобуття засудженими формальної та неформальної освіти; удосконалення системи забезпечення зв'язків засуджених з зовнішнім світом; залучення до процесу виправлення та ресоціалізації засуджених, різних як державних так і не державних інституцій.

По-шосте, з метою виконання вимог частин 4 Європейських в'язничних правил щодо заходів з дотримання

безпеки у в'язницях і заходів, що може бути для цього залучені необхідно вжити заходів щодо забезпечення належного рівня безпеки та правопорядку в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах [8].

Стратегічна ціль спрямована на формування та впровадження ефективних інноваційних підходів з урахуванням пенітенціарного досвіду розвинутих країн світу, сфері забезпечення правопорядку та безпеки в установах виконання покарань, зменшення кількості правопорушень та надзвичайних ситуацій.

З метою вирішення цього питання необхідно: удосконалення правової регламентації процедури виконання кримінального покарання, забезпечення безпеки як засуджених так і інших осіб, які перебувають в установах виконання покарань; протидія негативному впливу злочинної субкультури і неформальної тюремної ієрархії та іншим негативним проявам в середовищі засудженим; запровадження трьох складової системи безпеки установ виконання покарань: фізичної, процедурної та динамічної безпеки. При цьому слід пам'ятати що надавати увагу необхідно всім компонентам, а не окремим елементам, так як це не дозволить системі безпеки діяти в повній мірі.

По-сьоме, це формування ефективної моделі підготовки персоналу органів і установ пенітенціарної системи та їх професійної діяльності. Зауважується на необхідності створення належних умови праці для пенітенціарного персоналу, забезпечення правового та соціального захисту тюремних працівників, що стане сталим важелем стимулювання їх до правової поведінки. Прикладом може бути так звана «Економічна теорія запобігання злочинам» (особа не буде вчиняти порушень, як що їй це не вигідно), яка запроваджена в багатьох розвинутих країнах світу.

По шостому це розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи, щодо покращення відображення відкритості та прозорості її діяльності з урахуванням сучасних технологій в суспільстві, ведення різного виду обліків (як реєстрів засуджених так і на осіб взятих під варту, а також впровадження (та удосконалення) електронного документообігу в органах та установах пенітенціарної системи.

Висновки. На сьогодні реформування пенітенціарної системи України здійснюється за такими напрямками: створення належних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту; створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальний захист в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; збільшення кількості випадків застосування покарань та запобіжних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі; з метою виконання вимог частини 4 Європейських в'язничних правил щодо заходів з дотримання безпеки у в'язницях і заходів, що може бути для цього залучені необхідно вжити заходів щодо забезпечення належного рівня безпеки та правопорядку в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу органів і установ пенітенціарної системи; розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боднар І.В., Кондратов Д.Ю. Сучасний стан системи виконання покарань в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2021. № 2 (25). С. 135–141.
2. Боднар І. В., Кондратов Д. Ю., Кириєнко А. І. Окремі аспекти забезпечення безпеки в установах виконання покарань. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. 2024. № 2 (22): 7–15
3. Історія становлення і розвитку органів та установ виконання покарань: організаційно-правові аспекти. Державна кримінально-виконавча служба. URL: <https://kvs.gov.ua/about-service/history/#:~:text=%D0%97%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%20%D0%B7%20%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%BC%20%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8,%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%D0%B7%20%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8C%20%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%8C> (дата звернення: 22.09.2023.)]

4. Д. Ягунов Реформа пенітенціарної системи України (2015–2020). URL: <https://www.yagunov.in.ua/prison-reform-2015-2020/#:~:text=%D0%92%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BA%20%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%202016%20E2%80%93%202020.%D1%80%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%2013.09.2017>

5. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 22.12.2024).

6. Європейські пенітенціарні правила : (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) прийнята Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення: 22.12.2024).

7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.12.2024).

8. Пузирний В.Ф., Боднар І.В., Малишенко Є.Л. Визначення умов тримання засуджених та ув'язнених в залежності їх небезпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-pomeriv?id=166>(дата звернення: 23.12.2024).

СВОБОДА ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПОСЯГАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА СТ. 206 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

FREEDOM OF ECONOMIC ACTIVITY AS AN OBJECT OF CRIMINAL OFFENSE UNDER ARTICLE 206 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Коломійчук В.О., доктор філософії у галузі права,
адвокат

У статті досліджено сутність свободи господарської діяльності як об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 206 Кримінального кодексу України. Автор розглядає цю норму разом зі ст. 205-1 та 206-2 Кримінального кодексу як інструмент кримінально-правової протидії рейдерству. З'ясовано, що попри недосконалість статистичних вимірів динаміки цього явища з огляду на чинну нормативно-правову базу та відсутність відповідної методології, воно досі залишається поширеним в Україні. У роботі проаналізовано доктринальні підходи до визначення основного безпосереднього об'єкта протидії законній господарській діяльності, переважна більшість яких відносять до нього свободу господарської чи підприємницької діяльності.

Автор уточнює термінологічні відмінності між поняттями «економічна діяльність», «господарська діяльність» та «підприємницька діяльність», як співвідносяться між собою як найбільш загальне, загальне та спеціальне. Спираючись на доктринальні дослідження та нормативне тлумачення, проводить їх класифікацію. Констатовано, що свобода підприємницької діяльності, як одна з конституційних гарантій прав людини і громадянина, відіграє важливу роль у цивільному й господарському законодавстві України. Ця засада полягає у можливості суб'єктів господарювання вільно обирати види діяльності, самостійно визначати напрями, методи та форми ведення бізнесу в межах закону, забезпечуючи реалізацію власних економічних інтересів та дотримуючись вимог добросовісної конкуренції.

Автор доходить висновку, що дія ст. 206 КК України поширюється не лише на підприємницьку діяльність, а й охоплює господарську діяльність у ширшому розумінні. Свобода господарської діяльності включає в себе свободу вибору виду господарської діяльності, території її ведення, організаційно-правової форми та способів здійснення; свободу у виборі контрагентів та працівників; свободу визначення змісту правочинів; свободу укладення, розірвання та припинення договорів; захист від недобросовісної конкуренції та монополізму; захист від незаконного втручання діяльності суб'єкта господарювання з боку третіх інших осіб; гарантію рівності всіх форм власності та організаційно-правових форм підприємництва.

У підсумку наголошується на необхідності комплексної модернізації законодавства для ефективної протидії рейдерству, зокрема уточнення термінології та посилення гарантій свободи господарської діяльності.

Ключові слова: охорона господарської діяльності, протидія законній господарській діяльності, свобода господарської діяльності, свобода підприємницької діяльності, підприємницька діяльність, економічна діяльність.

The article examines the essence of the freedom of economic activity as the object of a criminal offense provided for in Article 206 of the Criminal Code of Ukraine. The author considers this norm in conjunction with Articles 205-1 and 206-2 of the Criminal Code as a tool for criminal-legal counteraction to raiding. It is established that despite the imperfection of statistical measurements of this phenomenon's dynamics due to the current regulatory framework and the lack of appropriate methodology, it remains widespread in Ukraine. The paper analyzes doctrinal approaches to defining the primary direct object of counteracting unlawful interference with legitimate economic activity, with the majority associating it with the freedom of economic or entrepreneurial activity.

The author clarifies the terminological distinctions between the concepts of «economic activity,» «economic operations,» and «entrepreneurial activity,» which are correlated as the most general, general, and specific categories. Based on doctrinal research and normative interpretation, their classification is conducted. It is stated that the freedom of entrepreneurial activity, as one of the constitutional guarantees of human and citizen rights, plays an essential role in Ukraine's civil and economic legislation. This principle entails the ability of economic entities to freely choose the types of activity, independently determine directions, methods, and forms of conducting business within the law, ensuring the realization of their economic interests and adhering to the requirements of fair competition.

The author concludes that the effect of Article 206 of the Criminal Code of Ukraine extends not only to entrepreneurial activity but also covers economic activity in a broader sense. The freedom of economic activity encompasses the freedom to choose the type of economic activity, its territory, organizational and legal form, and methods of implementation; freedom in choosing contractors and employees; freedom in determining the content of transactions; freedom to conclude, terminate, and rescind contracts; protection from unfair competition and monopolism; protection from unlawful interference in the activities of economic entities by third parties; and guarantees of equality for all forms of ownership and organizational-legal forms of entrepreneurship.

In conclusion, the article emphasizes the need for comprehensive legislative modernization to effectively counteract raiding, including clarifying terminology and strengthening guarantees of the freedom of economic activity.

Key words: protection of economic activity, obstruction of lawful economic activity, freedom of economic activity, entrepreneurial activity.

Постановка проблеми. 28.03.2014 набрав чинності Закон України № 642-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» [1]. Серед іншого цим законом доповнено Розділ VII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» новими статтями: 205-1 «Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців» та 206-2 «Протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації». Не вдаючись до наукової полеміки, констатуємо, що ці дві нових норми, разом зі ст. 206 КК України «Протидія законній господарській діяльності» мали на меті проти-

дію рейдерству та встановленню незаконного контролю над юридичними особами (їх протиправному поглиннанню та захопленню). А глобальною метою законодавця було посилення кримінально-правової охорони нормальної господарської діяльності та порядку господарювання.

Науковці та практики ламають списки щодо визначення поняття рейдерства та його ознак, статистичної звітності та обліку рейдерських атак. При цьому, органи правопорядку чи Офіс протидії рейдерству (Колегія з розгляду скарг у сфері державної реєстрації) такої статистики не ведуть, адже коректно узагальнити кількість випадків рейдерства при чинній нормативно-правовій базі та відсутності відповідної методології не є можливим. У цьому контексті не підлягає сумніву лише одне – рейдерство досі існує.

Для ілюстрації цієї тези можна звернутись до ресурсу Опендатабот, який, використовуючи звітність Офісу Генерального прокурора, наводить узагальнену статистику кількості облікованих кримінальних проваджень за ст. 205-1, 206 та 206-2 КК України (рис. 1).

Рис. 1. Кількість рейдерських атак в Україні [2]

Безумовно, кількість облікованих кримінальних проваджень не дорівнює кількості рейдерських атак чи навіть кількості кримінальних правопорушень. Не кожне кримінальне провадження закінчується складанням обвинувального акта. Тим більше не за кожним обвинувальним актом суд виносить обвинувальний вирок. Існують випадки, коли рейдерські дії можуть кваліфікуватися за іншими статтями КК України. Також можливо, що потерпілі від рейдерства не звертаються до органів правопорядку, а захищають свої права в суді чи в Офісі протидії рейдерству. Проте, ще раз варто підкреслити, що вищенаведений приклад доводить лише те, що рейдерство досі існує, чим становить загрозу існуючій системі господарювання. Відповідно, на мою думку, перед органами правопорядку, юристами-практиками та науковцями досі стоїть завдання пошуку ефективних засобів протидії цьому явищу, одним з яких, як вже було наведено, є норми статті 206 КК України. Вищенаведене й обумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічною основою дослідження стали праці таких науковців: П.П. Андрушка, Ю.В. Бауліна, Р.Ю. Бондаренка, Н.О. Гурової, О.О. Дудорова, О.П. Кацаваленко, В.М. Махінчука, М.І. Мельника, Ю.А. Пономаренка, Л.М. Скори, М.І. Хавронюка, М.О. Харламової та інших.

Метою статті є з'ясування сутності свободи господарської діяльності як об'єкта посягання кримінального правопорушення за ст. 206 Кримінального кодексу України.

Методи. У процесі дослідження використовувались загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема логічний, системний та догматичний методи.

Результати дослідження. Відправною точкою наукового дослідження є усталена думка, що об'єкт кримінального правопорушення – такий елемент складу кримінального правопорушення, що поєднує в собі ознаки, які характеризують те, проти чого спрямоване кримінальне правопорушення [3, с. 207]. Іншими словами, об'єкт кримінального правопорушення – це те, на що таке кримінальне правопорушення посягає, завдає шкоди чи створює загрозу такого завдання. Тому, на мою думку, між поняттями «об'єкт кримінального правопорушення» та «об'єкт посягання кримінального правопорушення» можна поставити знак дорівнює.

Знову таки, теоретично обґрунтованою є так звана «вертикальна» класифікація об'єктів кримінального правопорушення, яка розрізняє загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти. Останній своєю чергою може бути основним, додатковим та факультативним. Кримі-

нальне правопорушення часто впливає (посягає) не на одну, а на кілька сфер суспільних відносин. Для правильної кваліфікації необхідно визначити головний (основний) об'єкт, шкода (загроза шкоди) якому є суттєвою та визначальною, тоді як інші об'єкти впливу класифікуються як другорядні (додаткові чи факультативні). Це допомагає забезпечити точність і повноту правової оцінки вчиненому діянно.

З приводу визначення основного безпосереднього об'єкта протидії законній господарській діяльності науковці мають такі думки:

– встановлений порядок здійснення господарської діяльності у частині забезпечення свободи підприємницької діяльності (О.О. Дудоров) [4, с. 679];

– суспільні відносини, що забезпечують свободу господарської діяльності, недопущення монополізму та недобросовісної конкуренції (Н.О. Гурова) [5, с. 66–67];

– свобода господарської діяльності (П.П. Андрушко, О.І. Перепелиця, В.Я. Тацій, В.М. Киричко) [6, с. 214; 7, с. 64–65];

– встановлений порядок здійснення господарської діяльності у частині забезпечення свободи підприємницької діяльності (А.М. Ришелюк) [8, с. 141];

– конституційне право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом, та конкуренцію у підприємницькій діяльності (М.І. Хавронюк) [9, с. 322–323].

Як бачимо, окреслюючи коло суспільних відносин, які охороняє ст. 206 КК України, так чи інакше більшість науковців відносять до нього свободу господарської чи підприємницької діяльності.

Що цікаво, також до видових об'єктів незаконних дій з відомостями, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231, 232 КК України) відносять суспільні відносини, що відповідають конкретним принципам здійснення економічної діяльності: свобода економічної діяльності, здійснення економічної діяльності на законних підставах, добросовісна конкуренція, добропорядність суб'єктів економічної діяльності, заборона злочинних форм поведінки в економічній діяльності [10, с. 10]. Тобто, кримінально-правова охорона свободи у цьому контексті економічної діяльності здійснюється не лише ст. 206 КК України, що очевидно свідчить про необхідність з'ясування сутності цієї категорії та визначення співвідношення господарської, економічної та підприємницької діяльності.

І.М. Капаруліна, проаналізувавши сутність термінів «економіка», «економічна діяльність» та «господарська діяльність», зазначила, що згідно з тлумачним значенням поняття «господарство» у слов'янських мовах і поняття «економіка» у романських мовах їх варто вживати як синоніми. Однак якщо враховувати наявну на практиці специфіку вживання поняття «господарська діяльність», що полягає в акцентуванні уваги на виконанні будь-якої діяльності для стороннього призначення з метою отримання прибутку, та на побутовому рівні – використання майна для виконання будь-якої роботи з метою самозабезпечення – виникає підґрунтя для існування двох різних понять – «економічна діяльність» та «господарська діяльність» [11, с. 37].

О. Чумак економічну діяльність підприємства трактує як сукупність процесів, здійснювану при використанні капіталу (фінансуванні) відповідно до чинного законодавства й спрямовану на створення додаткової вартості використаних ресурсів шляхом виробництва товарів (продукції, робіт, послуг, видобутку ресурсів) у відповідності до мети підприємства (соціальна, виробнича, технологічна, глобалізаційна тощо) для їх споживання суспільством. При цьому, науковиця вказує, що господарська діяльність є складовою економічної, яка значно ширша за змістовим наповненням, хоча за окремими контекстами вони перетинаються, поєднуючись за значенням [12, с. 110].

Право займатися підприємницькою діяльністю, яка не суперечить закону, є конституційним та закріплене у ст. 42 Конституції України [13].

Свобода підприємницької діяльності також визначена у статті 6 Господарського кодексу України (далі – ГК України) як загальний принцип господарювання в Україні.

Сутність цього принципу відображено у частинах першій-третьій статті 43 ГК України. Цими положеннями підприємцям надається право вільно та без обмежень займатися будь-якою підприємницькою діяльністю, що не заборонена законом. Водночас у них закріплюється можливість спеціального регулювання окремих видів підприємницької діяльності [14].

Своєю чергою, за ст. 42 ГК України підприємництво (синонімічне поняття до поняття «підприємницька діяльність») – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [14]. Звертаючись до ст. 3 ГК України, господарська діяльність визначається як діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [14]. З цього приводу, доречною є думка В.М. Махінчука, що господарська діяльність визначається через суб'єктів господарської діяльності, а суб'єкти – через господарську діяльність, тому такий підхід до формування термінологічного апарату не є задовільним [15, с. 98].

Попри це, господарська діяльність з огляду на ч. 2 ст. 3 та назву Глави 4 Розділу 1 ГК України може бути комерційною (підприємництвом) та некомерційною. Слід визнати, що підприємництво є основним видом господарської діяльності, спрямованим на отримання прибутку, тоді як некомерційна господарська діяльність задовольняє суспільні потреби, і отримання прибутку для неї має другорядне значення. Водночас підприємництво співвідноситься з господарською діяльністю як часткове з цілим. Тобто, поняття господарської діяльності є ширшим ніж підприємницької.

Отже, співвідношення досліджуваних понять можна схематично відобразити наступним чином (рис. 2).

Рис. 2. Співвідношення понять «економічна діяльність», «господарська діяльність», «підприємницька діяльність»

Свобода підприємницької діяльності, дозволеної законом, у межах цивільного законодавства України означає закріплення загального принципу права на здійснення підприємницької діяльності, а також надання юридичних

гарантій для реалізації цього права. У статті 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом віднесена законодавцем до загальних засад цивільного законодавства. У цій же нормі визначено засаду свободи договорів, який гарантує суб'єктам цивільних прав можливість самостійно укладати договори, визначаючи їх умови на основі взаємної згоди з іншою стороною [16].

Таким чином, свобода підприємницької діяльності виступає не лише важливим елементом цивільного та господарського законодавства України, а й однією з конституційних гарантій прав людини і громадянина. При цьому варто звернути увагу, що процитовані ст. 42 Конституції України, ст. 42 та 43 ГК України, ст. 3 ЦК України присвячені охороні саме підприємницької діяльності.

Разом із тим, на мою думку, кримінально-правова дія статті 206 КК України, зокрема з огляду на її назву «Протидія законній господарській діяльності» та розміщення у відповідному розділі «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» [17] не обмежується підприємницькою діяльністю, а поширюється на господарську діяльність.

При цьому, слід наголосити на існуючій проблемі назви цього розділу, яка після численних доповнень та перетрубацій кримінального закону не повною мірою відображає перелік кримінальних правопорушень, які входять до розділу VII Особливої частини КК України. До речі, Р.Ю. Бондаренко вказує, що однією з причин цього є різноманітність визначен економічної, підприємницької та господарської діяльності [18, с. 10]. І, класифікуючи групи злочинів у сфері підприємництва, вчена відносить до діянь, що порушують принцип свободи підприємницької діяльності, кримінальні правопорушення за ст.ст. 203-1, 203-2, 204, 209, 209-1, 205-1, 212, 212-1, 213, 218-1, 219, 220-1, 220-2, 222, 222-1, 223-1, 232-1. А до діянь, що порушують принципи економічної конкуренції – ст.ст. 206, 206-2, 216, 223-2, 227, 232-2 [18, с. 36–38]. Тобто, звертаю увагу, що кримінальне правопорушення протидії законній господарській діяльності віднесено не групи діянь, що порушують принцип свободи підприємницької діяльності, а до діянь, що порушують принципи економічної конкуренції.

На думку Л.М. Скори свобода господарської діяльності є самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, який утворюється через сукупність наступних елементів:

- а) свобода вибору суб'єктом господарювання виду господарської діяльності, організаційно-правової форми та способів її здійснення;
- б) свобода у виборі партнерів для діяльності та наймі працівників;
- в) свобода укладення договорів;
- г) захист від недобросовісної конкуренції та монополізму;

г) захист від незаконного втручання в економічну чи адміністративну діяльність суб'єкта господарювання з боку службовців державних органів, а також будь-яких інших осіб [7, с. 67–68]. Що цікаво, науковиця у контексті аналізу об'єкта протидії законній господарській діяльності не бачить різниці між поняттями господарська, підприємницька та економічна діяльність. Хоча ця позиція є дискусійною і, зокрема у постанові Пленуму Верховного Суду України № 3 від 25.04.2003 звернуто увагу, що під час розгляду справ про господарські злочини ретельна увага повинна надаватись у якому значенні у відповідних статтях КК України вжито, зокрема такі терміни як «господарська діяльність» та «підприємницька діяльність», а також похідні від них [19].

Звісно, неможливо навести вичерпний перелік ознак свободи господарської діяльності зокрема, через відсутність норм про свободу у виборі виду господарської діяльності. Однак, до вищевказаного переліку можна

також додати гарантію рівності всіх форм власності та організаційно-правових форм підприємництва, свободу визначення змісту правочинів, свободу розірвання та припинення договорів (а не тільки укладання), можливість вибору території для здійснення господарської діяльності.

Висновки. Незважаючи на посилення кримінально-правових засобів протидії рейдерству, це явище залишається серйозною загрозою для нормального функціонування господарських відносин. Статистичні дані щодо кількості кримінальних проваджень за ст. 205-1, 206 та 206-2 КК України демонструють актуальність цієї

проблеми, хоча й не повністю відображають масштаби рейдерських атак. Основним об'єктом кримінального правопорушення за ст. 206 КК України є свобода господарської діяльності, яка включає право суб'єктів господарювання на вільне та безперешкодне здійснення діяльності відповідно до закону. Актуальними залишаються питання вдосконалення кримінально-правових механізмів захисту свободи господарської діяльності та гармонізації термінології в національному законодавстві, зокрема у контексті понять «економічна діяльність», «господарська діяльність», «підприємницька діяльність» та назви розділу VII Особливої частини КК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України № 642-VII від 10.10.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642-18#Text> (дата звернення 05.12.2024).
2. Кількість рейдерських атак в Україні. URL: <https://opendatabot.ua/open/raiders> (дата звернення 05.12.2024).
3. Тацій В.Я., Пономаренко Ю.А. Об'єкт кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. Вип. 2(18). С. 207-210.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те видання, переробл. та доповн. Київ : ВД «Дакор». 2019. 1384 с.
5. Гуророва Н.О. Злочини у сфері господарської діяльності. Розділ VII Особливої частини КК України з науково-практичним коментарем. Харків : Одиссей, 2003. 256 с.
6. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю.В. Баулін та ін. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.
7. Скора Л.М. Кримінально-правова характеристика протидії законній господарській діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2012. 253 с.
8. Кацаваленко О.П. Деякі аспекти проблеми визначення об'єкта протидії законній господарській діяльності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2007. Вип. 2. С. 139–145.
9. Дудоров О.О., Мельник М.І., Хавронюк М.І. Злочини у сфері підприємництва : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 608 с.
10. Харламова С. О. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з відомостями, що становлять комерційну або банківську таємницю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
11. Капаруліна І. М. Сутність понять «економіка» та «економічна діяльність»: цілісне уявлення про природу економіки. *Економіка та держава*. 2014. № 3. С. 35–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2014_3_9 (дата звернення 05.12.2024).
12. Чумак О. В. Економічна діяльність підприємств: сутність, концептуальна парадигма, регулювання. *Економічний дискурс*. 2019. Випуск 2. С. 104–112.
13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 05.12.2024).
14. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/436-15> (дата звернення 05.12.2024).
15. Махінчук В.М. Розмежування понять господарської та підприємницької діяльності за законодавством України. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 97-103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_3_17 (дата звернення 05.12.2024).
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 05.12.2024).
17. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 05.12.2024).
18. Бондаренко Р.Ю. Злочини в сфері підприємництва: перспективи розвитку кримінально-правового інституту. 2016. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Бондаренко-Регіна-Юріївна.pdf>
19. Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va003700-03#Text> (дата звернення 05.12.2024).

**ФОНОВІ ЯВИЩА У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ
В «КАЛЕЙДОСКОПІ» ПРИКЛАДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ****BACKGROUND PHENOMENA IN THE SPHERE OF EXECUTION OF PUNISHMENTS
IN UKRAINE IN THE “KALEIDOSCOPE” OF APPLIED RESEARCH**

**Копотун І.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
Донецький державний університет внутрішніх справ**

**Куранда Д.М., аспірант
Науково-дослідний інститут публічного права**

У даній науковій статті здійснено аналіз отриманих результатів анонімного опитування персоналу Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, яке проводилось з питань, що стосувались місця та ролі фонових явищ у детермінації злочинності у сфері виконання покарань.

Встановлено, низку кримінологічно значущих результатів, на підставі яких зроблено наступні висновки, а саме:

а) лише 29% вказаних респондентів, хоча й проходять службу (працюють) в органах і установах виконання покарань (УВП), проте, як вона вважають, розуміють зміст поняття «фонові явища у сфері виконання покарань», що свідчить про наявність з цього приводу конкретної прикладної проблеми, яка має стати предметом окремого комплексного дослідження;

б) така ж кількість осіб з числа персоналу ДКВС України володіє інформацією, що стосується норм міжнародного права та зарубіжного позитивного досвіду з означеної проблематики дослідження, що має стати одним із елементів предмета наукових пошуків з даної тематики;

в) 50% зазначених респондентів переконані, що ключовою детермінантою, що спричинює та обумовлює негативний вплив фонових явищ на процес виконання – відбування покарань, є неналежне нормативно-правове забезпечення діяльності, пов'язаної з їх нейтралізацією та усуненням.

Визначено також, що 62% респондентів вважають, що правові прогалини з означених питань дослідження мають усуватись шляхом прийняття відомчих нормативно-правових актів, що у певній мірі суперечить Конституції України (ст. ст. 19, 92) та Кримінально-виконавчому кодексу (КВК) (ст. 2), відповідно до яких діяльність органів та УВП регулюється виключно законом.

Констатовано, що серед персоналу ДКВС України високим є готовність цих осіб до діяльності, пов'язаної з усуненням, нейтралізацією, блокуванням тощо впливу фонових явищ на детермінацію злочинності у сфері виконання покарань. При цьому як випадкам вчинення кримінальних правопорушень із боку засуджених, і з участю персоналу органів і УВП.

Ключові слова: фонові явища; сфера виконання покарань; злочинність; персонал органів і установ виконання покарань; детермінація злочинності; анонімне опитування; запобігання кримінальним правопорушенням.

This scientific article analyzes the results of an anonymous survey of the personnel of the State Penitentiary Service (SKP) of Ukraine, which was conducted on issues related to the place and role of background phenomena in the determination of crime in the field of execution of sentences.

It was established that a number of criminologically significant results were obtained, on the basis of which the following conclusions were made, namely:

a) only 29% of the respondents, although they serve (work) in the bodies and institutions of execution of sentences (EPS), nevertheless, as they believe, understand the meaning of the concept of "background phenomena in the field of execution of sentences", which indicates the presence of a specific applied problem in this regard, which should become the subject of a separate comprehensive study;

b) the same number of persons from among the personnel of the State Committee for the Interior of Ukraine possess information concerning the norms of international law and foreign positive experience on the specified research issues, which should become one of the elements of the subject of scientific research on this topic;

c) 50% of the indicated respondents are convinced that the key determinant that causes and determines the negative impact of background phenomena on the process of execution – serving sentences, is the inadequate regulatory and legal support of activities related to their neutralization and elimination.

It was also determined that 62% of respondents believe that legal gaps on the specified research issues should be eliminated by adopting departmental regulatory and legal acts, which to some extent contradicts the Constitution of Ukraine (Articles 19, 92) and the Criminal Executive Code (CEC) (Article 2), according to which the activities of bodies and criminal justice agencies are regulated exclusively by law.

It was found that among the staff of the State Committee for the Interior of Ukraine, the readiness of these individuals to activities related to the elimination, neutralization, blocking, etc. of the influence of background phenomena on the determination of crime in the field of execution of sentences is high. At the same time, both in cases of criminal offenses by convicts and with the participation of staff of bodies and institutions of execution of sentences.

Key words: background phenomena; sphere of execution of sentences; crime; staff of bodies and institutions of execution of sentences; determination of crime; anonymous survey; prevention of criminal offenses.

Постановка проблеми. Одним з пріоритетних завдань, які закріплені в сучасних державних програмах реформування сфери виконання покарань України, є зниження рівня злочинності, що супроводжує постійно не протязі 1991–2024 р. р. процес виконання – відбування покарань [1]. При цьому слід зазначити, що рівень злочинності у розрахунку на 1 тис. засуджених за вказаний період збільшився з 3,9 випадків у 1991 році [2, с. 1] до 4,91 – у сьогоднішні [3, с. 6], а серед персоналу ДКВС України – відповідно з 19 випадків [2, с. 22] до 102 у теперішній час [3, с. 12].

Більш того, на науковому рівні доведено, що у детермінаційному комплексі причин і умов, що сприяють злочинності у сфері виконання покарань України [4, с. 191–192], особливе місце займають так звані фонові явища, які корелюють протиправну поведінку зазначених суб'єктів кримінальних правопорушень [5, с. 520–523].

Загальновизнаним у зв'язку з цим є висновок учених про те, що до таких відносяться асоціальні явища (різноманітні форми соціальних відхилень від встановлених суспільних норм і цінностей (пияцтво, наркотизм, соціальний паразитизм, т. ін.)) [6, с. 134–135], які у тому числі

детермінують злочинність у сфері виконання покарань [7, с. 152–158].

Враховуючи зазначене та сучасний стан запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, які вчиняються в процесі виконання – відбування покарань в Україні, слід визнати, що в наявності складна теоретико-прикладна проблема, яка обумовлює необхідність активізації наукових досліджень з означеної тематики, зокрема, й шляхом застосування при цьому емпіричних методів пошуку у сфері виконання покарань [8, с. 25–36].

Виходячи з цього, метою даної наукової статті є обґрунтування більш активного використання емпіричних методів наукового дослідження у вивченні ролі та місця фонових явищ у детермінації злочинності у сфері виконання покарань, а предметом – оцінка фонових явищ через результати анонімного опитування персоналу ДКВС України з означеної тематики.

Стан досліджень. Як показали результати вивчення наукової літератури, досить активно розробляють питання щодо впливу фонових явищ на детермінаційний комплекс причин і умов злочинності такі учені, як: О. М. Бандурко, В. С. Батиргарєєва, І. Г. Богатирьов, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, О. М. Джу́жа, В. М. Дрьомін, О. О. Книженко, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. С. Користін, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. Л. Мисливий, А. А. Музика, Є. Л. Стрельцов, В. О. Туляков, П. А. Фріс, В. І. Шаку́н, О. О. Ю́хно, О. Н. Ярмиш та ін.

Поряд з цим, досі емпіричних досліджень з означених питань, особливо тих, що стосуються змісту кримінально-виконавчої діяльності та запобігання кримінальним правопорушенням у процесі виконання – відбування покарань, є недостатньо, що виступає, у свою чергу, однією з корелюючих злочинність детермінант у зазначеній галузі суспільних відносин.

Саме тому в даній науковій роботі здійснена спроба за результатами анонімного опитування персоналу ДКВС України визначити рівень актуальності, теоретичної та практичної значущості таких видів дослідження для розробки обґрунтованих заходів, спрямованих на усунення, блокування, нейтралізацію тощо впливу фонових явищ на детермінацію злочинності у сфері виконання покарань.

Виклад основних положень. Зазначене наукове дослідження проведено у грудні 2024 – січні 2025 року у 12 регіонах у яких дислокуються кримінально-виконавчі установи закритого типу, де відбували покарання засуджені до позбавлення волі на певний строк (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Харківській, Хмельницькій та Черкаській областях).

У даному дослідженні на добровільних засадах прийняли участь 937 респондентів з числа персоналу ДКВС України (ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»). При цьому перед проведенням анонімного опитування усім особам, які прийняли у ньому участь, були доведені наступні положення, які мали пряме відношення до досліджуваної проблематики, а саме:

а) вимоги ст. 28 Конституції України, відповідно до яких ніхто не вправі примушувати інших осіб до участі в наукових дослідженнях;

б) зміст і сутність поняття «фонові явища», яке розроблено в кримінології;

в) особливості формування і розвитку фонових явищ та їх впливу на злочинність у сфері виконання покарань;

г) правила заповнення анкети анонімного опитування, яка була для них надана (зокрема, інформація про те, що із трьох варіантів відповідей, які запропоновані у ній («так»; «ні»; «частково»), слід обрати лише один, про що зробити відповідну відмітку в анкеті);

г) доведено відомості про електронну пошту ініціатора проведення зазначеного наукового дослідження, на яку слід направляти заповнені анкети;

д) звернута увага респондентів на той факт, що ні підписи, ні інших персональних даних щодо себе вони в анкеті повідомляти не можуть (навіть, якщо таке бажання у них і виникатиме).

Серед усіх респондентів 73%, із їх загальної кількості, склали особи рядового та начальницького складу, тобто ті суб'єкти, які мали безпосереднє відношення до означеної у цьому дослідженні проблематики.

У числі інших кримінологічно значущих ознак вказаних респондентів звертають на себе увагу й такі відомості про них, як:

1) 52% цих осіб мали вищу освіту (ступінь бакалавра або магістра);

2) 34% з них – професійний стаж служби та роботи у системі ДКВС України від 3-х до 5-ти років, а ще 20% – від 1-го до 3-х років, що свідчить про незначний досвід з питань, що стосуються предмета даного дослідження;

3) 52% вказаних респондентів – вік від 25 до 35 років, тобто відносились до категорії тих осіб, які мали певний життєвий досвід вирішення тих чи інших проблем.

Для вирішення завдань даного наукового дослідження була розроблена спеціальна анкета анонімного опитування, у якій передбачено 23 питання, що мали безпосереднє відношення до змісту запобіжної діяльності, пов'язаної з нейтралізацією впливу фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань України.

У цілому ж, якщо узагальнити отримані в ході анонімного опитування результати, то слід зазначити наступне:

1. Тільки 29% осіб з числа персоналу органів і установ виконання покарань, які взяли участь у даному дослідженні (269 з 937 респондентів) повідомили, що для них є зрозумілим зміст поняття «фонові явища у сфері виконання покарань», що актуалізує необхідність активізації наукових розробок з означеної проблематики.

У свою чергу, 57% (533 особи) вказаних респондентів обрали в анкеті опитування відмітку «частково», що можна вважати додатковим аргументом щодо теоретично-практичної значущості тематики дослідження.

При цьому, переважна більшість опитаних осіб з числа персоналу ДКВС України – 75% або 702 з 937 респондентів – переконані, що слід більш активно на науковому рівні досліджувати ті питання, які пов'язані з роллю та місцем фонових явищ у детермінації злочинності у сфері виконання покарань.

2. Важливими у цьому контексті можна вважати й відповіді зазначеної категорії респондентів щодо необхідності виведення на науковому рівні поняття «фонові явища у сфері виконання покарань», а саме – 86% із них (804 з 937, які взяли участь в анонімному опитуванні) вважають, що слід на доктринальному рівні таку кримінологічно-виконавчу правову категорію сформулювати.

3. Лише 29% опитаних осіб з числа персоналу органів та установ виконання покарань (275 з 937 респондентів) повідомили про те, що вони ознайомлені з міжнародно-правовими актами, які мають відношення до досліджуваної проблематики, а ще 18% (172 респонденти) – про те, що вони володіють інформацією про зарубіжний досвід запобігання впливу фонових явищ на рівень злочинності у сфері виконання покарань.

Зазначений результат можна оцінити як факт, що виступає ще одним додатковим доказом необхідності активізації зусиль учених у вказаному напрямі. Тим більше, що 59% цих респондентів (555 з 937 осіб) переконані в тому, що слід більш ефективно та предметно впроваджувати у національне законодавство ті апробовані позитивні підходи, які знайшли свою реалізацію за кордоном, а ще 66% (613 осіб) опитаних респондентів вважають, що варто при цьому активно впроваджувати у кримінально-виконавчу діяльність й позитивну зарубіжну практику, яка стосується запобігання негативного впливу фонових явищ на процес виконання – відбування покарань.

4. Серед детермінант, які знижують ефективність запобіжної діяльності, пов'язаної з нейтралізацією впливу фонових явищ на кримінологічно значущі показники злочинності у сфері виконання покарань України, опитані особи з числа персоналу органів та установ виконання покарань назвали (в анкеті обрали відповідь «так») недостатнє нормативно-правове регулювання з означених питань (50% у структурі всіх респондентів (467 з 937 осіб)).

Отже, і цей результат дослідження підтверджує висновок про те, що фонові явища у сфері виконання покарань мають стати окремим предметом комплексного монографічного дослідження на науковому рівні.

Цікавим у зв'язку з цим є й такий факт: 62% (583 особи) вказаних респондентів вважають (в анкеті зробили відмітку «так»), що правові прогалини, пов'язані з фоновими явищами, слід усувати шляхом прийняття відомчих нормативно-правових актів.

Така позиція дещо не кореспондується з положеннями ч. 2 ст. 19 та п. 14 ст. 92 Конституції України, а також ст. 2 КВК, відповідно до яких діяльність органів та установ виконання покарань регулюється лише законом.

Більш того, зазначений погляд персоналу ДКВС України можна оцінити як окремий аспект досліджуваної проблематики, позаяк вказані відповіді цих респондентів свідчать про недостатній рівень у вказаних осіб правової свідомості, яка, у свою чергу, є запорукою ефективної запобіжної діяльності у сфері виконання покарань.

Поряд з цим, варто зазначити, що не менша кількість цих респондентів (572 з 937 опитаних осіб або 61% у їх загальній структурі) вважає, що у кримінально-виконавчому законодавстві необхідно відрегулювати питання відносно фонових явищ, які мають місце у процесі виконання – відбування покарань.

5. Тільки 20% опитаних осіб з числа персоналу органів і установ виконання покарань (191 з 937 цих респондентів) повідомили, що володіють інформацією про вплив фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань, а ще 49% із них вважають, що зазначені явища відносяться до детермінаційного комплексу причин і умов злочинності у даній галузі суспільної діяльності.

Крім цього, 63% вказаних респондентів переконані, що фонові явища впливають на ефективність реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства України (ст. 1 КВК), майже така ж кількість цих осіб (57%) – що ці явища мають вплив й на ефективність застосування до засуджених основних засобів виправлення та ресоціалізації (ст. 6 вказаного Кодексу), а ще – на результативність оперативно-розшукової діяльності (ст. 104 КВК) (57%), а також на: рівень злочинності серед персоналу ДКВС України (ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України») (59%); ефективність соціально-виховної роботи із засудженими (63%); результативність запобігання кримінальним правопорушенням (68%).

Висновки. Отже, отримані результати опитування свідчать про те, що у середовищі персоналу органів і установ виконання покарань високою є готовність цих осіб до

підвищення рівня діяльності, що стосується нейтралізації впливу фонових явищ, які впливають на всі зазначені аспекти процесу виконання – відбування покарань, що, без сумніву, слід врахувати при формуванні сучасних державних програм, пов'язаних як з реформуванням сфери виконання покарань, так і зі змістом запобігання у ній вчиненню кримінальних правопорушень.

6. Звертає на себе увагу той факт, що лише незначна частина персоналу ДКВС України вважає ефективною:

а) державну політику у сфері виконання покарань з питань, що стосуються нейтралізації впливу на неї фонових явищ (241 з 937 зазначених респондентів або 26% у їх загальній структурі);

б) державну політику у сфері запобігання та протидії рецидивній злочинності (94 респонденти (10%));

в) взаємодію адміністрації установ виконання покарань з іншими правоохоронними органами з означеної проблематики дослідження (156 респондентів (17%)).

Таким чином, виходячи із зазначених результатів анонімного опитування персоналу ДКВС України, можна констатувати, що саме ці аспекти і правові прогалини мають скласти основу сучасних реформ у сфері виконання покарань і запобігання злочинності.

7. У контексті предмета даного дослідження важливими є й відомості респондентів з числа персоналу органів і установ виконання покарань, які вони зазначили у виді відмітки у спеціальній анкеті анонімного опитування, а саме:

а) 155 з 937 вказаних респондентів (17% у загальній їх структурі) вважають, що слід здійснювати громадський контроль за діяльністю, яка пов'язана з нейтралізацією впливу фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань України;

б) 213 цих респондентів (23%) переконані, що слід по-новому підійти до організації запобіжних заходів у сфері виконання покарань з означеної проблематики дослідження.

Звичайно, що з таким підходом на практиці до реалізації завдань, що стосуються нейтралізації впливу фонових явищ на сферу виконання покарань, а також на запобігання злочинності у цій галузі суспільної діяльності, досить складно підвищити їх рівень ефективності та привести у відповідність меті та завданням кримінально-виконавчого законодавства України (ст. 1 КВК), що, у свою чергу, актуалізує необхідність активізації наукових розробок з означеної тематики.

Таким чином, підводячи у цілому підсумки за результатами анонімного опитування персоналу ДКВС України з питань, що стосуються ролі та місця фонових явищ у детермінації злочинності у сфері виконання покарань, а також враховуючи сучасний стан вчинення кримінальних правопорушень у процесі виконання – відбування покарань, можна констатувати, що вказана проблематика на науковому рівні має теоретико-прикладне значення та обумовлює необхідність її невідкладного вирішення на всіх рівнях суспільної діяльності (законодавчому; правозастосовному; правоохоронному; організаційно-управлінському, т. ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
2. Деякі показники діяльності установ кримінально-виконавчої системи МВС України у 1991 році : Інформаційний бюлетень. Київ : Головне управління виконання покарань МВС України, 1992. 28 с.
3. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році : Інформаційний бюлетень Департаменту ДКВС України Міністерства юстиції України. Київ, 2017. 34 с.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3-х кн. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
5. Кримінологія: підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. В. Чернея; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Джузі. Київ : «Освіта України», 2020. 611 с.
6. Кримінологія: підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Б. М. Головікіна. Харків : Право, 2020. 384 с.
7. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за ред. О. М. Джузі. Київ: НАВС, 2013. 620 с.
8. Основи методології наукових досліджень: навчальний посібник / за ред. П. С. Прибутька. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 156 с.

СПЕЦИФІКА КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

SPECIFICS OF QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Корогод С.В., д.філос. у галузі права, капітан поліції,
старший викладач кафедри кримінального права та кримінології
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу специфіки кваліфікації кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України в умовах збройної агресії Російської Федерації. У роботі висвітлено актуальність тематики, яка зумовлена масштабними загрозами національній безпеці України в сучасних реаліях, зокрема через активні військові дії, кібератаки, інформаційно-психологічні операції, терористичні акти та інші форми гібридної війни. Автор акцентує увагу на кримінально-правових аспектах протидії загрозам національній безпеці, що передбачені розділом I Кримінального кодексу України. Особливу увагу приділено аналізу таких злочинів, як державна зрада, шпигунство, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, диверсія, а також заклик до насильницької зміни конституційного ладу.

У статті визначено основні складові правозастосування в умовах військового стану, зокрема щодо встановлення складу злочину, кваліфікації дій правопорушників, а також доведення вини в умовах недоступності певних доказів через окупацію окремих територій. Автор відзначає, що ускладнення у кваліфікації пов'язані з багатофакторністю сучасної гібридної агресії, яка охоплює як фізичні, так і інформаційні загрози. Особливу увагу приділено міжнародно-правовим аспектам, які впливають на кваліфікацію таких правопорушень. Розглянуто роль міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права в оцінці дій осіб, причетних до військових злочинів та злочинів проти людяності. Підкреслюється важливість врахування положень Женевських конвенцій, Гаазьких конвенцій, а також прецедентної практики Міжнародного кримінального суду. У статті запропоновано низку рекомендацій щодо удосконалення законодавства України в частині кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки, а також щодо посилення координації правоохоронних органів у процесі розслідування та запобігання таким злочинам. Таким чином, автори роблять висновок про необхідність комплексного підходу до протидії злочинам проти основ національної безпеки України. Це включає вдосконалення законодавства, підвищення кваліфікації слідчих та прокурорів, а також поглиблення міжнародної співпраці з метою документування та притягнення до відповідальності осіб, причетних до злочинів, що загрожують суверенітету й територіальній цілісності України.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, безпека, збройна агресія, кваліфікація.

The article is devoted to analyzing the specifics of the qualification of criminal offenses against the foundations of Ukraine's national security in the context of the armed aggression of the Russian Federation. The relevance of the topic is highlighted, driven by significant threats to Ukraine's national security in modern realities, including active military actions, cyberattacks, information-psychological operations, terrorist acts, and other forms of hybrid warfare. The author focuses on the criminal-legal aspects of countering threats to national security as provided in Section I of the Criminal Code of Ukraine. Particular attention is paid to analyzing such crimes as treason, espionage, encroachment on Ukraine's territorial integrity and inviolability, sabotage, and incitement to violent changes to the constitutional order. The article identifies the main challenges of legal enforcement under martial law, particularly regarding the establishment of the elements of crimes, the qualification of offenders' actions, and proving guilt in conditions where certain evidence is inaccessible due to the occupation of specific territories. The author emphasizes that difficulties in qualification are linked to the multifaceted nature of modern hybrid aggression, encompassing both physical and informational threats. Special attention is given to the international legal aspects affecting the qualification of such offenses. The role of international humanitarian law and international criminal law in evaluating the actions of individuals involved in war crimes and crimes against humanity is examined. The importance of considering the provisions of the Geneva Conventions, the Hague Conventions, and the precedent practice of the International Criminal Court is underlined. The article proposes a series of recommendations for improving Ukrainian legislation regarding criminal liability for crimes against the foundations of national security, as well as enhancing the coordination of law enforcement agencies in investigating and preventing such crimes. Thus, the authors conclude on the necessity of a comprehensive approach to countering crimes against the foundations of Ukraine's national security. This includes improving legislation, raising the qualifications of investigators and prosecutors, and deepening international cooperation to document and prosecute individuals involved in crimes that threaten Ukraine's sovereignty and territorial integrity.

Key words: criminal offense, security, armed aggression, qualification.

Постановка проблеми. Національна безпека є фундаментальною основою існування держави, забезпечення якої потребує ефективного функціонування всіх її інститутів. В умовах збройної агресії російської федерації проти України питання забезпечення національної безпеки набуває особливої актуальності, оскільки агресор використовує різноманітні інструменти, включаючи військові, інформаційні, економічні та соціальні впливи, спрямовані на підрив суверенітету та територіальної цілісності України. Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки охоплюють широкий спектр діянь, від державної зради та шпигунства до колабораційної діяльності та пропаганди агресії.

російська федерація здійснює агресію не лише військовими методами, а й інформаційними та політичними інструментами. Використання дезінформації, поширення проросійської пропаганди, організація незаконних вибо-

рів на тимчасово окупованих територіях є прикладами загроз, які безпосередньо підривають основи національної безпеки України. У цих умовах необхідно чітко визначити кваліфікацію таких діянь у межах кримінального права. Недостатня визначеність диспозицій статей Кримінального кодексу України, які регулюють злочини проти основ національної безпеки, створює правову невизначеність. Це ускладнює роботу органів досудового розслідування та суду, знижуючи ефективність правозастосування. Зокрема, подібність складів окремих злочинів, таких як державна зрада (ст. 111 КК України) та колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України), може призводити до неправильної кваліфікації діянь. Аналізуючи специфіку кваліфікації злочинів проти національної безпеки України, важливо враховувати міжнародно-правові стандарти. Ухвалення Резолюцій ООН, участь у міжнародних судах та трибуналах ставлять перед Україною завдання забезпечення

відповідності внутрішнього законодавства міжнародним зобов'язанням. Це також передбачає ефективну координацію національного кримінального права з нормами міжнародного гуманітарного права. Проблематика кваліфікації злочинів проти основ національної безпеки вимагає вдосконалення чинного законодавства. Конкретизація диспозицій окремих статей Кримінального кодексу України, встановлення чітких критеріїв для розмежування складів злочинів та гармонізація санкцій сприятимуть зниженню дискреції органів правозастосування та підвищенню ефективності боротьби з кримінальними правопорушеннями.

Виклад основного матеріалу. Однією з актуальних проблем кримінального права є розмежування складів кримінальних правопорушень, зокрема у випадках, коли їх диспозиції містять подібні формулювання або охоплюють схожі діяння. У цьому контексті особливу увагу викликають статті 111-1 «Колабораційна діяльність», 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» та 111-2 «Пособництво державі-агресору» Кримінального кодексу України (КК України) [1].

Санкції зазначених статей значно відрізняються між собою, що викликає питання щодо дотримання принципів справедливості та співмірності покарань. Наприклад, санкція ч. 1 ст. 111-1 КК України передбачає позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років. У той же час санкція ч. 1 ст. 436-2 КК України встановлює покарання у вигляді виправних робіт на строк до двох років, арешту на строк до шести місяців або позбавлення волі на строк до трьох років. Така значна різниця у покараннях за схожі діяння може викликати сумніви щодо обґрунтованості та пропорційності застосування санкцій. Ключовою проблемою є розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 111-1 КК України та ч. 1 ст. 436-2 КК України [2, с. 58]. Хоча обидві статті охоплюють діяння, пов'язані із запереченням збройної агресії Російської Федерації проти України, вони мають суттєві відмінності:

– У ч. 1 ст. 111-1 КК України публічність прямо зазначена як обов'язкова ознака. Натомість для кваліфікації за ч. 1 ст. 436-2 КК України публічність не є обов'язковою і прямо вказується лише в ч. 3 цієї статті (вчинення діянь із використанням засобів масової інформації).

– За ч. 1 ст. 111-1 КК України суб'єктом може бути виключно громадянин України. Водночас суб'єктом правопорушення за ч. 1 ст. 436-2 КК України може бути як громадянин України, так і громадянин іншої держави або особа без громадянства.

– У ч. 1 ст. 111-1 КК України йдеться про публічне заперечення агресії проти України будь-якої держави, тоді як ч. 1 ст. 436-2 КК України передбачає заперечення агресії саме Російської Федерації.

Подібність спостерігається й між ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України, які охоплюють діяння, пов'язані з передачею матеріальних ресурсів незаконним збройним формуванням. У ч. 4 ст. 111-1 зазначено, що дії стосуються ресурсів, переданих незаконним збройним формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, або збройним формуванням держави-агресора. Натомість ст. 111-2 охоплює передачу ресурсів представникам держави-агресора, її збройним формуванням або окупаційній адміністрації. Такі формулювання створюють можливість широкого тлумачення, що може призводити до значної дискреції органів слідства. Аналіз практики свідчить про відмінності у застосуванні цих статей, наприклад, у випадках передачі матеріальних ресурсів збройним формуванням держави-агресора на різних територіях України [3, с. 79].

Законодавцю необхідно конкретизувати диспозиції статей 111-1, 111-2 і 436-2 КК України для уникнення

дублювання та забезпечення чіткого розмежування складів злочинів.

Доцільно переглянути санкції статей, забезпечивши їх відповідність принципам справедливості та обґрунтованості.

Розробка рекомендацій для слідчої практики.

Слід розробити методичні рекомендації для правоохоронних органів щодо кваліфікації зазначених кримінальних правопорушень.

Складність розмежування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1, 436-2 та 111-2 КК України, є суттєвою проблемою, що потребує комплексного підходу до її вирішення. Удосконалення законодавства, зокрема конкретизація диспозицій та перегляд санкцій, сприятиме підвищенню ефективності правозастосування та забезпеченню принципів справедливості й обґрунтованості покарань [5, с. 79].

Одним із найбільш складних питань кваліфікації кримінальних правопорушень є розмежування між ч. 5 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. У диспозиції ч. 5 ст. 111-1 КК України законодавець визначає суспільно небезпечним діянням добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, включно з окупаційною адміністрацією держави-агресора. Водночас ст. 111-2 КК України охоплює реалізацію або підтримку рішень окупаційної адміністрації держави-агресора. Це положення допускає широке тлумачення, оскільки не уточнює, які саме дії можуть вважатися підтримкою або реалізацією рішень [6, с. 98].

Аналіз слідчої практики виявляє різні підходи до кваліфікації схожих діянь. Так, зайняття посади керуючого відділом банку на тимчасово окупованій території було кваліфіковано за ст. 111-2 КК України, як реалізація рішень окупаційної адміністрації. Натомість інший випадок, коли особу призначили начальником відділення банку на тимчасово окупованій території Луганської області, було кваліфіковано за ч. 5 ст. 111-1 КК України. Ці приклади демонструють, що подібні дії осіб кваліфікуються за різними статтями КК України, що створює правову невизначеність. Санкції за ці статті також значно різняться:

Ч. 5 ст. 111-1 КК України передбачає позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років, а також конфіскацію майна або без такої. Ст. 111-2 КК України встановлює покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до дванадцяти років із аналогічними додатковими санкціями.

Однією з ключових відмінностей між ч. 5 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України є коло суб'єктів:

– За ч. 5 ст. 111-1 КК України суб'єктом може бути виключно громадянин України.

– За ст. 111-2 КК України суб'єктом може бути як громадянин України, так і іноземець або особа без громадянства, за винятком громадян держави-агресора [7].

Подібність складів правопорушень, передбачених ч. 6 ст. 111-1 та ч. 3 ст. 436-2 КК України, полягає в інформаційній діяльності на користь держави-агресора. Обидві статті стосуються дій, спрямованих на підтримку агресії, проте мають різні акценти:

– Ч. 6 ст. 111-1 охоплює інформаційну діяльність у співпраці з державою-агресором, яка може включати дії, пов'язані із використанням засобів масової інформації.

– Ч. 3 ст. 436-2 КК України прямо вказує на використання засобів масової інформації для виправдання чи заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України [4, с. 58].

Головною відмінністю є специфіка держави-агресора: ч. 6 ст. 111-1 може охоплювати дії, пов'язані з агресією

не лише однієї держави, а й групи країн. Ч. 5 ст. 111-1 КК України встановлює відповідальність за організацію та проведення незаконних виборів чи референдумів на тимчасово окупованій території. Натомість ч. 2 ст. 110 КК України стосується умисних дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України, включаючи публічні заклики до таких дій. У разі, якщо особа бере участь в організації незаконних виборів або закликає до їх проведення, її дії можуть одночасно відповідати складам, передбаченим ч. 5 ст. 111-1 та ч. 2 ст. 110 КК України. У таких випадках кваліфікація має здійснюватися за сукупністю правопорушень [8].

Законодавцю необхідно переглянути формулювання статей 111-1, 111-2 та 110 КК України для уникнення дублювання та забезпечення чіткого розмежування складів правопорушень. Розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1, 111-2 та 110 КК України, є складним завданням через подібність їх диспозицій. Нечіткість законодавчих формулювань призводить до правової невизначеності та ризику дискреційного підходу в правозастосуванні. Вдосконалення законодавства та практичних рекомендацій сприятиме підвищенню ефективності кримінального судочинства та забезпеченню принципу верховенства права [9].

Висновки. Отже, умови збройної агресії російської федерації проти України суттєво вплинули на розвиток національного кримінального законодавства. Захист основ національної безпеки став ключовим пріоритетом державної політики, що обумовлює необхідність чіткої кваліфікації кримінальних правопорушень у цій сфері. Аналіз практики свідчить, що правозастосовні органи стикаються зі складнощами у визначенні складів злочинів, передбачених статтями 111, 111-1, 111-2, 436-2 та 110 Кри-

мінального кодексу України. Це зумовлено подібністю окремих диспозицій, розмитістю формулювань та широкими можливостями для тлумачення.

Для зменшення правової невизначеності та підвищення ефективності захисту національної безпеки пропонується:

- Конкретизувати диспозиції статей, що регулюють кримінальні правопорушення у сфері національної безпеки.

- Встановити чіткі критерії для розмежування складів злочинів.

- Гармонізувати санкції з урахуванням ступеня суспільної небезпеки кожного діяння.

Враховання міжнародно-правових стандартів, включаючи положення міжнародного гуманітарного права, є важливим для узгодження національного законодавства із сучасними викликами. Україна має адаптувати свої норми до міжнародних вимог, враховуючи приклади боротьби з агресією в інших країнах. Для підвищення ефективності правозастосування слід розробити методичні рекомендації для органів досудового розслідування та судів, які б деталізували підходи до кваліфікації злочинів у контексті збройної агресії. Специфіка кваліфікації кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки в умовах війни потребує подальшого наукового вивчення. Це сприятиме розвитку доктрини кримінального права, вдосконаленню законодавства та забезпеченню ефективного захисту України в умовах сучасних загроз.

Висновки підкреслюють важливість системного підходу до вирішення зазначених проблем, з урахуванням як внутрішніх законодавчих потреб, так і міжнародного досвіду протидії агресії. Реалізація запропонованих заходів дозволить забезпечити стабільність та ефективність національної системи безпеки у контексті сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бантишев О.Ф., Титула Д.В. Новели Кримінального кодексу України. URL: http://sej.org.ua/9_2022/96.pdf
2. Берднік І.В., Головка М.Б. Основні орієнтири відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/247/225>
3. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В. В. Малюка. Київ : Алерта, 2023. 312 с.
4. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111 КК. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/46990/1/Kravchuk_Bondarenko_Art_111_CCU.pdf
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
6. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану : наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін. ; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. 210 с.
7. О. Кравчук, М. Бондаренко Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111-1 Кримінального кодексу країни. URL: <https://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo>
8. Рубашенко М.А. Кримінально-правова класифікація колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10, 2023. С. 501–506.
9. Статистична інформація Офісу Генерального прокурора наведена за результатами обробки даних щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalnopravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ ЗА КК УКРАЇНИ

CONCEPT AND PECULIARITIES OF CLASSIFICATION OF CRIMES AGAINST ELECTORAL RIGHTS UNDER THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Кузнєцов М.Г., к.ю.н.,
адвокат

У науковій статті здійснено комплексний аналіз злочинів проти виборчих прав громадян, передбачених Кримінальним кодексом України. З огляду на важливість виборчих прав для функціонування демократичного суспільства, було розглянуто кримінально-правові механізми захисту цих прав, особливо в контексті зростаючої загрози корупції у виборчій сфері. Автор досліджує норми розділу V КК України, які стосуються захисту виборчих прав громадян, звертаючи увагу на такі злочини, як голосування більше одного разу, незаконне знищення виборчої документації, порушення таємниці голосування, підкуп виборців і незаконне фінансування виборчих кампаній. Аналізується структура цих правопорушень, їх суб'єктивна та об'єктивна сторони, а також особливості кваліфікації таких діянь. У статті також наголошується на важливості дотримання принципу прозорості і справедливості виборів, який є фундаментом демократичного суспільства. Значну увагу приділено ролі корупції у порушенні виборчих прав та її впливу на легітимність виборчого процесу. Проаналізовано типові корупційні схеми, що застосовуються під час виборів, такі як підкуп виборців, маніпуляції з фінансуванням виборчих кампаній та незаконне втручання у виборчі процедури з боку державних посадових осіб. Окремо розглянуто механізми боротьби з корупційними правопорушеннями, що сприяють порушенню виборчих прав, зокрема через посилення кримінальної відповідальності та удосконалення національного законодавства. У дослідженні також порушуються питання про ефективність кримінальних покарань за виборчі правопорушення та необхідність удосконалення правозастосовної практики. Зроблено висновок, що запобігання та боротьба зі злочинами у сфері виборчого процесу є важливою умовою для забезпечення демократичних цінностей в Україні, а вдосконалення законодавчих механізмів щодо боротьби з корупцією у виборчій сфері сприятиме зменшенню негативних впливів на виборчі права громадян.

Ключові слова: виборчі права, кримінальне законодавство, підкуп виборців, виборчий процес, кримінальна відповідальність.

The article provides a comprehensive analysis of crimes against the electoral rights of citizens envisaged by the Criminal Code of Ukraine. Given the importance of electoral rights for the functioning of a democratic society, the author examines the criminal law mechanisms for protecting these rights, especially in the context of the growing threat of corruption in the electoral sphere. The author examines the provisions of Section V of the Criminal Code of Ukraine relating to the protection of citizens' electoral rights, paying attention to such crimes as voting more than once, illegal destruction of election documents, violation of the secrecy of the vote, bribery of voters and illegal financing of election campaigns. The author analyzes the structure of these offenses, their subjective and objective aspects, as well as the peculiarities of qualification of such acts. The article also emphasizes the importance of observing the principle of transparency and fairness of elections, which is the foundation of a democratic society. Considerable attention is paid to the role of corruption in violation of voting rights and its impact on the legitimacy of the electoral process. The author analyzes typical corruption schemes used during elections, such as bribery of voters, manipulation of campaign finance, and illegal interference in electoral procedures by public officials. The mechanisms for combating corruption offenses that contribute to the violation of electoral rights, in particular through increased criminal liability and improvement of national legislation, are also considered. The study also raises questions about the effectiveness of criminal penalties for electoral offenses and the need to improve law enforcement practice. The author concludes that prevention and combating of crimes in the electoral process is an important condition for ensuring democratic values in Ukraine, and improvement of legislative mechanisms to combat corruption in the electoral sphere will help to reduce negative impacts on the electoral rights of citizens.

Key words: electoral rights, criminal law, vote buying, electoral process, criminal liability.

Постановка проблеми. Виборчі права громадян є основою демократичного суспільства, забезпечуючи справедливий і прозорий процес виборів та референдумів. Однак останнім часом спостерігається зростання кримінальних правопорушень у сфері виборчого процесу, що негативно впливає на легітимність виборів і підриває довіру до демократичних інститутів. Важливим аспектом цих правопорушень є корупційні злочини, які не тільки порушують виборчі права громадян, але й посилюють негативний вплив на виборчий процес.

Актуальність проблеми посилюється тим, що кримінальне законодавство України, яке регулює питання виборчих прав, зазнає змін і вдосконалень, але корупційні ризики залишаються серйозною загрозою. Незважаючи на існуючі кримінально-правові норми, які передбачають відповідальність за порушення виборчих прав, практичне застосування цих норм часто виявляє недоліки, що ускладнюють ефективну боротьбу з корупцією у виборчій сфері.

Зокрема, існує проблема недостатнього рівня правової охорони виборчих прав, що проявляється в неповному або неефективному застосуванні кримінальних санкцій за злочини, пов'язані з виборами. Корупційні практики, такі як підкуп виборців, маніпуляції з фінансуванням виборчих кампаній і незаконне втручання в виборчі процеси, часто залишаються без адекватного правового реагування, що створює умови для подальшого зловживання і порушення виборчих прав.

Таким чином, постає необхідність у детальному аналізі кримінально-правових норм, що регулюють захист виборчих прав, а також виявленні і розробці ефективних стратегій боротьби з корупційними правопорушеннями, що загрожують виборчому процесу. Важливо визначити фактори, що сприяють порушенню виборчих прав, і розробити рекомендації для удосконалення правозастосовної практики та кримінального законодавства.

Ця проблема є важливою для забезпечення справедливих і прозорих виборів, підвищення довіри громадян до виборчих інститутів і зміцнення демократичних засад суспільства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження видатних українських вчених з цієї тематики, таких як Н.О. Максименцева, Т.В. Корнякова, Р.П. Натуркач, М.Г. Максименцев, Ю.Б. Ключковський, О.А. Омельчук, В.М. Тертишник та інші акцентують увагу на різноманітності форм порушень виборчих прав, від фальсифікації виборчих результатів до підкупу виборців. Значна частина публікацій фокусується на класифікації таких злочинів, розглядаючи їх в контексті нових викликів та загроз. Публікації також відзначають необхідність чіткішої диференціації між різними видами порушень для забезпечення точності правозастосування. Останні дослідження досліджують ефективність існуючих кримінально-правових норм, зокрема, статей Кримінального кодексу України, що стосуються виборчих прав. Аналіз правозастосовної прак-

тики вказує на певні проблеми у застосуванні цих норм, зокрема, на недостатню практичну реалізацію і проблеми з доказовою базою.

Метою є всебічний аналіз кримінально-правових аспектів порушень виборчих прав в Україні.

Виклад основного матеріалу. Безпосереднім об'єктом злочинів, що посягають на виборчі права громадян, виступає конституційне право кожного громадянина України, закріплене в статті 38 Конституції [3], брати участь в управлінні державними справами, реалізовувати своє право на вільний вибір, як у національних, так і в місцевих референдумах, а також мати можливість обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Це право є фундаментальним елементом громадянської свободи, яке забезпечує участь громадян у політичному житті держави.

Диспозиції статей, що охоплюють злочини проти виборчих прав, мають бланкетний характер, що передбачає необхідність врахування нормативно-правових актів, які регулюють виборчий процес [3]. Серед таких законів слід виділити: Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р., Закон «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р., Закон «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 р., а також Закон «Про вибори президента України» від 5 березня 1999 р. Злочини проти виборчих прав порушують норми, встановлені цими законами [1, с. 23].

Злочинні діяння, передбачені статтею 157 Кримінального кодексу України, охоплюють перешкодження громадянам у реалізації їх виборчого права або права на участь у референдумі. Сюди належать дії, що мають на меті завадити діяльності виборчих комісій, ініціативних груп або офіційних спостерігачів, включаючи підкуп, обман чи примус, а також випадки ухилення членів виборчих комісій від виконання своїх обов'язків.

Насильницькі дії, що супроводжуються пошкодженням майна або загрозою його знищення, кваліфікуються як більш небезпечні форми цього злочину. Додатково, втручання посадовців у виборчий процес з метою вплинути на рішення виборчої комісії або комісії з референдуму за допомогою незаконних вказівок також становить окремий склад злочину [2, с. 205].

Суспільна безпека таких правопорушень полягає в посяганні на основоположні конституційні права громадян на вільне волевиявлення, що є основою демократії [7, с. 258]. Ці злочини порушують не лише право на вибір або участь у референдумах, але й інші права, пов'язані з належною організацією виборчих процесів, включаючи права членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів, а також уповноважених осіб партій та кандидатів.

Потерпілими від таких злочинів можуть бути як громадяни, які мають право брати участь у виборах та референдумах, так і особи, що забезпечують реалізацію цих прав (члени виборчих комісій, спостерігачі, ініціативні групи референдумів тощо). Однак кандидати на посади, вибори яких не регулюються виборчим законодавством (наприклад, судді Конституційного Суду України), не можуть вважатися потерпілими від таких злочинів.

Об'єктивна сторона цих злочинів полягає у створенні перешкод для реалізації виборчих прав, втручання у діяльність виборчих комісій, примушуванні до голосування або відмови від нього. Злочини можуть бути скоєні шляхом підкупу, обману, примусу, застосування насильства або погрози його застосування. Вони вважаються завершеними з моменту фактичного перешкодження здійсненню виборчих прав або втручання у діяльність виборчих органів.

Суб'єктивна сторона цих злочинів характеризується наявністю прямого умислу, а у випадку злочинів, передбачених частиною 4 статті 157, також наявністю мети – вплинути на рішення виборчої комісії [4, с. 92]. Суб'єктами

злочинів можуть бути як загальні особи, так і спеціальні суб'єкти, зокрема посадовці, які використовують своє службове становище для втручання у виборчий процес.

Такі дії, вчинені за кваліфікуючих обставин або службовими особами з використанням службового становища, підлягають додатковій кваліфікації відповідно до статей, що передбачають відповідальність за зловживання владою чи службовим становищем, перевищення повноважень, а також порушення прав громадських об'єднань та політичних партій.

Стаття 158 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за фальсифікацію виборчих документів або документів референдуму, а також за інші дії, що можуть призвести до спотворення результатів виборчого процесу чи референдуму. До складу таких правопорушень входять [6, с. 175]:

1. Незаконне виготовлення, зберігання або використання виборчих бюлетенів, бланків відкритих посвідчень, бюлетенів для голосування на референдумі.

2. Підrobка або використання підrobлених виборчих документів, що може бути здійснена членами виборчої комісії, кандидатами, представниками політичних партій тощо.

3. Викрадення або псування виборчих документів, бюлетенів чи протоколів, що впливає на результати виборів або унеможливає встановлення волевиявлення виборців.

4. Незаконна передача виборчого бюлетеня іншим особам, зокрема, коли виборець передає його третій стороні.

5. Незаконне внесення змін до протоколів голосування або Державного реєстру виборців, зокрема, шляхом підrobки або внесення неправдивих відомостей, що стосується також посадових осіб, які мають доступ до цієї інформації.

Кримінальні правопорушення, пов'язані з фальсифікацією виборчих документів, порушують виборче право громадян України та порядок організації виборів і референдумів. Об'єктом злочину є встановлений законом порядок виготовлення, зберігання та використання виборчих документів, що забезпечує правильний підрахунок голосів і визначення результатів голосування.

З об'єктивної сторони, злочин може виражатися у таких формах, як незаконне виготовлення та використання виборчих бюлетенів, підrobка виборчих документів або їх приховування. Також до цієї групи правопорушень входить умисне втручання у бази даних Державного реєстру виборців, внесення до них неправдивих відомостей або несанкціоноване використання інформації. Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом щодо вчинення незаконних дій.

Таким чином, стаття 158 КК України охоплює широке коло дій, що впливають на чесність виборчого процесу, і передбачає відповідальність за порушення прав громадян на вільні та справедливі вибори.

Стаття 158-1 Кримінального кодексу України стосується повторного голосування виборцем на одній виборчій дільниці під час виборів або референдуму. Перший пункт регламентує випадки, коли виборець голосує більше ніж один раз, а другий – коли це відбувається за змовою з членом виборчої або референдумної комісії.

Стаття 158-2 передбачає відповідальність за незаконне знищення виборчої документації чи документів референдуму, що знаходяться на зберіганні у державних архівах або Центральній виборчій комісії після завершення виборів. Порушення встановлених термінів зберігання документів або їх пошкодження, особливо за попередньою змовою групи осіб або за участю службових осіб, підлягають кримінальній відповідальності.

Об'єктом правопорушення у цій статті виступає встановлений порядок зберігання документів, які мають архівну цінність після виборів або референдуму. Злочинні дії можуть включати незаконне знищення або

пошкодження таких документів поза визначеними строками. Закон регламентує чіткі процедури щодо зберігання та знищення виборчої документації, і будь-які відхилення від цих правил вважаються кримінальними правопорушеннями. Злочин є завершеним з моменту фізичного знищення або пошкодження документації. Суб'єкт злочину загальний, а суб'єктивна сторона характеризується наявністю прямого умислу на порушення.

Стаття 159 регламентує відповідальність за порушення таємниці голосування. Основним об'єктом злочину є захист виборчого права громадян, а саме забезпечення конфіденційності їх волевиявлення під час голосування. Принцип таємності забезпечує громадянам вільний вибір без можливості контролю з боку сторонніх осіб. Порушення може проявлятися у вигляді розголошення змісту волевиявлення, як, наприклад, через повідомлення стороннім особам, публікації у ЗМІ або демонстрації бюлетеня. Дії кваліфікуються як злочин, якщо вони спрямовані на незаконне отримання або розповсюдження інформації про зміст голосування [5, с. 140]. Важливо відзначити, що розголошення інформації самим виборцем або в межах екзит-полів не вважається порушенням.

Суб'єктивна сторона цього злочину полягає в умислі розголосити інформацію про волевиявлення. Кваліфікуючими ознаками є вчинення злочину членом виборчої комісії або іншою службовою особою із використанням службового становища.

Стаття 159-1 стосується порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата або політичної партії. Кримінальна відповідальність настає за надання матеріальної підтримки з порушенням встановленого законом порядку, коли фінансування здійснюється поза виборчим фондом або через незаконні джерела. Злочин може проявлятися у формі безоплатної передачі коштів або майна, оплати агітаційних матеріалів без відповідного фінансування з виборчого фонду.

Об'єктивна сторона злочину передбачає надання або використання незаконної матеріальної підтримки для проведення виборчої кампанії. Суб'єкт злочину, як правило, загальний, але в окремих випадках може бути спеціальним (наприклад, уповноважений представник кандидата).

Висновки. У статті було здійснено аналіз окремих кримінально-правових норм України, спрямованих на захист виборчих прав громадян, зокрема щодо протидії злочинам у сфері виборчих процесів і референдумів. Встановлено, що кримінальне законодавство України надає спеціальні механізми для попередження і покарання за порушення виборчих прав, а також охорону виборчих процедур, що є важливою складовою демократичного процесу.

Зокрема, статті 158-1, 158-2, 159 та 159-1 Кримінального кодексу України чітко встановлюють відповідальність за такі злочини, як голосування більше одного разу, незаконне знищення виборчої документації, порушення таємниці голосування, а також незаконне фінансування виборчої кампанії. Ці норми покликані захистити як виборчі права громадян, так і забезпечити прозорість та легітимність виборчих процесів.

Одним із ключових аспектів виявлено важливість дотримання вимог законодавства при зберіганні та обробці виборчої документації, що суттєво впливає на збереження правових основ виборів та референдумів. Окрему увагу було приділено ролі суб'єктів злочинів, зокрема службовців, уповноважених осіб та членів виборчих комісій, оскільки їх дії можуть мати суттєвий вплив на законність виборчого процесу.

Таким чином, можна зробити висновок, що кримінальна відповідальність за порушення виборчих прав є необхідним інструментом забезпечення демократичних принципів виборчого процесу, і належне правозастосування цих норм здатне суттєво знизити корупційні ризики у сфері виборів та референдумів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипов В.І., Топчій В.В. Кримінально-правова кваліфікація посягань на виборчі та референдні права. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. 116 с.
2. Баулін Ю.В., Борисов В.І., Тютюгін В.І. та інші. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 608 с
3. Конституція України від 28.06.1996 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Tex>
4. Максименцева Н., Максименцев М., Корнякова Т. Парламентаризм та його складові у сучасній правовій науці. *Право України*. № 2. 2023. С. 91–111.
5. Натуркач Р.П. Норма виборчого права України: окремі ознаки та зміст. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2024. С. 138–143.
6. Представницька влада у державотворчому процесі України: монографія / за ред. Гошовська В. К. : НАДУ, 2018. 384 с
7. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації : лекції / О.В. Ус. Харків : Право, 2018. 368 с
8. Тертишник В. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге, доповн. і перероб. Київ : Алерта, 2023. 464 с. ISBN 978-617-566-780-4

КІЛЬКІСНІ ТА ЯКІСНІ ПОКАЗНИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ, СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE INDICATORS OF OFFENSES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND INVIOABILITY OF THE PERSON, MODERN REALITIES

Кулик Л.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Одеський державний університет внутрішніх справ

Хрульова В.Б., аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті проводиться аналіз окремих кількісних та якісних показників правопорушень проти статевої свободи та недоторканості особи на сучасному етапі розвитку кримінально-правової політики на основі офіційних статистичних даних за період 2019 року-вересень 2024 року.

На основі офіційних статистичних даних Офісу Генерального прокурора України проводиться аналіз показників зареєстрованої кількості кримінальних правопорушень взагалі та проти статевої свободи і недоторканості зокрема, з визначенням питомої ваги кожного окремого виду кримінальних правопорушень даного виду посягань. Водночас, висловлюється зауваження, зауваження, що всі статистичні дані починаючи з 2022 року не охоплюють частину інформації щодо стану, рівня та динаміки кримінальних правопорушень, які можуть мати місце на окупованих та прифронтових територіях через повномасштабне збройне протистояння.

За результатами проведеного дослідження пропонується висновок про наявність тенденції стабільно високого рівня кримінальних правопорушень досліджуваної групи. Визначено, що найбільш поширеним видом кримінального правопорушення проти статевої свободи та недоторканості є зґвалтування, за тим за поширеністю найбільш частим є розбещення неповнолітніх, найменш поширеним є примушування до вступу в статевий зв'язок та домагання дитини для сексуальних цілей. Виявлено, що лише дві третини в середньому кримінальних проваджень щодо осіб, які вчинили статеве кримінальне правопорушення за відповідний звітний період направляється до суду, а інші залишаються без належного процесуального рішення. Встановлено, що досить поширеним є вчинення статевого кримінального правопорушення особою, яка раніше вчиняла кримінальне правопорушення та особами, які перебували у стані алкогольного сп'яніння.

Ключові слова: статева злочинність, кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, кримінологічна характеристика кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

The article analyzes certain quantitative and qualitative indicators of offenses against sexual freedom and inviolability of a person at the current stage of development of criminal law policy based on official statistics for the period 2019-September 2024.

Based on the official statistical data of the Office of the Prosecutor General of Ukraine, the author analyzes the indicators of the registered number of criminal offenses in general and against sexual freedom and inviolability in particular, with the determination of the proportion of each individual type of criminal offense of this type of offense. At the same time, it is noted that all statistics since 2022 do not cover some of the information on the status, level and dynamics of criminal offenses that may occur in the occupied and frontline territories due to a full-scale armed conflict.

Based on the results of the study, the author concludes that there is a tendency of a consistently high level of criminal offenses of the group under study. It is determined that the most common type of criminal offense against sexual freedom and inviolability is rape, followed by the most common type of criminal offense against the corruption of minors, and the least common is coercion to have sexual intercourse and solicitation of a child for sexual purposes. It was found that only two-thirds of criminal proceedings against perpetrators of sexual offenses in the relevant reporting period were sent to court, while the rest were left without a proper procedural decision. The author establishes that it is quite common for a person who has previously committed a criminal offense and persons who were in a state of intoxication to commit a sexual offense.

Key words: sexual crime, criminal offenses against sexual freedom and sexual inviolability of a person, criminological characteristics of criminal offenses against sexual freedom and sexual inviolability of a person.

Постановка проблеми. Нині проблема статевої кримінальних правопорушень, вивчення їхньої сутності, кримінально-правової та кримінологічної характеристики відображається в багатьох наукових галузях, насамперед у соціології, психології, сексології, науках кримінального циклу. Сексуальні відносини, як правило, регулюються нормами моралі, моральними нормами, лише побічно такі відносини регулюються нормами сімейного законодавства через регулювання шлюбних відносин подружжя.

Щодо кримінального законодавства, то в ньому лише встановлена заборона діянь, що суперечать правам людини і громадянина, а саме її свободи та недоторканості. У кримінально-правовій науці такі поняття, як статеві свободи та статеві недоторканості взаємопов'язані, але не рівнозначні поняття. Якщо під статевою свободою розуміється свобода сексуальної поведінки кожної людини, то статеві недоторканості має на увазі заборону на сексуальні стосунки з неповнолітніми і малолітніми.

Статеві кримінальні правопорушення завжди характеризувалися високим рівнем латентності. Даний вид протиправних діянь найменшою мірою залежні від зовнішніх

соціальних умов. Вони можуть вчинятися і в найрозвиненіших цивілізованих, і в найвідсталіших країнах. Проблема сексуальної злочинності однаково актуальна для всіх країн світу, однак необхідно мати на увазі й деякі інші досить суттєві особливості. Так, у розвинених країнах система юстиції діє надзвичайно професійно та швидко. Тому серійні (багатоепізодні) гвалтівники й убивці не можуть зловживати так довго, як це має місце в менш сприятливих соціумах. Для ефективного запобігання кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та недоторканості необхідно досліджувати та аналізувати кількісні і якісні показники даного виду злочинності у їх співвідношенні з детермінантами.

Аналіз стану дослідження. Аналіз статевої кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи неодноразово був предметом наукових досліджень О.М. Джузи, А.Г. Кальман, А.В. Савченко, В.В. Кузнецова, К.Д. Кулик, О.Ф. Штанько, С.П. Репецького, Л.С. Кучанської, Т.Д. Лисько інших науковців. Однак, низка аспектів кримінально-правового аналізу та дослідження актуальних кримінологічних показ-

ників насильницьких злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, потребують додаткового опрацювання.

Метою даної статті є дослідження кількісних та якісних показників кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи в Україні за останні 5 років.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі визначається, що «статева злочинність являє собою сукупність кримінальних правопорушень, спрямованих проти статевої свободи та статевої недоторканості, які вчинюються із застосуванням фізичного, психічного насильства або з використанням безпорадного стану потерпілої особи з метою задоволення сексуальної потреби у природній або у збоченій формі» [1, с. 201].

У свою чергу, кримінологічна характеристика за визначенням А.Ф. Зелінського, «є комплексним поняттям, що характеризується поширеністю відповідної протиправної поведінки, її різновиди, типові способи вчинення злочинних посягань, їх мотивацію, місце і час вчинення, а також особливості суб'єктів злочинів» [2, с. 38]. Слушно пояснює В.Є. Боднар щодо того, що дане поняття становить «сукупність статистично значущих показників про рівень, коефіцієнти, структуру, динаміку злочинності, а також дані щодо осіб, які вчиняють злочин» [3, с. 147].

Чинний кримінальний закон до досліджуваної групи кримінальних правопорушень відносить зґвалтування (ст. 152 КК України), сексуальне насильство (ст. 153 КК України), примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України), вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України), розбещення неповнолітніх (ст. 156), домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 156-1) [4].

Звертаючись до офіційних статистичних даних правоохоронних органів України [5], визначено, що за період 2019 року правоохоронними органами України було зареєстровано 444 130 кримінальних правопорушень з яких 750 було вчинено проти статевої свободи та недоторканості особи.

За період 2019 року було вчинено 355 епізодів зґвалтування (питома вага – 47,3%), 69 – випадків насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (питома вага – 9,2%), 12 – примушування до вступу в статевий зв'язок (питома вага – 1,6%), дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку – 64 (питома вага – 8,6%), розбещення неповнолітніх – 250 випадків (питома вага – 33,3%).

У 2020 році було зафіксовано 360 622 кримінальних правопорушення з яких проти статевої свободи та недоторканості – 740 посягань. З даної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених Розділом IV КК України: зґвалтування – 393 випадки (питома вага – 53,1%), сексуальне насильство – 87 (питома вага – 11,8%), примушування до вступу в статевий зв'язок – 8 (питома вага – 1,1%), вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку – 55 (питома вага – 7,4%) та розбещення неповнолітніх – 197 випадків (питома вага – 26,6%).

У 2021 році всього було виявлено та зафіксовано 321 443 кримінальних правопорушення, з яких проти статевої свободи та недоторканості особи становило – 930 кримінально протиправних діяння. Дана кількість виявлених кримінальних правопорушень досліджуваної групи були розподілені наступним чином: зґвалтування – 406 випадки (питома вага – 43,7%), сексуальне насильство – 85 (питома вага – 9,1%), примушування до вступу в статевий зв'язок – 9 (питома вага – 1%), вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку – 164 (питома вага – 17,6%), розбещення неповнолітніх – 260 (питома вага – 27,9%).

За період 2022 року на території України було виявлено та зафіксовано 362 636 кримінальних правопорушень, з яких статеві кримінальні правопорушення склали 623 посягання. Серед зазначеної кількості було встановлено 250 зґвалтувань (питома вага – 40,1%), 94 випадки сексуального насильства (питома вага – 15%), 6 епізодів примушування до вступу в статевий зв'язок з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (питома вага – 0,9%), 83 дії сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (питома вага – 13,3%), 182 розбещення неповнолітніх (питома вага – 29,2%) та 9 випадків домагання дитини для сексуальних цілей (питома вага – 1,5%).

У 2023 році було зареєстровано 475 595 кримінальних правопорушень з яких 947 були проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. За даний період було виявлено 450 зґвалтувань (питома вага – 47,5%), 119 діянь у вигляді сексуального насильства (питома вага – 12,3%), 3 випадки примушування до вступу в статевий зв'язок (питома вага – 0,1%), 102 дії сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (питома вага – 10,8%), 260 розбещень неповнолітніх (питома вага – 27,8%) та 13 випадків домагання дитини для сексуальних цілей (питома вага – 1,5%).

За період січня-вересня 2024 року було зафіксовано 382 335 кримінальних правопорушень, з яких 663 у сфері охорони відносин статевої свободи та недоторканості особи. За даний час було вчинено 307 зґвалтувань (питома вага – 46,3%), 118 випадків сексуального насильства (питома вага – 18%), 5 примушувань до вступу в статевий зв'язок (питома вага – 0,6%), 90 дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (питома вага – 13,8%), 138 розбещень неповнолітніх (питома вага – 20,7%) та 5 випадків домагання дитини для сексуальних цілей (питома вага – 0,6%).

Однак, варто взяти до уваги, що з початку повномасштабного вторгнення агресора до нашої держави, офіційні статистичні дані не відображають відомості щодо окупованих територій, прифронтових зон та зон бойових дій.

Попри це, можемо прийти до висновку, що за досліджуваний період кількість кримінальних правопорушень проти статевої свободи та недоторканості зберігала стабільну тенденцію до з переважанням до збільшення, окрім періоду спадання у 2022 році, що більш предметно можна виразити за допомогою графіку (див. рис. 1).

Окрім того, найбільш поширеним видом кримінального правопорушення проти статевої свободи та недоторканості є зґвалтування, за тим за поширеністю найбільш частим є розбещення неповнолітніх, найменш поширеним є примушування до вступу в статевий зв'язок та домагання дитини для сексуальних цілей.

За період 2019 року з обвинувальним актом щодо особи, яка вчинила кримінально каране посягання на статево свободу та статево недоторканість було направлено 399 кримінальних проваджень, 14 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру та 2 – з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру, що разом склало 55,3% від всіх виявлених кримінальних правопорушень за зазначений період.

У 2020 році до суду з обвинувальним актом було скеровано 487 матеріалів кримінальних проваджень, 17 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру та 2 – з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру, що разом склало 68,4% від всіх виявлених кримінальних правопорушень за зазначений період.

2021 року до суду правоохоронці передали 667 кримінальних проваджень з обвинувальним актом, 16 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру та 3 – з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру, що разом склало

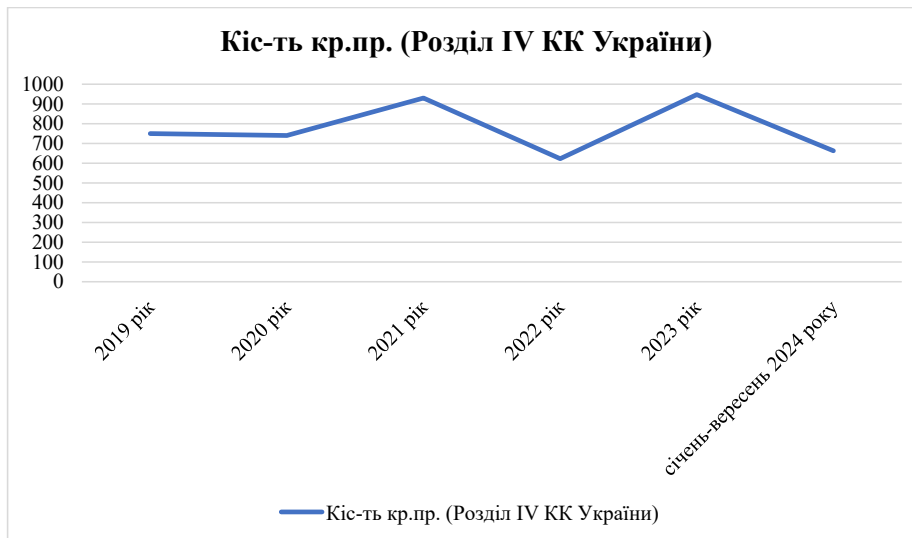

Рис. 1. Кількість виявлених та зареєстрованих кримінальних правопорушень проти статевої свободи та недоторканості особи на території України

41,4% від всіх виявлених кримінальних правопорушень за зазначений період.

За 2022 рік до суду було направлено 378 кримінальних проваджень з обвинувальним актом, 3 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру та 4 – з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру, що разом склало 60,8% від всіх виявлених кримінальних правопорушень за зазначений період.

У 2023 році з обвинувальним актом до суду було направлено 656 матеріалів кримінальних проваджень проти осіб, які вчинили кримінальне правопорушення проти статевої свободи та недоторканості особи, 3 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру та 7 – з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру, що разом склало 70,3% від всіх виявлених кримінальних правопорушень за зазначений період.

За аналізований період 2024 року (січень-вересень включно) до суду правоохоронці передали матеріали 355 кримінальних проваджень з обвинувальним актом, 5 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру та 4 – з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру, що разом склало 55% від всіх виявлених кримінальних правопорушень за зазначений період.

Дані статистичні дані свідчать про те, лише дві третини в середньому кримінальних проваджень щодо осіб, які вчинили статево кримінальне правопорушення за звітний період направляється до суду, а інші залишаються без належного процесуального рішення.

Також, звертаючись до офіційних емпіричних даних вбачається, що кримінальні правопорушення проти статевої свободи та недоторканості у 2019 році було вчинено у 135 випадках особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, у 2020 році – 135 випадків вчинення особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, у 2021 році – 124 випадків вчинення особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, у 2022 році – 97 випадків вчинення особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, у 2023 році – 145 випадків вчинення особами, які раніше вчиняли кримінальні

правопорушення, за період січень-вересень 2024 року – 85 випадків вчинення особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення. Такі дані свідчать про тенденцію до зменшення рецидиву статево кримінальних правопорушень.

Групою осіб у 2019 році було вчинено 13 кримінальних правопорушень проти статевої свободи та недоторканості особи, у 2020 році – 12, у 2021 році – 38, у 2022 році – 11, у 2023 році – 19, за період січень-вересень 2024 року – 9.

Особами, які перебували у стані алкогольного сп'яніння у 2019 році було вчинено 108 кримінальних правопорушень проти статевої свободи та недоторканості, у 2020 році – 117, у 2021 році – 111, у 2022 році – 46, у 2023 році – 93 та за період за період січень-вересень 2024 року – 44.

Неповнолітніми у 2019 році було вчинено 10 кримінально караних посягань проти статевої свободи та недоторканості особи, у 2020 році – 22, у 2021 році – 20, у 2022 році – 15, у 2023 році – 26 та за період за період січень-вересень 2024 року – 24 випадки вчинення статево кримінального правопорушення неповнолітнім.

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено тенденцію до стабільно високого рівня кримінальних правопорушень досліджуваної групи. Найбільш поширеним видом кримінального правопорушення проти статевої свободи та недоторканості є зґвалтування, за тим за поширеністю найбільш частим є розбещення неповнолітніх, найменш поширеним є примушування до вступу в статевий зв'язок та домагання дитини для сексуальних цілей. Однак, варто приймати до уваги, що всі статистичні дані за період з 2022 року не охоплюють частину інформації щодо стану, рівня та динаміки кримінальних правопорушень, які можуть мати місце на окупованих та прифронтових територіях.

Виявлено, що лише дві третини в середньому кримінальних проваджень щодо осіб, які вчинили статево кримінальне правопорушення за відповідний звітний період направляється до суду, а інші залишаються без належного процесуального рішення. Досить поширеним є вчинення статево кримінального правопорушення особою, яка раніше вчиняла кримінальне правопорушення та особами, які перебували у стані алкогольного сп'яніння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія: підручник. В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред.. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. Х. : Право, 2014. 440 с.
2. Зелінський А.Ф. Кримінологія. Харків: Рубікон. 2000. 240 с.
3. Боднар В.Є. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері службової діяльності працівників правоохоронних органів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 3 (99). 2016. С. 144–153.
4. Кримінальний кодекс України. Закон України «5 квітня 2001 року № 2341-III». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>
5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

LEGAL FRAMEWORK FOR PROPERTY PROTECTION IN UKRAINE DURING WARTIME: HARMONIZATION OF CRIMINAL LEGISLATION

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ГАРМОНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ

Soloviova A.M., Doctor of Law,
Jean Monnet Fellow of Robert Shuman Centre
European University Institute, Florence, Italy

*“Keep fighting – you are sure to win!
God helps you in your fight!
For fame and freedom march with you,
And right is on your side!”*

Taras Shevchenko, The Caucasus, 1845 [1]

The article examines the legal protection of property rights in Ukraine under martial law, in particular the harmonization of criminal law norms with European standards. Changes in Ukrainian legislation aimed at strengthening liability for crimes against property during wartime and their compliance with European Union norms are analyzed. Particular attention is paid to the problems that arise in the process of adapting national legislation to European requirements, as well as the challenges associated with ensuring effective protection of property rights in armed conflict. International regulatory acts and their influence on the formation of Ukrainian legislation in the field of property rights protection are also analyzed. The legislation of the European Union does not establish a single criminal code for member states, since criminal law remains within the competence of national governments. However, the EU has a number of regulatory acts that harmonize approaches to criminal liability for crimes against property. The article pays special attention to the norms of the criminal legislation of France and Italy. It is concluded that the legislation and doctrine of criminal law of the countries of the Romance group lack the concept of criminal offenses against property. The object of criminal offenses against property is established (as in the Criminal Code of Ukraine) based on the analysis of the names of the sections where the norms of criminal liability for crimes and misdemeanors against property are placed. Unlike the Ukrainian legislator, according to the Criminal Code of Italy, theft is both secret and open removal of someone else's property from someone else's possession, but without the use of violence or the threat of such violence. In the French, Belgian and Dutch doctrine of criminal law, scientists pay considerable attention to the study of dematerialization of the subject of criminal offenses against property. Based on the analysis, recommendations are offered for improving the criminal law norms of Ukraine in order to increase the effectiveness of property rights protection and ensure their compliance with European standards.

Key words: criminal law, property, comparative law research, harmonization, criminal law norm, criminal offense.

У статті досліджено правове забезпечення захисту права власності в Україні в умовах воєнного стану, зокрема гармонізацію кримінально-правових норм із європейськими стандартами. Аналізуються зміни в українському законодавстві, спрямовані на посилення відповідальності за злочини проти власності під час війни, та їх відповідність нормам Європейського Союзу. Особлива увага приділяється проблемам, що виникають у процесі адаптації національного законодавства до європейських вимог, а також викликам, пов'язаним із забезпеченням ефективного захисту права власності в умовах збройного конфлікту. Також аналізуються міжнародні нормативні акти та їх вплив на формування українського законодавства у сфері захисту права власності. Законодавство Європейського Союзу не встановлює єдиного кримінального кодексу для країн-членів, оскільки кримінальне право залишається у компетенції національних урядів. Однак ЄС має ряд нормативних актів, які гармонізують підходи до кримінальної відповідальності за злочини проти власності. Особлива увага в статті приділена нормам кримінального законодавства Франції та Італії. Зроблено висновок, що в законодавстві та доктрині кримінального права країн романської групи відсутнє поняття кримінальних правопорушень проти власності. Об'єкт кримінальних правопорушень проти власності встановлюємо (так само як і за КК України), на основі аналізу назв розділів, де розміщено норми щодо кримінальної відповідальності за злочини і проступки проти власності. На відміну від українського законодавця за КК Італії крадіжкою є як таємне, так і відкрите вилучення чужого майна з чужого володіння, але без застосування насильства або погрози застосування такого насильства. У французькій, бельгійській та голландській доктрині кримінального права вчені значну увагу приділяють дослідженню дематеріалізації предмету кримінальних правопорушень проти власності. На основі проведеного аналізу пропонуються рекомендації щодо вдосконалення кримінально-правових норм України з метою підвищення ефективності захисту права власності та забезпечення їх відповідності європейським стандартам.

Ключові слова: кримінальне право, власність, порівняльно-правове дослідження, гармонізація, кримінально-правова норма, кримінальне правопорушення.

The continental law family at the beginning of the 19th century played a leading role in the process of criminal law codification thanks to two legal monuments – the French Criminal Code of 1810 and the Bavarian Criminal Code of 1813. Both sources were based on the ideas of the classical school of criminal law. These two codes became certain models for the entire continental law family. The French legal system belongs to the matrix legal orders of the modern legal world.

The French Criminal Code uses only the terms “theft” and “extortion” to establish criminal liability for trespassing on property [2]. A similar approach of the Belgian legislator. The Belgian Criminal Code has a structure of the Criminal Code quite similar to that of France. The Belgian Criminal Code generally uses only one concept of “theft”. It should be noted that foreign legislation, in general, is characterized

by the use of the term “theft” as a generic concept to designate several types of crimes against property. The same approach is taken in the Criminal Code of the Netherlands.

The French Criminal Code of 1992 is distinguished by a large number of normative definitions: theft is “the fraudulent taking of another person's thing” (Le vol est la soustraction frauduleuse de la chose d'autrui) (Art. 311-1). A similar understanding of theft is formulated in Art. 461 of the Belgian Criminal Code. Thus, according to Art. 461 of the Belgian Criminal Code, a person who fraudulently takes something that does not belong to him may be found guilty of theft. Theft is also the taking of another person's thing for the purpose of its temporary use (usagemomentané). Unlike the Criminal Code of Ukraine, French and Belgian legislators call fraud as a mandatory sign of theft as a method of committing this crime.

Types of theft under the French Criminal Code: 1) simple theft (*le vol simple*);

2) aggravated theft (*les vols aggravés*). Compared to the previous French Criminal Code of 1810, the 1992 Criminal Code significantly changed the system of norms on criminal liability for crimes and misdemeanors against property. The 1992 French Criminal Code clearly distinguishes between different forms of such encroachments, giving a full description of their main features. The 1992 French Criminal Code formulates some differently and introduces new aggravating circumstances for encroachments on property in accordance with the main conceptual ideas of the reform. The main criteria for differentiation are: the use of violence, armament, the presence of signs of organization and the commission of an act against certain groups of victims. The punishability of attempts on most of the misdemeanors against property is established. The size of fines for misdemeanors has been significantly increased and fines for certain crimes have been introduced.

In addition, the following articles (311-5-311-10) contain a more extensive system of qualifying features of theft, namely: theft with the use of violent actions against another person, which caused his complete loss of working capacity for a period of no more than 8 days, theft with the use of violent actions against another person, which caused his complete loss of working capacity for a period of more than 8 days, theft with the use of violent actions against another person, which caused his disability or chronic illness, theft committed by an organized gang, theft committed with the use or threat of the use of weapons, or by a person who has a weapon on him, for which a permit is required or the carrying of which is prohibited; theft with the use of torture or acts of cruelty against another person, violent actions that caused his death.

And neither French legislation nor doctrine contains a definition of crimes against property. At the same time, French researchers pay considerable attention when highlighting the issue of the subject of theft, in particular, the issue of qualification of illegal seizure of intangible property. And although according to the general rule, the subject of encroachment can only be a thing, according to Art. 311-2 of the French Criminal Code of 1992, the fraudulent seizure of energy to the detriment of another person is qualified as theft.

A number of works are devoted to the issue of “dematerialization” of the subject of criminal law, including the work of Guillaume Beaussonie “Taking into account the dematerialization of property by criminal law: a contribution to the study of criminal law protection of property”. In the doctrine of French criminal law, scholars adhere to the concept of expanding the material understanding of the subject of crimes against property. Thus, Pierre-Claude Lafon considers the subject as property, “a right that is not material in its essence, but which has economic value.”

The approach of French judicial practice is interesting. Thus, on the one hand, the materialistic concept of the subject of theft leads to the fact that information does not act as the subject of theft. However, in the judgment of the Criminal Chamber of the French Court of Cassation of January 8, 1979, a different legal position was formulated. The actions of an employee who physically removed certain documents belonging to his employer and made photocopies for personal purposes, without the knowledge or against the will of the owner, were qualified as theft.

Therefore, it should be concluded that in the presence of a material medium of information, as well as other mandatory elements of the crime, the actions of the perpetrator should be qualified as theft.

It should be emphasized that Law No. 2014-1353 of November 13, 2014, which strengthened the provisions on combating terrorism, also amended Part 1 of Article 323-3 of the French Criminal Code. In the first paragraph of Article 323-3 of the Criminal Code, the first word: “ou” (or) is replaced by the words: “extraction, detention, reproduction, transmission”. Therefore,

the penalty for fraudulent entry of data into automated processing systems, extraction, detention, reproduction, transmission, deletion or fraudulent alteration of data was provided for, punishable by imprisonment for a term of five years and €150,000.

Downloading protected data without the consent of its owner indicates fraudulent removal and is therefore classified as theft (Judgment of May 20, 2015). Recently, French case law has considered the recovery of files on a computer server without transmitting the password as fraudulent appropriation and qualifies as theft.

Thus, French case law somewhat expands the traditional understanding of the material subject of theft and the above-mentioned court decisions of 2015 and 2017 are confirmation of this. According to the content of the provisions of the rules on theft, the guilty party must commit an unlawful removal, i.e. the thing must pass from the possession of the lawful owner (owner) to the possession of the guilty party, without the consent and against the will of the lawful owner (owner).

Please note that during data theft from automated information systems, the traditional removal of the stolen item “forever” does not occur, which is characteristic of the objective side of the traditional theft. The information, as a rule, remains in the automated information systems.

Judicial practice has recognized as theft actions that consist in use, that is, temporary seizure. Theft was recognized as actions related to the illegal possession of a vehicle, “even if it was abandoned later, since there is a fraudulent seizure” (Court Decision of March 3, 1959, Court Decision of February 19, 1959).

Let us pay attention to the special French approach to defining the moral element of theft. The moral element of crimes against property includes only general guilt, and the motives of the act, its goals in relation to crimes against property have no qualifying significance. “Any appropriation of another's property against the will of its owner or legal possessor indicates fraudulent removal, which is theft, regardless of the motives that prompted the perpetrator”.

In its decision № 99-84522 of 14 November 2000, the Criminal Chamber of the French Court of Cassation, in relation to decision № 312 of the Court of Appeal of Aix-en-Provence, qualified the act as an act connected with the unlawful use of a “credit card number”. Bernard X used the credit card number of the client Josette Y without his knowledge. The court noted that “the provisions of Article 314-1 of the Criminal Code apply to any property and not only to a tangible thing” (*un bien quelconque et non pas seulement à un bien corporel*). In other words, based on the position of French case law, the right of ownership of intangible property is now protected by criminal law, at least by incriminating the element of breach of trust.

Scientists note that in order to study the concept of the intangible subject of crimes against property in criminal law, it is necessary to understand the concept of property in civil law. The civil-legal understanding of property was based on the achievements of Roman law, but this does not mean that criminal law cannot have its own understanding of property.

The second chapter of the first section is devoted to various forms of extortion. According to Art. 312-1, extortion is defined as “obtaining any signature, obligation, waiver of obligation, disclosure of a secret, money, material assets or any property by force, threat of force or coercion”. Extortion is punishable by seven years of imprisonment and a fine of 100,000 euros. Unlike the traditional concept of extortion under Ukrainian criminal law, where the subject of such a crime is property (property rights), the subject of encroachment under this article of the French Criminal Code is recognized as: the signature of any person (the type of document and the legal consequences of its signing are not specified), obligations (the nature of such encroachment – property or non-property – is not determined), information that constitutes a secret.

According to Article 312-2 of the French Criminal Code, extortion is punishable by ten years' imprisonment and a fine of 150,000 euros if: 1) the extortion is preceded, accompanied or followed by violence against others, resulting in total incapacity for work, but not more than eight days; 2) the extortion is carried out to the detriment of a person who is particularly vulnerable, due to their age, illness, infirmity, physical or mental disability or pregnancy, which is obvious or known to the perpetrator; 3) the extortion is committed by a person who deliberately hides all or part of their face in order not to be identified; 4) the extortion is committed in educational or training institutions, at the time of entry or exit of students or at about this time, in the vicinity of such institutions.

The Criminal Code recognizes blackmail (*Le chantage*) as a special type of extortion, which differs from simple extortion only in the method of commission. Blackmail is considered to be the act of obtaining a signature, commitment or waiver of a commitment, information that constitutes a secret, money, material assets or any property by threatening to expose or attribute any actions, if this is capable of causing harm to the honor and dignity of a person. Blackmail is punishable by imprisonment for a term of five years and a fine of 75,000 euros.

Thus, the method of committing blackmail is the use of mental violence. If physical violence occurs, or mental violence in the form of threats to cause harm to the physical integrity of a person, then criminal liability arises for extortion.

Chapter three of section one is devoted to fraud and similar criminal acts (*Chapitre III: De l'escroquerie et des infractions voisines*). The current French Criminal Code in Art. 313-1 establishes the definition of fraud (*De l'escroquerie*). K.V. Gorobets notes that three main changes made by the Criminal Code of 1992 to Art. 313-1 are obvious (in contrast to Art. 405 of the Criminal Code of 1810): 1. The range of alternative fraudulent methods has been expanded to four – “abuse of valid status – has been added; 2. The object of fraud has been expanded – it includes relations in the field of service provision; 3. A detailed list of the purposes of using fraudulent methods has been replaced by one purpose – “to deceive”. According to the French Criminal Code, fraud should be understood as “misleading a natural or legal person and thus inducing him to cause harm to himself or third parties, to transfer money, material values or any property, to provide services or to perform an act entailing the establishment of an obligation or its release, committed by using a false name or a fraudulent capacity or by abusing a real capacity, or by using deception” (Article 313-1) [3].

Along with the general composition of fraud, the Criminal Code formulates special compositions of criminal acts similar to fraud. The French language, geographical location, historical past – all this influenced the commonality of criminal law protection of property in France, Belgium and Luxembourg. Based on the similarity of the judicial and legal systems of Luxembourg and Belgium, their linguistic and cultural commonality, the Criminal Code of France of 1810 was in force in the territory of Luxembourg and Belgium until the introduction of the Criminal Code of the Kingdom of Belgium in 1867.

In the Italian Criminal Code, crimes against property are addressed in Chapter XIII “Crimes against property” (*Titolo XIII Dei delitti contro il patrimonio*). Chapter one of this chapter is called “On crimes against property committed by violence against things and people” (*Capo I Dei delitti contro il patrimonio mediante violenza alle cose o alle persone*).

The Italian legislator, as well as the Ukrainian legislator, called this group of crimes crimes against property. However, in the Italian doctrine of criminal law, this name was criticized. Since the term “property” was proposed to be understood in a broad sense, including the right of ownership, the right of possession, as well as other rights and obligations.

In the Italian doctrine of criminal law there is a classification of crimes against property: crimes of unilateral

aggression (theft, burglary, theft “with removal”, embezzlement, robbery, damage – *furto, furto in abitazione, furto con strappo, appropriazione indebita, rapina, danneggiamento*); crimes in collaboration with the victim (extortion, kidnapping for the purpose of extortion, fraud, usury – *estorsione, sequestro di persona a scopo estorsivo, truffa, usura*); crimes of conversion and reuse of things or illegal capital (conversion of stolen goods, utilization – *ricettazione, riciclaggio*) and other cases.

During the study of crimes against property in the doctrine of Italian criminal law, two directions were formed regarding the understanding of the categorical apparatus of crimes against property. One such approach indicates that it is necessary to take into account those terms that derive from civil law, since criminal law cannot change the essence of the institutions used by other branches of law and must be limited to adding its special protection and order of civil law.

The second, so-called “autonomist” trend, notes that criminal law can interpret certain terms independently.

There are fierce discussions around the concept of property in the Italian doctrine of criminal law. Thus, we understand the complex of legal relations and economically valued, which can be transferred to a person (Physical and / or legal). This category also includes things that have a simple “emotional” value.

Liability for theft is provided for in art. 624 of the Italian Criminal Code. The article is called “Theft” (*Furto*) and contains a rule that “anyone who takes possession of another’s movable property by stealing it from the person who owns it, with the aim of obtaining a benefit for himself or other persons, shall be punished by imprisonment for a term of up to three years and a fine”.

According to part 2 of art. 624 of the Italian Criminal Code, movable [properties] for the purposes of criminal law also include electricity (*energia elettrica*) and any other energy (*altra energia*) that has economic value (*valore economico*).

Therefore, according to Italian criminal law, the subject of theft may also be electrical energy and any other energy that has economic value, wild animals and fish found on private territory. As is known, the criminal legislation of Ukraine considers these crimes as independent offenses, and not theft (Article 185 of the Criminal Code of Ukraine).

A peculiar novel of the Criminal Code of Italy is Article 624-bis. Theft with penetration into a dwelling (*Furto inabitazione*), theft “with removal” (*furto con strappo*).

The concept of “strappo” in reference books is defined as “The act of forcible separation, tearing off”.

Italian scholar Giuseppe Amarelli rightly notes that “a few years ago, theft with penetration into a dwelling and theft with removal were two of the aggravating circumstances of ordinary theft, and, like all the others, were attributed to Article 625”.

Law No. 128 of March 26, 2001, entitled “Legislative measures for the protection of citizens' security”, the so-called “security package” introduced changes to the system of crimes against property that existed at that time.

According to Part 2 of Article 624-bis, it takes possession of another's movable property, stealing it from the person who owns it, in order to obtain a benefit for himself or other persons, tearing it out of the hands or [by force] from the person” (*strappandola di mano o di dosso allapersona*). This norm is close to the Ukrainian concept of “robbery”.

The Italian legislator provides for cases of theft under aggravating circumstances (Article 625 of the Criminal Code “Aggravating circumstances” *Circostanzeaggravanti*).

According to Part 1 of Art. 625 of the Italian Criminal Code, in the cases provided for in articles 624, 624-bis and 625, the penalty (*la pena*) is reduced from one third to one half if, before the sentence is pronounced, the guilty party “allows the discovery of the correction” or of those who acquired, received or concealed the stolen thing or otherwise intervened to acquire, receive or conceal it.

According to Art. 625 of the Italian Criminal Code, such circumstances are: 1) 2) if the perpetrator committed violence against things or used a method of deception; 3) if the perpetrator had, but did not inhale, weapons or narcotics; 4) if the act was committed deftly (*destrezza*); (committing theft with audacity or a thing snatched from the hands or torn from the victim – according to the interim edition).

Unlike the Ukrainian legislator, as can be seen from the text of Art. 624-625 of the Italian Criminal Code, theft is understood as both secret and open removal of someone else's property from someone else's possession, but without the use of violence or the threat of such violence.

As the Italian researcher Pecorella noted, in the codifying codes of the late eighteenth and early nineteenth centuries, the aggravating features of theft were a list of random offenses, which in turn did not represent a certain necessary systematization and abstraction, and "turned into fragmentary cases, thus close to the most popular depictions of this crime, but at the same time too empirical and incomplete to satisfy the modern lawyer."

In the first Criminal Code of the united Italy of 1889, this trend was preserved; as is known, articles 403 and 404 of the Zanardelli Criminal Code listed twenty different aggravating circumstances of theft, divided into two groups: the first, which includes all the circumstances related to the place of the theft, the quality, purpose or belonging of the stolen thing and the skill of the thief (article 403 of the Criminal Code); the second, instead of those relating to the thief's courage, his elusive abilities, the number of active subjects, etc. (article 404 of the Criminal Code).

Also in the Italian criminal law in paragraph 6 of Article 625 of the Criminal Code, liability is provided for an act committed against the luggage of persons traveling on any type of transport, at stations, on stairs and platforms, in hotels, as well as in places intended for eating and drinking. We see that the Italian legislator in this norm requires liability for the theft of luggage that is in the luggage compartment, in a public place. The method can be both secret and open. Based on the Ukrainian criminal law tradition, when the theft of luggage is not considered as actual, which aggravates the liability of the guilty party.

According to Art. 627 "Seizure of common property" (*Sottrazione di cose comuni*) of the Italian Criminal Code, criminal liability is provided for the theft of common property: "A co-owner of a company or a co-heir who, in order to obtain a benefit for himself or for other persons, appropriates common property stolen from the owner, shall be punished, upon the application of the victim, by imprisonment for a term of up to two years and a fine.

Art. 628 "Robbery" (*Rapina*) of the Italian Criminal Code, which states: "Anyone who, in order to obtain an illegal benefit for himself or for other persons, takes possession of another person's movable property by means of violence or threats, stealing it from the owner, shall be punished by imprisonment for a term of three to ten years and a fine. The same punishment shall be imposed on anyone who uses violence or threats immediately after the theft to secure for himself or for other persons possession of the stolen property, or to secure for himself or others impunity." In the latter case, theft turns into robbery. Similar cases are assessed by judicial practice.

According to Art. 629 "Extortion" (*Estorsione*) of the Italian Criminal Code, anyone who, by means of violence or threats, forces another person to do or admit something, brings himself or others an unfair profit at the expense of others, is punishable by imprisonment for a term of five to ten years and a fine of 516 to 2065 euros [4].

Art. 630 of the Italian Criminal Code "Kidnapping of a person for the purpose of robbery or extortion" (*Sequestro di persona a scopo di rapina o di estorsione*).

After February 24, 2022, in connection with the full-scale invasion of the Russian Federation, a number of amendments were made to the criminal legislation in Ukraine.

Thus, the punishment for theft, robbery, and robbery under martial law was strengthened. Amendments were made to Articles 185 (theft), 186 (robbery), 187 (robbery), which provide for more severe punishment if the crimes were committed under martial law or a state of emergency. For example, theft under martial law may be punishable by imprisonment for a term of up to 8 years (Part 4 of Article 185 of the Criminal Code of Ukraine).

Conclusion. Thus, the analysis of the criminal legislation of the countries of the Romance legal group showed that it has a developed system of norms on criminal liability for crimes and misdemeanors against property. Such a system is not identical for all countries of the Romance group, which is due, among other things, to geographical, historical and linguistic features. The Criminal Codes of France, Belgium, Luxembourg and the Netherlands have much in common. The most approximate systems of norms on criminal liability for such acts are provided for by the Criminal Codes of France, Belgium, Luxembourg. Separately, it is necessary to talk about the criminal-legal protection of property under the Criminal Codes of Spain and Italy. As a rule, in the legislation and doctrine of the criminal law of the countries of the Romance group, there is no concept of crimes against property. The object of crimes against property is established (as in the Criminal Code of Ukraine), based on the analysis of the names of the sections where the norms on criminal liability for crimes and misdemeanors against property are placed. In the French, Belgian and Dutch doctrine of criminal law, scholars pay considerable attention to the study of dematerialization of the subject of crimes against property. French scholar Guillaume Bussani defended his doctoral dissertation on the topic "Taking into account the dematerialization of property by criminal law: a contribution to the study of criminal law protection of property" (2009).

In judicial practice, there are frequent cases of qualification of acts directed at intangible "things". Dutch judicial practice is known for several decisions on the presence of the elements of a crime in the actions of persons who turned virtual things to their advantage (amulet and mask in a virtual game).

In order to act as the subject of the elements of a crime, unlike the Criminal Code of Ukraine, value is not important.

Unlike the Criminal Code of Ukraine, French and Belgian legislators call deception as a mandatory sign of theft as a method of committing this crime. A person may be found guilty of theft if he fraudulently takes something that does not belong to him (Article 461 of the Belgian Criminal Code). Theft is the fraudulent taking of another person's property (Article 311-1 of the French Criminal Code). Theft is also the taking of a thing for the purpose of its temporary use (usage momentane). Unlike the Criminal Code of Ukraine, the composition of the crime includes a "moral element", which includes only general guilt. The motive is not important for qualification (Criminal Code of France, Belgium, the Netherlands).

Unlike the Ukrainian legislator, according to the Criminal Code of Italy, theft is both a secret and an open taking of someone else's property from someone else's possession, but without the use of violence or the threat of such violence. Thus, although the criminal legislation of European countries has common features in regulating liability for criminal offenses against property, each country retains its own unique characteristics, determined by historical development and national traditions of lawmaking.

REFERENCES

1. Taras Shevchenko. The Caucasus / Translated by John Weir. URL: <https://shevchenko.ca/taras-shevchenko/poem.cfm?poem=30> (дата звернення: 30.12.2024).
2. Code Pénal de la République Française. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719/ (дата звернення: 30.12.2024).
3. Soloviova A. Crimes Against Property Under the Penal Code of France. *Юридична наука*. 2018. № 1. С. 166–172.
4. Codice Penale Italiano Testo coordinato ed aggiornato del Regio Decreto 19 ottobre 1930, № 1398 URL: <http://www.uwm.edu.pl/kpkm/uploads/files/codice-penale.pdf>. (дата звернення: 30.12.2024).

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ РФ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

MILITARY CRIMES OF THE RF ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Стрілець Г.О., к.ю.н.,

старший викладач кафедри права

*Придунайська філія Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Філіпова Н.А., старший викладач кафедри права

*Придунайська філія Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Арабаджи Т.Є., студентка II курсу магістратури

*Придунайська філія Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Стаття присвячена дослідженню та аналізу національного та міжнародного законодавства у сфері регулювання воєнних злочинів, аналізу порушень законів та звичаїв війни, кваліфікації вчинених російською федерацією воєнних злочинів як тяжких міжнародних злочинів, за які беззаперечно має настати кримінальна відповідальність. Воєнні злочини викликають особливе занепокоєння через їх високу небезпеку та низьку ефективність кримінального переслідування. Війни та їх наслідки завжди викликали страх у міжнародній спільноті. Для України та всіх інших європейських країн питання військових злочинів стало актуальним з початком вторгнення країни-агресора на територію України.

Порушення принципів міжнародного права не передбачає жодних імунітетів. Вимоги міжнародного права є чіткими і абсолютними. Державам не дозволяється використовувати погрози і силу проти інших держав. В усіх випадках, незважаючи на ступінь серйозності, це становить порушення цієї норми. Як визначено Нюрнбергом, «коли йдеться про звірства, то звичаєве міжнародне право чітко визначає, що безкарності для високопосадовців не існує». І оскільки відповідальність та підзвітність є самою основою міжнародного права, міжнародне співтовариство повинно співпрацювати, щоб гарантувати, аби ті, хто вчиняють злочини зараз в Україні, не змогли уникнути відповідальності. Це якраз і є відповідальністю міжнародного співтовариства. У реаліях, що склалися, питання, які постали перед міжнародним правом, вдосконалення міжнародно-правових інструментів притягнення до відповідальності росії за міжнародні злочини проти України не викликають сумнівів у своєчасності та актуальності дослідження.

На основі проведеного нами дослідження було сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів притягнення до кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни. Висловлені міркування стосовно Ратифікації Україною положень Римського статуту.

Ключові слова: воєнний стан, воєнні злочини, міжнародні злочини, кваліфікація кримінальних правопорушень, Міжнародний кримінальний суд, збройний конфлікт.

The article is devoted to research and analysis of national and international legislation in the sphere of regulation of war crimes, as well as violations of the laws and customs of war. Equating war crimes committed by the Russian Federation to serious international crimes for which responsibility should accrue. War crimes are of particular concern because of their high danger and low effectiveness of prosecution. Wars and their consequences have always caused fear in the international community. For Ukraine and all other European countries, the issue of war crimes became relevant at the time of the invasion of the aggressor country on the territory of Ukraine.

Violation of the principles of international law does not provide any immunities. The requirements of international law are clear and absolute. States are not allowed to use threats and force against other states. In all cases, regardless of the degree of seriousness, this constitutes a violation of this norm. As defined by Nuremberg, when it comes to atrocities, customary international law clearly states that there is no impunity for high-ranking officials. And since responsibility and accountability are the very foundation of international law, the international community must work together to ensure that those who are currently committing crimes in Ukraine are brought to justice. This is precisely the responsibility of the international community. In the current realities, the issues that have arisen before international law, the improvement of international legal instruments for holding Russia accountable for international crimes against Ukraine are extremely relevant.

On the basis of our research, proposals were formulated to improve the mechanisms of prosecution for violations of the laws and customs of war. Opinions expressed regarding Ukraine's ratification of the provisions of the Rome Statute.

Key words: martial law, war crimes, qualification of criminal offenses, International Criminal Court, armed conflict.

Постановка проблеми. Вже понад 1000 днів на території України безперервно тривають військові дії, що створюють загрозу національній безпеці держави, суверенітету, безпеці цивільного населення, цілісності та недоторканості кордонів. Збройна агресія рф завдала масштабної шкоди економічній, політичній, соціальній сфері, та донині супроводжується вчиненням численних воєнних злочинів. Статистичні дані показують, що число злочинів з кожним днем зростає. Лише з 24 лютого 2022 року по 2 листопада 2023 року було зафіксовано понад 107 тисяч воєнних злочинів скоєні росією проти України. Такою ж колосальною є і кількість кримінальних проваджень за статтею порушення законів та звичаїв війни – не менш ніж 100 тисяч [5].

Внаслідок вторгнення держави-агресора на систему правоохоронних органів України впало нове вкрай тяжке

випробування – забезпечити законність процедури розслідування воєнних злочинів, ефективне судове вирішення справ та винесення справедливого покарання щодо правопорушників. Важливим для кожного з цих етапів є повне та якісне нормативно-правове забезпечення такої діяльності у формі законів, відповідних нових міжнародних актів тощо, а також реалізація всіх процедур у чіткій відповідності до положень національного та міжнародного законодавства.

Але, як показує сучасний досвід, новою правовою категорією для України є саме воєнні злочини, адже з ними пов'язані як нормативне регулювання, так і проблеми запровадження механізму боротьби з цим видом новим видом кримінальних правопорушень. Не дивлячись на те, що в Кримінальному кодексі українське законодавство закріпило положення на основі якого особи, які скоюють воєнні злочини мають бути визнані воєнними злочинцями

та підлягають відповідному покаранню, як уявляється, цього не достатньо для того аби вважати українське законодавство, в умовах викликів сьогодення, здатним відповідати всім сучасним нормам та стандартам міжнародного гуманітарного права, й ефективно здійснювати охорону прав та інтересів населення від воєнних злочинів [2].

Тобто основною та актуальною проблемою є тлумачення воєнних злочинів, правильна кваліфікація кримінального правопорушення за певні воєнні дії, а також питання невідворотного притягнення до карної відповідальності. Проблема кваліфікації воєнних злочинів рф стала актуальною ще з 2014 року, однак на момент введення воєнного стану в Україні ця проблема загострилася через нові виклики.

Аналіз останніх публікацій. На сьогоднішній день кваліфікація військових злочинів а також питання притягнення до відповідальності були досліджені в працях таких науковців як Є. Логвиненко, Гнатовський, Т. Короткий, Є. Стрельцов, М. Хавронюк та інші. Але чим тривалішим є військовий стан на території України, тим актуальнішою є тема розгляду та тим більше виникає випадків вчинення злочинів агресором.

Мета дослідження. Метою даної статті є аналіз національного та міжнародного законодавства у сфері воєнних злочинів, а також дослідження основних практичних проблем, що виникають при кваліфікації даної категорії міжнародних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Країна-агресор, розпочавши повномасштабне вторгнення проти України 24 лютого 2022 року, здійснює численні військові злочини, які є порушеннями норм міжнародного гуманітарного права.

Як відомо, воєнний злочин – вид міжнародного злочину, а отже, будь-яка країна може його розслідувати та карати на національному та міжнародному рівнях. Наприклад, якщо в Україні у мирному житті скоєно вбивство, то його, безумовно, розслідують національні правоохоронні органи. Але якщо ми ведемо мову про вбивство, яке є воєнним злочином, то його може розслідувати будь-яка країна на своїй території. Це так звана універсальна юрисдикція.

Нормативними документами, які закріплюють воєнні злочини як вид кримінального правопорушення є: Женевські Конвенції та Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року; Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – МКС).

Військові злочини, за визначенням Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), включають серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року та інших норм міжнародного гуманітарного права. До них належать: напади на цивільне населення; вбивства, тортури або негуманне поводження; навмисне руйнування об'єктів цивільної інфраструктури; використання заборонених методів або засобів ведення війни [3].

Ці документи, узгоджені в роки після Другої світової війни, були не першою спробою встановити «правила війни», а доповнити їх деталями. Відповідно до Конвенції, воєнні злочини включають умисне вбивство цивільних осіб і військовополонених, примусову депортацію, позасудові страсти, використання місцевих жителів на полі бою як «живих щитів» і непотрібне руйнування цивільної інфраструктури.

Але воєнні злочини – це лише одне з порушень міжнародного права російськими військовими та тими, хто їм наказує. До цього додаються злочини проти людяності, геноцид і злочин агресії. Злочини проти людяності – це систематичні та масові вбивства, поневолення та депортація мирного населення. У разі геноциду мова йде про винищення представників певної расової чи релігійної групи. Але довести сам геноцид важко: треба довести, що російське керівництво має намір знищити саме українців і саме все українське.

Однак, постійні ракетні удари по житлових кварталах, лікарнях, системах водопостачання, підрих Каховської ГЕС, Бучанська трагедія, безумовно, свідчать про порушення правил ведення війни та за своєю суттю є актами тероризму, спрямованого на залякування мирного населення нашої країни.

Примусова депортація українців є ще одним свідченням протиправної діяльності загарбників, за попередніми оцінками, десятки тисяч дітей та дорослих насильно вивезені на територію рф, що безумовно є актом геноциду за нормами міжнародного права. Підтвердженням цього є те що 17 березня 2023 року судді Міжнародного кримінального суду видали ордери на арешт президента росії володимира путіна та російської дитячої омбудсменки марії львової-белової. Далі постає проблема їх затримання та притягнення до відповідальності, відповідно до положень міжнародного гуманітарного права, і, тут багато залежить від добросовісності та правослужняності країн, де вказані «особи» можуть перебувати з різними візитами.

Задля забезпечення дотримання гуманітарних норм на території України та у відповідь на вимоги міжнародної спільноти, 09 жовтня 2024 року Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України (далі – ККУ України) у статтю 438 «Порушення законів та звичаїв війни», виклавши її в новій редакції. Згідно зазначеної статті за військові злочини, що скоюються на території України має настати відповідальність, як за воєнні злочини, і таким чином, гарантувати належний захист порушених прав та невідворотність покарання.

Правова політика, в загальному визначенні, – це один з найважливіших видів політики як родового інтеграційного поняття. Основними принципами правової політики, на основі яких вона повинна розроблятися та здійснюватися, є: 1) соціальна обумовленість; 2) наукова обґрунтованість; 3) стійкість і передбачуваність; 4) легітимність та демократичний характер; 5) гуманність, в першу чергу, за рахунок пріоритетності прав людини, та моральні засади; 6) справедливість; 7) гласність; 8) поєднання інтересів особистості та держави; 9) відповідність основним положенням законодавства Європейського Союзу та міжнародного права.

Кримінальна політика, яка діє в межах загальної політики, теж має основні ознаки та характеристики, які притаманні загальній правовій політиці. При цьому кримінальна політика та визначення її складових завжди потребують підвищеної уваги в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема, в умовах воєнного стану [10, с. 9].

Як відомо, кваліфікація кримінального правопорушення полягає в правовій оцінці конкретного суспільно небезпечного діяння та визначенні кримінально-правової норми, яка передбачає встановлення покарання за вчинення особою даного діяння. Кваліфікація – стадія реалізації кримінально-правової норми, в основі якої лежить склад кримінального правопорушення. Тому запорукою правильної кваліфікації є, з одного боку, детальне дослідження фактичних обставин справи, а з іншого – наявність у законі відповідної кримінально-правової норми.

Кожен день, правоохоронними органами фіксуються докази, задля притягнення ворога до відповідальності, 7 березня 2022 року у Міжнародному суді ООН у Гаазі почалися слухання за позовом України до росії у справі щодо обвинувачень в геноциді. 16 березня 2022 року Суд ООН ухвалив рішення, яким зобов'язав росію негайно припинити військові дії.

Однак, не дивлячись на таке рішення суду, ворог не зупиняється, а навпаки більш агресивно вчиняє злочини, що свідчить про недовість методів притягнення злочинця до відповідальності.

На наш погляд, саме на національному рівні має відбуватися найбільша кількість судових процесів. Військовослужбовці рф, стосовно яких немає даних щодо вчинення

ними воєнних злочинів, є військовополоненими та підлягають поміщенню у відповідні табори для військовополонених. У той же час, за ст. 438 КК України слід кваліфікувати дії військовослужбовців росії, які все-таки вчинили воєнні злочини в Україні, що полягають також і у порушення законів та звичаїв ведення війни.

02.03.2022 р. Міжнародний кримінальний суд розпочав розслідування в Україні, який розглядатиме справу вищого військового та політичного керівництва росії. Він діє за принципом компліментарності, який передбачає, що основна відповідальність лежить на національних судах. Але для того, щоб Україна здобула довіру та легітимність міжнародної спільноти, ці процеси та судові процеси мають проводитися відповідно до міжнародних стандартів справедливості та неупередженості [8, с. 117].

Міжнародні судові інституції, зокрема МКС, зосередяться на більш високопоставлених особах. МКС є майданчиком, який дозволяє притягти до відповідальності російську верхівку. Йдеться про воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Перевага МКС у тому, що він може судити чинних глав держав.

Незалежна міжнародна комісія ООН щодо розслідування порушень в Україні (The Independent International Commission of Inquiry on Ukraine) була створена 4 березня 2022 року відповідно до резолюції Ради ООН з прав людини у відповідь на широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну. Її повноваження – розслідувати всі передбачувані порушення та утиски прав людини та порушення міжнародного гуманітарного права та пов'язані з ними злочини в контексті агресії російської федерації проти України та з'ясувати факти, обставини та першопричини цих порушень [10, с. 10].

Комісія отримує інформацію з першоджерел і різних свідків, а також збирає інформацію та документи від держав, відповідних органів і установ системи ООН, громадянського суспільства та ЗМІ. Слідча група також відвідала Україну в липні та серпні після 10-денного візиту членів комітету в Україну в червні. Члени Комітету та слідча група здійснили принаймні ще один візит в Україну до оприлюднення остаточного звіту в березні 2023 року.

У своїй роботі Комісія керується двома резолюціями Ради ООН з прав людини. Перша з них – від 04 березня 2022 року – час створення комітету, який не має географічних та темпоральних обмежень щодо подій, які він розслідуватиме.

На першому етапі розслідування Комісія встановила, що з 24.02.2022 року в Україні були вчинені військові злочини, порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. Збройні сили росії відповідальні за переважну більшість виявлених порушень, і, комітет дійшов висновку, що кілька нападів із застосуванням вибухової зброї, які він розслідував, були невибірковими та не вжили можливих запобіжних заходів для зменшення шкоди цивільному населенню, що є порушенням міжнародного гуманітарного права [12].

Розслідувати такі атаки та ідентифікувати винних важко, оскільки вони відбуваються в ситуаціях, що швидко змінюються, і тому, що всі сторони збройного конфлікту використовують однакові системи зброї. Отримані на даний момент докази переконливо вказують на невибіркові напади російських збройних сил. Крім того, Комісія задокументувала невибіркові атаки з використанням заборонених касетних босприпасів, які вразили великі території і, отже, були невибірковими під час використання в населених пунктах. Комітет виявив, що в деяких випадках російські збройні сили навмисно розміщували свої війська або техніку поблизу населених пунктів або цивільних осіб, щоб зменшити ймовірність нападу.

Якщо Міжнародний Кримінальний Суд визнає військових злочинців винними, їм загрожує до 30 років ув'язнення або довічне ув'язнення, а також суд може

постановити виплату штрафу або конфіскацію майна, отриманого в результаті злочину, і, окремо, компенсації потерпілим. Військовослужбовців також чекає покарання за окремі злочини, передбачені українським законодавством, у тому числі до 15 років позбавлення волі або довічне ув'язнення. Якщо командир (командувач) військової частини має або зобов'язаний володіти інформацією про можливі військові злочини, вчинені його підлеглими, але не докладає зусиль для їх запобігання він також несе відповідальність за віддачу злочинних наказів, а підлеглий, якщо його злочинна поведінка очевидна, відповідає за виконання злочинних наказів [9].

У 2015 році Україна визнала юрисдикцію МКС розслідувати та судити осіб, які вчинили пов'язані з цим злочини на її території, тож інституція зможе притягувати до відповідальності високопоставлених політичних діячів рф за міжнародні злочини, а саме: військові злочини, злочини проти людяності, геноцид.

Однак МКС не має юрисдикції щодо злочинів агресії, вчинених посадовими особами рф (оскільки рф не є учасником Римського статуту) [11]. Тому для притягнення керівників рф до відповідальності за злочин агресії іншим підходом є створення спеціального суду, у статуті якого буде передбачена можливість судити керівників російської федерації за воєнні злочини в Україні.

Оскільки Україна визнала право МКС розслідувати усі відповідні злочини на її території, вчинені з 20 лютого 2014 року, МКС міг здійснювати свою юрисдикцію і без ратифікації Римського статуту. Проте, відсутність ратифікації все одно ставила серйозні бар'єри та перепони для України. Саме тому 21 серпня 2024 року Верховна Рада прийняла Закон України про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправки до нього, внесений Президентом України Володимиром Зеленським.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що однією із категорій серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, що карається на національному та міжнародному рівнях є воєнні злочини рф проти України, які з сучасних теоретичних положень стали реаліями сьогодення українців. Кожне кримінальне правопорушення має ознаку, що відрізняє його від інших кримінально-караних діянь, воєнні злочини не є виключенням та відрізняються наявністю спеціальної ознаки – міжнародного збройного конфлікту. Ми поділяємо точку зору Є.Л. Стрельцова: «складні процеси, більшість з яких напругу пов'язані з війною, яка відбувається в Україні, потребують постійного вдосконалення правових важелів, що повинно створювати необхідну правову базу для регулювання соціальних процесів у ці трагічні часи. Це стосується усіх галузей права, але, особлива увага повинна приділятися найбільш «жорсткому» його прояву, застосування якого інколи може навіть мати «незворотні» наслідки – кримінальному праву» [11, с. 168].

При висвітленні питання військових злочинів рф проти України в контексті даної статті, автори не претендують на вичерпну повноту викладеного матеріалу, разом з тим можемо на основі здійсненого дослідження зробити наступні висновки.

В міжнародних актах воєнні злочини чітко визначені та належать до юрисдикції Міжнародного кримінального суду, відповідно до Римського Статуту. Україна, яка наразі перебуває у воєнному стані, через збройну агресію російської федерації, також зобов'язана здійснювати ефективний захист прав та свобод на своїй території. Однак, законодавство України так і міжнародне законодавство виявилось непристосованим до нових викликів, які були спричинені знищенням цивільного населення, обстрілами цивільної інфраструктури, розкраданням національних цінностей на окупованих територіях та іншими численними злочинами, вчиненими державою-агресором.

Ратифікація Україною положень Римського статуту є, безумовно, прогресивним зрушенням у розслідуванні та протидії воєнним злочинам РФ на території України, адже саме Римським статутом визначається юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочинів проти людяності, злочину геноциду, воєнних злочинів, а також

відповідне ґрунтовне визначення цих злочинів, їх тлумачення, процедури їх розслідування та здійснення міжнародного правосуддя. Ратифікувавши Римський статут, основоположний документ цього унікального міжнародного судового органу, Україна стала його повноправною учасницею з усіма правами і обов'язками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. з наступними змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. з наступними змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
3. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. з наступними змінами та доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 25.11.2024).
4. Про затвердження інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. Дата оновлення: 31 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
5. Скільки воєнних злочинів РФ зафіксували в Україні. Що кажуть в ОГПУ. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspihne.media/615955-skilki-voennih-zlociniv-rf-zafiksuvani-v-ukraini-so-kazut-v-ogpu-i-reestri-rosijskih-voennih-zlocinciv/> (дата звернення: 26.11.2024).
6. Проблемні питання належної кваліфікації воєнних злочинів. *Адвокатське об'єднання AZONES*. URL: <https://azones.law/analytics/problemni-pytannya-nalezhoi-kvalifikatsiyi-voennyh-zlochyniv/> (дата звернення: 26.11.2024).
7. Глов'юк І.В. Кримінальне провадження щодо воєнних злочинів: виклики та відповіді. *Право України*. № 5. С. 85–100.
8. Коруч У.З. Розслідування міжнародним кримінальним судом воєнних злочинів росії в Україні. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. *Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 2. С. 117–122.
9. Морозюк Р. Відповідальність держав у міжнародному праві. URL: <http://pgpjournal.kiev.ua/archive/2017/11/55.pdf> (дата звернення 26.11.24 р.)
10. Стрельцов Є. Л. Кримінальне право в умовах надзвичайного стану. *Завдання кримінального права в умовах надзвичайного стану* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю утворення Нац. унту «Одес. юрид. акад.», Одеса, 9 груд. 2022 р. / уклад.: Є. Л. Стрельцов, В. П. Кедик ; відп. ред. Є. Л. Стрельцов. Одеса, 2022. С. 9–13.
11. Стрельцов Є.Л. Догми кримінального права воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 168–172.
12. Хавронюк, М. Про «санкції» як спеціальні обмежувальні заходи: регламентація і ризики застосування. URL: <https://rpr.org.ua/news/pro-sanktsii-iak-spetsial-ni-obmezhuval-ni-zakhody-rehlementatsiia-i-ryzyku-zastosuvannia/> (дата звернення: 26.11.2024).
13. Черепіна С. О. Міжнародно-правові санкції: поняття та значення у міжнародному праві. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4022/Черепіна.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 30.11.24 р.)

ТЕРИТОРІАЛЬНІ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ TERRITORIAL OFFICES OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION

Хорошун О.В., к.ю.н.,
директор

*Дніпровський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

У статті досліджується роль та значення взаємодії між територіальними управліннями Державного бюро розслідувань (ДБР) для забезпечення ефективності розслідувань і підтримки правопорядку в Україні. Автор акцентує увагу на ключових аспектах координації діяльності регіональних підрозділів, зокрема оптимізації процесів обміну інформацією, розподілу ресурсів, професійного розвитку працівників та зміцнення спільних дій. Показано, що така взаємодія сприяє швидшому і якіснішому розслідуванню складних багатоепізодних справ, які охоплюють декілька регіонів країни, завдяки можливості оперативного обміну даними та координації дій між різними підрозділами.

Особливу увагу приділено питанням оперативного обміну інформацією між регіональними управліннями, що дозволяє швидше реагувати на нові виклики та загрози, а також оптимізації використання людських, матеріальних та фінансових ресурсів. Обґрунтовано, що таке раціональне використання ресурсів є важливим фактором для підвищення ефективності роботи Бюро, особливо в умовах обмеженого фінансування. Стаття також розглядає питання підвищення кваліфікації працівників ДБР через спільні тренінги, навчання та обмін досвідом, що сприяє розвитку професійних навичок співробітників і формує єдність у методології та підходах до проведення розслідувань. Автор стверджує, що комплексний підхід до взаємодії між територіальними підрозділами дозволяє не лише покращити ефективність виконання завдань ДБР, але й підвищити рівень правопорядку в державі, зміцнити авторитет Бюро та суспільну довіру до його діяльності. Висновки, зроблені у статті, підкреслюють значення вдосконалення механізмів внутрішньої координації як ключового чинника, що сприятиме посиленню безпеки та правопорядку в Україні, а також забезпеченню більш ефективної боротьби з правопорушеннями на національному рівні.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань, територіальні управління, координація, розслідування, правопорядок, оптимізація ресурсів, обмін інформацією, професійна підготовка, взаємодія, багатоепізодні справи.

The article examines the role and importance of interaction between the territorial departments of the State Bureau of Investigation (SBI) for ensuring the effectiveness of investigations and maintaining law and order in Ukraine. The author focuses on the key aspects of coordination of regional offices, including optimization of information exchange, resource allocation, professional development of employees and strengthening of joint actions. It is shown that such interaction facilitates faster and better investigation of complex multi-episodic cases covering several regions of the country due to the possibility of prompt data exchange and coordination of actions between different units. Particular attention is paid to the issues of prompt exchange of information between regional departments, which allows for a faster response to new challenges and threats, as well as optimization of the use of human, material and financial resources. It is substantiated that such rational use of resources is an important factor for improving the efficiency of the Bureau's work, especially in conditions of limited funding. The article also addresses the issue of professional development of SBI employees through joint training, education and exchange of experience, which contributes to the development of professional skills of employees and forms unity in the methodology and approaches to investigations. The author argues that a comprehensive approach to interaction between territorial units allows not only to improve the efficiency of the SBI's tasks, but also to increase the level of law and order in the State, strengthen the Bureau's authority and public confidence in its activities. The conclusions drawn in this article emphasize the importance of improving internal coordination mechanisms as a key factor that will contribute to strengthening security and law and order in Ukraine, as well as to ensuring more effective combating of offenses at the national level.

Key words: State Bureau of Investigation, territorial departments, coordination, investigation, law and order, resource optimization, information exchange, professional training, interaction, multi-episode cases.

Постановка проблеми. Забезпечення ефективності розслідувань складних багатоепізодних справ є однією з ключових завдань Державного бюро розслідувань України (ДБР), зокрема в умовах сучасних загроз і правових викликів. Незважаючи на значний потенціал, реалізація завдань ДБР часто ускладнюється обмеженими ресурсами та територіальною розгалуженістю підрозділів, що вимагає високого рівня координації між територіальними управліннями. Проблема полягає в тому, що недосконала взаємодія між регіональними підрозділами ДБР може призводити до дублювання зусиль, неефективного використання ресурсів та затримок у розслідуваннях. Відсутність налагодженої системи обміну інформацією і взаємодії знижує швидкість реагування на нові виклики, що ускладнює проведення ефективних і якісних розслідувань.

У зв'язку з цим постає потреба у розробці та впровадженні комплексних механізмів координації дій, обміну інформацією, оптимізації людських і матеріальних ресурсів, а також системи професійного навчання працівників, яка б дозволяла не лише підвищити ефективність діяльності ДБР, але й покращити якість правопорядку в Україні загалом. Важливість цієї проблематики зумовлюється необхідністю створення єдиного підходу до методів розслідування, який би враховував специфіку сучасної кри-

міногенної ситуації та потребу у швидкому реагуванні на злочинність, особливо в умовах національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика координації правоохоронних органів, зокрема підрозділів ДБР, широко розглядається в сучасній науковій літературі. Значну увагу науковці приділяють питанням управління ресурсами та взаємодії між правоохоронними структурами на різних рівнях. Зокрема, у працях А. Дроздова та І. Сьоміна аналізуються принципи розподілу функцій між регіональними підрозділами та важливість забезпечення єдності дій у боротьбі зі злочинністю. Низка досліджень, таких як роботи Л. Коваленко та О. Степаненка, фокусуються на питаннях обміну оперативною інформацією між підрозділами та їхньої ролі у прискоренні процесу розслідування. Дослідження М. Гриценка та В. Колесника розкривають важливість оптимізації ресурсів у роботі територіальних управлінь, а також наголошують на проблемах професійного навчання працівників правоохоронних органів, яке забезпечує ефективність розслідування складних справ. Однак, незважаючи на значний обсяг досліджень, окремі аспекти координації діяльності територіальних підрозділів ДБР залишаються недостатньо розробленими. Наприклад, маловивченими є питання організації спільних тренінгів і систематизова-

ного обміну досвідом між регіональними управліннями, що потребує подальших досліджень для підвищення рівня професійної підготовки слідчих. Таким чином, аналіз останніх публікацій свідчить про необхідність комплексного підходу до координації та взаємодії територіальних управлінь ДБР, що є основою для подальших досліджень і вдосконалення практичних аспектів роботи правоохоронних органів.

Метою статті є комплексне дослідження механізмів координації та взаємодії територіальних управлінь Державного бюро розслідувань України (ДБР) у процесі розслідування кримінальних правопорушень, зокрема багатопідоб'єктних і складних справ, які охоплюють декілька регіонів. Стаття спрямована на виявлення чинників, що впливають на ефективність співпраці між підрозділами, аналіз існуючих підходів до розподілу ресурсів та обміну інформацією, а також на формулювання практичних рекомендацій щодо удосконалення професійної підготовки працівників. Запропоновані рекомендації покликані підвищити результативність діяльності ДБР та зміцнити правопорядок в Україні.

Виклад основного матеріалу. Державне бюро розслідувань, з метою забезпечення максимальної ефективності реалізації покладених на нього завдань, структуроване на мережу регіональних підрозділів, розташованих у різних адміністративних центрах України. Відповідно до положень Закону України «Про Державне бюро розслідувань» [7], створено наступні територіальні підрозділи:

- 1) у місті Львові, який охоплює Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську та Тернопільську області;
- 2) у місті Хмельницькому, відповідальний за Вінницьку, Житомирську, Рівненську, Хмельницьку та Чернівецьку області;
- 3) у місті Миколаєві, що охоплює Кіровоградську, Миколаївську та Одеську області;
- 4) у місті Мелітополі, чия юрисдикція поширюється на Автономну Республіку Крим, Запорізьку та Херсонську області, а також місто Севастополь;
- 5) у місті Полтаві, що покриває Дніпропетровську, Полтавську, Сумську та Харківську області;
- 6) у місті Краматорську, що здійснює діяльність у Донецькій та Луганській областях;
- 7) у місті Києві, який охоплює місто Київ, Київську, Черкаську та Чернігівську області.

Дана територіальна структура відображає принцип адміністративно-територіального поділу, що надає можливість оптимально організувати роботу Бюро в межах країни. Це також вимагає налагодження ефективної координації між регіональними підрозділами задля забезпечення спільних результатів [2, с. 48].

Проблеми, пов'язані з організацією та функціонуванням територіальних управлінь, вже досліджувалися низкою вчених, зокрема О. Р. Звоненко, О. В. Климчук, В. В. Комашко та іншими. Однак попри значні теоретичні напрацювання, питання налагодження взаємодії між територіальними управліннями досі залишається недостатньо розробленим.

М. П. Лукашевич і М. В. Туленков у своїх наукових дослідженнях трактують соціальну взаємодію як форму соціальної комунікації, що постає як система соціальних дій між щонайменше двома особами або соціальними спільнотами, чи індивідом і соціальною групою. Вчені зазначають, що соціальна взаємодія – це будь-яка поведінка особи чи групи, що має значення для інших і впливає на суспільство як в поточний момент, так і в майбутньому [1, с. 74]. Поняття «соціальна взаємодія» відображає характер та зміст соціальних відносин, що постають як взаємозв'язок між людьми і групами, котрі постійно виконують різні види діяльності та відрізняються соціальними статусами і ролями.

О. О. Піменова визначає соціальну взаємодію як процес комунікації, в якому відбувається систематичний взаємовплив осіб, соціальних спільнот чи груп, що забезпечує адаптацію дій одного учасника до дій іншого і сприяє досягненню спільного розуміння та певного рівня солідарності. Дослідниця підкреслює різницю між соціальною взаємодією та соціальним контактом, де останній носить епізодичний і поверховий характер, обмежуючись короткочасними соціальними сигналами та не передбачає глибоких дій чи очікувань від іншого учасника. На відміну від соціального контакту, соціальна взаємодія є стабільною системою дій, спрямованих на виклик певної реакції, що породжує обмін діями між суб'єктами.

Ю. П. Сурмін розглядає управлінську взаємодію як спільну діяльність суб'єктів управління, спрямовану на досягнення суспільно необхідних цілей. Управлінська взаємодія об'єднує зусилля для задоволення соціальних потреб, що є вагомим частиним ширшого процесу соціальної взаємодії, де суб'єкти впливають одне на одного, трансформуючи соціальні явища та формуючи єдину соціальну систему [8].

В цілому, соціальна взаємодія є складним багатограним феноменом, що охоплює різні аспекти комунікації, поведінкових обмінів та впливів між учасниками соціальних процесів, що можуть розглядатися в різних площинах [3, с. 302]:

- З семантичної точки зору, взаємодія є процесом обміну інформацією, в якому кожна дія впливає на подальші дії інших учасників.
- У соціологічному аспекті це процес соціальних дій між індивідами або групами, який відбувається у певному соціальному контексті і відповідає нормам, ролям та очікуванням [4, с. 56].
- Філософський підхід до взаємодії розглядає її як основоположний процес, що відображає динамічний взаємозв'язок між різними явищами буття.
- З погляду психології, взаємодія є обміном емоціями та когнітивними реакціями, що створює фундамент міжособистісного спілкування.

– В управлінні взаємодія відображає координацію дій та комунікацію в межах організації, що сприяє досягненню спільних цілей [5, с. 512].

В контексті представленої проблематики варто зазначити, що питання взаємодії в межах Державного бюро розслідувань (ДБР) здебільшого розглядалося як співпраця з іншими правоохоронними органами, в той час як взаємодія між територіальними управліннями ДБР залишається недостатньо дослідженою. Відповідно до Річної програми Краматорського територіального управління ДБР на 2024 рік, планується продовження обміну інформацією та співпраці з іншими правоохоронними структурами, такими як Національна поліція, Служба безпеки України, прикордонні органи, та низка інших установ. Крім того, взаємодія включатиме проведення спільних нарад, спільних операцій і координацію дій у розслідуванні злочинів, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності ДБР.

На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що взаємодія у діяльності територіальних управлінь ДБР є ключовим компонентом для забезпечення ефективної функціональності органу.

Взаємодія між територіальними управліннями Державного бюро розслідувань є вагомим чинником для:

1. Раціоналізації процесу розслідування складних і багатоепізодних справ, що охоплюють кілька регіонів. Спільна робота сприяє оперативному збору доказів, затриманню підозрюваних і проведенню необхідних слідчих дій.

2. Забезпечення дієвого обміну інформацією між регіональними підрозділами, що дозволяє своєчасно реагувати на нові виклики та загрози.

3. Оптимізації використання людських, фінансових та технічних ресурсів, що дозволяє ефективніше розподіляти наявні ресурси.

4. Проведення спільних тренінгів, навчань та обміну досвідом між співробітниками різних управлінь, що підвищує професійний рівень слідчих та оперативних працівників.

Загалом така співпраця сприяє оптимізації процесу розслідувань, підвищенню кваліфікації працівників, зміцненню координації дій та ефективному обміну інформацією, що в сукупності дозволяє ДБР якісніше виконувати покладені завдання та посилювати правопорядок в Україні.

Разом з тим, на основі узагальнення існуючих нормативних актів, наразі необхідно розробити та прийняти окремий законодавчий акт щодо взаємодії слідчих (детективних) органів з антикорупційними та іншими правоохоронними й фінансовими органами. – «Закон про взаємодію органів слідства з іншими фіскальними та правоохоронними органами в сфері протидії кримінальним правопорушенням». Таким законом мають бути чітко прописані права та обов'язки взаємодіючих органів, координація їх дій в сфері протидії кримінальним правопорушенням (слідчих, детективів, посадових осіб Національного агентства з питань запобігання корупції, Антимонопольного комітету України, Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, прокуратури, Бюро економічної безпеки, органів фінансового моніторингу, оперативних та експертно-криміналістичних і технічних підрозділів МВС України та СБУ) [9, с. 177].

Висновки. Розглянувши сутність і значення взаємодії територіальних управлінь Державного бюро розслідувань, можна зробити висновок, що така співпраця є основоположним елементом, необхідним для забезпечення ефективної діяльності цієї правоохоронної структури. Взаємодія між різними управліннями ДБР дозволяє оптимізувати ресурси, покращувати координацію, забезпечувати якісний обмін інформацією, підвищувати професійний рівень співробітників і зміцнювати єдність дій. Це, у свою чергу,

суттєво підвищує здатність Бюро ефективно реагувати на нові виклики та загрози.

По-перше, ефективна взаємодія сприяє підвищенню швидкості та якості розслідування, що особливо актуально у випадках багатоепізодних злочинів, що охоплюють кілька регіонів. Така кооперація дозволяє оперативно збирати докази, проводити арешти підозрюваних і реалізовувати слідчі заходи, що мінімізує ризик уникнення правосуддя та сприяє правовій стабільності в державі [6, с. 88].

По-друге, безперервний обмін інформацією між регіональними підрозділами створює єдине інформаційне поле, що сприяє своєчасному виявленню загроз і забезпечує оперативне реагування на нові злочинні прояви. Завдяки цьому можливо швидко виявляти закономірності та ризики, властиві для конкретних регіонів, та приймати превентивні заходи для запобігання злочинам.

По-третє, взаємодія сприяє ефективному використанню матеріальних та людських ресурсів, адже спільні зусилля дозволяють уникнути дублювання завдань і забезпечити злагоджену роботу різних підрозділів ДБР. Це оптимізує фінансові витрати та покращує розподіл наявних ресурсів, що особливо важливо в умовах обмежених бюджетних можливостей.

По-четверте, спільні навчання, тренінги та обмін досвідом між співробітниками різних територіальних управлінь сприяють зростанню їхньої професійної компетентності. Це дозволяє працівникам ДБР краще підготовленими до виконання своїх службових обов'язків, формувати навички роботи в команді та забезпечує єдність у методології розслідувань.

Загалом, досягнення таких синергетичних ефектів у результаті злагодженої роботи територіальних управлінь ДБР позитивно впливає на загальну ефективність діяльності Бюро, підвищує його авторитет та забезпечує суспільну довіру до правоохоронної системи. Подальший розвиток і вдосконалення механізмів внутрішньої взаємодії між підрозділами дозволить підвищити рівень правопорядку та сприяти створенню безпечного середовища для громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс : Навчальний посібник. К. : Каравела, 2006. 408 с. URL: http://www.big-lib.com/book/8_Sociologiya_Zagalnij_kyrs/742_82_Zmist_i_harakterni_oznaki_socialnoj_vzaemodii.
2. Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. 190 с.
3. Енциклопедичний словник з державного управління / Уклад. :Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. К. : НАДУ, 2010. 820 с.
4. Ковальчук З. Я. Психологічний аналіз міжособистісної взаємодії вчителя із старшокласниками : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 160 с.
5. Олійник В. М. Поняття та принципи взаємодії при виявленні та розкритті злочинів у сфері господарської діяльності. *Форум права*. 2012. №2. С. 511–518.
6. Олійник І. П. Організаційно-правові засади взаємодії міліції (поліції) країн-учасниць СНД у боротьбі з правопорушеннями : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Донецький юридичний ін-т МВС при Донецькому національному ун-ті. Донецьк, 2005. 232 с.
7. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 року No 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19/conv#n6>
8. Територіальне управління Державного бюро розслідувань, розташоване у місті Краматорську : Річна програма діяльності на 2024 рік. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/diyalnist/strategichna-programa-diyalnosti/2024/richna-programa-diyalnosti-teritorialnogo-upravlinnya-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan-roztashovanogo-u-misti-kramatorsku-na-2024-rik.pdf>.
9. Тертишник В. М. Сачко О. В. Слідчі органи України в протидії «білокомірцевій злочинності». *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. №2. С. 174–181. DOI <https://doi.org/10.32782/39221489> URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2023/28.pdf

СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

SOCIAL CONDITIONALITY OF RESPONSIBILITY FOR COLLABORATION ACTIVITIES

Ясницька Т.Ю., ад'юнкт кафедри кримінального права і криминології
*Інститут підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в Україні. Встановлено, що визначальним для цього є вирішення питання про те, чи є такі діяння криміналізованими вперше, чи тут наявна диференціація відповідальності з державну зраду.

Проаналізовано наукові дослідження провідних науковців щодо цього питання. Виокремлено три підходи у цьому напрямку. Перша група науковців вважає, що відбулась криміналізація колабораційної діяльності. Друга – зазначає про диференціацію кримінальної відповідальності за державну зраду. На думку третьої групи науковців – окремі частини статті про колабораційну діяльність частково вперше криміналізували діяння, а інші частини диференціювали відповідальність за державну зраду, що спричинило конкуренцією між частинами різних статей кодексу. Зазначено основні обґрунтування авторів з цього приводу. Аргументовано прихильність до одного із раніше сформованих підходів. Звернено увагу на відмінність між криміналізацією діяння та диференціацією кримінальної відповідальності.

Особливу увагу приділено аналізу безальтернативності дій осіб на окупованих територіях, які можуть бути змушені співпрацювати з окупантом задля забезпечення фізичної безпеки та для виживання. Підкреслено, що ці вимушені дії не слід прирівнювати до державної зради, адже особа під час окупації не може повністю відмежуватися від держави-агресора та їх пособників. Враховуючи специфічні умови, що склалися внаслідок агресії та окупації частини України, запропоновано розглядати колаборацію як диференційовану форму державної зради. Обґрунтовано необхідність застосування м'якших покарань за такі дії порівняно з державною зрадою.

У роботі використано результати проведених соціологічних опитувань мешканців окупованих та деокупованих територій України, які підтверджують необхідність встановлення адекватної відповідальності за колабораціонізм, виходячи з реальних умов життя на окупованих територіях. Стаття закликає до більш глибокого розуміння соціальних і психологічних аспектів колаборації для встановлення справедливих і обґрунтованих правових норм.

Ключові слова: колабораційна діяльність, колабораціонізм, державна зрада, окупація, кримінальна відповідальність, криміналізація, диференціація.

The article examines the social determinants of criminal liability for collaboration in Ukraine. The author establishes that the determining factor for this is to decide whether such acts are criminalised for the first time or whether there is a differentiation of liability from high treason.

The author analyses the scientific research of leading scholars on this issue. Three approaches in this direction are distinguished. The first group of scholars believes that there has been a criminalisation of collaboration. The second group notes the differentiation of criminal liability for treason. According to the third group of scholars, some parts of the article on collaboration partially criminalised the act for the first time, while others differentiated the liability for treason, which led to competition between parts of different articles of the Code. The author outlines the main justifications of the authors in this regard. The author substantiates the commitment to one of the previously established approaches. Attention is drawn to the difference between criminalisation of an act and differentiation of criminal liability.

Particular attention is paid to the analysis of the non-alternative actions of persons in the occupied territories who may be forced to cooperate with the occupier to ensure physical security and survival. It is emphasised that these forced actions should not be equated with high treason, since a person under occupation cannot completely dissociate himself or herself from the aggressor state and its accomplices. Given the specific conditions that have developed as a result of the aggression and occupation of part of Ukraine, it is proposed to consider collaboration as a differentiated form of high treason. The author substantiates the need to apply lighter penalties for such actions compared to high treason.

The article uses the results of sociological surveys conducted among residents of the occupied and de-occupied territories of Ukraine, which confirm the need to establish adequate liability for collaborationism based on the real living conditions in the occupied territories. The article calls for a deeper understanding of the social and psychological aspects of collaboration in order to establish fair and reasonable legal norms.

Key words: collaboration, collaborationism, treason, occupation, criminal liability, criminalisation, differentiation.

Постановка проблеми. У сучасному контексті збройної агресії проти України, необхідність встановлення відповідальності за колабораційні дії набуває особливого значення. Проблематика колаборації стосується не лише правової площини, але й соціально-психологічної, адже часто ці дії вчиняються під тиском обставин, які значно обмежують можливість вільного вибору.

В умовах окупації, коли люди стикаються з фізичною загрозою, тиском та необхідністю виживання, дії, які можуть виглядати як зрада, насправді можуть бути вимушеними і спрямовани на збереження життя та безпеки. Таким чином, важливим завданням є дослідження, чи є криміналізація колабораційної діяльності адекватною відповіддю на суспільні виклики і чи не є ці дії різновидом державної зради, що потребує диференційованого підходу до відповідальності (м'якшого чи суворішого).

Потребу встановлення відповідальності за певне діяння завжди передув наявність певних факторів. Як зазначає О. Пашенко, закон про кримінальну відповідальність є соціально зумовленим. Він створюється не «про

всяк випадок», не «про запас», а продукується загальними потребами суспільства в кримінально-правовій охороні й більш-менш адекватно відбиває їх у кримінально-правовій нормі» [1, с. 122].

З'ясування соціальної обумовленості криміналізації суспільно небезпечного діяння має важливе значення для дослідження будь-якого виду деліктів, оскільки визначає ступінь їхньої шкідливості (суспільної небезпечності) для суспільства, який, зрештою, є передумовою для законодавчого закріплення певних видів поведінки як злочинних. Таким чином, соціально обумовленість криміналізації суспільно небезпечного діяння тісно пов'язана із кримінально-правовою характеристикою такого діяння [2, с. 172–173]. Тож, з'ясування соціальної обумовленості колабораційної діяльності є особливо актуальним сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До теми колабораційної діяльності у своїх дослідженнях зверталися Н. Антонюк, І. Бердник, М. Бондаренко, Ю. Василенко, І. Газдайка-Василишин, М. Голінка, О. Дудоров, З. Загиней-Заболотенко, О. Кваша, О. Козаченко, О. Крав-

чук, В. Кубальський, В. Кузнецов, О. Марін, І. Медичкий, Р. Мовчан, О. Мусиченко, А. Орлеан, О. Острогляд, Є. Письменський, Ю. Пономаренко, М. Рубашенко, М. Сийплові, Н. Симоненко, Н. Стефанів, М. Хавронюк, Н. Шульженко, І. Яковюк, А. Яценко та інші науковці.

Дослідження соціальної зумовленості відповідальності за колабораційну діяльність у фахових періодичних публікаціях здійснювали В. Артюхова [2], К. Кривоусова [3], А. Плотнікова та О. Коваленко [4], А. Сорокін [5], О. Тананакін [6], О. Трепет [7] та ін. Не применшуючи внесок вказаних авторів щодо дослідження цієї тематики, вважаємо що для визначення соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність перш за все слід з'ясувати чим є доповнення КК статтею «Колабораційна діяльність»: криміналізацією чи диференціацією норми «Державна зрада»? Адже залежно від відповіді на це питання буде залежати і можливість встановлення та аналізу конкретних обставин (підстав), які зумовили її криміналізацію чи диференціацію кримінальної відповідальності.

Мета статті – з'ясування соціальної зумовленості відповідальності за колабораційну діяльність.

Виклад основного матеріалу. У доктрині існує наукова дискусія з приводу того, якою є норма про колабораційну діяльність: криміналізованою чи диференційованою?

Про криміналізацію кримінальної відповідальності за колабораціонізм зазначають В. Артюхова, О. Кравчук та М. Бондаренко, О. Попович, О. Тананакін [2; 8; 9; 6] та ін. Окремі науковці зазначають про криміналізацію колабораційної діяльності, проте не обґрунтовують детально цей підхід у своїх дослідженнях, оскільки не ставили це собі за мету: В. Кузнецов та М. Сийплові [10], Р. Левадний [11, с. 137], М. Теплюк, А. Нижник, О. Тубелець, О. Кучмар [12; 13] та інші.

Дотримуючись цього підходу, О. Попович відмічає, що для визначення питання про криміналізацію/диференціацію кримінальної відповідальності слід дати відповідь на питання: «Чи призвело набрання чинності цим законом до виникнення підстав для кваліфікації як кримінального правопорушення такого різновиду поведінки особи, який до цього не міг бути розцінений як кримінальне правопорушення?». Продовжуючи наукові роздуми, О. Попович констатує, що «навіть мінімальне корегування тексту КК України, яке розширює коло криміналізованих діянь, повинно розглядатися як криміналізація суспільно небезпечних діянь» [9, с. 284].

В. Артюхова використала запропоновані О. Пашенком обставини соціальної обумовленості охоронних кримінально-правових норм для аналізу колабораційної діяльності [2, с. 174–178]. До них було віднесено: суспільну корисність, системно-правову несуперечливість, чіткість і ясність мови, відповідність історичним традиціям або змінам у суспільному житті (альтернативно), наявність можливості боротьби із суспільно небезпечним діянням кримінально-правовими засобами, наявність ресурсів для здійснення кримінального переслідування осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, співрозмірність позитивних і негативних наслідків кримінально-правової заборони, повнота і ненадмірність кримінально-правової заборони» [14].

О. Тананакін аналізував підстави криміналізації колабораційної діяльності, які були запропоновані М. Фоменком [15]: 1) наявна (реальна) суспільна небезпечність діяння; 2) його відносна поширеність; 3) необхідність кримінально-правової гарантії; 4) виконання державою міжнародно-правових зобов'язань. Автор зазначає, що колабораційна діяльність відповідає зазначеним критеріям, а отже криміналізація колабораційної діяльності є обґрунтованою і необхідною [6, с. 337–339].

Про те, що колабораційна діяльність є диференційованою формою кримінальної відповідальності за дер-

жавну зраду зазначають Ю. Коломієць [16], О. Марін [17], С. Сергієвський [18] та інші. Так, О. Марін зазначає, що така форма державної зради як надання допомоги іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам у проведенні підривної діяльності проти України максимально широка. По факту вона охоплює колабораційну діяльність, тож колабораційна діяльність є варіацією державної зради [17, с. 63, 65].

На думку Н. Антонюк, спроби науковців встановити, чи стаття про колабораційну діяльність є проявом диференціації кримінальної відповідальності, чи вона є спеціальною до ст. 111 КК України («Державна зрада») не можна назвати успішними. Через надмірну деталізацію ознак складів колабораціонізму, частина із них конкурує із державною зрадою як загальна і спеціальна норми, частина – є окремими складами злочинів і потребують кваліфікації за сукупністю, ще частина конкурує з іншими статтями кримінального закону [19, с. 40–41]. Авторка підсумовує, що про реальну криміналізацію колабораціонізму може йтися лише у деяких випадках (наприклад, ч. 1 ст. 111-1 КК України). Значну кількість діянь, які містяться в інших частинах цієї статті, не можна вважати такими, що криміналізовані після появи статті про колабораціонізм у кримінальному законі [19, с. 42, 46–47]. Тож, можна виділити ще один «змішаний» підхід. За яким, частина форм колабораційної діяльності є диференційованими формами державної зради, а частина – вперше криміналізованими діяннями.

У цьому змішаному підході теж немає єдиної думки щодо форм колабораційної діяльності: які криміналізовані вперше, а які – диференційовані. Наприклад, Н. Антонюк зазначає, що до доповнення КК нормою «Колабораційна діяльність» пропаганда «руського міра» у закладах освіти була криміналізована у ст. 111 КК, у формі проведення підривної діяльності проти України. Інше питання, що такі діяння сприймалися як норма та не каралися взагалі [19, с. 42–43]. Натомість, О. Зайцев зазначає що криміналізація колабораційної діяльності в освітній сфері відбулась вперше [20, с. 95], хоча попередньо автор відносив колабораційну діяльність до різновиду державної зради [21, с. 175].

У цій дискусії підтримуємо другий підхід науковців та вважаємо що колабораційна діяльність є засобом диференціації кримінальної відповідальності за державну зраду та наведемо власні аргументи з цього приводу.

Досліджуючи відмінність між криміналізацією та диференціацією, Л. Павлик констатує, що в процесі криміналізації встановлюється яке діяння є злочинним, якщо раніше воно таким не визнавалося. Натомість, диференціація – встановлює різний обсяг відповідальності залежно від зміни ступеня суспільної небезпеки злочину. Науковиця зазначає, що перш ніж диференціювати певне посягання, воно повинно бути криміналізоване, отже криміналізація як процес передуює диференціації [22, с. 59].

Аналізуючи ч. 1 ст. 111 КК, О. Марін відмітив, що поняття державної зради визначення максимально абстрактне, яке складно або практично неможливо застосувати для кваліфікації суспільно небезпечних діянь через невизначеність об'єктивної сторони. Якщо виходити із загальних ознак державної зради як явища, які випливають із найбільш абстрактних формулювань цього поняття у ч. 1 ст. 111 КК України, то ст. 111-1 КК є варіацією державної зради. До таких явищ автор відносить: 1) спрямованість поведінки на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України; 2) така поведінка у найбільш загальному вигляді полягає у наданні іноземному елементові допомоги у підривній діяльності проти України; 3) вчиняється громадянином України; 4) така поведінка є умисною [17, с. 63–66]. Із цього робимо проміжний висновок, що формулювання

визначення «державної зради» у ч. 1 ст. 111 КК охоплює широке коло діянь, яке по-різному трактувалось науковцями та правозастосовувачами. В той же час, воно охоплювало колабораційну діяльність у різних проявах. Таким чином, колабораційна діяльність як співпраця з ворогом була криміналізована (однак не деталізована) у ч. 1 ст. 111 КК.

Тож, чи була потреба диференціювати кримінальну відповідальність за державну зраду? Н. Антонюк зазначає, що перш ніж диференціювати кримінальну відповідальність, необхідно констатувати наявність критеріїв для цього. Такими критеріями є характер та типовий ступінь суспільної небезпечності вчиненого, характеристики особи винного. [19, с. 41; 23, с. 193]. Л. Павлик відмічає, що в результаті диференціації в кримінальному законі встановлюється різний обсяг кримінальної відповідальності залежно від обставин, що впливають на законодавчу оцінку зміни ступеня суспільної небезпеки злочинного посягання [22, с. 64]. У випадку із колабораційною діяльністю, на законодавчу оцінку зміни ступеня небезпеки злочинного посягання впливає факт окупації. Тож, слід погодитися із О. Марінім, який зазначає, що потреба встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність виникла із появою об'єктивних умов її вчинення – окупацією частини України, тобто фактично із 2014 р. [17, с. 66].

Співпрацю та допомогу ворогу слід обов'язково оцінювати у контексті перебування особи на окупованій території. Проживання на цій території створює у людей відчуття небезпеки, страху. Навіть якщо особа не відчула фізичних страждань та не бачила таких діянь щодо інших, вона достеменно знає про такі випадки зі сторони військових країни-агресора та їх пособників. Це впливає на поведінку людини, її думки та зумовлює згоду особи на виконання певної роботи з метою недопущення завдання російськими загарбниками потенційної шкоди собі і близьким. Вказане підтверджується і статистичними даними. Так, з 19 до 29 червня 2023 року на замовлення Громадянської мережі ОПОРА проведено опитування 2004 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим) та які на момент опитування проживали на території України. У відповідь на питання «Чому деякі люди на окупованих територіях беруть російські паспорти?» 76,5% респондентів відповіли «з питань фізичної безпеки». При цьому, більше ніж удвічі менше опитаних зазначили що було зумовлено «фінансовими міркуваннями» (36,2%) та/чи через «підтримку Росії» (31,7%). Були також інші відповіді, які набрали ще менше голосів. Під час відповіді на це питання можна було обрати декілька варіантів відповіді [24].

Отримання російського паспорту не є колабораційною діяльністю. Однак, загарбницька політика російської федерації передбачає використання різних форм тиску і примусу, щоб змусити населення на окупованих територіях прийняти російське громадянство. Це включає в себе погрози фізичною розправою, позбавлення доступу до базових соціальних і економічних прав, а також маніпуляції через пропаганду. У таких умовах, рішення про отримання паспорту часто приймається з метою забезпечення фізичної безпеки та збереження життя і здоров'я, а не через політичні чи ідеологічні переконання. З цих же причин особа може погодитися обійняти певну посаду у адміністрації, школі тощо.

Інше проблемне питання – тривалість окупації. Особа, яка проживає на окупованій території не може відмеж-

уватися чи ізолюватися від країни-агресора. Тим більше коли окупація триває понад 10 років. Люди потребують житла та мають мати змогу утримувати його у придатному для життя стані, мають мати роботу та отримувати заробітну плату, отримувати соціальні пільги та гуманітарну допомогу. Тож так чи інакше життя на окупованій території призводить до вимушеної співпраці громадян України з ворогом.

З огляду на безальтернативність становища осіб, які опинились на окупованих територіях покарання за колабораційну діяльність повинне бути м'якше ніж за державну зраду.

Так, ще у 2016 році Є. Письменський обгрунтував, що колабораціонізм повинен розглядатись як явище, яке є менш суспільно небезпечним за державну зраду чи участь у діяльності терористичної організації, а отже, каратись м'якше за них [25, с. 161]. Ця позиція автора простежується у його наступних публікаціях [26, с. 76].

Таку ж позицію має С. Сергієвський, який зазначав, що надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України суттєво відрізняється від двох інших форм вчинення цього злочину, тож це є підставою для диференціації кримінальної відповідальності шляхом виділення його в окремий склад злочину з менш суворого санкцією [18, с. 392]. Аналогічно висловлювався О. Марін, який вважає, що умови окупації є особливими, адже в них обмежується свобода вибору варіантів правомірної поведінки, а отже покарання має бути м'якше. Натомість, якщо такі діяння вчиняються поза умовами окупації, то таке пом'якшення застосовується не може [17, с. 68].

Ще одним чинником необхідності диференціації державної зради у формі колабораційної діяльності є запит суспільства на правосуддя, забезпечення справедливості. Аналіз результатів дослідження громадської думки громадян України, які проживають на деокупованих територіях України (глибинні інтерв'ю) підтверджує, що на сьогодні важливим суспільним запитом на звільнених територіях є справедливість та покарання колаборантів [27, с. 36]. У іншому дослідженні «Правосуддя в контексті збройної агресії росії» було опитано 2000 респондентів. На питання «Що з переліченого має бути пріоритетом української влади та суспільства у забезпеченні справедливості?» (декілька варіантів відповідей) найбільше набрали відповіді «Притягнення винних до відповідальності» (55%) та «Очищення влади через усунення\недопущення до неї тих, хто співпрацював з окупантом» (46%) [28, с. 24].

Висновки. Проблематика колабораційної діяльності та її кримінально-правового статусу вимагає комплексного підходу, що враховує як соціальні, так і правові аспекти. Наявність окупованих територій створює специфічні умови, за яких рішення про співпрацю з ворогом часто зумовлені прагненням забезпечити фізичну безпеку та виживання. Важливо розмежовувати ці дії від державної зради, оскільки обставини вчинення цих дій суттєво відрізняються. Враховуючи суспільний запит на справедливість та необхідність адекватної правової оцінки колабораційних дій, пропонується розглядати їх як диференційовану форму державної зради із відповідними змінами у правовій кваліфікації та санкціях.

Таким чином, кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність має бути пом'якшеною порівняно з відповідальністю за державну зраду, що враховує особливі умови окупації та обмежений вибір правомірної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пащенко О.О. Соціальна зумовленість закону про кримінальну відповідальність: загальні питання. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 96. С. 121–129.
2. Артохова В.В. Соціальна обумовленість криміналізації колабораційної діяльності. *Наука і правоохорона*. 2023. № 2 (60). С. 171–183. DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2023.2\(60\)](https://doi.org/10.36486/np.2023.2(60))
3. Кривоносова К.Л. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 298–303. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.54>
4. Плотнікова А.В., Коваленко О.О. Щодо соціальної зумовленості криміналізації пособництва державі-агресору як злочину проти основ національної безпеки України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2023. Випуск 37. С. 15–21. DOI: <https://doi.org/10.34142/23121661.2023.37.02>
5. Сорокін А.А. Соціальна обумовленість криміналізації колабораційної діяльності в Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2022. Вип. №2 (22). С. 64–78. DOI: [10.21564/2225-6555.2022.2.267651](https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.2.267651)
6. Тананакін О.В. соціальна обумовленість криміналізації правопорушень, що кваліфікуються як колабораційна діяльність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 335–340. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.52>
7. Трелет О.С. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору. *Правові новели*. 2024. №22. С. 156–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.21>
8. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Криміналізація колабораціонізму в Україні. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». 2022. С. 1187–1195. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-148>
9. Попович О. Колабораційна діяльність: криміналізація суспільно небезпечного діяння чи диференціація кримінальної відповідальності за державну зраду. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 282–285. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/22de63ec-c77a-4ac7-9e2c-db9773fe2ae3/content>*
10. Кузнецов В. В., Сийпюкі М. В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70 (1). С. 381–388.
11. Левадний Р.С. Кримінально-правові характеристики колабораціонізму. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. №1. Том 35 (74). С. 134–138. DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.1/23>
12. Теплюк М. О., Нижник А. І., Тубелець О. С., Кучмар О. О. Криміналізація колабораційної діяльності у світлі статті 3 Конституції України. 2023. №11. С. 6–19. DOI: [https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-11\(251\)-1](https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-11(251)-1)
13. Теплюк М. О., Нижник А. І., Тубелець О. С., Кучмар О. О. Криміналізація колабораційної діяльності у світлі статті 3 Конституції України (продовження). *Юридична Україна*. 2023. №12. С. 6–19. DOI: [https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-12\(252\)-1](https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-12(252)-1)
14. Пащенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.
15. Фоменко М.В. Підстави криміналізації суспільно-небезпечних діянь. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2021. № 2(25). С. 33–39.
16. Коломієць Ю.Ю. Державна зрада, вчинена в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2 С. 265–268.*
17. Марін О. Кримінально-правові варіанти державної зради у кримінальному кодексі України. *Право України*. 2022. №11. С. 60–75. DOI: <https://doi.org/10.33498/loiu-2022-11-060>
18. Сергієвський С.К. Диференціація кримінальної відповідальності за різні форми державної зради. *Часопис Київського університету права*. 2020. №4. С. 386–395. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.70>
19. Антонюк Н.О. Зміни до злочинів проти основ національної безпеки: криміналізація чи диференціація кримінальної відповідальності. *Право України*. 2022. №11. С. 37–48. DOI: <https://doi.org/10.33498/loiu-2022-11-037>
20. Зайцев О.В. Особливості кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності в освітній сфері. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1 (105). С. 88–101. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.105.88-101>
21. Зайцев О.В. Колабораційна діяльність як різновид державної зради (за матеріалами судової практики 2014–2022 років). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 78: частина 2. С. 174–179. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.27>
22. Павлик Л.В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочинні посягання у сфері економіки: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.08/ Львів. держав. ун-т внутр. справ. Львів. 2013. 248 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2251/pavliuk%20dus.pdf>
23. Антонюк Н. О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України : монографія. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; наук. ред. В. О. Навроцький. Київ: Алерта, 2023. 552 с. : іл., табл.
24. Ставлення українців до тих, хто бере російські паспорти та співпрацює з окупаційною владою: результати дослідження Опори. Дослідження відбулося завдяки підтримці американського народу, що була надана через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). ОПОРА: веб-сайт. 23.08.2023. 8 с. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-stavlennya-ukrayinciv-do-tih-hto-bere-rosiyski-pasporti-ta-spivracuye-z-okupaciyouyu-vladoyu-24871>
25. Письменський Є.О. Кримінально-правова політика України із забезпечення охорони національної безпеки в умовах гібридної війни. *II Львівський форум кримінальної юстиції «Правова реформа у сфері кримінальної юстиції: ключові параметри та прогноз подальшого розвитку»*: збірка тез міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 верес. 2016 р.). Київ: ВАІТЕ. 2016. С. 159–165.
26. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
27. Гладунов О.В., Богданець Н.М. Аналітичний звіт за результатами дослідження громадської думки громадян України, які перебували на тимчасово окупованій території. Київ : ТОВ «Вістка», 2023. 90 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/21102.pdf>
28. Звіт «Правосуддя в контексті збройної агресії росії». Дослідження здійснене за підтримки Швейцарії через Відділ миру та прав людини. 18–24 жовтня 2023 р. 64 с. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_justice_102023.pdf

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/78>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ДОКАЗОВОЇ БАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: РОЛЬ АДВОКАТА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ПІДЗАХИСНОГО

DIGITALIZATION OF EVIDENCE BASE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE ROLE OF A LAWYER IN PROTECTING THE RIGHTS OF THE DEFENDANT

Гафич О.І., д.філос. в галузі права,
молодший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судустрою
*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

У сучасних умовах цифровізація стала ключовим трендом розвитку всіх сфер суспільного життя, зокрема правової системи. Впровадження цифрових технологій у кримінальне провадження, зокрема використання цифрових доказів, відкриває нові можливості для ефективного розслідування кримінальних правопорушень. До таких доказів належать дані з мобільних пристроїв, електронна пошта, записи камер відеоспостереження, інформація з соціальних мереж, GPS-координати тощо. Однак використання цифрових доказів супроводжується низкою викликів, пов'язаних із забезпеченням їх допустимості, достовірності, автентичності та захисту права на приватність учасників кримінального провадження.

Особливу роль у цьому контексті відіграє адвокат, який виступає гарантом дотримання прав підзахисного в умовах цифрової трансформації кримінальної юстиції. Адвокат забезпечує контроль за законністю отримання, збереження та використання цифрових доказів, перевіряє їх автентичність, а також ініціює виключення таких доказів із матеріалів справи у випадках, коли вони були здобуті з порушенням закону.

Стаття досліджує ключові аспекти цифровізації доказової бази у кримінальному провадженні, зокрема проблеми нормативно-правового регулювання, а також практичні виклики, які виникають перед адвокатами. Значну увагу приділено аналізу сучасного стану правової бази щодо електронних доказів, а також висвітленню ролі адвокатури у забезпеченні прав підзахисного.

На основі проведеного дослідження запропоновано конкретні заходи для вдосконалення законодавства, спрямовані на встановлення чітких стандартів збору та використання цифрових доказів. Крім того, підкреслено важливість підвищення цифрової грамотності адвокатів і розробки нових професійних стандартів, які відповідатимуть сучасним умовам цифровізації кримінального провадження.

Ключові слова: цифровізація, адвокатура, кримінальне провадження, підзахисний, права людини, докази, доказова база.

In modern conditions, digitalization has become a key trend in the development of all spheres of public life, including the legal system. The introduction of digital technologies into criminal proceedings, in particular the use of digital evidence, opens up new opportunities for the effective investigation of criminal offenses. Such evidence includes data from mobile devices, e-mail, CCTV recordings, information from social networks, GPS coordinates, etc. However, the use of digital evidence is accompanied by a number of challenges related to ensuring their admissibility, reliability, authenticity and protection of the right to privacy of participants in criminal proceedings.

A special role in this context is played by a lawyer, who acts as a guarantor of compliance with the rights of the defendant in the conditions of the digital transformation of criminal justice. A lawyer ensures control over the legality of obtaining, storing and using digital evidence, verifies its authenticity, and also initiates the exclusion of such evidence from the case files in cases where it was obtained in violation of the law.

The article examines key aspects of the digitalization of the evidence base in criminal proceedings, in particular the problems of regulatory regulation, as well as the practical challenges that arise for lawyers. Considerable attention is paid to the analysis of the current state of the legal framework regarding electronic evidence, as well as highlighting the role of the legal profession in ensuring the rights of the client.

Based on the research, specific measures are proposed to improve the legislation aimed at establishing clear standards for the collection and use of digital evidence. In addition, the importance of increasing the digital literacy of lawyers and developing new professional standards that will meet the modern conditions of the digitalization of criminal proceedings is emphasized.

Key words: digitalization, legal profession, criminal proceedings, client, human rights, evidence, evidence base.

Постановка проблеми. Цифровізація кримінального провадження стала невід'ємною складовою сучасної системи правосуддя, відкриваючи нові можливості для ефективного розслідування кримінальних правопорушень та підвищення якості доказової бази. Широке використання електронних доказів, таких як дані з мобільних пристроїв, відеозаписи, електронна кореспонденція, інформація з соціальних мереж і GPS-трекери, дозволяє суттєво розширити спектр доступної інформації, яка може бути використана для встановлення істини у справі. Проте, розвиток цифрових технологій поставив перед кримінальним правом і адвокатурою низку проблем, зокрема, але не виключно, відсутність чіткого нормативно-правового регулювання електронних доказів.

У багатьох країнах, зокрема в Україні, законодавство щодо збору, зберігання, аналізу та використання цифро-

вих доказів перебуває на стадії формування. Це створює ризик визнання таких доказів недопустимими або їх використання з порушенням прав підозрюваного чи обвинуваченого. До того ж, цифрові докази можуть бути легко змінені або підроблені, що ускладнює перевірку їхньої автентичності. Відсутність належних процедур технічної експертизи може поставити під сумнів їхню доказову цінність. Процес отримання електронних доказів (наприклад, злам мобільних пристроїв або облікових записів) нерідко супроводжується порушенням права на приватність учасників провадження, що суперечить Конституції України та міжнародним стандартам кримінального провадження.

Таким чином, існує нагальна потреба в розробці єдиного підходу до нормативно-правового регулювання цифрових доказів, вдосконаленні процесуальної практики їх використання та підвищенні рівня цифрової грамотності

адвокатів. Роль адвокатури у цьому контексті є ключовою, оскільки саме адвокат забезпечує дотримання принципів законності, захист прав підзахисного та контроль за балансом між ефективністю кримінального провадження і захистом прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання цифровізації доказів в кримінальному провадженні було предметом досліджень таких вчених, В. Білоус, В. Бірюков, О. Капліна, А. Туманянц, О. Колотило, Т. Вільчик, В. Уваров, Ю. Репіна, Н. Глинська.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз основних проблем, пов'язаних із цифровізацією доказової бази у кримінальному провадженні, визначення ролі адвоката у забезпеченні прав підзахисного та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У XXI столітті розвиток цифрових технологій здійснив радикальний вплив на всі аспекти суспільного життя, включаючи сферу правосуддя. У кримінальному провадженні цифровізація стала потужним інструментом для збору, зберігання та аналізу інформації, яка використовується як доказ. Дані, отримані з електронних пристроїв, соціальних мереж, відеоспостереження чи інших цифрових джерел, відкривають широкі можливості для встановлення істини у кримінальних справах. Однак поряд із новими можливостями виникають і серйозні виклики, які зачіпають як практичну, так і правову площину.

Цифрові докази – це відносно нова категорія у кримінальному процесі. Їх особливістю є те, що вони існують в електронній формі, що потребує спеціальних технологій для їх вилучення, збереження, дослідження та представлення у суді. Водночас характер цифрових доказів породжує низку проблем, пов'язаних із забезпеченням їхньої допустимості та достовірності. Наприклад, можливість фальсифікації, видалення або несанкціонованого доступу до цифрових даних викликає сумніви в їхній автентичності. Ще однією важливою проблемою є питання захисту прав людини під час збору цифрових доказів. Процес отримання таких доказів, наприклад шляхом доступу до персональних пристроїв чи акаунтів, може порушувати право на конфіденційність і приватність. Це особливо актуально в умовах, коли відсутні чіткі законодавчі механізми, які регулюють порядок збору та використання електронних даних у кримінальному провадженні.

Роль адвоката в цих умовах стає центральною. Саме адвокат відповідає за захист прав і законних інтересів підзахисного, включаючи контроль за тим, щоб цифрові докази були отримані в установленому законом порядку, а також за їхню правильну оцінку з точки зору допустимості та достовірності. Крім того, адвокат має забезпечувати дотримання балансу між правом на справедливий судовий розгляд і захистом приватності учасників процесу.

Проте, реалії сучасного кримінального провадження вказують на значні прогалини в нормативно-правовій базі, що регулює використання цифрових доказів. Відсутність чітких процедур часто призводить до їхнього недобросовісного застосування, що порушує права обвинуваченого. Окрім того, недостатній рівень цифрової компетентності багатьох адвокатів ускладнює їхню здатність ефективно працювати з електронними доказами, що посилює ризики судових помилок.

Таким чином, цифровізація доказової бази у кримінальному провадженні є одночасно викликом і можливістю для правової системи. Питання, які стосуються допустимості цифрових доказів, захисту прав підзахисного, автентичності електронних даних та балансу між приватністю і публічним інтересом, потребують ґрунтовного наукового дослідження. У цьому контексті адвокатура відіграє ключову роль, виступаючи гарантом дотримання законності

та справедливості у процесі цифрової трансформації кримінального провадження.

Дослідники виокремлюють певні ознаки, які притаманні електронним або ж цифровим доказам, вважаючи ці поняття синонімами, що є цілком логічним. Докази в електронній формі є новим соціально-правовим феноменом інформаційної епохи. У порівнянні з традиційними доказами, вони мають унікальну природу, що визначає їх специфічні особливості та вимагає окремого механізму доказування. Це підкреслює їхнє самостійне місце в системі процесуальних джерел доказів [1, 2].

До основних характеристик доказів в електронній формі належать: 1) їхнім автором може бути як людина, так і комп'ютерна система; 2) вони мають нематеріальний характер, завдяки чому можуть зберігатися на фізичних носіях (наприклад, смарт-годинниках, смартфонах, ноутбуках, флеш-накопичувачах) чи одразу в цифровому середовищі (зокрема у хмарних сховищах), не маючи нерозривного зв'язку з конкретним носієм; 3) доступ до таких доказів можливий лише за допомогою спеціальних технічних засобів чи програмного забезпечення; 4) вони можуть бути збережені без змін упродовж тривалого часу, скопійовані чи переслані без втрати змісту, а також не мають обмежень у кількості використання; 5) водночас, через свою цифрову природу, вони є вразливими до маніпуляцій, змін чи знищення; 6) копії деяких електронних доказів, зокрема електронних документів із відповідними реквізитами (наприклад, електронним підписом), прирівнюються до оригіналів і можуть бути використані в декількох провадженнях одночасно [1].

Крім того, правове регулювання та процесуальна доктрина стикаються з численними викликами, спричиненими особливостями таких доказів. Зокрема, це їхня вразливість до змін, маніпуляцій чи знищення. Виклики ускладнюються розподіленими і мережевими технологіями, такими як хмарні обчислення або блокчейн, які значно розширюють обсяг інформації для аналізу. Висока ємність сховищ цифрових даних також створює технічні труднощі, оскільки аналіз таких даних під час кримінального провадження потребує значних ресурсів [1].

Попри певні правові позиції, сформульовані Касаційним кримінальним судом щодо використання електронних доказів, вони досі не повною мірою відповідають запитам судової практики.

Ми цілком погоджуємося з думкою, що традиційні правила кримінального процесуального доказування потребують осучаснення та те, що електронним доказам слід надати місце в системі доказів у кримінальному провадженні та закріпити способи використання таких доказів [2]. Водночас нормативно закріпити вичерпний перелік джерел отримання електронних доказів є неможливим через швидкі темпи розвитку і вдосконалення комп'ютерних технологій.

Варто проаналізувати визначення «доказів» в класичному його розумінні. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) в статті 84 надає визначення доказів, тобто доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому КПК порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [3]. До того ж, КПК встановлює вичерпний перелік процесуальних джерел доказів, а саме: показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Наразі, електронні докази віднесені до категорії документів (ст. 99 КПК). Відповідно до частини 1 статті 99 Кримінального процесуального кодексу України, документом визнається матеріальний об'єкт, спеціально створений для збереження інформації. Він містить зафіксовані у вигляді письмових знаків, звуків, зображень чи іншими способами відомості, які можуть бути використані як докази фактів

або обставин, що встановлюються у кримінальному провадженні. Зокрема, до документів, якщо вони відповідають вимогам частини 1 статті 99 КПК України, можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації, включаючи комп'ютерні дані [3].

Оригіналом електронного документа вважається його відображення, якому закон надає таку ж юридичну силу, як і традиційному документу (ч. 3 ст. 99 КПК України). Водночас дублікат документа, створений тим самим способом, що і його оригінал, а також копії інформації, включаючи комп'ютерні дані, які зберігаються в інформаційних, автоматизованих, інформаційно-комунікаційних чи комп'ютерних системах, або їхніх складових частинах, визнаються судом як оригінал документа, якщо вони виготовлені слідчим чи прокурором із залученням спеціаліста (ч. 4 ст. 99 КПК України) [3].

На нашу думку, через те, що законодавець поширює на них загальні правила використання доказів у кримінальному провадженні та не враховує їхніх специфічних особливостей це створює прогалини у процесуальному регулюванні, які потребують детального дослідження та нормативного вдосконалення.

Як зазначено в постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 березня 2021 року у справі № 554/5090/16-к [4], електронний документ не може бути визнаний недопустимим доказом лише на підставі його електронної форми. Такий підхід відповідає положенням Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [5], зокрема частині 2 статті 8. Відповідно до статті 7 цього Закону, у разі зберігання одного електронного документа на кількох електронних носіях інформації кожен із примірників визнається оригіналом. Це означає, що електронний документ може одночасно існувати на різних носіях, а всі екземпляри, ідентичні за змістом, вважаються оригіналами, навіть якщо відрізняються часом і датою створення. Ідентифікація електронного документа як оригіналу може здійснюватися особою, яка його створила, за допомогою спеціальних технічних засобів, наприклад шляхом обчислення контрольної суми файлу або каталогу файлів (CRC-сума, hash-сума). У разі необхідності це питання також може бути вирішене шляхом проведення спеціальних досліджень за наявності відповідних підстав.

У своїй постанові ВС ККС від 06.06.2023 р. справа № 293/1947/20 [6] суд вказав, що не є істотним порушенням прав та свобод людини та не може бути підставою для визнання доказу недопустимим те, що оригінальний примірник технічного носія – флеш накопичувач був долучений до протоколу обшуку, а не до протоколу слідчого експерименту. При цьому він був належним чином упакований слідчим та долучений до матеріалів провадження. На даний носій також відбувалось фіксування певних подій, а в подальшому слідчий експеримент, з цих підстав він був долучений до протоколу обшуку. До того ж стороною обвинувачення не ставилось під сумнів наявність на ньому ознак спотворення та внесення змін. Крім того, колегія суддів звертає увагу, що отожднення електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документа є безпідставним, оскільки характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія.

До того ж, не менш актуальними є питання щодо захисту національної безпеки. Електронні (цифрові) докази, до яких належать матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (включаючи комп'ютерні дані), що містяться у відкритих (інтернет, засоби масової інформації, соціальні мережі) або закритих мережах (приватні месенджери, телеграм-канали, особисте листування з використанням комп'ютерної техніки і мобільних телефонів, флешнакопичувачі, карти пам'яті тощо), де зафіксовано фактичні дані про протиправні дії

осіб або груп осіб, є основними доказами у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки України. Про це зазначено у постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 569/1908/23 [7].

Місцевий суд, з висновками якого погодився апеляційний суд, визнав особу винною та засудив за ч. 1 ст. 110 КК, ч. 5 ст. 111-1 КК, ч. 1 ст. 111-2 КК. У касаційній скарзі захисник стверджував про недостовірність і недопустимість таких доказів, як скріншоти інтернет-сторінок і відеофайли, завантажені з Інтернету. У своїй постанові ККС зазначив, що громадянку України засуджено за злочини проти основ національної безпеки. Основними доказами у цій категорії справ є електронні (цифрові) докази, такі як матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (включаючи комп'ютерні дані), що містяться у відкритих (інтернет, засоби масової інформації, соціальні мережі) або закритих мережах (приватні месенджери, телеграм-канали, особисте листування з використанням комп'ютерної техніки і мобільних телефонів, флешнакопичувачі, карти пам'яті тощо). Відповідно до ст. 99 КПК, матеріали, що містять фактичні дані про протиправні дії осіб або груп осіб, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням процесуального законодавства, визнаються документами і можуть використовуватися як докази у кримінальному провадженні.

Згідно з матеріалами справи, на виконання доручень старшого слідчого, наданих відповідно до ст. 40 КПК, оперуповноважений співробітник провів огляд інтернет-сторінок, зробив скріншоти і завантажив відеофайли, які були додані до протоколів огляду, оформлених згідно з вимогами КПК. Місцевий суд, з висновками якого погодився апеляційний суд, визнав досліджені докази такими, що перебувають в об'єктивному взаємозв'язку з інкримінованими злочинами, не спростовані під час судового розгляду, передбачені чинним законодавством як джерела доказування та зібрані з дотриманням процесуальних норм.

Сторона захисту хоча й ставила питання про недостовірність таких доказів, проте, не подавала клопотань про залучення спеціалістів чи експертів або проведення експертизи, тому ККС погодився з висновками місцевого суду [7].

Тобто, сучасна кримінальна юстиція, зокрема в провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки, активно використовує електронні (цифрові) докази. Це ставить перед адвокатом нові виклики, пов'язані із захистом прав підзахисного, перевіркою допустимості та оригінальності таких доказів. У цьому контексті адвокат виконує надзвичайно важливу роль, яка включає як процесуальну, так і технічну складову. В даних випадках адвокат має виступати гарантом того, щоб електронні докази були зібрані у спосіб, який відповідає вимогам процесуального законодавства. Це передбачає перевірку того, чи були дотримані норми статей 40 і 99 КПК України під час збирання, огляду, вилучення та фіксації доказів.

Електронні докази, як і будь-які інші, повинні відповідати критеріям допустимості. Адвокат зобов'язаний переконатися, що: були дотримані права на приватність під час отримання доказів (наприклад, чи було санкціоновано вилучення приватного листування чи доступ до хмарних сховищ); докази не отримані незаконним шляхом (наприклад, без належної ухвали суду); усі дії слідчих чи оперативних підрозділів були зафіксовані в процесуальних документах (протоколах огляду тощо).

Електронні докази є вразливими до маніпуляцій, змін або підrobки. Тому, у зв'язку з цим адвокат повинен: ініціювати перевірку автентичності доказів (зокрема, використання хеш-сум або інших методів технічного аналізу файлів); за необхідності залучити експертів, які можуть встановити факт змінення або коригування електронного

документа; переконатися, що докази не були отримані з мережі чи пристроїв, що викликають сумнів у їхній достовірності.

Враховуючи специфіку цифрових доказів, адвокат має володіти як юридичними, так і технічними знаннями, аби забезпечити ефективний захист у таких провадженнях. Уміння працювати з цифровими доказами, залучати експертів, аналізувати автентичність і допустимість доказів, а також вчасно реагувати на порушення процесуальних норм – це ключові складові ефективної роботи адвоката в умовах цифровізації кримінального процесу та якісного захисту клієнта.

Висновок: На основі викладеного можна зробити висновок, що в сучасних умовах стрімкої цифровізації кримінального провадження електронні (цифрові) докази набувають ключового значення у встановленні істини у кримінальних справах, особливо у справах про злочини проти основ національної безпеки України. До таких доказів належать матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису, дані з соціальних мереж, приватних месенджерів, хмарних сховищ та інших джерел. Унікальна природа електронних доказів, зокрема їх нематеріальний характер, можливість існування у різних середовищах і схильність до махінацій, створює нові виклики для адвокатів, слідчих, прокурорів і судів.

З огляду на це, адвокат відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні законності, дотриманні прав підзахисного та контролі за правильністю використання електронних доказів у кримінальному процесі. Завдання адвоката полягає не лише у професійному захисті клієнта, але й у забезпеченні дотримання принципів допустимості та автентичності доказів, що є основою справедливого судового розгляду. Електронні докази є невід'ємною частиною сучасного кримінального процесу, оскільки вони дозволяють зафіксувати фактичні обставини злочинів через цифрові носії, мережі та платформи. Проте їх специфічні властивості вимагають особливого підходу до їх збору, зберігання та аналізу.

Адвокат у кримінальному провадженні виконує роль гаранта законності та дотримання прав особи. У контексті використання електронних доказів він забезпечує контроль за тим, щоб докази були зібрані в межах закону, без порушення права на приватність, перевіряє їх відповідність критеріям допустимості.

Однак, аналіз судової практики та законодавства свідчить, що в Україні відсутня чітка регламентація

роботи з електронними доказами у кримінальному процесі. Законодавство розглядає їх у контексті документів, поширюючи на них загальні правила доказування. Проте, специфіка електронних доказів вимагає детальнішого регулювання, включаючи стандарти автентифікації, допустимості та належного вилучення без загрози пошкодження.

Електронні докази є вразливими до змін чи знищення, тому адвокат повинен активно брати участь у перевірці їх походження, ініціювати експертизи для встановлення автентичності та цілісності даних, а також наполягати на дотриманні процесуальних норм під час огляду, фіксації та зберігання електронних доказів. Зважаючи на це, адвокату необхідно володіти базовими технічними знаннями про специфіку цифрових доказів, зокрема про хеш-суми, метадані, алгоритми шифрування тощо.

Поряд із цим, існує потреба у вдосконаленні нормативного регулювання. Зокрема, необхідно розробити окремий регламент для роботи з електронними доказами, який враховуватиме їх специфічні властивості. Законодавство має включати положення про порядок збирання, зберігання та використання цифрових доказів, а також встановлювати критерії їх автентифікації. Узагальнення судової практики та формування єдиних підходів до оцінки електронних доказів допоможуть створити більш чіткі орієнтири для слідчих, судів та адвокатів поки законодавець адаптує норми до реалій.

Окрім цього, слід приділяти особливу увагу підвищенню цифрової грамотності всіх учасників кримінального провадження. Це дозволить не лише адвокатам, але й слідчим та суддям працювати з цифровими доказами ефективніше та професійніше. Важливо також впровадити навчання для правоохоронних органів, як правильно поводитися з цифровими доказами, вилучати та зберігати їх.

Отже, електронні докази є важливим, але водночас складним елементом сучасного кримінального процесу. Їхня специфіка вимагає від адвоката високого рівня професіоналізму, цифрової грамотності та здатності швидко адаптуватися до змін у нормативному регулюванні й технологічному середовищі. Роль адвоката в таких провадженнях полягає не лише у захисті прав особи, але й у забезпеченні справедливості та законності використання цифрових доказів. Удосконалення нормативного регулювання, розширення судової практики та підвищення кваліфікації учасників кримінального процесу є необхідними умовами для ефективного функціонування системи правосуддя в умовах цифрової трансформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фігурський В. М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. *Галицькі студії*. 2023. № 4. С. 100–101. URL: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2023-4-14
2. Дегтярьова О. Доказування у кримінальному провадженні на підставі електронних доказів. *Трибуна молодого вченого*. 2021. № 6. С. 274. URL: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i6.2292>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Постанова від 29.03.2021 № 554/5090/16-к Верховний Суд. Касаційний кримінальний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/96074938>
5. Про електронні документи та електронний документообіг. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/851-15>
6. Постанова Верховного Суду Верховного Суду колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 06.06.2023 у справі № справа № 293/1947/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111403457>.
7. Постанова Верховного Суду № 569/1908/23 від 12.06.2024. URL: <http://plex.com.ua/doc.php?regnum=119741340&red=1000031e9ba7abefe12e3d5db066644d5fb1cf&d=5>

СПЕЦІАЛЬНЕ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

SPECIAL PRE-JUDICIAL INVESTIGATION AS AN EFFECTIVE TOOL FOR INVESTIGATING WAR CRIMES

Гурін О.Ю., аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеський державний університет внутрішніх справ

Актуальність тематики вдосконалення кримінального процесуального законодавства для розслідування воєнних злочинів обумовлена безпрецедентними викликами, з якими стикається Україна в умовах збройної агресії російської федерації. Систематичні воєнні злочини, включаючи масові вбивства цивільного населення, руйнування критичної інфраструктури та численні акти сексуального насильства, вимагають удосконалення підходів до документування, аналізу доказів і організації судових експертиз.

Юридична наука стикається з новими завданнями, зокрема необхідністю застосування інноваційних методик і сучасних технологій у розслідуванні воєнних злочинів. Складність розслідування ускладнюється тим, що в 87% випадків ситуації виявляються несприятливими для слідчих, а значна частина підозрюваних перебуває на тимчасово окупованих територіях або за межами України. У зв'язку з цим важливим механізмом є інститут спеціального досудового розслідування, передбачений главою 24-1 КПК України.

Спеціальне досудове розслідування дозволяє притягувати до відповідальності осіб, які перебувають поза зоною правового впливу, забезпечуючи збирання доказів і проведення судових розглядів за відсутності підозрюваних. Залучення захисника на всіх етапах цього процесу є гарантією дотримання прав підозрюваних відповідно до принципу верховенства права.

Крім того, запровадження такого механізму сприяє ефективному протидії ухиленню від відповідальності, підвищуючи ефективність розслідування воєнних злочинів у межах української правової системи.

У сучасних умовах необхідно вдосконалювати методики розслідування воєнних злочинів, забезпечувати взаємодію між правоохоронними органами та розповсюджувати напрацьовані позитивні практики для підвищення результативності кримінальних проваджень.

Ключові слова: досудове розслідування, заочне кримінальне провадження, спеціальне досудове розслідування, воєнні злочини, захисник, органи досудового розслідування, заочне повідомлення про підозру.

The relevance of the topic of improving criminal procedural legislation for the investigation of war crimes is due to the unprecedented challenges that Ukraine faces in the context of armed aggression by the Russian Federation. Systematic war crimes, including mass killings of civilians, destruction of critical infrastructure and numerous acts of sexual violence, require improved approaches to documentation, analysis of evidence and organization of forensic examinations.

Legal science is faced with new challenges, in particular the need to apply innovative methods and modern technologies in the investigation of war crimes. The complexity of the investigation is compounded by the fact that in 87% of cases the situations are unfavorable for investigators, and a significant part of the suspects are in temporarily occupied territories or outside Ukraine. In this regard, an important mechanism is the institution of special pre-trial investigation, provided for by Chapter 24-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

A special pre-trial investigation allows bringing to justice persons who are outside the zone of legal influence, ensuring the collection of evidence and conducting trials in the absence of suspects. The involvement of a defense lawyer at all stages of this process is a guarantee of observance of the rights of suspects in accordance with the principle of the rule of law.

In addition, the introduction of such a mechanism contributes to effective counteraction to evasion of responsibility, increasing the efficiency of war crimes investigations within the Ukrainian legal system.

In modern conditions, it is necessary to improve the methods of war crimes investigations, ensure interaction between law enforcement agencies and disseminate the developed positive practices to increase the effectiveness of criminal proceedings.

Key words: pre-trial investigation, criminal proceedings in absentia, special pre-trial investigation, war crimes, defense attorney, pre-trial investigation bodies, in absentia report of suspicion.

Актуальність теми роботи. Повномасштабна збройна агресія російської федерації, розпочата 24 лютого 2022 року проти України, стала одним із найсерйозніших викликів для міжнародної спільноти та основоположних принципів цивілізованого світу. Цей нічим не виправданий і абсолютно неспровокований акт військової агресії спричинив глибокі фізичні та моральні страждання українському народові, завдавши непоправної шкоди його життю та добробуту. Методи ведення війни, які застосовує росія на території України, грубо порушують норми міжнародного гуманітарного права та загальновизнані закони і звичаї війни.

Такі дії, кваліфіковані як воєнні злочини, є системним елементом стратегій, що реалізуються військово-політичним керівництвом держави-агресора.

Згідно з офіційними даними Офісу Генеральної прокуратури, органами досудового розслідування було зареєстровано понад 145 тисяч кримінальних проваджень за фактами вчинення воєнних злочинів.

Для правоохоронної системи документування та розслідування воєнних злочинів, був абсолютно новий напрям роботи. Зважаючи на масованість наступу, та бомбардувань всієї території України, з фактами вчинення воєнних злочинів зіштовхнулися майже всі правоохорон-

ців країни, і абсолютна більшість з них ніколи не розслідували такі злочини.

Документування та розслідування фактів вчинення представниками країни агресора воєнних злочинів є ключовою задачею для країни на шляху притягнення росії до відповідальності. Саме від якості роботи правоохоронної системи щодо документування та розслідування воєнних злочинів буде залежати обґрунтованість позиції України на міжнародній арені.

В зв'язку з цим вдосконалення законодавства та методик щодо фіксування та розслідування воєнних злочинів є вкрай нагальною задачею.

Зазвичай представники країни агресора, які вчиняють воєнні злочини, після вчинення залишаються поза межами правового впливу правоохоронної системи.

В зв'язку з зазначеним, особливої уваги потребує такий інститут кримінального процесу, як спеціальне досудове розслідування, який передбачає можливість здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика воєнних злочинів та вдосконалення кримінального процесуального законодавства є актуальною та нагальною справою.

Дослідженню питань розслідування воєнних злочинів займалися Баладига С.П., Банах С.В., Власова Г.П., Дуфенюк О.М., Єрмаков Ю.О., Кононенко Н.О., Пілюков Ю.О., Пиріг І.В., Тетерятник Г.К., Шевчук В.М., Шепітько М.В., Юсупов В.В., Гловюк І.В., Когутич І.І., Коруц У.З., Смирнов М.І., Тарасенко О.С., Чича Р.П. та інші.

Аналізом процедури заочного кримінального провадження (*in absentia*) займалися такі науковці, як Абламського С.Є., Алексєєва-Процюк Д.О., Басистої І.В., Верещака О.І., Волобуєва А.Ф., Главюк І.В., Корнієнка М.В., Коперсака Д.В., Лобойко Л.М., Михеєнка М.М., Нор В.Т., Филипчук П.П., Трофименка В.М., Тукієва А.С., Письменного Д.П., Смокова С.М., Татаров О.Ю., Тетерятник Г.К., Торбаса В.М., Удалової Л.Д., Цюприка І.В., Шило О.Г., Шумейко Д.О., та інші.

В той же час варто зазначити, що виклики які постають через триваючу війну вимагають постійного дослідження та вдосконалення законодавства, напрацювання нових методик за для забезпечення якісного порядку документування та розслідування воєнних злочинів.

Мета статті полягає в дослідженні та вдосконаленні процедури розслідування воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія російської федерації та введення воєнного стану в Україні глибоко трансформували всі аспекти суспільного буття, створивши безпрецедентні виклики для держави та громадян. Дії російських військових на українській території характеризуються систематичними й масштабними злочинами проти людяності: масовими вбивствами цивільного населення, умисним знищенням критичної інфраструктури та житлового фонду, а також актами сексуального насильства щодо жінок і дітей. Ці жахливі злочини супроводжуються численними випадками мародерства, що свідчить про цілеспрямовану політику терору та зневаги до фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права [10, с. 796].

Діюче національне законодавство не містить конкретного визначення поняття «воєнний злочин» [6].

В загальноприйнятих ризиках воєнний злочин – це серйозне порушення міжнародного гуманітарного права (законів і звичаїв війни), за скоєння якого передбачено кримінальну відповідальність на національному та міжнародному рівнях. Є одним із чотирьох видів міжнародних злочинів, підсудних Міжнародному кримінальному суду, поряд зі злочинами агресії, злочинами проти людяності та геноцидом [8, с. 8].

Злочини, вчинені військовослужбовцями росії на території України, відзначаються безпрецедентним масштабом і складністю, що зумовлює необхідність ґрунтовного аналізу величезної кількості подій, ретельного документування значного обсягу доказового матеріалу та організації численних і комплексних судових експертиз. У цих умовах юридична наука та правова система опинилися перед новими викликами і завданнями, вирішення яких вимагає впровадження інноваційних методик, сучасних технологій та системного підходу до формування ефективних механізмів протидії і правового реагування [9].

Аналіз слідчо-судової практики свідчить, що у 87% випадків слідчі ситуації, з якими стикаються правоохоронці, виявляються несприятливими для ефективного розслідування воєнних злочинів в Україні. У таких умовах слідчі, спираючись на накопичений професійний досвід та отримані знання, змушені самостійно розробляти оптимальну стратегію і визначати послідовність проведення слідчих (розшукових) дій. Цей процес залежить від характеру та специфіки вчиненого воєнного злочину і потребує високого рівня адаптивності та компетентності [8, с. 107].

Сучасні реалії чітко демонструють, що вся правоохоронна система України інтегрована у процес розслідування воєнних злочинів, включно з порушеннями зако-

нів і звичаїв ведення війни. Органи Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро та прокуратури виконують взаємодоповнювані функції у межах своєї компетенції. Вони беруть участь у збиранні, перевірці та систематизації доказової бази, яка слугуватиме підґрунтям для судових розглядів у національних юрисдикційних органах [2, с. 101].

В зв'язку з тим, що відповідно до ст. 216 КПК розслідування воєнних злочинів віднесено до підслідності Служби безпеки України, органи досудового розслідування відповідної служби переважані кримінальними провадженнями відповідної категорії. Тому в умовах значної кількості воєнних злочинів та браку ресурсів, розслідуваннями зазначених злочинів займається ледь не всі органи досудового розслідування.

Тому, на нашу думку надзвичайно важливо удосконалити методики розслідування воєнних злочинів та розповсюджувати їх на всі правоохоронні органи країни, а також забезпечувати взаємобмін позитивним досвідом між органами досудового розслідування різних правоохоронних органів.

Одним із негативних факторів які мають місце при розслідуванні воєнних злочинів є те суб'єкт злочину знаходиться поза межами правового впливу правоохоронних органів. Здебільшого особа яка вчинила військовий злочин знаходиться на непідконтрольній території, чи взагалі на території росії.

Діючий кримінальний процесуальний кодекс передбачає можливість проведення досудового розслідування а в подальшому і судового провадження за відсутності підозрюваного у формі спеціального досудового розслідування.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII в Україні було запроваджено інститут спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень, який передбачено главою 24-1 КПК України [5].

Згідно з положеннями чинного законодавства, проведення спеціального досудового розслідування здійснюється виключно на підставі відповідної ухвали слідчого судді в межах кримінального провадження, яке стосується визначених категорій кримінальних правопорушень. Це стосується підозрюваних осіб, за винятком неповнолітніх, які ухиляються від органів досудового розслідування та суду, перебуваючи на тимчасово окупованих територіях України або на територіях держав, що офіційно визнані Верховною Радою України державами-агресорами, з метою уникнення кримінальної відповідальності, або щодо яких ініційовано процедуру міжнародного розшуку.

Варто зазначити, що в початковій версії спеціальне досудове провадження було анонсовано суспільству як інструмент притягнення до відповідальності високопосадовців з «попередньої» влади, які змогли покинути територію України до початку кримінального переслідування.

З точки зору національних інтересів, заочне кримінальне провадження дозволяє досягти відносно швидкого засудження підозрюваного (обвинувачуваного) та стягнути з нього на користь держави та/чи потерпілого визначені судом кошти (майно), не дивлячись на те, що така особа переховується на території іншої держави [4, с. 90].

Однак інститут спеціального досудового розслідування можна дуже якісно використовувати при розслідуванні воєнних злочинів.

Слід наголосити, що участь особи у судовому засіданні становить одну з фундаментальних засад забезпечення права на справедливий судовий розгляд, яке є невід'ємним елементом принципу верховенства права. Даний принцип

має своє нормативне вираження у пункті 3 (с) статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ухваленої 4 листопада 1950 року. Відповідно до цього положення, кожна особа, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, володіє гарантованим правом здійснювати захист особисто або за участі адвоката, обраного за власним розсудом, що забезпечує належну реалізацію права на ефективний захист у межах правової процедури [3].

Тому ми підтримуємо думку Бауліна О.В., Мазур О.В., що «за відсутності підозрюваного при проведенні процесуальних дій необхідно надати додаткові гарантії підозрюваному, а саме: 1) знати про здійснення щодо нього спеціального кримінального провадження за підозрою, обвинуваченням у вчиненні конкретного кримінального правопорушення; 2) бути повідомленим про свої процесуальні права і процесуальні обов'язки при здійсненні спеціального кримінального провадження та про його наслідки; 3) на повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про здійснення щодо нього спеціального кримінального провадження за підозрою, обвинуваченням у вчиненні конкретного кримінального правопорушення та його наслідки» [1].

Своєрідним гарантом дотримання прав та законних інтересів підозрюваного під час спеціального досудового розслідування виступає захисник. Так відповідно до пункту 8 частини другої статті 52 Кримінального процесуального кодексу України, обов'язкова участь захисника гарантована у кримінальних провадженнях, які стосуються осіб, щодо яких проводиться спеціальне досудове розслідування, або спеціальне судове провадження, починаючи з моменту ухвалення відповідного процесуального рішення. Таким чином, норми кримінального процесуального законодавства України забезпечують залучення захисника не лише на етапі судового розгляду, але й на стадії досудового розслідування, що спрямоване на гарантування належного рівня правового захисту на всіх етапах кримінального провадження.

Звичайно ми розуміємо, що питання проведення спеціального досудового розслідування не повинно виникати на початкових етапах розслідування, під час документування та проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій. Однак по мірі розслідування, при встановленні

особи, яка скоїла воєнний злочин перед слідчим постає дилема. При зібранні достатніх доказів причетності особи, подальше розслідування вимагає здійснення заочного повідомлення про підозру, оскільки набуття особою статусу підозрюваного дозволяє слідчому задіяти більший спектр заходів при здійсненні кримінального провадження. Відповідно після повідомлення про підозру починають спливати строки досудового розслідування. В зв'язку з відсутністю підозрюваного відповідно до ст.ст. 280–281 КПК, кримінальне провадження зупиняється. Такі справи накопичуються і характеризуються категорією відкладеного рішення.

Спеціальне досудове розслідування є певною альтернативою такого стану речей. Звичайно, питання щодо ініціювання спеціального досудового розслідування повинно поставати на більш пізніх етапах кримінального провадження воєнних злочинів, зокрема в ситуаціях, коли слідчий та прокурор дійшли обґрунтованого висновку про наявність підстав для повідомлення конкретній особі про підозру. Водночас така особа уникає контакту з українськими органами досудового розслідування чи суду, переховуючись на тимчасово окупованій території України або на території держави, офіційно визнаної агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності, або перебуває у міжнародному розшуку.

Спеціальне досудове розслідування розглядається як дієва альтернатива зупиненню кримінального провадження в разі оголошення розшуку підозрюваного, що знаходить своє нормативне обґрунтування у статтях 280–281 Кримінального процесуального кодексу України.

Висновки. В умовах війни, кількість воєнних злочинів постійно зростає. Майже всі скоєні воєнні злочини вчиняються особами, які знаходяться поза межами впливу правоохоронної системи, чи на окупованих територіях, чи на території країни агресора. Застосування спеціального досудового розслідування в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів з одного боку дозволить здійснювати повноцінне розслідування з подальшим судовим розглядом, з іншого боку при дотриманні певних умов, продемонструє міжнародному співтовариству доцільність та відповідність високим європейським стандартам забезпечення прав людини при проведенні спеціального досудового розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баулін О.В., Мазур О.В., Гарантії прав підозрюваного під час здійснення спеціального досудового розслідування. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1. С. 1–11
2. Когутич І. І. Окремі аспекти підготовки розслідування порушення законів та звичаїв війни. *Криміналістика і судова експертиза*. 2023. Вип. 68. С. 95–108.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
4. Коперсак Д.В. Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень : дис. ... доктора філософії: 081 – Право. Одеса, 2021. 247с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-17: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>
6. Рогатинська Н. З. Особливості розмежування між поняттями «військовий» та «воєнний» злочин. URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/950/932>.
7. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. / [І. В. Гловюк, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 400 с.
8. Шевчишина К.П. Розслідування воєнних злочинів в Україні : дис. ... доктора філософії: 081 – Право. Київ, 2024. 330с.
9. Шевчук В. М. Криміналістичне забезпечення розслідування воєнних злочинів: цифровізація, інновації, перспективи. С. 795–822. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/322/8791/18392-1>.
10. Шевчук В. Сучасні проблеми криміналістики в умовах війни та глобальних загроз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 3 (28). С. 11–27.

ЧИННИКИ, ЯКІ ПРИЗВОДЯТЬ ДО ПОРУШЕННЯ РОЗУМНИХ СТРОКІВ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

FACTORS THAT LEAD TO VIOLATION OF REASONABLE TIME LIMITS FOR COURT PROCEEDINGS

Дромбінський А.В., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню чинників недотримання розумних строків кримінального провадження. В роботі було здійснено їх детальний аналіз. Зокрема, було висловлено ідею про поділ чинників недотримання розумних строків кримінального провадження на чинники процесуального характеру (як то кількість епізодів злочинної діяльності, кількість обвинувачених, поведінка учасників провадження, зокрема, неприбуття на судові засідання обвинуваченого та/або його захисника) і непроцесуального (організаційного) характеру. До останніх в роботі пропонується віднести такі: тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя як вид заходу забезпечення кримінального провадження; вибуття судді у зв'язку з хворобою або смертю; закінчення строку повноважень судді; переведення судді до іншого суду; відставка судді. Для висунення науково обґрунтованих висновків і пропозицій було використано низку емпіричних джерел: результати економетричного оцінювання середньозваженого часу розгляду кримінального провадження Вищим антикорупційним судом за альтернативним підходом до методології, застосованої Державною судовою адміністрацією України у 2022 р.; Звіт про оперативність розгляду судових справ за 2022 р.; Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2023 р. Також було використано наукові джерела з означеної проблематики дослідження. В результаті проведеного дослідження доходимо висновку про можливість нівелювання окреслених чинників шляхом призначення запасного судді. Однак, як засвідчив практичний досвід автора статті щодо підтримання публічного обвинувачення в суді, і приклади правозастосовної практики, положення ст. 320 КПК України щодо призначення запасного судді майже не застосовуються. Як перспективні напрямки подальших досліджень планується визначити інші чинники недотримання розумних строків судового розгляду і запропонувати шляхи їх подолання. Також планується дослідити міжнародний досвід призначення запасного судді і вплив такого рішення на дотримання розумних строків кримінального провадження.

Ключові слова: розумні строки, недотримання розумних строків, чинники недотримання розумних строків, непроцесуальні чинники, процесуальні чинники, відставка судді, відсторонення судді від здійснення правосуддя.

The article is devoted to the study of the factors of non-compliance with reasonable time limits of criminal proceedings. The author analyzes them in detail. In particular, the author suggests dividing the factors of non-compliance with reasonable time limits of criminal proceedings into procedural factors (such as the number of episodes of criminal activity, the number of accused persons, the behavior of participants to the proceedings, in particular, the failure of the accused and/or his/her defense counsel to attend court hearings) and non-procedural (organizational) factors. The latter include the following: temporary suspension of a judge from the administration of justice as a type of measure to ensure criminal proceedings; resignation of a judge due to illness or death; expiration of a judge's term of office; transfer of a judge to another court; and resignation of a judge. A number of empirical sources were used to come up with scientifically based conclusions and proposals: the results of an econometric assessment of the weighted average time for consideration of criminal proceedings by the High Anti-Corruption Court using an alternative approach to the methodology applied by the State Judicial Administration of Ukraine in 2022; the Report on the Efficiency of Court Cases for 2022; the Analysis of the Administration of Justice in Criminal Proceedings and Cases of Administrative Offenses in 2023. As a result of the study, we conclude that it is possible to level the above factors by appointing a substitute judge. However, as evidenced by the author's practical experience of maintaining public prosecution in court and examples of law enforcement practice, the provisions of Article 320 of the CPC of Ukraine regarding the appointment of a substitute judge are hardly ever applied. As promising areas for further research, it is planned to identify other factors of non-compliance with reasonable time limits for court proceedings and to propose ways to overcome them. It is also planned to study the international experience of appointing a substitute judge and the impact of such a decision on the observance of reasonable time limits for criminal proceedings.

Key words: reasonable time limits, failure to comply with reasonable time limits, factors of failure to comply with reasonable time limits, non-procedural factors, procedural factors, resignation of a judge, removal of a judge from the administration of justice.

Вступ. Процесуальні строки відіграють ключове значення у здійсненні судочинства і дотриманні прав та свобод його учасників. Процесуальні строки безпосередньо впливають на ефективність розгляду справ. Так, одним із завдань кримінального провадження є «...забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини ...» (ст. 2 КПК).

Швидкість розгляду кримінальних проваджень у судах важлива для досягнення завдань кримінального процесуального закону: потерпілий швидше отримує рішення суду, яке поновлює його права; обвинувачений на $\frac{3}{4}$ коротший термін застосування примусу; органи правопорядку на $\frac{3}{4}$ оперативний зворотній зв'язок щодо якості роботи. Ефективність процесу також зростає, адже сторони й суд добре орієнтуються в матеріалах кримінального провадження, свідки ще пам'ятають фактичні обставини події, а експерти на $\frac{3}{4}$ зміст свого експертного висновку, справа розглядається в умовах цілісного сприйняття.

Спеціалізовані дослідження свідчать, що фактичний середньозважений час розгляду кримінального провадження може становити понад 84 години чистого процесуального часу, або понад 3 календарні роки, на противагу нормативній оцінці ДСА України, відповідно до якої середньозважений час судового розгляду кримінального провадження становить 9 годин 11 хвилин [1].

Так, звернення до офіційної статистики ілюструє про абсолютно інші показники. У 2022 р. згідно зі Звітом про оперативність розгляду судових справ загальна тривалість розгляду ВАКС справ така:

- у строк понад 10 днів до 1 міс. – 3;
- до 3 міс. включено – 3;
- понад 3 міс. – до 1 р. включно – 11;
- понад 1 рік до 2 років включно – 9;
- понад 2 роки до 3 років включно – 21;
- понад 3 роки – 2 [2].

Наведені дані альтернативних досліджень і офіційної статистики, а також різниця між ними можуть свідчити про похибки у зборі даних або недосконалість опрацю-

вання отриманих даних¹. Але власний досвід підтримання публічного обвинувачення в суді у кримінальних провадженнях дає підстави критично оцінювати дані офіційної судової статистики, адже на практиці строк розгляду кримінальних проваджень щодо нетяжких злочинів вимірюється роками.

В цьому аспекті доречним буде також зауважити, що не існує єдиної формули визначення оптимального часу, необхідного для розгляду конкретного кримінального провадження. Якщо говорити про швидкий розгляд кримінальних проваджень, то можна зустріти думку щодо поверховості його розгляду та визначити це як недолік процесу. Однак, на наше переконання, швидкість розгляду це не завжди про погіршення якості прийнятого рішення або ігнорування певних прав здійснення судочинства.

Скорочення або оптимізація часу розгляду кримінального провадження може мати наслідком:

– забезпечення права обвинуваченого на те, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк стало предметом судового розгляду;

– поновлення порушених прав потерпілих та/або захист інтересів держави;

– запобігання вчиненню майбутніх злочинів, які особа може вчинити в процесі розгляду справи щодо неї.

В аспекті провідності розгляду кримінального провадження доречним буде дослідити чинники, що унеможливають розгляд кримінального провадження в розумні строки. Офіційні звіти судових органів свідчать, що в якості причин відкладення судового розгляду зазначаються такі як неприбуття обвинуваченого, неприбуття прокурора, неприбуття свідків, потерпілих, неприбуття усіх учасників кримінального провадження, хвороба обвинуваченого та інші підстави. Однак судові органи не деталізують ситуації, за яких судовий розгляд відкладається або розпочинається спочатку через відставку судді, припинення його повноважень тощо. Хоча ці причини відкладення розгляду справ є найбільш розповсюдженими. Так, відповідно до офіційної статистики за 2023 р. серед причин відкладення судового розгляду вказані такі: нездійснення доставки до суду обвинуваченого, який тримається під вартою – 2 739; неприбуття обвинуваченого – 61 310; хвороба обвинуваченого – 1 178; неприбуття прокурора – 2 684; неприбуття захисника – 10 008; неприбуття свідків, потерпілих – 18 859; неприбуття інших учасників кримінального провадження – 7 750; інші підстави – 275 229 випадків [3]. Отже, наведене ілюструє відсутність офіційних даних щодо роз'яснення інших причин відкладення судового розгляду. Тому в рамках цієї статті планується дослідити чинники, які унеможливають розгляд кримінального провадження в розумні строки і є причинами відкладення судового розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розумність строків кримінального провадження все частіше стають предметом наукового пошуку. Після набрання чинності 20 листопада 2012 Кримінальним процесуальним кодексом України Н.В. Неледєва в своїй статті «“Розумність строків” як нове поняття КПК України» наголосила про «розумний строк» як запасний варіант, який діє, коли відсутні всі інші варіанти визначення строків вчинення тих або інших процесуальних дій. Саме в такому розумінні поняття «розумних строків» відображене в практиці Європейського суду з прав людини, де суд роз'яснює: часовий проміжок, що розумиться під терміном «негайно» є більш коротким, ніж часовий проміжок, що визначається термінами «без зволікань» та «упродовж розумного строку» [4]. Окремо слід зазначити про роботу В. Кушнерьова, де піднімалось питання щодо визначення порядку та підстав притягнення суддів до відповідальності за затягування

судового розгляду провадження, визначення порядку відшкодування збитків, завданих затягуванням процесу. Автор пропонує запровадити дієві засоби дотримання розумних строків під час судового розгляду кримінальних проваджень та протидії затягування судового процесу на законодавчому рівні, як це зробили в Республіці Польщі, а саме, прийняли Закон «Про скарги на порушення права сторони у судовому провадженні на розгляд справи в розумний строк». В подальшому аналогічні закони були прийняті в Італії, Португалії, Фінляндії та Хорватії [5]. Крім того, в роботі О.П. Кучинської та О.О. Рибак щодо проблеми реалізації розумності строків як засади кримінального процесу досліджено принципи розумності строків у кримінальному процесі України та Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних способів вирішення спорів [6]. В спільній статті А.М. Орлеана та В.В. Козія про дотримання розумних строків кримінального провадження крізь призму європейських стандартів, зосереджено увагу на проблемі дотримання розумних строків під час судового розгляду та особливо – під час повторного судового розгляду [7]. В своїй роботі О.В. Бойко здійснив аналіз положень кримінального процесуального законодавства та практики ЄСПЛ щодо правил обчислення та визначення критеріїв розумності строків розгляду справи [8]. Незважаючи на ґрунтовність проведених досліджень і їх значний внесок у розвиток науки кримінального процесу, вбачається, що певні аспекти дотримання розумних строків у кримінальному провадженні залишаються недослідженими, як то визначення причин недотримання розумних строків кримінального провадження, класифікація чинників недотримання розумних строків тощо.

Метою статті є дослідження чинників недотримання розумних строків кримінального провадження і їх детальний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Перепонами на шляху здійснення судового провадження в розумні строки можуть стати безліч чинників як процесуального характеру (кількість епізодів злочинної діяльності, кількість обвинувачених, поведінка учасників провадження, неприбуття обвинуваченого та/або його захисника тощо), так і непроцесуального характеру (тобто ті, які безпосередньо не пов'язані із конкретним кримінальним провадженням, поведінкою його учасників). Так, на наше переконання, такими непроцесуальними чинниками недотримання розумних строків судового розгляду може бути смерть головуючого судді або судді зі складу колеґії суддів, оформлення лікарняного листа, закінчення строків повноважень судді тощо. Пропонуємо далі більш детально розглянути такі непроцесуальні чинники.

Першим чинником визначимо тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя як вид заходу забезпечення кримінального провадження. Порядок і умови його застосування визначено в Конституції України, КПК України, Законі України «Про Вищу раду правосуддя» та Законі України «Про судоустрій і статус суддів». На період застосування цього заходу забезпечення суддя, якого відсторонили, має бути замінений іншим суддею, що фактично призводить до розгляду справи спочатку новим складом суду (п. 10 ст. 35 КПК) за виключенням випадків, які визначені в ч. 1, 2 ст. 319 КПК. Розгляд справи новим складом суду потягне за собою дослідження всіх наявних у справі доказів, допит учасників провадження, що негативно вплине на дотримання розумних строків кримінального провадження.

Другим чинником слід назвати вибуття судді у зв'язку з хворобою або смертю. При цьому це може бути також відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами і відповідне оформлення лікарняного листа, а в подальшому

¹ Задля «чистоти» дослідження було взято порівняння даних щодо тривалості судового розгляду кримінального провадження ВАКС.

за бажанням матері або батька роботодавець надає відпустку для догляду за дитиною до досягнення трирічного віку, а у виключних випадках і до шести років. Така відпустка може надаватись як матері, так і батьку, оскільки від 09.05.2021 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною» [9].

Третім чинником можна назвати закінчення строку повноважень судді, що не враховується автоматизованою системою документообігу при розподілі кримінальних проваджень. Оскільки строки судового розгляду в кримінальному процесуальному законі не визначені, передбачити цей чинник під час розподілу справ дійсно неможливо. Фактично це призводить до повторного надходження до автоматизованої системи документообігу кримінального провадження для направлення іншому судді, що звісно стає підставою для тривалого розгляду провадження.

Ще одним чинником слід назвати переведення судді до іншого суду. Рішення щодо переведень (відряджень) регулюється Порядком відрядження судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації (як тимчасового переведення), визначений Вищою радою правосуддя [10]. Хоча Вища рада правосуддя своїм рішенням від 04.07.2023 р. № 680/0/15-23 внесла роз'яснення та зміни до порядку відрядження та відкликання з відрядження, але це ніяким чином не вплинуло на той факт, що суддя який відряджається в інший суд або повертається з відрядження при цьому залишає матеріали справи, які в подальшому попадають на повторний розподіл автоматизованою системою документообігу, що негативно впливає на дотримання розумних строків судового розгляду кримінального провадження.

Наступним чинником, який передбачено в Основному Законі України є звільнення судді з посади. Аналіз розділу VIII Конституції України та Закону № 2453 дає Конституційному Суду України підстави для висновку, що відставка судді є особливою формою звільнення його з посади за власним бажанням та обумовлена наявністю в особи відповідного стажу роботи на посаді судді. Наслідком відставки є, зокрема, припинення суддею своїх повноважень з одночасним збереженням за ним звання судді і гарантій недоторканності, а також набуттям прав на виплату вихідної допомоги та отримання пенсії або щомісячного довічного грошового утримання [11]. Отже, на наявності підстав для такого звільнення, суддя може «вийти» з процесу і цей чинник так само неможливо передбачити завчасно під час розподілу справ.

Наведені вище чинники є такими, що унеможливають судовий розгляд кримінального провадження в розумні строки. Майже всі наведені в цій роботі чинники неможливо передбачити під час розподілу кримінальних проваджень, а отже потрібно обирати інший засіб забезпечення дотримання розумних строків кримінального провадження. Такий засіб передбачено в КПК України, зокрема, залучення запасного судді (ст. 320 КПК). Однак правозастосовна практика свідчить, що через брак кадрів це майже не відбувається. Як приклад наведемо кілька ухвал про призначення справи до підготовчого судового засідання. Так, в Ухвалі судді Корюківського районного суду Чернігівської області від 24 вересня 2024 р. по справі № 736/2279/24, де особа обвинувачувалась за ч. 4 ст. 185 КК України (тяжкий злочин) було зазначено, що «вивчивши обвинувальний акт та враховуючи обставини справи, слід призначити підготовче судове засідання без призначення запасного судді» [12]. В Ухвалі судді Долинського районного суду Івано-Франківської області від 24 вересня 2024 р. по справі № 343/2142/24, де особа обвинувачувалась за ч. 1 ст. 263 КК України (тяжкий злочин) вказано: «підстав для призначення у даному кримінальному провадженні запасного судді згідно

ч. 1 ст. 320 КПК України не вбачаю» [13]. Так само не вбачає підстав для призначення кримінальному провадженні запасного судді суддя Вижницького районного суду Чернівецької області по обвинуваченню особи за ч. 4 ст. 186 КК України (тяжкий злочин) [14]. Суддя Херсонського міського суду Херсонської області в ухвалі про призначення підготовчого судового засідання за обвинуваченням особи у вчиненні кримінального правопорушення передбаченого ч. 5 ст. 111-1 КК України (тяжкий злочин) вказує наступне: «з врахуванням вимог статті 320 КПК, підстав для призначення запасного судді не має» [15].

Враховуючи викладене, слід констатувати наявність цілої низки чинників недотримання розумних строків кримінального провадження, які мають непроцесуальний характер і не можуть бути передбачені заздалегідь. Єдиним засобом недопущення порушення засади розумних строків кримінального провадження є залучення запасного судді у справах, які потребують значного часу для розгляду. Водночас, як свідчить правозастосовна практика, цей засіб є майже не застосованим через недостатню кількість суддів і довготривалі відбори на посаду судді.

На підтвердження висловленої тези про відсутність практики призначення запасного судді і її негативний вплив на дотримання засади розумних строків розгляду кримінального провадження наведу власний практичний досвід у кримінальному провадженні № 752/20725/15-к в якому я, як прокурор здійснював процесуальне керівництво та підтримував публічне обвинувачення щодо особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення передбаченого п. 13 ч. 2 ст. 115 Кримінального кодексу України, який відноситься до категорії особливо тяжких злочинів.

Враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, у вчиненні якого обвинувачувалася особа (санкція статті передбачає максимальний строк покарання у вигляді довічного позбавлення волі), під час автоматизованого розподілу матеріалів кримінального провадження було визначено склад суду у кількості трьох суддів без запасного судді. Через складність справи та велику кількість матеріалів та свідків судовий розгляд провадження відбувався більше двох з половиною років, допоки не з'явився третій чинник, який було визначено у статті, зокрема, у одного судді зі складу суддів в 2018 р. закінчилися повноваження і провадження було скеровано на новий розподіл автоматизованої системи.

Автоматизованою системою знову визначено склад суду у кількості трьох суддів без запасного судді. Після зміни складу суду розгляд кримінального провадження розпочався спочатку і продовжувався допоки в 2021 р. Вища рада правосуддя не прийняла рішення про звільнення з посади судді у відставку одного із суддів даної колегії. Далі внаслідок автоматизованого розподілу матеріалів кримінального провадження визначено новий склад суду і знову без запасного судді. Наразі судовий розгляд цього кримінального провадження продовжується. Як підсумок, це кримінальне провадження перебуває на стадії судового розгляду близько 9 років, а за час проведення судового розгляду обвинувачений вчинив ще декілька злочинів за які навіть отримав вирок з реальною мірою покарання.

Так, ця ж особа була засуджена у справі № 212/424/20 до 10 років позбавлення волі за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 187 КК України, яке вчинив 18.08.2019 р. та до 6 років позбавлення волі за вчинення кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 186 КК України, яке вчинив 25.10.2019 р. [16].

Також, 13.11.2023 Тернівським районним судом міста Кривого Рогу Дніпропетровської області відносно цієї ж особи у справі № 215/4583/21 проголошено вирок у вчиненні кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 345 КК України, яке вчинено обвинуваченим 01.04.2021 [17].

Висновки. У статті було висловлено ідею про поділ чинників недотримання розумних строків кримінального провадження на чинники процесуального характеру (як то кількість епізодів злочинної діяльності, кількість обвинувачених, поведінка учасників провадження, зокрема, неприбуття на судові засідання обвинуваченого та/або його захисника) і непроцесуального (організаційного) характеру. До останніх пропонується віднести такі: тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя як вид заходу забезпечення кримінального провадження; вибуття судді у зв'язку з хворобою або смертю; закінчення строку

повноважень судді; переведення судді до іншого суду; відставка судді. В результаті проведеного дослідження доходимо висновку про можливість нівелювання окреслених чинників шляхом призначення запасного судді. Однак, власний практичний досвід підтримання публічного обвинувачення в суді і приклади правозастосовної практики засвідчили незастосованість положень ст. 320 КПК щодо призначення запасного судді. Як перспективні напрямки подальших досліджень планується визначити інші чинники недотримання розумних строків судового розгляду і запропонувати шляхи їх подолання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Результати економетричного оцінювання середньозваженого часу розгляду кримінального провадження Вищим антикорупційним судом за альтернативним підходом до методології, застосованої Державною судовою адміністрацією України у 2022 URL: <https://justtalk.com.ua/post/diznatis-realne-navantazhennya-na-sud-realno> (дата звернення 09.12.2024).
2. Звіт про оперативність розгляду судових справ за 2022 р. (Форма № 1-О ВАКС (піврічна, річна). URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/statistics/reports/1-O_2022.pdf (дата звернення 09.12.2024).
3. Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2023 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Analiz_statistika_kriminal_2023.pdf (дата звернення 09.12.2024).
4. Нелевда Н.В. «Розумність строків» як нове поняття в КПК України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 240–242.
5. Кушнерьов В. Категорія «Розумний строк» у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 269–273.
6. Рибак О.О., Кучинська О.П. Щодо проблеми реалізації розумності строків як засади кримінального процесу України. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: Серія: Право*. Випуск 35. Частина I. Том 3. С. 122–125.
7. Орлеан А., Козій В. Дотримання розумних строків кримінального провадження крізь призму Європейських стандартів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4 (12). С. 162–170.
8. Бойко О. Розумні строки кримінального провадження в практиці Європейського суду з прав людини. *JURNAL JURIDIC NATIONAL: TEORIE SI PRACTICA*Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2020. С. 83–89.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною: Закон України від 15.04.2021 № 1401-ІХ. *Відомості Верховної Ради*. 2021. № 27. Ст. 230.
10. Про затвердження Порядку відраджень судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації (як тимчасового переведення): Рішення Вищої ради правосуддя від 24.01.2017 № 54/0/15-17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0054910-17#Text> (дата звернення 09.12.2024).
11. Конституційний Суд України: каталог юридичних позицій. 5.5.2.4. Звільнення. Відставка. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/5524-zvlnennya-vidstavka> (дата звернення 09.12.2024).
12. Ухвала Корюківського районного суду Чернігівської області про призначення справи до підготовчого судового засідання від 24 вересня 2024 р.; справа № 736/2279/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121809363> (дата звернення 09.12.2024).
13. Ухвала Долинського районного суду Івано-Франківської області від 24 вересня 2024 р.; справа № 343/2142/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121806298> (дата звернення 09.12.2024).
14. Ухвала Вижницького районного суду Чернівецької області від 24.09.2024; справа № 713/3519/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121807110> (дата звернення 09.12.2024).
15. Ухвала Херсонського міського суду Херсонської області від 23.09.2024; справа № 766/15665/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121773691> (дата звернення 09.12.2024).
16. Вирок Тернівського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 26 травня 2023 р у справі № 212/424/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111118302> (дата звернення 09.12.2024).
17. Вирок Тернівського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 13 листопада 2023 р у справі № 215/4583/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114876181> (дата звернення 09.12.2024).

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТИМЧАСОВОГО ВИЛУЧЕННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

PROBLEMATIC ASPECTS OF TEMPORARY SEIZURE OF VEHICLES WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS

Жидков Д.В., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Демура М.І., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заходи забезпечення кримінального провадження застосовуються з метою дієвості та досягнення мети кримінального провадження, зокрема, встановлення всіх обставин, що мають значення у кримінальному провадженні. Одним із таких заходів забезпечення кримінального провадження виступає тимчасове вилучення майна. Його застосування передбачає втручання у конституційне право особи на власність. Конституційна заборона протиправного позбавлення чи обмеження права власності передбачає тільки «протиправність» такого позбавлення, що є цілком логічним, адже тимчасове вилучення майна є легальним та санкціонованим уповноваженою особою, але таке втручання має відповідати «трискладовому тесту» Європейського суду з прав людини, який описується в цій статті.

Проблемним і малодослідженим в Україні питанням є тимчасове вилучення транспортних засобів. Враховуючи великогабаритність та особливі умови зберігання транспортного засобу, видається проблемною практична реалізація положень Кримінального процесуального кодексу щодо тимчасового вилучення майна, адже такий процес на рівні кримінального процесуального законодавства залишається неврегульованим та здійснюється уповноваженими особами хаотично і непорядковано, що суперечить принципам правової визначеності та верховенства права і створює передумови для визнання таких рішень, дій чи бездіяльності уповноважених осіб порушенням права на мирне володіння майном згідно Європейської конвенції з прав людини. Також через недосконалість та недопрацьованість певних аспектів вилучення, переміщення з місця вилучення до місця зберігання та саме зберігання транспортного засобу страждає кримінальна процесуальна форма даного заходу забезпечення кримінального провадження. Адже обов'язком сторони обвинувачення є збереження схоронності речових доказів та вилученого майна в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. На практиці неврегульованість даних аспектів викликає багато питань, в тому числі щодо меж допустимості втручання у право власності.

В цій статті висвітлено особливості тимчасового вилучення транспортних засобів. Закцентовано увагу на практичних аспектах порядку тимчасового вилучення і схоронності транспортних засобів з посиланням на національну судову практику. Метою статті є аналіз проблемних питань, що стосуються тимчасового вилучення транспортних засобів та формулювання обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення порядку тимчасового вилучення транспортних засобів під час кримінального провадження. Враховуючи проблемність вищенаведених питань є необхідність детальніше їх дослідити та запропонувати шляхи їх вирішення.

Ключові слова: захід забезпечення кримінального провадження, тимчасове вилучення майна, транспортний засіб, право власності, докази, обмеження права власності, повернення майна.

Measures to ensure criminal proceedings are applied for the purpose of efficiency and achievement of the goal of criminal proceedings – establishment of all circumstances relevant to criminal proceedings. One of such measures to ensure criminal proceedings is the temporary seizure of property. Its application involves interference with a person's constitutional right to property. The constitutional prohibition of unlawful deprivation or restriction of property rights provides only for the 'unlawfulness' of such deprivation, which is quite logical, since temporary seizure of property is legal and authorised by an authorised person, but such interference must meet the "three-part test" of the European Court of Human Rights, which is described in this article.

Temporary seizure of vehicles is a problematic and poorly researched issue in Ukraine. Given the large size and special storage conditions of the vehicle, the practical implementation of the provisions of the Criminal Procedure Code on temporary seizure of property seems to be problematic, as such a process at the level of criminal procedure legislation remains unregulated and is carried out by authorised persons in a chaotic and disorderly manner, which contradicts the principles of legal certainty and the rule of law and creates preconditions for recognising such decisions, actions or inaction of authorised persons as a violation of the right to property. The criminal procedural form of this measure to ensure criminal proceedings also suffers from imperfections and underdevelopment of certain aspects of seizure, transfer from the place of seizure to the place of storage and storage of the vehicle itself. After all, it is the duty of the prosecution to preserve the safety of material evidence and seized property in accordance with the procedure established by the Cabinet of Ministers of Ukraine. In practice, the lack of regulation of these aspects raises many questions, including the limits of admissibility of interference with property rights.

This article highlights the peculiarities of temporary seizure of vehicles. The author focuses on the practical aspects of the procedure for temporary seizure and safety of vehicles with reference to national case law. The purpose of the article is to analyse the problematic issues related to the temporary seizure of vehicles and to formulate substantiated proposals for improving the procedure for temporary seizure of vehicles during criminal proceedings. Given the problematic nature of the above issues, there is a need to study them in more detail and propose ways to resolve them.

Key words: measure to secure criminal proceedings, temporary seizure of property, vehicle, property right, evidence, restriction of property rights, return of property.

Дослідження тимчасового вилучення транспортних засобів є дуже важливим і нагальним питанням, адже з огляду на обмеження права власності на транспортний засіб, яке вводиться під час застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження, постає за необхідне визначити межі цього обмеження, дозволена поведінку уповноважених осіб, які застосовують даний захід забезпечення, порядок тимчасового вилучення транспортних засобів. Окрім того, значимість даного питання підкреслюється конституційною охороною

права власності та заборонаю свавільного та протиправного обмеження чи позбавлення такого права. Важливість цього питання також обумовлюється особливим статусом вилученого майна, адже в силу своєї специфіки та великогабаритності, необхідним є залучення додаткових сил задля переміщення транспортного засобу до місця зберігання з метою забезпечення приватних інтересів власника або володільця транспортного засобу, що потребує належної уваги з боку органів державної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інституту тимчасового вилучення майна досліджували у своїх наукових роботах такі вчені, як Галась І.А., Татаров О.Ю., Деревянкін С.Л., Смоков С.М., Маркелова М.В., Гловюк І.В., Верхогляд-Герасименко О.В., Шило О.Г. Проте проблематика тимчасового вилучення транспортного засобу в кримінальному провадженні зі сторони наукової плеяди залишається мало дослідженою, досить актуальною та доволі спірною. Даному питанню попри свою важливість, значимість, охоронюваність не приділялося належної уваги. Наукового дослідження потребують правові підстави та порядок застосування тимчасового вилучення транспортних засобів, включаючи переміщення транспортного засобу та його зберігання, а також межі допустимості втручання у право власності, також порядок використання транспортного засобу як доказу у кримінальному провадженні.

Згідно з цивілістичною доктриною право власності складається з правомочностей розпорядження, володіння і користування. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПКУ) в цьому контексті також визначає тимчасове вилучення майна як фактичне позбавлення підозрюваного або інших осіб можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним майном до вирішення питання про арешт майна або його повернення, або його спеціальну конфіскацію в порядку, встановленому законом [1]. Тобто, тимчасове вилучення є станом, у якому перебуває майно до вирішення питання про арешт (але доречніше було б сказати до накладення арешту, адже статус майна змінюється внаслідок рішення слідчого судді відповідного суду); або його повернення (але знову ж таки таке повернення повинно набрати процесуальної форми і здійснюється з фактичною передачею майна, що засвідчується протоколом або іншим процесуальним документом); або його спеціальну конфіскацію, яка також визначається у рішенні суду по суті.

Важливо зазначити, що під час застосування тимчасового вилучення майна, особу обов'язково має бути обмежено одночасно трьох правомочностей: володіння, користування і розпорядження.

Частиною другою ст. 167 КПКУ визначається чіткий перелік майна, щодо якого може бути здійснено тимчасове вилучення. Так, це може бути майно, щодо якого є достатні підстави вважати, що воно: використовувалося як засіб чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, є предметом чи одержано внаслідок вчинення кримінального правопорушення чи зберегло на собі його сліди тощо.

Для більш детального визначення об'єкта тимчасового вилучення майна звернемося до правозастосовної практики. Так, в Ухвалі Слідчого судді Київського районного суду м. Одеси від 22.03.2024 по справі № 947/10007/24 встановлено що вилучені під час огляду місця ДТП транспортні засоби відповідають критеріям частини першої ст. 98 КПКУ України, оскільки зберегли на собі сліди ДТП, містять на собі сліди кримінального правопорушення у вигляді механічних ушкоджень та в ході досудового розслідування виникла необхідність встановлення об'єктивних обставин дорожньо-транспортної пригоди, проведення експертиз технічного їх стану та транспортно-трасологічної експертизи [2].

Варто наголосити, що законодавцем чітко встановлений стандарт доказування щодо вилучуваного майна – «достатні підстави вважати». За рівнем доказування цей стандарт є вищим за «обгрунтовану підозру», що підкреслює конституційну охорону права власності, в тому числі, на майно, яке тимчасово вилучається [3].

Розглядаючи далі перелік майна, яке може бути тимчасово вилученим, слід зазначити частину сьому статті 236 КПКУ, де визначено, що тимчасово вилученим майном вважаються вилучені речі і документи,

які не входять до переліку, щодо якого слідчим суддею надано дозвіл на відшукування і вилучення, та не відносяться до предметів, які вилучені законом з обігу. Слід зазначити, що в останньому випадку йде мова саме про повне вилучення таких речей з обігу, а не обмеженого обігу. Такий перелік повинен бути наведений законом, проте наразі існує Інструкція «Про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду», затверджена спільним Наказом № 51/401/649/471/23/125. Відповідно до п. 4 цієї Інструкції до вилучених з обігу належать: 1) предмети, придбання і використання яких здійснюється за особливими дозволами і вичерпний перелік яких визначений законодавством України; 2) предмети, виготовлення, придбання, зберігання, збут і розповсюдження яких забороняється законодавством; 3) документи, визначені законодавством та іншими нормативними актами [4]. Визначимо, що транспортний засіб за своєю правовою природою є річчю, яка не вилучена з обігу, але щодо якої у особи має бути спеціальне право – право на керування транспортним засобом, проте відсутність такого права не виключає право власності на транспортний засіб, тому останній є вільним в обороті, тому слідчий або прокурор має право тимчасово вилучити транспортний засіб під час слідчих дій або затримання.

Чинний КПКУ передбачає тимчасове вилучення майна під час: 1) затримання; 2) обшуку; 3) огляду. Є різний порядок щодо оформлення такого вилучення, проте загальною рисою є оформлення таких дій шляхом занесення до протоколу слідчої дії відповідного майна, що було тимчасово вилученим.

Підстави тимчасового вилучення майна поділяються на фактичні, нормативні та процесуальні. Нормативною підставою тимчасового вилучення транспортного засобу є положення статей 167–169 та статті 236 КПКУ. Процесуальною підставою є достатні підстави вважати, що даний транспортний засіб відповідає ознакам, наведеним у ч. 2 ст. 167 КПКУ. Фактичною підставою такого вилучення є рішення слідчого, дізнавача або прокурора. Варто наголосити, що таке рішення може бути оформлене постановою відповідно до ч. 3 ст. 110 КПКУ, проте дана дія не є обов'язковою. Натомість, обов'язковим є занесення до протоколу тимчасово вилученого майна з чітким вказанням ідентифікаційних ознак. Але, враховуючи, що транспортний засіб, фактично, відповідно до ст. 233 КПКУ та практики Європейського суду з прав людини є іншим володінням, то винесення постанови про тимчасове вилучення транспортного засобу є додатковою гарантією дотримання права власності під час застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження.

Враховуючи те, що тимчасове вилучення майна не може проводитися окремо від затримання або обшуку/огляду, то за результатами вказаних процесуальних дій складається протокол, де фіксуються вказані тимчасово вилучені речі або документи із зазначенням ідентифікаційних ознак як ще одна гарантія законності тимчасового вилучення транспортного засобу. Якщо тимчасове вилучення транспортного засобу відбулося під час затримання, то після виконання вказаної дії тимчасово вилучені речі або документи передаються уповноваженій особі, що фіксується в протоколі. Так само в протоколі обшуку/огляду фіксуються тимчасово вилучені транспортні засоби, щодо яких не надавався дозвіл слідчим суддею на відшукування і вилучення. Також бажано зазначити у такому протоколі підставу та мету тимчасового вилучення такого транспортного засобу, як ще однієї гарантії дотримання права власності.

Порядок тимчасового вилучення транспортного засобу має деякі особливості. Так, першою особливістю є те, що таке тимчасове вилучення здійснюється переважно у межах кримінального провадження щодо криміналь-

них правопорушень у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту. Під час пошуку судової практики щодо цього питання у Єдиному державному реєстрі судових рішень була обрана кримінальна категорія справ (кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту) з ключовими словами: «тимчасове вилучення транспортного засобу». За такими критеріями пошуку було знайдено 8059 судових рішень. Далі наведемо до прикладу деякі з них. В Ухвалі Богунського районного суду м. Житомира від 15.09.2016 року по справі № 295/11858/16-к зазначається, що автомобіль марки «Toyota Corola» з відповідним д.н.з. було вилучено під час проведення огляду місця дорожньо-транспортної пригоди [5]. В Ухвалі Зміївського районного суду Харківської області від 13.09.2024 по справі № 621/3425/24 зазначено, що прокурор Зміївського відділу Чугуївської окружної прокуратури Харківської області за фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – ККУ) звернувся до слідчого судді з клопотанням про арешт тимчасово вилучених транспортних засобів: автомобіль Geely Emgrand X7 і автомобіль ВАЗ 21061. На обґрунтування клопотання зазначається, що 11.09.2024 під час огляду місця дорожньо-транспортної пригоди було виявлено та вилучено транспортні засоби, щодо яких в клопотанні вимагається арешт [6]. Проте, транспортні засоби можуть тимчасово вилучатися не тільки під час досудового розслідування транспортних кримінальних правопорушень, а й інших кримінальних правопорушень, але їх набагато менше порівняно з транспортними. Так, згідно з Ухвалою Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 07.11.2024 року по справі № 202/7903/24 в ході обшуку автомобіля у кримінальному провадженні за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 307 ККУ, за дозволом слідчого судді цей автомобіль було тимчасово вилучено, дозвіл на що слідчим суддею не був наданий [7].

Другою особливістю є порядок переміщення транспортних засобів з точки тимчасового вилучення (далі – точка А) до точки зберігання речових доказів (далі – точка Б). Наразі законодавство не визначає конкретного порядку, який би регламентував таку діяльність. Відповідно до п. 19 Наказу № N 51/401/649/471/23/125 зберігання транспортних засобів проводиться за постановою слідчого, прокурора, судді, за ухвалою суду протягом досудового слідства або судового розгляду відповідними службами органів внутрішніх справ, служби безпеки, підрозділів податкової міліції, керівники яких дають про це розписку, яка приєднується до справи. Проте важливою умовою в даному випадку є неможливість залишення на зберігання у власника, його родича чи іншої особи, підприємства, установи, організації. В іншому випадку транспортний засіб залишається на відповідальне зберігання у власника. На відповідальне зберігання власнику транспортний засіб передають за рішенням суду. Так, згідно з Ухвалою Слідчого судді Ленінського районного суду м. Харкова від 07.06.2024 по справі № 642/7033/23к постановлено передати вилучене 01.12.2023 року під час огляду місця події майно: автомобіль «Honda CIVIC» д.н.з. НОМЕР_1 зі спеціального майданчику зберігання тимчасово вилучених транспортних засобів – на відповідальне зберігання власнику ОСОБА_6 [8].

В розписці керівника органу, який прийняв на зберігання транспортний засіб вказується, хто є персонально відповідальним за зберігання прийнятого транспортного засобу. Наказ № N 51/401/649/471/23/125 врегулює тільки зберігання транспортних засобів, але нічого не каже про порядок переміщення транспортних засобів.

Також існує Порядок тимчасового затримання працівниками уповноважених підрозділів Національної поліції транспортних засобів та їх зберігання, який затверджений Постановою КМУ №1102 (далі – Порядок №1102). Відпо-

відно до п. 2 цього Порядку №1102 тимчасове затримання транспортних засобів проводиться поліцейським у разі вчинення особою визначених адміністративних правопорушень. У разі затримання транспортних засобів складається акт огляду, а доставлення здійснюється за допомогою евакуаторів [9].

Проте варто зазначити, що такий Порядок № 1102 застосовується виключно у разі вчинення особою певних адміністративних правопорушень. Затримання транспортного засобу в цьому порядку не виключає одночасне застосування тимчасового вилучення транспортного. Але залишається невирішеним питання доставлення транспортного засобу у випадку вчинення особою кримінального правопорушення без вчинення визначених Порядком №1102 адміністративних деліктів. Відповідно до Ухвали Соснівського районного суду м. Черкаси від 15.11.2024 року по справі №712/13429/24 автомобіль Opel Insignia д.н.з. НОМЕР_1, містить на собі сліди наїзду на пішохода, а отже сліди кримінального правопорушення, то він має значення по кримінальному провадженню як речовий доказ, тому його було в ході огляду місця події вилучено та поміщено на тимчасове зберігання на майданчик тимчасового утримання транспортних засобів ЧРУП ГУНП в Черкаській області за адресою м. Черкаси, вул. Пастерівська 104 [10]. Наведене рішення ілюструє, що матеріали кримінального провадження не містять відомостей яким чином автомобіль (тимчасово вилучене майно) було поміщено на майданчик тимчасового утримання транспортних засобів. Так само законодавством не передбачено, що тимчасово вилучені транспортні засоби утримуються на тимчасових майданчиках, що є прогалиною та потребує відповідного унормування.

Способами переміщення тимчасово вилученого транспортного засобу на практиці є: 1) добровільне надання ключів запалювання транспортного засобу уповноваженій особі (дознавачу, слідчому або прокурору), які власними силами здійснюють переміщення транспортного засобу на спеціальний майданчик. Також дізнавач, слідчий або прокурор може уповноважити іншу особу на здійснення такого переміщення; 2) самостійне доставлення транспортного засобу на спеціальний майданчик особою, у якої було здійснено тимчасове вилучення транспортного засобу. Але в даному випадку досить цікавим виглядає процес переміщення тимчасово вилученого майна, адже процесуально воно є тимчасово вилученим, а фактично ця особа під час переміщення володіє, користується і розпоряджається транспортним засобом; 3) примусове доставлення, яке здійснюється слідчим, дізнавачем або прокурором за допомогою залучення спеціальних транспортних засобів – евакуаторів. Наведені варіанти свідчать про потребу унормування порядку переміщення спільним наказом всіх органів досудового розслідування з метою недопущення надмірного втручання у право власності та відповідності практиці Європейського суду з прав людини.

У своєму Рішенні від 23 вересня 1982 року по справі «Спорронг та Льюнрот проти Швеції» Європейський суд з прав людини зазначає, що будь-яке втручання державного органу у право на мирне володіння майном повинно забезпечити «справедливий баланс» між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Необхідного балансу не вдається досягти, якщо на відповідну особу буде покладено індивідуальний та надмірний тягар [11]. В іншому Рішенні від 21 лютого 1986 року у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначає, що під час втручання у право на мирне володіння майном має існувати обґрунтоване пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, яку прагнуть досягти [12]. Тому, застосування тимчасового вилучення транспортного засобу і мета, з якою його застосовують мають відповідати принципам пропорційності.

Третьою особливістю тимчасового вилучення транспортних засобів є те, що у протоколі повинні бути вказані точне найменування, серія і номер двигуна, інші відмінні індивідуалізуючі ознаки, а також місце, де відповідний об'єкт був виявлений. У разі не вказання даних відомостей можна наголошувати про незаконність такого вилучення, що, фактично, прирівнюється до крадіжки, перевищення службових повноважень або до незаконного заволодіння транспортним засобом, та про недопустимість здобутого доказу.

Четвертою особливістю є те, що в силу великих габаритів транспортного засобу його зберігання слід здійснювати у спеціальних відведених для цього місцях (майданчиках). Станом на сьогодні відсутній окремий порядок схоронності тимчасово вилучених транспортних засобів. За практикою тимчасово вилучені транспортні засоби визнаються постановою дізнавача/слідчого/прокурора речовими доказами та передаються в подальшому на зберігання на спеціальні майданчики, передбачені ПКМУ № 1104 [13]. В свою чергу, наразі затверджений Наказом МВС № 633 Порядок обліку прийняття і видачі тимчасово затриманих транспортних засобів, що зберігаються на спеціальних майданчиках і стоянках (далі – Порядок № 633). Згідно з п. 1 Порядку № 633 цей Порядок визначає процедуру ведення обліку прийняття і видачі працівниками уповноважених підрозділів Національної поліції (далі – працівники поліції) тимчасово затриманих транспортних засобів, що зберігаються на спеціальних майданчиках і стоянках, функціонування яких забезпечується Національною поліцією [14].

Проте в даному аспекті слід зазначити, що тимчасово вилучений транспортний засіб, визнаний речовим доказом, може і не бути тимчасово затриманим транспортним засобом, а у випадку, якщо тимчасово вилучений транспортний засіб є тимчасово затриманим, то його транспортування і зберігання здійснюється відповідно до ПКМУ № 1102 та Порядку № 633. Але якщо тимчасово вилучений транспортний засіб визнається речовим доказом, то його транспортування на такий майданчик також за аналогією здійснюється або уповноваженою особою самостійно за дорученням дізнавача, слідчого/вказівкою прокурора, або уповноваженою особою за допомогою евакуатора, а зберігання здійснюється відповідно до Наказу № 51/401/649/471/23/125 [3].

В Порядку № 633 важливим є те, що всі транспортні засоби, які потрапляють на майданчик підлягають облікуванню, враховуючи, що тимчасово вилучений транспортний засіб визнається речовим доказом, то набагато логічніше було б вести окремий журнал щодо облікуванню видачі і приймання таких речових доказів. Важливим в цьому аспекті є те, що схоронність такого транспортного засобу забезпечують працівники Національної поліції і в жодному іншому органі досудового розслідування таких майданчиків не існує. Вбачається логічним, щоб було передбачено функціонування таких майданчиків і в інших органах досудового розслідування для розвантаження Національної поліції України. Також варто наголосити на тому, що такі майданчики в переважній більшості є відкритими, а тому є велика вірогідність впливу температурних явищ та інших явищ навколишнього середовища на сам транспортний засіб, що має прямий вплив на збереження на ньому слідів кримінального правопорушення.

Відповідно до Ухвали ВАКС від 28.08.2024 року по справі № 991/7931/24 скаргу адвоката ОСОБА_3 на бездіяльність детектива Національного антикорупційного бюро України, яка полягає у не поверненні тимчасово вилученого майна у межах кримінального провадження, внесеного до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 1202416000000557 від 30.04.2024 – залишено без задоволення. В даній Скарзі адвокатом зазначалося, що «автомобіль досі не повернутий та продовжує утримува-

тися на відкритому майданчику, де піддається непоправному впливу атмосферних явищ, що завдає збитків товариству» [15]. В іншій Ухвалі Слідчого судді Рівненського міського суду Рівненської області від 29.10.2024 по справі № 569/16774/24 було задоволено клопотання захисника про зміну місця зберігання транспортного засобу та передачу його на відповідальне зберігання через те, що мотоцикл зберігається на спеціальному майданчику для тимчасово затриманих транспортних засобів, що знаходиться за адресою: АДРЕСА_1 під відкритим небом, що призводить до його руйнації [16].

Також важливим аспектом в контексті розглядуваного питання є повернення тимчасово вилученого транспортного засобу. Так, вичерпний перелік підстав такого повернення зазначений у статті 169 КПКУ. Важливо наголосити на третій підставі повернення – неподання клопотання про накладення арешту на транспортний засіб або невчасне його подання. Наразі поширеною практикою є накладення арешту на тимчасово вилучене майно, коли власник про це не повідомлений. А коли останній подає скаргу до слідчого судді про бездіяльність слідчого або прокурора щодо повернення тимчасово вилученого майна, то слідчий суддя не задовольняє таке клопотання з огляду на те, що у такого майна змінився статус з «тимчасово вилученого» на «арештоване». Схожу підставу у своїй Ухвалі від 22.10.2024 по справі № 752/4838/24 зазначив Голосіївський районний суд м. Києва [17]. А в тому випадку, коли дізнавачем, слідчим/прокурором не було подане клопотання протягом встановленого строку щодо накладення арешту на транспортний засіб, то таке майно підлягає поверненню, про це зазначив Дарницький районний суд м. Києва у своїй Ухвалі від 12.11.2024 року по справі 753/21383/24 [18].

Важливо зазначити, що оскарження неповернення тимчасово вилучених транспортних засобів відбувається в порядку статті 303 КПКУ шляхом подання скарги на бездіяльність уповноваженої особи. Процесуальне звернення повинно бути викладене саме у вигляді скарги, а не будь-якого іншого документа. Так, відповідно до Ухвали Крюківського районного суду міста Кременчука Полтавської області від 11.11.2024 року по справі № 537/6009/24 вирішення питання про повернення тимчасово вилученого майна слідчим суддею на підставі заяви особи в порядку ч. 5 ст. 171 КПКУ України не передбачено, однак, заявник має право звернутись до слідчого судді з відповідною скаргою на бездіяльність слідчого щодо неповернення тимчасово вилученого майна в порядку, визначеному главою 26 КПКУ України [19].

Щодо строку на оскарження такої бездіяльності висловилося Апеляційна палата ВАКС. Так, в Ухвалі від 28.10.2024 року по справі № 991/8039/24 АП ВАКС зазначила, що неповернення слідчим, прокурором після закінчення строку на звернення з клопотанням до слідчого судді про арешт тимчасово вилученого майна не позбавляє його обов'язку повернути таке майно особі, в якій його було вилучено. Бездіяльність, пов'язана з неповерненням тимчасово вилученого майна, є триваючою бездіяльністю, на яку не поширюються положення ч. 1 ст. 304 КПКУ України щодо строку оскарження [20].

Щодо п. 2 ч. 1 ст. 169 КПКУ варто вказати, що повернення тимчасово вилученого транспортного засобу може відбуватись на підставі ухвали слідчого судді чи суду. Так, Ухвалою може бути задоволено або частково задоволено скаргу володільця тимчасово вилученого транспортного засобу та зобов'язано орган досудового розслідування повернути тимчасово вилучений транспортний засіб. Відповідно до Ухвали від 08.10.2024 року по справі № 757/8963/24-к Печерський районний суд м. Києва постановив повернути ОСОБА_11 або його представнику вилучені в рамках досудового розслідування у кримінальному провадженні № 2202200000000583 ключі

і свідоцтво про реєстрацію автомобіля марки TOYOTA LAND CRUISER 200, 2019 року випуску, шасі (VIN) № НОМЕР_1, зобов'язавши уповноважених осіб Офісу Генерального прокурора та Служби безпеки України вчинити дії по поверненню тимчасово вилученого майна [21]. Проте, ані в законодавстві, ані в правозастосовній практиці не визначається перелік процесуальних дій або документів, якими супроводжується передача транспортних засобів. Практика щодо цього різниться в залежності від того, яким чином було вилучено транспортний засіб: 1) за допомогою евакуатора на спеціальний майданчик; 2) власними силами шляхом відбуксирування на спеціальний майданчик. Зазвичай, застосовується порядок із застосуванням евакуатора за аналогією порядку тимчасового затримання. Але за таку «послугу» в подальшому доведеться сплатити, а якщо володілець транспортного засобу не сплачує за переміщення останнього евакуатором, то, відповідно, транспортний засіб йому не повертають. Описана ситуація не узгоджується з нормами КПКУ, що може мати негативний вплив на дотримання і гарантування права власності органами досудового розслідування.

Ще однією проблемою, яка існує в правозастосовній практиці є те, що в переважній більшості ухвал слідчих суддів про відмову в задоволенні клопотання слідчого/прокурора про арешт транспортного засобу відсутні відомості щодо подальшої долі тимчасово вилученого майна. Це створює певні труднощі у поверненні тимчасово вилученого транспортного засобу. Так, слідчий суддя Шевченківського районного суду м. Києва відмовив в своїй Ухвалі від 02.10.2024 року по справі № 761/35815/24у задоволенні клопотання старшого слідчого СУ ГУНП в Київській області ОСОБА_6 про накладення арешту на автомобіль “DODGE DURANGO” чорного кольору кузов № НОМЕР_2, що належить ОСОБА_4 [22]. Проте, слідчий суддя у своєму рішенні не вирішив про подальшу долю тимчасово вилученого транспортного засобу, що створює складність у поверненні транспортного засобу. Але якщо аналізувати пункт 2 ч. 1 ст. 169, то можна виявити, що відмова слідчого судді задовольнити клопотання про арешт транспортного засобу є автоматичною підставою для повернення тимчасово вилученого майна.

Щодо неповернення тимчасово вилучених транспортних засобів слід також звернутися до практики Європейського суду з прав людини. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «ТОВ “Гратіон Трейд” проти України» стосується неповернення тимчасово вилученого майна підприємства протягом 8 місяців, що становило порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Суд зазначив, що стаття 1 Першого про-

токолу до Конвенції не забороняє неповернення речових доказів у контексті триваючого кримінального провадження, проте такий захід повинен відповідати вимогам статті 1 Першого протоколу до Конвенції, а саме має бути передбачений законом і переслідувати законну мету. У діях органів державної влади також має бути встановлено справедливий баланс між суспільним інтересом та індивідуальним правом власності. Суд наголосив, що у даній справі не було дотримано справедливих гарантій щодо тимчасового вилучення майна через «різку» зміну позиції слідчого судді національного суду, де він спочатку зобов'язав повернути таке майно, а наступного дня наклав на майно арешт. Дані дії свідчать про ознаки свавілля з боку органів державної влади [23].

Висновки. Проведене дослідження засвідчило низку прогалин законодавчого регулювання порядку тимчасового вилучення транспортних засобів. Це свідчить про нагальну потребу належного процесуального врегулювання на рівні відомчих нормативних актів Кабінету Міністрів України або Міністерства внутрішніх справ, адже під час такого вилучення відбувається втручання у право власності, що особливо охороняється Європейською конвенцією з прав людини та Конституцією України. Існування багатьох прогалин не виключає застосування загальних принципів, яких повинен дотримуватися орган досудового розслідування, в тому числі застосування так званого «трискладового тесту» Європейського суду з прав людини. У будь-якому випадку втручання держави у право власності повинне бути легальним, тобто законним, у відповідності до КПКУ та інших відомчих нормативно-правових актів, з легітимною метою, тобто втручання має бути виправданим і співвідноситися загальним інтересами, та пропорційним, тобто втручання має завдавати якомога менше шкоди інтересам власника тимчасово вилученого майна. Також потребує детальнішого врегулювання порядок переміщення транспортного засобу від місця тимчасового вилучення до місця тимчасового зберігання, адже в будь-якому випадку при таких обставинах уповноважена особа повинна слідувати певній інструкції, а не внутрішнім переконанням. Так само детальнішого врегулювання потребує порядок тимчасового зберігання транспортного засобу, їх обліку, порядку приймання-передачі транспортного засобу та інших дій. Така неврегульованість створює небезпечний прецедент, коли за втручання в гарантоване міжнародними і національними нормами право власності, фактично, ніхто не несе відповідальності. В подальшому це може мати негативні наслідки для держави, зокрема, у разі звернення особи, чие право було обмежено або порушено, до ЄСПЛ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 24.12.2024).
2. Ухвала Слідчого судді Київського районного суду м. Одеси від 22.03.2024 по справі № 947/10007/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117963137> (дата звернення 24.12.2024).
3. Погорецький М.А., Міцкан О.А. Стандарт доказування «достатня підстава» у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. Вип. №3. С. 31-41.
4. Інструкція про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду: Наказ від 27.08.2010 № 51/401/649/471/23/125. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0051900-10#Text> (дата звернення 24.12.2024).
5. Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 15.09.2016 року по справі № 295/11858/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61581410> (дата звернення 24.12.2024).
6. Ухвала Зміївського районного суду Харківської області від 13.09.2024 по справі № 621/3425/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121588064> (дата звернення 24.12.2024).
7. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 07.11.2024 року по справі № 202/7903/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122885094> (дата звернення 24.12.2024).
8. Ухвала Слідчого судді Ленінського районного суду м. Харкова від 07.06.2024 по справі № 642/7033/23к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119584593> (дата звернення 24.12.2024).
9. Порядок тимчасового затримання працівниками уповноважених підрозділів Національної поліції транспортних засобів та їх зберігання : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1102 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.12.2024).

10. Ухвала Соснівського районного суду м. Черкаси від 15.11.2024 року по справі №712/13429/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123077522> (дата звернення 24.12.2024).
11. Рішення ЄСПЛ Рішенні від 23 вересня 1982 року по справі «Спорронг та Льонрот проти Швеції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text (дата звернення 24.12.2024).
12. Рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1986 року по справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180#Text (дата звернення 24.12.2024).
13. Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.11.2012 року №1104. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.12.2024).
14. Порядок обліку прийняття і видачі тимчасово затриманих транспортних засобів, що зберігаються на спеціальних майданчиках і стоянках : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.08.2020 № 633. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1148-20#Text> (дата звернення 24.12.2024).
15. Ухвала ВАКС від 28.08.2024 року по справі № 991/7931/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121322432> (дата звернення 24.12.2024).
16. Ухвала Слідчого судді Рівненського міського суду Рівненської області від 29.10.2024 по справі № 569/16774/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122794948> (дата звернення 24.12.2024).
17. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 22.10.2024 по справі № 752/4838/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122627936> (дата звернення 24.12.2024).
18. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 12.11.2024 року по справі 753/21383/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123067481> (дата звернення 24.12.2024).
19. Ухвала Крюківського районного суду міста Кременчука Полтавської області від 11.11.2024 року по справі № 537/6009/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122959474> (дата звернення 24.12.2024).
20. Ухвала АП ВАКС від 28.10.2024 року по справі № 991/8039/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122696491> (дата звернення 24.12.2024).
21. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 08.10.2024 року по справі № 757/8963/24-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122934260> (дата звернення 24.12.2024).
22. Ухвала Шевченківського районного суду від 02.10.2024 року по справі № 761/35815/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122142790> (дата звернення 24.12.2024).
23. Рішення ЄСПЛ у справі «ТОВ "Гратіон Трейд" проти України». URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2024/02/28/20240228164137-68.pdf> (дата звернення 24.12.2024).

**ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ
ЗА ВІДСУТНОСТІ ПІДОЗРЮВАНОВОГО, ОБВИНУВАЧЕНОГО****PRAXEOLOGICAL BASIS FOR CHOOSING A PREVENTIVE MEASURE
IN THE ABSENCE OF A SUSPECT OR ACCUSED****Калініков О.В., доктор філософії, адвокат, докторант***Київський університет інтелектуальної власності і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена дослідженню праксеологічних основ обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за відсутності підозрюваного в кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного, обвинуваченого. Закріплене Основним Законом України та міжнародними договорами право людини на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним і може бути обмежено з легітимною метою в випадках та в порядку, визначених національним законодавством з дотримання міжнародних стандартів. У кримінальному провадженні уся процесуальна діяльність сторони обвинувачення, сторони захисту слідчого судді та суду здійснюється на праксеологічній основі. Процедура обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього підозрюваного, обвинуваченого є праксеологічною діяльністю певних суб'єктів: 1) сторони обвинувачення – слідчого, прокурора, які готують і подають слідчому судді клопотання, а також приймають участь в судовому розгляді; 2) сторони захисту – захисника, який здійснює захист прав підозрюваного, обвинуваченого під час судового розгляду клопотання; 3) суд, слідчий суддя – слідчий суддя, здійснюючі судовий контроль на стадії досудового розслідування та суд здійснюють розгляд клопотання сторони обвинувачення та ухвалюють відповідне судове рішення, а також апеляційний суд здійснює перегляд ухвали слідчого судді. Практичне обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є важливою для досягнення принципу невідворотності покарання, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду в розумні строки, а також охорона прав і законних інтересів учасників кримінального провадження. Проаналізована праксеологічна діяльність суб'єктів, які приймають участь в обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього підозрюваного, обвинуваченого складається з наступних елементів: 1) складання та подання стороною обвинувачення клопотання; 2) розгляд слідчим суддею, судом клопотання за участі сторони обвинувачення та захисника; 3) ухвалення слідчим судом, судом судового рішення 4) оскарження ухвали слідчого судді.

Ключові слова: запобіжні заходи, підозрюваний, прокурор, захисник, суд, слідчий суддя.

The article is devoted to the study of the pragmatic foundations of choosing a preventive measure in the form of detention in the absence of a suspect in criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused. The human right to liberty and security of person enshrined in the Basic Law of Ukraine and international treaties is not absolute and may be restricted for legitimate purposes in cases and in accordance with the procedure established by national legislation in compliance with international standards. In criminal proceedings, all procedural activities of the prosecution, the defense, the investigating judge and the court are carried out on a praxeological basis. The procedure for choosing a preventive measure in the form of detention in respect of an absent suspect or accused is a praxeological activity of certain subjects: 1) the prosecution – the investigator, the prosecutor, who prepare and submit motions to the investigating judge, and also participate in the trial; 2) the defense – the defense counsel, who protects the rights of the suspect or accused during the trial of the motion 3) the court, investigating judge – the investigating judge exercising judicial control at the pre-trial investigation stage and the court considering the prosecution's motion and making the relevant court decision, as well as the appellate court reviewing the investigating judge's decision. The praxeological activity of these subjects at the stage of choosing a preventive measure in the form of detention is important for achieving the principle of inevitability of punishment, ensuring a prompt, complete and impartial investigation and trial within a reasonable time, and also protecting the rights and legitimate interests of participants to criminal proceedings. The analyzed praxeological activity of the subjects involved in choosing a preventive measure in the form of detention in respect of an absent suspect or accused consists of the following elements 1) drafting and submission of a motion by the prosecution; 2) consideration of the motion by the investigating judge, court with the participation of the prosecution and defense counsel; 3) adoption of a court decision by the investigating court, court; 4) appeal against the decision of the investigating judge.

Key words: preventive measures, suspect, prosecutor, defense counsel, court, investigating judge.

Дослідженням інституту запобіжних заходів, в тому числі, стосовно обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за відсутності підозрюваного, займалися, зокрема, наступні науковці: С.Є. Абламський, А.Л. Даль, О.В. Капліна, М.І. Карпенко, В.В. Михайленко, В.Т. Нор, В.В. Рожнова, М.В. Самойлов, В.М. Тертишник, О.І. Тищенко, Л.Д. Удалова, Т.Г. Фоміна, В.І. Фаринник, О.Ю. Хабло, О.Г. Шило, М.І. Шевчук, М.Є. Шумило, Г.В. Юркова та інші науковці.

Вивченню різних аспектів праксеології, як філософської категорії та праксеологічної діяльності присвятили свої праці такі дослідники: Арістотель, Л. Бурдьє, Ж. Гостеле, А. Еспінас, Н. Іванова, Т. Контарбінський, Дж.Г. Мід, Л. Опейда, В. Поліщук, І. Рогатюк, Е. Слуцький, Ф. Тейлор, С. Томпсон А. Файоль, Г. Форд, та інші.

Зважаючи на наявність різних підходів до практичного правозастосування кримінальних процесуальних норм щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за відсутності підозрюваного, вкрай актуальним є його наукове дослідження з урахуванням праксеології.

В перекладі з грецького πρόξις це справа, дія, діяльність, практика. «Праксис» це дія, яка спрямована на практичне освоєння людиною дійсності і самої себе [1. с. 25].

Дана категорія вперше згадується в одній з основних праць Арістотеля, яка має назву «Нікомахова етика» (IV століття до н. е.) Поняття науки праксеології вперше визначено та використано у працях французького вченого Л. Бурдьє (1882), запроваджено до наукової сфери А. Еспінасом (1923), отримало подальший розвиток Е. Слуцьким (1926) та Т. Контарбінським (1947). Практичне обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є важливою для досягнення принципу невідворотності покарання, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду в розумні строки, а також охорона прав і законних інтересів учасників кримінального провадження. Проаналізована праксеологічна діяльність суб'єктів, які приймають участь в обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього підозрюваного, обвинуваченого складається з наступних елементів: 1) складання та подання стороною обвинувачення клопотання; 2) розгляд слідчим суддею, судом клопотання за участі сторони обвинувачення та захисника; 3) ухвалення слідчим судом, судом судового рішення 4) оскарження ухвали слідчого судді.

На переконання Поліщук В.А. основним завданням праксеології є характеристика реальних людських можливостей, визначення об'єктивних і суб'єктивних дій, сприяння становленню ідеалів і цінностей особистості, оптимізація життєдіяльності і життєзабезпечення як в індивідуальному, так і суспільному контексті [3, с. 148].

При цьому, Опейда Л.М. вважає, що саме в праксеології тісно сплітаються загальні питання теорії та конкретні питання практики. Відштовхуючись від праксеології, ми здатні прийти до нових технологій ефективної діяльності, до необхідності їх запровадження на всіх рівнях

роботи – від індивіда, через організацію й аж до суспільства загалом [4, с. 19].

Відтак, процесуальна діяльність сторони обвинувачення, сторони захисту слідчого судді та суду у кримінальному провадженні здійснюється на праксеологічній основі.

Визначене Конституцією України та міжнародними договорами право людини на свободу та особисту недоторканність в жодному разі не є абсолютним і може бути обмежено з легітимною метою тільки в випадках та в порядку, визначених національним законодавством з дотримання міжнародних стандартів [5].

Порядок обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього підозрюваного, обвинуваченого визначено ч. 6 ст. 193 КПК України.

В силу ч. 6 ст. 193 КПК України слідчий суддя, суд може розглянути клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та обрати такий запобіжний захід за відсутності підозрюваного, обвинуваченого тільки при доведенні прокурором наявності підстав, передбачених статтею 177 цього Кодексу, а також наявності достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, та/або оголошений у міжнародний розшук. В подальшому при затриманні особи, не пізніше як через сорок вісім годин з часу її доставки до місця кримінального провадження слідчий суддя, суд за участю підозрюваного, обвинуваченого розглядає питання про застосування обраного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або його зміну на більш м'який запобіжний захід [6].

Відтак, процедура обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього підозрюваного, обвинуваченого в цьому дослідженні розглядається як праксеологічна діяльність наступних суб'єктів: 1) сторони обвинувачення – слідчого, прокурора, які готують і подають слідчому судді клопотання, а також приймають участь в судовому розгляді; 2) сторони захисту – захисника, який здійснює захист прав підозрюваного, обвинуваченого під час судового розгляду клопотання; 3) суд, слідчий суддя – слідчий суддя, здійснюючі судовий контроль на стадії досудового розслідування та суд здійснюють розгляд клопотання сторони обвинувачення та ухвалюють відповідне судові рішення, а також апеляційний суд здійснює перегляд ухвали слідчого судді.

Праксеологічна діяльність вищевказаних суб'єктів щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього підозрюваного, обвинуваченого може бути систематизована та згрупована на такі етапи: 1) складання та подання стороною обвинувачення клопотання; 2) розгляд слідчим суддею, судом клопотання за участі сторони обвинувачення та захисника 3) ухвалення слідчим судом, судом судового рішення 4) оскарження ухвали слідчого судді.

Стосовно процедури складання стороною обвинувачення клопотання обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою слід зауважити, що відповідно до ч. 2 ст. 177 КПК України слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього відповідної підстави, якою є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявності ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України [6].

Перш за все для обрання особи запобіжного заходу слідчому, прокурору необхідно спочатку повідомити таку особу про підозру у вчиненні злочину [7, с. 254].

Вимоги до клопотання про застосування запобіжних заходів визначені ч. 1 ст. 184 КПК України. Так, таке клопотання повинно містити: 1) короткий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, в якому під-

озрюється або обвинувачується особа; 2) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 3) виклад обставин, що дають підстави підозрювати, обвинувачувати особу у вчиненні кримінального правопорушення, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; 4) посилання на один або кілька ризиків, зазначених у статті 177 цього Кодексу; 5) виклад обставин, на підставі яких слідчий, прокурор дійшов висновку про наявність одного або кількох ризиків, зазначених у його клопотанні, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; 6) обґрунтування неможливості запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів; 7) обґрунтування необхідності покладення на підозрюваного, обвинуваченого конкретних обов'язків, передбачених частиною п'ятою статті 194 цього Кодексу [6].

Водночас, клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в силу ч. 6 ст. 193 КПК України, додатково повинно також містити обґрунтування сторони обвинувачення наявності достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, та/або оголошений у міжнародний розшук [6].

Водночас, в силу ч. 3 ст. 184 КПК України до клопотання повинні бути додані: 1) копії матеріалів, якими сторона обвинувачення обґрунтовує свої доводи; 2) перелік свідків, яких сторона обвинувачення вважає за необхідне допитати під час розгляду клопотання; 3) підтвердження надання підозрюваному, обвинуваченому копій клопотання та матеріалів, якими воно обґрунтовується [6].

Клопотання про застосування запобіжного заходу повинно бути подано до місцевого загального суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – до Вищого антикорупційного суду (ч. 1 ст. 184 КПК України) [6].

Відносно розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу слід звернути увагу, що з огляду на ч. 1 та ч. 6 ст. 193 КПК України слідчим суддею, судом здійснюється розгляд клопотання про обрання запобіжного заходу за участю прокурора та захисника.

Прокурор має важливе значення під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу, оскільки саме на нього покладається обов'язок доведення обґрунтованості клопотання.

На думку Рогатюк І.В. прокурор у процесі є праксеологічною, прикладною, діяльнісною фігурою. Він у жодному разі не може бути статичним, оскільки його процесуальні повноваження повинні постійно реалізуватися шляхом доведення вини особи, яка вчинила правопорушення. Без постійного обвинувального руху прокурор не досягне мети кримінального провадження [2, с. 123].

Оскільки з огляду на ч. 3 ст. 20 КПК України підозрюваний має право на захист, слідчим суддею залучається захисник для здійснення захисту за призначенням у випадках та в порядку ст.ст. 49, 53 КПК України.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 49 КПК України слідчий суддя зобов'язаний забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні, зокрема, у випадку якщо вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний не залучив його самостійно [6].

Винокуров О.В. вважає, що адвокат є одним з ключових учасників на етапі обрання запобіжного заходу, забезпечуючи ефективне захист прав підозрюваного або обвинуваченого. Діяльність адвоката на цьому етапі включає аналіз правової позиції, вивчення доказів та аргументацію на користь захисної позиції [8, с. 162].

В.В. Миронова зазначає, що ефективність захисту адвоката на етапі обрання запобіжних заходів може визначати подальший хід судового процесу. Діяльність адвоката на етапі обрання запобіжних заходів є важливою складовою правосуддя [9, с. 492].

Водночас, під час практичного застосування ч. 6 ст. 193 КПК України виникає проблемне питання стосовно можливості участі в судовому розгляді клопотання про обрання запобіжного заходу безпосередньо підозрюваного, зокрема, у режимі відео конференції за допомогою електронного кабінету у підсистемі відеоконференцзв'язку Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

На особисте переконання адвоката, науковця Є.М. Пеліхоса попри імперативність правових норм на практиці палітра підстав для незаконної відмови у задоволенні клопотань про відеоконференцзв'язок, поданих особами, щодо яких подано клопотання про обрання запобіжного заходу, є досить широкою [10].

Жук А. зазначає, що слідчий суддя уповноважений здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні шляхом ухвалення рішень про застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, як тримання під вартою, надання дозволів на проведення окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, а також розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора під час досудового розслідування [11, с. 234].

При цьому, Фаринник В.І. розуміє судовий контроль за досудовим розслідуванням як законодавчо регламентовану, непроцесуальну діяльність, здійснювану за наявності процесуальної підстави у визначених межах спеціальним суб'єктом – слідчим суддею з метою перевірки дотримання прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні [12, с. 452].

Відтак, праксеологічна діяльність слідчих суддів, які здійснюють судовий контроль на стадії досудового розслідування займає провідне місце в системі захисту прав і законних інтересів всіх учасників кримінального провадження.

Стосовно певних аспектів розгляду судом, слідчим суддею клопотання про обрання запобіжного заходу та ухвалення відповідного рішення необхідно звернути увагу на наступні аспекти.

Згідно з ч. 4 ст. 183 КПК України розмір застави не визначається при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно підозрюваного, обвинуваченого, який оголошений у міжнародний розшук, та/або який виїхав, та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором [6].

При цьому приписами ч. 1 ст. 194 КПК України визначено, що слідчий суддя, суд зобов'язаний встановити, чи доводять надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених ст. 177 цього Кодексу, і на які вказує слідчий, прокурор; недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні [6].

Слідчий суддя, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в застосуванні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе наявність всіх необхідних обставин, передбачених ч. 1 ст. 194 КПК України (ч. 2 ст. 194 КПК України) [6].

Водночас, на переконання Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду слідчий суддя на підставі розумної оцінки сукупності отриманих доказів повинен визначити лише чи є причетність особи до вчинення кримінальних правопорушень вірогідною та достатньою для застосу-

вання щодо особи обмежувальних заходів. Обставини здійснення підозрюваним конкретних дій та доведеність його вини потребують перевірки та оцінки у сукупності з іншими доказами у кримінальному провадженні під час подальшого досудового розслідування. Такий висновок цілком узгоджується із правовими позиціями, наведеними у рішеннях ЄСПЛ, зокрема у справі «Джон Муррей проти Сполученого Королівства» (John Murray v. The United Kingdom) від 28 жовтня 1994 року суд зазначив, що факти, які є причиною виникнення підозри не повинні бути такими ж переконливими, як і ті, що є необхідними для обґрунтування вироку чи й просто висунення обвинувачення, черга якого надходить на наступній стадії процесу кримінального розслідування [13].

З огляду на непоодинокі практику під час розгляду слідчим суддею клопотання про обрання запобіжного заходу може бути ухвалено рішення про залишення його без розгляду з огляду на положення ст. 185 КПК України.

Чинним КПК України не передбачено залишення без розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу, втім на переконання Захарко А.В. та Кіяниця В.М. таке рішення все ж таки іноді приймається, зокрема, в разі встановлення обставин, які унеможливають розгляд клопотання по суті [14, с.317].

Відповідно до ст. 185 КПК України якщо після подання клопотання про застосування запобіжного заходу прокурору стали відомі обставини, що виключають обґрунтовану підозру у вчиненні особою кримінального правопорушення, він зобов'язаний відкликати клопотання про застосування запобіжного заходу та відкликати дозвіл на затримання, якщо такий дозвіл був отриманий. якщо після подання клопотання про застосування запобіжного заходу слідчому, прокурору стали відомі інші обставини, що можуть вплинути на вирішення судом питання про застосування запобіжного заходу, він зобов'язаний доповнити або змінити клопотання, або замінити його новим клопотанням [6].

При поданні прокурором клопотання про залишення без розгляду в порядку ст. 185 КПК клопотання про обрання запобіжного заходу слідчий суддя може його задовольнити відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 7 та ст. 26 КПК України, які визначають таку загальну засаду кримінального провадження, як диспозитивність.

Ухвала слідчого судді про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, постановлена в порядку ч. 6 ст. 193 КПК, може бути оскаржена в апеляційному порядку.

Проте, до остаточного вирішення Об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду Верховного Суду питання щодо можливості оскарження ухвали про обрання запобіжного серед науковців та суддів апеляційної інстанції не було єдності в цьому питанні.

Так, на переконання Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, хоча й не призводить до негайного взяття особи під варту, однак виступає правовою підставою для затримання і доставки цієї особи до місця кримінального провадження, а тому має правовим наслідком обмеження права на свободу та особисту недоторканність. Отже, ухвала слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, постановлена в порядку ч. 6 ст. 193 КПК, на підставі п. 2 ч. 1 ст. 309 КПК, може бути оскаржена в апеляційному порядку [15].

Висновки. У кримінальному провадженні процесуальна діяльність сторони обвинувачення, сторони захисту, слідчого судді та суду здійснюється на праксеологічній основі.

Визначена кримінальним процесуальним законодавством України процедура обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього під-

озрюваного, обвинуваченого розглядається як праксеологічна діяльність наступних суб'єктів: 1) сторони обвинувачення – слідчого, прокурора, які готують і подають слідчому судді клопотання, а також приймають участь в судовому розгляді; 2) сторони захисту – захисника, який здійснює захист прав підозрюваного, обвинуваченого під час судового розгляду клопотання; 3) суд, слідчий суддя – слідчий суддя, здійснюючі судовий контроль на стадії досудового розслідування та суд здійснюють розгляд клопотання сторони обвинувачення та ухвалюють

відповідне судове рішення, а також апеляційний суд здійснює перегляд ухвали слідчого судді.

Праксеологічна діяльність вищевказаних суб'єктів щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стосовно відсутнього підозрюваного, обвинуваченого складається з таких етапів: 1) складання та подання стороною обвинувачення клопотання; 2) розгляд слідчим суддею, судом клопотання за участі сторони обвинувачення та захисника 3) ухвалення слідчим судом, судом судового рішення 4) оскарження ухвали слідчого судді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванова Н. В. Метатеорія Г. Сковороди: філософсько-освітній аспект : дис. канд. філос. наук. / Південноукр. нац. пед. ун-т і м. К. Д. Ушинського. Одеса, 2010. с.190.
2. Рогатюк І.В. Теоретичні, правові та праксеологічні основи кримінальної процесуальної діяльності прокурора у досудовому розслідуванні. дис. док. юр. наук / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2018. с. 604.
3. Поліщук В.А. Практичне підхід як інноваційна основа вдосконалення професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. Випуск 32, 2014. с. 148–150.
4. Опейда Л.М. Від праксеології до технологій ефективної діяльності. *Соціологічні студії. Соціологія: актуальне, дискусійне*. 2 (5), 2014. С. 18–23.
5. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2016 від 01.06. 2016. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
7. Жушман А.А., Федченко В.М. Окремі прогалини в законодавстві щодо повідомлення особі про підозру. *Proceedings of the 11th International scientific and practical conference*. CPN Publishing Group. Osaka, Japan. 2023. Pp. 21–27. URL: <https://sci-conf.com.ua/xi-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiyascience-and-technology-problems-prospects-and-innovations-3-5-08-2023-osakayaponiya-arhiv/> с. 252-258.
8. Винокуров О. В. Актуальні проблеми захисту прав та законних інтересів підозрюваного при затриманні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 160–164.
9. Миронова В. В. Аналіз діяльності адвоката на різних етапах процесу обрання запобіжних заходів. *Право та державне управління* 2023, № 2. с. 491–496. DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.2.71>.
10. Пеліхос Є.М. Заочний арешт. *Закон і бізнес* 28.10.2024. URL: https://zib.com.ua/ua/163856-zaochniy_aresht_chi_mozhe_sud_vidmoviti_pidozryuvanomu_yakiy.html
11. Жук А. Судовий контроль за дотриманням прав, свобод та законних інтересів підозрюваного в разі застосування тримання під вартою як запобіжного заходу. *Підприємство, господарство і право* 11/2020. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.11.40>. с. 233-238.
12. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика : монографія. Київ : Алерта, 2017. с. 548
13. Ухвала Апеляційної палати вищого антикорупційного суду від 08.10.2024 по справі справа № 991/5419/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122175518>.
14. Захарко А.В., Кіяниця В.М. Щодо участі підозрюваного при розгляді клопотання про обрання запобіжного заходу. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 13.03.2020). с. 316–318.
15. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14.02.2022 у справі №991/3440/20 (провадження № 51-5359кмо21). *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103466876>.

**ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ****RELATIONS IN THE SPHERE OF OPERATIVE INVESTIGATION ACTIVITY:
LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS**

**Крамаренко Ю.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровський державний університет внутрішніх справ**

У статті приділено увагу правовим та організаційним аспектами відносин, що виникають під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. У роботі зроблено загальний огляд реформування й чинних вимог законодавства, що регулює оперативно-розшукову діяльність, підкреслено його специфіку з урахуванням вимог щодо обмеження доступу до окремої інформації. Звернута увага на значення принципів при регулюванні питань, які неможливо охопити правовими нормами через негласну специфіку оперативно-розшукової діяльності. Зроблено припущення, що законодавче закріплення чітких принципів та їхнє впровадження у практичну діяльність є цілком достатнім для створення орієнтирів під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, котрі будуть мінімізувати прояви зловживання чи правопорушення з боку співробітників та залучених до такої діяльності осіб. Аналізуючи особливості оперативно-розшукових правовідносин, визначено суб'єктний склад та характер взаємодії між їхніми учасниками. Оперативно-розшукові правовідносини визначено як суспільні відносини, що виникають та здійснюються виключно з підстав та у порядку, передбаченому оперативно-розшуковим законодавством.

Організаційні аспекти оперативно-розшукової діяльності розглянуто під кутом зору щодо цілеспрямованої поведінки їх учасників та характеру взаємного впливу. Для окреслення такої взаємодії використано такі поняття як «співробітництво», «опозиція» та «суперництво», через призму яких визначено загальні моделі поведінки учасників та можливості трансформації їхніх відносин під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. В цьому контексті вбачається те, що з практичної сторони важливим є завчасне розпізнання та ідентифікації характеру взаємовідносин, визначення моменту, причин та умов їхньої трансформації. Адекватна оцінка поточної ситуації та розпізнання дій і намірів учасників відносин, дає змогу здійснити коректний вплив з прогнозованим результатом, тобто обрати належні засоби та методи впливу на середовище, поведінку учасників та зміну власної з метою формування більш сприятливих відносин та умов для вирішення завдань під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. В роботі зроблено висновок про те, що вчасне розпізнання характеру конкретних взаємовідносин з точки зору цілеспрямованої поведінки їх учасників у поєднанні із розумінням придатних для кожного виду відносин інструментів та способів прогнозованого впливу, дозволяє не тільки досягати професійних завдань, а й створювати сприятливі умови для формування правомірної поведінки та стійких комфортних відносин у професії та поза нею.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, правовідносини, принципи оперативно-розшукової діяльності, цілеспрямована поведінка, співробітництво, опозиція, суперництво.

The article pays attention to the legal and organizational aspects of relations arising during the implementation of operational and investigative activities. The work provides a general overview of the reform and current requirements of the legislation regulating operational and investigative activities, emphasizing its specifics, taking into account the requirements for restricting access to certain information. Attention is drawn to the importance of principles in regulating issues that cannot be covered by legal norms due to the unspoken specifics of operational and investigative activities. It is assumed that the legislative consolidation of clear principles and their implementation in practical activities is quite sufficient to create guidelines during the implementation of operational and investigative activities, which will minimize manifestations of abuse or offenses by employees and persons involved in such activities. Analyzing the features of operational and investigative legal relations, their subject composition and the nature of interaction between their participants are determined. Operational and investigative legal relations are defined as public relations that arise and are carried out exclusively on the grounds and in the manner prescribed by operational and investigative legislation.

The organizational aspects of operational-search activities are considered from the perspective of the purposeful behavior of their participants and the nature of mutual influence. To describe such interaction, such concepts as «cooperation», «opposition» and «rivalry» are used, through the prism of which general models of behavior of participants and the possibilities of transforming their relations during the implementation of operational-search activities are determined. In this context, it is seen that from a practical point of view, early recognition and identification of the nature of relations, determination of the moment, causes and conditions of their transformation are important. An adequate assessment of the current situation and recognition of the actions and intentions of the participants in the relationship allow for the correct influence with a predictable result, that is, to choose the appropriate means and methods of influencing the environment, the behavior of participants and changing one's own in order to form more favorable relations and conditions for solving tasks during the implementation of operational-search activities. The paper concludes that timely recognition of the nature of specific relationships from the point of view of the purposeful behavior of their participants, combined with an understanding of the tools and methods of predicted influence suitable for each type of relationship, allows not only to achieve professional goals, but also to create favorable conditions for the formation of lawful behavior and stable comfortable relationships in the profession and beyond.

Key words: operative investigation activity, legal relations, principles of operative investigation activities, purposeful behavior, cooperation, opposition, rivalry.

Оперативно-розшукова діяльність (далі – ОРД) як специфічна діяльність уповноважених державних органів, яка спрямована на забезпечення безпеки і правопорядку, створює унікальні за своєю суттю та характеристиками суспільні та міжособистісні відносини. Особливість відносин в сфері ОРД обумовлена поєднанням гласних та негласних методів, сил та засобів в процесі вирішення функціональних завдань. Ці питання вже неодноразово ставали предметом уваги таких дослідників як Глушков В.О., Грібов М.Л., Долженков О.Ф., Душейко Г.О., Журавльов В.Ю., Козаченко І.П., Козаченко О.І., Лукашов В.А., Некрасов В.А., Снігірьов О.П., Черкасов Ю.Е., Шинкаренко І.Р. та інші. Проте сьогодні світ має дина-

мічні перетворення, що пронизують всі сфери людської діяльності. Це потребує не тільки пильної уваги до окремих аспектів суспільних, в тому числі міжособистісних відносин, а й перегляду існуючих підходів до розуміння окремих явищ та процесів у соціальній та правовій сферах. Відносини в сфері ОРД не є винятком, оскільки охоплюють не тільки видимий їхній бік, а й приховані від стороннього спостерігача процеси та дії учасників. Наявність негласного співробітництва та використання конфіденційної допомоги під час вирішення завдань забезпечення правопорядку та безпеки впливає як на характер відносин, такі і на особистості їх учасників. З огляду на значне коло питань, що охоплюють процес формування відносин, які

виникають під час здійснення ОРД, в цій роботі обмежимося лише правовими та організаційними їх аспектами.

Метою статті визначено аналіз тих особливостей відносин в сфері оперативно-розшукової діяльності, котрі дозволяють прояснити специфіку їх регулювання та взаємного впливу на поведінку учасників.

Перш ніж аналізувати правове регулювання відносин в сфері ОРД, слід звернути увагу на те, що негласна діяльність вітчизняних правоохоронних органів, яка зазвичай охоплювалася загальним поняттям «оперативно-розшукова діяльність», і котра включала в себе в тому числі розвідувальну та контррозвідувальну діяльність, останнім часом зазнала суттєвих змін. Першим кроком таких змін був Кримінальний процесуальний кодекс України, що набрав чинності у 2012 році [1] і яким було передбачено негласні слідчі (розшукові) дії та внесено зміни щодо підстав проведення ОРД. Це певною мірою вплинуло на «предмет» пошуку під час здійснення ОРД та можливості оперативно-розшукового супроводження кримінального провадження. Другим кроком, на який вважаємо слід звернути увагу, є прийняття у 2020 році Закону України «Про розвідку» [2], яким відокремлено розвідувальну діяльність від оперативно-розшукової. Такі кроки отримували як широкі дискусії серед науковців і практиків, так і зауваження відповідних інституцій під час проходження відповідних стадій законотворчого процесу. Не вдаючись до детального аналізу дискусій з цього приводу, обмежимося їхньою констатацією, а також вказівкою на те, що розширення термінології та перетинання між собою форм, методів та засобів негласної роботи в суміжних видах діяльності, чинить певний дезорієнтуючий вплив на праворозуміння та правозастосування у сфері протидії злочинності.

Приступаючи до аналізу правовідносин в сфері оперативно-розшукової діяльності, слід відмітити, що, зазвичай, визначення та розуміння поняття «правовідносини» в юридичній науці не має суттєвих дискусій. Під ними розуміють, наприклад, «вольові суспільні зв'язки передбачені нормами права, які породжують у суб'єктів права суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що гарантуються легальним примусом держави» [3, с. 180]. Також в юридичній науці можна побачити два підходи щодо їхньої інтерпретації. Перший підхід «пов'язаний з інтерпретацією правовідносин через їх зв'язок з юридичним нормативом (нормою права)», тобто як «свідомі вольові суспільні відносини, що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами та обов'язками, реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу», а другий, «діяльнісний підхід» визначає їх «як правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результатів, що передбачені законом, або не суперечать закону чи іншим джерелам права» [4, с. 194]. Отже, якщо розглядати поняття «правовідносини» із позиції учасників, то ключовим можна визначити вольові дії, що створюють зв'язки між ними у вигляді взаємних прав та обов'язків.

При дослідженні правових аспектів відносин в сфері ОРД можуть виникнути певні труднощі із визначенням суб'єктного складу, оскільки до кола взаємодіючих учасників належать, наприклад розроблювані особи чи особи, що співробітничать на негласній основі (тобто ті, що не знають про заходи, що проводяться відносно них, або ж ті, факт чи зміст співробітництва яких не тільки приховується, а й регулюється спеціальними підзаконними актами, що не підлягають відкритій публікації). Також взаємодія виникає не тільки між фізичними чи юридичними особами, а й відокремленими структурними підрозділами чи ланками в межах відповідного правоохоронного органу чи системи, що ускладнює їх визначення з точки зору наявності правосуб'єктності. Ще однією характерною рисою правового регулювання відносин в сфері ОРД є те, що

оперативно-розшукові відносини тісно пов'язані з кримінальними процесуальними відносинами або ж трансформуються одні в одні чи за певних умов відокремлюються від них. Наприклад, при виявленні ознак кримінального правопорушення під час проведення ОРД оперативно-розшукові правовідносини перетворюються в кримінальні процесуальні із зниженням рівня ініціативності оперативних підрозділів щодо прийняття рішень чи вчинення дій. Інша ситуація виникає під час здійснення розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, оскільки в цьому випадку оперативно-розшукові відокремлюються від них. Також з огляду підстав для проведення ОРД неважко поміти їх зв'язок із адміністративно-правовими відносинами, наприклад, щодо проведення перевірки осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці чи до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках тощо.

Незважаючи на певні складності відмежування оперативно-розшукових правовідносин від інших, котрі складають предмет регулювання окремих галузей права, слід вказати на можливість чіткого виокремлення предмету регулювання оперативно-розшукового законодавства. До нього належать відносини, що виникають виключно під час здійснення ОРД і які мають свої специфічні правила, процедури, форму та спосіб зовнішнього вираження. Тут можна використати словосполучення «оперативно-розшукова форма», провівши аналогію із поняттям «кримінальна процесуальна форма», під якою розуміють «суворий порядок кримінального провадження – правила і процедури (умови, підстави, строки, послідовність, порядок і т.п.) вчинення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень» [5, с. 11] або «передбачений кримінальним процесуальним законом порядок усієї кримінальної процесуальної діяльності органів попереднього (досудового) розслідування, прокуратури і суду, а також громадян та юридичних осіб, залучених до сфери цієї діяльності, як і порядок учинення і оформлення окремих процесуальних дій, прийняття, оформлення та звернення до виконання процесуальних рішень» [6, с. 34]. Так, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» в більшості випадків за наявності підстав для ОРД заводиться оперативно-розшукова справа, тобто здійснюється певне провадження, яке має часові межі та містить фіксацію відповідних дій та рішень, що здійснюються чи приймаються уповноваженими особами. В інших випадках також наявна чітка регламентація процедур щодо проведення такої діяльності. Деталізація таких процедур та особливостей проведення окремих заходів регулюється підзаконними нормативно-правовими актами, що мають гриф обмеження доступу, тобто відносяться до інформації з обмеженим доступом. Таку сукупність нормативно-правових актів можна охопити поняттям «оперативно-розшукове законодавство». Отже, оперативно-розшукові правовідносини – це суспільні відносини, що виникають та здійснюються (виникають, змінюються чи припиняються) виключно з підстав та у порядку, передбаченому оперативно-розшуковим законодавством.

Вважаємо, що до суб'єктного складу учасників таких правовідносин не можна відносити розроблюваних осіб або ж «об'єкт оперативно-розшукового заходу». Останній термін використовується у Наказі ЦУ СБ України № 383 від 23.12.2020 року «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», в якому зазначено, що «об'єктом оперативно-розшукового, контррозвідувального чи розвідувального заходу» є «фізична або юридична особа, стосовно якої здійснюється оперативно-розшукова, контррозвідувальна чи розвідувальна діяльність за наявності підстав, передбачених чинним законодавством України» [7]. В цьому контексті чітко вбачається відсутність взаємного зв'язку між особами,

які проводять відповідний захід та об'єктом розробки. Усвідомлення чи припущення щодо можливої розробки та проведення відповідних негласних заходів, чи навіть, інформованість розроблюваних осіб про них, не створюють взаємних прав та обов'язків, хоча, звісно, впливають на поведінку один одного. У подальшому відносини з цього приводу можуть перейти в інші, наприклад, у кримінальні процесуальні (в разі притягнення до кримінальної відповідальності розроблюваної особи або осіб, які незаконно проводили такі заходи) або цивільно-правові (щодо відшкодування завданої такими діями шкоди) тощо.

Що ж стосується питань правосуб'єктності, то тут можна звернути увагу на те, що в управлінні завжди є конкретна особа, яка уповноважена та відповідає за посадою та функціональними обов'язками за виконання певних дій чи прийняття рішення (координація під час взаємодії, надання відповіді, видання наказу, винесення постанови тощо). Отже, суб'єктами таких відносин виступають саме такі особи, тобто ті, що безпосередньо беруть участь у здійсненні оперативно-розшукових заходів чи прийнятті відповідних рішень.

Звертаючи ще раз увагу на правове регулювання оперативно-розшукової діяльності, слід зазначити наступне. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [8], який набув чинності 27 березня 1992 року, на цей час має понад 50 редакцій серед яких майже половина припадає на останні 10 років. Він є основним нормативно-правовим актом, що регулює відносини в сфері ОРД, але далеко не єдиним. Відповідно до ст. 3 цього Закону нормативно-правову основу, крім, звичайно, Конституції України, складає ще низка законодавчих актів та міжнародно-правових угод і договорів, учасником яких є Україна [8]. Також слід враховувати вимоги законодавства щодо обмеження доступу до окремих видів інформації. Так, відповідно до ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» до державної таємниці віднесена інформація у сфері державної безпеки та охорони правопорядку, що пов'язана із здійсненням ОРД, наприклад, про засоби, зміст, плани, організацію, фінансування та матеріально-технічне забезпечення, форми, методи і результати такої діяльності [9]. Отже, суттєву частину відносин, особливо тих, що пов'язані із негласною роботою та заходами, врегульовано підзаконними нормативно-правовими актами, що відносяться до інформації з обмеженим доступом. Такі вимоги законодавця цілком логічні та необхідні, з огляду специфіки ОРД. Однак «утаємненість» ОРД іноді породжує некоректне тлумачення окремих дій та процесів, що відбуваються в сфері протидії злочинності, особливо в публічній площині та окремих медіа.

Крім вказаного, слід звернути увагу на те, що ОРД потребує застосування специфічних заходів або дій, наприклад, для дезінформації протидіючої сторони, або вчинення дій, що дозволяють виявити дійсні наміри або приховати власні дії та факти, пов'язані із вирішенням конкретних завдань тощо. Ці заходи по суті є створенням «штучної реальності» та прихованим впливом на протидіючу сторону. Такі різнопланові види діяльності охопити правовими нормами не тільки неможливо, а й не бажано з точки зору як обмеження «творчості» в роботі, так і можливості витоку інформації, що може завадити ефективності таких заходів або ж стати інструментарієм у неправомірних цілях. Ці питання вже неодноразово ставали предметом дослідження науковців через призму морально-етичних норм та принципів. Вважаємо, що законодавче закріплення чітких принципів та їх впровадження у практичну діяльність є цілком достатнім для створення орієнтирів ОРД, що будуть мінімізувати прояви зловживання чи правопорушення з боку співробітників та залучених до такої діяльності осіб. Однією із останніх вітчизняних наукових робіт у цьому напрямку можна назвати монографію О.В. Кириченка та В.В. Хмеленка,

що присвячена питанням принципів оперативно-розшукового запобігання злочинам [10]. Отже, правове вирішення таких питань знаходиться у закріпленні відповідних принципів та приписів у нормативно-правових актах, що регулюють відносини у сфері забезпечення безпеки, правопорядку та протидії злочинності. В цьому контексті заслугове на увагу вже вказаний Закон України «Про розвідку» [2], в якому практично відсутні принципи розвідувальної діяльності. Можна припустити, що прогалина в цьому сенсі викликана недоліками юридичної техніки під час законотворчого процесу, або ж це навмисні дії законодавця, котрі є реакцією на виклики міжнародного протистояння та процеси, що супроводжують глобалізацію. Вважаємо, що розширення такої практики на негласні форми, методи та засоби роботи уповноважених суб'єктів може викликати негативні тенденції в правозастосуванні та дотриманні основоположних прав та свобод, а також призвести до дисбалансу «приватних та публічних інтересів» під час забезпечення правопорядку та безпеки.

Пристаючи до аналізу організаційних аспектів відносин в сфері ОРД, також можна помітити різноплановість підходів до їх розуміння. Так, у період закладення теоретичних підвалин оперативно-розшукової діяльності як науки, Лукашов В.А., розглядаючи ОРД як складну динамічну систему, виокремлював кілька специфічних форм відносин: управлінські (пов'язані із внутрішньо-організаційною діяльністю державних установ), міжгалузеві (виникають в межах оперативно-розшукового законодавства між різними оперативно-розшуковими підрозділами), функціонально-управлінські (надання взаємодопомоги між лінійними і функціональними структурами), оперативно-тактичні (виникають під час підготовки та проведення оперативно-розшукових заходів) [11].

Зважаючи на різноманітність форм та методів ОРД, вважаємо за необхідне розглянути їх під кутом зору щодо цілеспрямованої поведінки їх учасників та характеру взаємного впливу. При цьому окремо слід зазначити, що за суб'єктним складом та характером взаємодії організаційні аспекти відносин в сфері ОРД є значно ширшими за оперативно-розшукові правовідносини, оскільки включають всі форми впливу один на одного, в тому числі прихований. Тобто до кола учасників належать і розроблювані особи та їх оточення чи інші особи, які можуть чинити вплив на інших учасників чи певні процеси з метою уникнення відповідальності чи приховування злочинної діяльності.

Термінологію, що буде використана у цьому контексті, візьмемо із напрацьовань в галузі управління, а також наших попередніх розробок щодо взаємодії окремих суб'єктів у сфері суспільних відносин, пов'язаних із протидією організованій злочинності. Категоріями, якими будемо оперувати є наступні: співробітництво («взаємодія, при якій спільна узгоджена діяльність істотно збільшує цінність результату для всіх учасників відповідно до їх очікувань»), опозиція (або протистояння чи конфлікт, «гра з нульовою сумою»), тобто «стан взаємодії, у якому досягнення результату одним виключає результативність для іншого»), суперництво (або конкуренція, тобто «взаємодія, при якій досягнення результату одним, зменшує цінність результату для іншого чи інших, але не виключає її») [12, с. 31; 13].

З огляду вказаного зазначимо, що учасники таких відносин впливають на поведінку один одного, створюючи певні уявлення або переконання, чи спонукаючи до певних дій або ж, навпаки, утримання від них. Також необхідно окремо звернути увагу на функціональний та особистісний рівні міжособистісних відносин в сфері ОРД. Перший пов'язаний із виконанням конкретних завдань, що визначені законодавством чи пов'язані виключно із функціями ОРД, а другий стосується особистісних рис учасників (потреб, інтересів, світогляду тощо), та має вплив на характер та тривалість взаємовідносин. Цілком можна

припустити, що саме особистісний рівень є визначальним для якісного довготривалого співробітництва в сфері ОРД. Але на цьому рівні також можуть виникати й негативні тенденції та ситуації, що пов'язані із особистими мотивами, тобто коли особисте ставлення стає визначальним для обрання певної поведінки у професійній сфері. Особисті мотиви (наприклад заздрість, помста тощо) призводять не тільки до зловживання правами чи можливостями під час відповідних взаємовідносин, а й до створення штучної конфліктної ситуації з надмірною цінністю результату (перш за все міжособистісного конфлікту, а не цілком природної опозиції в межах протидії злочинності чи спробах приховати злочинну діяльність), що з більшою вірогідністю може мати тяжкі наслідки.

Враховуючи специфіку ОРД можна припустити, що в більшості випадків діапазон взаємовідносин може варіюватися в залежності від ситуації (її перебігу), і іноді складно дати чітку характеристику відносинам, тобто визначити, наприклад, чого більше співробітництва чи суперництва, або в якій саме момент опозиція перетворилася у співробітництво або суперництво чи навпаки. Так, наприклад, протистояння правоохоронним органам чи їх співробітникам окремих членів злочинної групи на певному етапі може перетворитися у співпрацю, або ж відбутися навпаки в разі їх дворушництва чи навмисного дезінформування з метою уникнути відповідальності. Так само і співпраця між собою окремих правоохоронних органів чи підрозділів із співробітництва може перетворитися у суперництво чи навіть опозицію. Такі випадки, на жаль, є непоодинокими у практиці діяльності правоохоронних органів.

Не вдаючись до моделювання та деталізації конкретних можливих ситуацій, зауважимо, що кожен з цих видів взаємодії має свої особливості, тобто закономірності перебігу, типові моделі поведінки (стратегії), заходи впливу один на одного тощо. Більш детально ці аспекти вже неодноразово було відображено в роботах, присвячених соціальному управлінню, психології, теорії ігор, а також було використано у науково-практичних дослідженнях з криміналістики чи теорії оперативно-розшукової діяльності. В цьому контексті звернемо увагу на те, що з практичної сторони труднощі виникають не стільки через нерозуміння багатоманітності таких особливостей, скільки із вчасності їх розпізнання та ідентифікації, визначення моменту, причин та умов їх трансформації. Тільки адекватна оцінка поточної ситуації та розпізнання дій та намірів учасників відносин, дає змогу здійснити коректний вплив з прогнозованим результатом, тобто обрати належні засоби та методи впливу на середовище, поведінку учасників та зміну власної з метою формування більш сприятливих відносин та умов для вирішення поставлених завдань. Якщо міркувати з позиції співробітників, що здійснюють

ОРД, йдеться не тільки про обрання певних, напрацьованих наукою та практикою заходів та інструментів (тактичних дій, прийомів, комбінацій тощо), а й про особистісну компетентність та здатність до оцінки поточної ситуації та швидкої адаптації в разі її зміни. В цьому сенсі може виникнути питання меж такого впливу чи адаптації. Відповідь на них знаходиться у загальних (загальноприйнятих) цінностях та принципах відповідної діяльності, що так чи інакше відображено в Конституції України та чинному законодавстві. Так, наприклад, у кримінальному праві передбачено, що виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації, відноситься до обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, проте застосування цієї норми має своє чіткі умови та межі [14]. Також у ч. 16 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачено категоричну заборону застосування з метою одержання інформації технічних засобів, психотропних, хімічних та інших речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу [8]. В цьому контексті слід зазначити, що дотримання вимог та принципів законодавства залежить не тільки від їх визначення у нормативно-правових актах (декларуванні) чи навіть від наявності та дієвості правових механізмів їх реалізації, а, передусім, від осіб, які залучені до такої діяльності, від їх свідомого та вольового вибору поведінки в конкретній життєвій ситуації. Отже, певною мірою питання дотримання таких цінностей і принципів під час формування відносин в ОРД знаходяться в площині професійної підготовки та виховання співробітників оперативно-розшукових підрозділів в дусі поваги до основоположних прав та свобод, відданості обраній справі та стійких особистісних морально-етичних орієнтирів. Чинниками, що створюють підґрунтя для формування особистісних морально-етичних якостей людини взагалі, та співробітників правоохоронних органів зокрема, знаходяться в різних сферах життєдіяльності і вже неодноразово були предметом міркувань та досліджень. Однозначні відповіді тут фактично не можливі, проте більш глибоке розуміння правових та організаційних аспектів відносин в сфері ОРД дає можливість обрати належні засоби та методи для вирішення практичних завдань протидії злочинності. Вчасне розпізнання характеру конкретних взаємовідносин з точки зору цілеспрямованої поведінки їх учасників у поєднанні із розумінням придатних для кожного виду відносин інструментів та способів прогнозованого впливу, дозволяє не тільки досягати професійних завдань, а й створювати сприятливі умови для формування правомірної поведінки та стійких комфортних відносин у професії та поза нею.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.12.2024)
2. Про розвідку: Закон України від 17 вересня 2020 р. № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text> (дата звернення 26.12.2024)
3. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів, 2020. 268 с.
4. Теорія держави та права: навч. посіб. /Є.В. Білозоров та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ, 2017. 320 с.
5. Кримінальний процес: підруч. у 2-х ч. Ч. 1. /О.П. Бойко та ін.; кер. авт. кол. О.Ф. Кобзар. Дніпро, 2017. 337 с.
6. Кримінальний процес: підручник. Ч. 1. /Р.І. Благута та ін.; за заг. ред. А.Я. Хитри, Р.М. Шехавцова, В.В. Луцика. Львів, 2019. 532 с.
7. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ ЦУ СБ України № 383 від 23 грудня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> (дата звернення 26.12.2024)
8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 26.12.2024)
9. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення 26.12.2024)
10. Кириченко О.В., Хмеленко В.В. Принципи оперативно-розшукового запобігання злочинам. Монографія. Київ, 2020. 160 с.

11. Лукашов В.А. Вступ до курсу «Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ». Київ, 1976.
12. Сучасні питання протидії організованій злочинності в Україні та за кордоном: монографія /Ю.М. Крамаренко, О.С. Скок, Т.В. Шевченко, В.Г. Хашев). Дніпро, 2022. 216 с.
13. Kramarenko Y. Organized crime as a social system: characteristics and trends. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Vol. 1 (1). P. 104–116.
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 26.12.2024)

ОПЕРАТИВНО-ЧЕРГОВА СЛУЖБА ОРГАНУ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ: ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ, ЗАВДАННЯ (ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

OPERATIONAL-DUTY SERVICE OF THE STATE BORDER GUARD AGENCY: CONCEPT, FUNCTIONS, TASKS (ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECT)

Кузьмич М.М., заступник начальника відділу повсякденної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Сучасні виклики у сфері безпеки, зумовлені ескалацією військово-політичної напруженості, гібридними загрозами та транснаціональною злочинністю, підкреслюють необхідність посилення ролі оперативно-чергових служб (ОЧС) у системі охорони державного кордону України. Актуальність цього дослідження визначається тим, що ефективність роботи ОЧС є критичною для протидії зазначеним викликам, а також для забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України в межах співпраці з НАТО, ЄС та іншими міжнародними організаціями.

Метою статті є вивчення організаційно-правових основ функціонування ОЧС, аналіз їхніх основних функцій та завдань у контексті сучасних викликів національної безпеки, а також розробка концептуальних рекомендацій для підвищення їхньої ефективності.

У процесі дослідження використано наукові підходи, зокрема методи аналізу і синтезу, порівняльно-правовий аналіз, прогнозування та узагальнення. Порівняння із практиками міжнародних партнерів дозволило визначити ключові елементи, що можуть бути інтегровані в національну систему охорони кордону.

Результати дослідження виявили низку системних проблем у функціонуванні ОЧС, серед яких: недостатня координація міжвідомчих структур, прогалини у нормативно-правовому регулюванні та відсутність спеціалізованих стандартів, які враховували б сучасні виклики. Установлено, що зростання загроз незаконної міграції, тероризму та організованої злочинності висуває нові вимоги до ОЧС, які включають оперативний моніторинг прикордонної ситуації, своєчасне реагування на порушення режиму державного кордону, організацію міжвідомчої взаємодії та забезпечення ефективного контролю.

На основі проведеного аналізу запропоновано підходи до вдосконалення нормативно-правової бази, що враховуватиме європейські стандарти, адаптацію міжнародного досвіду та стратегічні пріоритети України. Крім того, запропоновано розробити програми підвищення кваліфікації працівників ОЧС, орієнтовані на використання сучасних інформаційних технологій.

Висновки дослідження підтверджують необхідність реформування діяльності ОЧС з урахуванням специфіки сучасних загроз та досвіду міжнародних партнерів. Розроблені рекомендації спрямовані на вдосконалення функціонування ОЧС, що сприятиме зміцненню системи охорони державного кордону України, підвищенню її інтеграції з міжнародними стандартами та покращенню загального рівня національної безпеки.

Ключові слова: загрози, сили безпеки і оборони, національна безпека, порядок функціонування, оперативно-чергова служба, аналіз факторів.

The current security challenges caused by the escalation of military and political tensions, hybrid threats, and transnational crime emphasise the need to strengthen the role of emergency services in the state border protection system of Ukraine. The relevance of this study is determined by the fact that the effectiveness of the work of the Emergency Services is critical for countering these challenges, as well as for ensuring the fulfilment of Ukraine's international obligations within the framework of cooperation with NATO, the EU and other international organisations.

The purpose of the article is to study the organisational and legal framework for the functioning of the Emergency Services, to analyse their main functions and tasks in the context of current national security challenges, and to develop conceptual recommendations for improving their efficiency.

The study uses scientific approaches, including methods of analysis and synthesis, comparative legal analysis, forecasting and generalisation. Comparison with the practices of international partners allowed us to identify key elements that can be integrated into the national border protection system.

The study results revealed a number of systemic problems in the functioning of the Border Protection System, including insufficient coordination of interagency structures, gaps in legal regulation, and the lack of specialised standards that would take into account current challenges. The author establishes that the growing threats of illegal migration, terrorism and organised crime put forward new requirements for the Emergency Service, which include operational monitoring of the border situation, timely response to violations of the State border regime, organisation of interagency cooperation and ensuring effective control.

Based on the analysis, the author proposes to create a specialised legal framework that will take into account European standards, adaptation of international experience and strategic priorities of Ukraine. In addition, it is proposed to develop training programmes for emergency response personnel focused on the use of modern information technologies.

The conclusions of the study confirm the need to reform the activities of the Emergency Service, taking into account the specifics of modern threats and the experience of international partners. The developed recommendations are aimed at improving the functioning of the JFO, which will help strengthen the system of protection of the state border of Ukraine, increase its integration with international standards and improve the overall level of national security.

Key words: threats, security and defence forces, national security, functioning, operational duty service, analysis of factors.

Постановка проблеми. Оперативно-чергова служба (ОЧС) органів охорони державного кордону України є важливим елементом забезпечення національної безпеки в умовах динамічних змін військово-політичної ситуації. Її діяльність спрямована на виконання ключових функцій із захисту державного кордону, реагування на надзвичайні ситуації, координації дій підрозділів та підтримання правопорядку. Проте, незважаючи на важливу роль цієї структури, нормативно-правове забезпечення її діяльності залишається недостатньо розвиненим та не враховує сучасних викликів.

Основна проблема полягає у відсутності цілісної та спеціалізованої нормативно-правової бази, яка б регла-

ментувала діяльність оперативно-чергових служб органів охорони державного кордону. Натепер їх робота переважно базується на Статуті внутрішньої служби Збройних сил України, що лише частково відповідає специфіці завдань Державної прикордонної служби України (Держприкордонслужби) як правоохоронного органу спеціального призначення. Така ситуація призводить до нормативно-правових прогалин, які ускладнюють ефективну організацію та виконання функцій правоохоронного спрямування.

Крім того, із загостренням військово-політичної ситуації в Україні, виникла потреба адаптації роботи Держприкордонслужби до нових умов, у тому числі через інтегра-

цію з практиками НАТО. Нові концептуальні та стратегічні документи визначають участь прикордонних сил у захисті суверенітету, забезпеченні територіальної цілісності, протидії терористичним загрозам та реагуванні на збройні конфлікти різного характеру. У зв'язку з цим функції ОЧС значно розширились, включаючи виконання завдань як правоохоронного, так і оборонного характеру.

Практика свідчить, що ОЧС виконують завдання, які значно виходять за рамки їх традиційних функцій, закріплених у чинних нормативних актах. З огляду на це, виникає нагальна потреба у науково-методологічному переосмисленні та обґрунтуванні нової концепції функціонування ОЧС. Це включає розробку спеціального нормативного регулювання, яке враховуватиме специфіку сучасних загроз, потреби співпраці з міжнародними партнерами та стратегічні пріоритети державної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема функціонування ОЧС органів охорони державного кордону привертає увагу як науковців, так і практиків, оскільки ефективність їхньої діяльності безпосередньо впливає на забезпечення національної безпеки України. Вивчення різних підходів у науковій літературі дозволяє сформулювати комплексне бачення організаційно-правових аспектів цієї служби.

Деякі дослідники зосереджуються на аналізі правового статусу оперативно-чергових служб у системі прикордонної служби України. Так, у роботах Борзняк В. А. [1], Братко А. В. [2], які розглядають нормативно-правові основи діяльності Держприкордонслужби, робиться акцент на необхідності оновлення чинної законодавчої бази. Їхні висновки важливі для усвідомлення недостатності існуючих норм і потреби їх удосконалення відповідно до змін у характері загроз національній безпеці.

Інша група науковців досліджує функціональні аспекти діяльності оперативно-чергових служб, зокрема їхню роль у забезпеченні громадської безпеки, боротьбі з незаконною міграцією та міжнародною злочинністю. Роботи Івашкова Ю. Б. [3], Мисик А. Б. [4] підкреслюють значення оперативного реагування на загрози, координації дій з іншими правоохоронними органами та міжнародного співробітництва. Їхній внесок дозволяє більш детально описати реальний спектр завдань, які виконують оперативно-чергові служби, та встановити нові напрями для їхньої модернізації.

Окрему увагу приділено питанням використання сучасних технологій у роботі оперативно-чергових служб. Автори Івашков Ю. Б., Залож В. В. [5] акцентують увагу на важливості цифровізації процесів моніторингу кордону, аналітики даних і автоматизації процесів управління. Їхні пропозиції мають значення для вдосконалення технічного забезпечення служб та адаптації їхньої діяльності до викликів часу.

Наукові дослідження, які аналізують міжнародний досвід діяльності прикордонних служб, є важливими для розширення поглядів на організацію роботи оперативно-чергових служб в Україні. Використання успішних практик країн-членів НАТО та ЄС сприяє формуванню рекомендацій щодо зміцнення функціональних можливостей українських прикордонників.

Таким чином, проаналізовані джерела дають підстави зробити висновок, що проблема нормативного забезпечення, функціонування та завдань оперативно-чергових служб органів охорони державного кордону потребує комплексного підходу. Їхні висновки та пропозиції використовуються в даній статті для обґрунтування нової концепції діяльності оперативно-чергових служб з урахуванням сучасних викликів і загроз.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на недостатню увагу науковців і практиків до питань функціонування оперативно-чергових служб органів охорони державного кордону, низка

важливих аспектів залишається недостатньо опрацьованою. Передусім, це стосується відсутності концептуальних пропозицій щодо вдосконалення їхньої діяльності в контексті сучасних викликів і загроз.

Основною проблемою є те, що нинішня нормативно-правова база, яка регулює діяльність ОЧС, значною мірою базується на Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України. Однак цей документ не враховує специфіки правоохоронних функцій, які виконують ОЧС Держприкордонслужби.

Крім того, бракує цілісної концепції, яка б враховувала стратегічні пріоритети держави, такі як інтеграція до євроатлантичних структур, підвищення рівня міжвідомчої координації, розширення міжнародного співробітництва та впровадження сучасних технологій у прикордонній діяльності.

Ці аспекти вимагають комплексного наукового підходу, спрямованого на розробку нової концепції функціонування ОЧС, яка б забезпечила їх ефективну діяльність в умовах сучасних викликів і сприяла зміцненню національної безпеки України.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є наукове обґрунтування концептуальних підходів до функціонування ОЧС органів охорони державного кордону в умовах сучасних викликів і загроз, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення її діяльності з урахуванням специфіки виконуваних функцій та завдань.

Для розв'язання мети дослідження вирішувалися такі завдання: дослідження організаційно-правових основ функціонування ОЧС в системі органів охорони державного кордону, зокрема аналіз чинної нормативно-правової бази; визначення основних функцій та завдань ОЧС у контексті змін, викликаних загостренням військово-політичної обстановки, розширенням співпраці з НАТО та новими викликами державній безпеці; розробка концептуальних пропозицій щодо вдосконалення діяльності ОЧС, включаючи рекомендації щодо створення спеціалізованої нормативно-правової бази, яка б враховувала сучасні загрози і стратегічні пріоритети держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оперативно-чергова служба є ключовим елементом організації роботи органів охорони державного кордону, що забезпечує постійний контроль за ситуацією на кордоні, оперативне реагування на виклики та загрози, а також координацію дій усіх підрозділів [2, с. 148]. У сучасних умовах діяльність ОЧС виходить за межі звичайного адміністрування та охорони кордону, перетворюючись на важливий інструмент забезпечення національної безпеки України.

Поняття оперативно-чергової служби передбачає сукупність функцій і завдань, що реалізуються для захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості держави. Її діяльність базується на положеннях Закону України «Про національну безпеку», який визначає Держприкордонслужбу як правоохоронний орган спеціального призначення [6]. Основною метою служби є реалізація державної політики у сфері безпеки державного кордону, включаючи охорону виключної (морської) економічної зони.

Сучасні виклики, з якими зіштовхується Держприкордонслужба, обумовлені як зовнішньополітичними, так і внутрішніми факторами [5, с. 43–44]. Основними загрозами національній безпеці є поширення міжнародного тероризму, організованої злочинності, нелегальної міграції, кіберзлочинності, торгівлі людьми, а також діяльність незаконних збройних формувань. У цьому контексті функції ОЧС значно розширилися, включаючи протидію збройним провокаціям, участь у боротьбі з тероризмом та координацію зусиль різних військових і правоохоронних структур.

Завдання оперативно-чергової служби тісно пов'язані із забезпеченням режиму державного кордону, включаючи контроль за дотриманням правил перетину кордону,

реагування на спроби незаконного проникнення, а також участь у заходах, спрямованих на захист державного суверенітету. Серед них особливе значення в умовах сучасної військово-політичної ситуації мають ті, що наведені на рисунку 1.

Оперативно-чергова служба також виконує завдання, пов'язані з реагуванням на збройні конфлікти на державному кордоні, зокрема за умови міжнародного характеру конфлікту. Її роль полягає у запобіганні поширенню дестабілізаційних явищ на території України, підтриманні порядку в прикордонних районах та своєчасному інформуванні керівництва про зміни в оперативній обстановці.

Особливістю роботи ОЧС є її інтеграція у ширший контекст національної безпеки, що передбачає координацію дій з іншими правоохоронними органами та військовими формуваннями. З урахуванням зміни військово-політичної ситуації та посилення співпраці з НАТО, діяльність опера-

тивно-чергових служб дедалі більше набуває рис багатофункціональної структури, яка об'єднує правоохоронні, оборонні та координаційні аспекти.

Таблиця 1 демонструє багатогранність функцій та завдань оперативно-чергової служби у контексті сучасних загроз і викликів, які вимагають комплексного підходу до забезпечення безпеки державного кордону України.

Особливістю роботи ОЧС є їх інтеграція у ширший контекст забезпечення національної безпеки, що передбачає скоординовану взаємодію з іншими правоохоронними органами, військовими формуваннями та спеціальними службами. У сучасних умовах військово-політичної напруженості та зростання гібридних загроз роль ОЧС стає ще більш важливою. Це зумовлено необхідністю оперативного реагування на зовнішні та внутрішні виклики, що загрожують державному суверенітету та територіальній цілісності України.

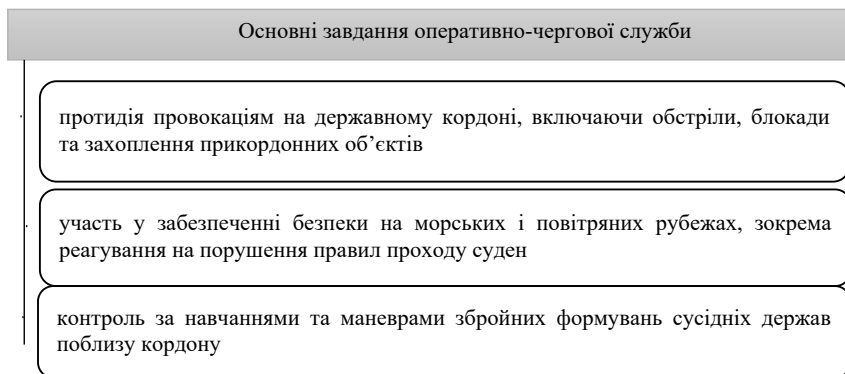

Рис. 1. Основні завдання оперативно-чергової служби

Джерело: складено автором на основі [5, с. 43–44]

Таблиця 1

Функції та завдання оперативно-чергової служби в умовах сучасних викликів

Функції	Завдання
Охорона державного кордону	– Забезпечення дотримання правил перетину державного кордону. – Реагування на спроби незаконного проникнення через кордон.
Захист суверенітету та територіальної цілісності	– Участь у протидії збройним конфліктам на державному кордоні міжнародного характеру. – Запобігання збройним провокаціям та нападам на об'єкти прикордонної інфраструктури.
Боротьба з тероризмом та організованою злочинністю	– Координація дій із правоохоронними органами щодо припинення діяльності незаконних збройних формувань. – Участь у боротьбі з незаконною міграцією, торгівлею людьми, наркотиками.
Контроль над морськими та повітряними рубежами	– Реагування на порушення правил плавання та незаконні маневри військових кораблів інших держав. – Забезпечення порядку проходу іноземних суден у територіальних водах України.
Оперативне реагування на виклики безпеки	– Своєчасне інформування керівництва про зміни в оперативній обстановці. – Моніторинг військових навчань та маневрів поблизу кордону, що можуть становити загрозу.
Забезпечення громадської та державної безпеки	– Попередження антиукраїнських акцій, мітингів, деструктивних інформаційних впливів у прикордонній зоні. – Реагування на провокаційні дії, спрямовані на дестабілізацію ситуації поблизу кордону.
Координація з іншими органами безпеки	– Організація взаємодії з ЗСУ, СБУ та іншими структурами під час виконання завдань щодо захисту державного кордону. – Контроль за виконанням заходів у пунктах пропуску через державний кордон та контрольних пунктах в'їзду-виїзду.
Моніторинг та аналітика загроз	– Аналіз сучасних загроз національній безпеці, включаючи міжнародний тероризм, організовану злочинність та кіберзлочинність. – Визначення тенденцій та ризиків, пов'язаних із ситуацією на кордоні, для розробки відповідних заходів реагування.

Джерело: складено автором на основі [4, с. 147–148; 5, с. 43–44; 7–9]

З огляду на зміну військово-політичної ситуації та посилення співпраці з НАТО й іншими міжнародними партнерами, діяльність ОЧС набуває рис багатофункціональної структури. Така структура поєднує правоохоронні, оборонні, аналітичні та координаційні аспекти, що забезпечує їхню ефективність у протидії як традиційним, так і асиметричним загрозам.

Завдання ОЧС охоплюють не лише оперативний моніторинг ситуації на кордоні, але й забезпечення координації міжвідомчої взаємодії, реалізацію превентивних заходів та реагування на порушення прикордонного режиму. Зокрема, у контексті сучасних викликів наголошується на необхідності інтеграції інформаційно-аналітичних систем, які здатні прогнозувати та запобігати потенційним загрозам.

Таблиця 1 ілюструє багатогранність функцій та завдань ОЧС у контексті сучасних загроз і викликів (табл. 1).

Сучасний стан нормативно-правового забезпечення діяльності ОЧС органи охорони державного кордону України має низку серйозних недоліків, які стримують ефективність їх роботи в умовах сучасних викликів і загроз. Основним документом, яким керуються ці служби, залишається Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Однак цей документ розроблений з урахуванням військової специфіки та не повністю відповідає особливостям функціонування правоохоронного органу спеціального призначення, яким є Держприкордонслужба.

Наказ Адміністрації Держприкордонслужби «Про організацію діяльності центрів управління службою в Державній прикордонній службі України» від 04.02.2019 № 70 став фундаментом для організації роботи центрів управління службою, забезпечуючи створення єдиної системи моніторингу та управління [10]. Він встановив основні завдання ОЧС, такі як цілодобовий моніторинг обстановки, координація оперативної діяльності та інформування керівництва про стан на кордоні. Документ визначив чіткі алгоритми роботи та функціональні обов'язки кожного члена оперативно-чергової зміни, що забезпечило стандартизацію процесів і єдине розуміння завдань. Водночас його положення вже не повною мірою відповідають сучасним викликам, зокрема через зміни характеру загроз та інтеграцію України у європейські безпекові структури.

Особливістю організації оперативно-службової діяльності органів охорони державного кордону полягає у тому, що центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону на виконання основних функцій Держприкордонслужби закріплених у ст. 2 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» видає щорічні накази про організацію того чи іншого виду діяльності Держприкордонслужби [11].

Таким чином наказ про організацію ОЧС у 2024 врахував нові аспекти оперативної діяльності [12]. Основна увага приділена удосконаленню інформаційної взаємодії та координації із суміжними країнами, за винятком держав-агресорів. Запроваджено чіткі механізми реагування на надзвичайні ситуації та події, включаючи моніторинг військово-політичної обстановки. Документ також регламентує використання мобільних вогневих груп і сучасних систем спостереження, що підвищує ефективність реагування на порушення кордону.

Наказ про організацію ОЧС у 2025 році акцентує увагу на поглибленні інтеграції з іншими структурами сектору безпеки та оборони України, зокрема через забезпечення бойового чергування підрозділів [13]. У документі уточнено механізми інформаційної взаємодії із суміжними країнами, впроваджено нові стандарти обробки оперативної інформації, що відповідає зростаючим викликам у сфері безпеки. Важливою новацією є додаткові вимоги до фіксації інформації, включаючи запис телефонних розмов, що підвищує рівень відповідальності за прийняті рішення.

Аналіз цих нормативних актів свідчить, що вони є важливими етапами в еволюції нормативного регулювання діяльності ОЧС. Водночас є потреба у розробці спеціалізованої нормативно-правової бази, яка враховувала б сучасні загрози, використання новітніх технологій і стратегічні пріоритети держави.

Складність полягає в тому, що нинішня нормативна база не враховує багатофункціональний характер завдань ОЧС. Служба не тільки здійснює контроль за дотриманням прикордонного режиму, але й бере активну участь у заходах із боротьби з тероризмом, протидії незаконній міграції, забезпеченні громадської безпеки та реагуванні на провокації на державному кордоні. Брак спеціалізованих нормативних документів, які б визначали чіткі алгоритми дій для таких ситуацій, створює прогалини в правовому регулюванні їх діяльності.

Крім того, нормативно-правова база не повністю відповідає сучасним умовам посилення військово-політичних загроз та необхідності інтеграції в європейський і світовий безпековий простір. Зокрема, відсутність адаптованих положень щодо використання передових технологій і сучасних підходів у моніторингу та реагуванні на загрози обмежує можливості служб ефективно виконувати свої завдання.

У контексті посилення міжнародної співпраці та адаптації до стандартів НАТО, необхідно вдосконалити нормативно-правову базу, що регулює діяльність ОЧС, а також запровадити системи підготовки персоналу, які враховують специфіку сучасних загроз. Це передбачає активне впровадження навчальних програм із використанням сучасних симуляційних технологій і підготовку кадрів до роботи у складних і динамічних умовах.

У той же час на державному рівні розпочато процес гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, що відкриває перспективи для вдосконалення нормативно-правового забезпечення ОЧС. Проте ці процеси потребують системного підходу та наукового обґрунтування, оскільки існує необхідність врахування як специфіки національної безпеки, так і найкращих міжнародних практик.

Досвід функціонування оперативно-чергових служб органи охорони державного кордону в інших країнах є цінним джерелом для вдосконалення української системи, зокрема у контексті підвищення ефективності реагування на сучасні виклики та загрози. У багатьох державах, особливо в країнах Європи, прикордонні служби активно реформуються, адаптуючи свою діяльність до нових умов. Центральним аспектом цих реформ є трансформація прикордонних структур із військових формувань у правоохоронні органи спеціального призначення, які діють відповідно до міжнародних стандартів і забезпечують інтеграцію у загальноєвропейську систему безпеки.

У східноєвропейських країнах, таких як Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія, впроваджено комплекс заходів для підвищення ефективності прикордонних служб. Це включає вдосконалення нормативно-правової бази, модернізацію організаційно-штатної структури, розробку нових форм і методів оперативно-службової діяльності. Велика увага приділяється боротьбі з нелегальною міграцією, транскордонною злочинністю та тероризмом. Особливої уваги заслуговують спеціалізовані підрозділи, які створюються для реагування на екстремальні ситуації. Вони мають сучасне технічне забезпечення, навички ведення бойових дій і можливість оперативного розгортання у разі кризових ситуацій [14].

У країнах-членах Європейського Союзу прикордонні служби працюють у тісній координації з митними органами та іншими правоохоронними структурами. Завдяки участі у Шенгенській угоді, прикордонна охорона отримала доступ до єдиної інформаційної системи, що значно підвищує ефективність контролю і моніторингу кордонів.

Важливим аспектом є також використання передових технологій, таких як біометричні системи і засоби дистанційного спостереження, що забезпечують високий рівень безпеки та оперативності.

Особливо показовим є досвід боротьби з нелегальною міграцією в Італії та Іспанії, які стикаються зі значними потоками мігрантів через морські кордони. Ці країни активно використовують спеціалізовані кораблі, авіацію та міжнародну співпрацю для протидії цим викликам. Німеччина та Франція також демонструють ефективні моделі управління державним кордоном, орієнтовані на захист економічних і соціальних інтересів, попередження терористичних загроз і підтримання стабільності [15].

Аналізуючи міжнародний досвід, можна зробити висновок, що для України доцільним є адаптування позитивних практик, таких як створення високопрофесійних мобільних підрозділів, використання сучасних технологій для моніторингу та аналізу даних, а також гармонізація нормативно-правової бази з європейськими стандартами. Це сприятиме не лише підвищенню ефективності ОЧС, але й зміцненню позицій України на міжнародній арені в питаннях безпеки та стабільності [16; 17].

На основі аналізу чинних нормативно-правових актів та міжнародного досвіду функціонування аналогічних служб, розроблено низку пропозицій, спрямованих на вдосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності ОЧС.

Необхідно розробити спеціалізований комплексний підзаконний акт, який би систематизував всі аспекти діяльності ОЧС. Цей документ повинен чітко визначати їх функції, завдання, алгоритми взаємодії з іншими структурами сектору безпеки і оборони, а також стандарти реагування на різні загрози. Важливо врахувати необхідність регулювання роботи ОЧС у кризових умовах, таких як збройні конфлікти чи гібридні атаки.

Потрібно деталізувати механізми обміну інформацією між ОЧС та іншими правоохоронними органами, військовими структурами, міжнародними партнерами. Доцільно передбачити інтеграцію ОЧС у міжнародні інформаційні системи, зокрема в європейській базі даних типу Schengen Information System, для забезпечення оперативного доступу до даних про осіб та транспортні засоби, які становлять загрозу.

Необхідно закріпити у нормативно-правових актах стандарти та алгоритми дій ОЧС у випадках гібридних

загроз, кіберінцидентів, масової нелегальної міграції та транскордонної злочинності. Це включає створення спеціалізованих протоколів для реагування на надзвичайні ситуації та кризові події на кордоні.

Пропонується закріпити на нормативному рівні створення мобільних підрозділів швидкого реагування у складі ОЧС, які будуть оснащені сучасними технічними засобами (дрони, системи відеоспостереження, аналітичні платформи). Такі підрозділи мають діяти відповідно до чітко визначених повноважень і стандартів реагування.

Нормативні акти мають містити вимоги щодо технічного оснащення ОЧС, включаючи системи дистанційного моніторингу, аналітичні програмні комплекси, засоби зв'язку та управління. Важливо також регламентувати процедури оновлення технічного парку з урахуванням потреб та сучасних загроз.

Висновки. У результаті проведеного дослідження вдалося досягти поставлених завдань та сформувавши низку висновків, які мають як теоретичну, так і практичну цінність.

Було проаналізовано організаційно-правові основи функціонування оперативно-чергових служб (ОЧС) у системі органів охорони державного кордону. Зокрема, здійснено оцінку чинної нормативно-правової бази, яка регулює діяльність ОЧС. Встановлено, що, попри наявність загального правового регулювання, сучасний стан нормативно-правового забезпечення вимагає удосконалення для відповідності актуальним загрозам та викликам.

Визначено основні функції та завдання ОЧС в умовах змін, обумовлених загостренням військово-політичної обстановки, розширенням співпраці з НАТО та появою нових загроз державній безпеці. ОЧС відіграє ключову роль у забезпеченні моніторингу, координації та оперативного реагування на ситуації, пов'язані з порушеннями на державному кордоні, протидією нелегальній міграції, транскордонній злочинності та тероризму.

Розроблено концептуальні пропозиції щодо вдосконалення діяльності ОЧС. Важливою складовою цих пропозицій є рекомендації стосовно створення спеціалізованої нормативно-правової бази, яка б враховувала сучасні загрози, такі як гібридні виклики, кіберзагрози та нелегальна міграція, а також орієнтувалася на стратегічні пріоритети держави, зокрема інтеграцію з європейськими та євроатлантичними структурами безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бортняк В. А. Державна прикордонна служба України. Історія, сучасний стан, основні нормативні акти, коментарі і роз'яснення. Київ : ВД «Професіонал», 2022. 510 с.
2. Братко А. В. Аналіз функціонування Державної прикордонної служби України. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2021. Вип. 2(68). С. 147–152. DOI: <https://doi.org/10.30748/zhups.2021.68.19> (дата звернення: 26.11.2024).
3. Івашков Ю. Б. Модель дій сил і засобів Державної прикордонної служби України в період ускладнення воєнно-політичної обстановки та загрозовий період. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського*. 2017. № 2. С. 116–120. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2017-2-60/116-120> (дата звернення: 26.11.2024).
4. Мисик А. Б. Концепція застосування Державної прикордонної служби України у територіальній обороні. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2017. Вип. 3(52). С. 146–152. URL: <https://dpspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/4517/1/478379.pdf> (дата звернення: 26.11.2024).
5. Івашков Ю. Б., Залож В. В. Аналіз факторів, які визначають порядок функціонування Державної прикордонної служби України в умовах особливого періоду. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2017. № 1(50). С. 42–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2017_1_11 (дата звернення: 26.11.2024).
6. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
7. Про Державну прикордонну службу України: Закон України № 661-IV від 03.04.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України № 392 від 14.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
9. Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 687-р від 24.07.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
10. Про організацію оперативно-чергової служби в Державній прикордонній службі України у 2024 році: Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України № від листопада 2023 року.
11. Законодавство про державний кордон України : науково-практичний коментар : у трьох томах / за заг. ред. В. С. Нікіфоренка, Ю. Б. Курилюка. Том 1. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2023. 618 с. URL: <https://dpspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/3495/1/Komentar.pdf> (дата звернення: 26.11.2024).

12. Про організацію оперативно-чергової служби в Державній прикордонній службі України у 2025 році: Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України № від листопада 2024 року.
13. Про організацію діяльності центрів управління службою в Державній прикордонній службі України: Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України № 70 від 4 лютого 2009 року.
14. Іщенко Д., Адамчук Ю. Формування функціональних компетенцій молодшого персоналу Державної прикордонної служби України. *Освітній простір України*. 2019. № 17. С. 67–75. DOI: <https://doi.org/10.32453/pedzbirnyk.v27i4.908> (дата звернення: 26.11.2024).
15. Половніков В. В. Окремі питання модернізації системи управління Державної прикордонної служби України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 18. С. 97–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vrgs_2019_18_15 (дата звернення: 26.11.2024).
16. Корж І. Ф. Державна прикордонна служба України: правовий статус та місце в системі сектору безпеки і оборони. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_2_3 (дата звернення: 26.11.2024).
17. Трофіменко О. В. Адміністративно-правовий статус Державної прикордонної служби України як суб'єкта сектору безпеки і оборони: поняття та структура. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Вип. 6. Спецвипуск. Том 2. URL: https://csu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/6_spec_II_2019/110-116.pdf (дата звернення: 26.11.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF FORENSIC MEDICAL EXAMINATION IN THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL

Лугіна Н.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Руденок Н.Ю., студентка II курсу магістратури
Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

У статті розглядається важливість та специфіка процесу проведення судово-медичної експертизи в умовах воєнного стану. Вона досить чітко акцентує увагу на певній необхідності забезпечення правосуддя та справедливості під час збройного воєнного конфлікту на території нашої держави, коли часто ускладнюється збір доказів, а потреба у дуже хорошому фаховому аналізі постійно зростає. У роботі підкреслено, що судові експертизи завжди повинні мати велику вагу у процесі ведення документації воєнних кримінальних правопорушень, у процесі визначення винуватців та відновлення прав постраждалих, що є дуже важливим та дуже необхідним для становлення міжнародного правосуддя.

Основний матеріал зосереджений на висвітленні специфіки проведення судово-медичної експертизи на території України під час дії воєнного стану. А власне саме зростання витонченості кримінальних правопорушень, збільшення розміру збитків та розміру завданої шкоди, а також дуже часто нові види суспільно небезпечної поведінки. У статті обговорюються нові дуже важливі та значні законодавчі зміни стосовно процесу проведення судово-медичної експертизи.

До того ж у статті має місце окремий розгляд адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, також включаючи матеріально-технічне оснащення, законодавче забезпечення, та процес міжнародно-правової взаємодії. У статті конкретно наголошується на важливості державного регулювання та на важливості процесу формування національної політики саме у сфері судово-експертної діяльності.

В статті описується та перелічуються усі можливі варіанти проведення судово-медичної експертизи, їх специфіка та професійні особливості щодо проведення. Розглянуті певні нормативно правові акти, які спрощують проведення судово-медичних експертиз в умовах воєнного стану. Наведено точну послідовність дій співробітників бюро судово-медичної експертизи щодо встановлення факту смерті під час війни.

Під час війни на території нашої держави, а саме через дію воєнного стану, проведення судово-медичної експертизи набуло певних особливостей та стикнулося з рядом викликів, що наведені у статті. В роботі запропоновано низку заходів, які можна впровадити для покращення рівня проведення судово-медичних експертиз в умовах воєнного стану на території України.

Ключові слова: судово-медична експертиза, правосуддя, воєнний стан, збирання доказів.

The article considers the importance and specificity of the process of conducting a forensic medical examination under martial law. It quite clearly emphasizes the need to ensure justice and fairness during an armed military conflict on the territory of our state, when the collection of evidence is often complicated, and the need for very good professional analysis is constantly growing. The work emphasizes that forensic examinations should always play a key role in the process of documenting wartime criminal offenses, in the process of identifying the perpetrators and restoring the rights of victims, which is very important and very necessary for the establishment of international justice.

The main material focuses on highlighting the specifics of conducting a forensic medical examination on the territory of Ukraine during martial law. Actually, the increase in the sophistication of criminal offenses, the increase in the amount of losses and the amount of harm caused, as well as very often new types of socially dangerous behavior. The article discusses new very important and significant legislative changes regarding the process of conducting a forensic medical examination.

In addition, the article includes a separate consideration of the administrative-legal regulation of forensic expert activity, including material and technical equipment, legal support and the process of international legal interaction. The article specifically emphasizes the importance of state regulation and the importance of the process of national policy formation in the field of forensic expert activity.

The article describes and lists all possible options for conducting forensic medical examinations, their specifics and professional features regarding their conduct. Certain regulatory legal acts that simplify the conduct of forensic medical examinations in martial law are considered. The exact sequence of actions of the employees of the Bureau of Forensic Medical Examination regarding the establishment of the fact of death during the war is given.

During the war on the territory of our state, namely due to the effect of martial law, the conduct of forensic medical examination acquired certain features and faced a number of challenges, which are given in the article. The paper proposes a number of measures that can be implemented to improve the level of forensic medical examinations in the conditions of martial law in Ukraine.

Key words: forensic medical examination, justice, martial law, gathering evidence.

Із початку запровадження на території нашої держави правового режиму воєнного стану було зареєстровано у 2022 році 60387, а за 7 місяців 2023 року 39757 кримінальних правопорушень за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 Кримінального кодексу України «Порушення законів та звичаїв війни» [1]. Об'єктивна сторона такого кримінального правопорушення включає в себе доволі широкий перелік кримінально-протиправних дій, зокрема масовані артилерійські та ракетні обстріли об'єктів цивільної інфраструктури та обстріли цивільного населення, жорстоке поводження з військовополоненими тощо. Зазначені протиправні дії є причиною масової травматизації та загибелі населення,

масового поховання людей і смерті військовослужбовців України. Кожен такий факт має бути внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі – ЄРДР), проведено досудове розслідування, судовий розгляд та винесено справедливе рішення суду. Задля досягнення кінцевої мети кримінального процесу – винесення обвинувального вироку та притягнення до відповідальності осіб, які винні у кримінальних правопорушеннях – має бути ефективно, повно та неупереджено проведено стадію досудового розслідування [2].

Для успішного розкриття таких правопорушень обов'язково потрібно провести експертизу в галузі судової медицини.

Судово-медична експертиза має надзвичайно важливу роль у встановленні об'єктивної істини під час будь-якого судового розгляду. Однак, в умовах воєнного стану, коли інфраструктура зруйнована, а доступ до необхідних ресурсів обмежений, проведення таких експертиз набуває особливих складнощів.

Судово-медична експертиза повинна проводитись для дослідження матеріальних об'єктів, що включають достеменно інформацію про обставини конкретної справи, що знаходиться в провадженні конкретно визначених органів дізнання, а саме прокурора слідчого, чи суду [3]. Цей вид експертизи проводиться на підставі спеціальних знань.

При проведенні таких експертиз можуть бути встановлені дані, які в майбутньому будуть використовуватися органами охорони здоров'я під час розробки певних профілактичних заходів різного виду отруєнь, травматизму, раптової смерті. До цього можна додати причини недоліків стосовно надання медичної допомоги.

Предметом судово-медичної експертизи є:

- Теоретичні основи та практичне застосування судово-медичних знань. Це включає в себе вивчення механізмів травм, причин смерті, з'ясування часу коли настала смерть, ідентифікація особи та інші судово-медичні питання.

- Розв'язання конкретних завдань, що виникають у слідчій та судовій практиці. Судово-медичні експерти надають науково обґрунтовані висновки щодо причин тілесних ушкоджень, характеру смерті, встановлення батьківства тощо.

Під час проведення судово-медичних експертиз крім того, виявляються, фактичні дані, що часто можуть використовуватися органами, які займаються питаннями охорони здоров'я під час розробки профілактичних заходів різного роду травматизму, раптової смерті, отруєнь, а також певних конкретних підстав недоліків надання першої медичної допомоги.

Об'єктами судово-медичної експертизи вважаються:

Живі особи:

- Потерпілі: Особи, які зазнали тілесних ушкоджень внаслідок насильства, трагедії або інших інцидентів внаслідок нещасного випадку. Експертиза дозволяє встановити характер, тяжкість та причини травм.

- Обвинувачені та підозрювані: Огляд проводиться для встановлення наявності або відсутності тілесних ушкоджень, які можуть мати відношення до справи.

- Інші особи: Наприклад, свідки, експерти, які також можуть потребувати медичного огляду за певних умов.

Самим частим видом судово-медичної експертизи вважається експертиза живих осіб. Вона складає приблизно 75 % з усіх експертиз [3].

Трупи:

- Особи, що загинули насильницькою смертю: Убивство, самогубство, нещасний випадок. Експертиза допомагає встановити причину і механізм смерті, а також ідентифікувати особу.

- Особи, що померли раптово з нез'ясованих причин: Експертиза проводиться для встановлення причини смерті, яка може мати кримінальний характер.

- Тіла, що знайдені в непізаному стані: Експертиза допомагає ідентифікувати особу за допомогою різних методів, таких як дактилоскопія, ДНК-аналіз тощо.

Розглядаючи судово-медичну експертизу трупа, можна зазначити, що 9 березня 2022 року було видано наказ «Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України» [4]. Відповідно до вище згаданого наказу проведення судово-медичних експертиз трупів часто покладається саме на той регіональний підрозділ «Бюро СМЕ», до якого конкретно він був направлений, саме тому

значне навантаження відбувається саме безпосередньо в прифронтових областях, таких як Полтавська, Дніпропетровська, Херсонська та Сумська. У майбутньому саме такі кримінальні провадження будуть скеровуватися за територіальною належністю, однак навантаження саме на вказані підрозділи судово-медичних експертиз є суттєвим.

Речові докази:

- Біологічні матеріали: Кров, сперма, слина, волосся, кістки, органи. Дослідження цих матеріалів дозволяє встановити їхнє походження, групову належність і з'ясувати інші важливі для справи питання.

- Зброя, інструменти та інші предмети: Дослідження цих предметів допомагає встановити, чи використовувалися вони для заподіяння тілесних ушкоджень або смерті, а також виявити на них біологічні сліди.

- Інші матеріали: Одяг, предмети побуту, які можуть містити сліди, що мають значення для справи.

Документи:

- Медичні документи: Історії хвороби, амбулаторні карти, виписки з лікарень.

- Інші документи: Матеріали кримінальних і цивільних справ, які можуть містити інформацію, що має значення для судово-медичної експертизи.

В ході проведення воєнних дій на території нашої держави, а через дію воєнного стану, провадження діяльності в сфері судово-медичної експертизи набуло певних особливостей та стикнулося з рядом викликів, серед них варто виокремити наступні:

- Обмеженість ресурсів: Нестача електроенергії, води, реактивів, обладнання, а також транспортних засобів ускладнює проведення повного обсягу необхідних досліджень.

- Небезпечні умови роботи: Експерти часто змушені працювати на території, де проводяться активні бойові дії. Це створює загрозу для їхнього життя та здоров'я.

- Руйнування доказової бази: Внаслідок бойових дій можуть бути пошкоджені або знищені тіла загиблих, місця кримінальних правопорушень та інші доказові матеріали.

- Складність збору та фіксації доказів: Умовами воєнного стану ускладнюється доступ до місць подій, а також фіксація доказів у відповідності до вимог криміналістичної техніки.

- Психологічний тиск: Експерти працюють в умовах постійного стресу, що може вплинути на об'єктивність їхніх висновків.

МОЗ України, МВС України та Офіс Генерального прокурора 09.03.2022 року видали наказ № 177/450/46. В ньому було затверджено порядок взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України для встановлення факту смерті людини під час воєнного стану на території України.

Завдання судово-медичної експертизи можуть бути різноманітними і залежать від конкретної ситуації. Найчастіше експерти відповідають на такі питання:

- Причина смерті.

- Характер і тяжкість тілесних ушкоджень.

- Час настання смерті.

- Ідентифікація особи.

- Встановлення батьківства.

- Дослідження речових доказів біологічного походження.

Важливу роль у правосудді відіграє судово-медична експертиза. Її проведення допомагає встановити істину і забезпечити справедливе розслідування та судовий розгляд.

Заходи, що варто впровадити для покращення рівня проведення судово-медичних експертиз:

1. Створення спеціальних мобільних груп експертів судової медицини задля проведення оглядів на місці події, евакуації тіл.

2. Забезпечення експертів належним обладнанням та засобами захисту.

3. Виробити стандартні операційні процедури для проведення судово-медичних експертиз в умовах воєнного стану.

4. Створити єдину базу даних для обміну інформацією між різними службами.

5. Надання психологічної допомоги експертам та свідкам.

6. Міжнародне співробітництво у сфері судової медицини.

В умовах воєнного стану судово-медична експертиза є дуже складним і багатогранним процесом. Він вимагає нестандартних рішень та високого професіоналізму. Це потрібно розуміти.

Висновки. Саме під час воєнного стану судова експертиза має особливе значення. Це необхідно задля швидкого, ретельного та точного дослідження майна, яке було

пошкоджено та оцінки нанесених збитків, яких завдано через ведення бойових дій. Альтернатива подальших досліджень цієї теми включає в себе опанування новітніх методів та технологій. Ними можуть бути, наприклад, 3-D моделювання. Це дозволить дуже підняти ефективність та точність експертиз.

Судово-медична експертиза багато важить у судовому процесі, забезпечуючи науково обґрунтовані висновки щодо медичних і біологічних питань. Судово-медичні експерти допомагають встановити об'єктивну картину подій, що сталася, шляхом проведення детального дослідження тілесних ушкоджень, причин смерті, ідентифікації особи та інших фактів. Це дозволяє уникнути помилкових звинувачень та забезпечити справедливе покарання винних. Висновки судово-медичних експертів є важливим доказом у судовому процесі. Вони можуть бути використані для доведення винуватості або невинуватості обвинуваченого, а також для встановлення інших фактів, що мають значення для справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіс Генерального прокурора України. Діяльність. Статистика. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 03.12.2024).

2. Груздь, О. І., & Литвиненко, О. Г. Окремі аспекти проведення судово-медичних експертиз в умовах воєнного стану. *Українська поліцейська: теорія, законодавство, практика*, 2024, 6(2), 22–28. <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2023-2-6-4>

3. forensic medicine and psychiatry_2020(lec1). 403 Forbidden. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/forensic_medicine_psychiatry/info/lec1.html (date of access: 03.12.2024).

4. Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України : наказ МВС, МОЗ від 09.03.2022 р. № 177/450/46. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-22#Text> (дата звернення: 03.12.2024).

ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ, СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ**TECHNOLOGIZATION OF CRIMINALISTICS, FORENSIC EXAMINATION AND CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE MODERN CONDITIONS OF DIGITALIZATION**

**Шевчук В.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри криміналістики**

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
головний науковий співробітник*

*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

**Тищенко О.І., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Досліджено актуальні проблеми значення та ролі технологізації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах воєнного стану та цифровізації суспільства. Визначено та проаналізовано основні тенденції формування та розвитку концептуальних підходів і можливостей застосування технологій оптимізації діяльності органів правопорядку, суду та для судово-експертної діяльності, які є сьогодні досить актуальними. Доведено, що технологічний підхід у криміналістиці, як різновид діяльносного підходу, відображає динамічні процеси діяльності двох протилежних типів: злочинної діяльності та діяльності із розслідування та судового розгляду, включаючи й технології: а) застосування техніко-криміналістичних засобів, б) слідчих (розшукових) дій, в) тактичних комбінацій, г) тактичних операцій і д) проведення судових експертиз, е) судово-експертної діяльності та ж) кримінального провадження.

Сучасне розуміння криміналістичної технології визначаються на двох рівнях. На теоретичному рівні під криміналістичною технологією слід розуміти систему наукових положень щодо основоположних засад практичної реалізації комплексу взаємопов'язаних дій, заходів, послідовних процесів і процедур технологічного характеру, що відображається в системі загальнотеоретичних положень криміналістики, а також загальних положень криміналістичної техніки й судово-експертних досліджень, криміналістичної тактики та криміналістичної методики. На практичному рівні криміналістична технологія – це науково обумовлена система дій і процедур, що підлягають поетапній і послідовній реалізації в процесі кримінального провадження: технології застосування техніко-криміналістичних засобів, технології слідчих (розшукових) дій, технології тактичних операцій (комбінацій), технології проведення судових експертиз і кримінального провадження.

Зазначається, що в реаліях сьогодення у загальній теорії криміналістики необхідно виокремити окрему криміналістичну теорію – криміналістичне технологознавство або криміналістичне технознавство. У цьому сенсі можна також говорити про створення наукових передумов формування системи криміналістичних техніко-технологічних знань, які є різновидом криміналістичних знань і потребують подальших наукових досліджень. Розглянуто та проаналізовано найбільш актуальні та перспективні проблеми дослідження означеної проблематики.

Ключові слова: криміналістичні технології, спеціальні знання, судова експертиза, кримінальне провадження, криміналістика, кримінальний процес, цифрові технології, методика розслідування, криміналістичні інновації.

Current problems of the importance and of the technology of criminalistics, forensic examination and criminal proceedings in modern conditions of martial law and digitalization of society are studied. The main trends in the formation and development of conceptual approaches and opportunities for the application of technologies for optimizing the activities of law enforcement agencies, the court and for forensic expert activities, which are quite relevant today, have been identified and analyzed. It has been proven that the technological approach in forensics, as a type of activity approach, reflects the dynamic processes of two opposite types of activity: criminal activity and investigation and trial activities, including technologies: a) the use of technical and forensic means, b) investigative (search) activities, c) tactical combinations, d) tactical operations, and e) conducting forensic examinations, g) forensic expert activities, and g) criminal proceedings.

Modern understanding of criminalistic technology is defined on two levels. At the theoretical level, criminalistic technology should be understood as a system of scientific provisions regarding the fundamental principles of the practical implementation of a complex of interrelated actions, measures, sequential processes and procedures of a technological nature, which is reflected in the system of general theoretical provisions of forensics, as well as general provisions of criminalistic techniques and criminalistic research, criminalistic tactics and criminalistic methodics. At the practical level, criminalistic technology is a scientifically determined system of actions and procedures that are subject to step-by-step and sequential implementation in the process of criminal proceedings: technologies for the use of technical and forensic means, technologies for investigative (search) actions, technologies for tactical operations (combinations), technologies for conducting forensic examinations and criminal proceedings.

It is noted that in today's realities, it is necessary to distinguish a separate criminalistic theory from the general theory of criminalistics – criminalistic technoscience or criminalistic technoscience. In this sense, we can also talk about the creation of scientific prerequisites for the formation of a system of criminalistic technical and technological knowledge, which are a type of criminalistic knowledge and require further scientific research. Considered and analyzed the most relevant and promising problems of the research of the specified problem.

Key words: criminalistic technology, special knowledge, forensic examination, criminal proceedings, criminalistics, criminal process, digital technologies, investigation methodology, criminalistic innovations.

Постановка проблеми. В сучасних реаліях процеси технологізації та діджиталізації суспільства визначають основні тенденції та стратегічні цілі та пріоритетні напрями розвитку держави. Це в повній мірі стосується і України, яка обрала європейський вектор розвитку [12, с. 491–496]. Сьогодні такі процеси є об'єктивними, немінучими, інноваційними, їх зупинити неможливо, адже вони є відображенням об'єктивних вимог, що висуваються науково-технічним та соціальним прогресом. Технологізація, діджиталізація,

цифровізація, переведення інформації у цифрову форму, за таких умов є новим етапом розвитку нашої держави, постає як нова ера розвитку цифрової економіки в Україні. Ці процеси та тенденції впливають на усі сфери діяльності суспільства, держави, у тому числі й діяльність органів кримінальної юстиції, юридичну науку, криміналістику, судову експертизу та кримінальний процес [21, с. 324–327].

Тенденції розвитку та формування процесів технологізація у криміналістиці визнаються передусім сучасними

тенденціями розвитку криміналістики [6, с. 7], як науки синтетичної природи, їх впливом на формування криміналістичних знань [15, с. 317]. Такі тенденції сьогодні залежить від різних чинників: впливу науково-технічного прогресу; інтеграційних процесів; запровадження інформаційних технологій; процесів технологізації та цифровізації; впливу глобальних, воєнних загроз і інформаційних впливів; проблем формалізації наукових знань; поглиблення процесів математизації та алгоритмізації; посилення суперечностей (протиріч) при взаємодії криміналістичної науки і практики; процесів технологізації та цифровізації кримінального провадження, криміналістики та судово-експертної діяльності та ін.

Як свідчить практика, криміналісти дедалі частіше залучають у свою професійну діяльність 3D-технології. Глобальні навігаційні системи стали невіддільним елементом у розслідуванні кримінальних правопорушень, виявленні та фіксації різноманітних видів та механізмів злочинної діяльності, вчинених організованими злочинними угрупованнями. Значні обсяги та масиви інформації про підозрюваних й інших осіб проходять через інтелектуальні системи розпізнавання обличчя. На патрулювання для забезпечення громадського порядку виходять роботи-поліцейські. На основі нейронних мереж розробляються нові поліграфи. Нейромережі дають змогу із більшою ймовірністю прогнозувати злочинну поведінку конкретних осіб [3, с. 38].

Водночас, аналізуючи результативність технологізації кримінального провадження, криміналістики та судової експертизи варто зауважити, що вивчення наукового рівня криміналістичного і кримінально-процесуального забезпечення діяльності з досудового розслідування, судового розгляду, судово-експертної роботи щодо використання ними сучасних досягнень науки і техніки свідчать про певне їх відставання від кримінальної практики застосування новітніх засобів, методів і технологій у злочинній діяльності. Насамперед, це виявляється у активному застосуванні злочинними угрупованнями новітніх інформаційних, цифрових та інших технологій для вчинення різноманітних злочинів, як на національному, так і міжнародному рівнях. Вбачається, що на сьогодні простежується тенденція посилення технологізації злочинної діяльності в сучасних умовах цифровізації суспільства та глобальних загроз.

З огляду на викладене, ці та інші обставини суттєво впливають на формування сучасних криміналістичних і спеціальних знань, визначають тенденції розвитку наукових засад криміналістичної теорії, що вивчає процеси технологізації кримінального провадження, криміналістики, судової експертизи та можливості і перспективи використання таких наукових розробок на практиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження проблем технологізації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах цифрових технологій та воєнних реалій сьогодні здійснили такі науковці, як: А. Барцицька [1], В. Білоус [2], Р. Благута [3], В. Журавель [6], Р. Комісарчук [9, 10], В. Тіщенко [16–20], В. Шевчук [21–25], В. Шепітько [7], Б. Щур [26] та ін.

Водночас, проблематика дослідження поняття, напрямків та ролі процесів технологізації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах воєнного стану та цифровізації суспільства на сьогодні залишається недослідженою. Вбачається, що значення цієї проблематики для підвищення ефективності реалізації правоохоронної діяльності для забезпечення безпеки та оборони нашої країни в умовах воєнного стану, оптимізації діяльності органів правопорядку, суду та для судово-експертної діяльності є сьогодні досить актуальними. Усе викладене свідчить про те, що обрана тематика є затребувана практикою і сьогодні, як ніколи, потребує проведення спеціальних комплексних наукових досліджень у цій царині знань.

Метою статті є дослідження та аналіз ролі технологізації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах воєнного стану та цифровізації суспільства у слідчій, детективній, прокурорській, судовій і еспектній діяльності, у забезпеченні безпеки та обороноздатності України в сучасних реаліях, розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності та результативності такої роботи, визначення перспективних напрямів досліджень означеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Одним із інноваційних напрямів наукових досліджень у криміналістиці є теоретична розробка та практичне застосування технологічного підходу у досудовому розслідуванні, судовому розгляді та судово-експертній діяльності. З таких умов дослідження можливостей і перспектив процесів технологізації є актуальним передусім в окремих прикладних аспектах криміналістики [25, с. 583]. Разом із тим, на сучасному етапі розвитку науки проблеми технологічного підходу дедалі активніше набувають й методологічного значення [20, с. 26]. У цьому контексті науковий і практичний інтерес викликає впровадження у понятійний апарат криміналістики понять «криміналістична технологія», «технологізація криміналістики».

Досліджуючи проблематику технологізації криміналістики і судової експертизи в сучасних умовах цифровізації суспільства можна викремити низку дискусійних питань, серед яких особливого методологічного значення набуває з'ясування поняття, сутності, напрямків та перспектив технологізації у кримінальному судочинстві.

Передусім слід зауважити, що у фаховій літературі для позначення цього поняття і технологічного підходу у криміналістиці використовуються різноманітні терміни. Нерідко їх іменують «криміналістичні технології» [16], «слідчі технології» [26], «експертні технології» [17], «техніко-криміналістичні технології», «тактико-криміналістичні технології», «методико-криміналістичні технології» [22], «технології тактичної операції» [23], «технологічна парадигма криміналістики» [9] та ін.

Очевидно, що лише перераховані терміни, словосполучення досить переконливо свідчать про спірність та неоднозначність наукових підходів до визначення цих понять і криміналістичних категорій. Відсутність єдиного погляду на їх визначення викликає термінологічну плутанину, яка негативно впливає як на дослідження проблематику технологізації криміналістики і судової експертизи, криміналістичних технологій, що використовуються у криміналістичній техніці, тактиці та методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, так і на практику їх застосування.

Водночас, загальним та об'єднуючим для усіх вищеозначених термінів виступає поняття «технологічний підхід у криміналістиці». Для правильного розуміння такого підходу важливим є з'ясування сучасного розуміння «криміналістичної технології», досліджуючи та аналізуючи цю криміналістичну категорію ми з'ясуємо і пояснюємо сутність поняття «технологізація криміналістики». З огляду на викладене, вбачається, що мова йде про так звану «тріаду», вершиною якої є: 1) «технологічний підхід у криміналістиці»; 2) «криміналістична технологія»; 3) «технологізація криміналістики». Розглянемо їх.

Технологічний підхід у теорії криміналістики і практиці досудового розслідування та судового розгляду. Формування будь-яких теоретичних побудов у криміналістиці має здійснюватися на певному методологічному підґрунті. Цьому твердженню повною мірою відповідає й формуванню концепції криміналістичних технологій, які визначають та зумовлюють такі важливі тенденції розвитку криміналістики як її технологічність та інноваційність. У зв'язку з цим варто враховувати, що методологічною основою розслідування й судового розгляду є матеріалістична діалектика, її закони і категорії. Відповідно до цілей

і завдань дослідження використовуються сукупність принципів сучасної теорії пізнання, зокрема, системно-діяльнісний, системно-структурний, функціональний, інформаційний, *технологічний* та інші підходи [22, с. 30].

Багатоаспектність криміналістичних технологій, як системних утворень, передбачає необхідність виокремлення різнопланових напрямів дослідження цього явища – від внутрішньої побудови і зв'язків системи «криміналістична технологія» до організації й управління в ній та у процесі технологізації кримінального провадження [2, с. 173–186]. Ось чому стосовно досліджуваного об'єкта, тобто криміналістичних технологій, особливою теоретико-методологічного значення набуває технологічний підхід, під яким розуміється напрям системного дослідження закономірностей щодо реалізації комплексу взаємопов'язаних дій, заходів і процедур технологічного характеру, що виконуються в певній послідовності з метою досягнення необхідного результату у практиці злочинної діяльності та у діяльності із розслідування кримінальних правопорушень [1, с. 13], судового розгляду та судово-експертної діяльності.

Методологічно технологічний підхід орієнтовано на послідовну реалізацію системи відповідних дій, заходів, операцій з урахуванням динамічної структури з одного боку, злочинної діяльності, а з іншого – діяльності із розслідування та судового розгляду, включаючи й технології застосування техніко-криміналістичних засобів, технології слідчих (розшукових) дій, технології тактичних комбінацій, технології тактичних операцій і технології проведення судових експертиз, основним призначенням яких є забезпечення оптимального та ефективного вирішення тактичних, процесуальних, слідчих та експертних завдань. Застосовується такий підхід для побудови типових програм розслідування і судового розгляду, типових тактичних операцій, етапності, планованості і виступає підґрунтям технологізації формування техніко-, тактико-, методико-криміналістичних засобів, технологій і комплексів, спрямованих на вирішення окремих криміналістичних (тактичних) та інших завдань з урахуванням типових слідчих ситуацій [16; 19; 26].

Вбачається, що *технологічний підхід* – це напрям дослідження закономірностей щодо реалізації комплексів взаємопов'язаних дій і процедур, що застосовуються в певній послідовності, з метою досягнення необхідного результату в практиці злочинної, а також криміналістичної діяльності. Сутність технологічного підходу до процесу кримінального провадження полягає в комплексному й послідовному виконанні інформаційно-пізнавальних та організаційно-управлінських дій, пов'язаних із вирішенням криміналістичних завдань під час досудового розслідування та судового провадження [15, с. 321].

Отже, виникнення технологічного підходу пов'язано з розвитком алгоритмічного й ситуаційного підходів, що є основою технологізації та передумовою програмування розслідування. Поступовий розвиток уявлень про технологічну сутність злочинної діяльності та діяльності з розслідування й судового розгляду зумовив формування технологічного підходу до вивчення цих об'єктів криміналістики.

Як бачимо, сучасне розуміння і використання новітніх (криміналістичних, кримінальних) технологій у контексті протидії злочинності має подвійний характер. З одного боку, сучасні технології використовуються злочинцями для вчинення кримінальних правопорушень. У цьому сенсі новітні технології входять до механізму злочинної діяльності і стають кримінальними технологіями досягнення злочинних цілей (*технології злочинної діяльності*). З іншого боку, технології є інструментом, що дозволяє не тільки успішно протидіяти кримінальним правопорушенням (злочинам), але і запобігти їм. Вони виступають, як *криміналістичні технології*, і пов'язані вони із діяльністю із розслідування та судового розгляду [3, с. 38].

Сучасний розвиток технологічного підходу в криміналістиці зумовлений якісними перетвореннями інформаційно-пізнавальних та організаційно-управлінських процесів діяльності з розслідування та судового розгляду [7], яким властиві технологічні ознаки: системність, комплексність і послідовність [20, с. 26]. Реалізація технологічного підходу відбувається шляхом застосування таких методів: планування, моделювання, програмування й евристичного методу [23, с. 238–241].

Технологічний підхід у криміналістиці, як різновид діяльнісного підходу, відображає динамічні процеси діяльності двох протилежних типів: злочинної діяльності та діяльності із розслідування та судового розгляду, включаючи й технології: а) застосування техніко-криміналістичних засобів, б) слідчих (розшукових) дій, в) тактичних комбінацій, г) тактичних операцій і д) проведення судових експертиз та е) судово-експертної діяльності.

Таким чином, *технологічний підхід у криміналістиці* слід розглядати як різновид діяльнісного підходу, що зумовлено природою діяльності (слідчої, детективної, експертної, судової, а з протилежного боку – злочинної), як динамічного процесу, реалізація якого відбувається у формі цілеспрямованих, послідовних дій і процедур технологічного характеру, що підлягають поетапній і послідовній реалізації в процесі кримінального провадження: застосування техніко-, тактико-, методико-криміналістичних засобів і технологій, вирішення тактичних і стратегічних завдань розслідування, проведення тактичних операцій, окремих слідчих (розшукових) дій і судових експертиз, спрямованих на вирішення криміналістичних завдань.

Поняття та сутність «криміналістичної технології». Поява, розвиток і становлення поняття «криміналістична технологія» у криміналістичній науці зумовлено низкою чинників: науково-технічним прогресом та розвитком сучасних досягнень науки і техніки; цифровізацією практики боротьби зі злочинністю; ускладненням структури злочинної діяльності із використанням цифрових технологій, у тому числі й штучного інтелекту; алгоритмізацією та програмуванням процесу розслідування, судового розгляду загалом, а також щодо вирішення окремих криміналістичних завдань. Родовим поняттям «криміналістична технологія» є власне поняття «технологія».

Термін «технологія» (гр. *techne* «мистецтво, майстерність» + гр. *logos* «слово») означає: 1) сукупність методів оброблення, виготовлення і зміни стану, властивостей, форми сировини, матеріалу або напівфабрикату у процесі виробництва; 2) наукову дисципліну, що вивчає і розробляє технічні особливості виробничих процесів; 3) сукупність наук, відомостей про способи перероблення тієї чи іншої сировини у фабрикат, готовий виріб, а також сукупність процесів такого перероблення [4, с. 1245]. Технологічний процес тлумачиться як «процес обробки або переробки матеріалів і виготовлення виробів за суворо встановленою технологією» [8, с. 19]. Тому поняття «технологія» має подвійне тлумачення і стосується як техніки, так і виробництва, має теоретичний і практичний аспект [5, с. 6].

Відомо, що із часом поняття «технологія», вийшло за межі технічних і виробничих процесів і стало поширюватися на складні процеси, які спостерігаються в життєдіяльності суспільства при вирішенні завдань, що постають перед державними і громадськими установами й організаціями в ході їх функціонування, у тому числі на криміналістичні дослідження. При цьому виникнення, формування і становлення самого поняття «криміналістична технологія» у криміналістиці пов'язано з розвитком науково-технічного прогресу, алгоритмічного та ситуаційного підходів, які стали фундаментом технологізації кримінального провадження та передумовою криміналістичного програмування та алгоритмізації процесу розслідування і судового розгляду [24, с. 818–819].

Сучасне розуміння криміналістичної технології визначаються на двох рівнях: теоретичному і практичному. *На теоретичному рівні* під криміналістичною технологією слід розуміти систему наукових положень щодо основоположних засад практичної реалізації комплексу взаємопов'язаних дій, заходів, послідовних процесів і процедур технологічного характеру, що відображається в системі загальнотеоретичних положень криміналістики, а також загальних положень криміналістичної техніки й судово-експертних досліджень, криміналістичної тактики та криміналістичної методики. *На практичному рівні* криміналістична технологія – це науково обумовлена система дій і процедур, що підлягають поетапній і послідовній реалізації в процесі кримінального провадження: технології застосування техніко-криміналістичних засобів, технології слідчих (розшукових) дій, технології тактичних комбінацій, технології тактичних операцій і технології проведення судових експертиз та ін.

Об'єктами технологічного дослідження в криміналістиці є злочинна діяльність (*технології злочинної діяльності*) й діяльність із розслідування кримінальних правопорушень і судового розгляду (*криміналістичні технології*). Криміналістичні технології діляться за сферою криміналістичної діяльності: експертні технології та слідчі технології. Останні можна класифікувати за характером слідчої діяльності: технологія застосування техніко-, тактико-, методико-криміналістичних засобів, технологія тактичних операцій та окремих слідчих (розшукових) дій, а також технологія розслідування кримінальних правопорушень і технологія судового розгляду [17, с. 64–65].

З огляду на викладене, під *криміналістичними технологіями* слід розуміти науково обґрунтовані системи практичних система дій і процедур технологічного характеру, методів і засобів їх здійснення та спрямованих на оптимізацію досудового розслідування та судового розгляду шляхом поетапного й послідовного вирішення їх стратегічних і тактичних завдань [18, с. 40].

Отже, криміналістична технологія є ефективним засобом вирішення слідчих, тактичних, експертних та інших криміналістичних завдань у кримінальному провадженні.

Поняття та напрями «технологізації криміналістики». Технологізація криміналістики *виступає однією із важливих тенденцій її розвитку* і передбачає врахування технологічного підходу у використанні та розробленні криміналістичних засобів, методів, прийомів, технологій, призначених для виявлення, збирання, дослідження та використання доказів у судочинстві. Для ефективного вирішення завдань розслідування і забезпечення досягнення цілей судочинства важливим є дотримання принципу системності застосування криміналістичних засобів, прийомів, методів та технологій.

Технологізація криміналістики передусім пов'язана із процесами та процедурами застосування техніко-, тактико-, методико-криміналістичних засобів і технологій, спрямованих на вирішення тактичних і стратегічних завдань розслідування і судового розгляду, технологій проведення тактичних операцій, окремих слідчих (розшукових) дій і судових експертиз, спрямованих на вирішення криміналістичних завдань, у процесі здійснення кримінального провадження. Тому доцільно говорити про *процеси та напрями технологізації криміналістики* в сучасних умовах.

Вбачається, що технологічний аспект у системі застосування техніко-криміналістичних, тактичних і методичних положень криміналістики є площиною розуміння закономірностей із реалізації послідовних процесів щодо застосування криміналістичних технологій і засобів, технологій проведення окремих слідчих (розшукових) дій і розслідування кримінальних проваджень і судового розгляду загалом. Основним призначенням криміналістичних тех-

нологій є забезпечення оптимального й ефективного вирішення тактичних, слідчих, експертних та інших криміналістичних завдань у процесі кримінального провадження.

Технологізація криміналістики – це процес застосування криміналістичних технологій у кримінальному провадженні щодо практичної реалізації комплексу взаємопов'язаних дій, заходів, послідовних процесів і процедур технологічного спрямування, що відображається у системі криміналістичних техніко-технологічних знань загальної теорії криміналістики, у поетапній і послідовній реалізації технологій і засобів криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики, а також судово-експертних досліджень.

Можна виокремити різні *рівні та напрями технологізації* криміналістики, судової експертизи, кримінального провадження, судочинства загалом, а також технологізація криміналістичної дидактики, процесу викладання криміналістики і судової експертології [10, с. 115–118].

Процеси технологізації криміналістики спостерігаються у всіх розділах криміналістики, зокрема, у загальній теорії криміналістики, криміналістичній техніці, криміналістичній тактиці, криміналістичній методиці.

У системі положень *криміналістичної техніки* процеси технологізації полягають у комплексній і послідовній реалізації системи дій, прийомів і правил щодо застосування технологій техніко-криміналістичних засобів. Основним її призначенням є забезпечення раціонального і продуктивного застосування техніко-криміналістичних засобів у процесі проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Криміналістична техніка, будучи підсистемою криміналістики, тісно пов'язана із *криміналістичними технологіями*, під якими розуміються науково обґрунтовані системи практичних дій та процедур, методів і засобів їх здійснення та спрямованих на оптимізацію розслідування шляхом поетапного й послідовного вирішення його стратегічних і тактичних завдань [18, с. 40]. Тому процеси технологізації криміналістичної техніки є одним із напрямків технологізації криміналістики загалом.

У *криміналістичній тактиці* технологія слідчих (розшукових) дій забезпечує послідовне виконання дій з організації та планування окремих процесуальних дій і тактичних операцій, їх підготовки, оптимальний порядок їх проведення. Окремі слідчі (розшукові), а також негласні слідчі (розшукові) дії мають суто технологічний характер: накладання арешту на кореспонденцію, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, з електронних інформаційних систем, моніторинг банківських рахунків, призначення експертизи. Інші слідчі (розшукові) дії мають різний ступінь технологічного й тактичного змісту, що зумовлено специфікою джерел доказової інформації. Технологія слідчих (розшукових) дій, як засіб криміналістичної тактики, передбачає розробку програм ефективного проведення окремих слідчих дій, а також забезпечує їх комплексну реалізацію в поєднанні з оперативно-розшуковими заходами та організаційними діями і процедурами, тобто в ході організації та проведення тактичних операцій.

У *системі криміналістичної методики* технологічний підхід застосовується до побудови типових програм розслідування та їх реалізації в процесі розслідування конкретних злочинів. Принципи ситуаційності, етапності й плановності є основою технологізації процесу розслідування, що на підставі типових слідчих ситуацій включає формування завдань, програм і алгоритмів розслідування, розподілення процесу розслідування на систему взаємопов'язаних дій технологічного характеру і їх планування на початковому, наступному та заключному етапах розслідування, а також під час судового провадження.

В криміналістичній методиці особливого значення набувають слідчі технології як важливі елементи методико-криміналістичних рекомендацій технологічного спрямування. Водночас, варто зауважити, що слідча тех-

нологія реалізується і у криміналістичній техніці, криміналістичній тактиці та криміналістичній методиці. Такий процес реалізації відбувається у трьох основних напрямках: 1) застосування техніко-криміналістичних засобів; 2) проведення окремих слідчих (розшукових) дій і їх комплексів; 3) реалізація окремих методик розслідування.

Слідча технологія тісно пов'язана із експертною технологією. Вони перебувають у безпосередньому взаємозв'язку та утворюють єдиний технологічний процес збирання й дослідження доказів, підготовки, призначення, проведення судової експертизи, оцінювання та використання даних висновку експерта. Експертні технології є похідними від слідчих технологій щодо призначення судової експертизи, відібрання зразків для порівняльного дослідження і проведення інших слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на отримання матеріалів для експертного дослідження.

У загальній теорії криміналістики криміналістичні технології мають зайняти своє місце, зокрема, як окреме криміналістичне вчення. Мова може йти про теорію криміналістичних технологій.

Так, наприклад, у фаховій літературі висловлена ідея викладення положень щодо криміналістичної технології, як узагальненого розділу наукових знань криміналістики. Разом з тим, вбачається правильним досліджувати технологічний аспект у системі загальнотеоретичних, техніко-криміналістичних, тактичних і методичних положень криміналістики як площину розуміння закономірностей щодо реалізації послідовних і взаємопов'язаних процесів щодо застосування техніко-криміналістичних засобів, проведення окремих слідчих дій і розслідування злочинів загалом. Тому криміналістична технологія не може виступати, як самостійний елемент системи криміналістики, проте її доцільно виділити в окреме криміналістичне вчення [17, с. 64–65]. На наш погляд, в реаліях сьогодення у загальній теорії криміналістики необхідно виокремити окрему криміналістичну теорію – *криміналістичне технотехнологознавство* або *криміналістичне технотехнологознавство* [14, с. 20]. У контексті цього можна говорити також про створення наукових передумов формування системи криміналістичних техніко-технологічних знань [13; 14], які є різновидом криміналістичних знань і потребують подальших наукових досліджень.

Таким чином, в реаліях сьогодення постає потреба у розробленні єдиної концепції розвитку технологізації криміналістики, яка передбачатиме систему криміналістичних техніко-технологічних знань, навчальний курс, підвищення кваліфікації співробітників органів правопорядку та суду у сфері новітніх криміналістичних технологій, формування у них психологічної готовності не просто до ознайомлення із новими технологіями, але також до активного та ефективного застосування їх на практиці. Пропоновані розробки

повинні бути зведені в єдину теорію, яку можна іменувати *теорія криміналістичних технологій* або *«криміналістичне технологознавство»*.

Висновки. З огляду на викладене подальші наукові дослідження проблематики технологізації криміналістики передбачають необхідність проведення сучасних криміналістичних розробок у таких напрямках: 1) розроблення та удосконалення теоретико-методологічних засад теорії криміналістичних технологій – її концептуальних основ, загальних положень (поняття криміналістичних технологій, принципи їх формування, зміст та функції теорії криміналістичних технологій, система, завдання, структура складових елементів, об'єкти, історія, джерела, її зв'язок з іншими розділами криміналістики, сфера реалізації, криміналістичні рекомендації щодо застосування коиміналістичних технологій у кримінальному провадженні та ін.); 2) наукові розробки окремих напрямків застосування криміналістичних технологій у кримінальному провадженні та у системі всіх розділів криміналістики, зокрема, у загальній теорії криміналістики, криміналістичній техніці, криміналістичній тактиці, криміналістичній методиці; 3) подальші дослідження окремих наукових теорій (теорія криміналістичних технологій, криміналістична ситуація тактичних операцій, вчення про криміналістичну ситуацію (криміналістична ситуація), вчення про криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень, теорія криміналістичної алгоритмізації та програмування тощо); 4) формування та удосконалення форм і напрямів використання криміналістичних технологій, розширення меж їх застосування, адже у сучасних реаліях актуальним є комплексний підхід у дослідженні проблем застосування технологій та засобів криміналістичної техніки, тактики, методики у різних видах судочинства (кримінального, адміністративного, цивільного, господарського) та окремих напрямках людської діяльності, як злочинної, так і діяльності органів правопорядку та суду у сфері протидії злочинності; 5) сучасний арсенал та інструментарій криміналістичних технологій, засобів, методів і прийомів має відповідати європейським стандартам, оскільки такий арсенал має бути ефективним, надійним, етичним, валідним і адаптованим до сучасних вимог практики та має враховувати міжнародний досвід; 6) подальші розроблення та пропонування новітніх криміналістичних технологій, їх ефективне застосування у кримінальному провадженні, охоплюючи технології застосування засобів криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики тощо. Означена проблематика спрямована на удосконалення і подальший розвиток теоретико-методологічних засад теорії криміналістичних технологій та належить до найбільш важливих напрямів криміналістичної доктрини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2011. С. 13.
2. Білоус В. В. Технологізація кримінального провадження: стан і перспективи. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків. : Право, 2013. Вип. 26. С. 173–187.
3. Благута Р. І., Мовчан А. В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 38.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. С. 1245.
5. Живко З. Б. Системи технологій : навч. посіб. / З. Б. Живко, Р. З. Берлінг, М. Є. Стадник, М. О. Живко. К. : Алерта, 2009. С. 6.
6. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан: монографія. Харків: Право, 2021. С. 7.
7. Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці й судовій експертизі : монографія / [В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева, В. М. Шевчук та ін.] ; за заг. ред. В. Ю. Шепітька ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. С. 31–46.
8. Ковальова І. М. Аналіз технологічних систем : курс лекцій. Вінниця: Вінниц. Нац. аграр. ун-т, 2010. С. 19.
9. Комісарчук Р. В. Технологічна парадигма криміналістики. *Порівняльно-аналітичне право*, № 2 (18), 2018. С. 335–337.
10. Комісарчук Р. В. Криміналістична технологія в системі юридичної освіти. *Jumalu juridic national: teorie si practica*, № 3 (31), 2018. С. 115–118.
11. Основи філософії техніки: навчальний посібник. Вінниця; ВНАУ 2014. 105 с.
12. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. С. 491–496.
13. Ратніков В. С. Епістемологічні особливості технологічного знання. *Філософська думка*. 2006. № 6. С. 22–42.

14. Мовчан С. П., Чаплигін О. К. Основи філософії техніки та технології: Навчальний посібник. Харків: Видавництво «Форт», 2013. 289 с.
15. Тіщенко В. В. Технологічний підхід як новаційний напрямок у розвитку криміналістичної науки. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія юридична* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 2. С. 316–325.
16. Тіщенко В. В. Криміналістичні технології в теорії та практиці розслідування. *Акт. пробл. держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ., 2008. Вип. 44. С. 22–24.
17. Тіщенко В. В. Поняття і значення криміналістичних технологій. *Криміналістика*: підручник / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 64–65.
18. Тіщенко В. В., Барцицька А. А. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. С. 40.
19. Тіщенко В. В., Барцицька А. А. Криміналістична технологія як складовий елемент понятійно-категоріального апарату криміналістичної науки: постановка проблеми. *Криміналістика у протидії злочинності*: матеріали наук.-практ. конф., 16 жовт. 2009 р. К. : Хай-Тек-Прес, 2009. С. 73–76.
20. Тіщенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навчально-методичний посібник. Одеса : Видавництво «Юридика», 2022. С. 26.
21. Шевчук В. М. Діджиталізація, цифровізація та технологізація криміналістики: проблеми сьогодення та перспективи майбутнього. *Діджиталізація судово-експертної науки в умовах воєнного стану*: матеріали міжн. науко-практ. конф. (8 листопада 2024 р., м. Харків). Харків: Право, 2024. С. 324–327.
22. Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2013. С. 30–32.
23. Шевчук В. М. Технологія тактичної операції як різновид криміналістичних технологій. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2013. № 4. С. 235–242.
24. Шевчук В. М. Технологія тактичних операцій. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави та права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. С. 818–819.
25. Shevchuk V. Criminalistic means, methods and technologies of combating crimes in the field of national security in the context of european integration. *Legal support of European integration: general legal and sectoral aspect* : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2024. Pp. 582-604. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-424-5-28>
26. Щур Б. В. Слідчі технології у криміналістичній методиці. *Митна справа* : наук.-аналіт. журн. 2011. № 1 (73). Ч. 2. С. 157–165.

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.9: 347.121

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/87>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДІАЦІЇ: СВІТОВІ ПІДХОДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

LEGAL REGULATION OF MEDIATION: GLOBAL APPROACHES AND PROSPECTS FOR UKRAINE

Стрельбіцька Л.Я., к.ю.н.,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»

Медіація як інститут альтернативного вирішення спорів набуває все більшої популярності у світовій правовій практиці завдяки її перевагам: швидкості, економічності, конфіденційності та можливості зберегти взаємини між сторонами. Її інтеграція в правові системи багатьох країн стала ключовим фактором зниження навантаження на судову систему, сприяючи оперативному та ефективному врегулюванню спорів. Проте в Україні медіація досі стикається з численними викликами, які обмежують її розвиток і ефективність. Головною проблемою залишається відсутність юридичного статусу медіаційних угод як виконавчих документів. Це означає, що досягнуті домовленості не мають обов'язкової сили, а їх виконання залежить лише від доброї волі сторін. Така ситуація підриває довіру до медіації, знижує її ефективність і ставить під сумнів її доцільність як альтернативи судовому розгляду.

Метою статті є аналіз сучасного стану розвитку медіації в Україні, вивчення світового досвіду її правового регулювання та обґрунтування шляхів вдосконалення національного законодавства. Методологія дослідження базується на порівняльно-правовому аналізі, системному підході та методах узагальнення. На основі аналізу досвіду Італії, Німеччини, Польщі та Канади зроблено висновки про ключові аспекти ефективного законодавчого забезпечення медіації. Італія демонструє переваги обов'язкової медіації для певних категорій спорів, що сприяє зменшенню кількості судових розглядів. У Німеччині успішно реалізована інтеграція нотаріусів, які забезпечують юридичну силу медіаційних угод. Польща акцентує увагу на доступності медіації через створення центрів медіації при судах, а Канада пропонує модель суддів-медіаторів, які сприяють вирішенню спорів на досудовій стадії.

У результаті дослідження встановлено, що адаптація найкращих міжнародних практик, зокрема визнання медіаційних угод виконавчими документами, інтеграція нотаріусів і створення центрів медіації, може значно підвищити ефективність медіації в Україні, знизити навантаження на суди та сприяти популяризації цього інституту як дієвого способу вирішення спорів.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, юридичний статус медіаційних угод, міжнародний досвід, Італія, Німеччина, Польща, Канада, виконавчі документи, правове регулювання, судова система України.

Mediation as an institution of alternative dispute resolution is becoming increasingly popular in global legal practice due to its advantages: speed, cost-effectiveness, confidentiality and the ability to preserve relationships between the parties. Its integration into the legal systems of many countries has become a key factor in reducing the burden on the judicial system, facilitating the prompt and efficient settlement of disputes. However, mediation in Ukraine still faces numerous challenges that limit its development and effectiveness. The main problem remains the lack of legal status of mediation agreements as enforcement documents. This means that the agreements reached are not binding, and their implementation depends only on the goodwill of the parties. This situation undermines confidence in mediation, reduces its effectiveness and calls into question its appropriateness as an alternative to litigation.

The purpose of the article is to analyse the current state of development of mediation in Ukraine, to study the international experience of its legal regulation and to substantiate the ways to improve national legislation. The research methodology is based on comparative legal analysis, systematic approach and generalisation methods. Based on the analysis of the experience of Italy, Germany, Poland and Canada, the author draws conclusions about the key aspects of effective legislative support for mediation. Italy demonstrates the benefits of mandatory mediation for certain categories of disputes, which helps to reduce the number of court proceedings. Germany has successfully implemented the integration of notaries who ensure the legal force of mediation agreements. Poland focuses on the accessibility of mediation through the establishment of mediation centres at courts, while Canada offers a model of judges-mediators who facilitate dispute resolution at the pre-trial stage.

The study found that adopting the best international practices, including the recognition of mediation agreements as enforcement documents, the integration of notaries and the establishment of mediation centres, could significantly increase the effectiveness of mediation in Ukraine, reduce the burden on the courts and promote this institution as an effective way to resolve disputes.

Key words: mediation, alternative dispute resolution, legal status of mediation agreements, international experience, Italy, Germany, Poland, Canada, enforcement documents, legal regulation, judicial system of Ukraine.

Постановка проблеми. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів поступово набуває популярності у світі завдяки своїм перевагам, таким як швидкість, економічність, конфіденційність та гнучкість. Проте в Україні цей інститут стикається з численними перешкодами на шляху до повноцінної інтеграції в судову систему. Однією з ключових проблем є відсутність юридичного статусу медіаційних угод як виконавчих документів.

Відсутність чітких механізмів примусового виконання медіаційних угод створює ситуацію, коли сторони можуть уникнути виконання досягнутих домовленостей, що підриває довіру до медіації як способу врегулювання конфліктів. Ця проблема особливо актуальна у спорах, де сто-

рони очікують швидких і ефективних рішень, наприклад, у сімейних, трудових або комерційних справах.

На відміну від таких країн, як Італія, Німеччина чи Канада, де медіаційні угоди мають юридичну силу виконавчих документів, в Україні такі домовленості часто залишаються лише моральними зобов'язаннями, які потребують додаткового судового підтвердження для виконання. Це знижує мотивацію сторін обирати медіацію як альтернативу судовому розгляду.

Дана проблема потребує термінового вирішення шляхом адаптації найкращих міжнародних практик і вдосконалення національного законодавства, щоб забезпечити ефективне використання медіації в судовій системі України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання впровадження медіації активно обговорюється в сучасній юридичній літературі, зокрема у контексті вивчення світового досвіду та його адаптації до українських реалій.

У статті «Досвід застосування медіації в деяких зарубіжних країнах» Яни Божиної (2023) досліджено зарубіжний досвід правового регулювання медіації [1]. Автор аналізує нормативну базу країн Європи, США, Канади, приділяючи особливу увагу положенням Директиви 2008/52/ЄС, яка стала основою для уніфікації підходів до медіації в державах-членах ЄС [2]. У статті висвітлено питання навчання медіаторів, надання медіаційним угодам обов'язкової сили через їх затвердження судом або нотаріусом, а також роль суддів у сприянні медіації. Ці аспекти вказують на важливість запозичення таких механізмів для вдосконалення медіаційної практики в Україні.

Інша публікація «Медіація як форма захисту цивільних прав» (2023) розглядає питання ефективності медіації в цивільних правовідносинах [3]. Автори акцентують увагу на перевагах цього інституту, таких як швидкість і конфіденційність процесу, одночасно вказуючи на основні проблеми, що стримують його розвиток в Україні. Зокрема, дослідження підкреслює необхідність удосконалення правового статусу медіаційних угод і популяризації медіації серед населення та правників.

Обидві роботи відзначають, що медіація може стати важливим інструментом для вирішення спорів за умови належної правової підтримки та адаптації найкращих міжнародних практик. Аналіз підтверджує, що юридичний статус медіаційних угод, їх виконувальність, а також низька обізнаність суспільства є основними викликами, які потребують вирішення в Україні. Це створює базис для подальших досліджень та практичного впровадження медіації в українську правову систему.

Метою статті є всебічний аналіз сучасного стану розвитку медіації в Україні та за кордоном, визначення основних викликів у її правовому регулюванні, зокрема щодо юридичного статусу медіаційних угод і їх виконувальності, а також обґрунтування рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства. Дослідження орієнтоване на адаптацію міжнародного досвіду до українських реалій, що сприятиме ефективному впровадженню медіації в судову систему, зниженню навантаження на суди та підвищенню доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів займає важливе місце в сучасних правових системах. Її популярність у світі пояснюється здатністю забезпечувати ефективне, конфіденційне та менш витратне вирішення конфліктів, дозволяючи сторонам зберігати взаємини та уникати надмірного навантаження на судову систему. У країнах Європейського Союзу, США, Канаді та інших державах медіація стала невіддільною частиною правосуддя, особливо в цивільних, комерційних і сімейних справах.

В Україні інститут медіації залишається новим і таким, що перебуває на стадії становлення. Прийняття Закону «Про медіацію» (2021) стало значним кроком уперед, однак його імплементація зіштовхнулася з рядом викликів [4]. Одним із найважливіших питань є відсутність належного юридичного статусу медіаційних угод, що обмежує їхню обов'язковість і створює бар'єри для їх ефективного виконання. Низький рівень обізнаності громадян і правників про переваги медіації, поряд із відсутністю спеціалізованої інфраструктури, такої як центри медіації при судах, ускладнює її використання у практиці вирішення спорів.

У світовій практиці медіація вже довела свою ефективність. Наприклад, у країнах Європи Директива 2008/52/ЄС встановила стандарти для її застосування у цивільних і комерційних справах, передбачаючи навчання медіаторів, механізми затвердження медіаційних угод судом чи нотаріусом, а також популяризацію медіації серед насе-

лення. Цей досвід є корисним для України, де медіація має потенціал стати дієвим інструментом для зменшення навантаження на судову систему та підвищення ефективності вирішення спорів.

Італія та Німеччина мають значний досвід у впровадженні медіації як альтернативного способу вирішення спорів, що може бути корисним для України. Італія запровадила обов'язкову медіацію для певних категорій цивільних та комерційних спорів, таких як майнові конфлікти, спадкові справи та спори, пов'язані з орендою, відповідно до Законодавчого декрету № 28 (2010) [5]. Цей нормативний акт був прийнятий для зменшення навантаження на судову систему та сприяння швидкому вирішенню спорів між сторонами. Одним із ключових положень декрету є обов'язковість участі у медіації перед поданням справи до суду. Це означає, що сторони зобов'язані пройти медіаційну процедуру як перший крок у вирішенні конфлікту, а судовий процес розпочинається лише у разі, якщо медіація виявляється неуспішною.

Медіація в Італії охоплює широкий спектр справ, серед яких також виділяються спори щодо страхових, банківських та фінансових договорів, конфлікти між сусідами та спори про шлюбні договори. Такий підхід дозволяє значно зменшити кількість судових розглядів, адже чимало конфліктів вирішуються ще на етапі медіації.

Особливістю італійської моделі є те, що медіаційні угоди, досягнуті під час процедури, можуть мати юридичну силу виконавчих документів. Це забезпечується через їх затвердження судом або нотаріусом, що робить угоду обов'язковою для виконання сторонами. Такий підхід створює додаткові гарантії для сторін і підвищує їхню мотивацію досягти згоди в рамках медіації.

Крім того, італійський закон передбачає суворі вимоги до медіаторів. Вони повинні пройти акредитацію та спеціальну підготовку, що забезпечує високий рівень професіоналізму. Навчання медіаторів включає не лише юридичні аспекти, а й розвиток навичок роботи з емоціями та психологічними факторами конфліктів. Участь кваліфікованих медіаторів дозволяє сторонам краще зрозуміти позиції одне одного та знайти взаємоприйнятні рішення.

Італійська система також активно підтримує використання онлайн-медіації. Це особливо актуально для розв'язання конфліктів між сторонами, які знаходяться в різних регіонах чи країнах. Такі нововведення дозволяють скоротити витрати на медіацію та зробити процес більш зручним для учасників.

У 2012 році Німеччина прийняла Закон «Про сприяння медіації та інших процедур позасудового врегулювання конфліктів» (2012) (Mediationsgesetz), який встановив правові рамки для медіації та визначив її роль у правовій системі [6]. Основною метою закону стало створення чітких стандартів проведення медіації, підвищення її доступності та забезпечення ефективності.

Згідно із законом, медіація охоплює широкий спектр спорів, включаючи сімейні, спадкові, трудові, корпоративні та майнові. Одна з ключових норм закону – регулювання кваліфікаційних вимог до медіаторів. Медіатори повинні пройти спеціалізоване навчання, яке охоплює правові, комунікативні та психологічні аспекти. Це забезпечує високий рівень підготовки фахівців, що беруть участь у вирішенні конфліктів.

Особливістю німецької системи є активна участь нотаріусів у процесі медіації. Нотаріуси виконують подвійну роль: вони можуть бути медіаторами та забезпечують юридичну силу угод, укладених під час медіації. Засвідчення угоди нотаріусом дозволяє надати їй статус виконавчого документа, що спрощує її примусове виконання. Такий підхід забезпечує довіру сторін до процедури та спонукає їх укладати взаємовигідні домовленості.

Важливою складовою Mediationsgesetz є інтеграція медіації в судову систему. Судді, які мають підготовку

з медіації, можуть виконувати функції медіаторів у справах, що перебувають на розгляді суду. Це стосується переважно початкових стадій розгляду справ, коли сторони ще мають можливість досягти компромісу без судового рішення. Така практика значно зменшує навантаження на суди та сприяє швидкому врегулюванню спорів.

Ще однією визначальною рисою закону є забезпечення конфіденційності процедури. Інформація, розкрита під час медіації, не може бути використана в подальших судових розглядах, що стимулює сторони до відкритого обговорення спірних питань. Це дозволяє уникнути ескалації конфлікту та зосередитися на пошуку конструктивних рішень.

Практичний результат Mediationsgesetz відображається у широкому використанні медіації у Німеччині. Наприклад, у справах, пов'язаних із сімейними чи спадковими конфліктами, нотаріуси часто виступають ключовими фігурами, забезпечуючи швидкість та юридичну дійсність домовленостей.

Розглянувши досвід Італії та Німеччини, варто коротко зупинитися на ключових особливостях підходів до медіації в Польщі та Канаді. Ці країни демонструють інші, не менш ефективні моделі інтеграції медіації в правову систему, що також можуть бути корисними для України.

Польща вирізняється централізованим підходом до медіації, де ключову роль відіграють центри медіації, створені при судах. Обов'язковість медіації у певних категоріях спорів, зокрема трудових і сімейних, сприяє підвищенню її ефективності. Судді активно рекомендують сторонам звертатися до медіаторів, що дозволяє вирішувати спори ще на досудовій стадії. Важливим аспектом є те, що медіаційні угоди легко затверджуються судами, отримуючи юридичну силу, що підвищує довіру до цього процесу [7].

Канада демонструє ефективність системи суддів-медіаторів, які інтегровані у судову систему. У провінції Квебек судді допомагають сторонам досягати згоди, що дозволяє уникнути тривалих судових процесів. Медіація в Канаді відзначається гнучкістю та високим рівнем конфіденційності. Судді-медіатори забезпечують не лише нейтральність, але й правову грамотність процесу, допомагаючи сторонам формулювати взаємоприйнятні рішення.

Усі розглянуті моделі підкреслюють, що ефективність медіації залежить від чіткого законодавчого регулювання, високих стандартів підготовки медіаторів і визнання угод як виконавчих документів. Інтеграція цих елементів в українську правову систему може сприяти зниженню навантаження на суди, підвищенню довіри до правосуддя та забезпеченню ефективного врегулювання спорів.

Юридичний статус медіаційних угод є однією з основних перешкод для ефективного функціонування медіації в Україні. У національній правовій системі медіаційні угоди не визнаються виконавчими документами, що ставить під сумнів їхню юридичну силу. Це означає, що у разі, якщо одна зі сторін не дотримується досягнутих домовленостей, інша сторона змушена звертатися до суду для примусового виконання, що зводить нанівець основну перевагу медіації – швидкість та ефективність.

Відсутність чіткого юридичного закріплення медіаційних угод негативно впливає на довіру до медіації як способу вирішення конфліктів. Для учасників процесу важливо мати гарантії того, що домовленості, досягнуті під час медіації, будуть виконані. Ситуація, коли результат процедури не має належної правової ваги, знижує зацікавленість сторін у виборі медіації як альтернативи судовому процесу. Це особливо актуально у спорах, де сторони прагнуть юридичної визначеності та захисту своїх прав.

Недостатнє врегулювання статусу медіаційних угод також створює невизначеність для правників і медіаторів. Відсутність зрозумілих правил щодо юридичної сили угод, досягнутих у межах медіації, обмежує можливість адвокатів рекомендувати цей інститут клієнтам, а медіаторів – ефективно виконувати свою роботу. Це, у свою чергу, знижує попит на медіацію та обмежує її розвиток як альтернативного способу вирішення спорів.

Ситуація також ускладнюється низькою обізнаністю суспільства щодо правової природи медіаційних угод. Багато учасників конфліктів не готові обирати медіацію через сумніви у реальній можливості забезпечити виконання домовленостей. Це підриває потенціал медіації як ефективного механізму вирішення конфліктів і гальмує її інтеграцію в правову систему країни.

Таким чином, відсутність належного юридичного статусу медіаційних угод є однією з ключових проблем, яка потребує уваги для подальшого розвитку цього інституту в Україні. Вона обмежує довіру до медіації, зменшує її ефективність і перешкоджає її популяризації серед громадян.

Висновки. Медіація як інститут альтернативного вирішення спорів має значний потенціал для розвитку в Україні. Аналіз світового досвіду, зокрема Італії, Німеччини, Польщі та Канади, демонструє, що ефективність медіації значною мірою залежить від чіткого законодавчого регулювання, визнання медіаційних угод як виконавчих документів, високих стандартів підготовки медіаторів та інтеграції медіації в судову систему.

В Україні одним із головних викликів залишається відсутність юридичного статусу медіаційних угод, що підриває довіру до медіації та стримує її використання. Це створює ситуацію, коли учасники конфліктів не можуть бути впевненими у виконанні досягнутих домовленостей, що суттєво знижує ефективність цього інституту. Також залишається актуальною проблема низького рівня обізнаності населення та правників про переваги медіації.

Запровадження в Україні найкращих міжнародних практик, зокрема обов'язкової медіації у певних категоріях справ, визнання медіаційних угод виконавчими документами та створення спеціалізованих центрів медіації, може сприяти зниженню навантаження на судову систему, підвищенню доступу до правосуддя та зростанню довіри до правової системи загалом. Це відкриває перспективи для повноцінної інтеграції медіації в правову систему України, що є важливим кроком до підвищення ефективності правосуддя та забезпечення справедливого вирішення конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

- Bozhyna Y. Experience of using mediation in certain countries. *Public Law*. 2023. Т. 51, № 3. С. 170–176. URL: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2023-51-18> (дата звернення: 30.12.2024).
- Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах : Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21.05.2008. URL: <https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf> (дата звернення: 30.12.2024).
- Костюченко О. Є., Монаєнко А. О., Атаманчук Н. І. Медіація як форма захисту цивільних прав. *New Ukrainian Law*. 2022. № 1. С. 49–56. URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2022.1.7> (дата звернення: 30.12.2024).
- Про медіацію від 16.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
- Decreto legislativo 4 marzo 2010, n. 28 sulla mediazione delle controversie civili e commerciali. URL: https://irp-cdn.multiscreensite.com/e9e514e6/files/uploaded/D.Lgs%2028_2010.pdf (visitato il 30.12.2024).
- The Law on Promoting Mediation and Other Procedures for Out-of-Court Settlement of Conflicts. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_mediationsg/englisch_mediationsg.html#p0012 (accessed 30.12.2024).
- Юрійчук І. Медіація в Польщі. Юридичний факультет ЧНУ імені Юрія Федьковича. URL: <https://law.chnu.edu.ua/mediatsia-polshchi/> (дата звернення: 30.12.2024).

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ У ПРОВАДЖЕННЯХ IN ABSENTIA PROBLEMS OF THE DEFENSE IN PROCEEDINGS IN ABSENTIA

Чистякова А.С., к.ю.н.,
адвокат

Ситуація в Україні з заочними процедурами (in absentia) досудового розслідування на фоні збільшення кількості проваджень з заочним елементом, характеризується системними порушеннями. З одного боку, заочні процедури ніяк, по суті, не впливають на особу (адже не передбачені механізми заочного (in absentia) виконання покарань і запобіжні заходи in absentia також своє завдання не виконують, але лишається ряд питань, які не узгоджуються з іншими важливими принципами кримінального процесу: недосконалі механізми повідомлення особи про початок кримінального переслідування, які не гарантують отримання особою, відносно якої здійснюється in absentia такої інформації, відсутність у такої особи можливості впливати на проміжні результати досудового розслідування, «майже 100 % згода» слідчих суддів на будь-які ініціативи сторони обвинувачення стосовно і надання дозволу на спеціальне досудове розслідування і прийняття інших процесуально значущих рішень стосовно підозрюваного в процесі здійснення досудового розслідування. І, нарешті, лишається відкритим питання дотримання принципів змагальності та права на захист при проведенні заочних процедур, оскільки, за виключенням лише декількох відсотків проваджень (які представлені захистом за вибором підозрюваного), його забезпечення, в таких провадженнях, має виключно формальний характер.

Спеціальне досудове розслідування містить ризики порушення права на захист особи, порушення принципу рівності та змагальності сторін оскільки в більшості випадків захисник за призначенням не має можливості узгодити позицію захисту з підзахисним, не може передати процесуальні документи та роз'яснити їх зміст, а головне – не обирає разом з підзахисним стратегію захисту. У разі, якщо у особи, стосовно якої здійснюється спеціальне досудове розслідування, не було жодної зустрічі з адвокатом та/або немає систематичної можливості спілкування в режимі «адвокат – підзахисний» або якщо адвокат не узгодив/не мав можливості узгодити позицію захисту зі своїм підзахисним можна ставити питання про порушення права на захист а також стверджувати, що у цих провадженнях право на захист є номінальним, а не реальним.

Ключові слова: спеціальне досудове розслідування, захист, досудове розслідування, адвокат, кримінальне провадження, in absentia, прокурор, досудове розслідування.

The situation in Ukraine with in absentia pre-trial investigation procedures against the background of an increase in the number of proceedings with an in absentia element is characterized by systemic violations. On the one hand, in absentia procedures do not, in fact, affect a person (since there are no mechanisms for in absentia execution of sentences and in absentia preventive measures do not fulfill their task), but there are still a number of issues that are not consistent with other important principles of criminal procedure: imperfect mechanisms for notifying a person of the initiation of criminal prosecution, which do not guarantee that the person in respect of whom the in absentia proceedings are conducted will receive such information, the lack of such a person's ability to influence the interim results of the pre-trial investigation And finally, the issue of observance of the principles of competition and the right to defense in absentia remains open, since, with the exception of only a few percent of proceedings (which are represented by the defense of the suspect's choice), its provision in such proceedings is of an exclusively formal nature.

The special pre-trial investigation carries risks of violation of the right to defense, violation of the principle of equality and competitiveness of the parties, since in most cases the appointed defense counsel is unable to coordinate the defense position with the client, cannot hand over procedural documents and explain their content, and most importantly, does not choose a defense strategy together with the client.

If a person subject to a special pre-trial investigation has not had a single meeting with a lawyer and/or there is no systematic opportunity for communication in the "lawyer – client" mode, or if a lawyer has not agreed upon/is unable to agree upon a defense position with his/her client, one can raise the issue of violation of the right to defense and argue that in these proceedings the right to defense is nominal, not real.

Key words: special pre-trial investigation, defense, pre-trial investigation, lawyer, criminal proceedings, in absentia, prosecutor, lawyer, pre-trial investigation.

Постановка питання. У статті аналізуються системні порушення у провадженнях (in absentia), які виникають, перш за все, через недосконалі механізми повідомлення особи про здійснення стосовно неї спеціального досудового розслідування та які мають наслідком – порушення права на захист такої особи, оскільки вона позбавлена можливості обрати захисника за своїм вибором, а отже – не визначає, не узгоджує та не впливає на свою правову позицію у кримінальному провадженні, не збирає і не надає докази для підтвердження своєї правової позиції та не реалізує інші права сторони кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми нормативного регулювання та практики застосування процедури in absentia в різний час вивчалися Ю. П. Аленіним, Н. Р. Бобечком, Ю. М. Грошевим, О. М. Дроздовим, О. В. Капліною, Л. М. Лобойком, О. В. Маленком, В. Т. Маляренком, О. О. Нагорнюком-Данилюком, М. А. Погорельським, В. О. Попелюшком, О. Ю. Татаровим, О. Г. Шилю, М. Є. Шумилом, О. Г. Яновською та іншими вченими. Дослідження згаданих та інших науковців розкривають і вирішують важливі проблеми спеціального досудового розслідування та спеціального судового розгляду, проте низка актуальних проблем ще потребує розв'язання.

Вклад основного матеріалу. Процесуальний інститут спеціального досудового розслідування можна

вважати складовим елементом заочного кримінального провадження, адже по суті досудове розслідування може відбуватися без безпосередньої участі особи. Заочне кримінальне провадження використовується в судовій практиці Болгарії, Данії, Естонії, Литви, Німеччини, Румунії, Франції, Чехії, Швейцарії [1].

Механізм («in absentia») передбачений в міжнародних документах, зокрема: 1) Європейській конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків від 28.05.1970 р. [2], яку ратифіковано із заявами і застереженнями Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків» від 26.09.2002 р. № 172-IV [3] (п. «f» ст. 1, ч. 2 ст. 9, статтях 21–30 та інших статтях Конвенції № 994_341); 2) Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» від 17.09.1987 р. № 6R (87) 18, в якій зазначається, що держави-члени повинні розглянути питання про надання своїм судам можливості, принаймні у випадку нетяжких злочинів та з урахуванням можливої міри покарання, слухати справи та виносити за ними рішення за відсутності обвинуваченого за умови, що він був належно поінформований про дату слухань та про його право мати адвоката чи іншу особу, яка представлятиме його інтереси [4].

Порядок застосування спеціального досудового розслідування врегульований главою 24¹ КПК. Спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді у кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачених статтями 109, 110, 110², 111, 111¹, 111², 112, 113, 114, 114¹, 114², 115, 116, 118, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 127, ч. 2,3 ст.146, ст. 146¹, 147, ч. 2-5 ст. 191 (у випадку зловживання службовою особою своїм службовим становищем), ст. ст. 209, 255-258⁶, 348, 364, 364¹, 365, 365², 368, 368², 368³, 368⁴, 369, 369², 370, 379, 400, 408, 436, 436¹, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 442¹, 443, 444, 445, 446, 447 Кримінального кодексу України, стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук.

Спеціальне досудове розслідування також може здійснюватись щодо злочину, вчиненого підозрюваним, стосовно якого уповноваженим органом прийнято рішення про передачу його для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся.

Більш коректним було б передбачити можливість застосування процедури *in absentia* виключно стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України чи на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності без можливості його здійснення стосовно осіб, які оголошені в міжнародний розшук або ж передбачити можливість застосування процедури *in absentia* виключно до тих осіб, де є підтвердження міжнародних інституцій про розшук особи. Зазначена новація унеможливила б застосування слідчими суддями різних підходів до тлумачення поняття «міжнародний розшук», яка призводить до того, що процедуру *in absentia* застосовують до осіб, яких міжнародні інституції фактично не розшукують. Також було б доцільно зобов'язати сторону обвинувачення надавати докази того, що особа перебуває саме на тимчасово окупованій території України чи на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором під час ініціювання питання застосування процедури *in absentia*. Крім того, при погодженні застосування *in absentia* важливо враховувати, що особа може перебувати на тимчасово окупованій території України чи на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором примусово, а не добровільно, що, має виключати спеціальне досудове розслідування стосовно такої особи.

Спеціальне досудове розслідування дозволяє без присутності підозрюваного і без безпосереднього контакту з ним проводити досудове розслідування, змінювати його процесуальний статус, застосовуючи спеціальні заочні механізми повідомлення про процесуальні рішення та особливі заочні механізми передачі процесуальних документів.

Однак зверну увагу, що діючий механізм передачі процесуальних документів та доведення особи інформації про проведення стосовно неї заочних кримінально-правових процедур звичайно краще за повну відсутність будь-яких механізмів передачі інформації стосовно спеціального досудового розслідування, проте він абсолютно не гарантує доведення особі до відома будь-якої інформації, стосовно якої такі заочні кримінально-правові процедури проводяться.

Одночасно п. 1 ч. 3 ст. 42 передбачає право особи знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення її підозрюють. Обізнаність особи про розпочате стосовно неї кримінальне провадження та те, в чому саме вона підозрюється, дає можливість захищати свої права та інтереси, відстоювати власну позицію в суді та забезпечити реаліза-

цію засади змагальності, а тому його належна реалізація є принципово важливим.

Відповідно до ст. 6 § 3 «а» Європейської Конвенції, що ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР [5], встановлено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину обвинувачення, висунутого проти нього [6].

У рішенні у справі «Імбріюшіа проти Швейцарії» від 24.11.1993 р., § 36 [7] Європейський суд вказав, що положення ст. 6 Конвенції застосовуються й до стадії досудового слідства, оскільки Суд розглядає кримінальне провадження в цілому. Аналогічні за змістом висновки Судом викладені в рішенні у справі «Tejedor Garcia v. Spain» від 16.12.1997 р., § 27 [8]. Відтак, у розумінні практики ЄСПЛ повідомлення особі про підозру є частиною поняття кримінального обвинувачення. Надання повної, детальної інформації про звинувачення, висунуті проти обвинуваченого, і, отже, правова характеристика того, що суд може вирішити з цього питання, є обов'язковою попередньою умовою забезпечення справедливості судових розглядів (рішення у справі «Пелісьє і Сассі проти Франції» від 25.03.1999 р., § 52 [9]; рішення у справі «Сейдовіч проти Італії» від 01.03.2006 р., § 90 [10])

Зобов'язання щодо інформування обвинуваченого лежить виключно на стороні обвинувачення і не може бути виконано за допомогою пасивного надання інформації без звернення на неї уваги сторони захисту (рішення у справі «Маттоціа проти Італії» від 25.07.2000 р., § 65 [11]. Правової презумпції отримання недостатньо, обвинувачений повинен дійсно отримати інформацію; (С. проти Італії (реш.) (С. v. Italy (dec.)). Неясна і неофіційна інформація не є достатньою (рішення у справі «Т. проти Італії», § 28; рішення у справі «Шомоді проти Італії» від 18.05.2004 р., остаточне від 10.11.2004 р., § 75) [12].

Відповідно до ст. 297³ КПК встановлений особливий порядок вручення процесуальних документів при здійсненні спеціального досудового розслідування. Повістки про виклик підозрюваного у разі здійснення спеціального досудового розслідування надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування та обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора. З моменту опублікування повістки про виклик у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора підозрюваний вважається належним чином ознайомленим з її змістом. Повістки про виклик підозрюваного у разі здійснення спеціального досудового розслідування у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу підозрюваного для обміну як військовополоненого публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора. З моменту опублікування повістки про виклик у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора підозрюваний вважається належним чином ознайомленим з її змістом. Звичайно це лише положення Закону і це зовсім не означає, що особа дійсно в момент опублікування повістки у засобах масової інформації або на офіційному сайті Офісу Генпрокурора отримала вказану інформацію. Копії процесуальних документів, що підлягають врученню підозрюваному, надсилаються захиснику.

Однак в особи, де б вона не знаходилась, немає обов'язку/зобов'язання переглядати сайти органів досудового розслідування/друковані видання на предмет наяв-

ності чи відсутності повістки чи повідомлення про підозру в кримінальному провадженні. Так само немає і обов'язку перебувати за місцем свого проживання/перебування/реєстрації постійно та отримувати листи (повістки / повідомлення про підозру/ інші процесуальні документи).

Більш того, зазначені публічні публікації повідомлення про підозру, розголошують персональну інформацію (персональні дані) особи та по суті порушують презумпцію невинуватості. Тому сама їх публікація на сайтах та друкованих виданнях не є доказом належного їх (цих документів) вручення та не може бути достатнім доказом доведення до відома особа вказаної інформації. Тобто особа може й не знати (якщо вона не здійснює постійного моніторингу інформації, яка кожного дня друкується/ публікується на офіційних сайтах Офісу Генерального прокурора чи у в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження), що держава в особі правоохоронних органів має до неї претензії кримінально-правового характеру. Крім того, знаючи зміст повідомлення про підозру особи інші особи, які мають відношення до факту вчинення кримінального правопорушення можуть корегувати свої покази та іншу інформацію стосовно кримінального правопорушення, що може вплинути і на об'єктивність результатів досудового розслідування і судового розгляду кримінального провадження.

Очевидно, що треба йти по шляху удосконалення механізмів доведення до відома особи, де б вона не знаходилась, що до неї є претензії кримінально-правового характеру. В цьому аспекті сама по собі публікація на офіційному сайті Офісу Генпрокурора чи в друкованих засобах масової інформації може слугувати додатковими джерелами інформації про початок спеціального досудового розслідування, однак не єдиними. Ймовірно доцільно було б закріпити за кожною особою електронної адреси, на яку може теоретично надсилатися офіційна кореспонденція. Це скорегувало б ситуацію з розповсюдженням персональних даних та даних, які містяться у повідомленнях про підозру, в яких міститься версія сторони обвинувачення про винуватість особи у вчиненні інкримінованого кримінального правопорушення. Єдине, що треба врегулювати – це момент авторизації, верифікації та фіксації моменту завантаження документу. Очевидно, що механізм електронної кореспонденції повинен містити докази не тільки ідентифікації особи, але й докази отримання/завантаження/ознайомлення зі змістом процесуального документа вказаною особою. При цьому факт ухилення від явки за повісткою, наприклад, можна констатувати, якщо особа ідентифікувала себе як користувач системи, завантажила повістку тобто ознайомилась із її текстом (змістом), але проігнорувала обов'язок прийти у визначену слідством дату та час та не повідомила про причини неявки. Доказами при такій системі сповіщення можуть бути відповідні скрини та відповідь системи про те, що особа, яка ідентифікувала себе, завантажила повістку, а значить – ознайомилась із її текстом. Це допомогло б виключити спори про те, чи була особа належним чином повідомлена про наявність повістки. Такий доступ до документів повинен б мати ідентифікований код доступу, який унеможливить доступ до тексту повідомлення інших осіб, які не мають жодного прямого чи опосередкованого зв'язку а ні з ймовірним правопорушником ані з самим кримінальним правопорушенням.

Стосовно вручення захиснику копій процесуальних документів, які підлягають врученню особі. Така практика надсилання документів може розцінюватися як доречна тільки при наявності захисника за договором, який має безпосередній контакт з особою, стосовно якої складене повідомлення про підозру. В іншому випадку (у разі, коли захисник працює за призначенням та який немає/не має жодного контакту з підзахисним), це призведе до порушення права на захист, «права на ефективний захист».

У §§ 77–79 рішення по справі «Pishchalnikov v. Russia» від 24.09.2009 р., остаточно від 24.12.2009 р. та § 101 рішення у справі «Dvorski v. Croatia» від 20.10.2015, зазначено, що право на адвоката, яке є фундаментальним правом серед тих прав, які складають поняття справедливого судового розгляду та забезпечення ефективності решти гарантій, викладених у ст. 6 Конвенції, вимагають спеціального стандарту захисту «усвідомленої та розумної відмови», встановленого у прецедентній практиці Суду [13]. Право обвинуваченого на ефективну участь захисника у кримінальному провадженні включає не тільки право на присутність, але також право на отримання правової допомоги в в міру необхідності (п. 89 рішення ЄСПЛ у справі «Галстян проти Вірменії»).

Не є достатнім, якщо інформація лише була надана особі у письмовому вигляді – органи влади мають вжити усіх розумних заходів, щоб упевнитися, що підозрюваний був повідомлений про його право на захист та, наскільки це можливо, розумів наслідки своєї поведінки під час допиту (§§ 79–80 рішення у справі «Pishchalnikov v. Russia» від 24.09.2009 р., остаточно від 24.12.2009 р.) [14].

Одночасно говорити про ефективний захист адвоката за призначенням, який не мав можливості узгодити позицію захисту з підзахисним, який не може передати процесуальні документи та роз'яснити їх зміст чи запропонувати чи обрати разом з підзахисним певну стратегію захисту досить важко, оскільки важливим є не номінальне право на захист, а реальне. У разі, якщо у особи, стосовно якої здійснюється спеціальне досудове розслідування, не було жодної зустрічі з адвокатом, адвокат не узгодив позицію зі своїм підзахисним чи не узгодив обсяг вчинених у кримінальному провадженні дій можна також ставити питання про порушення права на захист.

Рівність сторін буде порушена і тоді, коли обвинувачений має обмежений доступ до матеріалів своєї справи або ж до інших документів, що мають загальний інтерес (Matyjek v. Poland, § 65; Moiseyev v. Russia, § 217) [15]. Суд встановив, що необмежений доступ до матеріалів справи та необмежене використання будь-яких нотаток, зокрема, за необхідності, можливість отримання копій відповідних документів, є важливими гарантіями справедливого судового розгляду. Нездатність надати такий доступ вплинула на висновок про порушення принципу рівності сторін (Beragu v. Romania, § 70) [16]. У цьому контексті важливе значення надається і прояву, і підвищеній чутливості до справедливого здійснення правосуддя. Повага прав на захист вимагає, щоб обмеження доступу обвинуваченого або його адвоката до матеріалів суду не перешкождали наданню обвинуваченому доступу до них до початку судового розгляду, а обвинуваченому – отримати можливість прокоментувати це з його адвокатом в усних заявах (Öcalan v. Turkey, § 140) [17].

Недоведення доказової бази до відома захисту може загрожувати рівності сторін, а також праву на змагальний судовий розгляд (Kuorila v. Finland, § 38, де захист не мав можливості прокоментувати додатковий звіт поліції) [18].

У справі «Лала проти Нідерландів» ЄСПЛ зазначив, що право використовувати правову допомогу захисника не може здійснюватися лише тими підсудними, що особисто присутні на судовому розгляді. Виходячи з цього, Комісія визнала, що практика, встановлена у праві Нідерландів, а саме – те, що обвинувачений, особисто не присутній на судовому розгляді, втрачає право вести свій захист через захисника, суперечить вимогі дотримання основних гарантій, наданих кожному, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення. Комісія вважає, що необхідність забезпечення присутності обвинуваченого на судовому розгляді не може виправдовувати винесення рішення проти нього, якщо не вислухано аргументів захисту, які він бажав навести через свого захисника.

На слуханні в Суді представник Комісії наголосив на тому, що, згідно з принципом рівності сторін у судовому процесі, втіленим у статті 6, на додаток до аргументів сторони обвинувачення суд повинен, наскільки це можливо, заслухати аргументи сторони захисту.

Лише в особливо серйозних кримінальних справах інтереси правосуддя можуть потребувати, щоб обвинувачений завжди був присутній чи представлений, якщо необхідно, офіційно призначеним захисником (див. рішення у справі «Кремцов проти Австрії» (*Kremzow v. Austria*) від 21.09.1993 р., п. 65–69, та «Пуатрімол проти Франції» від 23.11.1993 р.

У справі «Пуатрімоль проти Франції» (*Poitrimol v. France*), 14032/88, 23.11.1993 р., зазначається, що явка підсудного має надзвичайно важливе значення як з погляду на його право подавати докази, так і на потребу перевірити точність його свідчень і порівняти їх зі свідченнями потерпілої особи – чий інтереси слід захищати – і свідків (п. 35).

У п.25 Рішення ЄСПЛ від 21.10.2010 р. «Жук проти України» Суд нагадує, що «принцип процесуальної рівності сторін, один з елементів більш широкої концепції справедливого судового розгляду, вимагає, щоб кожній стороні надавалась розумна можливість представляти свою позицію за таких обставин, які не ставлять цю сторону в суттєво невігідне становище по відношенню до протилежної сторони» [19].

В іншому Рішенні ЄСПЛ від 19.02.2010 у справі «Олег Колесник проти України» (п. 42) зазначається, що «суд не допитав ключових свідків обвинувачення, а заявник не мав можливості поставити їм запитання...національні органи влади не вжили достатніх заходів, щоб забезпечити присутність їх в судовому засіданні, що спричинило порушення права на справедливий судовий розгляд тобто порушення пункту 1 підпункту «d» пункту 3 статті 6 Конвенції [20].

Усі докази, як зазначає ЄСПЛ (див. наприклад рішення у справі «Жогло проти України» від 24.04.2008 р., заява №17988/02), мають бути представлені у відкритому слуханні справи в присутності обвинуваченого для забезпечення можливості надати аргументи іншій стороні. Як загальне правило, пункти 1 та 3 статті 6 вимагають надання підсудному відповідної та належної можливості заперечити, а також ставити питання свідкові обвинувачення, – або під час давання показань, або на пізнішому етапі (див. «Люді проти Швейцарії», рішення від 15 червня 1992 року). Обвинувачення не повинно ґрунтуватися виключно чи вирішальною мірою на тих показаннях, які сторона захисту не могла оскаржити («Дурсон проти Нідерландів», рішення від 26 березня 1996 року, Reports 1996-II, с. 472, п. 76).

У п. 47 рішення ЄСПЛ у справі «Жуковський проти України» від 3 березня 2012 року зазначається: «Цих мір-

кувань достатньо для висновку Суду про те, що право заявника на допит свідків було необґрунтовано обмежено, тоді як вирок щодо нього вирішальною мірою було обґрунтовано показаннями зазначених свідків (які не були допитані під час судового розгляду справи, а давались на стадії досудового слідства)». ЄСПЛ констатував, що було порушення пункту 1 і підпункту «d» п.3 ст.6 Конвенції.

Щодо змагального судового розгляду окремо необхідно зазначити, що, як правило, ст. 6 § 1 вимагає, щоб органи кримінального переслідування повідомляли захисту всі наявні в них докази, як на обвинувачення, так і на виправдання (*Rowe and Davis v. the United Kingdom*, § 60) [21]. У цьому контексті відповідні міркування також можуть виникнути зі ст. 6 § 3 «b», яка гарантує заявникові «достатній час і можливості для підготовки його захисту» (*Leas v. Estonia*, § 80) [22]. Питання доступу до доказів може виникнути відповідно до ст. 6 Конвенції, оскільки докази, про які йдеться, є доречними для справи заявника, зокрема, якщо це має важливе значення для обвинувачень, висунутих проти заявника. Це стосується випадків, коли докази використовувалися та на них покладалася для визначення винуватості заявника, або в них містилися такі відомості, які могли б дозволити заявникові реабілітуватися або зменшити покарання. Відповідні докази в цьому контексті – це не лише докази, які безпосередньо стосуються фактів конкретної справи, але й інші докази, які можуть стосуватися допустимості, достовірності та повноти перших (*Rowe and Davis v. the United Kingdom*), § 66; *Mirilashvili v. Russia*, § 200; *Leas v. Estonia*, § 81; *Matanovic v. Croatia*, § 161).

Висновки. Діючий механізм повідомлення особи про здійснення стосовної неї спеціального досудового розслідування та вручення їй процесуальних документів, які підлягають врученню, у межах спеціального досудового розслідування має системні недоліки, крім того, його застосування поширює персональну інформацію та порушує презумпцію недоторканності і не гарантує отримання особою інформацію про її кримінальне переслідування. Видається доцільним удосконалення існуючого механізму шляхом надання особі оперативної інформації про початок її кримінального переслідування та надання виключно в її персональне розпорядження документів, які змінюють її процесуальний статус (всіх процесуальних документів, які підлягають врученню особі).

У разі не обрання/не погодження безпосередньо особою стосовно якої здійснюється спеціальне досудове розслідування захисника або/та відсутності можливості захиснику у будь-який спосіб узгодити правову позицію з особою, стосовно якої здійснюється спеціальне досудове розслідування можна ставити питання про порушення права на захист такої особи, а також порушення принципу процесуальної рівності та змагальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рогатюк І. В. Теоретичні, правові та праксеологічні основи кримінальної процесуальної діяльності прокурора у досудовому розслідуванні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. С. 401. URL:file:///C:/Users/aNen/Downloads/%D0%A0%D0%9E%D0%93%D0%90%D0%A2%D0%AE%D0%9A%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%20(1).pdf.
2. Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків : підписана 28 трав. 1970 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_341#Text.
3. Про ратифікацію Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків : Закон України від 26 верес. 2002 р. № 172-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-15#Text>.
4. Рекомендація № 6 R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» : прийнята 17 верес. 1987 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_339#Text.
5. Єрьоменко І. В. Вдосконалення процедури повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1 (47). С. 82–87. URL: http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/files/issues-2017/visnyk-NAPU_1_2017.pdf.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : підписана 04 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Справа «Imbrioscia v. Switzerland» (Case of Imbrioscia v. Switzerland) (Заява № 13972/88) : рішення Європейського суду з прав людини від 24 листоп. 1993 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57852%22%7D>.
8. Справа «Tejedor Garcia v. Spain» (Case of Tejedor Garcia v. Spain) (Заява № 142/1996/761/962) : рішення Європейського суду з прав людини від 16 груд. 1997 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22001-58122%22%7D>.

9. Справа «Pelissier and Sassi v. France» (Case of Pelissier and Sassi v. France) (Заява № 25444/94) : рішення Європейського суду з прав людини від 25 берез. 1999 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-58226%22>].
10. Справа «Sejdovic v. Italy» (Case of Sejdovic v. Italy) (Заява № 56581/00) : рішення Європейського суду з прав людини від 01 берез. 2006 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-72629%22>].
11. Справа «Mattocchia v. Italy» (Case of Mattocchia v. Italy) (Заява № 23969/94) : рішення Європейського суду з прав людини від 25 лип. 2000 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-58764%22>].
12. Справа «Somogyi v Italy» (Case of Somogyi v Italy) (Заява № 67972/01) : рішення Європейського суду з прав людини від 18 трав. 2004 р., остат. від 10 листоп. 2004 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-61762%22>].
13. Справа «Dvorski v. Croatia» (Case of Dvorski v. Croatia) (Заява № 25703/11) : рішення Європейського суду з прав людини від 20 жовт. 2015 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-158266%22>].
14. Справа «Pishchalnikov v. Russia» (Case of Pishchalnikov v. Russia) (Заява № 7025/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 24.09.2009 р., остат. від 24.12.2009 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-94293%22>].
15. Справа «Matyjek v. Poland» (Case of Matyjek v. Poland) (Заява № 38184/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 24 квіт. 2007 р., остат. від 24 верес. 2007 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-80219%22>]; Справа «Mirilashvili v. Russia» (Case of Mirilashvili v. Russia) (Заява № 6293/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 11 груд. 2008 р., остат. від 05 черв. 2009 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-90099%22>].
16. Справа «Beraru v. Romania» (Case of Beraru v. Romania) (Заява № 40107/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 18 берез. 2014 р., остат. від 08 верес. 2014 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-141910%22>].
17. Справа «Öcalan v. Turkey» (Case of Öcalan v. Turkey) (Заява № 46221/99) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 трав. 2005 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-69022%22>].
18. Справа «Kuopila v. Finland» (Case of Kuopila v. Finland) (Заява № 27752/95) : рішення Європейського суду з прав людини від 27 квіт. 2000 р., остат. від 27 лип. 2000 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-58784%22>].
19. Захист прав людини. Рішення Європейського суду з прав людини у сфері кримінального судочинства: зб. судової практики / укладач Потьомкін А.О.- К.: Юрінком Інтер, 2014. – С. 425.
20. Справа Rowe and Davis v. the United Kingdom (Case of Rowe and Davis v. the United Kingdom) (Заява № 28901/95) : рішення Європейського суду з прав людини від 16 лют. 2000 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-58496%22>].
21. Справа Leas v. Estonia (Case of Leas v. Estonia) (Заява № 59577/08) : рішення Європейського суду з прав людини від 06 берез. 2012 р., остат. від 06 черв. 2012 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-109343%22>].

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/89>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ КРИМСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL CRIMEAN PLATFORM

Бабін Б.В., д.ю.н., професор,
експерт
Асоціація Реінтеграції Криму

В роботі автором досліджене актуальне питання наднаціонального юридичного виміру функціонування феномену Міжнародної Кримської платформи як започаткованої три роки тому ініціативи української влади. Категорію Платформи проаналізовано у контексті її відображення у сучасних актах міжнародного права та у вимірі глобального та європейського формату засудження російської агресії проти України.

Автором висвітлене відповідні документи ООН, ОБСЄ, Євросоюзу та Ради Європи й відповідні акти самої Платформи. Доведено, що загалом відображення діяльності Платформи у джерелах міжнародного права залишається вкрай епізодичним та що більш-менш системне згадування Платформи можна відстежити у резолюціях Генасамблеї ООН, які схвалюються з кримського питання, та що згадки про Платформу містять й окремі резолюції Парламентської асамблеї ОБСЄ та резолюція Європейського парламенту від 8 червня 2022 р.

Констатується, що міжнародне нормативне відображення діяльності Платформи залишається вкрай фрагментованим та епізодичним, та якщо ж взяти до уваги документи самої Платформи, схвалені у її трьох вимірах, міжурядовому, парламентському та безпековому, то вони зводяться до серії спільних заяв. При цьому документи Платформи оминають фундаментальні питання власне інституціоналізації Платформи, їх зміст очевидно потребує на посилення та конкретизацію, а юридична, інституційна та політична роль цих спільних заяв та декларацій істотно знижується саме через відсутність інституціоналізації Платформи.

Автор приходить до висновку, що безперечна важливість Платформи та виключне політичне та інформаційне значення від нинішнього системного проведення її заходів не знімають гостроти питання та невідкладності потреби інституціоналізації Платформи відповідно до норм міжнародного права та згідно зі сталою практикою міждержавних відносин.

При цьому Платформа не має та не може бути виключно українською ініціативою, вона має розвиватися у синергії її учасниць, як держав, так й міждержавних організацій. Щобільше, наголошується у статті, навіть вибір формату подальшої інституціоналізації Платформи має бути вирішений спільно її учасниками, а не запропонований Україною як її безальтернативне бачення.

Автор пропонує розпочати інституціоналізацію Платформи з обговорення з країнами-партнерами та із залученими міждержавними організаціями варіантів цього процесу, до основних з яких він відносить три: утворення міжурядової організації, яка діятиме на підставі статутного міжнародного договору, або ж формування міжнародної організації, яка діє без договірного забезпечення, на підставі статутного акту та сформованої практики, або ж в рамках залишення Платформи у форматі серії міжнародних конференцій, але з інституціоналізацією її робочих органів.

Ключові слова: агресія, замах на анексію, іноземна окупація, інституціоналізація, міждержавний конфлікт, Міжнародна Кримська платформа.

In the work, the author explores the topical issue of the supranational legal dimension of the functioning of the phenomenon of the International Crimea Platform as an Ukrainian authorities' initiative, launched three years ago. The Platform category is analyzed in the context of its reflection in modern acts of international law and in the dimension of the global and European format of condemnation of Russian aggression against Ukraine.

The author highlights the relevant documents of the UN, OSCE, European Union and Council of Europe and the relevant acts of the Platform itself. It is proven that in general, the reflection of the Platform's activities in the sources of international law remains extremely episodic and that more or less systematic mention of the Platform can be traced in the resolutions of the UN General Assembly, which are approved on the Crimean issue, and that mentions of the Platform are also contained in individual resolutions of the OSCE Parliamentary Assembly and the resolution of the European Parliament of June 8, 2022.

It is stated that the international normative reflection of the activities of the Platform's remains extremely fragmented and episodic, and if we take into account the documents of the Platform's itself, approved in its three dimensions, intergovernmental, parliamentary and security, then they are reduced to a series of joint statements.

At the same time, the Platform documents bypass the fundamental issues of the actual institutionalization of the Platform, their content obviously needs to be strengthened and specified, and the legal, institutional and political role of these joint statements and declarations is significantly reduced precisely due to the lack of institutionalization of the Platform.

The author concludes that the undeniable importance of the Platform and the exceptional political and informational significance of the current systematic holding of its events do not remove the urgency of the issue and the urgency of the need to institutionalize the Platform in accordance with the norms of international law and in accordance with the established practice of interstate relations.

At the same time, the Platform is not and cannot be an exclusively Ukrainian initiative; it must develop in the synergy of its participants, both states and intergovernmental organizations. Moreover, the article emphasizes that even the choice of the format for the further institutionalization of the Platform must be decided jointly by its participants, and not proposed by Ukraine as its vision without alternative.

The author proposes to begin the institutionalization of the Platform by discussing with partner countries and with involved intergovernmental organizations the options for this process, of which he includes three main ones: the formation of an intergovernmental organization that will operate on the basis of a statutory international treaty, or the formation of an international organization that operates without contractual support, on the basis of a statutory act and established practice, or within the framework of leaving the Platform in the format of a series of international conferences, but with the institutionalization of its working bodies.

Key words: aggression, attempted annexation, foreign occupation, institutionalization, interstate conflict, International Crimea Platform.

Обґрунтування актуальності. Замах на анексію Криму та наступна масштабна російська агресія за останні два роки максимально загострила у правовій системі України питання міжнародного безпекового права у його широкому вимірі, включно з аспектами імплементації норм міжнародного права у національну правову практику. Водночас, починаючи від 2021 року, набула системного функціонування Міжнародна Кримська платформа, предмет якої стосується відповідного кола питань й тому дослідження міжнародно-правової природи цього феномену набуває особливої актуальності, про що серед іншого свідчили й системні дискусії автора та інших науковців під час серії стратегічних форумів «Майбутнє Криму». Висвітлення відповідних викликів у контексті протидії окупації Криму можна помітити у працях Андупової Т.О., Громовенка К.В., Кормича Б.А., Пашковського М.І., але системного аналізу цих викликів монографічні дослідження поки не містять.

Тому метою статті є питання міжнародно-правового виміру функціонування феномену Міжнародної Кримської платформи як започаткованої три роки тому ініціативи, оцінка поточного стану інституціоналізації Платформи та окреслення відповідного набору пропозицій. Відповідно до встановленої мети, **завданнями** статті слід вважати дослідження та узагальнення процесів та результатів заходів Міжнародної Кримської платформи, дослідження відповідних документів глобальних та європейських міжурядових структур, та визначення стану й перспектив інституціоналізації Платформи, включно з опрацюванням алгоритмів посилення міжнародно-правової спроможності.

Методологічно стаття ґрунтується на методах формальної юриспруденції та герменевтики, які використовувалися для визначення правового, матеріального й процесуального, виміру Міжнародної Кримської платформи, зумовлених подіями під час збройного конфлікту, на аналітичних методах, що використовувалися для дослідження складових процесу платформи, на компаративістському та прогностичному підході тощо.

Виклад основного матеріалу. Загалом відображення діяльності Міжнародної Кримської платформи (далі – МКП) у джерелах міжнародного права залишається вкрай епізодичним. Більш-менш системне згадування МКП можна відстежити у резолюціях Генасамблеї ООН (далі – ГА ООН), які схвалюються з кримського питання.

І якщо профільна щорічна резолюція ГА ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та в місті Севастополі, Україна» 75/192 від 16 грудня 2020 [12] ще не містила згадку про МКП, то наступна аналогічна резолюція ГА ООН 76/179 від 16 грудня 2021 р. «Ситуація з правами людини в тимчасово окупованій Автономній Республіці Крим та в місті Севастополі, Україна» у пункті 15 закликала держави-члени ООН «брати конструктивну участь – у тому числі в рамках міжнародних структур та міжнародної Кримської платформи – у узгоджених зусиллях, спрямованих на покращення становища в галузі прав людини на тимчасово контрольованих або окупованих територіях України, а також продовжувати використовувати всі дипломатичні засоби, вчиняючи тиск на РФ та наполегливо закликаючи її дотримуватися своїх зобов'язань з міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права», згадуючи про відповідні моніторингові місії ООН та ОБСЄ [13].

Практично аналогічне формулювання містилося у наступних щорічних резолюціях ГА ООН з подібною назвою, а саме у пункті 12 резолюції 77/229 від 15 грудня 2022 р. [14] та в пункті 12 резолюції 78/221 ГА ООН від 19 грудня 2023 р. «Ситуація з правами людини на тимчасово окупованих територіях України, включаючи Автономну Республіку Крим та місто Севастополь» [15]. Та водночас аналогічне формулювання міститься й у пункті 12 проекту аналогічної резолюції 2024 року [16], що означає достатню сталість відповідного механізму.

Крім того, згадка про МКП містила й чергова щорічна резолюція ГА ООН 76/70 від 9 грудня 2021 року «Проблема милітаризації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, Україна, а також районів Чорного та Азовського морів». У преамбулі цей документ «відзначає створення МКП та ухвалення Спільної декларації учасників МКП», та у п. 3 резолюції «підтримує зобов'язання та узгоджені зусилля міжнародного співтовариства, у тому числі в рамках міжнародних структур та МКП, спрямовані на вирішення проблем, що вже виникли та назривають у результаті прогресуючої милітаризації Криму та районів Чорного та Азовського морів, що підриває безпеку та стабільність у регіоні та за його межами», та «підтримує мирну деокупацію Криму» [7].

Очевидно, що така більш конкретизована згадка про МКП мала б певне значення для її наступної міжнародної суб'єктивізації; водночас після початку повномасштабного вторгнення росії ГА ООН припинила схвалення окремих резолюцій стосовно милітаризації Криму.

Водночас спеціальні резолюції ГА ООН, схвалені у цілому щодо російської агресії проти України після початку повномасштабного вторгнення, уникають згадки про Кримську платформу. Це стосується резолюцій ES-11/1 від 2 березня 2022 р. «Агресія проти України», ES-11/2 від 24 березня 2022 року «Гуманітарні наслідки агресії проти України», ES-11/4 від 12 жовтня 2022 року «Територіальна цілісність України: відстоюючи принципи Статуту ООН», ES-11/5 від 14 листопада 2022 року «Сприяння виправленню та відшкодуванню шкоди внаслідок агресії проти України», ES-11/6 від 23 лютого 2023 року «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеосяжного, справедливого та сталого миру в Україні», та 78/316 від 11 липня 2024 року «Технічна та фізична безпека ядерних об'єктів України, включаючи Запорізьку атомну електростанцію» [1], [4], [5], [6] [20].

Так саме не містять згадки про Кримську платформу резолюції Ради ООН з прав людини, присвячені подіям російської агресії проти України, такі як резолюції 49/1 від 4 березня 2022 року «Ситуація з правами людини в Україні внаслідок російської агресії», S-34/1 від 12 травня 2022 р. «Погіршення ситуації з правами людини в Україні внаслідок російської агресії» та 55/23 від 4 квітня 2024 року «Ситуація з правами людини в Україні внаслідок російської агресії» [17].

Згадки про МКП містять й окремі резолюції Парламентської асамблеї ОБСЄ (далі – ПА ОБСЄ). Оскільки щорічна сесія ПА ОБСЄ 2021 року відбулася у віддаленому форматі через початок пандемії коронавірусу, то відповідні документи у рік заснування МКП не схвалювалися, а надалі, у декларації та резолюції AS(22)DE сесії ПА ОБСЄ 2022 р. у Бірмінгемі згадки про МКП відсутні [2].

Втім, у Декларації сесії ПА ОБСЄ 2023 р. у Ванкувері AS(23)DE у п. 15 міститься «підтримка Спільній заяві, прийнятій учасниками Першого парламентського саміту МКП, що відбувся 25 жовтня 2022 року в Загребі, Хорватія», та наголошується на «необхідності подальшого зміцнення міжнародного співробітництва в рамках МКП». Характерно, що у офіційній російськомовній версії цієї Декларації МКП йменується як «міжнародна «Кримська платформа»», хоча у англійській та інших версіях вжито назву без лапок, а саме «International Crime Platform» [23].

Надалі, у тексті Декларації сесії ПА ОБСЄ 2024 р. у Бухаресті AS(24)DR, згадки про МКП немає, натомість про МКП згадується у одній з резолюцій, доданих до цієї Декларації, а саме «Безпека та геополітичні виклики в регіоні ОБСЄ: десять років збройної агресії російської федерації проти України».

У пункті 49 цього документу міститься заклик Головуючій країні та державам-учасницям ОБСЄ вжити всіх можливих заходів щодо усунення очевидних, грубих і продовжуваних порушень російською федерацією основних норм і принципів міжнародного права

та зобов'язань у рамках ОБСЄ та наголошується на необхідності «розвитку міжнародного співробітництва, спрямованого на деокупацію Криму та всіх інших тимчасово окупованих територій України, у тому числі у формі підтримки Формули миру Президента Володимира Зеленського та МКП». Як й у документі 2023 р. російсько-мовна офіційна версія резолюції відрізняється від інших наявністю лапок у назві МКП [3].

Варто додати, що як не парадоксально, у документах НАТО згадок про МКП практично немає, зокрема не містять згадок про платформу Комюніке Вільнюського саміту та Декларація Вашингтонського саміту, й навіть спеціалізовані документи стосовно Криму та Чорноморського регіону такої згадки не містять. Так само практично немає згадок про МКП у чисельних документах органів Євросоюзу щодо Криму, російської агресії проти України у цілому та європейської інтеграції України. Єдиним виключенням слід вважати резолюцію Європейського парламенту від 8 червня 2022 року «Безпека у Зоні європейського партнерства та роль загальної безпекової та оборонної політики» [11].

У цьому документі Європарламент «твердо підтримує МКП, яку в серпні 2021 року в Києві запустили Україна, країни-члени ЄС та інші міжнародні партнери для розвитку ініціативи Президента України; оскільки платформа є важливим форматом для консультацій та координації, спрямованих на підвищення ефективності міжнародної відповіді на триваючу незаконну окупацію Криму, підтвердження невизнання його анексії та досягнення деокупації Криму та його мирного повернення під контроль України; оскільки платформа відповідає на агресивну війну росії посиленням міжнародного тиску на Кремль, запобіганням подальшим порушенням прав і захистом жертв окупаційного режиму».

Ймовірно це є найбільш розгорнутою з виявлених оцінкою МКП у міжнародних документах. Якщо дослідити діяльність Ради Європи, то згадки про МКП також залишаються епізодичними.

Навіть профільні рішення Комітету Міністрів Ради Європи CM/Del/Dec(2024)1500/2.5 від 10 червня 2024 року та CM/Del/Dec(2023)1477/2.4 від 4 жовтня 2023 року «Агресивна війна російської федерації проти України та її наслідки для ситуації з правами людини на тимчасово контрольованих або окупованих російською федерацією територіях України» [21], [22] не містять відповідних згадок. Втім, у іншому рішенні КМРС, CM/Del/Dec(2022)1437/2.4 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна» від 15 червня 2022 року, вказане що Комітет «вітає у зв'язку з цим зобов'язання Генерального секретаря покращити ситуацію з правами людини в Криму, в тому числі через участь у Кримській платформі».

Певні згадування про МКП містять хіба що щорічні звіти того самого Генерального секретаря Ради Європи «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна», а саме документи SG/Inf(2022)15 від 4 травня 2022 р. [8]; SG/Inf(2023)29 від 31 серпня 2023 р. [9] та SG/Inf(2024)18 від 24 травня 2024 р. [10]. Звіти 2022 та 2023 років відповідно звертають увагу на репресії в Криму проти першого заступника голови МКН Нарімана Джелила за наслідками його участі у Саміті МКП в Києві 23 серпня 2021 року.

Також звіт 2023 року у пунктах 4 та 31, а звіт 2024 року, відповідно, у пунктах 34, 39, 58, 63, 70 згадує про діяльність ППУ або про надані ППУ відомості щодо Криму, йменуючи орган як «Представництво Президента України в АР Крим / Офіс Кримської Платформи» («Mission of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea/Office of the Crimea Platform»).

Варто додати, що огляд приблизно півсотні інших актів міжнародних структур щодо російської агресії пері-

оду 2021–2024 років не виявив у них згадок про МКП. Єдиним умовним виключенням є Дунайська комісія, яка оприлюднила офіційні заяви свого Генерального директора Секретаріату за підсумками його участі у Безпечних конференціях МКП відповідно 2023 р. у Бухаресті та 2024 р. у Софії [18]; [19]. Якщо у заяві 2023 року описувався формат участі Генерального директора у конференції, то у документі 2024 року, серед іншого, додавалося, що «Захід організовано Міністерствами закордонних справ та оборони України та Болгарії у партнерстві з Центром оборонних стратегій (Україна)».

У заході взяли участь делегації 43 країн та 9 міжнародних організацій, представники українських та міжнародних агенцій, а також експерти та журналісти», та що «учасники проаналізували поточні виклики безпеці в Чорноморському регіоні внаслідок агресії росії проти України, зосередивши увагу на впливі на глобальну продовольчу безпеку, безпеку судноплавства в Чорноморському регіоні та екологічну ситуацію».

Таким чином міжнародне нормативне відображення діяльності МКП залишається вкрай фрагментованим та епізодичним. Якщо ж взяти до уваги документи самої МКП, схвалені у її трьох вимірах, міжурядовому, парламентському та безпековому, то вони зводяться до серії спільних заяв. Зокрема, це Спільна декларація Кримської платформи, ухвалена в Києві 23 серпня 2021 року, та Спільні заяви учасників Другого Саміту Кримської платформи від 23 серпня 2022 року, Третього Саміту Кримської Платформи від 23 серпня 2023 року та Четвертого Саміту Кримської Платформи від 11 вересня 2024 року.

Також це спільні заяви, схвалені за підсумками Першого та Другого Парламентських самітів Кримської Платформи, що відбулися 25 жовтня 2022 року в Загребі та 24 жовтня 2023 року в Празі, а також Першої та Другої Чорноморських безпекових конференцій Кримської Платформи 12–13 квітня 2023 року в Бухаресті та 14 квітня 2024 року в Софії [24; 25; 26]. Усі ці документи об'єднує певна невідомість як стосовно процедури їх схвалення, так й у вимірах автентичності текстів й, відповідно політико-правового значення у цілому, вони наявні у україномовній версії на ресурсах Президента України та МЗС України, та на самому сайті МКП, де наявна й ще їх англійська версія.

Усі ці документи мають приблизно однакову структуру. Спочатку спільні заяви МКП містять перелік міжнародних документів, насамперед резолюцій міжнародних організацій та судових рішень, схвалених з кримської тематики, та, відповідно, надалі охоплюють спільне засудження дій держави-агресора. Далі ці документи містять певні організаційні приписи чи встановлюють певні приписи для держав та міжнародних структур, але, як правило, без конкретизації.

Прикладом, Спільна декларація Учасників МКП від 23 серпня 2021 р., заявляє про створення МКП як «консультативного і координаційного формату з метою мирного припинення тимчасової окупації РФ території АР Крим та міста Севастополя і для відновлення контролю України над цією територією у повній відповідності до міжнародного права». Цей документ водночас приписує державам-учасницям МКП «створити мережу постійної та швидкої комунікації між представниками міністерств закордонних справ» як «контактні підрозділи з питань Криму» та «заохочувати координацію діяльності щодо Криму між національними парламентами, а також у рамках міжпарламентських ассамблей».

Спільна декларація також вітає «створення Україною Національного офісу Кримської платформи», та й «створення Міжнародної експертної мережі Кримської платформи», але водночас вона закликає РФ «залучатися до конструктивної участі у діяльності МКП, спрямованої на припинення тимчасової окупації» Криму.

Аналіз схваленої через три роки Спільної заяви учасників Четвертого саміту МКП 2024 р., дозволяє стверджувати, що вона має ще менше організаційне навантаження. Крім посилання на перелік міжнародних документів щодо Криму та засуджень діяльності агресора, ця Спільна заява містить заяви про підтримки результатів Першого Глобального саміту миру, який відбувся 15–16 червня 2024 року у Швейцарії, та його «Спільного комюніке щодо мирних рамок», а також «ключових принципів і цілей Української Формули миру» та схвалює створення Міжнародної коаліції за повернення українських дітей, тобто підтримує інші ініціативи України та її держав-партнерів, які сформува-лися поза рамками МКП.

Щодо організаційних заходів ця Спільна заява лише наголошує на «важливості подальшої діяльності експертної мережі Кримської платформи», запрошує інші держави та організації «розглянути можливість приєднання до МКП», та заявляє про «необхідність подальшої багатовекторної діяльності Кримської платформи до відновлення Україною контролю над Кримським півостровом, а також майбутній потенціал платформи як механізму забезпечення консолідації міжнародних зусиль з реінтеграції, реконструкції та економічного відновлення АР Крим та міста Севастополь».

Спільна заява учасників Третього Парламентського саміту Кримської платформи, схвалене у 2024 р. в Різі вбачається ще більш абстрактною. Прикладом, вона містить заклик до «урядів та інших держав-однодумців уважно вивчити» представлений Україною президентський План Перемоги «з метою сприяння його реалізації», або ж окремо відзначає суто процедурне рішення Ради ЄС від 17 червня 2024 року про щорічне продовження санкцій.

Усі організаційні моменти цієї Спільної заяви зводяться до закликів «продовжувати й нарощувати на парламентському рівні підтримку України» та до «більш тісної співпраці в рамках міжнародних організацій та інших платформ», а також «сприяти діяльності різних напрямків Кримської платформи» та долучатися до неї. Таким чином, документи МКП оминають фундаментальні питання власне інституціоналізації Платформи, їх зміст очевидно потребує на посилення та конкретизацію, а юридична, інституційна та політична роль цих спільних заяв та декларацій істотно знижується саме через відсутність інституціоналізації МКП.

Висновки. Безперечна важливість МКП та виключне політичне та інформаційне значення від нинішнього системного проведення заходів МКП у трьох вимірах: міждержавному, міжпарламентському та безпековому, не знімають гостроти питання та невідкладності потреби інституціоналізації МКП відповідно до норм міжнародного права та згідно зі сталою практикою міждержавних відносин.

МКП не має та не може бути виключно українською ініціативою, вона має розвиватися у синергії її учасниць, як держав, так й міждержавних організацій. Щобільше, навіть вибір формату подальшої інституціоналізації МКП

має бути вирішений спільно її учасниками, а не запропонований Україною як її безальтернативне бачення.

Таким чином, інституціоналізація МКП має розпочатися з обговорення з країнами-партнерами та із залученими міждержавними організаціями варіантів інституціоналізації МКП, до основних з яких слід віднести три: утворення міжурядової організації, яка діятиме на підставі статутного міжнародного договору, або ж формування міжнародної організації, яка діє без договірної забезпечення, на підставі статутного акту та сформованої практики («модель ОБСЄ»), або ж в рамках залишення МКП у форматі серії міжнародних конференцій, але з інституціоналізацією робочих органів Платформи та із впорядкуванням юридичного значення її документів, це також має бути відображено у певному статутному акті.

Отже, після визначення з країнами-партнерами та залученими міждержавними організаціями варіантів інституціоналізації МКП, ключовим аспектом має стати опрацювання проєкту засадничого документа, акту чи договору з діяльності МКП, при цьому для підготовки відповідного документу має бути сформована спеціальна тимчасова робоча група високого рівня, делегати якої мають бути обрані шляхом консенсусу всіх членів МКП за принципами справедливого та транспарентного представництва та фаховості, при тому, що ці делегати діятимуть в особистій якості.

Окремим напрямом діяльності відповідної робочої групи та спеціальною частиною засадничого документа має стати питання обговорення формату робочого органу МКП, щодо його місцезабезпечення, процедур кадрового забезпечення та фінансування. Скоріш за все відповідні питання мають бути регламентовані у додатку чи додатках до установчого договору, та містити процедури обрання головної посадової особи МКП (Секретаря), який буде очолювати робочий орган.

Окремо, але координоване з описаним вище процесом, має відбутися обговорення специфіки інституціоналізації міжпарламентської компоненти МКП, для чого за підсумками обговорення на міжпарламентському рівні Платформи мають бути опрацьовані окремі рекомендації для робочої групи високого рівня щодо специфіки міжпарламентських органів (парламентська асамблея, міжпарламентська рада тощо) чи міжпарламентських конференцій МКП.

За умов фіналізації тексту засадничого (установчого) акту чи договору МКП та визначення країни постійного перебування робочого органу МКП наступним етапом має стати підготовка двостороннього договору між МКП, який буде укладатися її Секретарем, та урядом країни перебування робочого органу МКП. В рамках цього документу необхідним буде визначення привілеїв та імунітетів робочого органу МКП, який, вкрай ймовірно, відповідатиме й за сприяння роботі ЕМ МКП; тут ключове підготовче навантаження покладатиметься на країну, що надасть згоду на перебування робочого органу. Практика реалізації відповідних пропозицій потребуватиме на наступний науковий пошук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Aggression against Ukraine. UN General Assembly Resolution ES-11/1 on 2 March 2022. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/293/36/pdf/n2229336.pdf>
2. Birmingham Declaration and Resolutions adopted by the OSCE Parliamentary Assembly at the Twenty-Ninth Annual Session. Birmingham, AS(22)DE, 2022. URL: <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2022-birmingham/declaration-28/4409-birmingham-declaration-eng/file>
3. Bucharest Declaration and Resolutions adopted by the OSCE Parliamentary Assembly at the Thirty-First Annual Session. Bucharest AS(24)DR, 2024. URL: <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2024-bucharest/declaration-30/5029-bucharest-declaration-eng/file>
4. Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine. UN General Assembly Resolution ES-11/5 on 14 November 2022. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/693/55/pdf/n2269355.pdf>
5. Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine. UN General Assembly Resolution ES-11/2 on 24 March 2022. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/301/67/pdf/n2230167.pdf>
6. Principles of the Charter of the United Nations underlying a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine. UN General Assembly Resolution ES-11/6, on 23 February 2023. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/063/07/pdf/n2306307.pdf>

7. Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov. UN General Assembly Resolution 76/70, on 9 December 2021. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3952032?v=pdf>
8. Report on «Human rights situation in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine» (4 May 2022) SG/Inf(2022)15. Secretary General of the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/human-rights-situation-in-the-autonomous-republic-of-crimea/1680a66483>
9. Report on «Human rights situation in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine» (31 August 2023) SG/Inf(2023)29. Secretary General of the Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/dpaer/reports-on-the-human-rights-situation-in-crimea>
10. Report on «Human rights situation in the territories of Ukraine temporarily controlled or occupied by the Russian Federation» (24 May 2024). SG/Inf(2024)18. Secretary General of the Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/dpaer/reports-on-the-human-rights-situation-in-crimea>
11. Security in the Eastern Partnership area and the role of the common security and defence policy. European Parliament resolution of 8 June 2022 on security in the Eastern Partnership area and the role of the common security and defence policy (2021/2199(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0236_EN.html
12. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. UN General Assembly Resolution 75/192, on 16 December 2020. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n20/373/94/pdf/n2037394.pdf>
13. Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. UN General Assembly Resolution 76/179, on 16 December 2021. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n21/404/00/pdf/n2140400.pdf>
14. Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. UN General Assembly Resolution 77/229, on 15 December 2022. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/764/92/pdf/n2276492.pdf>
15. Situation of human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine, including the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol. UN General Assembly Draft resolution A/C.3/79/L.44. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n24/332/63/pdf/n2433263.pdf>
16. Situation of human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine, including the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol. UN General Assembly Resolution 78/221, on 19 December 2023. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/421/56/pdf/n2342156.pdf>
17. Situation of human rights in Ukraine stemming from the Russian aggression. Resolution 55/23 adopted by the Human Rights Council on 4 April 2024. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g24/062/66/pdf/g2406266.pdf>
18. Statement by the Director-General of the Secretariat of the Danube Commission at the First Black Sea Security Conference of the International Crimea Platform. DC. 2023. URL: <https://www.danubecommission.org/dc/en/2023/04/14/the-international-crimea-platform-first-black-sea-security-conference-participation-of-the-director-general-of-the-danube-commission-bucharest-13-april-2023/>
19. Statement by the Director-General of the Secretariat of the Danube Commission at the 2nd Black Sea Security Conference of the International Crimea Platform. DC. 2024. URL: <https://www.danubecommission.org/dc/en/2024/04/26/danube-commission-participated-in-the-second-black-sea-security-conference-of-the-international-crimea-platform-in-sofia/>
20. Territorial integrity of Ukraine: defending the principles of the Charter of the United Nations. UN General Assembly Resolution ES-11/4 on 12 October 2022. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/630/66/pdf/n2263066.pdf>
21. The Russian Federation's war of aggression against Ukraine and its consequences for the human rights situation in the Ukrainian territories temporarily controlled or occupied by the Russian Federation. Decision CM/Del/Dec(2024)1500/2.5, June 10, 2024. URL: <https://search.coe.int/cm?i=0900001680b004f5>
22. The Russian Federation's war of aggression against Ukraine and its consequences for the human rights situation in the Ukrainian territories temporarily controlled or occupied by the Russian Federation. Decision CM/Del/Dec(2023)1477/2.4, October 4, 2023. URL: <https://search.coe.int/cm?i=0900001680accd65>
23. Vancouver Declaration and Resolutions adopted by the OSCE Parliamentary Assembly at the Thirtieth Annual Session. Vancouver AS(23) DE, 2023. URL: <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2023-vancouver/declaration-29/4744-vancouver-declaration-eng/file>
24. Спільна декларація Учасників Міжнародної Кримської платформи, 2021 р., Київ. URL: <https://mfa.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-uchasnykiv-mizhnarodnoyi-krimskoji-platforni>
25. Спільна заява учасників Третього Парламентського саміту Кримської платформи, 2024 р., Пiра. URL: <https://crimea-platform.org/news/spilna-zaiava-uchasnykiv-tretoho-parlamentskooho-samitu-krimskoji-platforni/>
26. Спільна заява учасників Четвертого саміту Міжнародної Кримської платформи, 2024 р., Київ. URL: <https://crimea-platform.org/news/joint-statement-of-the-participants-of-the-fourth-summit-of-the-international-crimea-platform/>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF JUVENILE JUSTICE

Бехруз Х.Н., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню окремих міжнародно-правових засад формування ювенальної юстиції, у рамках боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх. Стаття зазначає, що міжнародний досвід і стандарти мають особливе значення, задля боротьби зі злочинами, які вчиняють неповнолітні. У міжнародному праві принципи, норми, стандарти, процедури та механізми ювенальної юстиції – це ті засади, які спеціально розроблені для захисту прав дітей, які перебувають у конфлікті з законом, включаючи профілактичні заходи, пов'язані з цією проблемою. Ювенальна юстиція включає комплекс заходів спрямований на суб'єктів віком до 18 років, тобто дітей, які перебувають у групі ризику або у конфлікті з законом (малолітні та неповнолітні), а також дітей, які контактують із законом, у тому числі дітей, які стали жертвами злочинів або свідками злочинів. Не менш важливо гарантувати права та інтереси дітей, які потребують державного захисту та допомоги.

Було розглянуто, що серед міжнародно-правових стандартів щодо системи ювенальної юстиції основоположне значення має Конвенція ООН про права дитини, яка спрямована на захист прав дітей та запровадження ефективних заходів та інструментів для запобігання злочинності серед неповнолітніх. Особливу увагу в роботі приділено обов'язкам країн-учасниць Конвенції ООН. Наголошено, що держави-учасниці забезпечують заборону використання жорстких методів покарання, катування або інших нелюдських, таких, що принижують гідність, видам поведінки з людиною. Жодна дитина не може бути незаконно або свавільно позбавлена волі.

Відповідно до Конвенції ООН було прийнято низку міжнародно-правових документів, які суттєво впливають на правосуддя щодо неповнолітніх – «Пекінські правила». Зазначені правила зазначають, що держава повинна сприяти проведенню комплексної соціальної політики, спрямованої на забезпечення максимального добробуту неповнолітніх. «Пекінські правила» визнають провідну роль, яку може відігравати конструктивна соціальна політика, зокрема, у запобіганні злочинності та криміналізації неповнолітніх. В контексті правил поведінки з неповнолітніми, важливе значення відноситься керівним принципам ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх – «Ер-Ріядські керівні принципи». Зазначені принципи наголошують на необхідності профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Виховання у дітей з малого віку добропорядної поведінки, нетерпимості до протиправних дій може сприяти попередженню злочинності серед неповнолітніх. Досягти правомірної поведінки може допомогти суспільно корисна праця, формування гуманістичного погляду на суспільство і життя. Суспільство в цілому має поважати особистість молодих людей та забезпечувати їх гармонійний розвиток з раннього дитинства. Проведене дослідження дозволило обґрунтувати необхідність запровадження реформ у сфері державної політики, що стосується саме ювенальної юстиції. Зазначено що вікові особливості неповнолітнього, психічний та фізичний стан особи впливають на індивідуальний підхід влади до зазначених суб'єктів.

Ключові слова: ювенальна юстиція, міжнародно-правові засади, правові норми, міжнародно-правові стандарти, захист прав дитини, міжнародні організації, міжнародно-правові документи у сфері ювенальної юстиції, злочинність серед неповнолітніх, попередження злочинності, покарання, діти.

The article is devoted to the study of separate international legal foundations of the formation of juvenile justice, within the framework of the fight against crime among minors. The article notes that international experience and standards are of particular importance in the fight against crimes committed by minors. In international law, the principles, norms, standards, procedures and mechanisms of juvenile justice are those principles that are specifically designed to protect the rights of children in conflict with the law, including preventive measures related to this problem. Juvenile justice includes a set of measures aimed at subjects under the age of 18, that is, children who are at risk or in conflict with the law (minors and minors), as well as children who come into contact with the law, including children who have become victims of crimes or witnesses of crimes. It is equally important to guarantee the rights and interests of children who need state protection and assistance. It was considered that among the international legal standards regarding the juvenile justice system, the UN Convention on the Rights of the Child is of fundamental importance, which is aimed at protecting the rights of children and introducing effective measures and tools to prevent crime among minors. Special attention is paid to the duties of the countries participating in the UN Convention. It is emphasized that the participating states ensure the prohibition of the use of harsh methods of punishment, torture or other inhuman, degrading treatment of a person. No child shall be unlawfully or arbitrarily deprived of liberty. In accordance with the UN Convention, a number of international legal documents were adopted that significantly affect justice for minors – the "Beijing Rules". The specified rules indicate that the state should promote the implementation of a comprehensive social policy aimed at ensuring the maximum welfare of minors. The Beijing Rules recognize the leading role that constructive social policies can play, particularly in preventing crime and the criminalization of minors. In the context of the rules for the treatment of minors, the UN guidelines on the prevention of crime among minors – the "Riyadh Guidelines" are of great importance. These principles emphasize the need to prevent delinquency among minors. Education in children from a young age of decent behavior, intolerance to illegal actions can contribute to the prevention of crime among minors. Socially useful work, the formation of a humanistic view of society and life can help to achieve lawful behavior. Society as a whole should respect the personality of young people and ensure their harmonious development from early childhood. The conducted research made it possible to justify the need to introduce reforms in the field of state policy, which specifically concerns juvenile justice. It is noted that the age characteristics of the minor, mental and physical condition of the person affect the individual approach of the authorities to the mentioned subjects.

Key words: juvenile justice, international legal principles, legal norms, international standards, protection of children's rights, international organizations international legal instruments in the field of juvenile justice, juvenile delinquency, crime prevention, punishment, children.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі міжнародна співпраця та обмін досвідом є необхідним фактором суспільного розвитку. Сформовані міжнародно-правові стандарти, допомагають створити ефективну систему ювенальної юстиції на національному рівні, що здатна забезпечити всебічний захист прав та охоронюваних законом інтересів неповнолітніх. Тому ефективність реалізації політики держави у сфері ювенальної юстиції, забезпечується чіткою відповідністю їх міжнародно-пра-

вовим засадам. Така система боротьби із суспільно небезпечною поведінкою неповнолітніх має ґрунтуватися саме на заходах із запобігання вчиненню неповнолітніми злочинів, а також на необхідності виховного впливу на дану категорію суб'єктів з метою забезпечення дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Мета дослідження направлена на формування цілісного теоретичного розуміння міжнародно-правових засад у процесі формування ювенальної юстиції, розкрити її

сутність як ключового механізму захисту прав дитини в сучасному правовому просторі, дослідити певною мірою еволюцію міжнародно-правових стандартів у зазначеній сфері, а також спробувати розробити пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародного досвіду та чинної доктрини.

Стан опрацювання проблеми. Теоретичною основою дослідження є концептуальне узагальнення положень, що містяться у працях вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема: Н. М. Крестовська, М. Ю. Веселов, Д. А. Сорочан, О. В. Барчук, В. В. Миргород-Карпова, Т. В. Шлапко, В. С. Бліхар, О. В. Дробиняк, І. Я. Мокрицька та інші.

Викладення основного матеріалу. Наявна правова реальність дозволяє розглядати ювенальну юстицію як у широкому, так і у вузькому розумінні. У першому – це сукупність правових механізмів, покликаних забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, яка реалізується системою державних і недержавних установ, інституцій та організацій. Відповідна інша категорія – це професійна галузь судової системи. Досліджуючи правосуддя щодо неповнолітніх крізь призму кримінального права, стає можливим зробити висновок, що це система норм, заходів спрямованих на протидію та попередження злочинності серед неповнолітніх і це є однією з центральних проблем боротьби зі злочинністю в цілому. Ось чому держави та міжнародні організації вживають запобіжних заходів, які спрямовані на ефективне запобігання та боротьбу зі злочинністю серед неповнолітніх [11, с. 207].

Традиційно вбачається, що серед міжнародно-правових стандартів ювенальної юстиції основоположне значення має Конвенція ООН про права дитини, яка спрямована на запровадження ефективних заходів та інструментів захисту прав дітей та попередження злочинності серед неповнолітніх. Науковий інтерес викликає той факт, що згодом було прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів, серед яких Пекінські правила 1985 р. та Ер-Ріадські керівні принципи 1990 р., які стали основою для формування глобальних стандартів ювенальної юстиції, спрямованих на захист прав дітей у конфлікті з законом та попередження їхньої криміналізації.

Варто зазначити, що конвенція ООН про права дитини означає, що дитина – це є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї. Держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, встановленим компетентними органами, зокрема, у галузі безпеки й охорони здоров'я та з точки зору численності й придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду.

Особливої уваги в процесі дослідження міжнародно-правових засад формування ювенальної юстиції потребує зміст ст. 37 зазначеної Конвенції ООН. Держави-учасниці забезпечують, щоб жодна дитина не піддавалася катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведінки чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливість звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років; жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу; гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема, кожна позбавлена

волі дитина має бути відокремлена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в найкращих інтересах дитини цього не слід робити, та мати право підтримувати зв'язок зі своєю сім'єю шляхом листування та побачень, за винятком особливих обставин; кожна позбавлена волі дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії [5].

Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») зазначають, що держава повинна підтримувати комплексну соціальну політику, спрямована на максимізацію добробуту неповнолітніх. Вона мінімізує необхідність втручання системи ювенальної юстиції і, у свою чергу, зменшує шкоду, яку може завдати будь-яке втручання взагалі. «Пекінські правила» ілюструють важливу роль, яку відіграє конструктивна соціальна політика щодо неповнолітніх, особливо у запобіганні злочинності та правопорушенням серед неповнолітніх. «Пекінські правила» визначають ювенальну юстицію як невід'ємну частину системи соціальної справедливості щодо неповнолітніх. Зазначені правила вживають заходів для розвитку прогресивної соціальної політики щодо неповнолітніх в цілому та необхідності постійного вдосконалення персоналу системи [10].

Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй із запобігання злочинності серед неповнолітніх (Керівні принципи Ер-Ріада) своєю чергою зазначають, що профілактика злочинності серед неповнолітніх є найважливішим аспектом запобігання злочинності в суспільстві. Залучаючи молодь до правомірної та суспільно корисної діяльності, розвиваючи гуманістичні погляди на суспільство та життя, можна виховувати її нетерпимість до злочинної поведінки. Суспільство в цілому має поважати особистість молодої людини та забезпечувати її гармонійний розвиток, починаючи з раннього дитинства. Усі ці дії необхідні для запобігання злочинності серед неповнолітніх [4].

Правовий аналіз вищезгаданої норми дозволяє стверджувати, що даний нормативно-правовий акт всебічно визначає характеристику особи, що підпадає під категорію неповнолітніх, та зазначає усі особливості прав, а також особливостей відповідальності зазначених суб'єктів. Існуюча правова реальність вимагає приділяти особливу увагу вивченню міжнародно-правової бази в процесі формування ювенальної юстиції. Жодна дитина не може бути позбавлена волі, кожна дитина має право оскаржити міру покарання або законність позбавлення її волі в суді або іншому компетентному, незалежному і неупередженому органі та право на негайне вирішення цього оскарження, а також право на негайний доступ до правової та іншої необхідної допомоги.

Характерно, що вікова межа суб'єкта ювенальної юстиції, а отже і спосіб її застосування до цього суб'єкта, опосередковано залежить від визначення повноліття. У науці певною мірою домінує наступна теза, що ювенальна політика – це предмет адміністративно-правової практики, що гарантує та захищає права осіб, які не досягли 18 років. При цьому компаративістський підхід дозволяє зазначити, що у зарубіжному законодавстві вік набуття громадянства, наприклад, в більшості штатів США становить 18 років. З цього віку вони користуються більшістю громадянських прав і несуть відповідальність за свої вчинки, як дорослі. А так зване «повне повноліття» настає у 21 рік. До прикладу у Німеччині, залежно від віку, справи ювенальної юстиції поділяються на три підгрупи: діти (до 14 років), підлітки (14–17 років) та молоді люди (18–21 рік) [7, с. 238]. Серед ділевних аспектів у процесі застосування ювенальної юстиції в міжнародному праві

слід віднести саме визначення суб'єкта до якого можливо застосувати закон про ювенальну юстицію, бо кожна держава визначає за багатьма факторами період зрілості людини, це може бути психологічний та фізичний стан особи з якого визначається момент досягнення нею віку повної кримінальної відповідальності.

Достатньо інформативним виявився той факт, що мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями зазначають деякі принципи щодо неповнолітніх, де зазначено, що дану категорію суб'єктів треба утримувати окремо від дорослих. Неповнолітнім та іншим в'язням приблизно одного віку, що мають відповідний фізичний стан, слід забезпечити фізичне тренування і можливість ігор під час вправ. Для того треба мати необхідні майданчики і спортивне обладнання, а також неповнолітніх, треба навчати фаху [8].

Ювенальна юстиція включає нормативно-правові акти різної юридичної сили, основний зміст яких присвячений правовому статусу дитини та соціальним або державним гарантіям його забезпечення. Тому на даному етапі дослідження варто зазначити, що ювенальна юстиція – це державна діяльність, яка на основі закону та за допомогою медичних, соціологічних, психологічних і педагогічних методів здійснює правосуддя щодо дітей. Вона запобігає та розкриває злочини, вчинені дітьми та стосовно дітей, захищає їхні права, свободи та інтереси дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Ювенальна юстиція визначає органи місцевого самоврядування, органи юстиції, правоохоронні та правозахисні установи та структури [1, с. 80].

На думку Крестовської Н. М. ювенальна політика як соціальна і державна стратегія, спрямована на забезпечення відтворення і соціалізації нового людського покоління. Ювенальне право як відносно самостійна система правових норм, спрямованих на забезпечення виживання, розвитку і захисту прав та інтересів молодого покоління. Ювенальна юстиція, в широкому сенсі – це один з інструментів реалізації ювенальної політики, що діє на основі ювенального права [6, с. 30].

Темпи та реалії сучасного життя вимагають запровадження ефективної системи захисту прав та інтересів дітей. На сьогодні такою системою є ювенальна практика, яка одночасно виконує функції захисту дітей, які вчинили або вчиняють правопорушення, судову функцію щодо дітей, які перебувають у конфлікті з законом, та їх повернення в суспільство. Однак, зважаючи на проблематику, яка все ще існує в українському суспільстві, а також збройна агресія проти України, спричиняє зрост злочинності і ускладнює роботу правоохоронних органів. Система правосуддя та правоохоронні органи потребують нагального реформування. Характерно, що необхідність реформування зумовлена не лише вимогами міжнародної спільноти щодо гарантування вступу України до Європейського Союзу, але й самим українським суспільством, яке більше не бажає жити за старими правилами. На жаль, поліція та суди зараз сприймаються громадянами лише як каральні органи, зазначені погляди поширені в суспільстві і прищеплюються також дітям. На підсвідомому рівні діти починають усвідомлювати, що ні поліція, ні суд не можуть їх захистити, припинити порушення їхніх прав, свобод та інтересів, відновити порушені права і свободи. Серед функцій, які виконує поліція, рідко виділяють превентивну або захисну функцію. Ця функція є особливо важливою по відношенню до дітей, як з погляду запобігання правопорушенням щодо дітей, так і з погляду утримання дітей від вчинення правопорушень. Запобігання вчиненню неповнолітніми правопорушень та профілактика їх неправної поведінки є однією з форм захисту прав дитини, спілкування з батьками та іншими особами, вибір професії, здоровий спосіб життя, розумне й корисне дозвілля. Стримання дітей від вчинення правопорушень є одним із завдань ювенальної юстиції [2, с. 261].

Статистика свідчить, що кожен десятий злочин скоюють неповнолітні, а малолітні правопорушники в більшості випадків стають дорослими злочинцями: 50–60% з тих, кого визнано особливо небезпечними рецидивістами, вперше вчинили злочин ще до досягнення повноліття. Водночас прихильники ювенальної юстиції вважають, що більшість дітей не винні в тому, що стали на шлях злочину. Адже відомо, що злочинцями стають, а не народжуються. Неповнолітніх правопорушників формують соціальні умови, в яких вони зростають, і люди, які їх оточують [9, с. 57].

В юридичній літературі, існує думка, відносно якої майбутня система суб'єктів ювенальної юстиції може бути представлена наступним чином: 1) суди (судді, уповноважені здійснювати провадження щодо неповнолітніх з усіх питань, що стосуються або пов'язані із захистом інтересів дітей у суді); 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 3) Уповноважений Верховної Ради України з прав дитини; 4) Президент України, Уповноважений Президента України з прав дитини; 5) Кабінет Міністрів України; 6) Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх; 7) Прокуратура України (Ювенальна прокуратура); 8) адвокати; 9) Міністерство юстиції України; – Координаційний центр з питань ювенальної юстиції та превенції; – Координаційний центр з надання правової допомоги; – Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 10) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань та пробації; – органи пробації (управління ювенальної пробації); – спеціальні виховні установи Національної кримінально-виконавчої служби України; – виховні колонії; 11) Міністерство внутрішніх справ України; 12) Національна поліція України; – ювенальна поліція (ювенальна кримінальна поліція, ювенальна превенція та шкільні офіцери поліції); 13) центральні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику з питань сім'ї та охорони дитинства; – служби у справах дітей; – органи опіки та піклування; – заклади захисту дітей служби у справах дітей; – центри соціально-психологічної реабілітації дітей; – центри соціальної реабілітації (дитячі містечка); – центри соціального обслуговування; 14) центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сферах освіти та науки; – навчальні заклади; – центри соціалізації дітей; – загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації; 15) державна політика у сферах охорони здоров'я та медицини центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сфері охорони здоров'я; – заклади охорони здоров'я; – центри медико-соціальної реабілітації; – психіатричні заклади 16) центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах культури та мистецтв, фізичної культури та спорту, національно-патріотичного виховання, інформаційної безпеки; 17) органи місцевого самоврядування; – комісії з питань захисту прав дитини; – регіональні координаційні ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх; – міждисциплінарні комісії у справах неповнолітніх; – громадські формування; 18) громадські організації, у тому числі громадські об'єднання; 19) міжнародні та іноземні громадські організації, фонди та об'єднання; 20) засоби масової інформації [2, с. 56].

Висновки. Отже, підбиваючи підсумок стало можливим стверджувати, що формування ювенальної юстиції прямим чином залежить від міжнародно-правових стандартів, які зазначені у міжнародних документах. Ювенальна юстиція – це частина єдиної системи запобігання злочинності, правопорушенням, дитячій бездоглядності та захисту прав неповнолітніх. Задача ефективною боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх, запобігання цієї злочинності необхідна ціла низка кваліфікованих органів

і виважена політика держави, спрямована на допомогу дітям, які опинилися у злочинному середовищі. З вибором правильного шляху у створенні сприятливих умов для законслухняної поведінки неповнолітніх сприяє міжнародний досвід і стандарти. Однак, ювенальна юстиція – це не лише комплекс заходів, а й спосіб виховання молоді. Політика держави прямим чином впливає на розвиток

молодого покоління, тому саме держава може заохочувати дітей до поваги, розвитку, морального збагачення, поваги до праці та власності інших людей, щоб вони не намагалися порушити законодавство. Завдання держави надати змогу засудженим неповнолітнім виправитися і мати шанс на реабілітацію, відновлення чесного імені та професійну підготовку, працевлаштування в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчук О.В. Теоретико-правові засади ювенальної юстиції. Вінниця. 2018 URL: <http://socrates.vsau.org/b04213/html/cards/getfile.php/15021.pdf> (дата звернення: 10.12.2024).
2. Бліхар В. С., Дробиняк О. В. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції: монографія. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с.
3. Веселов М. Ю. Адміністративно-правові засади функціонування ювенальної юстиції в системі забезпечення прав дітей в Україні : дис. д-ра юрид. наук. Київ, 2020. 381 с.
4. Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй із запобігання злочинності серед неповнолітніх (Керівні принципи Ер-Ріяда). Резолюція 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90377> (дата звернення: 10.12.2024).
5. Конвенція про права дитини : від 20.11.1989. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 10.12.2024).
6. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 40 с.
7. Миргород-Карпова В. В., Шлапко Т. В., Принципи ювенальної юстиції та захист основоположних прав і свобод неповнолітніх осіб. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Львів. 2022
8. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: від 30.08.1955. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 10.12.2024).
9. Мокрицька І. Я. Ювенальна юстиція: правовий захист дітей. Наукові записки. Том 38. Юридичні науки. 2005. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/04df5de5-a4ba-4769-83ff-178b19630b8d/content> (дата звернення: 10.12.2024).
10. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU85321> (дата звернення: 10.12.2024).
11. Сорочан Д. А. Міжнародно-правові стандарти прав дитини та ювенальна юстиція. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/101.pdf (дата звернення: 10.12.2024).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПІДРОЗДІЛ ПО БОРОТБІ З ОБІГОМ НАРКОТИКІВ ЯК ПОПЕРЕДНИК ЄВРОПОЛУ

THE EUROPEAN DRUG UNIT AS A PRECURSOR TO EUROPOL

Бірюков Р.М., заступник начальника департаменту
Національна поліція України

В статті розглядається процес формування, особливості та мандат Європейського підрозділу по боротьбі з обігом наркотиків як попередника Європейського поліцейського управління (Європолу). Наголошується, що формування Підрозділу стало результатом зсуву напрямків міжнародного поліцейського співробітництва в Європі з боротьби з тероризмом в бік боротьби з наркотичною злочинністю, що відбувся в 1980-х роках під впливом об'єктивних чинників, зокрема різкого політичного зближення європейських держав при утворенні Європейського Союзу та інтернаціоналізації організованої злочинності, зокрема наркозлочинності, внаслідок зростання прозорості європейських кордонів.

Досліджуються особливості міжнародного поліцейського співробітництва в Європі у період, що розглядається. Наголошується на тому, що відбувся якісний перехід від моделі, побудованої переважно на особистих неофіційних контактах, до інституціоналізованої моделі співробітництва. На прикладі Німеччини показується зміна в парадигмі мислення європейських політиків та поліцейських чиновників, що призвело до вищезазначеного зсуву. Водночас наголошується на значущості проблем організованої злочинності, які постали перед європейськими державами, що зумовило швидкий інтеграційний рух на базі структур Європейського Союзу, які перебували на етапі формування. Досліджуються норми Договору про Європейський Союз, які заклали базу для нового формату міжнародного поліцейського співробітництва.

Розглядаються задачі та повноваження Європейського підрозділу по боротьбі з обігом наркотиків. Встановлюється, що його мандат дозволяв йому виступати в якості допоміжного органу для поліцейських підрозділів держав-учасниць ЄС. Досліджується взаємодія Підрозділу з раніше утвореними органами міжнародного поліцейського співробітництва такими як Група ТРЕВІ. Розглядається проблематика, з якою стикнувся Підрозділ у своїй практичній діяльності, зокрема недовіра з боку поліцейських чиновників та небажання співпрацювати через нову структуру. Робиться висновок, що в діяльності ЄПБОН виявилися проблеми, з якими в майбутньому зіткнувся Європол та були закладені основи для подальшого вирішення даних проблем.

Ключові слова: міжнародне поліцейське співробітництво, поліцейська інтеграція в Європі, управління внутрішньою безпекою ЄС, Європейський підрозділ по боротьбі з обігом наркотиків, Європол.

The article examines the formation process, features and mandate of the European Unit for Combating Drug Trafficking as the predecessor of the European Police Directorate (Europol). It is emphasized that the formation of the Unit was the result of a shift in the direction of international police cooperation in Europe from the fight against terrorism to the fight against drug crime, which took place in the 1980s under the influence of objective factors, in particular, the sharp political convergence of European states during the formation of the European Union and internationalization of organized crime, in particular drug crime, as a result of the increasing transparency of European borders.

Peculiarities of international police cooperation in Europe in the period under consideration are studied. It is emphasized that there has been a qualitative transition from a model built mainly on personal informal contacts to an institutionalized model of cooperation. The example of Germany shows a change in the thinking paradigm of European politicians and police officials, which led to the above-mentioned shift. At the same time, the significance of the problems of organized crime, which appeared before the European states, is emphasized, which led to a rapid integration movement based on the structures of the European Union, which were at the stage of formation. The norms of the Treaty on the European Union, which laid the basis for a new format of international police cooperation, are studied.

The tasks and powers of the European unit for combating drug trafficking are considered. It is established that its mandate allowed it to act as an auxiliary body for the police units of the EU member states. The interaction of the Unit with previously formed bodies of international police cooperation, such as the TREVI Group, is being investigated. The problems faced by the Unit in its practical activities are considered, in particular, distrust on the part of police officials and reluctance to cooperate through the new structure. It is concluded that the activities of the EPBON have revealed problems that Europol will face in the future, and the foundations have been laid for the further resolution of these problems.

Key words: international police cooperation, police integration in Europe, EU internal security management, European Drugs Unit, Europol.

Постановка проблеми. Міжнародне поліцейське співробітництво на регіональному рівні є найбільш тісним в Європейському Союзі. Однак, це співробітництво виникло не одразу. Йому передував тривалий період пошуку моделей співробітництва, що розпочався в 1970-х роках та, за великим рахунком, триває і досі. Рух за посилення міжнародного поліцейського співробітництва характеризувався поступовою інституціоналізацією існуючих коопераційних структур. Одним з проявів цього став перехід від неінституціоналізованих структур до більш інституціоналізованих, що мав місце в 1980-х та напочатку 1990-х років. Найбільш успішним прикладом тут стало створення Європейського підрозділу боротьби з незаконним обігом наркотиків, що став попередником Європолу.

Метою дослідження є встановлення особливостей діяльності Європейського підрозділу по боротьбі з обігом наркотиків, виявлення його організаційно-інституційних особливостей та простеження впливу, який заснування та діяльність цього підрозділу мали на формування Європолу.

Стан опрацювання проблематики розвитку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі в дослі-

джуваний період важко назвати задовільним. У вітчизняній літературі відсутні навіть початкові розвідки з даного питання. У зарубіжній літературі можна виділити ряд авторів, що дослідили політичну та інституційну історію інститутів міжнародного поліцейського співробітництва в Європі в досліджуваний період, серед яких можна виділити роботи Дж. Беніона, В. Кнеллагена, Е. Маротти. Водночас, комплексне дослідження вказаних питань досі відсутнє. Дана стаття є спробою подолати цю прогалину в дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Проблематика боротьби з наркотичною злочинністю повстала в повний зріст перед європейськими державами в 1970-х та 1980-х роках. Це зумовило поступовий зсув напрямків міжнародного поліцейського співробітництва в Європі з боротьби з тероризмом в бік боротьби з незаконним обігом наркотиків. Початковий фокус на боротьбі з наркотиками в 1970-х та 1980-х роках підготував ґрунт для ініціатив зі створення централізованого органу у вигляді Європейського підрозділу по боротьбі з обігом наркотиків (далі – ЄПБОН) як попередника Європолу. Швидке розгортання ЄПБОН року

стало можливим завдяки досягненню в червні того ж року угоди на зустрічі міністрів внутрішніх справ держав-учасниць Групи ТРЕВІ. Це означало об'єднання двох проектів Проектна група щодо створення ЄПБОН була запущена в вересні 1992 року [1, с. 21]. На протигагу сподіванням Німеччини, ЄПБОН розпочав свою діяльність в 1994 році. Тим не менш, це знаменувало історичну зміну в темпі та глибині європейського поліцейського співробітництва.

Хоча транскордонне поліцейське співробітництво в цих питаннях розвивалося з середини 1980-х, його неформальний характер створював виклики для безпекових та правоохоронних органів. Оскільки судове та поліцейське співробітництво опиралося на особисті контакти та мережі, якість двосторонніх відносин випадковим чином залежала від окремих осіб. Наприклад, в Німеччині комунікація була краще налагоджена з турецькими – поліцейськими органами, ніж з французькими [2, с. 41]. Крім того, нестача професійного співробітництва та поступово зростаючі взаємозалежності в сфері боротьби зі злочинністю дозволяли злочинцям експлуатувати ці структурні недоліки для уникнення переслідування та покарання [3, с. 90]. Ця цілеспрямована експлуатація розбіжностей в національних системах кримінальними групами була особливо проблематичною для Німеччини. Хоча її власна правова система була порівняно суворою, а правоохоронна діяльність в боротьбі з наркотиками – доволі ефективною, сусідні країни проявляли меншу суворість в переслідуванні, що створювало безпечні гавані для контрабандистів, звідки наркотики було легко доставляти назад в Німеччину [4, с. 116]. Взаємозалежність в Німеччині посилювалася через її географічне розташування, особливо з підписанням Шенгенської конвенції та Єдиного європейського акта та з об'єднанням Німеччини. Внаслідок цього, Німеччина стала країною призначення та транзитною країною для контрабандних потоків.

Відповідно, німецька преференція щодо дій стосовно контрабанди наркотиків та підтримка Спільнот в запуску ЄПБОН суттєво вплинули на внутрішні преференції. Сама по собі міністерська угода про формування ЄПБОН не залишала сумнівів щодо термінових проблем, викликаних контрабандою наркотиків та пов'язаних з цим відмиванням грошей та організованою злочинністю.

Відповідно, німецька преференція щодо дій з незаконного обігу наркотиків та підтримка спільноти щодо запуску ЄПБОН сильно вплинули на зовнішні взаємозалежності. Сама по собі міністерська угода щодо запуску ЄПБОН [5] не залишає сумнівів щодо цього, оскільки вона вказує на «термінові проблеми, створені міжнародним незаконним перевезенням наркотиків, пов'язаним з відмиванням грошей та організованою злочинністю». Крім того, на німецьку преференцію суттєво вплинув загальноєвропейський контекст. З початку 1970-х років зростаюча європеїзація та інтернаціоналізація поліцейських структур та методів підготували ґрунт для ідеї Європолу, що, за задумом міністрів Групи ТРЕВІ, повинен був стати наріжним каменем для забезпечення поліцейського співробітництва між державами-учасниками ЄЕС [6, с. 26]. Ця зростаюча залежність в сфері поліцейського співробітництва в рамках ЄЕС інтенсифікувала політичні стимули, що визначали розвиток Спільнот в 1990-х. Зміни в поліцейському співробітництві в цей час представляли собою результат рішень, ухвалених при укладанні Маастрихтського та Амстердамського договорів та Висновків Ради в Тампері [2, с. 21].

Коли в лютому 1992 року був підписаний Договір про Європейський Союз, він не лише створив нову міжнародну організацію, але й заклав широку базу під співробітництво в галузі правосуддя та внутрішніх справ в новому політичному союзі. Конкретніше, Договір розглядав в якості питання спільного інтересу поліцейське співробітництво для цілей боротьби з терориз-

мом, контрабандою наркотиків та іншими серйозними формами міжнародної злочинності, а також організацію системи обміну інформацією в рамках Європейського поліцейського управління. В такий спосіб Європол став формально пов'язаним з мережею ЄС, а також викликав подальші обговорення та переговори після підписання Маастрихтського договору. Наприклад, обговорення та кінцевий вибір розміщення штаб-квартири Європолу в Гаазі відображав частину ширшої дискусії щодо розташування європейських інституцій [1, с. 22].

Однак, вплив еволюції Спільнот в цілому на європейське поліцейське співробітництво був навіть ширшим, ніж зміна парадигми з підписанням Договору ЄС. Розширення ЄС створило новий поштовх щодо інтеграції в сфері внутрішньої безпеки. Інтеграційні ініціативи, такі як Шенгенська угода послуговували «пілотними проектами поліцейського співробітництва для всіх європейських спільнот» [6, с. 332]. Відповідно, преференції держав-учасниць ЄС щодо інтеграції в рамках Європолу визначалися впливом ринкової інтеграції, а також нової політики правосуддя та внутрішньої безпеки ЄС [7, с. 460].

В такому контексті у була підписана Міністерська угода про створення ЄПБОН. Інформаційний обмін в новій структурі повинен був продовжуватися через національні системи. Таким чином, відбувалася задумана диференційована інтеграція, що полегшувала процес створення Європолу. Коли ЄПБОН почав працювати в січні 1994 року, він мав мандат допомагати національним поліцейським силам в кримінальних розслідуваннях, і щодо цього у внутрішньодержавних поліцейських колах та серед практикуючих юристів спостерігався певний скептицизм, якщо не опозиція новому органу, який розглядався як спушений з гори політичний проєкт. Особливо це стосувалося органів поліції німецьких федеральних земель, які опиралися розширенню компетенцій ЄПБОН, особливо з урахуванням занепокоєння, що формувалося задумана диференційована інтеграція, що полегшувала процес створення Європолу. Коли ЄПБОН почав працювати в січні 1994 року, він мав мандат допомагати національним поліцейським силам в кримінальних розслідуваннях, і щодо цього у внутрішньодержавних поліцейських колах та серед практикуючих юристів спостерігався певний скептицизм, якщо не опозиція новому органу, який розглядався як спушений з гори політичний проєкт. Особливо це стосувалося органів поліції німецьких федеральних земель, які опиралися розширенню компетенцій ЄПБОН, особливо з урахуванням занепокоєння, що формувалося задумана диференційована інтеграція, що полегшувала процес створення Європолу.

Хоча в робочу групу ТРЕВІ з Європолу входили старші чиновники міністерського рівня, їхнє представництво було обмеженим через невисоку кількість учасників (40 осіб) [8, с. 173]. Лише зі створенням Європолу національні поліцейські органи стали краще представлені на європейському рівні. Відповідно, ЄПБОН від початку стикався з бюрократичним спротивом в державах-учасниках ЄС, що стало фактором, який утруднив конвергенцію про-інтеграційних преференцій щодо Європолу. Представники національних органів поліції неохоче ділилися даними через ЄПБОН, а чиновники міністерств внутрішніх справ постійно виступали за виключення ЄПБОН з вирішення оперативних задач. З одного боку, проблеми з довірою між різними органами безпеки підтримували цей бюрократичний супротив ЄПБОН та розширенню Європолу, щодо якого тривали переговори між державами-учасниками. Суперництво існувало не тільки між державами, але й між національними агентствами, що ще більше ускладнювало централізацію європейського інформаційного обміну в поліцейських справах навіть в такій обмеженій сфері як боротьба з наркотиками. Крім того слід враховувати, що поліцейські органи багатьох великих держав-учасниць ЄС вже мали широкі мережі інформаційного обміну та були не зацікавлені в передачі комунікацій на європейський рівень. Отже ключовим завданням ЄПБОН на початку його функціонування було створення репутації. Ще до підписання Конвенції про Європол в 1995 році, його попередник змушений був доводити практичну цінність централізованого поліцейського співробітництва в ЄС, особливо в порівнянні з такими сталими структурами як Інтерпол

[9, с. 217–219]. Це залишалось критичним викликом в процесі переговорів щодо створення Інтерполу.

Подібно до ЄПБОН, рішення про створення Європолу визначалося, переважно, взаємозалежностями в сфері європейського поліцейського співробітництва. Однак національні політичні преференції, що стикалися, затягнули процес остаточного прийняття Конвенції про Європол. Так, Німеччина передбачала завершення переговорів до грудня 1993 року, та сподівалася на запуск Європолу до цієї дати. Уряд ФРН прагнув до створення Європолу у вигляді організації Спільнот, а не міжурядового органу, яка мала б повноваження оперувати всередині держав-учасниць. Тим не менш, ця преференція щодо швидкої вертикальної інтеграції не змогла затвердитися. Замість цього, Конвенція про Європол [10] була ухвалена лише 1995 року та набрала чинності в 1998 році.

Міжнародне поліцейське співробітництво в Європі наприкінці 1980-х років повинне було змінитися у відповідь на нові суспільно-політичні умови буття континенту. Відбувався пошук нових моделей співробітництва на основі вже існуючих, таких як Група ТРЕВІ. Нові моделі повинні були відобразити як нові політичні обставини, так і стати відповіддю на нові виклики, зокрема наркозлочинність. Намагання держав-учасниць ЄЕС посилити існуючі формати співробітництва на цьому тлі стикалися з проблемою недостатньої інституціоналізованості цих форматів. Це призвело до необхідності фундаментальних змін в таких форматах співробітництва шляхом радикально ширшої та глибшої інтеграції, що зрештою призвело до створення Європолу.

Конвенцією передбачалося створення Європолу в якості міжурядової організації та наділення його відносно слабким мандатом. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 2 Конвенції, метою Європолу було «покращити за допомогою засобів, передбачених Конвенцією, ефективність і співробітництво компетентних органів у Державах-членах у запобіганні та боротьбі з тероризмом, незаконним обігом наркотиків та іншими серйозними формами міжнародного злочину, оскільки є фактичні докази, що організована кримінальна структура проникає в держави і що дві і навіть більше Держав-членів вже зазнали впливу загальних форм злочинів такою мірою, що потребують спільних зусиль Держав-членів, з урахуванням рівня, важливості та наслідків зазначених злочинів» [10, ст. 2]. За статтею 3 Конвенції, повноваження Європолу були обмежені, переважно, інформаційними питаннями, зокрема він був повинен:

«1) сприяти обміну інформацією між Державами-членами;

2) добувати, сортирувати та аналізувати інформацію й розшукувати відомості;

3) повідомляти компетентним органам Держав-членів без зволікань через національні відділи інформацію, що їх стосується або якимось торкається зазначених кримінальних правопорушень;

4) допомагати розслідуванню в Державах-членах, надаючи вчасно всю інформацію національним відділам;

5) створювати комп'ютеризовані системи зібраної інформації» [10, ст. 3].

Крім того, частиною другою статті 2 Конвенції на Європол були покладені такі додаткові завдання:

«1) вдосконалювати знання фахівців компетентних органів у Державах-членах з процедур розслідування та надавати поради з розслідування;

2) забезпечувати стратегічними напрацюваннями з метою допомоги й сприяння належному та ефективному використанню ресурсів, наявних на національному рівні, для оперативної діяльності;

3) готувати доповіді про загальну ситуацію» [10, ст. 3].

В наділенні Європолу порівняно слабким мандатом свою роль відіграв бюрократичний супротив, який визначив преференції держав в бік міжурядового підходу, залишаючи його поза формальними структурами Союзу.

Формальні переговори щодо створення Європолу почалися в червні 1992 року, коли Європейська Рада офіційно погодилася формалізувати Європол, згадка про який була включена в основоположні документи ЄС. Взаємозалежність стала ключовою рушійною силою в цьому питанні, адже Європол представляв собою європейську «відповідь транснаціональній злочинності» [5, с. 25]. Його створення ілюструвало зсув парадигми в стратегічних пріоритетах багатьох держав-учасниць – та знаменувало собою кульмінацію розвитку нових європейських способів управління сферою внутрішньої безпеки та поліції. Консенсус Європейської Ради на створення нової інституції відображав наростаюче політичне зобов'язання понад звичайним операційним виміром поліцейського співробітництва.

Даний процес можна також простежити у розвитку чи переформатуванні функціонального охоплення європейського поліцейського співробітництва. Група ТРЕВІ мала пріоритетом боротьбу з тероризмом та залишалася, значною мірою, обмеженою цією сферою, в той час як ЄПБОН та Європол фокусувалися на ширшій сфері боротьби з організованою злочинністю в умовах її інтернаціоналізації. Мандати ЄПБОН та Європолу віддзеркалювали політичне визнання зростаючої взаємозалежності. Подібним чином, рішення про запуск Європолу можна розглядати як безпосередню політичну реакцію на європейську інтеграцію. Як наслідок, в червні 1992 року держави-учасниці ЄС погодилися на розробку конвенції про Європол, заклавши основу не тільки для органу централізованого співробітництва, але й до глибшої вертикальної інтеграції.

Висновки. ЄПБОН відіграв важливу роль як перехідний етап інституціоналізації міжнародного поліцейського співробітництва в Європі при переході від неінституціоналізованих форм співробітництва, таких як Група ТРЕВІ до формалізованих та інституціоналізованих органів, таких як Європол. Зокрема, в роботі ЄПБОН були випробувані механізми співробітництва, такі як інформаційний обмін між поліцейськими та безпековими підрозділами держав-учасниць, та вимоги щодо повноважень нової структури. Робота ЄПБОН дозволила спрямувати політичний поштовх до глибшої інтеграції міжнародного поліцейського співробітництва на створення нових інституціоналізованих структур, що зіграло вирішальну роль в рішенні європейських держав створити принципово нову структуру – Європол.

ЛІТЕРАТУРА

1. Storbeck J. ...On Europol's first years. *Europol, 1998-2016 – Looking Back, Moving Forward: One Hundred Meetings of the Europol Management Boards*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. P. 21-24. Rupperecht R. Internationalization of Police Cooperation in Western Europe. The German Perspective. *The Internationalization of Police Cooperation in Western Europe / C. Fijnaut (ed.)*. Arnhem: Gouda Quint, 1993. P. 41-48.
2. Witte L. The Belgian Perspective of the Internationalization of Police Cooperation in Western Europe. *The Internationalization of Police Cooperation in Western Europe*. C. Fijnaut (ed.). Arnhem: Gouda Quint, 1993. P. 85-100.
3. Friedrichs J. *Fighting terrorism and drugs: Europe and international police cooperation*. New York: Routledge, 2008. 567 p.
4. Ministerial Agreement on the Establishment of the Europol Drugs Unit, 2 June 1993. URL: <https://www.statewatch.org/media/documents/e-library/1993-pre-033.pdf> (дата звернення: 26.08.2024).
5. Marotta E. On Europol's prehistory. *Europol 1998-2016 – Looking Back, Moving Forward: One Hundred Meetings of the Europol Management Board*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. P. 24-26.

6. Busch H. Grenzenlose Polizei? Neue Grenzen und polizeiliche Zusammenarbeit in Europa. Münster: Westfälisches Dampfboot, 1995. 514 p. P. 332.
7. Lavenex S, Wallace W. Justice and Home Affairs: Towards a 'European Public Order'? *Policy-Making in the European Union*. H. Wallace, W. Wallace, M. Pollack (eds.). Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 457-480.
8. Benyon J. et al. *Police Co-operation in Europe: An Investigation*. University of Leicester: Center for the Study of Public Order, 1993. 405 p.
9. Knelangen W. *Das Politikfeld innere Sicherheit im Integrationsprozess: Die Entstehung einer europäischen Politik der inneren Sicherheit*. Opladen: Leske + Budrich, 2001. 405 p.
10. Convention based on Article K.3 of the Treaty on European Union, on the establishment of a European Police Office (Europol Convention), 1995. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41995A1127%2801%29> (дата звернення: 27.08.2024).

ВПЛИВ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК «ПРАВА НА ВІРОСПОВІДАННЯ» У США

THE INFLUENCE OF CASE LAW ON THE DEVELOPMENT OF THE FREEDOM OF RELIGION IN THE UNITED STATES

Брацук І.З., к.ю.н.,

доцент кафедри європейського права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Березюк Е.-А.А., студентка V курсу факультету міжнародних відносин

Львівський національний університет імені Івана Франка

У даній статті увага присвячується аналізу судових справ, котрі мали вплив на розвиток «права на віросповідання» у США, що є одним із фундаментальних прав людини. Зокрема, проаналізовано справу *Lemon v. Kurtzman* та увагу присвячено дослідженню ефективності триступеневого тесту Лемона, утвореного як інструменту для перевірки релігійної неупередженості державних рішень. Цей тест оцінює, чи закон переслідує світську мету, чи не спричиняє він надмірного втручання держави в релігію і чи не призводить до «об'єднання» держави та церкви. Доведено, що попри високий рівень актуальності, тест Лемона є недостатньо універсальним, тому розглянуто альтернативні підходи, які застосовує Верховний Суд США для забезпечення нейтральності державних рішень. Такими підходами є історичний підхід та тест на примус. Також розглянуто інші резонансні справи, як-от *Allegheny County v. ACLU*, *Lynch v. Donnelly*, *Van Orden v. Perry*, *Marsh v. Chambers*, а також *Kennedy v. Bremerton School District* та їхній вплив на правову доктрину США. Оцінено правові інструменти, що допомагали Суду визначати допустимі межі взаємодії держави та релігії; проаналізовано яку роль відіграє тест Лемона при вирішенні кожної із наведених вище справ. Показано, як ці рішення вплинули на розвиток правової доктрини у США, а саме дозволили зміцнити принципи нейтральності держави щодо релігії. У статті досліджено тести котрі забезпечують баланс між релігійною свободою та конституційними вимогами, визначаючи допустимі межі державної підтримки релігії. Окрім цього, дана стаття зосереджена на аналізі актуальності тесту Лемона та його альтернатив, якими послуговується Верховний Суд. Це дослідження висвітлює важливість наявності таких правових інструментів у практичному забезпеченні правової рівноваги.

Ключові слова: прецедент, доктрина, суд, права і свободи людини, право на віросповідання, правова система, свобода самовираження, законодавство, держава, правозастосування, релігія.

This article focuses on the analysis of court cases that have had an impact on the development of the freedom of religion in the United States, which is one of the fundamental human rights. In particular, the case of *Lemon v. Kurtzman* is analysed and attention is paid to the effectiveness of the three-step Lemon test, which was created as a tool for testing the religious impartiality of state decisions. This test assesses whether the law pursues a secular goal, whether it causes excessive state interference in religion, and whether it leads to the 'unification' of the state and the church. It was proven, that despite the high level of relevance, the Lemon test is not sufficiently universal, and therefore alternative approaches used by the US Supreme Court to ensure the neutrality of state decisions are considered. Such approaches are the historical approach and the coercion test. Other high-profile cases, such as *Allegheny County v. ACLU*, *Lynch v. Donnelly*, *Van Orden v. Perry*, *Marsh v. Chambers*, as well as *Kennedy v. Bremerton School District* and their impact on the US legal doctrine were analysed. The analysis of legal instruments that helped the Court to determine the permissible boundaries of interaction between the state and religion and analysis of the role of the Lemon test in the decision of each of the above cases were provided. It is shown how these decisions influenced the development of legal doctrine in the United States, namely, they allowed strengthening the principles of state neutrality with respect to religion. The article examines how the tests (in particular, the Lemon Test) strike a balance between religious freedom and constitutional requirements by defining the permissible limits of state support for religion. In addition, this article focuses on the analysis of the relevance of the Lemon Test and its alternatives used by the Supreme Court. This study highlights the importance of having such legal instruments in place to ensure legal balance in practice.

Key words: precedent, doctrine, court, human rights and freedoms, right to religion, legal system, freedom of expression, legislation, state, law enforcement, religion.

Постановка проблеми: на відміну від багатьох інших держав, забезпечення «права на свободу віросповідання» у США історично було і залишається одним із пріоритетів державної політики, що знайшло своє відображення в Конституції. Проте на сьогодні існує безліч викликів, які створюють нові умови та вимагають переосмислення підходів до забезпечення релігійної свободи. Глобалізація, релігійний екстремізм, ксенофобія та релігійна нетерпимість створюють несприятливий ґрунт не лише для сповідання чи практики релігії, а й для безперешкодного застосування відповідних правових положень.

У цьому контексті важливим є вивчення ефективності правових механізмів, застосованих судами для забезпечення свободи релігії, зокрема через прецедентне право. Залишаючи право на релігійні погляди абсолютним, держави мають право вдаватися до обмеження релігійних практик, як і до обмеження інших свобод самовираження. Не менш важливим у цьому контексті є наявність різних релігійних середовищ у США, а також історично різне ставлення до них. Історія дискримінації не проходить безслідно, тому важливо дослідити різні способи боротьби з нею та правовий захист релігійних груп, які можуть зазнавати дискримінації. У цьому випадку вида-

ється доцільним проаналізувати ефективність правових механізмів, зокрема таких, як тест Лемона, інші критерії світськості та судові практики, що визначають межі втручання держави в релігійні питання, не порушуючи основних прав громадян.

Дослідження права на віросповідання у США є важливим для розуміння загальних тенденцій розвитку міжнародного права у сфері захисту прав людини. США значною мірою впливають на формування міжнародних стандартів у цій сфері. Аналіз цього досвіду може бути корисним для інших країн, які прагнуть вдосконалити свої системи захисту прав людини.

Для України досвід США у забезпеченні права на віросповідання є надзвичайно важливим і корисним. В умовах багатонаціонального і багаторелігійного складу населення, корінних народів та їхніх релігій, а також у контексті євроінтеграційних процесів, Україна стикається з певними викликами та проблемами у сфері захисту релігійних прав. Аналіз американського досвіду може сприяти вдосконаленню українського законодавства та правозастосовної практики, що, своєю чергою, сприятиме зміцненню демократичних принципів і забезпеченню прав людини в Україні.

Мета статті: дослідження впливу прецедентного права на свободу віросповідання у США, конкретизація та оцінка правових механізмів підтримки світського характеру держави.

Методологічну основу даної роботи складає метод правового аналізу для оцінки судової практики, історико-правовий метод для вивчення еволюції права на свободу віросповідання у США, а також соціологічний метод для дослідження впливу соціальних факторів на реалізацію права на віросповідання. Дані будуть зібрані через аналіз судових рішень, наукових статей, офіційних звітів та статистики.

Виклад основного матеріалу. Англо-американській правовій системі, до якої належать США, притаманний насамперед суддівський характер. Так, можна відстежити, що більшість норм загального права, представлених зараз, сформувалась завдяки нормотворчій діяльності англійських суддів. У другій половині ХІІ століття, коли королівські судді почали розглядати спори, не існувало встановлених норм, які вони могли б застосувати. Парламент, який міг би створювати такі норми, з'явився лише у 1265 році, через століття після початку регулярної роботи судів. Регулярне видання нових законів не розглядалось як основна функція чи відповідальність короля. Враховуючи такі обставини, судді були змушені самостійно встановлювати норми у своїх судових рішеннях, спираючись на традиційні звичаї суспільства, які існували протягом тривалого часу [1]. До кінця ХІХ століття загальне та прецедентне право залишалося домінуючою формою права США. У ХХ столітті почало розвиватися право, ґрунтоване на законі, яке внесло досить значні зміни у загальне право. У цілому ж прецедентне рішення створює нове правило, і суддя має визначити, наскільки воно відрізняється від чинного правила і як його можна застосовувати до ще нерозглянутих справ та тих, що можуть виникнути в майбутньому. Зазначимо, що судові рішення в США базуються на принципах підпорядкованості та переконливості [2].

У контексті впливу судової практики на правову систему США однією із найважливіших справ виступає справа 1971-го року *Lemon v. Kurtzman* (Лемон проти Курцмана) [3]. Обставини справи були наступними: два штати США – Пенсильванія та Род-Айленд - прийняли статuti, які передбачали, що держава надає підтримку релігійним приватним школам за вивчення світських предметів. Світські предмети – це такі, що не містять релігійної складової та вивчаються поза релігійною оптикою.

Закон штату Пенсильванія (*The Pennsylvania Nonpublic Elementary and Secondary Education Act* [3]) був прийнятий у 1968 році і передбачав фінансування оплати праці вчителів початкових і середніх шкіл, а також підручників і навчальних матеріалів для світських предметів. Закон штату Род-Айленд, як зазначено у справі, був прийнятий у 1969 році (*Lemon v. Kurtzman*, [4]) і передбачав державну фінансову підтримку недержавних початкових шкіл у формі доплати в розмірі 15% від річної зарплати вчителів. Згідно із цим законом, вчителі, які можуть отримати надбавку, повинні погодитися не викладати курси з релігії та викладати лише світські курси, використовуючи ті самі матеріали, що й ті, що пропонуються в державних школах [5]. Отже, обидві справи були порушені окремо одна від одної, але вирішені були спільним рішенням після розгляду у Верховному Суді.

Апелянти у справі Пенсильванії представляли інтереси громадян і платників податків Пенсильванії, які вважали, що закон порушує Першу поправку [6], а саме принцип відокремлення держави та церкви. Варто зазначити, що у апелянта Лемона також була дитина в звичайній державній школі Пенсильванії, проте районний суд задовольнив клопотання державних службовців про закриття справи. У справі про Род-Айленд [4] відповідачами в апеляції були громадяни та платники податків Род-Айленда, які подали

до суду на визнання закону 1969 року неконституційним, також також посилаючись на Першу поправку [6]. У цьому випадку, окружний суд ухвалив рішення на користь позивачів і постановив, що закон порушує Першу поправку, адже такі школи є «невід'ємною частиною релігійної місії католицької церкви», отже позивачі були зобов'язані відповідати у Верховному суді як апеленти [4].

Як було зазначено раніше, у цих двох справах Верховний Суд ухвалив спільне рішення, яке базувалось на принципі подолання трьох «зол» (Three Evils), на уникнення яких, у тому числі, й була націлена Перша поправка. Таким злом визначається «спонсорство, фінансова підтримка і залучення держави до релігійної діяльності» [7]. Для того, аби визначити, чи держава створює якусь із цих перешкод (Three Evils), Суд уточнив три критерії, які формують своєрідний тест на конституційність закону. Отже, Суд постановив, що закон, статут або інший акт повинен пройти цю так звану тристоронню перевірку, щоб вважатися таким, що не порушує Першу поправку. Перш за все, згідно з тогочасним рішенням, такий акт повинен мати світську законодавчу мету. Цей етап обидва закони, згідно з рішенням Суду, проходять, адже обидва штати мали на меті очевидне покращення секулярної освіти, стимулюючи виконання мінімальних вимог щодо світської освіти в приватних школах. Другий етап – основний ефект закону не повинен ані сприяти, ані перешкоджати релігії. Проте щодо цього Суд не прийняв остаточної позиції. Та це й не було необхідним: саме на третьому етапі, а саме на перевірці на надмірний зв'язок уряду з релігією, було виявлено порушення [4]. Окрім того, на думку Суду, без жодного дискримінаційного чи упередженого підходу релігійній людині, яка викладає у школі її ж віри та працює на прищеплення певних релігійних догматів учням, буде дуже важко залишатися релігійно-нейтральною. Адже вчитель працює в релігійній організації, підпорядковується вказівкам і дисципліні релігійної структури та функціонує в системі, присвяченій вихованню дітей у певній вірі. Більше того, більшість учителів-мирян сповідують католицьку віру, що лише посилює можливе упередження. Неминуче деякі обов'язки вчителя балансують на межі між світською та релігійною орієнтацією, що може загрожувати політиці уряду [8]. Таким чином, Суд враховує не лише особисті переконання вчителя, а й його практику таких переконань. Якщо така наявна, це може ставити під сумнів спроможність педагога зберігати світські настрої навіть на світських предметах.

У програмі Род-Айленда обсяг нагляду за вчителями та навчальними програмами, необхідний для забезпечення відсутності непотрібного залучення релігії у світські теми, вимагатиме від уряду надмірної участі в нюансах релігійної освіти. Фінансова участь уряду в таких установах неминуче призводить до «гісних і постійних стосунків» між церквою та державою, що, знову ж таки, провалює третій етап тесту. Суд також відзначив потенційні політичні наслідки державного фінансування, оскільки існує ризик, що релігійні питання стануть причиною політичного розколу [9].

Такий триступневий тест, запропонований Верховним Судом, отримав назву «Тест Лемона», базуючись на прізвищі апелянта у справі *Lemon v. Kurtzman* [4]. Оскільки з дня прийняття рішення у цих справах пройшло відносно багато часу, даний тест зазнав певних змін, що впливають на сучасні справи. Наприклад, перший рівень тесту більше не містить у собі формулювання про «лише світську мету». Навпаки, частково релігійна мета вважається такою, що не порушуватиме правила, необхідні для перевірки першого етапу, адже вимога визнання такого порушення суперечила б принципу «не перешкоджати релігії» та змушувала б Суд «виявляти бездушність до релігійних груп» [10].

Запропоновані зміни до другого рівня тесту були у справі *Lynch v. Donnelly* [11]. Дана справа базувалася на питанні про доцільність використання Різдвяних прикрас на комунальній власності. Суд постановив, що порушення Першої поправки, ґрунтуючись на тесті Лемона, не було [11]. Суддя О'Коннор, яка погодилася з рішенням Суду, мала, утім, інший погляд на застосування даного тесту. Вона зазначила, що важливим аспектом другого етапу мало б бути питання «чи у своєму акті держава схвалює чи не схвалює релігію», а не те, чи спричиняє закон або певна дія надмірне втручання держави в релігію.

Щодо третього етапу побутує думка, що формулювання «взаємодія уряду з релігією вважається такою, що суперечить тесту Лемона» неправильно інтерпретує Першу поправку [6]. Установчий договір забороняє об'єднання держави та церкви, а не їхню кооперацію. Перша поправка розрізняє ці поняття, оскільки положення про вільне віросповідання дозволяє останнє. Згідно з таким трактуванням, держава може підтримувати або застосовувати релігійну практику без примусу, як-от молитви, якими відкриваються законодавчі збори. Відповідно до цієї інтерпретації, релігійні меншини чи невіруючі не можуть конституційно забороняти співпрацю між державою та релігійними організаціями, проте мають право висловлювати свою незгоду [12].

Окрім того, тест Лемона є актуальним у випадках наявності кількох релігій. Так, доречно згадати справу «Округ Аллегейні проти Американського союзу громадянських свобод» (*County of Allegheny v. ACLU*) [18]. Лише через п'ять років після справи *Lynch v. Donnelly* [11], згаданої раніше, Американський союз громадянських свобод у Пенсильванії оскаржив дві святкові виставки, спонсоровані державою: ханукальну менору (Ханука – іудейське свято) та ясла (трактуються як символ Різдва у християнській доктрині), розташовані на державній власності в центрі Пітсбурга.

Для вирішення цієї справи більшість суддів посилялася на прецедент *Lynch v. Donnelly* [11], намагаючись обґрунтувати конституційність менори та неконституційність ясел [17]. У справі *County of Allegheny v. ACLU* [18] Верховний суд США також застосував тест Лемона для визначення конституційності релігійних дисплеїв на державній власності. Суд постановив, що встановлення ясел у судовому залі округу Аллегейні порушувало тест Лемона, оскільки основний ефект цього дисплею сприяв релігії. Натомість менора, встановлена поряд із різдвяною ялинкою біля будівлі міської ради, була визнана конституційною, оскільки її розташування та контекст не надавали переваги жодній релігії. Ця справа підкреслює використання тесту Лемона для оцінки урядових дій щодо релігійних символів з урахуванням їхнього контексту та загального ефекту [18].

У справі *Lemon v. Kurtzman* [4] Суд зазначив, що тест Лемона є результатом послідовної багаторічної практики Суду, вперше описаної в офіційному документі. Попри довготривале застосування цієї перевірки, у деяких справах щодо свободи віросповідання він не використовувався. Так, через дванадцять років після справи Лемона [4] Верховний суд розглянув питання молитви в законодавчих органах у справі *Marsh v. Chambers* (Марш проти Чемберса) [13].

У цій справі Ернест Чемберс, громадянин штату Небраска і член законодавчих зборів штату, оскаржив практику відкривати сесії парламенту молитвою, вважаючи це порушенням Першої поправки до Конституції [6]. У цьому випадку Суд застосував історичний контекст, а не тест Лемона. Він постановив, що оскільки законодавчі збори штату Небраска відкривали свої сесії молитвою понад століття, і ця практика відповідає національній традиції США, це не було кроком до створення релігії, а радше визнанням переконань, які живуть у серцях бага-

тьох американців [13]. Отже, практика молитви у парламенті визнана такою, що відповідає Конституції на підставах історичного підходу.

Подібний історичний тест, на противагу тесту Лемона, був застосований у справі *Van Orden v. Perry* (Ван Орден проти Перрі) [15], де Суд розглядав конституційність демонстрації Десяти заповідей на державній власності в Техасі. Суд навмисно не використовував тест Лемона, вважаючи його «некорисним» у випадку з пасивним пам'ятником [14]. Натомість Суд вирішив, що правильний аналіз повинен ґрунтуватися, по-перше, на характері пам'ятки, а по-друге – на його значущості в історії США. Суд визнав роль, яку відіграв Бог (у контексті християнської традиції) спадщиною народу та що «просто мати релігійний зміст або просувати повідомлення, яке відповідає релігійній доктрині не суперечить Першій поправці» [15]. Таким чином, зберігаючи широку практику застосування даного тесту, Суд допускає певні відхилення від нього, якщо це вважатиметься доречним, у тому числі, у контексті збереження американських традицій [15].

Окрім альтернативи тесту Лемона у вигляді історичного підходу, популярність набуває так званий тест примусу, або ж «*coercion test*». Згідно з критиками, тест Лемона вимагає суб'єктивної інтерпретації світської мети, основного ефекту та надмірного переплетення держави з релігією. Тому як альтернативу пропонують тест на примус, який зосереджується на захисті громадян від примусу до участі в релігійних діях. Згідно з прихильниками цього підходу, він дозволяє точніше оцінювати вплив урядових дій на релігійну свободу та забезпечує більш чіткий захист від державної підтримки релігії [16].

Актуальність тесту Лемона була підважена справою «Кеннеді проти Шкільного округу Бремертон» (*Kennedy v. Bremerton School District*) [19]. Факти справи наступні: футбольний тренер у Бремертоні, штат Вашингтон, Джо-зеф Кеннеді, мав за звичку молитися після ігор на футбольному полі, часто разом із гравцями. Його фактичний роботодавець попросив його припинити цю практику, щоб захистити школу від судового позову. Натомість Кеннеді надав справі публічного розголосу та згодом подав до суду на шкільний округ за порушення його прав [20]. Суд визнав його дії конституційними, вважаючи це особистою практикою, та використав історичний підхід замість тесту Лемона. Це підтвердило перехід до нових підходів у подібних справах [19].

Проте, суддя Соня Сотомайор подала окрему думку, до якої приєдналися судді Стівен Брейер і Олена Каган. Так, суддя Сотомайор підкреслила, що молитви тренера були публічними та привертали увагу, тож їх неможливо розглядати як особисте переконання тренера. Окрім того, це могло здійснювати тиск на учнів, а також порушувати їхню свободу віросповідання [19]. Таким чином суддя Соня Сотомайор розкритикувала підхід обраний судом через зазначені вище факти.

Отже, тест Лемона більше не є основним інструментом оцінки конституційності дій уряду в контексті взаємодії з релігією, попри те, що він відіграв значну роль з 1971 року. Натомість Верховний суд надає перевагу аналізу, заснованому на історичних традиціях та принципах свободи, враховуючи також аспект примусу у відповідних випадках.

Висновки. Тест Лемона став визначальним інструментом для оцінки конституційності законів у сфері відокремлення церкви від держави. Його поява в результаті справи *Lemon v. Kurtzman*, що має важливе значення для розуміння правових меж взаємодії держави і релігії, ознаменувала створення трискладового тесту, який допоміг забезпечити дотримання принципів Першої поправки до Конституції США. Початково цей тест був ключовим інструментом для забезпечення дотримання конституційних норм у сфері освіти та інших суспільних сферах.

Критерії тесту Лемона, зокрема вимога мати світську мету, не допускати сприяння або перешкоджання релігії, а також уникати надмірного втягування уряду в релігійні справи, відіграли важливу роль у історії розвитку права на свободу віросповідання США. Справи, такі як *Allegheny County v. ACLU* та *Lynch v. Donnelly*, підтверджують важливість цих принципів у різних суспільних сферах.

Попри те, що тест Лемона все ще залишається важливим інструментом, тенденція його використання послаблюється. Як альтернативу тесту Лемона американські юристи застосовують історичний підхід і тест на примус,

кожен із яких пропонує різні методи оцінки конституційності державних дій у контексті взаємодії держави та релігії. Наприклад, у резонансній справі *Kennedy v. Bremerton School* було застосовано саме історичний підхід, що означувало зміну судової практики та занепад тесту Лемона.

Таким чином, сучасна правова система потребує подальшої розробки правових інструментів, які могли б оцінювати взаємодію держави та релігії. Щоб забезпечити баланс між потребами сучасного суспільства та дотриманням конституційних принципів, важливо враховувати зміну правового та соціального контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погребняк І. С. Вплив судової практики на юридичні акти в англо-американському праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. Т. 2, № 37. С. 24–33.
2. Пильгун Н. В. Історичний аспект формування американської правової системи. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Юридичний вісник "Повітряне і космічне право"*. 2018. № 2 (47). С. 62–69. URL: <https://nau.edu.ua/journal> (дата звернення: 19.11.2024).
3. Kurtzman D. H. The Pennsylvania Nonpublic Elementary and Secondary Education Act-Pioneer and Precedent. *ERIC*. 1969. URL: <https://eric.ed.gov/?id=ED033473> (дата звернення: 19.10.2024).
4. U.S. Supreme Court. *Lemon v. Kurtzman*. Case no. 89. 28 червня 1971. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/602/> (дата звернення: 19.11.2024).
5. Webb J. Recent Developments Regarding the Establishment of Religion. *Chicago-Kent Law Review*. 1972. Vol. 49, no. 1. P. 101. URL: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu> (дата звернення: 19.10.2024).
6. U.S. Constitution. *Amendment I*. 1791. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> (дата звернення: 19.11.2024).
7. *Lemon v. Kurtzman*. *Global Freedom of Expression*. 2024. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/lemon-v-kurtzman/> (дата звернення: 19.10.2024).
8. U.S. Reports. *Lemon et al. v. Kurtzman, Superintendent of Public Instruction of Pennsylvania*. 1971. P. 18. URL: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep403/usrep403602/usrep403602.pdf> (дата звернення: 20.10.2024).
9. *Lemon v. Kurtzman*. *Oyez*. 2024. URL: <https://www.oyez.org/cases/1970/89> (дата звернення: 19.11.2024).
10. Esbeck C. The Lemon Test: Should It Be Retained, Reformulated or Rejected? *University of Missouri School of Law Scholarship Repository*. 1990. P. 5. URL: <https://scholarship.law.missouri.edu> (дата звернення: 20.10.2024).
11. U.S. Supreme Court. *Lynch v. Donnelly*. Case no. 82-1256. 5 березня 1984. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/465/668/#tab-opinion-1955425> (дата звернення: 19.11.2024).
12. North Dakota Law Review. *The establishment clause forbids coercion, not cooperation, between church and state: how the direct coercion test should replace the Lemon Test*. 2020. Vol. 95, no. 3. P. 542–550. URL: <https://law.nd.edu> (дата звернення: 19.12.2024).
13. U.S. Supreme Court. *Marsh v. Chambers*. Case no. 82-23. 5 липня 1983. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/463/783/> (дата звернення: 19.11.2024).
14. Sherrard T. J. History has soured the Lemon Test. *St. Thomas Journal Of Complex Litigation*. 2019. Vol. 6. P. 12–14. URL: <https://www.stthomas.edu/law> (дата звернення: 24.10.2024).
15. U.S. Supreme Court. *Van Orden v. Perry*. Case no. 03-1500. 27 червня 2005. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/545/677/> (дата звернення: 19.11.2024).
16. The Coercion Test is the Best Alternative Standard of Test for the Establishment Clause. *Fresh Essays Samples*. 2024. URL: <https://samples.freshessays.com> (дата звернення: 19.11.2024).
17. *County of Allegheny v. American Civil Liberties Union, Greater Pittsburgh Chapter*. *Oyez*. 2024. URL: <https://www.oyez.org/cases/1988/87-2050> (дата звернення: 19.11.2024).
18. U.S. Supreme Court. *Allegheny County v. ACLU*. Case no. 87-2050. 2 липня 1989. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/492/573/> (дата звернення: 20.11.2024).
19. U.S. Supreme Court. *Kennedy v. Bremerton School District*. Case no. 21-418. 27 червня 2022. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/597/21-418/> (дата звернення: 20.11.2024).
20. *Kennedy v. Bremerton School District*. *Oyez*. Case no. 21-418. n.d. URL: <https://www.oyez.org/cases/2021/21-418> (дата звернення: 20.11.2024).

FROM "THE CANNON-SHOT RULE" TO THE UNITED NATIONS CONVENTION ON THE LAW OF THE SEA: THE HISTORY OF THE LEGAL STATUS OF THE TERRITORIAL SEA AND THE EXCLUSIVE ECONOMIC ZONE

ВІД «ПРАВИЛА ГАРМАТНОГО ПОСТРІЛУ» ДО КОНВЕНЦІЇ ООН З МОРСЬКОГО ПРАВА: ІСТОРІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО МОРЯ ТА ВИКЛЮЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗОНИ

Halchynskyy S.V., PhD Student at the Department of International Law
Ivan Franko National University of Lviv

The article examines the evolution of the legal status of the territorial sea and the exclusive economic zone from the Middle Ages to the end of the twentieth century. For centuries, the controversial issue of the breadth of the territorial sea and the exclusive economic zone has been determined by international custom, which was shaped by the recognition or non-recognition of strong maritime powers. The author analyses the development of thought on the status of the territorial sea and the exclusive economic zone from the time of dominance of strong maritime powers and the concept of the "closed sea" in the XIV–XVI centuries and the awareness of the need for the open sea and the determination of jurisdiction over adjacent waters, first through the "the cannon-shot rule" and later through the "three mile rule", to the debatable attempts to regulate this status at the 1930 Hague Conference of the League of Nations and at the 1958 UN Geneva Conference and to its final definition as a result of the codification of international maritime law by the 1982 UN Convention on the Law of the Sea.

Most scholars of the sixteenth century who discussed the legal status of the sea considered it to be *res nullius* – a non-existent thing that could be unilaterally appropriated. In the second half of the sixteenth century, the King of Poland and Queen Elizabeth I of England started a new trend – defending the principle of the free sea.

The concept of the "free sea" and freedom of navigation, which is still relevant today, was best developed in the early seventeenth century by the "father" of modern international law, the Dutch jurist, theologian and diplomat Hugo Grotius (1583–1645).

In 1630–1660 authors from various nations were protecting a given state's right to a specific maritime space in the "Battle of the Books", capturing for history that in the seas the "force dominated but under the mantle of international law's legitimacy".

At the beginning of the eighteenth century Dutch jurist and judge Cornelius van Bynkershoek developed "the cannon-shot rule" for sovereignty over the sea. In the early nineteenth century, "the cannon-shot rule", which was used by several strong powers to ensure freedom of the seas, was replaced by the "three-mile rule".

At the beginning of the twentieth century virtually all states automatically agreed to recognise a distance of three miles, or one nautical league, to delimit sovereignty over the sea, and this distance became a custom in international law.

At the Hague Conference on the Progressive Codification of International Law in 1930, proposals to limit the width of the territorial sea to three miles, to recognise the claims of some states to a wider sea and to establish a 12-mile control zone for ships were rejected.

The 1958 Geneva Conference and the Second United Nations Conference on the Law of the Sea, convened in Geneva in 1960, also failed to reach agreement on these issues.

The international community managed to unify most of the provisions on territorial waters, seabed, internal sea and related rules only in the "constitution of the oceans" as the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea is called.

Key words: international custom, law of the sea (maritime law), international law of the sea (international maritime law), the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea, the "constitution of the oceans", "the cannon-shot rule", the "three-mile rule", freedom of navigation, the legal status of the territorial sea, the width of the territorial sea, the exclusive economic zone.

Стаття досліджує еволюцію формування правового статусу територіального моря та виключної економічної зони із часів Середньовіччя до кінця XX століття. Протягом століть дискусійне питання ширини територіального моря та виключної економічної морської зони визначалося міжнародним звичаєм, який формували своїм визнанням або невизнанням сильні морські держави.

Автор дослідження проаналізував шлях розвитку думки щодо статусу територіального моря та виключної економічної зони від часів домінування сильних морських держав та концепції «закритого моря» XIV–XVI століття та усвідомлення необхідності відкритого моря та визначення юрисдикції на прилеглі води спочатку через «правило гарматного пострілу», а згодом за «правилом трьох миль» до дискусійних спроб врегулювати цей статус на Гаазькій конференції Ліги Націй 1930 року та Женевській конференції ООН 1958 року та фінального його визначення внаслідок кодифікації міжнародного морського права Конвенцією ООН з морського права 1982 року.

Більшість вчених XVI століття, що обговорювали правовий статус моря, вважали його *res nullius* – неіснуючою річчю, яка може бути присвоєна в односторонній спосіб. У другій половині XVI століття король Польщі та англійська королева Єлизавета I започаткували нову тенденцію – відстоювання принципу вільного моря. Концепцію «вільного моря» та свободи навігації, яка актуальна і досі, найкраще розвинув у своїх роботах на початку XVII століття «батько» сучасного міжнародного права, голландський юрист, теолог і дипломат Гуго Гроцій (1583–1645).

У 1630–1660 роках автори з різних держав відстоювали право тієї чи іншої держави на певний морський простір у «битві книг», закарбувавши для історії, що у морях «домінувала сила під мантиєю легітимності міжнародного права».

На початку XVIII століття голландський суддя Корнеліус ван Бункерсхук вивів «правило гарматного пострілу» для суверенітету над морем. На початку XIX століття «правило гарматного пострілу», яке використовувалося кількома сильними державами для забезпечення свободи морів, було замінено на правило трьох миль.

З початком XX століття практично усі держави автоматично погодилися на визнання відстані у три милі, або одну морську лігу, для розмежування суверенітету над морем, і ця відстань стала звичаєм у міжнародному праві.

На Гаазькій конференції з прогресивної кодифікації міжнародного права 1930 року пропозиції обмежити ширину територіального моря трьома милями, визнати вимоги деяких держав на ширше море та встановити 12-мильну зону контролю суден були відхилені.

За підсумками Женевської конференції 1958 року та II конференції ООН з морського права, скликані в Женеві 1960 року, досягти згоди з цих питань теж не вдалося.

Уніфікувати більшість положень щодо територіальних вод, морського дна, внутрішнього моря та пов'язаних із цим правил світовій спільноті вдалося лише у «конституції океанів», як називають Конвенцію ООН з морського права 1982 року.

Ключові слова: міжнародний звичай, морське право, міжнародне морське право, Конвенція ООН з морського права 1982 року, конституція океанів, «правило гарматного пострілу», «правило трьох миль», свобода навігації, правовий статус територіального моря, ширина територіального моря, виключна економічна зона.

Introduction. The history of the development of customary international law convincingly confirms that at all times it has been the "law of the powerful" – that is, virtually all examples of international custom were based on the consolidation of rules that were formed by the strongest states in the world at the time. The controversial issue of the breadth of the territorial sea and the exclusive economic zone was no exception: for centuries, it was determined by international custom, shaped by the recognition or non-recognition of strong maritime powers, and was codified only as a result of a difficult consensus when voting for the 1982 UN Convention on the Law of the Sea. Over the course of the development of human civilization, the world has gone from proclaiming freedom of navigation and simultaneously prohibiting navigation in certain seas to clearly defining the status of the territorial sea and exclusive economic zone, with each stage of this history depending on the influence of the position of the world's powerful states at the time.

The article examines the formation of the status of the territorial sea and the exclusive economic zone from the Middle Ages to the end of the twentieth century. The author examines the approaches of formal and customary law to the status of the high seas and the evolution of the status of the territorial sea from the "the cannon-shot rule" to its clear fixation as a result of the adoption of the 1982 UN Convention on the Law of the Sea. The purpose of the article is to study the development of the legal status of the territorial sea and the exclusive economic zone from the Middle Ages to the end of the twentieth century and to show how this development was influenced by the world's powerful states.

1. The legal status of the sea in the Middle Ages: the law of force "under the mantle of international law's legitimacy"

In the Middle Ages, both formal and customary law of those times practically did not define the status of the sea as such. In particular, American lawyer and researcher of international maritime law Bernard G. Heinzen in his article "The Three-Mile Limit: Preserving the Freedom of the Seas" notes that **most scholars of the sixteenth century who discussed the legal status of the sea considered it to be *res nullius* – a non-existent thing that could be unilaterally appropriated.**

This position was confirmed by the practice of the time – for example, since the 14th century, the United Kingdoms of Denmark and Norway (from 1397 to 1523, the Kalmar Union of Denmark, Sweden and Norway [1]) tried to keep the entire Norwegian Sea as a *mare clausum* (closed sea), proclaiming a "dominion" over the entire North Atlantic between Norway and Iceland, and since the late 15th century, Portugal and Spain claimed the exclusive right of navigation and trade in most of the Atlantic and Pacific oceans [2, p. 598–599].

Instead, in the second half of the sixteenth century, the King of Poland and Queen Elizabeth I of England **started a new trend – defending the principle of the free sea.** Poland assembled a coalition against Denmark's "closed sea" in the Baltic and officially informed the Danish side that the use of the sea was open to all. In 1580, Queen Elizabeth I harshly rejected Spain's complaint about Sir Francis Drake's expeditions, declaring: "the use of the sea and air is common to all; neither can any title to the ocean belong to any people or private man, forasmuch as neither nature nor regard of the public use permiteth any possession thereof" [3, p. 107].

And 8 years later, this declaration was backed up by the actions of the English navy, which defeated the Spanish Armada and destroyed Spain's monopoly on navigation in most of the sea. In 1602, in the context of a long-running dispute with Denmark over fishing rights, the English made the doctrine of the oceans as *res communis* more concrete by ordering their diplomats to proclaim, in response to the Danish concept of a "closed sea", that "though property of sea, in some small distance from the coast, may yield some oversight and jurisdiction, yet use not princes to forbid passage or fishing...

the which by Law of Nations cannot be forbidden ordinarily; neither is it to be allowed that property of sea in whatsoever distance is consequent to the banks, as it happeneth in small rivers, where the banks are proper to divers men; whereby it would follow that no sea were common, the banks on every side being in the property of one or other" [3, p. 111].

The concept of the "free sea" and freedom of navigation, which is still relevant today, was best developed in the early seventeenth century by the Dutch jurist, theologian and diplomat Hugo Grotius (1583–1645), often called the "father" of modern international law. He derived his legal principles of international law from what he called "universal reason". His treatise *Mare Liberum* defended the freedom of the seas in the context of protecting the interests of the Netherlands as the leading naval power of the time [4].

In his major work, *De Jure Belli AC Pacis* (The Rights of War and Peace, including the Law of Nature and of Nations), Hugo Grotius derived the universal principles of international law, including the principles of freedom of trade and freedom of navigation. In particular, he describes the basic requirements for trade contracts and enshrines the prohibition of persecution of persons who insist on fulfilling the concluded contracts [5, p. 305].

Grotius also defines the principles of freedom of movement in other states for traders [5, p. 74]. In the same work, Grotius derives the principle of law "The law, by its silence, permits those acts, which it does not prohibit" [5, p. 303]. In his important early work *De Jure Praedae* ("On the Law of Prize and Booty"), Grotius strengthened and expanded the derivative right to trade derived by Franciscus de Vitoria, noting that the divinely sent function of trade became the source of the sacred right of hospitality, which placed the right to trade and commerce at the centre of the privileges exercised by the sovereign [6, P.10].

Hugo Grotius believed that an attack against the natural rights to commerce or hospitality, i.e. restrictions on access to markets, could be a reason to declare war against another European state. "The injury based on a right to engage in trade had become, in Grotius' hands, good cause to justify a European nation's initiating "just war" against another European nation", notes in the article "Constructing International Law in the East Indian Seas: Property, Sovereignty, Commerce and War in Hugo Grotius *De Jure Praedae* – The Law of Prize and Booty", or "On How to Distinguish Merchants from Pirates" in the magazine "Brooklyn Journal of International Law" Professor of the University of Miami School of Law Ileana M. Porras [7, p. 774].

The work "On the Law of Prize and Booty" became the basis for a separate work by Grotius – *Mare Liberum* (The Free Sea) [4], in which the postulates of freedom of navigation and freedom of world trade were derived and enshrined. In the first chapter of this treatise, Grotius says that according to the law of nations, (maritime) navigation is free for anyone: "it is lawful for any nation to go to any other and to trade with it" [4, Ch. I, P.10]. He considers freedom of navigation to be a natural right for all nations: "For even that ocean wherewith God hath compassed the Earth is navigable on every side round about, and the settled or extraordinary blasts of wind, not always blowing from the same quarter, and sometimes from every quarter, do they not sufficiently signify that nature hath granted a passage from all nations unto all?" [4, Ch. I, p. 11].

The work "*Mare Liberum*" had an impact not only on attitudes to the sea, but also to coastal waters, both in East India and West India, as well as on intra-European disputes and on relations between European powers and peoples outside Europe [4, Introduction, P.XI]. In his later work of 1625, *De Jure Belli Ac Pacis*, in three books (The Right of War and Peace), Hugo Grotius recognised the admissibility of exercising jurisdiction over a part of the sea within the general principle of freedom of the seas.

In 1630–1660, what Eduardo Cavalcanti de Mello Filho called "**Battle of the Books**" happened: authors from various nations began to write works protecting a given state's right to a specific maritime space [8, p. 50–51].

In particular, in 1635, John Selden defended the possibility of the sea being appropriated by a nation in his work "Mare Clausum" – England then proclaimed **Oceanus Britannicus (as the waters of the modern English Channel were called at that time)**, which included the right to fish in the sea areas close to the British coast and the North Sea. At the same time, Johan Isaaksz Pontanus, in opposition to Selden, defended the rights of the Danish and Norwegian crowns to free navigation, and Pietro Battista Borgo proved the right of Genoa's primacy to navigate the adjacent seas. The primacy of England was defended by the authors John Borough (in 1651) and William Welwood (in 1653) [8, p. 50–51].

William Welwood criticised Grotius' work "Mare Liberum" – in his public response "Of the Community and Propriety of the Seas" he argued that "the part of the main sea or great ocean which is far removed from the just and due bounds above mentioned properly pertaining to the nearest lands of every nation" [4, Of the Community and Propriety of the Seas, p. 74].

According to Cavalcanti, these "myriads of works" reflected the state of inequality at the time – **in the seas the "force dominated but under the mantle of international law's legitimacy"** [8, p. 51]. This state of affairs led to constant disputes over access to the sea and its resources, and these disputes were mostly resolved by military means.

2. First attempts to determine the status of the territorial sea: from "the cannon-shot rule" to the "three-mile rule"

At the beginning of the eighteenth century, legal scholars of that time began to increasingly understand the need for a unified approach to the regulation of the legal status of maritime waters near the coasts of maritime states. The topic of jurisdiction over a part of the sea or territorial waters for security, fishing, taxation or other purposes was developed by the Dutch jurist and judge Cornelius van Bynkershoek (hereinafter – Bynkershoek).

In his work *De Domino Maris Dissertatio* (On Sovereignty over the Sea, 1702), Bynkershoek defined how the sovereignty of a state could extend to the "maritime belt" around its territory. In particular, in the second chapter of the work, he says that the right to ownership of the maritime belt can be determined by the extent to which a state can control it on an equal footing with its land territory [9, p. 43]. "The power of the land properly ends where the force of arms ends. Therefore, the sea can be considered subject as far as the range of cannon extends. This interpretation seems to have been used by the Estates of the Belgic Confederation in their decree of January 3, 1671, which is considered and praised" [9, p. 44], – Bynkershoek wrote. In his opinion, it is the distance of a cannon shot that guarantees the state both control and ownership of a part of the sea [9, p. 44].

Bynkershoek's "The cannon-shot rule", although used almost until the twentieth century and from which the "three-mile rule" for sovereignty over the sea was derived, was in fact quite relative and controversial. In his 1954 article "The Historical Origins of the Three-Mile Limit" [10, pp. 537–553] published in "The American Journal of International Law", H. S. K. Kent emphasised that the establishment by various states of a limit at the level of three nautical miles for the control of territorial waters had nothing to do with the "the cannon-shot rule", if only because both rules originated in different parts of Europe.

In particular, the formation of "the cannon-shot rule" has historically been associated with the Mediterranean states and the Netherlands, while the practice of declaring territorial jurisdiction at a certain distance from their shores was practiced by the Scandinavian states – Denmark, Norway and Sweden. In his opinion, "the cannon-shot rule" in the seventeenth and eighteenth centuries was intended primarily to

protect neutral states from being drawn into disputes between belligerent states.

The rule of distance measurement was first applied in Denmark in 1598, when a decree from that year proclaimed the exclusive right of Icelandic fishermen to fish within a belt of two nautical leagues (one league equals approximately three nautical miles) from the island's coast. The reason for this decision was the growing number of foreign fishermen in the region – according to H. S. K. Kent, Denmark was trying to give up its claims to the whole sea, which it could not control, and retain the exclusive right to fish at least in coastal waters.

The distance of this belt increased from 2 to 8 leagues, then decreased to 6 leagues and was fixed at 4 leagues in 1682 during the reign of Christian V.

The distance of 4 leagues was fixed until 1836, when it was reduced to one nautical league.

In turn, "the cannon-shot rule" was first used in 1610 by the Dutch during a fishing dispute with Great Britain. "The cannon-shot rule" was also part of French law at the time. It was originally used as a custom, but as Sayre Swartrauber writes in the book "The three-mile limit of territorial seas: a brief history", since 1685, France has been using "the cannon-shot rule" as a law – initially for the seizure of ships as war trophies, considering the range of a cannon-shot as the limit of territorial waters in matters of ship seizure [11, p. 52–53].

After disputes over ship seizures with Denmark (1691) and Portugal (1693), France further formulated a rule of the law of the sea that prohibited the seizure of ships in neutral ports or in places protected by the fortresses of neutral states (in French, "sous les canons des forteresses", which literally means "under the guns of fortresses"). This rule was aimed at protecting warships seeking refuge [11, p. 54–55].

However, neither "the cannon-shot rule" nor the distance rule has ever been a universally accepted standard – any, even limited, attempts by some maritime powers to extend jurisdiction to parts of the sea along the coast have been resisted by other strong maritime powers, with disputes resolved through both discussion and force.

Sovereignty over territorial waters up to a certain distance has been proclaimed in other parts of the world. For example, in 1793, the United States of America "temporarily" declared the first exclusive zone for neutrality purposes along the entire coast for a distance of three miles [2, p. 615], as mentioned in a note from Thomas Jefferson's secretary to a British minister on 8 November 1793. The exclusive maritime zone of one nautical league, or three nautical miles, was established by the United States in 1794 by a special law that prescribed "that the district courts shall take cognizance of complaints by whomsoever instituted, in cases of captures made within the waters of the United States, or within a marine league of the coasts or shores thereof" [12, p. 384].

In the early nineteenth century, "the cannon-shot rule", which was used by several strong powers to ensure freedom of the seas, was replaced by the three-mile rule, which applied to fishing and other activities, as well as neutrality, by England, which dominated the sea at the time.

In addition to the United States, both maritime powers and states without a strong navy and maritime trade also began to use the English league, or three nautical miles, to define territorial sovereignty at sea. Although some governments and courts in the first half of the nineteenth century continued to refer to "the cannon-shot rule" as a law, most used the term to describe a single zone, usually limited to three nautical miles along the entire coast – i.e. "the cannon-shot rule" **customarily became the equivalent of the three-mile rule.**

At the same time, Sweden, Denmark and Norway continued to proclaim a maritime neutrality zone based on one German league, or four nautical miles in width [2, p. 618].

Another state that attempted to assert territorial sea jurisdiction beyond three miles from the coast in the nineteenth century was Spain – during the Civil War, the Spanish side

informed the United States of a neutrality zone of 6 miles off the coast of Cuba, but the United States officially refused to recognize Spanish sovereignty beyond 3 miles [13].

On 9 August 1863, Spain threatened to use its navy to enforce its claim, but the United States responded that it could not consider Spain's position legitimate. Despite the fact that the United States and Spain agreed on the terms of an arbitration agreement in this case, the issue was never raised.

In 1906, Spain first issued a law (Decree of 17 December 1906) prohibiting foreigners from fishing within six miles of its shores, although it continued to tolerate British fishing within three miles of its coast in the first half of the twentieth century [2, p. 631], but on 23 September 1914, it legislated a neutrality limit of three miles from the coast.

In the early twentieth century, Russia was the only state to attempt to assert a forceful claim to sovereignty beyond three miles from the coast, but its efforts to maintain this sovereignty were unsuccessful. On 29 May (11 June) 1911, Russia issued a law prohibiting fishing within a 12-mile zone from its Pacific coast [14]. This decision provoked a protest from Japan, which immediately restored its right to fish off the Russian coast on the basis of the Portsmouth Agreement signed in 1905.

In 1910, the Russian Duma proposed closing the White Sea to foreign fishermen and establishing a 12-mile jurisdiction from the coast of the northern Arkhangelsk province, but due to a strong protest from England, the Duma did not dare to approve this decision.

The resistance to the decision of the Soviet Union to impose a 12-mile fishing restriction along certain coasts in 1921 was much more severe – it was opposed by Norway, Germany and England, which in 1923 sent a warship to the USSR with orders "to prevent interference with British vessels outside the three-mile limit, using force if necessary" [15]. As a result of this pressure, the USSR paid compensation for the seizure of British fishing vessels, and later concluded agreements with Germany and England allowing fishing up to three miles from the disputed coast, granted Norway licences to shoot seals, and signed an agreement with Norway allowing fishing in the White Sea and Arctic Ocean on the most favourable terms for Norway.

According to Bernard Heinzen, although claims to the territorial sea were still considered a limitation of the principle of *res communis*, i.e. the common ownership of the high seas by all nations, **virtually all states in the early years of the twentieth century automatically agreed to recognise a distance of three miles, or one nautical league, to recognise sovereignty over the sea, and this distance became a custom in international law [2, p. 629].** This customary rule was not superseded by any other rule until the 1958 Geneva Conference on the Law of the Sea, but even after that conference, three miles, or one nautical league, remained the maximum limit on the territorial sea recognised by international law [2, p. 636].

3. The Hague Conference of 1930 and the Geneva Conference of 1958: no settlement of the territorial sea

In the twentieth century, the international community made two attempts to define a single status of the territorial sea during conferences of the League of Nations and the United Nations, which ended in failure. The first attempt to regulate the issue of territorial waters took place during the Hague Conference on the Progressive Codification of International Law, held under the auspices of the League of Nations on 13 March – 12 April 1930. The second committee of the conference was devoted to the regulation of the territorial sea [16, p. 123–124]. During the discussion, the committee agreed on only two issues – the recognition of the principle of freedom of navigation, which was supported by all the participating states, and the recognition by international law of the sovereignty of states in the maritime zone around their coasts. Instead, the conference delegates did not agree on the basic scheme of settlement of territorial sea issues proposed by the committee, namely:

1. Limiting the width of the territorial sea to three miles;
2. Recognition of the claims of individual states to a territorial sea of greater width;
3. Recognition of the principle of a zone in open waters outside the territorial sea in which a state could exercise control over ships to prevent violations of customs or sanitary regulations or to prevent threats to the security of the state or its territorial sea, and the definition of such a zone at a distance of no more than 12 miles from the coast.

The comments of the country delegates concerned all points of this scheme. The definition of a single zone of the territorial sea three miles from the shore was opposed by states that had national interests in defining a wider strip of territorial waters. The states that were in favour of defining a single distance of the territorial sea without any exceptions were not ready to make exceptions to "the three-mile rule". And the idea of an additional zone with the right to control up to 12 miles was supported by many, but did not become the basis for a compromise, as some states were in favour of customs control in such a zone but objected to controlling ships for threats to national security, as they believed that such checks threatened the right to free navigation.

Taking into account the positions expressed, the conference committee concluded that it was impossible to reach agreement on these fundamental principles [16, p. 124]. This conclusion also influenced the outcome of discussions on other issues related to the territorial sea.

In the opinion of the delegates, the committee decided to propose to the conference that it call upon the Council of the League of Nations to invite the governments of the world to continue to study and discuss the question of the breadth of the territorial sea and related matters and to find ways to encourage further work on codification and understanding of states in working on the development of international maritime traffic, and to recommend to the Council of the League of Nations to convene a new separate conference to deal with issues related to the territorial sea. The Committee also recognised the issue of the jurisdiction of States over foreign ships in their ports as not meeting the objectives of this conference and not requiring immediate resolution and recommended that the Geneva Convention on the International Regime of Seaports of 9 December 1923 be supplemented by provisions regulating the legal rights of States with respect to ships in their internal waters.

As a result of the absence of a formal agreement by the Hague Conference, many states have continued to assert sovereignty over the territorial sea beyond three miles, some have officially adopted a three-mile limit on their territorial sea, and others have publicly refused to recognise the legitimacy of other states' claims to the territorial sea beyond three miles [2, p. 597].

The next attempt to resolve the problem of the status of the territorial sea took place after the end of World War II – during the Geneva Conference on the Law of the Sea, which lasted from 24 February to 27 April 1958. **By this time, most of the world's maritime powers recognised the maximum width of the territorial sea of three miles as customary international law.** Only 27 out of 73 maritime states proclaimed a greater width of the territorial sea, namely:

- 6 miles – Ceylon, Greece, Haiti, India, Iran, Israel, Italy, Libya, Spain and Yugoslavia;
- 9 miles – Mexico;
- 10 miles – Albania;
- 12 miles – Bulgaria, Colombia, Ethiopia, Guatemala, Indonesia, Romania, Saudi Arabia, the USSR, the United Arab Republic, Venezuela;
- Up to 200 miles – Chile, Ecuador, El Salvador, Korea, Peru [2, p. 641–644].

The demands of another 6 states – Honduras, Lebanon, Portugal, Thailand, Uruguay, Yemen – were uncertain or unknown.

The 1958 Geneva Conference on the Law of the Sea, whose objectives were "to examine the law of the sea, taking account not only of the legal but also of the technical, biological, economic and political aspects of the problem and to embody the results of its work in one or more international conventions or such other instruments as it may deem appropriate" [17], failed to compile the provisions of the international law of the sea into a single instrument, as the unity achieved at the meetings on the global codification of the international law of the sea was lost.

According to the author of the introductory text to the conference materials, Tullio Treves [17], a Judge of the UN International Tribunal for the Law of the Sea and Professor at the University of Milan (Italy), it was impossible to approve a single width of the territorial sea at the conference because of the procedure of its work, which was identical to the UN General Assembly – the forum, attended by 86 states, worked in the mode of five committees and one plenary session, and the decision of the committee could be adopted by a simple majority, but its approval by the plenary session required two-thirds of the votes cast.

Therefore, the only concrete achievement of the conference on the definition of the width of the territorial sea, according to Tullio Treves, was the determination that the zone adjacent to the territorial sea cannot extend beyond 12 miles from the baseline from which the width of the territorial sea is measured – this provision was included in Article 24 of the Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone [18], which became one of the main results of the Geneva Conference on the Law of the Sea in 1958. The Convention also sets out detailed provisions, rules for measuring and defining the territorial sea and the contiguous zone, its main lines, bays, rules for delimitation of territorial waters for states whose coasts are opposite each other, as well as rules for the peaceful passage of civilian and military vessels through the territorial seas and contiguous zones.

Following the 1958 Geneva Conference, the UN General Assembly identified the issues of territorial sea breadth and fishing limits as its key unresolved issues that warrant further efforts to reach agreement on a global scale. These topics were the main issues on the agenda of the Second UN Conference on the Law of the Sea, which took place in Geneva from 16 March to 21 April 1960. This conference also failed to meet its expectations – among the proposals to approve the width of the territorial sea from 3 to 200 miles, a compromise at the committee level was the idea to define the width of the territorial sea as 6 miles and a 6-mile fishing zone, but it failed to get the two-thirds of the votes needed for approval at the plenary session [17].

4. United Nations Convention on the Law of the Sea: Legalisation of a Custom

The international community managed to unify most of the provisions on territorial waters, seabed, internal sea and related rules only in the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea [19], which was adopted on 10 December 1982 in Montego Bay, Jamaica. The Convention entered into force on 14 November 1994, and as of July 2024, 169 states and the European Union are parties to it [20].

As Tullio Treves [21] a Judge of the UN International Tribunal for the Law of the Sea and Professor at the University of Milan (Italy), notes in his introductory note to the Convention, it is considered the "constitution of the oceans" because it represents the result of an unprecedented and never repeated effort to codify and progressively develop international law. More than 400 articles, including 320 articles of the main body and nine annexes of the Convention, constitute the most extensive and detailed codification of international law of the sea that states have ever attempted and successfully completed under the auspices of the United Nations.

The decision to convene the Third United Nations Conference on the Law of the Sea was made by the UN Gen-

eral Assembly on 17 December 1970. This was preceded by a speech by Maltese Ambassador to the United Nations Arvid Pardo in 1967, in which he drew attention to seabed mineral resources beyond national jurisdictions, in particular, polymetallic deposits found in the deep sea, the exploitation of which could bring significant economic benefits, and proposed to make them the common inheritance of humankind. After that, the UN established a special committee on the seabed, which continued its work under different titles until 1973. The main outcome of this committee's work was the UN General Assembly Resolution 2749 of 17 December 1970 [22], according to which the seabed and ocean floor beyond the limits of national jurisdiction and its resources "are the common heritage of mankind". According to the resolution, no state can assert sovereignty over it or exercise sovereign rights, and the use of such resources can only be for peaceful purposes. According to the document, the exploration and exploitation of global seabed resources is possible only "in the international regime".

The second factor that accelerated the work on the Third Conference on the Law of the Sea, according to Tullio Treves, was the structural changes in the world community – ten years before Arvid Pardo's landmark speech, the number of independent states in the world had doubled. This exacerbated the problem of distrust in the existing rules of international law – the 1958 Geneva Conventions on the Law of the Sea were not interesting for accession or ratification for newly independent states that had different priorities for the use of the seas than those of the 1950s. **The exploitation of the living and non-living marine resources was more vital to them than the rules of navigation for merchant and naval fleets, and the idea of declaring exclusive or sovereign rights to a part of the maritime space beyond the territorial sea, initially proposed only by South American states, was widely supported.** In addition, the need to protect the marine environment has also gained widespread support and understanding.

The Third United Nations Conference on the Law of the Sea began its work with a short procedural session in New York in 1973. The main work on its documents began in 1974 in the Venezuelan capital of Caracas. Discussions, procedures and deliberations continued until the spring of 1982, and on 30 April 1982, at the final session in Montego Bay, the UN Convention on the Law of the Sea was adopted as a whole – 130 States Parties voted in favour, 4 against and 17 abstained.

The 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea introduced the following changes and new concepts to traditional maritime law:

- The maximum breadth of the territorial sea is fixed at 12 miles and that of the contiguous zone at 24 miles;
- A new "transit passage regime" was established for straits used in international navigation. It introduces permanent passage without the right to suspend for straits for which there is an alternative route and straits connecting the high seas or economic zone with the territorial waters of a state;
- States consisting of archipelagos may, under certain conditions, be recognised as "archipelago states", whose internal waters are equivalent to those of coastal states, but with the right of unconditional transit passage for third-state vessels;
- Coastal states can declare a 200-mile exclusive economic zone, including the seabed and water, where they can exercise sovereign rights and jurisdiction over resource activities, including the environmental protection, marine scientific research and construction of artificial islands and installations;
- The concept of the continental shelf has been confirmed with the possibility of declaring an exclusive economic zone of the seabed up to 200 miles from the coast with the possibility of extending this zone to a width of more than 200 miles under certain conditions and with the approval of the Commission on Limits of the Continental Shelf;

- A special regime was established for the high seas, which, along with its resources, was declared the common heritage of mankind;

- For the first time, international documents provide detailed requirements for the protection of the marine environment;

- Detailed requirements for conducting marine scientific research based on the principle of consent of the coastal state are set out.

Conclusions. To summarise, the path that international law of the sea has travelled and overcome since the days of ancient Rome to the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea convincingly demonstrates that international custom, which has always been shaped by the strongest states in the world, was and remains the basis of international law of the sea.

Customary rules of international law of the sea were formed as a result of wars and interstate consensus, and scientists and jurists of the respective times just summarised the state of affairs at a particular moment in their works, while their proposals for improving the legal framework often remained ideas and proposals, as international custom and the positions of strong maritime powers, supported by the results of maritime armed conflicts, continued to determine the regimes of the high seas and inland waters.

Over the centuries of struggle between states for access to the sea and its resources, customary international law of the sea has evolved from the concept of the closed sea to the recognition of the high seas as the property of all mankind, and the position on the internal sea – from the "the cannon-shot rule" to clear distances of internal waters, territorial sea and exclusive economic zone.

Only after the Second World War did international law of the sea move from the formation of customs by the "right of force" to global discussions and the search for interstate compromise, which, however, lasted for decades.

The most comprehensive document that summarised the rules of international maritime law was the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea, which incorporated the norms of international custom in the law of the sea, to which most states of the world agreed. As of December 2024, the 1982 UN Convention on the Law of the Sea has been signed and ratified by 167 states and the European Union, and another 14 UN member states have signed but not ratified it [23].

In the twenty-first century, as armed conflicts intensify in the world, the world order system, including international law of the sea, may potentially take on new customs and undergo significant changes. What these changes will look like will depend on which states become or remain strong at sea and what conditions and rules they offer to the rest of the world.

REFERENCES

1. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Kalmar Union". Encyclopaedia Britannica, 19 Jul. 2024. URL: <https://www.britannica.com/place/Kalmar-Union> (дата звернення: 17.12.2024).
2. Heinzen, B. G. The Three-Mile Limit: Preserving the Freedom of the Seas. *Stanford Law Review*, 1959, 11(4), p. 597-664. URL: <https://doi.org/10.2307/1226663> (дата звернення: 17.12.2024).
3. Fulton T.W. The Sovereignty of the Sea. William Blackwood and Sons. Edinburgh and London. 1911. URL: https://www.gutenberg.org/files/54977/54977-h/54977-h.htm#FNanchor_195 (дата звернення: 17.12.2024).
4. Grotius Hugo. The Free Sea (Mare Liberum). Translated by Richard Hakluyt with William Welwod's Critique and Grotius's Reply Edited and with an Introduction by David Armitage. Major Legal and Political Works of Hugo Grotius. Liberty Fund. Indianapolis, Indiana. 2004. URL: https://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/free_sea_ebook.pdf (дата звернення: 17.12.2024).
5. Grotius Hugo. The Rights of War and Peace, including the Law of Nature and of Nations, translated from the Original Latin of Grotius, with Notes and Illustrations from Political and Legal Writers, by A.C. Campbell, A.M. with an Introduction by David J. Hill (New York: M. Walter Dunne, 1901). – 315 p. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/grotius-the-rights-of-war-and-peace-1901-ed> (дата звернення: 17.12.2024).
6. Kelly J. Patrick. Customary International Law in Historical Context: The Exercise of Power without General Acceptance. Widener University Delaware Law School Legal Studies Research Paper Series no. 17-06. – 2.2. Historical Overview. P.10. URL: https://www.researchgate.net/publication/324503206_Customary_International_Law_in_Historical_Context_The_Exercise_of_Power_Without_General_Acceptance/link/5ad0b5b1458515c60f4e7ebf/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn9 (дата звернення: 17.12.2024).
7. Porras Ileana M. Constructing International Law in the East Indian Seas: Property, Sovereignty, Commerce and War in Hugo Grotius De Jure Praedae – The Law of Prize and Booty, or "On How to Distinguish Merchants from Pirates", 31 *Brook. J. Int'l L.* (2006). P. 774. URL: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol31/iss3/5/> (дата звернення: 17.12.2024).
8. Cavalcanti de Mello Filho, Eduardo. The Law of the Sea in History: a Study Departing from the Maritime Spaces. 2020, 5 *Perth International Law Journal*. 43-62 pp. URL: https://www.academia.edu/49963163/THE_LAW_OF_THE_SEA_IN_HISTORY_A_STUDY_DEPARTING_FROM_THE_MARITIME_SPACES (дата звернення: 17.12.2024).
9. Bynkershoek, Cornelius van. De Dominio Maris Dissertatio, 1702. URL: <https://ia902905.us.archive.org/32/items/dedominiomarisdi0000bjnl/dedominiomarisdi0000bjnl.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
10. Kent H. S. K. The Historical Origins of the Three-Mile Limit. – *The American Journal of International Law*. Vol. 48, No. 4 (Oct., 1954), pp. 537-553 (17 pages). Published By: Cambridge University Press. URL: <https://www.jstor.org/stable/2195021> (дата звернення: 17.12.2024).
11. Swarztrauber, Sayre Archie. The three-mile limit of territorial seas: a brief history. 1970. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/36708492.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
12. Acts of the Third Congress of the United States, Act of June 5, 1794, Ch.51, Sec. 6. – P. 384. URL: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1l/l1l-c3/l1l-c3.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
13. Letters From Secretary Steward to Spanish Minister, Dec 16, 1862, Aug 10, 1863 in 1 Moore, *Digest of International Law* 706-9, 709-12 (1906).
14. Letter from Mr. Guild to Secretary of State, Feb.3, 1912, *Foreign Rel. U.S.* 1304 (1919).
15. Statement of Under-Secretary of State for Foreign Affairs in the House of Commons, May 1923.
16. League of Nations. Acts of the Conference for the Codification of International Law. 1930. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C8394/Claimants%27%20documents/CL%20-%20Exhibits/CL-0236.pdf (дата звернення: 17.12.2024).
17. Treves Tullio. Introductory Note to 1958 Geneva Conventions on the Law of the Sea. – 2008. URL: <https://legal.un.org/avl/ha/gclos/gclos.html> (дата звернення: 17.12.2024).
18. Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone. Done at Geneva, on 29 April 1958. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20516/volume-516-I-7477-Other.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
19. United Nations Convention on the Law of the Sea (with annexes, final act and procès-verbaux of rectification of the final act dated 3 March 1986 and 26 July 1993). Concluded at Montego Bay on 10 December 1982. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201833/volume-1833-A-31363-English.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
20. United Nations Convention on the Law of the Sea. Participants. URL: <https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000280043ad5> (дата звернення: 17.12.2024).
21. Treves Tullio. Introductory Note to United Nations Convention on the Law of the Sea. Montego Bay, 10 December 1982. 2008. URL: <https://legal.un.org/avl/ha/uncls/uncls.html> (дата звернення: 17.12.2024).
22. Declaration of Principles Governing the Sea-Bed and the Ocean Floor, and the Subsoil Thereof, beyond the Limits of National Jurisdiction. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/201718/files/A_RES_2749\(XXV\)-EN.pdf](https://digitallibrary.un.org/record/201718/files/A_RES_2749(XXV)-EN.pdf) (дата звернення: 17.12.2024).
23. United Nations Convention on the Law of the Sea. List of parties. URL: <https://www.uncls.org/> (дата звернення: 17.12.2024).

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ПІДТРИМКА ІНОЗЕМНИМИ СТРУКТУРНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ ЩОДО АНЕКСІЇ КРИМУ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЄС ТА США)

INTERNATIONAL LEGAL SUPPORT BY FOREIGN STRUCTURAL ORGANIZATIONS OF UKRAINE REGARDING THE ANNEXATION OF CRIMEA (EXAMPLE OF EU COUNTRIES AND USA)

Гарбазей Д.О., к.ю.н.,

доцент кафедри історії та права

Черкаський державний технологічний університет

За сучасних умов боротьби України з країною-агресором за власну незалежність та територіальну цілісність актуальності набуває проблема деокупації та реінтеграції Криму.

В статті автор акцентує увагу на тому, що інтенсивні трансформаційні процеси, що відбуваються наразі в сучасному світі змінюють важелі впливу в частині контролю над глобалізаційними процесами. Усвідомлення міжнародною спільнотою, що росія є не просто спонсором тероризму, а державою-терористом, дії якої призвели до глибоких політичних змін між країнами не лише Європи, а й всього Світу стало поштовхом по відпрацюванню стратегії деокупації Кримського півострова на міжнародній арені.

Автор зазначає, що насильницьке захоплення території Кримського півострова збройними силами російської федерації, під безпосереднім керівництвом політичної влади країни-агресора, відбувалося з грубими порушеннями як українського, так і міжнародного права з багаточисельними посяганнями на права та свободи людини, в суспільстві прийнято вважати окупацією та анексією Криму.

Анексія російською федерацією, яка була вчинена із застосуванням військової сили, є окремим видом міжнародної злочинної агресії, а в Криму російська федерація застосовувала силу, відбираючи в Україні контроль над півостровом. До сьогоднішнього часу відсутній міжнародний документ, що конкретно визначає покарання за незаконну анексію та детально описує таке міжнародне правопорушення. Однак міжнародні інституції висловлюють думку, що вчинений росією злочин анексії не змінює суверенітету щодо анексованої території.

Незважаючи на обмежений вплив міжнародних організацій на ситуацію в Криму, світова спільнота висловлює засудження незаконної окупації. Анексія рф Кримського півострова стала важким викликом для світового співтовариства в цілому, проте найбільше це стосується найвпливовішої організації у сфері безпеки – НАТО.

Ключові слова: анексія, окупація, міжнародна спільнота, дипломатія, міжнародний документ, права людини, конвенція, рішення, територія.

In the current conditions of Ukraine's struggle with the aggressor country for its own independence and territorial integrity, the problem of de-occupation and reintegration of Crimea becomes relevant.

In the article, the author emphasizes that the intensive transformation processes currently taking place in the modern world are changing the levers of influence in terms of control over globalization processes. The awareness by the international community that Russia is not just a sponsor of terrorism, but a terrorist state, whose actions have led to profound political changes between countries not only in Europe, but also throughout the world, became an impetus for developing a strategy for the de-occupation of the Crimean peninsula in the international arena.

The author notes that the forcible seizure of the territory of the Crimean peninsula by the armed forces of the Russian Federation, under the direct leadership of the political authorities of the aggressor country, took place with gross violations of both Ukrainian and international law with numerous encroachments on human rights and freedoms, which is generally considered in society to be the occupation and annexation of Crimea.

The annexation by the Russian Federation, which was carried out with the use of military force, is a separate type of international criminal aggression, and in Crimea the Russian Federation used force, taking away control over the peninsula from Ukraine. To date, there is no international document that specifically defines the punishment for illegal annexation and describes in detail such an international offense. However, international institutions express the opinion that the crime of annexation committed by Russia does not change sovereignty over the annexed territory. Despite the limited influence of international organizations on the situation in Crimea, the world community expresses its condemnation of the illegal occupation. The annexation of the Crimean peninsula by the Russian Federation has become a difficult challenge for the world community as a whole, but this concerns the most influential organization in the security sphere – NATO.

Key words: annexation, occupation, international community, diplomacy, international document, human rights, convention, decision, territory.

Постановка проблеми. В сучасних умовах політико-правового устрою будь-яке порушення норм міжнародного права має викликати реакцію міжнародного співтовариства. Такі інциденти не лише пов'язані з політичним резонансом, але й спричиняють мобілізацію світових політичних сил для вирішення проблеми.

Аналіз наукових досліджень. Дослідження проблеми окупації та анексії Криму на міжнародному рівні займалися наступні українські вчені та дослідники (юристи, історики, політологи, журналісти): С. Груздев, М. Глуховський, О. Гуліма, Д. Лакішник, С. Мокрушин, Т. Сидорчук, В. Смолій, С. Толстов, Н. Шевченко. Проте проблема міжнародно-правового визнання анексії Криму залишається актуальною і наразі.

Мета статті полягає в дослідженні проблеми визнання міжнародними структурними організаціями окупації та анексії частини української території (Кримського півострова).

Виклад основного матеріалу. Порушення територіальної цілісності України, що виникло внаслідок окупації та незаконної анексії Криму, а також військових дій на сході країни, розглядається нашою державою як безпосередня загроза та основний зовнішній виклик національній безпеці. Подолання цієї проблеми визначено як пріоритетне завдання української зовнішньої політики. У вирішенні цього питання українське керівництво та дипломатія приділяють особливу увагу процесу консолідації зусиль світової спільноти в протидії анексії Криму, в рамках міжнародних безпекових організацій і форумів, через співпрацю з союзниками України, зокрема США, ЄС та НАТО, а також ООН [1].

Після вторгнення військ рф на територію Криму, багато держав та організацій висловили свою позицію стосовно російської агресії. Реакція міжнародної спільноти на цю подію була комплексною та включала декілька аспектів. Вже з перших днів агресії російської федерації

проти України міжнародна спільнота чітко висловила свою неприйнятність таких дій. Авторитетні міжнародні організації та впливові країни осудили проведення нелегітимного «референдуму» в Криму, не визнали його результатів та підтримали територіальну цілісність України.

США відреагували рішуче на анексію півострова. Колишній держсекретар США Джон Керрі заявив, що військова операція росії на території України призведе до загострення напруженості в регіоні та серйозного погіршення американо-російських відносин. «Якщо Росія не здійснить конкретні заходи з деескалації напруженості, це глибоко вплине на американо-російські відносини та міжнародне становище росії», – зазначено в офіційній заяві дипломата [2].

В березні 2014 року офіційні позиції глав держав ЄС та представників урядів та міжнародних організацій були наступні:

– Європейський комісар з питань розширення та Європейської політики сусідства Штефан Фюле закликав зберегти статус Ялти як території для зустрічей представників країн світу в Україні. «Під час Європейської стратегії Yes в Ялті на Криму ми обговорювали об'єднану Європу. Збережіть Ялту як місце для зустрічей Сходу і Заходу в неподільній Україні», – відзначив він [3].

– Президент Литви Даля Грібаускайте висловила позицію, що Литва не визнає приєднання росією анексованих територій і вказала на грубий акт агресії, здійснений рф. Вона підкреслила, що через анексію Криму та ситуацію на сході України світ перебуває в непокої. Грібаускайте визначила росію як країну-агресора та висловила обурення тим, що росія, яка є постійним членом Ради Безпеки ООН, вчинила агресивні дії. Вона також відзначила, що події в Україні свідчать про послаблення міжнародної системи безпеки через позицію росії [3].

– Верховний представник ЄС Кетрін Ештон висловила офіційну позицію Європейського союзу, вказавши, що анексія Криму є грубим порушенням норм міжнародного права. Вона закликала до мирного вирішення політичної кризи та поваги принципів і зобов'язань міжнародного законодавства. ЄС також висловив заклик до росії щодо негайного відведення військ на місця постійної дислокації. Кетрін Ештон також зазначила, що ЄС підтримує проведення консультацій із всіма учасниками-підписантами Будапештського меморандуму та готовий до конструктивного діалогу для мирного вирішення ситуації. ЄС також висловив підтримку міжнародним зусиллям та співпраці з ООН, ОБСЄ та іншими міжнародними організаціями [4].

Дипломатична підтримка України виявилася найбільш вагомою та результативною, особливо в співпраці з НАТО. Зокрема, 2 березня 2014 року Північноатлантична Рада засудила дії росії в Криму, визнавши їх порушенням міжнародних правових норм, таких як Будапештський меморандум та українсько-російський Договір про дружбу та співпрацю. Під час саміту НАТО у липні 2018 року в Брюсселі була представлена докладна доповідь Північноатлантичного Альянсу щодо анексії Криму, враховуючи досвід та уроки від лютого 2014 року. На його основі була прийнята декларація, в якій однозначно засуджується порушення прав людини та дискримінаційна політика російської влади в Криму. Декларація вимагає негайного звільнення всіх українських громадян, які перебувають під утиском в Криму та росії, і наголошує на незмінній підтримці територіальної цілісності та суверенітету України. Також виокремлюється загроза регіональній безпеці внаслідок російської мілітаризації Криму.

Для зміцнення національної безпеки України, зокрема в справі мобілізації протидії світові спільноті анексії Криму, визначальне значення має позиція США, як найвпливовішого союзника України. Обрання президентом Д. Трампа, навіть при очікуваннях рф, сприяло посиленню опору головних міжнародних безпекових структур

і окремих країн щодо анексії Криму. Зустріч президентів США та росії в Гельсінкі 16 липня 2018 року викликала серйозне занепокоєння світової спільноти стосовно неясної безпекової позиції Д. Трампа. Тим не менше, рішучість Конгресу, зокрема Сенату США, впливових конгресменів, американських спецслужб та організацій призвела до появи надважливого документу – «Кримської декларації» від 25 липня 2018 року. У цьому документі визначені основні принципи довгострокової стратегії США стосовно анексії Криму, з урахуванням накопиченого дипломатичного досвіду [1].

У «Кримській декларації» наголошується, що спроба анексії Криму з боку росії становить загрозу основному принципу, згідно з яким жодна країна не повинна змінювати кордони іншої країни силовим шляхом. У документі зауважується, що сама рф погодилася з цим принципом, який визначений Статутом ООН та закріплений у Гельсінських угодах 1975 року. Згідно з «балтійським прецедентом» в історії американської дипломатії, коли США не визнали окупації балтійських країн Радянським Союзом (що було офіційно оформлено Декларацією Веллса у 1940 році), можна зробити висновок, що США розглядають довгострокову перспективу перебування Криму в складі рф, аналогічно до країн Балтії, доки не відбудеться кардинальна зміна ситуації в росії або навколо неї. Незаконна анексія РФ Криму та конфлікт на Донбасі призвели до руйнування основ європейської системи безпеки і підкреслили непрацездатність існуючих міжнародних безпекових механізмів, які виявилися застарілими і неадаптованими до сучасних викликів і загроз. Розробка нових методів вирішення світових криз, зокрема на сході України, може практично унеможливити виникнення подібних конфліктів у майбутньому.

Важливою подією для привернення уваги міжнародної спільноти до проблеми Криму була українська дипломатична ініціатива «Кримська платформа». Ціллю платформи є підвищення ефективності міжнародного реагування на окупацію Криму. Її мета полягає у відповіді на зростаючі безпекові загрози, посилення міжнародного тиску на Кремль, запобіганню подальшим порушенням прав людини та захисту жертв окупаційного режиму. Головна ціль – в досягненні деокупації Криму та його мирного повернення Україні [6].

Західні країни виражають свою політичну підтримку Україні та її бажання проводити реформи. Навіть при тисках російської федерації, Угоду про Асоціацію між Україною та ЄС було підписано в Брюсселі 21 березня 2014 року та 27 червня 2014 року, а набула вона чинності з 1 вересня 2017 року. Україна отримала фінансову, технічну та консультативну допомогу від європейських інституцій та ряду західних країн. Наприклад, Велика Британія допомагає Україні в реалізації військових реформ та у вдосконаленні системи стратегічних комунікацій, інші країни сприяють розвитку демократії, встановленню верховенства права, відновленню зруйнованої інфраструктури та розв'язанню проблем ВПО. Деякі європейські країни та США також надали Україні нелетальну військову допомогу, а згодом США вирішили надати й летальні засоби з метою стримування агресора та ефективної відсічі його агресивним діям, якщо це буде необхідно.

Після анексії російською федерацією Криму в березні 2014 року сформувалося неофіційне об'єднання, яке виступає за підтримку незалежності та територіальної цілісності України у світі. Це об'єднання включає окремі країни (понад 30), міжнародні організації (Amnesty International, Human Rights Watch, Святий Престол), військово-політичні союзи (НАТО, ЄС, Вишеградська група, ГУАМ, ПАРЄ, ОБСЄ та Рада Європи, крім рф та деяких країн СНД), багату країн-членів ООН, фінансово-економічні блоки (Велика сімка, Велика двадцятка, за винятком рф, МВФ, ЄБРР, Світовий банк).

Допомога Україні від окремих держав, зокрема США, є значущою, та проявляється в різних аспектах, таких як економічна, військова та політична. Велика Британія та Канада також надає стійку допомогу протягом всього періоду російської агресії на сході України. Деякі з найактивніших учасників надання міжнародної підтримки Україні включають країни Балтії, чії кордони безпосередньо межують з кордонами держави-агресора, а також країни Скандинавії [1].

Після зміни влади в лютому 2014 року та анексії Криму, роль Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) стала істотною у зменшенні напруженості в відносинах між Україною та росією та сприянні мирному врегулюванню конфлікту на Сході України. Після невідомого Українською владою референдуму в Криму щодо відокремлення від України, 16 березня 2014 року уряд звернувся до ОБСЄ із проханням терміново вислати моніторингову місію для відстеження фактів агресії та незаконного зовнішнього втручання. 21 березня 2014 року Постійна Рада ОБСЄ, відповідно до запиту українського уряду, ухвалила рішення про створення Спеціальної моніторингової місії (СММ) в Україні, мандат якої розповсюджується на всю територію держави. Місія взаємодіє з урядовими структурами, представниками громадянського суспільства, представниками різних етнічних та релігійних груп, а також місцевими громадами з метою сприяння діалогу та зменшення напруження в Україні. У травні 2014 року глава ОБСЄ, Дідьє Буркхальтер, відповідно до прохання президента України Петра Порошенка, призначив швейцарського дипломата, посла Жозера Тальявіні, представником керівництва ОБСЄ в Тристоронній контактній групі, створеній за участю ОБСЄ, України та росії [7].

Загалом вирішення кризи в Україні стало пріоритетом для ОБСЄ з лютого 2014 року, і протягом цього періоду організації вдалося прийняти ряд документів, спрямованих на регулювання ситуації на сході країни. Серед них Рішення Постійної ради ОБСЄ від 21 березня 2014 року «Щодо розгортання Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні», Декларація Постійної ради ОБСЄ від 20 січня 2015 року і Декларація на підтримку Спеціальної Моніторингової Місії ОБСЄ в Україні у зв'язку із трагічним інцидентом 23 квітня 2017 року [1].

У березні 2014 року в Україні була запущена Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ (СММ), обов'язки якої регулярно продовжуються щорічно. У вересні 2016 року СММ розробила оновлену концепцію моніторингу на українсько-російському державному кордоні. Проте реалізація цієї концепції стикалася з труднощами через блокування бойовиками доступу місії до окупованих територій та неконтрольованої частини кордону, що ускладнювало виконання СММ завдань, визначених її мандатом.

Починаючи з подій, які відбулись в Україні у 2014 році, зріс рівень співробітництва між Україною та НАТО у ряді ключових галузей. Альянс повністю підтримує суверенітет та територіальну цілісність України в рамках міжнародно визнаних кордонів. Допомога НАТО Україні реалізується через Комплексну програму допомоги (КПД), яка включає проекти для підтримки зусиль у ключових областях реформ та розбудови потенціалу структур безпеки та оборони України.

Ще одним проявом підтримки України міжнародною спільнотою було введення міжнародних санкцій у відповідь на агресію росії, починаючи з 2014 року. Більше ніж 40 країн світу ввели санкції, деякі з них було проведено неформально, наприклад КНР. Санкції передбачали поетапне обмеження співпраці, обмеження постачання окремих видів технологій та секторальні санкції проти російської економіки. Загалом введення санкцій проти Росії призвело до очікуваних економічних та політичних наслідків.

Ключову роль у формуванні спільної позиції ЄС відносно російсько-українського конфлікту відіграє Німеч-

чина. Колишній канцлер Німеччини Ангела Меркель свого часу стала лідером у питанні конфлікту з росією. Так, 02.03.2014 відбулася телефонна розмова між Ангелою Меркель та Володимиром Путіним, під час якої було узгоджено створення групи під егідою ОБСЄ для розслідування ситуації в Криму. Вже 03.03.2014 до України прибула Місія ОБСЄ для проведення виїзду до Криму.

Доктор політичних наук Тетяна Сидорчук вважає, що вплив Німеччини відіграв важливу роль у введенні ефективних санкцій ЄС проти росії у березні 2014 року та їхньому розширенні у липні та вересні 2014 року. Крім того, Німеччина вплинула на зрив проєкту трубопроводу «Південний потік», зупинила чи сповільнила наближення Угорщини до Росії, перетягнула Францію з групи скептиків щодо санкцій та впливала опосередковано через Париж та інші південні держави-члени. В цілому політика Німеччини вписувалася в загальний підхід ЄС до конфлікту, включаючи санкції проти росії, фінансову допомогу Україні та пошук форматів дипломатичних переговорів для вирішення конфлікту [8].

Польська політична еліта і суспільство усвідомлюють, що збереження миру, стабільності і безпеки в Україні є ключовим для гарантування стабільності і безпеки Польщі. Протягом усього періоду російської агресії Польща виявляє один з найвищих рівнів солідарності з Україною. Країна засуджує дії росії щодо агресії, вважає санкції ЄС проти росії необхідними та обґрунтованими, і активно виступає проти будь-яких поступків Кремлю.

На початок 2014 року серед усіх впливових регіональних лідерів в ЛАКБ сприятливу позицію щодо територіальної цілісності України мала Мексика. Це можна пояснити тим, що Мексика традиційно дотримується на міжнародній арені принципів поваги до суверенітету та територіальної цілісності держав. Крім того, болісне сприйняття власної історії також відіграло в цьому значну роль, оскільки після здобуття незалежності у 1821 році Мексика ставала жертвою агресії як з боку США, так і з боку європейських країн. Причому конфлікт із у 1846–1848 рр. США вартував їй втрати більше половини своєї тодішньої території (загалом 2,3 тис. км²), яка нині становить низку південних та західних штатів США [9].

Несподіваною сталася карколомна зміна позиції Аргентини щодо голосування з питання про територіальну цілісність України. Позиція Аргентини ґрунтувалася на тому, що через так званий «кримський прецедент» вона послідовно дотримується позиції щодо незаконності референдуму і не легітимізує результати голосування.

Не зважаючи на те, що світова реакція на анексію Криму є негативною, навіть більшість країн світу відкрито засуджують російську агресію, обмежуючи двосторонні та багатосторонні діалоги та погрожуючи санкціями. Проте країни світу не виражають бажання вступати у відкритий конфлікт з росією, навіть у зв'язку з таким серйозним порушенням. Найактивнішу та найжорсткішу позицію в цьому питанні прийняли країни Заходу, зокрема Європейський союз, оскільки агресія відбувається географічно близько до його східних кордонів. Спрямованість США на активну позицію у цьому питанні пов'язана з побоюванням, що росія може продовжити розхитування ситуації в Європі, ослаблюючи позиції ЄС, в той час, коли Сполучені Штати борються з Китаєм та ведуть війну на Близькому Сході. В майбутньому Україна може розраховувати на підтримку ЄС та США, але водночас важливо звертатися до союзників, які економічно не залежать від росії, оскільки існує високий ризик повторення ситуації, яка виникла в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) [2].

В січні 2019 року Консультативний комітет Рамкової конвенції про захист національних меншин Ради Європи розкритикував росію щодо національної політики. Експерти проявили стурбованість «зростанням домінування російської мови», водночас вказуючи на «відсутність

ефективної підтримки мов національних меншин». Консультативний комітет вважав, що в росії має місце надмірне застосування законів проти екстремізму щодо мусульман і прихильників «нетрадиційних» релігій. На думку Комітету, є регрес у питаннях свободи вираження думок, зборів та об'єднань осіб, що належать до національних меншин. Як конкретний приклад подібної дискримінації експерти назвали запровадження категорії «іноземний агент» та «небажаної організації» [10].

Європейський Союз утримується від визнання та рішуче засуджує анексію Криму росією як порушення міжнародного права, що лишається викликом для системи міжнародної безпеки. Позиція ЄС ґрунтується на принципах, закріплених у Статуті ООН, згідно з якими територія держави не може бути захоплена іншою державою шляхом погрози або застосування сили. Також важливим є Гельсінкський заключний акт, де країни-підписанти висловили про намір дотримуватися принципу непорушності кордонів і територіальної цілісності [11].

Отже, з початку анексії Криму і до сьогодні українська дипломатія працювала над забезпеченням координації основних міжнародних організацій, зокрема США, разом з Євросоюзом та НАТО, у їхніх заходах протидії анексії Криму. США виступили центральною ланкою утвореної трансатлантичної коаліції, яка стала ядром у мобілізації потенціалу світової спільноти для протидії анексії Криму. В найважливіших документах США, Євросоюзу та НАТО не допускається фіксація анексії Криму як завершеного факту, використовуються терміни «спроба анексії» та «намагання анексії». Це стратегічне формулювання дозволяє ефективніше мобілізувати міжнародну спільноту для протистояння анексії Криму на новому, якісно вищому рівні.

Голова Конституційного Суду Литви, професор університету імені Миколаша Ромериса, відзначив, що анексія Кримського півострова частини території України була несподіваним і шокуючим інцидентом для міжнародного співтовариства. В цілому її вважають серйозним порушенням основних принципів міжнародного права, таких

як невикористання сили та повага до територіальної цілісності держав, недоторканність їх кордонів. Тому позицію України стосовно ситуації в окупованому російською федерацією Криму, яка була висловлена в підсумковій заяві ЮНЕСКО під час 10-ї інформативної зустрічі, підтримали 33 країни-учасниці організації [12].

11 травня 2021 року Комітетом міністрів Ради Європи було прийнято рішення, яке було ініційоване Україною та стосується прав людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь (Україна). У рішенні підтверджена незмінність позиції Комітету міністрів Ради Європи щодо підтримки незалежності та суверенітету України, російській федерації закликають відновити територіальну цілісність України у її міжнародно визнаних кордонах. У рішенні засуджена окупація Криму російською Федерацією, яка порушує норми міжнародного права та принципи Ради Європи. Крім того, констатується серйозне порушення рф прав людини в Криму як державою-окупантом. Рішення містить заклики до рф звільнити всіх незаконно утримуваних громадян України та скасувати незаконну заборону на діяльність Меджлісу кримськотатарського народу, росія зобов'язана забезпечити повний та безперешкодний доступ до території окупованого Криму правовохисним механізмом Ради Європи для моніторингу ситуації. Рішення також передбачає регулярне представлення доповідей щодо ситуації на окупованому півострові Комітету міністрів Ради Європи [13].

Висновок. З метою посилення позицій у боротьбі з країною-агресором Україна тісно співпрацює з міжнародними урядовими та неурядовими організаціями з дотриманням міжнародних принципів рівно наближеності та багатовекторності. Наразі Україна намагається бути активним учасником міжнародної співпраці щодо проведення внутрішніх реформ в частині деокупації Криму. Переважна більшість міжнародних організацій визначали спочатку окупацію, а потім анексію Кримського півострову незаконними, а тим самим підтримали територіальну цілісність України. На підтримку нашої держави Західні держави запровадили до росії економічні санкції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лакішник Д.М. Протидія світової спільноти анексії Криму й війні на Донбасі: форми, напрями, перспективи. URL: <https://elibrary.ivanas.gov.ua/4653/1/Protydiia%20svitovoi%20spilnoty%20aneksii.pdf>.
2. Абдуллаев Баязетхужа Фарход угли Анексія Криму Російською Федерацією як проблема сучасних міжнародних відносин. URL: <https://theses.oa.edu.ua/DATA/147>.
3. Єврокомісар Фюле закликає Росію залишити хоча б Ялту. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/30245-evrokomisar-fyule-zaklikae-rosii-yu-zalishiti-hocha-b-yaltu.htm>.
4. Грибаускайте про Крим: Свободу можна окупувати, але не можна забрати. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/03/18/7138528/>.
5. Кримська декларація США: Документ від 25.07.2018р. URL: <https://www.ppu.gov.ua/krymska-deklaratsiya-ssha/>.
6. Кримська платформа. URL: <https://crimea-platform.org/about/>.
7. Толстов С. Діяльність міжнародних організацій в Україні: загальні тенденції та орієнтири. URL: [https://veche.kiev.ua/journal/4590/#:~:text="](https://veche.kiev.ua/journal/4590/#:~:text=)
8. Сидорчук Т.В. Роль Німеччини у формуванні спільної позиції ЄС щодо російсько-українського конфлікту. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sydoruk_Tetiana/Rol_Nimechchyny_u_formuvanni_spilnoi_pozytsii_Yes_schodo_rosiisko-ukrainskoho_konfliktu.pdf?
9. Шевченко Н. «Кримський вимір» україно-латиноамериканських відносин (2014–2021 pp.). URL: http://prismua.org.tilda.ws/lacsb_crimea.
10. Мокрушин С. Етнічна політика Росії: «відбувається цілеспрямоване знищення» корінних народів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/korinni-narody-etnichna-polityka-rosii-okupatsiya-krym/31231770.html>.
11. Політика невизнання ЄС щодо тимчасово окупованої АР Крим та м. Севастополь. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/spivprasya-ukrayi-na-yes-u-sferi-zovnishnoyi-politiki-i-bezpeki/polityka>.
12. Груздев С., Глуховський М. Голова Конституційного суду Литви Дайнюс Жалімас: Ви впевнені, що Венеційська комісія є другом України? URL: <https://glavcom.ua/interviews/golova-konstituciynogo-sudu-litvi-daynyus-zhalimas>.
13. Участь України у діяльності Ради Європи. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/rada-yevropi/uchast-ukrayini-u-diyalnos-ti-radi-yev-ropi>.

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

THE DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO LEGAL ASSISTANCE AND ITS ROLE IN ENSURING ACCESS TO JUSTICE

Діденко Л.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена аналізу еволюції права на правову допомогу, його нормативно-правового закріплення та ролі в забезпеченні доступу до правосуддя. Право на правову допомогу є фундаментальним елементом правової держави, оскільки забезпечує рівність громадян перед законом і гарантує захист їхніх прав та свобод.

У статті розглянуто історичний розвиток цього права, починаючи з перших спроб забезпечити юридичну підтримку соціально незахищеним верствам населення до сучасного його трактування у міжнародному та національному законодавстві.

Підкреслено, що еволюція права на правову допомогу демонструє поступовий перехід від захисту в судді як привілею до загальнодоступного права, що є невід'ємною складовою справедливої правосуддя.

Особлива увага приділяється аналізу міжнародно-правових стандартів, зокрема Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини. Висвітлено ключові справи, які стали прецедентами у формуванні сучасного розуміння права на правову допомогу, зокрема щодо забезпечення ефективності захисту, інформування обвинувачених та недопущення *in absentia* без належних підстав.

Розглянуто національне законодавство України у сфері правової допомоги, а також виклики, з якими стикається система надання безоплатної правової допомоги. Зокрема, акцентовано на проблемах обізнаності громадян про свої права, нерівномірного доступу до кваліфікованих юристів у регіонах та перевантаження системи правосуддя.

У статті також висвітлено значення безоплатної правової допомоги як одного з основних механізмів забезпечення доступу до правосуддя для вразливих категорій населення. Проведено аналіз діяльності Координаційного центру з надання правової допомоги в Україні та його впливу на реалізацію цього права.

Автор доходить висновку, що ефективність реалізації права на правову допомогу має вирішальне значення для зміцнення правової системи. Підкреслюється необхідність подальшого розвитку механізмів надання правової допомоги, підвищення кваліфікації адвокатів, удосконалення законодавства та зміцнення міжнародного співробітництва в цій сфері.

Ключові слова: правова допомога, права людини, безоплатна правова допомога, доступ до правосуддя, практика ЄСПЛ, ЄКПЛ, *in absentia*, національне законодавство.

The article analyzes the evolution of the right to legal assistance, its legal consolidation, and its role in ensuring access to justice.

The right to legal assistance is a fundamental element of the rule of law, as it ensures equality before the law and guarantees the protection of individuals' rights and freedoms.

The article examines the historical development of this right, from early attempts to provide legal support to socially vulnerable groups to its modern interpretation in international and national legislation. It highlights that the evolution of the right to legal assistance demonstrates a gradual transition from legal representation as a privilege to a universally accessible right that is an integral part of fair justice.

Particular attention is paid to the analysis of international legal standards, especially the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR). Key cases that set precedents for shaping the modern understanding of the right to legal assistance are presented, focusing on the effectiveness of defense, informing the accused, and preventing *in absentia* proceedings without sufficient grounds.

The article reviews Ukraine's national legislation on legal aid and the challenges faced by the free legal aid system. Specific emphasis is placed on issues such as citizens' lack of awareness of their rights, unequal access to qualified lawyers in certain regions, and the overload of the judicial system.

Additionally, the importance of free legal aid as a key mechanism for ensuring access to justice for vulnerable populations is highlighted. An analysis of the activities of the Coordination Center for Legal Aid Provision in Ukraine and its impact on the realization of this right is provided.

The author concludes that the effective implementation of the right to legal assistance is crucial for strengthening the legal system. The article underscores the need for further development of legal aid mechanisms, improving the qualifications of lawyers, refining legislation, and enhancing international cooperation in this sphere.

Key words: legal assistance, human rights, free legal aid, access to justice, ECtHR case law, ECHR, *in absentia*, national legislation.

Право на правову допомогу є однією з гарантій справедливої правосуддя, яка зафіксована в загальнозвизначених міжнародних та національних правових актах. В сучасному судовому процесі це право розглядається як невід'ємна умова доступу до правосуддя та забезпечення прав людини.

Стаття розглядає еволюцію цього права, його закріплення у нормах міжнародного права та національного законодавства, а також проблеми його реалізації у контексті доступу до суду та забезпечення справедливої правосуддя. Проаналізуємо еволюцію права на правову допомогу, підкреслюючи найбільш важливі аспекти розвитку цього права.

У первісних суспільствах правосуддя мало звичайний характер, і захист прав осіб здійснювався на рівні громади чи роду [1, с. 3]. Індивідуальне право на правову допомогу не існувало. Однак поступово, із розвитком суспільства, з'являється потреба в представництві інтересів осіб перед судом.

У Стародавній Греції та Римі вже існували професійні захисники – адвокати (наприклад, у Стародавньому Римі – *patronus*). Правова допомога надавалась заможним верствам населення, хоча в деяких випадках захисники надавали свої послуги безоплатно [2, с. 10].

У Європі Середньовіччя право на правову допомогу було пов'язане з розвитком інституту адвокатури. У цей період адвокати починають діяти як окремий клас професіоналів. Католицька церква відіграла провідну роль у наданні допомоги бідним у середньовічній Європі. Зокрема, у XIII столітті були створені жербручі ордени, такі як францисканці, засновані Франциском Ассізьким у 1207 році, які активно займалися благодійною діяльністю, надаючи допомогу малозабезпеченим верствам населення. Монастирі також стали провідними центрами благодійності, виконуючи різноманітні функції: лікування, надання одноразової допомоги харчуванням, милостині, навчання тощо [3, с. 33]. Таким чином, Католицька церква

через свої інституції та ордени активно підтримувала ідею надання правової та соціальної допомоги бідним у середньовічній Європі.

У XVI–XVIII століттях правова допомога закріплюється у багатьох європейських країнах як інститут правової системи. Наприклад, у Франції в XVII столітті були прийняті акти, які забезпечували участь адвокатів у судових процесах. В Англії розвиток загального права передбачав можливість захисту через barristers (баристерів). При цьому доступ до правової допомоги все ще залежав від фінансового становища особи [2, с. 13–14].

У XIX столітті в багатьох європейських країнах було здійснено кодифікацію права, що включала положення про правову допомогу. Розвиток демократичних ідей та принципу рівності сприяв створенню механізмів, що дозволяли бідним отримувати юридичну підтримку. У цей час також почали з'являтися перші закони про безплатну правову допомогу для соціально вразливих верств населення [4, с. 90–96].

З розвитком міжнародного права та визнанням прав людини після Другої світової війни право на правову допомогу стало невід'ємною частиною правової системи. Так, Загальна декларація прав людини 1948 року в статті 10 гарантує кожному право на справедливий судовий розгляд [5]. Наступний договір – Європейська конвенція з прав людини 1950 року в статті 6 прямо закріплює право на безплатну правову допомогу, якщо особа не має коштів на захист своїх інтересів [6].

Що ж стосується розвитку права на правову допомогу в Україні, то потрібно підкреслити, що в Україні розвиток цього права почався після здобуття незалежності, однак повноцінний механізм надання правової допомоги було створено тільки в кінці XX століття та на початку XXI століття. Хоча корені зародження цього права сягають Київської Русі. У Київській Русі інститут захисту та писемне право розвивається в особливих історичних умовах общинного співжиття, тобто функції захисту, обвинувачення та покарання виконували общини. Суд, як соціальний інститут, з'явився пізніше. В такому підході судове представництво ще не має законодавчого закріплення, оскільки функції представників визначаються на певному рівні відповідного правового побуту, тобто звичаєвого права. Проте, слід зазначити, що вже на цьому етапі відчутна активна участь держави у захисті потерпілої сторони, що полягає у забороні потерпілій особі звільняти правопорушника від покарання за мирною згодою [2, с. 15]. Але варто повернутись до аналізу еволюції цього інституту з моменту проголошення незалежності України.

Конституція України 1996 року стала важливим етапом у розвитку права на правову допомогу. У ст. 59 Конституції першочергово було зазначено, що «кожен має право на правову допомогу». Це положення стало основою для розвитку системи правової допомоги в Україні, що включала як безкоштовну допомогу для малозабезпечених осіб, так і доступ до платних юридичних послуг. Згодом це конституційне положення було змінено наступним чином: «Кожен має право на професійну правничу допомогу» [7].

Прийняття Закону України «Про безплатну правову допомогу» 2011 р. Прийняття цього закону стало важливим кроком у розбудові інституту правової допомоги в Україні. Закон визначив основні принципи, на яких ґрунтується надання безплатної правової допомоги, зокрема принципи рівності перед законом, доступності, ефективності та забезпечення правового захисту для всіх громадян. Після внесення відповідних змін у Закон України – з 2023 року термін «правова допомога» змінено на «правничу допомогу» [8].

Крім того, одним із важливих досягнень стало створення в 2013 році Координаційного центру з надання правничої (раніше – правової) допомоги, який здійснює

організацію та координацію надання безплатної правничої допомоги. Також були створені Центри надання безплатної правничої допомоги по всій Україні, де громадяни можуть отримати консультації та представництво в суді [9].

Центр організує роботу регіональних центрів надання безплатної правової допомоги, які займаються наданням юридичних консультацій, складанням документів правового характеру та представництвом у суді. Завдяки створенню більше ніж 100 місцевих центрів та бюро правової допомоги в усіх областях України, було досягнуто значного покращення доступу до правової допомоги навіть у віддалених регіонах. Центр реалізує освітні програми, інформативні кампанії та проводить консультації для підвищення обізнаності громадян про їхні права та можливості отримання правової допомоги. Одним із сучасних досягнень Центру стало впровадження онлайн-ресурсів для отримання правової допомоги, включаючи консультації через інтернет і мобільні додатки.

Координаційний центр з надання правової допомоги відіграє ключову роль у забезпеченні доступу до правосуддя для найбільш вразливих категорій населення України. Його діяльність сприяє реалізації права на правову допомогу, покращенню якості юридичних послуг та формуванню правової культури серед громадян. Подальший розвиток системи, зокрема її цифровізація, вдосконалення фінансування та збільшення обізнаності населення, є необхідними для зміцнення верховенства права в Україні.

Незважаючи на значні досягнення в сфері правової допомоги, в Україні залишаються актуальні питання, пов'язані з її ефективністю та доступністю. Серед основних викликів можна виділити:

- 1) недостатній рівень обізнаності громадян про свої права та можливості отримати правову допомогу [10];
- 2) обмежений доступ до кваліфікованих юристів та адвокатів у віддалених регіонах;
- 3) переваженість судової системи та нестача ресурсів для ефективного надання правової допомоги, зокрема, недоліки у фінансуванні та дискримінація в оплаті праці адвокатів [11].

Ми вбачаємо наступні перспективи щодо розвитку права на правову допомогу в Україні, які включають вдосконалення системи надання безплатної правової допомоги, розвиток цифрових технологій для полегшення доступу до юридичних послуг, а також підвищення рівня правової освіти серед громадян.

З огляду на вищезазначене щодо еволюції розвитку права на правову допомогу, перейдемо до аналізу надання правової допомоги в контексті доступу до правосуддя.

Отже, історично склалося, що першочергово доступ до правової допомоги залежав від фінансового становища особи, але із розвитком демократичних ідей та принципу рівності був створений механізм, який дозволяв соціально незахищеним верствам населення отримувати юридичну підтримку, яка безпосередньо була пов'язана із представництвом інтересів осіб перед судом.

Сучасне правосуддя неможливе без реалізації права на правову допомогу. Існуючі законодавчі механізми, такі як безплатна правова допомога, спрямовані на захист вразливих категорій населення та забезпечення доступу до суду.

Практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) узагальнює принципи доступу до судового захисту, включаючи заборону розгляду справ *in absentia* (за відсутності обвинуваченого) з порушенням його прав. У рішенні в справі *Pelissier and Sassi v. France* (1999) ЄСПЛ наголосив, що право обвинуваченого бути присутнім на судовому розгляді є однією з основних гарантій справедливого суду [12]. У цій справі суд визнав порушення статті 6 ЄКПЛ, оскільки заявників засудили за статтями, які не розглядалися на стадії обвинувачення, що позбавило їх можливості адекватно захистити себе.

У справі *Sejdivic v. Italy* (2006) ЄСПЛ розглянув питання засудження особи *in absentia* та встановив, що держава зобов'язана докласти всіх можливих зусиль, щоб забезпечити поінформованість обвинуваченого про розгляд справи [13]. У цій справі суд визнав порушення, оскільки заявника засудили за відсутності будь-яких доказів, що він був поінформований про провадження або мав можливість оскаржити рішення.

Ці справи підкреслюють, що доступ до суду має бути ефективним, а не формальним. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що обвинувачений повинен мати реальну можливість брати участь у розгляді своєї справи, представляти свої аргументи та оскаржувати дії чи рішення суду. Недотримання цих принципів не тільки порушує права обвинуваченого, а й підриває довіру до системи правосуддя.

Еволюція права на правову допомогу є ключовим елементом розвитку прав людини та забезпечення справедливого суду. Це право слугує ефективним механізмом забезпечення доступу до правосуддя, особливо для соціально незахищених верств населення [5, с. 48]. Завдяки нормативному закріпленню та практичній реалізації права на безоплатну правову допомогу держава виконує свої обов'язки із захисту прав громадян, гарантуючи їм можливість ефективного захисту в суді [6, с. 98].

Міжнародні стандарти, зокрема Європейська конвенція з прав людини та практика ЄСПЛ, є орієнтирами для розвитку національних правових систем у цій сфері. Однак залишається необхідність удосконалення механізмів забезпечення правової допомоги, включаючи доступність адвокатів, фінансування безоплатної правової допомоги та підвищення обізнаності населення про це право.

ЛІТЕРАТУРА

1. Святоцький О. Д., Медведчук В. В. *Адвокатура історія і сучасність* К: Ін Юре 1997. 320 с.
2. Данилевська Ю. О., Павлик Л. В., Петрович З. З., Цмоць У. О. *Право особи на безоплатну правову допомогу*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 136 с.
3. Стукалов А. В. Реформація як чинник зміни парадигми світосприйняття та її відображення у сфері соціальної політики (на прикладі Королівства Англія). *Filosofs'ki ta metodologični problemi prava*. 2017. № 1 (13). С. 30–39.
4. Шаталюк С. Д. Історичний аспект розвитку та становлення системи безоплатної правової допомоги. *Митна справа*. 2010. № 2(68). С. 90–96.
5. Загальна декларація прав людини, 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 27.12.2024).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 27.12.2024).
7. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України № 3460-VI від 02.06.2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
9. Координаційний центр / Безоплатна правнича допомога. URL: https://legalaid.gov.ua/tsentry/koordinatsijnyj-tsentr/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.12.2024).
10. Захарченко Д.М. Проблеми функціонування інституту безоплатної правової допомоги. Наукова думка сучасності та майбутнього: матер. XIX всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції. 2019. URL: <http://surl.li/fmwdzr> (дата звернення: 27.12.2024).
11. Система безоплатної правової допомоги в Україні потребує корінних змін – Резолюція круглого столу НААУ. 01.03.23. URL: <http://surl.li/gzkmsv> (дата звернення: 27.12.2024).
12. Case OF Pélissier AND Sassi v. France: Application no. 25444/94. Judgment of 25 March 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-58226> (дата звернення: 27.12.2024).
13. Abstract of ECHR Judgment of March 1, 2006 in the Case of Sejdivic v. Italy. Legal journal «Law of Ukraine». 2019. № 7. P. 268–273.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС

INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: ENSURING HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE PRACTICE OF THE EU COURT OF JUSTICE

Дроздов О.М., д.ю.н., професор, адвокат, Заслужений юрист України, член Апеляційної палати НАЗЯВО, член Комісії з питань правової реформи при Президенті України, член науково-консультативних рад при Верховному Суді та Конституційному Суді України, магістр державної служби, почесний професор кафедри кримінального права та кримінології, міжнародного публічного права та міжнародних відносин
Університет Барселони, Королівство Іспанія

Дроздова О.В., к.ю.н., доцентка, адвокатка, доцентка кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін
*Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'ячука», почесна професорка кафедри кримінального права та кримінології, міжнародного публічного права та міжнародних відносин
Університет Барселони, Королівство Іспанія*

Ковтун В.В., студент I курсу магістратури факультету адвокатури, член вченої ради, заступник голови студентського сенату з питань навчально-методичної роботи
*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, експерт з питань акредитації освітніх програм
Національне агентство забезпечення якості вищої освіти*

У статті проаналізовано особливості міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні з акцентом на забезпеченні прав людини в контексті права Європейського Союзу. Основну увагу приділено рішенням Суду Справедливості ЄС у справі № С-670/22 (30 квітня 2024 року), що стосується застосування Директиви 2014/41/ЄС про Європейський ордер на проведення розслідування. Метою дослідження є аналіз сучасних перспектив застосування права Європейського Союзу (далі – ЄС) для захисту прав людини і громадянина у кримінальному провадженні в аспекті міжнародного співробітництва. Предметом дослідження є рішення Суду Справедливості Європейського Союзу (далі – Суд, Суд Справедливості, Суд Справедливості ЄС) від 30.04.2024, справа № С-670/22 та інші міжнародні нормативно-правові акти щодо регулювання питання захисту прав людини. Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що відповідна тематика є недостатньо дослідженою на теренах вітчизняної науки, однак наявні певні успіхи. Визначено проблеми адаптації українського кримінального процесуального законодавства до стандартів ЄС, зокрема щодо ролі судів і прокуратури у процедурі міжнародної правової допомоги. Автори пропонують вдосконалити механізми правового регулювання, що сприятиме ефективності правосуддя в Україні в разі її членства в ЄС. Було висвітлено контроверсійність вітчизняної судової практики, запропоновано вирішення вказаних прогалин. Авторами були запропоновані власні ідеї щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу в аспекті міжнародного співробітництва. Звернути увагу на проблематику визнання доказів недопустимими. Проведено детальний аналіз положення частини 6 статті 236 Кримінального процесуального кодексу, виствітлено її вади та невідповідність праву Європейського Союзу.

Ключові слова: доступ до персональних даних, докази, екстрадиція, європейський слідчий ордер, право Європейського Союзу, міжнародна правова допомога, перехоплення телекомунікацій, прокурор, запит про міжнародну правову допомогу, судовий контроль.

The article analyses the peculiarities of international cooperation in criminal proceedings with a focus on ensuring human rights in the context of European Union law. The main attention is paid to the judgment of the EU Court of Justice in case No. C 670/22 (30 April 2024) concerning the application of Directive 2014/41/EU on the European Investigation Warrant. The purpose of the study is to analyse the current prospects of applying the law of the European Union (hereinafter – EU) for the protection of human and civil rights in criminal proceedings in the context of international cooperation. The subject matter of the study is the judgment of the Court of Justice of the European Union (hereinafter – the Court, the Court of Justice, the EU Court of Justice) of 30.04.2024, case No. C-670/22 and other international legal acts regulating the protection of human rights. An analysis of recent research and publications has shown that the relevant topic is insufficiently researched in the field of national science, but there have been some successes. The article identifies the problems of adaptation of Ukrainian criminal procedure legislation to EU standards, in particular, the role of courts and prosecutors in the international legal assistance procedure. The authors propose to improve the mechanisms of legal regulation, which will contribute to the effectiveness of justice in Ukraine in the event of its membership in the EU. The article highlights the controversial nature of domestic judicial practice and suggests solutions to these gaps. The authors proposed their own ideas for amending the Criminal Procedure Code in terms of international cooperation. Attention is drawn to the issue of inadmissibility of evidence. A detailed analysis of the provisions of Part 6 of Article 236 of the Criminal Procedure Code is made, and its shortcomings and inconsistencies with the law of the European Union are highlighted.

Key words: access to personal data, evidence, extradition, european arrest warrant, european union law, international legal assistance, interception of telecommunications, prosecutor, request for international legal assistance, judicial control.

Вступ. На сьогоднішній день активно відбуваються євроінтеграційні процеси в Україні, що створюють виклики для різних сфер суспільних відносин. Однак ключовим питанням є адаптація вітчизняного законодавства до стандартів Європейського Союзу, що зумовлено нашими праг-

неннями стати повноцінним членами Європейської сім'ї. Кримінальне процесуальне право не є винятком, а навпаки є тією галуззю права, котра в першу чергу потребує змін, так як саме Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК, КПК України) є нормативно-правовим актом,

що становить основу захисту прав і свобод людини і громадянина під час кримінального провадження, забезпечує об'єктивний та всебічний розгляд справ та є інструментом реалізації компенсаторного механізму порушених кримінальними правопорушенням прав.

Метою дослідження є аналіз сучасних перспектив застосування права Європейського Союзу (далі – ЄС) для захисту прав людини і громадянина у кримінальному провадженні в аспекті міжнародного співробітництва.

Предметом дослідження є рішення Суду Справедливості Європейського Союзу (далі – Суд, Суд Справедливості, Суд Справедливості ЄС) від 30.04.2024, справа № С-670/22 та інші міжнародні нормативно-правові акти щодо регулювання питань захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що відповідна тематика є недостатньо дослідженою на теренах вітчизняної науки, однак наявні певні успіхи. Наприклад, професорка Гловюк І.В. досліджувала питання європейського охоронного ордеру [1]. Дроздов О.М. та Ковтун В.В. досліджували аспект міжнародного співробітництва на основі Люблянсько-Гаазької конвенції, з урахуванням положень права ЄС [2]. Дроздов О.М. та Дроздова О.В. досліджували застосування принципу *Non bis in idem* крізь призму практики Суду Справедливості ЄС [3] та проблеми виконання ордеру на арешт в Європейському Союзі, виданого Сполученим Королівством [4]. Проблемним питанням виконання Європейського ордеру на арешт та захист прав людини в контексті практики Суду ЄС присвячена праця Шевчука О., Самоценко І., Давиденко С., Бабаєвої О., Верхогляд-Герасименко О., та Марочкіна О. [5]. Дроздов О. та Глинських Н. порушували питання доповнення ст. 9 КПК в аспекті урахування судами не тільки практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а й практики Суду Справедливості Європейського Союзу [6]. Окремі аспекти міжнародного співробітництва з Міжнародним кримінальним судом досліджували Володимир Зуєв, Олександр Дроздов, Олена Дроздова, Михайло Карпенко у своїх дослідженнях [7]. Проблематику дотримання стандартів прав і свобод людини досліджували Дроздов О.М., Дроздова О.В. та Ковтун В.В. [8]. Вбачається, що тематика захисту конституційних прав людини і громадянина під час міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні залишається недостатньо дослідженою та потребує більш детального вивчення та аналізу.

Виклад основного матеріалу. 30 квітня 2024 року Суд Справедливості у складі Великої Палати виніс рішення за клопотанням про винесення попереднього рішення відповідно до статті 267 ДФЕС від *Landgericht Berlin* (Земельного суду м. Берлін, Німеччина), винесене рішенням від 19 жовтня 2022 року, отримане Судом 24 жовтня 2022 року [9].

Цей запит про винесення попереднього рішення стосується тлумачення статті 2(с), статті 6(1) та статті 31 Директиви 2014/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 3 квітня 2014 року про Європейський ордер на проведення розслідування у кримінальних справах (ОД 2014 L 130, с. 1), а також принципів еквівалентності та ефективності.

Запит був поданий в контексті кримінального провадження, порушеного проти М.Н., і стосується законності трьох європейських слідчих доручень, виданих Генеральною прокуратурою Франкфурта-на-Майні (прокуратура Франкфурта-на-Майні, Німеччина).

Перед Судом було порушено низку питань Земельним судом Берліну, рішенням якого було передати на розгляд Суду ЄС для винесення попереднього рішення наступні питання:

(1) Тлумачення поняття «орган, що видає ордер» відповідно до статті 6(1) Директиви 2014/41 у поєднанні з її статтею 2(с):

(а) Чи повинен європейський слідчий ордер (European Investigation Order, ЕІО) для отримання доказів, які вже знаходяться в державі, що виконує запит, видаватися суддею, якщо за законодавством держави, що видає запит, відповідний збір доказів повинен був би здійснюватися суддею в аналогічній національній справі?

(б) В іншому випадку, чи це стосується принаймні тих випадків, коли держава, що виконує запит, здійснила основний захід на території держави, що видала запит, з метою подальшого надання зібраних даних слідчим органам держави, що видала запит, які зацікавлені в цих даних для цілей кримінального переслідування?

(с) Чи завжди суддя (або незалежний орган, який не бере участі в кримінальному розслідуванні) повинен видавати ЕІО для отримання доказів, незалежно від національних правил юрисдикції держави, що видає запит, якщо цей захід тягне за собою серйозне втручання в основоположні права людини, що мають високий пріоритет?

(2) Тлумачення статті 6(1)(а) Директиви 2014/41:

(а) Чи перешкоджає стаття 6(1)(а) Директиви 2014/41 здійсненню ЕІО для передачі даних, вже наявних у державі-виконавці (Франція), отриманих в результаті перехоплення телекомунікацій, зокрема даних про трафік і місцезнаходження, а також записів змісту комунікацій, якщо перехоплення, здійснене державою-виконавцем, охоплювало всіх користувачів, які підписалися на послугу зв'язку, ЕІО спрямований на передачу даних усіх кінцевих пристроїв, що використовуються на території держави, що видає ордер, і не було конкретних доказів вчинення серйозних кримінальних злочинів цими окремими користувачами ні на момент видачі ордеру на перехоплення, ні на момент видачі ЕІО?

(б) Чи виключає стаття 6(1)(а) Директиви 2014/41 такий ЕІО, якщо цілісність даних, зібраних за допомогою заходу перехоплення, не може бути перевірена органами влади в державі-виконавці через повну секретність?

(3) Тлумачення статті 6(1)(б) Директиви 2014/41:

(а) Чи перешкоджає стаття 6(1)(б) Директиви 2014/41 наданню ЕІО для передачі телекомунікаційних даних, вже наявних у державі, що виконує Директиву захід перехоплення, що лежить в основі збору даних, який був би неприпустимим згідно із законодавством держави, що видала дозвіл, в аналогічній національній справі?

(б) Чи застосовується це положення в будь-якому випадку, коли держава-виконавець здійснювала перехоплення на території держави, що видала ордер, і в її інтересах?

(4) Тлумачення статей 31(1) і (3) Директиви 2014/41:

(а) Чи є перехопленням телекомунікацій у розумінні статті 31 Директиви 2014/41 захід, що передбачає проникнення на кінцеві пристрої з метою збору даних про трафік, місцезнаходження та зв'язок інтернет-служби зв'язку?

(б) Чи завжди повідомлення відповідно до частини 1 статті 31 Директиви 2014/41 має бути адресоване судді, чи це стосується принаймні тих випадків, коли захід, запланований державою, що здійснює перехоплення може бути наказаний лише суддею відповідно до законодавства держави, про яку повідомлено в аналогічній національній справі?

(с) Оскільки стаття 31 Директиви 2014/41 також слугує для захисту окремих телекомунікаційних користувачів, чи поширюється цей захист на використання даних для кримінального переслідування в нотифікованій державі, і якщо так, то чи є ця мета рівноцінною з подальшою метою захисту суверенітету нотифікованої держави-члена?

(5) Правові наслідки отримання доказів у спосіб, що суперечить праву ЄС:

(а) Чи може заборона на використання доказів, отриманих у спосіб, що суперечить законодавству ЄС, безпо-

середньо впливати з принципу ефективності, передбаченого законодавством ЄС, у випадку, коли докази отримані у спосіб, що суперечить законодавству ЄС?

(b) У випадку, коли докази отримані за допомогою запиту про видачу судового доручення, який суперечить законодавству ЄС, чи призводить принцип еквівалентності за законодавством ЄС до заборони на використання доказів, якщо захід, що лежить в основі збору доказів у державі-виконавці, не повинен був бути призначений в аналогічній національній справі в державі, що видала доручення, і докази, отримані за допомогою такого незаконного національного заходу, не можуть бути використані за законодавством держави, що видала доручення як таке?

(c) Чи суперечить законодавству ЄС, зокрема принципу ефективності, використання у кримінальному провадженні доказів, отримання яких суперечило законодавству ЄС саме тому, що не було підозри у вчиненні злочину, виправдане в рамках балансу інтересів серйозності злочинів, про які вперше стало відомо завдяки аналізу цих доказів?

(d) В якості альтернативи: чи впливає з права ЄС, зокрема з принципу ефективності, що порушення права ЄС при отриманні доказів у національних кримінальних провадженнях не можуть залишатися повністю без наслідків, навіть у випадку серйозних кримінальних правопорушень, і тому повинні враховуватися на користь обвинуваченого, принаймні, при оцінці доказів або визначенні вироку?

Далі варто звернути увагу на висновки, котрі зробив Суд Справедливості Європейського Союзу.

Висновок Суду. У запитанні 1 суд, що подав запит, запитує, по суті, чи слід тлумачити статтю 2(с) та статтю 6(1) Директиви 2014/41 як таку, що означає, що судовий наказ про передачу доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, повинен обов'язково видаватися суддею, якщо, відповідно до законодавства держави, що видала запит, початковий збір цих доказів повинен був би здійснюватися суддею у суто національній справі в державі, що видала запит.

Попередньо слід зазначити, що хоча стаття 6(1) Директиви 2014/41 допомагає визначити умови для видачі запиту про видачу судового наказу, вона не визначає характер органу, який може видати такий наказ.

У зв'язку з цим, зі статті 1(1) Директиви 2014/41 випливає, що ЕЮ може бути виданий у двох ситуаціях. Таким чином, ЕЮ може, по-перше, вимагати проведення одного або декількох конкретних слідчих заходів в іншій державі-члені з метою отримання доказів або, по-друге, отримання доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, тобто передачу цих доказів компетентним органам держави, що видала запит. В обох випадках з цього положення випливає, що запит про видачу судового доручення повинен бути виданий або підтверджений «судовим органом».

Поняття «судовий орган», що використовується у вказаному положенні, однак, не визначено. Відповідно до практики Суду, в цьому контексті статтю 1(1) Директиви 2014/41 слід розглядати у поєднанні зі статтею 2(с) цієї Директиви, яка визначає для цілей цієї Директиви поняття «орган, що видає рішення».

У зв'язку з цим, з формулювання Директиви зрозуміло, що стаття 2(с)(і) прямо передбачає, що прокурор входить до числа органів, які, як і суддя, суд або слідчий суддя, розуміються як «орган, що видає рішення». Це положення передбачає, що класифікація як «орган, що видає рішення» залежить від єдиної умови, що суд та особи, які діють як суддя, слідчий суддя або прокурор, повинні мати компетенцію у відповідній справі.

Відповідно, якщо згідно із законодавством держави, що видає доручення, прокурор уповноважений у суто внутрішній ситуації в цій державі вносити постанову про проведення слідчих дій з метою передачі доказів, які вже знаходяться у розпорядженні компетентних національних

органів, то такий прокурор охоплюється поняттям «орган, що видає доручення», у значенні статті 2(с)(і) Директиви 2014/41, для цілей видачі ЕЮ для передачі доказів, які вже знаходяться у володінні компетентних органів держави-виконавця.

Однак, якщо за законодавством держави, що видає запит, прокурор не уповноважений видавати такий акт для передачі доказів, які вже перебувають у розпорядженні компетентних національних органів – і, зокрема, у суто внутрішньодержавній ситуації – така передача повинна бути санкціонована, така передача повинна бути санкціонована суддею, оскільки вона передбачає серйозне втручання в основоположні права відповідної особи – прокурор не може вважатися компетентним органом, що видає ордер, у розумінні цього положення.

У цій справі уряд Німеччини стверджує, що параграф 100e(6)(1) StPO дозволяє передачу доказів на національному рівні від одного національного слідчого органу до іншого. Крім того, ця правова основа, яка відрізняється від тієї, що використовувалася для початкового збору даних, не вимагає дозволу судді на таку передачу. Саме суд, який направляє запит, який єдиний має юрисдикцію тлумачити національне законодавство, має визначити, чи це так.

У світлі всіх наведених вище міркувань відповідь на запитання 1 полягає в тому, що статтю 1(1) та статтю 2(с) Директиви 2014/41 слід тлумачити як таку, що судовий наказ про передачу доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, не обов'язково має видаватися суддею, якщо, згідно із законодавством держави, що видає наказ, у суто внутрішній справі в цій державі початковий збір цих доказів мав би бути санкціонований суддею, але прокурор уповноважений видавати наказ про передачу цих доказів.

Застосування для України. Позиція Суду передбачає, що компетентними органами у питаннях міжнародного співробітництва є суд або прокурор, який здійснює процесуальне керівництво. Однак аналіз розділу IX та глави 43 КПК України дозволяє дійти висновку, що більшість процесуальних дій у сфері міжнародного співробітництва виконується за дорученням або перевіркою центрального органу України – Офісу Генерального прокурора (ст. 545 КПК). Автори вважають, що такі положення є надто формалістичними та можуть створювати труднощі для реалізації в рамках ЄС.

По-перше, зазначений формалізм призводить до затримок у розгляді запитів про міжнародну правову допомогу. Офіс Генерального прокурора, як правоохоронний орган, перевантажений великою кількістю кримінальних проваджень і додатковими адміністративними функціями, що потребують значних ресурсів.

По-друге, у разі членства України в Європейському Союзі, на нашій території почне діяти Європейська прокуратура. Початок діяльності відповідної структури просто нівелює необхідність участі в низці процесів міжнародного співробітництва в рамках ЄС Офісу генерального прокурора. Відповідно до регламенту (ЄС) 2017/1939 про впровадження посиленої співпраці щодо створення Європейської прокуратури держави-члени повинні імплементувати положення про Європейську прокуратуру, що повинна буде зробити і Україна [10].

Водночас існують дві причини, які унеможливають повну відмову від контролю за запитами про міжнародне співробітництво. По-перше, в Україні спостерігається недостатня кваліфікація прокурорів і суддів першої інстанції, що ускладнює передачу повноважень без належного контролю. По-друге, міжнародне співробітництво в кримінальних провадженнях відбувається не лише з державами-членами ЄС, а й із країнами, які не повною мірою поділяють загальні цінності прав людини. Це вимагає додаткової перевірки запитів від таких країн.

Пропозиції щодо вдосконалення механізму. Для вирішення цієї проблематики автори пропонують передати повноваження щодо перевірки запитів про міжнародну правову допомогу апеляційному суду, юрисдикція якого поширюється на місто Київ. Такий підхід обґрунтовано наступним:

1. Судді першої інстанції через перевантаженість та не завжди достатній рівень компетентності не можуть виконувати ці функції.

2. Судді Верховного Суду та Вищого антикорупційного суду України виключаються через специфіку їх правових статусів.

Апеляційний суд, на думку авторів, є оптимальним органом, який може забезпечити ефективність і незалежність розгляду таких запитів. Зокрема, суддя апеляційного суду може одноособово перевіряти запити, а подальший судовий розгляд може здійснюватися як колегіально, так і одноособово.

Подібний підхід успішно реалізовано в Королівстві Іспанія, де функціонує Національний суд (Audiencia Nacional), розташований у Мадриді. Згаданий суд є унікальним юрисдикційним органом із повноваженнями, що поширюються на всю територію країни. Він спеціалізується на розгляді певних питань, визначених законодавцем, зокрема питань міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях, таких як екстрадиція. Національний суд Іспанії створено на підставі Королівського указу 1/1977 від 5 січня 1977 року та успішно функціонує до сьогодні, демонструючи ефективність централізованого та спеціалізованого підходу до вирішення таких завдань.

Значущим для цього дослідження є висновок Коваленка А.В., який визначає, що сутність збирання доказів полягає в перетворенні уповноваженим суб'єктом доказових відомостей у певну форму, яка дозволить їх зберегти на майбутнє та передати для використання іншим учасникам кримінального процесу [11]. Уповноважений суб'єкт має не лише оформлювати доказові матеріали, але й перевіряти докази, отримані від інших держав. Автори вважають, що оцінка таких доказів також може бути передана апеляційному суду, що дозволить забезпечити їх об'єктивність та відповідність правовим стандартам.

Розглянута модель сприятиме ефективному виконанню міжнародних зобов'язань України та підвищенню якості кримінального процесу.

Висновок Суду. Із запиту про винесення попереднього рішення очевидно, що у питаннях 2 і 3 суд, що розглядає справу, запитує про істотні умови для видачі ЕЮ, викладені в статті 6(1)(а) і (b) Директиви 2014/41, зокрема, коли органи влади держави-члена зібрали дані з мобільних телефонів, які за допомогою спеціального програмного забезпечення та модифікованого обладнання дозволяють здійснювати наскрізний зашифрований зв'язок.

Таким чином, у запитанні 2(а) суд, що направив запит, запитує, чи для того, щоб відповідати вимогам статті 6(1)(а) Директиви 2014/41 щодо необхідності та пропорційності, видача ЕЮ для передачі доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, повинна залежати, зокрема, від наявності на момент видачі такого ЕЮ конкретних доказів серйозного злочину проти кожної відповідної особи, або чи можуть бути достатніми в цьому відношенні вказівки на численні злочини, скоєні поки що невідомими особами.

У питанні 2(b) суд, що направляє запит, також запитує, чи принцип пропорційності у світлі права на справедливий судовий розгляд перешкоджає видачі ЕЮ, якщо цілісність даних, зібраних за допомогою заходу перехоплення, не може бути перевірена через конфіденційність технології, що лежить в основі цього заходу, і обвинувачена сторона може з цієї причини бути не в змозі ефективно коментувати ці дані в подальшому кримінальному провадженні.

Що стосується статті 6(1)(b) Директиви 2014/41, то у запитанні 3(а) і (b) суд, який звертається до неї, запитує, чи – загалом або, принаймні, якщо ці дані були зібрані компетентними органами держави-виконавця на території держави, що видала запит, і в її інтересах, – видача судового доручення для передачі доказів, які вже знаходяться у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, підпорядковується тим самим істотним умовам, які застосовуються в державі, що видала запит, щодо збору цих доказів у суто національній ситуації.

За таких обставин слід дійти висновку, що у питаннях 2 і 3, які доцільно розглядати разом, суд, що направляє запит, запитує, по суті, чи, і якщо так, то за яких умов, стаття 6(1) Директиви 2014/41 забороняє прокурору видавати ЕЮ для передачі доказів, які вже перебувають у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, якщо ці докази були отримані після перехоплення, цими органами на території держави, що видала доручення, телекомунікацій усіх користувачів мобільних телефонів, які за допомогою спеціального програмного забезпечення та модифікованого обладнання дозволяють здійснювати наскрізний зашифрований зв'язок.

У зв'язку з цим слід нагадати, що метою Директиви 2014/41, як видно з її пунктів 5–8, є заміна фрагментованої та складної існуючої системи збору доказів у кримінальних справах, що мають транскордонний вимір, шляхом створення спрощеної та ефективнішої системи, заснованої на єдиному інструменті під назвою «Європейський слідчий ордер», і що вона прагне полегшити та прискорити судову співпрацю з метою сприяння досягненню мети, поставленої перед Європейським Союзом – стати зоною свободи, безпеки та правосуддя, і має в своїй основі високий рівень довіри, який повинен існувати між державами-членами.

Відповідно до статті 6(1) і (2) Директиви 2014/41, видача ЕЮ підлягає двом сукупним умовам, які повинні бути оцінені органом, що видає ЕЮ. По-перше, згідно зі статтею 6(1)(а), орган, що видає ордер, повинен переконатися, що видача є необхідною та пропорційною для цілей провадження, зазначеного в статті 4 цієї Директиви, беручи до уваги права підозрюваного або обвинуваченого. По-друге, згідно зі статтею 6(1)(b), цей орган повинен перевірити, чи слідчий захід (заходи), зазначений (зазначені) в ЕЮ, міг (могли) бути призначений (призначені) за тих самих умов в аналогічній національній справі.

Таким чином, стаття 6(1)(а) Директиви 2014/41 вимагає перевірки необхідності та пропорційності видачі ЕЮ з огляду на мету провадження, зазначену в статті 4 цієї директиви. Остання стаття, яка визначає типи проваджень, для яких може бути виданий ЕЮ, передбачає в пункті (а), що ЕЮ може бути виданий «стосовно кримінального провадження, яке здійснюється або може бути здійснене судовим органом щодо кримінального злочину відповідно до національного законодавства держави, що видає запит». Оскільки це положення посилається на національне законодавство держави, що видає запит, необхідність і пропорційність видачі ЕЮ повинна оцінюватися тільки в світлі цього законодавства.

У зв'язку з цим, з огляду на запитання суду, що направив запит, викладені в пунктах 82 і 83 цього рішення, слід уточнити, що, по-перше, стаття 6(1)(а) Директиви 2014/41 не вимагає, щоб видача ЕЮ для передачі доказів, які вже є у володінні компетентних органів держави-виконавця, обов'язково залежала від наявності таких доказів, на момент видачі такого доручення підозри, що ґрунтується на конкретних фактах, у вчиненні тяжкого злочину стосовно кожної відповідної особи, якщо така вимога не впливає з національного законодавства держави, що видає доручення.

По-друге, це положення не перешкоджає видачі ЕЮ, якщо цілісність даних, зібраних за допомогою заходу

перехоплення, не може бути перевірена через конфіденційність технології, що лежить в основі цього заходу, за умови, що право на справедливий судовий розгляд гарантується в подальшому кримінальному провадженні. Дійсно, цілісність переданих доказів можна, в принципі, оцінити лише тоді, коли компетентні органи фактично отримують відповідні докази в своє розпорядження, а не на більш ранній стадії видачі ЕЮ.

З формулювання статті 6(1)(b) Директиви 2014/41 та з відмінності, зробленої в статті 1(1) цієї директиви, згаданої в пункті 71 цього рішення, випливає, що якщо «слідчий захід, зазначений у дорученні», полягає в отриманні доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави, що виконує доручення, тобто в передачі цих доказів компетентним органам держави, що видала доручення, таке доручення може бути видане лише в тому випадку, якщо така передача «могла бути видана за таких самих умов в аналогічній національній справі».

Завдяки використанню слів «за таких самих умов» та «у подібній національній справі» стаття 6(1)(b) Директиви 2014/41 ставить визначення точних умов, необхідних для видачі судового запиту, у залежність виключно від національного законодавства держави, що його видає.

З цього випливає, що коли орган, який видає запит, бажає отримати докази, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, цей орган повинен переконатися, що запит про видачу судового наказу відповідає всім умовам, встановленим національним законодавством його власної держави-члена для аналогічної внутрішньої справи.

Описане означає, що законність запиту про передачу даних, що знаходяться у володінні компетентних органів держави-виконавця, які можуть надати інформацію про комунікації користувача мобільного телефону, який за допомогою спеціального програмного забезпечення та модифікованого обладнання дозволяє здійснювати наскрізний зашифрований зв'язок, залежить від тих самих умов, які можуть бути застосовані до передачі таких даних у суто внутрішній ситуації в державі, що видала запит, а також від умов, які можуть бути застосовані до передачі таких даних у суто внутрішній ситуації в державі, що видала запит.

Отже, якщо за законодавством держави, що видає запит, така передача залежить від наявності конкретних доказів того, що обвинувачена особа вчинила серйозні злочини, або від того, чи є докази у вигляді даних, про які йдеться, допустимими, то видача ЕЮ підпадає під дію всіх цих умов.

На відміну від цього, стаття 6(1)(b) Директиви 2014/41 не вимагає – в тому числі в ситуації, подібній до тієї, що розглядається в основному провадженні, коли дані, про які йдеться, були зібрані компетентними органами виконавчої держави на території держави, що видала запит, і в її інтересах, – щоб видача ЕЮ для передачі доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів виконавчої держави, підпорядковувалася тим самим суттєвим умовам, які застосовуються в державі, що видала запит, щодо збору цих доказів.

Слід визнати, що стаття 6(1)(b) Директиви 2014/41 спрямована на забезпечення того, щоб правила та гарантії, передбачені національним законодавством держави, що видає запит, не були обійдені. Однак у цій справі не видається, що збір доказів і передача зібраних таким чином доказів за допомогою електронних засобів оперативного реагування мали на меті або спричинили такий обхід, що має встановити суд, який передав запит.

Крім того, за відсутності в Директиві 2014/41 будь-якого правила, яке могло б змінити режим, що застосовується до ЕЮ для передачі доказів, які вже перебувають у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, залежно від того, де ці докази були зібрані, той факт, що в цьому випадку держава-виконавець збрала

докази на території держави, що видала запит, і в її інтересах, не має значення в цьому аспекті.

Слід зазначити, що з пунктів 2, 6 і 19 Директиви 2014/41 випливає, зокрема, що ЕЮ є інструментом, який підпадає під сферу судової співпраці у кримінальних справах, зазначену в статті 82(1) ДФЄС, яка ґрунтується на принципі взаємного визнання вироків і судових рішень. Цей принцип, який є «наріжним каменем» судового співробітництва у кримінальних справах, сам по собі ґрунтується на взаємній довірі та на неспростовній презумпції дотримання іншими державами-членами права ЄС і, зокрема, основоположних прав.

З цього випливає, що якщо орган, який видає доручення, бажає забезпечити за допомогою ЕЮ передачу доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, орган, який видає доручення, не уповноважений перевіряти законність окремої процедури, за допомогою якої держава-виконавець збрала докази, що вимагаються для передачі. Зокрема, будь-яке інше тлумачення статті 6(1) цієї директиви на практиці призведе до створення більш складної та менш ефективної системи, що підірве мету цієї директиви.

Слід також зазначити, що Директива 2014/41 гарантує судовий контроль за дотриманням основоположних прав відповідних осіб.

По-перше, стаття 14(1) Директиви 2014/41 вимагає від держав-членів забезпечити, щоб засоби правового захисту, еквівалентні тим, які доступні в аналогічній національній справі, застосовувалися до слідчих заходів, до яких відноситься НСРД. У цьому контексті саме компетентний суд повинен перевірити, чи виконані умови для видачі ЕЮ, викладені в статті 6(1) цієї директиви та наведені в пунктах 87–95 цього рішення.

Таким чином, якщо передача доказів, які вже є у розпорядженні компетентних органів іншої держави-члена, виявиться або непропорційною для цілей кримінального провадження, порушеного проти відповідної особи в державі, що видала запит, через, наприклад, серйозність порушення основних прав цієї особи, або буде видана з порушенням правового режиму, застосовного до аналогічної національної справи, суд, який розглядає позов, пред'явлений до установи, що видала запит, повинен буде зробити з цього відповідні висновки, як того вимагає національне законодавство.

По-друге, стаття 14 (7) Директиви 2014/41 вимагає від держав-членів забезпечити, щоб у кримінальному провадженні, розпочатому в державі, що видала запит, при оцінці доказів, отриманих через цю НРО, дотримувалися права захисту та справедливості судового розгляду.

Однак, що стосується конкретно права на справедливий судовий розгляд, слід зазначити, зокрема, що якщо суд вважає, що сторона не в змозі ефективно прокоментувати доказ, який, ймовірно, матиме переважний вплив на встановлення фактів, цей суд повинен визнати порушення права на справедливий судовий розгляд і виключити цей доказ, щоб уникнути такого порушення.

У світлі всіх наведених вище міркувань відповідь на запитання 2 і 3 полягає в тому, що статтю 6(1) Директиви 2014/41 слід тлумачити як таку, що не перешкоджає прокурору видавати ЕЮ для передачі доказів, які вже перебувають у розпорядженні компетентних органів держави-виконавця, якщо ці докази були отримані після перехоплення цими органами, на території держави, що видає доручення, телекомунікацій усіх користувачів мобільних телефонів, які за допомогою спеціального програмного забезпечення та модифікованого обладнання дозволяють здійснювати наскрізний зашифрований зв'язок, за умови, що доручення відповідає всім умовам, які можуть бути встановлені національним законодавством держави, що видає доручення, для передачі таких доказів у суто внутрішній ситуації в цій державі.

Застосування для України. Висновок Суду Справедливості ЄС безпосередньо стосується однієї з найскладніших проблем кримінального процесуального законодавства України – оцінки допустимості доказів. Суд зазначає, що докази, отримані державою-виконавицею, передаються відповідно до законодавства цієї держави в рамках міжнародного співробітництва. При цьому оцінка їхньої допустимості здійснюється згідно із законодавством держави, яка передає ці докази. Суд також акцентує увагу на можливості судового контролю, який забезпечує право на справедливий судовий розгляд.

Однак в Україні існує проблема відсутності єдиної правозастосовної практики щодо визнання доказів недопустимими. На національному рівні поступово змінюються підходи до цього питання, що простежується в рішеннях Верховного Суду.

Так, Верховний Суд у своїй постанові від 31 серпня 2022 року висловив позицію щодо застосування норми права. А саме, у випадку призначення експертизи слідчим, який не входить до складу визначеної у кримінальному провадженні слідчої групи суду, вирішуючи питання про допустимість даних висновку експерта як доказів, повинен у межах доводів сторін перевірити, чи *призвів спосіб призначення експертизи до порушення тих чи інших прав і свобод людини, передбачених Конвенцією та/або Конституцією України. У разі визнання доказів недопустимими суд має вмотивувати свої висновки про істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, зазначивши, які саме й чий права і свободи було порушено і в чому це виражалось.* Оцінюючи докази на предмет допустимості відповідно до критеріїв, встановлених кримінальним процесуальним законом, суд виходить з обставин конкретної справи і також повинен вмотивувати своє рішення [12].

Натомість у постанові від 26 вересня 2024 року Верховний Суд дійшов іншого, але, на нашу думку, більш аргументованого висновку. Він зазначив, що у контексті приписів ст. 86 КПК збирання доказів неуповноваженою особою призводить до порушення прав і свобод людини і громадянина, вимог статей 19, 62 Конституції України, зокрема про те, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, і такий висновок спирається, зокрема, на мотиви, викладені в Рішенні Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011. Відповідно до ч. 1 ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України» юридичну позицію Конституційний Суд викладає, зокрема, у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення. *Збирання слідчим доказів без належного процесуального підґрунтя є підставою до визнання отриманих доказів недопустимими. Вказане порушення вимог КПК є істотним, отже не потребує від суду наведення мотивів щодо того, чи порушено ті чи інші права і свободи людини, передбачені Конвенцією та/або Конституцією України, адже порушення таких прав, і зокрема права на справедливий суд, зумовлено самим фактом недодержання порядку, встановленого КПК в цій частині. Отже, суд, вирішуючи питання про недопустимість доказів, здобутих неуповноваженим слідчим, не має підстав відшукувати і наводити додаткові мотиви, які спираються на обґрунтування певних аспектів застосування ст. 87 вказаного Кодексу* [13].

Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди зобов'язані враховувати рішення ЄСПЛ. У багатьох справах ЄСПЛ розглядає питання доказів і способів їх отримання. Проте в Україні ці правові позиції часто ігноруються або застосовуються вибірково, що призводить до їхнього спотворення та невиправданої формалізації.

Узагальнення таких підходів і приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів є необхідною умовою

для забезпечення права на справедливий суд та зміцнення довіри до системи правосуддя.

Висновок Суду. У запитанні 4(a) і (b) суд, що подав запит, запитує, по суті, чи слід тлумачити статтю 31 Директиви 2014/41 як таку, що заохочує, який передбачає проникнення в кінцеві пристрої з метою збору даних про трафік, місцезнаходження та комунікаційні дані інтернет-служби зв'язку, є «перехопленням телекомунікацій» у значенні цієї статті, про що має бути повідомлено суддю держави-члена, на території якої знаходиться об'єкт перехоплення.

Стаття 31(1) цієї директиви охоплює випадки, коли з метою проведення слідчих дій компетентний орган однієї держави-члена дав дозвіл на перехоплення телекомунікацій об'єкта, адреса зв'язку якого використовується на території іншої держави-члена, з якої не потрібна технічна допомога для здійснення перехоплення. У цьому випадку перша з цих держав-членів, яка називається «державою-членом, що перехоплює», повинна повідомити про перехоплення компетентний орган другої з цих держав-членів, яка називається «державою-членом, що повідомляється».

Що стосується, в першу чергу, поняття «телекомунікації», яке використовується в цьому положенні, слід мати на увазі, що згідно з усталеною практикою Суду, з необхідності однакового застосування права ЄС і принципу рівності впливає, що терміни положення права ЄС, яке не містить прямого посилання на право держав-членів з метою визначення його значення і обсягу, як правило, повинні мати незалежне і однакове тлумачення на всій території Європейського Союзу, беручи до уваги не лише формулювання цього положення, але й контекст, в якому воно виникає, та цілі, що переслідуються правилами, частиною яких воно є.

З огляду на той факт, що Директива 2014/41 не містить жодного визначення поняття «телекомунікації», яке використовується в статті 31(1) цієї Директиви, або будь-якого прямого посилання на законодавство держав-членів з метою визначення значення та обсягу цього поняття, слід вважати, що це положення повинно мати незалежне та однакове тлумачення в праві ЄС відповідно до методології, згаданої в попередньому параграфі.

По-перше, що стосується формулювання статті 31(1) Директиви 2014/41, то термін «телекомунікації» у його звичайному значенні означає всі процеси дистанційної передачі інформації.

По-друге, що стосується контексту, в якому міститься стаття 31(1) Директиви 2014/41, слід зазначити, що частина 2 цієї статті передбачає, що повідомлення, згадане в частині 1 цієї статті, має бути зроблене з використанням форми, викладеної в Додатку С до цієї директиви. Під заголовком «Об'єкт перехоплення» у пункті В (III) цього додатка передбачено номер телефону та адресу Інтернет-протоколу («IP-номер») або адресу електронної пошти. Те, що термін «телекомунікації» слід розуміти в широкому сенсі, додатково підтверджується статтею 31(3) Директиви 2014/41, яка передбачає, як правило, «будь-який матеріал», що вже був перехоплений.

По-третє, що стосується мети статті 31 Директиви 2014/41, то з її пункту 30 випливає, що можливості співпраці на основі цієї директиви щодо перехоплення телекомунікацій не повинні обмежуватися змістом телекомунікацій, а можуть також охоплювати збір даних про трафік і місцезнаходження, пов'язаних з такими телекомунікаціями.

Звідси випливає, що проникнення на термінальні пристрої з метою збору даних зв'язку, а також даних про трафік або місцезнаходження з інтернет-служби зв'язку становить «перехоплення телекомунікацій» у розумінні статті 31(1) Директиви 2014/41.

По-друге, що стосується органу, якому має бути адресоване повідомлення, передбачене цією статтею, то, перш за все, з формулювання статті 31(1) цієї директиви

впливає, що законодавець ЄС просто посилається на «компетентний орган нотифікованої держави-члена», не уточнюючи, чи повинен цей орган або його функції мати адміністративний або судовий характер.

Слід також зазначити, що ці повноваження не включені до інформації, перерахованої в статті 33 Директиви 2014/41, про яку держави-члени повинні були повідомити Європейську Комісію. Більше того, з форми, наведеної в Додатку С до цієї директиви, яка, як зазначено в пункті 112 цього рішення, повинна використовуватися для повідомлення про «перехоплення телекомунікацій» у значенні статті 31(1) цієї директиви, очевидно, що єдиною інформацією, яка повинна бути надана в цьому відношенні в цій формі, є «нотифікована держава-член».

Звідси випливає, що кожна держава-член повинна призначити орган, компетентний отримувати повідомлення, згадане в статті 31(1) Директиви 2014/41. Якщо держава-член, що перехоплює, не в змозі визначити компетентний орган нотифікованої держави-члена, таке повідомлення може бути подане до будь-якого органу нотифікованої держави-члена, який держава-член, що перехоплює, вважає відповідним для цієї мети.

У зв'язку з цим, тим не менш, необхідно чітко зазначити, що компетентний орган у значенні статті 31(1) Директиви 2014/41 може, відповідно до статті 31(3) цієї директиви, серед іншого, повідомити, що перехоплення не може бути здійснене або має бути припинене, якщо перехоплення не було б санкціоноване в аналогічній національній справі. З цього випливає, що якщо орган, який отримує повідомлення, не є компетентним органом за законодавством держави-члена, про яку повідомлено, він повинен, з метою забезпечення ефективності статті 31 Директиви 2014/41, за власною ініціативою направити повідомлення до компетентного органу.

У світлі всіх вищезазначених міркувань, відповідь на питання 4(a) і (b) полягає в тому, що стаття 31 Директиви 2014/41 повинна тлумачитися як така, що захід, який передбачає проникнення в кінцеві пристрої з метою збору даних про трафік, місцезнаходження і комунікаційні дані інтернет-служби зв'язку, є «перехопленням телекомунікацій» у значенні цієї статті, про що необхідно повідомити орган, призначений для цієї мети державою-членом, на території якої знаходиться об'єкт перехоплення. Якщо держава-член, що перехоплює, не в змозі визначити компетентний орган нотифікованої держави-члена, таке повідомлення може бути подане до будь-якого органу нотифікованої держави-члена, який держава-член, що перехоплює, вважає відповідним для цієї мети.

У питанні 4(c) суд, що подав запит, запитує, по суті, чи слід тлумачити статтю 31 Директиви 2014/41 як таку, що призначена для захисту прав користувачів, на яких впливає захід з «перехоплення телекомунікацій» у значенні цієї статті, і що цей захист поширюватиметься на використання зібраних таким чином даних у контексті кримінального переслідування, розпочатого в нотифікованій державі-члені.

Перш за все, на відміну від «перехоплення телекомунікацій за технічної допомоги іншої держави-члена», що регулюється статтею 30 Директиви 2014/41, «перехоплення телекомунікацій», про яке йдеться в статті 31 цієї директиви, тобто перехоплення, яке не потребує технічної допомоги з боку держави-члена, на території якої знаходиться об'єкт перехоплення, не підпадає під дію ЕІО. З цього випливає, що різні умови і гарантії, які обмежують ЕІО, не застосовуються до такого перехоплення.

Далі, як було зазначено в пункті 118 цього рішення, з умов статті 31(3) Директиви 2014/41 випливає, що компетентний орган нотифікованої держави-члена може, якщо перехоплення не було б дозволено в аналогічній національній справі, повідомити компетентний орган держави-члена, що здійснює перехоплення, про те, що це перехо-

плення не може бути здійснене або має бути припинене, або, якщо це доречно, про те, що будь-який матеріал, який вже було перехоплено, не може бути використаний, або може бути використаний лише на умовах, які він має зазначити.

Використання дієслова «може» в цьому положенні означає, що нотифікована держава-член має право на власний розсуд, яке підлягає оцінці компетентним органом цієї держави; здійснення цього права має бути обґрунтоване тим фактом, що таке перехоплення не було б дозволено в аналогічній національній справі.

Таким чином, стаття 31 Директиви 2014/41 має на меті не лише гарантувати повагу до суверенітету нотифікованої держави-члена, а й забезпечити, щоб гарантований рівень захисту в цій державі-члені щодо перехоплення телекомунікацій не був підірваний. Таким чином, оскільки захід з перехоплення телекомунікацій становить втручання в право на повагу до приватного життя і комунікацій, закріплене в статті 7 Хартії, об'єкта перехоплення (див. з цього приводу рішення від 17 січня 2019 року у справі «Дзівев та інші» (Dzivev and Others), C-310/16, EU: C:2019:30, п. 36), слід мати на увазі, що стаття 31 Директиви 2014/41 також спрямована на захист прав осіб, які постраждали від такого заходу, і ця мета поширюється на використання даних для цілей кримінального переслідування в нотифікованій державі-члені.

У світлі всіх наведених вище міркувань відповідь на питання 4(c) полягає в тому, що статтю 31 Директиви 2014/41 слід тлумачити як таку, що призначена також для захисту прав тих користувачів, на яких впливає захід з «перехоплення телекомунікацій» у розумінні цієї статті.

У Запитанні 5 суд, що направляє запит, запитує, по суті, чи вимагає принцип ефективності від національних кримінальних судів ігнорувати у кримінальному провадженні проти особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, інформацію та докази, отримані з порушенням вимог права ЄС.

Попередньо слід зазначити, що, по-перше, немає необхідності відповідати на це питання, якщо тільки суд, до якого направляється запит, не дійде висновку на підставі відповідей на питання 1–4, що ЄІО були зроблені незаконно.

По-друге, згідно з чинним законодавством ЄС, лише національне законодавство в принципі визначає правила, що стосуються допустимості та оцінки в кримінальному провадженні інформації та доказів, отриманих у спосіб, що суперечить законодавству.

Суд послідовно дотримується думки, що за відсутності правил ЄС з цього питання національна правова система кожної держави-члена встановлює, відповідно до принципу процесуальної автономії, процесуальні правила для дій, спрямованих на захист прав, які особи впливають із права ЄС, за умови, однак, що ці правила є менш сприятливими, що ці правила є не менш сприятливими, ніж правила, що регулюють аналогічні внутрішні дії (принцип еквівалентності), і не унеможливають на практиці або надмірно ускладнюють здійснення прав, наданих правом ЄС (принцип ефективності).

Однак, як видно з пунктів 104 і 105 цього рішення, не можна не враховувати той факт, що стаття 14(7) Директиви 2014/41 прямо вимагає від держав-членів забезпечити, без шкоди для застосування національних процесуальних норм, щоб у кримінальному провадженні в державі, яка видала Директиву, при оцінці доказів, отриманих через ЄІО, дотримувалися права захисту та справедливості провадження, а це означає, що докази, які сторона не в змозі ефективно прокоментувати, повинні бути виключені з кримінального провадження.

У світлі всіх наведених вище міркувань відповідь на питання 5 полягає в тому, що статтю 14(7) Директиви 2014/41 слід тлумачити як таку, що в кримінальному провадженні проти особи, підозрюваної у вчиненні кри-

мінального правопорушення, національні кримінальні суди зобов'язані не брати до уваги інформацію та докази, якщо ця особа не в змозі ефективно прокоментувати цю інформацію та ці докази, а також якщо зазначена інформація та докази, ймовірно, матимуть переважний вплив на встановлення фактів.

Доцільно згадати висновки рішення Суду справедливості ЄС від 4 жовтня 2024 року у справі С-548/21. Воно стосувалося питання, чи може поліція отримати доступ до персональних даних без попереднього дозволу суду або незалежного органу, навіть якщо злочин не належить до категорії тяжких. Це рішення актуалізує проблематику втручання в приватне життя громадян та застосування принципу пропорційності в подібних випадках. *Позиція Суду.* Суд ЄС спочатку зазначив, що, всупереч твердженням деяких урядів, відповідне законодавство ЄС застосовується не лише у випадку успішного доступу до персональних даних, що містяться в мобільному телефоні, але й у випадку спроби отримати доступ до цих даних.

Далі він констатував, що доступ до всіх даних, що містяться в мобільному телефоні, може становити серйозне або навіть особливо серйозне втручання у основоположні права суб'єкта даних. Насправді ці дані, до яких можуть входити повідомлення, фотографії та історія перегляду в Інтернеті, можуть, залежно від обставин, дозволити зробити дуже точні висновки щодо приватного життя суб'єкта даних. Крім того, вони можуть включати особливо конфіденційні дані.

Серйозність правопорушення, яке розслідується, є одним із головних параметрів при оцінці пропорційності такого серйозного втручання. Однак вважається, що тільки боротьба з тяжкими злочинами може виправдати доступ до даних, що містяться в мобільному телефоні, означало б необґрунтовано та надмірно обмежити слідчі повноваження компетентних органів. Це призвело б до підвищеного ризику безкарності за кримінальні правопорушення загалом, а отже, і до ризику для створення простору свободи, безпеки та правосуддя в Європейському Союзі.

Проте таке втручання в приватне життя та захист даних має бути передбачене законом, що передбачає, що національне законодавство повинне з достатньою точністю визначати фактори, які слід брати до уваги, зокрема характер або категорії відповідних правопорушень.

Крім того, доступ має бути підданий попередньому розгляду, здійсненому судом або незалежним адміністративним органом, за винятком належним чином обґрунтованих випадків терміновості. У такому терміновому випадку розгляд має бути здійснений невідкладно.

Такий розгляд повинен забезпечити справедливий баланс між, з одного боку, законними інтересами, пов'язаними з потребами розслідування в контексті боротьби зі злочинністю, і, з іншого боку, фундаментальними правами на приватне життя та захист персональних даних.

Нарешті, суб'єкт даних повинен бути поінформований про підстави, на яких ґрунтується дозвіл на доступ до його даних, як тільки повідомлення цієї інформації більше не буде загрожувати розслідуванню. У цій справі суб'єкт даних знав, що його мобільний телефон було вилучено, коли австрійські правоохоронні органи безуспішно намагалися його розблокувати, щоб отримати доступ до даних, що містяться в ньому. За таких обставин інформування його про те, що ці органи збираються спробувати отримати доступ до цих даних, не видається таким, що може поставити під загрозу розслідування; відповідно, його слід було попередньо про це повідомити [14].

Застосування для України. Відповідні висновки Суду Справедливості ЄС дають досить чіткий меседж: «Докази отримані з порушенням закону не можуть мати юридичну силу».

Нагадаємо, що частина 6 статті 236 Кримінального процесуального кодексу України (КПК) встановлює, що

слідчий, прокурор під час проведення обшуку має право відкривати закриті приміщення, сховища, речі, долати системи логічного захисту, якщо особа, присутня при обшуку, відмовляється їх відкрити чи зняти (деактивувати) систему логічного захисту або обшук здійснюється за відсутності осіб, зазначених у частині третій цієї статті.

Якщо під час обшуку слідчий, прокурор виявив доступ чи можливість доступу до комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, для виявлення яких не надано дозвіл на проведення обшуку, але щодо яких є достатні підстави вважати, що інформація, що на них міститься, має значення для встановлення обставин у кримінальному провадженні, прокурор, слідчий має право здійснити пошук, виявлення та фіксацію комп'ютерних даних, що на них міститься, на місці проведення обшуку.

На основі наведеного рішення Суду справедливості ЄС та змісту частини 6 статті 236 КПК України, можна зробити висновок, що ця норма українського законодавства не повністю відповідає вимогам, встановленим у рішенні Суду ЄС. Ось кілька ключових моментів.

1. Законодавче визначення обставин. Національне кримінально-процесуальне законодавство повинно чітко визначати обставини, які необхідно враховувати при наданні доступу до даних у відповідних випадках. Серед цих обставин особливо увагу слід приділити характеру або категоріям правопорушень. Це дозволить забезпечити прозорість і обґрунтованість прийняття рішень, а також сприятиме дотриманню вимоги пропорційності під час доступу до персональних даних.

2. Проблема попереднього судового або незалежного дозволу. Рішення Суду ЄС вимагає, щоб доступ до даних мобільного телефону був санкціонований попереднім судовим контролем, за винятком належним чином обґрунтованих випадків терміновості. Втім, на нашу думку, така терміновість не виключає необхідність наступного судового контролю. Однак у положеннях КПК України відсутня чітка вимога щодо отримання дозволу слідчого судді на доступ до таких даних до проведення обшуку або безпосереднього доступу до мобільного телефону. Крім того, в українському законодавстві не визначено критеріїв для оцінки терміновості та не передбачено обов'язковості належного обґрунтування таких випадків.

Фактично, слідчий самостійно приймає рішення щодо доступу до даних під час обшуку на підставі поточних обставин, без попереднього дозволу суду, що фактично дозволяє йому діяти без зовнішнього незалежного контролю. Це, на нашу думку, прямо суперечить вимогам, викладеним у рішенні Суду ЄС, яке чітко встановлює необхідність попереднього судового контролю для забезпечення балансу між правом на приватність і інтересами розслідування.

3. Пропорційність. Суд ЄС підкреслив важливість забезпечення справедливого балансу між потребами розслідування та фундаментальними правами на приватність і захист персональних даних. Це передбачає, що доступ до даних має бути чітко обмежений законодавчими рамками та враховувати серйозність злочину. Однак частина 6 КПК України дозволяє доступ до комп'ютерних систем і мобільних терміналів на підставі наявності підстав вважати, що інформація є важливою, без обов'язкового врахування серйозності правопорушення як критерію для надання такого доступу. Це може призвести до ризику непропорційного втручання в приватне життя громадян

4. Інформування суб'єкта даних. Рішення Суду ЄС також передбачає, що особа має бути проінформована про підстави для доступу до її даних, як тільки це не буде шкодити розслідуванню. Слід звернути увагу на випадки, якщо суб'єкт даних знає, що його мобільний телефон вилучено, коли правоохоронні органи безуспішно намагалися його розблокувати, щоб отримати доступ до даних, що містяться в ньому. За таких обставин інформування

його про те, що ці органи збираються спробувати отримати доступ до цих даних, не видається таким, що може поставити під загрозу розслідування; відповідно, такого суб'єкта слід попередньо про це повідомити.

Висновок. Частина 6 статті 236 КПК України не повністю відповідає вимогам, встановленим рішенням Суду справедливості ЄС. Основні розбіжності полягають у відсутності попереднього судового контролю, недостатній чіткості критеріїв пропорційності при доступі до даних, а також у відсутності зобов'язання відповідного поінформування суб'єкта даних. Для приведення українського законодавства та практики його застосування у відповідність до європейської практики необхідні зміни, спрямовані на забезпечення більшого захисту приватності [14].

У порівнянні з рішенням Суду справедливості ЄС у справі C-548/21, ключовими вимогами є дотримання принципу пропорційності та попередній судовий контроль при доступі до персональних даних, що містяться на мобільних пристроях. Суд встановив, що навіть у випадках незначних злочинів доступ до таких даних має бути обґрунтованим та санкціонованим судом або незалежним органом, за винятком ситуацій, що вимагають терміновості.

Варто зазначити, що в країнах Європи поняття «допустимість доказів» замінено підходом оцінки їх відповідності основоположним правам і свободам людини, включаючи законність способу їх отримання. Висновок Суду охоплює не лише докази, які передаються іншій державі в рамках запиту про міжнародне співробітництво, але й інші аспекти, зокрема питання екстрадиції.

Цікавим є також питання оцінки статусу біженця як доказу та необхідність його продовження у контексті екстрадиції. Цей аспект розглядається в іншому рішенні Суду Справедливості Європейського Союзу, детально дослідженому Дроздовим О.М. та Дроздовою О.В. [15].

Для України особливо важливим є формування чіткої судової практики, яка передбачає визнання будь-яких доказів, отриманих з порушенням прав і свобод людини, недопустимими без жодних винятків. Це стане вагомим кроком у зміцненні верховенства права та захисту прав людини.

Висновки. Рішення Суду Європейського Союзу мають значний вплив на правозастосовчу практику України та процес адаптації українського законодавства до стандартів Європейського Союзу. Ці судові акти порушують низку важливих аспектів кримінального процесуального права України. Авторами сформульовано такі висновки та запропоновано відповідні зміни.

По-перше, Судом ЄС надано тлумачення поняття «судовий орган» у контексті міжнародного співробітництва. Зокрема, Суд Справедливості визначив, що таким органом може бути не лише суд у традиційному розумінні, а й прокуратура, якій доручено виконання запиту про міжнародну правову допомогу. У зв'язку з цим авторами запропоновано позбавити Офіс генерального прокурора України частини повноважень, пов'язаних із міжнародним співробітництвом, і передати їх апеляційному суду, юрисдикція якого охоплює місто Київ. Це сприятиме прискоренню розгляду справ та забезпеченню права на справедливий суд.

По-друге, висновки Суду Справедливості стосуються особливостей передання матеріалів кримінального провадження до інших держав. Суд наголошує на допустимості доказів, методах їх оцінки та необхідності судового контролю. Авторами акцентовано увагу на недоліках вітчизняної судової практики у сфері оцінки доказів. Підкреслено невідомість судової практики, яка часто формується з порушенням прав і свобод людини. Авторами запропоновано змінити підходи до формування судової практики, виходячи з принципу: **«Докази, отримані з порушенням закону або з порушенням прав та свобод людини, не можуть мати юридичної сили».**

ЛІТЕРАТУРА

1. Гловюк І.В. Європейський охоронний ордер: питання прогностичного інструментарію для захисту жертв кримінальних правопорушень. *Аналітично-порівняльне правознавство*.
2. Дроздов О.М., Ковтун В.В. Люблянсько-Гаазька конвенція: *nudum jus* в сфері міжнародного співробітництва чи довгоочікуваний глобальний прорив? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11/2023.
3. Дроздов О.М., Дроздова О.В. «NON BIS IN IDEM» VS європейський ордер на арешт (в контексті практики суду ЄС). Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорії та практики: збірник матеріалів III Міжнародної конференції (м. Кропивницький, 06 жовтня 2023 року). Кропивницький: ДонДУВС.
4. Дроздов О., Дроздова О. ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ОРДЕРУ НА АРЕШТ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ, ВИДАНОГО СПОЛУЧЕНИМ КОРОЛІВСТВОМ. *Ukraine-EU Relations in the face of Global Challenges: International Forum* (June 19-20, 2024). С. 110-118. URL: https://www.researchgate.net/publication/385553896_Droz dov_O_Drozdova_O_PROBLEMI_VIKONANNA_ORDERU_NA_AREST_V_EVROPEJSKOMU_SOUZI_VIDANOGO_SPOLUCENIM_KOROLIVSTVOM_Ukraine-EU_Relations_in_the_face_of_Global_Challenges_International_Forum_June_19-20_2024
5. Shevchuk O., Samoshchenko I., Davydenko S., Babaieva O., Verkhoglyad-Gerasymenko O., Marochkin O. European Arrest Warrant and Protection of Human Rights: Problem Questions of Application in Context Practice of the CJEU.
6. Дроздов О., Глинська Н. Євроінтеграційний вектор цифровізації кримінального провадження: виклики та шляхи реалізації.
7. Володимир Зуев, Олександр Дроздов, Олена Дроздова, Михайло Карпенко. Співробітництво із Міжнародним кримінальним судом: організаційні, юрисдикційні та кримінальні процесуальні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022. №8/2022.
8. Дроздов О.М., Дроздова О.В., Ковтун В.В. Екстрадиція та довільне позбавлення волі у фокусі практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал* №3/2023, с.438 – 451.
9. Рішення Суду Справедливості Європейського Союзу від 30.04.2024, справа №с-670/22. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=285365&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=8714201>
10. Єні О.В., Кучинська О.П., Циганюк Ю.В. Європейська прокуратура: взаємодія з державами-членами ЄС та перспективи взаємодії з Україною: монографія. Київ: Норма права, 2023. 346 с.
11. Коваленко А.В. Збирання доказів у кримінальному провадженні як складова процесу доказування. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип.2(106) Ч.2. URL: <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/216/203>
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31 серпня 2022 року у справі № 756/10060/17 (провадження № 13-3кз22). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106141457&red=100003d9cbb22d99aa014b2327ac77a03ec8d5&d=5>
13. Постанова ККС ВС від 26 вересня 2024 року у справі № 758/3930/23 (провадження № 51-2948км24) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122000166?fbclid=IwY2xjawG7GxVleHRuA2FbIqXMAABHUUz3nqDm8WU-64xOO4q2IgwCjKkXJeUChnzvwx4DYj4VPi9Ao4abjFQ_aem_-OO_MhCAVOL9XSoqCBkCHQ
14. Дроздов О., Дроздова О. Мобільні технології та межі приватності: європейський досвід доступу до персональних даних і його значення для України. Блог Судово-юридичної газети. 9 жовтня 2024. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/312546-mobilni-tehnologiyi-ta-mezhi-privatnosti-yevropeyskiy-dosvid-dostupu-do-personalnikh-danikh-i-yogo-znachennya-dlya-ukrayini>.
15. Дроздов О.М., Дроздова О.В. Екстрадиція Vs Міжнародний захист на прикладі рішення Суду Справедливості ЄС від 18 червня 2024 року. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/305776-ekstraditsiya-vs-mizhnarodniy-zakhist-na-prikladi-rishennya-sudu-spravedlivosti-yes-vid-18-cheravnaya?fbclid=IwZxh0bgNhZWOCMTAAAR1JdBcDXTKI-I9UYZP7A7rsmc_XSPEIPEBRTVt5nJwOJibjOAIqH7vmtz0_aem_NZArIgw74pZV4c0mHYoRMA.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ЦИФРОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EVOLUTIONARY INTERPRETATION OF DIGITAL HUMAN RIGHTS IN THE PRACTICE OF THE ECtHR

Карвацька С.Б., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Лабик А.Р., асистент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Строїч М.І., асистент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті здійснено аналіз проблеми розуміння сутності нової специфічної категорії прав людини, пов'язаної із доступом до Всесвітньої мережі – цифрових прав людини та механізмів реалізації й захисту цих прав.

Доведено, що одним із важливих проблем сучасного Інтернету стало питання конфіденційності та захисту персональних даних. Інтернет є не тільки потужним інструментом для забезпечення свободи слова, доступу до інформації та її розповсюдження, а й тим ресурсом, який супроводжують такі явища як виникнення і поширення кіберзлочинності, шахрайських схем, неконтрольованого некоректного використання персональних даних користувачів тощо. Ключові цифрові права людини – свобода вираження поглядів, право на доступ до Інтернету, право на анонімність, право на забуття та низка інших повинні бути законодавчо врегульовані, що захистить користувачів від різного роду неправомірних зловживань та шахрайства. У висновку зазначено, що застосований Європейським судом з прав людини принцип еволюційного тлумачення дозволив по-новому поглянути на цифрові права людини у контексті забезпечення свободи слова, доступу до інформації та її розповсюдження. Принцип еволюційного тлумачення став одним зі стовпів, на яких побудована правоінтерпретаційна практика Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано, що ЄСПЛ визнав право на анонімність в Інтернеті одним із аспектів права на повагу до приватного життя, гарантованого Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Аналізуючи рішення ЄСПЛ у даній категорії справ, можна дійти висновку про те, що більшість Інтернет-прав Суд розглядає у контексті статті 8, яка передбачає повагу до приватного, сімейного життя особи, житла і кореспонденції, та статті 10, що закріплює свободу вираження поглядів.

Ключові слова: права людини, мережа Інтернет, цифрові права людини, тлумачення цифрових прав у практиці ЄСПЛ, право на доступ до Інтернету, право на анонімність у мережі, право на забуття в мережі.

The article analyzes the problem of understanding the essence of a new specific category of human rights associated with access to the World Wide Web – digital human rights and mechanisms for the implementation and protection of these rights. It is proven that one of the important problems of the modern Internet is the issue of confidentiality and protection of personal data. The Internet is not only a powerful tool for ensuring freedom of speech, access to information and its dissemination, but also a resource that is accompanied by such phenomena as the emergence and spread of cybercrime, fraudulent schemes, uncontrolled improper use of users' personal data, etc. Key digital human rights – freedom of expression, the right to access the Internet, the right to anonymity, the right to be forgotten and a number of others should be regulated by law, which will protect users from various kinds of illegal abuse and fraud. The conclusion states that the principle of evolutionary interpretation applied by the European Court of Human Rights has allowed us to take a new look at digital human rights in the context of ensuring freedom of expression, access to information and its dissemination. The principle of evolutionary interpretation has become one of the pillars on which the legal interpretation practice of the European Court of Human Rights is built. It is substantiated that the ECHR recognized the right to anonymity on the Internet as one of the aspects of the right to respect for private life guaranteed by the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Analyzing the decisions of the ECHR in this category of cases, we can conclude that the Court considers most Internet rights in the context of Article 8, which provides for respect for the private and family life of a person, home and correspondence, and Article 10, which enshrines freedom of expression.

Key words: human rights, Internet, digital human rights, interpretation of digital rights in the practice of the ECHR, right to access the Internet, right to anonymity online, right to be forgotten online.

Постановка проблеми. У сучасних умовах невідомого розвитку та прогресу, права людини, відомі донині, людство розглядає через призму цифровізації та невідомого розвитку інформаційних технологій. Нові відкриття в галузі науки і техніки та їх доступність практично для кожного розширюють можливості у багатьох сферах життя суспільства. Вони спрощують виконання різноманітних робіт, ведення побуту, доступ до освіти, соціальних послуг, літератури, мистецтва, що складно було б уявити без функціонування Інтернету. Інтернет займає значну частину життя кожної людини у всьому світі. Ключову роль у кожному з перелічених аспектів відіграє інформація – категорія, нематеріальна за своєю суттю та, разом з тим, надзвичайно багата за змістом. Завдяки їй посилюється вплив індивіда на політику держави і розвиток громадянського суспільства, адже, з огляду на високий ступінь інтерактивності у глобальній мережі, стираються кордони між колективними та індивідуальними формами

політичної активності. В умовах високої поінформованості і правової свідомості кожен громадянин наділений можливостями ініціювати та брати участь у важливих суспільно-політичних дискусіях, а також впливати на прийняття рішень суб'єктами владних повноважень. Як наслідок, практично необмежений доступ до інформації зумовив зародження і швидкий розвиток такого явища як «електронна демократія», що в сучасних умовах виходить за рамки традиційного поняття демократії, охоплюючи політичні, соціальні, економічні та культурні аспекти [1, с. 13–14].

Стан дослідження. Дослідження правової природи цифрових прав людини, а також питань, пов'язаних із гносеологією та інтерпретацією цифрових прав людини у практиці ЄСПЛ, перебувають у фокусі уваги як вітчизняних та зарубіжних вчених як: Е. Войнова, Х. Дідух, Ю. Разметаєва, Т. Попович, С. Уїтлі (S. Wheatley), Д. Чжан (D. Zhang), П. Фінкенберг-Броман (P. Finckenberg-

Broman), Т. Хоанг (Т. Hoang), Н. Вогіатзіс (N. Vogiatzis) та інших. Залишається надзвичайно актуальним такий аспект загальної проблематики як дослідження окремих малодосліджених аспектів реалізації принципу еволюційного тлумачення цифрових прав людини у практиці ЄСПЛ та розуміння значення цієї практики для національної судової системи.

Метою статті є аналіз значення, ролі та механізму реалізації принципу еволюційного тлумачення цифрових прав людини у практиці Європейського суду з прав людини.

Виклад основних положень. Інтернет як глобальна мережа набула статусу потужного інструмента для забезпечення свободи слова, доступу до інформації та її розповсюдження. Разом з тим, не потрібно забувати і про негативні аспекти цифровізації, яка стала основою для виникнення і стрімкого поширення кіберзлочинності, удосконалення «традиційних» шахрайських схем, неконтрольованого використання персональних даних користувачів тощо. Тож кожна держава та світове співтовариство в цілому зіткнулися з новими викликами, які вимагають адаптації права до умов сьогодення.

Це зумовило виникнення абсолютно нової специфічної категорії прав людини, пов'язаної із доступом до всесвітньої мережі за допомогою комп'ютерних систем. У наукових колах вони отримали назву цифрових, інформаційних, віртуальних, Інтернет-прав, проте щодо конкретного їх визначення досі тривають дискусії [2, с. 137]. Серед них усе більшого значення набувають право на доступ до Інтернету, право на свободу вираження поглядів в Інтернеті, право на забуття, право на анонімність у мережі, право не бути об'єктом стеження, право на захист персональних даних, контроль за використанням і поширенням зображень і відомостей про себе, право інтелектуальної власності в Інтернеті, право на участь в онлайн-торгівлі. Варто відзначити, що даний перелік із часом доповнюється все новими елементами з огляду на еволюцію правозастосовної практики держав світу. Наприклад, свого часу об'єктом уваги національних та міжнародних правозахисних інституцій було використання мови ворожнечі, обмеження доступу окремих користувачів до мережі, блокування облікових записів, вебсайтів, захист прав споживачів в Інтернеті, доступ до онлайн-освіти тощо. Закордонні дослідники виділяють п'ять груп цифрових прав: 1) самовираження, 2) доступ, 3) відкритість, 4) конфіденційність та 5) інновації. Вони відображають суттєві характеристики тих чи інших Інтернет-прав та дозволяють поділяти їх залежно від сфери реалізації [3, с. 6].

Користуючись правом на свободу слова в Інтернеті, люди розраховують на відповідну конфіденційність, але через збільшення кількості користувачів, обсягу інформації та швидкості її поширення, окремі питання потребують належного правового врегулювання, а у випадку його відсутності механізми врегулювання у цій сфері нерідко формуються міжнародними судовими інституціями. Досліджуючи категорію цифрових прав людини, варто відзначити, що значний вплив на їх визнання міжнародною спільнотою та подальший розвиток справила діяльність Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Як єдиний інститут, компетентний здійснювати офіційне тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Суд фактично шляхом аналізу окремих порушень сформував сучасну систему конвенційних прав людини в Європі, роз'яснюючи державам-учасницям зміст та межі їхніх зобов'язань. Стаття 10 (свобода вираження поглядів) Європейської конвенції про захист прав людини права наголошує, що «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу мати свою думку, отримувати та передавати інформацію та ідеї без втручання державної влади і незалежно від кордонів».

Варто відзначити, що в науці виділяють кілька принципів тлумачення Конвенції, які застосовує ЄСПЛ у своїй діяльності, серед яких принципи: а) ефективного тлумачення; б) об'єктивного тлумачення; в) субсидіарності; г) пропорційності; г) автономного тлумачення; д) еволюційного тлумачення та ін. [4, с. 5-9]. Окремі з них, як-от принципи ефективного тлумачення та субсидіарності, містяться власне у тексті Конвенції, тоді як інші сформувався та були закріплені в ході судової практики. Оскільки дане дослідження присвячене принципу еволюційного тлумачення, проаналізуємо його детальніше.

Помилковим буде твердження про те, що принцип еволюційного тлумачення протиставляється традиційним способам інтерпретації міжнародних договорів, зокрема граматичному, історичному чи системному. Навпаки, його комплексний характер передбачає врахування як сучасних умов, що склалися на момент з'ясування змісту норми, так і намірів сторін, обставин або значень, які були надані тому чи іншому поняттю під час укладення договору. Тож очевидно, що принцип еволюційного тлумачення безпосередньо пов'язаний із об'єктом та метою будь-якого договору. Тут слід наголосити на тому, що основою для інтерпретації норм міжнародних договорів є Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. Окремі науковці звертають увагу на те, що хоч у рішеннях Суду і посилався на статті 31-33 Віденської конвенції, ми не можемо оцінювати даний акт як єдине джерело інтерпретаційних норм, оскільки він не створив цілком завершеного уявлення про інноваційні техніки тлумачення, що використовує у своїй практиці ЄСПЛ [5, с. 7]. Тим не менше, Конвенція 1969 року має пріоритетне значення серед міжнародних договорів, які регулюють дану сферу, адже встановлює загальні положення щодо тлумачення, акцентуючи увагу на врахуванні намірів сторін, об'єкта та мети договору, а також його контексту (Розділ 3) [6].

Чому так часто дослідники наголошують на тісному взаємозв'язку між еволюційним тлумаченням та об'єктом і метою договору? Важливо розуміти, що ефективність кожної норми оцінюється з огляду на досягнення цілей, які було поставлено та які власне зумовили її виникнення. Не досягнувши обумовленої мети, неможливо говорити про дієвість механізму, запровадженого міжнародним договором. Особливо гостро проблема реалізації цілей постає в договорах, які закріплюють права людини, що впливає з їх унікальної цінності для світової спільноти. Звертаючись до норм Конвенції 1950 року, слід наголосити на одній із найголовніших ознак її норм – ефективності та можливості практичної реалізації гарантованих прав. Очевидно, що тут проявляється зв'язок телеологічного та еволюційного тлумачення, який дозволяє врахувати динаміку суспільних відносин, не відкидаючи при цьому першочергової мети договору [5, с. 8].

У преамбулі Європейської конвенції з прав людини її об'єктом та метою визначено «забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод» [7]. Це одна із найважливіших цілей діяльності кожної держави-учасниці та головний напрямок їх співробітництва. Аналізуючи преамбулу ЄСПЛ через призму положень Віденської конвенції 1969 року, можемо віднайти кінцеву мету процесу її інтерпретації – створення гарантій та ефективних механізмів захисту прав людини. Саме досягнення цієї мети зумовило формування унікальної методології тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Як зазначив ЄСПЛ у рішенні «Mihalache v. Romania», основою його інтерпретаційної техніки виступають принципи автономного (визначення змісту понять і термінів здійснюється Судом незалежно від значень, які їм надає національне законодавство держав-учасниць) та еволюційного (у ході інтерпретації Суд враховує конкретні умови та обставини, які мають значення для справи) тлумачення і доктрина «margin of appreciation»

(надає державам-учасникам певну свободу розсуду під час тлумачення оцінних понять) [8, с. 3]. Таким чином, принцип еволюційного тлумачення став одним зі стовпів, на яких побудована правоінтерпретаційна практика Європейського суду з прав людини.

Розглядаючи власне цей принцип, слід відзначити, що вперше він був згаданий у рішенні по справі «Tyrer v. United Kingdom», в якому Суд наголосив на тому, що Конвенція є *живим інструментом* та повинна тлумачитись у світлі умов сьогодення [9]. Аналізуючи факт застосування тілесних покарань щодо учнів, ЄСПЛ звернув увагу на ті зміни, які відбулися у суспільстві з моменту прийняття тексту Конвенції: переоцінку європейських цінностей та принципів, підвищення демократичних стандартів і вимог у галузі захисту прав людини. Стало очевидно, що визначення і зміст понять «катування», «жорстокого поводження», «нелюдського поводження», які були закладені авторами ЄКПЛ, частково втратили свою актуальність та більше не відповідали умовам та уявленням, котрі панували в Європі наприкінці 1970-х років. Побиття учнів через неналежну поведінку чи окремі проступки на той час уже не сприймалися як нормальні речі, що і зумовило відступ від усталеної практики Суду. Судді ЄСПЛ усвідомлювали, що незмінне слідування висновкам, ухваленим десятилетиями тому, навряд чи сприятиме ефективній реалізації положень Конвенції, більше того – призведе до виникнення в її тексті значної кількості «мертвих норм». Таким чином, з моменту прийняття рішення у справі «Tyrer v. United Kingdom» у практиці Страсбурзького суду розпочалась епоха еволюційного або, як його ще називають, динамічного тлумачення.

Разом з тим, відступ Суду від своєї усталеної практики також підпорядковується ряду правил, оскільки він повинен бути не просто обумовленим зміною обставин, але й максимально обґрунтованим. У результаті тривалої інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ виробив унікальний метод консенсусу, який нерозривно пов'язаний з еволюційним тлумаченням Конвенції. Його суть полягає в тому, що Суд може змінити тлумачення окремого поняття чи норми лише у чітко визначених випадках: а) якщо цього вимагають зміни у правозастосовній практиці держав-учасниць; б) відповідні зміни відбулися на міжнародному рівні шляхом прийняття нової імперативної норми чи оновлення існуючих стандартів; в) розширення, звуження, інших модифікацій словникових термінів [8, с. 4]. При цьому, не слід забувати про принцип автономного тлумачення, на якому базується практика ЄСПЛ. Аналізуючи зміни, які відбуваються у національних правових системах європейських держав, Суд не сліпо запозичує те чи інше визначення, а надає йому власного тлумачення, що якнайкраще сприятиме захисту прав людини та досягненню цілей Конвенції. Саме метод консенсусу дозволяє забезпечити ефективність її положень, адже, поєднуючи автономію ЄСПЛ із врахуванням внутрішньодержавної практики, запобігає такій інтерпретації прав, яка б перешкождала практичній їх реалізації безпосередніми адресатами [10, с. 95–96].

Зважаючи на обережне ставлення світової спільноти до закріплення цифрових прав у міжнародних актах, більшість із них наразі перебувають на стадії визнання у практиці міжнародних судових інституцій, зокрема і Європейського суду з прав людини. Застосований Судом принцип еволюційного тлумачення дозволив по-новому поглянути на окремі фундаментальні права, гарантовані Конвенцією 1950 року. Показовими є наступні цифрові права, що стали предметом розгляду ЄСПЛ.

Розпочати варто із *права на доступ до Інтернету*, оскільки без доступу до всесвітньої мережі неможлива реалізація жодного із даної категорії прав. Так, блокування вебсайтів і, як наслідок, обмеження можливості зв'язку із мережею стало предметом дослідження у рішенні «Ahmet

Yildirim v. Turkey». Згідно із фактами справи, заявник, громадянин Туреччини, володів вебсайтом, створеним за допомогою сервісу «Google Sites», де він публікував власні наукові доробки. У 2009 році за рішенням адміністративного органу, який керувався нормами національного закону, що дозволяв невибіркове блокування Інтернет-ресурсів, було спочатку обмежено доступ до третього сайту-порушника, а згодом і до всієї системи «Google Sites». У зв'язку з цим заявник більше не мав можливості керувати створеним ним вебсайтом, незважаючи на відсутність у його діях порушень законодавства. Посилаючись на положення того ж закону, суди Туреччини погодилися із рішенням адміністративного органу, залишивши його в силі. Під час аналізу скарги за статтею 10 ЄКПЛ Страсбурзький суд виходив із традиційних критеріїв законності, необхідності у демократичному суспільстві та пропорційності обмеження права заявника. Він визнав, що закон дозволяв застосовувати попереднє обмеження до будь-якої особи-власника вебсайту, оскільки не мав чітких критеріїв щодо відмежування ресурсів, котрі порушили внутрішнє законодавство Туреччини, від решти, а також дозволяв блокувати цілі домени без попереднього рішення суду чи навіть наявності відкритого провадження за фактом порушення. Важливо, що у даній справі можна чітко прослідкувати використання Судом техніки балансування та методу консенсусу, про що йшла мова вище. Так, розділ III рішення цілком присвячений дослідженню актів «м'якого права» Ради Європи та Європейського Союзу, а також національної практики держав-учасниць у даній сфері. Порівнюючи різні правові системи, ЄСПЛ встановив, що в сучасному світі право на доступ до Інтернету становить невід'ємну складову права на свободу вираження поглядів, передбаченого статтею 10 Конвенції, оскільки «Інтернет зараз став одним із основних засобів, за допомогою яких особи здійснюють своє право на свободу вираження поглядів та інформації, забезпечуючи важливий інструмент для участі в заходах і дискусіях, що стосуються політичних питань і питань загального інтересу» [11].

Ще одним важливим правом, пов'язаним із доступом до Інтернету, стало *право на анонімність у мережі*. Воно було визнано Судом, зокрема, у рішенні «Benedik v. Slovenia», яке стосувалося розкриття персональних даних особи через IP-адресу. Так, щодо заявника було розпочато кримінальне провадження за зберігання та розповсюдження дитячої порнографії, які він здійснював за допомогою спеціально встановленого на домашній комп'ютер програмного забезпечення. Під час спілкування з однодумцями у мережі «Razorback» він використовував вигадане ім'я користувача та динамічну IP-адресу, що змінювалася при кожному вході до мережі. Національні органи досудового розслідування змогли ідентифікувати провайдера послуг, який надав інформацію про місце проживання та ім'я особи-користувача (батька заявника). Після проведеного обшуку та вилучення комп'ютерів членів сім'ї було знайдено відповідні порнографічні матеріали на жорсткому диску комп'ютера заявника. Розглядаючи дану справу, Європейський суд з прав людини здійснив порівняльний аналіз законодавства держав-учасниць Ради Європи у галузі забезпечення конфіденційності даних в Інтернеті. Головним запитанням стало: «Чи входить анонімність у мережі до сфери застосування статті 8 Конвенції?» І Суд відповів ствердно, вказуючи на те, що спілкування з іншими користувачами, обмін інформацією, навіть якщо вони здійснюються публічно на форумах чи в соціальних мережах, також підпадають під визначення приватного життя особи. Зважаючи на те, що заявник намагався зберегти особисті дані та IP-адресу, з якої здійснював вхід до Інтернету, ЄСПЛ констатував наявність у нього легітимних очікувань щодо збереження конфіденційності. З огляду на це, оцінка втручання національних органів повинна здійснюватися відповідно до правил, які

застосовуються до статті 8 Конвенції [12]. Таким чином, Суд визнав право на анонімність в Інтернеті одним із аспектів права на повагу до приватного життя, гарантованого Європейською конвенцією.

Не менш цікавою є справа ЄСПЛ «Delfi AS v. Estonia», у рішенні до якої Суд визначає свою позицію щодо диференційованого рівня анонімності в Інтернеті. Суд наголошує, що незважаючи на важливість анонімності у Всесвітній мережі, має забезпечуватися баланс, щоб не відбулося порушення інших прав. З одного боку, користувачі Інтернету можуть бути анонімними, але з іншого – можуть бути ідентифіковані постачальником послуг завдяки їхнім обліковим записам, який може також надати своїм користувачам широкі можливості користування правом анонімності без самоідентифікації, але разом з тим ідентифікувати таких осіб та розкривати інформацію за певних умов та за розпорядженням компетентного органу [13]. Х. Дідух доходить обґрунтованого висновку, що «цілковитої анонімності у сучасному світі забезпечити неможливо, анонімність має бути релевантною до легітимної мети та не порушувати права інших користувачів мережі Інтернет» [14].

Продовжуючи тему конфіденційності, варто виділити *право на забуття в мережі*, визнання якого у практиці Страсбурзького суду відбулося менше десяти років тому. Слід відзначити, що, порівняно із анонімністю в Інтернеті, право на видалення інформації про користувача із пошукових систем не набуло значного поширення. До прикладу, його не визнають правові системи Сполучених Штатів Америки та Канади. Своєю виникненням і розвитком право бути забути завдячує Суду Справедливості ЄС, у практиці якого воно зародилося 2014 року із прийняттям рішення по справі «Google Spain SL, Google Inc. V Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González» [15, с. 3]. Оскільки це рішення суттєво вплинуло на правозастосовну практику держав-членів у даній галузі, можемо говорити про частковий вплив *aquis* ЄС на діяльність Європейського суду з прав людини. Так, у справі «Hurbain v. Belgium» ЄСПЛ безпосередньо посилається на вторинне право Європейського Союзу та рішення Суду Справедливості [16]. Згідно з фактичними обставинами, заявника (редактора новинного Інтернет-ресурсу) було притягнуто до відповідальності за відмову деіндексувати статтю про винуватців ДТП зі смертельними наслідками, що сталася у 1990-х роках. Досліджуючи конкуренцію

статей 8 та 10 Конвенції у даній справі, Суд вказав на відмінність онлайн-засобів масової інформації від традиційних друкованих газет чи журналів, оскільки вони дозволяють здійснювати пошук за ключовими словами або іменами будь-якому користувачеві мережі. Такий безстроковий публічний доступ до відомостей, які можуть розкривати неприємні подробиці про особу, часто становить втручання у її право на повагу до приватного життя та репутації. З огляду на це, право на забуття, що дозволяє знищити або анонімізувати окремі дані в пошукових системах, соціальних мережах, вебсайтах чи форумах, є важливою гарантією невтручання в особисте життя особи, яке підпадає під захист статті 8 Конвенції 1950 року.

Висновки. Цифровізація призвела не тільки до концептуальних змін у каталозі прав людини, а й до розуміння сутності абсолютно нової специфічної категорії прав людини, пов'язаної із доступом до Всесвітньої мережі за допомогою комп'ютерних систем – цифрових прав людини та механізмів реалізації й захисту цих прав.

Одним із важливих проблем сучасного Інтернету стало питання конфіденційності та захисту персональних даних. Тому не можна ігнорувати й негативні аспекти активного доступу та користування Інтернетом, які зумовили виникнення і поширення кіберзлочинності, шахрайських схем, неконтрольованого некоректного використання персональних даних користувачів тощо. Фактично, це якісно нові виклики, які вимагають реагування світової спільноти та адаптації систем міжнародного та національного права до таких викликів. Ключові цифрові права людини – свобода вираження поглядів, право на доступ до Інтернету, право на анонімність, право на забуття та низка інших повинні бути законодавчо врегульовані, що захистить користувачів від різного роду неправомірних зловживань та шахрайства.

Застосований Європейським судом з прав людини принцип еволюційного тлумачення дозволив по-новому поглянути на цифрові права людини у контексті забезпечення свободи слова, доступу до інформації та її розповсюдження. Аналізуючи практику ЄСПЛ у даній категорії справ, можна дійти висновку про те, що більшість Інтернет-прав Суд розглядає у контексті статті 8, яка передбачає повагу до приватного, сімейного життя особи, житла і кореспонденції, та статті 10, що закріплює свободу вираження поглядів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії. *Науковий журнал «Політикус»*. 2021. Вип. 1. С. 12–19.
2. Попович Т. П. Особливості правової природи цифрових прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 135–140.
3. Calzada I. The right to have digital rights in smart cities. *Sustainability*. 2021. № 13(20). P. 1–28.
4. Gerards J. *General Principles of the European Convention on Human Rights*. Cambridge University Press, 2023. 381 p.
5. Vogiatzis N. Interpreting the right to interpretation under Article 6 (3)(e) ECHR: A cautious evolution in the jurisprudence of the European Court of Human Rights? *Human Rights Law Review*. 2022. № 22 (1). P. 1–25.
6. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. № 995_118. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#n158 (дата звернення: 18.12.2024).
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 18.12.2024).
8. Wheatley S. Interpreting the ECHR in Light of the Increasingly High Standards Being Required by Human Rights: Insights from Social Ontology. *Human Rights Law Review*. 2024. № 24 (1). P. 1–23.
9. Tyrer v. The United Kingdom: Judgment of The European Court of Human Rights dated 25.04.1978. Application no. 5856/72. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-57587%22%7D> (дата звернення: 18.12.2024).
10. Karvatska S., Blikhar M., Huralenko N. Evolutionary trends in the interpretation of the European Court of Human Rights under the European Convention on Human Rights. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39. № 68. P. 88-102.
11. Ahmet Yildirim v. Turkey: Judgment of The European Court of Human Rights dated 18.03.2013. Application no. 3111/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-115705> (дата звернення: 18.12.2024).
12. Benedik v. Slovenia: Judgment of The European Court of Human Rights dated 24.07.2018. Application no. 62357/14. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-182455> (дата звернення: 18.12.2024).
13. Judgment of the European Court of Human Rights of 16.06.2015 in case of Delfi AS v. Estonia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-155105%22%7D> (дата звернення: 20.12.2024).
14. Дідух Х. В. Цифрові права: український та європейський досвід. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.7>
15. Zhang D., Finckenberg-Broman P., Hoang T. Et al. Right to be forgotten in the Era of large language models: implications, challenges, and solutions. *AI Ethics*. 2024. P. 1–10. URL: <https://doi.org/10.1007/s43681-024-00573-9> (дата звернення: 18.12.2024).
16. Hurbain v. Belgium: Judgment of The European Court of Human Rights dated 04.07.2023. Application no. 57292/16. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-225814> (дата звернення: 18.12.2024).

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАБОРОНИ АБОРТІВ В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

PROBLEMATIC ASPECTS OF ABORTION BANS IN EUROPEAN UNION MEMBER STATES: EXPERIENCE OF EUROPEAN COUNTRIES

Олійник Д.С., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого

Островська М.В., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого

Асірян С.Р., к.ю.н.,
асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого

Актуальність даного дослідження зумовлена зростаючою увагою до прав жінок на репродуктивне здоров'я у світлі недавніх реформ у країнах ЄС, що демонструють різні підходи до забезпечення цих прав. Також зростає важливість питання щодо відповідності національних законів міжнародним зобов'язанням країн у сфері прав людини. Метою статті є аналіз законодавчих підходів до регулювання абортів у країнах ЄС, визначення основних тенденцій та викликів у забезпеченні прав жінок на доступ до медичних послуг, а також оцінка впливу релігійних, культурних та соціальних факторів на політику у сфері репродуктивного здоров'я. У статті досліджується законодавче регулювання абортів у країнах Європейського Союзу та розглядаються різні підходи до доступу жінок до абортів. Автор аналізує еволюцію законодавства щодо переривання вагітності, приділяючи особливу увагу сучасним тенденціям лібералізації та обмежень. Особливу увагу приділено країнам, які нещодавно впровадили реформи, таким як Ірландія, де скасовано багаторічну заборону на аборт, а також країнам з найбільш суворими законами, такими як Польща та Мальта. Також досліджуються питання доступу до абортів у контексті соціальних, культурних та економічних умов та роль релігійних і моральних факторів у формуванні політики щодо абортів, зокрема роль католицької церкви в обмеженні прав жінок. Стаття також піднімає питання щодо відповідності національних обмежень основним правам, закріпленим у міжнародних договорах та конвенціях, що захищають право на життя та здоров'я. У статті були використані різноманітні методи наукового пошуку, для того щоб комплексно та детально розкрити предмет обраного дослідження. Зокрема, діалектичний метод, порівняльно-правовий метод, історичний метод та системно-структурний метод.

Ключові слова: аборт, переривання вагітності, країни-члени, Європейський Союз.

The relevance of the study is due to the growing attention to women's reproductive health rights in light of recent reforms in EU countries, which demonstrate different approaches to ensuring these rights. Additionally, the importance of examining the compliance of national laws with international human rights obligations is increasing. The purpose of the article is to analyze the legislative approaches to the regulation of abortion in EU countries, to identify the main trends and challenges in ensuring women's rights to access medical services, and to assess the impact of religious, cultural, and social factors on reproductive health policies. The article examines the legislative regulation of abortion in European Union countries and explores various approaches to women's access to abortion services. The author analyzes the evolution of legislation on pregnancy termination, paying special attention to modern trends in liberalization and restrictions. Particular emphasis is placed on countries that have recently implemented reforms, such as Ireland, where a long-standing abortion ban has been lifted, as well as countries with the most restrictive laws, such as Poland and Malta. The study also addresses issues of abortion access in the context of social, cultural, and economic conditions, and the role of religious and moral factors in shaping abortion policy, especially the role of the Catholic Church in restricting women's rights. The article raises questions about the compliance of national restrictions with fundamental rights enshrined in international treaties and conventions that protect the right to life and health. The article employs a variety of research methods to comprehensively and thoroughly address the subject of the study. These include the dialectical method, comparative legal method, historical method, systemic-structural method.

Key words: abortion, pregnancy termination, member states, European Union.

Виклад основного матеріалу. Понад шістьдесят років Європа веде світову тенденцію до лібералізації абортів законів і легалізації доступу жінок до безпечних і законних абортів. Сьогодні майже всі держави Європейського Союзу дозволяють аборт за бажанням або на широких соціальних підставах, і лише дуже невелика меншість підтримує суворі закони, які забороняють аборт майже за будь-яких обставин. Майже всі країни також гарантують, що аборт є законним під час вагітності, коли це необхідно для захисту здоров'я або життя вагітної жінки [16].

Звертаючись до статті 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права там сказано, що «право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» [5]. З цього виникає питання, чи має право на життя ще ненароджена дитина.

Прихильники заборони абортів впевнені, що життя людини починається ще з моменту її зачаття, а не народження. Тут влучним буде використання терміну «*pro life*», який охоплює ідею абсолютного права на життя ембріона чи плоду незалежно від здоров'я вагітної жінки чи обставин через які жінка бажає перервати вагітність

(наприклад, згвалтування, кровозміщення або вада розвитку плода) і, тим більше, незалежно від соціально-економічних умов, у яких відбувається вагітність [3, с. 4].

Інша ж група, які за легалізацію штучного переривання вагітності, вважає, що кожна жінка має право самостійно розпоряджатися своїм тілом. У цьому контексті використовується термін «*pro choice*», який ґрунтується на недоторканності приватного життя. Таким чином, він стоїть не лише на феміністичних вимогах свободи жінок від чоловіків і гендерної рівності, але й на соціальних, політичних, медичних і громадських інтересах, а саме на викоріненні таємних абортів і забезпеченні рівності для всіх жінок, які збираються зробити аборт [3, с. 5].

Сьогодні у практиці ЄСПЛ сформувалась позиція про право жінки на аборт, яка полягає у тому, що кожна суверенна держава наділена автономією щодо дозволу на проведення абортів та визначення термінів вагітності, під час яких можливе проведення абортів. При цьому кожна країна зобов'язана гарантувати жінці право на законний аборт, враховуючи той факт, що вагітність потенційно може становити небезпеку для здоров'я та життя жінки [4].

У своїх рішеннях ЄСПЛ дійшов висновку, що встановлення повної заборони на проведення абортів може порушувати право на життя, яке гарантоване ст. 2 Конвенції, а також право на повагу до приватного та сімейного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції [4].

Аналіз законодавства різних країн Європейського Союзу

Регулювання та закріплення права жінки на штучне переривання вагітності в різних країнах ЄС значно відрізняється один від одного. Це відбувається через те, що аборти регулюються національним правом держав-членів, що значно обмежує компетенцію самого Союзу.

Перша група країн, в яких забезпечено досить легкий доступ до абортів із кількома обмежувальними умовами (наприклад, часовими обмеженнями). Ця категорія включає Данію, Фінляндію, Нідерланди, Швецію, Франція, Бельгія, Люксембург та інші [3, с. 22].

В Данії згідно з законом 1973 року жінка може зробити аборт, якщо строк її вагітності не перевищує 12 тижнів. Також пацієнтка має бути старше вісімнадцяти років, а у випадку неповноліття, то потрібна згода батьків [6]. Важливо відзначити, що для громадян країни дана процедура є безкоштовною, а з 2004 року доступна для не резидентів, але вже за їх рахунок.

Закон про аборт в Нідерландах був ратифікований парламентом 1981 року і набув чинності 1984 року. В цій країні не встановлюють часових обмежень і роблять аборти від двадцяти до двадцяти двох тижнів [12]. Крім того, клініки в Нідерландах обслуговують європейських і неєвропейських жінок, які перевищили встановлений законом термін у своїй країні проживання [6]. Ця країна часто вважають ліберальною щодо правил абортів, проте люди в Нідерландах побоюються втратити це право через поточні події у світі, а також той факт, що аборти все ще входять до голландського кримінального кодексу [14].

В цьому переліку дуже важливо згадати безпрецедентний крок Франції, адже 4 травня 2024 вона стала першою країною, яка прямо включила право на аборт у своїй конституції. Парламентарі проголосували за перегляд конституції країни 1958 року, щоб закріпити «гарантовану свободу» жінок на переривання вагітності [1]. Також було проведено опитування серед громадян, яке показало, що близько 85% громадян підтримали внесення змін до конституції, щоб захистити право припинити вагітність.

Інша ж категорія країн це ті, які забороняють аборти, накладаючи дуже обмежувальні умови на доступ до них і надзвичайно ускладнюючи його на практиці. Після законодавчих змін на Кіпрі та в Республіці Ірландія в 2018 році в цій категорії залишилися лише Мальта та Польща [3, с. 33].

На Кіпрі православна церква дуже впливова і виступає проти абортів. Закон 1974 року (з поправками внесеними в 1986 та 1996 роках) допускав переривання вагітності лише у випадках згвалтування чи інцесту, або якщо вагітність становила великий ризик для здоров'я жінки та «ненародженої дитини». Проте нову ситуацію було створено законом від березня 2018 року. Він передбачає дозвіл на здійснення абортів до 12 тижня життя дитини без вказання причини і до 19 тижня, якщо вагітність настала внаслідок згвалтування [6].

Мальта та Польща мають протоколи та односторонні декларації, які обмежують доступ до абортів, додавши їх до договорів про вступ до ЄС. Вони передбачають кримінальні санкції для всіх, хто допомагає жінці зробити аборт, а на Мальті також для жінки.

У Польщі культурний і релігійний вплив католицької церкви, вороже ставлення медичної професії до абортів пояснює прийняття в 1993 році закону про планування сім'ї, охорону плоду та умови допустимості переривання вагітності [11]. В ньому перераховувалися три умови легальності абортів:

- якщо вагітність загрожує життю або здоров'ю матері;

- якщо медичний огляд покаже наявність у плода важкого і незворотного дефекту або невиліковної хвороби, яка загрожує його життю;

- якщо вагітність виникла в результаті кримінальних дій.

Але навіть у цих випадках аборт став практично неможливим через часте використання лікарями та медичними працівниками положення про совість, а також через різноманітні адміністративні перешкоди, які перешкоджають проведенню абортів у встановлені терміни.

Варто відмітити, що 22 жовтня 2020 року Конституційний суд Польщі постановив, що аборт у випадках серйозних і незворотних вад розвитку плода або невиліковної та небезпечної для життя хвороби є неконституційним [2]. Це рішення суду, члени якого були в основному призначені урядом того часу, зробило практично всі аборти незаконними. У зв'язку з цим рішенням по всій Польщі, зокрема у Варшаві, були організовані масові демонстрації. Зважаючи на масштаби протестів, рішення набуло чинності лише 27 січня 2021 року [2].

Одним із перших медичних наслідків цього рішення стала смерть 30-річної жінки від септичного шоку на двадцять другому тижні вагітності. За протоколом, на цьому терміні, якщо плід живий і є бодай якісь шанси зберегти його життєздатність, лікарі повинні його зберегти. Цей інцидент набув широкого розголосу та спровокував кілька демонстрацій [3, с. 35].

Досить цікава ситуація щодо регулювання абортів у Ірландії. У 1983 році у конституції цієї країни було закріплено Восьму поправку, яка фактично прирівняла право на життя вагітної жінки та «ненародженої дитини». Тобто аборт був заборонений за будь-яких обставин, у тому числі у випадку згвалтування, інцесту та фетальних аномалій [13]. У результаті, коли Planned Parenthood Ireland здійснювали підрахунки, щодо кількості жінок, які виїжджали за кордон з метою переривання вагітності, то з'ясувалося, що між 1980 і 2015 роками майже 170000 ірландок здійснили аборт за межами своєї країни [15].

У 1992 році Верховний суд Ірландії інтерпретував конституційну заборону так, що аборти були дозволені лише у випадку загрози життю вагітної жінки. Це сталося внаслідок того, що 14-річній дівчині суд заборонив зробити аборт в Англії, попри те, що вона була згвалтована і погрожує самогубством. У 2013 р. був виданий новий закон, який дозволив аборти у разі загрози смерті для жінки. Проте, закон залишався досить суворим, що і надалі жінки були змушені або продовжувати вагітність – навіть якщо було відомо, що плід помре в утробі або не виживе після народження – або зробити аборт за кордоном.

Ситуація змінилася у 2018 році, коли на початку року було оголошено про проведення референдуму щодо скасування поправки згаданої вище. За результатами голосування понад 66% ірландців та ірландок підтримали скасування заборони абортів і 2019 році набуває чинності закон, що дозволяє переривання вагітності до 12-го тижня і пізніше – за наявності медичних показань [3].

Тут, також, варто звернути увагу на справу *The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd v Stephen Grogan and others*. The Society for the Protection of Unborn Children (SPUC), ірландська організація, яка захищає права ненароджених дітей, виступила проти студентських асоціацій, які поширювали інформацію про клініки в інших країнах ЄС (зокрема у Великобританії), де надавали послуги з переривання вагітності. Основне питання стосувалося того, чи інформація про надання абортних послуг у Великобританії є «послугою» за Договором про Європейське економічне співтовариство (попередник ЄС), і чи можна на підставі цього договору заборонити студентським асоціаціям поширювати таку інформацію. Суд постановив, що аборти як такі можуть бути розцінені як послуга відповідно до права ЄС, оскільки вони є медичною послугою, що надається за винагороду. Однак

у цьому випадку студентські асоціації не мали економічного зв'язку з клініками, які надавали послуги з абортів, тому їх діяльність з поширення інформації не підпадала під дію правил щодо свободи надання послуг. Ця справа підкреслила, що хоча аборт може вважатися послугою за правом ЄС, поширення інформації не завжди підпадає під дію правил внутрішнього ринку [9].

Рішення також мало важливий вплив на дискусії щодо прав людини і свободи вираження в контексті чутливих соціальних питань, таких як аборт.

Дана справа, визначила, що регулювання абортів входить до компетенції країн-членів ЄС. Проте, переривання вагітності все ж такі є послугою і ст. 49 ДЄС вказує, що заборонено обмежувати свободу надавати послуги в межах Союзу щодо громадян держав-членів, що здійснюють підприємницьку діяльність у державі-члені іншій, ніж та, громадянам якої призначено послуги. Отже, країни ЄС мають певну свободу у встановленні власного законодавства в галузі охорони здоров'я, але ці закони не повинні порушувати основні права, які захищаються міжнародними угодами та конвенціями.

Громадянська ініціатива

У Європейському Союзі поширена така практика, як громадянська ініціатива, яка спрямована на підвищення демократії в Союзі шляхом надання громадянам безпосередньої можливості брати участь у розробці політики ЄС. Суть полягає в тому, що не менше семи громадян має зібратися з різних держав-членів, зареєструвати свою ініціативу, а Європейська комісія потім вже перевіряє чи легітимна ця пропозиція та чи входить це до сфер її компетенції.

Одна з таких ініціатив має назву "My Voice, My Choice: For Safe And Accessible Abortion", в якій наголошувалося на тому, що відсутність доступу до абортів у багатьох частинах Європи не лише наражає жінок на ризик фізичної шкоди, але й створює надмірний економічний та психічний стрес для жінок і сімей. Також ініціатори просили Європейську комісію – в дусі солідарності – подати пропозицію, щодо фінансової підтримки державам-членам, які зможуть виконувати безпечно переривання вагітності для будь-кого в Європі, хто все ще не має доступу до безпечного та легального абарту [7].

В цій ініціативі є посилання на Договір про функціонування ЄС про те, що: «Союз бере до уваги вимоги,

пов'язані з захистом здоров'я людини» (стаття 9), і «може також прийняти заохочувальні заходи, спрямовані на захист і покращення людського здоров'я». (стаття 168).

Згадувалася також Хартія Європейського Союзу про основоположні права, а саме стаття 3: «Кожна людина має право на повагу до своєї фізичної та психічної недоторканності» [8].

Саме ці норми закладають основу для реальних дій, таких як визнання принципу недискримінації щодо національності пацієнтів (Директива (ЄС) № 2011/24), і, отже, запроваджують рівні права на доступ до медичної допомоги в будь-якій державі-члені. Але незважаючи на велику кількість нормативних актів як на рівні Союзу, так і на національному багатьох жінок у Європі ще досі не мають доступу до безпечного та легального абарту, і їхнє здоров'я залишається під загрозою [7].

Тому проаналізувавши дану ініціативу можемо дійти до висновку, що проблема абортів є дуже актуальною та тригерною темою для європейців, яка вже довгий час залишається в центрі уваги та бурхливих дискусій.

Висновок. Отже, законодавче регулювання абортів у країнах Європейського Союзу залишається складним і неоднозначним питанням, що поєднує правові, етичні, соціальні та культурні аспекти. Хоча більшість держав ЄС поступово лібералізували свої закони, дозволяючи жінкам здійснювати вибір щодо свого тіла, існують країни, де аборти залишаються суворо обмеженими. Приклади Польщі та Мальти демонструють, як культурні та релігійні фактори можуть впливати на державну політику, часто всупереч правам людини, які захищаються міжнародними нормами. Водночас успіхи таких країн, як Ірландія та Франція, показують, що суспільство здатне змінювати своє ставлення до репродуктивних прав.

У цілому, проблема абортів у ЄС є питанням балансу між правом жінки на автономію та захистом моральних цінностей. Попри національні відмінності, важливо, щоб усі держави-члени ЄС забезпечували дотримання прав людини, особливо щодо доступу до безпечних медичних послуг, таких як аборт. Подальші реформи повинні зосереджуватися на усуненні юридичних та процедурних бар'єрів, які обмежують жінок у здійсненні їхніх прав, забезпечуючи рівний доступ до охорони здоров'я для всіх громадян ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. France makes abortion a constitutional right. *BBC Home*: веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-68471568> (дата звернення: 19.10.2024).
2. Пекло для жінок. Польща заборонила аборти. *BBC News Україна*: веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54651664> (дата звернення: 19.10.2024).
3. Marques-Pereira B. Abortion in the European Union: Actors, Issues and Discourse. 2023. P. 15-34. URL: <https://feps-europe.eu/wp-content/uploads/2023/03/Abortion-in-the-European-Union.pdf> (дата звернення: 19.10.2024).
4. Войтюк Д. Права людини в ЄС та заборона абортів (аналіз рішення суду справедливості c-159/90). *Collection of Scientific Papers «ЛОГОС»*. 2023. С. 90–94. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-26.05.2023.024> (дата звернення: 19.10.2024).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Організації Об'єднаних Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовтня 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 19.10.2024).
6. Clavaud A., Rouach D. The Right to Abortion: *An endless fight to guarantee the freedom to have control of one's body*. 2021. P. 4–6. URL: <https://feps-europe.eu/publication/abortion-in-the-eu-country-factsheets/> (дата звернення: 19.10.2024).
7. Initiative detail. *European Citizens' Initiative*: веб-сайт. URL: https://citizens-initiative.europa.eu/initiatives/details/2024/000004_en (дата звернення: 19.10.2024).
8. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія Європейського Союзу від 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 19.10.2024).
9. Рішення Суду справедливості C-159/90, The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd v Stephen Grogan and others. URL: <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2018/11/Society-for-the-Protection-of-Unborn-Children-Ireland-v.-Grogan.pdf> (дата звернення: 19.10.2024).
10. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Договір Європейського економічного співтовариства від 25.03.1957: станом на 1 січня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 19.10.2024).
11. Agnieszka K., Paula P., Buler M. Persistence of Abortion Stigma Inscribed in the Legal Framework: The Case of Abortion Attitudes in Poland, *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*. 2024. P. 273–297. URL: <https://doi.org/10.1093/sp/jxad035> (дата звернення: 19.10.2024).
12. Loeber O., Wijzen C. Factors influencing the percentage of second trimester abortions in the Netherlands. *Reprod Health Matters*. 2008. P. 131–136. URL: [https://doi.org/10.1016/S0968-8080\(08\)31377-9](https://doi.org/10.1016/S0968-8080(08)31377-9) (дата звернення: 19.10.2024).

13. Chakravarty D., Mishtal J., Grimes L., Reeves K., Stifani B., Duffy D., Lavelanet A. Restrictive points of entry into abortion care in Ireland: a qualitative study of expectations and experiences with the service. *Sexual and Reproductive Health Matters*. 2023. P. 8–10. URL: <https://doi.org/10.1080/26410397.2023.2215567> (дата звернення: 19.10.2024).
14. Holten L., Wolf R. The difficult process of autonomous choice: using I-poems to understand experiences of abortion-seekers in The Netherlands. *Sexual and Reproductive Health Matters*. 2023. P. 3–5. URL: <https://doi.org/10.1080/26410397.2023.2215963> (дата звернення: 19.10.2024).
15. Cullen P., Korolczuk E. Challenging abortion stigma: framing abortion in Ireland and Poland. *Sexual and Reproductive Health Matters*. 2019. P. 6–19. URL: <https://doi.org/10.1080/26410397.2019.1686197> (дата звернення: 19.10.2024).
16. Fiala C., Agostini A., Bombas T., Lertxundi R., Lubusky M., Parachini M., Gemzell-Danielsson K. Abortion: legislation and statistics in Europe. *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*. 2022. P. 345–352. URL: <https://doi.org/10.1080/13625187.2022.2057469> (дата звернення: 19.10.2024).

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА НА ГЛОБАЛЬНОМУ РІВНІ

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE SECURITY ENVIRONMENT AT THE GLOBAL LEVEL

Падалка А.М., д.ю.н., доцент,
начальник Департаменту господарського забезпечення
Служба безпеки України

Пашинська І.В., д.філос.,
старший судовий експерт

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

У статті проаналізовано сучасні виклики та загрози, які впливають на формування безпекової архітектури у світі. Досліджено ключові чинники, що зумовлюють трансформацію глобального безпекового середовища, серед яких технологічний розвиток, зростання геополітичної напруги, гібридні загрози, зміна клімату та нові форми тероризму. Встановлено, що сучасне безпекове середовище на глобальному рівні формується під впливом таких ключових факторів: геополітичні конфлікти та протистояння; транснаціональні загрози; кліматичні зміни та екологічна безпека; енергетична безпека; міграційні кризи та гуманітарні виклики.

Особливу увагу приділено аналізу ролі міжнародних організацій у забезпеченні колективної безпеки. Висвітлено тенденції посилення регіоналізації безпеки, зокрема через створення нових альянсів і механізмів співпраці. Розглянуто вплив інформаційно-комунікаційних технологій на формування кібербезпекового середовища, а також значення стійкості держав до асиметричних загроз.

Акцентовано увагу на тому, що сучасне безпекове середовище на глобальному рівні формується під впливом таких ключових факторів: геополітичні конфлікти; транснаціональні загрози; кліматичні зміни та екологічна безпека; енергетична безпека; міграційні кризи та гуманітарні виклики; міжнародні організації та дипломатія.

Також зазначено, що найближчі 5-10 років глобальне безпекове середовище буде характеризуватися зростаючою комплексністю, що поєднує традиційні загрози (геополітичні конфлікти, тероризм) із новими викликами (кліматичні зміни, технологічні ризики, міграційні кризи). Для ефективного відповіді на ці загрози необхідно буде розвивати нові підходи до міжнародної співпраці, управління ресурсами, а також інвестиції в інновації та стабільність на глобальному рівні.

Запропоновано низку стратегічних рекомендацій для вдосконалення глобального безпекового управління з акцентом на превентивні заходи, адаптивні механізми реагування та міжсекторальну співпрацю. Узагальнено сучасні підходи до побудови стійких систем безпеки, які враховують виклики динамічного та взаємопов'язаного світу.

Ключові слова: безпекове середовище, глобальні виклики, міжнародна безпека, гібридні загрози, кібербезпека, колективна безпека.

The article analyzes modern challenges and threats that affect the formation of the security architecture in the world. The key factors that determine the transformation of the global security environment are investigated, including technological development, growing geopolitical tension, hybrid threats, climate change and new forms of terrorism. It is established that the modern security environment at the global level is formed under the influence of the following key factors: geopolitical conflicts and confrontation; transnational threats; climate change and environmental security; energy security; migration crises and humanitarian challenges.

Particular attention is paid to the analysis of the role of international organizations in ensuring collective security. The trends of increasing regionalization of security are highlighted, in particular through the creation of new alliances and cooperation mechanisms. The impact of information and communication technologies on the formation of the cybersecurity environment is considered, as well as the importance of the resilience of states to asymmetric threats.

Attention is focused on the fact that the modern security environment at the global level is being shaped by the following key factors: geopolitical conflicts; transnational threats; climate change and environmental security; energy security; migration crises and humanitarian challenges; international organizations and diplomacy.

It is also noted that in the next 5-10 years, the global security environment will be characterized by increasing complexity, combining traditional threats (geopolitical conflicts, terrorism) with new challenges (climate change, technological risks, migration crises). To effectively respond to these threats, it will be necessary to develop new approaches to international cooperation, resource management, as well as investments in innovation and stability at the global level.

A number of strategic recommendations are proposed for improving global security governance, with an emphasis on preventive measures, adaptive response mechanisms, and intersectoral cooperation. Modern approaches to building resilient security systems that address the challenges of a dynamic and interconnected world are summarized.

Key words: security environment, global challenges, international security, hybrid threats, cybersecurity, collective security.

Дослідження безпекового середовища є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, оскільки світова спільнота стикається зі зростаючою кількістю як традиційних, так і нових викликів.

Драматичні події, що відбуваються нині у світі, насамперед війна, розв'язана РФ, що володіє ядерною зброєю та досі є постійним членом Ради Безпеки ООН, проти України, яка свого часу відмовилася від ядерної зброї в обмін на міжнародні безпекові гарантії, випробовують на міцність і життєздатність наявні механізми забезпечення миру та безпеки, перевіряють на практиці ефективність міжнародних організацій та альянсів, активізують пошуки нових механізмів забезпечення глобальної, регіональної та національної безпеки. Така ситуація суттєво ускладнює

формування державами політики у сфері національної безпеки, потребує диверсифікації заходів, посилення традиційних безпекових механізмів для недопущення загроз безпекового середовища на глобальному рівні.

Тому наукове осмислення цих процесів є важливим, що зокрема сприятиме розробці ефективних стратегій забезпечення як національної, так і міжнародної безпеки. Також це дослідження є важливим не лише для розуміння сучасних проблем, але й для прогнозування майбутніх трендів і розробки ефективних механізмів превентивного реагування.

Стан наукового дослідження. Українські вчені приділяють значну увагу дослідженню безпекового середовища, зокрема на глобальному рівні. Вони вивчають геополітичні, військові, економічні, кібернетичні та еко-

логічні аспекти глобальної безпеки, а також місце України в сучасній системі міжнародних відносин. До відомих українських дослідників, що зробили значний внесок у цю сферу слід віднести: Богдановича В. Ю., Бочарнікова В. П., Горбуліна В. П., Ільшова О. А., Качинського А. Б., Ковалівську С. В., Резнікову О. О., Ситник Г. П., Торову А. та інших.

Метою дослідження є визначення основних тенденцій розвитку безпекового середовища на глобальному рівні.

Вклад основного матеріалу. Сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, умов і загроз, які впливають на рівень безпеки країни, регіону або світу визначено, як безпекове середовище. Воно визначає ступінь захищеності від потенційних або реальних небезпек і забезпечення стабільного розвитку суспільства.

Визначень понять «безпекове середовище», його обґрунтування у нормативно-правових документах України немає, використовується поняття на рівні розмовному. Втім вчені приділяли увагу вивченню даному питанню, зміст якого кожен розкривав по-різному.

Такі вчені, як Богданович В. Ю., Ільшов О. А., Комаров В. С. та інші безпекове середовище розкривають зі сторони геополітичної, політико-дипломатичної, воєнної, інформаційної та інших сфер, де зароджуються, існують, накопичуються або проявляються сприятливі умови або небезпечні явища, потенційні та реальні загрози реалізації національних інтересів [1, с. 33].

На томість Бочарніков В. П., Свешніков С. В. безпекове середовище відносять до сукупності зовнішніх і внутрішніх відносин між діючими силами в усіх сферах національної безпеки, а також умов, факторів і обставин, які певним чином впливають або можуть впливати на ці відносини» [2, с. 6].

Резнікова О. О., до безпекового середовища відносить комплекс актуальних для певної території або території України загалом чинників, що впливають на рівень захищеності на цій території цивільного населення, органів державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання» [3, с. 114].

Аналізуючи різні наукові погляди та звертаючи на виміри, які стоять перед безпековим середовищем, до основних компонентів вважаємо за необхідне віднести: політичний вимір (стабільність політичних інститутів і урядів, геополітичні відносини між державами, міжнародна дипломатія та співпраця); військовий аспект (наявність або відсутність військових конфліктів, стратегічний баланс сил і контроль над озброєннями, роль міжнародних безпекових альянсів (НАТО, ООН тощо); економічний фактор (стійкість економічних систем і доступ до ресурсів, енергетична безпека та глобальні ринки, вплив санкцій, торговельні війни і фінансова криза); соціальний вимір (рівень соціальної згуртованості та внутрішньої стабільності, міграційні процеси, біженці та демографічні зміни, загрози тероризму, екстремізму та організованої злочинності); технологічний фактор (розвиток інформаційних технологій і кібербезпека, вплив технологій на оборонну спроможність, загрози дезінформації та кібератак); екологічний і кліматичний вимір (зміна клімату та її вплив на безпеку, ресурсні конфлікти (вода, продовольство), захист від природних і техногенних катастроф).

Слід відзначити, що формування безпекового середовища в Україні, особливо нині в умовах війни, яку нав'язала росія, є ще більш необхідною в практичній безпековій площині і актуальною з погляду безпекознавства як науки.

Безпекове середовище є ключовим фактором у формуванні національної та глобальної політики, а його динаміка вимагає постійного моніторингу та адаптації [4, с. 47].

Якщо розглядати безпекове середовище на глобальному рівні, то вона має відмінність в питанні стабільності, миру і безпеки між державами та народами. Сучасне без-

пекове середовище на глобальному рівні формується під впливом таких ключових факторів:

1. Геополітичні конфлікти та протистояння: військові конфлікти, такі як війна в Україні, мають значний вплив на глобальну безпеку; конкуренція між великими державами, зокрема США, Китаєм і Росією, призводить до нового рівня стратегічного суперництва.

2. Транснаціональні загрози: тероризм залишається серйозною загрозою, особливо в нестабільних регіонах; організована злочинність і наркоторгівля мають глобальні наслідки; кіберзагрози, включаючи кібератаки на критичну інфраструктуру та дезінформацію, стають все більш поширеними.

3. Кліматичні зміни та екологічна безпека: зміна клімату впливає на міграцію населення, ресурси та продовольчу безпеку; проблеми, пов'язані зі стихійними лихами, такими як урагани, посухи та повені, викликають гуманітарні кризи.

4. Енергетична безпека: залежність від викопного палива та перехід до відновлюваної енергетики створюють нові виклики для стабільності глобальних енергетичних ринків; енергетична криза через санкції та конфлікти впливає на міжнародні відносини.

5. Міграційні кризи та гуманітарні виклики: війни, економічна нестабільність та екологічні катастрофи сприяють збільшенню кількості біженців і внутрішньо переміщених осіб; країни стикаються з труднощами в управлінні міграційними потоками та наданні гуманітарної допомоги [5, с. 11].

6. Міжнародні організації та дипломатія: ООН, НАТО, ЄС та інші міжнародні організації відіграють ключову роль у підтримці миру та безпеки; міжнародна співпраця важлива для подолання глобальних викликів, таких як ядерна безпека та контроль над озброєннями.

Також безпекове середовище на глобальному рівні характеризується високою динамікою, комплексністю та невизначеністю. Воно вимагає адаптивних стратегій, міжнародної співпраці та інноваційних підходів для забезпечення миру і стабільності.

Більшість вчених до основних тенденцій розвитку безпекового середовища на глобальному рівні, відносять:

– **зростання геополітичного суперництва:** конкуренція між великими державами (США, Китай, Росія) за вплив на глобальній арені; переоцінка ролі традиційних військових блоків, таких як НАТО, а також розширення впливу альтернативних альянсів;

– **посилення кіберзагроз і інформаційної війни:** кібератаки на урядові установи, фінансові системи та критичну інфраструктуру стають більш поширеними; дезінформація і маніпуляції в медіапросторі використовуються як інструмент гібридних війн;

– **зміна характеру військових конфліктів:** війни стають менш традиційними і більше схожі на гібридні конфлікти, де використовуються одночасно військові, економічні, інформаційні та кібернетичні методи;

– **зростання ролі міжнародних та регіональних організацій:** посилення ролі дипломатії в запобіганні військових конфліктів і врегулюванні криз;

– **кліматичні зміни та екологічна безпека:** зміна клімату стає серйозною загрозою безпеці через збільшення кількості стихійних лих, конфлікти через ресурси (вода, продовольство); виникає необхідність у міжнародній співпраці для запобігання екологічним катастрофам;

– **енергетична безпека та енергетичний перехід:** геополітична конкуренція навколо постачання енергоносіїв (газ, нафта, рідкісні метали) загострюється;

– **посилення міграційних криз:** держави стикаються з викликами щодо інтеграції біженців і забезпечення соціальної стабільності;

– **вплив технологічних інновацій:** розвиток штучного інтелекту, квантових технологій і автономних систем;

– **зростання нерівності та соціальні конфлікти:** економічна нерівність і соціальна несправедливість можуть призводити до зростання внутрішньої нестабільності та протестів;

– **пандемії та біологічна безпека:** пандемія COVID-19 підкреслила вразливість глобальної системи охорони здоров'я; зростає увага до біологічної безпеки, включаючи загрози біотероризму.

Як бачимо, глобальне безпекове середовище є динамічним і нестабільним. Воно вимагає комплексних підходів, багатосторонньої співпраці та інноваційних рішень для забезпечення миру і стабільності.

Якщо розглядати динаміку трендів безпекового середовища на глобальному рівні то її зміни відображають, як короткострокові (5–10 років), так і довгострокові процеси, що базуються на зміні геополітичної ситуації, технологічних інноваціях, соціальних та економічних трансформаціях.

Досліджуючи контекст безпекового середовища в найближчі 5–10 років, динаміки можливих загроз буде характеризуватися високою невизначеністю та змінюваністю. Протягом наступних років можна очікувати, що в безпековому середовищі глобального рівня з'являться кілька важливих тенденцій, які будуть впливати на стабільність, мир та міжнародні відносини. До яких на нашу думку, слід віднести:

1. Ескалацію геополітичного суперництва:

1.1. США проти Китаю. Підвищена конкуренція між США та Китаєм у військовій, економічній і технологічній сферах. Китай активно зміцнює своє стратегічне становище в Азії, Африці та Латинській Америці, що створює нові виклики для американської гегемонії.

1.2. Росія та її позиції в Європі. Після вторгнення в Україну і посилення міжнародних санкцій Росія, ймовірно, зосередиться на зміцненні своїх альянсів із Китаєм, Індією та іншими країнами, одночасно намагаючись мінімувати свій міжнародний ізоляціонізм.

1.3. Регіональні конфлікти. Вони можуть стати основною платформою для глобальних напружень, наприклад, у Східній Азії (Тайвань), на Близькому Сході (Іран, Сирія) або в Африці (Конго, Сахел).

2. Розвиток технологій та нові кіберзагрози:

2.1. Кібербезпека. Очікується значний розвиток і вдосконалення кібератак, включаючи не тільки державні кібероперації, а й атаки на критичну інфраструктуру. Протистояння в кіберпросторі стане однією з основних складових глобальних конфліктів.

2.2. Інтеграція штучного інтелекту та автоматизації. Використання штучного інтелекту (ШІ) в оборонних системах та розвідувальних організаціях стане нормою. Однак це також несе ризики, зокрема у контексті автономних озброєнь і систем спостереження.

2.3. Мобільні технології та кібертероризм. Поширення технологій 5G, Інтернету речей (IoT) та мобільних додатків створить нові можливості для атак на критичні інфраструктури, зокрема через біометрію і інші системи ідентифікації.

3. Зміна клімату як ключова безпекова загроза:

3.1. Екологічні катастрофи. Очікується, що частота та інтенсивність природних катастроф, пов'язаних із кліматичними змінами (урагани, посухи, повені), зростатиме. Це, ймовірно, викликатиме соціальні та політичні наслідки, зокрема через переміщення населення та боротьбу за ресурси (вода, продовольство).

3.2. Міжнародні конфлікти через ресурси. Вже зараз є спроби контролювати ключові ресурси, такі як вода, рідкісні метали, що може призвести до економічних та політичних суперечок між державами.

4. Гібридні війни та неорганізовані конфлікти:

4.1. Змішане використання військових та невоєнних методів. Держави все більше переходять до гібридних методів ведення війни, що поєднують військові дії,

економічні санкції, інформаційні операції, кібератаки та дипломатичний тиск. Це дозволяє досягати стратегічних цілей, мінімізуючи прямі військові зіткнення.

4.2. Активізація мілітаризованих неурядових акторів. Терористичні організації, зокрема РФ продовжуватимуть застосовувати нетрадиційні методи ведення бойових дій, включаючи дрони та інші технології для терору.

5. Посилення соціальних протестів та внутрішніх конфліктів:

5.1. Соціальна нерівність та політична нестабільність. У ряді країн спостерігається зростання соціальної напруги через економічну нерівність, безробіття, високі ціни на житло та інші фактори. Це може призвести до масштабних протестів, що буде мати глобальні наслідки, впливаючи на внутрішню стабільність і міжнародні відносини.

5.2. Наростання політичної радикалізації. У багатьох країнах посилюється політична поляризація. Це може призвести до внутрішніх заворушень, боротьби за владу та подальшої фрагментації політичних систем.

6. Енергетична безпека та перехід до відновлюваних джерел енергії:

6.1. Конкуренція за енергетичні ресурси. Пошук нових джерел енергії (наприклад, нафта, газ, сонячна та вітрова енергетика) стане предметом глобальних стратегічних суперечок. Проте одночасно буде спостерігатися швидкий перехід до відновлюваних джерел енергії, що вимагатиме нових політичних та економічних рішень.

6.2. Диверсифікація постачання енергії. Це може спричинити значні зміни в геополітичній карті, зокрема, для країн, що залежать від експорту енергоносіїв.

7. Міграційні кризи та біженці:

7.1. Нестабільність в уразливих регіонах. Збройні конфлікти, непередбачувана війна в Україні, зміна клімату та економічні проблеми в ряді країн, зокрема в Африці та на Близькому Сході, спричинять нові хвилі міграції. Ці процеси можуть посилити напруженість у приймаючих країнах і сприяти новим політичним, економічним та безпековим викликам.

7.2. Стійкість міграційної політики. Країни будуть змушені розробляти більш ефективні стратегії управління міграцією, в тому числі через інтеграцію біженців, але також через посилення прикордонного контролю і загрози для внутрішньої безпеки.

8. Зростання значення міжнародних організацій і нових альянсів:

8.1. Відновлення і трансформація міжнародних організацій. Оскільки традиційні організації, як ООН та НАТО, стикаються з новими викликами, буде спостерігатися зростання значення регіональних альянсів, наприклад, Індо-Тихоокеанської стратегії або угруповань як БРІКС і ШОС, які формують альтернативу західним інституціям.

Отже ми бачимо, що найближчі 5–10 років глобальне безпекове середовище буде характеризуватися зростаючою комплексністю, що поєднує традиційні загрози (геополітичні конфлікти, тероризм) із новими викликами (кліматичні зміни, технологічні ризики, міграційні кризи). Для ефективної відповіді на ці загрози необхідно буде розвивати нові підходи до міжнародної співпраці, управління ресурсами, а також інвестиції в інновації та стабільність на глобальному рівні.

Висновки. Безпекове середовище – це сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, умов і загроз, які впливають на рівень безпеки країни, регіону або світу. Ці фактори визначають ступінь захищеності від потенційних або реальних небезпек і забезпечення стабільного розвитку суспільства.

До основних компонентів безпекового середовища віднесено: політичний вимір; військовий аспект; економічний фактор; соціальний вимір; технологічний фактор; екологічний і кліматичний вимір.

Безпекове середовище є ключовим фактором у формуванні національної та глобальної політики. Глобальне безпекове середовище посідає важливе місце в сфері наукового дослідження даного питання, є динамічним і нестабільним. Воно вимагає комплексних підходів, багатосторонньої співпраці та інноваційних рішень для забезпечення миру і стабільності.

Акцентовано увагу на тому, що сучасне безпекове середовище на глобальному рівні формується під впливом таких ключових факторів: геополітичні конфлікти; транснаціональні загрози; кліматичні зміни та екологічна безпека; енергетична безпека; міграційні кризи та гуманітарні виклики; міжнародні організації та дипломатія.

Сучасне глобальне безпекове середовище характеризується швидкою динамікою, багатовимірними загрозами та зростаючою взаємозалежністю між державами. Останніми роками світ зіткнувся з низкою глобальних криз, що змінили уявлення про традиційні і нетрадиційні виклики безпеці. Аналіз стану безпекового середовища дозволяє окреслити тренди безпекового середовища на глобаль-

ному рівні та спрогнозувати майбутній розвиток подій (5–10 років).

А саме зазначено, що безпекове середовище на глобальному рівні продовжуватиме еволюціонувати під впливом взаємодії геополітичних, технологічних, економічних та екологічних факторів. Основні тенденції включають:

1. Ескалацію геополітичного суперництва.
2. Розвиток технологій та нові кіберзагрози.
3. Зміна клімату як ключова безпекова загроза.
4. Гібридні війни та неорганізовані конфлікти.
5. Посилення соціальних протестів та внутрішніх конфліктів.
6. Енергетична безпека та перехід до відновлюваних джерел енергії.
7. Міграційні кризи та біженці.
8. Зростання значення міжнародних організацій і нових альянсів.

Тому майбутнє глобальної безпеки залежатиме від здатності держав співпрацювати у протидії спільним загрозам, розробляти інноваційні рішення і підтримувати баланс між національними інтересами та глобальною стабільністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданович В. Ю., Ільяшов О. А., Комаров В. С., Олексіюк В. В. Підхід до оцінювання безпекового середовища в сучасних умовах ведення збройної боротьби. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. 2021. № 2 (72). С. 33.
2. Бочарніков В. П., Свешніков С. В. Безпекове середовище 2030 : монографія. Київ : Майстер Книг, 2019. 76 с.
3. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
4. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія, 2009. 272 с.
5. Торова А., Корабльова О., Єпігулашвілі М., Копіна О. та ін. Самофасилітація безпеки у громаді : методичний посібник. Київ, 2019. 52 с.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ВІДОБРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЙ НАУКОВОГО ПОШУКУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКТРИНІ

INTERNATIONAL LAW AND REFLECTION OF SCIENTIFIC RESEARCH CATEGORIES OF DOMESTIC DOCTRINE

Тицька Я.О., к.ю.н.,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

У статті авторка наголошує, що суттєві та досі не вирішені аспекти міжнародно-правової співпраці на універсальному та регіональному рівнях щодо визначення науки та сприйняття наукової діяльності, досліджень та пошуку досі не отримали сучасного формату та системного виміру, які би сприяли вирішенню проблематиці всебічного відображення феномену науки у вимірі сучасного міжнародного права.

На підставі аналізу вітчизняної доктрини авторкою було доведено, що дослідження змісту та специфіки такого явища, як міжнародно-правове регулювання наукової діяльності та наукової співпраці практично неможливо здійснити без першочергового визначення феномену науки та, відповідно, наукової співпраці та співробітництва.

Водночас досі відсутні узагальнюючі роботи у вимірі теорії права або міжнародного права, які б системно окреслили відповідний напрям доктринального пошуку та надали б відповідний загально визначений глосарій, які можна було б використати для більш практичних напрямів юридичної роботи.

Предметом статті є міжнародно-правовий вимір відображення категорій наукового пошуку у вітчизняній доктрині, насамперед власне сприйняття українськими модерними авторами феномену науки, а її метою стало визначення специфіки сприйняття самої категорії науки у сучасній вітчизняній доктрині для наступного опрацювання проблеми її універсального відображення у міжнародному праві в вимірі вимог системності, розвитку та класифікації.

У статті системно висвітлене виклики та парадокси, з якими зіткнулися українські автори у спробах надати універсальне визначення науці та окреслити її функціональні ознаки та відмінні характеристики. Доведене, що вітчизняні дослідники багаторазово намагалися надати визначення науці, але при цьому відповідні роботи проводилися насамперед щодо окремих вимірів філософії науки та не склалися у системну доктрину.

Авторка наголошує, що більшість спроб детермінації науки як суспільного феномену можна помітити у методичних працях стосовно предметів вищої школи про наукових досліджень, та вони досі не позбавлені спирання на доктринальні підходи до науки, що панували у ідеології радянського періоду. Відповідно, ці концепції або не згадують узагалі, або не приділяють значної уваги питанням універсальності науки та її цивілізаційного виміру, цілком оминають питання права на наукову діяльність, як складову прав людини, та не відображають модерні виклики академічної свободи та міжнародної наукової співпраці.

Ключові слова: міжнародне право, наука, наукові дослідження, історія науки, соціологія науки, філософія науки.

In the article, the author emphasizes that significant and still unresolved aspects of international legal cooperation at the universal and regional levels regarding the definition of science and the perception of scientific activity, research and research have not yet received a modern format and systemic dimension, that would contribute to solving the problems of a comprehensive reflection of the phenomenon of science in the dimension of modern international law.

Based on the analysis of domestic doctrine, the author proved that the study of the content and specifics of such a phenomenon as international legal regulation of scientific activity and scientific cooperation is practically impossible to carry out without a primary definition of the phenomenon of science and, accordingly, scientific cooperation and collaboration.

At the same time, there are still no generalizing works in the dimension of legal theory or international law that would systematically outline the corresponding direction of doctrinal search and provide an appropriate generally recognized glossary that could be used for more practical areas of legal work.

The subject of the article is the international legal dimension of the reflection of the categories of scientific research in the domestic doctrine, primarily the perception of the phenomenon of science by modern Ukrainian authors, and its goal was to determine the specifics of the perception of the category of science itself in modern domestic doctrine for the subsequent study of the problem of its universal reflection in international law in the dimension of the requirements of systematicity, development and classification.

The article systematically highlights the challenges and paradoxes that Ukrainian authors faced in attempts to provide a universal definition of science and outline its functional features and distinctive characteristics. It is proven that domestic researchers have repeatedly tried to provide a definition of science, but at the same time the relevant works were carried out primarily on individual dimensions of the philosophy of science and did not form a systemic doctrine.

The author emphasizes that most attempts to determine science as a social phenomenon can be seen in methodological works on higher school subjects about scientific research, and they are still not devoid of support for doctrinal approaches to science that dominated the ideology of the Soviet period. Accordingly, these concepts either do not mention at all or do not pay significant attention to the issues of the universality of science and its civilizational dimension, completely bypass the issue of the right to scientific activity as a component of human rights, and do not reflect the modern challenges of academic freedom and international scientific cooperation.

Key words: history of science, international law, philosophy of science, science, scientific research, sociology of science.

Вступ. Суттєві та досі не вирішені аспекти міжнародно-правової співпраці на універсальному та регіональному рівнях щодо визначення науки та сприйняття наукової діяльності, досліджень та пошуку досі не отримали сучасного формату та системного виміру, які би сприяли вирішенню проблематиці всебічного відображення феномену науки у вимірі сучасного міжнародного права. Водночас дослідження змісту та специфіки такого явища, як міжнародно-правове регулювання наукової діяльності

та наукової співпраці практично неможливо здійснити без першочергового визначення феномену науки та, відповідно, наукової співпраці та співробітництва.

При цьому досі відсутні узагальнюючі роботи у вимірі теорії права або міжнародного права, які б системно окреслили відповідний напрям доктринального пошуку та надали б відповідний загально визначений глосарій, які можна було б використати для більш практичних напрямів юридичної роботи.

Тому предметом статті став міжнародно-правовий вимір відображення категорій наукового пошуку у вітчизняній доктрині, насамперед власне сприйняття українськими модерними авторами феномену науки, а її метою стало визначення специфіки сприйняття самої категорії науки у сучасній вітчизняній доктрині для наступного опрацювання проблеми її універсального відображення у міжнародному праві в вимірі вимог системності, розвитку та класифікації.

Для досягнення такої мети варто системно проаналізувати виклики та парадокси, з якими зіткнулися українські автори у спробах надати універсальне визначення науці та окреслити її функціональні ознаки та відмінні характеристики. Крім того слід дослідити відповідний доктринальний пошук, який спостерігається насамперед у історії та філософії науки, відповідній методичній літературі, та здійснити його аксіологічний та порівняльний аналіз. Це надасть можливість у наступному визначити ключові виклики та парадокси, з якими тепер зіткнулася Україна, насамперед, у вимірі еволюції двостороннього договірною регулювання наукового пошуку.

Для вирішення мети й наведених завдань роботи у доцільному та достовірному науковому форматі слід окреслити специфічні та водночас й особливі аспекти сприйняття процесів, моделей та механізмів наукових досліджень у контексті еволюції відповідних доктринальних поглядів. Для цього у цій статті її авторкою було застосоване формально-правовий програмний, прогнозний, герменевтичний, порівняльний та системний методи.

Поміж праць сучасних українських правників описана проблематика згадувалася у роботах Б.В. Бабіна, К.В. Громовенка, С.В. Ківалова, але комплексних, системних, та монографічних досліджень цих питань досі не здійснювалося. Загалом феномен науки у онтологічному, аксіологічному та гносеологічному вимірах досліджували насамперед у роботах європейських та американських авторів з історії науки та соціології науки.

Серед іншого, можна визначити роботи у цій площині таких авторів, як Джозеф Агассі, Пітер Ачінштайн, Баррі Барнс та Девід Блур, Герберт Баттерфілд, Генрі Бауер, Джон Д. Бернал, Джон Х. Брук, Джозеф Бен-Давід, Чарльз К. Джилліспі, Вестфал Кеннет, Томас Кун, Росс Мак-Дональд, Казем Сагед-Заде, Джордж Сартон, Трюїкена Оссенблока та Брюса Хевлі.

Серед наявних українських публікацій варто навести навчальні матеріали таких вчених, як Білуха М.Т., П'ятницька-Позднякова І.С., Свердан М.М., Філіпенко А.С., Цехмістрова Г.С., Шейко В.М. та праці інших авторів, детальніше висвітлені надалі у цій публікації.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській доктрині також можна відстежити спроби надати визначення категорії «наука». Кримський С.Б. та Мриглод І.М. у «Енциклопедії сучасної України» пропонують таке визначення науки, як соціально-значущої сфери людської діяльності, спрямованої на виробництво та систематизацію знань про закономірності існуючого засобами теоретичного обґрунтування та емпіричного випробування і перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту (істинності, достовірності, інтерсуб'єктивності)» [3].

Мосьондз С.О., окреслюючи сутність науки, заявляє, що «маючи численні визначення, вона виступає в кількох основних значеннях», визначаючи її як «форму діяльності, або як систему, або як сукупність дисциплінарних знань, або ж як соціальний інститут». Він пояснює науку у вимірі системи знань, через її носіїв, які «намагаються забезпечити собі зону автономії й бути нейтральними стосовно ідеологічних і політичних пріоритетів», а у контексті соціального інституту пропонує розуміти науку як «певну систему взаємозв'язків між науковими організаціями, членами наукової спільноти, систему норм і цінностей» [6, с. 20].

Отич О.М. визначає мету науки у виявленні об'єктивних законів, закономірностей і розроблення методів перетворення об'єктів навколишнього середовища задля пристосування їх до потреб людини. На її думку, наука освоює світ у логіко-дискурсивний спосіб, що «вимагає від науковця предметного, об'єктивного й раціонального розгляду світу, надання несуперечливої інформації про його реальне буття поза його емоційною оцінкою» [8, с. 4].

Кримський С.Б. щодо цього вказує, що наука «характеризується методологічним усвідомленням процесів формування та конституювання знання, що спирається на загальнонаукові та специфічні методи», «будує моделі, що імітують поведінку об'єктів, припускає можливість їх математичного подання, причинну матрицю подій, інтерпретаційні акти усвідомлення даних дослідження» [3]. Отич О.М. вказує, що наукова картина світу, як особлива форма теоретичного знання, «виконує евристичну, систематизувальну та світоглядну функції», а тому, на її думку, «наука розвивається у процесі наукового пізнання, що визначається як суспільно-історичний процес наукового осмислення і пояснення явищ навколишнього світу» [8, с. 4].

Основними структурними компонентами науки, як системи знань, Кримський С.Б. визначає «теорію, що систематизує емпіричний матеріал, дає його опис та пояснення, здійснює передбачення нових ефектів та можливих процесів, виявляє перспективи їх практичного використання; науково-дослідну програму, що орієнтує науковий пошук, процес висування гіпотез, залучення традицій та нових підходів; проект, що поєднує теорію та практику функціонування ідей з алгоритмами їх об'єктивації та технологіями застосування» [3].

Водночас Мосьондз С.О., проаналізувавши різні концептуальні підходи до розуміння науки, зробив висновок, що «наука є складною та багатомірною, тому однозначно номінувати її практично неможливо». Водночас цей автор вважає, що наука «справді є невід'ємною частиною національної культури та має два важливі складники – систему наукових знань (теорію, гіпотезу, поняття, наукові методи) та систему наукової діяльності», та трактує феномен науки, як «віддзеркалення історичного та культурного стану розвитку суспільства» [6, с. 21].

Крім того, Кримський С.Б. визнає, що «наука також є також соціальним інститутом, який об'єднує вчених з їх знаннями, кваліфікацією та досвідом; наукові установи, експериментально-технічну базу наукової діяльності, систему інформації, підготовки й атестації кадрів, форми функціонування та використання знання», та що вона водночас є «чинником соціального та технічного прогресу, бо входить до складу продуктивних сил виробництва» [3].

Водночас більшість спроб доктринального тлумачення категорії науки у вітчизняних авторів спостерігається не у власних дослідницьких працях, а у чисельних навчальних посібниках та підручниках для закладів вищої освіти в рамках дисципліни «Основи наукової діяльності». Для такого роду пошуку, крім системного ігнорування як питань міжнародних стандартів наукової діяльності, так й викликів сучасної міжнародної співпраці, помітно системне використання авторами радянських та російських наративів щодо визначення науки, на які, у свою чергу, істотно вплинула комуністична доктрина.

Навіть у переліках джерел ці навчальні матеріали послідовно концентрувалися на радянських та пострадянських російськомовних джерелах. Достатньо вказати, що академіки Національної академії наук України Наумоєць А.Г. та Находкін М.Г. не у подібному підручнику, а навіть у статті «Проблеми сучасності і мораль науковця», оприлюдненій у Віснику згаданій ж академії в 2006 р., детермінували науку, як «постійний діалог людини з природою, метою якого є пошук істини і здобуття нових знань» та при цьому послалися у своїх міркуваннях насамперед на... такого «історика та філософа науки» як російський протописьменник Д.І. Фонвізін [7, с. 5].

Прикладом, Кузь О.М., визнаючи неоднозначність терміну «наука», визначає її як «сферу дослідницької діяльності, спрямовану на виробництво нових знань про природу, суспільство й мислення, яка містить усі умови й моменти цього виробництва: вчених з їх знаннями та вміннями, кваліфікацією та досвідом, із розподілом і кооперацією наукової праці; наукові установи, дослідне обладнання; методи науково-дослідницької роботи, понятійно-категоріальний апарат, систему наукової інформації, а також усю сукупність наявного наукового знання, що виконує роль передумови, засобу чи результату наукового виробництва» [5, с. 5], фактично запозичуючи відповідні радянські концепти, які простежуються й у вище наведених визначеннях вітчизняних авторів.

Сидоренко В.К. пропонує розглядати науку водночас як специфічну форму суспільної свідомості, основу якої являє система знань, як вид суспільного розподілу праці, як процес виробництва та використання знань, як важливий фактор суспільного розвитку та як процес пізнання закономірностей об'єктивного світу [10, с. 11]; подібний підхід підтримує й Крушельницька О.В. [4, с. 9-10]. Бірта Г.О. подібним чином детермінує науку, як сферу людської діяльності, функцією якої є вироблення і систематизація об'єктивних знань про дійсність; та як одну з форм суспільної свідомості [1, с. 5]

Ковальчук В.В. також визначає науку як «сферу дослідницької діяльності, спрямовану на виробництво нових знань про природу, суспільство і процеси мислення», яка містить у собі «вчених із їх знаннями та здібностями, кваліфікацією і досвідом, з поділом і кооперацією наукової праці, наукові установи, експериментальне та лабораторне устаткування, методи науково-дослідної роботи, поняття і категоріальний апарат, систему наукової інформації, а також всю суму знань, що виступають як попередні посилання або засоби чи результати наукового пізнання» [2, с. 9-10]. Подібне визначення науки можна зустріти й у вітчизняного автора Романчикова В.І. [9, с. 142].

З радянського досвіду український дослідник Кузь О.М. бере й «три умови» для науки, а саме науку як пошук розуміння, як формулювання для цього загальних законів чи принципів, як їх наступну експериментальну перевірку,

а також бачення науки як «систематизоване, істинне, логічно несуперечливе (явне), передбачаюче знання, що перевіряється досвідом», та визначення науки, як «технології виробництва нового об'єктивного знання про реальність» [5, с. 7].

Крім цього, Кузь О.М., посилаючись на російські та радянські джерела, робить вкрай дискусійний висновок про те, що начебто у «більшості європейських мов чітко простежуються асоціації між науковим дослідженням та судовим дізнанням» на доволі невдалому прикладі тлумачення англійського слова «investigation» та трагікомічному порівнянні російськомовних слів «естествоиспытатель» та «пытать» [5, с. 8].

Висновки. Таким чином, вітчизняні автори багаторазово намагалися надати визначення науці, але при цьому відповідні роботи проводилися насамперед щодо окремих вимірів філософії науки та не склалися у системну доктрину. Більшість спроб детермінації науки як суспільного феномену можна помітити у методичних працях стосовно предметів вищої школи про наукових досліджень, та вони досі не позбавлені спирання на доктринальні підходи до науки, що панували у ідеології радянського періоду.

Відповідно, ці концепції або не згадують узагалі, або не приділяють значної уваги питанням універсальності науки та її цивілізаційного виміру, цілком оминають питання права на наукову діяльність, як складову прав людини, та не відображають модерні виклики академічної свободи та міжнародної наукової співпраці. Такі доктринальні підходи не спираються на описані концепції європейських дослідників ХХ сторіччя, та не вирішують ті проблеми, що окреслили відповідні автори: внутрішньої системи науки у її герменевтичному та гносеологічному вимірах, та межі науки й інших соціально корисних складових культури, й, відповідно, сучасні виклики суспільству та міжнародним відносинам у вимірі ненауки та пара науки.

Вирішення цієї проблематики у вимірі потреби удосконалення відповідного категоріального апарату, зокрема, у вимірі подальшого розвитку договорів України про науково-технічне співробітництво, має стати предметом окремого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірта Г.О., Бургу Ю.Г. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 142 с.
2. Ковальчук В.В., Моїсєєв Л.М. Основи наукових досліджень: навч. посібник. 3-ге вид., перероб. і доп. Київ: Професіонал, 2008. 240 с.
3. Кримський С.Б., Мриглад І.М. Наука. Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-70774>
4. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Кондор, 2006. 206 с.
5. Кузь О.М., Чешко В.Ф. Філософія науки: навч. посібник. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 172 с.
6. Мосьондз С. Наука в різних іпостасях. *Віче*. 2012. № 6. С. 20–22.
7. Наумовець А.Г., Находкін М.Г. Проблеми сучасності і мораль науковця. *Вісник НАН України*. 2006. № 5. С. 3–10.
8. Отич О. «Три кити» науки: наукове пізнання – наукове дослідження – наукове знання. *Післядипломна освіта в Україні*. 2016. № 2. С. 3–9.
9. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 254 с.
10. Сидоренко В.К., Дмитренко П.В. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ: РННЦ «ДІНІТ», 2000. 260 с.

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ В ІЗРАЇЛІ

FEATURES OF THE INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION SYSTEM IN ISRAEL

Ульянова Г.О., д.ю.н., професор,
проректор з навчальної роботи

Національний університет «Одеська юридична академія»

Процесуальні правила та практика в міжнародному комерційному арбітражі можуть відрізнятися між країнами, впливаючи на призначення арбітрів, проведення судових розглядів і виконання рішень. Кожна юрисдикція має свої особливості, переваги та недоліки у сфері міжнародного комерційного арбітражу. Сторони, залучені в міжнародні спори, повинні уважно розглянути конкретні характеристики та можливості різних юрисдикцій, обираючи найбільш відповідне місце для арбітражного розгляду.

Міжнародний комерційний арбітраж в Ізраїлі регулюється Законом про арбітраж 1968 року. Його метою було створення сучасної та ефективною основи для вирішення міжнародних комерційних спорів через арбітраж, який може мати місце за наявності письмової арбітражної угоди. Цей закон замінив Указ про британський мандат 1926 року, який переніс англійський Закон про арбітраж 1889 року в законодавство Ізраїлю.

Метою цього закону було покращення ефективності арбітражу та виправлення недоліків. Протягом років було внесено кілька поправок до закону, зокрема у 1974 та 2008 роках, що дозволило вдосконалити процедури арбітражу. Крім того, були здійснені зміни до інших законів, пов'язаних з арбітражем, як частина постійного вдосконалення правової системи.

У статті доводиться, що ізраїльські юристи готові використовувати арбітраж для ефективності процесу та його низьких витрат порівняно з судовим розглядом, але наголошують на необхідності прозорості та своєму бажанні змінити результати у випадку істотної помилки, допущеної арбітром. Суди в Ізраїлі мають традицію зберігати повноваження арбітра, зводячи до мінімуму свою тенденцію втручатися в арбітражні рішення.

Отже, констатує автор, характерною особливістю арбітражного розгляду в Ізраїлі є відсутність чіткого розмежування між міжнародним комерційним арбітражем та національною правовою системою. На досвіді Ізраїлю можна побачити наскільки неефективним є такий конгломерат, що призводить до плутанини та нівелює арбітраж як ефективний спосіб вирішення арбітражних спорів. Це має стати підґрунтям для подальшого наукового пошуку.

Ключові слова: Ізраїль, комерційний арбітраж, поправки, процесуальне право, матеріальне право до суті спору, методи обрання застосовуваного права, скасування рішень, *lex voluntatis*.

Procedural rules and practices in international commercial arbitration may differ between countries, affecting the appointment of arbitrators, the conduct of proceedings and the enforcement of awards. Each jurisdiction has its own peculiarities, advantages and disadvantages in the field of international commercial arbitration. Parties involved in international disputes should carefully consider the specific characteristics and capabilities of different jurisdictions when choosing the most appropriate venue for arbitration.

The article is designed to highlight the peculiarities of the national legislation of Israel and its application in the consideration of international commercial arbitration disputes. International commercial arbitration in Israel is governed by the Arbitration Law of 1968. Its purpose was to create a modern and efficient framework for the resolution of international commercial disputes through arbitration, which can take place in the presence of a written arbitration agreement. This Act replaced the British Mandate Ordinance of 1926, which transposed the English Arbitration Act of 1889 into Israeli law.

The purpose of this law was to improve the efficiency of arbitration and correct deficiencies. Several amendments to the law have been made over the years, notably in 1974 and 2008, which have improved arbitration procedures. In addition, changes were made to other laws related to arbitration as part of the continuous improvement of the legal system.

The article argues that Israeli lawyers are willing to use arbitration for the efficiency of the process and its low costs compared to litigation, but emphasize the need for transparency and their desire to change the results in case of a significant error made by the arbitrator. Courts in Israel have a tradition of preserving the authority of the arbitrator, minimizing their tendency to interfere with arbitral awards.

Therefore, the author states, a characteristic feature of arbitration proceedings in Israel is the absence of a clear distinction between international commercial arbitration and the national legal system. Israel's experience shows how inefficient such a conglomerate is, which leads to confusion and undermines arbitration as an effective way to resolve arbitral disputes. This should become the basis for further scientific research.

Key words: Israel, amendments, annulment of decisions, commercial arbitration, methods of choosing the applicable law, procedural law, substantive law to essence of dispute, *lex voluntatis*.

Актуальність теми дослідження. Міжнародний комерційний арбітраж в Ізраїлі, як й багатьох інших країнах та юрисдикціях, забезпечує основу для вирішення суперечок між сторонами з різних країн. Ізраїльські суди загалом підтримують арбітраж і відіграють наглядну роль, а Ізраїльський арбітражний інститут (IAI) надає адміністративні послуги та призначає арбітрів. Правила Інституту відображають міжнародні стандарти та забезпечують справедливий та ефективний арбітражний процес, а сторони можуть вибрати арбітраж в Ізраїлі або провести арбітраж за кордоном, але керуватися законодавством Ізраїлю.

Наведене зумовлює безперечну актуальність дослідження ізраїльської моделі міжнародного комерційного арбітражу, як певною мірою специфічною, але такою, що імплементує відповідні міжнародні стандарти, а тому є цікавою й для вітчизняної науки та практики. Висвіт-

лення відповідних процесів та тенденцій у контексті арбітражних спорів можна помітити у працях Анцупової Т.О., Бабіна Б.В., Громовенка К.В., Кормича Б.А., Пашковського М.І., але системного аналізу цих викликів монографічні дослідження поки не містять.

Мета і завдання статті. Стаття покликана висвітлити законодавство Ізраїлю та особливості його застосування при розгляді міжнародних комерційних арбітражних спорів. Тому її метою слід вважати висвітлення та подальше окреслення специфіки системи міжнародного комерційного арбітражу в Ізраїлі, а завданнями – встановлення особливостей еволюції ізраїльської системи міжнародного комерційного арбітражу, співвіднесення її джерел, механізмів та моделей, та окреслення відповідної арбітражної практики. Для досягнення цих завдань було використане формально-юридичний, системний, порівняльний та герменевтичний методи.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний комерційний арбітраж в Ізраїлі регулюється Ізраїльським законом про арбітраж 1968 року (далі – Закон 1968 року) [1]. Метою цього закону було створення сучасної та ефективної основи для вирішення міжнародних комерційних спорів через арбітраж. Арбітражний процес відповідно до цього закону має місце, якщо сторони уклали письмову арбітражну угоду.

Закон 1968 року замінив Указ про британський мандат 1926 року [2], який майже повністю транспонував англійський Закон про арбітраж 1889 року в законодавство Ізраїлю [3]. Метою закону було виправлення недоліків та підвищення ефективності арбітражу, щоб зробити його більш прийнятним для суспільства. Закон змінювався лише декілька разів. Перша поправка була внесена в 1974 році, головним чином щодо іноземних арбітражних рішень, які підпадають під дію міжнародного договору, учасником якого є Ізраїль [4].

Рішення Верховного суду в Ізраїлі є керівним органом, і його тлумачення доповнюють зміст закону та зобов'язують суди нижчої інстанції. У різних справах Верховний Суд та окружні суди після його рішень вказували на необхідність зручного, швидкого та економічного способу позасудового вирішення спорів, щоб полегшити судове навантаження, як зазначено в пропозиції до Закону про арбітраж 1968 [5].

Тим не менш, протягом багатьох років небажання Верховного суду, який не розглядає себе як апеляційну інстанцію для арбітражних рішень і може дозволити скасування арбітражного рішення лише за виключних обставин та небажання Верховного Суду виправляти помилки в рішеннях арбітрів, навіть у випадково помилкових рішеннях, створило широко поширену концепцію, що процес допускає суттєві помилки, які неможливо виправити. Яскравим прикладом є справа «Eli Aroch v. Clal Finance». У лютому 2006 року колишній суддя Верховного Суду виніс дуже коротке арбітражне рішення без обґрунтування, надавши позивачу (Елі Ерох) близько 96 мільйонів нових ізраїльських шекелів проти «Clal Financing Management Ltd» (раніше «Planot Batucha Investment House Ltd») [6].

Тому, до Закону 1968 року у 2008 році була прийнята Друга поправка, яка містила шляхи оскарження в арбітражному провадженні та ще одне важливе правило було включене в це доповнення, воно полягало в тому, що арбітр зобов'язаний вказати причини, на яких ґрунтуються арбітражне рішення [5].

Після набрання чинності Закону 1968 року було внесено кілька змін до інших законів, пов'язаних з арбітражем. Закон про суди 1984 року був змінений у кількох місцях, наприклад у статті 65, що стосується арбітражних процедур, доступних у судах для дрібних позовів; у статті 79 a–d, щодо процедур альтернативного вирішення спорів; тоді як стаття 79 (с) досі надає судам повноваження передавати передані їм спори до арбітражу за згодою всіх сторін (відповідно до Закону про арбітраж це повноваження надається лише окружним судам).

Так, відповідно до статті 79 ізраїльського Закону про суди 1984 року суд, який розглядає цивільну справу, може за згодою сторін передати розглядану ним справу, повністю або частково, на розгляд арбітражу, і він може, за їх згодою, визначити умови арбітражу; сторони за згодою суду призначають арбітра, та якщо сторони не дійшли згоди щодо арбітра, суд може призначити його зі списку, наданого йому сторонами, або за власним вибором – якщо такого списку немає. При цьому додається, що положення Закону 1968 року застосовуються до арбітражу відповідно до цього розділу; але «суд» відповідно до розділу 1 зазначеного закону про суди 1984 року має бути судом, який передає справу до арбітражу [7].

У цьому контексті варто навести справу «צ'ח 4886/00 רד"ק הורה ל' סורג נבואר» («Цивільна апеляція 4886/00 Реувен

Гросс проти Аарона Кедара») в якій апелянт подав апеляцію на рішення районного суду щодо юрисдикції арбітра розглядати позов. Верховний суд постановив, що рішення суду, яке безпосередньо розглядає арбітражне питання, буде оскаржене лише органом влади, навіть якщо воно не визначено конкретно як «арбітражна справа» відповідно до Закону про арбітраж встановлює лише апеляцію за правом. Суддя Прокачча постановив, що хоча рішення окружного суду було винесено в рамках звичайної процедури, а не в рамках провадження, визначеної в Законі 1968 року, воно підпадає під дію розділу 38 Закону 1968 року, оскільки воно зосереджене на арбітражному питанні, а тому його можна оскаржити лише за дозволом. Додатково суддя вказав, що суду надається повноваження обговорювати та приймати рішення, тоді як сторони надається лише дозвіл на апеляцію, а не апеляція за правом стосовно рішення [8]. Тобто, це означає, що поправка вже додала можливість сторонам звернення до суду «з дозволу самого суду, якщо при застосуванні закону сталася фундаментальна помилка, яка потенційно може спричинити похибку суду» [9].

Така відсутність практичної ефективності апеляції призвела до того, що сторони та їхні адвокати перестали звертатися до арбітражу. Такі питання, як витрати, тенденція довіряти судам, а не «приватним суддям», а також згадані вище труднощі зі скасуванням арбітражних рішень були одними з причин, які призвели до надання суспільством переваги регулярній правовій системі. У 2003 році Генеральний прокурор Ізраїлю дав вказівку, що «як правило, держава не буде вирішувати свої суперечки в арбітражі, а через судову систему» [4].

На думку автора сам факт того, що сторона змушена процесуальними нормами випрошувати дозвіл на апеляцію у судді, та ще й на додачу у одного й того ж судді на рішення якого і подається апеляція, порушує права сторін на справедливий суд.

Внаслідок заявники почали масово звертатися до регулярної правової системи, котра вже і так була перевантажена. Такі рішення стали символом проблемного питання про труднощі анулювання рішень арбітрів. Як результат, з'явилася Третя поправка Закону про арбітраж [10].

У рамках дискусій щодо попереднього урядового законопроекту про обов'язковий арбітраж, Асоціація юристів Ізраїлю ініціювала законопроект, що пропонує кілька альтернатив щодо права оскарження арбітражного рішення. Метою законопроекту було надання сторонам можливості прийняти рішення про арбітражну процедуру як альтернативу судовим процедурам у першій інстанції разом із судовим переглядом в апеляційному суді з метою виправлення істотних помилок у судовому застосуванні, якщо це необхідно.

З 2014 року проект обговорювався в установах адвокатури, перш ніж був запропонований Міністерству юстиції та Комітету Кнесету з конституційних і правових питань, і у 2018 він був прийнятий у третьому читанні [11]. Тобто, у 2018 році до Закону про арбітраж було внесено поправку щодо юрисдикції судів у справах, що стосуються арбітражу.

До внесення змін, судами, які мали юрисдикцію стосовно питань, що стосуються арбітражу, були окружні суди (які є другим рівнем у трирівневій судовій системі, що складається з Верховного суду, окружних судів і магістратських судів). А вже відповідно до поправки, юрисдикцію здобули також і магістратські суди. Ця поправка, яка мала на меті «зменшити відставання» в окружних судах, не виявилася корисною для розвитку надійної арбітражної юриспруденції, оскільки магістратські суди, які не спеціалізувалися на питаннях, що стосуються арбітражу (як внутрішнього, так і міжнародного), виносили рішення щодо цих питань і це створювало плутанину та брак узгодженості.

ВНЕСОК РИМСЬКОГО ПРАВА В РОЗВИТОК ВИХІДНИХ ІДЕЙ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

THE CONTRIBUTION OF ROMAN LAW TO THE DEVELOPMENT OF THE ORIGINAL IDEAS OF TRANSITIONAL JUSTICE

Філатов В.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Університет митної справи та фінансів

У статті здійснено аналіз ролі римського права в становленні вихідних ідей перехідного правосуддя, як комплексної моделі розвитку постконфліктних країн світу. Автор зауважує, що характерною ознакою етапу виникнення вихідних ідей перехідного правосуддя є становлення його окремих механізмів без віднесення їх до цілісної моделі. Відзначено важливу роль римського права у формуванні основоположних принципів перехідного правосуддя. Автор доходить висновку, що у часи Стародавнього Риму виникає не модель перехідного правосуддя, а лише окремі її механізми (амністія, люстрація, судові процеси). Зазначено, що ці механізми не варто вважати моментом виникнення самої моделі, адже подібні спроби врегулювання соціальних конфліктів не були комплексними. Доведено, що в стародавні часи відбувається формування самої ідеї, тобто філософських витоків перехідного правосуддя, в яких позиціонується ідея створення універсального інструменту, який зможуть використовувати різні держави, що відчули на собі наслідки соціальних потрясінь. Констатовано, що за часів Стародавнього Риму були сформульовані та обґрунтовані важливі правові принципи, в яких візуалізована ідея законності та правопорядку, яка на етапі постконфліктного розвитку країн світу є визначальною, і забезпечує правовідновлювальний ефект. Аргументовано, що після появи відповідного вчення в теорії міжнародного права застосування моделі перехідного правосуддя стає більш ефективним та узгодженим. Встановлено, що збройні конфлікти та інші соціальні потрясіння, які відбуваються в сучасному світі, своїми причинами походять з історії, в якій були певні факти або події, інтерпретовані як привід для насильства. Доведено, що саме в історії треба шукати і варіанти розв'язання конфліктів, у тому числі і через різні правові інструменти, які були впроваджені у стародавні часи.

Ключові слова: міжнародно-правове явище, перехідне правосуддя, перехідний період, римське право, рецепція, соціальні потрясіння, узагальнений історичний досвід.

The article analyzes the role of Roman law in the formation of the original ideas of transitional justice, as a complex model of post-conflict (post-authoritarian) development. The author notes that a characteristic feature of the stage of emergence of the original ideas of transitional justice is the formation of its separate mechanisms without referring them to a coherent model. The important role of Roman law in the formation of the fundamental principles of transitional justice is noted. The author comes to the conclusion that in the times of Ancient Rome, not a model of transitional justice emerged, but only its individual mechanisms and principles (amnesty, lustration, judicial processes). It is noted that these mechanisms and principles should not be considered the moment of the emergence of the model itself, because similar attempts to resolve social conflicts were not comprehensive. It is proved that in ancient times the idea itself was formed, i.e. the philosophical origins of transitional justice, in which the idea of creating a universal tool that could be used by different states that felt the consequences of social upheavals was positioned. It was established that during the time of Ancient Rome, important legal principles were formulated and substantiated, which visualized the idea of legality and law and order, which is decisive at the stage of post-conflict development of the countries of the world, and provides a law-restoring effect. It is argued that after the appearance of the corresponding doctrine in the theory of international law, the application of the model of transitional justice becomes more effective and consistent. It has been established that armed conflicts and other social upheavals that occur in the modern world have their causes derived from history, in which there were certain facts or events interpreted as a reason for violence. At the same time, it is necessary to look for options for resolving conflicts in history, including through various legal instruments that were introduced in ancient times.

Key words: international legal phenomenon, transitional justice, transitional period, Roman law, reception, social upheavals, generalized historical experience.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У недалекій перспективі Україна перебуватиме на етапі постконфліктного розвитку, в рамках якого необхідно вирішувати дуже важливі проблеми. Для підвищення ефективності стратегії перехідного періоду необхідно осмислювати окремі питання становлення та розвитку цієї моделі, яка впродовж свого еволюціонування набула особливої філософсько-аналітичної та правової природи. На сьогодні спостерігається відсутність наукового інтересу до цієї проблематики, яка може негативно вплинути на перехідні процеси, що відбуватимуться в нашій країні. Цим і обумовлено вибір теми для написання цієї наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Проблеми становлення римського права та його вплив на правові системи сучасності в різні часи досліджували наступні зарубіжні та вітчизняні вчені: М. В. Белова, Д. М. Белов, Кайлі Вільямсон, Джон Елстер, Ніл Крітц, С. П. Погребняк, Наташа Робінсон, Річард Саннерхолм, К. В. Хлабистова. Однак питання впливу римського права на становлення

моделі перехідного правосуддя у вітчизняній юридичній науці не досліджувалося, що вказує на актуальність теми наукового аналізу.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз ролі римського права в становленні вихідних ідей перехідного правосуддя, як комплексної моделі розвитку постконфліктних країн світу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історіографія моделі перехідного правосуддя є дуже динамічною та водночас неоднозначною з позиції окремих наукових теорій та концепцій. Зокрема, серед теоретиків міжнародного права немає єдиної думки щодо моменту виникнення цієї моделі. Окремі вчені у своїх працях доходять висновку, що концепція перехідного правосуддя виникла ще в 404 р. до нашої ери в Стародавніх Афінах та була використана для подолання поставлених етапу, у межах якого відбувся перехід від олігархічного ладу до демократії [1, с. 18]. Їхні опоненти зауважують, що модель перехідного правосуддя існує приблизно тридцять років, а сам термін увів у 1995 р. Н. Крітц у своїй праці «Правосуддя перехідного періоду: як нові демократії рахуються з колишніми режимами» [2, с. 411].

На нашу думку, модель перехідного правосуддя дійсно сформувалася як цілісне міжнародно-правове явище у 90-х роках, однак вихідні ідеї своїми коріннями походять до стародавніх часів. В рамках цього дослідження ми плануємо окреслити внесок римського права у формуванні ідей постконфліктного розвитку. Характерною ознакою етапу виникнення вихідних ідей перехідного правосуддя є становлення його окремих механізмів без віднесення їх до цілісної моделі. Тобто йдеться про впровадження в практику окремих форм покарання винних або примирення, які через декілька століть починають вважати невід'ємним елементом перехідного правосуддя. Значний внесок в цей процес зробили римські юристи.

Наприклад, люстрація, яка сьогодні є обов'язковим елементом поставторитарного (поставторитарного) розвитку держав, виникла за часів Стародавнього Риму у вигляді проскрипцій, тобто списків осіб, оголошених поза законом у Стародавньому Римі. Проскрипції запровадив Луцій Корнелій Сулла під час громадянської війни у 82–81 рр. до нашої ери. Однак спочатку це був засіб терору, а вже потім він трансформувався у форму очищення влади й суспільства від корупціонерів та політиків, які привели державу до конфлікту [3, с. 320]. Вбачається, що виникнення люстрації було пов'язане з бажанням очищення влади, яка допустила певні прорахунки, наслідком яких стали системне насильство та порушення прав людини. В моделі перехідного правосуддя очищення влади розглядається у якості вимушеної міри, яка допомагає усунути попередні злочинні еліти від влади. Якщо ж вони збережуть свій вплив, то пошук історичної правди та формування національної пам'яті стають просто неможливими, а жертви конфлікту можуть зазнати повторної віктимізації.

Інститут амністії також має витоки зі Стародавнього Риму, коли його визначали як повне пробачення осіб і «забуття» справ. Іншими словами, амністія полягала в розпорядженні вищого органу державної влади стосовно певної категорії дій, що підпадали під кримінальне покарання, та осіб, які їх скоїли, дія кримінального закону призупинялась, а кримінальне переслідування таким чином призупинялось або не було ініційоване. У свою чергу, винних осіб не притягували до кримінальної відповідальності [4, с. 102]. Звісно, що сьогодні амністією як компонентом перехідного правосуддя використовують за доволі специфічних підстав, а рішення приймають спеціально уповноважені суб'єкти, але можна стверджувати, що основа цього компоненту була сформована саме в часи Стародавнього Риму.

Необхідно відзначити, що доробок римських юристів дозволив не просто закласти основу окремих інструментів перехідного правосуддя. Він відіграв важливу роль у формуванні основоположних вказаної моделі. Так, здобутками римського права, які були втілені у фундаментальних ідеях перехідного правосуддя є два наступні аспекти: 1) залучення народу Риму до обговорення найбільш важливих законів; 2) утвердження права на суд та гарантій для обвинувачуваних. Ці питання були чітко регламентованими на рівні актів преторів [5, с. 185]. Перший пункт є основою сучасного миробудування, оскільки в постконфліктних країнах світу залучення громадянського суспільства до формування стратегій перехідного періоду є ключовим обов'язком влади.

Неврахування думки громадськості, зокрема в частині законотворчої діяльності призводить до опору з боку суспільства, і особливо жертв конфлікту, які прагнуть сатисфакції. Отже, взаємодія у сфері модернізації законодавства дає змогу налагодити діалог та узгодити інтереси держави та суспільства. Другий пункт також дуже важливий, адже відповідає принципу невідворотності покарання, який визначає окремий напрям перехідного правосуддя – кри-

мінальне переслідування винних в конфлікті. Також варто звернути увагу на гарантії для останніх, які сьогодні позиціонуються як умова справедливого правосуддя. Мова йде про надання винним особам достатніх процесуальних гарантій для свого захисту.

Окремо відзначимо, що важливим внеском римського права у формування моделі перехідного правосуддя є утвердження принципу верховенства права, який в сучасному світі також є принципом перехідного правосуддя. У своїй науковій праці С. П. Погребняк наголошує, що ідея підкорення влади праву є есенцією європейської політичної культури і досвіду Римської республіки. Вимога, згідно з якою держава має ґрунтуватися на праві була розвинута римськими юристами, підтвердженням чого є наступна цитата з закону: «Призначення магістрату в тому, щоб керувати і віддавати розпорядження правильні, корисні й закономірні. Адже подібно до того, як магістрами керують закони, так народом керують магістрати, і можна на цілком достатній підставі сказати, що магістрати – це закон, що промовляє, а закон – це безмовний магістрат» [6, с. 10].

В умовах постконфліктного розвитку принцип верховенства права виступає орієнтиром, навколо якого відбувається відновлення інституційних меж, розбудова нової політичної структури та громадянського суспільства. Тобто, римським юристам вдалося обґрунтувати найбільш вагомі стовпи перехідного правосуддя, на основі яких формуються стратегії перехідного періоду. Слід також зазначити, що для збільшення шансів на успіх у просуванні моделі перехідного правосуддя в постконфліктній Україні необхідно забезпечити рівність усіх перед законом (громадян і членів громадянське суспільство, урядовців, прокурорів, суддів та представників місцевої влади) [7, с. 53].

Доречно наголосити, що в умовах постконфліктного розвитку модель верховенства права є фрагментованою та розбитою на взаємоузгоджені сектори (судовий, правоохоронний та правозахисний). Означена модель формується на припушенні, що держави, які виходять із насильницького конфлікту, перебувають у перехідній фазі оскільки їм бракує відповідних законів та інституцій. Ця проблема вирішується за рахунок теоретизації принципу верховенства права та подальшому практичному впровадженню його в постконфліктній державі [8, с. 236–237]. Тобто, верховенство права залишається, як і в часи Стародавнього Риму, не просто теоретичним принципом, а й основою для побудови практичних заходів розбудови миру.

М. В. Белова та Д. М. Белов стверджують, що римське право залишило великий спадок у правових системах світу. Поняття, властиві правопорядку, що містяться в *ius naturale* і *ius gentium*, спрямовані на поширення за межі національних кордонів, сьогодні є наріжними каменями міжнародного права в усьому світі. Сьогодні римське право є основою сучасної правової системи України [9, с. 14]. Варто погодитися з цієї тезою та додати, що римське право через окремі галузі міжнародного права також сприяло формуванню сучасної моделі перехідного правосуддя, в основі якої є жертвоцентризм та робота з першопричинами конфлікту.

Очевидно, що його здобутки стали частиною наднаціональних механізмів, у тому числі і моделі перехідного правосуддя. Відносно останньої зарубіжна дослідниця Наташа Робінсон наголошує, що центральною гіпотезою концепції перехідного правосуддя є те, що минула несправедливість має сучасну спадщину [10, с. 11]. Ця теза наводить на дві логічні думки. По-перше, збройні конфлікти та інші соціальні потрясіння, які відбуваються в сучасному світі, своїми коріннями походять з історії, в якій були певні факти або події, інтерпретовані як привід для насильства. По-друге, саме в історії треба шукати варіанти розв'язання конфліктів, у тому

числі і через різні правові інструменти, які були впроваджені у стародавні часи.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Таким чином внесок римського права у становлення вихідних ідей перехідного правосуддя може бути схарактеризований наступним чином:

– у часи Стародавнього Риму виникає не модель перехідного правосуддя, а лише окремі її механізми (амністія, люстрація, судові процеси тощо). Тому не варто вважати це моментом виникнення самої моделі, адже подібні спроби врегулювання соціальних конфліктів не були комплексними та одночасними, як це передбачено концепцією перехідного правосуддя;

– в стародавні часи відбувається формування самої ідеї, тобто філософських витоків перехідного правосуддя. Інакше кажучи, формується ідея створення універсального інструменту, який зможуть використовувати

різні держави, які відчули на собі наслідки соціальних потрясінь;

– за часів Стародавнього Риму були сформульовані та обґрунтовані важливі правові принципи, в яких візуалізована ідея законності та правопорядку, яка на етапі постконфліктного розвитку країн світу є визначальною, і забезпечує правовідновлювальний ефект;

– після появи відповідного вчення в теорії міжнародного права застосування моделі перехідного правосуддя стає більш ефективним та узгодженим. Це пов'язане не лише з узагальненням історичного досвіду, а й з обґрунтуванням механізмів застосування принципів і напрямів перехідного правосуддя на практиці.

При цьому перспективним напрямом наукового пошуку в цій сфері залишається питання інтеграції позитивного досвіду римського права в філософсько-аналітичну природу моделі перехідного правосуддя. Ця тема, без сумніву, вимагає окремих наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Elster Jon. *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective* Cambridge. UK: Cambridge University Press. 2004. 106 p.
2. Kritz Neil J. *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*. Vol. 1. *General Considerations* Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 804 p.
3. Хлабистова К. В. Еволюція поняття люстрації з часів античності до ХХ століття. *Науковий вісник НАВС*. 2016. № 2 (99). С. 315–325.
4. Приходько І. Генезис інституту амністії в праві. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 18. С. 100–103.
5. Callie Williamson *The Evolution of Law and Legal Procedures in the Roman Participatory Context in Dean Hammer, ed., A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic* (Blackwell Companions to the Ancient World). 2014. P. 179–192.
6. Погребняк С. П. Історичні витoki верховенства права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. № 15. С. 3–13.
7. Diana Ivzhenko *The rule of law as a core element of post-conflict peace-building: foreign experience and Ukrainian reality*. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 3. P. 49–54.
8. Richard Zajac Sannerholm *Rule of Law after War and Crisis: Ideologies, Norms and Methods*. Portland: Cambridge. 2012. 276 p.
9. Bielova Miroslava, Byelov Dmytro *The influence of Roman law on the modern change of the legal Paradigm*. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. Vol. 4. P. 12–16.
10. Natasha Robinson *Conceptualising historical legacies for transitional justice history education in postcolonial societies*. *History Education Research Journal*. Vol. 19. P. 2–15.

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 356/358

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/102>

АНАЛІЗ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДІОЕЛЕКТРОННОГО ЗАХИСТУ СИСТЕМ ЗВ'ЯЗКУ ТА ПРОТИДІЇ РАДІОЕЛЕКТРОННІЙ РОЗВІДЦІ ПРОТИВНИКА ОРГАНАМИ УПРАВЛІННЯ ЗВ'ЯЗКОМ І ПІДРОЗДІЛАМИ ЗВ'ЯЗКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ, ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

ANALYSIS AND GENERALIZATION OF THE EXPERIENCE OF PROVIDING RADIO-ELECTRONIC PROTECTION OF COMMUNICATION SYSTEMS AND ANTI-RADIO-ELECTRONIC INTELLIGENCE OF THE ADVERSARY BY COMMUNICATION MANAGEMENT BODIES AND COMMUNICATION UNITS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE, OTHERS MILITARY FORMS AND LAW ENFORCEMENT BODIES

Зміївський Г.А., викладач кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пугач В.В., викладач кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Власов К.В., старший викладач кафедри військового зв'язку та інформатизації

Командно-штабний факультет

Національної академії Національної гвардії України

Горбунов В.І., старший викладач кафедри підготовки офіцерів запасу

Військово-юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу та узагальненню досвіду забезпечення радіоелектронного захисту систем зв'язку та протидії радіоелектронній розвідці противника органами управління зв'язком і підрозділами зв'язку Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів в ході участі в Операції об'єднаних сил (раніше антитерористичній операції) на території Донецької та Луганської областей, російсько-Українській війні з метою ефективного використання цього досвіду в процесі планування і забезпечення зв'язку.

Наведено дані щодо підвищення активності використання збройними силами російської федерації радіоелектронної боротьби у ході широкомасштабного вторгнення, розширення можливостей засобів радіоелектронної боротьби щодо радіорозвідки та радіоподавлення інтегральних систем зв'язку і передачі даних колективного користування, збільшення вірогідності селекції об'єктів подавлення та розмірів зони ефективної дії, блокування абонентських терміналів стільникового зв'язку, а також скорочення часу реакції.

На основі проведеного аналізу для узагальнення (систематизації) отриманого досвіду запропоновано класифікувати заходи радіоелектронного захисту систем зв'язку та протидії радіоелектронній розвідці противника за ознаками впливу радіоелектронної боротьби, радіоелектронної розвідки та засобів вогневого ураження на систему зв'язку: зменшення ймовірності виявлення джерел радіовипромінювання; забезпечення стійкої роботи засобів радіозв'язку в умовах навмисних радіоперешкод; зменшення ймовірності вогневого ураження засобів зв'язку; зниження можливостей радіоелектронної розвідки противника з радіоперехоплення.

Здійснено розподіл основних заходів захисту і протидії, які аналізувалися, за ознаками запропонованої класифікації. Обґрунтовано проведення саме такого розподілу.

Установлено, що така класифікація буде сприяти забезпеченню єдиних підходів до організації заходів захисту і протидії та підвищить ефективність впровадження отриманого бойового досвіду в процес планування і забезпечення зв'язку.

Ключові слова: система зв'язку, радіоелектронна боротьба, радіоелектронна розвідка, радіоелектронний захист, радіоелектронне виявлення, радіоелектронне подавлення, перехоплення.

The article is devoted to the analysis and generalization of the experience of providing radio-electronic protection of communication systems and countering the enemy's radio-electronic intelligence by communication control bodies and communication units of the Armed Forces of Ukraine, other military formations and law enforcement agencies during the participation in the Joint Forces Operation (formerly the anti-terrorist operations) on the territory of Donetsk and Luhansk regions, the Russian-Ukrainian war in order to effectively use this experience in the process of planning and ensuring communication.

Data are given on the increase in the activity of the use of radio-electronic warfare by the armed forces of the Russian Federation during a large-scale invasion, the expansion of the capabilities of radio-electronic warfare in relation to radio reconnaissance and radio suppression of integrated systems of communication and data transmission of collective use, an increase in the probability of the selection of suppression objects and the size of the zone of effective action. blocking of subscriber terminals of cellular communication, as well as reduction of reaction time.

On the basis of the conducted analysis, in order to generalize (systematize) the experience gained, it is proposed to classify the measures of radio-electronic protection of communication systems and countermeasures against the enemy's radio-electronic intelligence according to the signs of the effect of radio-electronic warfare, radio-electronic intelligence, and means of fire damage on the communication system: reducing the probability of detecting sources of radio radiation; ensuring stable operation of radio communications in conditions of intentional radio interference; reducing the probability of fire damage to communication equipment; reduction of the enemy's radio-electronic intelligence from radio interception.

The distribution of the main measures of protection and countermeasures, which were analyzed, was carried out according to the features of the proposed classification. Such distribution is justified.

It has been established that such a classification will contribute to the provision of uniform approaches to the organization of protection and countermeasures and will increase the effectiveness of the implementation of the acquired combat experience in the process of planning and ensuring communication.

Key words: communication system, radio-electronic warfare, radio-electronic reconnaissance, radio-electronic protection, radio-electronic detection, radio-electronic suppression, interception.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Воєнна доктрина росії передбачає активне використання радіоелектронної боротьби (РЕБ) у різних видах воєнних конфліктів, що підтверджується широким спектром розроблених та впроваджених систем, а також досвідом їх використання у збройних конфліктах на Північному Кавказі, в Грузії, Сирії та російсько-Українській війні.

За оцінками військових експертів [1], нові засоби РЕБ російської федерації дозволяють забезпечити можливість радіорозвідки та радіоподавлення інтегральних систем зв'язку та передачі даних колективного користування та в 1,5–1,8 рази збільшити вірогідність селекції об'єктів подавлення, скоротити час реакції в 10 разів. Крім того, вони здатні забезпечити приховане, вибіркоче за місцем і (або) системною адресою блокування абонентських терміналів стільникового зв'язку та збільшити розмір зони ефективної дії завдяки застосуванню нетрадиційних (неенергетичних) способів інтелектуального блокування абонентських терміналів зв'язку.

У свою чергу росією здійснюються заходи з розширення можливостей і наземної радіоелектронної розвідки (РЕР).

Під час виконання завдань за призначенням в Операції об'єднаних сил (раніше антитерористичній операції) на території Донецької та Луганської областей, російсько-Українській війні органи управління зв'язком і підрозділи зв'язку Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів отримали самий різноманітний досвід забезпечення стійкої роботи зв'язку в умовах впливу засобів радіоелектронної боротьби та радіоелектронної розвідки противника. Але для ефективного впровадження цього досвіду в процес планування і забезпечення зв'язку виникає необхідність його систематизації і виробленні єдиних підходів до організації заходів захисту і протидії.

Отже, метою статті є проведення аналізу та узагальнення досвіду забезпечення радіоелектронного захисту систем зв'язку та протидії радіоелектронній розвідці противника органами управління зв'язком і підрозділами зв'язку в ході участі в Операції об'єднаних сил (раніше антитерористичній операції) на території Донецької та Луганської областей, російсько-Українській війні для ефективного використання в процесі планування і забезпечення зв'язку.

Виклад основного матеріалу. Для узагальнення і систематизації отриманого досвіду доцільно провести класифікацію заходів забезпечення радіоелектронного захисту систем зв'язку та протидії радіоелектронній розвідці противника. Ознаками ж для класифікації, на думку авторів, мають стати завдання РЕБ і РЕР щодо впливу на систему зв'язку, виходячи із їх визначень.

Радіоелектронна боротьба – сукупність узгоджених за метою, завданням, місцем і часом дій військ (сил) щодо виявлення систем і засобів управління військами та зброєю противника, їх радіоелектронного подавлення, радіоелектронного захисту своїх систем і засобів управління, а також виконання заходів електронної підтримки радіоелектронної боротьби [2].

Радіоелектронна розвідка здійснюється з метою добування, обробки, аналізу, узагальнення і доведення розвідувальної інформації про противника шляхом виявлення (пеленгування), перехоплення та аналізу випромінювань його радіоелектронних засобів [3].

У загальному вигляді процес впливу РЕБ, РЕР та засобів вогневого ураження на систему зв'язку та інформаційних систем, а також запропоновану класифікацію заходів радіоелектронного захисту та протидії радіоелектронній розвідці противника на основі цього впливу відображено на рис. 1.

Отже, виходячи зі змісту визначень, першим завданням як РЕБ, так і РЕР є *радіоелектронне виявлення (пеленгування)*

Рис. 1. Класифікація заходів радіоелектронного захисту системи зв'язку та протидії радіоелектронній розвідці противника

гування). Відповідно, першою ознакою для класифікації має стати зменшення ймовірності виявлення джерел радіовипромінювання (рис. 1).

Виявлення радіовипромінювального засобу залежить від перевищення рівня сигналу над реальною чутливістю приймача радіоелектронної розвідки та інших факторів, пов'язаних із забезпеченням розвід захищеності системи зв'язку. Виходячи з цього, для зменшення ймовірності виявлення джерел радіовипромінювання здійснюються (дотримуються) такі основні заходи (правила) [1; 4–6]:

- відведення переваги для передавання важливої інформації проводом засобом зв'язку;
- скорочення часу роботи випромінювальних засобів на передачу;
- використання режимів роботи засобів радіозв'язку на мінімальній потужності;
- використання для радіопередач малопомітних засобів радіозв'язку (малої потужності, зі широкосмуговими сигналами);
- спрямування антен так, щоб найбільші промені (пелюстки) на діаграмі спрямованості перекривали лише саме необхідний сектор фронту або кореспондента;
- використання спрямованих антен або встановлення металевих відбивачів (рефлекторів) зі сторони антени в напрямку противника;
- екранування (за можливості) за допомогою огорожувальних конструкцій зі струмопровідного матеріалу («клітка Фарадея») для радіоізоляції антени в певному напрямку;
- використання природних та штучних перешкод поширенню радіохвиль (геометрії місцевості, будівель та ін.), які обмежують потенційні дії засобів РЕБ противника (при цьому перешкода повинна розташовуватися між радіозасобом і лінією фронту);
- розміщення УКХ антен всередині будівель чи споруд або за перепадами рельєфу так, щоб вони були прикриті зі сторони потенційних дій РЕБ або радіорозвідки противника;
- використання замість Wi-Fi точок доступу ETHERNET та USB адаптерів для пристроїв без ETHERNET виходів;
- недопущення скупчення абонентів радіосистем (радіо-, стільниковий зв'язок, Wi-Fi та ін.) на невеликій території;
- розміщення точок радіодоступу (Wi-Fi та ін.) у захищених (екранованих) приміщеннях;
- мінімізація користування стільниковими телефонами, в крайньому випадку використання їх тільки в режимі польоту та через модем 4G (роутер) установлений у захищених (екранованих) приміщеннях (Wi-Fi);
- періодична зміна робочих частот (каналів);
- використання станцій-приманок.

Другим завданням РЕБ противника є *радіоелектронне подавлення*, яке полягає у дезорганізації роботи радіо-, радіорелейних, тропосферних та космічних систем і засобів зв'язку, систем і засобів радіолокації, радіонавігації та радіоуправління шляхом впливу радіоперешкодами, застосування хибних цілей та пасток, зміни умов поширення радіохвиль. Радіоподавлення, як складова частина радіоелектронного подавлення, включає також передачу повідомлень, команд і сигналів, що дезінформують, у радіомережах (радіонапрямах) [2].

Відповідно, ознакою для класифікації має стати забезпечення стійкої роботи зв'язку та інформаційних систем в умовах навмисних радіоперешкод противника, що є одним із завдань радіоелектронного захисту системи зв'язку [4].

З метою *забезпечення стійкої роботи засобів радіозв'язку в умовах навмисних радіоперешкод противника* виконуються такі основні заходи (правила) [1; 4–6]:

- здійснення групового методу призначення частот та маневру ними;
 - проведення аналізу робочого спектру завади, її характеру;
 - здійснення переходу на інші робочі частоти (наприклад, на частоти, які знаходяться поза межами або на краю спектра радіоперешкоди);
 - завчасне програмування резервних каналів зв'язку на радіостанціях та проведення навчання з оперативного переходу на резервні частоти;
 - передавання одного і того ж повідомлення на декількох частотах одночасно;
 - проведення зміни поляризації сигналу, а у разі відсутності технічної можливості зробити це – повертання антени в напрямку кореспондента на 90 градусів;
 - використання антен спрямованої дії;
 - забезпечення під час використання ретранслятора в комплексі з дуплексером наявність другого (резервного), а за можливості – й третього дуплексера, налаштованого на інші частоти;
 - передбачення при плануванні зв'язку в підрозділі резервних каналів – тобто радіостанцій (каналів) на інших діапазонах частот та додаткових ретрансляторів, розгорнутих в прихованих локаціях, які активуються у випадку подавлення або знищення основного;
 - застосування радіостанцій з нестандартним діапазоном частот, наприклад HIMERA, які працюють на частотах 900 МГц, що зменшує ризики подавлення стандартними засобами;
 - організація зв'язку на радіостанціях, які можуть працювати в якості ретранслятора (таж HIMERA), що дозволяє швидко розширити покриття радіомережі без використання дорогих засобів транкінгового зв'язку;
 - використання аналогових радіостанцій замість цифрових;
 - використання радіозасобів, що працюють за технологією псевдовипадкового перелаштування робочої частоти (military grade радіостанції такі як Harris, Aselsan, HIMERA);
 - диверсифікація зв'язку різних ланок управління з відведення переваги більш стійкому та надійному зв'язку (наприклад, супутниковому зв'язку по типу STARLINK) але і забезпечивши більш універсальними та стандартними засобами;
 - скорочення інтервалів на радіорелейних і тропосферних лініях зв'язку;
 - проведення в процесі планування зв'язку розвідки та виявлення навмисних і ненавмисних перешкод безпосередньо на місцевості за допомогою аналізаторів спектру та інших засобів РЕБ і вживання відповідних заходів для їх уникнення;
 - використання даних моніторингу та обробки підрозділами РЕБ Збройних Сил України інформації щодо електромагнітної обстановки на лінії зіткнення, яка включно із потенційними районами застосування засобів РЕБ противника з'являється у відповідних шарах системи ситуаційної обізнаності DELTA, для прийняття рішення про застосування того чи іншого обладнання та засобів зв'язку а також про заходи, які можна вжити для нейтралізації впливу РЕБ противника.
- Виходячи з того, що заходи радіоелектронного подавлення проводяться у поєднанні з *вогневим ураженням та захопленням* (виведенням з ладу) пунктів управління і радіоелектронних об'єктів, наступною ознакою для класифікації досвіду повинен бути захист від вогневого ураження засобів зв'язку як складова частина радіоелектронного захисту.
- Для зменшення ймовірності *вогневого ураження засобів зв'язку*, у тому числі і самонавідною (на випромінювання) зброєю, передбачається здійснення (дотримання) таких основних заходів (правил) [1; 4–6]:

– недопущення скупчення будь-яких одночасно працюючих на передачу радіовипромінюючих засобів на маленькій площі;

– використання об'єктів випромінювань, що відволікають;

– регламентування роботи радіоелектронних засобів за часом, територією й частотами;

– раціональний вибір напрямків розгортання ліній зв'язку, які виключають (знижують до мінімуму) випромінювання в бік противника;

– вибір позицій радіо-, транкінгових, радіорелейних, тропосферних станцій і станцій супутникового зв'язку на місцевості з урахуванням її маскувальних і захисних властивостей та їх інженерне обладнання;

– винесення радіостанцій, ретрансляторів та антен за межі пунктів управління та місць розташування особового складу;

– використання дистанційного управління радіозасобами по дротах на максимально допустимій дистанції;

– організація взаємодії із сусідніми підрозділами, підрозділами розвідки та РЕБ для обміну інформацією щодо застосування противником засобів вогневого ураження та РЕБ;

– організація постійного візуального та радіомоніторингу бойової та електромагнітної обстановки на лінії зіткнення (у зоні відповідальності).

У зв'язку з тим, що одним із основних способів ведення радіоелектронної розвідки з метою добування розвідувальної інформації є *перехоплення*, наступною ознакою для класифікації має стати зниження можливостей противника щодо його здійснення.

Основними заходами (правилами) щодо *зниження можливостей радіоелектронної розвідки противника з радіоперехоплення* є [1; 4–6]:

– зміна радіоданих при кожній зміні районів зосередження підрозділів і переміщенні пунктів управління

– приховування інтенсивності, важливості, часу і характеру передавання оперативної інформації шляхом застосування маскувального обміну та стабільної і рівної

інтенсивності переговорів перед проведенням важливих заходів;

– суворе дотримання правил ведення зв'язку і користування апаратурою засекречування;

– уникнення перевірок радіозв'язку за щоденними графіками та за однією черговістю;

– дотримання однакової довжини радіопередачі як радіостанціями командирів, так і радіостанціями підлеглих;

– планування при організації радіозв'язку радіомереж з невеликою кількістю кореспондентів;

– забезпечення спеціального захисту технічних засобів обробки, передачі і зберігання інформації;

– використання для радіообміну по відкритих радіоканалах та каналах цифрових систем транкінгового зв'язку (стандарти шифрування DMR, ARC4, AES 256) документів прихованого управління військами, кодованих карт;

– організація передачі в радіомережах (розмовних групах) на радіостанціях системи транкінгового зв'язку MOTOTRBO ID радіостанції тільки у зашифрованому вигляді, періодичної зміни ID або переходу на один ID, виключення при формуванні ID нумерації військовослужбовців, підрозділів по черзі (штату).

Висновки. Таким чином, на основі проведеного аналізу досвіду, з метою його узагальнення та систематизації запропоновано класифікувати заходи радіоелектронного захисту системи зв'язку та протидії технічним засобам розвідки противника за ознаками впливу РЕБ, РЕР та засобів вогневого ураження на систему зв'язку: зменшення ймовірності виявлення джерел радіовипромінювання; забезпечення стійкої роботи засобів радіозв'язку в умовах навмисних радіоперешкод; зменшення ймовірності вогневого ураження засобів зв'язку; зниження можливостей радіоелектронної розвідки противника з радіоперехоплення.

Такий підхід до класифікації заходів радіоелектронного захисту системи зв'язку та протидії технічним засобам розвідки противника дозволить більш ефективно використовувати отриманий бойовий досвід у процесі планування і забезпечення зв'язку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довідник військового зв'язківця. Засоби радіоелектронної боротьби та розвідки, які використовуються російською федерацією»: військова навчально-методична публікація військовим організаційним структурам, ВВНЗ, НЦ, ЦПП, школам ЗС України та іншим складовими сил оборони України з практичного використання під час підготовки та застосування. Київ: Командування військ зв'язку та кібербезпеки Збройних Сил України спільно з Військовим інститутом телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, 2024. 68 с.

2. Бойовий статут Сухопутних військ «Радіоелектронна боротьба Сухопутних військ Збройних Сил України»: бойова публікація військовим організаційним структурам з порядку організації та забезпечення РЕБ. Київ: Командування Сухопутних військ Збройних Сил України, 2021. 196 с.

3. Бойовий статут Сухопутних військ «Розвідка Сухопутних військ та Десантно-штурмових військ Збройних Сил України»: бойова публікація військовим організаційним структурам з порядку організації та забезпечення РЕБ. Київ: Розвідувальне управління Командування Сухопутних військ Збройних Сил України, 2021. 208 с.

4. Настанова «Тактичний зв'язок»: військова керівна деталізована публікація військовим організаційним структурам зв'язку в Збройних Силах України. Київ: Командування військ зв'язку та кібербезпеки Збройних Сил України, 2020. 64 с.

5. Захист каналів від впливу РЕБ (для підрозділів зв'язку та БпЛА). *Sprotyv G7*: Офіційний веб-сайт Сил територіальної оборони України. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/02/%D0%97%D0%90%D0%A5%D0%98%D0%A1%D0%A2_%D0%9A%D0%90%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%92_%D0%97%D0%92%D0%AF%D0%97%D0%9A%D0%A3_%D0%92%D0%86%D0%94_%D0%92%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%A3_%D0%A0%D0%95%D0%91.pdf (дата звернення: 04.12.2024).

6. Флеш Сергій. Яку небезпеку становить радіоелектронна розвідка противника. *ArmyInform*: веб-сайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/31/yaku-nebezpeku-stanovyf-radioelektronna-rozvidka-protyvnyka/> (дата звернення: 04.12.2024).

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПОВСЯКДЕННОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДРОЗДІЛІВ:
ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПЕРЕВІРКИ ОЗБРОЄННЯ
ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ПІД ЧАС БОЙОВИХ ДІЙ**

**LEGAL ASPECTS OF MANAGEMENT OF THE DAILY ACTIVITIES OF UNITS:
FEATURES OF THE ACTIVITIES REGARDING CHECKS OF WEAPONS
AND MILITARY EQUIPMENT DURING COMBAT ACTIONS**

**Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу**

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Потіхенський А.І., доцент кафедри підготовки офіцерів запасу

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Куртов Д.А., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем правових аспектів управління повсякденною діяльністю підрозділів щодо перевірки озброєння та військової техніки, які включають в себе систематичну інспекцію та технічний огляд озброєння, а також ведення документації про стан і готовність техніки. Розглядаються питання правових аспектів з метою планового обслуговування та ремонту техніки, забезпечення її безперебійної роботи під час виконання бойових завдань, а також правові питання щодо ведення обліку і контролю за запасами боєприпасів і ресурсами, необхідними для ефективного функціонування військового підрозділу.

З організаційно-правових питань командир перевіряє озброєння та військову техніку з метою забезпечення безпеки, ефективності та готовності свого військового підрозділу. Основні цілі такої перевірки включають: готовність до бойових дій, командир перевіряє стан озброєння та техніки, щоб впевнитися, що вони готові до виконання завдань на полі бою і не потребують негайного обслуговування чи ремонту; збереження життя та здоров'я військовослужбовців, перевірка допомагає виявити можливі несправності чи проблеми з безпекою, які можуть призвести до нещасних випадків під час експлуатації військової техніки; збереження військового майна, командир підрозділу несе правову відповідальність за збереження військового майна, і перевірка допомагає запобігти зносу та недбалому використанню озброєння та техніки; підтримання бойової готовності, регулярна перевірка допомагає підтримувати бойову готовність, адже вона допомагає вчасно виявляти та усувати будь-які проблеми та недоліки.

Ключові слова: правових аспектів управління повсякденною діяльністю підрозділів, озброєння та військова техніка, технічний огляд озброєння, ведення обліку, підтримання бойової готовності, збереження життя та здоров'я військовослужбовців.

The article is devoted to highlighting one of the urgent legal aspects of managing the day-to-day activities of units regarding the inspection of weapons and military equipment, which includes systematic inspection and technical review of weapons, as well as keeping documentation on the condition and readiness of equipment. Issues of legal aspects are considered for the purpose of planned maintenance and repair of equipment, ensuring its smooth operation during combat missions, as well as legal issues regarding record keeping and control over ammunition stocks and resources necessary for the effective functioning of a military unit. preserving the life and health of military personnel, the inspection helps to identify possible malfunctions or safety problems that may lead to accidents during the operation of military equipment; preservation of military property, the unit commander bears legal responsibility for the preservation of military property.

On organizational and legal issues, the commander inspects weapons and military equipment in order to ensure the safety, efficiency and readiness of his military unit. The main objectives of such an inspection include: combat readiness, the commander checks the condition of weapons and equipment to ensure that they are ready to perform tasks on the battlefield and do not require immediate maintenance or repair; and inspection helps prevent wear and tear on weapons and equipment; maintaining combat readiness, regular inspection helps to maintain combat readiness, because it helps to identify and eliminate any problems and deficiencies in time.

Key words: legal aspects of managing the day-to-day activities of units, weapons and military equipment, technical review of weapons, record keeping, maintaining combat readiness, preserving the life and health of servicemen.

Вступ. Облік особистої зброї та боєприпасів до неї в структурних підрозділах та органах військового управління ведеться службою РАО підрозділів забезпечення структурних підрозділів, органів військового управління. У службі РАО підрозділу забезпечення облік особистої зброї та боєприпасів структурних підрозділів ведеться за книгою обліку наявності та руху військового майна, книгою обліку за номерами і закріплення озброєння та техніки. З метою створення єдиного автоматизованого обліку у структурних підрозділах, органах військового управління ведеться номерний облік стрілецької зброї на магнітних носіях (оптичних носіях інформації, флеш-накопичувачах).

У книзі обліку наявності та руху військового майна в підрозділі стрілецька зброя обліковується комплектно згідно з номенклатурою та за зразками (видами) разом із належним до неї запасним індивідуальним комплек-

том запасного інструменту і приладдя. На кожний зразок (вид) стрілецької зброї у книзі виділяється необхідна кількість сторінок (залежно від обсягу руху цієї зброї). Звірки обліку підрозділу з обліковими даними служби РАО військової частини записуються наступним рядком на кожній сторінці номенклатури стрілецької зброї.

Боєприпаси до стрілецької зброї обліковуються за номенклатурою із зазначенням найменування, виробничих даних на боєприпасах та кількості відповідно до маркування ящиків з боєприпасами.

Книга видачі зброї та боєприпасів зберігається: у чергового військової частини – у сейфі (металевій шафі) для зберігання документів; у підрозділах – на місцях несення служби добовим нарядом.

Перевірка озброєння в військовій частині проводиться з метою забезпечення готовності та ефективності військо-

вої одиниці. Існує загальний порядок проведення перевірки озброєння:

- **Планування:** Перевірка озброєння зазвичай починається з розробки плану. План включає в себе розклад та обсяг озброєння, яке потрібно перевірити.
- **Підготовка особового складу:** Військовослужбовці, які беруть участь у перевірці, повинні бути підготовлені до процедури. Це включає в себе ознайомлення з завданнями та процедурами перевірки.
- **Перевірка озброєння:** Під час самої перевірки озброєння, офіцери та командири військової частини перевіряють наявність, кількість і стан озброєння та військового спорядження. Вони також можуть перевіряти правильність зберігання та технічний стан озброєння.
- **Фіксація результатів:** Результати перевірки документуються, і можуть бути створені звіти або записи про знайдені проблеми чи недоліки.

Корекція проблем: Якщо під час перевірки виявляються проблеми або недоліки, то командири чи офіцери вживають заходів для їх виправлення. Це може включати в себе ремонт, поповнення запасів або інші дії.

З правових аспектів управління повсякденною діяльністю підрозділів після завершення перевірки складається підсумковий звіт, в якому відображаються результати перевірки та дії, які були вжиті для виправлення недоліків.

Постановка проблеми. Робота командира підрозділу щодо перевірки озброєння та військової техніки включає в себе систематичну інспекцію та технічний огляд озброєння, а також ведення документації про стан і готовність техніки. Командир підрозділу повинен також забезпечити планове обслуговування та ремонт техніки, щоб забезпечити її безперебійну роботу під час виконання військових завдань. Також важливо вести облік і контроль за запасами боєприпасів і ресурсами, необхідними для ефективного функціонування роти. Тому стає проблема правових аспектів управління повсякденною діяльністю підрозділів щодо перевірки озброєння та військової техніки та технічного огляду озброєння, ведення документації про стан і готовність техніки.

Мета. Правильна організація та систематична перевірка стану озброєння та техніки допомагають запобігти несправностям, зберегти обладнання в належному стані та забезпечити готовність до реагування на будь-які виклики, з якими може стикатися підрозділ.

Виклад основного матеріалу. При оцінці готовності озброєння до бойових дій керівник керується різними критеріями і факторами, які включають в себе загальний стан бойової техніки, озброєння, бойової готовності військовослужбовців та інші важливі аспекти. Ось деякі з найважливіших критеріїв, які можуть використовуватися при цій оцінці:

- **Стан бойової техніки і озброєння:** Командир повинен перевірити, чи вона належним чином функціонує і обслуговується. Важливо переконатися, що всі системи і агрегати працюють належним чином, а також, що немає відомих дефектів чи пошкоджень.
- **Запаси боєприпасів і матеріально-технічного забезпечення:** Командир має переконатися, що в їхньому підрозділі є достатній запас боєприпасів, пального і мастильних матеріалів для проведення бойових дій.
- **Бойова готовність військовослужбовців:** Командир повинен перевірити, чи всі військовослужбовці готові до бойових дій. Це включає в себе перевірку фізичної готовності, рівня навичок у вогневій підготовці, знань тактики і процедур у разі виникнення бойових ситуацій.
- **Готовність командно-штабної служби:** Командир має переконатися, що командно-штабна служба підготовлена до керування бойовими діями і вміє ефективно спілкуватися та координувати дії військовослужбовців.
- **Готовність до евакуації та медичного обслуговування:** Командир повинен мати плани та ресурси для ева-

куації поранених та хворих в разі потреби, а також для надання першої допомоги і медичного обслуговування.

- **Готовність до зв'язку та обміну інформацією:** Важливо мати надійну систему зв'язку та плани для обміну інформацією між підрозділами та вищими командними рівнями.
- **Готовність до дій у різних кліматичних умовах:** Командир повинен бути готовим до дій в різних кліматичних умовах, включаючи високі та низькі температури, дощ, сніг, спеку тощо [1; 5, с. 54].

Це лише загальний перелік критеріїв, і вони можуть варіювати в залежності від конкретного завдання та обставин. Командир роти повинен завжди бути готовим оцінювати готовність свого підрозділу та вживати відповідні заходи для підвищення готовності до бойових дій.

Запобігання несправностям і проблемам з технікою під час перевірки є важливим етапом забезпечення готовності озброєння до бойових дій. Ось деякі заходи, які командир роти та інші військовослужбовці можуть вживати для запобігання технічним проблемам під час перевірки:

- **Регулярна технічна обслуговування:** Важливо проводити регулярне обслуговування техніки та озброєння згідно з рекомендаціями виробників і військових стандартів. Це допоможе виявити та усунути потенційні проблеми заздалегідь.
- **Перевірка перед виходом на місце проведення:** Перед виходом на місце проведення операцій чи навчань важливо провести детальну перевірку техніки, включаючи всі системи та агрегати, ідентифікувати будь-які проблеми і вжити заходи для їх усунення [1; 2].
- **Перевірка на місці проведення:** Під час прибуття на місце проведення операцій, командир роти повинен знову перевірити техніку та озброєння для виявлення можливих проблем, які могли виникнути під час транспортування чи розгортання.
- **Технічна інструкція:** Всі військовослужбовці мають бути наділені знаннями щодо коректної експлуатації та обслуговування техніки та озброєння, а також процедур у разі виникнення технічних проблем [3].
- **Регулярні тренування:** Проведення тренувань з відповідними сценаріями, включаючи імітацію технічних проблем, допомагає військовослужбовцям набутти навичок реагування на такі ситуації.
- **Забезпечення резервних частин та матеріалів:** Важливо мати запас резервних частин та матеріалів для техніки та озброєння, щоб швидко здійснювати ремонт та заміни несправних компонентів.
- **Дотримання стандартів безпеки:** Запобігання технічним проблемам також пов'язане з дотриманням стандартів безпеки під час експлуатації та обслуговування техніки та озброєння.

Звітність та облік: Командир роти повинен вести детальний облік стану техніки та озброєння, записуючи всі виявлені несправності та виконані роботи з ремонту.

Запобігання технічним проблемам та надання відповідної підготовки військовослужбовцям щодо реагування на такі ситуації є важливими елементами забезпечення готовності озброєння до бойових дій [4, с. 37].

Частота перевірок озброєння та техніки визначається військовими нормативами та положеннями з питань обслуговування та обслуговування техніки. Однак загальний підхід передбачає наступні типи перевірок:

- **Регулярні технічні обслуговування:** Техніка та озброєння підлягають регулярним технічним обслуговуванням згідно з встановленим графіком. Це може бути щотижневим, щомісячним, кварталним чи іншим періодом, залежно від типу техніки та нормативів. Технічне обслуговування підрозділяють на періодичне і сезонне. Сезонне обслуговування включає сезонну заміну сортів масел (зимових або літніх), установку або зняття утеплення, передпускового підігріву. Періодичне обслуговування регламентується керівництвами по експлуатації відповідного обладнання

і включає періодичну промивку фільтрів, заміну шинно-пневматичних муфт, регулювання гальм, огляд і чистку окремих вузлів, регулювання натягу.

- **Перевірка перед виходом на місце проведення:** Перед виходом на місце проведення операцій, навчань чи військових вправ, техніка та озброєння перевіряються на наявність будь-яких несправностей та готовність до транспортування.

- **Перевірка на місці проведення:** Після прибуття на місце проведення операцій та розгортання підрозділу, техніка та озброєння знову перевіряється для виявлення можливих проблем, які могли виникнути під час транспортування чи розгортання.

- **Після бойових дій:** Після завершення бойових дій, вправ чи операцій техніка та озброєння перевіряються на наявність пошкоджень чи несправностей, які можуть виникнути в результаті бойових навантажень.

- **Згідно з розкладом експлуатації:** Техніка та озброєння можуть підлягати перевірці та технічному обслуговуванню згідно з розкладом експлуатації встановленим виробником або військовими нормативами.

Точність частоти перевірок може варіюватися в залежності від типу техніки, умов служби та внутрішніх процедур підрозділу. Головна мета – забезпечити надійну роботу техніки та озброєння та готовність до виконання завдань на належне її зберігання після завершення операції у гаражі військової частини та на складах військового озброєння військової частини.

Документування інформації про стан озброєння та техніки є важливим аспектом забезпечення готовності підрозділу до бойових дій. Командир має враховувати всі організаційно-правові аспекти під час цього процесу.

Висновки. Робота командира щодо перевірки озброєння та військової техніки визначає готовність підрозділу до бойових дій та є важливим етапом забезпечення безпеки та ефективності військових операцій. Цей процес включає в себе регулярні технічні обслуговування, перевірки перед виходом на місце проведення операцій, відстеження стану техніки на місці проведення, регулярні інспекції, а також документування інформації про стан озброєння та техніки.

Командир відповідає за організацію та координацію цих процедур, включаючи надання відповідної підготовки своїм військовослужбовцям та контроль за виконанням технічних вимог та нормативів. Він також відповідає за внесення коректив в плани обслуговування та розклади, якщо виникають технічні проблеми або несправності.

Правильна організація та систематична перевірка стану озброєння та техніки допомагають запобігти несправностям, зберегти обладнання в належному стані та забезпечити готовність до реагування на будь-які виклики, з якими може стикатися підрозділ. Робота командира в цьому плані вимагає від нього відповідальності, керівництва та систематичного контролю, і вона є необхідною для успішного функціонування військового підрозділу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ Міністра оборони України від 16.07. 97 № 300 «Про затвердження Положення Збройних Сил України про військово-корабельне господарство Збройних Сил України» (із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства оборони № 456 від 07.08.23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0615-97#Text>.
2. Наказ Міністра Оборони України від 17.08.17 № 440 «Про затвердження Інструкції з обліку військового майна у Збройних Силах України» (із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства оборони № 327 від 14.09.20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-17> – Text.
3. Наказ Міністра Оборони України від 29.06.05 № 359 «Про затвердження інструкції про організацію обліку, зберігання та видачі стрілецької зброї та боєприпасів в Збройних Силах України» із змінами від 30 грудня 2021 року № 404. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0933-05#Text>.
4. Куртов А.І. Навчально-методичний посібник. «Управління повсякденною діяльністю підрозділів: робота юрисконсульта військової частини під час підготовки особового складу варті з урахуванням досвіду ООС». Х.: ХНУПС, 2021.73 с.
5. Куртов А.І., Потіхенський А.І. «Управління повсякденною діяльністю підрозділів. Облік особового складу». Харків: НЮА. 2016. 90 с.

**ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ, ІНФОРМАТИЗАЦІЇ
ТА ЗВ'ЯЗКУ В ЕЛЕКТРОМАГНІТНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА КІБЕРПРОСТОРИ
ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ
ПІДРОЗДІЛАМИ СИЛ ОБОРОНИ І БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

**LEGAL BASIS OF INFORMATION SECURITY, INFORMATIZATION
AND COMMUNICATIONS IN THE ELECTROMAGNETIC ENVIRONMENT
AND CYBERSPACE AS A COMPONENT OF ENSURING THE FULFILLMENT OF TASKS
BY UNITS OF THE DEFENSE AND SECURITY FORCES OF UKRAINE**

Пашенко Є.М., старший викладач кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

**Корольов С.С., к.і.н., доцент,
начальник кафедри загальновійськових дисциплін**

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Гашенко С.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Мороховський М.Л., доцент кафедри загальновійськових дисциплін

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Прозванюк О.В., викладач кафедри забезпечення державної безпеки

Національна академія Національної гвардії України

У статті розглянуто правові аспекти забезпечення інформаційної безпеки, інформатизації та зв'язку в електромагнітному середовищі та кіберпросторі як невід'ємної складової виконання завдань підрозділами Сил оборони і безпеки України. Проаналізовано основні нормативно-правові документи, що регулюють функціонування системи інформаційної безпеки держави, зокрема у військовій сфері. Розкрито зміст та значення ключових законодавчих актів у сфері інформатизації, зв'язку і кібербезпеки, спрямованих на захист критичної інформаційної інфраструктури та протидію кіберзагрозам. Визначено роль і місце правового забезпечення інформаційної безпеки як важливого чинника виконання завдань Силами оборони і безпеки України в умовах гібридної війни. Окреслено напрями подальшого вдосконалення нормативно-правової бази у цій сфері з урахуванням сучасних викликів і загроз національній безпеці України в інформаційній сфері. Досліджено особливості імплементації міжнародних стандартів та передових практик у сфері інформаційної безпеки в національне законодавство України. Висвітлено механізми координації діяльності різних державних органів та установ у забезпеченні інформаційної безпеки та кіберзахисту. Проаналізовано специфіку організації системи управління інформаційною безпекою в умовах ведення бойових дій та протидії гібридним загрозам. Розглянуто питання технічного та організаційного забезпечення захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах військового призначення. Запропоновано комплекс заходів щодо підвищення ефективності правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки та кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури. Обґрунтовано необхідність постійного оновлення та адаптації нормативно-правової бази відповідно до еволюції інформаційних загроз та розвитку технологій.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформатизація, зв'язок, електромагнітне середовище, кіберпростір, кібербезпека, критична інформаційна інфраструктура, Сили оборони і безпеки України.

The article considers the legal aspects of ensuring information security, informatization and communications in the electromagnetic environment and cyberspace as an integral component of the fulfillment of tasks by units of the Defense and Security Forces of Ukraine. The main regulatory and legal documents regulating the functioning of the state information security system, in particular in the military sphere, are analyzed. The content and significance of key legislative acts in the field of informatization, communications and cybersecurity aimed at protecting critical information infrastructure and countering cyber threats are revealed. The role and place of legal support of information security as an important factor in the fulfillment of tasks by the Defense and Security Forces of Ukraine in the conditions of a hybrid war are determined. The directions of further improvement of the regulatory and legal framework in this area are outlined, taking into account modern challenges and threats to the national security of Ukraine in the information sphere. The peculiarities of implementing international standards and best practices in the field of information security into the national legislation of Ukraine are studied. The mechanisms of coordinating the activities of various state bodies and institutions in ensuring information security and cyber defense are highlighted. The specifics of organizing the information security management system in the conditions of combat operations and countering hybrid threats are analyzed. Issues of technical and organizational support for information protection in military information and telecommunications systems are considered. A set of measures is proposed to improve the effectiveness of legal regulation in the field of information security and cyber protection of critical infrastructure facilities. The necessity of constant updating and adaptation of the regulatory framework in accordance with the evolution of information threats and technology development is substantiated.

Key words: information security, informatization, communications, electromagnetic environment, cyberspace, cybersecurity, critical information infrastructure, Defense and Security Forces of Ukraine.

В сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства та глобалізаційних процесів, питання забезпечення інформаційної безпеки держави набувають особливої актуальності. В умовах гібридної війни, яку російська федерація веде проти України, інформаційна сфера стала одним з основних театрів бойових дій. Агресор активно використовує методи інформаційно-психологічного впливу, кібератаки та інші деструктивні технології для досягнення своїх геополітичних цілей.

У зв'язку з цим надзвичайно важливим є створення надійної та ефективної системи інформаційної безпеки держави, зокрема у військовій сфері. Ключову роль у цьому відіграє розробка та вдосконалення правових основ функціонування такої системи, адже саме нормативно-правова база визначає засади державної політики у сфері інформаційної безпеки, повноваження та взаємодію суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, механізми протидії інформаційним загрозам тощо.

Особливого значення набуває правове регулювання інформаційної безпеки, інформатизації та зв'язку в електромагнітному середовищі та кіберпросторі, адже саме ці сфери є найбільш вразливими до кіберзагроз. Від надійності функціонування систем зв'язку та інформаційних систем, стійкості їх до кібератак значною мірою залежить ефективність виконання завдань підрозділами Сил оборони і безпеки України.

Відтак, метою даної статті є аналіз правових основ інформаційної безпеки, інформатизації та зв'язку в електромагнітному середовищі та кіберпросторі як складової забезпечення виконання завдань підрозділами Сил оборони і безпеки України, визначення ролі та значення відповідної нормативно-правової бази, а також окреслення напрямів її подальшого вдосконалення з урахуванням сучасних викликів і загроз.

Конституція України визначає, що забезпечення інформаційної безпеки є однією з найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу (ст. 17) [1]. Саме на реалізацію цього конституційного положення спрямована вся система законодавства у сфері інформаційної безпеки.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють питання інформаційної безпеки в Україні, є закони України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» [4], «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [5], «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [6], «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [7] та ін.

Закон України «Про національну безпеку України» [2] відносить інформаційну безпеку до фундаментальних національних інтересів України. Загрози інформаційній безпеці визначаються серед актуальних загроз національній безпеці України. Суб'єктами сектору безпеки і оборони забезпечується, у межах визначених законодавством, інформаційна безпека, кібербезпека та безпека інформаційних ресурсів.

Доктрина інформаційної безпеки України [3], затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017, є основним концептуальним документом, що визначає засади державної інформаційної політики та напрямки розвитку системи інформаційної безпеки держави. Доктрина окреслює національні інтереси України в інформаційній сфері, наявні загрози їх реалізації, а також пріоритети та напрями державної політики в інформаційній сфері.

Зокрема, одним із пріоритетів державної політики в інформаційній сфері згідно Доктрини є забезпечення надійного функціонування та всебічного розвитку національної інформаційної інфраструктури, зокрема в умовах цифровізації. Серед основних напрямів реалізації пріо-

ритетів державної політики в інформаційній сфері визначено вдосконалення правових та організаційних механізмів забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту державних інформаційних ресурсів, протидії поширенню негативного інформаційного впливу.

Правові засади функціонування системи зв'язку в Україні, в тому числі в інтересах оборони та безпеки держави, визначені Законом України «Про телекомунікації» [8]. Зокрема, ст. 8 вказаного Закону встановлює, що центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень забезпечують функціонування і розвиток телекомунікацій спеціального призначення для потреб національної безпеки та оборони України. Згідно ст. 25 наведеного Закону оператори зобов'язані надавати на договірних засадах ресурси своїх мереж на потреби національної безпеки та оборони, ліквідації надзвичайних ситуацій, забезпечення правопорядку, а також зобов'язані забезпечувати і фінансувати створення та функціонування системи захисту інформації в телекомунікаційних мережах.

Закон України «Про радіочастотний ресурс України» [9] регулює використання радіочастот як обмеженого ресурсу, в тому числі для потреб національної безпеки і оборони. Згідно ст. 23 Закону виділення радіочастотного ресурсу України для потреб оборони здійснюється з урахуванням пріоритетності таких потреб та забезпечення радіочастотним ресурсом функціонування телекомунікаційних мереж спеціального призначення.

Особлива увага у законодавстві приділяється питанням кібербезпеки як невід'ємної складової інформаційної безпеки. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [7] визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі. Закон визначає національну систему кібербезпеки, об'єкти кіберзахисту, основні суб'єкти забезпечення кібербезпеки та їх завдання, а також принципи та засади забезпечення кібербезпеки України.

Одним із ключових понять Закону є критична інформаційна інфраструктура (надалі – КІІ) – сукупність об'єктів інфраструктури держави у інформаційній сфері, кібератака на які може створити негативний вплив на стан національної безпеки, економічної та соціальної сфери. КІІ підлягає обов'язковому захисту від кіберзагроз.

Стратегія кібербезпеки України [10], затверджена Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016, визначає загальний погляд на проблематику забезпечення кібербезпеки держави та визначає ключові напрями державної політики у цій сфері. Зокрема, Стратегія передбачає вдосконалення нормативно-правової бази з питань кібербезпеки, формування системи підготовки кадрів у цій сфері, забезпечення захисту КІІ та державних електронних інформаційних ресурсів, розвиток міжнародного співробітництва у галузі кібербезпеки.

Окрему увагу законодавець приділяє питанням захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах. Відповідні норми містяться у Законі України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [6], який регулює відносини у сфері захисту відомостей, що обробляються в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах. Захист інформації забезпечується шляхом використання комплексу правових, організаційних і технічних заходів.

Слід відзначити також роль міжнародного права у сфері інформаційної безпеки. На сьогодні існує низка міжнародних договорів, які регламентують питання співробітництва держав щодо протидії кіберзлочинності та захисту критичної інформаційної інфраструктури. Зокрема, це Конвенція про кіберзлочинність [11], Додатковий протокол до неї [12], Угода про співробітництво

держав-учасниць СНД у боротьбі зі злочинами у сфері комп'ютерної інформації [13]. Україна є учасницею цих договорів, відтак їх положення є частиною національного законодавства.

Окремі аспекти правового забезпечення інформаційної безпеки у військовій сфері регулюються низкою підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, це Указ Президента України від 20 травня 2016 року № 216/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» [4], Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 563 «Про затвердження Порядку формування переліку інформаційно-телекомунікаційних систем об'єктів критичної інфраструктури держави» [5] та ін.

Значну роль відіграють також норми спеціальних законів, що регулюють діяльність правоохоронних органів та спецслужб у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Так, в Законі України «Про Службу безпеки України» [6] визначено, що до завдань наведеного органу належить здійснення інформаційно-аналітичної роботи в інтересах ефективного проведення органами державної влади внутрішньої і зовнішньої діяльності, протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України у інформаційній сфері. Згідно із Законом України «Про контррозвідувальну діяльність» [7] здійснення контррозвідувального забезпечення інформаційної безпеки є складовою контррозвідувальної діяльності.

Варто зауважити, що існуюча нормативно-правова база з питань інформаційної безпеки певно мірою не встигає за реальним розвитком інформаційних технологій та появою нових викликів і загроз. У зв'язку з цим актуальним завданням є постійне вдосконалення законодавства в даній сфері, його адаптація до сучасних реалій.

Зокрема, потребують подальшого розвитку правові механізми протидії гібридним загрозам в інформаційній сфері, забезпечення стійкості критичної інформаційної інфраструктури, підвищення спроможностей правоохоронних органів та спецслужб щодо виявлення, запобігання та нейтралізації кіберзагроз. Важливим також є вдосконалення правових засад міжнародного співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки, особливо в умовах транскордонного характеру сучасних інформаційних загроз.

Окремої уваги заслуговує питання правового забезпечення інформаційної безпеки Збройних Сил України та інших військових формувань. В умовах триваючої російської агресії надзвичайно важливим є надійне функціонування систем управління та зв'язку військ, захист інформаційних ресурсів оборонного значення від кібератак противника. Це вимагає подальшого розвитку нормативно-правової бази у цій специфічній сфері.

Зокрема, доцільним є розроблення окремого законодавчого акту, який би комплексно врегулював питання

забезпечення інформаційної безпеки Збройних Сил України, визначив повноваження Міністерства оборони, Генерального штабу та інших органів військового управління щодо захисту інформації та протидії кіберзагрозам у військовій сфері. Потребує вдосконалення й підзаконна нормативна база, що регламентує порядок функціонування систем зв'язку та інформаційних систем військового призначення, забезпечення їх кіберзахисту.

Також необхідним є налагодження ефективної взаємодії між суб'єктами забезпечення кібербезпеки України – як на рівні нормативно-правового регулювання, так і в практичній площині. Йдеться про чіткий розподіл завдань та повноважень, узгодження планів і порядку спільних дій на випадок кібератак та інцидентів, проведення спільних навчань і тренувань. Це дозволить суттєво підвищити загальний рівень захищеності держави в кіберпросторі, мінімізувати ризики для систем управління та критичної інформаційної інфраструктури.

Проведений аналіз засвідчив вагому роль правового забезпечення інформаційної безпеки, інформатизації та зв'язку в електромагнітному середовищі та кіберпросторі як важливої складової виконання завдань підрозділами Сил оборони і безпеки України. Ефективна нормативно-правова база у цій сфері є необхідною передумовою забезпечення стійкості держави до інформаційних загроз, безперервного функціонування систем управління та зв'язку в умовах протидії гібридній агресії.

Водночас існуюче законодавство потребує постійного вдосконалення з урахуванням стрімкого розвитку інформаційних технологій та появи нових викликів і загроз. Подальші зусилля мають бути спрямовані на розвиток правових механізмів протидії гібридним загрозам, забезпечення надійного захисту критичної інформаційної інфраструктури та інформаційних систем військового призначення, вдосконалення міжнародно-правової бази співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки.

Особлива увага має бути приділена питанням правового забезпечення інформаційної безпеки Збройних Сил України та інших складових сектору безпеки і оборони України. Доцільною є розробка спеціального законодавства в цій сфері та удосконалення механізмів міжвідомчої взаємодії щодо протидії інформаційним та кіберзагрозам. Це дозволить суттєво підвищити загальний рівень обороноздатності держави в умовах триваючої «гібридної» війни.

Водночас вдосконалення правової бази повинно поєднуватися з розвитком організаційного та ресурсного забезпечення системи інформаційної безпеки, підвищенням кваліфікації особового складу, проведенням активної роз'яснювальної роботи серед громадян щодо безпечної поведінки в інформаційному просторі. Лише комплексний підхід дозволить забезпечити надійну інформаційну безпеку України як важливу складову її національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран М.В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2022. 242 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5076/1/baran_d.pdf.
2. Белов Д., Громовчук М. Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46–50.
3. Белов Д.М., Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
4. Денисюк Ж.З., Яковлев О.В. Формування інформаційної культури суспільства в умовах цифровізації. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 2. 2021. С. 18–22.
5. Дзьобань О., Данильян О. Права і свободи людини: інформаційний вимір. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. № 3 (58). Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2023. С. 6–22.
6. Захаренко К.В. Інституційний вимір інформаційної безпеки України: трансформаційні виклики, глобальні контексти, стратегічні орієнтири: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів. 2021. 423 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/dis_zakharenko.pdf.
7. Квіткін П.В., Дятлова І.В., Петрова Л.О. Інформаційна безпека особистості: теоретико-методологічний аналіз. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. № 4 (51). Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. С. 46–62.

8. Мельничук В., Горохова Л. Критичне мислення як складова інформаційної безпеки. *Вісник Львівського університету*. Випуск 29. Серія філософські науки. 2022. С. 7–13.
9. Тихомиров О. Ідея інформаційної гігієни в контексті інформаційної безпеки і захисту інформаційних прав людини. *Науковий юридичний журнал «Правові новели»*. № 20. 2023. С. 59–65. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/20_2023/8.pdf.
10. Хитра О.Л. Інформаційна безпека людини як базова аксіологічна константа. *Modern information technologies and their implementation in the processes of social and technical project management*. Abstracts of IV International Scientific and Practical Conference. Boston. USA. 17–18 February 2020. P. 150–153. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2020/02/IV-Conference-BostonUSA.pdf#page=151>.
11. Byelov D., Novak O. Communal property disposal: actual issues. *Visegrad Journal on Human Rights*. Issue 1. 2022. P. 33–39.
12. Diptiben Ghelani. Cyber Security, Cyber Threats, Implications and Future Perspectives: A Review. *American Journal of Science, Engineering and Technology*. 2022. P. 1–7.
13. Yuchong Li, Qinghui Liu. A comprehensive review study of cyber-attacks and cyber security; Emerging trends and recent developments. *Energy Reports*. 7. 2021. P. 1–11.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ПРИЗОВУ ОБВИНУВАЧЕНОГО ДЛЯ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ НА СТАДІЇ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

PROBLEMATIC ISSUES OF LEGAL CONSEQUENCES OF CONSCRIPTION OF THE ACCUSED FOR MILITARY SERVICE DURING MOBILIZATION IN A CRIMINAL CASE AT THE STAGE OF COURT PROCEEDINGS

Чалий М.Г., полковник,
викладач кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Воєвода А.Г., к.ю.н.,
прокурор відділу організації процесуального керівництва досудовим розслідуванням
та нагляду за додержанням законів при проведенні оперативно-розшукової діяльності
управління організації процесуального керівництва, нагляду за додержанням законів
при виконанні судових рішень та при проведенні оперативно-розшукової діяльності

Спеціалізована прокуратура у сфері оборони Центрального регіону

Актуальність теми «Проблемні питання правових наслідків призову обвинуваченого для проходження військової служби під час мобілізації у кримінальній справі на стадії судового провадження» зумовлена кількома важливими чинниками, що мають безпосередній вплив на правову систему, права людини та ефективність судового процесу в умовах мобілізації або воєнного стану. У сучасних умовах, коли Україна постійно стикається з новими військовими викликами та мобілізацією, це питання набуває особливої актуальності. Призов обвинувачених на військову службу під час судового розгляду справи (I-ої та апеляційної інстанціях) може створювати серйозні правові наслідки, оскільки фактично ускладнює функціонування судової системи, порушує права обвинувачених на належний захист та справедливий суд. У такій ситуації виникає потреба в балансуванні між необхідністю забезпечення національної безпеки відповідно до ст. 17 Конституції України [1] і правами обвинувачених згідно приписів ст. 42 Кримінального процесуального кодексу України [2] (далі – КПК України), зокрема правом на захист, правом на справедливий суд та правом на участь у судовому процесі.

Під час воєнного стану чи мобілізації перед судами постає необхідність здійснювати оперативний розгляд справ, в яких обвинувачені підлягають призову на військову службу відповідно до ст. 65 Конституції України, що у свою чергу може призвести до затягування процесу, перенесення засідань чи навіть призупинення розгляду справ судами. Це викликає необхідність у детальному вивченні правових механізмів, які дозволяють забезпечити баланс між виконанням конституційних обов'язків громадян та правами сторін у кримінальному процесі. Окрім того, в умовах мобілізації постає питання про правову невизначеність у регулюванні таких ситуацій, що свідчить про важливість вдосконалення законодавства в цій сфері, з огляду на зміни у кримінальному процесуальному кодексі України. Враховуючи ці аспекти, тема є надзвичайно актуальною для подальших досліджень і розробки рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання даної ситуації.

Ключові слова: військовослужбовці, державне обвинувачення, кваліфікація кримінального правопорушення, покарання, національна безпека, зупинення кримінального провадження.

The relevance of the topic "Problematic issues of legal consequences of calling the accused for military service during mobilization in a criminal case at the stage of court proceedings" is due to several important factors which have a direct impact on the legal system, human rights and the efficiency of the judicial process in the context of mobilization or martial law. In today's context, when Ukraine is constantly facing new military challenges and mobilization, this issue is of particular relevance. The call-up of defendants for military service during the trial (first instance and appellate courts) may have serious legal consequences, as it actually complicates the functioning of the judicial system, violates the rights of the defendants to proper defense and a fair trial. In such a situation, there is a need to balance the need to ensure national security in accordance with Article 17 of the Constitution of Ukraine [1] and the rights of the accused under the provisions of Article 42 of the Criminal Procedure Code of Ukraine [2] (hereinafter referred to as the CPC of Ukraine), in particular the right to defense, the right to a fair trial and the right to participate in the trial.

During martial law or mobilization, the courts have to promptly consider cases in which the accused are subject to military service in accordance with Article 65 of the Constitution of Ukraine, which in turn may lead to delays in the process, postponement of hearings or even suspension of court proceedings. This necessitates a detailed study of the legal mechanisms that allow for a balance between the fulfillment of constitutional obligations of citizens and the rights of the parties in criminal proceedings. In addition, in the context of mobilization, the issue of legal uncertainty in the regulation of such situations arises, which indicates the importance of improving legislation in this area, taking into account changes in the Criminal Procedure Code of Ukraine. Given these aspects, the topic is extremely relevant for further research and development of recommendations for improving the legal regulation of this situation.

Key words: military personnel, public prosecution, qualification of a criminal offense, punishment, national security, suspension of criminal proceedings.

Огляд останніх досліджень. Дану проблему відображено у працях А. М. Лазебний, А. А. Теслицький, М. І. Карпенко, О. М. Артеменко, В. В. Шаблюстий, А. Ю. Александрова, С. Р. Рафальонт та інших спеціалістів, які вивчали наведені питання.

Метою статті є дослідження правових наслідків призову обвинуваченого для проходження військової служби під час здійснення судового провадження, аналіз впливу такого факту на права обвинуваченого та ефективність судового розгляду. Визначення правових механізмів, які забезпечують баланс між виконанням обов'язків громадянина щодо військової служби та правом на належний

захист у кримінальному процесі, а також розгляд можливих правових колізій і шляхів їх вирішення. Стаття також має на меті оцінити необхідність вдосконалення законодавства, що регулює такі ситуації, та запропонувати практичні рекомендації щодо забезпечення належного здійснення правосуддя в умовах мобілізації чи воєнного стану.

Виклад основних положень та матеріалу. Питання правових наслідків призову обвинуваченого для проходження військової служби під час здійснення судового провадження стало актуальним для публічних обвинувачів та суду з початком широкомасштабного вторгнення РФ на територію України. Як відомо, на підставі пропозиції Ради

національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Указом Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 введено воєнний стан на усій території України [3].

На тлі впровадження воєнного стану здійснено зміни до частини 1 статті 335 КПК України, яка передбачає, що «у разі якщо обвинувачений... був призваний для проходження військової служби під час мобілізації, на особливий період, суд зупиняє судове провадження стосовно такого обвинуваченого до звільнення з військової служби».

Введення цієї норми можна розглядати через призму загальних принципів і завдань кримінального процесуального законодавства, які спрямовані на забезпечення справедливого, ефективного та своєчасного розгляду справ.

У пояснювальній записці до законопроекту, яким було доповнено КПК цією нормою, не зазначено конкретних причин її введення. Проте вказано на загальні обставини, що стосуються вдосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її регіонах, що є підставою для відповідних змін у законодавстві. Водночас у процесі аналізу мети законодавця слід враховувати спільні риси, властиві іншим підставам для зупинення судового провадження, передбаченим статтею 335 КПК України.

Однією з таких спільних рис є неможливість забезпечення явки обвинуваченого, зокрема через виконання службових обов'язків мобілізованими військовослужбовцями, що безпосередньо пов'язані з захистом держави.

Зупинення судового провадження характеризується такими ознаками: 1) зумовлене відсутністю можливості обвинуваченого брати участь у судовому розгляді (крім випадків проведення спеціального судового провадження);

2) полягає у припиненні проведення процесуальних дій (окрім тих, що пов'язані з розшуком обвинуваченого) до моменту зникнення обставин, що стали підставою для ухвалення такого рішення;

3) можливе за дотримання встановлених у кримінальному законі умов;

4) здійснюється за ухвалою суду [7].

Подібний підхід до підстав зупинення судового провадження підтримує й Велика Палата Верховного Суду. Зокрема, у рішенні від 20 травня 2021 року, розглядаючи питання застосування частини 1 статті 236 Кодексу адміністративного судочинства України, яка має схожу формулювання з частиною 1 статті 335 КПК України, колегія суддів зазначила, що зупинення провадження по справі є тимчасовою перервою, обумовленою обставинами, які заважають розгляду справи. При цьому, суд має визначати, що є причиною неможливості її розгляду в кожному конкретному випадку (ухвала від 20.05.2021 у провадженні № 11-398cap20) [8].

Таким чином, законодавець, вводячи норму про зупинення судового провадження у випадку призову обвинуваченого на військову службу, врахував не лише процесуальний статус особи (обвинуваченого), а й специфіку виду військової служби (мобілізація на особливий період). Крім того, було передбачено обмеження строків зупинення судового провадження – до звільнення обвинуваченого з військової служби.

Застосування норми, що передбачає зупинення судового провадження у випадку призову обвинуваченого на військову службу під час мобілізації, викликає низку непорозуміння та практичних труднощів. Оскільки редакція цієї норми викладена надто загальною, виникають питання щодо меж її застосування, контролю за виконанням, підстав і порядку відновлення провадження.

Першим аспектом є питання щодо кола осіб, на яких поширюється ця норма. Текст статті містить формулювання «якщо обвинувачений... ухилився або був призваний», що не уточнює, чи стосується вказана норма лише

осіб, призваних до служби після набуття ними статусу обвинуваченого, або також включає тих, хто був мобілізований до того, як став обвинуваченим. Це питання потребує тлумачення на користь особи, що дозволяє застосовувати норму як до діючих військовослужбовців, які стали обвинуваченими, так і до тих, хто був призваний під час судового провадження. Такий підхід отримав підтримку в судовій практиці.

Іншим важливим аспектом є відсутність вимоги щодо перевірки реальної неможливості участі військовослужбовця в судовому розгляді. Це створює проблему, оскільки навіть у разі, коли досудове розслідування завершено, а участь обвинуваченого у слідчих і інших процесуальних діях забезпечена, немає гарантії, що мобілізований може брати участь у судовому процесі. Разом із цим, частина 2 статті 336 КПК України допускає можливість дистанційного судового провадження в умовах воєнного стану, що дає суду право здійснювати розгляд справи за участю обвинуваченого, навіть якщо він перебуває поза межами суду.

За відсутності чітких вимог щодо перевірки неможливості участі мобілізованого обвинуваченого в судовому процесі, виникає ситуація, коли суди можуть зупинити провадження щодо всіх військовослужбовців, призваних під час мобілізації, навіть у разі, якщо такі обвинувачені самовільно залишили частину, їх служба фактично зупинена, але ще не оголошений розшук.

Ці прогалини в застосуванні норми дозволяють стороні захисту подавати клопотання про зупинення провадження, у тому числі щодо мобілізованих обвинувачених, які перебувають у межах населеного пункту, що інколи призводить до задоволення таких клопотань судом без належної перевірки реальної неможливості участі обвинуваченого в судовому процесі. Це є проблемою, оскільки зупинка провадження може бути не завжди обгрунтованою, що впливає на накопичення справ в суді та зниження ефективності та своєчасності здійснення правосуддя.

На практиці не рідко трапляються випадки, коли лише факт призову обвинуваченого на військову службу є підставою для зупинення судового провадження, але згодом стає відомо, що обвинувачений перебуває в межах населеного пункту, тобто військовослужбовець повернувся з бойових завдань та безпосередньо не перебуває в зоні бойових дій. Наведене викликає труднощі з точки зору принципу рівності перед законом, адже не зовсім зрозуміло, чому норма про зупинення судового провадження стосується лише військовослужбовців, призваних під час мобілізації, і не поширюється на осіб, які проходять інші види військової служби.

Згідно з частиною 6 статті 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [4], існують різні види військової служби:

базова військова служба;

військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період;

військова служба за контрактом осіб рядового складу;

військова служба за контрактом осіб сержантського і старшинського складу;

військова служба (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів та закладів вищої освіти, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки, відділення військової підготовки (далі - вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти), а також закладів фахової передвищої військової освіти;

військова служба за контрактом осіб офіцерського складу;

військова служба за призовом осіб офіцерського складу;

військова служба за призовом осіб із числа резервістів в особливий період.

Усі ці категорії осіб, виконуючи обов'язки в районах бойових дій, фактично позбавлені можливості прибути на судовий розгляд у разі виклику. Тому деякі суди (хоча такі випадки поодинокі) зупиняють провадження щодо військовослужбовців, які проходять службу за контрактом, хоча вони також можуть бути залучені до виконання обов'язків в умовах бойових дій.

Забезпечення явки обвинувачених військовослужбовців, свідків і потерпілих у таких випадках є складним процесом, до якого залучається військове командування. Проте згідно з позицією законодавця, єдиною та достатньою підставою для зупинення судового провадження є лише факт призову обвинуваченого на військову службу. З цієї точки зору, судові провадження щодо військовослужбовців, обвинувачених у вчиненні військових злочинів в умовах воєнного стану (як-от дезертирство ст. 408 Кримінального кодексу України [5], невиконання наказу ст. 403 Кримінального кодексу України, нестатутні взаємовідносини ст. 406 Кримінального кодексу України, перевищення влади військовим начальником ст. 426-1 Кримінального кодексу України тощо), що є загрозою правопорядку у військах та, як наслідок, національній безпеці у цілому.

Моніторинг єдиного реєстру судових рішень з квітня 2022 року виявив до 140 таких випадків. Загалом, з квітня 2022 року було ухвалено понад 4600 рішень про зупинення судових проваджень щодо обвинувачених військовослужбовців за загально-кримінальними злочинами, з яких у понад 1300 випадках злочини були вчинені вже під час перебування на військовій службі. Такий підхід до застосування цієї норми призводить до порушення принципу розумності строків провадження, невідворотності покарання та затримує запобігання вчиненню злочинів мобілізованими військовослужбовцями, оскільки провадження зупиняються навіть у разі, коли особи не беруть участі у злочинних діях через відсутність підстав для їх покарання.

Таким чином, застосування цієї норми потребує виваженого підходу з боку прокурорів і судів, враховуючи обставини справи та загрози національній безпеці. Зокрема, можливо більш чітко врегулювати застосування цієї норми, на законодавчому рівні, можливо за аналогією зі статтею 616 КПК України, прямо передбачивши перевірку неможливості участі обвинуваченого в судовому процесі. Враховуючи специфіку ситуації, участь прокурора в таких справах є необхідною для дотримання вимог законності та ефективного забезпечення правосуддя, зокрема, через ретельне оцінювання обставин справи, виду та тяжкості кримінальних правопорушень.

У разі, коли сторона захисту надає документи, що підтверджують призов обвинуваченого на військову службу під час мобілізації, і клопоче про зупинення судового провадження на цій підставі, прокурор повинен детально оцінити ситуацію, враховуючи ряд важливих аспектів.

По-перше, прокурор не повинен мати зацікавленості в автоматичному зупиненні справи, якщо відсутні перепони для участі обвинуваченого в судовому провадженні. Практика показує, що в деяких випадках прокурори клопочуть про зупинення, незважаючи на відсутність доказів, які підтверджують неможливість участі обвинуваченого в судовому засіданні, що є неприпустимим з огляду на необхідність розгляду справ у розумні строки. Важливо, щоб прокурор чітко акцентував увагу суду на тому, що підставою для зупинення провадження згідно з ч. 1 ст. 335 КПК України є саме неможливість забезпечення явки обвинуваченого, яке, в свою чергу, може бути спричинено виконанням ним службових обов'язків, таких як безпосередній захист держави чи перебування в місцях, де відсутнє транспортне сполучення або не функціонують судові органи.

Якщо з наданого документа не зрозуміло, для проходження якого виду служби був призваний обвинувачений, прокурор має ініціювати запит до Територіального центру комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП)

військової частини для отримання додаткової інформації. Важливим є з'ясування ступеня залучення військовослужбовця, який оцінюється не лише на основі його місця перебування, але й враховуючи характер виконуваних ним завдань, що може визначити лише його командування.

У разі, якщо обвинувачений служить в іншому населеному пункті і є перешкоди для його явки, прокурор має клопотати перед судом про можливість проведення судового засідання в режимі відеоконференції згідно з ч. 2 ст. 336 КПК України, узгодивши це питання з командуванням військової частини. Такі клопотання є необхідними для подальшого контролю за виконанням ухвали суду щодо зупинення провадження.

Процесуальний прокурор, у провадженні зазвичай обізнаний про місце дислокації підрозділу, в якому проходить службу обвинувачений, і отримання такої інформації не становить труднощів, оскільки вона зазвичай надається під час досудового розслідування. Якщо сторона захисту змогла отримати документи з військової частини, прокурор також має можливість звернутися до частини з відповідним запитом, що дозволяє суду прийняти обґрунтоване рішення.

Не менш важливим є заслуховування думки потерпілого, оскільки це може вплинути на правильне вирішення питання щодо зупинення провадження.

У реальній практиці трапляються випадки, коли після вжитих заходів командування повідомляє про те, що військовослужбовець самовільно залишив частину або змінив місце служби, або ж стає можливим забезпечення відеоконференцзв'язку.

Прикладом такого підходу є ухвала Сумського апеляційного суду від 19 червня 2024 року у справі № 592/6794/22, в якій суд відмовив у задоволенні клопотання захисника про зупинення апеляційного провадження, зазначивши, що положення ст. 335 КПК України не є імперативними і мають враховувати реальну можливість участі обвинуваченого у судових засіданнях. У цьому випадку, незважаючи на призов обвинуваченого на військову службу, не було надано достатньо доказів, що підтверджують неможливість його участі у засіданнях.

Також, ухвалою Дніпровського апеляційного суду від 24 січня 2024 року у справі № 227/911/23 було відмовлено в задоволенні клопотання обвинуваченого про зупинення провадження через його проходження військової служби. Апеляційний суд зазначив, що наявність обставин, які передбачені ч. 1 ст. 335 КПК України, не є достатньою для автоматичного зупинення провадження, а важливою є саме неможливість участі обвинуваченого у судовому засіданні.

Отже, якщо на підставі отриманих документів командування військової частини підтверджує факт неможливості забезпечення явки обвинуваченого, суд зобов'язаний зупинити провадження.

У разі зупинення судового провадження на підставі призову обвинуваченого на військову службу, прокурору доцільно орієнтувати суд на необхідність забезпечення контролю за виконанням рішення у частині зміни обставин, які стали підставою для зупинення. Стаття 335 КПК України визначає, що суд має зупинити провадження щодо обвинуваченого до його звільнення з військової служби. Однак важливо зазначити, що військовослужбовці, призвані під час мобілізації на особливий період, не завжди будуть звільнені з військової служби після завершення цього періоду чи мобілізації. Частина таких військовослужбовців може підписати контракт і продовжити службу, що значно ускладнює точне визначення часу їх звільнення.

Більш того, в умовах особливого періоду умови служби військовослужбовців можуть змінюватися, і це може призвести до того, що обставини, які стали підставою для зупинення судового провадження, перестануть існувати або зміняться таким чином, що не будуть більше перешкоджати подальшому розгляду справи. У деяких випадках

військовослужбовці самовільно залишають частини або ухиляються від служби, що може призвести до затягання розгляду справи, порушення принципу доступу до правосуддя, невідворотності покарання та інших важливих завдань кримінального процесу.

При цьому, стаття 335 КПК України не передбачає механізму контролю за зміною обставин, які стали підставою для зупинення провадження, не визначає суб'єктів, відповідальних за виконання такого контролю, а також не встановлює чітких процедур для повідомлення суду про зміни в обставинах. Це створює певні проблеми для забезпечення належного виконання судових рішень.

На практиці, вивчення рішень судів першої інстанції, зокрема через Єдиний реєстр судових рішень [6], можна встановити, що лише до 10% випадків ухвалюється рішення, яке покладає на процесуального прокурора обов'язок повідомити суд про зміни обставин, що стали підставою для зупинення провадження. Більшість ухвал лише констатують факт зупинення, не визначаючи відповідальних осіб для моніторингу цих змін. Це призводить до того, що такі справи фактично «зависають» без належного контролю за подальшими подіями, що може негативно вплинути на виконання завдань кримінального процесу, зокрема на реалізацію прав потерпілих, відновлення провадження або завершення справи в межах передбачених строків.

Апеляційні суди, у свою чергу, також не завжди забезпечують належний контроль за виконанням ухвал. Хоча в окремих випадках апеляційні суди зобов'язують прокурорів або захисників повідомити про зміни обставин. Підхід до цього питання залишається непослідовним і розрізним. Різні формулювання, що використовуються судами, включають зобов'язання повідомити суд про звільнення обвинуваченого з військової служби, або покладення контролю за виконанням ухвали на прокурора чи прокуратуру вищого рівня. Однак загальна практика вказує на поверховий підхід до питання контролю виконання рішення про зупинення провадження, що призводить до значної непередбачуваності у подальшому вирішенні справи.

Отже, відсутність єдиної практики щодо контролю за виконанням ухвали про зупинення провадження свідчить про необхідність вдосконалення підходів як з боку судів, так і з боку прокуратури. У зв'язку з цим важливо забезпечити належний контроль за зміною обставин, що стали підставою для зупинення, щоб уникнути негативних наслідків для ефективності кримінального процесу та дотримання прав і свобод учасників провадження.

Обов'язок перевіряти обставини, які стали підставами для зупинення провадження, слід покласти на сторону захисту, а також на органи, відповідальні за військову службу, зокрема командування військової частини або територіальні центри комплектування, що здійснили призов.

Визначення контролю за виконанням ухвали, зокрема щодо перевірки обставин, які стали підставою для зупинення провадження, на орган прокуратури дасть змогу керівнику прокуратури визначити відповідальну особу за цей процес. Це також надасть процесуальну підставу для направлення періодичних запитів до військових частин, органів військового управління та правоохоронних органів з метою моніторингу змін.

Таке рішення відповідає загальним завданням Кримінального процесуального кодексу України, зокрема принципам, визначеним статтею 9 КПК України, де зазначено, що у разі, коли положення Кодексу не регулюють питання кримінального провадження або мають неоднозначне трактування, повинні застосовуватися загальні засади кримінального процесу, що визначені частиною 1 статті 7 наведеного Кодексу.

Покладення обов'язків контролю на конкретного прокурора виглядає не доцільним через кадрову плинність та зміни в групах прокурорів, що можуть відбуватися протягом розгляду справи. Тому більш доцільним є покла-

дення обов'язку на орган прокуратури в цілому, що дозволить забезпечити стабільність у виконанні рішення, попри зміни у складі прокурорів.

Одним із важливих питань, що виникає в контексті зупинення судового провадження, є відсутність чіткої регламентації контролю за виконанням ухвалених судових рішень, що не уповноважують жодний орган або особу на здійснення цього контролю. Як наслідок, виникає питання про механізм реалізації вже ухвалених судових рішень, зокрема тих, що стосуються зупинення провадження, у разі відсутності зазначення конкретного органу, відповідального за контроль виконання таких рішень.

Згідно зі статтею 392 Кримінального процесуального кодексу України, ухвали, що зупиняють судове провадження, не підлягають оскарженню в апеляційному порядку (рішення Верховного суду від 15.06.2022 у справі № 991/196/20 та від 05.01.2023 у справі № 459/2250/21). Проте існують випадки апеляційного розгляду, коли апеляційні суди все ж скасовують такі ухвали.

Як приклад, 27 червня 2024 року Кропивницький апеляційний суд розглянув апеляційну скаргу представника потерпілого і скасував ухвалу про зупинення провадження, взявши до уваги законні інтереси потерпілого та відсутність доказів неможливості участі обвинуваченого в судовому розгляді.

У касаційному провадженні суди, як правило, відмовляють у зупиненні провадження, оскільки особа на стадії касаційного оскарження вже не є обвинуваченим, а набуває статусу засудженого. Однак мав місце випадок ухвалення Верховним судом рішення у справі № 192/1576/19 з цього питання про зупинення касаційного провадження.

У 2023 році перша судова палата Верховного суду у справі № 638/3571/22 передала питання до об'єднаної палати Касаційного кримінального суду, яка, однак, відмовилася розглядати це питання, пославшись на відсутність висновку щодо застосування норми права, передбаченої статтею 335 КПК України.

У разі, якщо судове рішення вже ухвалене, але в ньому не зазначено орган, який контролюватиме його виконання, прокурор може звернутися до суду з клопотанням у порядку статті 380 КПК України для роз'яснення цього питання. У такому клопотанні прокурор може викласти своє бачення щодо визначення органу, відповідального за контроль.

Контроль за виконанням судового рішення може здійснюватися шляхом направлення запитів до відповідних органів, зокрема:

до військової частини – для отримання інформації про переведення обвинуваченого до іншої військової частини, виключення зі списків, зміни виду служби або самовільного залишення частини;

до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки – для з'ясування інформації про звільнення обвинуваченого з військової служби та постановку на облік;

до правоохоронних органів – для отримання даних про притягнення до кримінальної відповідальності, оголошення в розшук, переміщення через кордон чи ухвалення вироків.

Такий підхід відповідатиме завданням КПК України, забезпечуючи належний контроль за виконанням ухвал суду і сприяючи ефективному дотриманню процесуальних норм.

Одним із можливих способів здійснення контролю за зміною обставин, які стали підставою для зупинення провадження, є періодичне направлення запитів до відповідних органів. Визначення періодичності таких запитів, на нашу думку, є доцільним віднести до компетенції прокурора, якщо це не визначено судом. Зокрема, запити можуть направлятися, наприклад, раз на квартал або півроку, в залежності від специфіки конкретної справи.

Відновлення судового провадження є важливою процедурою в кримінальному процесі, яка передбачає повернення справи до розгляду після зупинення провадження з певних підстав. Однією з безумовних підстав для відновлення є звільнення обвинуваченого з військової служби, зокрема за призовом під час мобілізації чи на особливий період, як це прямо зазначено в законодавстві. Однак виникає питання щодо точного розуміння цієї підстави: чи має вона стосуватися всіх випадків звільнення військовослужбовця, або лише тих, що відбулися під час мобілізації?

Загалом, підставою для відновлення провадження є усунення обставин, які унеможливили участь обвинуваченого у судовому розгляді, зокрема й у випадку взяття особи під варту в іншому кримінальному провадженні. Тому, якщо обставини, які стали причиною зупинення провадження, більше не існують, це дає підстави для поновлення розгляду справи.

Для відновлення судового провадження необхідно наявність документальних доказів, які можуть бути надані прокурором, стороною захисту, військовою частиною або іншими органами. Враховуючи це, перевірка виникнення таких підстав для відновлення провадження стає обов'язком прокурора.

На практиці можуть виникнути ситуації, коли обвинувачений, військовослужбовець, самовільно залишає частину, що може бути підставою для зупинення провадження. Якщо така інформація не підтверджена офіційно (наприклад, витягом із ЄРДР або постановою слідчого про оголошення в розшук), клопотати про відновлення провадження є передчасним. Однак у разі отримання підтверджених відомостей про оголошення обвинуваченого в розшук, це буде підставою для подання клопотання про відновлення судового провадження.

У випадку, коли обвинувачений повернувся після самовільного залишення частини, але знаходиться під

слідством, відповідні відомості про це, отримані від командування військової частини або органу досудового розслідування, повинні бути подані до суду, і прокурор може ініціювати відновлення судового провадження з викликом обвинуваченого через командування військової частини. Кожен випадок потребує індивідуального підходу в залежності від обставин і наявності доказів.

Таким чином, контроль за зміною обставин, що стали підставою для зупинення судового провадження, з огляду на його роль у кримінальному процесі та функцію прокуратури, фактично покладається на прокурора. Проте, оскільки правові підстави для витребування необхідної інформації у Кримінальному процесуальному кодексі України прямо не передбачені, це вимагає від прокурора орієнтувати суд щодо покладення обов'язку, керуючись завданнями та загальними принципами кримінального процесу.

З огляду на вже сформовану судову практику, доцільно запропонувати внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України з метою удосконалення статті 335 КПК України щодо зупинення судового провадження, коли обвинувачений був призваний для проходження військової служби. Зокрема, необхідно уточнити умови для зупинення судового провадження, зокрема додати умову «та у випадку неможливості забезпечення участі у судовому провадженні».

Крім того, важливо конкретизувати підстави для відновлення судового провадження, зокрема щодо звільнення з військової служби за призовом під час мобілізації чи на особливий період, а також усунення перешкод для участі обвинуваченого в судовому розгляді.

Також доцільно прописати необхідність покладення контролю за виконанням ухвали суду у частині зміни обставин, що стали підставою для зупинення провадження, на прокурора, а обов'язок повідомити про такі зміни – на сторону захисту, військову частину, територіальний центр комплектування та соціальної підтримки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 21 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 : станом на 7 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
4. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII : станом на 29 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
7. Рафальонт С. Дисертація Загальні положення судового розгляду кримінального провадження. Львів, 2024. стор. 7. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/diss_Rafalont.pdf.
8. Глотов М. Мобілізація як підстава для зупинення судового провадження. Частина 1. <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/mobilizatsiya-yak-pidstava-dlya-zupynennya-sudovogo-provadhennya-chastyna-2/>.

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 12, 2024

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024**